A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig

A magyar anyanyelvű izraeliek története

Szerkesztette
SZALAI ANNA

GONDOLAT

A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig

A Kárpát-medencétől a Földközi-tengerig

A magyar anyanyelvű izraeliek története

Szerkesztette
Szalai Anna

A kötet a mérnök*altja* (1920/21)
századik évfordulójára jelenik meg

Gondolat Kiadó
Budapest, 2021

A projektet és a kötet kiadását a Leslie & Vera Keller alapítvány,
a World Zionist Organization, a Sándor & Ilona Gewürz Alap,
a Hever Translations koncertsorozat zenészei és közönsége,
magánszemélyek támogatták

Fordítók

*Deutsch Olivér • Freireich Sommer Ágnes • Hunyadi Zsombor •
Ligeti Zsuzsanna • Lipkin Melinda • Kelenhegyi Andor • Kónya Judit •
Sebő Anna • Szalai Anna • Tamás Réka*

Anyanyelvi szerkesztés, korrektúra

Gulyás Orsolya • Győri Anna • Szalai Anna

© Szerzők, 2021
© Szerkesztő, 2021
Hungarian translation © Fordítók, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A borítót díszítő emblémát Seelenfreund Salamon *Eszter könyve*
egyik díszének felhasználásával Friedman Johanna készítette
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 141 4

Tartalom

Előhang

Szalai Anna
A könyv története 15
Ariel Feldstein
Herzl Tivadar és szülőföldje 20
Ariel Feldstein
Patai József: *Herzl*
Budapest, 1932; Tel-Aviv, 1936 30

Századforduló

Jehuda Hartman
Akiva Joszef Schlesinger – az ortodox rabbi és lelkes cionista 37
Erika Ben-Mordechay
Remény kapuja – Petah-Tikva 44
Benjamin Kluger
Magyar Házak a Mea-Searimban 53
Jehuda Hartman
Szentföldi út 1905-ben 63
Paneth Hermann
Utazásom a Szentföldön, 1920
Részletek 74

A brit mandátum kora

Menachem Keren-Kratz
Vallási vezetők és közösségek a brit mandátum idején 87
Rafael Patai
Jeruzsálem és a Héber Egyetem első évei
Részletek 99

LIAT STEIR-LIVNY
Avigdor Hameiri – a héber film egyik úttörője 107
HUNYADI ZSOMBOR
Avigdor Hameiri, a prózaíró 114
OUZI ELYADA
Héber bulvárlapok magyar anyanyelvű szerkesztői a mandátum idején
Avigdor Hameiri, Blank Illés és Sauber Sándor 122
Mordechai Avi-Shaul (Mandel Izidor) levele Bánóczi Józsefnek
Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatójának hagyatékából
Jeruzsálem, április 5. 1923.
hol hamoed peszah 4. napján, 5683. 144
PATAI JÓZSEF
Barangolás a csodavárosban
Részletek 152
RAFAEL PATAI
A Patai család *alija*története 157
SZALAI ANNA
A Buxbaum család története 162

A BRIT MANDÁTUM ALATT ÉS UTÁN

ELI NETZER
A *kibuc* 171
OLOSZ LEVENTE
Kibuc- és *mosav*alapítók 177
*Kibucnyik*történetek 188
NAVA LANCET-CARMEL
A Lancet család
Herzlia alapítói és a következő nemzedék a tudomány,
a művészet és a biztonság területén 194
ILANA KIRO
Fürst Oszkár (Avraham Efrat) – a cionista pedagógus 204
ILANA KIRO – TALMA ECKSTEIN
Engelhardt Sándor – a kert- és tájépítészmérnök 207
ADINA STERN
Mérnökök a brit mandátum idején és Izrael Állam alapítása után 210

Bock Júlia
Magyar anyanyelvű orvosok Izraelben 227
Tudományos élet
Kónya Judit
Hebraisták, irodalmárok, nyelvészek 241
Matematikusok 245
Olosz Levente
Történészek 247
Kémikusok 250
Kónya Judit
A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár 254
Israel Weiser
A Tisbi fivérek 263
Szalai Anna
Héber nyelvű nemzedék 272
Gabriel M. Rosenbaum
A *Filléres regény* és a *Tollhegy*
Magyar ponyva Budapesttől Tel-Avivig 280
Szalai Anna
Egy könyvkereskedés története: Bécs, Budapest, Tel-Aviv
Schlesinger könyvkereskedés – Sinai Kiadó 298
Miriam Roth meseíró, a mosolyrend lovagja
Mátis Lilla dokumentumfilmje 309
Timna (Gur-Arie) Rubinger
Slomo Jedidia – Seelenfreund Salamon (1875–1961) 313
Or Ettlinger
Irsai István (1896–1968) – az alkotás mint életforma 326
Irsai István
Így született meg a modern héber betű
Tízéves Izrael, Jubileumi évkönyv, 1958 332
Emlékművek Izraelben
Hatikva, 1949. szeptember 15. 335
Ungár Olga
Új identitás felé: magyar anyanyelvű művészek az izraeli
képzőművészetben 340
Guy Raz
Kluger Zoltán, a főfotós, 1933–1958 354
Guy Raz
Goldman Pál, a fotóriporter, 1943–1967 361

YUVAL SHAKED
A Duna a Földközi-tengerhez ér
Magyar anyanyelvű zenészek az izraeli zenei életben 367
MIRA ZAKAI
„Az én drága tanárom végigkísér az utamon" 385
LEA GILULA
„Idegenek lakomáján vendégeskedtem"
Batia Lancet – a héber színház színésznője 397

HÁBORÚK KORA, 1939–1948

Faragó Tibor levele Szántó Ervinnek
Petah-Tikva, Eingenim, 1940. február 7. 409
Weisz Joszef levele Szántó Ervinnek
Jeruzsálem, 1940. április 10. 411
Szenes Hanna levele Szenes Györgynek
Haifa, 1943. december 26. 413
Szenes György levele Szenes Bélánénak
Jeruzsálem, 1944. november 25. 416
TAMAR KETKO
Az ejtőernyősök küldetése Európában: magyar vonatkozások 419
TALYA KLAYNER-DAYAGI
Krumplileves a német fogolytáborban 426
Hantos János (Jancsi), a jogászdoktor (1917–2011) 435
JEHUDA ZSOLDOS
Katonai szolgálatom a brit seregben, 1944–1946 437
Naplórészletek
ILAN SZÉKELY
Székely Dávid a függetlenségi háborúban 453

IZRAEL ÁLLAM

TÁRSADALOM

SZALAI ANNA
A magyarországi *alija*, 1949–1953
Vázlatos áttekintés 461
LEA GANOR
Emlék és remény – holokauszttúlélők a légierőnél 473

Politzer Maymon Krisztina
Hősök és árulók kora – a Kasztner-per 484
Yair Spiegel
Amosz Manor – holokauszttúlélő a biztonsági szolgálat élén 494
Nitza Arbel Ben-Ari
Magasba tekintve – Mordechai Ben-Ari (1920–1994) 502
Menachem Keren-Kratz
A magyar hátterű rabbik Izrael vallási életében 513
Garai András levele a Magyarországon maradt haveroknak
Har-Hacofim, 1950. március 14. 524

Sikertörténetek
Oded Fürst
Gyakornokból vezető beosztásig
Ricsi története az izraeli repülőgépiparban 527
Tami Dvir – Jonas Malkiel Miki
Meir Dvir (1931–2018) 533
Peer Gideon
Mint Kolozsvártól Jeruzsálem 535
Peer Gideon
A szakma krémje 540
Ayala Raz
Gottlieb Lea, aki világméretekben megújította
a fürdőruha-tervezést 545
Szalai Anna
A Goldman házaspár fordítóirodája 553

Kultúra – Művészet – Társasági élet
Olosz Levente
Marton Ernő (1896–1960) 558
Olosz Levente
Az *Új Kelet* című lap, 1948–1960 564
Hunyadi Zsombor
„Emlék-mozaikok Máramarosszigetről": a tel-avivi
Máramarossziget folyóirat 575
Varga Sándor interjúja Gondos Sándorral
A magyar zsidó könyv szolgálatában
Szombat, 1990. február 1. 582
Szalai Anna
„Az országút látható végén ott az ország…"
Kaczér Illés útja Az álomtelepestől Izraelig 587

ILANA ROSEN
A „másfél" és a második generációs magyar hátterű prózaírók Izraelben 595
SZALAI ANNA
Izraeli magyar színházak, 1953–1965 605
GALIA BAR OR
Kolb Jenő (1898–1959) 615
CHEN MALUL
Szrulik könyve
Pillantás az alkotó és legismertebb alkotása virágzó együttműködését összegző könyvbe 624
LIAT STEIR-LIVNY
Kishont Ferenc, akitől megtanultuk, mit jelent izraelinek lenni 632
OLOSZ LEVENTE
Magyar nyelvű szervezetek 639
JACOV SOBOVITZ – HAIM KAUFMAN
Sportolók és testnevelés 649
HILLA ALPERT
Egészségedre! „Lehaim!" 659

EMLÉKEZET

SAUBER-MIHÁJLOVICS SÁNDOR
Miért nem tudnak a magyar *jisuv* alkotásairól?
Új Kelet, 1953. március 13. 675
David Ben-Gurion levele Tomi Lapidnak
Szde-Boker, 1954. szeptember 4. 679
DAVID GILADI
Többet érdemeltek volna
Maariv, 1989. április 12. 680

VÁROSOK

MARKOVITS MÁRIA
Haifai arcképek 682
SZALAI ANNA
Netanja – mozaikok a magyar városról 691
SZALAI ANNA
Magyarul Tel-Avivban, 1921–1958 701
POPPER MIRIAM
Beer-Seva magyar anyanyelvű közössége 712

Arcképek

Shulamit Lapid
David Giladi (1908–2009) 723
Anat Naschitz
Péter Gad Naschitz (1932–2017)
Az idősebb lány (régebben a középső gyerek) apjáról 726
Popper Miriam
Josua Blau professzor (1919–2020) 733
Popper Miriam
Találkozás Ladányi Saul professzorral 736
Shiri Zsuzsa
Avram Hersko 739
Joseph Gonda
Történészpálya két kultúra között
Dr. Gonda László (1910–1985) – tanár, zsidó történész, magyar értelmiségi 743
Tsur Reuven
Névjegy 750
Szalai Anna
A színek, formák, betűk művésze, Dan Reisinger (1934–2019) 755
Izrael-díj az állam fennállásának ötvenedik évfordulóján, 1998 760
Judit Arnon – a bírák indoklása 760
Professzor Arie Lewy – a bírák indoklása 761
Rafi Kishon
Szallah Sabati – Kishont Ferenc története Izrael története 763
Shulamit Lapid
Joszef Tomi Lapid (1931–2008) 768

Családi emlékek

Tirca Taron – Mira Zakai
Ópapa és Ómi – a nagyszüleink, Patai József és Edith 774
Yoram Bar-Sela
Bisseliches Mózes – mindenki nagypapája (és a mienk is)
Ági, Gadi, Uri és Yoram Bar-Sela gyűjtése 777
Yuval Alpan
Legendává lettek
Emlékek 783
Judith Rotem
Magyar gyerekkor az ultraortodox Bne-Brakban 790

BENJAMIN KLUGER
Magyarul gondolkodni 797
SHIRA BERGER
Emlékek 801
JEHUDA HARTMAN
Feibi – Herskovits Fábián (1907–1982) 806
OFER VARDI
Nana nagymama 810
MOTI DAGAN
„Csak magamról beszéltem mindig…" (Rahel) 815
RONIT FEINGOLD
Kapcsolatmegszakítás 818

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG IZRAELI EMLÉKEZETE
NOVÁK ATTILA
Sarokkövek a magyar *jisuv* életében
(1954, 1964–1965, 1984) 825
KÓNYA JUDIT
Izraeli közgyűjtemények magyar vonatkozású emlékanyaga 839
ZEHAVA KOR
„Akik könnyek között vetnek – örömmel aratnak majd"
(Zsoltárok, 126.5) 847
MICHAL MOR
Egy múzeum, ahol a látogató otthon érzi magát
A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma 858

FÜGGELÉK

A KÖTET MUNKATÁRSAI 873
SZÓMAGYARÁZAT 885
KÉPEK LELŐHELYE 888
AJÁNLOTT BIBLIOGRÁFIA 895
NÉVMUTATÓ 911
TÁMOGATÓINK 937

Előhang

Szalai Anna

A könyv története

Minden könyv történetéről egy újabb könyvet írhatnánk. Ennek a kötetnek rövidre fogott története is figyelemre méltó.

A magyarországi zsidó kulturális-szellemi örökség, a magyar irodalom zsidó vonatkozásai és a magyar hátterű izraeliek történetének-alkotómunkájának kutatójaként az évek során egyre több magyar nyelvterületről érkező *olé*hoz kapcsolódó dokumentum, sajtóközlemény, tanulmányrészlet, pályakép figyelmeztetett arra, hogy egy szerteágazó, feldolgozatlan történet feltárásra vár.

A magyar anyanyelvű izraeliek évtizedeken keresztül a múltjuk felé fordultak, nem sok figyelmet szenteltek a zsidó állam megalakításáért, építéséért, fejlődéséért végzett sokoldalú, sikerekben bővelkedő munkájuknak. A 19. század végétől a második világháborúig *alijázó* nemzedéket az országépítés, a mindennapi megélhetés gondja kötötte le, és az aggodalommal teli igyekezet, hogy ha még lehet, segítsenek kimenteni családot, barátot a közeledő pusztulásból. A holokauszt és az államalapítás után Izraelbe érkező közösség saját traumájának feldolgozását is segítette a múltba fordulás. Magyar nyelvterületen, „ezeréves letelepedési helyükön" (Scheiber Sándor megfogalmazása) a zsidó közösséget a gazdanemzetbe beépülés foglalkoztatta, saját *galuti* életük megörökítésére csak egy-egy kimagasló tudós és néhány író vállalkozott. A magyarországi zsidóság sok évszázados történetére Izraelből visszatekintve csodálkoztak rá, a csalóka sikertörténetet lezáró pusztítás és veszteség elmondása, dokumentálása új otthonukban saját identitásuk újraformálásának is része volt. Az Izrael fennállásának tizedik és huszadik évfordulóját ünneplő, magyar anyanyelvű szerzők magyar nyelvű kötetében is többet foglalkoztak az ország bemutatásával, mint új otthonukban megtalált saját helyük elbeszélésével.

Az izraeli magyar nyelvközösség íróinak magyar könyvei részben Izrael államalapítás előtti (például Jeshurun Elijahu, *Szabadságharcosok*, 1985) vagy utáni történetével foglalkoztak (Dan Ofry, *Izrael győzedelmes hat napja*, 1998). A könyvek másik része a *galuti* múlt feldolgozása: a ho-

lokausztemlékek összegyűjtése (például Galili G. Ervin szerkesztésében a *Tanúk vagyunk...!* című cikkgyűjtemény, 1969) vagy a magyarországi zsidóság kiemelkedő személyiségeinek bemutatása (Feuerstein Emil négykötetes életrajzi gyűjteménye, *Egy marék virág*, 1986–1991). A magyarországi zsidóság történetét kutató egyesület pedig héber nyelvű tanulmánykötetben foglalta össze a magyarországi zsidóság történetének kiemelkedő eseményeit (szerkesztők: Gonda László, Kohen József, Márton Lajos, 1980). Ezekkel a mutatóba kiemelt példákkal (is) a magyar nyelvterületről *alijázó* izraeliek egyrészt saját nyelvközösségük ismereteit gazdagították, másrészt újjáépülő hazájuk széles közönségével kívánták megismertetni az önmaguk számára is feltárt múltjukat.

Két (valószínűleg különböző) lexikon terve is előkerült dátumjelzés nélkül (föltehetően a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójáról). Az egyik a *Magyar zsidók a nagyvilágban* címet viselte. Dan Ofry szerkesztésében és a szerkesztőbizottság nevében kérdőíven kértek adatokat a tervezett lexikonba fölvett személyektől, és javaslatokat olyanokra, akik méltók arra, hogy a lexikonba bekerüljenek. A másik a *Magyar Zsidó Lexikon*. Szintén szerkesztőbizottság gondozta a tervezett kötetet, és mutatóba szétküldött egy tizenhat oldalas füzetet néhány, az A és B betűhöz tartozó személy életrajzával, fényképével vagy karikatúrájával. Mindkét lexikontervezet a magyarországi/magyar anyanyelvű zsidók életrajzi gyűjteménye lett volna, tekintet nélkül arra, hogy a lexikonba felvett személyek mikor és hol éltek.

A példaként említett kiadványokat más kezdeményezések is megelőzték. Gervai Sándor például egy Magyar Zsidó Intézet felállítását javasolta, „a magyar zsidóság életének tudományos értékű rekonstruálását Izrael történelme részére" (*Új Kelet*, 1955. szeptember 4.). Több eredetország szerint létesített intézetet említ a cikkíró annak a gondolatnak az igazolására, hogy a közösségeket szétromboló katasztrófa megszüntette a korábbi helyzetet, amikor a zsidó nép országonként élte külön életét, most, az újjáépülő nemzeti otthonban közös történelemmé kell formálni a múltról készített számadásokat. Ez a múltat összegyűjtő és bemutató gondolat vezérelte 1961-ben a Magyar Zsidók Világszövetségét is, amikor megalapította a Magyar Zsidó Kultúrintézetet, hogy „a magyar zsidóság kultúrértékeit az utókor számára megmentse". Az első tervek között egy angol nyelvű tanulmánykötetet és a magyarországi zsinagógák képes történetét említették, ezeket egy, a cionizmus történetéről szóló munka követte volna. A hatvanas években egymás után jelentek meg az anyaggyűjtésre, kiállításra, folyóirat kiadására buzdító felhívások (egy részükkel jelen kötet egyik tanulmánya foglalkozik). Ennek a magyarországi zsidóság múltját összegző izraeli vonulatnak utolsó darabja a magyarországi zsidóság történetét a kezdetektől a holokausztig

áttekintő, szerkesztésemben megjelent, angol (majd magyar) nyelvű kötet (*In the Land of Hagar*, Diaszpóra Múzeum, Tel-Aviv, 2002; *Hágár országa*, Antall József Alapítvány / Kossuth Kiadó, Budapest, 2009).

A múlt megmentése mellett már az ötvenes években jelentkezett az izraeli magyar nyelvű sajtóban a figyelmeztető hang: a magyar *jisuv* elfelejtette fölhívni környezete figyelmét arra, hogy jelen van az izraeli társadalomban és alkotómunkában, és ezért a mulasztásért nem önmagának, hanem másoknak tesz szemrehányást, mivel nem értékelik eléggé az élet minden területén végzett munkájukat és sikereiket. Valószínűleg az 1903-ban alapított cionista szervezet, a Makkabea századik szemeszterét ünneplő közgyűlés (Haifa, 1954) résztvevői voltak az elsők között, akik életük megvalósult céljaként izraeli tevékenységükről is beszámoltak. A magyar nyelvterületről érkező mérnök*alija* (1920/21) tagjainak országépítő munkájáról pedig David Giladi írt könyvet.

Résztanulmányok, egy-egy kimagasló személyiségről szóló írások természetesen megjelentek, de a magyar anyanyelvű izraeliek történetének feltárásához a sajtó és a családoknál őrzött dokumentumok nyújtják a legfontosabb forrást. Amikor körvonalazódtak ennek a kötetnek a témakörei, meg kellett találni azokat a kutatókat (köztük olyanokat is, akiknek nincs magyar hátterük), akik a saját területükön eljutottak magyar anyanyelvű izraeli tudósokhoz, orvosokhoz, írókhoz, mérnökökhöz, muzsikusokhoz, színészekhez, újságírókhoz, rendezőkhöz és sok más területen működő kiemelkedő társaikhoz. Meg kellett találni azokat a családokat, amelyeknél még nem jutottak hozzá, hogy a fiókok tartalmát kiborítsák, hogy felnyissák az elfeledett dobozt, vagy belenézzenek a félreeső sarokban őrzött bőröndbe, előkeressék a családi leveleket, dokumentumokat, albumokat, elmondják saját vagy családtagjuk történetét. A mindig bővülő, szinte beláthatatlan munkához mindenki teljes odaadással, őszinte lelkesedéssel csatlakozott. Hiánypótló feladatnak tartottuk valamennyien egy közös nyelvet beszélő csoport bemutatását, jelenlétét az újjáéledő nemzeti otthon, Izrael felépítésében.

Megtalálni a magyar anyanyelvű izraelieket nem is olyan egyszerű feladat. Amikor a kikötőbe befutott hajókról leszálló *olék* adatait felvették, senki nem kérdezte az anyanyelvüket, hanem az országot, ahonnan érkeztek. A csehszlovák, román, jugoszláv *olék* között és a héberesített személynevek mögött kellett megtalálni az izraeli magyar anyanyelvűek egy részét. Melyik korszakkal foglalkozzunk? Ezt a kérdést a kötethez készülő, egyre gyarapodó írások döntötték el. A kezdet meghatározása – az első települések, a jeruzsálemi Magyar Házak – kézenfekvő volt, a „meddig jussunk el" kérdést az összegyűlt írások rendezése jelölte ki. A két világháború között

és a holokauszt után érkezett nemzedék aktív éveivel (hetvenes-nyolcvanas évek fordulója) lezárult egy korszak a magyar anyanyelvű izraeliek és Izrael történetében is. Munka közben derült ki az is, hogy a kötet számára készült írásokból kirajzolódik egy csaknem százéves korszak izraeli története is.

Gyakorlati-szervezési kérdés is megoldásra várt. Egy új szempontokra épülő, egy anyanyelve alapján meghatározott csoport történetét bemutató bonyolult és sokrétű készülő kötetre hogyan hívhatjuk fel a figyelmet? A magyar anyanyelvű zenészeknek máig érezhető hatásuk van az izraeli zenei és zenepedagógiai életre. Ezeknek a tanároknak egykori tanítványai, nemzetközi pódiumokon keresett és ismert muzsikusok örömmel vállalták, hogy a készülő könyvet kísérő, volt tanáraik emlékére szervezett, rendkívüli élményt nyújtó koncertsorozaton önként föllépnek.

A kötet számára különböző műfajú írások készültek. Kutatómunkák eredményét összefoglaló tanulmányok, publicisztikai írások, visszaemlékezések, levelek, portrék, naplórészletek, interjúk alapján készült cikkek. Az írásokat kísérő, nagyrészt családoknál őrzött fényképek láthatóvá tették a múltat. Szokatlan könyv született: sokféle műfajú írást kronológiai és egyben tematikai rendbe soroló, egységes kötet.

A magyar anyanyelvűek más anyanyelvű közösségekhez hasonlóan magukkal hozták saját korábbi lakhelyük viselkedési szokásait, a nyelvvel együtt az anyanyelvtől elválaszthatatlan gondolkodásmódot, műveltséget, tudást, terveket-vágyakat. A sokféle nyelvből és a hozzájuk tartozó szellemi értékekből építettük föl, csiszoltuk össze az ország társadalmi, gazdasági, biztonsági, kulturális, tudományos világát, közös otthonunkat. Ebből a sokféleségből a magyar nyelvközösséget szeretné bemutatni ez a könyv. Mindenről nem beszélhettünk, mindenkit nem mutathattunk be. Teljességre nem törekedhettünk. Csak arra, hogy az unokák és dédunokák a kötetben lapozgatva megismerjék a múlt egy-egy részletét. És arra, hogy ha a következő nemzedékek valamelyikében bárki kedvet kap rá, hogy a magyar anyanyelvű izraeliek történetét újra fölfedezze, a könyvespolcon legyen egy forrás, amiből kiindulhat.

***

A kötet olvasását sem lapalji jegyzetekkel, sem évszámokkal nem terheltük. A kötet végén találja az olvasó a kötet munkatársainak rövid életrajzi ismertetőjét, a cikkekhez tartozó ajánlott bibliográfiát és a képek lelőhelyét. A *Névmutató*ban a nevek mellé került a születési, halálozási év, az *alija* dátuma, a legfontosabb kitüntetések. Sajnos számos esetben nem sikerült a személyekhez tartozó évszámokat kideríteni. A kötet támogatóit is a kötet végén soroljuk fel.

Amikor a könyv kezdeményezőjeként és szerkesztőjeként útjára bocsátom a kötetet, szeretnék köszönetet mondani azoknak, akik lelkesen fogadták az ötletet, közreműködtek, segítették a közös munkát – a cikkek szerzőinek, a fordítóknak, a fotográfusoknak, a könyv és a koncertek digitális és nyomtatott anyagát gondozó grafikusnak, azoknak, akik a családban őrzött anyagokat közlésre átadták. A koncerteken fellépő muzsikusoknak és a koncertek közönségének, alapítványoknak, szervezeteknek és magánszemélyeknek, akik anyagilag támogatták a kötet munkálatait, és lehetővé tették a könyv kiadását. Berényi Gábornak és a Gondolat Kiadónak, hogy elvállalták a könyv megjelentetését.

Fájó szívvel emlékezünk meg arról, hogy Mira Zakai, Dan Reisinger, Markovits Mária, Joshua Blau, Rózsa Marika nem érte meg a kötet megjelenését.

Ariel Feldstein

Herzl Tivadar és szülőföldje

Herzl Tivadar 1895 júniusában kezdett naplót írni. Már az első mondatai bepillantást nyújtanak gondolatai háborgó mélységébe:

Hatalmas feladaton dolgozom az utóbbi időben. Azt sem tudom, a végére érek-e valaha. Egyelőre csak hatalmas álomnak tűnik minden. De az utóbbi napokban, hetekben úgy lefoglal egy gondolat, hogy nem látok, nem hallok semmi mást. Látomásom nem hagy nyugodni. Minden hétköznapomon ott ólálkodik, a vállam fölött leselkedik, ha nevetséges és jelentéktelen munkámmal, az újságírással foglalkozom. Szinte szétfeszít, de meg is részegít.

Herzl ettől a pillanattól fogva mindent megoszt olvasóival: megismerjük gondolatait és eszméit, hétköznapjainak eseményeit is. De mi, olvasók ennél is többre vágyunk. Tudni szeretnénk, mi történt vele a naplóírást megelőző harmincöt évben, és hogy mi járt a fejében azelőtt, hogy a történelem színpadára lépett volna. Szeretnénk megismerni gyermek- és fiatalkorát. Ekkoriban hullottak lelkének földjébe azok a magvak, amelyek 1895-ben kisarjadtak. Családja, fiatalkorának színhelyei, első találkozása az antiszemitizmussal, a zsidó nép történetének tanulmányozása, ismerkedése a zsidó életmóddal, szokásokkal és hagyományokkal: közéleti és politikai tényked ésének csírái ezek között a tényezők között találhatók. E termőföldből származik majdan a tudás fájának gyümölcse, *A zsidó állam* is. A könyv megjelenése hatalmas hullámokat vetett Herzl közvetlen környezetében, és még inkább a zsidó nép körében, amelynek megszabadítására hősünk vállalkozott.

Reuben Brainin, Herzl egyik első biográfusa hangsúlyozza, milyen nehéz dolog hitelesen írni Herzl életének ezekről a korszakairól: „A történelem nagy alakjai közül egy sem akad, akinek szülei vagy tanárai már gyermekkorában, fiatalkorában sejtették volna, hogy a kezük alatt cseperedő fiatal milyen nagy hatással lesz népének vagy akár az egész emberiségnek a sorsára. Így hát egyikük sem próbálta meg minden élményét lejegyezni a leendő »hős« gyermekkoráról."

Sokan megpróbálták már feldolgozni azt a fejlődési folyamatot, amelynek eredményeképpen Herzl a cionista mozgalom vezetőjévé lett (köztük Amos Elon, Alex Bein, Ernst Pawel és Patai József). A Herzl nyilvános fellépését megelőző, de élete szempontjából döntő jelentőségű időszakok feltárásához ezek az életrajzok Herzl saját írásaira, hivatalos dokumentumokra és persze a kortársak beszámolóira támaszkodnak. Az erre az időszakra vonatkozó dokumentumok száma csekély, a személyes beszámolókat pedig jobbára csak azután gyűjtötték egybe, hogy Herzl elhunyt, és élete körül kialakult a legendák és történetek máig ismert, sűrű szövedéke. Pedig életrajzírói mindent megtesznek, hogy ne csak a hozzáférhető, a széles körben ismert epizódokat adják közre, hanem életének hiányzó részleteit is feltérképezzék, és a megismert történetszálakból egységes képet szőjenek. Ezért van az, hogy a különböző életrajzokat olvasva egészen eltérő narratívák bontakoznak ki Herzl életének korai szakaszairól.

Írásom Herzl Budapesten, az Osztrák–Magyar Monarchia keleti része fővárosában eltöltött gyermekkorának nyomába ered, és két központi kérdést taglal. Egyrészt megkísérlem bemutatni, milyen életet éltek a zsidók az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve Budapesten, másrészt igyekszem feltárni, milyen szerepet töltött be Herzl családja a városban. E két kérdés vizsgálata révén jobban megismerhetjük Herzl életét és az ahhoz kapcsolódó történeti, társadalmi és kulturális vonatkozásokat. Herzl maga is ebből a közegből nőtt ki, és személyét csak ennek a világnak a tükrében érthetjük meg.

Herzl a 19. század második felében született. Ez a korszak a közép-európai zsidóság több száz éves történetének egyik legszerencsésebb időszaka volt. Ekkoriban alapvetően megváltozott a zsidó közösség jogi helyzete, és megváltozott a zsidóságnak a gazdatársadalommal kialakított kapcsolata is. Ezek a folyamatok többnyire Nyugat-Európában zajlottak, Közép-Európában pedig leginkább az Osztrák–Magyar Monarchiára terjedtek ki. Jól körülhatárolható az a változás, amely a francia forradalmat követő száz évben a zsidóság térbeli és társadalmi elhelyezkedésében, életük különböző területein beállt.

A 19. század elején a zsidók még többnyire a városok peremén éltek, jelenlétük a nagyobb metropoliszokban szinte érzékelhetetlen volt: Párizsban vagy Londonban csak elvétve lehetett zsidót találni, Budapesten is csak mutatóban volt egy-egy. A század elején Európa zsidóságának nagy része falusi környezetben vagy a nagyvárosoktól távoli kisvárosokban élt. A század közepére alapvetően megváltozott a helyzet. Európa nagyvárosaiban és fővárosaiban mindössze két-három nemzedék alatt népes zsidó közösségek telepedtek le. 1890-re Berlin, Bécs és Budapest lakosságának tíz-húsz százaléka a zsidó közösséghez tartozott.

A zsidóság beáramlása a városokba társadalmi és gazdasági átalakulással járt együtt. Az újfajta földrajzi és társadalmi mobilitás magyarázata az, hogy a francia forradalmat követően megváltozott a zsidóság jogi helyzete. Ez a változás terjedt el fokozatosan, előbb Nyugat-, aztán Közép-Európa országaiban. Az európai és a zsidó felvilágosodás eszméje, a mozgalmak által képviselt elvek és a politikai rendszer átalakulása változást hozott az európai zsidóság helyzetében is. A 19. század végére Nyugat- és Közép-Európában eltűnt a jogi akadálya annak, hogy a zsidóság szabadon választhassa meg lakhelyét és foglalkozását, és már szabadon hozzáférhetett az oktatás minden formájához az elemitől az egyetemig. Ezeket a változásokat kiegészítette a zsidó közösség és a befogadó társadalom kapcsolatának messze ható átalakulása is. A zsidó vallási reformmozgalom különösen Németországban és Magyarországon magáévá tette a liberalizmus és az egyenlőség eszméjét. Számukra a zsidók egyenjogúságának eszménye nemcsak az üldöztetések végét jelentette, hanem a diaszpóraélmény már-már kozmikus jelentőségű átalakulását vélték felfedezni az emancipációban: „Nem vagyunk többé száműzött nép – fogalmaztak –, Mózes-hitű németek vagyunk." A Cion és Jeruzsálem szavak kirekesztése a reformközösségek imáiból ékesen mutatja, hogy a zsidó közösség győzelmet aratott a kirekesztés és az üldöztetés fölött, egyben bizonyítja, hogy a zsidók képesek egyenrangú polgárokként élni a többségi társadalmakban. Még az eljövendő világ messiási víziójáról értelemszerűen le nem mondó ortodoxia kialakulása is valamiféle adaptációt és a „világ népeivel" folytatott együttélés elfogadását jelentette. Így alakult ki a 19. század folyamán Kelet-Európa sajátos építészeti kultúrája is, megépültek bámulatos zsinagógái. Impozáns méreteikkel, szépségükkel és a városokban elfoglalt figyelemfelkeltő helyükkel a zsidóság új, polgári státusát, jómódját és gazdasági sikerét hirdették. Közülük is kiemelkedik Európa legnagyobb (neológ) zsinagógája a budapesti Dohány utcában.

A 19. század folyamán, Ferenc József trónra lépése és az 1848-as forradalom bukása után a Habsburgok létrehozták a hatalomgyakorlás modern formáit, amelyek alkalmasak voltak az egész birodalom közös identitásának megteremtésére. 1867-ben az osztrák–magyar kiegyezéssel megszületett egy két központú, két fővárossal, két parlamenttel és két kormánnyal rendelkező, föderális állam. A Monarchiát közös kormányzat irányította. De a legtöbb tartománynak is volt saját törvényhozása. Látványos integrációs folyamat kezdődött: a sok különböző elit lassan egységes birodalmi elitté olvadt össze. Úgy látszott, hogy a Habsburgok felvilágosult-liberális uralma alatt, amelyben a császári és adminisztratív hatalomgyakorlás mellett még egy széles bázisú, bár korlátozott képviseleti rendszer is működ-

A Dohány utcai zsinagóga közelében a kép bal oldalán
az egyemeletes ház Herzl szülőháza

dött, végre sikerült megteremteni egy soknemzetiségű, sokvallású, nyitott és toleráns társadalmat. Nem csoda, hogy a zsidóság számára az Osztrák–Magyar Monarchia jelentette a boldog békeidőket. Szétszóratása során korábban sohasem élvezhetett ilyen nagyvonalú toleranciát, ilyen kedvező gazdasági lehetőségeket, és törvényes jogainak ilyen széles körű védelmét.

Az osztrák császárság mellett megújult Magyarország is. Virágzó gazdasági lehetőségek nyíltak meg azok előtt, akik vagyonnal és kellő ambicióval rendelkeztek, akár őslakosokról, akár betelepülőkről volt szó. A magyar nemzeti érzés ébredezésével együtt egy modernizációs folyamat is elkezdődött: azonosulás a magyar kultúrával. A magyar nyelv használata gyakorta nagyon is személyes, megmásíthatatlan döntés volt. Ezek a körülmények a már ott élő és az újonnan érkező zsidók asszimilációjához is ideális feltételeket biztosítottak. Mindazok, akik magyarul beszéltek, vagy hajlandónak mutatkoztak a nemzeti nyelv használatára, vagy legalább arra, hogy a gyerekeiket magyarul tanítsák, könnyen az épp születő, illetve újjászülető nemesség soraiban találhatták magukat. A magyar nemzeti ébredésre erősen hatott a liberális gondolat. A magyar nemzettudat formálódó eszméje és a liberális eszmeáramlat Magyarországon összekapcsolódott, és a zsidókkal kialakuló kapcsolatra is hatott. A magyarországi zsidóság egy jelentős része engedett a hívószónak: szakított ősi szokásaival, hozzásimult az újhoz, és önként, habozás nélkül állt be a sorba. A zsidóság emancipációja után

az ország kecsegtető gazdasági lehetőségei és a szabad letelepedés új pozíciókat, üzleti lehetőségeket és foglalkozási ágak széles körét nyitotta meg egy egész nemzedék előtt. A zsidók ambíciói, kezdeményezőkészsége és kreativitása így nemcsak a kereskedelemben és az iparban, hanem Európában egyedülálló módon a mezőgazdaságban is érvényesülhetett. A közös alkotás élménye hozzásegítette őket, hogy beépüljenek a többségi társadalomba, és megkönnyítette az elszakadást az eredetközösségtől, illetve tompította a kisebbséget és többséget elválasztó megkülönböztető vonásokat. A tudatos asszimiláció, amelynek célja a többségi társadalomba történő teljes integráció, épp ezért nagyon jellemző mentalitás volt a magyarországi zsidóság körében. A megváltozott helyzetre adott legszélsőségesebb válasz: az asszimiláció érdekében a teljes szakítás a zsidó hagyománnyal.

A másik véglet a környező kultúra teljes elutasítása lehetett. Így reagáltak az asszimiláció veszélyére a zsidó identitás elvesztésétől óvó szélsőséges ortodoxok. Igyekeztek megőrizni sajátos életvitelük minden ismertetőjelét, különleges öltözetüket, jiddis nyelvüket, a hagyományos oktatási rendszert (az alapfokú *héder* után a *jesivát*). Ezért tudatosan távol tartották magukat a többi zsidó közösségtől, és kiépítettek egy önálló, független szervezeti keretet. Nyugat-Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is egészen más következményekkel járt az emancipáció, mint amit szorgalmazói és hívei jósoltak. A zsidóság jelentős részének életét alaposan megváltoztatta a modernizációs folyamat. Megváltozott gazdasági státusuk, szabadon választhattak szakmát, nyelvük és életvitelük hasonult a környezetéhez, a tudományos és a művészeti pálya is nyitva állt előttük. A magyarországi zsidóság a 19. század második felében kialakuló társadalomnak és kultúrának meghatározó tényezője lett. A magyarországi zsidók többet tettek országuk fejlődésének előmozdításáért, mint Európa bármelyik zsidó közössége. Mégis, a lenyűgöző kulturális asszimiláció dacára, a nyugati közösségekhez hasonlóan a magyarországi zsidóság is megmaradt elszigetelt társadalmi rétegnek. De akadtak szakmai közösségekbe integrálódó kisebb vagy nagyobb csoportok. Egyesek vezetői, szószólói lettek egy-két iparágnak, kereskedelmi vagy szellemi területnek, például az újságírásnak vagy a színháznak.

Pesten és a vidéki városokban lassan kialakult a zsidó burzsoázia, és a formálódó kapitalizmussal karöltve kitermelte a zsidó tőkésosztályt is. Ez a réteg kulcsszerephez jutott az ország 1867 utáni gazdasági fejlődésében. Különösen a Morvaországból betelepülő zsidóság volt fogékony a szülőföldjén már korábban elterjedt zsidó felvilágosodás eszméire, és a lehetőségre, hogy beépüljön a gazdatársadalomba. A zsidó közösségben jó táptalajra hullottak az új gondolatok, és hála a Morvaországból érke-

zett szemléletnek, a többségi társadalom köré vont határok lebontására is megvolt a hajlandóság. Ez a törekvés először az oktatással, a felvilágosodás szellemének terjesztésével kapcsolatban vált nyilvánvalóvá. A negyvenes években megnyitott iskolák már arra készítették föl a zsidó diákok ifjabb nemzedékeit, hogy részt vegyenek a többségi társadalom gazdasági és kulturális életében. Mindez természetesen jelentősen befolyásolta a zsidó közösség belső szerkezetét is. Az új iskolák alapelvei, oktatása eltért a hagyományaihoz ragaszkodó zsidóság körében továbbörökített elvektől, és így még jobban elmélyültek a közösségen belüli ellentétek. A belső ellentétek az új iskolákban nevelkedő diáknemzedék életében tetőztek. Ebbe a reményekkel és sokféle feszültséggel viaskodó zsidó közösségbe született bele Herzl Tivadar.

Herzl sosem jutott el addig, hogy izgalmas, lenyűgöző életéről részletes önéletrajzban számoljon be. Hátrahagyott ugyanakkor egy rövid beszámolót, amelynek segítségével könnyebben megérthetjük személyisége fejlődését, nézeteit és életútját. Ebben a szövegben leginkább budapesti gyerekkoráról, azon belül is különösen három kulcsfontosságú eseményről esik szó. Mindhárom csak tágabb összefüggésben nyeri el teljes értelmét.

Herzl 1860. május 2-án született Herzl Jakab és Jeanette fiaként. Édesanyja Theodornak (Isten ajándéka) vagy kedveskedve Dorinak nevezte. „1860-ban születtem Budapesten annak a zsinagógának a közelében, amelynek rabbija épp a napokban támadt rám áldozatos munkám miatt: tudniillik azért, hogy őszintén igyekszem több megbecsülést és szabadságot kivívni a zsidóknak, mint amit manapság megkapnak. De Dohány utcai szülőházam kapujában ma, húsz évvel később csak egy cetlit lobogtat a szél, miszerint a ház »kiadó«." Herzl fontosnak érezte, hogy önéletírását épp szülőháza és a nagy zsinagóga közelségének leírásával és a két épület közti feszültség bemutatásával kezdje. És itt persze nemcsak a fizikai feszültségről van szó, hanem arról az ambivalens érzelemről is, ami Herzl lelkében növekedett: az asszimiláció iránti vágy és a különállás megőrzésének igénye közti ellentétről. A különállás hátterében nem vallási, hanem nemzeti megfontolások húzódnak, ebből születik majd a zsidó állam.

Herzl általános iskolai élményeinek leírásával folytatja: „Nem tagadhatom, kijártam az iskolákat. Először egy héber elemibe küldtek, ahol némi tisztelettel bántak velem, mert apám gazdag kereskedő volt. Innen még arra emlékszem, hogy egyszer jól elvertek, amiért nem tudtam hibátlanul felmondani az egyiptomi kivonulás történetét. Manapság persze inkább azért vernének el, mert túlságosan is jól emlékszem a kivonulás részleteire."

Leírásában Herzl Mózessel és az egyiptomi kivonulás történetével kapcsolja össze saját munkálkodását és az európai zsidósághoz intézett fel-

Herzl ötéves korában

szólítását. Halálos ágyán aztán elmondta Reuben Braininnek, hogy széder estén, nem sokkal *barmicvá*ja előtt egyszer álmot látott: „Eljött értem a Messiás király [...], karjába vett és együtt szálltunk a szelek szárnyán. Egy fénnyel teli felhőn Mózessel találkoztunk. [...] A Messiás így kiáltott hozzá: »Ezért a gyerekért imádkoztam.« Nekem pedig azt mondta: »Menj, tudasd a zsidókkal, hogy nemsokára eljövök, és hatalmas csodákat teszek népemmel és az egész világgal«." Az évek során számos művész ábrázolta Herzlt modern Mózesként: személyét tucatnyi műalkotás, mese, tankönyv és film állítja párhuzamba a bibliai Mózes alakjával.

Pedig Herzl gyermekkorának imádott hőse – ahogy ő maga írja – történetesen egy mérnök, Ferdinand de Lesseps, a Szuezi- és később a Panama-csatorna tervezője volt. Kezdetben Herzl maga is csatornatervező mérnöknek készült. Nem meglepő tehát, hogy önéletírása harmadik elemeként az elemi iskola és a gimnázium közötti átmenetről számol be:

Amikor tízéves lettem, reáliskolába mentem, mert ott a holt nyelveket hangsúlyosan oktató gimnáziumokkal ellentétben a modern tudományokat részesítették előnyben. Akkoriban Lesseps volt a legnépszerűbb híresség. Bennem pedig megszületett az elhatározás, hogy csatornát vágok Panamába. Nem kellett sok időnek eltelnie, és a logaritmusok, a szerkesztés szabályai iránti szerelmemet letörte a reáliskolákban akkoriban uralkodó, burkolt antiszemitizmus. Egyik tanárom a következőképpen világította meg az askenázi *Heiden* szó értelmét: „Ez alatt a bálványimádókat, a mohamedánokat és a zsidókat értjük." Zavaros szavaitól lelkem megcsömörlött, és elhatároztam, hogy átiratkozom a gimnáziumba. Édesapám nem szólt bele tanulmányaimmal kapcsolatos döntéseimbe, úgyhogy a gimnázium tanulója lettem. Viszont a Panama-csatorna ötlete továbbra sem hagyott nyugodni. Az evangélikus gimnázium tanulóinak nagy része zsidó volt, így nem volt okunk panaszkodni a zsidógyűlöletre.

Herzl anyja

A leírtakból kitűnik, hogy Herzl már fiatal korában megismerkedett az antiszemitizmus egyes formáival, hiszen ez gyakori jelenségnek számított egész Európában és az Osztrák–Magyar Monarchiában is. Elhatározta, hogy otthagyja a reáliskolát, és átiratkozik a humán gimnáziumba. De meglehet, hogy a döntés mögött nemcsak az antiszemitizmus keltette csömörérzés húzódott meg, hanem valamely mélyről fakadó késztetés is.

Ami *bar-micvá*ját illeti, Herzl sem emlékirataiban, sem más írásaiban nem említi a szertartást. Vajon eljárt az ifjú Herzl a zsinagógába, vajon megismerte az imák, a zsidó szertartások világát? Még akkor sem tudnánk eldönteni, vajon Herzlt mélyen érintette-e a zsidó férfiak életének egyik legfontosabb szertartása, ha válaszolni tudnánk ezekre a kérdésekre. Bár Herzl családja a Dohány utcai zsinagóga közelében lakott, és apja a közösség köztiszteletben álló tagja volt, fiáról nem maradt feljegyzés a zsinagóga archívumában. Az ifjú Herzlnek gyermekkorában nagyapja (Herzl Simon Leib) sokat mesélt Rabbi Juda Alkalainak, a cionizmus egyik alapítójának a tetteiről. Talán ez ültette el benne azokat a magvakat is, amelyek csak évekkel később csíráztak ki. De akkor hatalmas változást hoztak Herzl életébe és a modern zsidóság sorsába.

Az önéletírás utolsó epizódja így hangzik:

Amikor a gimnázium felsőbb osztályait végeztem, meghalt nővérem, Pauline, aki még csak tizennyolc éves volt. Édesanyám belebetegedett a bánatba, szíve majd megszakadt, aztán 1878-ban átköltöztünk Bécsbe. A *süve* hét napja alatt eljött Kohn Sámuel főrabbi, hogy vigasztalást nyújtson. Megkérdezte, milyen pályára szeretnék lépni, mire elmondtam neki, minden vágyam, hogy író lehessek. Erre – úgy rémlik – épp olyan öntudatlanul rázta meg a fejét, ahogy később a cionizmussal kapcsolatos véleményét is kifejezte. „Az író nem él meg művészetéből" – szaladt ki végül a száján.

A család elhagyta Budapestet, és Bécsbe költözött. Herzl Tivadar életének következő eseményei már onnan indultak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia és különösen szülővárosa, Budapest atmoszférája alapjaiban meghatározta Herzl szellemi fejlődését, személyiségének és gondolatvilágának alakulását. Herzl egy kellően asszimilálódott zsidó polgárcsaládba született, de a budapesti zsidó családok többségéhez hasonlóan szülei vidékről származtak, csak az iparosodás és a gyorsuló városiasodás miatt kerültek Budapestre. Herzl apja még Zimonyban (Szerbia) látta meg a napvilágot. Fia előbb zsidó népiskolába járt, csak aztán végezte el az állami gimnáziumot. Otthonában éppúgy beszéltek magyarul, mint németül, de Herzl leveleiben és naplójában olykor héber és jiddis szövegrészek is felbukkannak. Sajátos környezete, a budapesti olvasztótégely előkészítette felnőttkora változásait. Herzl nem különbözik kortársaitól, nem is üt el tőlük, hacsak abban nem, hogy képes volt kitörni a korszak korlátai közül, és ezzel a maga és a zsidóság sorsát is megváltoztatta.

Személye köré már korai, 1904-ben bekövetkezett halála előtt mítoszok fonódtak. Nem sokkal később a zsidó nemzeti mozgalom, a cionizmus ikonja lett. A mozgalom alapító atyjának halála után is tovább működött. Herzl személye kapcsolta össze a mozgalmon belül tevékenykedő, széttartó irányzatokat. Mítoszának ereje lehetővé tette, hogy kialakuljon a közös gondolat, a közös cél – az ereci zsidóság létszámának növelése.

Ahogy Herzl mindinkább szimbólummá vált, élettörténete köré újabb legendát szőtt az idő. Az új legenda a cionista gondolatot az európai zsidóság központi eszméjévé emelte. A legenda olyan zsidóként ábrázolja Herzlt, aki magát a nyugat-európai kultúra és társadalom részének tekintette, de asszimilációja nem hozta meg számára az olyannyira vágyott lelki békét. Ezért tovább kutatott a népének szánt, megoldást hozó út reményében. A sokk, amit átélt az antiszemitizmus és különösen a megrendítő példa, a Dreyfus-per során, megerősítette benne az ébredező nemzeti érzést. Herzl így lett mitikus hős, aki a Messiás kegyelméből újjászületik, hogy népét megszabadítsa. Ez a kép Herzlben már nemcsak a népéhez megtérő héroszt, az inspiráló vezetőt látja, hanem azt az embert is, aki kitapossa a gettó elszigeteltségéből kivezető utat; aki visszavezeti népét a földhöz, a természethez; aki a magasabb cél érdekében hajlandó feláldozni kényelmes életét és személyes biztonságát.

A szimbólummá válás folyamatában nemcsak gyermekkora közegének komplexitása sikkad el, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia és azon belül Budapest sajátossága is ködbe vész. Tény, hogy több mint egy évszázad telt el azóta, hogy Herzl drámai körülmények között leköszönt a történelem színpadáról. Mégis, élettörténetének bizonyos részleteit még

mindig homály fedi. Különösen azok a pontok bizonytalanok, amelyek a cionista eszme szolgálatába állított éveket megelőzték. Életrajzában a gyermek- és fiatalkor eseményeivel kapcsolatban még mindig több a kérdőjel, mint a bizonyosság. Ennek az időszaknak nagy részét Herzl halála után úgy igazították, hogy az élettörténet második felével együtt a kettőből egységes, jól tagolt történet kerekedjen. Az életrajznak két olyan dimenziója van, amivel kapcsolatban további, részletekbe menő kutatásokra, elemzésekre van lehetőség: egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia és különösen Budapest zsidóságának története, másrészt a Herzl család története a magyar fővárosban. E két kérdés vizsgálatával lehetőségünk nyílik egyrészt jobban megérteni és feltárni Herzl életének történeti-társadalmi-kulturális összefüggéseit, másrészt végigkövetni, hogyan születik meg ebből Herzl munkássága. Ahhoz kétség sem férhet, hogy Herzlt szülőföldje tette azzá, amivé lett.

Herzl Tivadar gyászjelentése, Seelenfreund Salamon rajza, 1904

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Ariel Feldstein

Patai József: *Herzl*

Budapest, 1932; Tel-Aviv, 1936

Patai József könyve megpróbálta feltérképezni Herzl életét. Írása személyes hangvételű, az Osztrák–Magyar Monarchiában élő budapesti lakost állítja a biográfia középpontjába, és Herzl életének rejtett dimenzióit igyekszik bemutatni.

Az életrajz elején Patai leszögezi, hogy nagy feladatra vállalkozik:

> Már annyira történeti távlatokban lebeg [Herzl szelleme], hogy szinte végtelen messzeségben jelenik meg, mintha régi korok és századok trónusáról tekintene le reánk. Pedig ha a halál nem szakítja félbe oly tragikus fiatalon az életét, csak nemrég, 1930. május 2-án ünnepelte volna hetvenedik születésnapját. És hol van még a másfél *jóbel* [75. év] jubileuma, és hol a zsoltáros ígéretnek, az erő emberének nyolcvanadik esztendeje?

Patai először Herzl családjának helyzetét írja le: azt a közeget, amelyben Herzl felnőtt. A család története nem más, mint a budapesti zsidóság ismert útja. Herzl anyjától megtanulta, hogy szeresse és tisztelje szüleit és a költészetet, hogy mindig jószívű és udvarias legyen. Apjától pedig rendíthetetlen optimizmusát örökölte, hiszen nem ingatták meg az élet viharai és nehézségei. Jókedve akkor sem hagyta cserben, ha olykor-olykor nem járt sikerrel.

Patai megállapítja, hogy Herzlt már fiatalon is érdekelte a zsidóságnak a környező társadalomban betöltött, megvetéssel és gyűlölettel átitatott helyzete. Ha reáliskolai vagy később az evangélikus gimnáziumba járó osztálytársai arra vetemedtek, hogy a zsidókat szapulják, ez a „nyurga, fekete zsidó gyerek" fölpattant, és a bántalmazott védelmére kelt, „mindig finom formában, megközelíthetetlen tiszta vértezetben".

Patai arról ír, hogy Herzl már kora ifjúságában megismerkedett a zsidógyűlölettel, és különösen az antiszemita irodalommal. Mivel az antiszemita megnyilvánulások ekkoriban gombamód szaporodtak Európában, Herzl érdeklődése a zsidókérdés megoldása felé fordult. Dühring könyve,

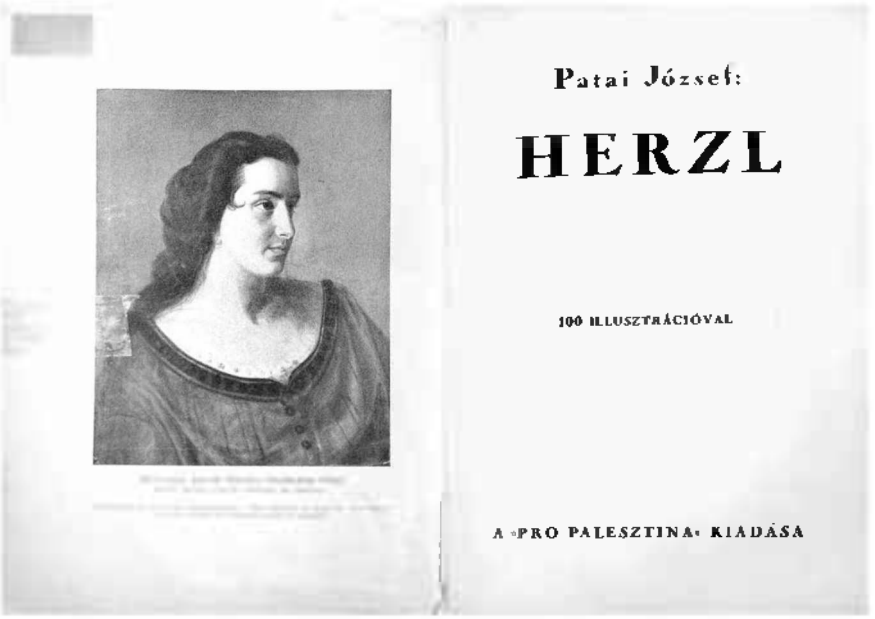

A könyv magyar címoldala

A zsidókérdés nagy hatást tett rá, és megírta az *Új gettó* című színdarabját, amelynek középpontjában épp ez a kérdés áll.

Más életrajzírókhoz hasonlóan Patai is felteszi a kérdést, miként hatott Herzlre a Dreyfus-per. Patai a hangsúlyt a bírósági ítéletre helyezi, valamint arra, hogy miként reagált a párizsi tömeg, amikor Dreyfust nyilvánosan lefokozták.

„Halál a zsidókra!" – zúgta a tüntető tömeg. A csőcselék ordítása behatolt Herzl dolgozószobájába. Mint az éjszakai jajkiáltás a mainzi Mózeshez... Vagy egy lépéssel tovább haladt, mint amaz ős Mózes, és „látá, egy egyiptomi férfiú üt egy héber férfiút testvérei közül. És fordula erre és arra, és látá, hogy nincs ember sehol..." Lehetséges-e? Eddig csak szellemes szólamokkal dobálóztak a zsidók ellen a Palais Bourbonban. Következhet-e kőzápor és pogrompuska is Párizsban?

Sok más újságíróhoz hasonlóan Herzlt is magával sodorta a tömeg a bíróság üléstermébe. És 1895. január 5-én Herzl is szemtanúja volt annak a történelmi léptékű megaláztatásnak, amely a francia hadsereg egyszerű, apró termetű kapitányát sújtotta. A párizsi katonai akadémia előtti téren ötezer baka, tiszt és bámészkodó tömeg gyűlt össze. Majd dobpergés és fegyvercsörgés közepette letépték Dreyfus válláról a rangjelzést. A tömeg

üdvrivalgásban tört ki. A dobok robajába, a harsonák zengésébe a csőcselék örömtől részeg kiáltása vegyült. „Az írás embere hirtelen átalakult a tett emberévé. Lázasan, szinte öntudatlanul ontja magából a jegyzeteket a *Judenstaat*hoz. A »bazaltömb« helyett valami sokkal nagyobb tör fel a lelkéből."

A folytatásban Patai bemutatja Herzl politikusi és közéleti tevékenységét, és kiemel néhány kulcsfontosságú gondolatot. 1896 januárjának végén Herzl nyomdába adta kéziratát. A könyv címe *Der Judenstaat* (A zsidó állam). Művének Herzl kissé homályos alcímet is adott (A zsidókérdés modern megoldásának kísérlete), mintha zavarba akarná hozni olvasóit; mintha csak meg akarná tudni, mit gondolnak.

A *Judenstaat* végre megszületett. Világrajöttét hosszú, fájdalmas vajúdások előzték meg, mint minden megváltó gondolatot. De amikor 1896. február 14-e este Herzl szobájába hozták az első könyvköteget, nem történt meg a bibliai csoda, mint a gyermek Mózes születésekor: „és látá az anya, íme, jó – mert megtelt a ház világossággal". Herzl megrendült a földön heverő brosúraköteg láttára. Szimbólum ez. „A kocka eldőlt. Életem most új fordulatot vesz talán." Már nem lehet többé az újszülöttet rejtegetni.

Herzl életének hajója kifutott a kikötőből, felkapták a hullámok, az áramlat új horizontok felé sodorta, feltartóztathatatlanul közeledtek új szelek, új viharok. Meglovagolta a hullámokat, kiáltása elhatolt az emberekhez, felszította a szíveket, a könyvesboltok széles kirakatablakai mögül felharsant a kiáltása, és a zsidók szíve talán megérti őt. De vajon meghallják-e a kiáltását? Kétség és elkeseredés marcangolta. „De néhány napi kínos feszültség után jön a megkönnyebbülés. A visszaeszmélés a történeti elhivatásra. Meg kell kezdeni a nagy utat a magasságok felé."

Az első cionista kongresszuson egybeforrt a zsidóság sokszólamú panaszdala. Itt-ott felhangzottak ugyan korábban is keserves, újfajta kiáltások, amelyek a zsidó nép büszkeségét, megalázó helyzetét tették szóvá, de mindig hiányzott belőlük az az erő, amely felidézte volna a zsidó nép múltját, történelmi értékeit. Ezért a korábbi panaszdalokat elnyelte a népek sirámának általános zsivaja. A kongresszuson azonban a világ népeinek színe elé léptek a száműzetésben élő zsidóság képviselői. Előálltak, hogy elmondják követeléseiket, hogy elpanaszolják a szörnyű elnyomást, ami így vagy úgy a zsidó közösség minden rétegét sújtotta. A kongresszus nyíltan kifejezte a zsidó közösség vágyát a megváltásra:

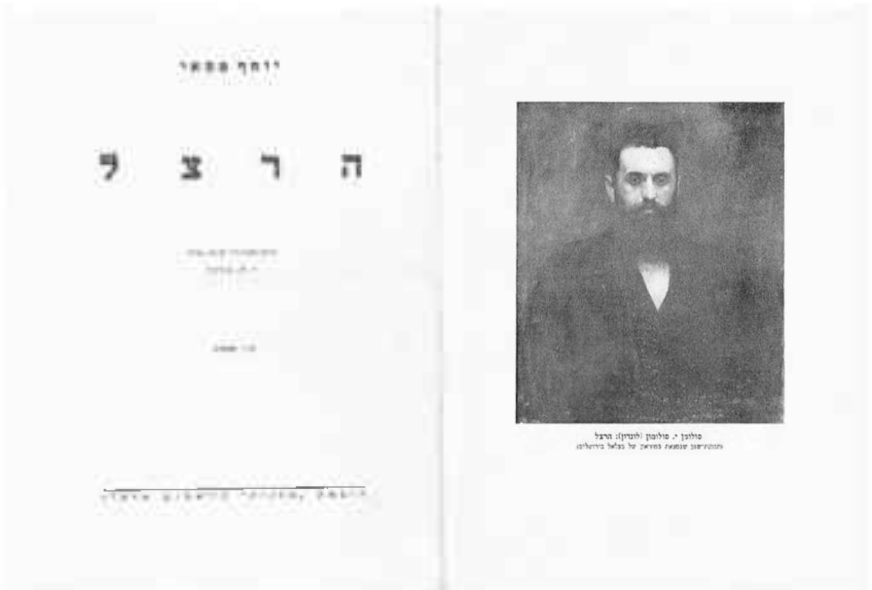

A könyv héber címoldala

„Nép, amely fel akar emelkedni lealázottságából, csak a saját erejében bízhat." A kongresszus lesz az első lépés, amely a zsidó népet kiemeli politikai passzivitásából, és rátereli arra az útra, ahol önmagán segíthet. [...] A zsidók első gyűlése Titus óta. Ünnepi hangulatban ölelik át egymást távoli testvérek, és az elfelejtett héber köszöntés zeng az ajkakon: „Salom". Béke! [...] Herzl nem bír szóhoz jutni. Alig kezd beszélni, gesztusainak szépsége, személyének varázsa, szavának mély csengése magával ragadja a híveket [...]. Mintha a sok ezer éves álom menne teljesedésbe, és a Messiás látomása ragadná el a lelkeket.

Az első cionista kongresszus legfontosabb eredménye az volt, hogy haladéktalanul megkezdődhetett a politikai munka, és a zsidó állam felépítéséhez szükséges feltételek megteremtése. A kongresszuson az új generáció és a konzervatívabb zsidók között is létrejött a kompromisszum. A két csoport anélkül kezdhetett bele a közös munkába, hogy bármelyiknek fel kellett volna adnia elveit. A cionista hitvallás olyan eszme, amely teret ad a zsidó nemzeti érzés kibontakozásának és megerősödésének – olvassuk Patai könyvében. A cionizmus miatt senkinek nem kell lemondania hagyományos politikai meggyőződéséről. A mozgalom épp arra törekszik, hogy a különböző elveket elmélyítse, és zsidó tartalommal töltse meg. A cionizmus nem akar gyors, ártalmas reményeket ébreszteni, és tartózkodik minden titkos szervezkedéstől. A zsidókérdés megoldására és az azzal kap-

A tömeg elvonul Herzl koporsója előtt, fotó: Goldman Pál, Tel-Aviv, 1949

csolatos javaslatok nyilvános megtárgyalására törekszik. Kizárólag a világ népeinek biztos jogrendjére, a (szükség esetén háttérbe szoruló) kompromisszumkészségre és a fokozott türelem alapjaira épülő zsidó letelepedésre törekszik. Ugyanakkor biztosítékokra és szilárd alapokra is szüksége van. A zsidók palesztinai bevándorlása az ott élő keresztények helyzetének javulását is jelentheti, és Erec minden lakójának elhozhatja a kultúra és a jólét áldásait. Természetesen nincs szó minden zsidó kivándorlásáról. Azok, akik hajlandók vagy képesek asszimilálódni, választott hazájukban maradnak.

Az életrajzot Patai Herzl Tivadar fiának, Hansnak szóló utolsó szavaival zárja: „Testvéreid szét vannak szórva az egész világon, ha akarod, megtalálod őket. Én is megtaláltam, mert kerestem őket. Gondolj reá, és ne felejtsd el, hogy népednek szüksége van egészséges fiatal erőkre, és te vagy a Herzl név örököse."

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Századforduló

Jehuda Hartman

Akiva Joszef Schlesinger – az ortodox rabbi és lelkes cionista

1922. május 4-én a *Haarec* napilapban ezek a sorok jelentek meg:

Schlesinger rabbi Pinsker és Herzl eszméit hangoztatta, azt, hogy a Cionba visszatérésen kívül nincs más megoldás a zsidó nép számára. Létezik már a zsidó állam terve [...], a hivatalos nyelv a héber lesz, és kötelező lesz az általános katonai szolgálat [...]. Herzl lelkes csodálója volt, az ortodox közösségen belül cionista tevékenységet fejtett ki, a bank részvényeit árulta, és egész életében a cionista eszmét terjesztette. Amikor eljutott hozzá San Remo híre [1920-ban a nemzetközi konferencián a brit mandátumról és a Balfour-nyilatkozat alkalmazásáról döntöttek], felállt és elmondta az „...és engedted megérnem a mai napot" áldást, majd magas kora és gyengesége ellenére erős vágy fogta el, hogy táncra perdüljön, és úgy is tett.

Akiva Joszef Schlesinger rabbiról van szó, aki néhány nappal korábban hunyt el. Két ellentétes ideológia, a cionizmus és a Nature Karta nagyapjának becézték. A két szemlélet között nehezen találhatnánk érintkezési pontot, Schlesingernél mégis békésen megfértek egymás mellett. Meggyőződése szélsőségesen maradi volt, ragaszkodott egy elavult régi világhoz, amely nem létezik többé, ugyanakkor előretekintett egy új, izgalmas jövő felé. Egyéni gondolkodásmódja alapvetően eltért környezete világszemléletétől, emiatt örökös küzdelemben, magányosan telt az élete. Viharzó lélek, szélsőséges és lángoló cselekvésvágy jellemezte, ezért hitelesnek látszik a nyolcvanhárom éves, táncra perdülő aggastyán képe (ha igaz, ha nem), mert odaadás és lelkesedés kísérte egész életén át.

Joszef Schlesinger 1837-ben született Pozsonyban. Édesapja, Jehiel Schlesinger a Hatam Szofer tanítványa volt, *jesiva* vezetője, földbérlő és földműves is. Joszef Schlesinger híres *jesivá*kban tanult, és már korán kitűnt széles körű Tóra-ismeretével, éles eszével és mély vallásosságával. Mégsem vállalt sosem rabbihivatalt.

Apósával, Hillel Lichtenstein rabbival és Haim Szofer rabbival a magyarországi harcias ultraortodox irányzat alapítói közé tartozott.

A szeparatista mozgalom mind a mai napig befolyásolja az ortodox irányzatokat. A 19. században alakuló magyarországi neológia (amely emlékeztet a mai konzervatív irányzatra) vallási tradíciók változtatásával és a zsinagóga átalakításával a környezet életformájához igyekezett hozzásimulni. Ugyanakkor az ortodoxiában is jelentkeztek a nyíltabb és modernebb életforma felé forduló tendenciák. Schlesinger és társai szélsőséges fanatizmussal a modernséget ellenző vad harcba kezdtek a neológok vallásújító próbálkozásai és az ortodoxok lazító tendenciái ellen. Ugyanakkor mindhárman a zsidó nemzeti identitás modern eszméit kezdték hangoztatni évtizedekkel a cionizmus megszületése előtt. Ezért vannak, akik őket tartják a cionizmus hírnökeinek.

Európában a 19. század folyamán új nemzetállamok jöttek létre, és a nemzeti érzés fellángolt. Ez történt a soknemzetiségű Habsburg Birodalomban Magyarországon is, ahol számos nemzeti kisebbség élt. A magyar nyelvbe és kultúrába a kisebbségek egy része nem olvadt be, viszont a zsidóság tagjai vonzónak találták az állampolgárságot, az egyenjogúsítást és az azzal járó gazdasági előnyöket, s Mózes-vallású magyaroknak tekintették magukat. A három ultraortodox rabbi határozottan elítélte az idegen nemzetiség felvételét és azt a szemléletet, hogy a zsidóság csupán vallás és nem nemzet.

Haim Szofer, a korszak egyik legismertebb döntnöke kijelentette: „A zsidónak tilos más nemzetiségűnek, más nemzet tagjának vallani magát, nem lehet sem más vallású, sem más nemzetiségű [...], aki így tesz, istenkáromló, és bárki megértheti, milyen aljas dolog ez." Felismerte, hogy a magyar nemzeti érzés fellobbanása a magyar nemzethez vonzza az ott élő zsidóságot, de úgy vélte, a zsidónak tilos felvenni lakhelye nemzetiségét és vallását. Az áldás szövegét, „aki bennünket választott a népek közül", úgy értelmezte, hogy Izraelt különleges, a többi nemzettől különböző népnek választották, és ezért tilos feladni a megkülönböztető „Izrael népe"-tudatot. Hillel Lichtenstein azt írta, hogy „van nekünk örökségünk, saját országunk, a neve Szentföld, és ez az egyetlen szülőföldünk. A száműzetés csak lakhely számunkra [...], és akik nem így látják, azok a hit lényegét tagadják, és nem tartoznak a Magasságosban hívő és benne bízó Izrael gyülekezetébe." Szofer megelégszik azzal, hogy tiltja a magyar nemzetiség felvállalását, Lichtenstein viszont az őshaza felé fordul. Az egyetlen otthon a Szentföld, az igaz hívők csak ezt tekinthetik hazának. Schlesinger gyakorlatiasabb: „a többihez hasonló nemzet vagyunk, nem vesztettük el a reményt, hogy visszatérhetünk a hazánkba". Kiderül tehát, hogy a 19. század utolsó harmadában a magyarországi ultraortodoxia három kimagasló képviselője egyként vallotta, hogy a zsidó vallás egyben zsidó identitás is, és kizár minden más nemzeti identitást. A szétszóratás és a területnélküliség ellenére

a zsidóság nép, és nemzetisége csak zsidó lehet.

Meglepő, hogy az ultraortodoxia, amely később, amikor a cionista mozgalom egy világi állam megteremtéséért küzdött, a cionizmus esküdt ellenségévé vált, ekkor még elkötelezett vallási értéknek tekintette a zsidó nemzetiség bizonyos elemeit. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Schlesinger és társai még a politikai cionizmus megjelenése előtt hangoztatták akkor újdonságnak számító nézeteiket. Az is lehetséges, hogy a neológiától elhatárolódó szándék részeként tiltotta az ultraortodoxia a magyarosodást. Elképzelhető az is, hogy a modern szellemet és annak részeként az európai és a magyar nemzeti irányzatokat utasította el az ultraortodoxia. A magyarosodást követte az emancipáció, és a zsidó közösség két választási lehetősége közül az ultraortodoxia nem a magyar, hanem Izrael szelleméhez híven a zsidó nemzetiség mellett döntött. Az ultraortodoxia vezetői határozottan elutasították az azonosulást a magyar nemzetiséggel, és a zsidó nemzetiség mellett álltak ki.

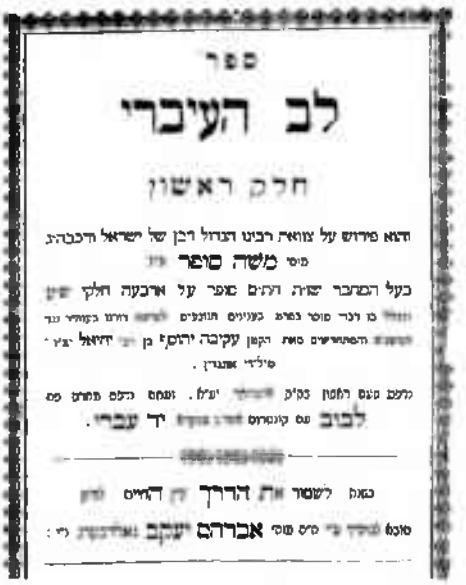
ספר

לב העברי

חלק ראשון

משה סופר

A kötet címlapja

Akiva Joszef Schlesinger nem elégedett meg a hirdetett eszmékkel, hanem cselekedett. Felismerte, hogy a zsidóknak nincs jövőjük a száműzetésben: ifjú családfőként 1870-ben *alijázott*, és Jeruzsálemben telepedett le. Úgy gondolta, hogy a modernizációs törekvésekkel Európában a vallás és a tradíció háttérbe szorul, és a zsidóság csak úgy állíthatja meg a folyamatot, ha visszatér Cionba. Így kívánta megőrizni az ősi vallást és értékeit az Erec-Izraelben felépítendő nemzeti otthon eszméjével együtt. A magyarországi ortodoxia értékelte azokat, akik a Tóra-tanulás vágyával *alijáztak*, és anyagilag is támogatta a jeruzsálemi tanházakat, de ellenezte az új településeket, az építkezést és más fejlesztési kezdeményezést. Schlesinger más utat választott, földvásárlási akciókhoz és 1878-ban Petah-Tikva alapítóihoz társult.

Alijázása előtt egy könyvet adott ki, amelyben három főbenjáró bűnt ítélt el: korának vallástalan és neológ szemléletét, és az idegen nyelv tanulását. Szerinte ezek Izrael bűnei, és foggal-körömmel harcolt ellenük.

חברא מחזירי עטרה ליושנה

כולל העברים

ירושלם

תובב"א

Az 1873-ban megjelent könyve

Az 1873-ban Jeruzsálemben megjelent könyve fölvázolt egy, a Tóra szellemében működő, Erecben létesült utópisztikus, példamutató társadalmat: a zsidóknak közösségi társadalomba kell szerveződni, földet kell vásárolni a törököktől, hogy mezőgazdasági településeket és gyárakat létesítsenek („otthon és tőke, mező és szőlő és iparosítás"). Ellenezte, hogy a jeruzsálemi közösségek a *galut*ban élő zsidóktól érkező adományok elosztásából tartsák fenn magukat. Egy Héber Közösség nevet viselő egyesület alapítását javasolta, a települések létrehozására pedig egy másik szervezetet.

Az Erecben alakuló társadalom nem a magyarországi hagyományos társadalom mintáját követné, hanem felélesztené az egykori héber kultúrát. Gyakran, két könyve címében is használta a *héber* szót. A szónak számára kettős értelme volt: egyrészt héber nevének kezdőbetűi és a szó héber betűi azonosak, másrészt az Ábrahámhoz fűződő ősi kultúra jelképe is. Nemhiába vallotta magáról: „Héber vagyok [nem zsidó], és Isten Tanát őrzöm én." A *héber* szó számára a nemzetet jelentette, és nem a vallást. *Valaha régen* című regényében írja Agnon: „A héber szívű Akiva Joszef rabbi valóban héber szívű."

Modernségtagadó és a *goj* kultúrától elhatárolódó szemlélete ellenére modellnek tekintette az európai modern nemzeti eszmét, annak mintájára egyesülhet nemzetté a zsidóság a Tóra szellemében. Az ortodox utópiát bemutató könyve bevezetőjében ezt írja: „Tanuljatok a *goj*októl, kövessétek példájukat, népük felszabadítására törekszenek. Minden nép istenét követi, és mi követjük a Hadak Urát [...] most és mindörökké."

Ebben a könyvében sokat foglalkozik az ereci letelepítéssel. „Építsünk nagy házakat Isten és Jeruzsálem dicsőségére, és az egyesületek támogatásával népesítsük be egész Erec-Izraelt, [...] a föld megmunkálásával, szőlő-

termesztéssel és állattenyésztéssel tartsuk fenn magunkat." Saját hadsereget kell felállítani az új települések őrzésére azon kívül, amit a hatalom biztosít. „Száz főből tíz százaléknak mindig őrködnie kell, öt százaléknak főként éjjel a városban, és öt százalék lóháton cirkáljon a földeken, nehogy bárki garázdálkodjon a mezőn vagy a szőlőben." A különböző katonai egységeknek, a gyalog őrködőknek és a lovasoknak neveket adott. Az ország felépítését szolgáló értékpapírok kibocsátását ajánlotta csakis héber felirattal. Három évvel később egy hírt közölt a londoni *Jewish Chronicle*, hogy társa, Petah-Tikva egyik alapítója, Josua Stampfer bejelenti, Erec-Izrael földjének vásárlására értékpapírokat bocsátanak ki. Álma egy független állam volt, úgy gondolta, „amennyiben Erec-Izraelben hatszázezer zsidó lesz, a nemzetek jóváhagyják Izrael önállóságát".

Schlesinger felvázolt egy szerteágazó oktatási rendszert is a különböző korú ifjak számára, részletezte a pedagógusok rangját és fizetését, de kikötötte, hogy három év után „a *jesivák* vezetői választják ki azokat, akiket a Tóra szelleme hevít, és Izrael nagy oktatóivá válhatnak [és csakis] ők folytathatják a tanulást a *jesivá*ban három év után, mert a Tóra tölti ki az életüket". A többiek kézművességet tanulnak, ki-ki választása szerint. Részletezte a kézművesség vagy a földművelés elsajátításának fázisait, hozzátartozik a Tóra tanulmányozása is, de a lényeg a szakemberek képzése, akikre a virágzó társadalom épül, és akik benépesítik az országot. Külön fejezet foglalkozott a lányok nevelésével. „Izrael lányai számára nevelőintézményeket kell alapítani, hogy imádkozni és olvasni tanuljanak, [...] mesterséget sajátítsanak el, és megtanuljanak héberül írni [...], beszélni és írni a szent nyelven." Schlesinger a héber nyelvet szeretné feléleszteni, nem a *galut* nyelvére, a jiddisre, hanem az ősatyák nyelvére építi elképzelt példamutató társadalma kultúráját. A hébert a mindennapok nyelvének szánta, és ezzel is megelőzte korát. Csaknem lehetetlen kapcsolatot találni az ortodoxia egyik vezéralakjának eszmevilága és azok közt, akik manapság a követőinek tartják magukat.

Elképzelése szerint egy demokratikusan megválasztott általános tanács vezeti majd a települést. A mindennapi életet hierarchikus rendszerben, tízes, százas és ezres csoportok parancsnokai szabályozzák. „A századok parancsnokai ügyelnek a lakókörzetekre, hogy szükség szerint legyen elegendő gyógyszer, orvos, szülésznő, valamint cipész és szabó, kovács és szatócs, postakezelő és minden más, amire szükség lehet." Viszont így folytatta: „A gyakorlat nemegyszer megmutatta, hogy akadt, aki meghódította a választók szívét, és miután megválasztották, a saját szíve szerint cselekedett. Ezért egy általános felügyelőtanácsot kell létesíteni." A megválasztottak nem mindig tartják meg választóiknak tett ígéreteiket, és

ezért véleménye szerint szükség lesz a politikai korrupciót megelőző ellenőrző szervekre.

Olyan országra vágyik, amelynek héber városai és falvai lesznek, lakói csak zsidó öltözetet és zsidó neveket viselnek. Arra hivatkozik, hogy a zsidóság az egyiptomi rabszolgaság idején is minden nehézség ellenére megőrizte identitását, mert mindenki ragaszkodott ősi nevéhez, nyelvéhez és viseletéhez, és így elhatárolódott idegen környezetétől. A jövendő zsidó öltözet nem másolja az európai ortodoxia viseletét, hanem visszatér az eredeti ősi viselethez, ha ez mégsem lehetséges, új és különleges öltözetet kell meghonosítani.

Schlesinger látomása az ősi autentikus héber társadalomról némileg emlékeztet az Izraelben az 1940-es években létrejött kánaáni kulturális-társadalmi mozgalomra, amely elszakadt a *galuti* zsidóságtól és tradícióitól, és a helyhez kötődő, ősi, az időszámítás előtt kétezer évvel itt élő kánaáni népek kultúrájához kapcsolódó új kultúrát kívánt teremteni a 20. században itt élő héber népnek. A romantikus Schlesinger az ortodoxia legszélsőségesebb köreinek szellemében, az ősi héber kultúrával és az ősapák hazájával egybefonva látta a zsidóságot.

Schlesinger tervét a Tóra szelleme járta át, és érveléséhez a hagyományos zsidó irodalomból merített idézeteket. Könyveit az ortodox társadalomnak szánta, széles olvasóközönség körében terjesztették, de többen olvasták, mint ahányan követték tanításait, túl összetett és újító szellemet közvetítettek. Olvasói nem fogadták el eszméit, és ideológiai harcában magára maradt. A jeruzsálemi régi *jisuv* elutasította ortodox utópiáját, mert nem illeszkedett hagyományvédő eszméihez. A letelepedésért lelkesedve kijelentette, hogy ha valaki *alijázik*, és felesége nem követi, Erecben válás vagy rabbik engedélye nélkül is megnősülhet újra, de mivel ez nem egyezett Gerson rabbi döntésével, Schlesinger kijelentése nagy felháborodást keltett a jeruzsálemi ortodox körökben, és kiátkozták. Mindenki, aki a magyar nyelvű közösségből az adományok elosztásából juttatást kapott, előzőleg köteles volt aláírni a kiátkozást. Azért az indítványáért, hogy az imasálon újból halványkék rojtok legyenek, és újévkor Jeruzsálemben megfújhassák a *sofárt* akkor is, ha szombatra esik, a jeruzsálemi ultraortodoxok megtámadták, és cafatokra tépték halványkékkel átszőtt imasálját.

Az ortodox közösséghez tartozó tanítványai és utódjai megtagadták, és igyekeztek eltüntetni szellemi örökségéből a cionista eszmét. 1922. május 5-én, a *Haarec* napilapban halálát közlő hír másnapján az Agudat Izrael szócsöve, a *Kol Israel* így írt:

Cáfoljuk, amit a *Haarec* állított a mi *cadik* tanítónkról, reb Akiva Joszefről, emléke legyen áldott. [...] Következzen, amit cáfolunk [...], az igaztalan kijelentések: *a)* Mesterünk és útmutatónk Pinsker és Herzl eszméit hirdette. *b)* Egy héber nyelvű héber állam megteremtését tervezte. *c)* Találkozott dr. Herzllel, magáévá tette és lelkesen követte eszméjét. *d)* Részvénypapírokat árult, és a cionista eszmét terjesztette. *e)* A San Remó-i hír hallatán Isten és a hatalom nevében áldást mondott és táncra perdült. Tanúk vagyunk rá, hogy mindez alaptalan állítás.

Schlesinger eszméi két ellentétes világból fakadnak: a régi, minden változást szélsőségesen elutasító hagyományos világból, és egy új világból, amelynek ideje még nem érkezett el, majd csak az elkövetkezendőkben hoz radikális változást a zsidóság történetében. A régi világ képviselői nem tudták elfogadni újításait, a jövő felé forduló *halucok* maradi vallásossága miatt távolodtak el tőle. Örökös harcban állt környezetével, és magányos farkas maradt, kiszorult az újjáéledő ereci történelem margójára. A *Haarec* napilap cikke alakjának nemzeti-cionista szellemére irányította a figyelmet, utódjai viszont igyekeztek ezt mielőbb eltüntetni, és történelmi alakját visszavonszolni a Mea-Searim sikátoraiba.

A könyve címéről elnevezett utca Jeruzsálemben

Héberből fordította Popper Miriam

Erika Ben-Mordechay

Remény kapuja – Petah-Tikva

1878 telén járunk, ugyanabban az évben, amikor Naftali Herz Imber Iasiban, Romániában ezeket a sorokat írta: „Még él bennünk a remény, a régi remény, hogy visszatérünk apáink földjére, Dávid városába." Hanuka ünnepének hatodik napján, két nappal az első eső után hatan gyűltek össze egy Petah-Tikva melletti mezőn: Gutman Dávid, Ranger Dávid, Natan Gringert, Stampfer Josua, Raab Eliezer és fia, Raab Juda. Befogták az ökröket az ekébe, és elindultak, hogy először szántsák fel Izrael földjét. A fiatal és mezőgazdasági munkákban jártas Raab Judát érte az a megtiszteltetés, hogy ő vághatta az első barázdát. Miután néhány barázdát hasított, átadta az ekét Gutman Dávidnak, aki a földet vásárolta. A következő, Stampfer Josua könnyekben tört ki, amikor megragadta az első zsidó ekét, amely a próféták földjét szántotta, és elmondta a „sehehejanu" áldást: „[Dicsértessél Örökkévaló Istenünk,] hogy életben maradtam, hogy megtartottál, és engedted megérnem a mai napot." Felindulva, meghatottan és könnyes szemmel kézről kézre adogatták az ekét éppoly odaadással és szenvedéllyel, mint amikor Szimhat Tóra ünnepén egymásnak adogatják a Tórát. Ettől a naptól kezdve Raab Juda az „első barázdavágó" ragadványnevet kapta.

Raab Juda, 1890

Petah-Tikva kolónia alapítóinak többsége, a jómódú Gutman Dávid, Stampfer Josua, Raab Eliezer és fia, Raab Juda, Katz Michal Leib és Schlesinger Akiva Joszef rabbi Magyarországról érkezett 1869 és 1877 között.

Mindenki a maga idejében és útján, de a közös álom, egy ereci mezőgazdasági település megvalósítása vezette őket. Gutman Dávid, aki 1848-ban még a magyar szabadságharcosok oldalán küzdött, és sikeres kereskedő is volt, társakat keresett az ősapák földjén létesülő mezőgazdasági településhez.

Gutman Dávid

Gutman a Magyarországon juhtenyésztéssel és bortermeléssel foglalkozó Raab Eliezerrel levelezett, aki régi álmot dédelgetett: szeretne eljutni a Szentföldre. Gutman Dávidon kívül leveleket váltott Montefioreval, Karl Netterrel és Zvi Kaliser rabbival is, aki támogatta az ereci letelepedést. Stampfer Josua, Raab Eliezer húgának a fia már 1869-ben gyalog érkezett Magyarországról. Unokatestvére és egyben tanítványa, Raab Eliezer fia, Raab Juda tőle tanulta és szerette meg a Biblia történeteit. Raab Juda, az első barázdavágó, a gyakorlott és sikeres mezőgazdász, bátor lovas és fegyverforgató az elsők között őrködött Petah-Tikva biztonsága felett.

A magyarországi alapítók között volt még egy mezőgazdász: Katz Michal Leib, Nagykároly vallási bírájának fia, akit magával ragadott a gondolat, visszatért Cionba, és Jeruzsálemben a Zihron-Tuvia és Seare-Cedek negyedet alapította. Schlesinger Akiva Joszef rabbit, a magyarországi ultraortodoxia egyik alapítóját nagy tisztelettel fogadta a jeruzsálemi régi *jisuv*, de hamarosan csalódtak benne, mert nem az ő életformájukat követte, hanem mezőgazdasági települések alapítására szólította fel őket. Schlesinger rabbi Gutmannal együtt kudarcot vallott, amikor egy Hebron közelében fekvő földterületet próbált megvásárolni. Schlesinger ezért csatlakozott Petah-Tikva alapítóihoz, megvett, és veje, Lichtenstein Hillel nevére íratott tíz telket. A magyarországi közösséghez tartozott még Zerah Barnett jól menő kereskedő Londonból, egyike a jeruzsálemi Mea-Searim és a jaffai

Joel Mose Salomon

Neve-Salom negyed építőinek. A pénzváltó és kereskedő Natan Gringert Litvániából a kolónia alapítása körüli pénzügyeket intézte. Joel Mose Salomon, Schlesinger rabbi tanítványa az egyetlen az alapítók közül, aki Jeruzsálemben született, és akinek a neve máig is ismert. Salomon arabnyelv-tudásával és a helyi szokások ismeretével segített a telepeseknek felvásárolni Melabesz falu földjének egy részét a Jaffában élő keresztény arab kereskedőtől, Szalim Kaszar uraságtól. Korábban azt tervezték, hogy egy Tayan nevű jaffai kereskedő méltóság Jarkon folyó közelében fekvő, sík és termékeny földjét vásárolják meg, aki egész Melabesz földjének háromnegyedét birtokolta. Tayan telkei azonban még nem kerültek az értékesítésükhöz szükséges hivatalos nyilvántartásba, ezért nem vásárolták meg. Attól is tartottak, hogy a földtulajdon egy része az arab földművelőké. Ezekről a Jarkon folyó vizével öntözött termékeny földekről csak álmodozni mertek.

A Remény kapuja nevet Stampfer adta a kolóniának az Ozeás könyvében olvasható részletre utalva: „Visszaadom neki szőlőskertjeit, / Ákor völgyét mint reménye kapuját, / hogy úgy válaszoljon, mint ifjúsága napjaiban, / mint akkor, amikor feljött Egyiptom földjéről" (Ozeás 2,17). Ákor völgye a bibliai Jerikó neve, egy Ákor völgyi települést hívtak volna így, ha sikerrel jár a jerikói földek megvásárlása. A reményt ébresztő nevet Melabesz kapta. A település alapítói akkoriban nem értették meg, hogy az arab szó „melabesz" (öltözködő) arra utal, hogy a falu állandóan megújuló lakosságát mindig újra utoléri a malária, miután a régiek vagy elmenekültek, vagy belehaltak a betegségbe. Sok remény és elszántság kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági település álma megvalósuljon Erecben. A város alapításának 75. évfordulóján Ben-Gurion így köszöntötte az Em-Hamosavot lakóit:

A kétezer évvel ezelőtt félretett eke Petah-Tikvában, az újjáépülő haza első településén ismét előkerült. Szinte érthetetlen számunkra, hogyan mertek néhányan anyagi háttér, ösztönzés és segítség nélkül letelepedni. Hogyan törtek ki az óváros szűk utcáiból, és jöttek a mocsaras, elhagyatott Jarkon-partra. De akik utánuk érkeztek, a példájukból merítettek erőt.

Ha megpróbáljuk megérteni, hogy mi késztette őket, hogy „anyagi háttér, ösztönzés és segítség nélkül" létrehozzák az első települést az ősök földjén, akkor vissza kell tekintenünk a 19. századi Magyarországra. Az ébredező nemzeti törekvések végigsöpörtek Európán 1848-ban, és elérték Magyarországot is. Kossuth Lajos vezette az osztrák császárság elleni szabadságharcot, és követelte, hogy Magyarország szakadjon el Ausztriától, független magyar országgyűlése legyen, és az országban élő nemzetiségek számára biztosítsák a polgári jogokat. Az osztrákok Windischgrätz herceget küldték Magyarországra, hogy elfojtsa a felkelést. Kossuth politikai programja olyan sok zsidót lelkesített, hogy Windischgrätz figyelmeztette a pesti, budai és óbudai zsidókat, ne támogassák Kossuthot. De a zsidók támogatták a forradalmat, részt vettek a szabadságharcban, és hálából a szabadságharc bukása előtti utolsó pillanatban, 1849 júliusában az országgyűlés kimondta a zsidók emancipációját. Az egyenlő jogoktól azt remélték, hogy a zsidók beolvadnak a magyar nemzetbe. Az emancipációs törvény 1867-ig váratott magára, és miután az egyenlő jogokat elnyerték, a magyarországi zsidóság szervezetileg három részre szakadt. Az ortodoxia arra törekedett, hogy az ősi zsidó hagyományok szerint a legszigorúbban megtartsák a parancsolatokat, törvényeket, szokásokat. A neológok azt remélték, hogy beépülhetnek a magyar társadalomba. A status quo ante kis közössége pedig megpróbálta megőrizni a szakadás előtti állapotot anélkül, hogy az egyik vagy másik csoporthoz tartozna. Kossuth, aki nem volt híján antiszemita érzelmeknek, a szabadságharc idején mérsékelte magát, de úgy gondolta, hogy mindaddig, amíg a zsidók nem ülnek egy asztalhoz a magyarokkal, nem eszik a kenyerüket, és nem isszák a borukat, nem kaphatnak egyenlő jogokat. A hagyományőrzők számára ez elfogadhatatlan követelés volt. Közéjük tartoztak Petah-Tikva alapítói, akikben az 1848-as magyar szabadságharc lángra lobbantotta a nemzeti érzést. Ráébredtek arra, hogy joguk van az emancipációra, a kisebbségnek járó egyenlőségre és a szabad önmeghatározásra. A nemzeti függetlenség megteremtésének vágyával tértek vissza az apák földjére. Vallásos zsidók voltak, határozottak, büszkék és makacsok, és azt is tudták, hogyan kell megművelni a földet.

A szabadságharc alatt Raab Eliezer a pozsonyi *jesiva* hallgatója volt. Társaival ellentétben nem csatlakozott Kossuth katonáihoz, hanem barát-

jával és leendő sógorával, Stampfer Benjáminnal Horvátországba ment. A szabadságharc letörése után mindketten visszatértek Magyarországra, és kettős esküvőt tartottak. Raab Eliezer elvette feleségül Ehrental Feigét, Stampfer Benjámin pedig Eliezer húgát. A Raab és Stampfer családban a fiaik is tartották a kapcsolatot. Raab Juda unokatestvére, Stampfer Josua tanítványa lett, és szomjazta a tőle tanult hőstörténeteket Sámsonról, Dávid királyról, a Hasmoneusokról és a Makabeusokról; a kállói szent, a haszid mozgalom alapítója, Taub Jichak Eizik rabbi versét az ősök földje utáni sóvárgásról és a közelgő megváltásról. Nemcsak a zsidó hőstörténetek és a megváltás reménye hatott a gyermek Raab Judára. Időről időre az apja gazdaságában őrizte a jószágokat, és a falu fiatal pásztoraitól népdalokat és harcra buzdító Kossuth-nótákat tanult. Kossuth varázsa egyre fokozódott, amikor a zsidó Deutsch család virágzó birtokára szegődött házitanítónak. A Deutsch-birtokon találkozott Zichy Istvánnal, a birtok egykori tulajdonosával. A nemesi család sarja, Zichy családja rosszallása ellenére csatlakozott Kossuth katonáihoz, ezért megfosztották nemességétől és vagyona java részétől. Zichy háza tűzvészben leégett, feleségét, gyerekeit is elvesztette, és a Deutsch család birtokán húzódott meg. A nemes forradalmár megkedvelte Raab Judát, tudományra, mezőgazdaságra, közgazdaságtanra oktatta, lovagolni, célba lőni és vívni is megtanította, és megszerettette vele a világirodalom klasszikusait. A magyar nemes és a zsidó fiú kapcsolata annyira elmélyült, hogy Raab Juda az emlékirataiban „szellemi apám" néven említi Zichyt.

Ennek a különleges kapcsolatnak a hatásáról beszélt Raab Juda lánya, Eszter egy élete alkonyán vele készített interjúban:

> Kapcsolatom a földdel velem együtt született. Az apámtól örököltem, aki egyszerre volt nehéz és könnyű, erős és gyenge, izmos és erőtlen. Amikor megérkezett, már földművelő volt. Nem látszott zsidónak. Így is becézték, a *goj* Juda. Megőrizte elegáns európai öltözetét. Nagyon adott a külsejére. Kékeszöld szemét örököltem. [...] Ha újrakezdhetném, apámról írnék. Csak én hasonlítottam rá. [...] Nemcsak vér szerinti, hanem szellemi apám is volt, szótlanul is megértettük egymást.

Raab Esztert tartják az első szabre költőnek, mégis elsősorban Raab Juda lánya volt. Költészetének nyelvi szabadsága, közeli kapcsolata a földdel inkább abból fakad, hogy az apjával azonosult, mintsem ereci születéséből.

Fegyverforgatás, merészség, harciasság Raab Juda természetéhez tartozott. Nem véletlen, hogy őt választották meg, hogy őrködjön a település biztonsága felett, mert a beduin szomszédoknak megtetszett a dús zöld termőföld, s előszeretettel dézsmálták a termést, és lopták az állatokat. Nap-

közben Juda a mezőn lovagolt, éjjelente az udvart, a sátrat, az istállót is őrizni kellett. Szükség esetén a többi férfi is besegített, és bizony sokszor volt szükség erre. A beduinok majdnem minden éjjel megpróbáltak behatolni a településre.

Raab Eszter

Az első év bő termést hozott, a telepesek úgy döntöttek, hogy a Szentély idején szokásos bibliai parancsolatnak eleget tesznek, és a termés tizedét a jeruzsálemi kohanitáknak és levitáknak viszik. Három napig folyt a gabonafélék ünneplése, végül Petah-Tikva lakói szerény előlegért felajánlották, hogy eladják a település bővítésére szánt telkek tulajdonosi jogát. Jeruzsálem lakói, köztük nagyon szegények is, kapva kaptak a lehetőségen, hogy jobb körülmények közé kerülhetnek. Az összegyűjtött pénzből Petah-Tikva lakói megvalósították régi vágyukat, megvették a Jarkon közelében fekvő termékeny földet, a jaffai Tayan kereskedő uraság tulajdonát.

A siker azonban elmaradt. A petah-tikvaiak helyzete rosszra fordult. A következő év nem kedvezett a termésnek. A damaszkuszi ökröket járvány pusztította, a gabonatermésből jelentős terményadót fizettek a török hatóságoknak, eltartották a gabonaőrző katonákat is. Melabesz arab lakóival sem boldogultak, akik nem törődtek bele, hogy a korábban vetésre, legeltetésre szánt telkeket Kaszar uraság eladta. A második év kezdetén, miután az első évben befektetett pénzt elvesztették a gazdák, lemondtak a föld közös megműveléséről. Minden gazda külön dolgozott a telkén, a jeruzsálemi telektulajdonosok földje pedig vagy parlagon maradt, vagy bérbe adták a környező falvak arab lakóinak a termés bizonyos hányadáért.

1880 nyarán új telepesek érkeztek a településre Jeruzsálemből, Oroszországból, Lengyelországból, Bulgáriából, még Amerikából is jött valaki. A telep közepén, a Bir-Sua–kút mellett szerettek volna letelepedni. A kút Stampfer Josuáról kapta a nevét, és távol volt a Jarkon folyó mocsarától. A Tayan birtok vevői, Gutman, Gringert és Salomon hajlandók voltak átadni nekik a kút melletti telkeket azzal a feltétellel, hogy a megállapodásuk

szerint fizetnek. De az újonnan érkezők nagyon szegények voltak, és nem tudták kifizetni a tartozásukat. Gutman, Gringert és Salomon eladósodott, és szorongatott anyagi helyzetükben eladták a telkeket bármelyik zsidónak, aki előleget fizetett, anélkül, hogy tudták volna a telekvásárlóról, alkalmas-e a telep életformájára és a földművelésre. A vita végén a telepesek két részre szakadtak, az egyik csoport a domboldalon maradt, a másik a Jarkon partján. Hiába figyelmeztették a régiek az újakat, hogy a vízpart veszélyes terület. A Jarkon folyó mentén a megműveletlen mezőket hetekig víz borította, a maláriát terjesztő szúnyogok elszaporodtak. Ezekben az években még nem tudták, hogy a szúnyogok terjesztik a maláriát, és nem ismerték a Jarkon vizében élő piócákat sem. Lázasan, tele csípésekkel, feldagadt végtagokkal, cserepes ajakkal egymás után érkeztek a jeruzsálemi kórházakba. A betegek sokasága Petah-Tikva ellenségeit igazolta. Három évvel az első betakarítás után alig maradt gazdálkodó a Jarkon partján. Sokan belehaltak a maláriába, a Jarkon menti település kihalt.

A domboldalon élő telepesek sorsa sem volt sokkal jobb. A Kaszar birtok távolsága a Jarkon folyótól meggátolta a piócák közeledését, de nem akadályozta meg a szúnyogcsípést. Raab Juda felesége, Lea is megbetegedett, és szégyenszemre Jeruzsálembe kellett mennie orvosi ellátásra. Nemcsak a betegségek zavarták meg az életüket. Az alapítók és az új telepesek vitái is sújtották őket. Az újonnan érkezők nem fogadták el az alapítók, elsősorban Gutman irányítását, aki megpróbálta megmenteni a települést. Gutman le akarta csapolni a mocsaras mezőket, szőlőből, citrusfélékből és gyümölcsösből létrehozni egy vegyes gazdaságot. El akarta távolítani azokat, akik nem fizettek a telekért, vagy akik nem éltek ott, vagy nem is akartak ott élni. Ebben a nehéz helyzetben került sor az első petah-tikvai bizottság megválasztására. Raab Eliezernek és fiának, Raab Judának nem volt szavazati joga, mert az első évben minden pénzüket és földterületüket elvesztették. Szavazati joguk csak a telektulajdonosoknak, közülük főleg olyan jeruzsálemi zsidóknak volt, akik nem éltek és nem is akartak a településen élni. A megválasztott bizottságban az alapító tagok kerültek kisebbségbe.

Az 1881–1882-es mezőgazdasági év a hetedik vagy szombatév volt, amikor a zsidó hagyomány szerint parlagon marad a föld. Jeruzsálem rabbijai megtiltották a szántást, vetést, betakarítást. 1881 vége felé alig jött össze a *minjan* a telepesekből. Gutman, akinek a nevére jegyezték be Petah-Tikva területét, olyan súlyos adósságokba keveredett, hogy a törlesztésre kénytelen volt eladni jeruzsálemi ingatlanjait. Az alapítók mégsem adták fel. Zerah Barnett és Stampfer elindult, hogy Londonból és Amerikából szerezzen támogatókat. Az összegyűlt pénzből területet vásároltak a Jehudia

nevű arab falutól, és elnevezték Jehudnak. Jehudban akartak lakni, távol a malária veszélytől, naponta Petah-Tikvába menni, megművelni a földet. 1884-ben a lengyel Białystokból új telepesek érkeztek Jehudba. Petah-Tikva első telepeseihez hasonlóan ők is létrehoztak egy mezőgazdasági közösséget, Raab Judától tanulták a földművelést, együtt dolgoztak a földeken. Elődjeikhez hasonlóan a második évtől ők is különváltak, és mindenki a saját telkét művelte. Csak amikor a jómódú Wissotzky megérkezett Oroszországból, és pénzt adományozott Petah-Tikva településnek, akkor néptelenedett el Jehud. Lakói átköltöztek Petah-Tikvába. 1878 és 1885 között négyszer alapították újra Petah-Tikvát, a negyedik alkalommal ugyanazon a helyen, ahol megszületett.

A megújult Petah-Tikvában feléledt a feszültség is az arab szomszédokkal. A legnagyobb háborúskodás Jehudia lakosaival folyt, eleinte a jószáglopások miatt, később bottal és bunkóval szervezett támadásaik miatt. A rendőrség, a konzulok sikertelen beavatkozása és a bíróság által kirótt bírság miatt Petah-Tikva lakói jobbnak látták, ha maguk oldják meg ügyeiket, és kiegyeznek a jehudiakkal. Ettől kezdve a petah-tikvaiak önállók lettek, nem szorultak többé a hatóságok támogatására. Raab Juda háza a település őrsége lett. Az őröket Raab Juda, Szender Hadad és Mendel Koppelman vezette, majd csatlakozott hozzájuk Ábrahám Sapira, a csoport legfiatalabb tagja, aki később átvette tőlük a vezetést. Mindenki önkéntesként vállalta a feladatot, hiszen a telepeseknek nem volt miből fizetni az őröket, akiknek nem kellett keresni az alkalmat, hogy bizonyítsák őrző-védő felkészültségüket. Egy ilyen alkalomról beszélt Stampfer Josua unokaöccse, amikor Patai József látogatott Petah-Tikvába:

Stampfer Josua nagyon vallásos ember volt, és vallásos szellemben vezette a kolóniát. Egyszer mégis ő adta ki a parancsot a szombat megszegésére, mégpedig a zsinagógában! Egy szombat délelőtt ima közben hozták a hírt, hogy beduinok törtek be a kolóniába. Stampfer félbeszakította a halk *smone eszrét*, ledobta a *taliszát*, felszólította az összes imádkozókat, hogy azonnal hagyják abba az imát, és szaladjon ki-ki fegyverért. A beduinok számítása csődöt mondott, a szombati meglepetést fényesen visszaverték.

Patai József: *A föltámadó Szentföld*,
Jüdischer Kunst-Verlag, Wien, 1926

Stampfer Josua

1892 és 1900 között Edmond de Rothschild báró huszonnyolc petah-tikvai földművelő fölött vállalt védnökséget, és gondoskodott a telep alapszükségleteiről. Raab Juda a báró gazdaságának intézője lett, és egyhektárnyi földet kapott Petah-Tikva központjában. Beültette szőlővel, és a szőlőskert héber nevéből a Kermele becenevet adta a kertjének. Lánya, Raab Eszter visszaemlékezésében édenkertnek nevezi a szőlőskertet, ahol ahogy kitárta a kaput, mintha egy tengernyi zöld árnyékba zuhant volna, telis-tele ültetve fehér és fekete muskotályos és Izabella szőlővel, ízük és illatuk akár a méz és a bors, keveredett a rózsák illatával, az európai őszi eső aromájával.

A báró védnöksége alatt új kutakat fúrtak, eukaliptuszfákkal ültették be a Jarkon folyó partját, szőlőt, olajfákat, mandulafákat ültettek. Vízpumpáló motorokat használtak, narancsligeteket ültettek, Petah-Tikva nedvdús, zamatos narancsairól vált ismertté. Az első világháború előestéjén Erec legnagyobb és leggazdagabb települése volt.

A Cion szerelmeseiről elnevezett utca Petah-Tikvában

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Benjamin Kluger

Magyar Házak a Mea-Searimban

A Magyar Házak, ahogy a negyedet hívják, több szakaszban épült, és lakói is több szakaszban érkeztek. Az elsők a jeruzsálemi óvárosból települtek át, később a különböző *alijá*kkal jöttek magyar nyelvterületről az első és különösen a második világháború után.

A Magyar Házakat a kezdetektől fogva a Szentföldre érkező *olé*k befogadására és lakhelyének építették; különösen azóta, hogy az óvárost zsidó lakói az arab zavargások miatt elhagyták, a Magyar Házakban minden talpalatnyi helyre, még a raktárakba is beköltöztek, amíg megfelelő lakóhelyhez nem jutottak.

Ugyanez történt a második világháború utáni *alijá*hullám idején, amikor sokan egyenesen a Magyar Házakba érkeztek, és hogy istenfélő zsidók között élhessenek, még a raktárakban vagy egyetlen szobában is meghúzódtak.

A negyed népessége változatos képet mutatott. Egymástól különböző, szinte elidegenedett emberek mégis jó, barátságos és nyugodt szomszéd-

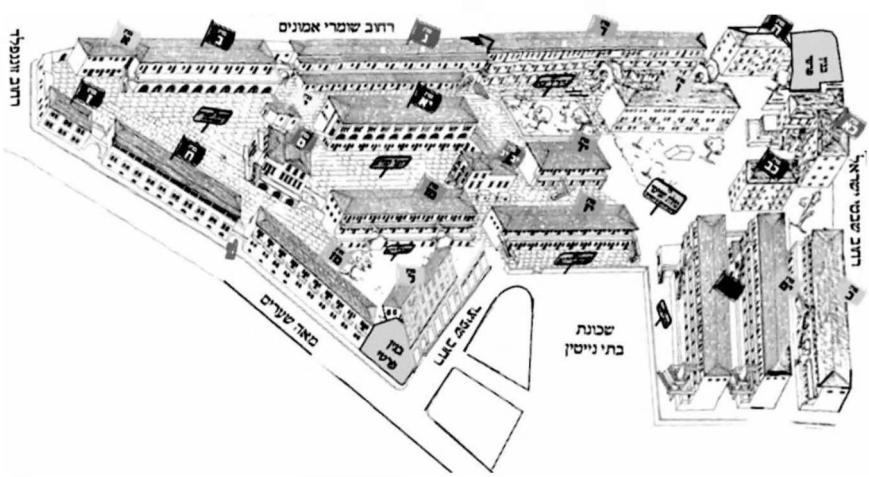

A Magyar Házak térképe

ságban éltek. A házakat (a számot is jelölő) héber betűkkel látták el; ezek között a címek között a látogatók csak igen nehezen igazodtak el, hiába hallották a meggyőző magyarázatot: a házak úgy épültek, hogy folyamatos számsort adjanak ki. Csak százhúsz évvel az alapítás után készítettek a negyedről minden épületet jelölő térképeket, melyeken a könnyebb tájékozódást a különböző színek segítik.

Ungarische stetl

Stetl, kisváros a szó valódi értelmében, hiszen a Magyar Házakban mindenki mindenkit ismert és kedvelt. Ha ne adj' isten valaki megbetegedett, rögtön mindenki a gyógyulásáért könyörgött, segédkezett az ápolásában, és gondoskodtak róla, hogy ne szenvedjen hiányt semmiben. Ha pedig egy család ünnepelt – *brit-mila*, *bar-micva*, esküvő –, ünneplőbe öltöztek, velük együtt ünnepeltek, bőséges lakomával örvendeztették meg őket. Az alkalomnak megfelelő ajándékokat vittek: színes ruhát az újszülöttnek, szent könyveket a „parancsolat fiának", szép edényeket a szerencsés házasulónak.

Jaakov Gelbstein rabbinak, a Hevra Kadisa vezetőjének volt egy vidám társulata, esküvőről esküvőre jártak néhány önkéntes társukkal, és szórakoztatták a vőlegényt meg az örömapákat. A rabbi hosszú, különböző módon kettéválasztott szakállt viselt. Mások palackkal a fejükön táncoltak, és énekkel kísérték a mutatványt.

Amikor új család érkezett a Magyar Házak sikátoraiba, mindenki örömmel fogadta őket. Mézes házi süteményt küldtek nekik a gyerekekkel, vagy látogatással, mindenre kiterjedő beszélgetéssel tüntették ki őket.

Nahalat Cvi

A Hatam Szofer néven ismert pozsonyi rabbi tanítványai Izraelbe jöttek, hogy benépesítsék és építsék az országot.

A kiváló tanítványok többsége vallásos elkötelezettségből *alijázott* Jeruzsálembe, és nem is hagyta el többet a várost, a Falak Őrzői lettek a falon belül.

A Falak Őrzői közösség hozta létre a Magyar Házakat, noha a negyed alapítását nem mindennapi adottságokkal megáldott magánemberek sürgették, ezért alapításától fogva különlegesnek számított: a többi városnegyedet az „ügyért bolonduló", közügyekben tevékeny magánemberek kezdeményezték, a Magyar Házak születésénél egy megfelelő, szükség esetén növelhető pénzalappal rendelkező, szervezett testület bábáskodott.

A Falak Őrzői akkoriban a legnagyobb és leggazdagabb közösség volt. Tagjai körében, ahogy más közösségekben is, megszületett az igény arra, hogy évről évre egy bizonyos összeget telekvásárlásra, szegények számára épülő házakra áldozzanak. A Falak Őrzői elsőként követte ezt a gyakorlatot, példájukra más közösségek is építkeztek a szegények számára.

A *Habazeleth* című lapban alapítása évében (1891) jelentek meg a következő sorok:

Városunkat az a megtiszteltetés érte, hogy Jichak Cvi Razersdorfer rabbi a szent város és lakói látogatására érkezett. A filantróp rabbi ismert városunk lakói és különösen a magyar közösség körében nagylelkű adományáról a szentföldi szegények javára, alapítványából a szülőföldjéről származó Talmud-tudósokat, a vilnai segélypénztárt és a szombatfogadást segíti, [...] támogatja a szegényeknek épülő házakat, harmincezer frankért mintegy tizenkétezer *ama* területű földet vásárolt a Mea-Searimmal szemben. Az ötvenkét részre osztott területből tíz részre házakat és zsinagógát épít saját költségén, a házakban háromévenként cserélődnek a szegény lakók. A fennmaradó telkeket apránként fizetve a Magyar Házak szegényei vásárolhatják meg. Bárcsak a szent városba látogató más filantróp testvéreink is látnák, és maguk is hozzá hasonlóan sokaknak segítenének!

Úgy hírlik, Jichak Cvi Razersdorfer mesterénél, Joszef Haim Sonnenfeld rabbinál szállt meg, és minden bizonnyal a rabbi irányította figyelmét a tervek megvalósítása felé.

1897-ben építette Smuel Szofer rabbi és Mose Gerson Stadler rabbi a haszidizmus ellenzőinek zsinagógáját. A zsinagóga mellett Gerson rabbi néhány lakást alakított ki friss házasoknak, esküvőjük napján azzal a feltétellel adták át nekik, hogy mivel őket elkerülte a gyermekáldás, gyerekeiket róla és feleségéről nevezik el. Benjamin Löwe rabbi is adományozott néhány lakást azzal a kikötéssel, hogy neve után a lakók első fiukat Benjaminnak, első lányukat pedig felesége után Hadaszának hívják. A lakások bejárata fölött márványtáblát helyeztek el a következő felirattal: „Jeruzsálem, a szent város lakói szeretetének és odaadásának emlékére, mert »kövei kedvesek szolgáidnak«. A Magasságos irgalmából felépítettünk három lakást a szegény, istenfélő, tanulásban elmélyedő Tóra-bölcsek számára, 1895-ben [...], a poroszországi Deutsch Krone [Wałcz] lakói."

Jichak Cvi nagysága

A filantróp rabbi lelki nagyságáról és bőkezűségéről legendák szólnak majd. Amikor megfordult a szerencséje, és elvesztette minden vagyonát,

megkérdezték Sonnenfeld rabbit, miként lehetséges, hogy ezt a nagylelkű, igaz embert ilyen igazságtalanság érje, hiszen tudnivaló, hogy az adakozás gazdaggá tesz, így válaszolt: „Egyetlen bűnt találtam Jichak Cviben – túl sokat adakozott."

Miután Razersdorfer elvesztette a vagyonát, ismét a Szentföldre látogatott. A Falak Őrzői elhatározták, hogy visszaadják neki az első tíz ház felépítésére költött összeget, hogy segítsenek neki egyenesbe jönni. A rabbi beleegyezett, hogy visszaadják neki a pénzt, a közösség vezetősége pedig minden követ megmozgatott, hogy összegyűjtse a teljes összeget. Razersdorfer rabbi elismerte a pénz átvételét, és szívből szóló köszönetet mondott a közösség vezetőinek, hogy mindent megtettek, és a segítségére siettek.

A lakások első listájába (1903) 64 *numerust* jegyeztek be, 1906-ra a számuk 113-ra emelkedett, és az utolsó, 1941-es New York-i lista szerint 302 lakás került a közösség tulajdonába a negyed bővítésére szánt megfelelő területtel együtt.

Az adakozók között a magyarországi ultraortodoxia minden ága képviselte magát, férfiak és nők, és néhányan Ausztriából, Németországból is. A közösségek rabbijuk-tanítójuk nevében adakoztak, egész családok Erec-Izrael javára örökítették vagyonukat, a kisvárosokban társaságok alakultak a házak építésére.

Kiemelkedik közülük a jómódú családból való Scheindel asszony, Hindel Perles lánya a burgenlandi Boldogasszonyból, aki „vagyonából, melyllyel Urunk megajándékozta", tizenöt házat építtetett, és *mikvét* a haszidok zsinagógája alatt. Scheindel később a budapesti ortodox közösség vezetőjéhez, a Talmud-tudós Freudiger Mózeshez ment férjhez, aki akkoriban kapott óbudai előnévvel nemesi rangot.

A Magyar Házak negyed alapítása

Körülbelül 1840-ig működött Jeruzsálemben a Közös Bizottság, amely a város minden – askenázi és szefárd – lakóját közösen képviselte. Zsidók csak az óvárosban éltek. A bizottság segélyalapot tartott fenn, amelyből a házasodókat, szülő nőket, özvegyeket és Talmud-tudósokat segítették, kit-kit rászorultsága szerint.

1840-től a Közös Bizottság származási országok szerint kezdett szétszakadni. A történelmi Magyarországról származók is kiváltak, és kimagasló rabbijaik – közülük a legjelentősebb Ktav Szofer, Hatam Szofer elsőszülött fia – útmutatása szerint létrehozták a Falak Őrzőit.

Legfőbb feladatuk az volt, hogy szállást nyújtsanak a magyar nyelvterületről érkezőknek az óváros menedékhelyein.

1890-ben Jeruzsálembe látogatott Razersdorfer rabbi a belgiumi Antwerpenből, Joszef Haim Sonnenfeld rabbi jóbarátja a pozsonyi *jesivá*ból. Razersdorfer Jeruzsálem lakói javára kívánt adakozni. Mivel az óváros már túlzsúfolt volt, és lakói nélkülöztek, Sonnenfeld azt javasolta, vásároljon telket a városfalon kívül, és építsen házakat a Falak Őrzői számára.

A Magyar Házak leendő területének első tizenkétezer *ama* nagyságú telkét 1891 áprilisában vásárolták meg huszonkilencezer frankért.

A felépülő házakba tíz lakást terveztek minden emeletre. Először a földszint készült el minden épületben, hogy a nyitott sivatagi területet lezárják, és védelmet biztosítsanak a betolakodók és a vadállatok ellen.

A házak változatos stílusban épültek, tervezőik minden bizonnyal különböző országokból származtak: törökök, angolok, egyiptomiak. Erről tanúskodik a tervezés fontos stiláris eleme, az ablak- és ajtónyílások sokfélesége: íves, szögletes, kiugró és süllyesztett.

Minden épület mellett kialakítottak egy víztárolót az ivóvíz számára, és egy eső- és szennyvízgyűjtőt is.

A lakásokban nem volt mellékhelyiség, áram és folyó víz. Az illemhely az épületekhez tartozó udvarok végében volt. A lakásokban egy huszonöt négyzetméteres belső, egy tizenöt négyzetméteres külső szoba és egy kis konyha volt, összesen negyven-negyvenöt négyzetméter. Az épületek kelet–nyugati irányban épültek, minden lakás délre nézett, a nappali órák nagy részében napot, természetes fényt kapott, takarékoskodhattak a fűtéssel is.

A Magyar Házak északi bejárata

A *Magyar Házak udvara* régen és napjainkban, fotó: Gabriel Laron

A lakónegyed hat év alatt épült fel.
Lakói csak magyar nyelvterületről *alijázók* lehettek, akik között minden évben néhány héttel az iszlám naptár első hónapja előtt sorsolással osztották el a lakásokat. Mindenki három évig lakhatott a lakásokban jelképes lakbérért – a befolyt összegből azoknak a lakbérét támogatták, akik nem jutottak lakáshoz a Magyar Házakban.

Szabályzat írta elő, hogy a bérlők kötelessége a takarítás, a szemét összegyűjtése, a szennyvízgyűjtők tisztán tartása, a sátrak lebontása *szukot* után.

1948-ban kezdődött a vízvezeték-hálózat kiépítése és a folyó víz használata. Az áramot is bevezették, illemhelyeket alakítottak ki. De nem volt hozzá hely, ezért kívülről toldották a lakásokhoz. Ezzel elvesztek az arányok, az egész negyed elveszítette méltóságos formáját – és mindez csupán helyszűke miatt.

A lakónegyed közösségi szolgáltatásához tartozott két zsinagóga (askenázi és szefárd), üzletek, orvosi rendelő, egy közösen használt kemence, ivó- és szennyvíztárolók.

Drei Zeilen

– avagy három sor, három hosszú házsor a negyed délkeleti részén. Házak és padlások, boltíves ablakok, hidak fönt és alagsorok lent, íves lépcsőfeljárók, udvarok és vöröses kőpadlóval borított oszlopcsarnokok, ahol réges-régen és ma is hajlott hátú, jámbor alakok róják útjukat – a régi Jeruzsálemből maradtak itt.

Amikor két szomszéd beszélgetett, a többi lakó fültanú volt, vagy csendre intett. Lépcső vezet az első lakáshoz, és egy hasonló az utolsóhoz. Az épület hosszában végigfut a ganghoz hasonló nyitott folyosó a lakások bejárata előtt, a végén a lépcső a következő épületre nyíló átjáróhoz vezet.

A hosszú folyosón áthaladni olyan, mint belépni egy alagútba. Látszik ugyan a fény az alagút végén, de a levegőt áthatja a fertőtlenítőszer és a petróleum szaga, mert az illemhelyeket nem csatornázták. A várakozók sora időnként végighúzódott az egész folyosón a lakások bejárata előtt.

A *Drei Zeilen* nyugati részét Cvia barakkjának nevezték, semmi más nem volt ezen a területen – ma a Toldot Aharon intézményei állnak ott.

Az első sorban lakott Jehiel Friedman, aki feleségével együtt mágiával foglalkozott, és ólmot öntött szemmel verés ellen. Udvarukban kenyérmaradékot gyűjtöttek addig, amíg a *szukot* előtti héten a Cvia barakkja mellett összegyűlt zsákokat a Jeruzsálem felé vezető út mentén egy *mosav* tyúktenyészetébe szállították.

A szomszédos lakásban élt Amram Blau, a mellette levőben pedig az anyja. Mose Blau, akár esett, akár fújt, mindennap eljött, hogy anyja hogylétéről érdeklődjék. Amram felesége, Hinda asszony vőlegényeknek varrt kaftánokat, és különösen az ünnepek közeledtével alig győzte a munkát.

Eliazar Klein különösen népszerű volt, a távközlésnél dolgozott. Sokan keresték fel, és kérték, sürgesse a telefon iránti kérelmüket, a telefonvonalak beszerelését.

Közeli barátság és megértés alakult ki az emeleten lakó Jesaja Scheinberger rabbi és a földszinti Zalman Sonnenfeld rabbi között, akik minden kérdést hangosan megvitattak. Éles eszükkel és nem kevésbé éles nyelvükkel nemegyszer megnevettették az egész szomszédságot. Zalman Sonnenfeldnek irodája volt a Spitzer utcában. Csak neki volt otthon kávédarálója és telefonja, amikor kávét kért otthonról, csak tárcsáznia kellett.

A *Drei Zeilen* házai lakóépületek voltak, de néhány lakás napközben üzlethelyiséggé alakult, bár ezek sem voltak nagyobbak a többinél. Az üzlet a szobák előtti hallba került, a belső szoba egy része pedig raktár lett.

Eljakum Weissenstern feleségének, Haia Kohnénak a vegyesboltja sokféle árut kínált, csoda, hogy minden befért a hallba: a közszükségleti cikkek, a hering és olykor a petróleum is.

Mikor Haia Kohne felhagyott a kereskedéssel, szomszédja, Jedidia Lock folytatta. Aztán ő is bezárta az otthon működő boltot, és a Klein testvérek szódapalackozó üzemében kezdett dolgozni a Haneviim utcában, közel a Muszrara (Morasa) negyedhez. A *peszah* előtti hónapokban pedig a Waxelstein maceszsütödében maceszsütőmesternek bizonyult.

Naftali szeletelt halvát árult, és petróleumot is kimért. Egyszer valaki egy szelet halvát kért, és Naftali épp petróleumot töltött egy palackba, de készségesen szolgálta ki a vevőt a petróleumszagú halvával.

A középső sor utolsó lakásában lakott Base, s mikor visszaadta lelkét teremtőjének, még ki sem vitték a lakásból, máris kollégiumnak foglalták le a lakást a *jesiva*növendékek.

Smuel Zanwill Spitzer rabbi, Chije David Spitzer Halevi rabbi fia Pozsonyban született, és Jeruzsálemben hunyt el 1951. március 26-án. A Falak Őrzői elöljárója volt. Évtizedeken keresztül szolgálta a közösséget anélkül, hogy ezért elismerést várt volna. A Hevra Kadisa és a Seare-Heszed segélypénztár, a Magyar Házak és a Niitin Házak vezetője volt – ezekkel a feladatokkal az áldott emlékű Joszef Haim Sonnenfeld rabbi bízta meg.

Zanwill rabbit a maga korában a jótékonykodás atyjaként ismerték Jeruzsálemben. Otthonából irányította az intézményeket és a jótékonykodást, olyan szűkösen és szerényen élt, hogy a csodájára jártak. Hatalmas vagyon fölött rendelkezett, de önmagának semmit sem juttatott; amikor meghalt, semmit sem hagyott hátra. Ósdi ruhái még a török időkből maradtak meg, lakása egyetlen bútordarabját, a különleges építésű faágyat nappal asztallá és székké alakították.

A Falak Őrzői elöljárójának legnehezebb feladata akkoriban a lakások háromévenként esedékes bérlőcseréje volt. A lakók kiköltöztetése természetesen mindig kellemetlen feladat, és a több száz bérlő között mindig akadtak elégedetlenek, akik nem riadtak vissza attól, hogy kiabáljanak és

átkokat szórjanak rá az utcán. Ilyenkor Zanwill rabbi – mintegy tisztelete jeléül – megemelte a kalapját a kiabáló előtt, amikor elhallgatott, megrázta a kalapot, mintha csak kirázná belőle az átkokat.

Pinhasz David Klein rabbi, a közösség titkára

A Falak Őrzői irodáit az évek során elöljárók vezették, részt vettek az irányításban, a tanácskozásokban, a döntésekben. Mégis kétségtelen, hogy aki már kezdő tisztviselő korától, majd a ranglétrán fölfelé haladva pénztárosként és titkárként is mindent irányított, az a jó szemű és megértő Pinhasz David Klein rabbi volt.

Klein rabbi, a titkár munka közben

Jó választás volt, a megfelelő ember került a megfelelő helyre, személye remek példája a tisztakezű és becsületes köztisztviselőnek. Bölcs és nagy tudású ember, aki egyszerre különböző dolgokkal is tudott foglalkozni. Megértette az egyszerű lakókat és az elöljárókat, a tanácskozások és a döntések során segítette őket.

Klein rabbi árva gyerek volt; számos fontos területen kitűnt képességeivel; egyenes, becsületes ember, emlékezőtehetsége fenomenális, erényes és végtelenül türelmes; kényszerítő körülmények miatt sem ment el az országból, és szent elhatározása volt, hogy hivatali feladatát egyetlen napra sem hagyja el. Hivatala volt a Magyar Házak közösségének éltetője; innen

felügyelték a zsinagógákat és a Tóra-iskolákat, a tanulók sorsát különösen a szívén viselte, és mindig mindenkit meghallgatott, bárki legyen bármilyen panasszal.

Mint mondottuk, sokoldalú tehetség volt; előimádkozó, a különböző imarendek kiváló ismerője, erős hangján imája a magasba szállt. Ezt látták és hallották, és a függetlenségi háború harci zajában előimádkozónak hívták fel az ünnepi pótimákhoz. A különleges pillanat, a környezet és az emelvényen álló személy felejthetetlen hatású volt. A Magyar Házak öregjei azóta is emlékeznek, újra és újra felidézik a forró hangulatot, amikor másként imádkozott, mint élete során bármikor.

1972-ben Jeruzsálem díszpolgára címmel tüntették ki.

Héberből fordította Sebő Anna

JEHUDA HARTMAN

Szentföldi út 1905-ben

Egy pénteki nap hajnalán, 1905. március 10-én a Thalia (osztrák–magyar) gőzhajó felszedte a horgonyt, elindult az észak-adriai kikötőből, Fiuméből, és keletre, a Szentföld felé fordult.

A gőzös korábban a Rothschild család szolgálatában állt, de most egy különleges útra rendezték be. Nemcsak a gőzturbinákat újították fel, hanem a konyhát is a legszigorúbb vallási előírások szerint kóserolták egy szakképzett asszony felügyelete mellett. Egy istenfélő sakter is velük tartott. A hajó fedélzetén mintegy százötven izgatott utas gyűlt össze, akik mind jól megfizették részvételüket ezen az egyedülálló, első zsidó szervezett úton a Szentföldre.

A legtöbben a magyarországi neológ közösségből érkeztek, köztük rabbik, professzorok, orvosok, ügyvédek, iparosok és üzletemberek. De néhány ortodox utas is velük tartott, a legjelentősebb közülük Schück Salamon karcagi rabbi volt. Egy ortodox rabbi jelenléte egy neológ kezdeményezésben szokatlan eseménynek számított Magyarországon, ahol évtizedek óta

Az Első Izraelita Szentföldi utazás 1905-ben – az útról készült album borítója

tartott már a neológok és ortodoxok küzdelme. De Schück egyike volt azon keveseknek, akik elutasították ezt a megosztottságot, és együttműködésre, a zsidó közösség egységére törekedett. A magyarországiakhoz csatlakoztak még többen a Habsburg Birodalom más vidékeiről is, például Galíciából, Ausztriából, Horvátországból, Szlavóniából és Boszniából, valamint Németországból, Dániából és Hollandiából. Legtöbben, Schück rabbit is beleértve, nem tartották magukat cionistának, de azért volt vagy húsz *sekel* vásárló is [akik képviselőt választhatnak a cionista kongresszusra], főleg a boszniai szefárd utasok között. A közös út kezdeményezése neológ körökből indult, atyja pedig az ismert zsidó publicista, Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* című zsidó hetilap, akkoriban a legismertebb zsidó periodika szerkesztője volt. Szabolcsi vállalta az utazás megtervezését és kivitelezését.

Útban a Szentföld felé

Két évvel korábban Szabolcsi Bécsbe ment, hogy találkozzon Herzl Tivadarral, és meggyőzze arról, nincs értelme erőt és energiát fektetni Magyarországon abba, hogy a cionizmusnak híveket szerezzen. Azzal érvelt, hogy az ilyen erőfeszítések nem járnak majd sikerrel, mivel „a zsidó Magyarországon tökéletesen megelégszik azzal (ami tökéletesen elég is), hogy vallására nézve zsidó. Nemzetiségére nézve nem akar más lenni, mint magyar. Márpedig ha magyar nemzetiségű, nem lehet zsidó nemzetiségű. [...] A magyar zsidó őszintén szereti hazáját." Szabolcsi, aki lapja hasábjain

A rabbik csoportja a fedélzeten

rendre küzdött a cionista mozgalom ellen, hozzátette: „A mi szeretetünk magyar hazánk iránt olyan igaz és annyira átment vérünkbe, hogy még ha akarnánk is, sem tudnók nem szeretni, aminthogy az anya sem teheti, hogy ne szeresse gyermekét, még ha akarná is. Az antiszemitizmus dühönghet, mint még soha járvány nem dühöngött, de a magyar zsidók hazafias érzését meg nem ingatja soha. Ha kitör, szenvedünk alatta, de magyar voltunkon változtatni nem fog."

A magyarországi zsidóság nagy része ellenezte a cionizmust, mivel nem tekintette magát más nemzetiségnek, hanem magyarként egy olyan nemzet részének, amely több mint ezer éve saját szülőhazájában élt. Az ortodoxok nagy része is elutasította a cionizmust, néhányan közülük azért, mert ellenezték, hogy világi zsidók vezessenek egy elképzelésében ősi álmon alapuló zsidó mozgalmat. Többen azt vallották, hogy halandó embernek nem szabad sürgetnie, hanem meg kell várnia a mennyei megváltást; megint mások pedig úgy látták, hogy a cionista ideológia ellentmond a magyar nemzeti érzelmeknek, amelyet többségük támogatott. Miért döntöttek épp a zsidó nemzeti újjászületés ellenzői úgy, hogy meglátogatják a Szentföldet? Miért szerették volna megismerni Erec-Izrael városait és településeit, hogy személyesen is találkozzanak a *halu*cokkal, akiknek célja a cionista elképzelés megvalósítása volt? Vajon leplezett cionista érzelmek miatt csatlakoztak a közös úthoz?

Az utazás a hagyomány légkörében kezdődött. A résztvevők nagy része már a kikötővárosba menet, a vonaton csatlakozott a közös imához, és ezt

Partra szállás Jaffában

még azok is helyeselték a Szentföld felé vezető úton, akik a vallással otthon nem sokat törődtek. A hajó útközben kikötött az egyiptomi Alexandriában, és 1905. március 19-én, vasárnap napfelkeltekor az izgatott utasok megpillanthatták a távolban Erec-Izrael partjait. A fogadás már a jaffai kikötőben, a hajó fedélzetén elkezdődött.

Az osztrák–magyar konzul képviselője, a jeruzsálemi magyar és szefárd közösség, valamint egyéb intézmények küldöttei írásbeli és szóbeli üdvözletet adtak át. Hatalmas, színes tömeg köszöntötte ujjongással és ágyúlövéssel az utasokat. A csoport elindult a Kamenitz Hotel felé, élükön a helybeli *kavasz* [a különleges megbecsülésben részesített vendég török kísérője, testőre] a kezében tartott nagy ezüstfejű bottal minden lépésnél határozottan a földre ütött: „Ilyen megtiszteltetés nem érte Izraelt a Templom pusztulása óta." A közösség egyik küldöttje egy kék-fehér zászlót vitt, rajta hímzett Dávid-csillag. Jaffa rabbija, Abraham Jichak Hakohen Kook a helyi méltóságok mintegy százfős küldöttsége élén érkezett, hogy üdvözölje a vendégeket. Az utasok izgalomba jöttek, amikor látták, hogy látogatásuk mekkora újdonságnak számít. „Az eljövendő generációk számára utunk példaértékű lesz" – mondta Schück rabbi. A formaságok és szertartások valóban a fontosság érzetét keltették. A *jisuv* ünnepi hangulatot árasztott, mert Erecben eddig még nem történt ehhez fogható esemény.

Kook rabbi hosszú beszédet mondott, amelyet Szabolcsi nagy örömmel hallgatott: „Jelenleg a jaffai főrabbiállást az oroszországi származású Abraham Jichak Hakohen tölti be. Anyanyelve a rút litvániai német–lengyel zsargon [jiddis], annál tisztábban, annál szebben és annál mesteribben kezeli a héber nyelvet, mégpedig szefárdul. Szavai különösen szépek voltak,

amikor arról a bánatról és kínról beszélt, amit az ország fia érez." A rabbi megjegyezte, hogy míg sok keresztény látogatja az országot, zsidók nem érkeznek. Szabolcsi így írt az *Egyenlőség*ben az útról szóló, folytatásokban közölt beszámolójában: eljöttek, „hogy épüljenek, lássanak és új nemes gondolatokkal és érzésekkel térjenek vissza hazájukba. Nem halálgondolatok vezették őket ide, hanem inkább az a szép gondolat, mely vezeti a távolban lakó fiút öreg édesanyja hajlékába." Szabolcsit különösen lenyűgözte az a légkör, amihez nem volt Magyarországon hozzászokva: Jaffában, Kook rabbi vezetése alatt egységben és testvériségben éltek az askenáziak és a szefárdok. Szabolcsi már többször is élesen bírálta a magyarországi zsidók közti szakadást, és azok közé tartozott, akik a megosztott közösséget egyesíteni próbálták.

A csoport kocsikkal érkezett Petah-Tikvába, ahol ismét ünnepi fogadtatásban részesült, a *Hatikvá*val, ünnepséggel és beszédekkel köszöntötték őket. Amikor az egyik látogató cionista szellemű, héber beszédet mondott, Szabolcsi szükségesnek találta (szintén héberül) elmondani, hogy az út szervezői nem cionisták, sőt Magyarországon szinte nem is létezik cionizmus. Vágyuk, hogy láthassák a Szentföldet, nem feltétlenül jelenti azt, hogy cionisták volnának. Végül hozzátette: „Izrael Istene megáldja minden cselekedeteket." Szabolcsi az utazás közben mindvégig két véglet között vergődött: a cionista munka iránt érzett rokonszenv és a cionizmus iránti ellenszenv között.

Abraham Isaac Hakohen Kook, 1924

Schück rabbi dicsérte a települések gazdasági függetlenségét, megdolgoznak a megélhetésükért, nem támaszkodnak másokra, és nem várnak a csodára: „Nagy az ember, ki keze munkáját élvezi, és nem az égit féli." Könnybe lábadt szemmel mondta el a *hamoci* áldást a telepesek

kenyerére, amelyhez ők szántották és vetették a földet, takarították be és őrölték a búzát. Majd beszélt a nézetkülönbségekről: egyesek úgy gondolják, hogy a megváltás az ember beavatkozása nélkül, csodával érkezik majd az égből, mások meg úgy, hogy természetes módon, fáradságos munka és törekvés eredménye lesz. Panaszkodva jegyezte meg: „Nincs igény Cionra, a rabbik ellenzik Cion szeretetének szent gondolatát."

Petah-Tikva lakói ünnepnapot rendeltek el a látogatás napjára, de a látogatók szóvá tették, hogy így nem láthatnak zsidó parasztokat munka közben, a földeken, eke közelében vagy kaszával a kézben. Ez mind otthonról ismeretlen látványnak számított. Úgy tekintettek Petah-Tikvára, mint az eljövendő zsidó királyság előfutárára. Meghatódtak attól, hogy akárhová néztek, minden és mindenki zsidó volt, és lenyűgözte őket a helyi lakosok magabiztossága. A héber nyelv újjászületését csodálták, hiszen a telepesek nemcsak egymás között használták a szent nyelvet, hanem jószágaikat is héberül szólították, kutyáiknak olyan neveket adtak, mint Nimród, Amalek, Bálám.

A csoport jeruzsálemi kísérői nem nézték jó szemmel a közös út tagjainak minden részletre kiterjedő érdeklődését Petah-Tikvában, és szóvá tették, hogy a jeruzsálemi magyar *jisuv* nem kap megérdemelt figyelmet, pedig a telepesek is részesültek a külföldről érkező adományokból. A látogatást követően viharos, nehezen csendesedő vita alakult ki a jeruzsálemiek és a helyi *halucok* között. A helyiek azt állították, hogy semmiféle anyagi támogatást nem kapnak a külföldi adományokból. Ez felidézte az adományok elosztását kísérő ismert viszályt, a feszültséget főleg a jeruzsálemi régi *jisuv* és az újabb települések *halucai* között.

A Mikve-Izrael mezőgazdasági iskolába szándékosan kora reggel, bejelentés nélkül érkeztek, hogy láthassák munka közben a földeken dolgozó diákokat, mert ezt a látványt Petah-Tikvában elmulasztották. Akár a többi helyen, itt is elbeszélgettek a helyi lakosokkal és diákokkal. A csoport többtucatnyi lovas díszes kíséretében folytatta az útját Rison-Lecionba. Tiszteletükre itt is ünnepnapot rendeltek el, és hamarosan csatlakoztak az ünnephez Nahalat-Ruven (Nesz-Ciona), Rehovot és Mazkeret-Batja munkásai. Egyikük úgy foglalta össze élményeit, hogy jó benyomásokkal és Erec-Izrael iránti lelkesedéssel hagyják el a települést, szívügyükké vált, hogy lehetőségük szerint támogassák a mezőgazdaság fejlődését a Szentföldön.

Ramléból vonattal mentek tovább nagy izgalom közepette Jeruzsálembe. Átölelték egymást, és elmondták az áldást: „Dicsértessél Örökkévaló Istenünk, hogy életben maradtam, hogy megtartottál, és engedted megérnem a mai napot." Amikor Jeruzsálembe érkeztek, néhányan le is ve-

tették magukat a földre, hogy megcsókolják. A következő reggelen az első útjuk a siratófalhoz vezetett, borús gondolatokat és érzéseket ébresztett bennük a zsidó nép múltja és jelenlegi helyzete. A tiszteletükre rendezett fogadást abban a hatalmas sátorban tartották, amelyben 1898-ban II. Wilhelm német császárt üdvözölték. Körülbelül ezerötszáz meghívott vendég zsúfolódott össze a sátorban, a padlót huszonkét perzsaszőnyeg borította, és üdvözlőbeszédek sorát hallgatták meg. A beszédek a Szentélybe tartó zarándokokhoz hasonlították őket, abban a reményben, hogy példájukat követve sok zsidó érkezik még a Szentföldre.

A csoport találkozott rabbikkal, üzletemberekkel, a régi *jisuv* vezetőivel. Tanházakat, zsinagógákat, iskolákat, *jesivá*kat, kórházakat, árvaházakat, szent helyeket és sírokat látogattak meg, elcsodálkoztak a hétköznapok hébernyelv-használatán. Különös lelkesedéssel figyelték, hogy a kisgyerekek is beszélik a Tóra és a próféták nyelvét. Arra is felfigyeltek, hogy a Szentföldön a zsidók olyan munkát is ellátnak, amilyet a magyarországi zsidóság sosem végzett.

Szabolcsi egy érdekes közjátékról is beszámolt, amely a szélsőséges hagyományőrzésről ismert régi *jisuv*ban történt. Jeruzsálemi tartózkodásuk alatt a Bikur Holim Kórház lelkiismeretes és népszerű gyógyszerészét tisztázatlan okokból elbocsátották. Az önkényes elbocsátás nagy port kavart, és széles körű tiltakozás követte. A következő szombaton nők népes csoportja jelent meg a Hurva zsinagógában az óvárosban. Elfoglalták a férfiak számára kijelölt részt, és fennhangon bejelentették, hogy addig nem folytathatják a Tóra-olvasást,

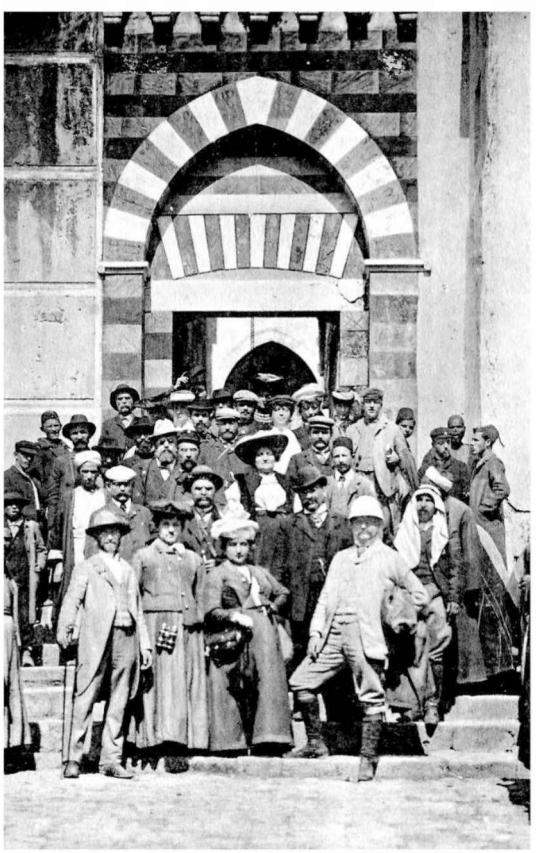

Látogatás Hebronban, a második sorban keménykalapban Szabolcsi Miksa

amíg nem garantálják a férfiak, hogy a gyógyszerészt visszaveszik az állásába. Amikor az asszonyok látták, hogy haboznak, teljesítsék-e a kérésüket, új tervet jelentettek be: egymást váltva, éjjel és nappal a *mikve* előtt fognak őrködni, hogy a jeruzsálemi asszonyok ne mártózhassanak meg a rituális fürdőben. Az új bejelentésre fölzúdultak az imádkozók, megértették, hogy a fenyegetés a házaséletüket veszélyezteti. A tiltakozó nőknek megígérték, hogy a gyógyszerészt hamarosan visszahelyezik állásába. Megnyugodtak a kedélyek, a csend visszatért a zsinagógába, és a Tóra-olvasás mindenki megelégedésére folytatódott.

Ahogy már szó volt róla, a közös út résztvevői, néhányuk kivételével, elzárkóztak a cionizmustól, sőt ellenezték a mozgalmat, és két véglet között vergődtek: értékelték és csodálták a *halucok* eredményeit, mégsem távolodtak el a politikai cionizmust ellenző álláspontjuktól. Például Szabolcsit, aki sok más társához hasonlóan a magyarországi zsidóság beolvadásának híve volt, de *jesivá*ban tanult, és a hagyományokon nevelkedett, lenyűgözte a Szentföld. A hely, amely annyiszor cserélt gazdát, megszállót, népet, nyelvet, és mégis Erec-Izrael maradt. Több száz évig, a perzsa, görög, római és arab uralom alatt nem hasonult ezekhez a népekhez, hanem zsidó, csakis zsidó maradt. Rácsodálkozott a máig megőrzött helynevekre: Libanon, Jordán, Kineret, Moria, Cion, Jeruzsálem, Hebron, Jaffa, Saron, Gilad, Szamária. Mindezek ellenére a Petah-Tikvában tett látogatás után Szabolcsi úgy vélte, hogy a politikai cionizmus ártalmas, mert felkelti a török hatóságok gyanúját, és válaszul megnehezíthetik új telepek létrehozását. Szerinte a cionisták kifogásolták a településeket, mivel azt bizonyítják, hogy állam létrehozása nélkül is segíthetnek üldözött hitsorsosaiknak. Számára a zsidó állam továbbra is vallási kérdés maradt, egészen addig, amíg Isten nem tesz csodát. Addig is Jeremiás próféta szavaihoz igazodva hűséges hazafinak kell maradni azon a földön, ahol hazára találtak, és semmit nem kell tenni az őshaza visszaszerzéséért. A politikai cionizmus követői szerinte kétszeresen vétkeznek: bűntettet követnek el a magyar haza és a zsidóság ellen is.

A településeket tehát afféle humanitárius cselekedetnek, az egyes országokban üldözött zsidók megsegítésére szánt helynek tartotta. Ezek nem azoknak létesültek, akiket, mint például a magyarországi zsidóságot, hazájukban elfogadnak, és ott jó sorsnak örvendhetnek. Miután tisztázta anticionista állásfoglalását, Szabolcsi bírálta a magyarországi zsidóságot, mert nem nyújtott segítséget a telepek alapításához, hiszen ez a legkevesebb, amit hontalanná vált testvéreiknek adhatnak. Ez nem puszta alamizsna, hanem felemelő cselekedet, mert az adakozó idővel legerősebb támogatója lesz üldözött testvéreinek, akik követni fogják. Ezzel a kettős szemlélettel Szabolcsi nem volt egyedül: van ebben érzelemkifejezés, valamiféle

rokonszenv a Szentföld tája és lakói iránt; ugyanakkor a magyar hazafiak elfogadott, alapvetően racionális véleménye is, amely elutasít minden versengő nacionalizmust. Mi volt mégis az út kezdeményezésének, ennek az egyedülálló vállalkozásnak a jelentősége?

A magyarországi zsidóság 1867-ben egyenlő jogokat kapott, egyre inkább beépült a magyar gazdasági és kulturális életbe, és a magyar nemzet szerves részének érezte magát. Ezekben az években Magyarországot erőteljes hazafias büszkeség jellemezte. A hazafiság, a hűség a hazához, a nyelv és más nemzeti kérdések terjesztése a nyilvános párbeszéd fontos részévé vált, és megszólalt a sajtóban, az irodalomban és a költészetben is. A zsidó közösséget befolyásolta a közhangulat, a neológ és az ortodox közösség szóvivői előszeretettel használtak hazafias retorikát. „Mózes-hitű magyaroknak" tartották magukat, akiknek a vallása zsidó, de magyar nemzetisége vitathatatlan. Az államhoz fűződő hűségükhöz nem fért kétség, és a legtöbben, mint szó volt róla, ellenezték a cionizmust. Igaz, sokan úgy vélték, cionista meggondolásból vesznek részt az úton, de Szabolcsi másképp értelmezte: „Merné valaki kétségbe vonni egy katolikus magyar ember hazafiságát Rómához való kötődése miatt? Miért szűnne meg egy zsidó ember hazafisága a Szentföld iránt érzett vágya miatt?" Az út résztvevőinek az utazás alkalom volt arra, hogy zsidó nemzeti érzelmeiket nyíltan kifejezzék anélkül, hogy ezért bírálat érné őket.

Az utat szélesebb összefüggésbe is helyezhetjük. A neológ irányzat a beépülés ethoszára épült, követői elfordultak a klasszikusnak ismert zsidó alaktól és a jiddis nyelvtől, amely olyan nagyon megkülönböztette a zsidót környezetétől. Arra törekedtek, hogy életmódjukat, a zsinagóga küllemét, imájuk módját a keresztény társadalom szokásához igazítsák. Az ortodox körök elítélték ezt, és inkább a környezettől való elszigeteltséget támogatták. A két szemlélet végül szétváláshoz, Jakov Katz történészt idézve „végzetes szakadáshoz" vezetett 1868-ban.

A 20. század elején a neológ köröket belső válság zavarta meg. Ráébredtek, hogy túl messzire mentek, zsidó identitásuk elhalványodik, és kevés az esély arra, hogy a következő nemzedéknek lesz mit átadni. Hány neológ zsidó ért el kiemelkedő eredményt a magyar humán és természettudományok vagy a művészetek terén anélkül, hogy munkássága gazdagította volna a zsidó kultúrát? A legnagyobb magyarországi *jesiváról* szóló cikkében írta Szabolcsi, hogy korábban bírálta a *jesivaboher*eket, amiért minden idejüket a vallási tanulmányoknak szentelték, és nem szerezték meg a világi műveltséget. Hogyan léphet előre a zsidó közösség a modern világban megfelelő felkészülés nélkül? – tette fel a kérdést önmagának. Manapság, írja Szabolcsi, sok olyan magasan képzett zsidó van, akinek zsidó identi-

tása az általános műveltségben elenyészett, és most azokért kell aggódni, akik gondosan ápolják a hagyományt, mert számuk egyre csökken. A 20. század elején a neológ közösség véleményformálói új lehetőségeket kerestek a zsidó kapcsolat elmélyítésére. Nosztalgiával kezdtek írni a haszidizmusról, a zsidó életről, a jiddis irodalom szépségéről, és a spanyolországi zsidóság aranykorához hasonlították. Igyekeztek nagyobb hangsúlyt fektetni a zsidó identitásra. Az ortodoxokról vettek példát, akik hűségesen ragaszkodtak identitásukhoz, pedig néhány évtizeddel korábban lenézték őket. Ezért az út szervezésében fölfedezhetjük ezt az új igyekezetet: részben a Szentfölddel és új lakóival, részben a régi *jisuv* ortodox közösségével ismerkedtek meg. Szerettek volna ismét közel kerülni a gyökerekhez, és átélni a hiteles zsidó élményt.

Megértették, hogy minden asszimilációs erőfeszítésük ellenére egyre nőtt a társadalomban az antiszemitizmus. A neológ tábor ismert publicistái egyre gyakrabban hangot adtak kiábrándultságuknak és csalódottságuknak amiatt, ahogy a környezetük viszonyult hozzájuk és tevékenységükhöz. Az egyikük 1905-ben így írt: „Ne áltassuk magunkat azzal, hogy az asszimilációnak akármily foka, azokat, akiknek szemében a zsidóság szálka, a zsidósággal kibékíti." „Amit jónak és bölcsnek ismerünk föl, cselekedjük azért, mert jó és bölcs, és nem azért, hogy imponáljunk vele a kereszténveknek" – tette hozzá később Szabolcsi. Beismerte, hogy a zsidó közösség magatartását a környező társadalom elvárásaihoz igazította, és úgy érezte, eljött az ideje, hogy változtassanak ezen.

Korfu, a második sorban Szabolcsi Miksa

A változások újabb bizonyítékára később, az első világháborúban elszenvedett vereség után került sor. A trianoni békeszerződést (1920) követően Magyarország területének kétharmadát a szomszédos országokhoz csatolták. A magyarországi zsidóság mintegy fele Erdély, Felvidék és Kárpátalja, új országok polgára lett. Újdonsült hovatartozásuk ellenére továbbra is a magyar kultúrához tartozónak érezték magukat. Trianon után olyan kiterjedt politikai, szervezeti és főleg cionista tevékenységbe kezdtek, amelytől korábban, magyar állampolgárként tartózkodtak. A Magyarország új határain belül maradt hittestvéreik pedig folytatták a háború előtti évek struccpolitikáját. Visszatekintve elmondhatjuk, hogy ez a későn, a húszas években felszínre törő zsidó identitás elfojtott nemzeti érzelmekről tanúskodik, amelyek már a század elején is léteztek a zsidó közösségekben, de a „közbéke" kedvéért nem kerültek felszínre.

A szervezett csoportos út története egy addig leplezett zsidó tendenciát tükröz, amelynek kifejezése a Magyarországon uralkodó légkörben problematikus és méltatlan lehetett. Egy a neológok körében formálódó újfajta gondolkodást, útkeresést tükröz: a zsidóságon belüli kapcsolatok és identitásuk elmélyítését szolgálta. A szentföldi úton megtalálták zsidó gyökereiket, megfigyelhették a nemzeti otthon újjászületésének kezdeteit, és büszkén szemlélhették a zsidó nép feltámadását.

Ami Kedemnek köszönjük a szentföldi útról készült albumból válogatott képeket.
Héberből fordította Lipkin Melinda

PANETH HERMANN

Utazásom a Szentföldön, 1920

Részletek

A nyáron érlelődött meg bennem a gondolat, hogy minden körülmények között megnézem a Szentföldet. Nem csoportos kirándulás közepette akartam végrehajtani ezt a tervemet, hiszen ha az ember alaposan akarja megismerni az országot, földjét, embereit és intézményeit, akkor a programszerű utazás nem gyümölcsözheti azt, mint az olyan út, amit az ember úgyszólván inkognitó tesz meg, bár a látottak és tapasztaltak után mondhatom, hogy nincs nagy szükség külön tanulmányozásra. [...]

Paneth Hermann

Palesztinai partokon

December 29-én reggel a hajósok jelentették, hogy Haifa közelébe érkeztünk. Mindnyájunkon különös elfogódottság vett erőt, nem szóltunk egy szót sem egymáshoz, valami imahangulat volt a levegőben, zsoltárokat morzsoltunk magunkban. Meglátuk Palesztina földjét. A kikötőben már teljes határozottsággal mutatkozott az ország zsidó jellege. Hajónk kikötött, mi azonban nem szállhattunk ki, mert a vizsgálóbizottság, amely egy angol őrnagy vezetésével beszállt, kijelentette, hogy azok, akik továbbutaznak más palesztinai kikötőbe, nem szállhatnak ki, mert koleraveszélyes vidéket érintettek.

A bizottság az őrnagyon kívül még két tagból állott, egy angol és egy zsidó hivatalnokból. Mellettük a cionista szervezet néhány tagja teljesített a központ megbízásából szolgálatot. Akik kiszálltak, úgynevezett fejlapot kaptak, amely angol, héber és arab nyelven utasításokat tartalmazott. A bizottság, miután az útlevelek megvizsgálását elintézte, kiszállt a hajóból. Azután orvos jött, aki mindnyájunkat megvizsgált.

Este utaztunk tovább, és másnap reggel hét órakor Jaffa kikötőjébe érkeztünk.

Itt már a bárkák személyzete is zsidó, a cionista szervezet emberei nagy előzékenységgel kezünkre jártak, papírjainkat ők intézték el, és fejlapot adtak, gondoskodtak málháink elszállításáról. A hajónál megjelent az emigrációs hivatal főnöke, aki kijelentette, hogy nem kell aggódnunk málháink miatt, ő garanciát vállal minden egyes darabért. Azonnal a kikötőorvoshoz vezettek, ahol már csak héberül lehetett érintkezni. Miután egészségesnek találtattunk, egy másik hivatalba vezettek bennünket. Itt mint bevándorlókat könyveltek el bennünket, s csak azután engedtek be a városba. A vámvizsgálat egyszerű volt, minden akadékoskodás nélküli. Temoni zsidó hordárok talyigán utánunk hozták holminkat a Jaffához csatolt Tel-Aviv községbe.

Tel-Aviv

Csodálatosan enyhe levegőjű, kellemes hely ez a Tel-Aviv. Gondozott, szép kertházai, új parkja, széles útjai a hosszú tengeri út után olyan érzést keltett[ek] bennünk, mintha kies tengeri fürdőbe érkeztünk volna megpihenni. A boltokon mindenfelé héber felírás, az emberek héberül beszélnek, még az utcaseprők is. Rövid pihenő után délután sétáltunk a gyönyörű pálmás parkban.

Séta után kimentünk a mezőre, és megnéztük a narancsültetvényeket, majd a vasútállomáshoz mentünk, ahol narancsot raktak vagonokba, ömlesztve, kosarak, illetőleg ládák nélkül. A földön rengeteg narancs, citrom hevert, és arab fiúk rakták a vagonokba. A munka felügyeletét a mezőgazdasági intézet két növendéke végezte. Egyre-másra jöttek a tevék, hátukon nagy naranccsal teli kosarakkal. Hajcsáraik parancsszavára letérdeltek, a fiúk leemelték a kosarakat, és azok tartalmát kiöntötték a többi közé. Megtudtuk, hogy ez a rakomány Alexandriába megy. Egy vagon befogadóképessége negyvennyolcezer darab narancs.

Este a tel-avivi olvasókört látogattuk meg. Agyonhajszolt, napi fáradtságban kimerült emberek, intelligens férfiak mezei munkából itt pihenik ki fáradalmaikat, nem bor vagy szószátyárkodás mellett, hanem komoly

közügyi problémák megvitatásával. Amikor kijöttünk, szokatlanul kellemes volt, hogy keleti városban villanyvilágítás mellett járnak-kelnek az emberek.

December 31-én Tel-Avivból társaskocsin bementünk a kikötőhöz egy piaszter viteldíjért (két és fél lei). Este elmentünk az askenáz templomba, amely egyszerű fából épített épület. Szombat délután meglátogattuk az Éden-termet, amely az Uránia termének felel meg. Népgyűlést tartottak itt, amelyen a gyermeknevelés ügyét vitatták meg. Héberül folyt az egész tárgyalás: a gimnázium igazgatója hevesen támadta azt a pártot, amely a kultúra céljait szolgáló költségvetést redukálni akarja. A népgyűlés két óra hosszat tartott. Este mozgókép-előadások voltak héber felírásokkal.

Petah-Tikva és más kolóniák

A vasárnap délelőttöt arra használtuk, hogy ellátogattunk a közeli Petah-Tikva kolóniába. Kilenc személy utazott egy társaskocsin. Utunk téglaszínű agyagos mezők között haladt el. Bennszülöttek szerint ez a föld az úgynevezett *haimra*, a legjobb termőföld Palesztinában. Szívszorongva néztük, hogy a lankás fekvésű, gyönyörű földnek mindössze harminc százaléka van bevetve, a többi teljesen parlagon hever. Itt-ott feltünedezett egy narancskert, nagyobb mandulafa-ültetvények vonultak el előttünk, és kisebb dombok, amiket eukaliptuszfával ültettek be nehány évvel azelőtt. Az eukaliptuszfa mocsarak kiszárítására nagyon alkalmas, különösen vízfelvevő képessége miatt.

Este hatkor ellátogattunk Stampfer Salamon nevű iskolatársamhoz, aki elvezetett egy Rosner nevű kolonista barátjához. Megnéztük az állatállományt, a borpincét és a gazdasági felszerelést.

Ez a gazdasági felszerelés nem tett rám kedvező benyomást, egészen középszerű dolgok, bár itt a gazdaság mai állása szerint nagy munkakészséggel jól felhasználhatók. Egészen más, sokkal kedvezőbb benyomást szereztünk az En-Ganim kolónián. A gyarmat a Nemzeti Alap telepeseinek kezében van, gyönyörű narancsültetvények tartoznak hozzá, igen szépen bevetett búza- és árpaföldek, nagyszerűen gondozott zöldségtáblák és rendkívül sok és jó húsban levő majorság. Kitűnő bejrúti teheneket és bikákat láttunk legelni. Az első kolónia után ez meglepően más volt, és láttam, hogy megfelelő tőkével és kitartó munkával mi mindent lehet itt a gazdaság terén produkálni.

Figyelmemet a kolónia közelségében fekvő narancstermő telepre hívták föl. A telep egy Bécsben élő gyáros tulajdona, most egy orosz származású zsidó kezeli. Az ültetvény mintaszerű. [...]

A telep vizét petróleummotor hozza fölszínre a kútból, és betoncsatornákon vezetik az öntözőközpontokba. A kert végén kis aszalóház áll, amelyben tiszta, gondozott helyiségek vannak narancscsomagolási célokra berendezve.

Gyalogosan visszamentünk Petah-Tikvába. A kolóniák között talán ezt lakja a legvallásosabb palesztinai zsidóság.

Ima után mindenki a templomhoz csatolt tanházba megy, egy-két órát Bibliát vagy Talmudot tanul, és csak azután indul munkába. Jóleső érzés volt ezt megfigyelni, cáfolatul azok szavaira, akik vallásos okokból még mindig húzódoznak a cionista kolonizáció munkájától. De ezek a vallásos cionisták nem hanyagolják el az általános iskolai nevelést, mert nyolcosztályú elemi iskolájukban a héber irodalom intenzív tanítása mellett gondot fordítanak a világi ismeretekre is.

A mintakolónia

Kedden reggel jelentkeztünk fejlapunk előírása értelmében a jaffai révorvosnál, aki kolera ellen beoltott bennünket. Minthogy az orvos az oltás behegedéseig föltétlen nyugalmat ajánlott, igyekeztem a pihenőt kellemes helyen eltölteni, és kimentem megint Petah-Tikvába. Érdemes e helyről ismertetőbb följegyzéseket készíteni. A kolóniát negyvenkét évvel ezelőtt alapította a Pozsony megyei Stampfer család, és ma ötezer lakója van. A lakások kényelmesek, tágas, világos, levegős szobákkal, alkalmas mellékhelyiségekkel. Huszonnégyezer *dunam* földjén szőlő, mandula, jófajta gabona, olajfa, narancs és más kitűnő ízű gyümölcs terem. Jellemző a gyarmat népszerűségére, hogy [a] háború előtt kétezer-ötszázötvenhat lakója volt, most ez a szám már a kétszeresére emelkedett.

Földjeit nyolcvanhat petróleummotorral közvetített víz öntözi. Pincészete híres. Nehéz, édes borai páratlanok. A könnyű asztali borok is kitűnőek, és aránylag nem drágák: litere öt-tíz angol piaszter (tizenkét és fél–huszonöt lei). Szeszfőzdéiben narancsból és édes gyümölcsből elsőrangú pálinkát gyártanak. A virágzó kolónia különben most kap a haifai vonal felől vasutat, és bizonyos, hogy akkor néhány év alatt Erec-Izrael legvirágzóbb városa lesz, bár ma még több helyütt meglátszik, hogy a világháborúban hadszíntér volt. [...]

Gazdasági hibák

Úti programunkba vágott, hogy minél előbb megismerjük Palesztina gazdasági iskoláit, mert fontosnak tartottuk megismerni a különböző

gazdasági módszereket, amelyek szerint Palesztina földjét megművelik. Ellátogattunk tehát az 1870-ben alapított Mikve Izrael telepen levő földművesiskolába, egy Alliance-féle alapítványi gyarmatra. Az első benyomás a lehető legjobb: külön tisztán tartott gazdasági épületek, egészséges, világos iskolahelyiségek, jó istállók, elég rendes állatállomány és jó karban tartott mezőgazdasági gépek. A kétezer-hatszáztizenkét *dunam*nyi földből ezernyolcszáz *dunam* gabonával van bevetve, a többi ültetvények: szőlő, olaj, narancsfa és különböző gyümölcs termésére van szánva. Harminckét igásökör, nehány ló, kis tehénállomány jól fejős bejrúti tehenekkel.

A tanítványok fél napot elméleti ismeretek szerzésére fordítanak, a másik fél napon a mezőn dolgoznak. Természetesen minden héber nyelven folyik itt, a gyermekek minden növény héber nevét ismerik, rendkívül szorgalmasak, és nagy ambícióval készülnek pályájukra. Az iskola inkább kisgazdákat ad az országnak, mint szakképzett erőket.

Nem titkoltam az igazgató előtt sem, hogy nekem sem az iskola tanítási, sem gyakorlati rendszere nem tetszik. Kifogásoltam, hogy az iskolának nincs kísérleti állomása, ami pedig nemcsak egy iskolánál nélkülözhetetlen, hanem minden mintagazdaságnál. Nem tetszett, hogy a műtrágyázásnak nyoma sincs itt, és ami minden gazdaság fő kelléke, a termésstatisztika teljesen hiányzik. Nem tetszett a takarmányozás módja sem. A teheneknél nagyon kell vigyázni erre, mert ettől függ az állat tejelőképessége. Nem egyedi táplálkozást nyújtanak itt a teheneknek, hanem egyféleképpen etetik az egész állományt.

Amit minden béres tud, azt itt nem tudták, hogy fejés alatt a borjúnak nem szabad szopnia. Megjegyeztem az igazgató előtt azt is, hogy a gabonatermést sohasem fogják fokozni tudni, ha a traktusekét kint hagyják az ugaron. Megnéztem a trágyagödröt, és kijelentettem, hogy sohasem lesz ebből a nagyszerű földből termést hozó televény, ha a trágyának legértékesebb és leghasznosabb részét, a trágyalevet a trágyagödör falával itatják fel. Ajánlottam a cementezett trágyagödröket.

Elmondottam, hogy láttam a fiúkat dolgozni a kertészetben. Felügyelet nélkül nyestek, oltottak és gondoztak fákat, ami nagy hiba, mert a gyerekek szakszerű útmutatás híján bizony a legnagyobb hibákat követhetik el, és ebbe belepusztulhat az egész kert. A zöldségtermelést is megfigyeltem, itt nem tetszett a föld kezelése. Igen könnyen háromszorosára lehetne fokozni a gyarmat konyhakertészetét. Kifogásoltam az iskola primitív kétköves darálómalmát is, amit olcsó pénzen modernül lehetne felszerelni.

Az igazgató arra hivatkozott, hogy nem áll megfelelő pénz rendelkezésére, amivel ezeket a reformokat végre lehetne hajtani.

– Nem pénz, hanem okszerű gazdálkodás kell ide – mondottam –, mert minden más feltétel megvan. Ha egy évig intenzívebbé tennék a gazdaságot, annak jövedelme már hozna annyi többletet, hogy belőle a szükséges technikai felszerelést könnyű módon beszerezhetnék. [...]

A héber gimnáziumban

Reggel ellátogattunk a Herzlia Gimnáziumba. Grazovszki [Gur] híres héber író és kiváló nyelvész áll az intézet élén, vele szerettünk volna beszélni, de ő akkoriban nem volt a városban, így hát Mossinsohn helyettes igazgatóval beszélgettünk, aki szíves előzékenységgel megmutatta a mintaiskola berendezését, termeit, szertárait és könyvtárát. Párhuzamos osztályokban nevelik itt az ifjúságot. A leányok a fiúkkal egy osztályban ülnek, a leányok figyelmesebbek, és sokkal jobban követik az előadásokat, mint a fiúk. Latin és görög nyelv nincs a tantervben, annál alaposabban tanítják azonban a hébert, az arabot, az angolt és [a] franciát. Házi dolgozatok úgyszólván nincsenek.

A tanulók délelőtt és délután is az iskolában vannak, tankönyvet alig használnak, kivéve a klasszikusokat, a Bibliát, a Talmudot és fizikai és matematikai könyveket. A többi tantárgyakból a tanárok előadása után jegyzeteket készítenek. Vannak az intézetnek bennlakói is, akik havi két egyiptomi font sterlinget fizetnek (1600 lej). Nagy súlyt helyeznek a sportra; a gyermekek szabadidejükben majdnem mindig sportolnak. A leányok éppúgy, mint az iskolában, a sporttelepen is együtt vannak a fiúkkal. [...]

Héber színház

Estére az Éden-teremben színielőadást hirdettek.

Soha nem voltam [a] színházak és látványosságok barátja, de már arra igazán kíváncsi voltam, hogy héber nyelven hogy fest egy színielőadás. A terem, amely hatszáz ülőhelyet foglal magában, zsúfolva volt. Este fél kilenc órától egy óráig tartott az előadás. A díszletek nem mondhatók nagyon pazaroknak, a színészek azonban igen jók voltak, és a darabon a publikum nagyszerűen mulatott, voltak jelenetek, amikor egyik nevetésből a másikba esett a közönség. Végtelenül kellemes, igazi zsidó nyugalom szent hangulatában telt el a szombat.

Tel-Avivban meglátogattuk a spanyol konzult, aki a román állampolgárok kereskedelmi vonatkozású ügyeit intézi. Zsidó ember, folyékonyan beszéli a héber nyelvet. Útlevelünk meghosszabbítása iránt érdeklődtünk nála, és fölvilágosított, hogy ez nem az ő hatásköre, hanem a jeruzsálemi spanyol főkonzul intézkedési jogkörébe tartozik.

Beszélgetés közben figyelmeztetett, hogy estére az Éden-teremben nagy *meeting* lesz a héber nyelv propagálása érdekében. Ellátogattunk ismét a terembe, ahol ember ember hátán szorongott. Az előadók a kultúra zsidósításáról beszéltek. Kifogásolták, hogy sok tekintetben, különösen az építkezés terén idegenből behozott motívumok érvényesülnek. Helytelenítették még azt is, hogy az angol palesztinai bank nem rendelte el, hogy zsidókkal minden körülmények között kizárólag héberül kell levelezni. Követelték még, hogy a könyvelést is héberül vezessék, mert minden technikai kifejezés a héberben is megvan.

Öt előadó követeléseit hallgattuk végig, azután a vitát, amely nagyon nívós volt; az angol parlamentben nem lehetett emelkedettebb elvi magaslaton az ülés.

Jeruzsálem felé

Vasárnap reggel nyolc órakor automobilon Jeruzsálem felé indultunk. A viteldíj egy font volt (250 lej), nem sokkal drágább, mint ha autóbuszon utaztunk volna.

Utunk sík vidéken vezetett. Csoda szép, napsütéses idő volt; a heves éjjeli zápor után minden harmatosan csillogott. Mindenfelé dúsan bevetett táblák, olajfaültetvények, nagyszerűen gondozott szőlőskertek.

A gépkocsi egy óra hosszat ment ezen a szemnek, léleknek egyaránt üdítő tájon. Azután fennsík következett, váltakozó, hullámos vidék, sziklatömbökkel, mohos hegyoldalokkal. De a legkopárabb vidék sem olyan sivár, mint például az isztriai fennsík; valami enyhe, szent nyugalom ömlik el az egész tájon. És mindenütt nyomait látjuk az emberi igyekezetnek. Terméketlennek látszó talajon növények, ültetvények virágzanak, és kitűnően épített országúton haladunk.

Autónk egyszerre kacskaringós szerpentinútra fordul be.

– Még egy darabig megyünk ezen az úton – szólt a sofőr –, azután leereszkedünk a völgybe, és meglátjuk a várost.

A város Jeruzsálem városa. Az embert olyan bánatos-boldog érzések fogják ilyenkor el, hogy képtelen a környezet megfigyelésére. Összeszorult szívvel lestük a nagy pillanatot, amikor megláthatjuk ősi nagyságunk székhelyét, új országunk fővárosát.

Arab falvak tünedeznek föl földdel födött folyondárral, mohával befuttatott házikókkal. A falvak előtt teraszos részek terülnek el szőlővel, olajfákkal.

A szent városban

[...] Nincs kép, költemény vagy a művészet bármely eszköze, amely érzékeltetni tudná e perc szépségét. A nap házakra, kupolákra, nyüzsgő utcai tömegre és romokra süt. Prózai dolgok, és mégis a levegőből szentséges megilletődés árad. Szöveg nélküli, hódoló ima támad az emberi szívben.

A kocsi megy, megy, és mind közelebb jövünk a drága romokhoz, melyeket Jehuda Halevi megénekelt. Az első ház, melynek körvonalai határozottabban látszanak, a Bet Hazkenim – az aggok háza, és mellette a német kolónia tiszta, rendezett házai. Azután rendezett utakon, villák és paloták, hangos bazárok és csöndes városrészek között elhaladva végre autónk megállott a Warschofsky-féle szálloda előtt.

Rendbe hoztuk magunkat, megfürödtünk, és rövid pihenő után a város nevezetességeinek megtekintésére indultunk. Ajánlották, hogy tekintsük meg a Rothschild Kórházat. Teljesen modern felszerelésű gyógyintézet, ahol az egész személyzet héberül beszél: az orvos, a gyógyszerész, az ápoló- és szolgaszemélyzet. Röntgenkészülékük legjobb az országban. Az egyik orvos, dr. Malchi végigvezetett bennünket a tiszta, világos és szellős termeken, közben elmondta, hogy a gimnáziumot Jaffában, orvosi tanulmányait Német- és Franciaországban végezte, és ha a Cambridge-i Egyetem tanszékkel kínálná meg, nem hagyná el Erec-Izraelt. Észrevette, hogy különösen gazdasági ügyek érdekelnek bennünket, és ajánlotta, hogy látogassuk meg Öttinger neves agronómust, a *Vaad Hacirim* gazdasági osztályának vezetőjét.

Öttinger urat azonban nem találtuk hivatalában. Elhatároztuk, hogy elnézünk a szent fal nyugati részéhez, és a délutánt itt fogjuk tölteni. Keskeny, födött sikátorok között vezet az út ide; Jeruzsálem legszegényebb, visszatetszőn nyomorúságos házai között jutottunk a falhoz. A födött sikátorok egyébként a legkeletibb jellegű részei a városnak. A boltíves helyiség felülről kap gyér világosságot. Lent tompa zsivaj, amit a falak furcsán visszavernek; zöldség, bazáráru, posztó, készruha, cipő, bútor, minden van itt. A kereskedő kikiáltja áruját héber és arab nyelven, s ha valaki csak érdeklődik portékája iránt, már nem menekül. Úgy megforgatja, dicséri, kínálja az árut, hogy az ember nem tud szabadulni, csak ha az árut megveszi. A sikátorok különben mint építészeti régiségek is nagyon érdekesek. Törökök építették a 15. században bazár céljaira.

A templom nyugati falánál

A sok cikcakkos útvesztő között zsidó és arab koldusok héberül könyörögnek egy kis adományért; a mi valutánk szerint persze fejedelmi alamizsnát

kaptak, de ennek fejében pontosan útba igazítják az embert, hogy merre jut el a *kotel maarivhoz*, a Templom nyugati falához. Egyúttal figyelmeztetnek, hogy ne üljünk föl az ottani koldusoknak, akik gyertyát és imakönyveket ajánlanak vételre. Nem zsidó szokás a gyertyagyújtás és az ima. Csak zsoltárt kell itt elmondani. Megköszöntük a kedves figyelmeztetést, és a koldusszolidaritásról megalkottuk a magunk véleményét.

A falhoz érve a koldusok egész raja támadott meg bennünket. Valóban gyertyát kínáltak, és különböző apró könyveket, de hozzátették, hogy ha nem is vásárolunk semmit, azért adhatunk nekik fölöslegünkből csekély néhány piasztert. Annyi kegyelet, úgy látszik, ezekben a szerencsétlenekben is van, hogy a fal közvetlen közelébe nem jönnek, és az embert átengedik érzéseinek.

Néhány zsidó zsoltárokat morzsolt a szent fal mellett, két görögkatolikus örmény lelkész pedig bédekerrel állott ott, és nézte a kilenc rétegből álló falat, amely nem a Szentély fala volt, hanem a Moria-hegy egyik oldalának megtámasztására és a síkon elterülő Templom védelmezésére szolgált. Megtisztult, történeti érzelmek közepette imádkoztunk.

Azután mentünk lefelé, és eljutottunk a nagy Jehuda Hehaszid kupolás templomába, ahol akkor éppen *minhát* imádkoztak. Különös, érdekes épület ez, két egymás fölé emelt karzattal, külön az asszonyok és külön a lányok számára. [...]

A Bezalel

Az időt a Bezalel iparművészeti iskola megtekintésére fordítottuk. Kalauzunk az iskola érdekes fejű kiváló igazgatója volt, Boris Schatz szobrász, aki végigvezetett bennünket a különböző munkatermekben.

Példás rend, nagy szorgalom, a munkába[n], tervezésekbe[n] való elmélyedés mindenütt. Vasból, fából, puha fémből, agyagból zsidó művészetet teremtenek itt. Mintáznak, rajzolnak, festenek, zománcoznak. A világos, tágas termekben tanár és növendékek között szinte baráti közvetlenséggel folyik az oktatás.

Az igazgató bevezetett az iskola múzeumába is, amely egyetlen gyűjteménye a palesztinai műemlékeknek az országban. A legértékesebb történeti kincseket a török uralom alatt könnyűszerrel kicsempészték, de azért maradt itt is néhány, a filiszteusok idejéből származó bálvány, későbbi korok domborművei, érdekes oszlopfejek.

Fölötte érdekesek a különböző korból származó agyag- és cserép*menorá*k. A primitív mécsesektől kezdve az ötvösművészet remekéig vagy ötven darab van belőlük kiállítva.

Több különböző, középkorból származó gyertyatartót láttunk, és feltűnt, hogy rajtuk nem annyira a *mogen dovid*, mint inkább a pálma dominál a stilizálásban. Láttunk igen szép *menorá*kat, amelyek legtöbbje a szentély *menorá*jának mintáival volt díszítve. Egy régi pergamen a Tóra szövegének töredékével, arany hímzésű frigyszekrényfüggönyök és sok zsidó érem. Nagy kegyelettel őrzik a zsidó légiónak két kék-fehér selyemzászlaját. A zászló közepén *mogen dovid* van arannyal kihímezve, a zászló szegélye arany rojt. A zászlók összevissza vannak lőve. Két ágyú, amelyet a zsidó légió 1917-ben a törököktől zsákmányolt, szintén el van helyezve a múzeumban.

Usziskin

Kedden megbeszélésünk szerint újra ellátogattunk Öttingerhez. Nyomban bejutottunk hozzá, ő azonban annyira fontosnak tartotta az ügyünket, hogy azonnal átvezetett a *Vaad Hacirim* elnökéhez, Usziskinhez. Végtelenül kedves, ötven-hatvan év körüli erős barna szakállas férfiú az elnök, aki mielőtt a tárgyra tértünk volna, melegen és behatóan érdeklődött Erdély zsidóságának viszonyai iránt. Később a tanácskozásba bevonták az épületben levő dr. Ruppin nemzetgazdászt is, aki a földvásárló bizottság elnöke, és mint ilyen, elsősorban pénzügyi dolgokról adott kimerítő felvilágosítást.

Sok dologban nem értettünk vele egyet, különösen az évi haszonbér százalékának tekintetében. Érveléseinket később ő maga is elfogadta. Nagy térképeket vett elő, és kijelölte Emek-Jiszraelt, a Haifa és Tiberias közötti részen. Itt a Tábor- és Gilboa-hegyek mentén csoda szép vidéken, a tengertől másfél órányira fekszik ez a földterület, amely nincs még megművelés alatt, de amelyből kitűnő, termékeny föld válhatik emberi szorgalommal és igyekezettel. Utasítást kaptunk Chackin úrhoz, a földbevásárló megbízottjához Haifába. Azzal távoztunk el, hogy a legközelebbi vonattal Haifába indulunk, hogy utunk célját, a földterületet megtekintsük.

Az erdélyi kolónia

Másnap reggel Haifába utaztunk. Harmadik osztályú kocsin mentünk a pontosan induló vonaton. A kocsik kellemesek, olyanok, mint Észak-Németországban, tágasak, folyosóval, nagy ablakokkal. A vonat gyorsan haladt, és az állomásokra pontosan, a menetrend szerint érkezett be. Hegyes, sziklás vidéken ment a vonatunk, és érdekes volt megfigyelni, hogy a terület bármilyen kis szikla között meg volt mívelve, rendszerint árpával vagy lucernával. Szemnek gyönyörködtető volt a sok tarka mezei virág, pipacs, búzavirág. Egy órakor érkeztünk Haifába, ahol ebéd után megnéztük a

technikum félbehagyott épületét. Hatalmas, nagy területen épült a nagyszerű tanintézet, amelynek minden felszerelése megvolt, de a háborúban elrekvirálták, ellopták, megsemmisítették. Hajnali öt órakor ismét vonatba ültünk, és mentünk Afula állomásra, hogy onnan az „ígéret földjére", az erdélyiek leendő kolóniájára jussunk.

A Karmel ma ismét nem bortermelő vidék, de azzá lesz, fekvésénél fogva arra van hivatva, hogy Jezreel-völgyében az ő dombján érjenek Zsidóország legszebb szőlőfürtjei. Harminc kilométer hosszúságban szegélyezi a Karmel a kies, áldott talajú völgyet.

Leszállottunk a vonatról, és gyalogszerrel mentünk Merhavia *kvuca*-telepre. A határon föltűnt a petróleummotorral hajtott kút, amelynek kitűnő vizéből nyomban ittunk, és felfrissültünk. Néhány perc múlva elértünk a tanyára. Tiszta udvarok, jó karban tartott gépszín, kamrák, modern istállók, egészséges magtárak. Beljebb mentünk, és két fiatalember – a *kvuca* tagjai – elvezetett a tanyai étterembe, ahol akkor reggelire gyülekeztek éppen a munkások.

Kellemes, végtelenül tiszta és világos helyiségbe jöttünk. A falon néhány kép, a fal mentén könyvszekrények könyvekkel, írásokkal. A fiatal munkások és leányok hosszú terített asztalok mellett ültek vidám beszélgetés közepette. A reggeli a következő menüből állott: tejben főtt csokoládé, kitűnő gyümölcsíz, tejfel, tehéntúró, nagy füstölt hering és tea. Ki mit akart, szabadon választhatott. Szeretetre méltó előzékenységgel bennünket is reggelihez invitáltak. Nem nagyon kérettük magunkat, mert fáradtak voltunk, és a gyalogút jó étvágyat szerzett.

Az elfogyasztott reggeli után megnéztük a lakásokat. Kis szobákból álló legénylakások ezek egyszerűen bútorozva, de a könyvszekrény egyetlen szobából sem hiányzik. A leányok külön villában laknak ketten-ketten egy szobában. Ők a konyhát vezetik, rendet tartanak a lakásokban, gondozzák a ruhákat, és rájuk van bízva a baromfitenyésztés.

Majd a gazdaságban tettünk egy kis szemleutat, és szinte üdítő volt látni a kitűnő fölszerelést, a kovácsműhelyt, a két-három táblás vasboronát, a vetőgépet, a tárcsás boronát, a kévekötőt, a kaszálógépet, főként pedig a fiatal munkáscsapat serény munkáját. Huszonhárom *haluc* és hét leány dolgozik itt olyan vidámsággal és életkedvvel, amely a szemlélőre is átragad. [...]

Szoruló szívvel, de a visszatérés boldogító reményében ültünk január 25-én vonatra, és könnyes szemmel néztük országunk visszafutó földjeit.

Köszönjük Gidó Attilának, hogy a Kolozsváron őrzött eredeti kiadvány másolatát a kötet céljára elküldte: Paneth Hermann, *Utazásom a Szentföldön*, sajtó alá rendezte Szabó Imre, Kadima Könyvkiadó R. T. Kiadása, Cluj, második kiadás, 1921

A BRIT MANDÁTUM KORA

Menachem Keren-Kratz

Vallási vezetők és közösségek a brit mandátum idején

Bevezetés

Az askenáz zsidók jeruzsálemi letelepedése demográfiai összetételében tükrözte az európai zsidóság arányait. A zsidóság legjelentősebb hányada az Orosz Birodalomban élt, mely területileg Oroszországon kívül magában foglalta a mai Litvániát, Lettországot, Fehéroroszországot, Ukrajnát és Lengyelországot. A letelepedési adatok azt mutatják, hogy az Orosz Birodalomból érkező zsidók képezték az erec-izraeli zsidó lakosság kétharmadát, a maradék egyharmad Galíciából, Romániából, Magyarországról, Németországból és más nyugat-európai országokból, valamint az Egyesült Államokból *alijázott*. Az Oszmán Birodalom időszakában létrejött zsidó letelepedés (régi *jisuv*) alapvető szociális intézményrendszere a zsidó közösségek származási helye alapján alakult ki. Sokak számára a származási helyről érkező adományok jelentették a legfőbb bevételi forrást. Létszámbeli túlsúlyuknál fogva az Orosz Birodalomból érkező rabbik jelentős mértékben befolyásolták a kialakult intézményrendszer irányítását. Elsősorban arra törekedtek, hogy az intézményeik gazdasági érdekeit védjék, kulturális és vallási jellegét megőrizzék.

Az első világháborút kísérő politikai felzúdulás lecsillapodása után, annak ellenére, hogy a régi *jisuv* demográfiai arányszámai alapvetően nem változtak meg, mégis a magyarországi Joszef Haim Sonnenfeld rabbi (1873-ban *alijázott*) került a források elosztásáért felelős intézményrendszer élére. Sonnenfeld magyar-zsidó neveltetéséből fakadó világszemlélete nagy hatással volt a brit mandátum korai időszakában működő hagyományos zsidó közösség karakterére és az akkor kialakuló ultraortodox réteg világnézetére, politikai szerveződésére.

A régi jisuv *a 19. század végén – érdekellentétek és stabilitás*

A régi *jisuv* első időszakában az askenáz közösségek elkülönültek egymástól, és minden csoport csupán a saját szükségletei biztosítását tartotta szem előtt. A helyzet megváltoztatására az 1860-as években Smuel Szalant egy, a

Smuel Szalant

közösségeket összefogó szervezetet állított fel Közös Bizottság néven. Bár ez a szervezet a későbbiekben fontos helyet töltött be a régi *jisuv* életében, számos csoport mégsem kívánt részt venni benne. Az egységes szervezeti keret hiánya az egyes közösségek között és a Közös Bizottságon belül kialakuló ellentétekhez vezetett.

A zsidó közösségek egymáshoz való viszonyát a vallási irányultságból fakadó különbségek, és az azokból adódó feszültség is kiélezte. A legnyilvánvalóbb ellentét a haszidokat és a haszidizmus ellenzőit állította szembe. További megosztottságot jelentettek a régi *jisuv* belső hatalmi harcai. Konfliktus alakult ki Jesajahu Bardaki – a sklovi (Fehéroroszország) rabbi Izrael Ben-Smuel, a régi *jisuv* korábbi vezetőjének veje – és Szalant támogatói között. Szalant 1841-ben *alijá*zott, és érkezése után átvette az irányítást Bardakitól, aki korábban vezető pozíciót töltött be. A 19. század végén érdekellentétek bontakoztak ki a legfőbb zsidó jogi tekintély személye körül is. Bár a többség ebben is Szalantot támogatta, egy kisebbség az 1877-ben érkezett briszki (Fehéroroszország) rabbi, Jehosua Leib Diszkin szélsőséges nézeteit vallotta.

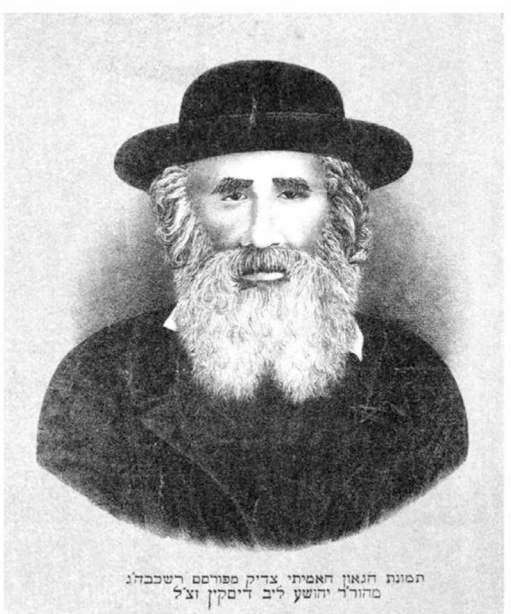

Jehosua Leib Diszkin

Az érdekütközések ellenére a 19. század második felében kialakultak a régi *jisuv*

közös társadalmi, kulturális és vallási jellemzői. A nyugati modernizáció és a modern oktatási rendszer ellen tiltakoztak az újonnan érkezettek, és a már itt élő nemzedékek is, a haszidok és a haszidizmus ellenzői, a lengyel, a litván, a román, a magyar és a német területekről érkező társaik. Valamennyien a szefárd zsidóktól eltérő közös kulturális és étkezési szokásokat, vallási gyakorlatot hoztak magukkal, és közös nyelven, jiddisül beszéltek. A régi *jisuv* askenáz zsidó közösségében a nézeteltérések ellenére és Smuel Szalant vezető szerepe mellett több volt az összetartó, mint az elválasztó tényező.

A régi jisuv *a századfordulótól az első világháborúig – a válság időszaka*

A 20. század elején több csapás rengette meg a régi *jisuv* askenáz közösségének stabilitását. A legfontosabb ezek közül Szalant halála volt 1909-ben. A halálát megelőző néhány évben élemedett kora és egészségi állapota miatt igyekeztek gondoskodni helyettesről, aki, ha eljön az ideje, Szalant utódja lehet. Ki is választották az 1901-ben *alijázott* Elijahu David Rabinowitz Teomim rabbit, aki Szalant rabbinikus feladatait látta el, azonban még Szalant előtt elhalálozott. Szalant utódjaként három, az Orosz Birodalomban született jelölt jöhetett szóba. Rabinowitz sógora, az 1904-ben *alijázott* Abraham Jichak Hakohen Kook, Jaffa és a *jisuv* rabbija, az 1905-ben érkező Jakov David Wilovsky cfati rabbi és a moszkvai rabbi, Haim Berlin, aki 1907-ben *alijázott*. Mindhárom rabbi saját támogatói körrel rendelkezett; a tisztség semmilyen hivatalos ranggal nem járt, így a különböző érdekcsoportok nem tudtak dönteni, ki legyen jövőbeli vezetőjük. A régi *jisuv* szellemi vezető nélkül maradt.

Szalant életében a régi *jisuv*ot a Közös Bizottság, egyben az egyes csoportok vezetői irányították. Miután Szalant halála után a közösség nem tudta megválasztani utódját, a Közös Bizottság pozíciói is megrendültek. Ezért egy új szervezet alakult, az Askenáz Városi Tanács. De hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezet az egyes csoportok vezetőinek érdekeit szolgálja. A vezetőségválasztás kiírása meghiúsult, és az Askenáz Városi Tanács beszüntette működését.

A válságot nem csupán a Közös Bizottságba vetett bizalmatlanság, a rabbinikus tekintély és az alternatív politikai keret hiánya mélyítette el, hanem a gazdasági helyzet romlása is. 1911-ben két fontos intézmény, egy *jesiva* és az öregotthon is bejelentette, hogy nem tudja kifizetni hitelezőit. A közösség több száz tagja korábban a biztos kamat reményében oktatási és jóléti intézményekbe fektette be a tőkéjét. A *jesiva* és az öregotthon fizetésképtelensége azt jelentette, hogy a befektetők elvesztették a pénzüket.

A gazdasági válság ismét szükségessé tette, hogy az askenáz közösség központi szervezetet alapítson. Az újonnan életre hívott Askenáz Városi Tanács tagjait az 1911-ben tartott választásokon jelölték ki. Az intézmények válságának megoldására a tanács tagsági adó kivetése mellett döntött, így biztosíthatták a szervezet működését. A döntés visszatetszést szült, és többen visszaéléssel vádolták a szervezet választott elöljáróit. A közösség folyamatos bírálata miatt számos tanácstag lemondott, és mintegy két évvel a megalakulása után a tanács feloszlott.

A második *alija* (1904–1914) a régi *jisuv* számára újabb ideológiai és demográfiai válságot jelentett. Számos askenáz *ole* világi szemlélete demográfiai szempontból kedvezőtlenül változtatta meg a régi *jisuv* arculatát. A régi *jisuv* vezető rabbijainak utolsó kétségbeesett próbálkozása arra, hogy befolyásolják az újonnan érkezettek vallási gyakorlatát, csúfos kudarcba fulladt. A régi *jisuv*ot ebben az időszakban minden oldalról válság sújtotta, a kirobbanó első világháború pedig minden addiginál súlyosabb katasztrófát jelentett.

Az első világháború és a magyar jisuv *megerősödése*

Az első világháború miatt megszakadtak a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, az Oszmán Birodalom adósságainak törlesztése is abbamaradt, a régi *jisuv* súlyos gazdasági és társadalmi helyzetbe került. 1914 októbere végén az Oszmán Birodalom háborúba lépett az Orosz Birodalom ellen, így az orosz hátterű erec-izraeli zsidóság, a *jisuv* mintegy fele, ellenséges ország állampolgáraként csak akkor maradhatott, ha felveszi az oszmán állampolgárságot. A zsidó közösség számos tagja és vezetője, aki csak tehette, elhagyta az országot. A háború terjedésével az Európából érkező támogatások mértéke drasztikusan csökkent. Az ellenséges országokkal, elsősorban az Orosz Birodalommal megszakadt a postaforgalom, a már összegyűjtött adományok sem érkeztek meg. Az üzleti tevékenységből származó bevétel és az ott maradt tulajdon sem juthatott el az Orosz Birodalomból Erec-Izraelbe, így a hadiállapot a tehetősebb réteget is érzékenyen érintette. A zsidó közösség gazdasági körülményei, különösen az életfeltételeit a külföldi adományok elosztásából biztosító régi *jisuv* helyzete egyre csak romlott.

A zsidó közösségen belül egy csoportot kevésbé érintettek a kedvezőtlen fejlemények. Az erec-izraeli letelepedést már a 19. század elején saját ügyének tekintette a magyarországi ortodoxia. A század második felében a letelepedett csoportok támogatására létrehozták a Falak Őrzői egyesületet. A magyarországi zsidóság szervezeti szakadása miatt (1868) más magyar nyelvterületről származó közösségek is alakultak: Erdély (Siebenbürgen),

Máramarossziget, Vizsnic (Ukrajna), illetve három település, Otinja (Ukrajna), Koszov (Ukrajna) és Vizsnic közössége.

Az első világháborút megelőző évtizedekben a zsidóság Magyarországon példátlan gazdasági és társadalmi eredményeket ért el, ezért a magyar hátterű közösségek, különösen a Falak Őrzői egyesület bevétele is megugrott. Mivel a bevételen nem akartak osztozkodni a többi szervezettel, a Falak Őrzői egyesület már 1887-ben kivált a Közös Bizottságból, és 1891-ben létrehozta Jeruzsálemben az addigi legnagyobb alapterületű lakónegyedet, a Magyar Házakat. A 20. század elején a Magyar Házak szomszédságában az erdélyi közösség is felépítette a saját házait, majd a Munkácsról származó közösség is hasonló céllal vásárolt területet. Az első világháború kirobbanása előtt az erec-izraeli zsidó közösség mintegy ötöde a magyar hátterű *jisuv*hoz tartozott.

Az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia az Oszmán Birodalom szövetségese volt, a diplomáciai kapcsolatok és a postaforgalom is zavartalanul folytatódott az országok között. A más területekről származó zsidó közösségekkel ellentétben a magyar hátterű szervezetek, köztük a Falak Őrzői, szinte változatlanul folytatták a tevékenységüket. A régi *jisuv* sanyarú helyzete miatt a nagyobb közösségek népkonyhákat nyitottak, létrehozásukban és üzemeltetésükben a Falak Őrzői szervezet járt elöl.

Az első világháború kirobbanását követő gazdasági válság miatt a *jisuv* vezetői az Egyesült Államok zsidó szervezeteitől kértek segítséget. Kérésük meghallgatásra talált, és 1915 áprilisában a jaffai kikötőbe több száz tonnányi élelmiszer érkezett. A segély elosztására az amerikai szervezetek vezetői Segítő Bizottságot hoztak létre, élére az új *jisuv* vezetői közül választottak. A régi *jisuv*nak nem volt a teljes közösséget képviselő vezetője, ezért magasabb létszáma ellenére sem jutott képviselethez a Segítő Bizottságban. Bár az amerikai ortodox szervezetek vezetői külön szervet hoztak létre a támogatásuk szétosztására, a *jisuv*ban uralkodó belső ellentétek miatt nem volt képviselőjük benne.

A palesztinai lakosság súlyos gazdasági helyzete 1916-ban tovább romlott. Az élelmiszerárak emelkedtek, a segélyszervek készletei kimerültek, a lakosság körében kolerajárvány pusztított. 1917-ben az Egyesült Államok hadba lépésével újabb csapás érte a zsidó közösséget, most Amerika is az ellenséges országok közé került, megszűnt az onnan érkező segélyek folyósítása is. A Falak Őrzői maradt az egyetlen működő, a régi *jisuv*ot, a közösség éhező tagjait segélyező szervezet. 1917 decemberében az Oszmán Birodalom letette a fegyvert Jeruzsálemben, néhány nappal később megalakult a Palesztinát irányító brit katonai vezetés.

A régi jisuv *vezetősége az első világháború után*

A Brit Birodalom azzal a feltétellel kapott felhatalmazást a Népszövetségtől a palesztinai mandátumra, hogy a lakosság minden csoportjának vallási, kulturális és társadalmi autonómiát ad. A britek kezdetben megelégedtek a helyi hatósági keretek kialakításával, és Jeruzsálem elfoglalása után felszólították a zsidókat, hogy válasszanak az egész zsidó lakosságot képviselő vezetőséget. A helyi hatósági vezetés mintegy harmada a régi *jisuv* tagjaiból került ki, és ezzel azonos számban választottak cionista képviselőket is.

Politikai befolyásuk növelésére a régi *jisuv* vezetői ellenzéki csoportot alakítottak a cionizmust ellenző néhány képviselővel. Amikor a jeruzsálemi zsidók képviseletére létrehozták az Általános Városi Tanácsot, az ellenzéki csoport megalakította az Askenáz Városi Tanácsot. Az 1918 márciusában tartott helyi hatósági választásokon mindkét tanácsba választottak képviselőket. Bár az ellenzéki jelölteket nagyrészt a régi *jisuv* tagjai támogatták, a megválasztottak közé mérsékelten vallásos, cionizmusellenes jelöltek is kerültek.

Szalant halála után a régi *jisuv* nem tudta megválasztani a valamennyi csoport számára elfogadható utódját. Az első világháború után kiderült, hogy egyetlen korábbi jelölt sem pályázik többé a főrabbi címre. Elijahu

A Diszkin-árvaház felavatása, 1927

David Rabinowitz Teomim 1905-ben meghalt, s mindhárom korábban említett jelölt elhunyt még az első világháború előtt. Kook, Jaffa és a *haluc* települések rabbija 1914-ben Európába utazott, hogy részt vegyen az ortodox zsidóság szervezete, az Agudat Izrael konferenciáján, de a konferencia a háború kirobbanása miatt elmaradt. Kook Európában rekedt, és csak a háború után, 1919-ben tért vissza.

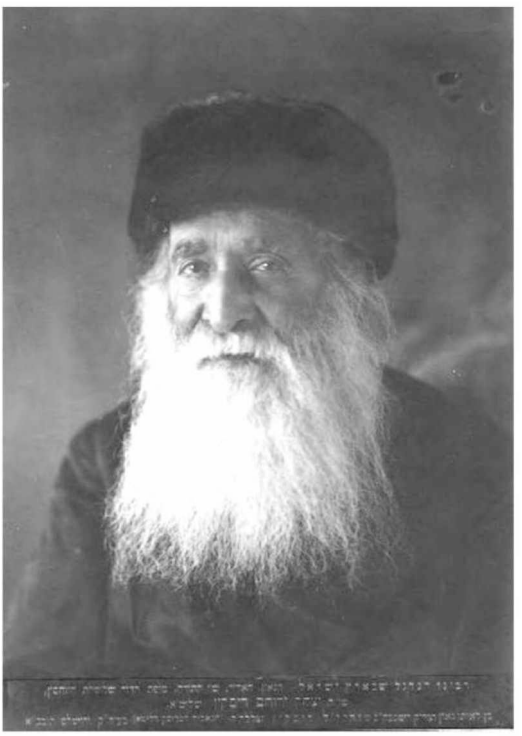

Jichak Jeruham Diszkin, 1918

A régi *jisuv* rabbinikus vezetői pozíciójára új jelölt, Jichak Jeruham Diszkin jelentkezett. Diszkin 1908-ban érkezett Jeruzsálembe, hogy átvegye apjától a rabbiszéket. Hagyományos viselettől eltérő öltözködése, széles körű műveltsége és feleségének modern szokásai miatt kritikával fogadták. Az évek során sikerült kedvezőbb színben feltűnnie, de az első világháború alatt újra a bírálatok kereszttüzébe került, az árvaház vezetőjeként nem osztotta meg a rendelkezésére álló forrásokat, és Jeruzsálemből a harcoktól megkímélt Petah-Tikvába tette át a székhelyét.

A helyzet kihagyhatatlan lehetőséget teremtett a magyar nyelvterületről származó vezetőknek, hogy magukhoz ragadják a régi *jisuv* irányítását. A szélsőséges magyar csoportok megalapozatlan híresztelések terjesztésével meghiúsították Cvi Peszah Frank (1893-ban *alijázott*) kezdeményezését, hogy a régi *jisuv* vezetője, Diszkin és a szefárd zsidókat képviselő jeruzsálemi Haim Mose Eliasar vezetésével országos rabbinikus tanácsot alakítsanak. Emiatt, illetve a két városi tanács együttműködésének hiánya miatt a mérsékelt irányzatok képviselői kiléptek az Askenáz Városi Tanácsból. Döntésüket a Közös Bizottság tagjai is követték, mert attól tartottak, hogy a szélsőséges vallásos nézetek előretörése miatt megcsappan a cionista szervezetek nekik nyújtott támogatása. Az Askenáz Városi Tanács

vezetését nagyrészt Sonnenfeld és a Falak Őrzői irányításával a magyar nyelvterületről származó rabbik vették át. Diszkin és néhány támogatója is csatlakozott hozzájuk.

Magyar szeparatizmus minden fronton

Az 1919 áprilisában tartott választások során mindkét rabbit, Sonnenfeldet és Diszkint is beválasztották az Askenáz Városi Tanácsba, ezzel a zsidó közösségnek szellemi és egyben politikai vezetőivé is váltak. A fiatalabb és karizmatikus Sonnenfeld a magyar szeparatizmus irányelvét követte, és elzárkózott a régi *jisuv* cionista vezetőitől. Sonnenfeld és a magyar közösség vezetői több fronton is harcot indítottak.

1919 júliusában az Askenáz Városi Tanács független rabbinikus bíróságot alapított, amely fölváltotta a régi *jisuv* bíróságát. Mivel a zsidó jog szerint nem egy-egy rabbi állásfoglalása, hanem a rabbinikus bíróság döntése a mérvadó, a magyar vezetés által alapított új bíróság lett a legmagasabb szintű döntéshozó szervezet. A rabbinikus bíróság első döntései szerint az „igaz" istenfélő zsidó kizárólag ennek a bíróságnak az útmutatásait veszi figyelembe, és lehetőség szerint megszakít minden kapcsolatot a cionista közösséggel, rabbijával és intézményeivel.

1919 augusztusában Kook rabbit nevezték ki az egész *jisuv* askenáz zsidó közössége és egyben Jeruzsálem főrabbijává. Nem sokkal ezután az Askenáz Városi Tanács rágalomhadjáratba kezdett, kiáltványokat és hirdetményeket jelentetett meg ellene. Néhány hónappal Kook kinevezése után az Askenáz Városi Tanács vezetése Sonnenfeldet nevezte ki Jeruzsálem főrabbijának, és felszólított arra is, hogy kizárólag az ő rabbinikus állásfoglalásait vegye figyelembe a zsidó közösség. Ettől kezdve Kook rabbit éveken keresztül folyamatosan támadták.

1921 februárjában a brit hatóságokkal szemben a *jisuv* egészét képviselő Nemzeti Bizottság megalapította a Központi Rabbinátust, élére Kook rabbit állította. A kinevezését követő hónapokban az Askenáz Városi Tanács igyekezett meggyőzni őt arról, hogy csökkentse a szekuláris közösség befolyását a Központi Rabbinátusban. Miután az erről folytatott tárgyalások holtpontra jutottak, Sonnenfeld nyilatkozatot tett közzé: kétségbe vonta a Központi Rabbinátus létjogosultságát, megtiltotta, hogy igénybe vegyék szolgáltatásait, hogy elfogadják rabbinikus döntéseit és kóserságot igazoló iratait.

Az első világháborút követő magyarországi nehéz gazdasági helyzet miatt a Falak Őrzői bevétele és ezzel a magyar vezetés politikai ereje jelentősen csökkent. A magyar vezetés biztosítása érdekében Sonnenfeld rabbi az Agudat Izrael világszervezethez fordult támogatásért. 1921 áprilisában

Joszef Haim Sonnenfeld

az ortodox zsidóságot összefogó szervezet elfogadta Sonnenfeld szakadár álláspontját, az elszakadást minden cionista közösségtől. Az Askenáz Városi Tanács ezzel az Agudat Izrael helyi fiókszervezetévé vált, és megszakította a kapcsolatot a cionista rabbikkal és intézményekkel.

A jeruzsálemi vezetésben végbement szakadás után a Nemzeti Bizottság csökkentette az Askenáz Városi Tanácsnak juttatott anyagi támogatást, hogy kényszerítse a szervezetet, térjen vissza a Közös Városi Tanácsba. Az első világháborút követően drasztikusan megcsappant a háborús károktól szenvedő Európából érkező támogatás. A segélyek jelentős részét az amerikai zsidóság nyújtotta és juttatta el a cionista szervezeteken keresztül. Az Askenáz Városi Tanács megpróbált a cionista szervezetek kiiktatásával hozzáférni a forrásokhoz, de kísérlete kudarcba fulladt. Ezért az amerikai ortodox zsidó szervezetekhez fordult, és azt állította, hogy a cionista szervezetektől csak akkor kap támogatást, ha világi tárgyak tanítására is sor kerül oktatási intézményeikben. Ez a magyarázat elegendő volt a szervezet különleges elbírálásához. Sonnenfeld így gondoskodott új bevételi forrásról, így pótolta a Nemzeti Bizottságtól elmaradt juttatásokat.

Az Askenáz Városi Tanács további különállását úgy biztosította, hogy a szervezet titkárának és jogi tanácsadójának a hollandiai zsidó Jacob Israël de Haan (1919-ben *alijázott*) újságírót és jogászt választotta, aki közeli kapcsolatot ápolt a palesztinai arab vezetőkkel. Ez még hangsúlyosabbá tette az Askenáz Városi Tanács külpolitikai kérdésekben, az arabok palesztinai jogairól vallott állásfoglalását. Ettől eltért az Agudat Izraelnek az „arab kérdésben" elfoglalt, konfliktuskerülő álláspontja. A brit mandátum vezetői kihasználták az Askenáz Városi Tanács és az Agudat Izrael eltérő politikai szemléletét, s belpolitikai és külpolitikai kérdésekben a Nemzeti Tanács lehetséges ellenzékét látták bennük.

Az Askenáz Városi Tanács és az Agudat Izrael azzal is hangsúlyozta távolságtartását a *jisuv*tól, hogy *Kol Israel* címmel saját lapot alapított, az újság a brit mandátum időszakában megszakítás nélkül jelent meg. Az újság tovább erősítette a szeparatista, a cionizmust elutasító ultraortodox zsidó identitást, és rendszeresen támadta a cionista vezetés tevékenységét. Az Askenáz Városi Tanács rendszeres anonim hirdetményeken ismertette a vallásos cionisták és a Központi Rabbinátus nézeteit, akik a hirdetmények szerint behódolnak a szekuláris többség szeszélyeinek.

Miután az Askenáz Városi Tanács a cionista közösségtől és szervezeteitől elkülönült, a szeparatizmus szellemében működő saját iskolahálózat kialakítására törekedett. Más kezdeményezésektől eltérően egy elkülönülő iskolahálózathoz jelentős összeg és megfelelő személyi feltételek szükségesek, ezért az elképzelés megvalósítása elhúzódott. A kezdeményezést a hivatalos vallásos cionista (Mizrahi) oktatási rendszer támadásával igyekezett indokolni az Askenáz Városi Tanács. Az Agudat Izrael már a húszas években sikeresen kialakított egy kisebb, a szeparatizmus szellemiségében oktató, ultraortodox iskolahálózatot.

A húszas évek végére az Askenáz Városi Tanácsot a brit mandátum is különálló szervezetnek ismerte el. Miután a tagok már hivatalosan is kiléphettek a Közös Bizottságból, az Agudat Izrael kikötötte, hogy csak azokat veszi fel a tagjai sorába, akik már kiléptek onnan. Ezzel a lépéssel lezárult az ultraortodoxok elkülönülése a *jisuv* mérsékelten vallásos vagy világi és cionista csoportjaitól, és a brit mandátum is megkülönböztetett helyet szánt az önálló csoportnak.

A magyar szeparatista törekvések meghiúsulása és az izraeli ultraortodoxiára hagyott öröksége

Annak ellenére, hogy az Askenáz Városi Tanács és az Agudat Izrael sikeresen levált az erec-izraeli zsidóság egészéről, nem tudta hosszú időn keresztül megőrizni teljes különállását. 1929-ben az arab zavargások, majd a harmincas évek elején a gazdasági világválság miatt párbeszéd kezdődött az Agudat Izrael világszervezete, a Mizrahi, a Szochnut és a cionista szervezetek között. A lázongásnak az ultraortodox közösség számos tagja is áldozatul esett.

Ezekben az években az erec-izraeli vallásos és ultraortodox közösség személyi összetételében és szokásaiban is változás történt. A vallásos zsidók, akik ebben az időszakban érkeztek, már nem a szent városokban telepedtek le, hanem az újonnan alapított településeken és a héber városokban, Tel-Avivban, Bne-Brakban, Rehovotban, Petah-Tikvában. A régi *jisuv*

gyakorlatával ellentétben mezőgazdasági telepeket hoztak létre, üzleteket nyitottak, vagy más, a családjuk megélhetését biztosító foglalkozást kerestek. Sokan közülük nem különültek el sem a hagyományőrző, sem az attól eltávolodó zsidóktól, de nem a vallásos közösség támogatásából kívántak megélni. Így vált el a régi *jisuv* szeparatista felfogását valló ultraortodox viselkedés és látásmód az új *olék* mérsékelten vallásos világnézetétől, amely közelebb állt az új *jisuv* világához.

A kétféle világszemlélet 1932-ben, Sonnenfeld halála után került szembe egymással. Sonnenfeld, a magyar rabbi egész életében a szeparatizmus elveit meghatározó személyiség volt. Halála után azonban az Agudat Izrael világszervezet változtatott erec-izraeli tagozatának politikai irányvonalán. Először is az ultraortodox zsidók, akik nem akartak kilépni a Nemzeti Tanácsból, csatlakozhattak a szervezethez. Továbbá az Agudat Izrael a magyar szélsőséges vezetéssel szemben álló rabbinikus tekintélyeket támogatott. Ilyen volt a Bne-Brakban letelepedő Avraham Jesaja Karelic (1933-ban *alijázott*). 1934-ben pedig az Agudat Izrael tárgyalásokat kezdett a Központi Rabbinátus intézményének elismeréséről, ezzel lemondott a Nemzeti Tanácstól való teljes elkülönülésről. A változást jelezte az is, hogy a szervezet különbséget tett a jeruzsálemi Askenáz Városi Tanács szélsőséges magyar vezetése, illetve az Agudat Izrael mérsékeltebb nézeteket képviselő helyi vezetése között.

1936-ban arab felkelés tört ki, elmérgesedett az arab és zsidó közösségek közti viszony. A fegyveres erőszak elhúzódása miatt a Nemzeti Bizottság az Agudat Izrael vezetősége támogatásával 1938-ban a települések védelmének biztosítására különadót rótt ki. Az Agudat Izrael és a cionista szervezetek nyílt együttműködése miatt egy, a szeparatizmust központi célként megfogalmazó szélsőséges csoport jött létre, amely később Nature Karta néven vált ismertté. Ebben az időszakban az Askenáz Városi Tanács hivatalosan is nevet változtatott, és azóta az Istenfélők Törzse nevet viseli.

A negyvenes években kiéleződött a feszültség a jeruzsálemi Istenfélők Törzse és az Erec-Izrael többi részén működő Agudat Izrael között. Az *alijá*t korlátozó, 1939-ben kiadott *Fehér könyv*, a második világháború kirobbanása és a holokauszt, valamint a települések védelme a cionista intézményekkel kiszélesedő együttműködésre késztette az Agudat Izraelt. A negyvenes évek közepén tartott választások során a Városőrzők szervezet tagjai vették át az Istenfélők Törzse vezetését, és kiszorították a szervezetből az Agudat Izrael tagjait. Így a 20. századi Erec-Izraelben – a 19. századi Magyarországon lezajló folyamathoz hasonlóan – szélsőséges, szakadár ortodoxia alakult ki, amely nemcsak a hagyománytól elszakadt zsidóktól és a cionistáktól akart teljesen elkülönülni, hanem az Agudat Izrael mérsékeltebb ultraortodox tagjaitól is.

Az Agudat Izrael eltávolodása az Istenfélők Törzsétől azt jelentette, hogy nem férhetett hozzá az ultraortodox közösség intézményrendszeréhez: az iskolához, a rituális vágáshoz, a rabbinikus döntések felügyeletéhez, viszont már nem kellett a cionista intézményekkel kialakított kapcsolataiban számításba vennie a szélsőséges csoportot. Az Agudat Izrael 1948-tól szorosra fűzhette a szálakat Izrael Állam vezetésével, meghatározta az állam viszonyát az ultraortodox kisebbséggel szemben, és részt vállalt az első kormányban. Ezáltal az ultraortodox közösség többsége, amely az Agudat Izrael szervezetével azonosult, együttműködhetett a palesztinai zsidó közösség egészével. Ezzel szemben az Istenfélők Törzse a holokauszt és következményei, a túlélők előtt lezárt ereci határok, az otthont nyújtó zsidó állam létrejötte ellenére változatlanul ragaszkodott a szeparatizmushoz.

Bár a hangsúlyos magyar jelenlét a régi *jisuv* vezetésében csupán a 20. század húszas éveitől a harmincas évek végéig tartott, hatása az erec-izraeli ultraortodox közösség arculatának kialakításában meghatározó volt, mivel az ultraortodox közösségben gyökeret vert a szétválás és az elkülönülés szemlélete és gyakorlata. Izrael Állam alapítása után az Istenfélők Törzse vezetését magyar nyelvterületről *alijázó* rabbik vették át, köztük a kiemelkedő vezető személyiség, a szatmári rebbe, Joel Teitelbaum a háború után *alijázott*. Az ultraortodox közösségben ezek a rabbik őrködtek a szeparatizmus irányelvének folytatólagossága fölött, és a következő évtizedekben a szélsőséges irányelvet a mérsékeltebb csoportok is átvették.

Héberből fordította Hunyadi Zsombor

Rafael Patai

Jeruzsálem és a Héber Egyetem első évei

Részletek

Amikor a Szentföldön töltött első napjaimra emlékszem vissza, a jeruzsálemi megérkezésünk utáni reggelen magamat látom, ahogyan a második emeleti hotelszobám kis erkélyéről nézek le a kicsi, de forgalmas térre, amelyet a hotellal szemközti, éles szögben a térbe torkolló két utca és a hotel előtt jobbra és balra futó harmadik utca szegélyezett. Ez a tér – ahogyan már aznap megtudtam – a Cion tér volt, az új város, a zsidó Jeruzsálem központja és középpontja. Ebből a térből ágazott el az enyhén ereszkedő és rövid Ben-Jehuda utca, illetve a meglehetősen szűk mellékutca, melyet azt hiszem, Nahlat Sivának mondtak; a hotel pedig a Jaffa útra, a város legfontosabb útvonalára nézett, amely az óváros Jaffa kapujától vezetett nyugat felé.

A Cion tér nem tudta és nem is nyerhette el a tetszésemet: alakja szabálytalan háromszög, átlója úgy negyvenhat méter, régimódi épületekkel

Cion mozi, Jeruzsálem, 1936

körbevéve, melyek közül egyik sem volt kétszintesnél magasabb, és mindegyiknek egyszerű kőhomlokzata volt, kis ablakokkal. Velem szemben, és ahogyan ott az erkélyről lenéztem, bal kéz felől a Cion mozi állt, abban az időben Jeruzsálem egyetlen mozgóképszínháza. Péntek esti programját nemsokára rendszeresen látogatni kezdtem szinte kötelességszerűen, a szombat reggeli Bet-Haam előadásaira később előadóként többször meghívtak.

A mozival szemben állva, az erkélyemtől jobbra nagy irodaház volt, melynek földszintjét kávéház, egyben étterem foglalta el, míg a második emeletén – ahogyan később hallottam – ügyvédek és cégek irodái voltak. Az erkélyemről még elláttam a Cion térbe torkolló utcák tér felé eső néhány házáig, de nem emlékszem, hogy bármi említésre méltót találtam volna bennük.

Az épületeknél sokkal érdekesebbek voltak az emberek, akik a reggeli sürgés-forgásban feltűntek a horizonton. Legtöbbjük kétségkívül zsidó, európai ruhában, a látvány így semmilyen fontos elemében nem különbözött a budapesti utcaképtől. Itt azonban – a magyar fővárossal ellentétben – az utca képét az európai öltönyös és a fejükön vörös fezt viselő városi arab férfiak, illetve fekete, hosszú ruhát és arcukat takaró fekete sálat viselő városi arab nők tarkították, valamint falusi és beduin arabok a hagyományosan hosszan leomló galabijjében, némelyikük nehéz csomagokkal megrakott szamáron ülve vagy néhány tevét vezetve, valamint itt-ott egy-egy pár khaki egyenruhás brit katona, illetve néhány ortodox zsidó hosszú fekete vagy csíkos kaftánban, görög vagy orosz papok ugyanígy feketében, egyformán hosszú és ápolatlan szakállal.

A járdákat nem követték ki, és ez volt az egyik oka annak, hogy a jeruzsálemiek abban az időben nem a járdán, hanem az úttesten közlekedtek, annál inkább is, mert a forgalom még igen gyér volt, és ez a szokás nem sodorta veszélybe a gyalogosok életét vagy testi épségét. A másik ok, ahogyan azt a néhány hónappal később kezdődő esős évszak beálltával tapasztaltam, az volt, hogy az eső a járda porát ragacsos sártengerré változtatta.

Miután megérkeztem Jeruzsálembe, húgommal az egyik első teendőnk az volt, hogy új szállás után nézzünk, hiszen nem maradhattunk akármeddig az igen drága Warshawsky Hotelban. Elég gyorsan találtunk is bútorozott szobát egy régi, arab stílusú házban, az orosz negyeddel szemben induló és a régi arab Mamillah temető keleti sarkáig ereszkedő utcában.

Fiatal pártól béreltük a szobát. A nevüket már régen elfelejtettem, de arra emlékszem, hogy a nő a mérnök Koch Andor feleségének testvére volt. A magyar származású Koch úr a jeruzsálemi vízügyi hivatalt vezette, és mivel természetesen ismerte apámat, valószínű, hogy rajta keresztül ju-

tottunk el Koch asszony lánytestvéréhez. Mindenesetre kibéreltük a meglehetősen tágas szobát a ház földszintjén, amelynek két ablaka nyílt az utcára, de az utcához képest néhány méterrel beljebb. Az ablakok (talán vas) spalettáit érkezésünkkor zárva találtuk, és a főbérlő asszony javaslatára nem is nyitottuk ki, hogy a szoba hűvös maradjon, és a járókelők se lássanak be. Emlékszem a fürdőszoba egyik furcsaságára: a mennyezet közepén volt egy lyuk, ahonnan egy zsinór lógott, a végén kék gyöngy. A főbérlőnk magyarázata szerint a zsinór végét a mennyezet fölé helyezett víztartályban lebegő fadarabhoz erősítették – minden, a házban használt víz ebből a tartályból jött. Magas vízszint esetén a zsinór hosszan a mennyezet alá lógott. A csökkenő vízszinttel a lebegő fa is lesüllyedt, a zsinór is rövidebb lett. Mivel a városi vízművek csak egyszer egy héten töltötte fel vízzel a tartályt, a főbérlő elmondta nekünk, hogy figyeljük a zsinór hosszát: minél rövidebb volt, annál jobban kellett takarékoskodnunk a vízzel.

A harmincas évek elején az új Jeruzsálem legszebb épülete a King David Hotel és a vele szemben épülő YMCA volt, hatalmas tornyának építése abban az időben közeledett a befejezéshez.

A hétnek öt vagy inkább hat estéjén a cellámban ültem – ahogyan annak idején a szobámra gondoltam –, és a disszertációmon dolgoztam, amíg el nem fáradtam és le nem feküdtem. Előfordult, hogy az esti magány elviselhetetlenné vált, ilyenkor letettem a tollat, és elmentem sétálni. Mivel az összes albérleti szobám közel esett a modern Jeruzsálem központjához, vagyis a Cion térhez, a sétáimmal ezt a városnegyedet jártam be, és a köreimet vagy inkább háromszöget a Ben-Jehuda utcán, a King George sugárúton és a Jaffa úton róttam le. Nem volt semmi különösen vonzó ezekben az utcákban, pedig ez volt a város legvárosiasabb része. Estére az utcákon sorakozó kis üzletek természetesen már bezártak, és az Egged busztársaság végállomása is elhagyatott volt a Jaffa úton, a Cion mozi utolsó előadása pedig már rég véget ért, és a vele szemben levő kávéház, csakúgy, mint a kis Atara kávézó feljebb a Ben-Jehuda utcán is zárva volt. Még így is ezek az utcák jelentették a városias élet maximumát, már amit a zsidó Jeruzsálem éjjelente adhatott.

A szentföldi zsidó elithez tartozó – vagy magukat annak tettető – családok társasági élete nagyrészt abban merült ki, hogy a hét egy napjának bizonyos órájában „otthon" tartózkodtak. Az „otthon" levőkhöz bárki – barát vagy ismerős – beugorhatott személyre szóló meghívás nélkül: a legbarátságosabb légkörben üdvözölte őt a ház ura és asszonya, felszolgáltak neki egy csésze teát és valami ennivalót, társalogtak vele és a többi összegyűlt vendéggel, és egy jó órával később útjára bocsátották ezekkel a szavakkal: „Jöjjön máskor is!"

Edison mozi, Jeruzsálem, 1936

A zsidó Jeruzsálem jelentette az otthont, amelybe mélyen lehorgonyoztam, és amelynek művészi és társasági életét oly gazdagnak láttam, hogy időm legnagyobb részét a tudományos munkának szentelve gyakran éreztem úgy, hogy kihagyok valamit, amit pedig igazán élvezni tudnék. Filmek és előadások, koncertek és politikai rendezvények, sport- és társas események, bálok, virágkiállítások és zsúrok, és mindenekelőtt a héber társulatok színházi előadásai, közülük a Habima vitte el a pálmát.

Három filmszínház működött akkoriban a zsidó Jeruzsálemben. A Cion mozi a Cion téren, az Edison mozi a Jesajahu utcában és a viszonylag új, hangárszerű Orion mozi, amely a Ben-Jehuda és a Bezalel utca között állt, egy nevesincs utcában, mellette, a Siber házban néhány évig laktam is.

A *jisuv* bizakodó és optimista atmoszférája – amelyet mindannyian úgy élveztünk három éven át – 1936 tavaszán az arab felkelés kirobbanásával drámai fordulatot vett és megromlott. Való igaz, hogy korábban, 1920-ban és 1921-ben, majd újra 1929-ben is voltak szórványos, rövid lefolyású arab támadások zsidók ellen, de azokat a brit hatalom gyorsan és erélyesen leverte. Hallottunk ezekről az eseményekről, de nem éltük át őket. Most viszont itt voltunk a helyszínen, és az arab lázadás egy rövid fellendülés után nemhogy alábbhagyott volna, hanem kiterjedt, és egyre szervezettebb formát öltött. A Palesztinában élő arabok és zsidók nem voltak többé ugyanazok, mint az arab felkelés előtt.

Ami a zsidó lakosokat illeti, életünk a lázadás következményeként több okból is nehezebbé vált. A legkézzelfoghatóbb változás az volt, hogy fokozott óvintézkedéseket tettünk, mielőtt elmentünk otthonról. Nem látogattunk el Jeruzsálem arab negyedeibe. Az óváros, sétáim legkedveltebb célpontja 1936 előtt területen kívülinek számított. Amennyire lehetséges volt, a város zsidó részeiben sem jártunk az utcán sötétedés után. Kevesebbet közlekedtünk a városon belül, és ha másik városba kellett mennünk, csakis nappal tettük. A buszvezetők fegyvert viseltek, akár kormányengedéllyel, akár anélkül.

A Har-Hacofimon épült Héber Egyetemen tett első látogatásommal kezdődött a következő évben is folytatódó napi rutin. Az egyetemre közlekedő egyetlen busz rozoga volt, benne két repedt bőrhuzattal ellátott nyikorgó pad a két oldalon. A busz a Cion térről indult, és kanyargós, nagyobbrészt emelkedő úton tartott célja, az egyetem nagy, erődítményszerű könyvtárépülete felé. Az autóbusz elhaladt a régi Seare-Cedek Kórház mellett, átvágott a Geula városnegyeden, megkerülte a Mea-Searimot, az ultraortodox haszid zsidók városnegyedét (ott lakott apám két fiú- és egy lánytestvére a családjával), az arab Sajh Dzsarrah kanyargós utcáin vágott át, majd megmászta a Har-Hacofimot (a brit katonai temető mellett elhaladva, ahol az első világháborúban, a Szentföld angol megszállása során elhunyt katonákat temették el egyhangú sorokban, egyforma kereszt alakú sírkövek alá), majd végül az autóbusz végiggurult az egyébként üres hegyen, és megérkezett úti céljához, a könyvtárhoz.

A buszvezető, egyben a busz tulajdonosa minden valószínűség szerint engedélyt kapott az útvonalra a városi tanácstól és az egyetemtől. Schwarz úrnak hívták, lengyel vagy talán orosz zsidó, alacsony és kövérkés, olajos bőrű, átható pillantású, zöldeskék szemmel, amolyan zseb-Napóleon. Ahogy az autóbusz kezdett megtelni utasokkal, felállt a vezetőülésből, elmasírozott a jármű közepéig, és szigorúan utasította a professzorokat és a vegyes utazóközönséget, hogy húzzák össze magukat, és így egy vagy két további utas bepréselődhetett a szűk padokra az autóbusz két oldalán – csak ekkor engedett fel néhány új utast az állóhelyekre. Az út maga negyedóráig tarthatott mindkét irányba, így annak, aki lemaradt, fél órát kellett várnia, amíg az autóbusz visszaért, és bekanyarodott a következő útjára.

1933-ban a Har-Hacofimon az egyetemen még nagyon kevés épület állt. Először is a könyvtár, a legnagyobb, lenyűgöző épület az erődítményszerű falakkal és különleges változataiban az egész városra jellemző jeruzsálemi kőburkolattal. A lapos tetős könyvtár egyik szegletében alacsony, kupolatetős szobában az egyetem egyik alapítója és építtetője, az egyetem titkára (később rektora), dr. Judah Leon Magnes irodáját rendezték be.

Judah Leon Magnes a Jeruzsálemi Héber Egyetem első rektora

A könyvtárral szemben, az út keleti oldalán, három vagy négy jóval kisebb épületben egyetemi előadótermek, irodák és laboratóriumok kaptak helyet. És ott volt az egyetem ragyogó koronája, az amfiteátrum, ahol 1925-ben a megnyitóünnepséget tartották.

Úgy hozta a sors, hogy az első három tudós, akit professzorrá neveztek ki az egyetemen, magyar volt. 1923-ban Fodor Andort, a németországi Hallei Egyetem biokémia-professzorát nevezték ki egyetemi tanárrá, és megbízták a leendő egyetem kémia tanszékének felállításával. 1924-ben dr. Klein Sámuelt, Érsekújvár rabbiját nevezték ki a hebraisztika intézet tanárává, és abban az évben decemberben az intézet meg is kezdte a működését. Ugyanebben az évben dr. Gutman Mihály Talmud-tudóst, a németországi Breslau (Wrocław) Rabbiszeminárium rabbitanárát hívta meg a fiatal egyetem a Talmud-tudományok vendégprofesszorának.

Azonnal elintéztem a formaságokat, hogy a Héber Egyetemre mint „kutató hallgató" – annak idején a felsőbb évfolyamokra járó hallgatókat így hívták – felvételt nyerjek, és találkozhassak Klein Sámuel professzorral és a kar többi tagjával. Klein professzor szakterülete a szentföldi történeti földrajz volt, és még Budapestről való távozásom előtt megállapodtam vele abban, hogy ő lesz a doktori (a gyakorlatban posztdoktori) témavezetőm a jeruzsálemi egyetemen.

Mivel én voltam az első doktori hallgató a Jeruzsálemi Héber Egyetemen, aki szóbeli vizsgát tett, sem a gyakorlat nem alakította még ki, sem írásban lefektetett szabályzat nem rögzítette a vizsgák menetét. Amikor a vizsga időpontja elérkezett – 1936 márciusát írhattunk –, bevezettek az egyetem egyik épületének, az egyetem akkori büszkeségének egyik szobájába, és intettek, hogy foglaljam el az üres széket a nagyobbfajta, téglalap alakú asztal mellett. A többi széken témavezető tanárom, Klein pro-

fesszor, illetve a kar más oktatói mellett Torczyner professzor és Klausner professzor ült, ők szintén olvasták, és elégedettek voltak a doktori munkámmal. Diákok nem vettek részt a meghallgatáson, az európai egyetemektől eltérően a vizsga nem volt nyilvános. Mikor a professzorok úgy érezték, hogy már elég hosszan kérdezgettek, megkértek, hogy a szomszédos szobában várakozzak addig, ameddig visszahívnak a vizsgaeredmény kihirdetésére.

Amikor visszahívtak, a jókedvtől sugárzó Klein professzor kihirdette, hogy attól a pillanattól fogva én vagyok a Jeruzsálemi Héber Egyetem első doktora. Mindennek volt egy kicsit bizarr csengése, mivel ez már a második doktori címem volt.

1933 májusában néhány ügyet befejezetlenül hagytam hátra [Budapesten]. Bár a doktori munkámat megvédtem, továbbra is jelen kellett lennem a gyakorlatokon ahhoz, hogy a bölcsészdoktori fokozatot megkapjam. Ugyanilyen fontos volt, hogy letegyem a Rabbiszeminárium utolsó vizsgáit, felavathassanak rabbivá, és megkapjam, ugyancsak személyesen, a hagyományos dokumentumot, amely igazolja, hogy eleget tettem a követelményeknek, és rabbitanár lettem.

Amikor apám belátta, hogy nem tud eltántorítani a tervemtől, hogy Jeruzsálembe visszatérjek, kereste a lehetőséget, hogy kutatói állást szerezzen nekem a Héber Egyetemen. 1936-ban az egyetem még nagyon kicsi intézménynek számított, nem több mint két tucat

Klein Sámuel professzor és Patai József Rafael Patai doktori vizsgájának napján, 1936

oktatóval, és – talán az egzakt tudományok kivételével – a fiatal kutatókat nem vették fel tanársegédnek vagy hasonló, kezdő egyetemi állásba. Igaz, hogy én védtem meg elsőként a doktori címet az egyetemen, és a doktori munkám jelentős tudományos előrelépésnek számított, mégsem volt semmi esélyem arra, hogy a tudományos pályámat az egyetem szűkös keretei között folytathassam.

De apám kivételesen leleményes ember volt, és megtalálta a módját, hogy legalább egy további évre részesülhessek a kegyelemből. Egy szép napon azzal lepett meg, hogy ösztöndíjat járt ki nekem egy magánszemélytől, aki a Jeruzsálemi Héber Egyetemnek nyújt támogatást azzal a feltétellel, hogy az összeg az én kutatói ösztöndíjamat fedezze.

A tel-avivi napilap, a *Davar* február 1-i és a *Palestine Post* február 4-i számában a rövid híradások között jelent meg, hogy a Jeruzsálemi Héber Egyetemen a Szentföld kutatására kiírt ösztöndíjat az egyetem első doktori címet szerzett hallgatója, dr. Rafael Patai nyerte el. Az ösztöndíjat adományozó nevét nem említették.

Angolból fordította Kónya Judit

Liat Steir-Livny

Avigdor Hameiri – a héber film egyik úttörője

Avigdor Hameiri 1890-ben született Feuerstein Avigdor néven Ódávidházán vallásos családban. Gyermekkorában elvesztette anyját, ezért nagyapja mellett nevelkedett. Nagyapja tanította héberre, megismertette a Bibliával, beavatta gazdasága pénzügyeibe is. Avigdor a *héder*be és a falu állami iskolájába is járt, később a hajdúböszörményi és a pozsonyi *jesivá*ban, majd a budapesti Rabbiképző Intézet mellett működő gimnáziumban tanult. Írói karrierjének kezdete a *Hamicpe* című, Krakkóban megjelenő héber hetilapban közölt első verse. Hamarosan több versét is kiadta a *Haschiloah* című odesszai héber folyóirat. Cikkeit a berlini héber hetilap, a *Hacefira* közölte. Első héber nyelvű verseskötete 1912-ben jelent meg Budapesten. Magyar nyelvű újságokba is írt publicisztikai cikkeket, szépirodalmi munkákat (írói álneve Kova Albert), és részt vett a cionista mozgalomban. A mozgalom keretében alapította Budapesten a *Hajehudi* című, héber nyelvű újságot.

Amikor kitört az első világháború, besorozták az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregébe, és a keleti frontra került. 1916-ban orosz fogságba esett, és 1917-ig egy szibériai táborban tartották fogva. Csak az orosz forradalom kitörése után szabadult. A háborúban és a fogságban átélt élményeit, emlékeit novellákban, versekben, színdarabban és két regényben (*A nagy őrület*, 1929, *A pokol legalján*, 1932) fogalmazta meg.

Szabadulása után Odesszában Haim Nahman Bialik irodalmi köréhez tartozott. 1921-ben Makszim Gorkij közvetítésével és a velük tartó Bialik erőfeszítéseinek köszönhetően írótársaival (Csernihovszki, Drujanov és mások) a Szentföldre *alijá*zhatott (ehhez csoportjuk Lenin külön engedélyét is megkapta). Feuerstein Tel-Avivban telepedett le, egy évvel később Hameirire változtatta a nevét. A *Haarec*nél helyezkedett el, és a magyarországi kávéházak irodalmi-politikai kabaréinak mintájára 1927-ben megalapította a Hakumkum társulatot. Két előadás után a kabaréból megszületett a dalokat és szkeccseket színre állító első izraeli szatirikus színház. Kezdetben hetente egyszer játszottak, az előadásokra csaknem ezer néző

gyűlt össze. A darabokat Hameiri írta. Egy évvel később a színészek egy része kivált a társulatból, és új szatirikus színházat alapított Hamatate néven. A két társulat pár hónapig párhuzamosan működött, de Hameiri hamarosan kénytelen volt feloszlatni a Hakumkumot.

Hameiri számtalan szerteágazó témával foglalkozott, és termékeny alkotónak bizonyult. Irodalmi folyóiratokat szerkesztett, könyveket, színdarabokat fordított héberre, verseket, publicisztikát, darabokat, forgatókönyveket, szkeccseket, dalokat, gyermekirodalmat is írt. Irodalmi munkásságát számos rangos elismeréssel jutalmazták, elnyerte többek között a Bialik-díjat (1927), az Usziskin-díjat (1962) és az Izrael-díjat (1968).

Irodalmi munkássága mellett Hameiri az izraeli filmművészet úttörői közé tartozott. Az első héber nyelvű animációs film forgatókönyvét és feliratát írta (1931). A filmet a Baruh és Jichak Agadati testvérpár készítette, akik sokoldalú kulturális tevékenységük mellett szintén az izraeli filmművészet úttörői közé tartoztak. A filmet Arje Navon karikaturista rajzolta. A film egy Tel-Avivban kóborló jemeni fiatal kalandjain keresztül mutatja be az ország megújuló arculatát. A filmet rövid ideig az első tel-avivi moziban, a némafilmeket vetítő Édenben játszották.

Ez a föld a tel-avivi Mugrabi moziban

Néhány év múlva Hameiri megírta az első ereci hangosfilm, az *Ez a föld* (1935) forgatókönyvét. Ekkor már a kibontakozó izraeli filmgyártás befolyásos alkotói közé tartozott. Egy évtizede írt már filmkritikát és cionista szervezeteknek vagy magánmegrendelésre forgatókönyveket. Baruh Agadati, a sokoldalú művész (tánc, film, festészet, színház) rendezte az *Ez a föld* című filmet, ez volt az első mű, amelynek minden munkálatát Erecben végezték. Az ötvenperces alkotás az első

*alijá*tól, a 19. század végétől a harmincas évekig mutatja be az *olék* életét az új településeken.

A harmincas-negyvenes évek cionista filmgyártása sematikus művészet volt. Az ereci filmipar fejlődése összefonódott a cionista mozgalommal, bizonyos tekintetben kiszolgálója volt. A filmek a cionista törekvéseket, a *halucok* munkáját, az ország, a táj felvirágoztatását helyezték előtérbe.

Az erec-izraeli filmet sokan a *jisuv* követének tekintették, a diaszpórában hasznos és hatásos társadalmi és politikai propagandaeszköznek. A bemutatott filmek valóságként ábrázolták alkotóik szemléletét múltról és jelenről, de ahogy a sematikus művészettel lenni szokott, nem a valóságot mutatták be, hanem az adott társadalom ideológiai szemléletét, vágyait és törekvéseit: a való világ helyett a megálmodott, a vágyott világot. A nemzeti ügy mindennél előbbre való volt. A legtöbb film szépített valóságában az „új zsidó típus", az életerős fiatal építi az országot, sikert sikerre halmoz. A filmekben a *halucok* nehéz fizikai munkát végeznek a mezőgazdaságban vagy az építkezéseken, különleges fizikai adottságukat önfeláldozó módon a nemzeti célok érdekébe állítják. Ez az aktív típus a közösségi élet különböző formáit is sikerrel szervezi meg. Az ereci tulajdonságokkal felruházott filmhős mellett a cionista vezetők a *halucs*társadalom szellemi életének ideálját, a felvilágosult zsidó parasztot is igyekeztek megformálni. A filmek többségében a mezőgazdasági településeké volt a főszerep. Ez azonban inkább az ideológiai szemléletet, mintsem a valóságot tükrözte. A városi élet és a diaszpórából hozott, könnyűnek látszó foglalkozások mindvégig hangsúlyosan jelen voltak az erec-izraeli valóságban. A filmekben bemutatott mitikus ereci típus fantáziakép volt, hiányzott belőle az *ole* társadalom eltérő kulturális adottságainak jelzése, és csak a kisebbséget jelentő, az Erecben született fiatalokat képviselte. És mégis, ennek a mitikus figurának kulturális, önképformáló és nevelő hatása a fiatalok és az újonnan érkezők számára meghatározó volt. A filmek többségéből hiányzott a szatíra, és eltussolták a társadalmon belüli különbségeket. A sokszínű ereci valóság ábrázolásának helyére a közös jelképek kerültek, és az „új zsidó típus" egységes társadalmának illúzióját sugallták. Az ereci szervezetek pedig a mitikus látomást valóságként ábrázolták.

Az *Ez a föld* egyrészt megfelel ennek a szemléletnek, másrészt eltér tőlük. A film dokudráma. Agadati megvásárolta Jaakov Ben-Dovnak, az ereci filmgyártás egyik atyjának a filmarchívumát, és felkérte Hameirit, hogy olyan forgatókönyvet írjon, amelyben felhasználja a nála összegyűlt filmanyagot. Hameiri forgatókönyvébe bekerültek az 1917 és a harmincas évek eleje között forgatott Ben-Dov–filmek és -híradók, az Agadati fivérek

1931-ben felvett híradói és a film számára forgatott új, részben dokumentum, részben játékfilmjelenetek.

A film számos hősiességet, teljesítményt, sikert mutat be, de a középpontba azokat a fiatalokat állítja, akik azért jöttek, hogy megváltoztassák a zsidó nép sorsát. A film központi gondolatai a korszak más filmjeihez hasonlók. Az első kockák címsora azt ígéri, hogy bemutatja „a nép újjászületését". Bár az alkotásba megrendezett jelenetek is bekerültek, a feliratok szerint ezek autentikus képét adják az országnak és lakóinak. „Ez nem színjáték, játékfilm, ez nem drámai fordulatokban bővelkedő történet, hacsak annyiban nem, hogy drámai élethelyzeteket mutat be, a hősök kopár környezetüket varázsolják élő és virágzó természetté." Ahogy a korszak más alkotásaiban, a feliratok ebben a filmben is azt sugallják, hogy a *halucok* építőmunkájának gyümölcsét az arab lakosság is élvezi. Az *Ez a föld* filmes eszközökkel fejezi ki a cionista gondolatot: „a hazátlan nép" visszatérését „a népét nélkülöző hazába". A nyitójelenetben Erec-Izrael kietlen sivatag, egy tevekaraván lassan bandukol: „homokdűnék, rókák lakta romok, sakálüvöltés és az átkok átka: a pusztító szárazság" képét mutató tájban. Ide érkeznek meg az első *olék*, és énekszóval kísérik a faültetést a pusztaságban. Ezek a jelenetek, ahogy a korszak legtöbb filmjében, a kollektíva jelentőségét hangsúlyozzák: a kamera a csoportra közelít, és hosszan elidőzik a talajt uraló lábakon. A következő jelenetben ötven évet előreugrunk, a munkájuk gyümölcsét, az ötvenéves jubileumát ünneplő virágzó Rison-Lecionba.

Számos jelenet ábrázol vagy idéz fel eseményeket a fiatal *jisuv* életéből: többek között Tel-Aviv alapkőletételét és fennállásának huszonötödik évfordulóját, a Balfour-deklarációt, a brit hadsereg zsidó alakulatait, az első palesztinai főkormányzó, Herbert Samuel érkezését, a Jeruzsálemi Héber Egyetem ünnepélyes megnyitását, az első héber város, Tel-Aviv építésének és a fejlődő településeknek a különböző időszakait. A földeken hórát táncoló *halucok* zárójelenete visszautal a korábbi, szélben lengedező kalászokat pásztázó képsorra, miközben felcsendül az *Izrael népe él* című dal. A korszellemnek megfelelően a kamera nem az egyes táncosokra közelít, hanem a csoport egészére. A táncoló lábak erdeje felerősíti a nézőben a kalászokkal jelzett párhuzamot a sikeres egyéni sorsok és a virágzó természet között. A feliratok szerint az építkezés hatalmas szimfóniáját látjuk, települések, falvak, városok nőnek ki a földből. Ahogy a korszak más filmjeiben, az épülő-fejlődő országot bemutató képsorokat itt is kiegészítik a nyugati gépesítés eszközeit, például az öntöző- és tejgazdasági berendezéseket használó jelenetek. A film ezzel hangsúlyozza, hogy az elmaradott Kelet a nyugati technológia segítségével fejlődhet. Más filmekhez hasonlóan testedzést, tornát bemutató képsorok is kerültek a filmbe, az új típus, a spor-

toló zsidó a diaszpóra gyenge és vékony sztereotip figurájának antitézise volt. A film számos alkalommal lép át a múltból a jelenbe, hogy éreztesse a cionizmusnak köszönhető hatalmas változást.

A filmben jelzett motívumok, az *alija*, a zsidó nép, a forradalmiság, a *haluc*ok központi szerepe, Erec jelentősége, az ingadozás a cionista eszme megvalósítása és kritikája között Hameiri verseiben és prózai műveiben is megjelennek. És mégis, ez a film kivétel a harmincas-negyvenes évek filmművészetében, mivel nemcsak sikereket és egy idealizált valóságot mutat be, hanem a kegyetlen körülményeket, az éghajlattal folytatott küzdelmet, a betegségeket, az elhagyatottságot és az elkeseredést is. Nem kizárólag a közösségről, hanem az egyén nehézségeiről is szó esik, sőt a mezőgazdasági települések és a városok ellentétéről is. Az *Ez a föld* az életet és a halált is ábrázolja. Az egyik jelenetben egy földjét művelő *haluc* egyszer csak összeesik és meghal, eggyé lesz a termőfölddel. Egy másik epizódban egy maláriaval viaskodó férfi a halálos ágyán utolsó erejével szózatot intéz zokogó kedveséhez, és ezzel rávilágít a korabeli cionizmus egyik égető problémájára: akik nem tudnak megbirkózni a nehézségekkel, visszatérnek szülőföldjükre. A haldokló férfi így kérleli kedvesét: „Ne hagyjátok el síromat, ne hagyjátok el házamat!" A temetők, a *haluc*ok sírja nem megszokott a korszak filmjeiben, és figyelmezteti a nézőt, hogy nem csak néhány esetről van szó. Egyes jelenetek kitérnek a városok és települések között feszülő különbségekre is. Egy *haluc* például azon morfondírozik, hogy hol a helye a városoknak a cionista forradalomban. Apái nemzedékekre visszamenően a boltjukból éltek, de ha Erecben a föld művelője lett, mi szükség lehet újabb városi gettóra? Barátja, a munkavezető csitítgatja, és elmagyarázza neki: „A város az ipar, a kereskedelem, a kézművesség és természetesen a kultúra központja." Meghívja barátját, hogy látogassanak el az első zsidó városba, az élettel teli, pezsgő és zsúfolt Tel-Avivba. A film végül mégis a *haluc*ok munkája mellett teszi le a voksot. A munkavezető szigorú monológja a városi életforma hátrányairól szól:

Íme, barátaim, megnéztük a várost. Láttuk jó oldalát, az ipart, a kereskedelmet, a kézművességet és a kultúrát. Ez mind szép és jó. De láttuk a város rossz oldalát is. Láttuk az átkozott diaszpóra élősködőit. A kávéházakban üldögélnek, és áruba bocsátják a nép testét-lelkét. […] Láttuk a céltalanul lődörgő ifjúságot […], lelkük tátong az ürességtől. […] Én mondom nektek, barátaim: nem jó ez így! Rothad a város, rothad! […] Fiatalok […], hagyjátok el a várost! A tágas mezők, a földek várnak ránk. Menjünk, barátaim, menjünk!

Forgatás közben, Rafael Klacskin a kép jobb szélén

Innentől kezdve a film végéig csak a földeken folyó munkát látjuk, jelezve, hogy a munkavezető kiáltványa visszhangra talált. De a korszak más filmjeivel ellentétben az *Ez a föld* számba veszi az ellentmondásokat, a véleménykülönbségeket, a bizonytalanságot, amely Erec-Izrael korai történetét végigkísérte, és hozzátartozott az ott élők mindennapjaihoz.

Irsai István plakátja, *A holnap tegnapja*

A filmben felvonultak a korszak ismert színészei, többek között Smuel Rodenszki, Rafael Klacskin, Meir Teomi és Bezalel London.

A filmbemutatót izgatott várakozás közepette a tel-avivi Mugrabi moziban tartották 1935. február 3-án. Több filmkritikus már a film vetítése előtt beszámolt az első héber hangosfilmről. A bemutató után elismeréssel nyilatkoztak arról, hogy a szegényes eszköztár ellenére sikerült a film. Hangsúlyozták, hogy az

első ereci hangosfilm héber nyelvű, és sarokkő a formálódó héber kultúrában. Egyes kritikusok elmarasztalták a filmet, mivel Tel-Aviv modern, nyüzsgő nagyvárosként jelenik meg, de a vidéki élet fensőbbségét hirdeti; kifogásolták a színészek játékát, és hiányolták a különböző forrásokból származó filmrészletek között a kapcsolatot. Az eredeti kópia elveszett, de részletek megmaradtak Baruh Agadati hagyatékában, ezekből készült Jaakov Gross szerkesztésében a Spielberg zsidó filmarchívumban található változat. A film egyes részletei felbukkantak Baruh Agadati *A holnap tegnapja* (1964) című filmjében.

Hameiri 1970-ben hunyt el. Halála után utcát neveztek el róla Ramat-Ganban és Haifában, nevét viseli egy tér a Jeruzsálemi Héber Egyetem bejáratánál, és egy ösvény a botanikus kertben. Az ösvényen helyezték el az emlékkövet, amelyre a jeruzsálemi Har-Hacofimról szóló híres versét vésték.

Hameiri verse a jeruzsálemi emlékkövön

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Hunyadi Zsombor

Avigdor Hameiri, a prózaíró

Avigdor Hameiri 1929-ben megjelent nagy sikerű első világháborús regényéig költői tevékenységéről volt ismert a héber nyelvű irodalomban, első verseskötete 1912-ben, Budapesten jelent meg héberül. Hameiri számos műfajban alkotott, verseken kívül többek között regényt, filmforgatókönyvet (*Az ember karmai között*, 1930), riportázst (*Utazás a vadregényes Európában*, 1938), etimológiai szótárt (*Az ősi héber ember*, 1942), gyerekkönyvet (*Az állatok bölcsessége*, 1933), színművet (*Boldog a gyufa: Szenes Hanna hősiességének és dicsőségének látomása*, 1958), ifjúsági regényt (*Szókratész titka: regény az ókori Görögországból*, 1956) és számos fordítást is megjelentetett. Az 1929-ben a Mitzpah kiadó gondozásában megjelent regénye, *A nagy őrület* (magyarul először: Pozsony, 1931, Löwenkopf Kálmán fordítása), majd a második, javított kiadás (1930) biztosította Hameiri helyét a modern héber, majd izraeli irodalmi kánonban.

Regényével a modern héber prózában addig ismeretlen, zsidó nézőpontból mutatta be az első világháború eseményeit. Regénye roppant népszerű volt a *jisuv* héber olvasóközönsége körében, az izraeli irodalomtörténetben az első nagy példányszámú irodalmi műként tartják számon. *A nagy őrület* című, a háború keleti frontján játszódó memoárregényét

אביגדור המאירי

הַשִּׁגָּעוֹן הַגָּדוֹל

רשימות קצין עברי במלחמה הגדולה

מצפה

הוצאת ספרים «מצפה» בע"מ

ירושלים תל-אביב

A regény magyar és héber kiadásának címlapja

két kötet követte, *A pokol legalján* (Mitzpah, 1932) címen, amelyben *A nagy őrület* folytatásaként az orosz hadifogságban szerzett élményeit beszéli el. *A nagy őrület* sikerével ellentétben a regény folytatását a héber olvasóközönség és a kritika is visszafogottabb hangon fogadta. Hameiri későbbi regényei – kisebb sikerektől eltekintve – már sosem tudtak széles körű olvasótábort megszólítani.

Hameiri *A nagy őrület* című regényében a héberül és jiddisül megjelent elbeszélések és regények többségével szemben nem a hátországban élő zsidók sorsát és a háborúnak az életükre gyakorolt hatását írja le, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének kötelékében, a keleti fronton harcoló zsidó tiszt benyomásait mondja el. *A nagy őrület* és folytatása, *A pokol legalján* Erich Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* (1929) című regényéhez hasonlóan önéletrajzi ihletettségű, de valószínűleg a drámai hatáskeltés kedvéért az átélt élményanyagot Hameiri meglehetősen szabadon kezelte – bár ezt a szerző élete végéig tagadta. *A nagy őrület* megjelenésével párhuzamosan készült, majd ugyancsak 1929 szeptemberében, mindössze két hét különbséggel jelent meg a Remarque-regény héber fordítása (Stibel kiadó), a héber író, Jakov Horovic munkája. Hameiri fáradhatatlanul tagadott minden átfedést a német regényíró művével, és számos alkalommal visszautasított minden olyan állítást, amely szerint más háborús írások hatással lettek volna a regényére. Többször kifejtette, hogy könyve a háború, majd a hadifogság idején vezetett naplóbejegyzéseinek regényes feldolgozása, amelyeket már korábban folytatásokban közölni akart, de a kéziratból csupán néhány fejezet került kiadásra, először 1918-ban és 1919-ben magyarul, majd egy nagyobb részlet 1925-ben a *Haarec* hasábjain héberül. Autentikus mű látszatát kívánta kelteni a megjelenés évében Tel-Avivban írt előszava. Ebben kifejti, hogy háborús feljegyzéseit akkor kezdte írni, amikor először találkozott

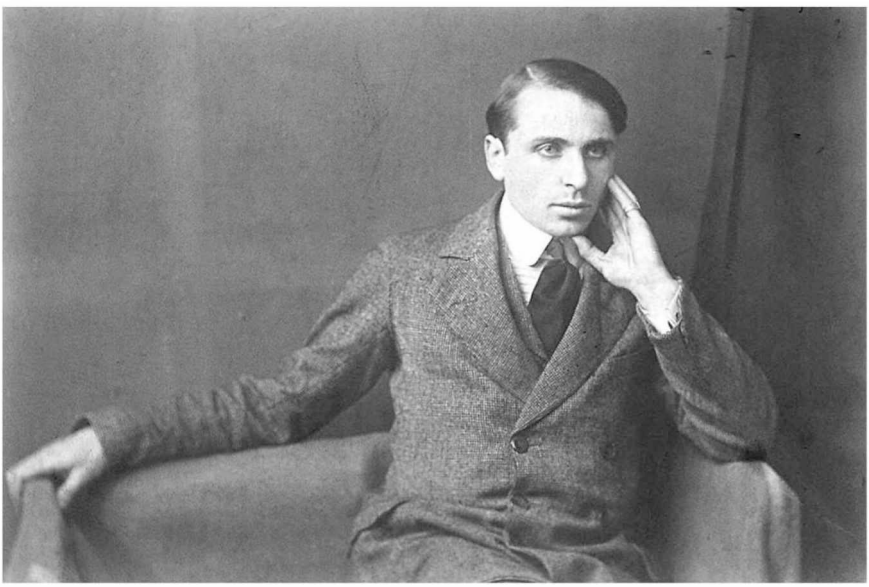

Avigdor Hameiri

a kiképző őrmesterével, és 1917-ig, az orosz hadifogságból való felszabadulásáig vezette. *A nagy őrület* „Egy héber tiszt jegyzetei a nagy háború idején" alcímmel jelent meg, elutasítva a „regény" műfaji megjelölést, és hangsúlyozva a mű dokumentarista, leíró jellegét. Bár Hameiri prózairói tevékenysége *A nagy őrület* megjelentetésével került a héber próza középpontjába, az első világháborús tematika a szerző több háborús elbeszélésében megjelenik, *A vöröslő ég alatt* (1925), a *Jákob íja* (1926) és *A názáreti Jézus rabbi nevében* (1928), illetve a vegyes tematikájú *Két éjszaka között* (1944) című kötetekben. Hameiri két regénye a háborús elbeszélések számos elemét tartalmazza, de ezekben az írásaiban a szerző egyáltalán nem törekedett arra, hogy a novellák történeti hitelességének látszatát keltse, emiatt az elbeszélések számos bizarr, groteszk vagy különösen túlzó cselekmény- és jellemábrázolást tartalmaznak.

A nagy őrület születésének éve fordulópontot jelentett Hameiri életében, mert a válságot áthidaló többszöri sikertelen kísérlet után 1929-ben végleg feloszlott az általa alapított és irányított Hakumkum szatirikus színházi társulat, amely nagyrészt Hameiri-darabokat vitt színre a szerző rendezésében. A társulat szervezése a korábbi években Hameiri idejének nagy részét lekötötte, feloszlása időt nyújtott a szerző prózairói tevékenységének. *A nagy őrület* – vagy ahogy művét Hameiri eredetileg nevezte, *A nagy képtelenség* – című regényét az első világháborús „őrület" közepette is józan és pacifista hangot képviselő Albert Einsteinnek aján-

lotta, ezzel is hangsúlyozva a könyv pozitivista szemléletét. *A nagy őrület* és folytatása, *A pokol legalján* című kétkötetes regényen végighúzódik a háborús öldöklés abszurditását ellenpontozó vágyakozás a tudományos szemlélet objektivitása iránt. Hameiri a tudományos szemléletet többször az etikai ismérvekkel állítja szembe, amelyben a tudományos látásmód a humanista értékek elmosódásához vagy megkérdőjelezéséhez vezet. A különböző nemzetek és érdekcsoportok kicsinyes haszonszerzési vágya és beteges szenvedélyei akadályozzák és ellehetetlenítik az egész emberiség javát szolgáló tudomány etikus felhasználását, és így az egész világot a pusztulásba taszítják. A tudomány és etikátlan felhasználása, „a legfőbb cél – az egész emberiség boldogsága érdekében" Hameirinek a második világháború idején játszódó, *A fehér messiás* (1947) című regényében is megjelenik.

A nagy őrület főszereplője maga is számot vet sorsával, *A nagy őrület* és *A pokol legalján* a főhős jellemfejlődését követi. Hameiri 1914-ben önként jelentkezik a Monarchia hadseregébe, és szemléletváltása a háború kitörésének bódító érzésétől az átélt szörnyűségek őrületén keresztül a háború teljes elutasításáig vezet. A főszereplő jellemfejlődését sugallják a regény kezdetének fejezetcímei is: *Ópium*, *Őrület*, *A magányos lélek* és *Utazás a hottentották földjén*, amelyekben érzékelhető az elbeszélő irányvesztettsége és elhagyatottsága, majd a regény második felétől *Összeszorított ökölle*l, *A kurvák városa* és *Utolsó napjaink*, amelyekben egyre erősödik a csalódás, a düh és a kiábrándultság hangja. Hameiri azonban nemcsak a háború elutasításáig jut el a regény során, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia vegyes identitásának és szabad identitásválasztásának ethoszától is eltávolodik. A regény elején a főszereplő egy napilap szerkesztője, és napjai a századfordulós Budapest nagyvárosi, bohém és dekadens légkörében telnek. Mikor Hameiri egy kávéházi barátja a háború kitörésének nacionalista lázában antiszemita megjegyzést tesz, nyomban megindul az elbeszélő pokoljárása. Hameiri az elsők között csatlakozik a haza megvédésére induló csapatokhoz, de ahogy korábbi életét hátrahagyja, a front első traumatikus benyomásai, majd a tiszti kiképzőtábor erősen hierarchikus, rasszista és elnyomó légköre hatására egyre inkább a Monarchia domináns kulturális terein kívül helyezkedik el, és elkülönülő, szekuláris, nacionalista zsidó identitást választ magának.

Ez az identitás roppant férfiközpontú, *A nagy őrület* női szereplői a húszas években írt számos német nacionalista regényhez és visszaemlékezéshez hasonlóan csak mint a férfiasságot fenyegető, megcsorbító, sokszor tárgyiasított formában jelennek meg. Hameiri regényében a nőket a front mindkét oldalán leginkább prostituáltként mutatja be, akik vagy betegsé-

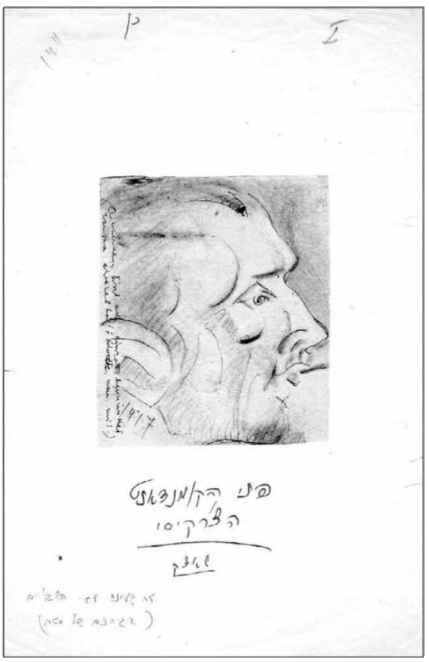

A pokol legalján egyik helyszíne, *A sacki fogolytábor cserkesz parancsnoka*, Hameiri rajza, 1917

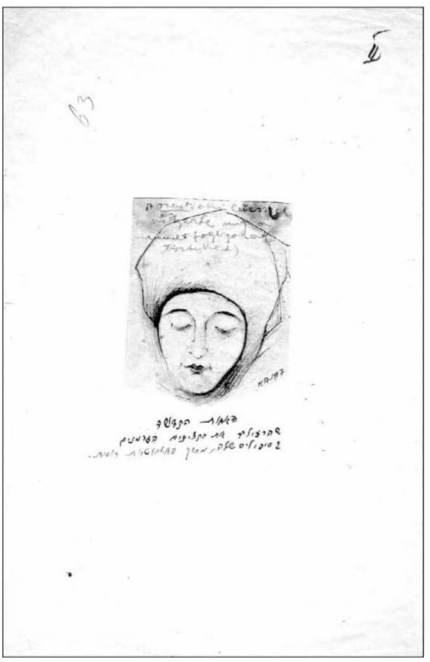

A pokol legalján egyik epizódszereplője, az orosz patrióta *Szent növérke* szifilisszel fertőzte meg a német foglyokat, Hameiri rajza, 1917

geket terjesztenek, és ezért Hameiri a regényben indokoltnak tartja a lemészárlásukat, vagy a férfiak kénye-kedve szerint érzelmileg prostituálódnak.

A pokol legalján két kötetének cselekménye közvetlen folytatása *A nagy őrület*nek. Hameiri első regényével szemben itt már nem egy gyorsan haladó, sokszor komikus elemekkel átszőtt szöveget, hanem lényegesen lassúbb, töredezett, sokszor az epizodikus elemeire szétbomló, pikareszk regényt olvashatunk. *A pokol legalján* cselekményében erőteljesen kidomborodik Hameiri szándéka: regényét párhuzamba állítja Dante *Poklá*val. A regény fejezeteit a vonatutak és a fogolytáborok közötti utazás köti össze. Az orosz hadifogságba esett foglyok útja a cári Oroszország nyugati térségeiből Szibéria tundrái felé vezet, ezzel is erősítve a dantei párhuzamot, amelyben az utazó a pokol egyre mélyebb, kietlenebb, fagyosabb és kegyetlenebb bugyraiba hatol. *A nagy őrület* sokszor váltakozó és csupán a regény második felére állandósuló szereplőivel szemben *A pokol legalján* cselekményének középpontjába három-négy állandó szereplő kerül. Az elbeszélő Hameirit a „szemrevaló" magyar parasztfiú, Pali, a magyar *jesivá*kat megjárt Margulisz, illetve a regény legnagyobb részében csak „a

cigány" néven emlegetett Laci kíséri. Ezek a szereplők Hameiri identitásának különböző megtestesítői, az elbeszélő az események nagy részében visszahúzódik, és a mellékszereplők értelmezésében láttatja az őket körülvevő valóságot. Pali az ártatlan és szűzies magyar anyaföld után vágyakozik, folytonosan a különösebb jellemvonást nélkülöző „édesanyját" emlegeti. Pali az első világháborús írásokban gyakran visszatérő, a katonák között kialakuló elnyomott homoerotikus vonzalom megtestesítője, de minden szexuális közeledést erőteljesen, undorral visszautasít. A tisztiszolga Pali senkivel nem léphet szexuális kapcsolatba, mert legerősebb hűséges vonzalma a társaihoz, leginkább az elbeszélőhöz köti. A regényben megjelenő, a Pali alakjához fűződő homoerotikus vonzalom olyannyira pregnáns eleme a cselekménynek, hogy Hameiri számos alkalommal bizonygatja férfiasságát és a férfiasnak vélt viselkedésformák fontosságát, illetve undorát a férfiatlanság és a homoszexualitás bármilyen megnyilvánulása láttán. A regény egyik utolsó állomása az uralszki (Orál, Kazahsztán) fogolytábor, amely a Hameiri ábrázolta pokol legmélyebb bugyra. Itt a regény főszereplői a láthatóan halálos betegségben szenvedő foglyok között kialakuló orgiaszerű jeleneteknek lehetnek tanúi.

A regények egyik főszereplője, a magyar *jesivá*kat megjárt *Margulisz*, Hameiri rajza, 1916

A *jesivák* világából a frontra vezényelt Margulisz *A pokol legalján* kötetében a hagyományos zsidó szemléletet képviseli, a regény szövegét sokszor bibliai és talmudi parafrázisok, metaforák és egyes helyzetekre alkalmazott idézetek szövik át. Margulisz a hazájához, vallásához és zsidó identitásához egyaránt hű marad a regény folyamán, és egy olyan pozitív zsidó szereplőt testesít meg, akihez társai is könnyedén kapcsolódnak. Margulisz *A nagy őrület*ben feltűnő öreg Esztrájher bácsi párja a regény folytatásában, aki még a fronton is megtartotta a zsidó vallási gyakorlat előírásait, még a roham idején is imaszijat kötött magára, és a legképtelenebb körülmények között is imasálat öltött, hogy elmondhassa a napi imádságokat. Az öreg

Esztrájher hite és hitéből származó fatalista szemlélete a hősiesség látszatát kelti a társaiban, és a rohamok idején példaként szolgál katonatársai számára. Margulisz az öreg Esztrájherrel szemben már sokkal nagyobb rugalmasságot tanúsít, és többször kritikusan viszonyul a hagyományos zsidó hithez. Az elbeszélővel ellentétben, aki a cionizmus és a zsidóság kritikusan átértékelt eszményét képviseli, Margulisz nem tud túllépni a hagyomány bevett keretein. A három társból álló csoporthoz később csatlakozó „dögnyúzó cigány", Laci a túlélés ösztönét ülteti társaiba, találékonyságával és alkalmazkodóképességével többször átsegíti őket a nehézségeken. A két zsidó szereplőhöz hasonlóan Laci is afféle „pária", a kívülálló szerepét tölti be, aki a hadifogságban, a frontvonalak szabályrendszere után megpróbálja értelmezni új helyzetét. Az új körülmények között nemcsak a tiszt és a sorkatona közötti különbségek mosódnak el, válnak fölöslegessé és nevetségessé, hanem a különböző etnikai csoportok, vallási meggyőződések és osztálykülönbségek is megszűnnek. Laci szerepeltetésével Hameiri a hadifogság demokratikus olvasztótégelyét kívánja érzékeltetni, azonban jellemábrázolása a korabeli előítéletektől terhes, és a legkevésbé kidolgozott a regényben. Árulkodó azonban, hogy a regény során az elbeszélőn kívül e szereplők mindegyike borzalmas szenvedések közepette pusztul el. Palit a saját ürülékéből származó bélférgekkel etetik meg, amibe belehal. Margulisz egyik szemét először egy korbáccsal kiütik, majd egy tragikus véletlen során egy pöcegödörbe esik, és megfullad. Végül Laci a tífuszba pusztul bele. Hameiri *A nagy őrület* és *A pokol legalján* című regény köteteiben végigkövetett identitáskeresésben magára marad.

Az identitáskeresés és -választás Hameiri későbbi regényeiben is központi helyet kap. Hameiri kétkötetes, *Tnuva* (1934) című regényében a címszereplő útját követhetjük nyomon Palesztinába érkezésétől a *jisuv* újonnan alakuló társadalmába való beilleszkedéséig. A regény az első világháborút követő időszakban játszódik, Tnuvával a palesztinai partok felé tartó hajó fedélzetén találkozunk először, ahol a világ legkülönbözőbb pontjairól származó zsidók utaznak, hogy céljukat elérvén Palesztina földjén egy új zsidó, produktív társadalmat hozzanak létre. Tnuváról és a hozzá csatlakozó társai hátteréről keveset tudunk meg. A szereplők korai élettörténetéhez fűződő traumatikus, antiszemita élmény és a héber nyelv iránti homályos vonzalom köti össze őket. Hameiri cionista tanregényében Tnuvának és társainak egyetlen célkitűzése lehet, egy zsidó földművestelep kialakítása és sikeres működtetése. A regény végére a főszereplő és társai elérik céljukat, és így megtestesítik koruk cionista ideálját.

A fehér messiás című, ugyancsak kétkötetes regény a vészkorszak traumájának korai, palesztinai irodalmi feldolgozása. Hameiri főszereplője egy

nem zsidó gyerek, akit egy Reventlow nevű angol arisztokrata házaspár adoptált. A házaspár közeli kapcsolatot ápol a harmincas évek náci köreivel. Örökbe fogadott gyermeküknek az orvosi pályát választják, hogy a náci tudományos sikerekben segédkezhessen. Az orvosi tanulmányok elvégzése után a fiatalember az Alexander Amen nevet veszi fel, és a Reventlow házaspár a náci Németországba küldi, hogy „az ember kutatására létrehozott intézet" által működtetett koncentrációs táborban a foglyokon, többségében zsidókon végrehajtott orvosi kísérletekben asszisztáljon. Bár Amen már a kezdetektől elutasítja és borzalommal nézi a táborban végbemenő kegyetlenkedéseket, mégsem szökik meg, hanem elfogadja a sorsát. A maradásával egyrészt dokumentálni akarja az embereken végrehajtott kísérletek rémtetteit, hogy a látottakról első kézből számolhasson be a világnak, másrészt lehetőségei szerint próbál segíteni a foglyokon. A náci vezetés a tábor felszabadításáig igyekszik bizonygatni, hogy a kísérletek célja a *boule magique*, egy „varázsital" létrehozása, amely az emberiség minden betegségét meg tudja gyógyítani. A koncentrációs tábor felszabadítását követően a tábor vezetője, Treitsch professzor és segítői perét követhetjük nyomon, és a kísérleteket túlélő foglyok tanúvallomásait olvashatjuk. A per nem éri el a célját, mert a közvélemény a megismert borzalmak ellenére a náci orvosok utilitarista szemléletének ad igazat: a táborban elpusztított emberek meggyilkolása nem volt hiábavaló, ha ezzel sikerült előállítani egy olyan szert, amely az egész emberiséget meg tudja gyógyítani.

A fehér messiás Hameiri prózai munkásságának talán legvitatottabb darabja. A regény részletesen tárgyalja a táborban végrehajtott kísérleteket és azok elszenvedőinek kínjait, ezt pedig egy prominens náci gyártulajdonos gyermeke és egy palesztinai zsidó lány szerelmének történetével szövi át. *A fehér messiás* aprólékosan bemutatja a táborban zajló szexuális kizsákmányolást, a tisztek és a főorvos beteges szexuális képzelgéseinek megvalósítását, és a foglyokra kényszerített kannibalizmust. A megjelenés évét követően a héber újságok arról adtak hírt, hogy Hameiri *A fehér messiás* cselekményvázlatát elküldte Arthur Koestlernek, aki továbbította azt az ugyancsak magyarországi származású rendezőnek és producernek, Korda Sándornak. Korda tetszését olyannyira megnyerte Hameiri története, hogy ezer líráért megvette a megfilmesítés jogát. *A fehér messiás* filmre vitele végül nem valósult meg, és a későbbi irodalmi kritika is elutasítással fogadta a regényt, ahogy az egyik izraeli irodalomkritikus fogalmazott: „jobb lett volna, ha meg sem írják".

Ouzi Elyada

Héber bulvárlapok magyar anyanyelvű szerkesztői a mandátum idején

Avigdor Hameiri, Blank Illés és Sauber Sándor

Ez az esszé azon magyar anyanyelvű írók és újságírók tevékenységéről szól, akik a húszas és harmincas években *alijáztak*, és jelentős részt vállaltak a népszerű héber újságírás kialakulásában: Avigdor Hameiri, Blank Illés és Sauber Sándor.

A kelet-európai *olék*kal szemben, akik a színvonalas, tanult, de elitista héber újságírást honosították meg Erec-Izraelben, Hameiri, Blank és Sauber a könnyed és szenzációhajhász budapesti, bécsi, berlini és párizsi zsurnalizmus gyakorlatát hozták magukkal. Úgy tartották, hogy az újságírás feladata nem az, hogy az olvasóközönségre kényszerítse az elit nyelvhasználatát és kultúráját, hanem hogy az olvasót saját nyelvén és ismert fogalmaival szólítsa meg. Az újságíró közel kívánt kerülni az olvasójához, és a közönség szintjén kívánt párbeszédet folytatni vele. Emiatt a magyar hátterű *ole* újságírók vagy független lapokat alapítottak, vagy a már létező újságok szerkesztőségeibe olvadtak be, és így próbálták a helyi olvasóközönség széles rétegeinek világképét alakítani. Ahogy látni fogjuk, e három újságírónak gyökeresen eltérő nézetei voltak a népszerű újságírásról.

Avigdor Hameiri és Lev Hadas *című lapja*

Feuerstein Avigdor erec-izraeli újságírói pályáját a *Haarec* című napilap hasábjain kezdte, de nem kedvelte az újság nehézkes, komoly és elitista stílusát. Azt is nehezen fogadta el, hogy a szerkesztőség csupán heti egy cikket kért tőle. Emiatt *Lev Hadas* címen saját lapot alapított.

Az 1921 szeptemberében megjelenő lap első számának nyitócikkében arról ír, hogy bár Erec-Izrael az új „héber" nép utópikus otthonaként tetszeleg, valójában Szodoma és Gomora. Az emberek között eltűnt minden szolidaritás, és a szívtelen cionista bürokrácia eltaposса a kisembert. Ezért a *Lev Hadas* szerkesztőjének az volt a célja, hogy olyan lapot hozzon létre, amely nyitva áll a gyönge és az elnyomott előtt, akik a lap hasábjain

kifejezhetik ellenérzéseiket az erősekkel és az elnyomókkal, elsősorban a baloldali pártok bürokratikus intézményrendszerének működésével szemben.

Feuerstein 1921. szeptember vége és 1922. szeptember eleje között a *Lev Hadas* nyolc számát adta ki, közülük hat jelent meg az ígért rendszerességgel. Az utolsó két lapot 1922 végén, illetve két évvel később, 1924 márciusában adta ki. Az ötödik számtól, 1922 januárjától a szerkesztő Feuersteinről Hameirire változtatta a családnevét. Egy híres rabbi felmenője, a talmudista Menahem Hameiri nevét vette át. Ugyanekkor Hameiri lapját ezentúl nem az Ahadut nyomdában nyomtatta, hanem a negyedik számtól kezdődően a jaffai M. Soham (Steinfeld) nyomdában. A *Lev Hadas* oldalainak száma is megduplázódott, nyolc helyett tizenhat oldalon jelent meg. A lap ára egy *grus*ról kettőre emelkedett, ez feltehetően hozzájárult az újság megszűnéséhez, hiszen a *Lev Hadas* eredeti ára megegyezett a korabeli napilapok árával. A lap terjesztője korábban a jaffai Krugelyakub kereskedőház volt jeruzsálemi, cfati és haifai irodákkal. Most ez megváltozott, a *Lev Hadas* négy utolsó számát a Tarbut könyvkereskedés terjesztette, amely jelen volt ugyanezekben a városokban. Ez a könyvkereskedés alapította később a Mitzpah kiadót, amely Hameiri több könyvét is kiadta.

לב חדש

שבעה.

A *Lev Hadas* címlapja, Seelenfreund Salamon munkája

A *Lev Hadas* olcsón előállítható, nyolcadrét alakú és alacsony oldalszámú, könnyen fogyasztható kulturális termék volt, amely nem kívánt meg olvasóitól különösebb erőfeszítést. Hameiri mindent megtett, hogy új lapja tartalmilag a legszélesebb olvasóközönséghez szóljon. Az újság nyelvileg nemcsak egyszerű és közérthető volt, hanem drámai hangvétel és könnyed elbeszélőstílus is jellemezte. Hameiri harcias és polemikus formában írt irodalmi kérdésekről, de a lapban megjelenő cikkei a legfrissebb történéseket, politikai és kulturális problémákat is érintettek. A szerkesztő

többek között arra használta a lapját, hogy a cionista intézményrendszert, de leginkább az erec-izraeli zsidó közösséget vezető Nemzeti Tanácsot és az új *jisuv*ban domináns munkáspártokat támadja. Hameiri már az első számban rámutatott a cionista álom és megvalósulása között feszülő ellentmondásra. Egy lelkes cionista zsidó történetét beszéli el, aki széltében-hosszában bejárja az országot, de lassacskán felismeri a regnáló cionista intézmények hazug és csalárd gyakorlatát. Azzal vádolja a cionista vezetést, hogy új diaszpórát, új gettót hozott létre. A második számban közölt *Levél a szolgákhoz és a szolgálókhoz* című írásában a palesztinai munkásosztály ellen emel szót, amelyet véleménye szerint a birtokos réteg ellen izgatnak. Az egyes szám első személyben megjelentetett, teátrális hangvételű cikkben Hameiri azzal fordul a munkásokhoz, hogy ne hagyják magukat befolyásolni az őket képviselő szakszervezet olcsó demagógiájától. Hameiri számos alkalommal dühösen kikelt a brit apparátus és ügyvivői testülete ellen is. 1921. november 2-án heves tiltakozásokra került sor Jeruzsálemben a Balfour-nyilatkozat ellen, négy zsidót meggyilkoltak, és sokan megsebesültek. A brit hatóságok számos zsidót tartóztattak le, akik védekezni próbáltak az ellenük támadó erőszak ellen. A *Lev Hadas* harmadik számának vezércikkében Hameiri Herbert Samuelt, a brit mandátum zsidó származású főkormányzóját tette felelőssé a vérontásért, majd a palesztinai arabokat szidalmazta: „erkölcstelen, duhaj és szodomita gyülevész népség".

Hameiri-Feuersteint élces kijelentései miatt az arab nép elleni becsületsértésért perbe fogták. A *Doar Hajom* 1921. december 13-án számolt be az író és a *Lev Hadas* lap főszerkesztője, az Ahadut kiadó vezetője, Zeev Asur peréről, amely a jaffai kerületi bíróságon, egy keresztény és egy muszlim arab, valamint egy brit bíró elnökletével, zsúfolásig megtelt tárgyalóteremben zajlott. Az újság tudósítója, Bar-Drora arról számolt be, hogy a két vádlottat a kiadói törvény alapján arabokkal szembeni becsületsértésért helyezték vád alá. A vádlottak visszautasították a vádakat, Feuerstein védelmében azt hozta fel, hogy nincsenek ellenérzései az arab néppel szemben, ellenkezőleg, az orientalista Goldziher Ignác és a vallástudós Bacher Vilmos tanítványaként megtanulta tisztelni az arabokat és kultúrájukat, valamint hozzátette, hogy az arab néphez való viszonyát két testvér közti szentimentális kapcsolatként tudná legjobban jellemezni. A két vádlottat végül alacsony pénzbüntetésre ítélték.

Hameiri 1922 elején a *Lev Hadas* című lapnak még három számát jelentette meg, amelyek többek között az általa nagyra tartott Berdicsevszki halálával foglalkoztak. A lap ötödik számában (1922. január) Berdicsevszki

filozófiáját Ahad Haam szemléletével vetette össze. Hameiri jellemzése szerint Berdicsevszki a dionüszoszi életvezetést tartotta követendőnek, amely a test örömeit és az élet kirobbanó élvezetét hirdeti, Ahad Haam pedig az apollói örömöket szorgalmazta: a befelé forduló, kontemplatív és visszafogott életet. Hameiri úgy vélte, hogy Berdicsevszki halálával és Ahad Haam *alijá*ja után vált nyilvánvalóvá Berdicsevszki felfogásának a helyessége, hiszen az ereci zsidók a szekuláris élet örömeit akarják élvezni, elhagyják a vallásosságot, és egy kiegyensúlyozott és zavartalan arab–zsidó együttélést képzelnek el. A lelki elmélyüléssel szemben a testiséget tartják előbbre valónak. Hameiri állítása szerint az erec-izraeli zsidók nem az Ahad Haam elképzelte szellemi központról álmodnak, hanem egyszerű, becsületes zsidók akarnak lenni. Tisztességes, de egyenes munkásai az ország fejlődésének. Hameiri a kulturális termékek sokféleségét is szorgalmazta, operaház és színházak, újságok és kabarék alapításáról ábrándozott, ezek biztosítanák a zsidók szórakoztatását. A szórakozás kérdése a *Lev Hadas* hatodik, *purimi* számában is megjelenik. Ebben a számban Hameiri arról ír, hogy a hagyományos *purimi* ünnepet az európai népi hagyományok, a bacchanáliák szellemében rendezett mulatsággá kellene tenni. 1922 márciusában jelent meg az újság utolsó, hatodik száma. Az ekkor jelentkező gazdasági válság megnehezítette Hameiri lapjának rendszeres megjelentetését.

Mordechai a *purimi* felvonuláson, Tel-Aviv, 1929

Avigdor Hameiri, a népszerű Doar Hajom *irodalmi mellékletének szerkesztője*

Hameiri lapja, a *Lev Hadas* nagy port kavart, és felkeltette a jeruzsálemi *Doar Hajom* című újság szerkesztőinek érdeklődését. Felkérték Hameirit a lap irodalmi mellékletének szerkesztésére 1922 júliusától.

A *Doar Hajom* alapításától, 1919 augusztusától a legnépszerűbb erec-izraeli napilap volt. Az újság a legszélesebb héber olvasóközönséghez szólt egyszerű és közérthető nyelven, provokatív, szenzációhajhász és bombasztikus stílusával kívánt az olvasóira hatni. A lap, Hameirihez hasonlóan, jobboldali gazdasági elveket képviselt, és a diaszpóra zsidó kultúrájának ellenpontját, egy új ereci népi kultúrát kívánt megteremteni.

Hameiri kilógott a *Doar Hajom* többségében Erecben született szerkesztőségi tagjai közül. A szerkesztőség kiemelkedő tagja Itamar Ben-Avi, a héber nyelvújító, Eliezer Ben-Jehuda fia volt. Mégis, a magyarországi új *ole* Hameiri könnyen beilleszkedett a lap szerkesztőségébe. Fontos azt is megjegyezni, hogy Hameiri előtt a lap nem adott ki irodalmi mellékletet.

Hameiri egy hetente kétoldalas mellékletet szerkesztett, amely a lap vetélytársától, a *Haarec* napilaptól eltérően nem pénteken, hanem kedden, majd vasárnap jelent meg. Ahogy már a *Lev Hadas* lapnál is láthattuk, Hameiri a *Doar Hajom* mellékletét is szinte kizárólag egymaga írta és szerkesztette. Például az 1922. augusztus 29-i mellékletben Avigdor Feuerstein néven jegyzett egy verset és két hosszabb lélegzetű esszét Avigdor Hameiri néven közölt.

A *Lev Hadas* című lapjához hasonlóan Hameiri célja a melléklettel itt is az volt, hogy a széles olvasóközönséggel megszerettesse az irodalmat. A melléklet nyelve és stílusa egyszerű és közérthető, a szerző a cikkekben tisztán, elbeszélő hangnemben fogalmaz, de cikkeiből nem hiányzik a drámaiság és a provokatív tónus sem. Hameiri ezért a baloldali kritikák kereszttüzébe került. 1922. augusztus 28-án a *Hapoel Hacair* szerkesztője, Joszef Aharonovics kritikával illette Hameirit, amiért irodalmi mellékletét a *Doar Hajom*nál jelentette meg. Aharonovics szerint a *Doar Hajom* szenzációhajhász és közönséges kiadvány, visszataszító és megvetendő témákat közöl. A *Hapoel Hacair* szerzője értetlenkedésének adott hangot, hogy egy ilyen nívótlan kiadvány hogyan lehet a legmagasztosabb és legszentebb irodalmi melléklet otthona, egy olyan irodalmi mellékleté, amely új és úttörő értékmérőket kíván teremteni. Aharonovics még azzal is megvádolta a riválist lapot, hogy a kapitalizmus és a fasizmus értékrendjét dicsőíti.

Aharonovics vádjaira Hameiri 1922. szeptember 3-án válaszolt. Kiemelte, hogy nem Aharonovics vádjait kívánja eloszlatni, hanem a fiatalság, az írott szót tisztelő *halucok* és a munkások számára fejti ki álláspontját.

Szerinte a vita akörül forog, hogy miként lehet a nagyközönségnek szánt szépirodalmat írni. A cionista munkásmozgalom képviselői azért tartanak annyira a *Doar Hajom* lap sikerétől, mert az könnyen fogyasztható, ezért a munkásosztály tagjai közül sokan inkább ezt a lapot vásárolják. Most, hogy a lap könnyed stílusú irodalmi mellékletet is megjelentet, amely szervesen illeszkedik tömegigényt kielégítő arculatához, a rivális újságok félelme fokozódott. Hameiri válaszcikkében azt is kifejtette, hogy amikor Erec-Izraelbe érkezett, nagy reményeket fűzött az Aharonovics és a Dvora Baron szerkesztésében megjelenő *Hapoel Hacair* című laphoz, de hamar rájött, hogy az újság hétvégi melléklete unalmas, telis-tele posványos tájköltészettel és a szerkesztők politikai körének polémiáival. Emiatt nem meglepő, hogy a munkásosztály tagjai szívesebben lapoznak bele titokban a *Doar Hajom* irodalmi mellékletébe, amelynek egyszerű, közérthető, szentimentális és lendületes stílusa hűen ábrázolja a valóságot, és tömegeket szólít meg. A *Lev Hadas* lapnál és itt is láthatjuk, hogy Hameiri a tömegek számára elérhető és fogyasztható, politikailag aktív, sokszor gúnyos és provokatív, realista, de egyben expresszionista héber irodalmat szeretne létrehozni.

Hameiri 1922 szeptemberétől 1923 márciusáig volt a *Doar Hajom* irodalmi szerkesztője, a melléklet felépítése nem változott ez idő alatt. Költészetet, irodalmi vagy politikai esszét, egy eredeti elbeszélést és egy novella fordítását, irodalmi, színházi, zenei és művészeti kritikákat is közölt. 1923 elején Hameiri *A szerkesztőség válaszol* címen új rovatot indított. Ide az olvasók beküldhették irodalmi szárnypróbálgatásaikat, amelyekre építő kritikával válaszolt. A rivális lapok irodalmi mellékletei a kelet-európai alkotókat kedvelték, Hameiri azonban a magyar irodalom és esszéírás legjavát közölte. Patai József vagy Ady Endre neve számos alkalommal jelent meg a melléklet hasábjain. Más lapok irodalmi mellékletei héber eredeti alkotásokat közöltek, Hameiri viszont francia, német és osztrák–magyar szépirodalmat fordított. Fordításainak csúcsa Jókai Mór *Óceánia, egy elsüllyedt világrész története* című, folytatásokban megjelent regénye volt. A *Doar Hajom* irodalmi melléklete ekkor már megszűnt, ezért az újság 1924 decemberének második felétől 1925 februárjáig huszonöt részletben közölte a tárcarovatban.

1922-ben irodalmi tevékenysége mellett Hameiri publicistaként is bemutatkozott a *Doar Hajom* hasábjain. Már 1922 augusztusában rovatot indított *Úgy hiszem* címmel, amelyben aktuális kérdéseket tárgyalt, és a *Lev Hadas* lapjában megszokott hangnemben az ereci baloldali cionista szervezetek működésén élcelődött.

1923 második felétől Hameiri neve egyre ritkábban tűnik fel a *Doar Hajom* hasábjain. A lap irodalmi melléklete ez év tavaszán szűnt meg. Nem

világos, Hameiri számos irodalmi elfoglaltsága, avagy a szerkesztőség döntése miatt. Hameiri a főszerkesztő Ben-Avi támogatását élvezte, helyettese, Alexander Aaronsohn azonban munkásságát fenntartásokkal kezelte. Hameiri az elkövetkező években esszéket, publicisztikát, színházi és irodalmi kritikákat, saját verseket is közölt a *Doar Hajom* hasábjain.

A húszas évek második felében visszatért irodalmi munkásságához, de ahogy újra lehetőség adódott, hogy egy széles olvasóközönséghez szóló lapnak dolgozzon, élt vele. 1925 áprilisa és augusztusa között a *jisuv* első illusztrált magazinjának egyik szerkesztője volt. A kéthetente megjelenő *Hamizrah* tulajdonosa a jeruzsálemi cinkográfus, Michael Pikovsky volt. A magazinnak hat száma jelent meg az ereci életről szóló fényképekkel, héber, angol és német nyelvű magyarázatokkal. Hameiri a *Hamizrah* első néhány számát szerkesztette, a szerkesztői székben a héber író és újságíró Kadish Jehuda Silman követte. Hameiri feladata volt, hogy kiválassza a magazin képanyagát, és poétikus, sokszor rímes képaláírásokat írjon hozzájuk. A fényképek a jeles eseményeket, a Jeruzsálemi Héber Egyetem alapkőletételét, Lord Balfour ereci látogatását, a *jisuv* fejlődését vagy más jelentősebb kulturális eseményt örökítettek meg. Hameiri verseket is fordított magyarról héberre, amelyeket beillesztett a lapba. A *Hamizrah* négy hónap után megszűnt, Hameiri lapban szerzett tapasztalatait azonban későbbi zsurnalisztikai működésében hasznosította.

Avigdor Hameiri a Hamahar *folyóirat és a Hakumkum szatirikus színház metszéspontjában*

1927 májusában Hameiri újra színre lépett, megnyitotta a héberül korábban nem létező szatirikus színházat Hakumkum néven. Hameiri volt a társulat főrendezője, valamint a legtöbb darab és zeneszám szövegírója. Ugyanebben a hónapban egy folyóiratot is útjára indított *Hamahar* címmel, „A gondolatok háborújának platformja" alcímmel. A *Hamahar* hasábjait is, a korábbiakhoz hasonlóan, szinte kizárólag az ő írásai töltötték meg.

Az első évben, 1928 májusáig Hameiri havi rendszerességgel tizenegy számot adott ki. Februárban és márciusban a lap nem jelent meg. Az első hét számot két egyiptomi *grus*ért terjesztették. A napilapok ebben az időszakban ugyanennyibe kerültek, a *Hamahar* azonban hosszabb, harminckét oldalas volt. A nyolcadik számtól kezdve a lapot két *grus* értékben, de immár a palesztinai valutában, vagyis drágábban árulták. 1940 augusztusában Hameiri megpróbálta újra kiadni a lapot kissé nagyobb, B5 formátumban a korábbi A5 helyett, de csupán két szám készült el (1940. augusztus 15-én és 22-én).

Irsai István és Avigdor Hameiri

Kapcsolat lehetett a szatirikus társulat és Hameiri lapkiadói tevékenysége között. A Hakumkum bevétele fedezhette a *Hamahar* kiadási költségeit. Addig, míg a társulat az első hat műsorszám idején biztos lábakon állt, a lap is rendszeresen jelent meg. 1928 februárjában azonban kiéleződtek az ellentétek a társulat tagjai és Hameiri között, ami áprilisban a társulat néhány tagjának kiválásával, és a színház ideiglenes bezárásával végződött. A szatirikus színház szüneteltetése a *Hamahar*t is érzékenyen érinthette, a folyóirat két hónapig nem jelent meg. A Hakumkum társulat újraalakítása meglehetős nehézségekkel járt, emiatt Hameiri a lapját is csak rendszertelenül adta ki.

A *Hamahar* szerkesztőségében két magyar hátterű *ole* is segítette Hameiri munkáját. A Budapesten született Irsai István a Hakumkum grafikusa és díszlettervezője volt. A plakáttervein egyszerű kubista betűtípust használt, amely mentes volt minden díszítőelemtől. A társulat hirdetményeire is az Irsai tervezte embléma, egy gőzölgő teáskanna került.

Hameiri másik segítője Donát Lajos volt, aki bár a Technionon építészmérnöki képesítést szerzett, szívesebben játszott Hameiri társulatában és illusztrálta a *Hamahar* írásait.

A Hakumkum sikerét követően, 1927 májusában jelent meg a *Hamahar* első száma, a címlapon Irsai illusztrációja: egy író írótollat tart a kezében, a háttérben pedig a Jaffára és Tel-Avivra emlékeztető tengerparti város utópisztikus képe rajzolódik ki. A kubista rajz alatt a lap mottója látható, amelyet már a *Lev Hadas* címlapjáról ismerünk: „A szólásszabadság nem lehetőség, hanem kötelesség." Irsai illusztrációja és a mottó a lap későbbi számain is feltűnik. A címlap hátoldalán a rajz negatívja látható a *Hamahar* állandó alcímével: „A színpad – Avigdor Hameiri eszmeháborújának do-

Joel Engel: *A munka himnusza* kottája

bogója." A „dobogó" szó az olvasóban egy portékáját kínálgató utcai árus képét idézi fel, aki kiáltozásával igyekszik a járókelők figyelmét magára és portékájára vonni. A köztéren felállított dobogó a tömegektől elzárt, elitista könyvesbolt, a csöndes, elmélkedő olvasásba mélyülő, kifinomult szemlélő képzetével állítható szembe. Hameiri utcai orátorhoz hasonlítja magát, aki kiabálva fordul a járókelőkhöz, és közérthető nyelven, az érzelmeikre hatva, színpadias gesztusokkal és kifejező stílusban szólítja meg őket.

Hameiri lapjának egy további, hanghatású vonása is volt. A *Hamahar* első számában a szerkesztő barátja, a zeneszerző Joel Engel dalainak kottáit közölte. *A munka himnusza* megjelentetésével, úgy látszik, Hameiri lapját nem csupán olvasnivalónak, hanem egy előadott, eljátszott darab alapanyagának is szánta. A lap a beszélt nyelvet rögzítette, amelynek a köztéren kellett újfent felhangoznia.

A *Hamahar* azonban vizuális élményt is kívánt nyújtani az olvasóinak. Irsai modernista és funkcionalista grafikái megváltoztatták a sorok elrendezését is. Az újságírásban hagyományos hosszanti sorokat széltében osztotta fel széles léniával, közéjük rövid szövegegységek kerültek Donáth Lajos számos kisebb, komikus rajzával.

A *Hamahar* az információközlés legkönnyebben hozzáférhető eszköztárát hasznosította. Irsai új kubista-geometrikus héber betűtípusa (Haim)

letisztult, díszítőelemeket nélkülöző vonalakból áll össze. Irsai már a *Hamahar* második oldalán grafikai játékkal ötvözte a dátumot betűkből és számjegyekből.

A szöveg tördelése nem tette lehetővé a hírek, az esszék és a reklámok megszokott elkülönítését. A *Hamahar*ban a kezdetektől fogva sok reklám jelent meg, például a *Hacafon* című revizionista lap vagy a tel-avivi Nahlat Binjamin 46.-ban található magyar kávézó hirdetése. Nőgyógyászok, adószakértők, elektronikai eszközök és biztosítások értékesítői is hirdettek a lapban. Természetesen a Hakumkum színház programjainak népszerűsítése sem maradhatott el.

A *Hamahar* címlapja, Irsai István munkája

A *Hamahar* mindvégig polemikus hangnemben íródott, együtt tárgyalta a kulturális és a politikai kérdéseket. Alapításától, 1925-től kezdve Hameiri egyre inkább azonosult a Zeev Zsabotinszki vezette revizionista mozgalom politikájával. 1926 és 1927 között a mozgalom héber nyelvű hetilapját, a *Hacafon*t a haifai testvérpár, Avraham és Jakov Weinshall szerkesztette. Hameiri számos cikket jelentetett meg a revizionista lapban. 1926. szeptember 8-án megjelent írásában Hameiri élesen támadta a szocialista pártokat és az ortodox szervezeteket is, Zsabotinszki és mozgalma programját pedig úgy mutatta be, mint az egyetlen lehetséges politikai megoldást, amely meg tudná valósítani Herzl cionista elképzeléseit. A *Hacafon* 1927 tavaszán végleg megszűnt. A mozgalom több tagja is megpróbált nyomást gyakorolni Hameirire, hogy a *Hacafon* után a *Hamahar* legyen a revizionisták hivatalos lapja, de ő visszautasított minden ilyen javaslatot. Hameiri támogatásáról biztosította Zsabotinszkit és mozgalmát, de lapját nem kívánta a revizionizmus szócsövévé tenni. 1927 októberében, a *Hamahar* hatodik számában Zsabotinszki egy esszéjét olvashatjuk, amelyet Hameiri egy hosszabb lélegzetű, a revizionista mozgalom ideológiáját áttekintő előszó kíséretében közölt. Hameiri soha nem vált a revizionizmus kritikátlan hívévé, a lap későbbi számaiban több kérdésben a szocialista pártok állásfoglalását támogatta.

A Hakumkum hatodik programja, grafika: Irsai István

Hameiri a *Hamahar* hasábjain a szatirikus Hakumkum színház előadásait is többször védelmébe vette. Az első ilyen cikk Mose Beilinson, a *Davar* főszerkesztő-helyettese éles hangú esszéjére válaszolt. Beilinson véleménye szerint a szatíra fontos helyet tölt be a közélet hiányosságainak ostorozásában, a szerzők felelőssége azonban, hogy ne essenek a nyers, közönséges és arcátlan humorizálás csapdájába. A szerző vádja szerint Hameiri darabjai áthágtak egy morális határt azzal, hogy a cionista mozgalom legszentebb értékeit támadták, s elfogadhatatlan modorban kritizálták a Cionista Kongresszust és elnökét, Haim Weizmannt.

Hameiri a *Hamahar* 1927 szeptemberében megjelenő ötödik számában válaszolt a vádakra. Azt állította, hogy Beilinson már korábban személyesen figyelmeztette, hogy a *Davar* frontális támadásra készül a Hakumkum ellen. Az erec-izraeli baloldali lapok, a *Davar* és a *Haarec* hónapokon át nem vettek tudomást a Hakumkum létezéséről. A közönség azonban megkedvelte a szatirikus színház előadásait, és ez szemet szúrt a semmilyen kritikai hangot el nem viselő baloldali pártoknak. A baloldali újságok próbálták elhallgatni a színház létezését, azonban a többezres nézőközönség miatt, amely az ország legkülönbözőbb pontjairól érkezett, hogy megtekinthesse a Hakumkum előadásait, a felhangzó nevetéstől megrettentek, és hirtelen felháborodásuknak adtak hangot. Hameiri azt is megjegyzi, hogy még Bialik is, akiről többször írt vitriolos kritikát, kifejezetten élvezte az előadásokat. Hameiri szerint Beilinson korlátozni szeretné a szólásszabadságot, hogy cenzúrázhassa a színház programjait. Hameiri arról ír, hogy a Hakumkum és a *Hamahar* kiegészítik egymást. Mindkét orgánum feltárja az ereci cionista társadalom rothadását,

hogy megvédje a becsületes polgárt, az őszinte zsidót, aki a pénz kedvéért nem mocskolja be a lelkiismeretét. A szatirikus társulat és az újság célja, hogy erkölcsi iránytű és a cenzúra ellen küzdő fegyver is legyen.

1928 végén a Hakumkum társulata feloszlott, Hameiri lapja megfelelő bevételi forrás nélkül maradt. A *Hamahar* a későbbiekben már csak rendszertelenül jelent meg.

Avigdor Hameiri visszatér a Doar Hajom *szerkesztőségébe*

1928 végén Hameiri visszatért a *Doar Hajom* tömeglap szerkesztőségébe. A lap ekkor Zeev Zsabotinszki kezébe került. Itamar Ben-Avi, a *Doar Hajom* főszerkesztője ki akarta használni, hogy a népszerű revizionista vezető, Zeev Zsabotinszki 1928-ban visszatért és véglegesen letelepedett Erec-Izraelben. Ben-Avi ezért egy kétéves időtartamra a revizionista vezető rendelkezésére bocsátotta az újságját. Zsabotinszki attól tartott, hogy ha a tömegigényt kielégítő újságot pártlappá teszi, elriasztja a *Doar Hajom* hagyományos olvasóközönségét, ezért a területen már szakavatott Avigdor Hameirit kérte föl lapja könnyed hangvételű kulturális rovatának összeállítására. Hameiri 1928 decemberétől mintegy fél éven keresztül szerkesztette a rovatot. Tárcákat közölt, például saját cikksorozatát a tel-avivi sétáin szerzett tapasztalatairól vagy Edgar Allen Poe elbeszéléseit Zsabotinszki héber fordításában. Vicceket, pletykákat és a héber zsurnalizmus történetében először héber keresztrejtvényt is közölt szerkesztőtársa, Arthur Koestler tollából. Koestler Budapesten, zsidó nagypolgári családban született, apja gyártulajdonos volt. Bécsben gépészmérnöki képesítést szerzett, de szocialista-cionista meggyőződése Erec-Izraelbe, Hefciba *kibuc*ba vezette. Miután kiábrándult a *kibuc*mozgalomból, revizionista lett, és a haifai *Hacafon* lap szerkesztőségében kezdett dolgozni, majd a jeruzsálemi *Doar Hajom* lap nemzetközi hírfelelősévé nevezték ki. Avigdor Hameiri mellett Koestler a *Doar Hajom* tömeglap arculatát őrizte. Koestler a világban zajló „szenzációs eseményeket", természeti katasztrófákat és sporteseményeket illusztráló fényképek közlésével igyekezett a lap vizuális részét hangsúlyosabbá tenni.

Hameiri és Koestler magyar nyelvterületről származtak, emiatt kiríttak a *Doar Hajom* szerkesztőségéből, amelynek legtöbb tagja az Orosz Birodalomból érkező *ole* volt. Mégis ők ketten voltak azok, akik a legtöbbet tették a lap népszerű arculatának kialakításáért. Az 1929-es arab–zsidó összetűzések után mindketten elhagyták a *Doar Hajom* szerkesztőségét, ami erősen érződött az újságon. Koestler elhagyta Erec-Izraelt, Hameiri, miután két különböző kiadásban is megjelentette a zavargások okait tárgyaló

Hamahar tizenkettedik számát, otthagyta a *Doar Hajom* szerkesztőségét. Még ugyanebben az évben befejezte *A nagy őrület* című regényét, és kiadta a Mitzpah kiadónál, amely szinte nyomban a héber irodalom első nagy sikerű, többezres példányszámban elkelt szépirodalmi műve lett.

Egyéves kelet-közép-európai kiküldetése után, amelynek során a Keren Hajeszod megbízásából adományokat gyűjtött, 1931-ben Hameiri visszatért a *Doar Hajom* szerkesztőségébe. A korábbi megállapodás szerint a két év lejárta után, 1931 februárjában a *Doar Hajom* újra Itamar Ben-Avi tulajdonába került, így a revizionisták már nem dönthettek a lap szerkesztését érintő kérdésekben. A lap átszervezése után Avigdor Hameiri az újság egyik ünnepelt szerzője lett. 1932 májusában a nemzetközi PEN-írótalálkozó budapesti konferenciájára a lap kiküldött tudósítójaként érkezett. A *Doar Hajom* fontosnak tartotta kiemelni, hogy Hameiri budapesti repülőútját, amely a harmincas években még különleges eseménynek számított, a lap fedezte. Hameirinek az írótalálkozóról készült feljegyzéseit a *Doar Hajom* a címlapon közölte. Beszámolói valóban érdekfeszítők. Az 1932. június 30-án készült jegyzetében érzékletesen ábrázolja a találkozóra tartó tömeg érkezését a Magyar Tudományos Akadémia épületébe. Hameiri egy monoklis osztrák írónőről számolt be, és egy másik olasz írónőről, aki arany bokaláncot viselt. Későbbi írásaiban az olasz futurista költő, Filippo Tommaso Marinetti és a német szocialista szerző, Ernst Toller közti összeütközésről írt. Találkozott Jules Romain francia és Solem Asch jiddis íróval is. A *Doar Hajom* harmincnyolc folytatásban közölte Hameiri *Utazás a vadregényes Európában* című riportgyűjteményét is, emellett elbeszéléseket, cikkeket, esszéket és egyéb írásokat hozott le a lap hasábjain szinte az 1936-ban megjelenő legutolsó számig.

Hameiri a harmincas évek második felében is tevékenyen részt vett az erec-izraeli népszerű magazinok megjelentetésében. Tíz évvel az első képes magazin, a *Hamizrah* szerkesztése után újból felkérték, hogy működjön közre egy hasonló kiadvány, a Moshe Liber szerkesztésében készülő *Hahajim Halalu* kiadásában. Az 1935. szeptember 27-én megjelenő első szám címoldalára került Hameiri *Hahajim Halalu* című verse, amely a magazin mottója lett. A mindennapok, az egyszerű élet örömének himnusza kijelölte a szerző, a lap egyik vezető munkatársa helyét is. Hameiri a mandátum időszakában a héber tömegkultúra megformálásában kiemelkedő helyet foglalt el.

Blank Illés és a Jerusalajim *című hetilap*

A mandátum időszakában a héber bulvárújságírás kialakulásában egy másik magyar anyanyelvű újságíró, Blank Illés is tevékenyen részt vett. Blank az erdélyi Máramarossziget en született, a budapesti egyetemen szerzett ügyvédi végzettséget. Már tanulmányai alatt sokat tett Budapest héber és cionista intézményrendszerének kiterjesztéséért. Blank 1925-ben *alijázott*, és Jeruzsálemben telepedett le.

Blank 1929 júniusában Jeruzsálemben héberül adta ki a *Jerusalajim* című hetilapot, abban az évben, amikor a *Doar Hajom* Zsabotinszkihoz került. Ahogy már szó volt erről, Itamar Ben-Avi lapja a piaci igényt próbálta kielégíteni, közérthető volt, és széles tömegeket szólított meg. A lap olvasóközönségének jelentős hányada a jeruzsálemi szefárd közösségből került ki. Ben-Avi 1928 végén lapját Zsabotinszki rendelkezésére bocsátotta, ezzel sokak szerint a lap alapvető célkitűzését cáfolta meg. A revizionista Zsabotinszki a bűncselekményeket és katasztrófákat tárgyaló, valamint folytatásos ponyvaregényeket közlő *Doar Hajom* című lapot pártlappá kívánta alakítani. Az újsütetű kiadvány komoly hangvételét a Hameiri és Koestler szerkesztésében készülő könnyed kulturális rovat sem tudta hatékonyan ellensúlyozni. Az 1928 decemberében lezajlott fordulatot a *Doar Hajom* jeruzsálemi olvasóközönségének egy része valószínűleg az olvasók elárulásaként élte meg, és úgy érezte, hogy saját lap nélkül maradt. Blank ezt az űrt kívánta kitölteni *Jerusalajim* című lapja megjelentetésével.

Blank Illés

Már az újság címéből is nyilvánvaló, hogy Blank a legszélesebb olvasóközönséget akarta megszólítani. A címben Blank a kiadványát „népi hetilapnak" nevezi, az alcímben pedig hozzáfűzi, hogy „független, hasznos és párton kívüli" kiadványt vehet kézbe az olvasó. A *Jerusalajim* első száma 1929. június 12-én harminckét oldalon jelent meg, és tíz *mil*be került. A lapra elő lehetett fizetni, az évi előfizetés Palesztinában négyszáz *mil*be, külföldön három dollárba került. A főszerkesztő didaktikus és nevelő célzatú hangnemben írt, az olvasó úgy érezhette, mintha egy tanító a diák-

jait próbálná okítani. Blank számos szólásmondást épített be a cikkeibe, például „ahol sokat ígérnek, keveset nyújtanak", és azt tanácsolta az olvasóinak, hogy „ezekben az időkben érdemes fontolóra venni ezeket a bölcs mondásokat".

A főszerkesztő négy pontban foglalta össze lapja célkitűzéseit:

1. A *Jerusalajim* a legfrissebb híreket közli, „objektíven, röviden és velősen a mindenkit érintő fontosabb eseményekről" ad hírt. Ebből kitűnik, hogy a lap az olvasóra úgy tekint, mint aki képtelen hosszabb szöveg befogadására, és a szerkesztő feladata, hogy kiválogassa számára a lényegesebb és az elhanyagolható híreket. A szerkesztő nem tartotta fontosnak az olvasó szándékát.

2. Az újság céljai között sorolta fel „a mindennapi és a szellemi életünkre nagy hatást gyakorló különböző tudományágak részletes és közérthető ismertetését". A lap tehát a tudományos vívmányok közérthető átadását is feladatának tekintette.

3. A kormányzati törvényeket és rendelkezéseket is érthető formában kívánta továbbítani, vagyis a mandátum és az olvasói között akart közvetíteni.

4. A *Jerusalajim* célja volt, hogy irodalmi műveket is megismertessen az olvasóival. A szerkesztő ígéretet tett arra, hogy azokat egyszerű és közérthető formában, rövid részletekben fogja csak közölni.

Ezek a célkitűzések az első számban úgy valósultak meg, hogy a szerkesztő röviden összefoglalta a hét belföldi és külföldi eseményeit, a lap folytatásában pedig nevelő célzatú és ideologikus cikkeket közölt *savuot* ünnepéről, *Rút könyvé*ről és annak a cionista mozgalom feléledésében játszott szerepéről, valamint Jeruzsálem történetéről. Történelmi témájú értekezések és egyéb népszerű tudományos cikkek is kerültek a számba a hosszú élet titkáról, a szoptató nők dohányzásáról, a pszichoanalízis „hanyatlásáról", az erec-izraeli gazdasági válságról és egyéb külföldi eseményekről, például az angliai Munkáspárt győzelméről.

Nehezen hihető, hogy egy ilyen kiadvány ki tudta volna elégíteni azt az olvasói igényt, amelyet a Ben-Avi szerkesztésében megjelent *Doar Hajom* ébresztett. Ben-Avi lapja nemcsak nevelni, hanem megdöbbenteni és egyben szórakoztatni is kívánta az olvasóit. A jeruzsálemi olvasóközönség nem mutatott különösebb lelkesedést Blank programpontjai iránt, a későbbi számok mégis az elsőhöz hasonló tematikai felépítést követték. 1929 augusztusában a siratófal megközelíthetősége miatt feszültség alakult ki a zsidó és a muszlim csoportok között. Blank tudósítani akart a legfrissebb eseményekről, ezért hetente kétszer jelent meg az újság. 1929. szeptember 23-án a zavargásokban százharminchárom zsidó vesztette életét.

ירושלים

שבועון לעם

שבוע הדמים

בירושלם ובארץ־ישראל

י"ז–כ"ב אב תרפ"ט

A *Jerusalajim* címlapja: *A véres hét*

A brit cenzúra kilenc napra betiltotta az újságokat. A *Jerusalajim* tizenkettedik száma volt az első kiadvány, amely 1929. augusztus 31-én megjelenhetett. A lap nyolcadrét formátumban, hatvannégy oldalon részletesen számolt be „a véres héten" történt „öldöklésről" és a „szégyenteljes eseményekről". A szerkesztő megjegyezte, hogy az újságban közölt írások a szemtanúk elbeszélésein alapulnak. A cikkek könnyed elbeszélő stílusa az olvasók ízlésének és vélt elvárásainak kívánt megfelelni.

Blank 1929 utolsó hónapjaiban még néhány szám erejéig folytatta a *Jerusalajim* megjelentetését, azonban az 1929. október 31-i negyedik szám után a lap megszűnt. Ennek hátterében az állhatott, hogy a szerkesztő nem jól mérte fel az olvasói igényeket. Ebben az időszakban érkezett Erec-Izraelbe a zavargások okainak kivizsgálására felállított úgynevezett Shaw-bizottság. Az olvasók szomjaztak a legfrissebb hírekre, amit egy hetente megjelenő lap nem tudott kielégíteni. A *Haarec* és a *Doar Hajom* ugyanekkor naponta kétszer, egy reggeli és egy esti kiadásban került az olvasókhoz.

Bár a *Jerusalajim* 1929 októberében végleg megszűnt, az újság fejléce később is feltűnt a jeruzsálemi utcákon. 1930. június 8-án a brit cenzúra egy hétre betiltotta a *Doar Hajom*ot. A szerkesztők úgy kerülték meg a tiltást, hogy lapjukat már megszűnt újságok fejlécével jelentették meg. Blank is megengedte a *Doar Hajom* tulajdonosainak, hogy 1930. június 8-án és 13-án lapjuk a *Jerusalajim* fejlécét használja. Blankot emiatt a brit cenzúratörvény megsértéséért bíróság elé állították. 1930. szeptember 15-én a *Doar Hajom* beszámolt Blank tárgyalásáról a jeruzsálemi kerületi törvényszéken. A vádlottat pénzbüntetésre ítélték.

Blank Illés kísérlete, hogy nevelő célzatú, a legszélesebb olvasóközönséghez szóló lapot adjon ki, bukásra volt ítélve. Blank azonban a későbbiekben is a népszerűsítő irodalom területén tevékenykedett. Húsz éven keresztül, a harmincas évektől az ötvenes évek közepéig népszerű kiadvá-

nyok kiadójaként dolgozott. Tamcit néven kiadót alapított, amely egyszerű nyelven, lényegre törő stílusban írott, a héber olvasók számára hasznosnak ítélt rövid füzeteket adott ki történelmi, irodalmi, bibliai és földrajzi témákról. Blank magyar anyanyelvű fiatal újságírókat is pártfogásába vett, köztük például David Giladit, aki az 1948-ban megjelent *Maariv* egyik alapítója volt. Blank megosztotta pártfogoltjaival újságírói és szerkesztői tapasztalatait, valamint segített nekik újságíróként elhelyezkedni.

Sauber Sándor és az Iton Mejuhad

A mandátum időszakában a héber bulvárújságírás egyik csúcsa a szenzációhajhász *Iton Mejuhad* című lap volt. 1933 legvégén jelent meg először, majd utolsó száma tizennyolc évvel később, 1951 első fél évében. Az újság alapítója és kiadója, Sauber Sándor Avigdor Hameirihez hasonlóan egy kárpátaljai, Munkács melletti kis faluban született. Vallásos neveltetést kapott, tanulmányait a munkácsi héber gimnáziumban, majd a berlini rabbiképzőben folytatta. 1933-ban, tanulmányai végeztével *alijázott*.

Sauber már Európában is újságíróként tevékenykedett. Munkácson *Dosz judise folkszblat* címen cionista lapot alapított, cikkei jelentek meg az erdélyi *Új Kelet* hasábjain is. Miután *alijázott*, Alexander Moses nyomdájában találkozott Slomo Ben-Israel íróval és újságíróval, aki Moses anyagi támogatásával és Hameiri védnöksége alatt *Habalas* címen népszerű detektívsorozatot adott ki. Sauber úgy vélte, hogy ha már detektívtörténetekre is van olvasói igény, akkor érdemes befektetni egy titokzatos történésekkel, bűncselekményekkel és katasztrófákkal foglalkozó lapba. A Budapesten, Párizsban és Berlinben is elterjedt bulvárlapokhoz hasonló kiadványt kívánt az olvasók kezébe adni.

Meggyőzte Alexander Mosest, hogy anyagilag támogassa az újság első számainak a kiadását. Sauber maga mellé vette a tapasztalt újságírót, Slomo Ben-Israelt. Kettőjük támogatásával jelenhetett meg 1933. október második felében, kis formátumban az *Iton Mejuhad*. Néhány számmal később Sauber kissé megváltoztatta a lap fejlécét. Az újságcím első betűjéről egy fél *mil* érme lógott le, jelezve az újság kedvező árát.

A lap hetente egyszer, szerda délutánonként négy oldalon, tabloid formátumban jött ki Moses nyomdájából Tel-Avivban, és fél *grus*ért árulták. Sauber és az *Iton Mejuhad* írói az újság tematikáját a tel-avivi katasztrófákról, bűnesetekről és a bírósági tárgyalásokról szóló beszámolókból állították össze. A legtöbb ereci újságírótól eltérően, akik szépírónak tartották magukat, és olvasóikkal nemcsak ismertették, hanem értelmezték is számukra a világ eseményeit, Sauber és társa, Slomo Ben-Israel vérbeli ripor-

terek voltak, reggeltől estig a tel-avivi utcákat rótták, és a városban történtekről első kézből szereztek értesüléseket. Nemcsak a bírósági tárgyalótermekben és a város különböző pontjain bukkantak fel, hanem a héber újságírás történetében először fényképészeket is alkalmaztak. Többek között emiatt lett a lap alcíme: „A köz érdekében kiadott, független riportlap." Az újság karaktere már az első, 1933. október 19-én megjelenő számban nyilvánvalóvá vált. A helyszíni beszámoló hatalmas szalagcímben hirdette: „vérfagyasztó tragédia egy tel-avivi építkezésen: a súlyos vasszerkezet megrántotta a felvonókötelet, és két munkást sodort le a harmadik emeletről". A baleset egy járókelő halálával és egy másik sérülésével végződött. Az esetet Sauber a címoldalon elemzi, és felteszi a kérdést, ki a felelős a tragédiáért, akinek a „hanyagsága Tel-Aviv utcáin egy óvatlan járókelő halálát okozta". A melodramatikus hangnemben fogalmazott cikk a tragédia helyszínéről származó három fénykép kíséretében jelent meg. A fotózsurnalizmus héber lapokban ekkor szinte még ismeretlen műfajnak számított. Az újság első száma óriási sikert aratott, és Tel-Aviv utcáin több ezer példányban kelt el. Az első szám sikere tette lehetővé a lap további kiadását. Sauber a későbbiekben is az első számban már bevált formulát használta, lapját pikáns történetekkel töltötte meg. Beszámolt egy zsidó apáról, aki egy kocsmáért eladta a saját lányát (1933. november 8.), és a török órásmesterről, aki osztrák zsidó doktornak adta ki magát, és jóhiszemű, gazdag zsidó örökösöket hálózott be (1934. január 14.). Az újság a következő számokban is figyelemmel kísérte a csaló doktor esetét, az egyik számban arról adott hírt, hogy a csaló egy hajón Olaszországba szökött, egy héttel később azonban a lap beszámolója szerint az „orvos" újra Jeruzsálemben folytatta üzelmeit.

מחיר הגליון 20 גרושים

איתון מיוחד

מייסד רחובות נושל מאדמתו

בחורה הבריזה שביתת רעב

שערורית-רחוב בת"א עם ראש המכבי בלבוש

Az *Iton Mejuhad* címlapja

Sauber próbálta összekapcsolni a bűncselekményekről és az egyéb szerencsétlenségekről szóló beszámolókat a cionista propagandával. Néhány számon keresztül az ereci *jisuv*ban terjedő „besúgásokról" értekezett. Több olyan esetről értesült az újság szerkesztősége, amelyben ereci zsidók a brit hatóságoknak jelentettek be illegálisan az országban tartózkodó *olé*kat, akiket végül letartóztattak és kitoloncoltak. Az *Iton Mejuhad* számos zsidó besúgót azonosított, és 1933. november 29-én megjelenő számában a fényképüket is közölte. A bulvárlap így bizonyíték nélkül a megvádoltak lincselésére szította olvasóit. Sauber lassanként kibővítette lapja tematikáját, de mindvégig az olvasót kívánta megdöbbenteni. Szalagcímekkel számolt be a tel-avivi polgármester, Arlozorov gyilkosának peréről, illetve külföldi eseményekről, például egy 1934. február 11-én megjelent cikkben arról tudósított, hogy „Hitlert megmérgezték, de sofőrje megmentette".

A szenzációhajhász címek és a pikáns beszámolók növelték a példányszámot, ezért 1934 januárjától a lap már hetente kétszer jelenhetett meg. A tavasz közeledtével Sauber már azt tervezte, hogy lapját napilappá alakítja. Ekkor azonban meglepő ajánlatot kapott. A revizionista vezető, Zeev Zsabotinszki jobbkeze, Meir Grossman szakított a mozgalommal, mert nem értett egyet Zsabotinszkival, aki ki akart válni a Cionista Világszövetségből. Grossman *Hamedina Hajehudit* néven új pártot alapított, és egy olyan orgánumot keresett, amely szervezete támogatására tudná mozgósítani a tömeget. Ezzel Grossman az 1928-ban a Zsabotinszki által bérbe vett *Doar Hajom* sikeres stratégiai lépését követte. Grossman 1934 áprilisában megvette Saubertől és társaitól az *Iton Mejuhad* című lapot, és egy naponta megjelenő esti bulvárlappá alakította. Grossman lett a főszerkesztő, Sauber és Ben-Israel pedig az újság főmunkatársai. A lap nemcsak bulvárlap, hanem pártlap is lett, riválisai pedig a Benzion Netanjahu szerkesztésében esténként megjelenő, *Hajarden* című revizionista kiadvány és a szocialista *Davar* voltak. Ebben az időszakban a népszerű *Doar Hajom* továbbra is megjelent. 1934 nyarán Tel-Avivban négy, a széles olvasóközönséghez szóló újságot adtak ki. Az Arlozorov gyilkosának bírósági tárgyalásáról szóló hírek töltötték meg a lapokat, harsány szalagcímekkel jelentek meg, és többezres példányszámban keltek el. A tárgyalás végeztével az újságok példányszáma jelentősen visszaesett. Meir Grossman lapja, az *Iton Mejuhad* nem tudta tartani a versenyt riválisaival, 1934 decemberében megszűnt, majd kétéves szünet után ismét megjelent. Ebben a kétéves időszakban Sauber a *Doar Hajom* bűnügyi tudósítója volt, a lapban többek között Avigdor Hameirivel is együtt dolgozott.

Miután 1936 nyarán a *Doar Hajom* is megszűnt, Sauber újfent kiadta korábbi lapját. Meir Grossmantól visszavásárolta az *Iton Mejuhad* tulaj-

donjogát, és 1936. december 20-án a hetilap az 1936-ban kitört ereci zavargások kellős közepén újra megjelent. Sauber Tel-Avivból Jeruzsálembe helyezte át lapja székhelyét. Blankhoz hasonlóan valószínűleg azt remélte, hogy meg tudja nyerni a jeruzsálemi héberül olvasó közönséget. Néhány hónap azonban elegendőnek bizonyult arra, hogy belássa, az újság fogyasztói Tel-Avivban vannak, és a szerkesztőség újból költözött. Jeruzsálemben Sauber egyik újságírója az akkor tizenhét éves, magyar anyanyelvű Aviezer Golan, az 1939-ben *Jediot Ahronot* címen megjelenő napilap egyik alapítója volt. Golan szolgáltatta Jeruzsálemben a lap bírósági beszámolóit, Ben-Israel pedig a tel-avivi törvényszékről tudósított.

Az újraindított lap az ismert fejléccel jelent meg. A címlap felét kitöltötték a belső oldalakon közölt cikkek nagybetűs címei. Sauber a lap egészét a bűneseteknek, a szerencsétlenségeknek és a pletykáknak szentelte. Az 1947. február 11-i tizenegyedik számban három bűnügyet és különféle pletykákat hirdető nagybetűs címeket olvashatunk. A hírek arról szóltak, hogy egy „Haifai jómódú család sarja kikeresztelkedett", „Suhancok erőszakot követtek el a Hatikva negyedben", „Zsidógyilkosság Lengyelországban: a bosszú elől Erec-Izraelbe szökött". A címekhez a belső oldalakon hosszú cikkek tartoztak. A lap belső lapjain további szenzációhajhász cikkeket találhatunk: „Fekete özvegy harmadik férjét temette, aki örökségére ácsingózott", „Az apa romlottsága lánya öngyilkosságához vezetett". Sauber többször rímelő címeket adott a cikkeinek: „Bíróságon azt vallotta, hogy feleségéért elepedett, mégis szeretője ágyában melegedett". A történetek érzelmi töltésének hangsúlyozására gyakran használt felkiáltójelet vagy három pontot.

A lap nem szorítkozott kizárólag az olvasók megdöbbentésére és a figyelemfelkeltésre kihegyezett bűnügyek és szerencsétlenségek ismertetésére, a hírességekről szóló szóbeszédeknek is helyet adott. Az 1939. február 19-én megjelenő száztizenharmadik számban Sauber óriási cím alatt egy teljes oldalt szentelt a kérdésnek: „Miért vált el Bracha Cfira és Nahum Nardi?" A cikk hosszan tárgyalja az ismert zenész és énekes karrierjét és családi életét, kifejti a családi viszályok állomásait, majd drámai hangon tárgyalja, miként vált el egymástól a pár.

Bűnesetek, katasztrófák és pletykák mellett a harmincas évek végétől Sauber nagy port kavaró botrányokról is ír. Itamar Ben-Ari követőjének is tekinthetjük, hiszen a *Doar Hajom* főszerkesztője honosította meg a botrányok tárgyalását a héber újságírásban. Mivel a *Doar Hajom* 1936 nyarán végleg megszűnt, az *Iton Mejuhad* vált a botrányok első számú tudósítójává. A harmincas és a negyvenes években a lapban számos írás foglalkozott a városházán, a rabbinátuson, a zsidó szakszervezetekben, a bankokban és

más közintézményekben zajló korrupciós botrányokkal. Sauber újságírói hitvallása hasonló Avigdor Hameiri szemléletéhez, mindketten arra használták lapjaikat, hogy korrupciós eseteket tárjanak fel, elítéljék az érintetteket, és védelmükbe vegyék a kiszolgáltatott állampolgárokat.

A cionista szervezetek nagyobb lapjai meglehetős ellenszenvvel kezelték Saubert és újságját. 1938. január 27-én a *Davar* a helyi törvényszéken az Atara kávézó tulajdonosát zsaroló csoport ellen zajló tárgyalásról számolt be. A *Davar* arról írt, hogy a vádlottak felkeresték az *Iton Mejuhad* szerkesztőjét, és megállapodást kötöttek Sauberrel, hogy ha Slejn, a kávézó tulajdonosa nem hajlandó teljesíteni a követeléseiket, Sauber lapjában intim részleteket fognak közölni a magánéletéről. A zsarolási díjon a csoport osztozni kívánt az *Iton Mejuhad* szerkesztőjével. Sauber tagadta az ellene felhozott vádakat, és rágalmazás miatt beperelte a *Davar*t. A perben Berl Katznelson, a *Davar* főszerkesztője képviselte a lapot. Az ügy a *Davar*ban megjelent helyreigazítással, bocsánatkéréssel és a Saubernek fizetett kártérítéssel zárult.

A második világháború kitörésekor Sauber a patriotizmus szolgálatába állította lapját. 1939. október végén az *Iton Mejuhad* a címoldalon két képet közölt, az egyiken Sauber kedvelt témája, egy tel-avivi építkezési baleset, a másikon a tel-avivi kikötőben horgonyzó, illegális *alijá*zókkal érkező, az angol hatóságok által feltartóztatott hajó volt látható. A háború alatt a hatóságok szigorúan korlátozták a papírszükségletet, Sauber csak nagy nehézségek árán tudta kiadni lapját, amely a heti rendszeresség helyett havonta csak kétszer jelenhetett meg. A lap a háború befejeztével újra a megszokott gyakorisággal került az olvasókhoz. A következő években Sauber a bűnügyi esetek és a szerencsétlenségek tárgyalásán kívül a háború borzalmairól, az illegális bevándorlásról, a zsidó partizánakciókról és a zsidó–arab konfliktusról is írt. A függetlenségi háború alatt több cikk szól a háborún meggazdagodó spekulánsokról, a katonaszökevényekről és azokról, akik a gyermekeiket külföldre szöktetik.

A függetlenségi háború után Sauber még utoljára változtatott az újság felépítésén. A bűnügyi esetek és a szerencsétlenségek helyét botrányok, viccek, királyokról és moziszínészekről szóló pletykák, szinte meztelen nőkről készült fényképek és folytatásos romantikus regények foglalták el. Az újság azonban nem tudta felvenni a versenyt a napilapokkal (*Jediot Ahronot*, *Maariv*) vagy a magazinokkal (*Olam Hakolnoa*, *Haolam Haze*), így végül 1951-ben megszűnt. Sauber ezután a *Jediot Ahronot* bűnügyi tudósítója lett, de a magyar nyelvű *Új Kelet* hasábjain is találkozhatunk a nevével.

Összefoglalás

Avigdor Hameiri, Blank Illés és Sauber Sándor a művelt, tanult rétegeket kiszolgáló újságokkal szemben bulvárlapokat alapítottak. Bár mindhármuk célközönsége azonos volt, a héber népszerű újságírást különböző formákban valósították meg. Hameiri polemikus zsurnalisztikája kritizálta az uralkodó politikai, gazdasági és kulturális elitet, a nagyközönség számára hozzáférhetővé tette a héber nyelvű szépirodalmat, illetve a héberre fordított világirodalmi műveket. Blank Illés nem volt rendszerkritikus, didaktikus, alapvetően pedagógiai célokra használta újságját, a 18. századi zsidó felvilágosodás szellemében, népszerű formában tárta jeruzsálemi olvasói elé az aktuális híreket és kommentárjait. Az olvasókon kívánt könnyíteni a mandátum törvényeinek és rendelkezéseinek ismertetésével, illetve olvasóit szerette volna megismertetni az új héber irodalommal. Sauber egy harmadik utat választott, újságja se nem rendszerkritikus, se nem didaktikus. Nem kívánta a héberül olvasó közönség ízlésvilágát megváltoztatni, olvasói szórakoztatására törekedett. Az újság kiadásával a piaci igényeket elégítette ki, az olvasóközönség ízléséhez igazított hírekben értékesíthető árut látott. Bár a három újságíró és szerkesztő más-más úton közelített a céljaihoz, azok mégis több ponton találkoztak. Mindhárman meggyőződéses cionisták voltak, a cionizmus jobbszárnyához tartoztak. Újságírói tevékenységükkel, több-kevesebb sikerrel, politikai nézeteiknek igyekeztek olvasóik körében támogatókat szerezni.

Héberből fordította Hunyadi Zsombor

Mordechai Avi-Shaul (Mandel Izidor) levele Bánóczi Józsefnek

Az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatójának hagyatékából

Jeruzsálem, április 5. 1923.
Hol Hamoed Peszah 4. napján, 5683.

Szeretett igazgató úr,
nem írhatom le Önnek azt az örömet, amelyet levele és lapja szerzett nekem. Még Jaffában kaptam őket kézhez, de nem válaszoltam, mert egy „*peszahi* levelet" akartam Önnek írni. Elhagytam végre Jaffát, és a kis zsidó fészket, Tel-Avivot, amelyhez – őszintén szólva – csak a gyermekek kötöttek. Az én vágyaim nem ölthettek ott testet, sem pedagógiai, sem zsidó vágyaim. Az iskola rendje tőlem is megkövetelte, hogy kereteibe beléilleszkedjem, ugyanígy van a tel-avivi „városi" élettel, amelyből kikívánkoztam az első hónapban. Kfar-Szaba egy csöpp kis kolónia a Saron-síkságon, másfél órányira a tengerparttól. Ezt a kis kolóniát háromszor pusztították el arab testvéreink – a zsidók most negyedszer építik. Ez a „kis" dolog csak egyik epizódját jelenti az egész erec-jiszraeli kolonizációnak és a zsidók elszánt akaratának és építőmunkájának. A lakosok száma tizenöt-húsz földműves család, akikről majd akkor írok önnek, ha ott leszek, és jobban megismerem őket. A kis kolónia maga fog iskolát fenntartani, ennek a kis falusi iskolának leszek én a tanítója, feleségem pedig tízdunamnyi földünkön fog konyhakertészetet berendezni. Így fogom összekapcsolni a parasztéletet a tanítással. A tanításban a munkaiskolának vagyok híve. Az iskola összes osztályaiban a fő tantárgy lesz a kertészet, mely köré csoportosulnak a természetrajz, földrajz, a történet egy része, számtan, rajz, kézimunka, torna – a második tantárgy a Biblia, melyhez a nyelvtan, írás-olvasás, a történelem megfelelő része (egy részben az ének is) fűződnek. Persze csak nagy vonásokban mondtam itt el, mit szeretnék. Az ősi tanítást: „Tóra, *Avoda* és *Gemilut Haszadim*" szeretném valósággá változtatni. Ha szigorúan veszem, tulajdonképpen csak kettőt akarok tanítani, Torát és Munkát, mert a többi tananyag egészen beléolvad ebbe a kettőbe, az egész tanítási részt pedig a *Gemilut Haszadim*, illetve a szeretetnek a nevelési módszere fogja áthatni és irányítani. Én tudom, hogy jót akarok, tudom, hogy szépet akarok – az Isten segítségétől függ a siker. Hogy miért írom ezt meg önnek, kedves igazgató uram? Azért, mert úgy gondolom, hogy érdeklődik tanít-

ványának pedagógiai fejlődése iránt. Ha majd a kivitel munkájában nehézségekkel fogok találkozni, akkor is önnek fogom megírni (s tanácsot is kérni), ha Isten segítségével sikerülni fog, megint csak önnek fogok örömmel teli hírt adni.

Bizonyára érdekelni fogja, kedves Igazgató urat, milyen itt az élet *peszah* táján. Nem hiszem, hogy sikerülni fog akár megközelítően is lerajzolni, de megkísérlem. Az egész város, ó- és új város, olyan mozgalmas és színes, amit európai ember nem bír elképzelni. A világ minden faja, nemzete, vallása, népviselete mintha itt gyülekezett volna össze. Itt megy Erec-Jiszrael szefárd főrabbija, előtte két *kavasz* halad díszöltözékben, ott már egy indiai maharadzsa vonul el cifra és színes kíséretével (egyébként Sir Herbert Samuel vendége). Itt kaftános, hosszú hajtincses zsidó gyerekek futkosnak, amott ugyancsak kaftános és hajtincses, de *khiffiá*val födött fejű arab gyerekek verekszenek. Egy dolog bizonyos: az általános képet az arabok töltik be. A zsidók *peszah*ja és az összes keresztény szekták húsvétja nem befolyásolja annyira Jeruzsálem képét, mint a mohamedánok *Nebi Muszá*ja (Mózes próféta).

Erről az ünnepről, amely tulajdonképpen nyolc napig tart, érdemes megemlékezni. *Nebi Musza* tulajdonképpen nem vallásos ünnep, hanem nemzeti, hogy úgy mondjam: demonstrációs. A húsvéti ünnepekre igen

Nebi Musza, Jeruzsálem, 1937

sok keresztény gyűlt fel Jeruzsálembe, s azért valamelyik kalifa elrendelte, hogy ugyanezen idő tájt a mohamedánok is gyűljenek fel. Idejön akkor egész Palesztinának minden városából és falujából az arab lakosságnak egy jó része, elözönlik a várost (*peszah* előtt egy-két nappal kezdődik a zarándoklás), s mikor már felvonultak zászlóik alatt és sejkjeik vezetése mellett, összegyülekeznek az Omar-mecsetben és a templomudvarban, ott istentiszteletet tartanak, s akkor mind együtt elvonulnak a Jerikó közelében levő állítólagos Mózes sírjához. Az intelligensebb arabok nagyon jól tudják (s nem is tagadják), hogy Mózes sírja hazugság, de a felvonulások igen alkalmasak nekik politikai demonstrációra és a tömegek fanatizálására. A három év előtti jeruzsálemi *peszah*pogrom is a *Nebi Musza* ünnepségek alkalmával történt. A felvonulások egyébként nagyon érdekesek. Az apósomnál [Seelenfreund Salamon] lakom az óváros kellős közepén, a Damaszkuszi kapu és a Via Dolorosa között, ahonnan egy hatalmas árkád fölötti szobából kitűnően lehetett látni a felvonulásokat, mert azok pontosan alattunk vonultak el.

A rengeteg színes zászló – melyek között nem ritkaság a *Magen* David-os lobogó – kelti fel először az ember figyelmét. Minden falu saját zászlói alatt vonul, és a zászlók között fáradhatatlanul táncol végig az úton a falu vénje, európai fülnek hajmeresztő és hátborzongató kiáltozásokkal kísérve. A zászlók után jönnek rendesen a dobosok, akik folyton-folyvást verik a taktust az utánuk jövő „botosok" énekének és táncának. A tánc őrülten vad, és egy folyton előre mozgó körben folyik. Ezt a kört egy kardos „karmester" vezényli, aki egy fiatal arabnak a hátán nyargal folyton ide-oda futva, vezényelve és parancsnokolva. Nagyobb csoportoknál több ilyen kardos is van. Legvégén jönnek a nők és a gyermekek, drága selyem- és hímzett ruhákban. A férfiak felső köpönyege hosszú barna vagy fekete csíkokkal, azonnal a zsidók *tálit*jára emlékeztet, még a nyakon levő ezüst vagy arany hímzés sem maradt el. Én meglehetős szimpátiával figyelem az unokatestvéreket, úgy képzelem, hogy a mi őseink hasonlítottak ezekhez, s ilyen ruhában is jártak. Az előkelőbbek szamárháton jönnek, és igazán finom és arisztokratikus arcvonásaik csodálatba ejtettek sokszor. Nőik közül a nemesek fátyolosan járnak, a fellah nők födetlen arccal; nagyon sok szép, igazán szép nő van közöttük, tüzes, fekete szemük mindig elfogja az ember pillantását. A menet felvonul a Moria hegyére, a templomudvarba. A Via Dolorosán levő Pilatus-kilátóból nagyszerűen lehet látni a bevonuló tömegeket. Minden csoport külön helyezkedik el, és három-négy csoport megy be egyszerre a mecsetbe, hogy meghallgassák az istentiszteletet, melynek fő része a pap beszéde. A kép teljességéhez tartozik a katonák és rendőrök egy-egy csoportja, mely mindig fel-feltűnik a menet élén és végén. Ezek

A Wittenberg-ház a jeruzsálemi óvárosban, 1920. Az arab zavargások (1920–1921) után az angol hatóságok kétezer fontot adtak a helyreállításra, ezután magyar nyelvterületről *alijázók* költöztek be a házba: Seelenfreund Salamon iparművész és testvére, Sándor optikus s fia, Gerzson; sógora, Mordechai Avi-Shaul; Barsi doktor, a mérnök-művész Mosonyi Mordechai, Dannenberg Haim Mose, és Buxbaum Mordechai ügyvéd.

között is sok az arab, akik részt is vesznek az énekben, egyébként „hivatalos komolysággal" ügyelnek a rendre. Eddig, hála Istennek, nem történt semmi baj. Az énekről annyit mondhatok, hogy azt előbb meg kell szokni, meg kell figyelni, hogy szépnek találja az ember. Ha először hallja az európai fül, hol ijesztően vadnak, hol meg egyhangúnak találja. Én nagyon szeretem, és az összes eddig hallott melódiák és nemzeti dalok között az arab dalt találom legjobban kifejezőnek. Megtörtént velem az, hogy mikor egy dalt hallottam, azt mondtam rá, hogy az egészen bizonyosan szenvedélyes szerelmi dal. S kiderült, hogy eltaláltam. Ez nem volna különös, ha zeneileg képzett emberrel történt volna, de laikus füllel csak úgy történhetik meg, ha a melódia igazán nagyon kifejező. Egyébként sokszor, sőt legtöbbször emlékeztet az arab ének a zsidó templomi melódiára, ami szerintem a zsidó egyházi dalok keleti származását bizonyítja. Amikor a müezzin imára hívja a híveket dallal és imával, akkor mindig eszembe jutnak az ünnepi zsidó melódiák.

A zsidó *peszah*ról még nem írtam semmit. Azt hiszem, legjobban úgy mondhatom el benyomásaimat, ha elmondom, hogy hogyan telt el az én *peszah*om – a mai napig. A szédert apósomnál ünnepeltem, ahol szép

számban voltak más vendégek is, jeruzsálemiek és jaffaiak. A zsidók is megtartották (részben) az *ole regel* szokását, és *peszah*kor igen sok vidéki zsidó van Jeruzsálemben. Így kerültek hozzánk a Szod-Moria fivérek Tel-Avivból, akik Sisának is, nekem is jóbarátaim. Csak úgy mellékesen jegyzem meg, hogy a széder esténk egy eljegyzéssel bővült, egy Áron Kármi nevű magyarországi *haluc* eljegyzett egy ugyancsak magyar *halucát*, s ez csak emelte a vidám hangulatot. Apósom műtermében volt terítve, a falak héber ornamentikával pingálva, rajzok és képek, az „öregünknek" megannyi munkája díszítette a szobát. Apósom adta a szédert, és kísérte az estéhez méltó magyarázatokkal. Saul fiam mondotta a *ma nistanó*t, amely ugyan nem kezdődött מה נשתנה-val, de azért a hagyományos formának tartalomban megfelelt. Leírom ide szórul szóra a gyermek „gyermekes" stílusában:

אמור לי סב, מדוע אחר הלילה הזה מלילות אחרים? מדוע היום כל כך הרבה אורחים אצלנו? בכל הלילות אין לנו יין והיום יש, בכל הלילות אין מצה והיום אוכלים מצה. ומדוע אתה יושב בכתונת לבנה?

Mondd, nagyapa, miért másféle a mai este a többi esténél? Miért van ma annyi vendég nálunk? Máskor nincs nálunk bor, ma pedig van. Máskor nincs *maca*, ma pedig *macát* eszünk. És miért vagy te fehér ingben?

Így mondta el szórul szóra Saul fiam, három és negyed éves nagy fiam, s persze én boldog voltam, hogy a „produkció" sikerült. Éjfél felé az összes házbeliek összegyülekeztek nálunk (többnyire magyarok), s ezt az időt arra használtam fel, hogy „megszöktessem" a feleségemet. Húszperces sétára mentem az óváros sötét bazáraiba, amely misztikus csöndben hordozta méhében a titokzatos zegzugokat, csak itt-ott világított be a világ leggyönyörűbb holdsugára, csak azért, hogy még titokzatosabbá tegye az ócska árkádokat és csudásan faragott márványkutakat. Innen-onnan kihallatszott szédert tartó zsidók melódiás zümmögése, s akkor eszembe jutottak a *galut*beli testvéreim, akik messze tőlünk, a nagyvilág minden országában azt mondják most fájó-síró imával: לְשָׁנָה הַבָּאָה בִּירוּשָׁלַיִם. Mi pedig úgy mondjuk: לשנה הבאה בירושלים הַבְּנוּיָה – „Jövő évben a felépített Jeruzsálemben!" S ha *galut*beli testvéreimben nálam sokkal kevésbé boldog embereket látok is, mégsem küzdhetek le egy fájó sóhajt, amikor a még fel nem épült Jeruzsálemre gondolok, amely lakossága szerint zsidó, s amelyben mégis alig van valamije a zsidóságnak. A szent helyeket és a történeti emlékeket elveszik tőlünk a mohamedánok és keresztények, úgy, amint elvették tőlünk a Bibliánkat is és „lelki alapon" az őseinket, a

királyainkat és prófétáinkat – új dolog pedig alig épül, s legfőképpen nem monumentális. Két zsidó hely van Jeruzsálemben: a כותל המערבי Nyugati Fal és a Zsidó utcában (óvárosban) levő חורבה רי יהודה החסיד Hurba nevű templom. Ez a két hely, ahová a legtöbb zsidó elmegy ünnepnapon. Az ünnep reggelén elindulok egy barátommal a *Kotel*hez, hát az első kis mellékutca szájánál egy rendőr áll; ajkán egy szó van: אסור Tilos! Képzelje Ön el, igazgató úr, hogy hatott ez reám és az összes zsidókra. *Peszah* ünnepén a zsidók elől el volt zárva az út az egyetlen ősi szent helyhez, reggel 7-től délután 2 óráig, mint utóbb megtudtuk, azért, mert a *Nebi Muszát* ünneplők menete a közelben levő egyik bazáron vonult keresztül. A rendfenntartásnak ez volt „az egyetlen módja". (Tegnap megjelent egy hivatalos nyilatkozat, hogy az egész egy „túlbuzgó" rendőrtisztviselő intézkedése volt.) Délután mentem el újból, s akkor már el lehetett jutni a Szent Falhoz, ahol kiöntöttük szívünket az Úr előtt. A délelőttöt a Hurba-templomban töltöttem, amely néhány száz éves, egyetlen kupolás nagy terem, sok díszítéssel, aranyozással, primitív figurális falfestménnyel (valamely egyszerű „freskóművész" munkája), drága hímzett terítőkkel és függönyökkel. A frigyláda előtt díszes sátor van, alatta ül emeltebb helyen Sir Herbert Samuel, a mi főkormányzónk, mellette jobbról Rav Jichak Hakohen Kook, Erec-Jiszrael főrabbija, annak jobbján Edvin Samuel, a főkormányzó fia. A templomban kapott benyomások kárpótoltak az előbbi keserűségért. Elég szentimentális vagyok, és sírtam az örömtől, hogy a mi népünk fia a főkormányzó, aki mégis a mi templomunkba jön, a mi ünnepünket üli, és a mi imáinkat, a mi nyelvünkön mondja. Két szónoklat volt. Először Rav Kook beszélt, azután a beteg másik (szefárd) főpap, Jakob Meir helyett egy szefárd rabbi. A גאולה megváltás volt mindkét prédikáció témája. „A szabadság ünnepe erősítse szívünkben a szabadság utáni vágyat és akaratot" – mondta Rav Kook. A szefárd rabbi pedig a főkormányzóhoz szólt. „Bízunk a főkormányzóban – mondta –, s hisszük, hogy tudni fogja népe iránti kötelességét. Nem kívánjuk tőle, hogy részrehajló legyen s igazságtalan más népek fiaival szemben, de dolgozzon ő is mint hű zsidó az új haza felépítésén." A főkormányzó szemében könnyek csillogtak, mikor a Tórával kezében ott állt a frigyszekrény előtt, s szeretettel nézett a népére. Abban a pillanatban büszke, nagyon büszke voltam, s erősebb lett a hitem, ha ugyan ez lehetséges. A *kadis* imát így mondták: יתגדל ויתקדש שמה רבה... ובחיי בכל בית ישראל ובחיי נציב ארץ ישראל – „és Erec-Jiszrael kormányzójának életében..." stb.

Tegnap kisétáltam feleségemmel és kisfiammal az Olajfák hegyére, fel egészen a főkormányzói palotáig. A csudás kilátást le sem lehet írni. Keletre egészen a Holt-tengerig lehet ellátni, nyugatra pedig Jeruzsálem te-

Mordechai Avi-Shaul, Zenta, 1919

rül el a hegyeken. Mikor estefelé lebukott a nap Cion hegye mögött, és bearanyozta az egész város képét, azt mondja a feleségem: „Úgy tűnik nekem, hogy a nap csak Jerusalajimnak süt." Mikor besötétedett, s a lámpák fénye millió rezgésben egyesült a csillagok ragyogásával, s minaretek és kupolák sziluettje narancssárga keretben vált el a sötét égboltozattól, oly gyönyörűség szorongatta a torkomat, amit soha-soha nem fogok elfelejteni. Abban a pillanatban úgy éreztem, hogy nincs többé *galut*, minden zsidó testvérem itt van körülöttem Erec-Jiszraelben, úgy éreztem, hogy *mindent* elértem. Úgy éreztem, hogy ezért az élményért érdemes élni és meghalni is.

A főkormányzó palotájának a kapujában állottunk, amikor Sir Samuel autója befordult a kapun, s ő barátságos mosolygással viszonozta a köszönésünket. Szemébe néztem, s emlékeztem a könnyeire, amiket a templomban láttam szemeiben ragyogni. Borzasztó intenzíven éreztem vele, átértettem az ő mély szeretetét és az ő nagy, nagy, súlyos, súlyos gondjait. Tudom, hogy ő szeret bennünket, tudom azóta, hogy először beszéltem vele Tel-Avivban, s meg is mertem ezt írni róla (a *Jüdisches Volksblatt*ban) olyan időben, amikor nagyon népszerűtlen volt, amikor az igazságtalan támadások tömegei keserítették. Ő nagyon jó ember és nagyon jó zsidó, s talán az a fő hibája, hogy túlságosan, a gyöngeségig túlzottan jó mindenkihez, még az ellenségeihez is. Lehet, hogy egy elhatározott, kemény, akár rossz ember is jobb szolgálatokat tenne a zsidó nemzeti otthonnak, mint ő – de mit tehetünk, ha ő nem tud rossz lenni, s nem tud kemény lenni. Vele kell szenvednünk nekünk is, míg az Isten jobban velünk lesz.

Szeretett Igazgató úr, azt hiszem, már elég volt, talán már unalmassá is váltam (nem akarok dicséretet provokálni!), főleg az ismétlésekkel.

Ha Isten segítségével Kfar-Szabában leszek, majd rendszeresen fogom Önt tudósítani az iskolám dolgáról s egyebekről is.

Most még egy kérésem van önhöz, kedves igazgató úr, ha nem esik nagyon terhére a teljesítése. Szükségem volna a legújabb magyar pedagógiai

irodalom könyvjegyzékére. Ha van önnek valakije a tanítványok között, aki ezt összeállíthatná, szívességét valamiképpen (az illető által kívánt módon) viszonoznám.

Apósom és családja nevében szíves üdvözletet közvetítek.

Magam, feleségem és kisgyermekeim nevében igaz szeretettel küldöm jókívánságaimat Igazgató úrnak, Őnagyságának kézcsókommal, valamint az iskolának. A tanár urakat is igaz tisztelettel üdvözlöm.

Igaz híve és tanítványa,

Mordechai Avi-Shaul

Megjelent az *Útközben* című honlapon, köszönjük a cfati Emlékmúzeum hozzájárulását az újraközléshez.

Patai József

Barangolás a csodavárosban

Részletek

A zsidó nép tragikumához tartozott, hogy nyelve az élet nyelvéből [a] „szentség nyelve" lett. De egyben szerencséje is, hogy így átmentődött határokon és időkön át. És nem aszott el, mint a latin meg [az] ógörög, mert minden korban voltak, akik megóvták a megmerevedéstől, minden időben akadtak rajongó újítói, poétái, „profanálói", akik kivitték a zsinagógák hűvös homályából, a *bet hamidras*ok szűkös, meleg házaiból, ki az utcára, az életbe.

A telefonnak is megvan a maga új héber neve. *Szah rahok* – távbeszélő. Éppúgy, mint ahogy a telegráfnak még a *haszkala* korában megalkották az elmés héber átírását: *dilug rav*. Tulajdonképpen: nagyot ugró.

Átmegyek a Herzlia Gimnáziumba. A *rehov* Herzl széles aszfaltján járok. Herzl utca. Herzl-iskola. Herzl Hotel. Herzl mozgó. Herzl-fényképek mindenfelé. A halhatatlanság hálája egy feláldozott életért. Körülnézek el-elábrándozva a cégtáblák különböző betűtípusain. Vagy százféle mesterség héber nevét látom a nyitott boltajtók és kapuk fölött.

Egy hatalmas plakát adja tudtul, hogy a kikötőbe egy hajórakomány cement érkezett, és „aki előbb jelentkezik, előbb jut hozzá". Bizonyára sokan sietnek, hogy le ne késsenek. Hiszen mindenütt építenek itt. Építenek olyan lázas sietséggel, mintha holnapra már mindent be kellene fejezni. A lakók feje fölött is építenek. Mert máról holnapra szűknek bizonyul minden, szélességben és magasságban egyaránt.

Nézem, nézegetem a cégtáblákat. Bizonyára keresek valamit, gondolja az utcán posztoló, héber számú rendőr. Felém siet, udvariasan megszólít héberül, és útba akar igazítani. De fölösleges. A Herzlia Gimnázium elzárja fönt az utcát, és impozáns homlokzata éppen szemközt néz velem.

Csengetnek. Pár pillanat alatt az egész udvart elözönlik a Herzlia lépcsőházából kihömpölygő gimnazisták. Ezeknek a fiúknak és leányoknak a szülei a *galut* minden irányából jöttek ide Tel-Avivba, és magukkal hozták a *galut* országainak bábeli nyelvzavarát, de a gyermekek már egymás közt csak tiszta héberül beszélgetnek, birkóznak, játszanak.

A Herzlia Gimnázium, Tel-Aviv, 1920

Még egy franciaórát is meghallgatunk. Gyönyörűség nézni azt a csodák csodáját, hogy míg az egész világon a hébert fordítják a különböző nyelvekre, hogy megértsék, itt ellenkezőleg, a franciát kell héberre fordítani, hogy megértsék. Palesztinában sem volt ez így mindig. „A héber nyelv nem alkalmas arra, hogy tanítási nyelv legyen" – mondották, és kár volna megfeledkezni arról az önfeláldozó hősi harcról, amelyet a palesztinai tanítóság a héber nyelv jogáért saját kenyéradói ellen folytatott. A mindennapi falat megvonása, kiéheztetés, erőszak, hatalom, semmi sem törhette meg a háború előtt lefolyt históriai kultursztrájkot, melynek jelszava volt, hogy „Erec-Izraelben vagy héberül tanítunk, vagy sehogy!" Palesztinában a tanítóság diadala volt a héber nyelv feltámadása.

Már késő este volt, mikor felejthetetlen Saron-völgyi kirándulásomról visszaérkeztem Tel-Avivba. Az új zsidó város ragyogó villanyfény árjában úszott. Amint az elektromos sugarak reá világítottak az égnek meredő karcsú pálmafák sziluettjeire, melyek közül itt is, ott is lágy héber dalok csendültek ki, olyan volt, mint egy megelevenedett keleti szimfónia. Tel-Aviv dalol. A *halucok* hazatértek a narancsültetvényesekből, az építő *kvucák* a vakolómunkából, kőtörő fiúk és leányok a *kvisről*, az országútról, és mind elárasztják az utcát boldogan beszélgetve, énekelve. Sokan a Rothschild-kert korzója felé tartanak, sokan a holdas tengerpart felé. A diákok is letették könyveiket, és az öregek is kijönnek, és belekeverednek a dalos áradatba.

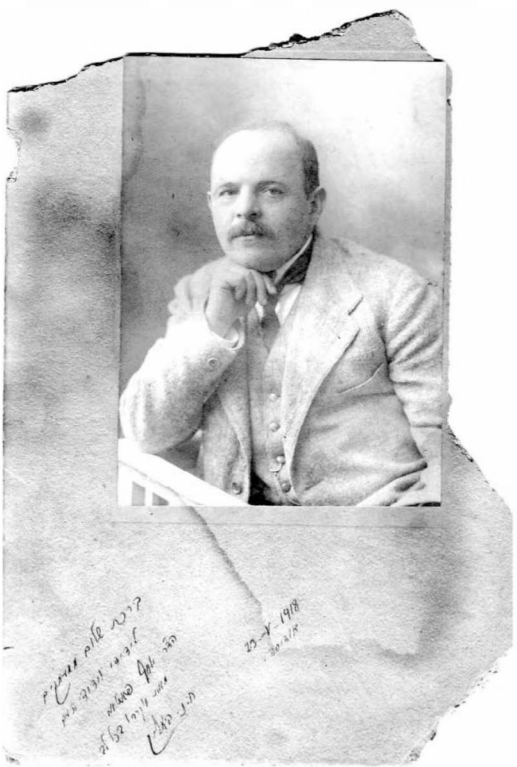

Bialik dedikált fényképe Patainak: „Barátomnak és népünk barátjának, dr. Patai Józsefnek meleg üdvözlettel és szívből jövő megbecsüléssel H. N. Bialik"

A Herzlia Hotel széles teraszán egész magyar kolónia várt reám. Mérnökök, *halucok*, Tel-Aviv amerikai gyorsaságú épülésének részesei, segítő munkásai. Köszönteni jöttek földijüket sok *salom*mal, a béke áldásaival. Ott van köztük a tömött fekete szakáll tekintélyével fellépő, zömök ifjú Sisa, aki a pesti Izraelita Tanítóképzőn kapta diplomáját, és most Tel-Avivban tanít héberül! Amellett minden gondja, hogy miként hozhatná ki a Szentföldre körülrajongott professzorát és igazgatóját, Bánóczi József doktort. „Palesztinának meg kell ismernie Bánóczit, és Bánóczinak meg kell ismernie Palesztinát" – mondja mint megdönthetetlen igazságot. Ott van köztük a megnyúlt termetű, komor tekintetű Klein [Pelley], akit a pesti egyetem jogi fakultásáról menesztett ki a numerus clausus, most odakünn is ügyvédi pályára készül, s a világért sem beszélne egy szót sem másképp, mint héberül. „*Rak ivrit!*" – feleli mindenkinek, aki más nyelven szólítja meg. És rajta ragadt elválhatatlanul a jelző, amely szinte második neve lett: Rak Ivrit. Ott van köztük a pesti Rabbiképzőből a Műegyetemre és onnan Palesztinába kikerült Breuer mérnök, az Emek lecsapolója, aki a mocsárszárítás technikájának legnagyobb tekintélye lett. Ott van Vámos mérnök, akinek minden kolónián láttam tervezett házait, és éppen ma délután benn álltam stílusos jemeni templomában Rison-Lecionban. Ott vannak a Szatmári (Szod-Moria) építésztestvérek, Tel-Aviv sok szép kis palotájának tervezői. Emődi, Tel-Aviv egyik legnevesebb fogorvosa, és még sok neves és névtelen munkása Palesztina újjáépítésének.

Pár pillanat múlva ott vagyok Bialik keleti stílben berendezett dolgozószobájában.

Csenget a telefon. A Gale-Aviv (Tavaszi hullám) kaszinóban türelmetlenkedik a társaság. Bialik asztaltársasága. A *Haarec* szerkesztősége.

– Mi újság Jeruzsálemben?

– Még betege vagyok a jeruzsálemi héberségnek – feleli a költő. – Sokáig nem is bírnám ki. Kitörik a nyelv nyakát, kificamítják kezét-lábát, és nekem valóságos fizikai fájdalom.

– Tulajdonképpen ki határozza meg az új fogalmak új nevét? – kérdem.

– A Jeruzsálemben székelő *vaad halason*. De itt mindenki újít és improvizál, ahelyett, hogy a Biblia, a Talmud, a Midras kimeríthetetlen forrásaihoz fordulnának.

A régi és mindenütt ismétlődő nyelvújítási harc ez – gondolom magamban. – Lezajlott Franciaországban éppúgy, mint Angliában, Németországban éppúgy, mint Magyarországon, Palesztinában egy jó évszázaddal később vált aktuálissá, de a fő, hogy aktuálissá vált, és már életbe vágó. Bialik a klasszicitás híve, a jeruzsálemiek kissé merészek. No meg talán ami készül Jeruzsálemben, nem tetszik Tel-Avivban. Viszont szociális kérdésekben Tel-Aviv a progresszív, és ez nem tetszik Jeruzsálemben. Majd eldönti az idő, kinek miben van igaza.

A kaszinóterem hirtelen besötétedik, egy pillanat múlva fönt a plafonon sötétvörös lampionok gyulladnak ki. Egyik sarokban megszólal a jazzband és a misztikus vörös fényben tükröző parkettre foxtrottozó párok lejtenek ki.

A Gale-Aviv tengerparti kaszinó terme, fotó: Abraham Szoszkin, Tel-Aviv, 1922–1936

Valami kimondhatatlan fájdalom ragadt szíven. Minek hozták ezt ide a lázas, beteg Európából? Ezt a kábító narkotikumot, ide, ahol egy egészséges, új, viruló életnek rakják le a fundamentumait? Bialik észreveszi elbúsulásomat:

– Lehangol ez a kép? – kérdi mosolyogva. – Nincs-e benne a próféciában, hogy „akkor vigadni fog a hajadon a táncban"?

– Igen. Láttam ma künn a kolónián hóratáncot az alkonyatban. Szabad ég alatt kezüket egymás vállára téve forogtak a széles körtáncban ifjak és leányok, és a távozó nap bíborsugarakkal fonta át a szép testvéri táncot. Nem a tánc hangol le, csak *ez* a tánc, és itt.

– Kis áldozat ez az idegenforgalom oltárán. Jönnek angol tisztek és turisták, akiket jobban érdekel a foxtrott és a shimmy, mint a héber nyelv reneszánsza. Ezeknek is kell nyújtani valamit. Nem nagyobb bűn ez, mint amikor Salamon király a pogányok kedvéért oltárokat épített Jeruzsálem mellett a pogány isteneknek.

A vörös lampionok elaludtak. Pillanatnyi sötétség után újra kigyulladtak a terem villanycsillárjai. Kimegyünk a teraszra. Elnézünk a filiszteus partok felé. Lent a betonpillérek közt két *haluc* sétál a sötétben dalolva. Bent a városban már tilos az ének ilyen késő éjszaka – amint a legújabb héber plakát hirdeti. Polgármesteri rendelettel kellett eltiltani az utcai éneklést. De itt a tengerparton a legzengőbb hang is belevész a hullámok zúgó morajlásába, és nem háborítja a csendet.

Patai József: *A föltámadó Szentföld*, Jüdischer Kunst-Verlag, Wien, 1926

Rafael Patai

A Patai család *alija*története

Hosszú és nehéz folyamat volt, amíg a Patai család valamennyi tagja Erec-Izraelbe érkezett. 1924 a kezdet, amikor apai nagyapám, R. Mose Klein Jeruzsálemben a Mea-Searimban telepedett le, két fia és egy lánya már ott élt. Apám [Patai József] akkor járt először Erecben. Csak tizenöt évvel később, 1939 őszén jöttek véglegesen a szüleim Tel-Avivba. De apám szinte minden évben ellátogatott Erec-Izraelbe, 1934-től anyám is csatlakozott hozzá, és minden alkalommal egyre hosszabb ideig tartózkodtak itt.

1933 április-májusában apám ismét Erecbe látogatott, és barátjával, dr. Fodor Lajos hatvani ügyvéddel [a cionista mozgalom egyik vezetőjével, a holokauszt áldozatával] közösen telket vásárolt Tel-Aviv mezőgazdasági

Am meiner zweiten Fahrt nach Palestina in Patai's Gruppe

David Laszlo Bela Szekely on his second trip to Palestine ca. 1935, standing, 4th from left

A *Múlt és Jövő* szentföldi útja, az álló sorban szemüveggel Patai József, az álló sorban balról a negyedik Székely Dávid, 1935

Patai József és Saul Csernihovszki a tel-avivi tengerparton

külvárosában, Borohov negyedben. A telek egyik sarkában egy régi háromszobás faház állt, mellette pedig egy tyúkól, és a telek többi részét narancsfákkal ültették be. Apám és Fodor megvásárolták a telket, és azt tervezték, hogy ikerházat építenek rajta a két család számára. Addig is, míg beköltözne a két család, kiadnák bérbe a házat. A húgommal, Évivel 1933 májusában érkeztem meg Jeruzsálembe. 1935-ben családi tanácskozás folyt arról a határozott elképzelésről, hogy apám a magyar–zsidó *Múlt és Jövő* című folyóiratának mintájára egy héber–angol nyelvű, havonta megjelenő folyóiratot alapítana Erecben, és ez biztosítaná szüleim *alijázását*. 1938-ban Guszti öcsém is Izraelbe érkezett, és a Jeruzsálemi Héber Egyetem hallgatója lett. 1939 nyarán Évi visszatért Jeruzsálembe kislányával, Tircával, aki kétéves korára már bejárta Magyarországot, Svájcot és Franciaországot. 1939 őszén, néhány héttel a második világháború kitörése után a szüleim is véglegesen megérkeztek. A hattagú Patai család Erecben egyesült.

Érthető volt, hogy apám hezitált, elhagyja-e Magyarországot. 1937-ben ezt nem tette meg, de nem elsősorban a megélhetés gondja tartotta vissza. Két dolgot mérlegelt, mindkettő széles körű tevékenységét érintette: attól tartott, ha elmegy Magyarországról, nem lesz, aki helyette terjeszti és fenntartja a zsidó kultúra iránti általános érdeklődést, és a *jisuv* egyre gazdagodó életéről és kulturális eseményeiről szóló beszámolókat. Nem véletlenül töprengett azon is, hogy legalább bizonyos mértékben megtalálja-e Erecben a képességeinek megfelelő tevékenységi területet.

Aggodalma nem volt alaptalan, ez kiderült, amikor az utolsó pillanatban, 1939 nyarán, még mielőtt a háború megakadályozta volna, elhagyta

Magyarországot. Ötvenhét éves korában nem talált sem egyetemi, sem képességéhez méltó intellektuális elfoglaltságot, be kellett érnie az akkor újonnan alapított Palesztinai Héber Egyetem Baráti Körének vezető posztjával.

Angolból fordította Freireich Sommer Ágnes

***

Patai József levele Budapestről Rafael Patainak Jeruzsálembe, 1938. április 20.

Mint láthatod, próbálunk egy zarándokutat szervezni *savuot*ra, egy kis csoporttal utazunk majd Fodorral együtt. Mindenesetre küldjenek egy rövid angol nyelvű levelet az egyetem titkárságáról, hogy szívesen látnak az egyetemi ügyekről folytatott beszélgetésre. Erre a levélre kaphatok valutát az utazáshoz. Adja az ég, hogy béke legyen Erecben még *savuot* ünnepe előtt, és hozzon nekünk minden jót. Alig várom, hogy mehessek, élvezzem az ottani légkört, és találjunk rá lehetőséget, hogy néhány napot együtt töltsünk.

Remélem, hogy jól vagy, szeretettel, apád, Joszef

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Patai József levele Budapestről Rafael Patainak Jeruzsálembe, 1938. április 29.

Guszti holnap vizsgázik az egyetemen, ő is azt tervezi, hogy elmegy, és Erec-Izraelben folytatja a tanulmányait az egyetemen. De erről majd együtt döntünk.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Patai Éva levele Párizsból Rafael Patainak Jeruzsálembe, [1938. május körül]

Magyar helyzet katasztrofális, a családnak el kéne menni mielőbb, sajnos apu nehézkes és energiátlan, Guszti önző, heves, gyerekes, rá még nem lehet számítani. Istenem, húszéves, és az idegei sajnos nem jók, a politikai események rettenetesen izgatják. Anyu szintén rettenetesen ideges, nem csoda, szörnyű egy év volt, közben otthon is dolgok voltak, amiket nem tudsz: aput feljelentette valaki, s heteken át letartóztatás és sokévi fogház lebegett a feje fölött (valutaügy), s ez megtörte sajnos. Ezekben a rettenetes időkben Guszti egy lépést sem tágított apu mellől, kvázi vigyázott rá, ekkor úgy viselkedett, mint egy bölcs felnőtt. Mindez otthon volt, amikor

anyu Palesztinában volt, és még utána is hosszú ideig nem múlt el teljesen a veszély, csak mostanában. Állítólag a hitközség mószerolt, hogy apu hazafisága kétes, az egész lapot beszüntetés fenyegette; nos, most aztán mindent tudsz. Apuka, hála az Égnek, összeszedte magát, de meg van bensőleg törve, nem aktív és nem képes magát semmire sem elhatározni.

Patai Edith levele Budapestről Rafael Patainak Jeruzsálembe, 1938. május 9.

Igyekszünk az állampolgársági bizonyítványt megszerezni, valami írások az apu nagyapjáról hiányoznak, valószínűleg oda kell utazni apunak Eszenybe, ahol a nagyapja élt. Guszti még nem döntött, itt tanul-e még egy évig, vagy igyekszik kimenni, ami nem olyan egyszerű. A társasutazás, ha meglesz, nem lesz túrákkal egybekötve, többnyire komoly körülnézők akarnak menni. Így apunak meglesz a szabadjegye, és ő is körülnézhet. Évi is írja, hogy menjünk el, bár ezt könnyű írni, és nehéz keresztülvinni.

Rafael Patai levele Jeruzsálemből szüleinek Budapestre, 1938. május 20.

Nem értem, mért nem tetszik közelebbit írni Gusztira vonatkozólag. Hiszen ha tényleg jönni akar, akkor már most meg kell tenni a lépéseket. Leghelyesebb, ha a szükséges bizonyítványokat egyenesen az egyetemre küldi, de ugyanakkor engem is értesít, hogy én a magam részéről megtehessem a szükséges sürgető és beajánló lépéseket. Apunak még csak azt akarom mondani, hogy semmi esetre se vállalja még a legkisebb számú társaság kalauzolását sem az országban. Támadások egészen váratlanul itt-ott mindig történnek, és nem lehet a felelősséget vállalni. Palesztina ma igazán nem kéjutazók országa, hanem csak bevándorlóké, akik a nagy rosszból kisebb rosszba akarnak menekülni.

Rafael Patai levele Jeruzsálemből Patai Józsefnek Tel-Avivba, 1938. július 1.

Even-Zahav nyomatékosan kérte, hogy írjam meg neked, haladéktalanul beszélj dr. Gliksonnal és Berl Katznelsonnal Tel-Avivban, akik az egyetem tel-avivi baráti körének döntéshozó tagjai, és akiktől a „megfelelő személy" kiválasztása elsősorban függ. Mondd el nekik, hogy Even-Zahavtól tudod, hogy Schneurson át szeretné szervezni az osztályát, és egy reprezentatív munkatársat kíván az ereci egyetem baráti körének az élére állítani, és ők is rád gondoltak. Mivel úgy gondolod, hogy eljött az *alijád* ideje, neked is kedvező az ajánlat. A magam részéről csak annyit tennék hozzá, tudva,

hogy nem kellemes, ha valaki éveken át mindig csak ad és ad, és most hirtelen kérnie kell. „Ideje van, hogy adj, és ideje van, hogy kérj." Most rajtad a sor. Kérj, hogy később újra adhass.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Köszönettel tartozunk Bock Júliának, hogy a New York Public Library (Manuscripts and Archives) gyűjteményében, Rafael Patai hagyatékából kikereste az eredeti leveleket; Daphne Patainak és Jennifer Schneidernek, Rafael Patai lányainak, hogy hozzájárultak a levelek közléséhez.

Szalai Anna

A Buxbaum család története

Néhány család története pontos lenyomata a 20. század történetének. A hagyományon nevelkedő nagycsaládok valamennyi tagja keresi saját életének kereteit, az elhelyezkedést a század elejétől jelentkező politikai, ideológiai, művelődési, vallási irányzatokban, a mindennapi élet feltételeinek biztosítását, az önmaga és gyerekei számára vágyott boldogulás lehetőségeit.

A Buxbaum család története Pápán kezdődik. Buxbaum Lipót Arie, a városban szeretettel emlegetett pedagógus a pápai zsidó elemi iskolát vezette. Testvérei szétszéledtek, Jakab tanár, Kismartonban hitközségi elöljáró lett, Ármin Pozsonyban működött tanárként, Benő Kolozsváron a zsidó iskola igazgatója, lánya, Milka férje, Seelenfreund Jedidia Gerzson alapította az optikuscsalád máig Jeruzsálemben működő üzletét. Josua a galántai rabbi, bár családjával együtt salvadori menlevelet kapott, közösségével együtt Auschwitzban pusztult el.

A pedagógus Buxbaum Lipót hat fia és lánya Pápán született. Cionista szellemben nevelte a gyerekeit és az unokáit. Két fia, Béla és Gyula

Béla Mordechai, Rivka, Lipót Egyiptomban, 1928

Buxbaum Béla Mordechai

*alijá*zott, Lipót a húszas-harmincas években mindkettőjük esküvőjére Erecbe utazott. Béla esküvője alkalmából érkezett először a Szentföldre, és a piramisok tövében tevegelő családtagokról készült fénykép tanúsítja, hogy az ifjú párral együtt Egyiptomba is ellátogatott.

Lipót gyerekei közül Sándor és Károly orvosi egyetemet végzett. Az osztrák–magyar hadseregben mindketten végigharcolták az első világháborút. Sándor a numerus clausus miatt, több kortársához hasonlóan, Prágában fejezte be egyetemi tanulmányait. Visszatérve Magyarországra számos nehézségbe ütközött, amíg a diplomáját elfogadták, és orvosi pályán működhetett. Pápán praktizált, aktívan részt vett a cionista mozgalomban, gyerekeit héberül tanította, *alijá*ra készítette fel őket. A háború alatt a keleti frontra hurcolták munkaszolgálatra, orosz fogságba esett, tífuszban megbetegedett, és nem élte túl. Károly hajóorvos lett, majd miután többször szenvedett maláriától, elhagyta a tengert. A Lenin-féle Oroszországban orvosokat kerestek, Szentpétervárban telepedett le, de a harmincas években nyoma veszett. Vagy a sztálini tisztogató perek, vagy a világháború áldozata lett.

A Buxbaum testvérek közül Béla életútja a legmozgalmasabb, sorsába váratlan fordulatok fonódtak.

Jogi egyetemet végzett, ügyvédként működött, végigharcolta az első világháborút, Magyarországon csatlakozott a háborút követő forradalmakhoz. A Tanácsköztársaság idején Pápa város parancsnoka lett, zsidó védelmi csapatot szervezett a megyében az antiszemita megmozdulások kivédésére. A Tanácsköztársaság bukása után menekülnie kellett. A családi legenda szerint egy barátja hajón érkezett a Dunán Bécsből, amikor kiszállt Budapesten, iratot cseréltek, és Béla a barátja irataival szállt fel a hajóra. Így menekült Csehszlovákiába, ahol ügyvédként működött, és bekapcsolódott a cionista mozgalomba.

Élete határozott fordulatot vett, amikor nagybátyjánál, Josuánál, a galántai rabbinál vendégeskedett néhány hónapig, és hatására minden idejét a Tórának szentelte.

Josua, a *jesiva* vezetője engedélyezte tanítványainak, hogy magánúton világi tanulmányokat is folytassanak, azt tanácsolta Béla-Mordechainak, hogy a Szentföldre meneküljön. 1925-ben érkezett Jeruzsálembe. Ügyvédi irodában iratokat másolt, hogy gyakorlatot szerezzen, és megtanulja a szaknyelvet. Valószínűleg Herman, anyai nagybátyja segítette az első időkben, apja biztatására még egy támogatóra talált, a Generali utazási iroda vezetője, Zak Emmanuel, az ismert jeruzsálemi hoteltulajdonos és közéleti személyiség, Jerahmiel Amdurski sógora Lipót egykori tanítványa volt. Sem Lipót, sem Mordechai nem gondolta volna, hogy Emmanuel, megismerve egykori tanára fiát, egy szép napon így fordul sógorához: „Ha lenne lányom eladósorban, rögtön lecsapnék rá: tehetséges, szép, jó családból való. De sajnos nincs." Jerahmielnek viszont volt, hallgatott sógorára, Mordechai így találta meg jövendőbeli feleségét, Rivkát. 1927-ben összeházasodtak.

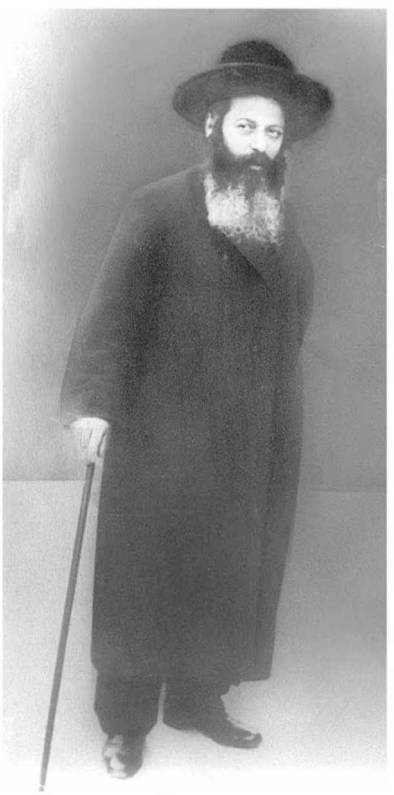

Buxbaum Josua

Az eljegyzésen tekintélyes, közismert személyiségek jelentek meg, Kook főrabbi és Joszef Haim Sonnenfeld rabbi is áldást mondott. Az eskövő kiemelkedően ünnepi eseménynek számított. Eljöttek a legnevesebb rabbik és közéleti személyiségek, a jeruzsálemi zsidók és arabok. A mufti is jelen volt, és különleges ajándékkal kívánta meglepni az örömapát. Jerahmiel a rendkívüli alkalomhoz illő rendkívüli ajándékra vágyott: az ifjú párral a patriarchák sírhelyéhez szeretne ellátogatni Hebronba. Kívánsága teljesült.

Mordechai Jeruzsálemben, a Jaffa utcában nyitott ügyvédi irodát, a *Doar Hajom* című lap 1929. február 1-én közölte a hírt: Jerahmiel Amdurski vejét, Mordechai Buxbaumot az erec-izraeli kormány felhatalmazza, hogy bármely bíróságon ügyvédként működjön.

Hamarosan vezető körökben is ismert ügyvédnek számított. A mandátum idején harcolt az ortodox közösség jogainak elismeréséért, az Agudat Jiszrael világszervezetben és erec-izraeli tagozatában vezető tisztséget

töltött be. Nagy családi házat épített Rahavia és Seare-Cedek határán, a mai napig a család otthona a Buxbaum-ház. A jeruzsálemi városháza tanácsának tagjaként a függetlenségi háború idején gondoskodott a város vízellátásáról, az államalapítás után alpolgármesternek és számos bizottság tagjának választották. Apja nevére *jesivát* alapított, adományából épült fel az anyja emlékére emelt zsinagóga. 1989-ben utcát neveztek el róla Jeruzsálemben.

Élete sikerekben bővelkedő jeruzsálemi korszakának egy rendkívüli eseménye megrendítette egész családját és közösségét. 1937-ben az Agudat Jiszrael világszövetség harmadik, Marienbadban összeült konferenciájára érkezett Csehországba, ahol a politikai bizottság elnökének választották meg. Hazafelé tartva Jeruzsálembe, megszakította az útját Bécsben, családi találkozóra készült apjával, testvérével, Sándorral és Sándor feleségével. Magyarországi és jeruzsálemi családját, barátait és minden ismerősét váratlanul érte a hír, hogy a bécsi hotelban letartóztatták. A Tanácsköztársaságban vállalt tisztsége miatt a magyarországi letartóztatási parancs még mindig érvényben volt, és a magyar hatóságok osztrák közreműködéssel

A Central Hotel Amdurski a jeruzsálemi óvárosban, a Jaffa kapu közelében, 1910 körül

Magyarországon akarták bíróság elé állítani. A rossz hír hamar terjed, eljutott az Amdurski családhoz és a náluk szüleikre várakozó gyerekeikhez is.

Az Agudat Jiszrael izraeli tagozata, Mordechai közeli, szintén pápai barátja, társa az ügyvédi pályán és az ortodox szervezetekben, Breuer Izsák Jichak, aki ott volt vele a marienbadi konferencián, valamennyien hozzáláttak, hogy kimentsék a veszélyes helyzetből. Haim Cohn, aki később igazságügyi miniszter és a legfelső bíróság elnökhelyettese lett, gyakornok volt Mordechai ügyvédi irodájában, a hírre Bécsbe érkezett. A brit mandátum idején Mordechai angol állampolgárnak számított, politikusok, közéleti személyiségek a zsidó szervezetekkel összefogva tiltakoztak a letartóztatása ellen, amíg el nem érték, hogy az osztrák felsőbíróság érvénytelenné nyilvánította az őrizetbe vételt. A Buxbaum–Amdurski család számára örökre emlékezetes marad, hogy *hanuka* hetében, az ötödik gyertya napján, az Amdurski Hotel hagyományos Bne-Brit ünnepségén érkezett meg a kiszabadulásáról szóló távirat. A család azóta is az ötödik napon tartja *hanuka*, a győzelem ünnepét.

Mordechai, az ortodox közösség egyik vezető személyisége sosem öltött hagyományos ortodox viseletet. Szellemiségében hasonlíthatott közeli barátjára, Breuer Jichakra, az európai kulturális és intellektuális értékeket is képviselő filozófusra, ügyvédre, rabbira, vallási vezetőre, aki hozzá hasonlóan az Agudat Izrael egyik alapító vezetője volt, és a Tóra szellemében születendő zsidó államba vetett megingathatatlan meggyőződés vezette egész életében. Egy Breuer Jichakkal készített interjú bevezetőjében olvassuk a hozzá látogató újságíró leírását otthonáról. „Dolgozószoba. Minden oldalról könyvek veszik körül. Békességben megférnek itt a Biblia mellett Yom Tov Asevilli Talmud-kommentárai, Bialik és Agnon kötetei, a klaszszikus német irodalom. Amram Blau rabbi. Frankfurti rabbik képe díszíti a falakat: Samson Raphael Hirsch és veje, Breuer Salamon [Jichak apja]." (*Hacofe*, 1938. május 6.) Hasonló miliőben élhetett Mordechai is.

A Buxbaum családtagok cionista érzelmeinek egyik forrása a pedagógus Lipót tanítása lehetett. Második szentföldi útjának még érvényes irata segíthette bátor, határozott fellépését, így menekült meg feleségével és Sándor feleségével és gyerekeivel együtt a deportálástól. A pápai zsidókat a gettóból a műtrágyagyárba hurcolták, a közelben a vasúti síneken várakoztak a szerelvények, már megkezdték a zsidók bevagonírozását. Lipót tudott a budapesti Mentőbizottság szervezésében Kasztner-vonat néven ismertté vált akcióról. Odalépett egy német tiszthez, és rövid beszélgetés után a deportálóvagon helyett egy Budapestre tartó vonatra szállhattak fel. A háború utolsó hónapjait a fővárosban töltötték a Vöröskereszt védelme alatt működő házban, majd hamis papírokkal bujkáltak. A felszabadulás

után visszatértek Pápára. A városban a „jóságos Buxbaum bácsi" néven emlegetett tanító talán már nem lepődött meg, amikor a könyvszekrényét feldúlva, a könyveket a földön szétszórva találta. De előkerült a héber könyv, amiből a háború előtt Sándor tanította gyerekeit, most Lipót folytatta. 1946-ban a családi körülmények úgy alakultak, hogy Lipót magához vette tizenkét éves unokáját, Buxbaum György Asert, és elindult vele Erec-Izrael felé, ahol családjával együtt Lipót két fia és lánya várt rájuk. A szükséges papírokkal felszálltak a Constanta felé tartó vonatra. A hetvenhét éves pedagógus kényelméről gondoskodtak az *alijá*t szervező cionista fiatalok, hálókocsiban biztosítottak számára helyet.

Buxbaum György Aser, 1946

Aser egy másik vagonba került, az éjjeli vonatozás elaltatta, közben pedig ellopták a kabátját a zsebében rejtőző valamennyi, az utazáshoz szükséges okmányával együtt. A magyar–román határon még átengedték valahogy, de a kikötőben csak Lipót szállhatott fel a hajóra. Aser a Dror Habonim felügyelete alatt várta, amíg újabb iratokkal a kikötőbe visszatérő és ismét Erec felé induló hajó fedélzetére léphetett. *Szukot*kor érkezett a haifai kikötőbe, *bar-micvá*ját már Jeruzsálemben ünnepelte a családjával.

Lipót Jeruzsálemben hunyt el, alig egy hónappal az előtt, hogy az ENSZ-ben megszavazták Izrael Állam alapítását.

Köszönettel tartozom Buxbaum Mordechai lányának, Ruth Elonnak és Lipót unokájának, Buxbaum György Aser orvosnak a családról folytatott beszélgetésekért és a családi fényképekért.

A BRIT MANDÁTUM ALATT ÉS UTÁN

ELI NETZER

A *kibuc*

A *kibuc* egy különleges életforma, amelyet tagjai szabad akaratukból választottak. Ennek az életformának a kialakítását a 20. század elején a szocialista ideológia ösztönözte azzal a céllal, hogy a diaszpóra zsidóságának társadalmi és gazdasági feltételeit megváltoztassa, hogy munkások és mezőgazdasági munkára alkalmas földművelők legyenek Erec-Izraelben. A nehéz életfeltételek arra késztették az első *halucok*at, hogy kommunákban, két kezük munkájából, szegényes körülmények között éljenek. A *kibuc*tagok (*kibucnyik*ok) számára meghatározó az a döntés, hogy egy olyan közösség tagjai, amelyben a köz és az egyén érdeke egyenrangú, sőt a közösség előbbre való az egyénnél.

Az első *kibuc*ot, Deganiát, 1910-ben a Kineret-tó (Galileai-tenger) partján hét alapító tag hozta létre. Más zsidó lakta településektől távoli, lakatlan, mocsaras területen telepedtek le a környékbeli arab lakosok folytonos zaklatásai közepette. Eltökéltségük példát mutatott az utánuk érkező több tízezer *alijá*zónak.

Degania kibuc *tagjai*, fotó: Jaakov Ben-Dov, 1912

Nagymosás Kineret kibuc*ban*, fotó: Leo Kann, 1912

A kibuc *törvényei*

A *kibuc* Izrael társadalmának elválaszthatatlan része, az ország törvényei a *kibuc*ra is érvényesek. De egyedi formája miatt saját törvényei is kialakultak. A *kibuc* központi döntéshozó szerve a közgyűlés, amelyben minden *kibucnyik* szavazati joggal részt vesz. A közgyűlés gyakran, hetente vagy ritkábban ül össze. A *kibuc* vezetése a titkárság, a titkár és a többi feladatra választott vezető feladata. A *kibuc*ban közvetlen demokrácia uralkodik, minden *kibucnyik* szavazhat, és minden *kibucnyik*ra szavazhatnak.

A *kibuc*ok első éveiben egyáltalán nem létezett magán-, csak köztulajdon. A *kibucnyik*nak, akár sátorban, akár barakkban, akár épületben lakott, még saját vízforralója sem lehetett. Az évek során mindez megváltozott, ma már minden *kibucnyik* magántulajdona fölött maga rendelkezik.

Munka a kibuc*ban*

Kezdetektől napjainkig a *kibuc*okban minden férfi és nő egyenjogú. A *kibuc* alapelve az önálló munka. A bérmunkások alkalmazása kihasználásnak számított. Ez is megváltozott a gyakorlati szükségletek és az ideológia változása miatt. Az első *kibucnyik*ok a mezőgazdasági munkát nemcsak szakmának, hanem saját maguk, a föld és a zsidó nép megváltásának tartották. Az első *kibucnyik*ok a nép *haluc*ainak vélték magukat, mivel generációkon keresztül gettókba zárva éltek a szétszóratásban, és nem végezhettek semmiféle alkotómunkát.

Kezdetben a mezőgazdasági tevékenység elsősorban az önellátást szolgálta, és csak később kezdtek nagyobb mennyiség termelésébe. A *kibucnyik*ok nem rendelkeztek előzetes földművelési ismeretekkel, a gyakorlatban tanulták meg, küldetésnek tekintették. Ma már a *kibuc*ok mezőgazdasága világviszonylatban is a legfejlettebbek közé tartozik.

Az első évtizedekben a *kibucnyik*ok a földművelést elsőrendűnek, az ipari munkát feleslegesnek tartották, hiszen ipari termékre a *kibuc*nak nincs szüksége. De a valóság más volt. Az első *kibuc*ok közül több is földművelésre alkalmatlan területen létesült, kénytelenek voltak más megélhetési forrásról gondoskodni. A létfenntartás erősebb volt az ideológiánál. Más *kibuc*okkal, illetve a környék gyáraival közös ipari létesítményeket hoztak létre. Ezzel meg is dőlt a bérmunkát ellenző szemlélet. Az ipari tevékenység jelentős támogatást nyújtott a *kibuc*nak, és megváltoztatta a munkabeosztást és a feladatok elosztását. Az irányításhoz hozzáértő vezetőre, a munkához szakemberekre volt szükség, akik huzamosan működtek feladatkörükben.

A különféle szolgáltatások a kibuc*ban*

Amikor a *kibuc*ok szegények voltak, és csak az alapvető szükségletekkel láthatták el a tagjaikat, nem volt nehéz fenntartani az egyenlőség elvét. Ma már a *kibuc*okban magas az életszínvonal, a *kibucnyik*ok egy része tehetős,

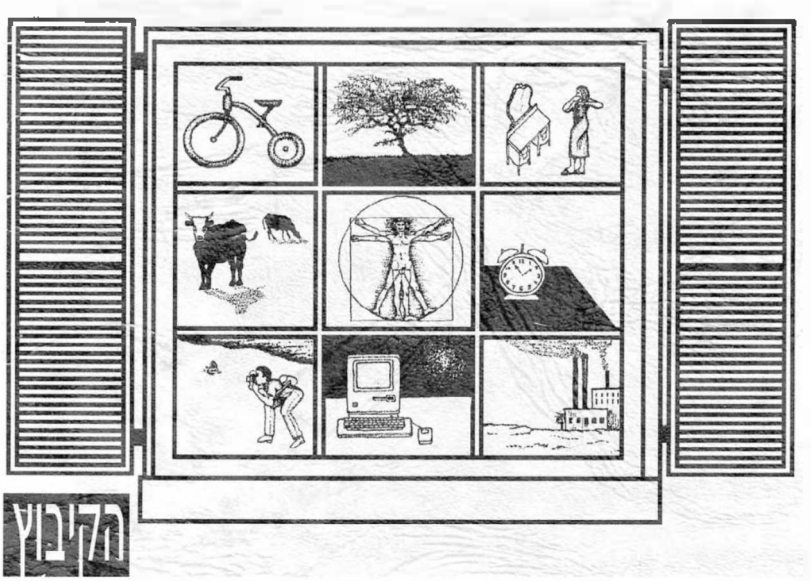

Eli Netzer, *A kibuc*, Országos *kibuc*mozgalom, 1993, a kiadvány borítója

az egyenlőség elve eltűnt. Egykor kevéssel is beérték, az akkori ideológia szellemében szükségletük és a lehetőségek szerint éltek. Ma a *kibucnyik*ok különböző életszínvonalon élnek. A *kibuc* korábban és most is biztosítja az alapvető szükségleteket. Élelmezés az étteremből, orvosi ellátás, ruházat a mosodán és a ruharaktáron keresztül, áram- és vízszolgáltatás javítása, a lakások karbantartása, az idősek és a rászorulók gondozása.

Oktatás és család

A közös nevelés volt kezdetben az elfogadott szemlélet. A gyerekek születésüktől felnövésükig a gyerekházban nevelkedtek. A szülők sátrakban vagy barakkokban laktak, nem volt hely a gyerekeknek. Az első generációnak szigorú nevelési elvei voltak, a szülők alig mutatták ki érzelmeiket, és úgy nevelték a gyerekeket, hogy megbirkózzanak az élet nehézségeivel. Munka után találkoztak, és néhány órát együtt töltöttek a gyerekeikkel, este pedig visszavitték őket a gyerekházba. Az ideológiai megfontolásból, munka- és megélhetési körülményekből adódó közös nevelést addig bírálták, míg be is szüntették. A szülők második generációja a másik végletbe esett, a gyerekek hazaköltöztek, és a szülők felelősek értük, oktatási intézményekben tanulnak, és otthon laknak. Több *kibuc*ban befogadnak máshonnan érkező gyerekeket, akik a közösség tagjaivá válnak.

Vannak *kibuc*ok, ahol három vagy négy generáció is együtt él. Amikor eljön az ideje, a fiatalok összeházasodnak, az esküvő előtt is összeköltözhetnek. Köthetnek házasságot polgári vagy vallásos szertartás szerint. Az ifjú pár saját lakást kap a *kibuc*tól. Ha válásra kerül a sor, külön lakást kapnak, a gyerekek pedig tanulnak a megszokott oktatási intézményben.

Politika és ideológia

A *kibuc*mozgalom mindig az erec-izraeli munkáspárthoz tartozott. A mozgalom tagjai a politikai tevékenységet küldetésnek, a társadalmi harcot kötelességnek, a mindennapi élet elválaszthatatlan részének tekintették. Íratlan törvény volt a részvétel a május 1-i felvonuláson és a munkáspárti vezetők előadásain. Még a *kibuc* gazdasági nehézségeinek idején is jártak küldöttek a városban, hogy közelítsék a lakosságot a szocialista ideológiához. A Szovjetunió meghatározta az izraeli munkásmozgalom tevékenységét. A *kibuc*ok hűségesek voltak a Szovjetunióhoz és a cionista ideológiához is. Politikai kérdésekről folytatott heves viták miatt egyesek elhagyták a *kibuc*ot, vagy a nézetkülönbség szakadáshoz vezetett. Politikai okokból szétváltak *kibuc*ok, néhányan másik *kibuc*ba költöztek, vagy újat alapítot-

tak. Évtizedeken keresztül voltak a parlamenti képviselők és a miniszterek között *kibuc*tagok. Ben-Gurion, Izrael Állam első miniszterelnöke élete végén lépett be Szde-Boker *kibuc*ba a Negevben. Golda Meir, a negyedik miniszterelnök Merhavia *kibuc*ból indult, egy későbbi miniszterelnök, Levi Eshkol pedig Degania *kibuc*ból. Mose Dajan tábornagy, hadügy- és külügyminiszter Deganiában született. Jigal Allon, a függetlenségi háború harctéri parancsnoka, külügyminiszter Ginosar *kibuc*hoz tartozott, és a sor még folytatható. A *kibuc*mozgalom, a munkásmozgalom *haluc* alakulata a kormányváltás után (1977), amikor a jobboldal került hatalomra, hanyatlásnak indult, és véget ért egyedülálló vezető szerepe az izraeli társadalomban. A változások ellenére a *kibuc* máig egyértelmű politikai szemléletet képvisel.

Katonai szolgálat

A *kibucnyik*ok a katonai szolgálatot kötelességnek és küldetésnek tekintik. A hadsereg elit egységeiben már a harmincas-negyvenes években kitűntek néhányan. Jigal Allon huszonnyolc éves volt, amikor kinevezték a Palmah parancsnokává. Sokan szolgáltak az angol hadseregben a második világháború alatt. A vészkorszak idején a *kibuc*okhoz tartozó ifjúsági mozgalomból kerültek ki az ellenállás vezetői. Mordechaj Anielewicz, a varsói gettófelkelés parancsnoka, az ejtőernyős Szenes Hanna, a partizánok, Aba Kowner, Rózka Korczak, Haika Grossman, Goldfarb Cvi és még sokan mások.

Kultúra, művészet és oktatás

Az új *kibuc*társadalom formálói új kultúrára is vágytak. Izrael hagyományos ünnepeit a szétszóratás részének tartották, és olyan ünnepeket szerettek volna, amelyek szerintük illeszkednek a hazatérő zsidók életéhez. A *kibuc*okban feszült légkör alakult ki a művészekkel szemben a legfontosabb kérdés körül: szabad-e a művésznek bezárkózni a művészetébe, miközben a *kibuc*ban hiányoznak a dolgos kezek. És mégis, a művészet minden ágazata kifejlődött, az irodalom, a festészet, a szobrászat, a zene, a tánc, a színház és a film, s az ország vezető művészei kerültek ki a *kibuc*okból. Az évek során lehetőség nyílt egyetemi tanulmányokra és kutatómunkára is, közülük került ki az egyetemi élet számos kiváló vezető egyénisége.

A vallásos kibuc

Csaknem valamennyi *kibuc*mozgalomra érvényes törvény a vallásos *kibuc*okra is vonatkozik, bár a vallásos *kibuc*ok életvitelének alapja a hagyomány. A vallásos *kibuc*mozgalmat 1938-ban alapította a Hapoel Hamizrahi, ideológiai szemléletéhez tartozik a cionizmus, a szocializmus és a hagyományőrzés. Az első vallásos *kibuc*, Tirat-Cvi 1937-ben létesült Bet-Sean völgyben, az „őrtorony és védőfal települések" egyik első *kibuc*a volt. Húsznál kevesebb a vallásos *kibuc*ok száma.

Az új telepeket, hogy az arabok és esetleg az angolok ne zavarhassák meg, huszonnégy óra alatt húzták fel a Keren Kajemet földjein. A belső udvart deszkapalánkokkal vették körül, és kaviccsal töltötték ki. Ez a szendvicsszerű kerítés felfogta a puskagolyót. Belül három-négy deszkaépítmény szolgált ideiglenes lakásul. Egy őrtorony vigyázta a telepet, és házi generátor szolgáltatta a villanyt az őrtorony fényszórójához. Egy szomszédos *kibuc*ban készítették elő az építmények favázait, és mindent, amire az első napokban szükség volt az új telepen. Kora hajnalban indult el a teherautó-karaván célpontjára, és vitte a töméntelen sok faanyagot, a pár tucat telepest és két-háromszáz önkéntest, hogy segítsenek az építésben. Egy század harcos biztosította a munkálatok zavartalan lebonyolítását. Estére minden kész lett, a segítőtársak visszatértek bázisukra, csak az új *kibuc*, az új telep lakói maradtak.

Szabó Ödön (Jeshurun Elijahu): *Szabadságharcosok*, 1985

Napjainkban Izrael területén szétszórva kétszázhetven *kibuc* található, helyenként száznál kevesebb, másutt csaknem ezer tagot számlálnak. Az utóbbi években sokan szeretnének csatlakozni a *kibuc*okhoz, elsősorban a magas életszínvonal miatt. A változások miatt mintegy kétszáz *kibuc* közösségi településsé alakult. Körülbelül hetven *kibuc* továbbra is megtartotta a *kibuc* formát, vagy épp elkezdődött az átalakulása. A második és a harmadik generáció megváltoztatta a *kibuc*ot és arculatát – lehetséges, hogy a következő generáció visszatér az eredeti elgondoláshoz?

Vajon sokáig lesznek még *kibuc*ok? Semmilyen közösség nem létezhet, ha létezését semmi nem indokolja.

Vajon a *kibucnyik*ok megmaradnak a termőföld és a kézműves munka elkötelezett híveinek? A *kibuc* még mindig otthont nyújt tagjainak, akik szeretik és büszkék rá.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Olosz Levente

Kibuc- és *mosav*alapítók

Az első világháború után magyar nyelvterületen a cionista mozgalom ifjúsági szervezeteiben folyt az erec-izraeli *kibuc*ok alapítására felkészítő munka. A *haluc*ok egy új országot akartak teremteni, követ törtek az országutak építéséhez, mocsarat csapoltak le, szűzföldet tettek termővé, esténként olvastak és tanultak, előadásokat hallgattak, és ideológiai vitákat folytattak. A két világháború között az erdélyi és a felvidéki cionista ifjúsági szervezetek jártak élen a *kibuc*alapításban, de magyarországi *haksarák*on is előkészültek az *alijá*t tervező csoportok.

A magyar anyanyelvűek első *erec*i faluját, Kfar-Gidont (Gideonfalva) az erdélyi vallásos szervezet, a Mizrahi alapította 1923-ban, de már a letelepedésnél nem várt akadályokba ütköztek: a megvásárolt földet a környező arab település lakossága nem akarta átadni. Az alapítás után két évvel a falu vezetője így emlékezett az eseményre:

> Amikor egy péntek reggel lovainkkal, ösvéreinkkel, ekéinkkel kivonultunk a mezőre, hogy az ugart felszántsuk, körös-körül vártak bennünket az arab fellahok, fiatalok és öregek kövekkel, parittyákkal. Hiába jelöltek ki nekik kárpótlásul sokkal jobb és míveltebb földet Bet-Sean mellett, ők bosszút akartak. És összejöttek a környékről is több mint kétezren. *Jehudi, ruch minkön!* Zsidók, el innen! – hangzott az ordításuk, és potyogtak a kövek, amelyek többeket közülünk súlyosan megsebesítettek. Ekkor, mi sem tudjuk, honnan, három puskalövés dördült el, az egyik arab támadónk elesett, kettő megsebesült. A fellahok ijedten szétfutottak, majd újra sorakoztak, mintegy közelharcra készen, és mindenre elszántan. Ekkor megérkezett az angol csendőrség.

Az angol hatóságok intézkedése után a *kibuc*alapítók megegyeztek a fellahok vezetőivel, hogy a békés elvonulás fejében mindegyikük hadisarcot kap, gyakorlatilag újból kifizették a föld vételárát. Richard Kauffmann építészmérnök a tagok kérésének engedve a *mosav*ot úgy tervezte, hogy az a főút két oldalán helyezkedjék el. A kezdeti nehézségek után a település 1926-ban már víztoronnyal, fürdővel és iskolával rendelkezett.

Mondjátok meg otthon, hogy egy igazi zsidó kolónián ebédeltetek, ahol minden, ami az asztalra került, a kenyér, a hús, a saláta, a főzelék, a gyümölcs, a méz, minden a saját termése volt, minden a Szentföld hozadéka, *toceret haarec*, mindenből adtak *terumot* és *maaszért*, ahogy a Biblia előírja. Igazi zsidó életet élünk itt. Amit pedig délelőtt a *kvucák*ban láttatok, azt mondom, azokra is szükség van! Ők voltak a mi úttörőink, ők egyengették nekünk is az utat. Ha ők nem lettek volna, mi sem ülhetnénk itt, a mi ortodox zsinagógánkkal, minden esti Talmud-tanulásunkkal, jámbor sakterünkkel és rituális fürdőnkkel. Ez az igazság!
Patai József: *A föltámadó Szentföld*, Jüdischer Kunst-Verlag, Wien, 1926

1922-ben angol és német mintára megalakult Erdélyben a Hasomer ifjúsági szervezet, 1929-ben már négyezer tagot számlált. Később a szervezet kettészakadt, de az utódszervezetek (Hasomer Hacair, Hanoar Hacioni) a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektettek az *alijá*ztatásra. A harmincas években több települést is alapítottak Erecben. Magyarországon 1927-ben alakultak a Hasomer Hacair csoportjai, a húszas évek végétől erősödtek meg a különféle irányzatú cionista szervezetek, és létrejöttek a *haksara* csoportok. A *kibuc*alapításra érkező fiatalokat Erecben már működő *kibuc*okhoz osztották be, ahol a tapasztalt *kibuc*tagok tanították őket a különféle munkákra, segítették gazdasági, kulturális és társadalmi tevékenységüket.

Erdélyi *olék* egy csoportja 1931–1932-ben *alijázott*. Kfar-Szabába, Saron tájegység legnagyobb kolóniájába költöztették őket. Gazdasági nehézségek

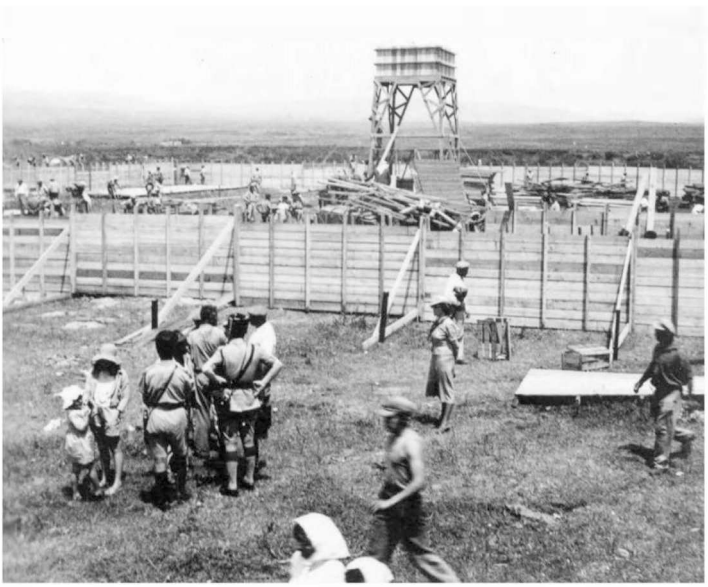

A „védőfal és őrtorony" akció, fotó: Brener, Dan, 1938

miatt csak későn jutottak földhöz, a letelepedést pedig pereskedési eljárás hátráltatta. 1933 szeptemberében sátraikat, fabarakkjaikat teherautókra pakolták, és átköltöztek a számukra kijelölt területre. A korábbi tulajdonos efendi bosszújától félve a *somer*ok fegyverrel őrizték a tábort, később rendőri segítséget is igénybe vettek. Itt alakították meg Givat-Hasomer néven az ideiglenes *kibuc*ukat. Több ipari üzemet létesítettek, mezőgazdaságban dolgoztak, legsikeresebb vállalkozásuknak a százkilencven kaptárból álló méhészet bizonyult. 1939-ben jelölték ki a *kibuc* végleges helyét Szíria és Libanon határán. Ez lett Dan *kibuc*, az államalapítás utáni években a két szomszédos országból érkező *olé*k befogadóközpontja.

Mi most itt állunk a kezdet kezdetén. Tudod, hogy haverjaink túlnyomó része (tizenhat huszonnégyből) csak most érkezett. Ezért hívlak. Tudom, hogy nem tartozol azok közé az emberek közé, kiknek közömbös, milyen körülmények között élnek. Akik el tudják fogadni egy idegen közösség már kialakult életformáit, amennyiben az biztosítja létfenntartását. Minálunk most minden forr, nagy-nagy belső lehetőségek tárulnak fel előttünk, ezért hívlak. Mert erre van neked szükséged, erre a nagy lehetőségre, és mert nekünk is szükségünk van mindenkire, akinek gondolkodásmódja közel áll hozzánk, akiben megvan a bátorság vállalni a kezdet nehézségeit azért, hogy a jövő olyan legyen, amilyennek akarjuk.
Kádár Zálman levele Szenes Hannának, Dan, 1941. július 12.

Maabarot *kibuc* alapítóinak első csoportja 1925-ben *alijá*zott, hosszú utat tettek meg az erdélyi–romániai *olé*k, mielőtt végső letelepedési helyükre érkeztek. Németországi és bulgáriai *olé*k is tartoztak a *kibuc*hoz. A magyarországi csoport 1932-ben csatlakozott hozzájuk, néhányan nem tudtak megbirkózni a mindennapok nehézségeivel, 1935-ben visszatértek Európába, Magyarországra, és munkaszolgálatosként a keleti frontra vezényelték őket.

Dalia *kibuc* erdélyi tagjai több évig tartó felkészülési időszak után 1933-ban érkeztek Erec-Izraelbe. Hadar-Ramataim, Magdiel és Kfar-Malal település volt az első szálláshelyük. Többnyire a helyi mezőgazdaságban és alkalmi munkákat vállalva várták a Szochnut jóváhagyását, hogy felépíthessék saját *kibuc*ukat. 1939-ben egy németországi csoporttal vonták össze őket, majd kijelölték számukra a letelepedés helyét. Dalia *kibuc* alapításakor a létszám százhatvan felnőtt és tizennégy gyerek volt. A *kibuc* fennállásának tizenötödik évfordulóján Jámbor Ferenc – aki *alijá*zása után több hónapot töltött ott – egy gazdaságilag erős és népes közösségről számolt be az *Új Kelet*ben megjelent cikkében. A kezdeti években a legnagyobb gondot a vízhiány jelentette, a geológusok állították, hogy azon a területen

Asztalosműhely, fotó: Kluger Zoltán, Maabarot, 1940

nem találhatnak vizet. De kitartó munkával mégis sikerült vízre bukkanni. A *kibuc* ipari tevékenységet folytat a szappangyárban és a lakatosműhelyből kifejlődött vízmérőóragyárban. Kulturális életének kimagasló eseménye az országos hírű táncünnepség.

Evron *kibuc* tagjai az erdélyi Hasomer Hacair első olyan nemzedékéhez tartoztak, akik már fiatalon a mozgalomban nevelkedtek. *Haksará*juk alatt Erdélyben alakították meg a Kibuc-Gimel Transzszilvániát. A csoport tizenöt fős magja 1938-ban indult el Erecbe, és az Ein-Semer *kibuc*ba került felkészítésre. Amikor önállósultak, egy kisebb lengyel–német csoporttal együtt alakították meg Evron *kibuc*ot. Később egy újabb erdélyi csoport csatlakozott hozzájuk.

A felvidéki magyar nyelvű területeken működő Hasomer Hacair tagjai cseh, illetve lengyel *alijá*zókkal közösen Sear-Hagolan néven alapítottak *kibuc*ot 1937-ben. A függetlenségi háború alatt a *kibuc*ot a szír hadsereg megtámadta, hosszadalmas harcok után elfoglalta és kifosztotta. A *kibuc* tagjai később visszatértek, és újjáépítették otthonukat.

Tánccsoport Dalia kibuc*cal szemben*, fotó: Kluger Zoltán, 1945

Romba dőlt víztorony, függetlenségi háború, Sear-Hagolan, 1948

A felvidéki Makkabia is készített fel fiatalokat az *alijá*zásra. 1936-ban megalakították Kfar-Hamakkabiát, a felvidéki magyar anyanyelvűekhez német *halu*cok társultak.

Az arab zavargások késleltették a házak felépítését, a biztonsági helyzet mellett a hiányos felkészültség és a nehéz terepviszonyok okoztak gondot

A „védőfal és őrtorony" akció a Hagana Kiriat-Bialikban lakó tagjainak segítségével, Kfar-Masaryk, 1938

az *olé*knak. A *kibuc*alapítás sokszor csak a második vagy a harmadik próbálkozás után járt sikerrel.

Kfar-Glikson *kibuc* 1939-ben alakult, az alapító tagok már 1934-ben és 1935-ben *alijá*ztak. 1935 júliusában Herzlia (akkor *mosav*) mellett alakult meg a Lamakor *kibuc*. A kezdet gyötrelmes volt: tőkehiány, taglétszámcsökkenés, kedvezőtlen terep hátráltatta a fejlődést. De 1937-ben már elégedetten számoltak be házaikról, gazdasági épületeikről, az állatállományról. Később újabb gondok miatt kénytelenek voltak feladni a települést. 1939-ben a tengerparttól távolabb ismét megbirkóztak a *kibuc*alapítás nehézségeivel Kfar-Gliksonban. Az egyik *kibuc*tag, Füredi Pali megfelelő kapcsolatainak köszönhetően kimentették a tagok idős szüleit Magyarországról, vagy a háború alatt, vagy közvetlenül utána. Harminc nagymama és nagypapa érkezett a *kibuc*ba. A „*kibuc*tagok szülei" státuszt élvezték, gondoskodtak róluk, lakást kaptak, dolgozniuk nem kellett, de segítettek, amiben tudtak: a gazdaságban, a konyhában, a mosodában. Egy egész nemzedék emlékszik Dénes néni pozsonyi kiflijére, ami a szombat elmaradhatatlan tartozéka lett.

A harmincas évek második felében egyre több csoportot készítettek fel *kibuc*alapításra Erdélyben, a Felvidéken és Magyarországon. A harmincas évek végétől az államalapítás körüli évekig fiatal, ideológiai nevelésben részesülő magyar anyanyelvűek alapították Maagan, Ramat-Hasofet, Evron, Haogen, Ein-Dor, Jehiam és Ceelim *kibuc*okat. Ezekben a *kibuc*okban helyezték el a holokauszt után érkezett *olé*k egy részét. 1940-ben a Hanoar

Hacioni alapította Saar-Jasuv *mosav*ot, de a függetlenségi háború miatt a település elnéptelenedett. A mozgalom Magyarországról *alijázó* tagjai, a harcok után leszerelt fiatal katonák 1949-ben újraépítették a közeli szíriai határ miatt továbbra is tűzharcoknak kitett *mosav*ot.

Maagan alapítóit az erdélyi Habonim ifjúsági szervezet toborozta, 1938 és 1939 folyamán kisebb csoportokban *alijáztak*. Néhányukat az angol hatóságok elfogták, és táborokba hurcolták. A csoport tagjainak többsége az Afikim *kibuc*ban folytatta a felkészülést. A település vezetői igyekeztek meggyőzni az erdélyi fiatalokat, hogy hozzájuk csatlakozzanak, de ők ragaszkodtak saját *kibuc* alapításához. 1941 júniusában a nyolcvan főből álló csoport a Hacer-Kineretbe költözött, és Maagan néven ideiglenes *kibuc*ot létesített. Többnyire a *kibuc*tól távol vállalt alkalmi munkából tartották el magukat, de közben megalapozták a gazdaságukat is, az állattenyésztést és kisebb ipari létesítményeket. Gazdag kulturális életet szerveztek, folyt a rendszeres héber oktatás, több ezer kötetes könyvtárat létesítettek. 1942-ben Joel Palgi és Goldstein Ferenc (Perec) önkéntesnek jelentkezett a *kibuc*ból az ejtőernyősök küldetéséhez a megszállt Európába. Joel Palgi egyedül tért vissza.

A függetlenségi háború után a *kibuc* végső helyére költözött. Mose Saret külügyminiszter javasolta, hogy költözzenek a Szíria és Izrael közt kijelölt demilitarizált övezetbe. Hosszas tanácskozás után a *kibuc* tagjai elfogadták az ajánlatot, és 1949-ben áttelepültek a Kineret déli partjára. 1954-ben a *kibuc* nagyszabású megemlékezésen adózott Goldstein emlékének. Csaknem háromezren jelentek meg, köztük Mose Saret miniszterelnök, Teddy Kollek, magas rangú kormánytisztviselők, Palmach-veteránok, a *kibuc*mozgalom vezetői. A légi bemutatót két kisrepülőgép tartotta, az egyik a tömegre zuhant, a szerencsétlenségnek tizenhét áldozata volt. A tragikus esemény mélyen megrendítette az egész országot.

Az államalapítás előtt egy évvel létesült a Haogen *kibuc*. A település alapítói a Felvidékről 1939-ben *alijáztak*, a negyvenfős csoport legidősebb tagja huszonnégy éves volt. Kfar-Szaba mellett telepedtek le a felkészülési időszakra. 1947 augusztusában három teherautóval érkeztek meg a homokbuckás sivár területre, és kezdték építeni a *kibuc*ot. A mezőgazdasági munka mellett saját iparágat építettek ki. A felkészülési időszak alatt az egyik *kibuc*tag egy cipőgyárban megtanulta a gumicsizma javítását, a műút mellett építettek neki egy kis bódét, ahol a járókelők gumicsizmáit, cipőit, később a bicikligumikat foltozgatta. A háborús időszakban már társakkal dolgozott, gumiolvasztással, autógumik javításával is foglalkoztak, a bódé műhellyé bővült, végső letelepedési helyükön már gyárat építettek az iparág fejlesztésére.

A megemlékezés közönsége Maagan kibucban, Cipora és Mose Saret, Jona Rosen, Goldstein Ferenc szülei, Szenes Kató, fotó: Zvi Kotzer, 1954

Az államalapítás után létesített *kibuc*ok alapító csoportjaiban sokan voltak a holokausztban árván maradt és a magyarországi cionista mozgalom gondoskodását élvező fiatal *olé*k. Közülük toboroztak új tagokat a már működő *kibuc*ok is. Gyakran nevezték el az új *kibuc*okat a holokauszt cionista áldozatairól vagy a *jisuv* katonáiról. A magyarországi *olé*k szervezete (HOH) alapította 1953-ban a Komoly Ottóról, a magyarországi cionista mozgalom mártírhalált halt vezetőjéről elnevezett Jad-Natan *mosav*ot, ahol később az emlékére házat is emeltek.

Máskor a cionista mozgalomból kölcsönzött szimbólumokról, bibliai személyekről vagy helynevekről, földrajzi helyekről nevezték el a *kibuc*okat. Nyugat-Galileában a Jasur *kibuc* a halászó viharmadárról kapta a nevét. A madár alakban épített *kibuc* alapítói halastavat létesítettek, halászatból akarták fenntartani magukat. A névadáshoz az is hozzájárult, hogy a magyar anyanyelvű alapítók egy részét az angol hatóságok a ciprusi táborokba hurcolták. Örökre emlékezetükbe vésték a viharos úton felettük átrepülő és talán őket védő viharmadarat.

A magyar anyanyelvű *olé*k az államalapítás évében hozták létre a Somrat, Gaaton és Kfar-Hahores *kibuc*ot. A függetlenségi háború idején a Kfar-Hahores *kibuc* Nazarettől nem messze egy, a háború miatt elhagyott *kibuc*ban telepedett le. A csoport 1946-ban a Negev sivatagban működött Ceelim néven. A háború alatt az arabok veszélyeztették a negevieket, a haverok egyik fele puskával a kezében őrködött – gazdasági munkáról szó sem lehetett –, a másik fele, az idősebb nők és gyerekek Rehovoton éltek. Új letelepedési

Jad-Natan

Hálóvetés, fotó: Kluger Zoltán, Szdot-Jam, 1941

helyként a Mapai *kibuc*szervezet felajánlotta nekik Kfar-Hahorest. A ceelimi és rehovoti fiatalok 1948 novemberében érkeztek Kfar-Hahoresba. Igaz, az új *kibuc*ot támadások már nem fenyegették, de a megélhetési, gazdasági problémák nehezítették az életet. A régiek két traktort, két autót, néhány te-

Gyerekház, Dan, ötvenes évek

henet és sok adósságot hagytak maguk után. De a *kibuc*hoz tartozó felszerelt üdülőtelep a későbbiekben jelentős bevételi forrást hozott. A munkákat újraszervezték: a teheneknek takarmányt gyűjtöttek, megműveltek 1500 *dunám* földet, csirkéket vásároltak, feljavítottak 280 *dunám* gyümölcsöst, újra működött az asztalosműhely. Az üdülő épületeit rendbe hozták, ellátták a karbantartást és a felszolgálást. Kfar-Hahores óvónői azon csodálkoztak, hogy a hébert magyar kiejtéssel törő óvónők mellett honnan tanulták meg az Izraelben született, gyerekházakban nevelkedő gyerekek a *szabr*ék helyes kiejtését.

1949-ben a magyar anyanyelvűek új *kibuc*okat alapítottak: Bet-Haemek, Jasur, Megido, Bet-Kama, Parod, Givat-Oz, Haon, Lehavot-Haviva, Beerotaim, Nevatim és Ein-Ajala *mosav*ot. Az alapítók több országból érkeztek, Izraelben határozták el, hogy közös csoportba szerveződnek. Haon százhúsz alapító tagjának egyik csoportja lengyel közösség volt, 1947-ben érkezett, és Kineret *kibuc*ban készült fel a közösségi életre. A másik csoportot, a magyarországi Habonim tagjait először Ciprusra hurcolták, majd Kfar-Giladi kommunában készültek fel a *kibuc*életre.

Bet-Kama *kibuc*ot a Negevben magyarországi holokauszttúlélők csoportja alapította Szafiah (utótermés) néven. Az alapítók Budapesten a Hasomer Hacair szervezésében készültek fel az ereci életre. 1946 és 1949 között érkeztek az országba. Az országos *kibuc*mozgalom a már létező *kibuc*okba szerette volna küldeni őket, de a csoport tagjai saját *kibuc* felállításához ragaszkodtak. 1949. április 18-án telepedtek le. Egy *Új Kelet*nek küldött riport arról számol be, hogy „hat megrakott teherautóval érkeztek meg a

telepesek a Negev kapujában elterülő lapályra. Ügyes, szakavatott kézzel állították fel a barakkokat és kifeszítették a drótkerítést." Később Lengyelországból, Franciaországból és Argentínából csatlakoztak hozzájuk.

Ein-Ajala *mosav* szinte valamennyi tagja Kárpátaljáról érkező magyar anyanyelvű volt. Az első házakat egy év alatt felépítették, 1949 őszén, az esőzések előtt mindenki fedél alá került. A kezdeti, gyakran kilátástalan nehézségeket nem tudták könnyen leküzdeni, de a településen később megfelelő gazdasági feltételeket teremtettek.

Az államalapítás után is előfordult, hogy az izraeli hadsereg stratégiai okok miatt jelölte ki egy-egy *kibuc*, például Lehavot-Haviva helyét. A Hasomer Hacair magyar anyanyelvű szlovákiai tagjai a második világháború után *alijáz*tak, a százhúsz fős csoport felkészítés után, 1949. október 20-án Somronban, Szde-Jichak mellett telepedett le, később a hadsereg kérésére pár száz méterrel odébb költöztek.

Az emberek többsége azt sem tudta, hol van, mert itt minden tele volt bozótossal. A sátrakat körben állítottuk fel. Minden sátorban két ember lakott. Néhány hónap múlva barakkokat hoztak teherautókon, és a közeli *kibuc*okból érkeztek emberek, akik segítettek felállítani őket. 1950 végén a katonaság követelése miatt a Szochnutban úgy döntöttek, hogy a *kibuc*ot át kell telepíteni Dzsalami helyére. Az ok az volt, hogy itt lakott egy arab méltóság, aki az egész területet felügyelte. Sok arab lakott errefelé. Volt egy olyan katonai elképzelés, miszerint aki a magaslatról uralja a terepet, az a terület ura.

A Magyarországról *alijázók* 1949-ben a Jezreel völgyében egy sziklás dombon megalakították Givat-Oz *kibuc*ot. Miután megtisztították az oda vezető utat, teherautókon fabarakkokat szállítottak számukra. A kezdeti években a *kibuc* életét a környék arab településeiről érkező portyázások nehezítették. Birkákat loptak, garázdálkodtak, végül a zaklatások elmaradtak.

1950–1953-ban magyar anyanyelvűek alapították vagy társalapítói voltak a Jad-Hanna, Dvir, Lahav, Jad-Natan *kibuc*oknak.

A Negev sivatag északi részén alapították a Dvir *kibuc*ot. William Foxwell Albright régész évekkel korábban ezen a helyen azonosította a Bibliában említett Dvir várost, a *kibuc* innen kapta a nevét. A régész felfedezését sokan kétségbe vonták, ezért a kormány névadó bizottsága a Dvir név helyett a Dvira (Dvir felé) nevet javasolta. A *kibuc* tagjai ragaszkodtak a névhez, és mind a mai napig előszeretettel törlik le a szó utolsó betűjét az útjelző táblákról.

A legnagyobb *kibuc*mozgalom, a Meuhad a Mapam párthoz tartozott, tagjai szocialista nézeteket vallottak, a hidegháború idején vagy a két tábor

közti semlegesség elvét, vagy a szovjet kapcsolatok elmélyítését támogatták. A politikai csatározások országos válsághoz vezettek a *kibuc*mozgalomban. A Mapam párt szembehelyezkedett a kormányon levő munkáspárt (Mapai) Szovjetuniót elítélő politikájával. A nézeteltérés szakadáshoz vezetett a Mapam párton, majd a mozgalmon, végül néhány *kibuc*on belül.

Givat-Haim *kibuc*ot 1932-ben közép-európai *olé*k, köztük magyar anyanyelvűek alapították. 1952-ben a mozgalom válsága miatt a *kibuc* kettészakadt. Eredeti helyén maradt és továbbra is a Hakibuc Hameuhadhoz tartozott az egyik része (Givat-Haim Meuhad), a Mapai párt tagjai és a pártonkívüliek pedig kissé távolabb Givat-Haim Ihud néven a másik csoporthoz csatlakoztak.

A Szenes Hannáról elnevezett Jad-Hanna *kibuc* (1950) Magyarországról érkezett tagjai kommunistának vallották magukat. Többségük a Szovjetuniót támogatta, de egy kisebb csoport kivált, és elhagyta a *kibuc*ot. A kényszerű szétválás miatt sokan elhagyták a kommunista Jad-Hannát, és mivel nyíltan az Izraeli Kommunista Párt mellett foglaltak állást, kiközösítették őket a *kibuc*mozgalomból. A *kibuc*tagok ideológiai elkötelezettségét az egyik alapító lánya, Carmit Guy így magyarázta meg:

> Mindegyik *kibuc*tag emlékezett azokra a szovjet katonákra, akik megnyitották az auschwitzi és más táborok kapuit, és először mondták ki, hogy szabadok vagytok. Ezért követték őket tűzön-vízen át. A háború után minden másképp volt Magyarországon, szabad, nyitott világ, egy nagyon optimista társadalom. Később nem hitték el a történteket, hogy emberek eltűnnek, hogy a kommunisták a hatalomátvétel után leszámoltak a riválisaikkal. Naivak voltak, nagyon sok év telt el, amíg felfogták, hogy valóban mi történt.

*Kibucnyik*történetek

A *kibuc*alapítások történetének vissza-visszatérő motívuma az elkötelezett *kibucnyik*ok kitartó, nehézségekkel küzdő munkája. A kilátástalanság és a szerény körülmények miatt mégis előfordult, hogy a szépen felépített terv kudarcot vallott. Egy kisebb csoport Cfat mellett kezdett *kibuc*alapításba egy „dombtetőn, teljesen puszta helyen". Naponta egy tartálykocsival vittek vizet számukra, télen az olvadt havat használták. A folyamatos ellátást nem tudták biztosítani: „és akkor láttuk, hogy ebből nem lesz semmi, amikor voltunk heten, hárman elhagyták a *kibuc*ot".

A *kibuc*ok a puszta földből nőttek ki, az alapítók pedig minimális külső segítséget kaptak. Lustig Chava emlékei szerint a felkészítésük után egy sivatagos területet jelöltek ki számukra.

Velünk jöttek, s azt mondták, ezen a területen kell *kibuc*ot építeni. Azt nem tudod máma elképzelni, ott nem volt semmi. Ha azt mondom, hogy semmi, az nem azt jelenti, hogy volt mégis valami, semmi, az égadta világon semmi. Január volt, sátrakat vittünk magunkkal, abban laktunk, de ez nem érdekelt minket, tudtuk, hogy így lesz. Országot építeni jöttünk, nem kispolgári házakban lakni. És elkezdtük. Néhány évvel később az egyikünknek megjött az anyja Pestről, és felháborodott: azt mondtátok, hogy itt nincs semmi, de tele van fával meg virággal és zölddel. Nem tudta elképzelni, hogy ez mind a mi munkánk eredménye.

Evron *kibuc*ban Száva Katalin szerint kezdetben nagyon nehéz volt az élet, de hittek benne, és vasakarattal dolgoztak: „Még nem voltak házak, csak sátrak. Meleg volt és hideg volt, és esett az eső. És nem volt semmi. De hittünk benne, hogy lesz és folytattuk. Ilyen nagy *kibuc*ot építettünk. Tényleg, nem is éreztük akkor, hogy milyen nehéz." Az étkezés is szűkös volt, a szerény körülmények között megtermelt zöldségeket és gyümölcsöket fogyasztották.

Ein-Ajala *mosav* tagjainak beszámolói alapján Halmi József így ír az alapítási munkálatokról:

Hevenyészett közös konyhán étkeztünk, a vízhiány, az izzó nap, a szokatlan nehéz munka, a higiénia teljes hiánya nehezítették az úttörők munkáját. Szükség szerint újabb csoportok csatlakoztak [hozzánk], és vertük a blokkokat, ástuk az alapot a naptól keményen izzott földben, kevertük a betont, ácsoltuk a tetőszerkezetet, és formáltuk a tetőcserepeket.

A földműveléshez nem értettek, egy kísérleti kertet létesítettek, de kudarcot vallottak. Más *kibuc*okban napszámosmunkát, faültetést, árokásást vállaltak. A pihenőidőt a mezőgazdasági munkának szentelték. Egyetlen szekerüket közösen használták, de kiépített út nélkül a szállítás az esős időszakban szinte teljesen megakadt. Az ötvenes évek elején Svájcból kaptak teheneket, de nem tudták megfelelően táplálni őket, a tejhozam jelentős csökkenése pénzügyi nehézségekkel járt. Az örökös munka a kulturális életet elsorvasztotta: „könyvtár, zene már csak emlékeinkben él, számunkra a legfőbb jó, ha fáradt testünk pihenhet ünnepnapokon".

A betakarítás (*szukot*) ünnepe, Harel, ötvenes évek

Dvir *kibuc* alapításának hatvanadik évfordulóján Sahar Joel, Mordi Áron és Fonyó Dodo, az alapító csoport három magyar anyanyelvű tagja így emlékezett az alapításra:

Egy nap kilencen a leendő *kibuc*tagok közül megérkeztünk egy felpakolt teherautón a kijelölt területre. Keskeny – valószínűleg a beduinok által használt – földúton mentünk a leendő *kibuc* helyére. A teherautó sofőrje egyszer csak megállt, és azt mondta: „Itt alapítsatok *kibuc*ot." Leszálltunk a platóról, lepakoltunk, ő visszaült a járműbe, és elhajtott. Nem volt itt az égvilágon semmi, kivéve két földbe szúrt rúd, rajtuk egy fehér rongydarab lengett. Amerre a szem ellátott, nem volt ezenkívül semmi. Másnap hatvanhárom leendő *kibuc*tag érkezett a területre. Ez viszonylag sok embert jelentett. A többség rögtön a kerítés és a sátrak felállításához fogott. Az első időszakban sokan a környező *kibuc*okba jártak dolgozni, ez biztosította a *kibuc* bevételét. A Szochnuttól ágyakat, asztalokat, székeket kaptunk, de a továbbiakban nem igazán érdekelte őket a sorsunk. Az átlagéletkor húsz év volt. Senkinek sem lehetett magántulajdona. Még a ruha is, amit viseltünk, a *kibuc*é volt. Ha valamelyikünk csomagot kapott külföldről vagy az országban élő rokonaitól, be kellett adnia a közösbe. Péntekenként volt ruhaváltás. Odamentünk a mosodához, megmondtuk, milyen méretű ruha kell nekünk: kicsi, közepes, nagy vagy pedig körülbelül. A ruhákat nem lehetett számmal vagy névvel megjelölni, ezt csak 1958-ban engedélyezte a *kibuc*gyűlés. Emlékszem, amikor megérkezett a *kibuc*ba a chilei csoport, a magukkal hozott ruhákat le kellett adniuk. Döbbenet volt az arcukon. A ruháik évekig a raktárban porosodtak, mert a *kibuc*ban nem lehetett kiosztani. Mit csináltunk volna öltönyben, nyakkendőben és hosszú estélyi ruhában?!

Másoknak az éghajlat okozott nehézséget. A Maagan *kibuc* lakója, Grósz Éva a hőségre emlékszik. „*Mosav*ban voltunk Jeruzsálem mellett. Lassan szoktunk hozzá. Emlékszem, hogy amikor idekerültünk, az összes téli

ruhát, kabátot egy fabőröndbe pakoltuk. Akkor nekünk az itteni tél még nyárnak számított. Amikor kinyitottuk a bőröndöt, láttuk, hogy az egerek mindent megettek."

A *kibuc* tagjait a település munkaerő-szükséglete és a *kibuc*tagok képessége alapján jelölték ki munkára, tanulásra. Evron *kibuc*ból Moria Malkát a tanítóképzőbe küldték tanulni. Közben a gyerekeiről a gyerekházban gondoskodtak. Az első év elvégzése után abbahagyta tanulmányait, mert a *kibuc* vezetősége egy megüresedett óvónői állásba küldte. Négy évig óvónőként dolgozott, majd folytatta félbeszakított tanulmányait. „És akkor visszajöttem, mivel titkári munkára osztottak be. Ez két évig tartott. Akkor szükség volt valakire, aki vezeti a fogorvosi rendelőt. Azt is megtanultam. Visszajöttem a *kibuc*ba, és vezettem a klinikát. Ott is kaptam diplomát."

A kijelölt beosztás nem mindig nyerte el a *kibuc*tagok tetszését. Dalia *kibuc*ban Peleg David hosszú utat járt be, amíg kedvére való foglalkozáshoz jutott.

A katonaság után, amikor leszereltem, kiküldtek a mozgalomba ifjúsági vezetőnek. Nem tetszett nekem a dolog, hazajöttem. Akkor azt mondták a *kibuc*ban: kell valaki, aki a birkákkal dolgozzon. Kézzel-lábbal tiltakoztam, gyűlöltem azt a munkát, nem akartam, de ha a *kibuc* úgy határozott, el kellett fogadnom. Körülbelül négy évig dolgoztam a birkáknál, és akkor azt mondtam, elég, asztalos akarok lenni. Akkor azt mondták, most nincs szükség asztalosra, legyél traktoros. Akkor egy évig traktoros lettem. Végül majdnem összeverekedtem a főnökömmel. Hogy elsimítsák a dolgot, leküldtek egy évre egy másik *kibuc*ba a Negevbe. Letöltöttem az évet, és újra mondtam, asztalos akarok lenni. Bekerültem az asztalosműhelybe. Tíz évig voltam asztalos, nagyon szerettem, de intellektuálisan nem elégített ki. Egy szép napon azzal jöttek hozzám, hogy legyek a vízóragyár ügynöke. Az egy nagyon nehéz év volt, leköszöntem, nem ment a dolog. Azután egy évig egy gazdaságvezetési tanfolyamon tanultam. Amikor befejeztem, újra bekerültem a vízóragyárba mint elosztó, aki a vevőkkel foglalkozik. Négy év után beállítottak hozzám azzal, hogy föl kell váltanom az építésvezetőt, mert különben belebolondul a dologba. Hiába mondtam, hogy nem akarok újabb mesterséget, megszavazták.

A *kibuc*alapítók cionista ideológiával érkeztek az országba, de héberül csak kevesen beszéltek. A nyelv elsajátítását egyik legfontosabb céljuknak tekintették. A mindennapi munka mellett nyelvtanfolyamokon, előadásokon, kulturális rendezvényeken vettek részt. Dalia *kibuc*ban németül és magyarul beszélő *olé*k éltek. Amikor Netzer Eli csatlakozott a *kibuc*hoz, a magyarul beszélő *olé*k kedvesen fogadták, és a kezdeti hónapokban segítségére siettek. A nyelvtanulásról maga döntött. „Amikor 1949-ben a *kibuc*ba ér-

keztem, elhatároztam, hogy öt évig nem olvasok magyarul, hanem csak héberül. Rengeteg könyv érkezett Pestről, a posta működött, de elhatároztam, hogy öt évig nem beszélek magyarul, nem is beszéltem, és csak héber könyveket olvastam." Peleg David, a *kibuc* egy másik tagja két évig pékként dolgozott, a meleg kemencén kívül arra emlékszik, hogy mindig akadt valaki, akivel magyarul beszélhetett. Kezdetben voltak, akik egymás közt magyarul beszéltek, de idővel ez megváltozott. A magyar nyelv föléledt, amikor néhány *kibuc*tagnak megérkeztek a szülei Magyarországról, és alig vagy egyáltalán nem beszéltek héberül. „És jöttek a szülők Daliába, természetesen minden Magyarországon maradt. Mindenki kapott egy szobát, lakást, és boldogok voltak a gyerekeikkel. Járt nekik az *Új Kelet* és a magyar újságok."

A Nevatim *kibuc*ot a Negevben tíz magyarországi leszerelt katona létesítette 1949-ben. Később többen csatlakoztak hozzájuk, valamennyien magyar nyelvterületről. Egy újságcikk szerint ennek megvolt a kedvező oldala és a hátránya is:

Az is magától értetődő, hogy akadnak viszályok, súrlódások és benső nehézségek. A nehéz élet és még az is, hogy az emberek mielőtt így össze nem állottak, nem is ismerték egymást, sok benső krízist idéz elő, de ezeket eddig mindig sikerült tárgyalásokkal, tisztázásokkal leküzdeni, eliminálni. Nagy előny, hogy a telepesek valamennyien egy nyelvet beszélnek, s legalább ez nem elválasztó tényező közöttük. Ez a nyelv persze a magyar. Jól tudják azt, hogy kívánatos volna minél előbb héberül megtanulni, de panaszolják, ezen a téren egy év alatt nagyon kevés eredményt értek el.

A holokaussztúlélő fiatalok a cionista mozgalomban, később az izraeli *kibuc*okban találtak otthonra. Kfar-Hahoresban Jaffa az ötvenes évek elején így foglalta össze a közösségi élet élményét:

A *kvuca* az élet, a jövő, minden. A közösségi érzést nem kaptam, jött magától. Valahol Németországban kezdődött, amikor kétszáz gyerek mamája voltam, és az évek folyamán öntudatlanul megszűnt az ÉN. Nem változtam meg. Egyszerűen itt az országban kezdődött az élet. Ami régen volt Pesten, az el van temetve, nem akarok és nincs is időm gondolkodni felette.

A szocialista ideológia, a zsidó identitás és a magyar kulturális kötődés egyedi kulturális közeget hozott létre Jad-Hanna *kibuc*ban. Carmit Guy emlékei szerint az alapítók a Magyarországra érkező *slihim*re hallgattak, és vallották: majd a saját országukban valósítják meg a szocialista forra-

dalmat. A magyar kultúrától és emlékektől nem tudtak, nem akartak elszakadni. „Néhányan, az anyám és a testvérem sem beszélt héberül. A legtöbben maguk között életük végéig magyarul beszéltek. Tanultak héberül. Ismerték a héber irodalmat, olvastak héber újságokat, de valamilyen formában magyarok maradtak." Mégis izraelinek, sőt cionistának tekintették magukat, saját életükkel élték a cionizmust. Megtartották a zsidó ünnepeket, *peszah*kor saját *Hagadá*jukat olvasták, *hanuka*kor a saját énekeiket énekelték. Étkezésben sem igazodtak a vallási törvényekhez. „Volt egy disznó a *kibuc*ban. Minden alkalommal, amikor a rabbi jött, elrejtették. *Jom kipur*kor a disznót levágtuk. Egész télen volt a kenyérre disznózsír és paprika. Ezt szerették. Vicces volt. Nagyszerű volt."

Nava Lancet-Carmel

A Lancet család

Herzlia alapítói és a következő nemzedék a tudomány, a művészet és a biztonság területén

Cionista altatódal

„Fiatal nő minden este leült nyolc gyereke ágya mellé, és mielőtt elaludtak, egy számára különösen kedves cionista dalt énekelt nekik. Így kapták a gyerekek szinte az anyatejjel Cion szeretetét és az Erec-Izrael utáni vágyódást" – így ír József anyjáról, Haváról, amikor erdélyi gyerekkorára emlékszik vissza.

Ki volt az első, aki megvalósította az álmot? Hava, aki már Herzl idejében működött a (valószínűleg cionista) közösségben, vagy a legidősebb fiú, Herman? Erről eltérnek a vélemények, de egy dologban megegyeznek

Hava és férje, Mose Lancet

– 1924-ben, a harmadik *alija* idején érkeztek a család első tagjai, s megpróbáltak egy olyan területet találni Erecben, ahol közös gazdaságot hozhatnak létre.

Az American Zion Commonwealth [a szervezet földterületet vásárolt az arab lakosoktól] képviselője ajánlotta Hermannak, hogy vásárolja meg Al-Jalil és Al-Haram lakosaitól az egyik eladó területet. Herman maga szerette volna megtekinteni a helyet. Visszaemlékezésében elmondja, hogyan érkezett meg testvérével, Oszkárral Tel-Avivból ötórányi homokba süppedő gyaloglás után. Ott álltak egy csupasz dombon, és nézték a tengerig elterülő csupa homok területet. Kedvezőnek találták.

Lehet, hogy nem észlelték, mennyire magányos és elhagyatott a hely, mert lelki szemükkel már az ott létesülő, zöldellő és virágzó gazdaságot látták. Akárhogy volt, a döntés megszületett: tízhektáros földet vásárolnak az egész népes családnak. Sokba került – Herman számtalan levélben kérte még Erdélyben maradt testvéreit, csatlakozzanak hozzá, és segítsenek kifizetni az összeget.

Sakálok üvöltése

A kezdet rendkívül nehéz volt. Az egyetlen barakkot két héttel a Lancet család érkezése előtt építette „az első hét" becenéven emlegetett csapat. A férfiak egyedül telepedtek le, a családjukat Tel-Avivban hagyták. Bölcs döntés volt, hogy nem vitték magukkal a nőket és a gyerekeket az elhagyatott és veszélyes helyre, 1924-ben a tél különösen viharos és esős volt. Egyéb veszélyek is fenyegették az első letelepedőket, beduinok köröztek a környéken, állandóan rajtaütéstől tartottak.

Mégis, egy hideg téli reggelen egy öszvérekkel vontatott kocsin egy kis csoport hagyta el Tel-Avivot. Herman a feleségével, Irénnel és két kisgyerekükkel, a kétéves Batiával és a féléves Moséval. A kocsira felpakolták az Erdélyből magukkal hozott legfontosabb felszerelést, ekéket és más mezőgazdasági eszközöket, két vaságyat, egy láda ágyneműt, konyhai eszközöket és némi élelmet.

Vajon Herman már előre felállított maguknak egy barakkot, és abban laktak? Vagy talán, ahogy Batia visszaemlékezett, egy ideig a tengeren érkezett tartályban laktak, amiben a bútorokat és a felszereléseket szállították? Ahogy mondják, minden embernek megvan a maga története. Akárhogy történt, ez csak a fiatal család túlélésért folytatott harcának a kezdete volt. Viharos napok és éjszakák vártak rájuk. A szélviharban csaknem összedőlt a lakhelyként szolgáló faalkalmatosság, az eső beszivárgott a tető repedésein, eláztatta az ágyneműt és a ruhákat.

Éjszakánként a lakóalkalmatosság bejáratáig merészkedő sakálok és a rókák üvöltésére riadtak fel, felébredtek a megrémült gyerekek is. Amikor Mose megbetegedett, apja az esős, hideg időben a lovas kocsival vitte be Tel-Avivba orvoshoz.

A görögdinnyék üres héja

A tavasz közeledtével javult a helyzet, és megérkezett a családtagok nagy csoportja: Hava, a mama; Haia-Rahel, a kilencvenéves nagymama; az idősebb testvérek: Eszter, Szeréna és férje, Medgyesi Sámuel, József és felesége, Judit; Benő és a fiatalabb testvérek, Jaakov és Judit. Így egyesült a népes Lancet család Erec-Izraelben.

József fia, Mose Lancet professzor így írt:

Kezdetben nem voltak sem házak, sem utak. A vizet tömlőkben, szamárháton arabok hozták egy távoli faluból. A család a cionista mítoszhoz igazodva elhatározta, hogy gazdaságot létesít tehénistállóval és veteményeskerttel, bár korábban kereskedelemmel foglalkozott. Akkoriban kezdték a citrusféléket termeszteni, tehát narancsot ültettek. Nem csoda, hogy azzal a vízmennyiséggel, amelyet a szamarak a hátukon elbírtak, és a gazdálkodásban járatlan családtagok munkájával a cionista cél megvalósítása kezdetben nem sok sikerrel kecsegtetett. Anyámtól hallottam, hogy tisztálkodásra szinte egyáltalán nem maradt víz. Egyszer a sógora, Herman elküldte, szedje össze a görögdinnyéket, és hozza haza a lovas kocsival. De észre-

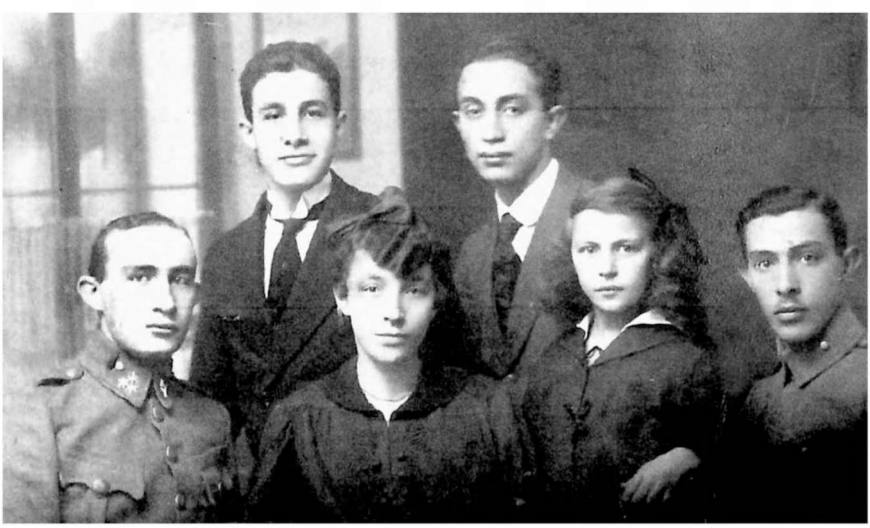

Hat Lancet testvér: jobbról az első sorban Herman, Judit, Szeréna, Oszkár; a második sorban József, Benő, 1917

vette, hogy minden görögdinnyén lyuk van, és belül üresek. Kiderült, hogy mielőtt odaért volna, sakálok látogatták a dinnyeföldet, mit tehetett, üres kocsival tért vissza. Kapott is ezért, visszaküldték, hogy hozza el a dinnyehéjakat a teheneknek eledelnek. A két úttól anyám kifáradt, és csupa homok volt, titokban vizet vett, és megfürdött a teknőben. De ezért is kapott, mert szappant használt, és a szappanos vizet már nem adhatták a teheneknek ivóvíznek.

Meira Janiv Medgyesi visszaemlékezéseiben azt írta, hogy amikor megérkeztek, az anya és a testvérek kis kőházakat kezdtek építeni, és közösen vezették a gazdaságot. Fokozatosan megbarátkoztak a szomszédságban élő beduinokkal, akik élelmet vettek tőlük. A család gyerekeinek vidám csapatába tartozó Meira a kalandjaikról is beszámolt:

A kenyeret egy nagy vályogkemencében sütötték a tehénistálló közelében, a gyerekek ott bújócskáztak. A homokos dombokon kerestük a környéken tanyázó rókák nyomát, a rókalyukakat, óriási nárciszcsokrokat szedtünk a sáros, tágas mezőn és virágzó ciklámént a dombokon.

A család közös erővel újabb házakat épített, az egyiket Hava, ez volt az első kétszintes épület. Bővítették a gazdaságot, szamarakat és baromfit vásároltak a beduinoktól, lóvontatású ekével felszántották a mezőt a téli vetéshez egészen a mai Kfar-Smarjahuig. Idealista alapelvük szerint csak héber munkásokat foglalkoztattak.

Herzlia alapítása: telekfelosztásról döntő gyűlés

Ahogy már említettük, a család kezdetben nem bővelkedett mezőgazdasági sikerekben, és akkoriban nem volt kitől útmutatást kérni. De eszükbe jutott, hogy a Saronában élő német templomosokhoz, tapasztalt fölművelőkhöz fordulnak tanácsért. A hasznos útbaigazításnak hamarosan meglátszott az eredménye, és idővel szakértő gazdákká váltak.

A sokoldalú gazdasági tevékenységük példát mutatott a későbbiekben érkező *kibuc*tagoknak, újonnan letelepedőknek. Mivel nemcsak citrusféléket termesztettek, hanem banánültetvényeket is gondoztak, túlélték a narancsligetek válságát. Az évek során a fejlődő banánültetvény gyümölcse keresett cikk lett a tel-avivi és a jeruzsálemi piacon.

Egy idő után a települést, amelynek alapítói közé tartozott a Lancet család, Herzliának nevezték el Herzl Tivadar után – hiszen az ő szellemében növekedtek Hava gyerekei. Ma Herzlia egyik utcája viseli a Lancet nevet az egyik fiatalabb testvér, Jaakov emlékére. Jaakov tizennyolc éves korában a viharos tengerbe veszett, egy fuldoklót mentett ki a hullámokból. A fuldokló megmenekült, Jaakov nem. A család elveszítette egyik tehetséges fiát.

A csillagos ég a határ

Az évek teltek, a családtagok terveiket, céljaikat követve szétszéledtek, a nagycsalád egyre növekedett. Benő Németországban kémiai tanulmányokat folytatott, és a gépolaj újrafelhasználására szakosodott; Oszkár Afikim *kibuc*ban telepedett le; József kitartó és ötletgazdag volt, a banánérés specialistája lett, számos újítását, például a csepegtető öntözést vagy a gyümölcsök és zöldségek csomagolására alkalmas műanyag rekeszt nem tudta szabadalmaztatni.

A továbbiakban a Lancet család második és harmadik nemzedékének néhány tagját mutatom be röviden. Úttörő jelentőségű tevékenységükkel valamennyien maradandó értékeket alkottak. A családtagok máig ragaszkodnak a kitűzött célhoz, ötletgazdag, merész emberek, mindannyian eredményeket értek el saját területükön.

Orvostudomány és tudományos élet

Mose Lancet professzor

József és Judit fia. Az izraeli hadseregben teljesített szolgálata idején állította fel az első tábori kórházat, melynek parancsnoka is volt. Húsz éven keresztül a Kaplan Kórház szülészeti osztályát vezette, a meddőséget és a veszélyezte-

tett terhességet kezelő rendelővel bővítette, a klinikai intézmény oktatási intézet, a Jeruzsálemi Héber Egyetem Orvostudományi Kara fiókintézménye lett.

Három széles körben terjesztett könyvet adott ki, az elsőben a szülésről és a természetes szüléshez kidolgozott alapelveiről írt. A szexuális nevelésről országszerte előadásokat tartott a fiataloknak, és könyvet is írt erről.

Kutatómunkája is kiemelkedő volt, európai kórházakban továbbképzéseken vett részt, és számos tanulmányt közölt. Elsőként alkalmazott Izraelben fejlett orvosi technikákat, például a vákuumos szülést. Citogenetikai laboratóriumot alapított, jelentős mértékben hozzájárult az embriók kromoszóma-rendellenességének tanulmányozásához, fejlesztette a lombikbébi-eljárást, és több szülészettel és nőgyógyászattal foglalkozó izraeli és nemzetközi szervezet élén működött.

József és Judit esküvői képe, 1920

Mose a történelem, a zene, az irodalom, a színház területén művelt, sokoldalú ember volt, kitűnően beszélt hét nyelven, és szigorúan őrködött a héber nyelv tisztasága fölött.

Doron Lancet professzor

Sifra és Mose professzor fia, József és Judit unokája. A rehovoti Weizmann Intézet molekuláris genetika tanszékén professzor, és a közelmúltig a The Crown Human Genome Center vezetője.

Kémia szakon végzett a Jeruzsálemi Héber Egyetemen, a Weizmann Intézetben kémiai immunológiából szerzett doktori fokozatot. A Harvard és a Yale Egyetemen folytatott továbbképzés után visszatért Izraelbe, a Weizmann Intézet tudományos munkatársai közé.

Az izraeli genomközpont vezetői között volt, a genom-világszervezet, a molekuláris biológia európai szervezetének tagja.

Genetikai kutatási területe többek között a szaglásérzékelés genetikai mechanizmusának, az örökletes betegségek génjeinek fölfedezése. Kifej-

lesztett egy átfogó adatbázist az emberi genom valamennyi génjéről, tudósok és orvosok milliói használják szerte a világon.

Számos kitüntetése között elnyerte a Landau-díjat.

Az elmúlt években felállított egy számítógépes modellt a földi élet eredetéről, és mélyreható, új ismereteket feltáró kutatásokat közölt a témáról.

Színház és művészet

Batia Lancet

Herman és Irén lánya. A Habimában Cvi Friedland színész stúdiójában tanult, és 1939-ben kezdett színdarabokban szerepelni. 1942-ben belépett Friedlandnak a brit hadseregben szolgáló zsidó katonák számára létesített színtársulatába.

1944-ben a Kameri Színház alapítói közé tartozott. Pályafutása alatt kulcsfontosságú szerepeket alakitott a három legjelentősebb izraeli színházban bemutatott darabokban. Négy filmben játszott, amikor az izraeli mozi még gyerekcipőben járt.

Elnyerte az év legjobb színésznője díjat a *The Stone Angel*ben játszott szerepéért (1958). Batia hírnevét tehetségének és lenyűgöző megjelenésének köszönhette.

1968-ban ösztöndíjjal egy évet töltött Párizsban, zsidóságról szóló előadásokat látogatott. A téma a szívéhez szólt, és amikor visszatért Izraelbe, a Bar-Ilan Egyetemen folytatott hebraisztikai tanulmányokat. A hetvenes évek közepétől a vallásos közösség tagja lett, és felhagyott a színjátszással. Egyetlen televíziós filmdrámában játszott még főszerepet 2006-ban, a filmet világszerte vetitették filmfesztiválokon, és díjakkal jutalmazták.

Utolsó éveiben Tiberiasban élt.

Aviva Müller-Lancet

József és Judit lánya, Mose professzor húga. Aviva a zsidóság néprajzi örökségének kutatója.

A negyvenes években szociológia és régészet szakon tanult a Jeruzsálemi Héber Egyetemen, majd művészettörténetet Párizsban.

A jemeni zsidók öltözetével és tárgyaival kezdett foglalkozni. 1964-ben a Bezalel Múzeum felkérte az ott őrzött jemeni és marokkói néprajzi tárgyak rendezésére, mielőtt átadná a gyűjteményt az Izrael Múzeumnak, ahol az 1965-ben megnyílt etnográfiai részleg alapítója és kurátora lett.

Az évek során a különböző közösségek öltözetét kutatta, a világ minden tájáról gyűjtötte a ruhadarabokat és az öltözetkiegészítő díszítéseket. Ku-

Jobbról Batia Lancet, előtte Medgyesi Meira, Hava Jotvat (Jotvat Lancet Mose felesége), Noémi és Karmel Lancet

tatási területe a jemeni, a marokkói, az iraki, a buharai közösség néprajzi világa.

2010-ben jelentette meg az iszlám országok zsidóságának öltözetéről szóló albumot, kutatásainak, etnológiai tanulmányainak illusztrált gyűjteményét. A kötet átfogó és gazdag tudományos forrás az alkalmazott művé-

szet, a néprajz és a folklór kutatói, múzeumok kurátorai és tanulmányaikat folytató diákok számára.

Munkásságáért Jeruzsálem-díjjal tüntették ki.

Irisz Jotvat

Hava és Mose Jotvat (Lancet) lánya, Herman és Irén Lancet unokája.

Irisz Jotvat Herzliában született. 1967-ben a *He Walked Through the Fields* című film női főszerepét alakította Aszi Dajan mellett. A film Moshe Shamir regénye alapján készült, és nagy közönségsikert aratott.

Az izraeli hadseregben a központi parancsnokságon szolgált. 1972 végén első férjével, a zenész Kobi Rechttel Európába ment, és Kobi Oshrattal közösen zenei együttest szerveztek. 1977-ben Irisz férjével együtt egy musicalt írt. Menahem Golan kezdeményezésére a darabot angolra fordították, és amerikai film készült belőle: *The Apple*.

Irisz később különböző folyóiratokban újságíróként dolgozott, dalokat és forgatókönyveket írt tévéműsorokhoz. A nyolcvanas évek közepén az Egyesült Államokban forgatókönyvírást tanult, majd a párkapcsolat, nőiesség, szülés tanácsadója lett a tantra módszer szerint.

1991-ben visszatért Izraelbe, a terhességre, a szülést megelőző felkészülésre, a természetes szülésre előkészítő tanácsadó központot hozott létre, amely az évek során ismert hálózattá fejlődött. Minderről két könyvet is kiadott.

Jael Tabori

Oszkár lánya, Afikim *kibuc* tagja, zenész, zeneszerző, karmester, zeneművek átiratait készíti.

Londonban végezte zenei és karmesteri tanulmányait, az izraeli hadsereg zenekarában csellistaként és szaxofonosként szolgált. 1959 és 1973 között a *kibuc*ok kórusának karvezetője volt Itai Avnerrel, miután nyugdíjba vonult, megalapította és tizenöt éven át vezette a Jordán-völgyi kórust.

Ezekben az években a környék oktatási intézményeiben is tanított, Afikimban tevékenyen részt vett a kulturális életben: kórust és ünnepi rendezvényeket vezetett, zongorakísérő volt, a kórus számára átiratokat készített. Az utóbbi években a klasszikus zenéről szóló előadásokat tart.

Hadsereg és biztonság

Mose Jotvat ezredes
Herman és Irén fia. Fiatalon belépett a Haganába, ezredparancsnok volt a katonai szolgálatot előkészítő ifjúsági szervezetben, a függetlenségi háború alatt pedig parancsnokként és parancsnokhelyettesként teljesített szolgálatot. A Latrun környéki csatákban katonái közül sokan elestek, Mose maga is megsebesült.

A háború után a kiképzéshez tartozó hadtudományok ágazat vezetőjeként szolgált, a szuezi válság idején pedig tisztként harcolt. Az izraeli hadsereg algériai küldöttségének tagja volt, a francia helikopterek üzemeltetésének módját tanulmányozták.

A hatnapos háború előtt a jordániai frontszakaszon harcoló egység parancsnokává nevezték ki. A harcok során egészen Ramallah külterületéig jutottak el, Mose másodszor is megsebesült.

Utolsó hadseregben betöltött tisztsége: az első katonai attasé volt Tokióban.

Gabi Barsi ezredes
Oszkár fia. Tel-Avivban született, tizenkét éves korában a Hagana katonai előzetes kiképzésén vett részt. Tizedesként, majd szakaszvezetőként szolgált.

Tizenhat éves korában további kiképzésre vonult be a Palmachba. Szakaszvezető, majd századparancsnok volt a Palmach kiképzőbázison. Leszerelése után a Cora *kibuc* alapítói közé tartozott, és a helyi parancsnok lett.

A szuezi válság idején tartalékos szolgálatot teljesített, felderítőszázadot létesített és vezetett. A hadsereg tisztképzőjében százados volt, a hatnapos háborúban alezredesként szolgált a Golán-fennsíkon. Etiópiába küldték katonai oktatónak. 1976-ban ezredesi rangban szerelt le.

A Bar-Ilan Egyetemen politológia szakon végzett, a doktori fokozatot a Haifai Egyetemen szerezte meg. Katonaságról szóló könyvet jelentetett meg. Önkéntesként segítő-támogató és a békemozgalomhoz tartozó szervezetekben vezető posztokat tölt be.

Héberből fordította Szalai Anna

Ilana Kiro

Fürst Oszkár (Avraham Efrat) – a cionista pedagógus

Fürst Oszkár (Avraham Efrat)

Nagybátyám, Avraham Efrat Fürst Oszkár néven született Szombathelyen, Budapesten szerzett jogi doktorátust, de a végzettséggel elsajátított szakterületnél jobban foglalkoztatták a társadalmi tevékenységek. A Makkabea veteránjainak haifai gyűlésén (1954) beszámolt röviden a cionista mozgalomban végzett munkájáról: gimnazista kora óta a cionista szervezetekhez tartozott, többek között a Makkabea titkára, majd elnöke lett, Erdélyben megszervezte a Kadima cserkészmozgalmat, pedagógusi-nevelői munkája ott kezdődött. Kolozsvárról *alijázott* 1924-ben, feleségével, Gizivel, anyám testvérével.

Az első világháborúban az osztrák–magyar hadseregben kultúrtiszti beosztásban szolgált. Lányától, Ruth Arnontól hallottuk az anekdotát, hogyan maradt le a nagy csatáról: egy vasútállomáson gyerekkori barátjával, Avigdor Hameirivel találkozott, úgy belemerültek a beszélgetésbe, hogy elszalasztották a vonatot, így maradtak mindketten életben.

Ahogy Haifában említette, két év „feketemunka" után 1926-ban tanárként kezdett dolgozni Zihron-Jaakov közelében, Meir-Sfeja ifjúsági faluban. A falu eredetileg az első világháborúban árván maradt lányok

árvaháza volt. 1928-ban Efrat a Hadasza megbízásából átvette a hely vezetését (Henrietta Szold alapította az amerikai cionista nők szervezetét, többek között az ifjúsági *alija* megszervezése is a nevéhez fűződik), és az ifjúsági falu az árván maradt vagy elhagyott fiatalok otthona lett. A második világháború után holokauszttúlélő és Jemenből *alijázó*, veszélyeztetett és árva gyerekek nevelkedtek ott. Efrat 1947-ig vezette Meir-Sfeja ifjúsági falut.

Meir-Sfejában így emlékeznek Efratra: „Az alatt a húsz év alatt, amikor az ifjúsági falut vezette, a személyiségéből fakadó cionista, zsidó, társadalmi és kulturális értékek érvényesültek, és mindenekelőtt az a szándék és képesség, hogy a mások iránti szeretettel és tisztelettel szerényen nyújtsanak, amit csak lehet, az egyes embernek és a társadalomnak." Ezeket az értékeket fogalmazta meg az ifjúsági faluban töltött időszakról szóló könyvében is.

Az ifjúsági faluban tett látogatásáról lelkes levélben számolt be anyjának Szenes Hanna:

> Útközben egy kis kerülővel bementünk Sfejára [...], már ittlétem óta készülök oda, egy árva gyerekek számára alapított mezőgazdasági iskola, hallottam róla, hogy egész nagyszerű intézmény, de a valóságban minden képzeletet felülmúl. Mesés külső és belső körülmények, tíz–tizenhat éves fiúk és lányok, egész autonóm szervezettel, a legmodernebb nevelési elvek mellett. A gyerekek kitűnően érzik magukat, és nagyon jó felkészültséggel kerülnek ki az iskolából. Igazi kis paradicsom, végtelenül örültem, hogy láthattam. [...] Fürst doktor ennek az intézetnek az igazgatója [...], nagyon kedves embernek látszik, és főleg úgy látszik, nagyon jó pedagógus, ha így meg tudta szervezni az intézetet. (1940. november 25.)

Az ifjúsági faluban Efrat megvalósította az ifjúsági önkormányzatot, nevelői-pedagógusi munkája eredményeként Meir-Sfeja különleges és egyedülálló intézménnyé vált. Azok a fiatalok, akik innen indultak útnak, megfelelő érzelmi és kulturális alapokat vittek magukkal, későbbi életüket erre építhették.

Én magam, Ilana is sokat köszönhetek nagybátyámnak, Efratnak. Meir-Sfeja ifjúsági faluban nevelkedtem, csodálatos társadalmi és kulturális légkört sugárzó hely volt. Máig muzsikál a mandolinzenekar, akkoriban minden rendezvényen játszott, színjátszó kör is működött. És az ünnepek, a citrusfélék, a hely szépsége, a gondozott kert, a pezsgő gyerektársadalom – ez volt Sfeja. A zeneszerető környezetnek köszönhetem, hogy megtanultam furulyázni (még mindig őrzöm a hangszert) abban a reményben, hogy

később bekerülök a zenekarba. Felejthetetlen számomra a Sfejában töltött, emlékeimben őrzött gyerekkor.

Az államalapítás után Efrat családjával együtt Jeruzsálembe költözött, és tehetségét állami szolgálatban kamatoztatta. Joszef Burg miniszter vezetésével a munkaügyi minisztériumban jóléti-nevelésügyi tanácsosnak nevezték ki, nyugdíjba vonulásáig ott dolgozott, de a minisztérium kiadványát önkéntesként 1968-ban bekövetkező haláláig szerkesztette.

Héberből fordította Szalai Anna

Ilana Kiro – Talma Eckstein

Engelhardt Sándor – a kert- és tájépítészmérnök

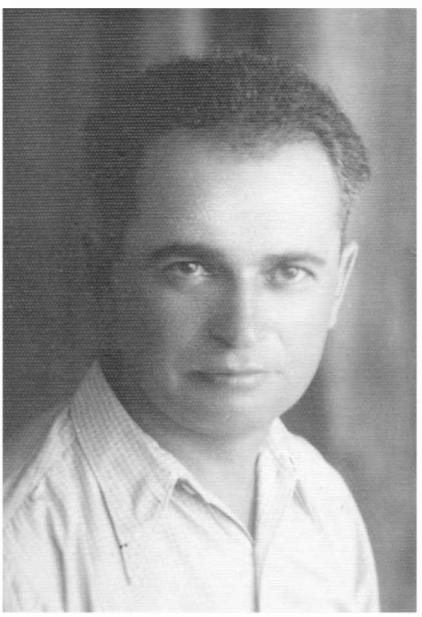

Engelhardt Sándor

Apánk, Engelhardt Sándor, az egyik első izraeli táj- és kertépítész Nagyváradon született, és a MIKÉFE (Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület) kertészképző telepén végezte a tanulmányait 1924-ben. A következő évben Franciaországba ment kertépítészmérnöki tanulmányokra. Amikor visszatért Magyarországra, egykori iskolájában kertészetet és kerttervezést tanított, egészen addig, amíg *alijázott*. Az egyik tanítványa így emlékezett rá: „Nemcsak az előírt tantárgyat, botanikát, tervezést és vázlatkészítést tanított, hanem a növényzet és a táj szeretetét."

Engelhardt a magyarországi antiszemita légkör hatására is kora ifjúságától vonzódott a cionizmushoz. Csatlakozott egy *alijára* felkészítő csoporthoz, de az 1921-es ereci zavargások miatt az angolok lezárták a határokat a zsidók elől. A csoport feloszlott, ezért kezdte meg tanulmányait a MIKÉFE-telepen. Csak 1933-ban *alijáztak* a szüleink, Sándor és Teréz, amikor a már Erecben élő család segítségével (Teréznek a testvére, Gizi, Fürst Oszkár felesége) megkapták a *certifikát*ot. A táj- és kertépítészet gyerekcipőben járt akkoriban, apánk az elsők között volt, akik ezen a területen működtek Erecben. Ahogy ismerősei visszaemlékeztek rá, „a kerttervezés egyik első kezdeményezője, hozzáértője és oktatója volt".

Tájépítészként országszerte tervezett kerteket: kezdetben parkokat, intézmények kertjeit, majd új terület is nyílt, családi házak kertjét alakította

ki. Az angolok is felfigyeltek munkájára, és az intézményeik körüli kertek tervezésével bízták meg.

1934-től Meir-Sfeja ifjúsági faluban élt (ahol Sanyinak hívták), megtervezte és megvalósította az egész telep tereprendezését, neki köszönhető, hogy az ifjúsági falu virágzó, rendezett település lett. Más területeken is hozzájárult az intézmény közösségi életéhez, megszervezte a mezőgazdasági termékek tartósítását, és a kulturális életben is részt vett, az ünnepségek díszleteit festette.

A brit mandátum idején belépett a *jisuv* védelmére alakult zsidó rendfenntartók közé, ott végzett munkáját később kitüntetéssel jutalmazták.

1951 és 1953 között a Pardesz-Hanna mezőgazdasági iskolában tanított, megtervezte az intézmény kertjét, és megépítette a botanikus kertet. Az iskola emblémáját is apánk tervezte. Egyik kollégája így jellemezte: „Alapos felkészültsége széles területet ölelt fel az építés tervezésétől és technikájától a botanikus kertek építéséig, tervrajzaiból kiderült pontosságra törekvő munkastílusa."

A városból a faluba mozgalom keretében 1953-ban családjával a Talme-Menase *mosav*ba költözött. Az ötvenes években, a tömeges *alija* és az új *olé*k számára létesített települések idején a mezőgazdasági ismeretek nélkül újonnan érkezők tanácsadójaként hasznosította széles körű mezőgazdasági tudását.

Amikor befejeződött a Jeruzsálemi Héber Egyetem új negyedének építése Givat-Ramban (1958), az egyetemi kertek igazgatásával és tervezésével bízták meg. Tíz éven át minden energiáját és szeretetét, művészi érzékét és szakmai felkészültségét a munkába fektette. M. Zohary professzor közreműködésével kezdte el az egyetemi botanikus kert építését. A rehovoti mezőgazdasági kar kerttervezése és karbantartása is hozzá tartozott.

Noha Franciaországban tanult, a mértani formákból tervezett franciakert helyett hamar megtalálta a helyhez és növényzetéhez alkalmazkodó ereci kertstílust. Például a szikla és a helyi növények társítását. Gyakran vitatkozott a héber nyelvvédőkkel, szerinte a növények héber neve mellett a latin neveket is meg kell tanulni (akkoriban ez nem volt nyilvánvaló), ahogy ez a nemzetközi kertművészetben elfogadott.

Kertépítészeti és oktatómunkája mellett rendszeresen írt sokoldalú és elmélyült ismeretekről tanúskodó cikkeket a kertészeti szaklapokba. Otthonában nagy szakkönyvtárat őrzött, elsősorban kert- és tájépítészettel foglalkozó német, francia, angol, magyar nyelvű könyveket és szakmai kiadványokat héberül.

1968-ban nyugdíjba vonult, és haláláig folytatta a kerttervezést. Szimbolikus, hogy 1969-ben a fák újéve tavaszi ünnepén hunyt el.

Kert- és tájépítészeti tervei digitalizált feldolgozását az izraeli tájépítészet-történet dokumentálásáért felelős Ruth Anis professzor kezdeményezésére és segítségével a haifai Technion tájépítészmérnök karán őrzik.

Héberből fordította Szalai Anna

Adina Stern

Mérnökök a brit mandátum idején és Izrael Állam alapítása után

A magyarországi mérnök*alija* az 1920-as évek elején kezdődött. Fiatal és képzett cionista mérnökök az első világháború utáni Magyarországon uralkodó káosz és antiszemitizmus hatására döntöttek úgy, hogy Erec-Izraelbe távoznak a szülőföldjükről. Ők voltak a kivétel. Az európai cionista mozgalom alapításától kezdve megszenvedte a magyarországi cionista mozgalom gyengeségét és a zsidó közösség közömbös hozzáállását a cionizmushoz. A magyarországi zsidóság jelentős része az asszimilációt tűzte zászlajára, a zsidóságot vallásnak és nem népnek, önmagát Mózes-vallású magyarnak tartotta. Ezért a zsidóságot népnek tekintő cionizmus Magyarországon nehezen talált követőkre. 1910-ben a magyarországi zsidóság mindössze két ezreléke vásárolt *sekelt* a cionisták támogatására.

Mégis, 1897-től kezdődően cionista szervezetek jöttek létre Magyarországon, és 1903-ban megalakult a Magyarországi Cionista Szövetség. Ugyanebben az évben jött létre Budapesten a cionista diákszövetség, a Makkabea, és igen gyorsan a magyarországi cionizmus tartópillére, legfontosabb szervezete lett; a Herzl-féle politikai cionizmus szellemében meghatározta az egész mozgalom jellegét.

Az első világháború után csaknem egymillió magyarországi zsidó életét veszélyeztették a zavargások, különösen az ország perifériáin. A Makkabea fiatal vezetői hozták létre a cionista századokat. Tagjainak – leszerelt zsidó katonák és tisztek – hivatalos engedélyük volt arra, hogy az erőszakot a hatóságoktól kapott fegyverrel megfékezzék. 1918 novemberétől 1919. február végéig működtek; az időközben megszervezett védelmi erők, valamint zsidó nemzeti identitásuk miatt oszlottak fel.

A néhány hónapig tartó Tanácsköztársaságot, melyben a zsidók is aktív szerepet vállaltak, 1919 nyarán politikai bizonytalanság követte. A fehérterror Horthy Miklós vezetésével a kommunistának kikiáltott zsidók ellen irányult. Amint Horthy került kormányra, a zsidók elleni erőszak ugyan alábbhagyott, de politikai antiszemitizmusban folytatódott. 1920 szeptemberében Magyarországon meghozták Európa első antiszemita törvényét, a

numerus clausust, mely előírta, hogy „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma" az egyetemeken feleljen meg a „népfaj vagy nemzetiség" országos arányszámának. A zsidó szó nem fordult elő a törvényben, de egyértelműen a zsidó diákokra vonatkozott: arányszámuk az egyetemi hallgatók között hat százalék lehetett. A cionista mozgalom helyzete romlott, a szövetség majdnem megszűnt. Nemcsak a hatóságok, hanem a neológia is támadta a cionistákat. A Makkabea nyilvános tevékenységét betiltották, a cionista mozgalom csak magánkörökben folytathatta működését.

Mindezek az események, illetve az új politikai helyzet is hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok egy csoportja az *alija* mellett döntött. A Balfour-deklaráció utáni időkben ez az ország építéséért lelkesedő gyakorlati cionizmus jól illeszkedett a Herzl-féle politikai cionizmus szelleméhez.

Beregi Ármin, a magyarországi cionista mozgalom meghatározó alakja és a Makkabea egyik alapítója 1920-ban új mozgalmat szervezett Hamehandesz néven. A húszas évek elején magyar mérnökök nagyobb csoportja érkezett Erecbe, főképp a Makkabea tagjai, orvosok, mérnökök és technikusok. Több hullámban, kisebb csoportokban *alijáztak*, legtöbben egyedülálló férfiak voltak. Az első csoport 1920 májusában hagyta el Magyarországot. Tagjai: Brünn Jenő, testvére, Brünn Imre, jövendőbeli sógora, Török István, Szívós Béla és Sternheim Mózes. Mivel 1920 májusában még nem működött Palesztina Hivatal Magyarországon, a csoport Bécsbe utazott. Két ügyvéd Pozsonyban működő irathamisító műhelyéből származó és a palesztinai állampolgárságot bizonyító igazolványokkal legálisan *alijázhattak*, az iratok visszahonosításukat igazolták. Az első csoport ezekkel az okmányokkal érkezett a Szentföldre 1920 júniusában.

Miután megalakult a Palesztina Hivatal, újabb csoport *alijázhatott* Magyarországról, immár legálisan. A Palesztinába szóló útlevelek ügyében 1920 szeptemberében találkoztak Budapesten a Cionista Szövetség elöljárói, Beregi Ármin és Káhán Niszon, egy magas rangú brit követ és a magyar közigazgatás képviselői. A magyar hivatal kikötötte, hogy az *alijázók* csak érvényes magyar útlevéllel hagyhatják el Magyarországot. Az angol és a magyar fél részéről megállapított formális követelmények teljesítése megnyitotta az utat a legális *alija* előtt. 1920 decemberében a Palesztina Hivatal megszervezte a hatvanfős második csoport *alijáját*. A csoportba diplomások, építészek, diákok, tíz mérnök és más szakemberek kerültek. Munkaeszközökkel is felszerelték őket. 1921. május 1-én érkeztek Jaffába. Munkájuk hozzájárult az ország fejlődéséhez, az építőipar színvonalának emelkedéséhez és a lakhatási körülmények fejlesztéséhez. Egyetlen cikk nem elegendő valamennyi, a húszas években Magyarországról érkezett

mérnök bemutatására, közülük nyolc építészmérnök és egy építész munkásságát foglalom össze.

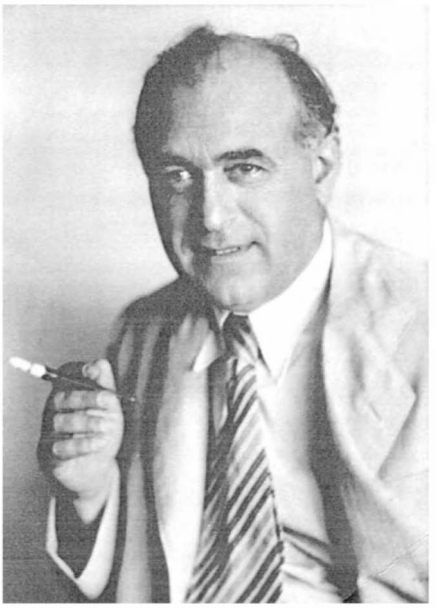

Brünn Jenő

Az 1954-ben Haifában a Makkabea alapításának ötvenedik évfordulója tiszteletére tartott megemlékezés szervezői kiadtak egy füzetet, amely beszámolt a tagok életéről és művéről. Brünn Jenőről, aki akkor már nem élt, ezt írta jóbarátja, Noszin Mose a műegyetemi tanulmányok éveiből: „Nem volt könnyű ennek a *halucnak* az útja gazdasági tekintetben sem. De ez miben sem befolyásolta az ő kitartását és szorgalmát, amelyek jellemének alapvonásai voltak. Szeretetre méltó kedves ember volt az én barátom, segítésre mindig kész. Nagy technikai tudása volt, úttörő volt [...], vérbeli cionista." Brünn a mérnökök első csoportjával *alijázott*. A budapesti Műegyetemen tanult, 1910 óta volt a Makkabea vezetőségének tagja. Az első világháborúban hadnagyként szolgált a vasútépítőknél, majd Beregivel együtt a cionista századok felállítását kezdeményezte.

Brünn, az első *alija*csoport vezetője a barátaival együtt Jeruzsálemben alapított kommunát Hagomlim néven.

A kommuna a kölcsönös segítségnyújtásra épült, munkaalkalmat keresett a mérnököknek, a tagok együtt laktak és étkeztek, közös kasszán éltek, és felelősséget vállaltak egymásért, például aki jobban keresett, támogatta azt, akinek kevesebb jövedelme volt. A kölcsönösség elve megkönnyítette az életet a munkanélküliség és pénztelenség idején. A szervezet tagjai közös házat béreltek a Muszrara negyedben Jeruzsálemben. A kommuna alapelvei azután is érvényben maradtak, miután a tagok, valamennyien keresett mérnökök, szétszéledtek az országban: a szükségleteiket meghaladó jövedelmet beadták a közös kasszába. A Hagomlim arra is vállalkozott, hogy zsidó építőmunkások új nemzedékét nevelje fel, akik kezdetben napibérért dolgoztak. Egyik első úttörő misszió jük a kövek kitermelése volt Kiriat-Anavimban a teraszos földműveléshez. Ezután Brünnt a Cionista Küldöttek Bizottsága Haderába küldte, hogy a mocsarak lecsapolásában vegyen részt Törökkel együtt, és még hátas szamarat is kaptak a feladat el-

Hagomlim, Jeruzsálem, 1921

végzéséhez. A mocsarakat kiszárították, a maláriás megbetegedések száma kilencven százalékkal csökkent. Haderából Brünn visszatért Jeruzsálembe, építészmérnökként és építési vállalkozóként működött. Jona Friedmannal közösen tervezte Talpiot és Bet-Hakerem városrész első házait, részt vett Rehavia negyed építésében is. A Barclays Bank épületének tervezési és építési munkálatai, a Rex filmszínháznak és a jeruzsálemi főpolgármester, Raghib al-Nashashibi lakóházának a terve is Brünn nevéhez fűződik. Brünn kezdeményezte, hogy a kőbányászat zsidó kezekbe kerüljön, ezért megszerezte a csődbe ment Szela vállalatot, és Friedmannal együtt márványkitermelésbe fogott Bet-Cafafában. Innen került ki a King David Hotel előcsarnokának, a YMCA, a Barclays Bank és a tel-avivi Ohel-Moed szefárd zsinagóga márványborítása. A Héber Egyetem történelmi jelentőségű megnyitóünnepségét 1925-ben a Har-Hacofim amfiteátrumában tartották, melyet Brünn tervezett vasbetonból.

Az 1927-es földrengésben az Al-Aksza mecset megrongálódott, már-már összeomlásától tartottak. Jeruzsálem muftija, Amin al-Husseini Brünn Jenőt és Jona Friedmant kérte föl az épület helyreállítására. A kupola és a kupolát tartó falak közé helyezett betonövvel erősítették meg a mecsetet. A mufti beleegyezett abba, hogy zsidó munkások végezzék el a munkát, és péntekenként, az ima után a mecset előtti téren leterített szőnyegeken piláflakomán vendégelte meg Brünnt és társait. Brünn muzul-

A Jeruzsálemi Héber Egyetem megnyitója, az amfiteátrumot Brünn tervezte

mán lányiskolát is tervezett és épített Jeruzsálemben a Waqf (Islamic Religious Endowments) megbízásából, az Al-Aksza-mecset szomszédságában. Németországi folyóiratokban tette közzé vasbetonról szóló tanulmányait, meg is hívták ottani tervezőmunkára, de Brünn visszautasította, mert nem akarta elhagyni az országot.

Török István (Pista) 1893-ban született Dél-Magyarországon. A budapesti Műegyetemen 1919-ben fejezte be építészmérnöki tanulmányait. Diákként csatlakozott a Makkabeához. Részt vett az első világháborúban, zászlósként szerelt le, a vidékre induló első cionista osztag parancsnoka volt. A mérnökök első csoportjával *alijázott*, és a jeruzsálemi Hagomlim kommuna alapítói közé tartozott. Az 1921-es, Amin al-Husseini vezette, brit uralom elleni zavargások több zsidó áldozatot követeltek. Az angolok nem léptek közbe, és nem vetettek véget az összecsapásoknak. A zavargásoknak sok zsidó áldozata volt, köztük Török, akire Jenő testvérével, Brünn Annával kötött házassága utáni napon késsel támadt rá egy arab, és életveszélyesen megsebesítette. De a kórházban megmentették az életét.

Az első időkben Török nem tudott a szakmájában elhelyezkedni, ezért alkalmi munkákból élt. Magyar barátaival együtt építette Kiriat-Anavimban a teraszokat. Később építészmérnökként dolgozott a brit mandátum közműépítkezésein, többek között magyar kollégáival együtt tervezte meg a Jeruzsálemet Betarral és Jerikóval összekötő utat. Török felelt az út alapozásáért és kiépítéséért. A brit építésvezető arra biztatta, hogy a szükséges-

nél több alapanyagot vegyenek, és a felesleget adják el jó pénzért, majd osztozzanak a bevételen. Török elutasította az ajánlatot, ezért elbocsátották. Emiatt, illetve a földmérő és ingatlanfelmérő hivatás követelményei miatt Török újra iskolapadba ült. Tanulmányai végeztével földek parcellázásával és földméréssel foglalkozott, például a hanitai fal és torony titkos mérési munkálataival. Török állította föl az északi kerítést a libanoni határon. Maszadában, ahová a küldöttség szamárháton érkezett, kimérte a Szentföld földmérési hálózatának alappontjait.

Török széles körű társadalmi munkát is végzett: hét éven át a Jeruzsálemi Makkabi labdarúgó-egyesület elnöke volt; a magyarországi *olék* szervezetét (HOH) vezette; a Hagana tagja és jeruzsálemi parancsnokságának egyik vezetője volt. Török a második világháborúban az angol hadsereg Zsidó Brigádjában tiszthelyettesi rangban szolgált, és harcolt az 1948-as függetlenségi háborúban. Az államalapítás után önálló építészmérnökként működött, majd a Szochnut földmérő osztályát vezette, idővel ez lett Izrael Térképészeti Hivatala.

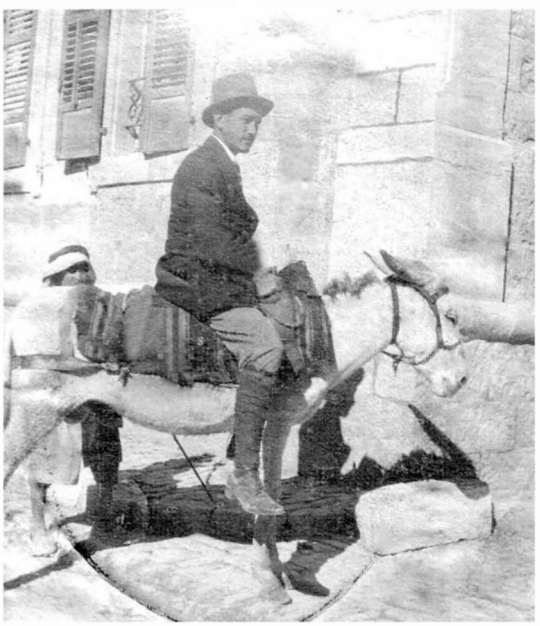

Török István szamárháton az arabbal, aki reggelente érte jött, hogy munkába kísérje

Tolnai Árpád építészmérnök, elkötelezett cionista vezetői képessége már az oroszországi hadifogságban is megmutatkozott, erről számoltak be hadifogolytársai az emlékére írt könyvben. Miután Tolnai hazatért Magyarországra a fogságból, a Cionista Szövetség titkárává nevezték ki. A hatvanas csoporttal *alijá*zott 1921. május 1-én. Fogadtatása a jaffai kikötőben nem volt biztató, hiszen éppen a zsidók elleni arab lázongások idején érkezett. Tolnai a jeruzsálemi Muszrara negyedben lakott, és az építőiparban helyezkedett el. Tíz éven át barátokkal és kivitelezőkkel közös munkálatokban vett részt; elsősorban Jeruzsálemben tervezett lakóházakat gazdag arab családok megbízásából, és az építkezést is felügyelte. A kivitelezőkkel kötött szerződésekben ragaszkodott ahhoz,

hogy családja egy-egy évig az elkészült épületben lakhasson. Tolnai Jeruzsálem vízvezeték-hálózatának és csatornázásának kiépítésében is részt vett. A második világháború kitörésekor, ötvenéves kora körül önkéntesként vonult be a brit hadsereg mérnöki osztagába, és vett részt a Gut Árpád tervezte, Eufrátesszen átívelő híd megépítésében Szíriában. Tolnainak, a magyar mérnökcsoport egyik legszínesebb egyéniségének muszrarai háza a magyar közösség központja lett, nyitva állt minden új *ole* előtt, a házigazda hetekig vendégül látta, aki betért hozzá.

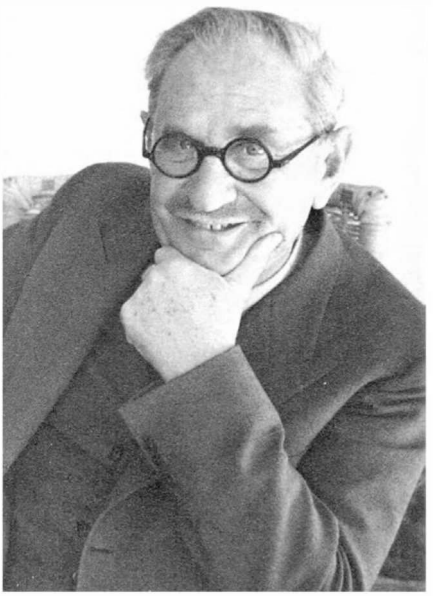

Gut Árpád

Sefer Ármin 1920-ban érkezett a Szentföldre. Kezdetben Gut Árpáddal együtt dolgozott, alighanem a haifai nagy lisztmalmok építésén. Majd Jeruzsálembe költözött, és Brünn Jenővel, későbbi barátjával működött együtt. Sefer az építési munkafolyamatok szakértője volt. *A jeruzsálemi építőanyagokról* szóló cikke a *Haarec* kereskedelmi és ipari heti kiadványában jelent meg 1922. június 30-án. A cikk a jeruzsálemi építési módszerek történetét mutatta be a kezdetektől; Sefer véleményt mondott a jelenkori és a jövőbeli építési módszerekről is. Javasolta, hogy az épületek betonfalát kívülről faragott kövekkel burkolják be, az úgynevezett jeruzsálemi kővel, és a szigetelés a belső vasbeton falra kerüljön. Sefer szerint a módszer a többemeletes házak építésénél is alkalmazható. A cikkben utal a haifai nagy malmok építésénél használt technikára. Sefer lakóházakat is tervezett, Brünn-nel közösen tervezte az új jeruzsálemi lakónegyed, Bet-Hakerem első hat házát; ők voltak az építkezés kivitelezői is. Sefer és Brünn előre kifizették az építőanyagokat, és zsidó munkásokat alkalmaztak. De a házak építtetői késtek a fizetéssel, és összevesztek az építészmérnökökkel. Az egyik megrendelő család tagjai betörtek elkészült házukba az ünnepek alatt, amikor a munkások nem dolgoztak. Sefer nem tudta teljesíteni a szolgáltatókkal és a munkásokkal szemben vállalt pénzügyi kötelezettségeit, és családjával visszatért Budapestre. Az egész család elpusztult a holokausztban. Brünn egyedül viselte az adósságok terhét.

Vámos Leó 1921 tavaszán szervezte meg a hatvanfős második csoport *alijáját*. Az *alija* gondolata akkor született meg benne, amikor egy budapesti kávéházban a világháború végét ünnepelték, és a távozó lerészegedett társaságot antiszemita zavargók véresre verték az utcán. Másnap *alijára* jelentkeztek a Palesztina Hivatalban. Vámos a vasbeton szakértője volt. 1919-ben diplomázott a budapesti Műegyetemen, és munkába állt egy betonnal foglalkozó nagyvállalatnál. A Szentföldre érkezése után Tel-Avivban a Habone társaságnál kapott állást, ahol Gut Árpád is kezdte ereci tevékenységét. Stern Dávid, a *Vaad Hacirim* letelepedési osztályának vezetője képzettsége és tapasztalata miatt hívta meg Vámost, hogy csatlakozzon az osztályhoz. Stern főállást kínált, és azzal bízta meg Vámost, hogy Emek-Jiszreel új településein mezőgazdasági épületeket emeljen. 1922-ben Vámos építtette Nahalal település mezőgazdasági épületeit. Az első oszlopokat holdvilágnál, az éjszaka közepén öntötték ki helyi munkásokkal, akik között Smuel Dajan is ott volt. Vámos később több *kibuc*ban és a munkások *mosav*jaiban is felügyelte a mezőgazdasági épületek építését, többek között Kfar-Jehezkelben, Balfouriában, Tel-Adasimban, Gevában és Kfar-Hitinben. 1927-ben Haifába költözött, önálló építészmérnökként dolgozott, közösségi épületek, karmeli lakóházak és villák tervezésével és építésével foglalkozott. A második világháborúban a haifai brit helyőrségnél vállalt építészmérnökként önkéntes munkát. Haifában és országszerte több mint harminc katonai bázis épült meg a felügyelete alatt, jellegzetes formájú épületek hosszított, illetve kör alaprajzú tetővel, ezeket az angolok Vámos sátrainak hívták. Az Ecel tagja, Gruner Béla kivégzésének másnapján Vámos felmondott; csak Izrael Állam alapítása után tért vissza állami szolgálatba a felügyelő hatóság alkalmazottjaként. Később az Állami Telekkönyvi Hivatalt vezette.

Patai József budapesti lapszerkesztő és cionista vezető zarándokutakat szervezett a Szentföldre. 1926-ban barátját, a mérnök Koch Andort kísérte el autóútján, aki nagy sebességgel hajtott Salamon víztárolói felé, hogy megnézzék a vízművet, amit Koch emelt a helyszínen. Patai beszámol a gyönyörű tájról, meghatódik a lenyűgöző látványtól és a Jeruzsálem lakóinak vízszükségletét kielégítő rendszer hasznosságától. Koch 1888-ban született, és a mérnökök második csoportjával *alijázott*. Gépészmérnöki, vasúti és vízmérnöki diplomát szerzett a budapesti Műegyetemen. Budapesten a déli vasút vezető mérnökeként dolgozott. Az első világháborúban orosz fogságba esett. A fogságban, ahogy társai közül többeknek, neki is megerősödött cionista öntudata. A világháborút követően „Zsidó, menj Palesztinába" kiáltással megtámadták és megsebesítették a budapesti utcán. Elhatározta, hogy *alijázik*. Hajója a jaffai kikötőbe érkezett, innen Je-

ruzsálem felé vitte az útja, és képzettségének és tapasztalatának köszönhetően igen hamar a jeruzsálemi városháza vízügyi részlegének vezetőjévé nevezték ki. Koch magyar mérnökökkel és munkásokkal dolgozott együtt a jeruzsálemi vízhálózat kiépítésén. Szivattyúállomásokat építettek, és lefektették a város vízvezeték-hálózatát, korábban az udvarok alatti vízgyűjtő medencékben fogták fel az esővizet. Az új vízvezeték-hálózatot többek között a Betlehem felé vezető út melletti Salamon víztárolói látták el vízzel. Ezek a víztároló medencék pusztulófélben voltak és csaknem kiszáradtak; Koch vezetésével megtisztították őket a lerakódott földrétegtől és a növényzettől, és a medencék újra Jeruzsálem legfontosabb vízforrásává lettek. Koch műve mérföldkővé vált Jeruzsálem városának történetében, az avatás Lord Plummer brit különleges megbízott részvételével zajlott. Koch emlékét a jeruzsálemi szivattyúállomás falán elhelyezett emléktábla őrzi. Koch 1933-ig dolgozott a jeruzsálemi városházán, akkor a város zsidó és arab lakossága között megromlott viszony miatt felmondott. A polgármester, Raghib al-Nashashibi azzal vádolta, hogy megvesztegették, és a vízműben a zsidó munkásoknak kedvezett. Koch feljelentést tett, megnyerte a pert, mégis otthagyta a városházát, és magánirodát nyitott. Koch tiszteletre méltó társadalmi rangot vívott ki magának Jeruzsálemben: a Bne-Brit elnökévé, a Jeruzsálemi Makkabi tiszteletbeli elnökévé és a külügyminisztérium protokollügyi tanácsadójává nevezték ki. Otthona a magyar mérnökök találkozóhelye volt, kollégái és neves személyiségek fordultak meg nála: Ben-Gurion, Arlozorov, Ben-Cvi, Saret, Sáj Agnon, Wauchope brit különleges megbízott és mások.

Az építész David Kroyanker, a jeruzsálemi építészet történetének kutatója írja Harmat Zoltánról szóló könyvében: „Ebben a könyvben annak a fontos építésznek a pályáját foglalom össze röviden, aki életében nem kapott méltó elismerést." A bevezetőben Jeruzsálem akkori polgármestere, Teddy Kollek írta: „Harmat Zoltán Sámson építész azon kevesek egyike, akik nyomot hagytak a városon, hiszen Jeruzsálem több meghatározó épületét tervezte." 1984-ben Kollek a Seare-Cedek Kórházban Harmat Zoltán betegágyánál ünnepség keretében nyújtotta át az építésznek a Jeruzsálem-díjat életművéért és a városért végzett hatvanévnyi munkájáért.

Harmat 1900-ban született Máramarosszigeten. Tehetséges fiatal zongoraművész volt, és a városban működő cionista szervezet, a Barisszia tagja. Középiskolai évei után a budapesti Műegyetemen 1924-ben szerezte meg a diplomáját, és egy éven át tervezőirodában dolgozott. Ezután *alijázott*, és Jeruzsálemben telepedett le. Az első négy évben a brit építész, Albert Clifford Holliday irodájában dolgozott, aki sok más épület mellett a Skót templomot és a városháza épületét tervezte Jeruzsálemben. Harmat hagyatéká-

A Salom Horovitz-ház Jeruzsálemben (Ahad Haam utca 20.), 1932

ban csaknem százötven tervet találtak, amelyek nagy része nem valósult meg. A tervek részben a brit mandátum idején, részben az államalapítást követő években készültek. 1929-ben Harmat önálló tervezőirodát nyitott. Tágas, két és fél szintes magánházakat, többlakásos bérházakat tervezett a városközpontban, Rehaviában, Talbiében és Bakaában a társadalmi elit lakhelyének, illetve befektetési célra is.

Harmat az egyik legtehetségesebb, legjobb ízlésű, eredeti és újító építésznek számított a városban. Bauhaus (nemzetközi) stílusban alkotott, a dísztelen, geometrikus-funkcionalista szellemet követte, az egyenes vonalvezetést, de át is értelmezte a Bauhaus formanyelvét. Saját stílusát a formai jegyekben fedezhetjük föl, például az épület tömbjét több aszimmetrikusan elhelyezett egységre osztotta, hogy az épület méretéből adódó hatást csökkentse. A stílusjegyek közé tartozott a homorú és domború vonalak váltakozása a homlokzaton, a főbejárat fölötti betontető, az *art déco* stílusú kapuk és bejárati ajtók, a keskeny vagy megemelt épületrész a horizontálisan tagolt épületben. A harmincas években Jeruzsálemben új városrészeket, illetve a városközpontban, Rehaviában, Bet-Hakeremben, Talpiotban és Talbiében új épületeket emeltek. A tehetős zsidó és arab megrendelők sorban építtették a többszintes épületeket az üres telkeken. Harmat számá-

ra óriási lehetőség volt, hogy pénzügyi megkötöttség nélkül bontakoztathatta ki tehetségét. Értékes épületei közül néhány: Jeruzsálemben a Salom Horowitz-ház (Ahad Haam utca 20.), a Hananja-ház (Keren Hajeszod utca 32.), Jesajahu Barvida háza (Ahad Haam utca 21.), Hanna Szalma háza (Balfour utca 2.). A Gad Machnes-ház (Petah-Tikva, Rothschild utca 83.), a netanjai városháza és Netanja egyik alapítójának, Oved Ben-Aminak a háza. Bérházak Jeruzsálemben: Bet-Hananja, a Hajóház (Ibn-Ezra utca 3. és 5.), két Salame ház (Marcus utca 2., Balfour utca 21.), bérház a Balfour utca 14.-ben.

Izrael Állam alapítása után a fiatal ország gazdasági helyzetéhez és szükségleteihez igazodva Harmat céljai is módosultak. A tömeges *alija* és a hatvanas évek takarékossági követelményei miatt már nem építettek a brit mandátum idején megszokott tágas magánházakat. Jeruzsálemben főképp intézmények épültek: a Kneszet, a kormányzati negyed, az Izrael Múzeum, a givat-rami egyetemi negyed, a Katamonim vagy Kiriat-Hajovel városrész olcsón és gyorsan felhúzható társasházai. A legtöbb munkát tel-avivi építészek kapták, így Harmatnak megélhetési nehézségei voltak. Az építészek szövetségének elnökéhez, Cvi Brandeishez fordult, és azt javasolta, hogy alakítson építész-szakszervezetet Jeruzsálemben, amely szakterületek szerint osztaná el az állami és magánmegbízásokat. Az ötlet nem valósult meg. Az államalapítás utáni korszakban épült meg Harmat nagyszabású műve, a Holyland Hotel a tehetős zsidó, Hans Kroch megbízásából (1952). A hotel sziklás dombra épült, egyszerű, visszafogott és elegáns, nemes, homorú és domború vonalakkal. A 21. század elején a hotelt lebontották, és a helyén hatalmas lakóépület-komplexum épült; neve a korrupció szinonimájává vált. Az építkezésből országos méretű bírósági ügy lett. Az ötvenes években Harmat már meglevő házakhoz tervezett emeletráépítést vagy épületszárnyat. A hatvanas években új lakóházakat is épített, például két hatemeletes bérházat a Karmon utcában, Bet-Hakerem negyedben. A házakat háromágú csillag formájára tervezte, az újítást az ország más településein is átvették. Később Harmat nyolcemeletes, az épületeket átjáróval összekötő sorházakat tervezett. Egyéb munkái: Bait-Vegan városrészben a Bne-Brit nőegylet gyermekintézményeinek területén épített házak; Petah-Tikva mellett a baptista településen falusi hangulatú közösségi, lakó- és mezőgazdasági épületek. Mekor-Baruh negyed ipari központját, gyárépületeit Harmat két társával együtt tervezte. Abu-Torban a jeruzsálemi városháza megbízásából Eliezer Ben-Jehudáról elnevezett elemi iskolát tervezett. A Holyland Hotel és a csillagházak kivételével az ebben a korszakban tervezett épületek sablonosak, és nélkülözik a Harmatra jellemző stílusjegyeket.

Harmat munkásságának mindkét korszakában készített olyan terveket, amelyek nem valósultak meg: az Anglo-Palestine Bank épülete Tel-Avivban; a tel-avivi központi buszpályaudvar (harmincas évek); az Allenby út üzlethelyiségei, és szállodája; a King George út üzletei Jeruzsálemben; Meir-Sfeja ifjúsági falu bővítése; Neve-Ilan mosav. Harmat nagyszabású középületei: a Saron Hotel bővítése Herzliában; szálloda Talpiotban; kereskedelmi, iroda- és lakóépület terve a Davidka téren Jeruzsálemben; többemeletes irodaház a Janaj utcában; az Israel Land Buying Development and Building Company épülete. Ahhoz, hogy valaki jelentős állami megbízást kapjon, el kellett nyernie az építészeti pályázatok első díját. Harmat több pályázaton is részt vett, mégsem nyert, bár előfordult, hogy az első helyezett munkájához hasonló pályázatot nyújtott be: a jeruzsálemi nemzetközi kongresszusi központra és hangversenyteremre beadott elutasított pályázata hasonlított az első helyezett Zeev Rechter tervéhez. Hasonló történt a tel-avivi Diaszpóra Múzeum tervével. Harmat nem nyert egyetlen pályázatot sem, alighanem az államalapítás után kegyvesztett lett.

Harmat eljárt a „magyar parlament" (csaknem valamennyi városban hetente összegyűlő baráti társaság) találkozóira Jeruzsálem divatos kávéházaiba. A Rotary Club tagjai közé tartozott, a klub elnöki tisztét is betöltötte (1956–1957). A szabadkőműves társaság tagja, művelt, szerény, intelligens ember, aki sohasem házasodott meg, és a felépült házait „gyerekeimnek" nevezte.

Tanítványai és hódolói megilletődve emlékeznek meg Breuer József professzorról hatvan évvel azután, hogy nyugdíjba vonulása alkalmából a haifai Technion professor emeritusa lett. Közöttük Menahem Rebhun professzor, a mérnök dr. Nachman Marcus, Hillel Rubin professzor, a Technionban Breuer nyomába lépő Shragga Irmay professzor családtagjai és Max Reis professzor. A visszaemlékezések szerint professzor Breuer alapította az egyetem hidraulika tanszékét az építészmérnöki karon; vízmérnöki és hidraulikai ismereteket, öntözést, áradás elleni védekezést, csatornázást és vízenergia-hasznosítást oktatott.

Szakterülete elsőrangú szakértőjéről Simha Blass a palesztinai főcsatornáról írt könyvében megjegyzi, hogy a húszas években Breuer József volt az egyetlen vízmérnök Erecben. Breuer alacsony, szerény, szívélyes, vallásos ember volt, aki nem hordott *kipát*. A professzorok között azon kevesek egyike, akik hibátlanul beszéltek héberül. Pontosabban: Breuer a Biblia nyelvén beszélt erős magyar akcentussal. Tanítványainak több nemzedéke rajongott érte; jószívű, odaadó és megértő tanárnak ismerték, aki ha kellett, hallgatóinak munkát is szerzett. Breuer, a hidraulikatudomány elméleti művelője vízügyi és csatornázási munkákhoz, vízvezetékek, víz-

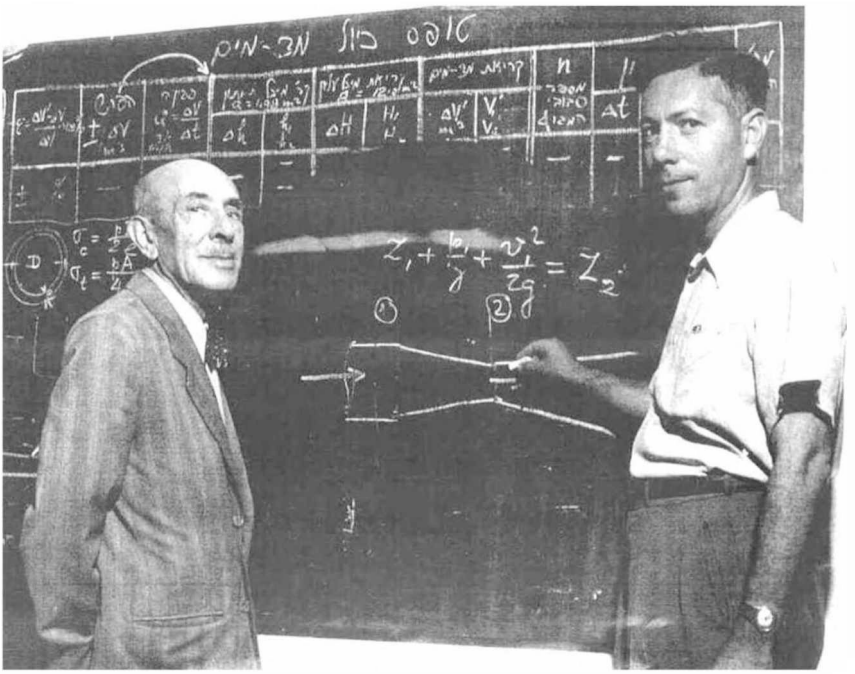

Breuer professzor a kép bal oldalán a Technion hidraulikaóráján, 1940

tornyok és medencék építéséhez adott tanácsot, és a munkák kivitelezését felügyelte az egész országban.

A Makkabea megalakulásának ötvenedik évfordulójára kiadott füzetben Breuer professzor távirati stílusban így foglalta össze az életművét:

Születtem 1882-ben Komáromban. 1901-ben érettségiztem a budapesti Rabbiszeminárium középiskolájában, 1905-ben szereztem meg mérnöki oklevelemet a budapesti Műegyetemen. 1921-ben *alijáztam*. Itt az országban mocsárlecsapolásokkal, öntözési, kanalizációs és egyéb vízmunkálatokkal foglalkoztam. Ki kell emelnem az Emek-Jiszreel szanálási munkálatait. 1922–1923-ban elnöke voltam a Palesztinai Mérnökegyesületnek, 1926-ban kineveztek előadónak, 1938-ban pedig nyilvános rendes tanárnak a haifai Műegyetem [Technion] hidraulikai tanszékére. 1929–1931 években igazgatója [elnöke] voltam a Műegyetemnek, 1943-tól 1945-ig pedig a tanári kar tanácselnöke. 1954 óta a Műegyetem professor emeritusa vagyok. Tagja vagyok a Makkabea Veteránjai Izraeli Szövetségnek.

Breuer, ahogyan már említettük, nemcsak tervezőmérnök, hanem tudós, kutató is volt, megírta a hidraulikai egyetemi jegyzet fejezeteinek többségét, és létrehozta a Technion hidraulikai laboratóriumát.

Az első időkben Breuer Tel-Avivban nyitott tervezőirodát társával, Elek Sámsonnal. A vízmérnök szaktekintély híre a Keren Kajemet vezetőihez is eljutott, és Emek-Jiszreel mocsarai ügyében hozzá fordultak. Breuer irodáját bízták meg a KKL mocsaras vidékének mezőgazdasági területté alakításával; a munkálatokat a KKL és a Keren Hajeszod fizette (1922–1924). Nurisz, Ein-Harod, Tel-Joszef, Bet-Alfa és Nahalal vidékén szárították ki a mocsarakat, ahonnan Emek-Jiszreel keleti részére terjedt át a malária. A mocsarakat források táplálták, és a talaj felszínén maradt, el nem vezetett esővíz. A csatornázást a felszín alatt végezték; az Egyiptomból behozott agyagcsöveket betonárok alapzatra fektették le. A csatorna egyes részei nyitott árkokba kerültek. A folyóvizet és vízgyűjtő területüket öntözésre használták, a csatornázott forrásvízzel együtt a környező településeket is ellátták ivóvízzel. A mocsarak kiszárításának köszönhető, hogy megszűnt a malária, és a települések virágzásnak indultak. A termőföld feljavítása terén végzett munkája nemzetközi elismerést hozott Breuernak, a Népszövetség felkérte, hogy írjon könyvet a mocsarak kiszárításáról, az öntözésről és a termőföld feljavításáról, hogy másutt is alkalmazzák a módszerét. Breuer eleget tett a kérésnek, Elek Sámsonnal közösen írt könyve a KKL támogatásával jelent meg 1925-ben héberül.

Breuer tanácsadóként az államalapítás előtt és után, egészen az ötvenes évekig részt vett az izraeli vízgazdálkodásban, minden ezzel foglalkozó bizottságnak tagja volt. A haifai Technion egyedüli képviselőjeként részt vett az Izrael vízellátását biztosító országos csatorna tervezőbizottságának munkájában (1950–1956). Breuer annak a bizottságnak is tagja volt, amely az országos csatorna munkálatainak kivitelezését ellenőrizte (1957–1958). Részt vett a Jarkon–Negev-csatorna vizsgálóbizottságában is, és megválasztották a HOH haifai elnökévé. Halála előtt egy évvel, 1961-ben kapta meg a Haifa díszpolgára kitüntető címet a város polgármesterétől, Abba Hushitól, aki korábban egyszerű munkásként dolgozott Breuer felügyelete alatt a mocsarak lecsapolásán Emek-Jiszreelben.

Gut Árpád a nyugat-magyarországi Kéthelyen született 1877-ben. Budapesten, a Markó utcai Katolikus Főgimnáziumban érettségizett. A Műegyetemen folytatott mérnöki tanulmányokat 1901-ig, majd tervezőirodában gyakornokként dolgozott. Gyakorlatot szerzett vasbeton, acélszerkezetes épületek és hidak tervezésében és építésében. Gut 1908-ban társával együtt megnyitotta önálló tervezőirodáját, amely hamarosan a legfontosabbak közé tartozott Magyarországon. Működésük tizenkét éve alatt 654 épületet emeltek Magyarországon és az országhatárokon kívül: hidakat, középületeket, palotákat, nehézipari gyárakat, ipari létesítményeket, víztornyokat, víztárolókat és vízgyűjtőket. Az első világháború kitörésekor Gutot is be-

hívták, katonai erődök építése volt a feladata. Egy év múlva orosz fogságba esett, ahol találkozott az antiszemitizmussal és a cionizmussal is. Cionista érzelmeit fokozta az egyre durvább magyarországi antiszemitizmus. Gut a Beregi alapításával létrejött Hamehandesz szövetség tagja volt, elhatározta, hogy *alijázik*, 1921 márciusában érkezett a Szentföldre. Nagyszerű építészmérnöknek számított, ezért érkezése után rögtön elhelyezkedett, tervező- és építőmunkákkal bízták meg. Először a tel-avivi tengerpartra tervezett kaszinónak nevezett kávéház és vendéglő szerkezetének tervezésébe vonták be. Gut tengerbe süllyesztett betonpillérekre helyezte a vasbeton vázas konstrukciót. A kaszinó után a haifai nagy malmok tervezésébe vágott bele, erre a munkára, hírnevének köszönhetően, Lord Rothschildnak, a malmok építtetőjének a képviselői választották ki. Gut vasbeton vázra építette fel a húsz méter magas konstrukciót, így a széles és magas csarnokban a födémet nem kellett oszlopokkal alátámasztani. Másik, ugyancsak nagyszabású terve a Neser cementgyár építése volt Haifa mellett. Az építkezésen magyarországi *olék* dolgoztak, mérnökök és munkások, az építkezés területén mindenki magyarul beszélt. Az épületek tervezésénél kétfajta építési módszer ötvöződött. Az alapok és a falak vasbetonból készültek vasbeton vázas konstrukcióban. A födém viszont könnyűépítésű acélvázas szerkezetből készült, hullámpala vagy azbesztborítással.

A húszas években Tel-Aviv népessége megnőtt, ezért a vízvezetékekben a víznyomás szabályozásához víztornyokra volt szükség. 1923 októberében a városháza tervpályázatot hirdetett víztorony építésére Tel-Aviv legmagasabb pontján, a Maze utca 36. melletti magaslaton. Négy tervezőiroda nyújtott be tervpályázatot, közöttük Elek és Breuer, valamint Gut irodája. Gut megnyerte a pályázatot, és vasbeton szerkezetű, tizenhat méter magas víztornyot tervezett eklektikus stílusban. Újabb víztornyokat is épített Tel-Avivban, Jaffában és a Bloomfield-stadion szomszédságában. 1927-ben az az eredeti ötlete támadt, hogy a tel-avivi part hiányzó kikötőjét a hajórakományok kirakodásához szükséges, a parttól elegendő távolságra épülő kirakodóállomással helyettesíti. Találmányára szabadalmat adott be Erecben és Németországban. 1930-ban Gut a már felépült, de be nem fejezett tel-avivi nagy zsinagóga (Allenby utca) építésénél is kamatoztatta tehetségét.

A zsinagóga tervezői mérnöki ismeretek hiányában nem tudták felépíteni a kupolát. Gut megerősítette a kupola tartószerkezetét, csökkentette a súlyát, könnyű acélszerkezetet tervezett, és a kupolát kívülről rézzel borította. 1935-ben társával, a vízmérnök Szofraszkival a sokfelé ágazó tel-avivi szennyvízcsatorna alapjait fektette le. Ez volt a város első vasbetonból épült föld alatti szennyvízcsatornája. A második világháború kitö-

A kupola néhány évvel később Gut tervei szerint épült

résével Gut több munkát is végzett a brit hadsereg számára, többek között fölépítette életművének csúcsát, az Eufrátesz folyón átívelő hidat a szíriai Al-Raqqában. Gutnak olyan hatszázhatvan méter hosszú hidat kellett terveznie, amely elbírja a két sávban egyszerre egymás mellett haladó tankokat. Három nap alatt elkészült a tervekkel. A vashiány miatt a brit hadsereg újrahasznosítható anyagokat ajánlott fel Gutnak, ezzel dolgozott: a Haifa olasz bombázása után deformálódott olajhordók adták a nyersanyagot a hosszanti gerendákhoz és a híd déli oldalának felső építményéhez; a híd pillérei pedig a Bagdadból hozott és olajfúrásnál használt csövekből készültek. Gut tízesével fúratta be őket a folyómederbe, és vasbetont öntetett közéjük. Tervei szerint a hidat a folyó két partjáról kezdték el építeni, két különböző eljárással, a déli oldal acélból, az északi oldal betonból épült.

A hidat 1942. január 13-án kezdték el építeni, és június 1-én adták át a forgalomnak. Gut Árpád a közösségi és ipari létesítmények építésével az országépítők első vonalába tartozott Erec-Izraelben. 1948-ban, Izrael Állam alapítása után tíz nappal hunyt el.

Nagyon keveset írtak még [a mérnökalijáról] – írta Brünn Jenőről szóló cikkében Noszin Mose –, s így a zsidó világ nem is nagyon tud róla, hogy mit jelentett az országépítés szempontjából annak az alig egy tucat kiváló magyar–zsidó mérnöknek a megérkezése a húszas évek legelején! Az építészetben és közmunkákban

A Gut-híd két része összekapcsolásuk előtt

egyáltalán nem voltak technikai erők és megfelelő szakemberek az országban. Mi, a budapesti Makkabea és Bar-Kohba tagjai büszkék lehetünk, hogy mi adtuk az országnak az első mérnök *halucokat*.

Héberből fordította Kónya Judit

Bock Júlia

Magyar anyanyelvű orvosok Izraelben

Az egykori Palesztinában a török uralom alatt az egészségügyi rendszer kezdetleges volt. Vérhas-, malária- és tífuszjárványok pusztítottak. A zsidó lakosság Jeruzsálem régi negyedében tömörült, ahol klinikák működtek az európai lakosság ellátására. Ezek a klinikák lassan kórházakká fejlődtek: 1843-ban létesült az első zsidó kórház Jeruzsálemben, 1854-ben pedig a jeruzsálemi óvárosban a Meir Rothschild Kórház – végül a mai Hadasza Kórház (Har-Hacofim) helyére költözött. A Bikur Holim Kórházat 1867-ben nyitották meg.

A Miszgav Ladah Kórházat 1888-ban, a Seare-Cedek Kórházat pedig 1902-ben alapították, majd a Bne-Brit Sear következett 1911-ben. Ezután újabb kórházakat létesítettek Cfatban (Rebecca Sieff Kórház, 1912) és Tiberiasban (Schweitzer Kórház, 1921-ben alapították, 1930-ban nyitották

Seare-Cedek, 1914

Diákok orvosi vizsgálaton, 1930

meg), végül 1922-ben Haifában (Hadasza Kórház, Rothschild vagy más néven Bne-Cion). 1924-ben a betegbiztosító égisze alatt Afulában nyílt meg az Emek egészségügyi központ. 1925-ben magánorvosok alapították és nyitották meg Tel-Avivban az Aszuta Kórházat. 1926-ban a Beter orvosházaspár magánkórházában szülészet és sebészet működött Haifában. 1933-ban arab orvos létesítette Jaffában a Dadzsani Kórházat. A haifai Rambam Kórház 1938-tól működött, a Pardesz-Katz Járványkórházat 1936-ban hozták létre. A Zamenhof 1936-tól az egyik legfontosabb rendelőintézet Tel-Avivban. 1936-ban alapították Petah-Tikvában a Beilinson Kórházat.

A Hadasza Women's Zionist társulat AZMU néven (American Zionist Medical Unit) szervezetet hozott létre a zsidó települések, a *jisuv* újjáépítésére. A Hadasza Központi Kórház (1913-tól) jelentős részt vállalt nem csupán a betegek ellátásában, hanem az orvos-, nővér- és gyógyszerészképzésben is.

A második világháború alatt Tel-Aviv bombázása miatt szükségkórházként működött a Bet-Holim Hajarkon (1940). 1942-ben alapították a pszichiátria és az ideggyógyászat területén működő Geha Kórházat.

1922-től 1948-ig, a brit mandátum alatt az egészségügyi kormányzat főleg keresztény misszionáriusok közvetítésével dolgozott. Elrendelték a himlő és a maláriás megbetegedések elleni védőoltásokat. Az egészségügyi minisztérium az angol alkalmazottakat és az arab népességet látta el, a zsi-

dó lakosság ellátását pedig a harmadik és a negyedik *alija* idején (1919–1931) a *jisuv* gondjaira bízta. A Hadasza Kórházban az ágyak száma a háromszorosára nőtt, és a szakszervezet alapításával jelentősen növekedett az egészségügyben a zsidók jelenléte. Gideon Mer professzort, járványügyi szakembert bízták meg laboratórium létesítésével és a maláriás megbetegedések megfékezésével.

Brit kórházak vagy rendelők utódjaiként először katonai kórházak létesültek, például a haifai Olasz Kórház, később lakosságot ellátó sebészet működött a gyógyintézményben. 1948-tól brit kórház utódja lett az Assaf Harofe. A Siba–Tel-Hasomer az 5. számú katonai kórház volt 1948-tól, 1953-tól pedig lakosságot ellátó kórház, ide olvadt be a Bet-Holim Hajarkon és a Pardesz-Katz Kórház is. Az ötvenes évektől a tüdőbetegek gondozására több intézményt létesítettek. A Beer-Jaakob tbc-kórházat 1951-ben alapították, 1956-ban tüdőbetegeknek nyitották meg Kfar-Szabában a Meir Kórházat, 1962-től általános kórház lett. 1952-ben Tiberiasban, 1953-ban Rehovotban nyitottak kórházat (Kaplan), Hod-Hasaronban 1956-tól működik a Salvata pszichiátriai intézmény. 1959-ben megnyílt Beer-Sevában a Szoroka, 1961-ben Askelonban a Barzilai, 1968-ban pedig Eilatban alapítottak kórházat.

Ziv katonai kórház, 1948

Az Erec-Izraelbe érkező *alija*hullámok segítettek az egészségügyi rendszer kialakításában is. (A továbbiakban a nevek után az évszám az *alija* évét jelzi.)

Magyar nyelvterületről az első nagyobb *alija*hullám az első világháború után, 1920–1921-ben érkezett Erec-Izraelbe. Köztük Barsi Dezső (1921) gyermekgyógyász, a budai hitközség korábbi elnöke. Jeruzsálemben megalapította a Tipat Halav hálózatot, ezzel lerakta a gyermekvédelem alapjait, majd Kineret, Cfat, Haifa és Tel-Aviv után a Hadasza Kórházban volt gyermekorvos. Nevéhez fűződik az orvosi könyvtár és a medikusok számára kialakított szállás létesítése, Tel-Avivban egy gyermekotthon alapítása, valamint a terhes anyák részére tartott ingyenes konzultáció bevezetése is.

Jordán Viktor (1921) sebész Galileából maláriás fertőzés miatt Bécsbe ment kezelésre, ott szerezte meg a fül-orr-gégész szakképesítést is. 1938-ban visszatért Jeruzsálembe, rendelőjében a Keren Kajemet és a Keren Hajeszod betegeit kezelte, a Makkabea veteránok egyesületének elnöke lett.

Pappenheim Martin a náci veszély elől menekült Tel-Avivba (1933). Magánpraxisa mellett a jogi és gazdasági főiskolán pszichiátriai esetekről tartott előadásokat. 1938-tól a jeruzsálemi Hadasza patológiai osztályán működött. Grotto Mose (1933) Budapesten végezte az orvosi egyetemet, részt vett a cionista mozgalom szervezeteiben, Erec-Izraelben a Hagana tagja lett. Tel-Avivban az első gyógyszergyár alapítói közé tartozott, és tudományos igazgatójaként működött.

Schwartz Ármin Komáromból alijázott (1935), és ciprusi tartózkodása után a Hadasza röntgenosztályát vezette.

Gellei Béla (1943) a Beter Kórház laboratóriumát vezette, és a Hadasza patológusaként működött. 1948-ban Izrael Állam alapítása idején egyike volt annak a két haifai orvosnak, aki átvette az angoloktól a Rambam Kórházat, amely Izrael egyik legjelentősebb egészségügyi intézete lett. Gellei megszervezte és vezette a patológiai osztályt. A kórházhoz tartozó Bruce Rappaport orvosi iskola elsőként kinevezett professzorai közé tartozott.

Több generáció tanulmányait megzavarta a 20. század történelme. Magyarországon a numerus clausus (1920) korlátozta a továbbtanulásra készülő zsidók számát, legtöbben külföldi egyetemeken folytatták tanulmányaikat. A magyarországi egyetemek közül a pécsi egyetem nem volt olyan szigorú, mint a pesti, Debrecenben, Szegeden is bejutott néhány zsidó hallgató az orvosi karra. Hitler hatalomra jutásáig (1933) a magyarországi zsidó orvostanhallgatók Németországban, Erlangenben, Giessenben, Heidelbergben és Münchenben végeztek, az Anschlussig (1938) Ausztriában, Bécsben, Innsbruckban, Grazban az egyetemek nyitva álltak a zsidó diákok előtt. A francia intézmények közül Párizsban, Tours-ban, az olasz

Grotto Mose a gyógyszergyár laboratóriumában, Tel-Aviv

egyetemek közül Bariban, Paviában, Padovában és Rómában is tanultak diákok. A hallgatók között voltak, akik több egyetemet is látogattak.

1945 után az orvostanhallgatók egy része magyarországi egyetemen kezdte meg tanulmányait, de még mielőtt befejezték volna, elhagyták Magyarországot. Osztrák vagy német egyetemeken végeztek, és orvosi diplomával *alijá*ztak.

Vágó Tibor nőgyógyász a háború után *alijá*zott, és Tiberiasban, a szülészeten dolgozott 1953–1961 között, majd az Assaf Harofe nőgyógyász főorvosa, 1961–1980 között pedig Askelonban a szülészet és nőgyógyászat vezetője lett. Klinikai megfigyeléseit a *Harefua* című héber orvosi hetilapban közölte.

Róth Károly szülész a Beer-Jaakob Kórházban kezdte orvosi pályáját, nőgyógyász szakorvosi képesítését a Meir Kórházban szerezte, 1958-ig a Rambam nőgyógyászati osztályán működött. New York-i tanulmányútján

a Beth Israel, valamint a Maimonides Kórházban dolgozott. 1967-ben tért vissza Izraelbe, és kinevezték a názáreti kórház szülészeti osztálya vezetőjének.

1945-ben a bori munkaszolgálatból menekült Erec-Izraelbe Alexander Guiora. A Zsidó Brigádban szolgált, majd Budapesten és Párizsban végezte a tanulmányait. Klinikai pszichológusként 1951-től az izraeli hadsereg első pszichológusa, Amerikában töltött évek után a haifai egyetem professzora, majd a Yezreel Valley College elnöke volt.

Fürth Béla röntgenorvos a második világháborúban orosz fogságba esett, 1947-ben *alijázott*. Az afulai kórház, később a haifai betegsegélyező járóbeteg-rendelés röntgenfőorvosa lett.

Lőwinger György (1947) az Exodus hajón négyezer-ötszáz társát segítette, később az orvostudomány és a fizika kapcsolatával foglalkozott. Székely György is az Exodus utasa volt. Nesz-Cionában a kórház igazgatójaként az országos pszichiátriai felügyelet tisztségét is ellátta.

Pfeiffer Fülöp (1947) egy illegális ifjúsági csoporttal *alijázott*, egy háromszáz fő részére összeállított gyógyszercsomagot hozott magával. A Pardesz-Katz Kórházban, majd osztályvezetőként Tiberiasban és a Tel-Hasomerban dolgozott. Illegális bevándorló volt Hertz György pszichiáter is, a jeruzsálemi Hadasza Kórházban vezette a pszichiátriai járóbeteg-rendelést, majd Libériában a Mental Health Center igazgatójaként dolgozott. Visszatérve Izraelbe megszervezte a pszichiátria oktatását, és 1971-ben az egyetem pszichiátriai osztályának vezetője lett. Az International College of Psychosomatic Medicine egyik alapítója volt. A modern izraeli pszichiátriai ellátás megindításában és az *olék* problémáinak kezelésében kimagasló a tevékenysége.

Hermann Rudolf fül-orr-gégész az úgynevezett Kasztner-vonattal menekült meg. Részt vett a függetlenségi háborúban, majd franciaországi tanulmányútra ment, visszatérése után 1950-ben kapott orvosi állást a betegbiztosítónál.

Az államalapítás (1948) után rövid ideig legálisan, 1949-től illegálisan, majd az Izrael és Magyarország között született megegyezés értelmében legálisan is érkeztek orvosok Magyarországról (1950–1953).

Kirsch Imre (1948) az afulai kórház belgyógyászatán dolgozott, majd 1950-től Haifában magánrendelőt nyitott. Steiner Jenő (1948) a Rambam ortopédsebészeti osztályát, később az Olasz Kórház sebészeti osztályát vezette.

Izsák Gábor (1949) budapesti diplomával érkezett. A Hadasza patológiai osztályáról került a hírneves Eliezer Rachmilewitz doktor vezetése alatt működő belgyógyászatra, és a hematológia vezetője lett. Professzori

Garai András

kinevezéssel a vérszegénység okait kutatta az ázsiai országokban, előadott Manilában, Hongkongban, Bangkokban, Mumbaiban is. Testvére, Izsák Ferenc vele együtt érkezett Izraelbe. A jaffai Donolo Kórház sebész főorvosaként rákkutató intézetet alapított.

Garai András (1949) Pécsett kezdte, Jeruzsálemben fejezte be az egyetemet, nőgyógyász, majd pszichiáter lett. Kulcsár István pszichiáter mellett dolgozott. A netanjai pszichiátriai intézetet vezette. *Az ördög vigyorgott a lángokból* című könyvében örökítette meg holokausztemlékeit, de az emlékektől mégsem szabadult, öngyilkos lett (2014). Kulcsár 1950-ben klinikai professzori kinevezést kapott a Tel-avivi Egyetem orvosi karán. Fő területe az Adler-féle individuális pszichológia volt. Szakértőnek kérték fel Adolf Eichmann tárgyalásán.

Kálmán Györgyöt a munkaszolgálat alatt elkövetett vétségért bebörtönözték, az életét ez mentette meg. Budapesten kezdte meg felsőfokú tanulmányait, 1949-ben egyetemi hallgatók csoportjával hagyta el Magyarországot. Münchenben fejezte be tanulmányait, ahol izraeli küldöttek orvosokat toboroztak az orvoshiány enyhítésére. Bevonult a légierőhöz, az ejtőernyősök első orvosa lett. Pszichiátriai intézetekben dolgozott, a Gehában, majd a Szalvatában. Nomi Gur (1949) pszichológus a jeruzsálemi és a Tel-avivi Egyetemen végezte tanulmányait. Az elsők között volt, akik a nevelési tanácsadói hálózat kiépítését megkezdték, és Izrael első vezető neve-

lési tanácsadójaként irányította a munkát a középiskolákban. Kezdeményezésére és a hadsereggel együttműködve a pszichológiai tanácsadás újabb területre, a katonai szolgálatra bevonuló fiatalok felkészítésére is kiterjedt, és a középiskolai oktatás szerves részeként máig működik. Nomi Gur professzor a Tel-avivi Egyetem előadója volt, és az Izraeli Akadémiai Főiskolán a mesterfokozat programjában a nevelési tanácsadó képzést irányította.

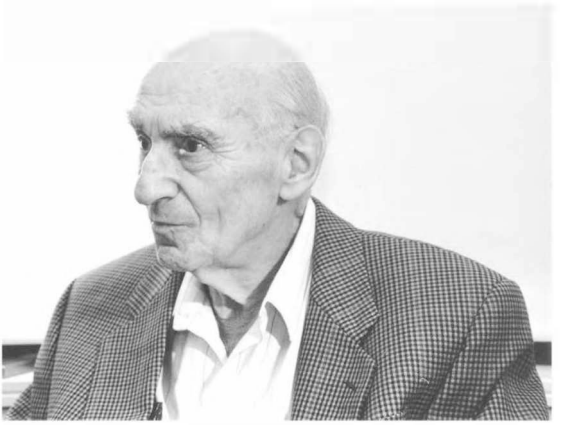

Kálmán György

A gyermekgyógyász Berkovits Miksa (1949) a Rambam Kórház gyermekosztályán dolgozott. Denveri tanulmányútja után az allergiás gyermekbetegségek szakembere lett.

Emed Alexander

Emed Alexander (1951) gyermekgyógyászati praxisa mellett orvostörténettel is foglalkozott. Százötven magyarországi zsidó orvos életrajzát írta meg, ezzel és számos cikkével a kutatási területet jelentős mértékben gazdagította.

Tanne Váró Franciska Pesten kezdett egyetemi tanulmányait Münchenben fejezte be, Olaszországon keresztül *alijázott*, és Pardesz-Katzban kezdett dolgozni. A Tel-Hasomer Kórházban szerezte meg gyermekorvosi képesítését. Kis István (1949) Beer-Sevában a betegbiztosítónál a beduin településeket látta el. A Ben-Gurion Egyetem orvosi karának megszervezésében is közreműködött, és a gyermekgyógyászat egyik előadója lett. A város díszpolgári címmel tüntette ki.

Révész László 1949-ben hagyta el Magyarországot, 1950-ben Münchenben végzett, és 1951-ben érkezett Izraelbe. Az Aszuta Kórházban dolgozott, katonai szolgálat közben, autóbaleset következtében vesztette életét.

A háború után Magyarországon a zsidó egyetemisták saját szervezetükbe tömörültek, a Zsidó Egyetemi Hallgatók Szövetségét (ZSESZ) a Joint

Tanne Váró Franciska, szolgálati könyvecske

támogatta. Az egymást segítő bajtársi egyesület tagjai Izraelben is összetartottak. A ZSESZ egyik kezdeményezője, Frischmann Bence (1951) bevonult a légierőhöz. Szülész-nőgyógyász, a Dadzsani Kórház főorvosa, majd az Aszuta igazgatója lett.

A ZSESZ aktív tagja, Barkai József (1952) is szülész, andrológus, a tengerészethez vonult be, és a Beilinson Kórházban szerzett szülészeti gyakorlata után a jeruzsálemi Hadaszában dolgozott, majd az Assaf Harofe szülésze lett. Spermavizsgálati módszereket tanult az USA-ban, és visszatérése után Tiberiasban, majd 1978–1987-ig az afulai kórházban vezette a spermavizsgáló laboratóriumot.

Ádám György (1949) sebész diplomáját 1957-ben szerezte meg. A jeruzsálemi Hadasza, majd a Rambam sebészetén dolgozott. Tíz éven keresztül Amerikában vett részt továbbképzésen (New York, Albert Einstein College of Medicine, Memorial Sloan-Kettering Cancer Center), az onkológiai sebészet szakértője lett. 1970-ben tanársegédnek nevezték ki, majd az Albert Einstein College of Medicine sebészetén dolgozott. 1972-ben visszatért Izraelbe, az Assaf Harofe sebészeti osztályát vezette, megkapta egyetemi adjunktusi kinevezését. 1982-től a San Diegó-i egyetem onkológiai sebészetének igazgatóhelyettese, majd a Fairfax Inova Hospital sebésze. Het-

Ötvenéves az Aszuda, balról a második Frischmann Bence, a negyedik felesége, Korényi Ibolya

venéves korában tért haza Izraelbe. 1990-ben a Kaiser Award for Academic Excellence kitüntetéssel ismerték el munkásságát.

A kardiológus Rosenberg Zoltán (1949) a jeruzsálemi egyetemen szerezte meg az orvosi diplomát (1952). A Hadasza belgyógyászati osztályára került. Az elektrofiziológia területén kísérletezett, a pacemakerkezelés és a szívkatéterezés bevezetésével Izraelben úttörő munkát végzett. 1959–1961 között továbbképzésre az Egyesült Államokba ment (Mayo Clinic, Rochester), visszatérése után az Izraeli Kardiológiai Társaság titkára és a Jeruzsálemi Héber Egyetem rendkívüli, majd nyilvános rendes tanára lett. Megszervezte Izraelben az első intenzív kardiológiai osztályt, valamint a mobil intenzív eszközökkel felszerelt mentőautóparkot. 1980-ban kardiológiai ambulanciát nyitott.

Strauss Zoltán

Kardiológusként működött Strauss Zoltán is (1949). Bori munkaszolgálat és a halálmenet után Belgrádban fejezte be tanulmányait. Katonai szolgálat után 1953-tól a Kaplan Kór-

házban helyezkedett el, majd Ramat-Ganban rendelőintézeti igazgató lett. 1970-től Petah-Tikvában a geriátriai osztályt vezette a Saron Kórházban.

Rác Imre

A pulmonológus Rác Imre 1938-ban az utolsó három zsidó medikus között volt, aki a bécsi egyetemen diplomát kapott. A munkaszolgálat és bujkálás után Budapesten szerezte meg a tüdőgyógyász szakképesítést. 1949-ben a Honvédkórház felállításakor katonai rangban akarták a tüdőosztály vezetését rábízni, nem vállalta el, illegálisan hagyta el Magyarországot. Izraelben az 5. számú katonai kórház tüdőosztályának főorvosává nevezték ki. Nyugdíjba vonulásáig a tüdőbetegeket látta el, majd ugyanott önkéntesként dolgozott.

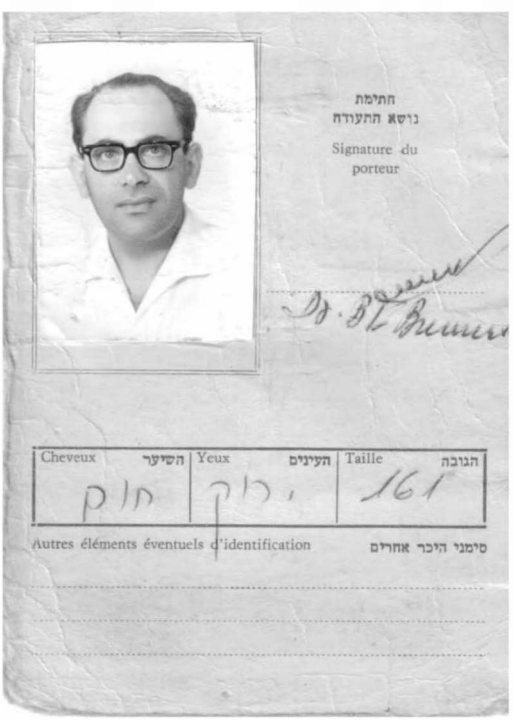

Breners Tibor, katonai személyi lap

Breners Tibor (1950) a háború után Budapesten kezdte meg orvosi tanulmányait, 1949-ben Bécsből a grazi egyetemre került, majd felvették a jeruzsálemi egyetemre. Az első Izraelben orvosként végzett évfolyamhoz tartozott. A tel-avivi Hadaszában és a Dadzsani Kórházban szerzett szakképesítés után belgyógyászként működött.

Mayer Móricot (1950) az egészségügyi minisztérium élére nevezték ki, a közegészségügy vezetője lett.

Herskó Ferenc (1950) mikrobiológus a Jeruzsá-

lemi Héber Egyetemen, majd a kaliforniai egyetemen végezte tanulmányait, Haifán a Technion professzora. 2004-ben két társával közös kutatási eredményeiért Nobel-díjjal tüntették ki. Testvére, Herskó László (1950) hematológus a vas metabolizmusával foglalkozott. A Seare-Cedek Orvosi Központ hematológiai osztályát vezette, majd az egészségügyi minisztériumban töltött be vezető posztot. Három jelentős hematológiai folyóirat szerkesztőségének is tagja és a Jeruzsálemi Héber Egyetemen professzor emeritus.

Török Gábor ortopédsebész Szlovákiából *alijázott* feleségével, Violával. A Hajarkon Kórházban dolgozott, felesége pedig a Beer-Jaakob és a Joint Malben Kórházában. 1959-ben Beer-Sevába költöztek. Török a Szoroka ortopédosztályának alapítója és első vezetője, később Beer-Seva tiszti főorvosa lett. Felesége részt vett a Negev orvosi ellátásának fejlesztésében, mindketten a beer-sevai egyetem orvosi fakultásának alapítói között voltak.

Deutsch Viktor (1951) a Seba belgyógyásza, katonai szolgálata után lett radiológus. 1969-től a Tel-avivi Egyetemen dolgozott, 1975-ben főorvos, majd egyetemi tanár lett, később tanácsadóként működött. Tudományos tevékenysége jelentős: százhúsz közleménye mellett számos kongresszuson adott elő.

Barkai Zsuzsa (Sosanna) szemész férjével, Barkai Józseffel *alijázott* (1952), a Poria, majd az afulai kórház szemészeti osztályát vezette, a Technion orvosi karán tanított.

Kardos Dénes

1956–1957-ben egy újabb magyarországi *alija*hullámmal is érkeztek orvosok Izraelbe.

Kardos Dénes illegálisan hagyta el Magyarországot 1956-ban, és szakorvosi képesítését Izraelben szerezte meg. A Geha Kórházban kezdett, majd Ramat-Gan egyik rendelőintézetében dolgozott. A hatnapos háború alatt a cfati kórházban, 1970-ben a Szuezi-csatorna menti bunkerben általános orvosként teljesített tartalékos szolgálatot.

Gál Miklós 1956 után *alijázott*, a rehovoti kórházban dolgozott egy magyar főorvossal, majd a Zamenhof igazgatója lett. Hermann György a Hadaszában a radiológi-

án dolgozott, ugyanott működött a fül-orr-gégész Szépkuti Andor (1957). Izsák Edét a budapesti izraeli követségen bízták meg az *alijázók* orvosi vizsgálatával, majd 1957-ben *alijázott*. Wellish Géza (1957) Jeruzsálemben a Hadasza, Haifában a Rothschild–Bne-Cion Kórházban és a Technionon dolgozott, bekerült a Bne-Cion száz legsikeresebb egészségügyi dolgozója közé.

A fül-orr-gégész Klopfer Ferenc Bécsben kezdte és Pécsett fejezte be tanulmányait. A deportálás alatt egy német politikai fogollyal cserélt ruha mentette meg az életét, a táborban orvosként működhetett. Bár családtagjai már Izraelben éltek, feleségével és gyerekeivel csak 1957-ben kapott hivatalos kivándorlási engedélyt. Nyugdíjazásáig Petah-Tikvában, egy rendelőintézetben dolgozott.

Klopfer Ferenc

A hatvanas években *alijázó* orvosok közül Gellmann Miklós, az eilati kórházban, majd a Bikur Holimban volt főorvos. Pécsi Zoltán biztosítótársaságot alapított. Grünberger Pál Tiberiasban a kórház főorvosa lett, majd Jeruzsálemben több rendelőt vezetett. Rákos György a Rothschild Kórházban dolgozott.

Egyes családokon belül generációk sora választotta pályának a medicinát. Földes János nőgyógyász apja neves gyermekorvos volt, Nagy László és Herskovits Lajos fia is orvos lett, Izsák Sámuel orvostörténész György nevű fia sztomatológus, András pedig általános orvos. Hermann György radiológus lánya, Dorit fogorvos. Kocsárd Emery felesége, Varó Gizella is orvos volt, és fia, Steven Kossard jó nevű bőrgyógyász lett Ausztráliában.

Néhányan a társválasztásnál döntöttek hasonló területen működő partner mellett. Barkai József nőgyógyász felesége szemész, Gál Miklós belgyógyász felesége röntgenes volt. Török Gábor ortopédsebész, a felesége, Török Viola Ibolya általános orvos. Az Eilender családban Imre gyermekorvos, felesége, Márta ideggyógyász. Frankl Ottó belgyógyász felesége műtősnő. Grünberger Pál röntgenorvos felesége belgyógyász, Kieselstein Martin

belgyógyász felesége Grosz Éva gyermekgyógyász. A szülész Frischmann Bence felesége, Korényi Ibolya gyermekorvos.

Az orvosi pálya mellett művészeti területen is működő orvosok közül megemlítem Kálmán Györgyöt, aki elvégezte a Zeneművészeti Főiskolát, és hegedűsként egy zsidó zenészekből álló zenekarban játszott Pesten. Szíves-Hertz Sándor fogorvosi munkája mellett novellákat írt, Szold Sándor és Wellish Géza is, ők az *Új Kelet* című lapban közölték írásaikat. Vágó Tibor filozófiai és művészeti írásai különböző folyóiratokban jelentek meg. Gergely András és Emed Alexander a magyarországi zsidó orvosok történetét kutatta. Kieselstein Martin geriáter festőként és szobrászként is ismert volt, Imre Andor bőrgyógyászati praxisa mellett csodálatos képeket rajzolt. Perl Gizella könyvet írt arról, hogy Auschwitzban és Bergen-Belsenben orvosként dolgozott.

Néhányan nem maradtak végleg Izraelben. A kardiológus Aszódi Ari Clevelandba ment, Hermann György radiológus New Yorkba. Flesh István gyermektüdőgyógyász 1957 és 1965 között tartózkodott Izraelben, majd visszatért Magyarországra. Kocsárd Emery bőrgyógyász Sanghajból érkezett Izraelbe, majd Ausztráliába ment. Friedmann Imre mikrobiológiával és ökológiával is foglalkozott, 1952 és 1966 között a Jeruzsálemi Héber Egyetemen a Negev sivatag talajviszonyait kutatta, majd Kanadában és az Egyesült Államokban folytatódott a pályája.

A magyar orvosok története bővelkedik színes eseményekben, a gyűjtés folyik, és a történet egyre teljesebb lesz. Ez a cikk egy bővebb, a holokausztban érintett magyarországi zsidó orvosok történetével foglalkozó tanulmány része. Az anyaggyűjtés során magyarországi és izraeli levéltári kutatásokon és személyes interjúkon kívül felhasználtam a Jad Vasem *Nevek* adatbázisát, az elérhető lexikonokat, Gergely András, Emed Alexander, Kiss Péter és Kapronczay Károly munkáit, ezek a források szerencsésen gyarapodtak Szalai Anna, Hermann György gyűjtésével, valamint Bock György észrevételeivel. Köszönettel tartozom nekik.

Tudományos élet

Kónya Judit

Hebraisták, irodalmárok, nyelvészek

A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár és a ramat-gani Bar-Ilan Egyetem könyvtára is gazdag magyar nyelvű anyagot őriz, utóbbi többek között a teljes IMIT-sorozatot [*Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvei*] és a *Magyar Zsidó Szemle* hiánytalan évfolyamait. A magyarországi tudósok kutató- és oktatómunkája is segítette a Bar-Ilan Egyetem fejlődését, hiszen alapításától (1955) kezdve fiatal magyar anyanyelvű tudósok sora tanított az intézményben. Köztük Weisz Pál Biblia-tudós, Pinhas Artzi asszirológus és sémi nyelvész, Menahem Cvi Kaddari héber nyelvész, Ezra Fleischer, a középkori héber irodalom kutatója, Dov Landau irodalomtörténész.

A Jeruzsálemi Héber Egyetemen és a Bar-Ilan Egyetemen is oktatott a Talmud-tudós David Halivni. Az ötvenes évektől a Jeruzsálemi Héber Egyetemen tanult, illetve tanított Jakov Sussmann Talmud-tudós. Stern Miklós orientalista a harmincas évek végétől tanult Jeruzsálemben.

Weisz Pál, Artzi és Kaddari Budapesten, a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, ezzel párhuzamosan az Országos Rabbiképző Intézetben folytatta tanulmányait. Közülük csak Weisz Pál működött gyakorló rabbiként Magyarországon. (A rabbiképző a rabbivá avatást bölcsészdoktori fokozat megszerzéséhez kötötte, mások azért végezték el, mert hallgatói a numerus clausus ellenére bebocsátást nyertek a bölcsészkarra.)

Weisz Pál (Meir) Budapesten született. 1933-ban avatták rabbivá. Debrecenben a status quo ante hitközség rabbija volt a deportálásig, 1945-ben *alijázott*. 1957-től tanított a Bar-Ilan Egyetemen, de oktatói és tudományos munkája később a Jeruzsálemi Héber Egyetemhez fűződik, ahol 1961-től nyugdíjazásáig oktatott a Biblia-tudomány tanszéken. A Herzl- és Nordau-díj után 1990-ben megkapta az izraeli legrangosabb elismerést, az Izrael-díjat. A Biblia-értelmezés tárgykörében írt könyvei és számos tanulmánya rabbinikus szellemben, ugyanakkor a modern Biblia-tudomány eredményeinek felhasználásával íródott. „Weisz Meir a tudományos világ

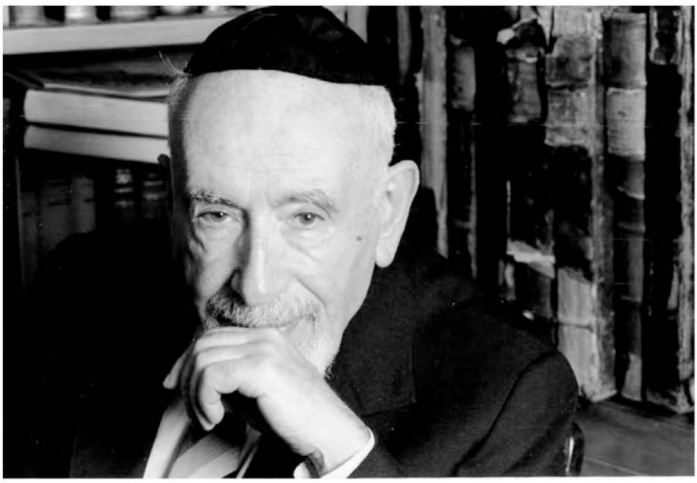

Weisz Pál (Meir)

szemében a Biblia *belülről való és bensőséges* értelmezésének: igazi megértésének nagy tudósa" – olvassuk Komoróczy Géza laudációjában.

Pinhas Artzi 1950-ben *alijázott*, a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban dolgozott, előbb a héberkatalógus-osztályon, majd Shunami *Ocrot hagola* gyűjteményében. Artzi Budapesten született, sémi nyelvek szakon végzett a bölcsészkaron, 1949-ben avatták rabbivá a Rabbiképző Intézetben. Széles körű bibliai és rabbinikus műveltsége az ókori keleti sémi nyelvek ismeretével párosult.

Artzi oktatói és tudományos pályáját Izraelben kezdte meg az akkád epigráfia és paleográfia kutatásával, élete végéig a Bar-Ilan Egyetemen működött. Doktorátusa akkád és bibliai források alapján az ókori Júda és Izrael nemzetközi kapcsolataival foglalkozott. A Harrán (Törökország) környéki nyugati sémi törzsek, köztük az izraeliták történetét kutatta a Mári ókori városból (Szíria) származó feliratok és El-Amárna (Egyiptom) diplomáciai levéltára alapján. Munkájában az ősatyák történetére vonatkozó bibliai forrásanyagot és az ókori keleti ékírásos forrásokat egymás mellé helyezte, és egyenrangú történeti forrásként kezelte. Iskolateremtő munkájaként Artzi vezette be az ókori keleti történelem és az akkád nyelv oktatását az izraeli egyetemi oktatásba, az asszirológiai intézet (The Samuel Noah Kramer Institute of Assyriology, 1980) alapítóinak egyike és az intézet első igazgatója.

Menahem Cvi Kaddari Mezőkövesden született, és 1944-től sémi nyelvészetet, hébert és filozófiát hallgatott a pesti egyetemen, 1947-ben *alijázott*. A Jeruzsálemi Héber Egyetemen héber nyelvet, Bibliát, zsidó filozófiát,

kabbalát tanult. Első nagyobb munkáját az egyetem kutató-hallgatójaként írta a Zohár arámi nyelvtanáról. 1955-ben szerzett doktori fokozatot, négy évvel később a Bar-Ilan Egyetem héber nyelvészeti előadója lett, 1965-től a Haifai Egyetemen is tanított. Tanulmányai a héber nyelvészet és lexikográfia köréből kerültek ki, írt a Zohár első kiadásáról, és nevéhez fűződik az arámi nyelvű Antiókhosz-tekercs tudományos kiadása.

Menahem Cvi Kaddari

1959-ben ismeretlen, Romániában élő költőnek Izraelbe csempészett verseiért ítélték oda az Izrael-díjat. A versek szerzője, Ezra Fleischer Temesváron született. A hébert „otthonról hozta", apja, Fleischer Jehuda a középkori költő és fiának névadója, Abraham Ibn Ezra elismert kutatója volt. Fleischer hagyományos és cionista szellemben nevelkedett, Bukarestben jogi karon végezte a tanulmányait, a világháború előtt a Bne-Akiba vallásos cionista ifjúsági szervezet vezetője volt. 1952-ben cionista tevékenysége miatt bebörtönözték, három évvel később szabadult. Verseit a börtönévek alatt, fejben írta, csak a szabadulása után vetette őket papírra. Kötetei álnéven jelenhettek meg Romániában, verseket is fordított héberre. 1960-ban *alijázott*, harminckét évesen folytatta a tanulmányait a Jeruzsálemi Héber Egyetemen irodalom szakon. A középkori héber költészettel kezdett foglalkozni, elsősorban a kairói *genizá*ban fennmaradt héber vallási költeményeket kutatta. 1962-től a Bar-Ilan, majd a Jeruzsálemi Héber Egyetem héber irodalmi tanszékének oktatója volt, a hetvenes évektől a Sorbonne és a Harvard vendégprofesszora.

Fleischer a középkori héber költészet egyik legnagyobb kutatója. Nevéhez fűződik a héber költészet *genizá*ban megtalált töredékeit kutató intézet alapítása. Több évtizedes kutatómunkával azonosította és katalogizálta a világ *genizá*gyűjteményeiben fennmaradt töredékeket. A töredékek katalógusa csaknem hatvanezer tételt tartalmaz. Fleischer a judaizmus és az iszlám, illetve a kereszténység kapcsolatát is kutatta, kimutatta a spanyolországi arab költészet hatását a héber szekuláris költészetre. Kutatását 1987-ben Bialik-díjjal jutalmazták.

Dov Landau irodalomtörténész, nevelési szakember szegedi ortodox családban született, hagyományos szellemben nevelkedett, *jesivá*ban tanult.

Munkaszolgálatra vitték, majd megjárta Bergen-Belsent és Theresienstadtot. A háború után német- és franciaországi hontalan táborokból *alijázott* volna, de az angolok Ciprusra internálták. 1947-ben eljutott Erec-Izraelbe, *jesivá*ban és a katonaságban töltött évek után a Bar-Ilan Egyetemen folytatta tanulmányait, doktorátusát héber verstani kérdésekről írta. 1966-tól nyugdíjazásáig tanított az egyetemen, 1991-ben professzori kinevezést kapott, 1997 és 1999 között az összehasonlító irodalmi tanszéket vezette. Könyvet írt az irodalmi alakzatokról, neveléstani és irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozott. A vallásos iskolák héber irodalom- és nyelvtan tantárgyának országos tanfelügyelőjeként működött, munkájával hozzájárult a Biblia-, az irodalom- és művészetoktatás módszereinek fejlesztéséhez. 1971-ben Nordau-díjjal tüntették ki. A kilencvenes évektől a budapesti Rabbiképző Intézetben és a pécsi egyetemen is tartott szemináriumokat.

David Halivni Weiss Talmud-professzor, a rabbinikus irodalom professzora Gyertyánligeten született. Talmudista nagyapjánál nevelkedett Máramarosszigeten. Tizenhat évesen Auschwitzba deportálták, majd további koncentrációs táborokba került. 1946-ban kivándorolt Amerikába. A Jewish Theological Seminary hallgatójaként talmudi témában védte meg doktorátusát. Halivni a Columbia Egyetem Talmud-professzora, tízkötetes Talmud-kommentár szerzője. Munkájának úttörő jelentősége a forráskritikai módszerek alkalmazása a Talmud-kutatásban. Nyugdíjba vonulása után Jeruzsálemben telepedett le, 1985-ben Bialik-díjjal, 2008-ban Izrael-díjjal tüntették ki.

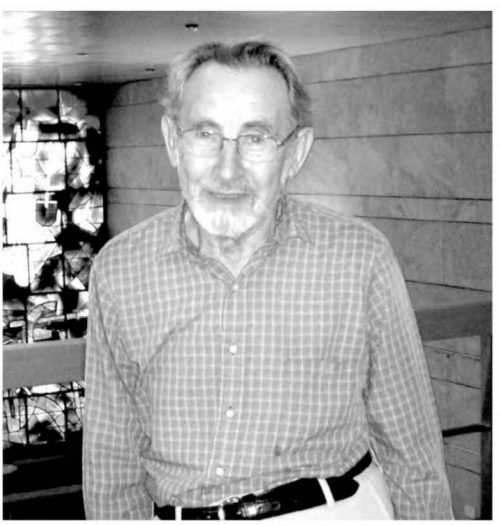

David Halivni Weiss

Jakov Sussmann, a Babilóniai és a Jeruzsálemi Talmud, valamint a midrasirodalom elismert kutatója rabbicsaládban született Budapesten. Anyai ágon felmenője a magyarországi ortodoxia kiemelkedő alakja, a pozsonyi Hatam Szofer. Sussmann családja a Kasztner-vonaton hagyta el Magyarországot 1944-ben. *Alijázása* után *jesivá*ban tanult, majd a Jeruzsálemi Héber Egyetemen hallgatott Talmudot és zsidó történelmet. A Jeruzsálemi Talmud tizenkét fóliója ismeretlen, németországi könyvtárak köteteinek kötéstábla-

jából előkerült kéziratát adta ki. További kutatási területe a rabbinikus éra írásbelisége. Talmud-kutatásáért 1997-ben megkapta az Izrael-díjat.

Stern Miklós a Somogy megyei Tabon született ortodox családban. Középiskolai görög- és latintanulmányai kiegészítéseként arabul tanult. 1939-ben anyja küldte a Szentföldre, a Jeruzsálemi Héber Egyetemen folytatta arabtanulmányait, a latin nyelveken kívül perzsául és törökül is megtanult. Egyetemi évei alatt alapozta meg tudományos pályáját, elmerült az iszlám tudományokban, a spanyol nyelvet is elsajátította. Később a muszlim Spanyolország arab és héber költészete lett az egyik fő kutatási területe. Az angol hadsereg katonájaként Irakban és Szudánban töltött három évet. 1948-ban elhagyta Izraelt, az oxfordi egyetemen doktorált, kutatómunkája kiterjedt az iszlám filozófiára és vallástörténetre is. Stern gondozta Goldziher Ignác korai iszlámról szóló, a modern iszlámtudományt megalapozó korszakos művének (*Muhammedanische Studien*, 1889–1990) angol kiadását.

Matematikusok

Fekete Mihály matematikus iskolateremtő munkássága is a Jeruzsálemi Héber Egyetem történetéhez tartozik.

A világhírű matematikus, Fekete Mihály Zentán született, Budapesten, majd a doktori fokozat megszerzése után (1909) Göttingenben tanult. Huszonnégy évesen egyetemi tanársegéd lett, középiskolában és tanárképző főiskolán is tanított, 1914-től egyetemi magántanár.

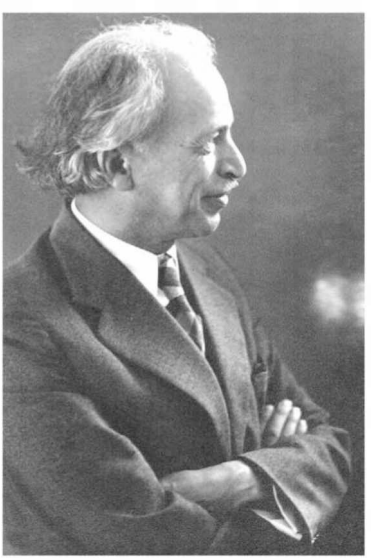

Fekete Mihály

A budapesti Váci utcai Felső Leányiskola és Leánygimnázium tanári kara 1919 októberében „kommunista üzelmekkel" vádolta meg kollégáját, és ügyében fegyelmi tárgyalást tartott. A bölcsészkar dékánja, Haraszti Gyula 1920 augusztusában „dr. Fekete Mihály magántanártól a magántanári képesítést [...] megvonta", Fekete az egyetemen sem taníthatott. 1925 szeptemberében a Pesti Izraelita Hitközség óradíjas tanárként vette fel a

reálgimnáziumba és a leánygimnáziumba kezdő középiskolai tanári fizetéssel, két évvel később került csak középiskolai tanári státuszba.

1928. augusztus 23-án Fekete budapesti, Debrői úti otthonába érkezett a felkérés Judah Leon Magnestől, a Jeruzsálemi Héber Egyetem rektorától a Jeruzsálemi Matematikai Intézet (a későbbi Einstein Intézet) óraadó professzori állására. A meghívás 1928 októberétől három évre szólt. Fekete világszerte ismert matematikusként az Európában és az Egyesült Államokban felajánlott állások helyett Jeruzsálemet választotta. Három év múlva az *alija* mellett döntött, és 1931-ben kérte tanszékvezetői kinevezését az elméleti matematika tanszékre és az Einstein Intézet vezető posztjára. Beilleszkedését könnyíthették a jeruzsálemi magyar anyanyelvű elithez, tudósok, építészek, mérnökök, orvosok köréhez fűződő szálak. Magyarországi kollégáival is folyamatos maradt a kapcsolata. Fekete professzor sokat tett a magyarországi fiatalokért, segítette őket az *alijá*hoz és az egyetemi tanulmányokhoz szükséges hivatalos ügyek intézésében, jeruzsálemi otthona nyitva állt előttük. Fogadott lányának tekintette Szenes Hannát, a Szenes családdal kialakult pesti ismeretséget Izraelben is mindvégig ápolta.

Matematikusként főképp a számelmélet, függvénytan, algebra, valamint a matematikai analízis foglalkoztatta, tanulmányai világszerte inspirálták a matematikusokat. Dolgozatait a legfontosabb európai matematikai folyóiratokban adta közre magyarul, franciául, németül, angolul, olaszul. Tudományos eredményeit német, francia, svájci, amerikai egyetemeken oktatták, munkáit japánra is lefordították. Legnagyobb jelentőségű munkája a transzfinit átmérő (transfinite diameter) meghatározása (1923). Fekete Mihály a természettudományi kar dékánjaként, a Matematikai Intézet vezetőjeként, majd 1945 és 1948 között a Jeruzsálemi Héber Egyetem rektoraként aktív szerepet vállalt az egyetem fejlesztésében. Megteremtette a felsőfokú matematikai képzés és kutatás alapjait, nagy hatással volt az egyetem alapszabályainak kidolgozására, szorgalmazta az orvosi kar felállítását. Rektorsága (és a függetlenségi háború) idején elszakították a várostól az egyetem területét, Fekete Jeruzsálem különböző pontjain biztosította az oktatás zavartalan folytatását. 1955-ben Fekete Mihályt Izrael-díjjal tüntették ki.

Erdős Pál világhírű matematikus, a kombinatorika úttörője a Cornell Egyetem előadójaként (Ithaca, New York) 1954 novemberétől egy teljes szemeszteren keresztül számelméletet adott elő a Matematikai Intézetben, és Haifában a Technionon is tartott előadásokat. Később is visszatért Izraelbe, utoljára 1993 májusában a Nottinghami Egyetem vendégprofesszoraként, nyolcvanéves korában tartott előadást a Jeruzsálemi Héber Egyetemen.

***

Olosz Levente

Történészek

Az izraeli egyetemeken működő magyar anyanyelvű történészek gyakran nyúltak vissza gyökereikhez, és a magyarországi zsidóság történetét választották kutatási témának. Évtizedeken keresztül rajtuk kívül alig foglalkoztak ezzel a területtel, az Egyesült Államokban a hetvenes évektől, Magyarországon a rendszerváltás (1989) után fordultak a kutatók közül többen a magyarországi zsidóság múltja felé.

A modern zsidó történelemmel foglalkozó történészek közül Jakov Katz elsőként írt az ortodox zsidóságról. A Jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, az egyetem rektora a 20. század második felének kiemelkedő zsidó tudósai közé tartozott, a modern zsidó történettudomány egyik legjelentősebb művelője volt. Munkásságát díjakkal ismerték el Izraelben és az Egyesült Államokban is. Katz Veszprém megyében, Magyargencsen született ortodox családban, *jesivá*kban tanult, széles körű ismereteket szerzett a hagyományos rabbinikus irodalomban. 1930-ban elhagyta Magyarországot, Németországban beiratkozott a frankfurti egyetemre. Karl Mannheim tanítványa volt, az emancipációval kezdett foglalkozni, disszertációját a németországi zsidóság asszimilációjáról írta (1935). Számos tudományos értekezése jelent meg az asszimilációról, emancipációról, antiszemitizmusról, a zsidó-keresztény viszonyról és a nacionalizmusról, de leginkább a hagyományőrző zsidóság története foglalkoztatta. 1936 és 1950 között Izraelben vallásos iskolában tanított, kutatási eredményeivel csak lassan illeszkedett be a tudományos életbe, míg egy házaséletről írt tanulmánya megnyitotta előtte az utat. 1950-től haláláig a Jeruzsálemi Héber Egyetemen tanított.

Élete utolsó szakaszában a *Végzetes szakadás* (Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban, 1994) című nagy monográfiájában a magyarországi zsidóságot megosztó szervezeti szakadás történetét dolgozta fel.

Jakov Katz nagy hatással volt a Jeruzsálemi Héber Egyetem szociológiai tanszékén tanító ifjabb munkatársára, Joseph Ben-Davidra. Ben-David is ortodox környezetből származott, családja, a neves győri nyomda és könyvkiadó tulajdonosa vagyonosabb és modernebb gondolkodású volt, mint a Katz család. *Jesivá*kban tanult, a gimnáziumot magántanulóként végezte el. 1941-ben *alijá*zott, a Jeruzsálemi Héber Egyetemen történelem

Jakov Katz a Jeruzsálemi Héber Egyetemen átveszi a díszdoktori oklevelet, 1985

szakon tanult, később a London School of Economics diákjaként neves szociológusoktól sajátította el a tudomány alapjait. Disszertációja (1952) az értelmiségi réteg társadalomban betöltött szerepét vizsgálta, ez a témakör egész életében foglalkoztatta. *A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a 19. század elején* című történeti munkája héberül (1952) és magyarul (1997) is megjelent. Ben-David volt a Jeruzsálemi Héber Egyetemen a szociológia tanszék egyik alapítója.

Nathaniel Katzburg is nyomdával és kiadással foglalkozó ortodox családban született. Nagyapja kiadásában jelent meg Vácott a *Tel Talpiot* című, rabbinikus tudományokkal foglalkozó, héber nyelvű újság. Katzburg családjával 1934-ben érkezett Erec-Izraelbe, a Kfar-Haroe cionista *jesivá*ba járt, aktívan vett részt a vallásos *kibuc*mozgalomban is. 1944-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetemen kezdte meg tanulmányait, majd Londonban folytatta. 1959-től tanított a Bar-Ilan Egyetemen, 1971-ben kapta meg professzori kinevezését, több tisztséget is betöltött, dékán volt, nyugdíjba vonulása (1991) után professor emeritus. Tanulmányai a magyar antiszemitizmus politikai és diplomáciai vonatkozásaival foglalkoztak, áttekintést írt a magyarországi zsidóság történelméről is. A mandátum időszakának brit és cionista politikáját elemző tanulmányaiban politika- és diplomáciatörténeti kérdéseket is érintett.

Joseph Ben-David

Jehuda Don

Jehuda Don Budapesten született, büszkén emlegette, hogy irodalomszeretetét a legendás Zsoldos Jenőnek köszönheti, aki a pesti Zsidó Gimnáziumban tanította: „az egyetlen gazdaságtörténész vagyok, aki az ágya mellett Arany János verseskötetét tartja". 1947-ben *alijázott*, felsőfokú tanulmányait a Jeruzsálemi Héber Egyetemen és Londonban végezte. A Bar-Ilan Egyetemen a közgazdaság-tudomány professor emeritusa, több tisztséget viselt. Kutatási területe a közgazdaságtan, a gazdaság- és társadalomtörténet, a statisztika, a demográfia, a magyarországi és az európai zsidóság gazdasági stratégiája, a *kibuc*gazdaság elemzése. 1986–1995 között az Izraeli–Magyar Baráti Társaság elnökeként működött.

A Bar-Ilan Egyetem történésze, Eliezer Bashan Budapesten született, 1935-ben családjával *alijázott*. A függetlenségi háborúban Gus-Ecion falu védőivel együtt jordán fogságba esett, kilenc hónappal később szabadult. A Bar-Ilan Egyetemen a történelem és héber irodalom tanszékének egyik első diákja volt, doktori disszertációját is ott védte meg (1972). Tanulmányaiban, könyveiben az Oszmán Birodalom és Észak-Afrika zsidóságának történetét dolgozta fel.

A Haifai Egyetem magyar anyanyelvű kutatói a magyarországi holokauszttal és antiszemitizmussal foglalkoztak. Vágó Béla Máramarosszigeten született, gyermekkorát Gyergyószentmiklóson töltötte. A szülői házban őrizték a zsidó hagyományokat, de onnan hozta magával a világ felé nyitott

szemléletet is. Húszéves korában munkaszolgálatra vezényelték, családja nem élte túl a holokausztot. A háború után beiratkozott a Bolyai Tudományegyetemre (Kolozsvár), doktori disszertációját a 18. századi székely társadalomról írta (1947), és az egyetemen kezdte tudományos pályafutását. 1958-ban hosszas várakozás és meghurcoltatás után hagyták jóvá *alija*kérelmét a román hatóságok. A Jeruzsálemi Héber Egyetemen kezdett oktatni (1962), majd a Haifai Egyetemen folytatta munkáját (1971–1984), egészségi állapota kényszerítette a visszavonulásra. Vágó Béla megkülönböztetett figyelemmel foglalkozott a két világháború között, valamint a holokauszt alatt a Magyarországon, Erdélyben és Romániában élő zsidó közösség vezetőivel. Tanulmányozta a romániai zsidóság politikai tevékenységét, úttörő munkát végzett a magyarországi holokauszt feltárásában, a romániai államszocializmus holokaussztagadásáról és antiszemita megnyilvánulásairól írt értekezéseket. Elsőként hívta fel a figyelmet a magyarországi gettósítás és deportálás gyors végrehajtására és a magyar államapparátus közreműködésére. A további kutatások ösztönzéséhez a Haifai Egyetemen létrehozta a dokumentációs központot (The Strochlitz Institute of Holocaust Studies), ahol a kelet-európai holokauszt történetéhez kapcsolódó iratokat őrzik.

Asher Cohen disszertációja Vágó Béla nyomdokain haladt, a holokauszt éveiben működő magyarországi zsidó szervezetek történetét tárta fel, illetve ezeknek a szervezeteknek az ellenállásban kifejtett tevékenységét, lehetőségeit és korlátozott működését elemezte. Később a franciaországi holokausszttal foglalkozott, francia egyetemeken és kutatóintézetekben végzett kutatásokat. Vágó Béla utódjaként vezette a Strochlitz intézetet. Emlékére az intézet alapította a holokausztkutató történészek eredményeit elismerő Asher Cohen-díjat.

Kémikusok

1921-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetem bizottsága Haim Weizmann javaslatára döntött arról, hogy Kémiai Intézetet hoznak létre. Weizmann álláspontja szerint a kémiának minden más tudományágat meg kell előznie az első zsidó egyetemen. Weizmann Fodor Andort hívta meg, hogy szervezze meg a Kémiai Intézetet.

Fodor Andor Budapesten született, a Műegyetemen és Zürichben (Eidgenössische Technische Hochschule Zürich) folytatta tanulmányait. Tudományos munkássága Európa nagyobb városaiban kezdődött. Az első világ-

Fodor Andor

háború után felismerte, hogy az európai zsidók életében bekövetkezett fordulat elengedhetetlenné teszi, hogy egy biztonságos menedék épüljön a zsidóság számára. Weizmann meghívására 1923-ban Jeruzsálembe érkezett, megalapította a Kémiai Intézetet, és még az egyetem hivatalos megnyitása előtt az első professzora lett. Később több vezető tisztséget is betöltött az intézményben. A Fodor intézetéből kerültek ki Izrael első kémikusai és tudományos eredményei. Fodor tudományos munkássága a szerves kémiához, biokémiához, kolloidkémiához kapcsolódik.

Az 1930-as évek elején a Jeruzsálemi Héber Egyetem kémiai tanszékét átszervezték, és több kémiai csoport jött létre. Weizmann új kutatókat keresett az intézménybe. Az ismertebb, idősebb professzorok elhárították meghívását, ezért többek ajánlatára Farkas Lászlót kérte föl a fizikai–kémia-tanszék felállítására.

Farkas László Dunaszerdahelyen született, Nagyváradon nevelkedett a zsidó hagyományokat kevéssé követő családban. A gimnázium elvégzése után Bécsben tanult, majd Berlinben folytatta tanulmányait a Technische Hochschule in Berlin-Charlottenburg kémia szakán. 1928-ban doktorált. Fritz Haber Nobel-díjas kémikus figyelt fel az ifjú tehetségre, és felvette a Kaiser Wilhelm Intézetbe asszisztensnek. Amikor öccse, Adalbert is megszerezte a doktori fokozatot kémiából, ő is ott helyezkedett el, és a testvérek jelentős kutatási eredményeket értek el. Hitler hatalomra jutása (1933) után a fivéreket elbocsátották, professzoruk javaslatára Cambridge-ben folytatták kutatásaikat. Onnan került Farkas László Weizmann meghívására 1935-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetemre. Hamarosan öccse, Adalbert is követte, majd 1941-től az Egyesült Államokban ipari vegyészként működött. A Farkas testvérek Erec-Izraelben korábbi hidrogénkutatásukat folytatták, szénhidrogénekkel is kísérleteztek, és a kutatási eredményeket az iparban alkalmazták.

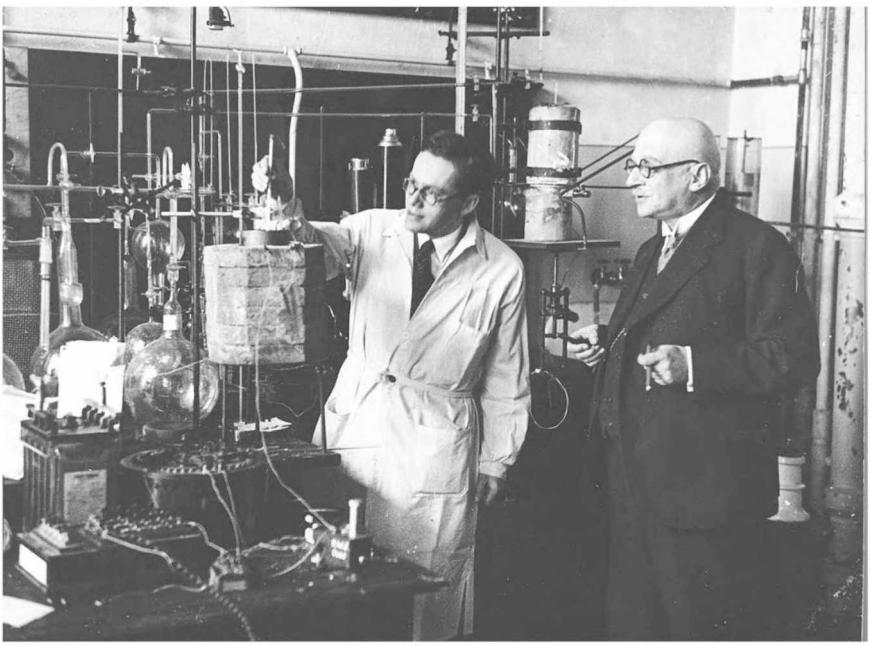

Farkas László a Kaiser Wilhelm Intézetben

Farkas László és tanítványai több, a brit hadigépezet fenntartásához elengedhetetlen vegyi anyag előállításának módját dolgozták ki, és elő is állították azokat. Farkas a vegyipar fejlesztésére, a legmodernebb elméleti eredmények gyakorlati alkalmazására törekedett. 1948-ban egy Ben-Gurionnal tartott megbeszélés után az Egyesült Államokba utazott. Hivatalos magyarázat szerint eszközöket vásárolt volna a függetlenségi háborúban elpusztított laboratóriumi felszerelések helyett, de egyes feltételezések szerint a miniszterelnök kérésére a Manhattan-program magyar anyanyelvű tudósaival (Teller Ede, Szilárd Leó, Wigner Jenő) kellett volna szakmai kapcsolatot kiépítenie. Úti célját nem érte el, repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett negyvennégy éves korában.

Farkas László halála után a fizikai–kémia-tanszék vezetésére öccsét kérték föl, de Adalbert az ajánlatot nem fogadta el. Farkas László helyét egyik Budapesten született tanítványa, Stein Gábor vette át. Stein Budapesten érettségizett, tevékenyen részt vett a cionista ifjúsági mozgalomban, és 1938-ban *alijázott*. 1940-től a határvédelmi egységnél teljesített szolgálatot. Az angliai Durhami Egyetemen doktorált, majd 1951-ben visszatért Jeruzsálembe. A Jeruzsálemi Héber Egyetemen átvette a fizikai–kémia-tanszék vezetését. Kimagasló tehetséggel igazgatta az intézményt, új munkatársak, egyetemi tanárok kerültek a tanszékre, kapcsolatokat létesített más kutató-

intézményekkel, megalapította az *Israel Journal of Chemistry* című szaklapot. Két tanítványa, Joshua Jortner és Raphael B. Levine az ország két legelismertebb fizikai-kémikusa lett.

Fodor Andor és Farkas László egy másik tanítványa, Patai Gusztáv, Patai József fia budapesti tanulmányait Fodor Andor tanítványaként kezdte, és Farkas László irányításával folytatta. A kutatási területén – a szerves reakciók mechanizmusa, az olefinek reakciói és a kémiai reakciók szilárd állapotban – fontos tudományos eredményeket ért el, amelyek az ország védelmi rendszerét is támogatták.

1956-ban a magyarországi felkelés után kémikusok újabb generációja érkezett Izraelbe, köztük Kőrösy Ferenc és Pauncz Rezső.

Kőrösy Ferenc Budapesten született, Teller Ede évfolyamtársa volt az egyetemen. Karlsruhéban doktorált, majd Budapesten a Tungsram gyár laboratóriumában munkatársaival együtt előállították a kriptonizzót. A Kőrösy család cionista múltja ellenére csak 1957-ben *alijázott*. Izraelben a szervetlen kémia területén működött.

Pauncz Rezső Szőregen született. A Szegedi Tudományegyetemen doktorált, és ott kezdte tudományos pályáját. Magyarországon elsőként foglalkozott kvantumkémiai kutatásokkal. 1957-ben *alijázott*, nyugati egyetemek kutatóival együttműködve a haifai Technionon folytatta kutatásait. Izrael első kvantumkémikusaként kivételes oktatói adottságával egész kvantumkémikusi generációt nevelt föl.

A magyar anyanyelvű izraeli kémikusok kutatásai, elméleti felkészültségük és azok gyakorlati megvalósítása hozzájárult Izrael iparának fejlesztéséhez és az ország védelméhez.

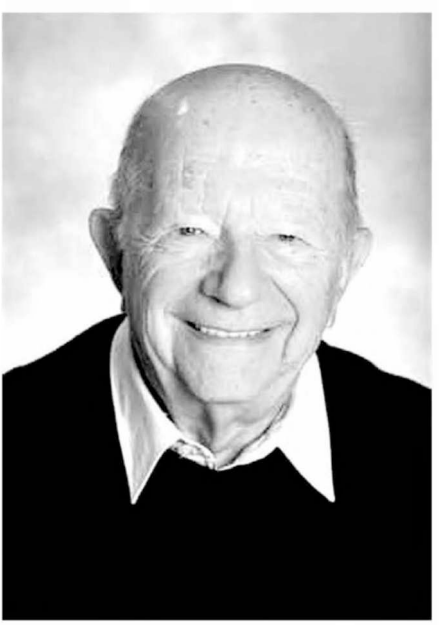

Pauncz Rezső

Kónya Judit

A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár

Az 1892-ben létesült jeruzsálemi közkönyvtár a könyvgyűjtő Józef Chazanowicz orvos Białystokból Jeruzsálembe küldött nyolcezer-nyolcszáz kötetével bővült, és Midras Abarbanel Könyvtár néven kezdett működni 1895-ben. A könyvtár a Mea-Searim városrész mellett várta olvasóit, és a Jeruzsálemi Héber Egyetem alapításának évében, 1925-ben a Har-Hacofim-on nyílt meg Nemzeti és Egyetemi Könyvtár néven.

1948-ban, a függetlenségi háború idején a jordán hadsereg bezáruló ostromgyűrűje elől a Rehavia negyedbe, a római katolikus egyház fennhatósága alá tartozó Terra Sancta kollégiumba szállították át a gyűjtemény jelentős részét. 1960 óta a könyvtár a Jeruzsálemi Héber Egyetem givat-rami területén működik. 2008-ban különvált az egyetemtől, és a Nemzeti Könyvtár nevet viseli.

Folyóirat-olvasó, 1925

A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár a világ legnagyobb judaisztika és hebraisztika gyűjteménye. Gyűjtőköre a kezdetektől: judaisztika, Erec-Izrael és iszlám. A könyvtár gazdag gyűjteményt őriz a magyar anyanyelvű zsidóságra vonatkozó könyvekből és periodikákból, a magyarországi zsidó írók műveiből. A magyar anyanyelvű tudósok és könyvtári dolgozók jelentős mértékben hozzájárultak a könyvtár fejlesztéséhez is. A könyvtár állományának két legfontosabb Magyarországról érkezett gyűjteménye a Goldziher-könyvtár és a Löw-gyűjtemény.

Goldziher Ignác a modern iszlámtudomány egyik alapítója, orientalista, kora egyik legjelentősebb sémi filológusa, az iszlám első kutatóinak egyike. Vámbéry Ármin tanítványaként tizenhat évesen kezdte meg a tanulmányait a pesti bölcsészkaron, hat évvel később ugyanott a sémi filológiai tanszék tanárává nevezték ki. A muszlim vallási eszmék és írásmagyarázat kutatása mellett zsidó tudománnyal és az iszlám és a zsidó-keresztény hagyomány viszonyával is foglalkozott.

Könyvtárát, korának legértékesebb, csaknem hatezer kötetes orientalisztikai magángyűjteményét Goldziher halála után három évvel a Zsidó Világkongresszus vásárolta meg. A vásárlásnál Goldziher tanítványa, majd közeli barátja, Abraham Salom Jehuda, a polihisztor nyelvész, ritka kéziratok gyűjtője közvetített. Neki köszönhető, hogy a Goldziher-könyvtár 1924-ben Erec-Izraelbe érkezett. Abraham Salom Jehuda Jeruzsálemben született, rabbinikus irodalmat, modern tudományt és arabisztikát is tanult. Németországi tanulmányai idején ismerkedett meg Goldziher Ignáccal, kapcsolatuk mélységét levelezésük is tanúsítja. A leveleket a Nemzeti Könyvtárban őrzik, a Jehuda-gyűjteményben. Jehuda így jellemzi a Goldziher-könyvtárat (*Jewish Chronicle*, 1924. április 25.):

> Ritkán találkozunk magántulajdonban levő olyan gazdag és teljes, sokszínű gyűjteménnyel, mint a Goldziheré, aki hosszú és kivételesen tevékeny élete során gyűjtötte össze azt a Kelet és a Nyugat minden szegletéből. Az orientalisztikai tudományok minden területe, a keleti nyelvekkel, kultúrákkal és vallásokkal kapcsolatos összes társtudomány megtalálható a gyűjteményben. Különösen gazdagok és fontosak az arabisztikával és iszlám tudománnyal foglalkozó, arabul és más keleti, illetve európai nyelven nyomtatott könyvek. Az arab, perzsa és török nyelvű munkák mellett a gyűjtemény legritkább és legértékesebb darabjai az Egyiptomból, Szíriából, Tunéziából, Algériából, Marokkóból, Konstantinápolyból, Turkisztánból, Indiából, Perzsiából és Jáva szigetéről származó nyomtatott könyvek.

A Goldziher-könyvtárat már 1924 októberétől, a Jeruzsálemi Héber Egyetem megnyitása előtt látogatták a Har-Hacofimon. A megnyitó társadal-

A Goldziher-könyvtár, fotó: Cadok Bassan, Bet-Neeman, 1927

mi-társasági eseménynek számított, megjelentek a jeruzsálemi szellemi élet nagyságai, arab, keresztény és zsidó tudósok, írók, művészek, tanárok és üzletemberek. A közép-európai zsidó Goldziher orientalisztikai gyűjteményéről méltán gondolhatta Jehuda, hogy a zsidó–arab tudományos együttműködés katalizátora lesz.

A jeruzsálemi könyvtár magyar anyanyelvű munkatársai elsősorban a bibliográfiai tudományok terén működtek. Munkácson született Shunami Shlomo, az izraeli bibliográfiatudomány kiemelkedő alakja. Shunami 1920-ban *alijázott* Budapestről, és egy év múlva a jeruzsálemi könyvtár munkatársa lett. A párizsi École de Bibliothécaires és a Hebrew Union College (Cincinnati) hallgatójaként elsajátította a könyvtárrendezést, és az izraeli könyvtárrendszer megteremtője lett. Fő műve, a *Kulcsok kulcsa – általános izraeli bibliográfia* a bibliográfiatudomány, a héber és a zsidó könyvészeti kutatómunka kézikönyve több kiadást ért meg (1936, 1965, 1969). Shunami alapította a Jeruzsálemi Héber Egyetem vegytani intézetét. Amikor 1924-ben a Goldziher-gyűjtemény megérkezett a könyvtárba, ő volt az olvasóterem vezetője. Patai József így számol be a Midras Abarbanelben tett látogatásáról:

Az olvasóterem vezetője, a magyarországi származású Shunami érdekes statisztikai adatokat mond el. Közel négyezer látogatója van havonként a könyvtárnak

a zsidó társadalom minden rétegéből. Komoly tudósok, pedagógusok, iparosok, kereskedők, munkások, diákok. [...] Az olvasott könyveknek – folytatja Shunami – hatvan százaléka héber, húsz százaléka orosz, tíz százaléka német és tíz százalék vegyes. Legolvasottabbak J. Ch. Brennernek, a jaffai harcokban elesett héber írónak a könyvei. [...] Az utóbbi idők legnagyobb könyvsikerét a חזון האדם Madách: *Az ember tragédiája* aratta, amelyet a mi Feuersteinünk, Avigdor Hameiri fordított le héberre. Így áruljuk mi a hazát idekünn. Sohasem felejtem el, mennyire meg voltam indulva, amikor egyszer délben lihegve besiet két kőműves *haluc*. Itt a közelben a Bet-Haam építkezésnél dolgoztak, fehér por lepte ruhájukat és arcukat. *Az ember tragédiáját* kérték olvasmányul a déli pihenőórára, mert tegnap este a társaik erről vitatkoztak a *kvucá*ban, és ők nem tudtak hozzászólni, mert még nem ismerték.

Shunami az 1950-ben létrejött *Ocrot hagola* (A diaszpóra kincsesháza) gyűjtemény atyja: ő gondozta és katalogizálta a könyveket, amelyek Európából közvetlenül a *soa* után a könyvtárba érkeztek.

1949-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetem megbízásából utazott Németországba. Katonai rendfokozattal, az amerikai megszálló hadsereg tagjaként az elrabolt zsidó könyvtárakat kutatta. A Harmadik Birodalom egy majdan felállítandó zsidó kutatóközpont könyvtárába szánta a könyveket, nagy részük, milliós nagyságrendben, a háború után a Frankfurt am Main melletti Offenbachba került. Shunami nyomozott az offenbachi raktárban, és más helyszíneken is átvizsgálta a zsidó intézményektől, *jesivá*kból, hitközségekből és magánszemélyektől elrabolt gyűjteményeket, amelyek eredeti tulajdonosait már nem lehetett megtalálni, majd ezekből válogatott a jeruzsálemi könyvtár részére. Erről küldött levelet Aharon Menahem Mendel Schneursonnak, a Jeruzsálemi Héber Egyetem kincstárnokának (1949. április):

Megérkezésem napján azonnal elutaztam az offenbachi raktárba, és azóta naponta ott dolgozom. Reggelente külön autó visz oda, majd esténként vissza a frankfurti szállodámba. Mindennemű, a *jesivá*kból és az összegyűjtött [magán]könyvtárakból származó könyv megtalálható ott, melyek az [izraeli] intézményeket gazdagítják majd. Felesleges hozzátennem, hogy elsősorban a könyvtárunkat, hiszen ez az intézmény az első a sorban. A legtöbb könyv, különösen az Izrael Állam számára kiválasztottak, jó fizikai állapotban vannak. Ezer és ezer könyvet vizsgálok át naponta. A munka ugyan megerőltető, de mégis megelégedéssel tölt el. És egy-egy pecsét, aláírás vagy ajánlás emlékeztet arra, hogy ezek a mártírhalált halt zsidó testvéreink könyvei, ilyenkor ezekről a lapokról hallom testvéreink vérének kiáltását: az Örökkévaló bosszulja meg őket.

Könyvrendezés, fotó: Werner Braun, 1950

Shunami és a Szamosújváron született Kohen Offenbachban találkozott. Kohen Shunami hívására érkezett Jeruzsálembe. Kezdetben az *Ocrot hagola* gyűjteményben dolgozott, majd a héberkatalógus-osztályt vezette, az erdélyi héber nyomdák és a héber nyomtatás történetét kutatta. Legfontosabb munkái, az *Erdély és Magyarország bölcsei* (1989, 1997) a magyarországi és erdélyi héber írásbeliségen keresztül mutatják be a zsidó történelmet.

Shunami mellett Pfeffermann Emánuel volt nemzedéke kiemelkedő bibliográfusa. Samuel Hugo Bergmann filozófiaprofesszor, a Jeruzsálemi Héber Egyetem dékánja és a könyvtár vezetője szerzett neki franciaországi

Pfeffermann Emánuel és Eidlitz Jolán

ösztöndíjat, az 1927/28-as tanévben Shunamihoz hasonlóan Pfeffermann is a párizsi École de Bibliothécaires hallgatójaként sajátította el a könyvtártudományt. Pfeffermann Emánuel Nagyszebenben született. Bécsben doktorált történelemből és földrajzból, 1925-ben *alijázott* későbbi feleségével, Eidlitz Jolánnal, aki Temesváron született. Pfeffermann és Eidlitz Jeruzsálemben kötött házasságot.

Pfeffermann a könyvtár sajtó-, folyóirat- és csereosztályát vezette a Terra Sancta épületében. 1955-től a Jeruzsálemi Héber Egyetem könyvtárosi főiskola történelmi bibliográfia előadója volt. Felesége a szerves kémia kutatójaként működött az egyetemen.

Az ötvenes évek végén érkezett a jeruzsálemi könyvtárba a Löw-gyűjtemény, Scheiber Sándor, a budapesti Rabbiképző Intézet legendás igazgatója szerint „a legértékesebb magyarországi zsidó magánkönyvtár és irodalmi hagyaték", Löw Immánuel és apja, Löw Lipót egyesített gyűjteménye. Löw Lipót tudós nagykanizsai, majd pápai rabbiként kezdte pályáját, a magyar nyelvű zsinagógai prédikáció meghonosítója volt, és a magyarországi zsidók egyenjogúságáért küzdött. Fia, Löw Immánuel az orientalisztika és a zsidó tudományok kiemelkedő tudósa, rabbiként hét évtizedig szolgálta a szegedi neológ hitközséget. A zsidó növény-, állatvilág, ásványtan neveit, művelődéstörténeti kapcsolatát kutatta. Elgondolásai és stílusvázlatai alapján épült fel a szegedi új zsinagóga.

Jobbról: Malachi Beit-Arie, Scheiber Sándor, Seifert Gézáné, Dávid Katalin, Tisbi Perec, Benoschofsky Ilona a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban, 1984. augusztus 3.

A könyvtárat Löw Immánuel még életében a Szegedi Zsidó Hitközségnek ajándékozta. Halála után özvegye és gyermekei az elhunyt végakaratát követve hagyatékát a budapesti Magyar Zsidó Múzeumra és a Jeruzsálemi Héber Egyetemre hagyományozták, többek között Löw Lipót kiadatlan tudományos jegyzeteit és Löw Immánuel adatgyűjteményét a *Fauna der Juden* és *Mineralien der Juden* című munkáihoz.

Frenkel Jenő, Löw Immánuel utóda a szegedi rabbiszékben kezdeményezte 1948 májusában, közvetlenül Izrael Állam alapítása után, hogy a kéziratos hagyaték és a hatezer kötetes könyvtár a Jeruzsálemi Héber Egyetemre kerüljön. 1949-ben Frenkel maga hozta a hagyaték egy részét – kéziratokat, jegyzeteket és leveleket – Szegedről Jeruzsálembe. A hitközség jóváhagyásával a gyűjtemény először a budapesti Rabbiképző Intézetbe került. A magyar állam azonban nem engedélyezte a kéziratos hagyaték és a könyvtár Izraelbe szállítását, ezért erre csaknem tíz évvel később, 1958-ban, hosszas tárgyalások után került sor. Izrael végül fizetett az értékes örökségért.

A Zsidó Nép Történeti Levéltárában a szegedi hitközség dokumentumai között található az 1949 tavaszán és nyarán Tel-Avivban szabadságát töltő Frenkel Jenő rabbi és a Szegedi Hitközség levelezése. A hitközség júliusi sürgető levelére, amelyben a közelgő nagyünnepekre való tekintettel kérdik, visszatér-e a szegedi rabbiszékbe, Frenkel féléves távollét után (július 31.) küldött választ Szegedre:

[...] mivel nem tudtam magamnak választ adni, megkérdeztem legjobb tanácsadómat, a Bibliát. Felkerestem a heti szakaszt és olvastam Mózes szavait: „Rendeljen az Örökkévaló, minden test szellemének Istene férfiút a közösség fölé, aki kimenjen előttük és bejöjjön előttük; aki kivezesse és aki bevezesse őket, hogy ne legyen az Örökkévaló községe olyan, mint a juhnyáj, melynek nincs pásztora." Úgy érzem, hozzám szólnak ezek a szent szavak. Hiszen arra törekedtem, hogy Mózes utódjaként álljak testvéreim előtt, és örök büszkeségem, hogy nagy Mesterem, Löw Immánuel gyülekezetében szolgálhattam Mózes eszméit. Nekem kellett az ige szerint „előttük" – a hívek gyülekezete előtt – onnan kimennem és ide bejönnöm, és az én kötelességemről rendelkezik az Írás, „aki kivezesse és aki bevezesse őket". Ezt a hivatásomat szeretném én teljesíteni szegedi testvéreim iránt. Nem csalogatok és nem hívogatok senkit, mert jól tudom, hogy ott is szent munkát végez, aki bármilyen mértékben segíti a demokratikus világrend épülését. De mikor majd felnyílnak a határok, amikor majd testvéreim gondok között töprengve állanak – mit hozzanak, mikor indulnak, mit tegyenek, mikor megérkeznek –, kérdező szavukra én szeretném a tőlem telhető választ megadni. És amikor megérkeznek Izrael kikötőjébe, szeretném élőszóval irányítani első lépteiket a Szentföldön. Én tehát most – igen tisztelt Elöljáróság – elbúcsúzom Önöktől. Megköszönöm Önöknek, a hitközség alkalmazottainak és az intézmények vezetőinek azt a segítséget, mellyel szerény munkámat támogatták. Szeretném, ha módját ejthetnék a levelem alapján, hogy a hívek tömegével is közöljék búcsúmat és segítő készségemet az *alijázók* számára.

Frenkel Jenő Izraelt választotta új otthonául.
A hatvanas évektől az erdélyi Ben-Menachem Naftali irodalomtörténész, bibliográfus vezette a jeruzsálemi könyvtár héberbibliográfia-osztályát, amelynek a nagykárolyi Tisbi Perec professzor és Kohen József is a munkatársa volt. Történelmi jelentőségű munkájuk a nyomtatott héber nyelvű könyvek jegyzéke. Tisbi a Jeruzsálemi Héber Egyetem pedagógiai tanszékét, illetve a könyvtárban a héberkatalógus-osztályt vezette. 1967-ben a könyvtár helyettes főigazgatója volt. Előadóként a jövő nemzedék könyvtárosait tanította.

A jeruzsálemi könyvtár magyar anyanyelvű munkatársai közül Róna János (Jaron Baruh) a Meisel Judaisztikai Könyvtár Feldman-gyűjteményét vezette. Ez lett a később létrejött Har-Hacofim egyetemi könyvtár judaisztika részlegének alapja. Ron Mose kémikus, a filozófia- és tudománytörténeti Edelstein-gyűjtemény vezetője a Vadász utcai Üvegházban élte túl a *soát*, a háború után Olaszországon keresztül a cionista mozgalommal érkezett Izraelbe. Aczél Immánuel a könyvtár általános tárgyszavain dolgozott.

A magyar–német anyanyelvű, Cífer szlovákiai községben született Eran Laor a Szochnut munkatársaként, majd izraeli intézmények képviseletében

európai tartózkodásai során vásárolt térképeket, a legkorábbi a 15. századból való. Gyűjteménye lett a világ legnagyobb Erec-Izraelt, illetve Jeruzsálemet ábrázoló térképgyűjteménye. A Laor-gyűjtemény vezetője, a Medgyesen született Klein Zsuzsanna Laorral közösen adta ki a térképgyűjtemény illusztrált katalógusát: *Maps of the Holy Land: cartobibliography of printed maps, 1475–1900* (New York, 1986).

ISRAEL WEISER

A Tisbi fivérek

Tisbi Illés (Schwarz Sándor, 1908–1992)

Az erdélyi zsidóság nagy része nem vont le messzemenő következtetéseket az észlelhető előjelekből, mégis voltak, akik már fiatal korban érezték a közelgő katasztrófát. Tisbi Illés ultraortodox családban született 1908-ban, a Nagykároly melletti Szaniszló faluban. Gyermekkora nagy részét a Tóra-tanulásnak szentelte. Már ötéves korában, a szokásosnál jóval korábban kezdte a Talmudot tanulmányozni. Tizenegy éves korától Brach Saul rabbi nagykárolyi *jesiva*jában folytatta a tanulmányait, itt találkozott először a szigorúan tiltott világi irodalommal. Tizennégy éves korában, amikor a Kolozsvár melletti Bánffyhunyadon Grünwald Jaakob rabbi *jesiva*jában tanult, már tevékenyen részt vett a cionista mozgalomban, annak ellenére, hogy a *jesiva* vezetője üldöztette emiatt. Elmondása szerint a Kolozsváron megjelenő cionista napilap, az *Új Kelet* hatására már tizenegy évesen cionista volt. Tanulmányai befejeztével és egy sikertelen próbálkozás után, hogy apja nagykárolyi vállalkozásába besegítsen, verseket, esszéket és elbeszéléseket jelentetett meg cionista lapokban magyarul és héberül. Nagyváradon csatlakozott a hebraisták csoportjához, akik a modern héber nyelvet tanulták, és bekapcsolódott a Mizrahi szervezetbe. Húszévesen Budapestre költözött, és bekerült Patai József *Múlt és Jövő* című, irodalmi, művészeti,

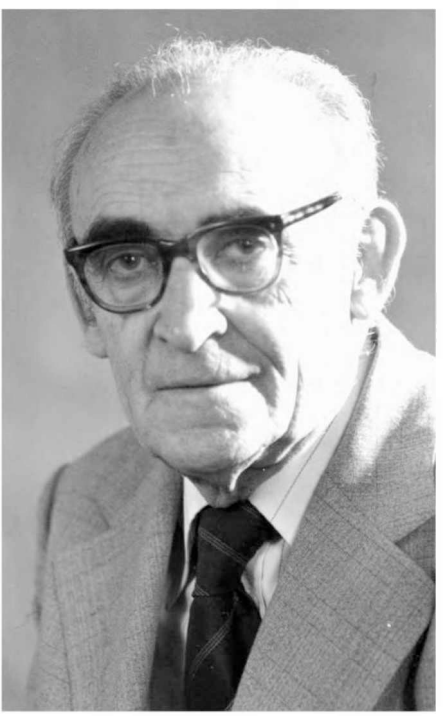

Tisbi Illés

társadalmi kérdésekkel foglalkozó, cionista szellemű folyóiratának a szerkesztőségébe. Tisbi csaknem öt évet élt Budapesten, közben egy évet Bécsben töltött, hogy „magába szívja a város gazdag kultúráját, pezsgő héber kulturális életét".

Budapesti évei alatt magyarul adta ki *Sötét percek éneke* című versesköteté, ahogy magáról írta: „Két nyelven váltam költővé – magyarul és héberül."

Tisbi, a fiatal költő 1932 júliusában Nagykárolyban tartózkodott a román parlamenti választások előtt, és részt vett a zsidó párt választási kampányában. Beszédében örömének adott hangot, hogy az erdélyi zsidóság a nehézségek ellenére is helytállt, és megjegyezte: „Véget ért az a nevetséges (abszurd) helyzet, amikor »ha te vered az én zsidómat, én is verem a te zsidódat« felkiáltással kaptak össze a bőrünkön."

Annak ellenére, hogy Tisbit személy szerint nem érte antiszemita támadás, fiatal korától kezdve arról álmodott, hogy *alijázni* fog. Ezt az álmot 1933-ban váltotta valóra. Turistaútlevéllel *alijázott*, és ahogy fogalmazott, „elfelejtett visszamenni", és illegálisan maradt Erecben. 1943-ban így írt az önéletrajzában: „Mivel turistaként érkeztem, mind a mai napig illegálisan tartózkodom az országban. Voltak ebből gondjaim a múltban, és lesznek is még a jövőben. […] Hivatalos nevem máig Schwartz Sándor […], ugyanis az illegalitás miatt nem tudtam hivatalosan megváltoztatni a nevemet."

Amikor a *Múlt és Jövő* szerkesztősége *alijázása* előtt búcsúztatta, Tisbi héberül búcsúzott társaitól:

A fényt és a sötétséget, ezt a két természeti jelenséget az ősidőkben, a természeti vallások idején hatalmas istenségként tisztelték, de máig tart érezhető befolyásuk az emberiség és az egész univerzum életére. A fény minden jónak, a szépségnek, a tisztaságnak, a boldogságnak a szimbóluma, a sötétség pedig mindennek ellentéte, minden rossz megtestesítője. Boldog, aki a fény drága kincsét élvezheti, és jaj annak, aki sötét csillagzat alatt született. Különösképp, ha művészként, költőként az érzelmei kitörni vágynak, formát kívánnak ölteni, mert mily sötétek a művei, ha fényt sosem látott.

És itt vagyok én, én, a sötétség szülöttje! A több ezer éve sötétségben vándorló szerencsétlen nemzet fia. Fiatalságomat homályos szobákban, ősrégi, porladozó könyvek megőrzött lapjai közt töltöttem, és sosem láttam fényt. Az én fejem fölött is felkelt a nap, de lelkemig nem értek fénylő sugarai, ezért lettem gyászos, sötét költővé. A ma itt elhangzó verseket is sötét keserűség itatta át, a *galut* fátyla borítja őket. De jó hír ért: rám is, rám is felvirrad végre a nap. A sötétség szülöttje a fény felé menetel! A Jordán folyó és a Kineret partján fekvő, nappal áldott, fényáradatban fürdő országban, ott, keleten, ősi múltunk földjén, ott ér majd a virradat, és el-

szakad mai költészetem fekete fonala, s helyébe fehér fonál kerül, az öröm és a fény fonala. És most ezzel a kéréssel búcsúzom tőletek: adja az ég, hogy a mai este legyen költészetem utolsó sötét estje, és találkozzunk újra Erec-Izraelben életem első, fényben tündöklő estjén.

A nagykárolyi haszid rabbi, Teitelbaum Joel szörnyű haragra gerjedt amiatt, hogy a fiatalok olyan cionista csoporthoz csatlakoznak, mint amilyen a Ceirei Mizrahi, amelyet Tisbi Illés öccse, Perec vezetett. Tisbi így írt a „rabbiterrorról" a *Darkénu* című, magyar nyelvű cionista lapban (1933. január):

„A carei C[eirei]. M[izrahi]. tagjainak rendkívül sokat kell szenvedni az ottani főrabbi terrorja miatt. Állandóan maga elé idézi a tagokat vagy szüleiket, *herem*mel és *iszur*ral fenyegeti házaikat, ha nem lépnek ki a C. M.-ből. A fenyegetés hatása alatt három tag lépett ki a C. M.-ből."

A Ceirei Mizrahi fiókszervezet nagykárolyi megalakulása alkalmából Teitelbaum *Kiáltvány*t tett közzé ezzel a szöveggel:

Miután a gonoszság gyermekei és az ifjú semmirekellők, ezek a nevesincs suhancok, akik a Mizrahi álarca mögé rejtőznek, kiknek tisztátalansága még az áldozati tüzet is beszennyezné, kik már egy emberöltővel ezelőtt szent rabbijaink – erényük őrizzen meg minket –, majd később nemzedékünk nagyjai által is kiközösíttettek. [...] Emiatt véltem úgy, hogy szigorúan figyelmeztetem hitközségünk és szent közösségünk tagjait: a legnagyobb odaadással őrködjetek fiaitok és leányaitok felett, nehogy – a Mindenható mentsen meg ettől – belekeveredjenek a tisztátalanok csoportjába, bármiféle gyülekezetébe, nehogy a megtévesztésnek és istentagadó romlottságuknak fogságába essenek, a Mindenható őrizzen meg minket ettől!

A *Kiáltvány* hátoldalára Tisbi héberül ezt írta 1933-ban:
„Ez a *Kiáltvány* az öcsém, Perec által vezetett Ceirei Mizrahi alapítása kapcsán jelent meg. Néhány héttel a *Kiáltvány* megjelenése után utaztam el Budapestről, hogy [*alijá*zásom előtt] búcsút vegyek a szüleimtől. Mivel engem, a híres cionistát felhívtak a Tórához, Joel rabbi bezáratta a zsinagógát."

*Alijá*zása után Tisbi közösségi munkával és héberoktatással foglalkozott. Egy év múlva, 1934-ben külső hallgatóként beiratkozott a Jeruzsálemi Héber Egyetemre.

„*Alijá*m előtt autodidaktaként tanultam világi tanokat [...], gyakorlatilag a jeruzsálemi egyetemi tanulmányaim előtt sosem jártam világi tárgyakat oktató iskolában." Filozófiai és kabbalatanulmányai befejeztével, 1943-ban doktori címet szerzett. „Nem tudom, miért, a kabbala egyre inkább

vonzott, és tanáraim közül különösen nagyra becsültem Gershom Scholemet."

Széles körű kutatásai és a kabbaláról meghívott előadóként tartott órái után 1959-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetemen professzornak nevezték ki, zsidó és egyetemes filozófiát, Bibliát és kabbalát tanított. Tisbi a kabbalakutatás legnagyobb alakjai közé tartozott. De fiatalságából megmaradt vonzalma a versíráshoz. 1983-ban Elijahu Kedar álnéven jelentetett meg kötetet, a versek nagy részét még Budapesten és Bécsben írta. A budapesti búcsúfogadásra írt verséből is jól látszik, hogy Tisbi a Magyarországon és Romániában töltött éveit élete sötét periódusának tartotta.

Tisbi cionista világképéről tanúskodnak a *Nagykároly és Vidéke* szerkesztőjével, Gál Samuval váltott levelei. Néhány részlet Gál Tisbinek pár hónappal *alijá*ja után írt leveléből.

Carei, 1933. július 21.

Kedves Tisbi!

Én ki szeretnék menni Palesztinába. Ki szeretnék menni önző, egyéni érdekekből, hogy ott először magamnak és később ugyancsak utánam jövő családomnak megélhetést biztosítsak.

Nagyon jól emlékszem, kedves Barátom, legutóbbi beszélgetésünkre, mikor azt mondta: „Nekünk nincs szükségünk olyan emberekre, akik kijönnek azért, mert másutt nem találják már a megélhetésüket, és odamennek próbálkozni. Ha sikerül, ott maradnak, ha nem, továbbmennek. Nekünk építőkre és nem parazitákra van szükségünk. Olyan emberek kellenek nekünk, akik át vannak hatva attól a nagy zsidó eszmétől, és ezért küzdeni és kínlódni akarnak." Körülbelül ezeket mondta. Szebben körülírva, áthatva a nagy eszmétől, de a lényeg ez volt. [...]

U.i. Informálva vagyok arról, hogy egész garmadával kapja a leveleket azoktól, akik ki akarnak menni, és én mindennek dacára hiszem, hogy az én levelemre nem azt a választ [kapom, amit a többiek], nem abba a kategóriába sorozza, mint a többit.

Apja *alijá*zási szándékának komolyságát hangsúlyozva lánya, Lili a következő sorokat fűzte a levélhez:

„Kedves Tisbi! Én is nagyon kérem, hogy minél hamarabb válaszoljon az apu levelére, mert tulajdonképpen az én eszmém az, hogy kimenjünk. Tehát várjuk levelét. Üdvözli, Lili."

Gál Samu levele arról is tanúskodik, hogy a nagykárolyi zsidók közül a harmincas évek elején sokan már nem szülőföldjükön képzelték el a jövőjüket, bár felmenőik több mint kétszáz évvel ezelőtt telepedtek le a vidéken. Gál Samu szerint sokan gondoltak kivándorlásra, és ha lehetséges, akkor Erec-Izraelbe.

Tisbi Illés átveszi az Izrael-díjat, 1979

Tisbinek a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban őrzött hagyatékában sok a Magyarországról és Erdélyből, köztük Nagykárolyból a háború előtt vagy utána érkezett levél, ezekben arra kérik Tisbit a levélírók, hogy segítsen *alijázott* családtagjaiknak. Tisbi valószínűleg nem hagyta válasz nélkül a segítségkérőket, erről tanúskodnak a köszönőlevelek és a megírt ajánlólevek is.

Segítő szándéka ellenére Tisbi nem festett túl derűlátó képet az akkori ereci gazdasági és politikai helyzetről, hogy felkészítse az *alijázókat* a rájuk váró, beilleszkedéssel járó nehézségekre. Néhány sort idézünk egy ismerősétől 1950-ben kapott levélből:

„Levele bizony nem a legragyogóbb körülményeket festi szemünk elé, de miután nem festünk légvárakat magunknak, és el vagyunk készülve különösen az első időkben a nehéz megélhetésre, nagy meglepetések nem nagyon érhetnek. Dolgozni fogunk, nem válogatunk a munkában, és reméljük, a jó Isten megsegít, és előbb-utóbb boldogulni fogunk. Pár napot lent voltunk Károlyban, ha lehet, még elhagyottabb, mint volt, onnan is mindenki készül."

Tisbi Illés professzor kutatói munkásságát Bialik-díjjal, Rotschild-díjjal és 1979-ben Izrael-díjjal ismerték el. 1992-ben Jeruzsálemben hunyt el. A nyilvánosság számára hozzáférhető hagyatékát a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárban őrzik.

Tisbi Perec (Schwarz Ferenc, 1914–2001)
Illés öccse, Perec is a Nagykárolytól tizennégy kilométerre fekvő Szaniszlón született 1914 decemberében. Tizenhat éves koráig *héder*ben és *jesivá*ban tanult. Világi ismereteit magyarul szerezte a nagykárolyi zsidó népiskolában és magántanároknál. Testvéreihez hasonlóan a nagykárolyi *jesivá*ban töltött évek alatt részt vett a Ceirei Mizrahi cionista szervezetben. 1932-ben a mozgalom képviseletében egy évig vezette a Mizrahi *halu*cok *alijá*ra felkészítő táborát (feltehetően Felsővisón). Még 1935-ben, *alijá*ja előtt újjászervezte a mozgalom nagykárolyi szervezetét, amelyet annyi támadás ért az ortodox-haszid rabbi Teitelbaum Joel részéről. Valószínűleg 1934-ben, amikor a rabbi Szatmárba távozott, a mozgalom tagjaival együtt Tisbi is fellélegzett, alkalom nyílt a szervezet rendezésére.

*Alijá*ja után három évig Jeruzsálemben és Haifában építőmunkásként dolgozott. 1936-ban csatlakozott a Haganához, a régi *jisuv* cionista katonai szervezetéhez, majd két évvel később a Hagana megbízásából a jeruzsálemi rendőrségen tartalékos szolgálatot teljesített.

1941-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetemen sikeres felvételi vizsgát tett, és megkezdte tanulmányait a bölcsészettudományi karon. Katonai tevékenysége és a függetlenségi háborúban teljesített szolgálata miatt a mesterszakot csak 1950-ben fejezte be. 1944-ben, még egyetemi hallgatóként, a Nemzeti Könyvtár munkatársa lett.

1946 novemberében Tisbi szabadságot kért az egyetem vezetőségétől, hogy a Joint és a Szochnut képviseletében Ciprusra utazhasson. Levelében így érvelt:

1) Általános humanitárius és nemzeti indok. A Joint közbenjárásával a hatóság engedélyezte négy tanár és egy óvónő működését a ciprusi menekülttáborban [...], nagy örömömre a feladatra kiválasztott személyek egyike lehetek, és szent kötelezettségemnek éreztem elfogadni ezt az intézmények által rám kirótt feladatot [a döntésről Tisbit későn értesítették, ezért kényszerült kérvényét az utolsó pillanatban benyújtani], a késedelem nem lehet akadálya küldetésem teljesítésének, hogy a szerencsétlen menekülteknek a *jisuv*tól várt lelki és szellemi támogatást nyújthassam.
2) Igen fontos személyes indok. A menekülttáborban tartózkodik öcsém is, Sámuel, akit tizenkét éve nem láttam, és aki a pokol minden bugyrát megjárta, amíg a ciprusi menekülttáborba került. Aggodalmamra öcsémet a megpróbáltatások most sem kerülik el, három héttel ezelőtt a ciprusi menekülttáborban megbetegedett, [...] a nicosiai katonai kórházban fekszik. [...] Mondanom sem kell, hogy mennyire aggaszt öcsém állapota, és megértik, hogy mennyire szeretnék mellette lenni most.

Egyetemi évei alatt katonai kiképzéseken vett részt, 1948 márciusában bevonult, és a függetlenségi háborúban a Hagana Jeruzsálemért vívott csatáiban harcolt. A Ramat-Rachel elfoglalásáért folyó küzdelemben a lába súlyosan megsebesült. Leszerelése után igazgatói feladatot látott el az oktatásügyi és kulturális minisztérium és a Jeruzsálemi Héber Egyetem pedagógiai intézetének levéltárában és könyvtárában. 1956-ban, amikor a pedagógiai intézet az egyetem kötelékébe került, Tisbi a Nemzeti Könyvtár munkatársa lett, és nyugdíjazásáig, 1981-ig vezetői és könyvtárosi feladatkörökben dolgozott.

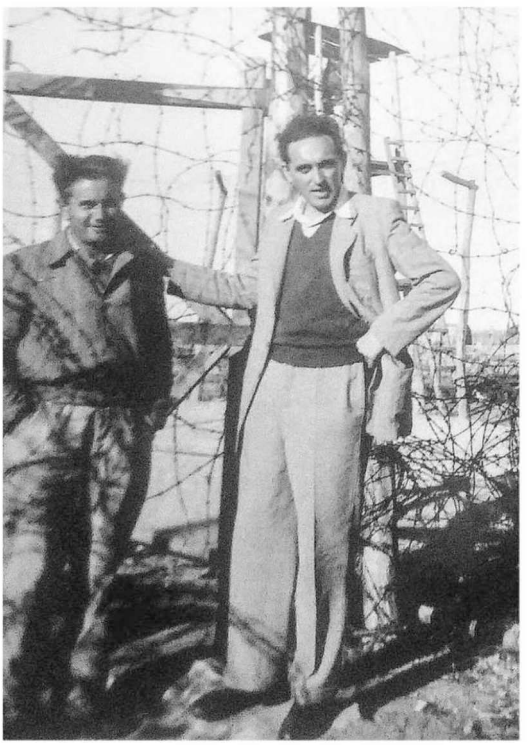

Tisbi Perec és Sámuel a ciprusi táborban

A Nemzeti Könyvtár egyik fő célja a héber könyvek, a zsidó nép *galut*ban alkotott kézírásos vagy nyomtatott kulturális örökségének összegyűjtése a világ minden tájáról és megőrzése Izraelben a következő nemzedékek számára.

A könyvtár másik fontos célja a hebraisztika és a humán tudományok területén működő kutatók rendelkezésére bocsátani a könyvtár állományát. A könyv-, periodika- és kéziratgyűjtemények rendezése, katalogizálása, hogy olvasó és kutató könnyen kezelhesse.

Tisbi Perec a könyvtár vezetőtestületében főkönyvtárosként éveken át az állomány gazdagításán fáradozott felvásárlás vagy jótékony adományozás útján, azoktól, akik megértették, fontos a könyvek megőrzése a könyvtár polcain.

Azokban az években, amikor Tisbi Perec a legmagasabb szakmai beosztásában, főkönyvtárosként dolgozott a könyvtárban, és nyugdíjba vonulása után is részt vett a területéhez tartozó fontos vállalkozásokban.

Az egyik megvalósított terv az amszterdami portugál zsinagóga mellett a Montezinos Könyvtár húsz évre szóló kölcsönvétele és Jeruzsálembe

szállítása volt. Ez alatt az idő alatt a gyűjteményt népes kutató- és olvasóközönség használta.

Tisbi kezdeményezte, hogy a könyvtár szimbolikus összegért vásárolja meg Israel Mehlmann judaikagyűjteményét. Tisbi segítségével választottak ki ezernyolcszázkilencvenhárom könyvet, ezek közül ezerkétszázhuszonegy akkor került először a könyvtárba, és közreműködött a gyűjtemény részletes és elegáns katalógusának megjelentetésében. Tisbi a könyvtár kiadójában is működött, ritka kiadványok kis példányszámú reprintjének megjelentetését segítette.

Miután nyugdíjba vonult, Tisbi ideje nagy részét a héber nyelvű könyvek kutatásának szentelte, és számos előszóval és bibliográfiával ellátott cikket írt erről szakfolyóiratba. Legfontosabb az Olaszországból, Spanyolországból és Portugáliából származó, héber nyelvű ősnyomtatványokról szóló cikksorozata. A cikkekben Tisbi nyomtatási helyük szerint veszi sorra a részletesen elemzett ősnyomtatványokat.

Tisbi Perec Jeruzsálemben hunyt el (2001). Ősnyomtatványokról szóló, kutatható hagyatékát a Nemzeti Könyvtárban őrzik.

Tisbi Sámuel (Schwarz, 1924–1947)

Illés és Perec öccse, Sámuel 1924. szeptember 30-án Nagykárolyban (testvére, Lea szerint ő is Szaniszlón) született. A Grosz Sámuel rabbi vezetésével működő *héder*ben és *jesivá*ban tanult. Tizenöt éves korában készült *alijázni*, de a második világháború kitörése megakadályozta ebben. 1944-ben szüleivel és családtagjaival együtt az auschwitzi koncentrációs táborba deportálták, ahol szenvedések sorozatán ment keresztül. Amikor az amerikai csapatok felszabadították a tábort, Tisbi már félholt volt. 1945 végén a bergen-belseni DP- (hontalan) táborba került, és az *alijá*ra készülő fiatalok számára a *kibuc* életforma előkészítését szervezte.

A Hagana soraiban századosként több német és lengyel zavargók elleni akcióban vett részt. 1946-ban Olaszországba ért, felhagyott az *alijá*ra előkészítő munkával, és csatlakozott a Hanoar Hacioni szervezethez. Hosszas készülődés után végül egy, a második világháború zsidó hőseinek emléket állító hajó fedélzetén indult Erec felé, de az angolok feltartóztatták, és Ciprusra, a menekülttáborba vitték a hajó utasait. Csak 1946. december 19-én szabadult és érkezett meg Erecbe. Jeruzsálemben a Haoved Hacioni szervezet tagja lett, *alijázók*at toborozott a Hagana kötelékébe.

Miután az ENSZ kihirdette a Palesztina felosztásáról szóló határozatot (1947. november 29.), folytatódtak a zsidó–arab összetűzések a brit mandátum területén. Tisbi a katonai szervezethez csatlakozott egy jeruzsálemi kerület védelmében, veszélyes küldetéseket teljesített Jeruzsálemben és

Galileában. 1947. december 26-án csapatával az elszakított Hartuv *mosav* védelmére indult, de útközben lesben álló csapatok támadtak rájuk, és halálos fejsérülés érte. A jeruzsálemi Olajfák hegyén helyezték örök nyugalomra. Nevét a Herzl-hegyen, a katonai temetőben a zsidónegyed és Jeruzsálem védelmében elesett katonák emlékműve őrzi.

Héberből fordította Tamás Réka

Szalai Anna

Héber nyelvű nemzedék

Az első világháború után, a húszas években *alijázók* közül többen érkeztek Erec-Izraelbe hébernyelv-tudással. A századvégen született nemzedék több tagja hasonló családi és oktatási keretek között nőtt fel az erdélyi, kárpátaljai, északkelet-magyarországi többnyelvű területen. A hagyományőrző családokban nevelkedő fiúk az alapfokú *héder* után a *jesivá*kban folytatták tanulmányaikat, a világi műveltséggel is (titokban) ott kezdtek ismerkedni, az első világháborúban szerzett élményeik is közelítették őket a cionista eszméhez. Patai József írja, hogy hároméves korában már héber imakönyvből imádkozott, évtizedekkel később fiával, Rafaellel héberül levelezett. Avigdor Hameiri, Feuerstein Emil, Edelstein Jehuda gyerekkorában apától, nagyapától tanult héberül. Hameiri, Pelley [Klein] Slomo a pesti Rabbiképző Intézet mellett működő gimnáziumnak, Mordechai Avi-Shaul (Mandel) és Sisa Eliezer ugyanott a Tanítóképző Intézet legendás igazgatóprofesszorának, Bánóczi Józsefnek a növendéke volt. Pelley ügyvéd annyira ragaszkodott a héber nyelvhez, hogy miután Erecbe érkezett, kizárólag héberül beszélt, ezért lett a ragadványneve *Rak Ivrit* [csak héberül].

Az újjászülető zsidó nemzeti otthon megteremtéséért lelkesedő nemzedék számára a megújuló nyelv használata a cionista eszme egyik kifejezési eszközét jelentette. Az élő héber nyelvet (az otthoni környezetből ismert askenázi kiejtéssel szemben) az Erecben használt szefárd kiejtéssel az első világháború után létesült zsidó gimnázium diákjai a részben héber tannyelvű iskolákban sajátították el. Erdélyben, Kárpátalján alapítottak zsidó középiskolákat. 1919-ben nyílt meg a Temesvári Izraelita Líceum, Nagyváradon 1920-ban a zsidó gimnázium, Kolozsváron 1920-ban a Tarbut Zsidó Fiú- és Leánylíceum, a munkácsi héber tannyelvű Héber Gimnázium pedig 1924/25-ben. Edelstein, a kolozsvári Tarbut Gimnázium héber- és zsidóságtanára 1925-ben turistaként látogatott Erecbe, de végleg itt maradt, egy év múlva a családja is követte. A Mizrahi iskoláiban (1926–1931) és magyar anyanyelvű *olék* számára szervezett nyelvtanfolyamokon tanított héberül.

1921-től fogadta a diákokat a debreceni zsidó gimnázium. Bár a héber nyelv nem tartozott a legfontosabb tantárgyak közé, kiszorult a szakkörökbe, Mannheim-Ishbéthy Mór, az iskola modern héber nyelv tanára adta ki a tanártársával, Grosz Ernővel közösen szerkesztett héber–magyar szótárt 1934-ben.

Mannheim-Ishbéthy modern magyar–héber zsebszótára 1936-ban jelent meg, ezt követte az 1941-től több kiadásban megjelent, a magyar nyelvterület zsidó középiskoláiban használt népszerű hébernyelv-könyve. A két debreceni tanár szervezte meg a vészkorszak kezdetén az *alijá*ra készülő felnőttek részére a levelező nyelvtanfolyamot. Mannheim *Modern magyar–héber szótár*a, miután *alijá*zott, Izraelben több kiadást megért. Grosz Eliezer *alijá*zása után néhány évvel, 1937-től vezetett hébernyelv-tanfolyamokat, héber–magyar (1956) és négykötetes magyar–héber szótára (1969–1982) több izraeli nemzedék kézikönyve lett.

Isbéthi Mór: *Magyar-héber zsebszótár*, Debrecen

Kolozsvárról *alijá*zott 1924-ben Rosen Áron, a hagyományos oktatási keretek után a Tarbut Gimnáziumból hozta magával a héber nyelvtudást, a jeruzsálemi egyetemen folytatta tanulmányait, és egész életét a héber nyelv oktatásának szentelte. Magyar, majd német anyanyelvű *olé*knak szervezett nyelvtanfolyamokat, a gyakorlat vezette a tanítási módszer átgondolásához, egyre bővülő tartalommal adta ki tankönyveit, a felnőttek nyelvoktatásának szakértőjeként ismerték külföldön is. 1950-ben alapította és élete végéig vezette a Jeruzsálemi Héber Egyetemen az *ole* és a külföldi diákok számára az egyetemi előkészítőhöz tartozó, héber nyelvet oktató intézetet.

A családi, neveltetési, tanulmányi adottságokon kívül a héber nyelvújító mozgalom is lelkesítette a generáció tagjait. A hagyományok nyelve a mindennapi érintkezés, az irodalom, a hírközlés, a kultúra természetes eszköze lett. Egy évszázad múltával személyes élményként élhették át a ma-

Rosen Áron

gyar nyelvújítás (a 18. század végétől egy évszázadon át tartó) törekvéseit: idegen nyelvű művek magyarra fordításától várták a nyelv fejlődését, a szókincs gyarapodását, a szaknyelv megteremtését, a mindennapi nyelvhasználat mellett az irodalmi nyelv csiszolását. A magyar nyelvújítás így emelte alkotássá a fordítást, az irodalmi művek vagy elméleti írások, szaktudományokkal foglalkozó értekezések fordítása a következő magyar írónemzedékek alkotómunkájának elválaszthatatlan része lett. A húszas években *alijázó* író-, fordító-, publicistanemzedék a fordításkultúrának ezen a hagyományán nevelkedett, a héber nyelvismerettel együtt ezt a kulturális örökséget is irodalmi munkássága részének tekintette.

A magyar irodalomból választott első, lelkesen ünnepelt héber fordítás Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve volt (1922). Az író- és fordítótárs, Avi-Shaul köszöntötte a *Doar Hajom* című héber lap hasábjain (1924. március 28.) a fordítót, Hameirit. A cikkíró szerint Madách művét azért fogadta lelkesedéssel a héberül olvasó közönség, mert közel van a Bibliához, mégis kétséges, hogy valóban eljutott-e a könyv a héber irodalmi körökbe. Avi-Shaul szerint David Frischmann héber író 1913-ban Bécsben, a tizenegyedik cionista kongresszuson találkozott Hameirivel, és buzdította a mű fordítására. A művészi fordítás a szöveg átélésével készült – írja Avi-Shaul –, aki ismeri az eredeti művet, megdöbbenti a héber szöveg szépsége. Hameiri nem automatikusan fordított, elmélyült a darabban. Avi-Shaul hozzáteszi: érdemes a magyar irodalom rejtőző értékeit, köztük a zsidó vonatkozású műveket héberre fordítani.

Ez a felhívás mintha önmagának szólt volna. 1930-ban megjelent Biró Lajos *A bazini zsidók* című regénye Avi-Shaul tolmácsolásában. Widder Salamon héber nyelvész és irodalomtörténész Pestről figyelte a héber irodalom eseményeit, és a *Múlt és Jövő* olvasóinak adott hírt Biró Lajos regényének héber megjelenéséről (1931. március). Cikkében párhuzamba állítja a magyar és héber nyelvújítási mozgalom fordítást támogató szemléletét: „Minden lefordított munka el nem vitatható módon bizonyítja, hogy az »antik« héber nyelv él, ifjú erővel él, és hogy a legmodernebb stílusok tol-

Avigdor Hameiri

mácsolásától sem riad vissza." Az ereci és európai héberül olvasó közönség számára elsősorban a Stybl Kiadó gondozásában jelentek meg a világirodalomból válogatott művek héberül. Felfigyeltek Avi-Shaul írásaira – olvassuk Widder cikkében –, és megbízták Feuchtwanger *Jud Süss* című regényének, majd Bíró Lajos művének fordításával (1930). Avi-Shaul Hameiri fordítását értékelő cikkéhez hasonlóan Widder Salamon is a két könyv és a héber nyelv s hagyomány szoros kapcsolatára utal, a Feuchtwanger-fordítás úgy hat, mintha héberül írták volna: „Antik frazeológia, talmud-midrasi reminiszcenciák és a legmerészebb újítások csak úgy ontják magukból a gondolat és érzés formáit." Bíró regényének fordítása még ezen is túltesz: „Az a sok bibliai, talmudi és midrasi hely, amellyel e regény ékeskedik, és amelyet az olvasó a magyar eredetiben, fordításban és gyakran ferdítésben olvas, itt héber eredetiben a maga zamatos fogalmazásában olvashatja. Ezt a regényt igazán csak héberben lehet élvezni."

A következő évtizedekben Avi-Shaul és Hameiri fordítói munkássága kiszélesedett. Avi-Shaul a német irodalom hivatott tolmácsolója lett, Thomas Mann műveinek fordítása (1954–1962) a héber irodalomtörténet kimagasló értékei közé tartozik. Fordított Goethét (1963), Brechtet (1959), és az első héber *Švejk*-fordítás (1952) is a nevéhez fűződik. Fordította József Attila és Radnóti verseit (1964, 1966), a bibliai szövegre hangolta Babits *Jónás könyvé*nek önálló kis füzetben kiadott fordítását (1973).

A *Haarec* című héber napilap nekrológja idézi egy Avi-Shaullal készített interjúból:

A héber nyelv, ez van legközelebb hozzám. A héber nyelvet szeretem. Igen, ha politikai szempontból nézzük, ez a mienk. Minden egyebet – hadsereget, militarizmust, államiságot – kevésbé értékelek. Nem izgat, ha eljátszadoznak velük, hiszen

Babits Mihály: *Jónás könyve*, fordította Avi-Shaul

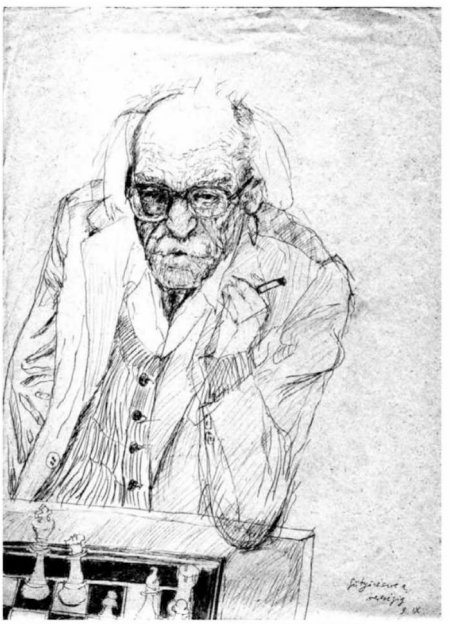

Mordechai Avi-Shaul, Forgách András rajza nagyapjáról

az emberiség gyermekkorát éli még. De ha a héber nyelvet említik – igen, ezt mi csináltuk. Illetlen dolog első személyben fogalmazni, de ebben valamennyi részem nekem is van.

A *Švejk* színpadi változata Hameiri fordításában 1935-től évtizedeken át több mint ezer alkalommal került színpadra. Prózafordításai mellett – többek között Jókait is fordított héberre – a színházműsorok Molnár Ferenc darabjainak héber változatát köszönhetik neki, de saját regénye *(A nagy őrület)* színpadi változata is színre került (1936). Az első izraeli szatirikus színház, a Hakumkum alapítása és a műsorra tűzött szövegek nagy része is a nevéhez fűződik. A magyar költészetből Petőfi és Ady, Arany és Kosztolányi verseinek fordítását gyűjtötte kötetbe.

Hameiri unokaöccse, Feuerstein Emil, a debreceni zsidó gimnázium, európai rabbiképzők és egyetemek hallgatója, az irodalom és a publicisztika számos területén működött héberül és magyarul. Tudományos ismeretterjesztő munkái, tudománytörténeti írásai mellett színházak dramaturgja, lapok színikritikusa, irodalmi és színpadi művek fordítója. Többek között Molnár Ferenc novelláit (1946), Bús-Fekete László *János* című darabját (1947) fordította.

Bús-Fekete László: *János*, fordította Feuerstein Emil, Kamara Színház, Haifa, 1947. július 23.

Az *Én és a kisöcsém* című operettet Feuerstein fordításában mutatták be héberül (1955).

A klasszikus héber költészet egyik legismertebb magyarországi tudósa, Patai József öt kötetben (1910–1912, 1921) adta ki magyarul több évszázad héber költőinek műveiből készült válogatását. Rendszeressé váltak folyóirata, a *Múlt és Jövő* szentföldi zarándokútjai. Első Erec-Izraelbe érkezése alkalmából Avi-Shaul üdvözölte a héber sajtóban. „Dr. Patai József látogatóba érkezett országunkba, reméljük, hogy látogatása áldást hoz az apák egyre épülő országára és az elkövetkező országépítésre. Efelé igyekszünk. Isten hozta!" (*Doar Hajom*, 1924. május 16.)

Patai *Kabbala / Lelkek és titkok* című kötetének haszid meséiből Hameiri fordított héberre a sajtó, majd egy Patai-kötet részére (*Doar Hajom*, 1931. április 10.). Patai gyerekkori emlékeit elbeszélő *A középső kapu* című könyvét 1949-ben, Patai lánya, Koigen-Patai Éva rajzaival adta ki a Sinai Kiadó héberül. Valószínűleg Patai maga ültette át a szöveget héberre, mert fordító nevét nem találjuk a kötetben.

Az írásaival először magyarul jelentkező Kishont Ferenc könyvét is Hameiri fordította héberre, az Alexander Kiadó egymást követően bocsátotta útjára a könyv magyar (*Ige – mige*, 1951) és héber (1952) változatát.

Patai József: *A középső kapu* héber kiadása

Kaczér Illés csak 1959-ben érkezett végleg Izraelbe, de a húszas években *alijázó* nemzedékhez tartozik, hozzájuk hasonlóan a hagyományos zsidó oktatási keretek között nevelkedett. *Zsidó legenda* című trilógiájának, a magyarországi zsidóság történelmi-családregényének első két kötete (*Ne félj, szolgám, Jákob; Jerichó ostroma*) Edelstein fordításában jutott el a héber olvasóközönséghez 1969-ben és 1972-ben.

A Faragó testvérek *Világvárosi regények* sorozatának héber nyelvű köteteit Hameiri, Feuerstein, Edelstein mellett többek között Diamant Elemér, az Alexander Kiadó fordítója, Barkay Mordechai, a belügyminisztérium szóvivője, David Giladi újságíró, író fordította.

A héber irodalmat fordításokkal gazdagító, a nyelvet szótárakkal és nyelvkönyvekkel oktató-terjesztő magyar anyanyelvű *olé*k prózai és ismeretterjesztő-tudományos műveket, verseket, színdarabokat, irodalmi, zenei, színházi kritikákat is írtak, újságíróként, szerkesztőként is működtek. Izrael Állam fennállásának tizedik évfordulóját a magyar anyanyelvű izraeliek egy cikkgyűjteménnyel üdvözölték: *Tízéves Izrael* (1958). A kötetbe Giladi a héber nyelvű sajtóban tevékenykedő, magyar nyelvterületről érkezett *olé*król írt. Újságíróként, szerkesztőként, kritikusként végzett munkájuk alakította-formálta a héber nyelvű sajtót. Hameiri (*Haarec*) a társadalomkritikára, a vezetők bírálatára, Sauber (*Iton Mejuhad*) a friss riportokra, a cikkek címadására, Jámbor Ferenc (*Al Hamismar*) a száraz témák színes, meggyőző előadására tanította a héber sajtó munkatársait – írja Giladi. Feuerstein napilapok, folyóiratok állandó szerzője, a sajtó valamennyi területén otthonosan mozgott, Edelstein (*Haboker*) stílusmester volt, meghonosította a könnyed, tömör újságírónyelvet. Avi-Shaul (*Kol Haam*), a fordítás nagymestere újságcikkek mellett fordításait is közölte, a zeneszerző Boskovich (*Haarec*) zenekritikákat írt. Herzlia alapítói között is akadt újságértő: Lancet József 1945-ben ajánlotta az ereci napilapoknak,

Mindenki
ALEXANDER
könyvet olvas

Kaczér Illés:
Ne félj, szolgám Jákob 4.200

Joel Palgi:
És jött a fergeteg 3.500

Kishont Ferenc:
Ige-Mige 2.500

Efraim Kisom:
[illegible] 2.400

Kishont Ferenc:
Akinek tolják a szekerét —.600

Stefan Zweig:
Rettegés —.500

Stefan Zweig:
Levél egy ismeretlen asszonytól —.300

Sacha Guitry:
Egy szélhámos naplója —.350

Könyveink külföldre küldését vállaljuk, ügyeljen a címre:
ALEXANDER könyvkiadó rt., Tel-Aviv, Sderot Ben Cion 29. (Habima mellett) Telefon: 21606

Az Alexander Kiadó hirdetése

Kaczér Illés: *Ne félj, szolgám, Jákob* héber kiadása

hogy az új *olék* beilleszkedéséhez szükséges fontos tudnivalókat apróhirdetések rovatban közöljék. A szerkesztők először elzárkóztak a javaslattól, ezért saját lapot indított, hogy bemutassa a héber sajtónak, mi az apróhirdetés.

Gabriel M. Rosenbaum

A *Filléres regény* és a *Tollhegy*

Magyar ponyva Budapesttől Tel-Avivig

A később Filléres regény néven működő könyvkiadót a harmincas évek elején alapították Magyarországon. 1939 és 1961 között, egy nemzedéken át a héber népszerű irodalom legfontosabb terjesztője és a héber ponyvairodalom első, hosszabban működő kiadója volt (Erec-)Izraelben.

A magyarországi kezdetek

A Filléres regény könyvkiadót Faragó Miklós újságíró Magyarországon alapította a harmincas évek elején. Faragó 1920-ban politikai okokból Bécsbe menekült. 1927-ben azzal a feltétellel térhetett haza, hogy felhagy az újságírással. Faragó visszatért Magyarországra, és egy napilap szerkesztőségét vezette, majd a harmincas évek elején alapította a *Világvárosi Regények* füzetsorozatot megjelentető kiadót.

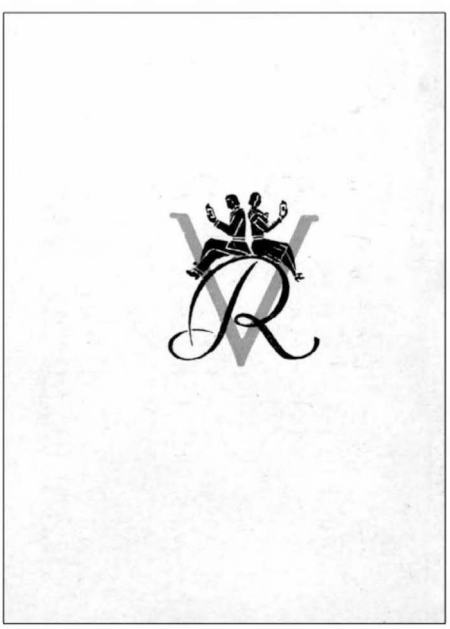

A *Világvárosi Regények* emblémája

A Magyarországon működő kiadó kezdetben németből fordított füzeteket jelentetett meg, de hamarosan áttért kizárólag magyar írók műveinek kiadására.

Faragó Miklós főképp az ismert magyarországi íróktól kért írásokat. Akkori mércével mérve magas honoráriumot ajánlott föl, és az írók közül sokan elvállalták a felkérést.

A füzetek hatvannégy oldalon jelentek meg 11 × 15 centiméteres formátumban, terjedelmük csak a kiadó magyarországi korszaka

végén csökkent a felére. A Magyarország egész területén terjesztett kiadványok példányszáma tizenöt–húszezer között mozgott, és a füzetek valószínűleg a határon túli magyar nyelvterületekre is eljutottak. Kezdetben hetente jelentek meg, később kétszer egy héten. Fiai szerint Faragó Miklós be akarta bizonyítani, hogy „olcsón, a népszerű irodalom árszintjén is lehetséges színvonalas ponyvairodalmat kiadni".

A kiadóban Faragó Miklós mellett dolgozott fiatalabb fia, Faragó István, felesége és idősebb fia, Faragó András is besegített a munkába. Miután a kiadó már ismert lett, Magyarország minden részéről érkeztek kedvtelésből írogatók kéziratai a budapesti szerkesztőségbe. Az évek során mégis csak három-négy új szerző csatlakozott az indulás óta foglalkoztatott írókhoz, mivel a Faragó testvérek szerint az írások zöme „nem volt elég jó". A kiadóba olyan sok kéziratot küldtek be, hogy mind a négy családtag az olvasásukkal foglalkozott, és választotta ki belőlük a megfelelő írásokat.

1939–1940-ben Faragó Miklós Erec-Izraelben tartózkodott. A magyarországi kiadót Faragó felesége és testvére irányította. Az irodalmi szerkesztő ideiglenesen Lovászy Márton, a kiadó egyik szerzője volt. Faragó Miklós 1940-ben visszatért Magyarországra, és átvette a kiadó vezetését. A zsidók tevékenységét korlátozó törvények miatt egy Kovács Dénes nevű keresztény (stróman) volt névleg a kiadó szerkesztője.

A *Magyar Újság* 1939. november 21-én megjelent cikke éles támadást intézett Faragó Miklós és kiadója ellen, a tényeket elferdítő, gyalázkodó antiszemita stílusban.

A pesti aszfalttól – Tel-Avivig: Be kell tiltani a Világvárosi Regényeket,
Magyar Újság, *1939. november 21.*
A *Magyar Újság* egyik előző számában megírtuk, hogy a zsidóság milyen furfanggal igyekszik magát mentesíteni a zsidótörvény rendelkezései alól. Rámutattunk arra, hogy a bérrendszer révén a zsidóság a keresztények háta mögé bújva tovább folytatja tevékenységét gazdasági életünkben. Az alábbiakban a Világvárosi Regények körül tapasztalható visszaélések valóban „kedves kis regényére" kívánjuk felhívni az illetékesek figyelmét. Olyan romantika ez, amellyel érdemes bővebben foglalkozni. A magyar sajtó munkatársai hiába harcoltak évtizedeken keresztül a lélekromboló ponyvairodalom ellen, mégis mindig lehetőség nyílt arra, hogy az utcák tele legyenek tízfilléres regényekkel. A Világvárosi Regények felelős szerkesztője például dr. id. Kovács Dénes nyolcvankét esztendős öregúr. Hogy azonban tényleg ő szerkeszti ezt a regénysorozatot, azt senki sem hiszi komolyan, annál kevésbé, mert talán kétszer sem volt a szerkesztőségben. A Világvárosi Regények tulajdonosa a Literária Kft. A Kft. mögött a zsidó Faragó Miklós és családja áll. Faragó Miklós a kommün után sürgősen emigrált. Később visz-

szajött, s jelenleg Tel-Avivban él. Nyolc hónappal ezelőtt két fiát is „kiajánlotta" az országból, akik azóta szintén Tel-Avivban tartózkodnak. [...] Jelenleg Faragó Miklós felesége és öccse teljhatalommal rendelkeznek a Világvárosi Regényekkel, és sok ezer példányban szállítják ki ezt a regényirodalmat Tel-Avivba, hadd legyen a kimenekült zsidóságnak megfelelő szellemi tápláléka magyar nyelven. [...] Felhívjuk tehát a Nemzeti Bank figyelmét arra, hogy Faragó Miklós a Világvárosi Regények sok ezreit szállítja ki Tel-Avivba anélkül, hogy ezért a Nemzeti Bank valutát látna. Kérjük az illetékeseket, vizsgálják felül a Világvárosi Regények sötét és zavaros ügyét, és vonják vissza a lapengedélyt [sic!] a lehető legrövidebb időn belül.

A kiadó mégsem állt le, egészen addig működött, amíg a zsidók súlyosbodó helyzete lehetetlenné tette a folytatást. A második világháború végét Faragó Miklós írók és értelmiségiek társaságában a magyar honvédség munkaszolgálatosaként vészelte át. A *Világvárosi Regények* magyarországi története lezárult.

A Filléres regény *Erec-Izraelben*

1939-ben Faragó Miklós a két fiával *alijázott*, segített nekik a kiadó beindításában, majd 1940-ben visszatért feleségéhez Magyarországra. Felesége a holokauszt áldozata lett, Faragó Miklós 1947-ben tért vissza Erec-Izraelbe.

Az *alija* előtt a Faragó család ládába csomagolta a kiadónál addig megjelent füzetek példányait néhány borítóklisével együtt, majd postára adta, hogy ha lehetséges, Erec-Izraelben újra kiadják a füzeteket. A család semmit nem tudott sem az ereci irodalmi helyzetről, sem a könyvpiacról.

Megérkezésük után felkeresték Avigdor Hameirit, akinek hírét már Magyarországon hallották, és felkérték, legyen a magyar füzeteket héberül megjelentető, majdani nevén *Filléres regény* kiadójának szerkesztője. Hameiri ideológiai okból és megélhetési gondjai miatt elfogadta az ajánlatot. Lelkesen fogadta a magyar füzetek héber kiadásának ötletét. A népszerű irodalom héber nyelvű kiadásáról a *Filléres regény* első füzetének (Rejtő Jenő: *A halál fia*) bevezetőjében írt.

A *Filléres regény* megmutatja, hogy nem csupán az ocsmány szennyirodalom (Schundliteratur) lehet lebilincselő, és nem minden bűnügyi történet és kalandregény szemét.

Ennek a szemléletnek főbb tételeit Hameiri már évekkel korábban, egy 1931-ben kiadott levelében kifejtette, amely az első héber nyelvű detektívtörténeteket kiadó sorozat (*Detektív könyvtár*) első füzetének bevezetőjeként jelent meg.

Hameiri csak rövid ideig működött a kiadó szerkesztőjeként. A Faragó testvérek kezdetben rászorultak a munkájára, de miután megtanultak héberül, úgy látták, hogy Hameiri nem felel meg az elképzeléseiknek. A Faragó testvérek a héber köznyelvhez közelítve egyszerűsíteni kívánták a fordítások nyelvét, és Hameiri stílusát túl irodalminak találták. Végül Faragó István látta el a szerkesztői munkát, de Hameiri neve továbbra is megjelent a füzeteken, hol korrektorként, hol irodalmi tanácsadóként, hol szerkesztőként. Hameiri ismert volt a *jisuv*ban, és a Faragó testvérek arra számítottak, hogy neve legitimálja a füzeteket, és népszerűsíti a kiadót.

A füzetek nyomtatása és tipográfiája

A füzeteket a Faragó testvérek maguk nyomtatták, korábban egy bécsi nyomdaipari iskolában sajátították el a nyomdászmesterséget. A nyomdában, ahol elvégezték a szedést, nyomdagépet béreltek, és maguk végezték a tördelést s a nyomtatást. Így csökkenthették a nyomdaköltséget.

A második világháború idején fellépő papírhiány miatt a hatóságok korlátozták a papírellátást. Virágzott a feketepiac, a Faragó testvérek is feketén szerezték be a szükséges papírmennyiséget.

A *Filléres regény* füzeteinek terjedelme kezdetben, ahogy Magyarországon is, hatvannégy oldal volt, de a második világháború alatti papírhiány miatt a terjedelmet először negyvennyolc, majd harminckét oldalra csökkentették, és ez a későbbiekben sem változott. A terjedelemcsökkentés megváltoztatta a szöveg tipográfiáját is. A helytakarékosság miatt bekezdések összevonásával vagy kisebb sorközzel tovább tömörítették a szöveget. A Faragó testvérek az eredeti, fordításra leadott magyar szöveget is lerövidítették.

Az új sorozat: Tollhegy

1952-ben a füzetek borítóján a *Filléres regény* sorozatcím *Tollhegy*re változott. A címváltoztatás szokatlan, hiszen ritkán fordul elő, hogy egy ismert és sikeres sorozatcímet megváltoztassanak, de kényszerűségből új sorozatcímet kellett választaniuk.

A háború utáni gazdasági megszorítások idején ismét papírhiány volt, a papírbeszerzést megszigorították, de a hetilapoknak továbbra is engedé-

lyezték az igényelt papírmennyiséget. A kiadó igazodott a feltételekhez, és hetilapként kívánta folytatni az egyébként is hetente megjelenő füzeteket. A Belügyminisztérium illetékesei szerint viszont a *Filléres regény* cím nem illik hetilaphoz, ezért a sorozatcímet *Tollhegy*re változtatták.

A sorozat hetilapformájához a füzetekben állandó rovatokat kellett indítani: viccekkel, rejtvényekkel, anekdotákkal és hasonló rovatokkal egészítették ki a törzsszöveget (keresztrejtvények és reklámok már a korábbi számokban is megjelentek). A hatóságok nyomására, kényszerűségből indították a rovatokat. A sorozatcím-változás óta például keretbe foglalt vicc is megjelent minden füzet közepén. A kiadvány terjedelme nem változott, és hogy a főszöveg ne legyen rövidebb, az előírt kiegészítéseket a borító belső oldalára nyomtatták már a *Tollhegy* első füzetében is.

A füzetek terjesztése

Az első füzeteket háromezer példányban adták ki. A második világháború elején a példányszám ezernégyszázra csökkent, igaz, még a háború alatt újra elérték az eredeti példányszámot. Bizonyos időszakokban a példányszám négy-ötezer lehetett – talán még több is.

A motor hőse, a Magyarországon megjelent füzet és a héber fordítás a *Tollhegy* sorozatban

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a füzetek olvasótábora ennél is nagyobb volt. Köztudomású, hogy a népszerű irodalom általában kézről kézre jár, sokkal inkább, mint a kanonizált irodalom, így minden egyes példányt többen is olvasnak. A példányok vagy közvetlenül, kézről kézre jutnak el az olvasókhoz, vagy a könyvesboltokon és újságosbódékon keresztül, ahol a megvásárolt és elolvasott példányok kedvezményes áron becserélhetők az új számokra. A *Filléres regény* egykori olvasóitól hallottam, hogy fiatal korukban így olvasták a barátaikkal együtt a füzeteket.

Kezdetben a füzetek tíz *mil*be kerültek, és az ár az 1941-es 119. számú füzetig nem változott, majd a gazdasági helyzet és a kiadó fenntartási költségei miatt folyamatosan emelkedett. Időről időre új, naprakész árat ragasztottak a borítókon a régi árakra. Az ár a *Filléres regény*, illetve *Tollhegy* köremblémájába, a magyarországi embléma héber változatába került.

Idegen nyelvű kiadványok

Faragó Miklós 1950 körül elkezdte a magyar nyelvű sorozat újbóli kiadását; a füzetek 1972-ig folyamatosan megjelentek. 1956 után Izraelből terjesztették a magyar nyelvű füzeteket. A Faragó testvérek kísérletet tettek arra, hogy a sorozat darabjait különböző nyelveken (románul, lengyelül, németül és angolul) is megjelentessék, arab kiadásra is előkészületeket tettek, de a terv nem valósult meg.

A Filléres regény *kiadójának további sorozatai*

Az évek során a kiadó fenntartása és további működése érdekében a Faragó testvérek más sorozatok kiadását is tervezték a *Filléres regény* és a *Tollhegy* mellett.

Az ötvenes évek végén egyrészt szűkült a vásárlók köre, másrészt megnőtt az érdeklődés a vadnyugati történetek iránt. A Faragó testvérek elkezdték a vadnyugati füzetek kiadását *Új sorozat* címen. A sorozat formátuma a többi füzetnél nagyobb, 15 × 21 centiméter volt. Az *Új sorozat* darabjai eleinte kéthetente jelentek meg, a legnagyobb kereslet idején pedig hetente. A sorozatban összesen nyolcvankilenc füzetet adtak ki. A borítón a történet címe mellett, a *Filléres regény* és a *Tollhegy* kiadványainak jól ismert mintájára, köremblémába foglalták a sorozatcímet, középen a füzet árával. A hátsó borító szövege és karikatúrája a sorozatok rokonságára emlékeztetett, és a *Tollhegy*et az *Új sorozat* kisebb, de idősebb és hírneves

Az *Új sorozat*ban megjelent vadnyugati történet címlapja és a füzet hátsó borítója

testvéreként reklámozta. A sikernek köszönhetően több izraeli kiadó utánozta a vadnyugati történetek sorozatot.

A kiadó a női olvasókat a *Kör* sorozat romantikus történeteivel kívánta meghódítani. A Faragó testvérek elmondása szerint a *True stories* című angol sorozat mintája lebegett a szemük előtt, de a *Kör* sorozat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a kiadása meg is szűnt néhány (talán négy) füzet után.

Közvetlenül a kiadó megszűnése előtt, a fennmaradás utolsó kísérleteként a Faragó testvérek kiadták *Rafi Cur kalandjait*. A fiktív alak, Rafi Cur izraeli sportoló, bajnokságokon indul mindenféle sportágban, szeretné megnyerni az ötvenmillió dolláros díjat, és a pénzből olimpiai stadiont építeni Izraelben. A sorozat történeteit Abádi Ervin írta Izraelben magyarul. Abádi író, újságíró és grafikus, a magyar nyelvű izraeli hetilap, *A Hét Tükre* szerkesztője volt. Történeteit a *Filléres regény* fordítói ültették át héberre. A *Rafi Cur kalandjai*nak megírását a Faragó testvérek kezdeményezték. Gyerekkorukban magyarul olvasták a *Mister Herkules* hasonló történeteit. Herkules, a sorozat sportoló hőse amerikai bajnokságokon indult. A Faragó testvérek Abádi Ervint kérték fel, hogy hasonló sorozatot írjon egy izraeli sportolóról. Nagy vonalakban elmondták neki a cselekményt, és Abádi megírta a történeteket. A füzeteken nem tüntették föl a szerző nevét,

A *Kör* sorozat első füzete

hogy az olvasók azt higgyék, a történeteket héberül írták. A *Rafi Cur kalandjai*nak nem volt túl nagy sikere, ezért alig húsz füzet után meg is szűnt.

Versenytársak és utánzók

A kiadó sikere másokat is arra ösztönzött, hogy próbálkozzanak népszerű irodalom kiadásával. Néhányan a *Filléres regény* formátumának utánzására tettek kísérletet. A Faragó testvérek a saját füzeteik lapjain az olvasóknak szóló figyelmeztetésekkel igyekeztek felvenni a harcot az utánzókkal.

A formátum utánzásával valószínűleg a *Filléres regény* olvasóit kívánták elcsábítani, sőt az eredeti látszatával megtéveszteni. De az is lehetséges, hogy a *Filléres regény* formátuma vált ennek az irodalmi műfajnak a modelljévé, és a sorozattervet az utánzók egy része a műfajjal azonosította. Tény, hogy a többi kiadó hasonló kiadványai a *Filléres regény* megszűnte után is megjelentek, amikor már nem lehetett szó vetélkedésről.

Az évek során a filléres regény formátumú és terjedelmű kiadvány a népszerű regényt vagy novellát jelentette, sőt a „filléres" jelző önmagában is ezt a műfajt jelölte. A kiadó megszűnése után még évekig használták ezeket a fogalmakat ebben az értelemben.

A kiadó megszűnését követő években újra felbukkant néhány ott megjelent történet. Az 1965–1966-ban Izraelben kiadott zsebkönyvekbe bekerült a *Filléres regény* néhány írása, sőt a *Nyugat csillaga* ismét közölt a vadnyugati történetekből.

A „magyar korszak" Erecben

Eleinte a *Filléres regény* minden füzetét magyarból fordították. Néhány szerző nevét változtatás nélkül meghagyták, néhányat megváltoztattak (például Ákos Miklós nevéből Ákos Niki lett), másoknak angolos vagy franciás hangzású álnevet adtak, például King H. Milford, Hamilton McCarrey, Irving Baxter, Jean-Paul Goben vagy Charle Lamartine. Mind-

ezt azért, mert a Faragó testvérek szerint nem lehet héber nyelvű sorozatot magyar szerzőnevekkel kiadni. A későbbiekben héber álnevek alatt is megjelentek történetek.

A legtöbb esetben a szerzőnevek megváltoztatása együtt járt a szereplők és a helyszínek névváltoztatásával. A névadást nem bízták a fordítókra, hanem még mielőtt fordításra átadták volna, beírták a magyar szövegbe. A névadás nem volt egységes. Például Juhász Lajos történetei Jean-Paul Goben vagy Irving Baxter néven jelentek meg héberül, de ezeket a neveket más magyar írók is használták. Johann Freitag néven Halász Péter és Gergely Márta is közölt történetet, de saját nevükön is kiadták írásaikat, ez időnként a Faragó testvéreket is megzavarta, néhány füzet borítóján és belső címlapján a szerző neve nem azonos. Az egyik kötet borítóján: Jean-Paul Goben, *Börtön luxuskivitelben*; belső címlapján: Irving Baxter, *Börtön luxuskivitelben*; a történet szerzője Juhász Lajos. A fejetlenségre az a füzet a legjobb példa, amely Jichak Schnitzer állítólagos héber szerző nevével jelent meg (a borítón és a belső címlapon is), de a kötetnek fordítója is van, M. Nimrod.

Rejtő Jenő, *A halál fia*, második kiadás, az első Erec-Izraelben kiadott történet

A magyar szerzők közül sokan zsidók voltak, például Rejtő Jenő, aki a francia idegenlégióban szolgált. P. Howard álnéven megjelent kalandregényeinek máig nagy olvasótábora van. 1943-ban munkaszolgálatosként pusztult el.

Eredeti és eredetinek álcázott irodalom

Ereci indulásakor a kiadó helyi, illetve külföldön élő héber nyelvű írókat szeretett volna bevonni a *Filléres regény* sorozat munkálataiba. A 3. számú füzet végén ismertették a *Tenger egerei* című következő füzetet Hameiri tollából. A kiadó örömmel közölte az olvasókkal, hogy az ismert író felajánlotta számukra munkáját.

A Faragó testvérek próbálkoztak eredeti héber nyelvű irodalom kiadásával. Több fiatal íróval is kapcsolatba léptek – Aharon Amirral, Medad Schiff-fel, Dan Ben-Amoccal –, és buzdították őket, írjanak új műveket a kiadónak. De ezek a kezdeményezések vagy nem valósultak meg, vagy az elkészült művek nem feleltek meg a testvérek elvárásainak. A *Filléres regény* sorozatban az egyetlen héberül írt mű Hameiri írása, a *Tenger egerei*.

Valójában Hameiri műve sem felelt meg a kiadó igényeinek. Mivel héberül íródott, tartalmát a költő Cvi Barmeir tolmácsolta magyarul a Faragó testvéreknek. Úgy találták, hogy a történetre nincs szükségük, de már túl késő volt: a füzet a nyomdában volt, sőt a megjelenését előre beharangozták.

Az évek során Erec minden részéről érkeztek a kiadóba az olvasók kéziratai, de a Faragó testvérek szerint „nem voltak elég jók", és valamennyit visszaküldték a feladóknak. De nem mondtak le az eredeti művekről, és mivel nem jutottak megfelelő eredeti írásokhoz, az áleredeti irodalmat választották. A sorozatot „eredeti izraeli" szövegekkel kívánták változatosabbá tenni. Ösztönösen megérezhették, hogy az „eredeti" füzetek kiadása megfelel az olvasóközönség igényeinek, és a különböző műfajú „eredeti" művek hozzájárulnak a kiadó hírnevéhez.

Az eredeti műveknek álcázott szövegek mögött magyar szerzők rejtőztek. A Faragó testvérek kitalálták a héber szerzőt, Jichak Schnitzert, ezeknek a műveknek az íróját, az Izrael Askelon név pedig több mű fordítóját jelölte. Mindkét név a Faragó családhoz kapcsolódik. Schnitzernek

Jichak Schnitzer eredetinek álcázott műve; Sam Levin írása (Gosztonyi Ádám álneve), aki Amerikából küldte kéziratait a kiadónak

hívták a Faragó testvérek nagyapját, mielőtt magyarosította a nevét, és a menekültekkel, köztük a Faragó testvérekkel érkező hajó Askelonban kötött ki.

Faragó István felelt a magyar történetek héber átdolgozásáért. Miután már tapasztalt szerkesztő lett, és Izrael Askelon álnéven több történetet lefordított, a szövegeket ő dolgozta át „eredetivé". A Magyarországon játszódó történeteket helyi környezetbe helyezte, a szereplők és a helyszínek nevén kívül további részleteket is megváltoztatott.

A kiadó a *Rafi Cur kalandjai* sorozatot is eredeti irodalomnak álcázta. A történeteket Abádi Ervin írta magyarul. Mindkét esetben a magyar szöveget fordították le héberre. A művek eredetileg vagy magyarul olvasó közönségnek íródtak, vagy Abádi eleve izraeli, héberül olvasó közönségnek írta a történeteket.

Angolból fordított történetek

A második világháború alatt a Faragó testvérek magyar nyelvű készlete megcsappant, Magyarországgal a postai összeköttetés megszakadt, nem érkeztek újabb füzetek (1940–1941-ig apjuk látta el őket utánpótlással). A kiadó a magyarból fordított írások helyett angolból fordított műveket közölt. A Faragó testvérek elbeszélése szerint vég nélkül találtak és könnyen beszerezhettek már korábban olvasott, számukra megfelelő angol nyelvű szöveget.

Antológiákból és füzetes kiadványokból választották ki a nekik megfelelő írásokat. A kiadó működését végigkísérte az angolból és magyarból fordított művek kiadása.

Ahogy a kiadó átállt a magyar szövegek fordításáról részben angol szövegek fordítására, megváltozott a fordítógárda. A magyar szövegeket Hameiri, az újságíró David Giladi és Barkay Mordechai fordította, s természetesen Faragó István – miután megtanult héberül, és a füzetek szerkesztését is átvette. Angolból az író, költő és fordító Aharon Amir (állandó álnevén A. Uzrad) és az író Benjamin Tammuz fordított.

A Filléres regény *sorozat témája és tartalma*

A *Filléres regény* történeteinek sem témája, sem zsánere vagy tartalma nem egységes. A történeteket öt fontosabb csoportba sorolhatjuk: romantikus és bűnügyi történetek, kalandregények, vadnyugati és sporttörténetek. Valamennyi történettipusban dominált a romantikus szál, ez volt mindig a meghatározó motívum.

Ha a történetekben volt is erotika, visszafogottan jelentkezett. Működésének utolsó éveiben a kiadó erotikus történetekkel bővítette a kínálatot, de mindez csak óvatos kísérlet volt. Hasonlítsuk össze például Irving Baxter regényének régi és új fordítását. „A bájos, aranyló sörényű hivatalnoknő belépett a szobába" (*Fiút keresünk*, *Filléres regény*, 237) – „A szőke titkárnő testhez simuló ruhában, macskamozgással, fenekét riszálva sietett elé" (*Cuki fiú kerestetik*, *Tollhegy*, 409).

A romantikus történetek városi környezetben játszódnak (falusi tanyát vagy rejtélyes kastélyt nem találunk a helyszínek között). A nemi erkölcs puritán: nincsen szexuális kapcsolat az esküvő előtt, s a férfiak és nők közti testi érintkezés korlátozott (csók, ölelés, simogatás, és ha a szöveg sugallja is a szexuális kapcsolatot, nem ír róla). Az erkölcsöt kettős mércével mérik: a férfi létesíthet a házasság előtt szexuális kapcsolatot anélkül, hogy alkalmatlanná válna az „erkölcsös férj" szerepére. A férfi egy általában „művésznő" néven említett céda (de nem prostituált) nővel tart kapcsolatot (amit a szöveg természetesen csak sugall), aki pénzt vagy ajándékokat kap a férfitól a nyújtott szolgáltatásért cserébe. Amint a „szolid nő" feltűnik a színen, a céda nő kilép a főhős életéből és a történetből, így a férfi készen áll a „tiszta" szerelemre és a házasságra.

A *Filléres regény* sorozat romantikus történeteinek cselekménye néhány bevett sémát követ. Az „anyagi csődtörténet" – sémája például:

1. A főhős anyagi nehézségekkel küzd, sem pénze, sem munkája.

2. A főhős már-már kétségbeesik, amikor felcsillan a remény, hogy kikerülhet szorult helyzetéből.

3a Egy lány vagy nő lép a színre (ez megtörténhet korábban vagy a következő lépés után). 3b A főhős éppen kimászna a csődből, amikor új nehézséggel kell szembenéznie, esetleg régi gondjai súlyosbodnak.

4. A főhős leküzdi a nehézségeket, és tartós kapcsolatra lép a lánnyal (a történet végén összeházasodnak, vagy egyértelmű, hogy ez fog történni).

A *Filléres regény* legtöbb bűnügyi története a bűnözőt és a bűntényt a történet elején mutatja be. A folytatásban a bűnözőt elfogják, de szökni próbál. Ennek a cselekményszövésnek valószínűleg az az oka, hogy a történetek szerzője, Juhász Lajos maga is bűnöző volt, mielőtt felcsapott volna írónak.

Az izraeli író és komikus, Dan Ben-Amoc paródiája kidomborítja a *Filléres regény* történeteinek két jellemzőjét: a történetek magyar jellegét és a zavaros (romantikus) cselekményt.

Dan Ben-Amoc, *Mit hogyan csináljunk?*
A *Filléres regény*, 1962
A hosszú vörös limuzin megállt Rákos Igen herceg gyönyörű palotája előtt. A gyakorlott szem azonnal láthatta, hogy egy Rolls-Royce az, a legújabb szériából. A limuzin ajtaját az elegáns uniformisban szolgálatot teljesítő Fiden, a fiatal és jóképű kapus nyitotta ki.
– Köszönöm. Maga új itt? – kérdezte a csoda szép Migen hercegnő, amint elment mellette, és kíváncsian a férfi lebarnult arcának nemes vonásaira pillantott.
– Igen, nagyságos asszonyom! – válaszolt a fiatal Fiden, és a kék szemébe fúrta a tekintetét.
„Vagy úgy, nem ismert meg…" – gondolta Fiden, miközben a hercegnő távolodott. Gyerekkorára gondolt, azokra az időkre, amikor beszökött a palota kertjébe, hogy az apjával, Igennel játszó vidám Migent láthassa.
Megjegyzés: az effajta történetekben mindig szerephez jut a gazdag és kövér bankár (Rákos Igen), aki kikezd a szép, bár szegény titkárnőjével. A folytatáshoz jól jön, ha fegyveres rablást követnek el Rákos Igen palotája ellen. A hűséges Fiden megmenti az értékeket, sőt Migen hercegnőt is (mondanunk sem kell, hogy a betörőket is elkapja). Migen hercegnőt elveszi feleségül, bosszút áll ezzel Migen apján, Igen bankáron, aki kirúgta a titkárnőjét – mint kiderül, Fiden húgát –, és a történet végén azt is megtudjuk, hogy Fiden igazi neve Fligen, és nem más, mint Igen herceg törvénytelen fia.

A paródia a műfaj szabályainak megfelelően szélsőségesen túloz, de valószínűleg tükrözi a *Filléres regény*-történetek izraeli fogadtatását (különösen az első időkben, amikor a történetek magyar jellege feltűnőbb volt).

A kiadó fordítói és szerkesztői gyakorlata
A kiadó fordítói gyakorlata két elven alapult: a teljes szöveg fordítása rövidítések és kihagyások nélkül; egyszerű és olvasmányos nyelvhasználat, a költői képek mellőzése. A fordításokat eleinte Hameiri, később Faragó István ellenőrizte és vetette össze az eredetivel.

A héber nyelvű füzetek harminckét oldalra korlátozott terjedelme a szövegek rövidítésével járt. A teljes szöveg fordításához ragaszkodtak, de a fordító nem az eredeti, hanem a kiadóban már meghúzott szöveget kapta meg, a magyar szövegeket Faragó István, az angol szövegeket a két testvér együtt rövidítette. A fordító saját elhatározásából nem hagyhatott ki részeket, még egy-egy szót sem. A *Filléres regény* füzeteinek második kiadásában is Faragó István végezte a javításokat, rövidítéseket, és nem a fordítók.

Ahogy a testvérek magyar nyelvű készlete apadt, a korábban megjelent füzeteket ismét kiadták. Úgy gondolták, hogy az első kiadás óta megváltozott az olvasóközönség, és az új olvasók nem ismerik a régi történeteket. A Faragó testvérek elégedetlenek voltak a korábbi, irodalmi igényű fordítással, ezért a második kiadáshoz új fordítókat kerestek. Faragó István, miután sok energiát fektetett a héber nyelv elsajátításába, szerkesztette a fordítást. Előfordult, hogy vitába keveredett a fordítókkal. Jelszava az volt: „Amit én nem értek, az olvasó sem fogja érteni." A fordítókkal együtt nézte át a fordított szöveget, és javítást kért tőlük ott, ahol a szöveget túl irodalminak találta (Faragó mindent megtett, hogy a fordítókat meggyőzze, és időről időre meg is tudott egyezni velük).

A Faragó testvérek két fő szempontot követtek az új fordításokban: modernizálták az elavult szavakat, egyszerűsítették a nyelvet.

Ez a két szempont és az olvasást könnyítő héber írásmód, ha nem is mindig, de jól felismerhető az új fordításokban. Néha – a kiadói elképzeléssel szemben – az új fordítások nyelvi színvonala egyenetlen, vagy sikertelenül próbáltak megszabadulni a színvonalasabb nyelvtől. Ilyen nagyságrendben minden bizonnyal a *Filléres regény* kiadója elsőként kezdte a korábbi héber fordítások modernizálását, és megelőzte a héberre fordított kanonizált irodalmat megjelentető kiadókat.

Az angol szövegekbe a Faragó testvérek rendkívüli változtatásokkal is belenyúltak. A tömörített terjedelemhez igazítva rövidítették a szöveget, de angolul írt betétekkel is megtoldották. A fordítóhoz ez a „javított" szöveg került, ezt kellett lefordítania anélkül, hogy kihagyna belőle vagy bármit hozzátenne.

A történeteknek gyakran hatásvadász címük volt; ez a Hameiri-féle gyakorlat nem változott. Még az is előfordult időnként, hogy az új fordítás címe a korábbinál jobban hangzott. Például *A kiváló ötlet* (*Filléres regény*, 144) az új fordításban *Gazdagodj okosan* (*Tollhegy*, 223) címen jelent meg.

A kiadó a Filléres regény *sorozatról*

A *Filléres regény* sorozat kezdetétől a kiadó arra törekedett, hogy minél sikeresebben reklámozza a füzeteket. Nagy plakátokon népszerűsítették a kiadót, vagy adtak hírt egy-egy új füzet megjelenéséről. A plakátokat Tel-Aviv különböző pontjain és az üzletekben ragasztották ki a tulajdonossal kötött megegyezés után.

A sorozat újabb darabjait leginkább a már megjelent füzetekben reklámozták, hogy felkeltsék az olvasók érdeklődését, és hogy az újabb számo-

kat is megvásárolják. Az utolsó füzetekben megjelent karikatúrák a *Filléres regény* kiadót reklámozták, és a többi sorozatára hívták fel a figyelmet.

A kiadó mindvégig piacérdekeltségű szerveket próbált rávenni arra, hogy termékeiket a sorozat füzeteiben hirdessék, hangsúlyozták a kiadványok széles körű terjesztését, és azt, hogy egy-egy példány több olvasóhoz is eljut. A különböző szervekkel folytatott levélváltásban a kiadó megpróbálta rávenni a címzetteket, hogy vegyék a sorozatot, vásároljanak hirdetési felületet a füzetekben, járuljanak hozzá a papírköltséghez. Az irodalmi értékű ponyva kiadójaként és az izraeli héber nyelvű kultúra terjesztőjeként mutatkoztak be. Bár ezek az ismertetők piaci érdekből és a fennmaradásért vívott küzdelemben születtek, nem vonhatjuk kétségbe, hogy a kiadó munkatársai valóban hittek bennük.

A Könyvkiadók Egyesületének 1949. június 22-én küldött felvételkérő levelében a kiadó azt a reményét fejezte ki, hogy részesül az egyesület tagságának fenntartott támogatásból, amiből a papírköltségét fedezheti. (A *Filléres regény* kiadóját felvették az egyesület tagjai közé.) A levél tükrözi a kiadó álláspontját a kiadásában megjelent irodalomról is.

Faragó András és Faragó István levele a Könyvkiadók Egyesületének, 1949. június 22.

Tisztelt Könyvkiadók Egyesülete!

[...] Munkánk jellemzésére legyen szabad megjegyeznünk, hogy a *Filléres regény* elősegítette a „szennyirodalom" eltűnését a könyvpiacról, alacsony árával és a népszerű formátummal a primitív és olcsó irodalomra vágyó olvasóknak megfelelő, magas színvonalú, szórakoztató irodalmat nyújtott. Működésünket a héber könyv ügyét kezelő állami albizottság annak idején azzal ismerte el, hogy a világháború alatt biztosította számunkra a szükséges papírmennyiséget, ezzel lehetővé tette az akkori nehéz időkben is kiadványaink megjelentetését.

Kérésünk meghallgatásának reményében maradunk kiváló tisztelettel az alulírottak:

Faragó András, Faragó István

Összefoglalás

A *Filléres regény* kiadója mindvégig ponyvairodalmat megjelentető kiadónak tartotta magát, és mindvégig küzdött ezért a pozícióért. Visszatekintve elmondhatjuk, hogy sikeresen megtartotta központi helyét a héber irodalomban. A füzetek formátumával és tipográfiájával, tartalmában pedig főként a vadnyugati és a romantikus történetekkel modellt teremtett a későbbi utánzóknak.

A *Filléres regény* erec-izraeli sikere nem volt véletlen: a történelmi körülményeknek és a héber irodalom 20. század közepe körüli (államalapítás előtti és utáni) helyzetének is köszönhető. Hozzá kell tennem, hogy a kiadó betörése a héber irodalomba sorozatos véletlenek eredménye volt. A kiadó magyarországi létrejötte és története független volt az erec-izraeli irodalom helyzetétől, a Faragó család *alijá*jára pedig a magyarországi politikai és társadalmi körülmények miatt került sor. A Faragó testvérek elmondása szerint semmit nem tudtak az ereci irodalmi életről, és a magyar füzetek héber megjelentetése zsákbamacska volt.

A magyar írások eredetihez hasonló formában, de héber köntösben való átültetése a héber irodalomba anélkül történt, hogy felmérték volna a kiadványok esélyét az akkori erec-izraeli piacon. De a *Filléres regény* megjelenésekor a héber irodalomban nem létezett ez a műfaj, ezt az űrt töltötték be a ponyvafüzetek. A kiadó sikerét az is elősegítette, hogy megfelelő készlete volt a sorozat folyamatos megjelentetésére, így nem függött a helyi szerzőktől.

A *Filléres regény* kiadójának fordítói tevékenysége kapcsolatot teremtett a héber és a magyar, illetve a héber és az angol nyelvű irodalom között (az angolból fordított szövegek zöme amerikai irodalom volt). Ebben az időszakban alig fordítottak jelentős magyar irodalmi művet héberre, ezért a népszerű irodalom művein keresztül alakult ki az igazi kapcsolat a héber és a magyar irodalom között.

A héber és a magyar irodalom közti néhány, de jelentős további kapcsolat a kiadó számára lefordított népszerű irodalom fordítóin keresztül jött létre. Kiemelkedik közülük az író és költő Hameiri, aki többek között a magyar nemzeti költő, Petőfi Sándor verseit fordította héberre. Feuerstein Emil fordította Molnár Ferenc novelláit és a *Filléres regény* néhány füzetét is. A leghíresebb és legnépszerűbb magyar irodalmi mű minden kétséget kizáróan Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági regénye volt. Molnár könyvét a *Filléres regény* fordítói, Rut Katz és Saul Kanzler ültették át héberre. A könyvet később Mordechai Barkay is lefordította, aki M. Barkay néven dolgozott a kiadó számára. Szenes Hanna apjának, Szenes Bélának *Csibi* című ifjúsági regényét Hameiri fordította héberre.

A kiadó olyan nagyságrendben folytatott fordítói tevékenységet, hogy bátran állíthatjuk, ez volt a legnagyobb vállalkozás a héberre fordítás történetében. A kiadó a *Filléres regény* és a *Tollhegy* sorozatban több mint hétszáz füzetet jelentetett meg, nagyrészt kétféle fordításban, és számos füzetet a többi sorozatban. A kiadónak készült fordítások száma eléri az ezret.

A fordítók között olyanok is voltak, akik az eredeti vagy fordított kanonizált irodalom területén is működtek. Például Aharon Amir fordította egy

Faragó István és András, *Te magazin*, 1983. augusztus

időben a népszerű angol irodalom nagy részét, majd az angol kanonizált irodalom műveit héberre.

Hangsúlyoznom kell a Faragó testvérek kiadói tevékenységének szakszerűségét. A fordítások minden részletére kiterjedő figyelmük, a kiadói munkálatok minden fázisának szigorú felügyelete a kanonizált irodalom kiadóinak gyakorlatát követte. A kiadó volt a Faragó testvérek egyedüli bevételi forrása, komolyan vették a munkát, és felelősnek érezték magukat a népszerű irodalom magas színvonalú kiadásáért a héberül olvasó közönség számára.

Amikor a füzetek terjesztési köre szűkült, a kiadó nem tudta a két Faragó családot eltartani, s 1961-ben megszűnt. A testvérek már az utolsó években sejtették a válságot, ezért új sorozatok kiadásával próbálkoztak, de sikertelenül.

A Faragó testvérek szerint két ok vezetett a *Filléres regény* terjesztési nehézségeihez. Az egyik, hogy a sorozat sikere nyomán megjelentek az utánzók, elárasztották a piacot filléres regényekkel (főképp vadnyugati történetekkel), és lekötötték a korábban hozzájuk szokott közönség jelentős részét. A másik ok, hogy 1961 körül indult virágzásnak a pornográf irodalom, és a Faragó testvérek nem akartak csatasorba állni, nem vállalták a versenyt ezekkel a művekkel. Véleményük szerint a silány írások csorbították volna a füzetek hírnevét, és rontották volna akiadványaik kedvező visszhangját.

Lehetséges, hogy bizonyos mértékben épp a *Filléres regény* sikere okozta a kiadó bukását, hiszen a siker vonzotta az utánzókat és a versenytársakat, a piac pedig a megnövekedett kínálathoz kicsinek bizonyult. Tény azonban, hogy egyik versenytárs működése sem tartott sokáig, és egyikük sem tudta megismételni a *Filléres regény* sikerét. A közönségízlés is változott, az olvasók a ponyvairodalom más műfajai felé fordultak, ez is közrejátszott abban, hogy lezárult a „filléres regény fejezet" a héber-izraeli kultúrában.

A *Filléres regény* kiadójáról szóló tanulmány írása idején találkoztam Faragó Istvánnal és Andrással, akiktől sok fontos információt kaptam magyarországi és izraeli működésükről. Beszéltem Faragó István feleségével, Irénnel (Rebeka), Faragó András feleségével, Mariannal (Miriam) és Gabriel Faragóval, István fiával. Faragó Andrást, apám barátját még gyerekkoromból ismertem, és az ő közvetítésével jutottam el a család többi tagjához.
A családtagok több olyan dokumentumot is rendelkezésemre bocsátottak, amely a munkámat segítette, és régóta őrzött magángyűjteményemre, a *Filléres regény* sorozat füzeteire is támaszkodhattam. Többekkel találkoztam, akik más-más minőségben – magyar vagy angol szövegek fordítóiként – részt vettek a kiadó izraeli működésében, és azokkal is, akik egykor a füzetek olvasói voltak.
Valamennyiüknek köszönöm, hogy időt szántak rám, és hozzájárultak a tanulmány írásához.
A *Kesher* című folyóirat 26. számában (1999. november) megjelent cikk rövidített változata. Megjelent az *Útközben* című honlapon, köszönjük a cfati Emlékmúzeum hozzájárulását az újraközléshez.
Héberből fordította Kónya Judit

Szalai Anna

Egy könyvkereskedés története: Bécs, Budapest, Tel-Aviv

Schlesinger könyvkereskedés – Sinai Kiadó

A Josef Schlesinger könyvkereskedés és kiadó, valamint ma is működő utódja, a Sinai Kiadó története a burgenlandi hét községben kezdődött. A könyvkereskedés és kiadó alapítójának, Josef Gins-Schlesingernek az apja, Simha Bunim Gins nagymartoni (Mattersdorf) rabbi a poznani hírneves rabbi, Akiva Gins Eger testvére.

A család több generáción keresztül rokonságba került a korszak legtekintélyesebb *jesivája* és a korabeli magyarországi ortodoxia vezetőjével, a világszerte ismert Tóra-tudóssal, a pozsonyi Hatam Szofer rabbival. Akiva Gins Eger rabbi lánya, a megözvegyült Szárá-Szoril lett Hatam Szofer második felesége. Szárá két lányt vitt a Hatam Szoferrel kötött második házasságába, egyikük, Fradel Rodisch Kalischer a könyvkereskedés és kiadó alapítójának, Josef Gins-Schlesingernek a felesége.

Josef Gins-Schlesinger hat évet töltött Hatam Szofernál, és amikor a *jesiva* vezetője rabbiállást kínált neki, azt kérte a korszak legnagyobb döntvényhozójától, engedje át neki kiadásra a döntvénytárát. Hatam Szofer engedett a kérésnek, és Josef Gins-Schlesinger a döntvénytár kiadásával kezdte meg könyvkiadói és könyvkereskedői pályáját, indította útjára a generációkon keresztül apáról fiúra öröklődő Josef Schlesinger kiadót és könyvkereskedést.

A döntvénytár évekig tartó folyamatos kiadása sikeres volt. Egy fennmaradt történet szerint Josef Gins-Schlesinger egyetlen alkalommal száz példányt adott el az egyik kötetből, annak ellenére, hogy egy-egy kötet tetemes összegbe, egy dukátba került. Pozsony mégsem bizonyult a könyvkereskedés és kiadó számára a legmegfelelőbb helynek, és az egyre bővülő könyvkereskedés alapítója 1860-ban átvitte a vállalkozást Bécsbe. Erről tanúskodik egy 1862-ben kelt levelének részlete.

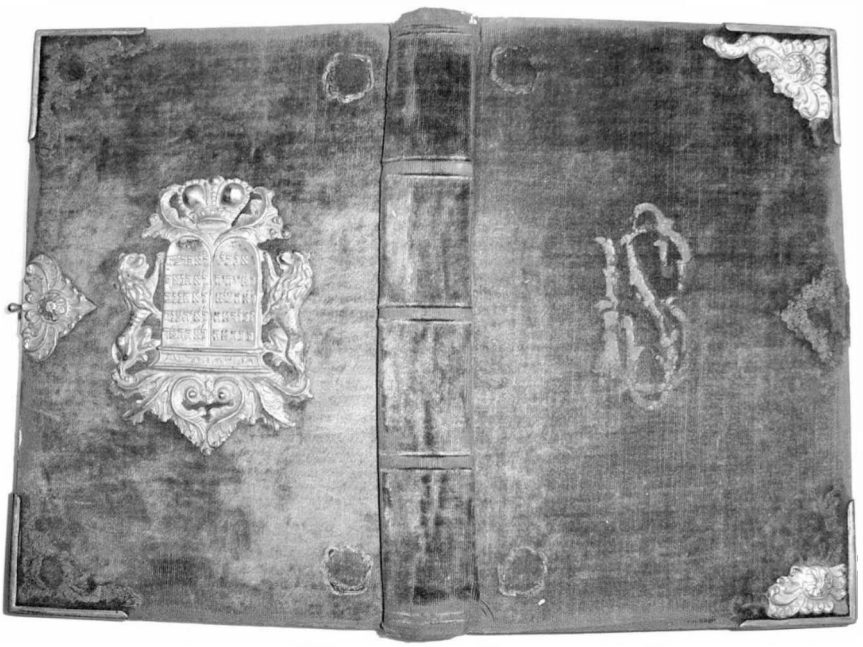

Kétnyelvű, héber–német imakönyv, Bécs, 1882

Josef Gins-Schlesinger levele, 1862
Mivel a körülmények számomra kedvezőtlenné váltak, kénytelen voltam elhagyni korábbi, pressburgi lakhelyemet s kereskedésemet, és hajlékomat üzletemmel együtt a fővárosba, Bécsbe telepíteni, bár mint ismeretes, a hely nem dicsekedhet sem Tóra-tudással, sem istenfélelemmel.

1860-ban Bécsben nyílt meg a Schlesinger könyvkereskedés és kiadó (Verlag von Josef Schlesinger's Buchhandlung) a Seitenstättengasse 5.-ben, a 19. század húszas éveiben épült zsinagógával (Stadttempel) szemben. Az üzlet virágzott, és sok munkát adott. Szombat vagy ünnep beállta előtt egy órával még árusítottak a könyvesboltban, a család onnan ment egyenesen a zsinagógába.

A könyvkiadó és könyvkereskedés elsősorban imakönyveket, Bibliát, *Hagadat*, zsoltárokat adott ki és forgalmazott egész Európában, de hamarosan a távoli országokat is ellátta imakönyvekkel, az ünnepekhez és a mindennapokhoz szükséges kegytárgyakkal, a szefárd imarendet követő kiadványai pedig eljutottak Törökországba, Görögországba, Tuniszba, Marokkóba, Algériába is. A héber imakönyveket több nyelvre lefordították, és kétnyelvű kötetekben is kiadták.

Gebet für den Landesvater.

Allmächtiger Gott und Weltenherrscher! Der du Könige und Fürsten beherrschest und herrschest, und sie hoch aufgerichtet mit allen Gaben deiner Huld und Milde, daß sie zu Beherrscht und zu Gerechtigkeit ihr Volk regieren, Gesetz und Recht handhaben, den Gottesfürchten und Guten schützen, und alle weisen Gaben besitzen, Jeder seinem Volke und Lande weisehaft beinen göttlichen Schutz und Beistand unserem Fürsten und Herrn, dessen Geschlechte, dem Kaiser

Franz Josef dem Ersten,

sey du mit zu der besten als treue Unterthanen für ihren Herrn, wie Kinder für ihren Vater treu.

Mehre seine Tage und setze ihn mit Sieg, Ruhm und Herrlichkeit. — Segne Alle, die seinem Throne und Herzen die nächsten sind, die Kaiserin

Elisabeth Amalie Eugenia,

den Kronprinzen Erzherzog

Rudolf,

die Kronprinzessin Erzherzogin

Stefanie,

und alle Angehörigen des erhabenen, glorreichen Herrscherhauses.

Segne das gesammte Vaterland, das Einvernehmen und Friede seine Grenzen einige, Licht und Wissenschaft das Volk erfülle, Tugend und Gottesfurcht die innere Lebenskraft im Volke sei.

Ach, o Gott, daß wir den Segen theilhaftig werden, einen Thronfolger, geeinnen an Vaterlande, dem wir in Liebe und Treue anhänglich sind; Wohlwollen finden unter den Menschen, wie wir Gnade und Erbarmen zu finden hoffen vor deinem Weltenthrone! Amen!

Am Sabbat

וירוממכלל. לדוד מלה. ולחשי נלחמא. ולישי מתיבתא.
ולדניי רבבא: לכל־המלכים מלכא דיקלא דכוכבי יממא.
ולכליהון דמסכנן באורחתא. מלכא דיקלא ברוך יהתון ימים
חיהון. ויכבא יתהדון ויהון אתרא לשניהון. ויתקרקון וישתזבון
מדקל־עקא. ומן־כל־בעין בישין. קדם דיבשמיא יהא
כדאמן ויהון כאטי אמן:

Nach der Haftorah.

den Du und Gott gepriesen hast, spre Heiligkeit und Hoheit zu Ehre und Verherrlichung — hat doch nicht besser in Dir und seben und preisen mit Dich. Gepriesen bist dem Namen im Munde aller Lebenden heute und immer und in Ewigkeit. Gelobt bist Du Ewiger Gott, der da heiligt den Sabbath) Israel und die Feiern.

ברכות אחר ההפטרה

יי שלהיני [illegible] ולמשרתו [illegible]
להשתחוה לבורא הכל ולחסאירת עלהעל
ה׳ צ׳הינו אנחנו מודים [illegible] ומברכים
אותך יתברך שמך בפי כל חי
תמיד [illegible] נצח. כי אתה א
מקדש [illegible] ישראל והזמנים:

תפלה בעד שלום המלך והמלכה וילד

הנותן תשועה [illegible] לבשרים. מלכות
מלכות על עממים. המציה את דוד עבדו מחרב רעה: הנותן
עם דרך ובמים עזים [illegible] הוא יברך וישמור ויצור ויעזר
וירומם וינדל ויגשא למעלה את אדונינו

הקייסר פראנץ יאזעף הראשון

ואת הגבירתנו

קייזאבעט אמאליע אויגעניא רודאלף

ואת משפחתם

סטעפאניע

יום הזה. מלך מלכי המלכים ברחמיו יחדם וישמרם וכל
אלה הנון ונתן יצילם. ידבר עמים תחת ידנו ויפיל שונאיו
לפנינו [illegible] ומנה יצלים: מלך מלכי המלכים ברחמיו
יתן [illegible] וכלם כל יחמיו ושריו ויועציו לעשות טובה עמנו
ועם כל ישראל. ונאמר ונקיים תשעת יהיה ישראל חשעון
[illegible] לצדון גואל. וכן יהי רצון. ונאמר אמן:

Am Sabbat

יקום פורקן מדשמיא. חנא וחסדא וחמי אריכי
וכותני רזיהי וקיימא דשמיא. וכריחם גופא ונהוהא מעלמא:
עלמא חיא והקמא. ועזא דיליאיסוף וידילאיבשל מפתגמי
אוריתא. לסגנן ולמנן חבורתא קדישתא. דיבארעא דישראל

A Bécsben kiadott imakönyvben Ferenc Józsefért mondott ima, 1893

A Szentfölddel fenntartott kapcsolatot a megmaradt üzleti levelek tanúsítják.

Josef Schlesinger Jeruzsálembe küldött levele, 1894

Josef Gins-Schlesinger halála után fia, Akiva Gins-Schlesinger vette át az üzletet. A családi kapcsolat Hatam Szoferral folytatódott, Akiva felesége, Rosa-Rözl Strasser a híres rabbi dédunokája. Akiva halála után Rosa-Rözl egyedül nevelte a tizenhatból tizenhárom életben maradt gyerekét, és vezette a könyvkereskedést és kiadót részben idősebb gyerekeivel együtt.

1905-ben Rosa-Rözl Schlesinger két legidősebb fia, Josef Smuel Benjamin és Adolf Schlesinger fióküzletet nyitott Budapesten, a Király utca 1.-ben.

A Bécsben megjelent könyveket Jos. Schlesinger, a Pesten kiadott köteteket pedig Schlesinger József kiadásaként jegyezték.

Adolf a Wesselényi utcában lakott, és a Hevra Kadisa titkáraként a Kazinczy utcai ortodox templom közösségéhez tartozott. Az első világháborúban katona volt, megsérült, két szeme között a forradást élete végéig viselte.

Adolf Avraham Schlesinger

A megmaradt katalógusok és üzleti levelezés szerint az akkor már mindkét fővárosban ismert üzlet egyre híresebb lett nemcsak könyvkereskedése, hanem kiadója révén is. Saját nyomdájuk ugyan nem volt, de bécsi és pesti nyomdák (Neumayer Ede, Kállai Ármin, Schmidl és Manheim nyomdája) látták el a bécsi, budapesti és a közelebbi vagy távolabbi országokban élő zsidó közösségeket a vallásos élethez, ünnepekhez, szertartásokhoz, zsidó ismeretekhez szükséges könyvekkel. Az első világháborúban a katonák számára imakönyvet és *Hagadát*, *hanukára* szóló füzetet adtak ki – Ferenc József győzelméért fohászkodó imával. Ünnepekre üdvözlőkártyákat nyomtattak, és az üzletben a szükséges kegytárgyakat is megvásárolhatták a vevők.

Antikvár könyvekkel, különleges és ritka kiadványokkal is foglalkozott a könyvkereskedés, ennek köszönhette a bécsi könyvesbolt a geri haszid rabbi, Avraham Mordechai Alter megtisztelő látogatásait.

Rosa-Rözl Schlesinger halála után fiai társként vezették a bécsi és pesti könyvkereskedést és kiadót, a bécsit Josef és Moritz, a pestit Adolf.

Josef Schlesinger felesége, a nagyváradi Ullmann családból származó Melissa Miriam – mivel gyerekeik nem születtek – férje halála után Budapesten lett sógorai, Adolf és Moritz Schlesinger társa az üzletben.

Az Anschluss idején (1938. március) Moritz Schlesingert Bécsben tartózkodó pesti unokaöccse, István mentette ki a rákényszerített, puszta kézzel végzendő járdatisztogatásból, ahova az üzletéből rángatták ki a környék többi zsidó üzlettulajdonosával együtt. A történet szerint István magyar katonai rangjelzést vett észre az egyik garázdálkodó katona egyenruháján, váltott vele néhány szót magyarul, miközben Moritz észrevétlenül eltűnt a helyszínről.

1940-ben Moritz Schlesinger feleségével, Olgával együtt Pestre költözött. Két gyereküket (Akiva és Trude) még Bécsből Erec-Izraelbe küldték. A Schlesinger testvérek közül legtöbben még időben távoztak Bécsből, és részben az akkori Palesztinában telepedtek le.

Az Anschluss és a tulajdonelkobzás vetett véget a bécsi üzlet történetének. Számtalan, több földrészen forgalmazott héber és kétnyelvű kötet szedését – több tízezer kiló ólombetűt – egy bécsi vállalat látszatösszegért felvásárolta, a németek Amszterdamon keresztül árverésen adták el az üzletet és raktárát.

Adolf Schlesinger a krakkói Dora Gutterrel kötött házasságot, két fiuk, Károly és István Budapesten született.

A testvérek a zsidó elemi után a nagymartoni, pápai, pozsonyi *jesivá*ban tanultak, Károly már húszéves kora körül a könyvesboltban dolgozott, Istvánt Németországba küldték kereskedelmi iskolába. Károly a Margit-szigeti sportklubban futballozott, evezett. Adolf és Dora Schlesinger nem tudott magyarul, ezért a családban németül beszéltek, de a két Schlesinger fiú büszke magyarnak képzelte magát, pesti fiatalkorukról mindvégig szép emlékeket őriztek.

A kellemes és vonzó fővárosi élet ellenére a fivérek, szülői beleegyezéssel, mégis elhagyták szülőhelyüket, és 1939 elején megnyitották a tel-avivi Sinai Kiadót. A merész lépés utólag igazolódott, a helyes döntésnek köszönhető a család megmentése. Ma már csak találgathatjuk, miért esett a választás Tel-Avivra – és példának okáért miért nem New Yorkra –, amikor a Schlesinger testvérek a könyvkereskedés új fiókjának megnyitását határozták el. Elképzelhető, hogy Schlesinger Károly Krakkóban született felesége, Perlberger Lotte billentette a mérleget a családi vállalkozás palesztinai folytatása felé.

Schlesinger Károly és felesége, Lotte 1935-ben járt először Erecben. Az Egyiptomban tett útról érkezett a sportkedvelő házaspár a zsidó sportolók

világtalálkozójára, a második Maccabiára. Károly valószínűleg kihasználta az alkalmat arra is, hogy felmérje a könyvkereskedés egy új fiókjának helyi esélyeit.

Az ereci látogatás után a pesti üzlet zavartalanul tovább működött, de az egyre szorongatóbb európai események miatt Lotte úgy vélte, a zsidók helyzete mindenütt rosszabbodik, számukra az egyetlen hely az újjáépülő zsidó otthon.

1939 elején Schlesinger Károly egyedül tért vissza Erec-Izraelbe. Az akkoriban kisvárosnak számító Tel-Aviv legforgalmasabb utcájában, a Nahlat Binjamin 57.-ben bérelt üzletet. Június–júliusban öccse, István turistaként érkezett hozzá, és miközben az idősebb testvér Pestre ment, hogy magával hozza családját és mindazt, ami az itteni könyvkereskedés és kiadó beindításához szükséges, a fiatalabb gondoskodott az új könyvesboltról.

Az Európába való rövid visszatérés alatt Schlesinger Károlynak valószínűleg sikerült az árverésen értékesített bécsi üzlet egy ládákba csomagolt részét visszavásárolnia és Pestre juttatnia. 1939. szeptember 1-én, a világháború kitörésének napján Budapesten nem sokáig habozott, még aznap éjjel feleségével és néhány hónapos kislányával (Barbara) elhagyta Magyarországot, de testvére családját nem tudta magával vinni, mert István felesége – aki még nem tudta, hogy második lányával terhes – férje visszatérésére várt az ereci látogatásból. Nem így történt. Istvánnak kellett hat évig várnia a családjára Tel-Avivban.

Schlesinger István és felesége, Schlesinger Kalisch Sophie Zizi, 1937

A családtagok között a kapcsolat, amennyire a postaforgalom lehetővé tette, a háború éveiben sem szakadt meg. Levelek, fényképek, sőt István kislányának, Ruth hangjának egy 78-as fordulatszámú hanglemezre rögzített felvétele is életjelt adott a távolban levőkről.

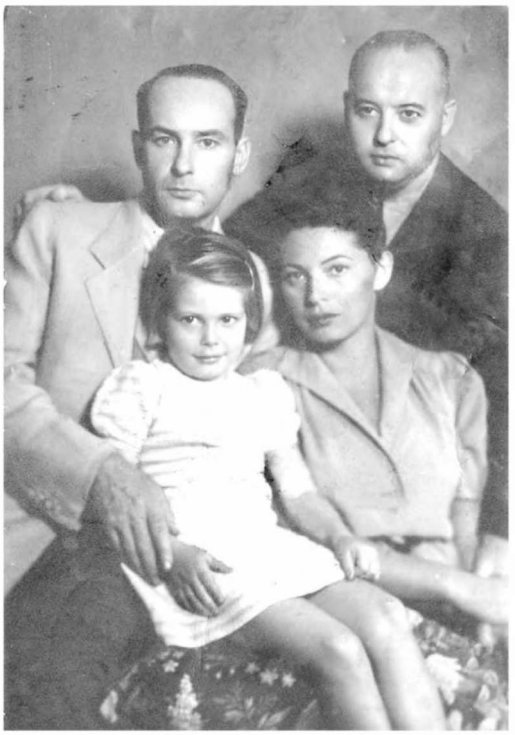

Jobbról Schlesinger István, Schlesinger Károly, felesége, Perlberger Lotte, kislányuk, Barbara, Tel-Aviv, 1944

A tel-avivi Sinai könyvesbolt hamarosan új helyre költözött. Schlesinger Károly felmérte, hogy a gyorsan fejlődő város üzletközpontja és főutcája az új és széles Allenby lett, és az üzletet átvitte a Nahlat Binjaminról az Allenby 72.-be, ahol csaknem hetven éven keresztül működött. A háborús évek itt sem voltak zavartalanok, a könyvkiadás a papírhiány miatt nehézségekbe ütközött, az üzlet forgalma csökkent, a külföldi kapcsolatok bizonytalanok lettek. A tulajdonosok nem az üzletben vártak a vásárlókra, barátaikkal a szemközti kávéházban ültek, és ha látták, hogy vevő érkezik, átmentek a könyvesboltba.

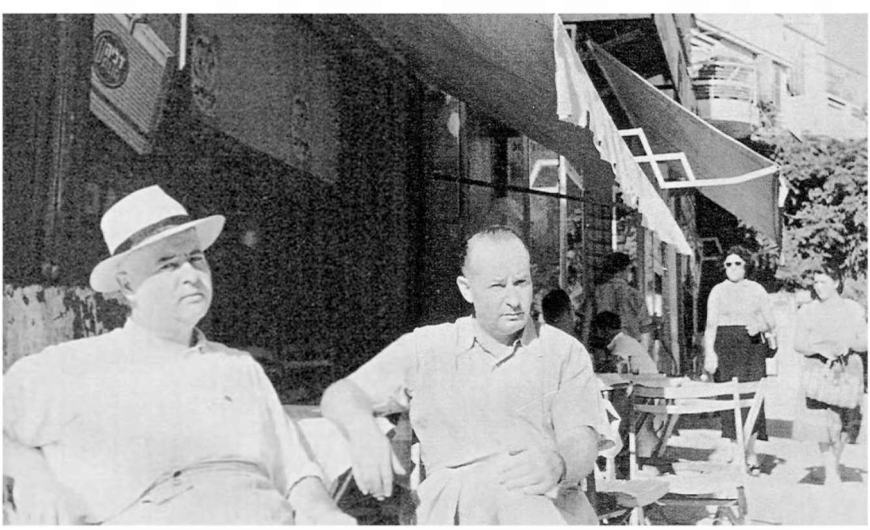

Balról Schlesinger István és Schlesinger Károly a könyvesbolttal szemközti kávéház teraszán

Az angol és ausztrál katonák megbízható klienseknek bizonyultak, játékokat, sakkot, héber és angol nyelvű bibliai térképeket, a számukra nyomtatott képeslapokat vásárolták.

A pesti üzlet a zsidóellenes törvények és megszorító intézkedések ellenére 1944. március 19-ig, a német megszállásig zavartalanul működött, még a tengerentúlra is eljuthattak kiadványaik.

A Sinai Kiadó és könyvkereskedés emblémája

1944. június 30-án Adolf Schlesinger feleségével és Schlesinger Sophie két kislányával felkerült a Kasztner-vonatra (Budapesti Segélyező és Mentőbizottság). Bergen-Belsenből 1944. december 6-án érkeztek Svájcba, onnan Schlesinger Sophie a két gyerekkel 1945

A Sinai könyvesbolt, Tel-Aviv, Allenby 72., a sötét öltönyben Schlesinger Károly, 1940

Középen Schlesinger Ullmann Melissa Miriam, balra Krammer Sándor Sámuel és felesége, Szera, jobbra a Katz házaspár, Budapest, 1944

ros hasana előtt érkezett meg Erec-Izraelbe. Az idős házaspár egy év múlva követte őket.

Josef Schlesinger özvegye, Ullmann Melissa Miriam salvadori menlevelével szintén megmenekülhetett volna a Kasztner-vonattal, de félt elszakadni a családjától, és Budapesten az aggok házában vagy a gettóban gyilkolták meg.

A háború után ismét megnyílt és egy ideig még működött a pesti üzlet a Király utcában. A család rokona, Krammer Sándor támogatásával Katzné vezette, aki már a háború előtt is a könyvesboltban dolgozott. Schlesinger Károly az első adandó alkalommal Pestre érkezett, az üzletből és a félig romos raktárakból kimentett bekötött könyveket és sértetlen íveket a kötetek utánnyomásához szükséges szedéssel együtt, 1947 nyarán hajóval szállíttatta Erec-Izraelbe.

A tel-avivi könyvkereskedés és kiadó profilja bővült. A magyar anyanyelvűek is szívesen fordultak hozzájuk, Avigdor Hameiri fordításait, a héber Petőfi- és Ady-verseskötetet is a Sinai Kiadó gondozta. Ishbéthy Mannheim Moshe *Modern magyar–héber szótár*a több kiadást is megért. Első

ízben a Sinai Kiadó adott ki népszerűvé váló zsebkönyv formátumú imakönyveket és zsoltárokat. Gyermekkönyveket, szótárakat jelentettek meg. A bőr- és fémkötéseken kívül a Bezalelben készültek a művészi, fém és bőr (vagy műbőr) dombornyomású kötéstáblák. A kézi munkával készült díszes könyvtáblák, a művészi könyvkötészet különleges darabjai ma már ritkaságnak számítanak. Művészeti könyvek, festők alkotásait bemutató albumok, ereci fényképekből készült fotóalbum és bibliai térképek is bekerültek a Sinai Kiadó katalógusába. A turisták ma is keresik a színes borítóval ellátott köteteket.

A tel-avivi könyvkereskedést és kiadót, a Pozsonyban kezdődő, Bécsben és Pesten folytatódó családi vállalkozást ma Schlesinger Károly fia, Dani, és István fia, Mose és Smuel vezeti a Rambam utca 24.-ben.

Csaknem hatvan évvel azután, hogy a könyvkereskedés és kiadó budapesti története lezárult, a Király utcai üzletnek még volt egy kései üzenete a következő Schlesinger-nemzedéknek. A második világháború után a könyvkereskedés és kiadó Budapesten megmaradt készlete megoszlott a tel-avivi üzlet tulajdonosai és Josef Schlesinger özvegye, Melissa Miriam Svájcban élő örökösei között. Így jutottak Svájcba ívekben maradt kötetek és néhány különlegesen szép kiállítású Schlesinger-kiadvány. A küldemény egy raktárba került, és elfelejtődött. Az örökösök halála után a ládákat Montreaux zsinagógája pincéjébe vitték, és csak évtizedekkel később

Balról Schlesinger István, lánya, Ruth, Schlesinger Károly és egy ismeretlen gyerek a Sinai könyvesbolt és kiadó előtt a *purimi* jelmezes felvonulást nézi, ötvenes évek

kerültek elő, amikor a zsinagógát, a városban az utolsót, bezárták, az épületet és a pincét kiürítették. A baseli Löwinger rabbi értesítette a családot. A már használhatatlan nyomtatványokat eltemették – ahogy a hagyomány előírja.

Köszönettel tartozom Schlesinger István gyerekeinek, Rutnak, Mosénak és Smuelnek, Schlesinger Károly gyerekeinek, Batyának és Daninak, akik elmondták a család, a könyvkereskedés és a Sinai Kiadó történetét, és átadták közlésre a családi archívumban őrzött képeket és dokumentumokat.
Megjelent az *Útközben* című honlapon, köszönjük a cfati Emlékmúzeum hozzájárulását az újraközléshez.

Miriam Roth meseíró, a mosolyrend lovagja

Mátis Lilla dokumentumfilmje

Miriam Roth (1910–2005) Érsekújváron született, a magyar gimnáziumban érettségizett, majd Brnóban az egyetemen pszichológia szakon végzett. Részt vett a cionista ifjúsági mozgalomban (Hasomer Hacair), 1931-ben *alijázott*. Pedagógiai tanulmányait a Jeruzsálemi Héber Egyetemen és New Yorkban folytatta. Sear-Hagolan *kibuc* alapító tagja (1937), a *kibuc*mozgalom vezető óvónője, élete végéig a *kibuc*ban élt. Többek között a gyerek- és ifjúsági irodalom Zeev-díjával (1991) és Bialik-díjjal (2002) tüntették ki. Oranimban, a pedagógusképzőben működik a Miriam Roth gyermekirodalmi központ.

***

Miriam Roth

Huszonegy éves koromban érkeztem Erec-Izraelbe. Akik a mozgalomból már korábban jöttek, a hajónál vártak engem. Egy harminc-harmincöt fős csoporthoz tartoztunk, voltak, akik félbehagyták az egyetemet, hogy *alijázzanak*, mások épphogy leérettségiztek, de tudtuk, hogy közös a célunk, nagy cionisták voltunk. A brit mandátum idején nem éltünk könnyen, munkát nehezen találtunk, egyik helyről a másikra vonultunk, újra és újra megszerveztük az életet, élelemben sem bővelkedtünk. Attól kezdve, hogy a *kibuc*ban megszülettek a gyerekek, és engem választottak az első óvónőnek, mindig kisgyerekekkel foglalkoztam. Tanultam és tanítottam. Pedagógiát. Nagyon szerettem tanítani. Oranimban a pedagógusképzőben a kisgyermekkorral foglalkozó tanszéket alapítottunk. 1971-ben meghívtak a Jeruzsálemi Héber Egyetemre, hogy tartsak egy féléves szemináriumot a gyerekirodalomról. Nagyon érdekes csoport jött össze, tanítók, színészek. Amikor nyugdíjba mentem, akkor sem hagytam abba a tanítást, jöttek hozzám kis csoportok, és itthon tanítottam.

Fontos, hogy a gyerekeknek születésüktől fogva milyen irodalmat adunk, egészen addig, amíg egyedül olvasnak. Szavakba kell foglalni, amit átélnek, amit ismernek, az első környezetüket, hogy szüleiken és kis barátaikon kívül kihez tartoznak. A *kibuc*ban nem óvodákat, hanem gyerekházakat állítottunk fel. Minden csoportnak saját házat. Ott tanultak, ott aludtak, ott éltek a gyerekek. Hárman-négyen egy hálószobában. Mi mindig megtaláltuk mindenhez az ideológiai magyarázatot. De ennek volt gyakorlati oka is. A szülők egy része még sátrakban lakott, ötig dolgoztak, akkor mentek hozzájuk a gyerekek, ha már házakban laktak, ha még sátorban, a szülők mentek a gyerekházba. Ha megfelelő gondozók látták el a gyerekeket, mindent megkaptak tőlük. Sokat dolgoztam azon, hogyan segítsünk a szülőknek, hogy ne érezzék úgy, mintha kizárták volna őket a gyerekek életéből, jöjjenek be a gyerekházba, legyenek a gyerekekkel. Amikor már felépültek minden családnak a házak, és a gyerekek a szülőkhöz kerültek, voltak, akik visszavágyódtak a gyerekházba. Elalvás előtt nagy beszélgetések folytak a szobákban, énekeltünk nekik, napról napra követtük a fejlődésüket. Nagyon érdekelt mindig a nyelvi fejlődés. Gyűjtöttem a gyerekek mondásait, meg is jelent egy könyvem erről. Azt meséltem el nekik, amit ők meséltek nekem, és nagyon élvezték.

Nekem csak öröm a gyerekkorra gondolni. Az én apám, anyám szerelmespár volt. Apám, a zsidó iskola igazgatója az első világháború után hat és fél év orosz fogság után térhetett haza. Amikor visszajött, nem ismertem meg. Anyám aktívan részt vett a zsidó közösség életében, szavalta a magyar klasszikusokat, mindent tudott kívülről. Nagyapám egyszerű ember volt, mészáros, de gyönyörűen mesélt. Járta a falvakat, vette a borjúkat,

jártam vele sokat a lovas szekéren. A magyar gyerekirodalomból Móricztól a macska és az egér történetét átdolgoztam héberre. Ezt a mesét is anyám mondta kívülről. Minden történet, amit megírok, kapcsolódik az életemhez. A luftballonok nekem az álmokat jelentik, és az utolsó, a piros mindig megmarad. A másik történetben a kislány házat keres, én is annyi házon mentem már keresztül. Egy következő könyvemben is a keresésről írtam: aki keres, az talál, de nem mindig azt, amit keresett. A kisunokám nagyon szerette a kabátomat, írtam erről is egy könyvet, amikor beteg, ez a kabát gyógyítja meg. Szeretem az embereket, szeretem megismerni őket. Tanácsot nem adok, csak ha kérnek. Talán az optimizmusommal, de szóval nem befolyásolom őket.

A mosolyrend? A UNICEF-től (Egyesült Nemzetek Szervezete Nemzetközi Gyermek gyorssegélyalapja) jöttek a *kibuc*ba (1998), és mielőtt felvettek volna a rendjükbe, kaptam egy érdekes váll-lapot, utána az avatás másik része következett: citromlevet kellett innom cukor nélkül, és mosolyogni. Átmentem a vizsgán.

Évtizedekig gyűjtöttem gyermekirodalmat minden nyelven. Több mint háromezer gyerekkönyv gyűlt össze. Úgy döntöttem, hogy a könyvgyűjte-

Miriam Roth könyvei

ményemet átadom a pedagógusképzőnek Oranimban. Most már a tanítványaim folytatják ott az oktatást. Amikor az első könyvküldemény elindult, úgy éreztem, mintha a saját temetésemen volnék. Aztán azt mondtam magamnak: örülj, hogy még egyszer minden könyvet a kezedbe vehetsz, minden könyvtől elbúcsúzhatsz, meg is ölelheted, és még egyszer elolvashatod. Aztán elküldöd.

A dokumentumfilm szerkesztett és kiegészített szövege. Készült 2000-ben a Duna TV-ben, a Nemzetközi Keresztény Követség Jeruzsálem (ICEJ) támogatásával. Operatőr Horváth Adrienne H.S.C., szerkesztő Ádám Ráchel, rendező-szerkesztő Mátis Lilla

Timna (Gur-Arie) Rubinger

Slomo Jedidia – Seelenfreund Salamon (1875–1961)

Slomo Jedidia, a grafikus és iparművész egész életét a héber kvadrátbetű ornamentikáján alapuló, egyedi stílusú zsidó díszítőművészet kifejlesztésének szentelte.

A századfordulón élő és alkotó nemzedék tagjaként magába szívta a korszak eszméit, köztük a nemzeti ébredést és a művészeti megújulást. Művészete is ezt fejezi ki, a zsidóság egyedülálló jellegzetességeit keresi, ezek a héber betű és nyelv, Izrael földje.

Slomo Jedidia és én – az első emlékek

Amikor megpróbáltam felidézni első találkozásomat Slomo Jedidia képeivel, megértettem, hogy születésem óta ismerem őket. Képei, személye, és mert beszéltek róla, jelenléte végigkísérte gyermekéveimet. Slomo Jedidia, avagy Sala bácsi mindig is a családunk tagja volt és az is maradt, mivel nagybátyám, Mordechai Avi-Shaul, az ismert tanár, pedagógus, költő és műfordító anyám, Dvora Gur-Arie–Erdős legidősebb bátyja Sala bácsi legidősebb lányát, Leát vette feleségül.

Mióta az eszemet tudom, mindig függött nálunk a falon legalább egy a képei közül. Egy különleges alkotása lakásunkat díszítette, valószínűleg ő maga ajándékozta anyámnak. Erre a képre jól emlékszem. A közepét egy mondat foglalta el, idézet az Atyák bölcsességéből [5. fejezet 15]: „Minden szeretet, amely más dologtól függ, megszűnik, ha a dolog megszűnik; de ha nem függ semmitől, sosem szűnik meg." Egyedi betűkkel pergamenre írva, a háttérben pedig két szív egymás mellett. A keretet különös, héber betűkből font indák díszítették.

Ebben a képben engem nem a rajz, hanem a szöveg értelme érdekelt. Anyámtól kértem megfejtést. Nem adott részletes magyarázatot, én meg annyit értettem belőle, amennyit hétévesen megérthettem, és a dolog ennyiben maradt. De magamban újra és újra eltöprengtem a szavak értelmén. A kérdés végleg megválaszolatlan maradt, de az idézet az emlékezetembe

Minden szeretet..., Tel-Aviv, 1940

vésődött, és szorosra fűzte a kapcsolatomat Sala bácsi, Slomo Jedidia betűivel.

1940 és 1944 között Jeruzsálemben éltünk, távol a család tel-avivi tagjaitól. A szünidőket Hagit húgommal rendszerint nagybátyámnál, Mordechai Avi-Shaulnál töltöttük, ahol boldogan találkoztunk idősebb unokatestvéreinkkel, Buriával, Naamával és Saullal. Emlékszem, hogy néhányszor velük együtt meglátogattuk nagyszüleiket, Sala bácsit és Sosannát.

Az út a tel-avivi Kiriat-Szefer utcától a Bloch utcáig Givataim Borohov negyedében kimerítő volt. A Beit-Hamedidot, a brit mandátum idején a földmérési intézet (Izraeli Földmérő Központ) épületénél kezdődött, és a nagyszülők házához vezető meredek ösvénnyel ért véget.

Nyáron, szombatonként délben ott lépkedtünk a forró, süppedő homokban a járdánkban kitaposott ösvényen a német Szarona negyed kerítése és a sárgálló gabonaföldek között a Tel-Aviv–Petah-Tikva útig, a Bet-Lehem pékségig, melynek helyén ma a *Jediot Ahronot* című lap épülete áll. Onnan majdnem egyenesen vezetett az utunk a givataimi emelkedőn a Jedidia család domboldali kertkapujáig.

A kis kaputól a házig tartó nehezen járható szakasz felejthetetlen. Meredek emelkedő volt, egyik oldalán gyümölcsös, a másikon nyitott, tetővel fedett tároló a kerti szerszámok számára. A szerszámok között Sala bácsi kívánságára ott volt minden, amit csak az ipar nyújtott az erec-izraeli megújuló földműveléshez. Kifulladva értünk majdnem az utunk végére. Megbámultuk a tökéletes rendben szombaton pihenő eszközöket. Elcsigázva léptünk a házba, rávetettük magunkat a csapra, majd lerogytunk a ház vagy a kert egy hűvös sarkába. A kert többi csodáját, köztük a csodás zsidócseresznye-bokrot Naama unokanővérem mutatta meg nekem.

Megtanultam, hogy a szentek szentjébe, Jedidia nagypapa grafikusműhelyébe csak a legnagyobb óvatossággal léphetek be, kezem a hátam

mögött, nehogy elfelejtsem, hogy nem szabad hozzányúlni a rajzokhoz, eszközökhöz, semmihez, ami az asztalon található. De kíváncsian néztem mindent, többek között az asztalra állított, rajzok másolására és nagyítására szolgáló szerkezetet, a pantográfot.

Az évek során elhalványultak ezek az emlékek, ám egy találkozás, mely majdnem hatvan évvel később, az 1990-es években történt, újra emlékezetembe idézte őket.

Lili Rotem Barsi Dorot *kibuc*ban él, de gyerekkorában, az 1920-as évek elején szüleivel a Jedidia család szomszédságában lakott Jeruzsálem óvárosában, a Wittenberg-házban, a Damaszkuszi kapu közelében. Egyik találkozásunk alkalmával, amikor közös emlékeinket elevenítettük fel a Jedidia családról, a következő történetet hallottam tőle:

1921-ben vagy 1922-ben egyik nap az arab szomszédok izgatottan gyülekeztek a főutcán, a Jedidia család utcára néző ablaka alatt. A csődület egyre nőtt, végül az óvárosi rendőrség, a brit hatalom képviselői is megjelentek. A felzaklatott tömeget nem sikerült lecsendesíteni; azt állították, hogy a ház lakói, azaz a Jedidia család lőfegyvert állított fel az ablakhoz közel, és minden járókelőt célba vesznek. A brit rendőrök késedelem nélkül a súlyos panasz végére akartak járni, és átvizsgálták a lakást.

És lám csak, a szóban forgó lőfegyver nem más, mint a rajzok másolására szolgáló készülék volt. Ahogy ott állt Slomo Jedidia rajzasztalán, az utcára néző ablak közelében, úgy nézett ki, mint egy automata fegyver, amely az utcán járókelők életét veszélyezteti. Hogyne lett volna zaklatott a tömeg? Nehezen lehetett meggyőzni az embereket arról, hogy amit lőfegyvernek néztek, az csupán egy rajzolókészülék. Napokig tartott, mire megnyugodtak a kedélyek.

A Lili Rotem Barsitól hallott emlék újra felidézte bennem a gyerekkoromból ismert ház képét: az író- és rajzeszközökkel, papírokkal, pergamenívekkel és -darabokkal zsúfolt munkaasztalt és azt a bizonyos rajzkészüléket, amit tilos volt megérinteni.

Slomo Jedidia életútja

Slomo Jedidia 1875-ben született Szentesen. Apja Seelenfreund Elazar Zeev Lajos Hakohen, anyja Weissburg Léni. Mintegy két évvel később apját *dajan*nak hívták Szegedre, és a család odaköltözött. Tizenhat éves korában Szegedről Budapestre ment, hogy megkezdje művészi pályáját. Művészeti iskolába járt, majd nyomdákban és grafikusműhelyekben tanult és dolgozott. Később Rómában, Párizsban és Németországban folytatta tanulmányait, továbbképzéseken vett részt, tökéletesítette tudását.

Slomo Jedidia az Oholiab műhelyben, Jeruzsálem, 1923

Magyarországra visszatérve saját műhelyt nyitott Budapesten (Lehel utca 14. III. emelet). 1898 körül házasságot kötött Sosannával, aki szintén Weissburg lány volt. Művészeti folyóiratokban közölte munkáit, sokoldalú művészként és tanárként vált ismertté. Felkérték az 1903-ban felavatott új szegedi neológ zsinagóga díszítésének megtervezésére és kivitelezésére. Több önálló kiállítást rendezett, csoportos kiállításokon is részt vett Szegeden (1910) és Budapesten.

1921-ben családjával (feleségével, Sosannával, gyerekeivel, Leával és Jehudával és Lea fiával, Saullal) *alijá*zott. Egy ideig a jeruzsálemi Wittenberg-házban éltek, ott is dolgozott. Lakása szombatonként nyitva állt a vendégek és a művészete iránt érdeklődők előtt. Később a Mea-Searim utca 120.-ban nyitotta meg a műhelyét Oholiab [Kivonulás, 31,6] néven.

A család hamarosan áttelepült Bet-Tulma *mosav*ba (Arazim-völgy, a Jeruzsálembe vezető út mentén), felépítették a házukat a hozzá tartozó szántóföld és kert mellett. 1929. augusztus végén, az arab zavargások idején egy szombati napon felgyújtották a házukat, az épület leégett, és ami benne nem égett el – tervek, kész művek, felszerelés –, azt elrabolták. A család időben elmenekült: egy arab család, közeli ismerősök Lifta faluból a segítségükre sietett, kimentették és magukhoz vették, elbújtatták őket, megmentették az életüket.

1940-ben, miután éveket töltöttek bérlakásokban Tel-Avivban és Mocában, Slomo Jedidia és fia, Jehuda elhatározta, hogy Givataim Borohov ne-

A leégett ház Bet-Tulmában, a Jedidia család az arab családdal Lifta faluból

gyedében telepednek le. Jedidia itt is, akárcsak Bet-Tulmában, megosztotta az idejét alkotómunkája és a gazdálkodás között.

1945-ben jelent meg *Alef-bet nagypapa* című könyve, melyben Slomo Jedidia mesékkel és rajzokkal mutatja be gyerekkorát és a héber betűkhöz vonzódásának kezdetét.

1947-ben feleségével együtt beköltözött a tel-aviví Javne idősek otthonába. A függetlenségi háború kezdetén, az egyiptomi légierő bombázásakor – lakói távollétében – szobájuk találatot kapott, és Jedidia számos alkotása megsérült.

1958-ban, nyolcvanegy éves korában elhunyt Sosana. Három évvel később, 1961-ben, Slomo Jedidia is eltávozott. Nyolcvanhat éves volt.

A héber betű útjain

Mi késztette arra Slomo Jedidiát, hogy a héber betűkkel foglalkozzon?
Az első találkozás a héber betűkkel minden gyerek életében meghatározó élmény. Haim Nahman Bialik leírta a *héder*ben töltött első napjait, és Izhar Smilanski is elbeszélte első találkozását a betűkkel ötéves korában. Nagy izgalom kísérte Slomo Jedidia első találkozását is a betűkkel. A következő három epizód segít megérteni vonzalmát a héber betűkhöz: vizsgálta őket, és alkotásai részévé váltak.

Először is, kisgyerekként, még mielőtt a *héder*be ment volna, apja, Seelenfreund Elazar Zeev Hakohen rabbi és *dajan* könyvszekrényéből emelte le a szent könyveket, és másolta, rajzolta belőlük a héber betűket. *Alef-bet nagypapa* című könyvében felidézi, hogyan húzta ki egyik könyvet a másik után a könyvszekrényből, miként tanulmányozta a betűket, és próbálta lemásolni őket egy papírra. Bátyja hívta fel apjuk figyelmét öccse tevékenységére, az apa megértette, ideje elvinni a gyereket a rabbihoz, hogy olvasni tanuljon. A gyerek öröme azonban csak addig tartott, amíg el nem kezdte tanulni az első betűket. Mert mindennél jobban az érdekelte, mit jelent a betűk neve: miért hívják *alef*nek az *alef*et, és miért *bet* a *bet* neve? Ezek a kutakodó kérdések nem voltak a rabbi ínyére, és a nézeteltérések válságig fajultak. Keserű sírások közepette küldték haza a gyereket, és ezzel be is fejeződött pályafutása a *héder*ben.

A betűrajzolásról, az *alef-bet* tanulásáról, a Tóra és a többi szent könyv tanulmányozásáról apja biztos kezű irányítása alatt az említett könyvben ír:

> Kivettem apám (nyugodjon békében) könyvszekrényéből egy könyvet, nézegettem a betűket, és lerajzoltam őket. Nem olyanok voltak, mint a bátyám könyveinek betűi, de nekem jobban tetszettek. [...] Nem tudtam, miről szólnak. De amikor csak sikerült kiemelnem egy könyvet a helyéről, és találtam tiszta papírt és ceruzát, lehasaltam a padlóra, és rajzoltam a könyvben látott formákat.

És volt még egy esemény, amely hatással volt Jedidiára, és a héber írás felé terelte; ez budapesti tanulmányai alatt történt. Tizenöt-tizenhat éves lehetett, akkoriban hagyta el a szegedi szülői házat, hogy Budapestre költözzön, és megkezdje tanulmányait s tevékenységét mint „magyar rajzművész" – Mordechai Avi-Shaul kifejezését kölcsönözve. Ettől kezdve főként Budapesten élt, 1921-ig, amikor *alijá*zott. A sokoldalú művész, Juhász Árpád rajz- és festőművész, folklórkutató állt annak a művészcsoportnak az élén, amelyhez Slomo Jedidia is tartozott. Gyakran találkoztak, és különféle témákat vitattak meg. Az egyik alkalomról így számolt be Mordechai Avi-Shaul a *Slomo Jedidia, az eredeti héber rajzművész* címmel 1947-ben megjelent írásában:

„Seelenfreund egyszer Juhász és hívei társaságában üldögélt egy összejövetelen. A különféle népművészeti stílusokról folyó vita hevében az egyik festő Seelenfreundhoz fordulva kijelentette: »De nektek, zsidóknak, nincs művészetetek. Nem vagytok nép, így művészetetek sincs. És ebből következik, hogy képzőművészeti stílusotok sincs«." A jelenlevők véleménykülönbsége kérdéseket vetett fel. „Mi a művészetük lényege? Melyek a stílusjegyei? Ezekre a kérdésekre nem érkezett válasz" – írja Avi-Shaul.

Seelenfreund hallgatott. A bántó kijelentés szíven ütötte. „Észrevétlenül otthagyta a társaságot, lelke mélyéig feldúlva és megbántva. Íme – morfondírozott –, megfosztják szellemi világától, anélkül, hogy látna helyette másikat. [...] Gondolatai visszatértek a gyerekkorához: mi volt számára a zsidóság akkor?" Így ír róla veje, Avi-Shaul. Jedidia visszatért a hagyományhoz: ünnepek, zsinagóga, a szent könyvek apja könyvszekrényéből és a könyvek betűi, melyeket olyan sokszor és szívesen rajzolt. Apja magyarázatai fedték fel és őt elbűvölték a betűk nevei. Mikor pedig eljutott a szent szövegeket írókig, a kérdéseire is meglelte a választ: a zsidók művészete nem más, mint a héber betűk grafikája, a kalligráfia, mely generációkon át hagyományozódik. Ettől fogva „Jedidia régi kéziratok kutatásának, a betűk típusai, elemei és tulajdonságai tanulmányozásának szentelte magát".

A betűk iránti érdeklődésének még egy forrása lehet: Slomo Jedidia felfigyelt arra, hogy a zsinagógában és az otthoni kegytárgyakon, a használati tárgyakon és a ruhadarabokon, legyenek azok gazdagon vagy szerényebben díszítettek, a héber feliratokon kívül nincs más jellegzetes zsidó díszítés. Régi héber kéziratokat kezdett tanulmányozni, és miután visszatért Magyarországra, változatlanul úgy látta, hogy a díszítőmotívumok lényegében helyi motívumok, melyekre az a népi kultúra hat, melynek körében az alkotók éltek. Ebből a felismerésből született a törekvése, hogy a héber díszítést minden zsidó otthonba elvigye. Ezt a szándékát felerősítette a szívét-lelkét kitöltő érzés: a zsidó nép nemzeti ébredése és Erec-Izrael szeretete.

Kifejezőeszközök és ábrázolások

Slomo Jedidia művészetét néhány központi, három fő csoportba sorolható motívum jellemzi: a szimmetrikus minták; az erec-izraeli természet, táj és állatvilág; a zsidó motívumok a kegytárgyakon és a héber betűk.

Ennek a felosztásnak alapján vizsgálom meg néhány alkotását.

Mint említettem, a mintázatokat alkotó betűk sokszor szimmetrikusan kapcsolódnak egymáshoz. A szimmetria számos mintázatban egytengelyű, azaz kétoldali, máskor két-, három- vagy négytengelyű.

Az *Énekek éneke* tekercsben például a bal oldali hasábot végig azonos, kétoldali szimmetrikus monogramok (egybefűzött betűk) díszítik. A monogramokat a *lamed*, a *jud*, a *vav* és a szó végi *pe* betűk alkotják. Vékony függőleges vonalaik lágyságot kölcsönöznek a mintának. A hasábon végigfutó, ismétlődő minta, akárcsak a vízszintes fríz az ókori görög építészetben, díszítősáv.

A kétoldali szimmetrikus motívum egy további példája a 94. zsoltárból vett idézethez készült díszítés. Itt a monogram elemei a jobb és a bal olda-

lon félkörívet, alul és felül csúcsívet, a kép négy sarkában az összefonódó betűk negyedívet formáznak.

Egy *szukot*i sátorba készült faliszőnyeg mintáját két tengelyen elhelyezkedő betűkapcsolatok alkotják. A minta végigfut a szőnyeg két hosszú és két rövid oldalán.

A *Ruth könyve* borítója

Háromtengelyes mintára példa *Ruth könyve* borítójának díszítése: itt egy hat részre osztott körben egy kalászokból kirajzolódó Dávid-csillag látható.

Négytengelyes, nyolc körcikkből álló díszítést találunk például *Eszter könyvé*ben. Első pillantásra négy motívumot látunk, melyeket szimmetriatengely szel ketté. Ha jobban megnézzük, észrevesszük a *nun* betűk alkotta párokat, melyeket a növények magházához hasonló szó végi *nun* betűk fognak közre. Akárcsak a többi alkotás esetében, a díszítősáv itt is szimbolikus, értelmezése függ a szemlélő képzeletétől is. Az üresen maradt részeket sin betűk töltik ki.

Jedidia egyik érdekes korai alkotásán nyolc cikkelyre osztott körformát látunk. Az illusztráció a *Grafikai Szemlé*ben jelent meg 1914-ben, majd nyolc évvel később egy izraeli irodalmi és művészeti folyóirat címlapján. A körformát körben elhelyezkedő, változó vonalvastagságú, ugyanabba az irányba dőlő *lamed* betűkapcsolatok alkotják. Minden betűkapcsolatba két összefonódó *lamed* került. Az egységes ritmus és irány, a betűk duplázása ütemes körtánc érzetét kelti.

Egy másik monogramban a kör területét három tengely osztja hat részre. *Lamed* és *tet* betűk váltakoznak szimmetrikusan. A vonalvastagság itt szinte azonos, ami az előző, dinamikus motívummal ellentétben stabilitást kölcsönöz a mintának.

A dinamikus motívum újabb példáját láthatjuk az *Emlékek könyve* belső címlapján. Itt egy *vav* betűkből és olajágakból kialakított minta fogja közre a központi motívumot. A betűk formája és felépítése hasonló – a vízszintes vonalak vastagabbak, mint az íves függőlegesek.

A *lamed és tet* betűk

A betűcsoportokat a díszítősávban helyezte el, a dinamika érzete ebből adódik: lépcsőzetesen emelkednek rézsútosan, irányukat váltogatva. A *vav* formája emlékeztet egy érett kalász körvonalára. Mindez együttesen szélben ringó kalászok benyomását kelti a szemlélőben. A kalász mint szimbólum, aprólékosan vagy vázlatosan kidolgozva, Slomo Jedidia számos alkotásán visszatér, és más művészeknél is gyakori.

A *Ruth könyvé*ben csokorként összefogott gabonakéve látható. Fölül, a kalászcsokor közepén a Ruth név betűi mintha szalagból lennének fonva. Ha jobban megnézzük a rajzot, szembetűnő, hogy a gabonaszárakat és a kalászokat eltérő stílusban rajzolta meg: az előző jelképes, elnagyolt, az utóbbi részletesen kidolgozott, élethű.

A növényvilágból vett motívumok mellett az állatvilágból kölcsönzött elemekre is számos példát találunk Jedidia alkotásaiban. Ezek egy része világos és jellegzetes, míg mások rejtettek, utalásszerűek.

A *Salamon Énekek éneke* címlapján az állat- és növényvilág motívumainak egész galériáját találjuk. A szarvas tétovázik, a környezetében érzékelt mozgást vizsgálja, de lábát máris felemeli, kész a következő mozdulatra. A bárány a sarokban már megadta magát sorsának. A madarak fajtája felismerhetetlen, mesebeli, szimbolikus; mintha élénken, vidáman társalognának egymással.

Az *Emlékek könyve* belső címlapja

A *Salamon Énekek éneke* címlapja

Ugyanezen a borítón növények, érett gyümölcsök és virágzó virágok váltakoznak: emitt szőlő, alma, szétnyílni készülő gránátalma, amott rózsa vagy liliom szépsége teljében. A *lamed*, *vav* és *jud* betű ágai mintha az isteni sugallatot hoznák el a kertbe. Egészen más stílusban rajzolta meg a könyv címét. A betűk egyenes és íves, visszafogott körvonalai az egyszerűség és tárgyilagosság benyomását keltik. Díszítésük is egyszerű: vízszintes vonalas árnyékolás (sraffozás). A betűk koronájának két változata van: az egyik a szent könyvekből ismert apró díszítés, a másik kevésbé szokványos hosszúkás nyúlvány, a szarvas szarvára emlékeztet.

Az *Eszter könyve* díszítései között láthatunk egy sor griffet (két vagy több állat vonásaiból összegyúrt képzeletbeli lények); pávaszerű, betűkből

Az *Eszter könyve* díszítése

formált lábakon járó madarakat, mindegyik páva soklábú, és a csőrében tartja az előző farktollát.

Az *Eszter könyvé*ben számos példát találunk zsidó hagyományhoz tartozó kegytárgyak ábrázolására is, ez gyakori Jedidia munkáiban. Ilyenek például a szöveghasábok közötti díszítősávok, melyek a *talit* csíkjait idézik.

Egy másik ábrázolt kegytárgy a *tfilin*. Az imakönyv belső címlapján egy kapu: két oszlop, küszöb és hagyma formájú boltív látható. Az oszlopokra *jud* betűk tekeredtek, mint ahogy a *tfilin* szíja tekeredik a karra.

A *tfilin* ábrázolása a *Hahaim* folyóirat egyik címlapján is megjelenik (1922) – a cím betűit *tfilinszíj*hoz hasonlóan alakította ki.

A zsidó motívumok jelenléte Jedidia munkáiban egyértelművé teszi, mennyire hatott a hagyomány az életére, és érthető a törekvése: „feldíszíteni a zsidó otthont a jellegzetes héber díszekkel".

Slomo Jedidia művészete és jelentősége

Azoknak, akik megkérdezik, mi vezetett arra, hogy időmet és erőmet Slomo Jedidia alkotásainak és életének szenteljem, személyes hangú magyarázattal tartozom.

Slomo Jedidia, mint már említettem, családom életének születésem óta része volt. Természetes tehát, hogy sok minden, ami hozzá fűződik, felkelti kíváncsiságomat.

Amikor tudomásomra jutott, hogy sok művének nyoma veszett a történelem viharaiban Izraelben és Magyarországon, arra gondoltam, fel kell kutatni, megőrizni azt, ami megmaradt. Ezeket a munkáit családtagoknál, barátoknál, ismerősöknél, múzeumokban és archívumokban találtam meg Izraelben és az Egyesült Államokban. A tény, hogy múzeumok és archívumok őriznek egyet-egyet vagy többet Jedidia munkái közül, megerősített abban, hogy munkásságát dokumentálni kell legalább fényképek segítségével, mielőtt még több darabnak nyoma vész.

Slomo Jedidia a nemzeti ébredés korában élt és alkotott, ami egybeesett a művészet és különösen a grafika megújulásával. A kvadrát héber betűkből készített egyedi díszítőmunkáit lelkesedéssel fogadták egyes zsidó körökben, és ez a korabeli sajtóban is kifejezésre jutott.

A zsidó kézművesség termékei, köztük kegytárgyak és dísztárgyak díszítésének tanulmányozása során megértette, hogy a motívumokat legtöbbször a környező kultúrából, illetve a helyi (vidéki és városi) tájból kölcsönözték. A kegytárgyak és a mindennapi tárgyak díszítéséhez használt jellemző zsidó motívumok kutatása volt művészetének egyik fő mozgatója,

és innen eredt a kísérlete is, hogy jellegzetes díszítőstílust alkosson. Úgy látszik, a héber kvadrátbetűben találta meg, amit keresett.

Vajon sikerült-e ötvöznie művészetében a két legfőbb célját, a grafikusművészetet és a héber díszítés, illetve Izrael szeretetét és földjének művelését?

Úgy vélem, hogy igen. Slomo Jedidia valóra váltotta és műveiben ötvözte elgondolásait. A benne munkálkodó erők kifejezésre jutnak rajzai motívumaiban és tevékeny életében.

Elfogadás, értékelés, kritika

A magyar sajtó figyelemmel kísérte Jedidia munkásságát. A vele foglalkozó írásokból kitűnik, hogy a szaksajtó, a művészeti folyóiratok értékelték munkáit. Az első méltatások keresztény magyaroktól érkeztek: barátaitól, ismerőseitől, művészektől és másoktól.

A zsidó közönség – asszimilánsok és ortodoxok is – kezdetben idegenkedtek művészetétől. Egy bizonyos F. (minden bizonnyal a szerkesztő, Jehuda Leib Hakohen Fischmann Maimon rabbi) így ír róla egy héber szaklapban (1921. augusztus 5.): „Honfitársai látták, csodálkoztak, és fejüket csóválták. A magyarországi zsidóság, amely annyira magyarnak tartotta magát, nem értette meg a célját. [...] Jedidia (korábbi polgári nevén Seelenfreund) úr [erről] egyszerűen azt mondta: »Először azt hitték, megbolondultam. Csak miután feléledt az antiszemitizmus, kezdték belátni, hogy én vagyok az, aki észnél van«." Egyszóval az asszimilálódott zsidók nem értették, miért foglalkozik a héber betűkkel, de amint erősödött az antiszemitizmus – és vele párhuzamosan a zsidó nemzeti öntudat –, közelebb kerültek Jedidia művészetéhez, kezdték megérteni.

Talán az ortodox zsidók azért rettentek vissza, mert a szent nyelv és betű megcsúfolását látták munkáiban; azok pedig, akik elsősorban magyarnak tartották magukat, ódzkodtak az egyértelmű és jellegzetes héber-zsidó szimbólumok használatától.

Idővel az ortodox zsidó körök is megenyhültek. Nem egészen egy évvel azután, hogy a Jedidia család Erec-Izraelbe érkezett, Slomo Jedidiát bemutató elismerő cikk jelent meg Slomo Piley tollából a *Hahaim* című hetilapban (1922. május 11.). Ebben egyebek mellett ezt írja: „Sabatkor és ünnepnapokon műhelyét megtöltik a város minden részéről hozzá tóduló vendégek. Barátok, ismerősök és mások. Magabiztos pajeszos kis zsidók jönnek, tágra nyílt szemmel csodálattal telnek el, majd elégedetten távoznak."

Strausz Adolf professzor (jobb oldalon ül) *látogatása Jedidia műhelyében*, fotó: Jehuda Jedidia, Jeruzsálem, 1922

A következő esztendőkben a befogadás teljessé vált. Az 1920-as években róla írott cikkek, kritikák, vele készült interjúk szerint ezek voltak a különösen mozgalmas évek Slomo Jedidia életében.

Ma, csaknem száz évvel később mintha Slomo Jedidia neve feledésbe merült volna. Talán ez az írás és munkáinak szerkesztésemben összeállított, könyv alakban kiadott katalógusa (Tel-Aviv, 2020) újra felkelti az érdeklődést művészete iránt, és segít megőrizni szellemét a jövendő nemzedék számára.

Héberből fordította Sebő Anna

Or Ettlinger

Irsai István (1896–1968) – az alkotás mint életforma

A magyar–izraeli Irsai István grafikus és sokoldalú művész volt. Izraelben leginkább az első modern héber betű (1926) tervezőjeként ismert, az államalapítás után pedig nagymértékben hozzájárult a grafika fejlődéséhez. Magyarországon a két világháború közti korszakban az egyik vezető grafikusnak számított. De ahhoz, hogy megértsük a grafika területén elért eredményeit, meg kell értenünk művészi világképének hátterét abban a korszakban és abban a kultúrában, amelyben nevelkedett; és a művészeti területek széles skáláját, amelyekben tevékenykedett: zene, építészet, dekoráció, festészet, fotóművészet, szobrászat, és mindezekről a területekről és közös vonásaikról szóló írásait. Ez a cikk Irsai Istvánt és alkotóművészetét mutatja be. Sokoldalú művészeti tevékenysége nem egyéb, mint egy egységes világképet kifejező eszköz széles körű kutatása. Ennek az összművészeti koncepciónak a középpontjában a művész élményvilága áll, és a vágyódás, hogy ez az élményvilág a szemlélőben visszhangra találjon – ez vezette Irsait alkotómunkájában, és innen jutott reklámgrafikája kiemelkedő magaslatokra. Ez a cikk Irsai érzéseiről, motivációiról szóló saját megfogalmazásaira támaszkodik, ahogy azok az évek során elértek az unokájához, aki ennek a cikknek a szerzője.

Irsai István Peszah néven 1896-ban született Budapesten, ott és abban az évben, amikor Magyarország ezeréves fennállását ünnepelte a millenáris kiállítással, amikor felavatták a Parlament épületét, és megnyitották az európai kontinens első földalattivonalát (kisföldalatti). Irsai fiatalkorában Budapest művészettel és intellektuális élettel teli kulturális központ volt egy erős és pezsgő európai birodalom szívében. Irsai egy vallást nem gyakorló zsidó családban nőtt fel, a család a környező kultúra elválaszthatatlan részének tartotta magát. Gyerekként és fiatalként csodálatosan hegedült, tehetsége miatt ígéretes zenei pályát jósoltak neki. 1914-ben töltötte be tizennyolcadik évét, amikor egész Európa megváltozott.

Az első világháborúba Irsait is behívták, az Osztrák–Magyar Monarchia tisztjeként harcolt Isonzónál az olasz fronton. Lövedékszilánkoktól súlyo-

san megsérült az álla és a válla – a hegedűs számára a két legfontosabb pont, ahol a hegedűjét tartja. Meggyógyult, négy kitüntetéssel leszerelték, de elveszett számára a tervezett hivatás, az elsőrangú hegedűszólista jövője. Visszatért Budapestre, hegedűművészként és tanárként befejezte a Zeneakadémiát, és ezzel párhuzamosan elkezdte építészeti tanulmányait a Műegyetemen. A diploma megszerzése utáni években a budapesti Léner vonósnégyesben játszott, turnézott is velük európai városokban, mérnök barátjával Iránban egy építési programon, Budapesten a Globus Nyomdában dolgozott.

Irsai 1925-ben *alijá*zott, és a korszak tel-avivi héber kultúrájának egyik *haluc*a volt. Építészként működött a tel-avivi városháza várostervezési osztályán (a neves skót várostervező, Patrick Geddes alatt), Bauhaus stílusú tel-avivi épületeket épített, a némafilmeket kísérte hegedűvel a Sderot moziban, illusztrálta a *Hamahar* folyóiratot, és plakátokat készített szervezeteknek, a Keren Kajemetnek, a Keren Hajeszodnak, a jaffai narancsnak.

Barátjával, az író Hameirivel és a színész Donát Lajossal együtt az első héber szatirikus színház, a Hakumkum egyik alapítója volt, készítette a díszleteket és egy összecsukható színpadot az országszerte turnézó társulatnak. A színház összes plakátját és hirdetését Irsai tervezte. Később a Hamatete Színház alapítói között is ott volt hasonló feladatkörben. Ekkoriban vette feleségül Lefkovits Aranyt, akit már Magyarországról ismert, és hívta, hogy csatlakozzon hozzá Erec-Izraelben. Hameiri javaslatára Irsai családnevét Ir-Shayra héberesítette.

Ex libris Avigdor Hameirinek, Irsai grafikája

Irsai alighogy megérkezett Tel-Avivba, felismerte, hogy szükség van modern héber betűkre, és a korábbiaktól egészen különböző, díszítővonalak nélküli kvadrátbetűtípusokat tervezett. A vallásos közönség és a rabbinátus felháborodással fogadta a héber betű megszentségtelenítését. De

betűtervei kivívták a nemzeti költő, Haim Nahman Bialik elismerését és támogatását. Bialik bátorította újabb betűtípusok tervezésére. Ennek emlékére Irsai az első betűtervét a költő nevéről Haim-betűnek nevezte el. A betűtípust máig használják, az évek során példát is mutatott másoknak a modern betűtípusok tervezéséhez.

Ezekben az években pezsgő élet zajlott Tel-Avivban, de a körülmények nem kedveztek feleségének, Aranynak. 1929-ben, sorozatos vetélések és első csecsemőjük halála után visszatértek Magyarországra. Budapesten két gyerekük született. Irsai nagy méretű, kereskedelmi és ipari vállalatokkal együttműködő nyomdát üzemeltetett. A nyomtatásban való szakismeretének, jártasságának köszönhető, hogy új technikai megoldásokat fejlesztett ki, amelyek először tették lehetővé hatalmas, ma „jumbo méretű" néven ismert nyomatok készítését. Az eljárást Európa-szerte elismerték, és az egész kontinensen alkalmazták. Ugyanakkor kialakult a saját minimalista plakátstílusa élénk színekkel, újfajta betűtípusokkal. A plakát tartalma kiemelkedik a háttérből, megragadja a járókelők figyelmét, és felkelti érdeklődésüket. Plakátjai egyre keresettebbek lettek, a korszak legismertebb nagyvállalatai voltak az ügyfelei: Tungsram, Vígszínház, a Modiano cigaretta, a Lampart izzó, a Lyon cipő, a Flóra szappan és mások. Akkoriban, amikor a plakátreklámok a korszak kultúrájához tartoztak, és közismertek voltak, plakátjaival megteltek a magyarországi városok, különösen Buda-

Dolgozószobájában

pest utcái. Időnként a hirdetőoszlopokra ragasztott plakátok közül minden tizenötödik Irsai-plakát volt. A Modiano cigaretta plakátját Magyarországon máig a legjobb harmincas években tervezett plakátnak tartják.

A budapesti évek alatt a magyarországi zsidó intézményeknek is tervezett Irsai, és fenntartotta a kapcsolatot Erec-Izraellel: továbbra is foglalkoztatta a héber betű modern formája, és elkezdte egy erről szóló könyv első fogalmazványát. Folytatta a közös munkát barátaival, Hameirivel és Burgerrel, illusztrációkat és könyvborítókat tervezett számukra, könyveket nyomtatott, és elküldte őket Erec-Izraelbe.

A második világháború későn érte el Magyarországot, és Irsai az utolsó pillanatig dolgozott. Az előző években végzett alkotómunkájának, a közönség tájékoztatására és az oktatási programokra kidolgozott vizuális kommunikációnak köszönhette, hogy a kormányzati körök antiszemita légköre ellenére 1943-ban a miniszterelnöki hivatal tanácsadójának nevezték ki. 1944-ben a németek bevonulása mindennek véget vetett, Irsai a családjával együtt a Kasztner-vonaton menekült Magyarországról – barátai és szélesebb rokonsága ezt akkoriban veszélyesnek, kockázatosnak tartotta. Amikor a vonat Svájcon keresztül nem a szabadságba érkezett, hanem Bergen-Belsenbe, a koncentrációs táborba, a döntés végzetes hibának látszott. Öt hónap után kiszabadultak a táborból, a romba dőlt Európában egyik menekülttáborból a másikba kerültek, tizennégy viszontagságos hónap után megérkeztek Erec-Izraelbe.

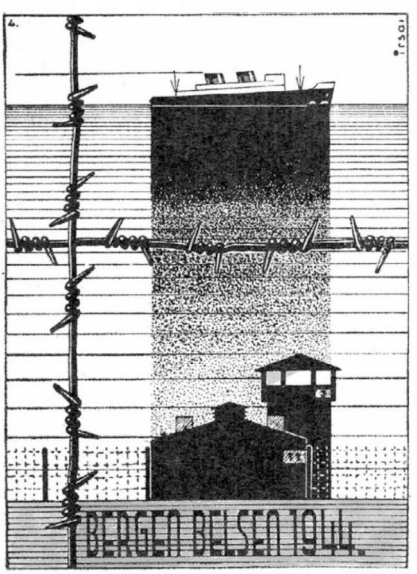

A hajó, Bergen-Belsen, 1944

Irsait, ahogy élete során mindig, a koncentrációs táborban is az alkotás segítette át a nehézségeken. Budapestről magával vitt egy kis doboz különlegesen koncentrált, időtálló anilinfestéket, és a táborban a kartont, amiben az ellátmányukat megkapták, festésre alkalmas felületté alakította. Munkáival, a rajzokkal kifejezte a hálájukat, vagy ápolta az emberi kapcsolatokat: rajz a gyerekét ápoló orvosnak, egy árvának, akivel találkozott, festett virágok felesége születésnapjára, egy kutya rajza a gyerekének, oklevél Kasztnernak, amikor sikerült a mentőakció. A keserűséget és a nélkülözést is rajzzal

fejezte ki: a táborról készült rajzok tele vannak visszafogott mondandóval, és összeállt belőlük a Bergen-Belsen képeslapsorozat, a háború előtti képeslapok cinikus változata. És festett, hogy reményt találjon a tábor utáni élethez: elképzelte a zsidó panteont Erec-Izraelben, egy parkot és benne emlékműveket, valamennyi egy-egy betű a héber ábécéből, mindegyik a nép egy-egy kimagasló egyéniségének állít emléket, akinek neve az adott betűvel kezdődik, és elkészítette az első vázlatsorozatot a parkhoz.

A háború után visszatért Tel-Avivba, de ez a Tel-Aviv nemcsak Budapesttől, hanem az évekkel korábban elhagyott várostól is különbözött. Fejlettebb volt, már nem kulturális kezdeményezések szűzföldje, de ahhoz mégis fejletlen, hogy a budapestihez hasonló szakmai lehetőségeket nyújtson neki. 1950-ben elhunyt felesége, Arany. Mindezek ellenére Irsai szakmai ismereteit és tapasztalatait a fejlődő izraeli grafika javára igyekezett fordítani. Munkáival versenyeken vett részt, plakátokat tervezett a *Haarec* című napilap, a kormányhivatalok, a polgári védelem, a tel-avivi állatkert számára. Művészi szemléletét befogadták, követőkre talált, hatást gyakorolt az izraeli grafika fejlődésére. 1952-ben második díjat nyert az ENSZ bélyegtervező-versenyén, és újabb díjakat ugyanezeken a versenyeken 1961-ben és 1963-ban. Munkáit az izraeli grafika történetének fontos részeként tartják számon a grafikusok és a művészek.

Az évek során grafikusi munkája mellett Irsai más művészeti területeken is működött. Az első években Tel-Avivban építészként dolgozott Ahituv irodájában, megjelentek grafikáról szóló cikkei, írásait az *Art & Industry* című angol folyóirat is közölte. Később belsőépítészként dolgozott, bútorokat és üzleteket tervezett. Továbbfejlesztette a dinamikus és minimalista karakterek ábrázolásának grafikus módszerét, ezek a munkái egyre inkább háromdimenzióssá váltak, és azt a benyomást keltették, hogy az alakok a képről az őket szemlélő felé ugranak. Később ezek a figurák valóban kiléptek a térbe, és igazi, fémből készült szobrok lettek, néhányukat nagy méretben Izrael különböző részein állították fel.

Kidolgozott és javasolt a köztéri szobrok felállítására egy, a fiatal állam nehéz gazdasági körülményeihez költségekben illeszkedő módszert. Számos fémszobrot készített ily módon, és újabb módszereket dolgozott ki festményekhez. Cikkeket írt, kéziratban marad írásai a betűkről és hirdetésekről, a különféle művészeti területekről vallott szemléletéről szólnak. Kritikai és történeti elemzéseket írt a kultúra, a formatervezés és a művészet kérdéseiről.

Irsai István 1961-ben Stein Hildával kötött házasságot. 1968-ban Tel-Avivban hunyt el. Tagja volt a Magyar Grafikai Szövetségnek, az Izraeli Festők és Szobrászok Szövetségének, a Bne-Britnek. Műveit számos egyéni

kiállításon mutatta be Izraelben. Évekkel később, 2014-ben egyszerre két kiállításon is láthatták a műveit Budapesten: tizenhat munkája került be a két világháború közti korszak magyar plakátjait bemutató kiállításba az Iparművészeti Múzeumban (a Nemzeti Galéria és az Országos Széchényi Könyvtár közreműködésével; a gyűjteményt Spanyolországban is kiállították). Életművét az Izraeli Kulturális Intézetben mutatták be a Budapest Poster Galleryval és az Országos Széchényi Könyvtárral közösen rendezett retrospektív kiállításon.

Közelebbről vizsgálva Irsai teljes életművét és megismerve szemléletét, gazdag és sokoldalú művészeti világkép tárul elénk. Az alkotás folyamatáról vallott felfogása húzódik meg sikeres grafikuspályája hátterében; egyesíti és jellemzi alkotóművészete sokféleségét. Ez a felfogás egészen egyszerű: az alkotás minden területe ugyanannak a lényegnek a megközelítése más-más szemszögből, vagy egyszerűbben – összművészet. Ez a szemlélet és hagyomány nem ismeretlen, Irsai magyar és európai kortársai közül többen magától értetődőnek tartották és fogadták el, de Irsai élete egészen egyértelműen ezt képviselte. Az összművészet alkotója számára – szemben azzal, aki nem lép ki egy meghatározott alkotókörből – nincs különbség plakát- vagy betűtervezés, szobrászat vagy hegedűszonáta között. Bár eltérő technikai felkészültséget igényelnek, és bármennyire különböznek is egymástól, közös vonásuk, hogy különféle eszközökkel a művész élményét fejezik ki, gazdagítják művészi felfogását, és egyre több eszközt nyújtanak a nézőnek a befogadás élményéhez. Az eredmény plakát, betűtípus, szobor vagy muzsika, művészi értékét csak a grafika, a szobrászat vagy a zene nyelvén, csak az összművészet összefüggésében magyarázhatjuk, mivel alkotója az összművészet híve.

Dávid-szobor önarcképfejjel

Héberből fordította Szalai Anna

Irsai István

Így született meg a modern héber betű

Tízéves Izrael, Jubileumi évkönyv, 1958

Aki ma bemegy egy üzletbe konzervet vagy fogkrémet vásárolni, semmi különöset nem fog találni abban, hogy a konzervdobozra vagy fogkrémtubusra héberül van ráírva az, hogy mi van benne.

Harminc-egynéhány évvel ezelőtt a *jisuv* szinte nemzeti ünnepnek érezte, ha a kirakatban megjelent egy cipőpaszta, melyen héber felírás volt. Úgy éreztük – és ez igaz is volt –, megint tettünk egy lépést előre ahhoz, hogy „nép" legyünk.

Irsai István, 1942

Az ilyesmit nem az eszével, de a szívével érti meg az ember. Ezért örült a legtudatlanabb zsidó is az ilyen „nagy eseménynek", és ezért nem értette meg Márai Sándor, hogy „mi van azon rajonganivaló, hogy a szappanon *menóra* van, és pár héber betű".

Márait – ahogy az *Istenek nyomában* [1927] című könyvében olvashatjuk – Rachel Gordon, a Taaruha [a tel-avivi keleti ipari vásár] titkárnője kalauzolta. És az okos Márai Sándor nem értette meg, hogy vezetője miért éppen a Semen-gyár kiállítására hívja fel különösen a figyelmét, mikor világcégek az akkori idők legnagyobb technikai vívmányait állították ki.

De hogy a „modern héber betű" az akkori *jisuv* szemében valóban közérdekű probléma volt, azt talán az bizonyítja legjobban, hogy mikor az első *ereci* plakátomra „modern" betűkkel írtam fel a szöveget, az ország leg-

nagyobb napilapja, a *Haarec* egy külön cikkben foglalkozott ezzel a nagy eseménnyel.

A cikk pontos szövegére már nem emlékszem. Valami bolondról volt benne szó, aki minden tradíciót felrúgva, profán kézzel mer hozzányúlni az „ősi" betűkhöz. Szerencsére ez nem fájt sokáig, mert nem sokkal ezután egy szombat délután Avigdor barátom – azt hiszem, felesleges ideírnom a vezetéknevét – elvitt Bialikhoz, akinek első szava elégtételt adott a másoktól kapott pofonokért. Biztatott, hogy ne hagyjam magam elkedvetleníteni, foglalkozzam csak tovább a modern héber betűvel.

***

Kétezer évig „vallás" voltunk.
Aztán „faj" lettünk.
És most végre újra „nép" vagyunk.
De nagy tévedés lenne azt hinni, hogy ezek üres szavak.
Vannak dolgok, melyek ezekben a különböző fázisokban egymással homlokegyenest ellenkező értelmet és értéket kaptak.

Az a Magen David, mely szégyenfoltnak volt szánva a második fázisban, a harmadikban azon a zászlón lobogott, amelyért oly sok fiatal zsidó élet pusztult el. De nem hiába pusztult el.

A nyomtatott héber betű is más jelentőséget kapott abban a pillanatban, mikor a héber holt nyelvből élő nyelv lett újra.

Úgy éreztük, hogy szükség van egy formai változásra, a Szentírások és a mindennapi élet írásai külsőre is legyenek különbözőek.

Egy holt nyelv mindig statikus, merev, de egy élő nyelv nem ismeri a nyugalmat, új fogalmak születnek, melyekre új kifejezéseket kell találni, és ez a dinamika ki kell hasson a nyelv vizuális megjelenési formájára is.

De itt valaki ellenvethetné, hogy hiszen ezek a héber betűk eddig is egyformán szolgálták úgy a szent, mint az élő irodalmat, méghozzá két különböző nyelven: héberül az egyiket és a másikat jiddisül. És a jiddis is élő nyelv. Ez igaz, de a *galut* konzervativizmusa – melynek köszönhetjük egyébként, hogy nem olvadtunk bele a különböző népekbe – lefékezte az élő nyelv dinamizmusát.

Zsidó szemszögből nézve a *galuti* és az *ereci* élet közti különbséget összesen két szóval lehet legjobban jellemezni. A *galut* életformája statikus, az *ereci* dinamikus.

***

Haifán hajóztam ki több mint három évtizede, és a véletlen úgy hozta, hogy egy ismerősre akadtam, aki felajánlotta, hogy elvisz a kocsiján Tel-Avivba, feltéve, hogy nincs sürgős dolgom, mert neki útközben dolga van Zihronban, és még egypár *kibuc*ban, *mosav*ban. Így szerencsémre előbb ismerkedtem meg az új zsidó életformával, a zsidó földművessel, mint a zsidó várossal. Mert ahogy az első felemelő hatással volt rám, úgy a második kissé deprimált. Hogy mi volt ennek az oka, azt csak jóval később sikerült kianalizálnom.

Ma tudom, hogy az „első zsidó város" cégtábláiról rám meredő héber betűk a lembergi, złoczówi, brodyi zsidónegyedek vigasztalan hangulatát asszociálták, és ez deprimált.

Másnap – minden protekció nélkül – már a tel-avivi városháza műszaki osztályán dolgoztam. Az volt a kötelességem, hogy a hatalmas város (állítólag már harmincezer lakos!) statisztikáit dolgozzam fel képekben a XIV. bécsi cionista kongresszusra. Az idő rövidsége miatt ezt csak úgy vállalhattam el, ha a héber felírásokat mások írják majd fel a rajzra. És itt megint fájdalommal vettem észre, hogy milyen rosszul hatnak ezek a betűk egy modern vonalú rajz mellett.

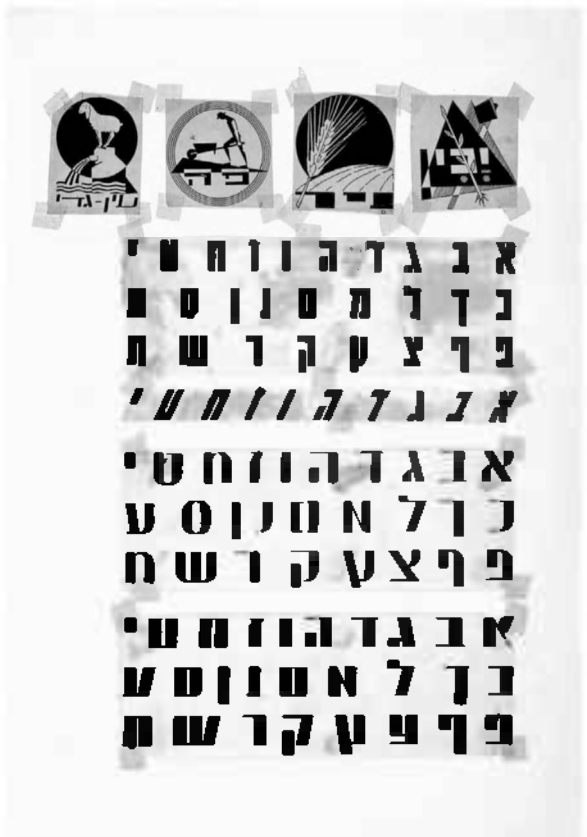

Modern héber betű

Elkezdtem modernebb betűket rajzolni. Sikerült is pár különböző formájú betűt megrajzolnom, *bét*től *táv*ig. De az *alef* komplikált formáját nem sikerült leegyszerűsítenem. Mit lehet itt csinálni? Ahogy [a humorista] Békeffi mondta egyik híres konferanszában: „itt két eset lehet-

séges": 1. Törölni kell az *alef*et a héber írásból. 2. Mégis megoldani valahogy az *alef* modern formáját.

Miután semmi valószínűséget nem láttam abban, hogy a *vaad halason* hivatalos intézményét rá tudjam venni arra, hogy törölje az *alef*et, kénytelen voltam tovább törni a fejem, és rágni a ceruzám.

Az *alef* karakterisztikuma három vonal: egy hosszabb ferde és két rövidebb függőleges, így: א. Most már nem volt nehéz a tucatnyi különböző kész betűsorokhoz odarajzolni a megfelelő *alef*et.

Azonban nem álltam egyedül ezzel a hobbival. Már jóval érkezésem előtt élt a jeruzsálemi óváros damaszkuszi kapuja tövében egy rajongó művészlélek, Seelenfreund, Slomo Jedidia, a régi *jisuv* Sala bácsija, aki a modernizált héber betűket mint díszítőmotívumokat használta fel remek iparművészeti munkáinál.

Így kaptak aztán új és új formát a betűim, míg megterveztem a legmodernebb héber betűtípust, melyről kis ízelítőt ad itt néhány ily betűrajzom azzal a megjegyzéssel, hogy akadnak típusok, melyeknél egyes betűk megoldhatatlanok (a latin betűnél is van ilyen eset), és ezt a típust akkor alkalmazzuk, például plakátokon, mikor a hiányzókra nincs szükség a nagybetűkkel írandó szövegben. Így az utolsónak rajzolt kövér betűk egy ilyen típusból valók. De hogy meddig marad ez számomra a „legmodernebb", az kérdéses, mert időközben rájöttem, hogy a héber betű az a szememnek, ami a muzsika a fülemnek.

Nem munka, hanem felüdítő pihenés, és ezt ki tudná abbahagyni?

Emlékművek Izraelben

Hatikva, 1949. szeptember 15.

Furcsa város ez a mi Tel-Avivunk, minden vendégünk azzal búcsúzik, hogy legközelebb idehozza a családját, barátait, mert ezt nem várta, amit itt látott.

Egy amerikai barátunk, aki pedig valósággal szerelmese ennek a városnak – már harmadszor volt most itt –, rájött, mi az mégis, ami hiányzik itt. „Itt mindennek, amit építettek, célja van, laknak benne, hangversenyeznek benne, de nincs egyetlen olyan építmény sem, amely csak a szemet gyönyörködtetné, minden hasznos cél nélkül. És nincsenek szobrok, díszkutak."

És biztos vagyok benne, hogy nem ő az egyedüli, aki ezt érzi, a többiek is érzik ezt a hiányt, csak nem tudják, mi az, ami hiányzik a szemüknek. Pedig mi nem vagyunk hálátlanok a nagyjainkkal szemben. A Hisztadrut [szakszervezetek] székháza a Bet-Brenner nevet viseli, és így őrzi meg a nagy munkásvezér nevét. A kultúrházunk pedig Arlozorovról van elnevezve. Van Bet-Bialik is – könyvtár és múzeum van benne –, de a Dizengoff téren a szép kert közepén nem áll a város alapítójának és haláláig polgármesterének szobra.

Mert a szigorúan vallásos rétegre való tekintettel nem lehet szobor egyetlen izraeli városban sem.

Felesleges vitatni, hogy a „ne csinálj magadnak faragott képet" nem erre vonatkozik, nem szabad senkinek megsérteni a vallásos meggyőződését.

Pedig most, hogy „hazatérnek" Herzl hamvai, erősen aktuális lett ez a probléma.

***

És most ugorjunk vissza vagy huszonöt esztendőt.

Egy meleg nyári éjszakán együtt ültünk a tel-avivi sétatér padján egy ifjú költővel, Avigdor Hameirivel. Az ifjú költőt az időben, hogy úgy mondjam, nem vetette éppen fel a pénz, és így panaszkodott: „Jó, jó, tudom, máshol is jobban éltek a bankvezérek, mint a poéták, de a költőnek, művésznek megvolt az az elégtétele, hogy mikor már senki sem emlékezett a bankvezérre, az ő szobra ott állt szülővárosa egyik sétaterén. De nekünk, héber költőknek még szobrot sem állíthatnak."

Ez a beszélgetés nem múlt el nyom nélkül bennem, és egy szép napon ezzel álltam Avigdor elé: „No, te poéta, lesz még neked szobrod Tel-Avivban!" És elmondtam ezzel kapcsolatos gondolatomat. Szobrok helyett nagy kő- és bronzbetűkkel lehetne felállítani mintegy szimbolikus szoborként, esetleg díszkút formájában emlékműveket. Avigdor elmondta ötletemet Bialiknak, aki rögtön meghívott magához. El kellett magyaráznom, hogyan képzelem a dolgot, és Bialik úgy lelkesedett, mint egy hatodik gimnazista. Persze még magam sem tudtam, hogyan lehetne ezt a gondolatot technikailag megoldani. Bialik biztatott, ne hagyjam abba a dolgot, de más a terv, és más a valóság. Visszakerültem Budapestre, és teljesen megfeledkeztem a szép gondolatról.

***

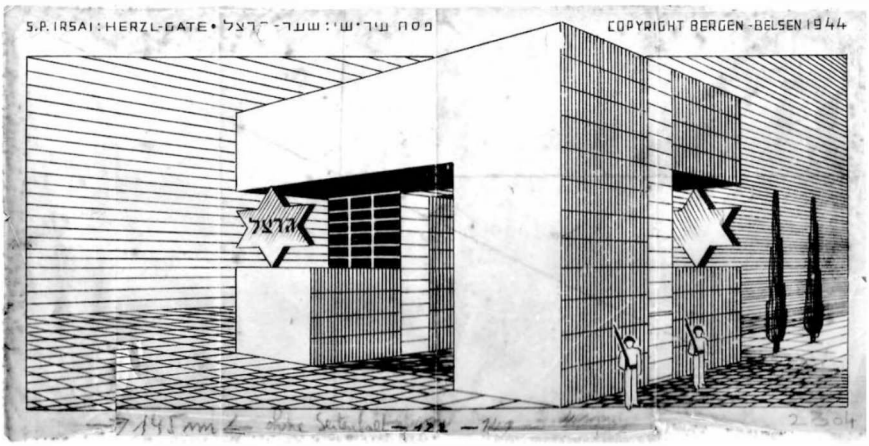

Herzl-kapu, Bergen-Belsen, 1944

Bergen-Belsen, 1944. november. Tizedmagammal bandukoltam egy viharos, sötét hajnalon a barakkok és a konyhaépület közti úton. Ételhordók voltunk, ami annyit jelentett, hogy saját negyvenöt-ötven kilós testsúlyunknál nehezebb hordókat kellett cipelnünk vagy négyszáz métert. Rongyokba burkolva, lyukas cipőkben, lázasan vonszoltuk magunkat az úton, melyet száz-kétszáz méterenként egy őrtorony díszített a hozzá tartozó sorompóval, mely elzárta az utat. Egyszerre a záporon, köveken keresztül egy hatalmas héber *hé* betűt láttam az úton keresztbe állni, mintha egy diadalkapu, egy *arc de triomphe* állana ott.

Egy Herzl-kapu!

Hiszen ezt meg lehetne csinálni Tel-Avivban! (Pedig csak egy rosszul leeresztett sorompót láttam, melynek rúdja nem érte el a támasztóoszlopot.) Legszívesebben Bialikhoz rohantam volna, hogy elmondhassam, megvan már az első betűszobor. De sajnos Bergen-Belsenben voltam, és így csak annyit tehettem, hogy előkotorásztam egy darab gyűrött csomagolópapírt, és megrajzoltam az első Herzl-kaput. Hetekig tartó fejtörést okozott, míg megoldottam, hogy a *hé* betű mindkét oldalról való képet mutasson, és ne mutasson az egyik oldalról fordított arcot. Aztán már jöttek sorban az ötletek: egy Nordau-fárosz, egy Dizengoff-kút egy *nun* és egy *dalet* betű formájára.

***

Aztán felszabadultunk.

Ezer méterrel Montreux felett a hegyen, míg sorstársaim a napon sütkéreztek, én hetekig ültem az asztalom mellett, és gyártottam a Herzl-ka-

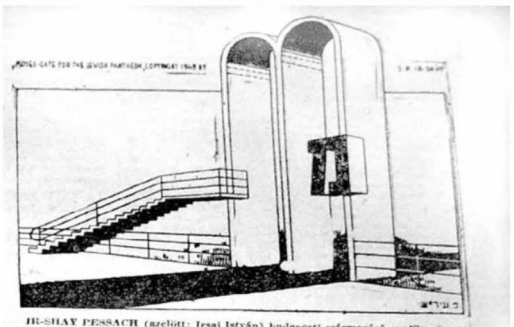

IR-SHAY PESSACH (azelőtt: Irsai István) budapesti származású grafikus, propaganda-pszichológiai szakíró zseniális „Mózes-kapu" terve.

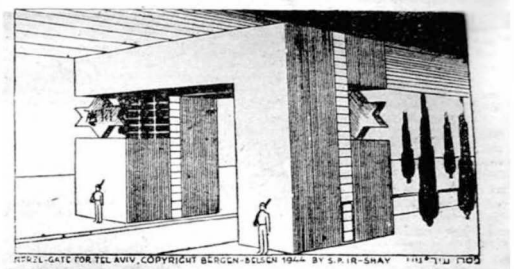

A nagy izraeli grafikus „HERZL-KAPU" rajza

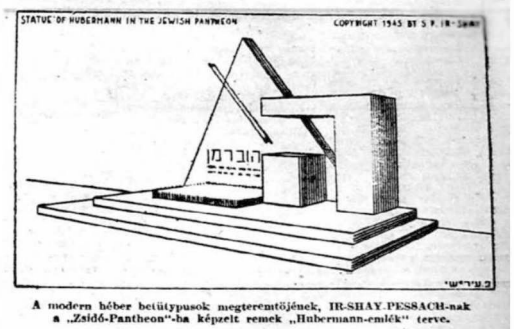

A modern héber betűtípusok megteremtőjének, IR-SHAY PESSACH-nak a „Zsidó-Pantheon"-ba képzelt remek „Hubermann-emlék" terve.

Emlékművek, 1949

pukat. Terveztem egy hatalmas, tíz méter magasat Tel-Avivnak. Ennek egyik pillérjébe Herzl szarkofágját képzeltem elhelyezni, a másik pillérbe az ő szobáját – melyet itt őriznek a Keren Kajemet épületében – és egy kis Herzl-múzeumot. Még a helyét is elképzeltem, az Allenby út torkolatában, a tengerparton, hogy úgy a város felől is látni lehessen, és az érkező hajók utasainak is érdekes látványt adjon. De terveztem kisebb Herzl-kapukat is, melyeket egy-egy kisváros is megengedhet magának anyagilag, sőt olyat is, melyet minimális költséggel akár minden *kibuc* is felállíthat a *kibuc* bejáratánál. Valahogy úgy képzeltem, hogy amint Magyarországon majd minden faluban állt egy Kossuth-szobor, itt Herzl-kapuk díszítsék a legkisebb falut is.

És ahogy törtem a fejemet, hogyan lehetne minél kisebb költséggel ilyen emlékműveket felállítani, eszembe jutott a Zsidó Panteon gondolata. Egy nagy parkot képzeltem, melyben szétszórva nagy kőbeton betűk lennének felállítva egy falfelülettel kapcsolva, melyen a név és egyéb adatok volnának felírva. Ebben a Zsidó Panteonban emléket kéne kapni minden olyan zsidónak, aki tett valamit a zsidóságért, vagy mint zsidó az emberi fajta előhaladásáért. Minden író, művész, tudós, hős emléket kapna itt Rasitól Bialikig, Jubaitól, a bibliai lantosig, Hubermanig, Rambamtól Freudig és Juda Makkabitól a mostani szabadságharc ismeretlen katonájáig. Ennek a kertnek a bejárata egy Mózes-kapu lenne a zsidóság első vezérének emlékére. Kettős ívet képzelek a

frigytábla formájára. Ennek jobb oldali falán lenne egy nagy *mem* betű, míg a bal oldali falon egy erkélyszerű platform lenne, melyről egy-egy ünnepi szónok beszélhetne a kapu előtti téren elhelyezkedett közönséghez.

A tervek készen állnak, csak éppen meg kellene őket építeni.

***

Ha Bialik élne!... akkor ez a cikk most egészen másképp íródott volna meg. Valahogy így:

Szeretném bemutatni a *Hatikva* olvasóinak a tel-avivi Zsidó Panteont. A Herzl-kaputól indulunk el a három kilométer hosszú Acmaut [Függetlenség] úton, melynek torkolatában áll a Mózes-kapu, a Panteon bejárata...

De sajnos Bialik nem él már.

Ungár Olga

Új identitás felé: magyar anyanyelvű művészek az izraeli képzőművészetben

Magyarországról az 1920-as évek elején érkeztek az első képzőművészek Erec-Izraelbe. A következő évtizedekben *alijá*zott társaikkal együtt különböző műfajokban alkottak: bibliai témákkal foglalkozó műveket, a nemzeti identitást szolgáló grafikai alkotásokat készítettek, egyetemes témákkal és a születő ország mindennapi életét érintő vázlatokkal foglalkoztak, a függetlenségért folytatott háború áldozatainak állítottak emlékműveket. Hatásuk érezhető az ország vizuális képének megteremtésében is, a közterületek művészetével a kollektív emlékezést hangsúlyozták, a karikatúrát és a grafikai tervezést is ösztönözték. Cikkemben négy évtizeddel foglalkozom, a magyarországi izraeli művészek alkotómunkájával az 1920-as évek végétől a hatvanas évek végéig; a száműzetés végét és az új korszak kezdetét hirdető, intenzív nemzeti ébredéssel és úttörő ideológiával jellemezhető időszakkal. Ez a rövid értekezés nem vállalkozhat a jelzett időszakban működő valamennyi művész bemutatására, csak az érdeklődést szeretné felkelteni a gazdag és színes téma iránt.

Az európai avantgárd és az új erec-izraeli stílus között

Erec-Izrael művészete a két világháború közti időszakban az 1906-ban alapított Bezalel művészeti iskola meghatározó befolyása alatt állt, stílusát a keleti művészet és a szecesszió ötvözete jellemezte. Számos művész bírálta az intézmény merev művészi hagyományát, és a Nyugatról érkező kortárs művészet felé fordult. A negyvenes évek elején alakult kánaánita mozgalom pedig a kulturális és művészi visszatérést szorgalmazta a közel-keleti zsidó forrásokhoz.

A Bezalel szellemében a keleti és nyugati hagyományok együtt jelentkeznek Slomo Jedidia alkotásaiban. Jedidia 1921-ben *alijá*zott, Jeruzsálemben telepedett le, egy monogrammal és illusztrált kéziratokkal foglalkozó alkotóműhelyt létesített. Munkáiban érezhető a zsidó nép spirituális, nemzeti és művészi ébredését kifejező korszak ideológiája.

A kortárs művészetet pártoló szellemben működő magyarországi művészek munkássága kapcsolódik a közép-európai modell szerint szatirikus kabarékat bemutató első héber szatirikus színházhoz, az 1927-ben alapított Hakumkumhoz. Alapítója, az író, újságíró, fordító Avigdor Hameiri 1921-ben *alijázott*, modern színháza mellett többek között a *Hamahar* című folyóiratot szerkesztette. A Hakumkum csak egy évig működött, a *Hamahar* pedig négy éven keresztül jelent meg. Úgy látszik, a *jisuv* közönsége abban az időben nem volt nyitott az ilyenfajta szatirára és társadalomkritikára. A Hakumkum és a *Hamahar* körül tevékenykedett az építész, festő, szobrász, grafikus Irsai István is. Budapesten született, művészi útját építészként kezdte. 1925 és 1929 között Erec-Izraelben élt, az orosz konstruktivizmus stílusában készítette a Hakumkum színház logóját, a színház díszleteit, programfüzeteit, plakátjait és a *Hamahar* című folyóirat címlapját is.

Irsai ismert az első modern héber betűtípus, a Haim tervezőjeként is. A betűtípust Haim Nahman Bialik költőről nevezte el. 1929-ben visszatért Magyarországra, és sikerrel folytatta grafikusi pályafutását. A háború alatt az úgynevezett Kasztner-vonattal Bergen-Belsenbe került családjával együtt. 1945-ben másodszor *alijázott*. A reklámgrafika úttörője volt Magyarországon és Izraelben is. Új, modern formatervezési stílust fejlesztett ki, és nagyban hozzájárult a korai izraeli grafika kibontakozásához. Munkásságát a holokauszt kettétörte, kétszer kezdett hozzá mindkét országban művészi pályája újbóli kiépítéséhez. Valószínűleg ez a kettős kezdet a magyarázata annak, hogy művészete kevésbé ismert, mint amennyire méltó volna rá.

Irsai munkáiban érezhető az európai avantgárd hatása, a két világháború közti időszakban alkotó két festőművész művei viszont az országhoz, a tájhoz fűződnek, és nyugati stílusban, az expresszionizmus és a posztimpresszionizmus eszközeivel készültek. Mordechai Levanon festő Nagyvárad közelében született, 1921-ben *alijázott*, több éven keresztül galileai telepeken gazdálkodóként, később építőmunkásként dolgozott. Csak néhány hónapig tanult a Bezalelben, 1925 és 1927 között festészetet tanult Jichak Frenkel művész stúdiójában. 1929 végén a fiatal művészek Masad néven alapítottak csoportot, elutasították az idősebb generáció narratív megközelítését, a színérzékenységet helyezték előtérbe. Levanon is a Masad tagja volt.

A rabbi fia, Levanon a Bibliából ismerte a Szentföldet, Erec-Izraelben a lelki teret a konkrét fizikai térrel egyesítette. 1938-ban Jeruzsálembe költözött, 1963-ban pedig Cfatban megnyitott egy stúdiót, és ettől kezdve megosztotta az idejét a két város között. Kétszer tüntették ki a Dizengoff-díjjal. Cfat szorosan kapcsolódik a magyar nyelvterületről *alijázott* művészekhez.

Többen is ebben a városban éltek és dolgoztak. Elbűvölte őket a város szelleme, ősi zsinagógái, keskeny utcái, színes piaca, gyönyörű kilátása és a magyarul beszélő művész-mikroközösség.

Cfat vonzáskörébe tartoztak Erec-Izrael művészei közül többek között Reuven Rubin, Joseph Zaritsky, Israel Paldi, Nahum Gutman, akik még a húszas években megörökítették az ősi várost és lakóit. Jichak Frenkel egyike volt az első művészeknek, akik a cfati művészkolóniában letelepedtek. Amikor 1934-ben itt nyitotta meg műtermét, sok tanítványa csatlakozott hozzá, köztük Mordechai Levanon és Joseph Kossonogi.

Izrael Állam alapítása után a cfati művészkolónia eszméje valóra vált. Fokozatosan érkeztek új művészek, és egy dinamikus művészkolóniát teremtettek a városban. Ezért kapta Cfat az „Izrael bohém fővárosa" elnevezést. A művészkolónia fénykorában, a hatvanas években több mint ötven művész élt és alkotott itt.

Levanont festőként különleges stílusú izraeli tájfestéséről ismerik. Festményei a létező tájakon alapulnak, de csak kiindulópontnak tekinti őket, a művészi alkotás folyamatában a színek és perspektívák megváltoztatásával dekonstruálja a látványt: a tájképek lebegnek, átmenetiek és misztikusak, eksztázisos víziók, nem valóságos jelenetek. Műveiben Jeruzsálem és Cfat, a két szent város történelmét színben és formában fogalmazza meg.

Mordechai Levanon, *Jeruzsálem*, 1950 körül

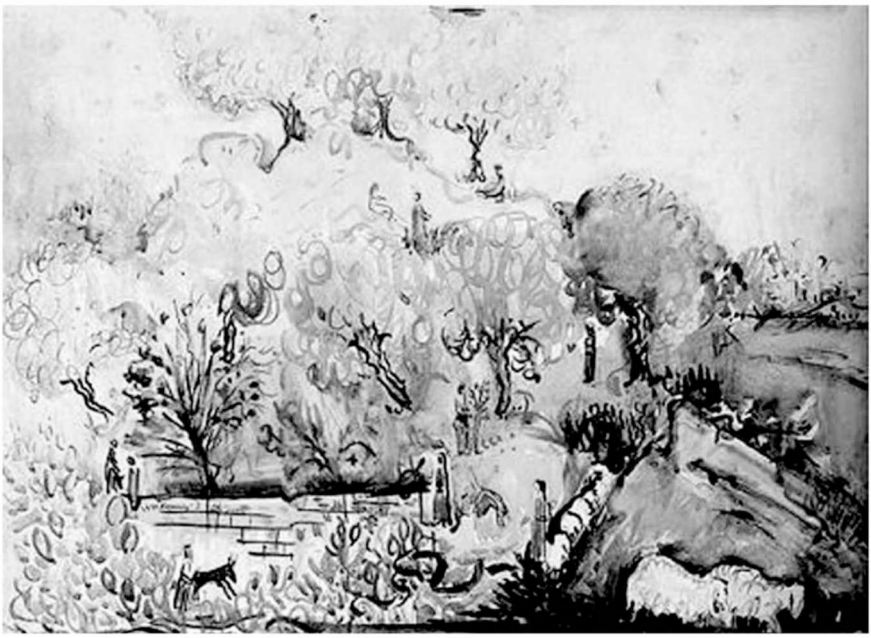

Joseph Kossonogi, *Olajbogyó-betakarítás Galileában*, 1947

A Masad másik tagja, Frenkel tanítványa, aki a cfati művészkolóniához csatlakozott, Joseph Kossonogi. Budapesten született, a berlini Művészeti Akadémián, Franciaországban, Hollandiában, Olaszországban és Spanyolországban végezte tanulmányait, 1926-ban *alijá*zott, és Tel-Avivban telepedett le. 1944-ben és 1954-ben részt vett a Tel-Aviv Múzeum kiállításán, ezekben az években tüntették ki a Dizengoff-díjjal. 1956-ban Kossonogi csatlakozott a cfati művészkolóniához. 1966-ban megkapta a szakszervezet díját, 1976-ban pedig a Nordau-díjat.

Az erec-izraeli napsütés és hatása az újonnan bevándorlókra, a termés és a mindennapok, a helyi arabok élete kötik le a figyelmét. Kossonogi festői pályája barnás és zöld színű romantikus akvarellekkel kezdődött, majd a fauvizmus hatására légiessé váltak művei. A lágy, szerény színhasználat, az átlátszóság költői hatása a lírai csend sajátos hangulatát árasztja.

David Gilboa is Cfatban élt, neki is az ország, a táj a témája festészetében és illusztrációiban is. Gilboa Petrozsényben született. A város cionista szervezetének aktív tagja volt, és a húszas évek végén Bukarestben, a Művészeti Akadémián tanult. 1933-ban *alijá*zott. Cfat művészkolóniájának egyik alapítója volt. Gilboa pályafutását tájfestőként kezdte, később fedezte fel az embert, aki korábban másodlagos volt számára. Későbbi korszakaiban az embereket és a városi jeleneteket expresszionista stílusban festette. Tájké-

Tauber Blanka, *Utca*, 1954

pek és városi zsánerképek mellett gyermekkönyvek egész sorát illusztrálta, a hazatérést, a föld megművelését örökítette meg, ezzel is elősegítette a modern zsidó kultúra kialakulását.

A második világháború után *alijázó* művészek is szoros kapcsolatba kerültek a cfati művészkolóniával. Körükben találták meg az alkotómunkájukat támogató közeget.

Tauber Blanka a cfati művészkolónia egyik alapítója. Tauber a Pozsony melletti Somorján, vallásos családban született. Festészetet és grafikát a prágai és a párizsi Művészeti Akadémián tanult. 1937-ben járt Erec-Izraelben, de visszatért szülővárosába. Egész családjával együtt Auschwitzba hurcolták, a családból csak ketten, nővérével együtt tértek vissza. A háború után Budapestre költözött, de kiábrándult a politikából, és 1950-ben *alijázott*.

Első munkahelye egy kerámiagyárban volt, első önálló kiállítása a Tel-Aviv Múzeumban 1951-ben. Korai munkáit, főként tájképeit sötét színek, expresszionista stílus és nehéz kontúrok jellemzik. 1970 óta elsősorban a holokauszttal foglalkozott. 1951-ben elnyerte a Dizengoff-díjat, 1970-ben pedig a Nordau-díjat. Számos önálló kiállításon mutatta be műveit Izraelben és külföldön.

Tauber Blanka olyan hihetetlenül szerény volt, hogy 1951-ben egy, az *Új Kelet*ben megjelent hirdetés kérte, jöjjön és vegye át a Dizengoff-díjat. Kolb

Jenő néhány szóval így méltatta festményeit: nála még a csúnya tárgyak is szépek lesznek.

Stefan Alexander alkotómunkájának egy része is Cfathoz kötődik. 1910-ben született Reiner István néven Losoncon. A prágai Művészeti Akadémián tanult, majd Párizsban, a háború kezdetén hazatért Losoncra, munkaszolgálatra hurcolták, sikerült megszöknie, és a zsidó partizánokhoz csatlakozott. 1949-ben *alijázott*, 1952-től Cfatban élt. 1966-ban Nordau-díjat kapott. Eredeti stílust fejlesztett ki, kombinálta a művészi irányzatokat, a kubizmust, a szürrealizmust és az informelt. Képei domborúak, színpompásak, barnás és vöröses tónusokkal, erős, fekete kontúrral. Elsősorban a munkások és a munka, figurális jelenetek festője, alkotásaiból sugárzik a finom erotika.

Stefan Alexander, *Alakok*

Levanon, Kossonogi és Gilboa izraeli tájai fontos történelmi, bibliai és politikai jelentést hordoznak, szem előtt tartják a föld megmunkálása, az olajligetek, Jeruzsálem, Cfat szimbolikus fontosságát az izraeli társadalomban, de különböző művészi és elméleti problémák után kutatva mindhárman egyedülálló esztétikai megközelítéssel alkottak. Tauber és Alexander művei később korai avantgárd stílusban készültek.

Joszi Stern festő és illusztrátor másként közelít a valósághoz. Vallásos családban született a Kajár nevű faluban Észak-Magyarországon. 1940-ben, tizenhét éves korában egyedül *alijázott* illegálisan a Sakarya hajón. Utazás közben barátságot kötött a Faltin családdal, Matildával és Naftalival, akik a fiatal művész mellé álltak, és fedezték bezaleli tanulmányait. 1944-ben egyetemi hallgatóként kapta meg a Hermann Struck-díjat a jeruzsálemi óvárost ábrázoló akvarelljéért.

Stern a mandátum utolsó éveiben már ismert festő volt. A *Hagana – Hamagen* hivatalos újság szerkesztője és illusztrátora. Izrael Állam alapí-

tása után újságok, többek között a *Bemahane*, a *Jediot Ahronot*, a *Davar Hasavua* és mások számára dolgozott. 1948-tól grafikát oktatott a Bezalelban.

Stern Jeruzsálem krónikása, a város az otthona volt *alijázásától* haláláig. Nála a város e világi, poros, felforrósodott és pezsgő, különbözik a szent város álomképétől. Stern egyedülálló stílusa, durva naivitása a védjegyévé vált. Munkái Jeruzsálem egyszerű hősei: a profán városban a társadalom peremére került eladókat és koldusokat elválasztja a szent várostól.

Stern a magyar anyanyelvű művészek közül az elsők között lépett be a hírlapillusztrálók sorába. Munkáit ma is avantgárdnak érezzük, a hagyományos újságillusztráció mellett a primitív művészet erős vonalai és durva formái is megihlették.

Rosenfeld Ferenc

Honfitársa, Rosenfeld Ferenc festő és karikaturista Budapesten született. Édesapja elesett az első világháborúban, édesanyja a család nehéz anyagi helyzete miatt beadta a zsidó árvaházba, ott nőtt fel. Egyetemi tanulmányait Budapesten, az orvosi karon kezdte meg, de hamarosan a Képzőművészeti Akadémián folytatta. Tanulmányait maga fedezte, a bíróságon illusztrátorként dolgozott, és egy bulvárnapilapban is megjelentek munkái. Egy ideig tanársegéd volt a Képzőművészeti Akadémián. Ebben az időben kezdett karikatúrával foglalkozni, a két háború között a magyarországi jobboldali politikát bírálta. Amikor megkapta a behívóját, elhatározta, hogy elhagyja Magyarországot.

1939-ben európai vándorlások után sikerült feljutnia egy, a mediterrán kikötők között közlekedő görög hajóra. Amikor a hajó Erec-Izraelbe érkezett, a brit hatóságok nem engedélyezték a zsidó utasok partra szállását, de Rosenfeld leugrott a hajóról, és kiúszott a partra, a Hagana tagjai találták meg, és megmentették. Utakat aszfaltozott, és építőipari munkásként dolgozott 1941-ig. Akkor az angolok elfogták, és Akkóban bebörtönözték, de hamarosan kiengedték, és bevonult a brit hadseregbe.

Izrael Állam alapítása után Rosenfeld mérnöki területen tevékenykedett. A katonaság újságjának, a *Bemahane* című lapnak grafikai szerkesztője volt 1968-ig, közben a légierő folyóiratának karikaturistája is. Rajzaival a katonák mindennapjait ábrázolta sok empátiával, szellemesen, néha ironikusan.

Amikor megvált a hadseregtől, karikatúrákat rajzolt a *Davar*, a *Haolam Haze* és a *Savuon Leisa* számára, a *Jediot Ahronot* sportkarikatúráit közölte. Akvarelleket, olajfestményeket és murálokat készített. Kitüntették a Dizengoff- (1947) és a Nordau-díjjal (1966).

Izrael Állam alapítása után

Az államalapítás után az izraeli művészet megteremtését a nemzeti újjászületés részének tekintették. A művészvilág nagyjából két fő ideológiai irányzatra oszlott: az egyik autonóm térségként érzékelte a művészetet, a másik a nemzetépítés folyamatának eszközét látta a benne. Az irányzatok stílusa is különbözött. Az egyik irányzat művészei az Új Horizont körül csoportosultak, érdeklődésük a helyi viszonyokról az egyetemes művészeti gyakorlat felé fordult, és a nyugati művészeti mozgalmakra támaszkodtak: expresszionizmus, kubizmus, absztrakt művészet. Bár ez a csoport ellenezte a művészet a társadalomért szemléletet, tevékenységét, a cionista narratívát a nyugati világ ideológiájának tekintette. A másik irányzathoz azok a művészek tartoztak, akiknek munkái közvetlenül kapcsolódtak a társadalomhoz, a szovjet, a mexikói és az amerikai szocialista realizmusban kerestek ihletet. Változatos tematikájú műveket alkottak: politikai kommentárok, munkások, ipari helyszínek, tranzittáborok, *kibuc*ok, a városi élet. Az államalapítás után a szobrászok egyre több megbízást kaptak a Védelmi Minisztériumtól a függetlenségi háborúban elesett hősök emlékét megörökítő alkotásokra. A nagyobb emlékművek vagy a helyi alkotások egyedülálló módon járultak hozzá az újjászülető zsidó otthon kulturális és érzelmi világának megteremtéséhez. A grafikusok különleges társadalmi feladatot láttak el, Izrael Államban megnövekedett az igény az új szimbólumok és emblémák iránti.

Ennek a korszaknak a művészi hajtóereje Kolb Jenő művészettörténész és teoretikus. 1946-ban Bergen-Belsenből Svájcon keresztül *alijá*zott, a *Hamismar* című lapnak kezdett dolgozni. 1952 és 1957 között a Tel-Aviv Múzeum igazgatója volt.

Kolb az izraeli művészi élet egyedülálló alakja. A múzeum igazgatójaként egy másik izraeli művészet szószólója. A korszak két fő irányzata, az absztrakt művészet és a szocialista realizmus mellett a zsidó történelem-

Kara Mihály, *A függetlenségi háborúban elesett hősök emlékére*, Neser, 1950

ben és identitásban gyökerező művészetet támogatta, és kiállítást rendezett azoknak a művészeknek, akik ezt az irányzatot képviselték. Többek között Kara Mihály (Michael) szobrásznak.

Kara Berezsaniban, az akkori Galíciában született magyar anyanyelvű családban, 1902-ben Budapestre költöztek. Kara a Királyi Nemzeti Művészeti és Kézműipari Iskolában tanult. A Tanácsköztársaság bukása után Nagyváradra ment, Ferdinánd király és Mária királynő udvari művészeként négy emlékművet alkotott, köztük a grandiózus Ferdinánd lovas szobrot. 1927 decemberében az antiszemita zavargások után Újvidékre költözött. A helybeli zsidó családok házainak homlokzatdíszítésére kapott megrendeléseket. A harmincas évek közepétől Milánóban élt, a háborút a városban bujkálva vészelte át. 1946-ban *alijázott*. Szobrászként és tervezőként működött, első egyéni kiállítása 1947-ben volt, és szobrászként már a következő évben megkapta a Dizengoff-díjat. A függetlenségi háborúban elesett katonák emlékére négy emlékművet készített. Ezek a munkái különböznek a korszak szocialista realista stílusban alkotott műveinek többségétől. Kara ötvözi a szecesszió és a protokubizmus stílusát, a művészet közös emberi tapasztalaton alapuló egyetemes nyelvét használja, elkerüli a nyílt politikai és nemzeti narratívát.

1957-ben önálló kiállításon mutatkozott be a Tel-Aviv Múzeumban, a kiállítást a magyar anyanyelvű közösség népes részvételével nyitották meg, az ünnepségről az *Új Kelet*ben megjelent cikk számol be: Kolb megnyitó-

jában magyarul is üdvözölte a művészt és a közönséget, ez példa nélküli eset volt a múzeum történetében. Haim Levanon, Tel-Aviv polgármestere is beszélt az eseményen, többek között azt mondta: „A magyar zsidókkal mindig sok bajunk volt, kezdve Herzltől egészen Jámborig – és rámutatott a tömegből kimagasló újságíró-városatya Jámbor Ferencre –, most meg itt van Kara Mihály, a szobrász is…"

Révész André szobrász (Révész Béla író, újságíró fia) is emlékműveiről ismert. Marosvásárhelyen született, budapesti és párizsi akadémiákon végezte a tanulmányait. 1940-ben, a franciaországi invázió után visszatért a szülővárosába, de miután Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, munkaszolgálatra vitték Szerbiába, majd Ukrajnába, onnan menekült Budapestre. Templomszobrokat készített a felszabadulásig. A háború után visszatért Marosvásárhelyre, szobrászként dolgozott, és a városi bábszínház egyik alapítója is volt bábszínészként és bábtervezőként. 1958-ban *alijázott*, Holonban telepedett le, megalapította és vezette a Gil-Gal bábszínházat. A varsói gettó hőseinek Maale-Hahamisa *kibuc*ban emelt emlékművet, Holonban pedig az elsüllyesztett Struma hajó emlékére felállított szobrot készítette. A hetvenes években Jaffában nyitott stúdiót. 1968-ban elnyerte a Nordau-díjat, 1988-ban Roboz-díjjal tüntették ki. Műveiben érezhető a kubizmus és a figurális absztrakció hatása.

Révész André, *Struma emlékmű*, Holon, 1968

Szilárd Klára

Az emlékműveken kívül a magyarországi művészek más típusú munkákat is készítettek köztereken. Szilárd Klára festőművész és vitrázsművész Budapesten született, és ott kezdte meg festészeti tanulmányait. 1944-ben elmenekült Magyarországról, 1945 és 1951 között Svájcban élt, és elvégezte a genfi Művészeti Főiskolát. 1951-ben *alijázott*, Ein-Hod művészfaluban élt, majd Jaffa óvárosának művésznegyedében. Festett, ólomüvegeket, díszleteket és faldíszeket készített, részt vett a párizsi szalonokon, többek között a Grand Palais szalonon is.

Az ólomüveg művészetének úttörője volt, munkái Izrael-szerte zsinagógákat és középületeket díszítenek. Többek között a tel-avivi Manne utcában a Hehal Meir-zsinagóga ablakaira az ünnepek szimbólumait festette. A Herman Cohen utca Tiferet Zvi-zsinagógájának kör alakú üvegablakait a tizenkét törzs szimbólumaival díszítette. A Bet-Hadarban egy nyolc négyzetméteres üvegfalra készítette el a narancsszüret jelenetet. Jad-Elijahuban a nagy zsinagóga frigyszekrényét színes üvegfestménye, két monumentális oroszlán veszi közre.

Szilárd Klára műveiben érezhető az absztrakt expresszionizmus hatása, motívumaiban megtaláljuk a hagyományos zsidó szimbólumok modern megfogalmazását.

Több jelentős építészeti alkotás fűződik Shraga Weil nevéhez. Nyitrán született, és tagja volt a Hasomer Hacair cionista ifjúsági szervezetnek. A második világháború kitöréséig a prágai Művészeti Akadémián tanult. A háború alatt részt vett a magyarországi cionista ellenállási mozgalomban, okmányokat hamisított, többször letartóztatták. A háború után grafikai tervező volt a budapesti cionista központban, a Halucimban. 1947-ben *alijázott*, és csatlakozott a Haogen *kibuc*hoz. Az ötvenes években a Hapoalim kiadóvállalat illusztrátoraként és tervezőgrafikusaként dolgozott, Olaszországban és Franciaországban elsajátította a mozaik és murál technikát. 1959-ben Dizengoff-díjjal tüntették ki festészetéért, a következő évben önálló kiállításon mutatta be műveit a Tel-Aviv Múzeumban. A hat-

vanas-hetvenes években készültek kimagasló alkotásai, Jeruzsálemben a Kneszet főbejárata és az elnöki rezidencia bejárata, Tel-Avivban a nagy zsinagóga (Allenby utca) kerámiafala. Művészetének fő motívumai a Biblia, a zsidó hagyomány és a *kibuc*i életforma.

A magyar anyanyelvű képzőművészek izraeli jelenlétének vázlatos bemutatása nem lehet teljes a karikaturisták nélkül. Jellegzetes hatásuk az izraeli művészetben napjainkig érezhető. Az ötvenes-hatvanas években szembetűnő volt a magyar anyanyelvűek jelentős részvétele a sajtóban és a humorban, ezért nevezték képviselőiket, köztük a karikaturista Dost (Gárdos Károly) magyar maffiának. Ahogy a húszas években a Hakumkum szatirikus színházzal a pesti kabaré költözött a Szentföldre, a háború után a magyar maffiával a pesti humor honosodott meg Izraelben. Szatírájukra fogékonyak voltak a korábban érkezők és az egykori Monarchia területéről újonnan *alijázók*, mert ez a humor alapjában véve zsidó volt.

Az illusztrátor-karikaturistaként ismert Smuel Smulik Katznak számos falfestménye és dekorációja található Izrael-szerte. Bécsben született magyar anyanyelvű családban. Az Anschluss (1938) után Magyarországra költözött. A német megszállás után (1944. március 19.) munkaszolgálatra hívták be, jugoszláviai táborból menekült Budapestre. A svájci követség Carl Lutz vezetésével működő, külföldi érdekeket képviselő osztálya védettségét élvezte az Üvegházban, több ezer társával együtt ott talált menedéket Pest felszabadulásáig. A háború után a Hasomer Hacair cionista szervezetben ismerkedett meg Smuel Katz és Shraga Weil.

Budapesten építészetet kezdett tanulni. 1946-ban a Kneszet Izrael hajó illegális *alijázóit*, köztük Katzot is a brit hatóságok letartóztatták, és Ciprusra internálták. 1947-ben Katz bevándorlási engedélyt kapott, Gaton *kibuc* magyarországi alapítói közé tartozott, és élete végéig a *kibuc*ban élt.

Az ötvenes évek elejétől Katz az izraeli lapokban, az *Al Hamismar*ban és a *Maariv*ban, a *Jediot Ahronot* heti mellékletében közölte karikatúráit és illusztrációit. Az Eichmann-per során készített vázlatait a Jad Vasem művészeti gyűjteményében őrzik. Katz több száz könyvet illusztrált, elsősorban a Szifriat Poalim kiadó számára dolgozott, az izraeli klasszikus gyermekirodalom Katz illusztrációival megjelent kiadványai különösen népszerűek.

Smuel Katz békeaktivista is volt, járt Kelet-Afrikában, Iránban, Egyiptomban, a Salom Ahsav-küldöttség tagjaként 1983-ban Magyarországon is. Kitüntették a Nordau- és a Dos-díjjal, az izraeli karikatúramúzeum Holonban az Arany Ceruza életműdíjjal jutalmazta.

Dos (Gárdos) illusztrátor és karikaturista Budapesten született asszimilált családban. A második világháború kitörésekor letartóztatták, munkaszolgálatra vitték. Családjának nagy része Auschwitz áldozata. 1946 elején

Smuel Katz és Shraga Weil falfestés közben, Ein Hamifrac *kibuc*, 1954

elhagyta Magyarországot, és Franciaországban telepedett le. Összehasonlító irodalomtörténetet hallgatott a Sorbonne-on. 1948-ban *alijázott*, 1953-ban csatlakozott a *Maariv* szerkesztőségéhez, éveken keresztül a lapban közölte politikai karikatúráit. Újságcikkeket, tárcákat is írt. Munkásságát többek között Herzl-, Nordau-, Zsabotinszki- és Szokolov-díjjal tüntették ki.

Népszerűsége Szrulik figurájával kezdődött, a *szabre* alakja kultikus izraeli ikon lett. Szrulik először 1950-ben jelent meg a *Haolam Haze* hetilapban, majd később a *Maariv* napilapban is. Szrulik kétségtelenül Dos leghíresebb és legfontosabb alkotása, a fiatal Izrael Állam szimbóluma, dokumentum az ország első évtizedeiről. Szrulik népszerűségét jelzi, hogy az újságból átkerült a kereskedelem világába, a figura különböző termékeken is megjelent.

Egy 1956 decemberében a szuezi válság és a magyarországi szovjet invázió után megjelent karikatúrával Dos félreérthetetlenül bírálja az ENSZ képmutató viselkedését. A háttérben a lángoló ház Magyarország. Az előtérben Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkár egy ENSZ-márkájú tűzoltótömlővel nem a lángokban álló házat oltja, hanem Szrulikot locsolja – aki elázottan, mérgesen csodálkozik a nedves büntetésen. Dos megjósolta, hogy a világ a válságok elleni sürgős intézkedések és a tényleges riasztó veszélyek elleni küzdelem helyett Izraellel szemben kíméletlen, hogy ezzel elhárítsa a figyelmet a saját hanyagságáról és gyávaságáról.

A másik nagy izraeli karikaturista, Zeev (Farkas Jaakov) Budapesten született. Már gyermekkorában érdekelte a festészet, de nem gondolta, hogy művészettel tudna foglalkozni, mert színtévesztő volt. Újságírást szeretett volna tanulni, de a zsidótörvények elzárták előle is az egyetemet, kitanulta az asztalosszakmát. Valószínűleg ez a szakma mentette meg az életét. Nem vitték ki az orosz frontra, hanem a katonai táborban asztalosként dolgozott. Később mégis Buchenwaldba deportálták, onnan pedig Dachauba. A háború után illegálisan próbált *alijázni*, de az angolok elfogták, és Ciprusra internálták. Zeev a naplójába rajzolt karikatúrákat. 1947-ben megkapta a beutazási engedélyt, és részt vett a függetlenségi háborúban.

Az államalapítás után építőmunkásként dolgozott. 1952-től karikatúrákat rajzolt az *Omer*nak, az *olé*knak készült újságnak, és a *Maariv*ban is megjelentek a munkái. Zeev szignóval kezdte közölni a rajzait egy kis önarckép kísértében, amelyen tintacseppeket hullató ecsetet tart. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején a *Davar Hasavua* magazin karikaturistája, 1962-től kezdve a *Haarec*ben is közölte a rajzait, és egy évvel később már állandó rovata volt az újság pénteki számában, az egész oldalas karikatúra számos aktuális eseményre utalt. Zeev negyven évig, még néhány hónappal a halála előtt is folytatta munkáját a *Haarec* hasábjain. Nordau- (1960), Schwimmer- (1971), Herzl- (1973), Szokolov- (1981) és Izrael-díjjal (1993) tüntették ki.

Barátja, Tomi Lapid, aki maga is sokszor megjelent a karikatúrákon, mondta róla: „Zeev nagyszerű tehetsége abban rejlik, hogy minden rosszindulat nélkül kritikus." Rajzaiban a humor elsősorban az általa alkotott helyzetekből fakad, és nem a kiszemelt áldozatokat bemutató torzításból. Zeev aranykönyvében megemlítik az évek során karikatúráin megjelent személyek köszönőleveleit, köztük Jichak Rabinét, Simon Pereszét, Richard Nixonét.

Ez a rövid áttekintés is mutatja, hogy ezek a művészek mély nyomot hagytak a művészi alkotás minden területén: a köztéri szobroktól a figuratív és absztrakt képekig, a tájképfestészeten át az illusztrációig és a karikatúráig. Saját kifejezőeszközeikre rátalálva életművük a cionista álmon, a holokausztélményen, az *alijá*n keresztül az új otthonig mindennapi vagy drámai eseményeket ábrázol. A műveikkel megalkotott személyes és kollektív emlékezettel az adott korszak megőrzéséhez és megértéséhez nyújtanak fogódzót.

Guy Raz

Kluger Zoltán, a főfotós, 1933–1958

Kluger Zoltán Magyarországon született, a magyarországi fotótörténetben és a zsidó hitközség berkeiben mégis szinte ismeretlen volt. Az első világháborúban légifotósként szolgált az osztrák–magyar légierő kötelékében, számos érdemrenddel jutalmazták kitűnő és merész helytállását. Valószínűleg ott sajátította el a fényképészet alapjait.

Kluger, kortárs fotóstársaihoz hasonlóan, a húszas évek végén érkezett Berlinbe, és a német képes újságok szabadúszó fotóriporteréként dolgozott társával, Szigeti Vilmossal együtt. Többek között a *Berliner Illustrierte Zeitung*, az *Uhu*, a *RegPress* lapjain jelentek meg munkái. Berlinben sajátította el a szakmai ismereteket, magába szívta a kor szellemét, hangulatát, ismerkedett meg a korszak kultúrájával és fotográfiájával. Találkozott Nahman Schifrinnel, későbbi munkatársával.

A berlini napilapok szerkesztőségei, a fotóügynökségek és a könyvkiadók egyetlen központi városrészbe tömörültek, Kluger és Szigeti irodája ennek centrumában működött, a Friedrichstrasse 218.-ban. Kluger neve, ahogy a Schifrin tulajdonában levő fotóügynökség is, a bojkottal sújtott „zsidók és idegenek" listára került. Az 1933-ban közzétett új rendelet kimondta, hogy tőlük „tilos német újságnak fotót rendelni". A berlini zsidó fotóügynökségek bezártak. Aki akkor elhagyta Berlint, megmenekült. Schifrin eladta ügynökségét, és Klugerrel együtt *alijázott*. Tel-Avivban telepedtek le.

1933 júniusában, a prágai cionista kongresszus alkalmával Nachman Schifrin felajánlotta Leo Hermann-nak, a *Keren Hajeszod* főtitkárának, hogy alapítson egy fotóriporter-ügynökséget Erec-Izraelben.

Még nem voltak modern, illusztrált cikkek Palesztináról. [...] Palesztinában korlátlanok a lehetőségek [...], csak néhány példa: vajon a nemzetközi sajtó betekinthetett-e valaha az új közösségi települések (*kvuca*) életébe? Látták-e már a zsidó földműves reggeltől estig tartó munkáját? Ismeri-e a világ a *halucok* hősiességét? [...] De elég csak annyit mondanom, hogy a képek terjesztésével a turizmus is

Kioszk, fotó: Kluger Zoltán, Tel-Aviv, 1934

fellendül, és ez további lehetőségeket tartogat. [...] Így jutottunk különböző országokból érkező megrendelésekhez.

1934. július végén Mose Saret közbenjárásával Kluger megkapta az állandó tartózkodási engedélyt Palesztinában, azzal az indoklással, hogy gazdasági szempontból „kívánatos személy", és jelenleg nincs más szakember, aki hozzá hasonlóan végezhetné a munkát. Megalakult az Orient Press Photo Company Schifrin igazgatásával, aki egymaga végezte a producer, a terjesztő, a sofőr és a feliratozó feladatát. Klugerrel, az ügynökség aktív fotósával bejárta az országot, szinte minden egyes nap máshol bukkant fel.

Idővel több fényképész közreműködése is szükségessé vált, akik Kluger, az ügynökség főfotósa irányításával dolgoztak. A munka a berlini fotóügynökségek gyakorlatát követte, a legtöbb felvételt ugyanaz a fényképész készítette, aki egyben a fotóügynökség társtulajdonosa is volt. A fotóügynökség irodája és a laboratórium először a Karmel utcában volt (a mai King George), 1937-ben pedig a Dizengoff utca 97–99. számú épület pinceszintjére költözött. Kluger feleségével, Sárával és fiával, Pállal az épület harmadik emeleti lakásában lakott.

Kluger később belépett a hadsereg kötelékébe, és az erec-izraeli légi fotózás kulcsembereként működött 1937 és 1947 között.

A repülőgépek kicsik voltak, és légi felvételek készítésére teljesen alkalmatlanok. Kluger, amennyire csak lehetett, kihajolt a gépből, hogy a megfelelő felvételt elkészíthesse. Olyan akrobatikus mutatványokat követelt a pilótától, melyeket az sokszor nem mert kivitelezni. (Nachman Schifrin, *Interjú*, 1970)

Kluger munkái különböző helyeken kerültek közlésre, dokumentum-propaganda célú kiállításokon fotómontázsok részeként és időnként művészeti kiállításokon is. A fotók közlésének további formája a képeslap volt: először 1934-ben, a Palphot levelezőlap-vállalattal együtt nyomtattak ké-

Teherhordó tevekaraván az Alexander folyó fölötti átkelőn,
fotó: Kluger Zoltán, Kfar-Vitkin, 1939

peslapokat, 1935-ben pedig a KKL-alapítvánnyal közösen kiadott képeslapok a második Makkabia eseményeit örökítették meg.

1938 márciusában Kluger több fényképész-munkatársával együtt fényképezte a Hanita *kibuc* alapítását. 1938 decemberében és 1939 júniusában Kluger, aki Berlinben már dolgozott operatőrként, csatlakozott Fred Dunkelhez, aki két, a korszellemnek megfelelő fotósutat szervezett, a felvételek az *Önkéntes nép* című film alapjául szolgáltak. A negyvenes évek elején a Dubek cég fotóalbumot jelentetett meg *Védelem és sport* címmel. Az album számos felvételét Kluger készítette az országban tett utazásai során 1938–1939-ben.

1938 januárjában kiéleződött az Orient Press Photo Company és a cionista alapítványok között a nézetkülönbség, hűségnyilatkozat megfogalmazása vált szükségessé, ennek során Schifrin sérelmezte a helyzetet: Kluger nem kapja meg időben a bérét, válságos idők járnak, közlekedési nehézségek és az utakon leselkedő veszély súlyosbítja a helyzetüket. „Általános a nyugtalanság, még egy víztoronyra sem lehet felmászni, hogy onnan normális felvételeket készítsünk, ilyen helyzetben miért kell munkabeszüntetéssel fenyegetőzni?"

„Egy jó rendezés sokkal jobb egy silány fotózásnál" – a fotográfus Kluger pályája

A különböző archívumokban szétszórt Kluger-gyűjtemény időrendi áttekintése képet nyújt a fotográfuspálya állomásairól, változatos témáiról. Útja kezdetén Kluger munkáin érezhető a nemzetközi sajtó hatása: tüntetéseken, gyűléseken, kongresszusokon készített felvételek, fotók a keleti vásárról, egyetemek diplomaosztó ünnepségéről, a Weizmann Intézet megnyitásáról, bepillantás a jaffai arabok életébe, Arthur Wauchope főkormányzó részvétele gazdasági és kulturális rendezvényeken, közéleti személyiségek portréi, utcajelenetek és tengerparti felvételek.

A fényképekből kiderül, a fotográfusnak fontos, hogy képet készítsen az utca emberéről, de részt vehessen az elitréteg rendezvényein is, és a nemzetközi sajtó elvárásai szerint továbbítsa fotóhíreit az erec-izraeli életről. A felvételek – ahogy a későbbi, angol katonákról készült fotók vagy a Fehér könyv elleni tüntetéseken, a május 1-i felvonulásokon, az arab lázadás mentén zajló eseményekről vagy a Makkabiákon készült fényképek – arról tanúskodnak, hogy a lencsébe európai iskolát járt fényképész néz, aki alaposan ismeri a kor fotózási szemléletét. A hangsúly fokozatosan helyeződik át a helyi és a zsidó témákra. Egyre inkább az épülő és változó, a hely szellemét híven tükröző témák kerülnek lencsevégre.

Kluger az ikonszerű felvételekhez rendezési technikákat is igénybe vett, ugyanakkor nagyon finoman és érzékenyen kezelte a fotózást. Így születtek az újonnan létesült *kibuc*okról és *mosav*okról készült képek, majd egy évvel később ugyanezeknek a helyeknek madártávlatból készített felvételei, a horizont, a környező táj, a föld, melyből kinőttek. A tűző nap ellen némi oltalmat nyújtó,

Építőmunkás Tel-Avivban, fotó: Kluger Zoltán, 1946

sapkát viselő *halucok*, gyerekek, illegális bevándorlók, jemeni *olék* és holokaussztúlélők fényképei Erecbe érkezésük pillanatában, a Zsidó Brigád Európában 1945-ben, az illegális bevándorlók hajói, teheráni gyerekek az Erec felé vezető úton, az ifjúsági *alija* és tanulók a *kibuc*ban.

De Kluger elégedetlen volt.

Klugernek nehézségei voltak. Hiteles felvételeket szeretett volna készíteni, cselekményeket, problémákat fotózni, de kenyéradói mosolyt követeltek tőle. Leo Hermann ezt ismételte: „Nekem *halucok* kellenek, fotózzatok, és ne pazaroljátok a filmet, nincs rá fedezetünk." [...] „Megfulladok – szokta mondani [Kluger] –, meg fogok így halni. Nem haladok. Nem tudok a világ fényképészeivel lépést tartani. A *halucok* itt maláriában pusztulnak el, nyomorban élnek, állandóan fáradtak és levertek, nekem meg állandó mosollyal az arcukon kell őket lefényképeznem. Elegem van a nevető *halucok* fotóiból." (Nachman Schifrin, *Interjú*, 1970)

A fejlődő, épülő településekről készült felvételek mellett a tánc és sport témájú fotók színvonala is említésre méltó. Ezeken a felvételeken Kluger térben és időben megállította a mozgást, kiemelte a tánc és a sport drámai jellegét.

1948. május, Izrael Állam alapítása. A függetlenség kikiáltását számos fotóművész megörökítette (köztük Rudi Weissenstein, Beno Rothenberg, Slomo Kaddar, Hans Pinn, Goldman Pál, Sasha Alexander, Frank Scher-

Sikátor Cfatban, fotó: Kluger Zoltán, 1946

Izrael Állam függetlenségének kikiáltása,
fotó: Kluger Zoltán, Tel-Aviv, 1948. május 14.

schel, valamint az itt vendégeskedő Robert Capa). Kluger Zoltán is, bár Paul Gross elmondása szerint az adat téves, Kluger nem tartózkodott a helyszínen, hanem Jichak Mirlin fényképezett.

A függetlenségi háború idején Kluger a hátországot, a Hagana és a Palmah hadgyakorlatait fényképezte (vagy újra Mirlin lett volna a fotós?), a harcokról nem maradt felvétele, csupán az előkészületekről és a hadgyakorlatokról.

Paradox módon a zsidó nemzet és haza történelmi csúcspontja egyben fordulópont a fényképész Kluger pályáján is.

Az államalapítással az izraeli fotózásban is új korszak köszöntött be. Most az aktuális valóság dinamikus bemutatása, a tömeges bevándorlás, a változó biztonsági, gazdasági és társadalmi helyzet, az állam mindennapi élete a fényképek tárgya.

Az izraeli fotográfia fejlődésnek indult a sajtó, a reklámipar, a propaganda, az állami és a magánágazatokon belül is. Az ipari és az intézményesített propagandafotózás a nagy nemzeti projektek kísérőjeként függetlenítette magát az állami alapítványok monopóliumától, és az intézményeken belül megalakultak a fotóosztályok. Új generáció indult útnak, sajtófotósok, intézmények és a katonaság fotóriporterei, akik teret hagyva az egészséges versenyszellemnek, korszerű felvételekkel gazdagították Izrael vizuális tárházát. Megalakult a kormány sajtóosztálya, a fontosabb rendezvényeken,

eseményeken számos sajtófotós jelent meg, és közzétették felvételeiket. Az Orient Press Photo Company jóvoltából 1949–1950-ben számos emlékezetes felvétel született az új bevándorlók, az *olék* nehézségeiről, megpróbáltatásairól, ideiglenes lakhelyükről, letelepedésükről az elhagyott arab falvakban, de a tel-avivi pezsgő életről is.

Epilógus

Az ötvenes évek elején Kluger munkája jelentősen megcsappant. Anyagi nehézségekkel küzdött, a kétségbeesés határán állt. Egyetlen fiát, Pált 1951-ben az izraeli légierő kiküldte az amerikai légierő műszaki továbbképzésére, és nem tért vissza hazájába. Az állam fennállásának tizedik évfordulóját fotóalbumok és fényképkiadványok egész sorával ünnepelte az izraeli fotóművészet. Az Orient Press Photo Company fejléces levélpapírján megjelent két szerény sor, de nem sokkal később el is tűnt onnan: „1933–1958 főfotós C. Kluger". Ebben az esztendőben a fotóügynökség eredeti formájában meg is szűnt. Kluger Zoltán és felesége 1958 áprilisában kivándorolt Amerikába. New Yorkban Kluger fotósszaküzletet nyitott lakhelye közelében, a második sugárúton, ahol a magyar bevándorlók zöme élt. Fényképezőgépek, filmek eladásából, a vevőknek nyújtott tanácsadásból tartotta el magát.

Megjelent az *Útközben* című honlapon, köszönjük a cfati Emlékmúzeum hozzájárulását az újraközléshez.
Héberből fordította Deutsch Olivér

Guy Raz

Goldman Pál, a fotóriporter, 1943–1967

Goldman Pál fiatalkori éveiről nem sokat tudunk. Annyit azonban igen, hogy már Magyarországon tanult fényképezni, és a húszas években szabadúszó fotósként működött. Amikor 1940-ben barátai figyelmeztették, hogy Hitler Magyarországot is fenyegeti, Goldman nem tétovázott, és jövőbeli hitvesével, Dinával Erec-Izraelbe érkezett. Az utolsó, Budapestről kelet felé tartó dunai hajóra szálltak fel. A Fekete-tengeren, Szíria és Libanon érintésével érkeztek Haifa partjaira. Több illegális bevándorlóval együtt az atliti fogolytáborba kerültek, ahonnan a brit mandátum engedélyével törvényes *alijá*zóként szabadultak.

Goldman Pál, önarckép, 1946

Goldman egész családját az európai megsemmisítőtáborokba hurcolták, ő maga a brit hadsereg zsidó alakulatában harcolt. Az Erec-Izraelben kiképzett alakulatot az észak-afrikai frontra küldték, a Tobruk-övezetben, a Rommel tábornagy vezette német haderő elleni csatában Goldman megsebesült. 1943-ban leszerelt, és visszatért a fotográfiához.

A negyvenhárom éves Goldman beilleszkedési nehézségekkel küzdött új hazájában. Sajtóriporterként negyedszázadon keresztül a nála húsz évvel fiatalabb fotósokkal kellett versenyre kelnie. Klugerhez hasonlóan élete végéig nem beszélt héberül, hanem angolul, németül és magyarul. 1947-ben Goldman egy mellékszerepet kapott Herbert Kline rendező *My Father's House* című filmjében, egy holokauszttúlélő *olét* alakított. Goldman fényképészként vett részt a produkcióban, de felkérték a rövid szerepre, ezzel családja emléke előtt tisztelegheteti.

1947. november 29-én, azon az emlékezetes éjszakán, amikor az ENSZ-ben megszavazták, hogy a brit mandátum területén két – egy zsidó és egy arab – állam születik, Goldman feleségét szülési fájdalmakkal a tel-avivi, Balfour utcai Hadasza Kórházba vitte, megcsókolta, és munkába sietett. Éjfélkor elmondta David Ben-Gurionnak, hogy lánya született, és Ben-Gurion az újszülöttnek az állam jelentésű Medina nevet adta: „Medina, természetesen, hiszen együtt születtek."

Az ötvenes évek elején a Goldman család a tel-avivi Hoveve Cion utca 5.-ben lakott.

A földszintes ház és homokos udvara szűkös volt, a labort a lakásban rendezték be. Abban az időben alkalmi munkákból tartotta el magát és családját, s már akkor meglehetősen elkeseredett volt. [...] Panaszolta, hogy Izraelben nem értékelik a munkáját, középszerű fényképészeknek nagyobb figyelmet szentelnek. Próbáltam lelkére beszélni, elmondtam, mennyire értékelem én és a barátaim is a fotóit, ám ez nem nyugtatta meg. [...] Goldman nagy fotóművész volt, idejében kellett volna New Yorkba mennie, és nem Izraelben maradnia. Intuitív, zseniális fényképész volt. A legszebb témákhoz intuíciója vezette, és bölcsen megmunkálta a fotókat. Elmondta nekem, mit szeretne elérni egy fényképpel, és amit tervezett, szépen valósította meg. Hirtelen haragú és türelmetlen ember volt, de biztosak lehettünk abban, ha megnyomja a gombot, és exponál, az eredmény jó lesz. Sokszor időztünk együtt a laborban, kitűnő fotókat láthattam. Olyanokat is, melyek nem jelentek meg a sajtóban. (Aharon Dolev: *Goldman-kiállítás katalógusa*, 2004)

Goldman mindenhova magával vitte a lányát, Medinát, aki hűséges társa volt a munkájában is.

Apámat éjjel is hívták telefonon, mindenfelől. Ha gyilkosságokról hallott, ő értesítette a rendőrséget. Mindenhova elsőként érkezett, semmitől sem félt. Bár fegyvert viselt, sohasem használta. [...] Mindig a szívével fotózott. Nappal szaladgált, fényképezett, éjjel a laborban dolgozott, de mindent szívvel végzett. (Medina Goldman: *Interjú*, 2001)

Jesajahu Nir professzor a *Goldman-kiállítás katalógusá*ban megjelent cikkében írja, a fotós Goldman élete a negyvenes években küzdelmekkel telt. A fotográfus munkája nagyrészt a cionista szervezetek, alapítványok, a KKL, a Keren Hajeszod megrendelésétől függött, no meg a külföldi sajtóügynökségektől – az utóbbi jó bevételi forrásnak számított. Nir megkockáztatja azt a feltevést, hogy Goldman azért sodródott a szélre, mert felvételei nem eléggé dokumentálták a cionista eszmét. Az épülő ország helyett inkább Tel-Aviv egy-egy színes egyéniségét vagy kulturális eseményeket kapott lencsevégre.

Goldman mindörökre beírta nevét az új fényképészet történetébe a herzliai tengerparton Ben-Gurionról készített felvételével.

Goldman mindenütt jelen volt, a korszak eseményeit örökítette meg. Az ereci települések biztonságán őrködő *gafir*okat őrjárat közben 1943-ban; Edis de Philippe opera-énekesnő tel-avivi látogatását 1945-ben; a brit uralom ellen tiltakozó merényletet, a King David Hotel felrobbantását 1946-ban; az Altalena hajó roncsait 1948-ban; a negevi település kezdetét 1946-

Lányiskola tánccsoportja, fotó: Goldman Pál, Haifa, 1955

A Zsidó Brigád felvonulása, katonaorvosok, fotó: Goldman Pál, Tel-Aviv, 1955

ban; a pogromokat és a britek működését 1947-ben. Az arabok kiűzését, az *olék* ideiglenes táborait. Deganja sáncait és az 1948-as függetlenségi háború mozzanatait; Herzl földi maradványainak Izraelbe hozatalát 1949-ben. Ugyanabban az évben Goldman Adenbe ment, hogy a jemeni zsidóság exodusát, Izraelbe települését is megörökíthesse.

1956. július 31-én az izraeli és a szovjet labdarúgó-válogatott baráti mérkőzésén megörökítette Nahum Stelmach történelmi gólját; 1954-ben az első volt, aki a Maaleh Akrabimban történt terrorcselekmény áldozatait dokumentálta; ott volt az izraeli parlament, a Kneszet alapkőletételénél Jeruzsálemben 1958-ban; a negevi vízvezeték fektetésénél 1959-ben; az Eichmann-per tárgyalásán 1961-ben.

A *Goldman-kiállítás katalógusa* elejére a kiállítás kurátora, Slomo Arad egy 1950-ben Goldmanról készült fotót választott. A képen sötét nadrágot és fehér inget visel. Vékony, magas alkat, vállán Rolleiflex és Kontex fényképezőgép, kezében a Speed Graphic, egy nagy méretű, hátsó kazettás gép. A katalógus végére pedig Goldman Robert Capáról készült felvételét. Goldman izraeli tartózkodása során ismerte meg Capát (1948–1950), ismeretségükből barátság lett.

Goldman fotográfiai stílusa

Goldman felvételei a húszas évek új, európai fényképészetének esztétikai és technikai eszközeit tükrözik. Hatottak rá a harmincas évek európai és amerikai sajtóriporteri irányzatai is. De Goldman fotóművészetében van egy sokkal felszabadultabb, Izrael Állam alapítását követő, az izraeli fotózást jellemző vonás is. Felvételei szakmai rutinnal készültek, azzal a céllal, hogy beszámoljanak a mindennapok életéről.

Epilógus – avagy a magyar szem bezárul

Kluger Zoltán és Goldman Pál fényképei a *jisuv* megalakulásának drámai pillanatait és Izrael Állam születését dokumentálják. Mindketten, Robert Capával együtt, jelen voltak 1948 májusában az állam alapításánál. Attól kezdve Kluger és Goldman híven örökítette meg az államépítés első korszakát.

Kluger és Goldman hírnökként az erec-izraeli történelem fáklyáját emelte magasba. Kluger az államalapítást követően Goldmannak adta át a stafétabotot. Történetük 1933-ban kezdődött, amikor Kluger Erec-Izraelbe érkezett, Goldman munkásságával folytatódott 1943-ban, és az államalapítás idején, 1948-ban teljesedett ki. Kluger 1958-ban elhagyta Izraelt, Goldman 1967-ben végleg letette a fényképezőgépét. Kameráikkal negyvennégy éven keresztül kísérték-követték Izrael történelmét. Kilencvenezer negatí-

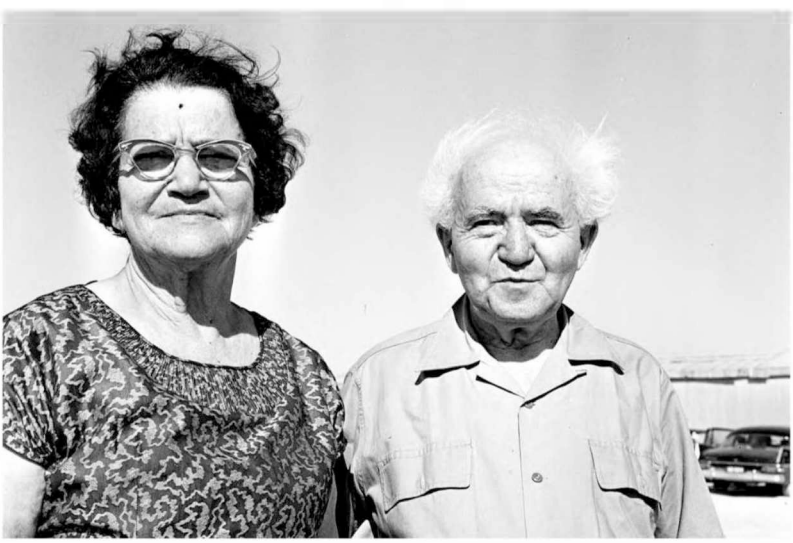

A hetvenöt éves Ben-Gurion miniszterelnök feleségével, Paulával,
fotó: Goldman Pál, Szde-Boker, 1961

Izrael Állam függetlenségének kikiáltása,
fotó: Goldman Pál, Tel-Aviv, 1948. május 14.

vot hagytak az utókorra, letűnt korok személyiségeinek és eseményeinek emlékezetét. Kluger legtöbb beállított felvétele a kor szellemében és a cionista eszme szolgálatában készült, és nem feltétlenül a mindennapok valóságát tükrözi. Goldman állt a helyére, aki nem dolgozott cionista megrendelő szerveknek, tanúságtétele a kor sajtótudósító szellemében hitelesebb. Mindkét, halála napjáig magyarul (és nem héberül) beszélő fotográfusnak kiemelkedő és tiszteletre méltó helye van az izraeli történelmet dokumentáló fényképészek között. Az izraeli fotográfiatörténetben még mindig feltárásra váró „magyar szem" lencsevégre kapta és bemutatta a nagyvilágnak a 20. század első felének sokszínű és különleges panorámáját.

Megjelent az *Útközben* című honlapon, köszönjük a cfati Emlékmúzeum hozzájárulását az újraközléshez.
Héberből fordította Deutsch Olivér

Yuval Shaked

A Duna a Földközi-tengerhez ér

Magyar anyanyelvű zenészek az izraeli zenei életben

Az első világháború előestéjén az Oszmán Birodalom uralma alatt álló Erec-Izrael zsidó lakossága a négy szent városban (Jeruzsálem, Hebron, Tiberias, Cfat) élt, számuk alig érte el a tizezret. A 19. század végén kisebb csoportok érkeztek, Jemenből vallásos megfontolásból, az Orosz Birodalomból pedig nemzeti érzelmekkel.

1907-ben Jeruzsálemben telepedett le Abraham Zvi Idelsohn kántor, és megkezdte etnomuzikológiai kutatását. Idelsohn megpróbálta feltérképezni a különböző zsidó közösségek vallási hagyományait, így akart eljutni az egykor a Szentélyben játszott zenéhez. 1914-ben adta ki *Izrael dallamkincse* című művének első kötetét. Tel-Avivot 1910-ben alapították, és még ugyanabban az évben megnyílt a város első zeneiskolája is, a későbbi tel-avivi konzervatórium.

Az első világháború kitörését követően az ereci zsidó közösségekben alábbhagyott a zenei élet. A brit mandátum létrejöttével megindult az *alija*, és a zenei élet is felélénkült. Mark Golinkin karmester alapította 1923-ban, és 1927-ig működött a tel-avivi opera. 1924-ben Tel-Avivban telepedett le Joel Engel zeneszerző is, aki a kelet-európai zsidó népdalok művészi feldolgozását tekintette legfőbb feladatának. Jeruzsálemben és Tel-Avivban egymás után alakultak a kamarazenekarok. Telma Jelin csellóművész vezette a Jeruzsálemi Zenei Társaságot, főleg klasszikus és romantikus műveket adtak elő. A *kibuc*okban és *mosav*okban munkáskórusok alakultak, és karvezető-tanfolyamokat indítottak, a településeken zenéről szóló előadásokat tartottak. A zeneművek a népdalok kiteljesítésére törekedtek. 1924-ben Jakob Weinberg *A halucok* címmel megírta az első héber népoperát. A húszas évek gazdasági nehézségei és a megromlott zsidó–arab viszony kedvezőtlenül hatott a zenei életre is.

Hitler hatalomra jutása (1933) után kezdődött az ötödik *alija*, legálisan és illegálisan is érkeztek az *olé*k. Néhány év alatt megkétszereződött a zsidó közösség létszáma: az évtized közepére elérte a négyszázötvenezer főt. Jelentős változások történetek a zsidó közösségben, és ez a zenei életre is

hatott. Az *olék* között érkező hivatásos zenészek és zenebarátok alakították az erec-izraeli zenei életet. 1933-ban Hauser Emil Jeruzsálemben megalapította az izraeli konzervatóriumot.

Hauser Emil Budapesten született 1893-ban. A budapesti Zeneakadémián Hubay Jenőnél tanult, majd Otakar Ševčiknél a bécsi akadémián. Tanulmányai végeztével, 1913-ban a frankfurti Hoch konzervatórium hegedűtanárává nevezték ki. Rövid ideig második hegedűs volt Adolf Busch vonósnégyesében a Konzerthausban és a bécsi Konzertverein zenekarban az elsőhegedűs helyettese. A világháború kitörésekor visszatért Magyarországra, besorozták a honvédzenekarba, de szólistaként továbbra is felléphetett az opera zenekarával. 1917-ben még csak huszonnégy éves volt, amikor társaival megalapította a Budapest vonósnégyest. 1932-ben otthagyta a kvartettet, és egy ideig Wanda Landowska tanítványával, Alice Ehlers csembalóművésszel koncertezett. Hauser 1932 novemberében *alijázott*. Elvette Helena Kagan (később Izrael-díjas) gyermekorvost, és a támogatásával megalapította és első igazgatójaként vezette a jeruzsálemi konzervatóriumot. Később ebből az intézményből lett a Jeruzsálemi Zene- és Táncművészeti Akadémia.

1933 októberében alapította a Hauser-kvartett néven is ismert Jeruzsálem vonósnégyest, a kvartettben játszott a csellista Telma Jelin, Hauser távoli rokona. A harmincas években Hauser segített Bronisław Hubermannak számos ausztriai, csehszlovákiai és németországi zsidó zenész megmentésében, és a Palesztinai Szimfonikus Zenekar (később Izraeli Filharmonikus Zenekar) alapításában. Arthur Grenfell Wauchope palesztinai főkormányzó hetven *alija*engedélyt juttatott el Kagan doktornőnek, Hauser ezeket tetszése szerint oszthatta szét. Hauser felvételi vizsgákat szervezett Közép-Európában, akik felvételt nyertek, az erec-izraeli konzervatóriumban tanulhattak. Köztük volt Walter Hautzig és Heinz (Haim) Alexander zongorista; Erich és Eli Grünberg (Goren) hegedűművész; a kürtös és későbbi kritikus Johanan Böhm; Herbert Brün és Robert Starer zeneszerző. Hausert mindezért brit érdemrenddel tüntették ki 1937-ben. 1939 tavaszán az Egyesült Államokba ment, és megalapította a konzervatórium támogatószervezetét, baráti körét. 1946-ban végleg az Egyesült Államokban telepedett le. 1947 és 1959 között a Juilliard-iskolában, a New York-i Bard College-ban, a New Schoolban és a Columbia Egyetemen tanított. Négy alkalommal a nyári szünetben mesterkurzust tartott Pablo Casals művészképző osztályában a svájci Zermattban. 1960-ban Parkinson-kórt állapítottak meg nála, Hauser visszatért Izraelbe.

1936-ban megindult a brit mandátum helyi rádióadása. Kezdetben a rádió a stúdióban rendezett koncerteket élő adásban sugározta, de hamaro-

A Fenyves-kvartett koncertje a Tel-Aviv Múzeum régi épületében

san megalakult a rádió zenekara, zsidó zeneszerzők műveit, az Erec-Izraelben élő zeneszerzők legújabb szerzeményeit adták elő.

1936 végén Bronisław Huberman megalakította Tel-Avivban a Palesztinai Szimfonikus Zenekart. A zenekarban főként azok az *ole* zenészek foglaltak helyet, akik Közép-Európa zenekaraiban elvesztették állásukat. A zenekar tagjai kamaraegyütteseket hoztak létre, az egyik a Fenyves-kvartett volt (1940). Alapítói Fenyves Loránd és testvére, Fenyves Alice, mindketten hegedűművészek, Pártos Ödön mélyhegedűs és Vincze László csellista.

Mind a négyen Magyarországról érkeztek. A háború alatt a vonósnégyes a Közel-Keleten bevetett alakulatoknak muzsikált. 1948-tól az Izraeli Kvartett nevet viselte. A négy alapító egészen 1956-ig együtt maradt. Az évek során számos ősbemutatót tartottak, kortárs műveket játszottak, többek között Pártos Ödön, Weiner Leó, Kodály Zoltán, Arthur Bliss, Benjamin Britten és Stefan Wolpe darabjait.

Fenyves Loránd Budapesten született 1918-ban.

Már tizennégy éves korában fellépett; szólistaként Európa számos zenekarával, köztük a Varsói Filharmonikus Zenekarral koncertezett. 1938-ban Budapesten fejezte be a Zeneakadémiát, tanárai között volt Studer Oszkár, Hubay Jenő, Weiner Leó, Waldbauer Imre, Kodály Zoltán. Bécsben és Budapesten Felix Weingarten hegedűversenyének bemutatóján szólista, a

Fenyves Loránd tizennyolc évesen

Budapesti Koncertzenekar és a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekara elsőhegedűse. 1936-ban a svédországi Göteborge Sinfonie-Orchester szerződtette. De Weingarten javaslatára jelentkezett a Palesztinai Szimfonikus Zenekarhoz is, s a sikeres próbajáték után 1936-ban *alijázott*, a zenekar elsőhegedűse lett, és 1951-ig a zenekar tagja maradt. 1940-ben a konzervatórium alapítói közé tartozott.

1957-ben Ernest Ansermet meghívta Genfbe az Orchestre de la Suisse Romande elsőhegedűsének. Fenyves a genfi konzervatóriumban is tanított. 1963-tól évről évre a kanadai Orford Arts Centre tanára is volt, és megalapította az Orford vonósnégyest. 1965-ben a torontói egyetem vendégprofesszora lett, a következő évben végleg letelepedett a városban. Nyugdíjba vonulásáig (1983) az egyetem professzoraként, majd 2004-ig professor emeritusaként működött. 1985-től Ontarióban a Western Universityn is órákat adott. 1966–1977 között a kanadai ifjúsági zenekar karmestere volt. Az évek során tanított a torontói The Royal Conservatory of Music Glenn Gould iskolájában; Angliában a cornwalli nemzetközi szemináriumon, a manchesteri Royal Northern College of Music keretében, és mesterkurzusokat vezetett Aldeburghban; tanította a Toho Gakuen School of Music (Japán), 1985-től a budapesti Zeneakadémia hallgatóit.

Szólistaként játszott többek között Bernstein, Fricsay és Ozava Szeidzsi karmester vezénylete alatt. Kamarazenészként egészen zürichi haláláig aktív maradt.

Fenyves Alice Budapesten született (1914), és testvéréhez hasonlóan a Zeneakadémián tanult Studernél és Hubaynál. A fővárosi zenekarban játszott, majd néhány héttel Loránd után *alijázott*, és a Palesztinai Szimfonikus Zenekar hegedűművészeként működött 1951-ig. A tel-avivi konzervatórium és akadémia akkor még közös intézményében hegedűt és zeneelméletet tanított.

Vincze László 1904-ben Budapesten született, és a budapesti egyetemen jogi karán végzett. A budapesti hangversenyzenekar második csellistája volt, 1924–1925-ben szólóturnén járt Skandináviában. 1927 és 1933 között a Magyar Trióban játszott felesége, Vincze-Krausz Ilona zongorista, 1931–1933 között pedig Végh Sándor hegedűművész társaságában. Vincze 1936 és 1961 között a Palesztinai Szimfonikus Zenekar tagja volt, 1945-től 1951-ig az újonnan megnyíló tel-avivi konzervatórium és akadémia igazgatója.

A külföldről érkező zenészek között – akik kiszakadtak abból a kulturális közegből, amelyben tanultak és kibontakoztak, és akik akaratuk ellenére egy teljesen új kulturális közeghez igyekeztek alkalmazkodni – az ismert szólisták, még inkább a kamarazenészek tevékenységében különleges jelentősége volt annak, hogy a muzsikálás megőrzi az ismerős, a kellemes, a megkedvelt dolgokat, a tanítás távlatot nyit, és mindez támaszt nyújt. Aligha véletlen, hogy az izraeli zenei élet és intézményei az *olék* számára Közép-Európából ismert rendszer szerint épültek föl.

Fenyves Loránd és Alice, Telma Jelin, Josef Tal

Az államalapítás előtti utolsó években ismét fellendült a zenei élet. 1945 októberében megnyílt a jeruzsálemi Erec-Izraeli Konzervatórium és Zeneakadémia tel-avivi tagozata. Alapítói között voltak a magyar nyelvterületről érkezett már említett zenészek is, többek között a zongorista Vincze-Krausz Ilona és Boskovich Sándor zeneszerző.

Vincze László, fotó: Alexander Ganan

Vincze-Krausz Ilona Budapesten született 1902-ben, a Zeneakadémián Liszt Ferenc egykori tanítványa, Szendi Árpád volt a zongoratanára, kamarazenét Weiner Leónál hallgatott. Kitüntetései (1923-ban elnyerte a Liszt Ferenc-díjat, 1924-ben pedig a Senn-díjat) a rá váró fényes karrier előhírnökei. Egész Európában turnézott, 1927-től férjével, Vincze László csellistával együtt a Magyar Trióval. 1936-ban a Vincze házaspár *alijázott*.

A Palesztinai Szimfonikus Zenekar második évadában (1937–1938) szólót játszott: William Steinberg vezénylete alatt Beethoven *Hármasversenyét* adták elő Józef Kaminski hegedűművésszel és Jacov Bernstein csellistával. A jeruzsálemi Erec-Izraeli Konzervatóriumban, 1948-tól pedig idős koráig a tel-avivi Zeneakadémián tanított.

A harmincas években számos európai országokban képzett és eltérő zenei stílust képviselő zeneszerző dolgozott Erec-Izraelben. Köztük a legfontosabbak alighanem a korábban Németországban oktató Erich Walter Sternberg, Paul Ben-Haim, Stefan Wolpe, Marks Lavri és Josef Tal; a korábban Párizsban tanuló Verdina Slonszki, Boskovich Sándor, Menahem Avidom és Mordecai Szeter; a magyarországi Pártos Ödön.

A negyvenes években több olyan darab is született, ami az izraeli zenei kánon része lett. Ilyen volt Ben-Haim *1. szimfónia*, Szeter *Szombati kantáta*, Boskovich *Oboa concerto* és *Sémi szvit* című műve, Marks Lavri *Dan, az őr* című operája. Ezek a kompozíciók és további művek a Kelet és Nyugat kulturális találkozásából fakadó kérdésekre keresték a választ.

1936-ban megalakult a szerzők jogdíjával foglalkozó Izraeli Zeneszerzők, Írók és Kiadók Egyesülete, 1938-ban pedig a Nemzetközi Zsidó Zenei Központ, de csak egy évig működött. 1945-ben, ahogy már szó volt róla, megnyílt a tel-avivi konzervatórium és akadémia. Az Izraeli Operát Edis de Philippe 1948-ban alapította Tel-Avivban.

Vincze-Krausz Ilona, Fenyves Loránd és Alice a Hubay Jenő emlékére, a beteg gyerekek javára rendezett koncert plakátja előtt, Jeruzsálem, 1937. július 21.

Pártos Ödön 1907-ben asszimilált zsidó családban született Budapesten. Csodagyereknek tartották: Hubaynál és Ormándy Jenőnél tanult hegedülni. Nyolcéves korában Hubay előtt játszott, és tanácsára beiratkozott a budapesti Zeneakadémiára. Hegedűt és brácsát tanult, Kodálytól pedig zeneszerzést. Miután tanulmányait befejezte (1924), kinevezték a luzerni zenekar elsőhegedűsének. 1926-ig maradt Luzernben, a következő évadban a Budapesti Koncertzenekar elsőhegedűse lett. 1927-től Németországban élt.

Hitler hatalomra jutása és a faji törvény életbelépése után Pártos a berlini zsidó kulturális szövetség (Kulturbund Deutscher Juden) zenekarának elsőhegedűse lett. Még ugyanabban az évben visszatért Magyarországra, onnan Bakuba ment, ahol hegedűt és zeneszerzést tanított a helyi konzervatóriumban. Közben mindvégig szólistaként is fellépett, többek között a neki írt zeneműveket mutatta be. 1937-ben visszatért Budapestre, és ismét a Budapesti Koncertzenekar elsőhegedűse lett.

1938-ban Bronisław Huberman meghívására *alijázott*, és a Palesztinai Szimfonikus Zenekar elsőhegedűseként működött 1956-ig. 1939 és 1954 között a Fenyves-kvartettben is játszott.

Fenyves Loránd és Alice, Pártos Ödön, Telma Jelin – próba Fenyves lakásán

Fenyves Loránd és Alice, Pártos Ödön, Telma Jelin –
koncert a Tel-Aviv Múzeum régi épületében

Pártos Tel-Avivban telepedett le, a konzervatóriumban és az akadémián tanított. 1951-től huszonhat éven át igazgatta az akadémiát, 1961-ben professzornak nevezték ki. 1954-ben *Ein Gev* című szimfonikus fantáziáját Izrael-díjjal jutalmazták.

Pártos az európai hagyomány és Bartók Béla, Kodály Zoltán nyomán a népzenét tekintette alkotómunkája legfőbb ihletőjének. Stílusának legfőbb ismertetőjegye a nyugati, tonális zene ötvözete az orientális alapú, de modális és modern kromatikus elemekkel. Bakui tartózkodása idején egyre inkább a közel-keleti zene felé fordult. Erec-Izraelben megismerkedett a keleti közösségek zenéjével és a jemeni zsidóság hagyományaival. Bracha Cfira énekesnő számára jemeni dallamvilágú műveket írt (*Négy népdal*, 1939). A beilleszkedés során kereste az utat az apák hagyományához. Így született meg az a cappella kórusmű, a *Hat dal* (1941), a *Négy izraeli népdal* vonósokra és zongorára (1948), a fuvolára, zongorára és vonószenekarra írt *Ábrándok* (1957), az ezekhez kapcsolódó, fuvolára és vonósnégyesre komponált *Makam* (1959). A brácsára és vonószenekarra szerzett *Emlékima* című darab (1947; zongorával kísért hegedűre, brácsára vagy csellóra írt változata is ismert) a kelet-európai liturgia hagyományaira épül, és a holokausztnak állít örök emléket. A darabot az Izraeli Filharmonikus Zenekar mutatta be az 1948/49-es évadban, következő művét, a brácsára és zenekarra írt, *Zsoltárének* című concertót pedig az 1950/51-es évadban. Az *Ein-Gev* az 1953/54-es évadban került bemutatásra, a brácsára és zenekarra írt *2. concerto* 1957/58-ban, a fuvolára, vonószenekarra és zongorára írt *Ábrándok* pedig 1959/60-ban.

Pártos 1960-ban kezdett a dodekafóniához, a tizenkét fokú komponálásmódhoz fordulni. Ezt a fordulópontot jelzi a második vonósnégyesre írt *Zsoltárok* (készült egy kamarazenekari változata is) és a zenekarra írt *Karakterek* című darab. Pártos szabadon kezelte a dodekafóniát. A hangsorokból kiválasztott csoportokat motívumként, melódiaegységként használta, így csempészett be a darabba egyféle tonális hierarchiát. A dodekafónia a heterofónia, a melizmatikus keleti éneklés, az askenázi kántorhagyomány és a makam technikán keresztül került alkotásaiba.

A dodekafónia ihlette művek közé tartozik még a brácsára, zongorára és ütősökre komponált *Legenda* (1960), a brácsára és zenekarra írt *Sinfonia Concertante* (1962). Mindkét darab ősbemutatóján Pártos játszotta a szólót. A hatvanas évek második felétől Pártos átvett bizonyos elemeket a szürrealizmusból, zeneszerzői technikája 1970-től egyre szabadabbá vált. Az alapjaiban expresszív esztétika szolgálatában megjelent a mikrotonalitás és az aleatorikus zene arányos keverése.

A zeneszerzők számára a legkézenfekvőbb és talán legegyszerűbb módja annak, hogy új hazájukba művészként is beilleszkedjenek, az lehetett vol-

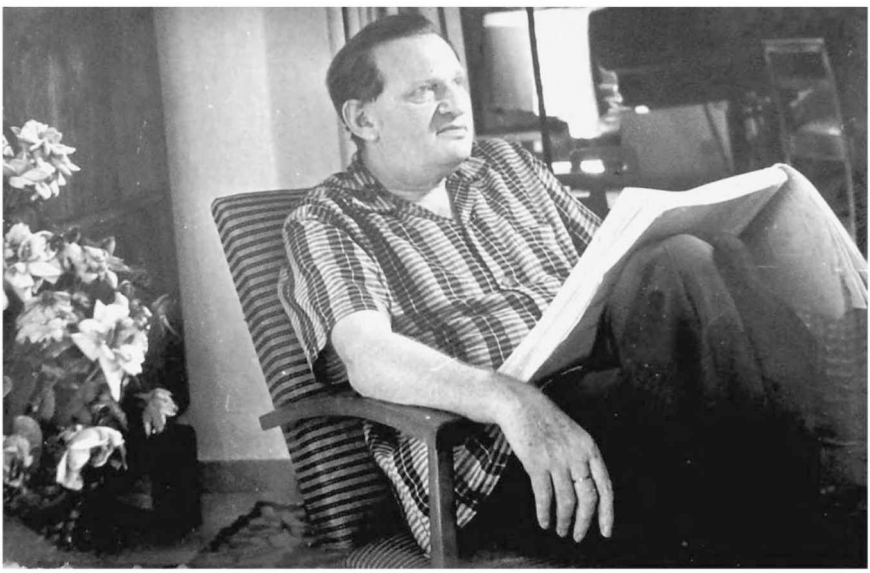

Pártos Ödön

na, ha követik Bartók irányvonalát, és a kíséretet, esetenként a nyitányt és az utójátékot is népzenei motívumokhoz igazítják. De ez ennél összetettebb, bonyolultabb. Bartók és európai zeneszerzőtársai anyanyelvként közelíthettek népük zenéjéhez. Pártosnak és Erec-Izraelbe érkező zeneszerzőtársainak sajátos módon adódott ez a lehetőség. A fölfedezett népzenei motívumok más népektől (például a beduinoktól) származtak, vagy ismeretlen vidékekről (például az iraki és jemeni zsidóktól), illetve számukra idegen népzenékből eredtek. 1939 és 1944 között Pártos számos feldolgozást írt Bracha Cfirának. 1943-ban jemeni dalokból komponált kórusművet. Spanyol dalokból 1945-ben készült el (végleges változata 1952) szintén kórusra a *Nincs hatalmasabb...*, 1952-ben pedig az *Aki elválasztja...* Más művein is érezhető Bartók hatása: a vonósokra szerzett *Rondó spanyol témára* (1939), a kórusra és zenekarra írt *Korál fantázia keleti témára* (1946), a *Ha bezáródnak...* (1952) című kórusmű, rapszódia jemeni motívumokra.

Boskovich Sándor 1937-ben írta meg kelet-európai zsidó dallamok feldolgozásával az *Aranylánc* című zenekari szvitjét. A negyvenes években Jardena Cohen táncművésznő számára komponált arab stílusú zenei betéteket, amelyeket iraki *ole* művészek adtak elő. 1943-ban négy dalt ajánlott Bracha Cfirának, köztük *Az Úr az én pásztorom* énekre és zenekarra (vagy zongorára). 1945-ben készült el a *Sémi szvit* zongorára, illetve zenekari és négykezes zongora feldolgozásban; 1947-ben pedig énekre és kamarazenekarra a *Zsoltár a babilóniai zsidók stílusában* és a *Béke veletek.*

Az *ole* zeneszerzők számára a kultúraként ismert zsidóság mindig (vagy ismét) identitásuk alapja volt. De a mindennapi zsidó élet és az askenázi, kelet-európai zsidó zenei hagyomány (a liturgia, a paraliturgia és a liturgiától távoli) ismeretlen volt számukra. Legtöbben a környezetbe beépülő családban nőttek fel. Ahhoz, hogy egy dallamban felismerjünk elemeket, ahhoz, hogy hozzánk szóljon, szoktatni kell magunkat. Idegen dologgal azonosulni, mint az időtlen idők óta az egyén identitásában létező eredetidentitás, feltételezi az odatartozást és az egyéni identitás kiterjesztésére és megváltoztatására való hajlandóságot. Ugyanakkor a hagyományos dallamkincs különböző fajtáival is megismerkedtek az *ole* komponisták, és beleszőtték kibontakozó zenei nyelvezetükbe. Ezzel segítették a közös identitás kialakítását és az új zenei nyelv gazdagítását. Külön figyelmet érdemel a zeneszerzés és a héber nyelv kapcsolata, hiszen a héber egyiküknek sem volt anyanyelve. *Az eredeti izraeli zenéről* című írásában Boskovich Sándor foglalkozik ezekkel a kérdésekkel: „a bibliai elemek mint források az új izraeli zenében", „héber nyelv – héber zene". És mivel mindez az esztétizálás és a (valós, mesterséges vagy képzelt) hitelesség megteremtésének jegyében történt, nem meglepő, hogy a zeneszerzői munka összekapcsolódott az idealizálással.

Boskovich Sándor Kolozsváron született (1907) haszid gyökerű vallásos családban. Gyerekként kezdett zongorázni. Miután befejezte tanulmányait a Tarbut Zsidó Fiú- és Leánylíceumban, egy évre Bécsbe ment, hogy Richard Stöhrtől zeneszerzést, Victor Ebensteintől pedig zongorát tanuljon. Ezután Párizsban Lazare Lévy irányításával tanult zongorázni (1925–1926). A következő három évet a párizsi École Normale de Musique-ban töltötte, Paul Dukas és Nadia Boulanger oktatta zeneszerzésre, Alfred Cortot pedig zongorára; a Schola Cantorum-stílusú kóruszenére szakosodott. 1929-ben visszatért szülővárosába, ahol kinevezték az Opera zenekara karmesterének, 1934-ben az alapításában működő, Goldmark Károlyról elnevezett zenekart is vezényelte. 1936-ban a Kárpátokban gyűjtött zsidó népzenét. 1938-ban meghívták Erec-Izraelbe az eredetileg zongorára komponált, kelet-európai zsidó zenei motívumokat feldolgozó *Aranylánc* című szvitjének zenekari ősbemutatójára. Boskovich nem tért vissza Európába, Tel-Avivban telepedett le, és hamarosan a formálódó zenei élet és a muzsikusvilág kulcsfigurája lett.

Boskovich részt vett a tel-avivi zeneakadémia alapításában, zeneelméletet és zeneszerzést tanított. 1956-ban kezdett zenekritikákat írni a *Haarec* című napilapba. Sokféle írása közül a legfontosabbak – például *Az eredeti izraeli zenéről* (1951) vagy *Az eredeti zene izraeli problémái* (1953) – amellett érvelnek, hogy az izraeli zeneszerzőknek le kell mondaniuk a

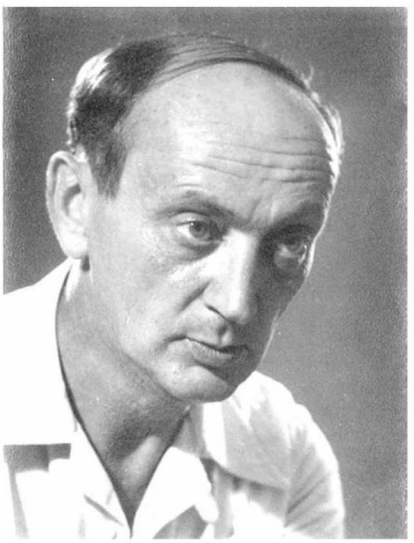

Boskovich Sándor

romantikus kifejezésmódról, és az izraeli tájból, a megújuló héber nyelvből kell ihletet meríteniük. Elsőként hangoztatta a keletmediterrán zene fogalmát. Szerzeményeiben fogalmazta meg legkedvesebb elveit: *Hegedűverseny* (1940), *Oboaverseny* (1942), *Sémi szvit* (1945/46), a zenekarra írt *Zarándokének* (1960), az *Izrael lánya* kantáta (1960), a *Kamaraverseny* (1962), a fuvolára és szimfonikus zenekarra írt *Ékesség* (1964). Boskovich dalszerzőként is ismert. A *Legendás hóra* zenéjét szerezte, és megzenésítette Haim Hefer *Dudu* című versét.

Fehér Ilona Budapesten született 1901-ben egy hatgyermekes család első gyermekeként. Hétévesen kezdett hegedülni, csodagyereknek tartották. Bloch Józsefnél, Smilovitch Józsefnél és Pogány Imrénél tanult. A budapesti Zeneakadémián Hubay Jenő volt a mestere. Tanulmányai befejeztével Magyarországon és külföldön koncertezett, többek között az amszterdami Royal Concertgebouw-ban Willem Mengelberg vezénylete alatt.

1942-ben lányával együtt gyűjtőtáborba hurcolták. 1944-ben megszöktek, és csatlakoztak egy partizáncsoporthoz. A háború után megtudta, hogy egész családját kiirtották. Csehszlovákiában telepedett le, de fellépései Kelet-Európára, a szovjet blokk országaira korlátozódtak. 1949-ben harmadik férjével és lányával Izraelbe *alijázott*, Holonban telepedtek le. Hegedűje volt az egyetlen, amit magával hozott. Első koncertjét Izraelben egy régi cfati moziban tartotta, katonáknak játszott. A zenei élet elkeserítette, megélhetési gondjai voltak, Moshe Weinstein hegedűkészítő tanácsára félbehagyta hegedűművészi pályáját, és a hegedűoktatásnak szentelte az életét. 1953-tól egészen haláláig a tel-avivi Zeneakadémián tanított. Hamarosan hírneves tanár lett, tehetséges, karizmatikus, részletekre figyelő, diákjait biztató és támogató, humorérzékkel megáldott tanárnak ismerték. Hosszú pedagógusi pályája során egyre több tanítványa ért el kimagasló sikereket, és lett ismert művész. Fehér Ilona mesterkurzusokat tartott a világ minden táján, zsűritag volt németországi hegedűversenyen: Münchenben és a Ludwig Spohr-versenyen Freiburgban. Munkásságát tisztelet övezte,

számos díjban és kitüntetésben részesült, többek között a budapesti Zeneakadémia, a Weizmann Intézet és Holon város önkormányzata díját vette át. Néhány tanítványa 2003-ban létrehozta a Fehér Ilona Alapítványt.

Az államalapítás és az intézményrendszer kialakulását követő években is kiemelkedően jelentős a magyar nyelvterületről érkezett *olék* részvétele és tevékenysége a zenei oktatásban és az intézmények életében. Meghaladja a cikk kereteit annak vizsgálata: miért történt mégis, hogy pályájukat többen nem Izraelben folytatták.

A magyar nyelvterületről érkező zeneszerzők közül néhányan *kibuc*okban telepedtek le. Közülük hárman a Hasomer Hacair országos szervezetének tagjai, és jelentős mértékben részt vettek a *kibuc*ok közösségi és kulturális életének kialakításában.

Kilon Mose Budapesten született 1925-ben. A budapesti Zeneakadémián tanult. A harmincas évek végén csatlakozott a Hasomer Hacairhoz. A második világháború idején részt vett a cionista ifjúsági mozgalom földalatti tevékenységében, a magyarországi és szlovákiai zsidók megmentésében. Lebukott, és Auschwitzba hurcolták. A felszabadulás után visszatért Magyarországra, a Május elseje *kibuc*hoz csatlakozott. 1946-ban *alijá*zott, elfogták, és az atliti táborba zárták. Szabadulása után a Jaszur *kibuc* alapítói közé tartozott, élete végéig a *kibuc*ban élt. A tel-avivi Zeneakadémián tanult, tanárai között volt Pártos Ödön, Noam Sheriff és Jichak Sadai. Az erec-izraeli zenei szervezetekben, a Neaman oktatási központban, a *kibuc*mozgalomban működött. Számos darabot komponált: az *Őszi elmélkedések* fuvolára és zongorára (1964), *Az aranyborjú* fafúvóskvintett (1971), az *Imák* zenekarra (1972), az *1. trió* fuvolára, klarinétre és fagottra (1974), a *Három részlet* három klarinétra (1976),

Fehér Ilona

a *4+1* hegedűre, csellóra, klarinétre, kürtre és zongorára (1978), a *Dialógusok* fuvolára, klarinétra, hegedűre és csellóra (1981).

Ori Dávid

Ori Dávid, egy asszimilált család egyetlen fia 1934-ben született Budapesten. A második világháború alatt apját munkaszolgálatra hurcolták, anyját elvesztette. Apjával és apja második feleségével együtt az illegális bevándorlók között a Kneszet Izrael hajóval érkezett Erec-Izraelbe 1946. november végén. Az angolok elfogták, és Ciprusra internálták őket. Ott született meg a húga. 1947-ben a család megkapta a bevándorlási engedélyt. Táborokba kerültek, majd Tel-Avivba. Ori Dávid apja mellett dolgozott egy cipőgyárban. Tizennyolc éves korában kezdett zeneelméletet tanulni Slomo Hofmannál. 1952-ben bevonult, a híradó alakulatnál szolgált, és a kötelező szolgálat után további három évig a hadsereg kötelékében maradt. 1958 és 1960 között Oranim pedagógusképző zenei intézetében tanult, majd a Bet-Alfa *kibuc*ban telepedett le. Az általános iskolában zenetanárként működött, a Gilboa oktatási intézetben középiskolásokat tanított. Karmester, tanfelügyelő, oktató, 1986 és 1990 között a mozgalom országos szervezetében a zeneszerzők egyesületének elnöke volt.

Néhány kiemelkedő szerzeménye: *Jeruzsálem – Koreográfiai poéma* (1967); *Rézfúvóskvartett* (1968); *Invenció az e hangra*, fuvolára, hegedűre, csellóra és zongorára (1977); *Öt dal* altra és zongorára (1978); *7 × 7 ütem*, szerzeménycsokor kamaraegyüttesekre (1979); *Öt dal* vegyes kórusra és ütősökre (1982); *Öt dal* gyermekkórusra (1985); *Öt miniatúra* vonósokra és ütősökre (1998); *Két imarészlet* négy csellóra (1997).

Carmel Dov 1932-ben született Budapesten, és az ifjúsági *alijá*hoz tartozott. Kilencéves korában kezdett hegedülni Fehér Ilonánál. 1944-ben zenei tanulmányai félbeszakadtak. 1949-ben *alijá*zott, 1951-ben Dalia *kibuc* tagja lett. Oranim pedagógusképző zenei intézetében tanult zeneszerzést Abel Ehrlichnél és Jichak Sadainál. 1954 és 1970 között a Hasomer Hacair oktatási intézményében (Harei Ephraim), 1970 és 1995 között az Oranim pedagógusképző zenei intézetében tanított. A hatvanas évek óta foglalkozik zeneszerzéssel. 1968-ban az Izraeli Zeneszerzők, Írók és Kiadók Egyesülete díját kapta a névtelenül benyújtott *Pentahaedron* című szerzeménye,

Carmel Dov

1971-ben pedig a *Kaleidoszkóp* című művét a *kibuc*mozgalom zenekarra írt darabok díjával jutalmazták.

Roth László 1920-ban született Szatmárnémetiben. A holokauszt alatt családjával együtt az auschwitzi megsemmisítőtáborba hurcolták, ahonnan Mauthausenbe került, az amerikai csapatok szabadították fel. A budapesti Zeneakadémián fejezte be a tanulmányait 1947-ben, és a temesvári román opera korrepetitora lett, 1949-ben pedig karmesternek nevezték ki, 1953 és 1958 között az opera első karnagya volt. 1958-ban kérvényezte, hogy engedjék ki Izraelbe, ezek után felfüggesztették tisztségéből.

1960-ban *alijázott*, Bat-Jamban telepedett le, és máig ott él. A tel-avivi kamarakórus, a Jeruzsálemi Szimfonikus Zenekar, az izraeli rádió kórusa és szórakoztató zenekara karmestereként működött. 1965-től 1980-ig vezette a Cadikov Kórust. 1969-ben és 1971-ben a Dalfesztivál Zenekart,

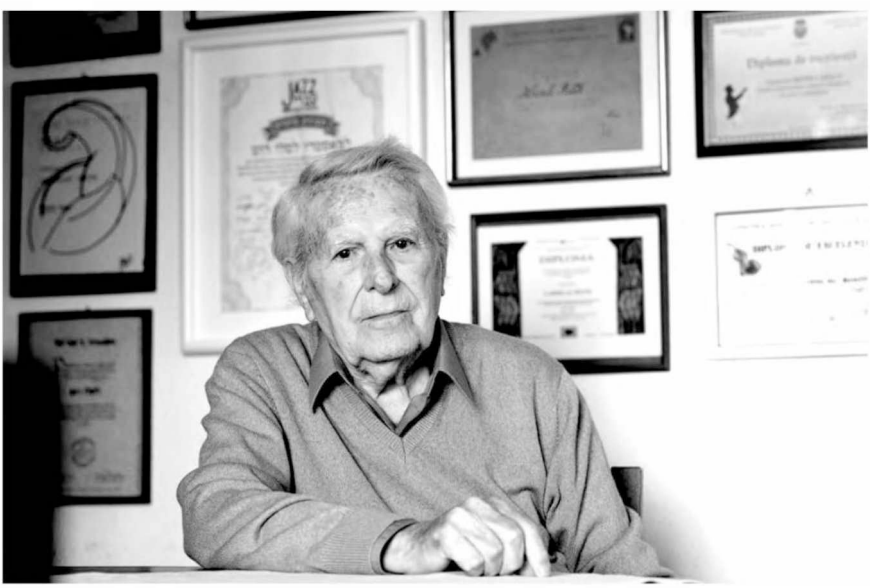

Roth László

1971-ben és 1972-ben az Izraeli Opera zenekarát vezényelte. Színházi zenei és könnyűzenei művei tették ismertté. A hatvanas évek kezdetétől a nyolcvanas évek végéig Dél-Afrikában, Dániában, Ausztriában, Mexikóban, az Egyesült Államokban és Romániában vezényelt.

Zárai János Budapesten született 1929-ben. Apja egy ideig Gustav Mahler titkáraként dolgozott, nagybátyja pedig a magyar sanzonműfaj egyik megteremtője, Zerkovitz Béla zeneszerző. Gyermekként Zárai zongorát tanult. A háború alatt előbb gettóban, majd egy koncentrációs táborban volt. 1950-ben *alijázott*, Jaffában, majd Ein-Gevben telepedett le, és a jeruzsálemi Zeneakadémián tanított. Dalszerzőként vált híressé. Katonadalokat komponált, rádiójátékok és mozifilmek, többek között a *Szallah Sabati* zenéjét szerezte. Híres dalai: *Őszi szél, Egy magas és két kicsi, Esthajnalcsillag, Öcsém, Jehuda, Aki álmodik.* Dalait *(Ötkor gyere, Régi barak, Hadd beszéljek, Aranyalma)* a Jarkon-híd Trió adta elő. Dalai közül Arik Lavie énekelte: *A gőzös dala, A vörös szikla, Miért nem mondtad, A visszhang dala.* Rika Zarai énekesnő, aki az ötvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig házastársa volt, adta elő a *Juharfák kertje,* valamint az *Ingaóra hangja* című szerzeményét. Zárai 1971-ben Németországba, 1992-ben Hollandiába ment, ott hunyt el.

Acmon Mose Budapesten született, tizenhárom éves volt, amikor 1944-ben családjával *alijázott*. A Zeneakadémián, Tel-Avivban és Jeruzsálemben cselló, kürt, karmester és zeneszerzés szakon tanult. 1960-ban Londonba ment, a Guildhall Zeneiskolában Doráti Antalnál folytatta karmesteri tanulmányait. 1963-ban New Yorkban harmadik lett a Mitropulosz-karmesterversenyen, Tanglewoodban pedig elnyerte a Leonard Bernstein-díjat. 1964-ben megnyerte a liverpooli nemzetközi karmesterversenyt. A Sydney-i Szimfonikus Zenekar és a hamburgi rádió zenekara (1967–1971), a Bázel Szimfonikus Zenekar (1972–1986) karmestere, a Tokió Szimfonikus Zenekar (1979–1983) vezető karmestere, a Dortmund Filharmonikus Zenekar (1991–1993) zenei vezetője, a Nagoja (Japán) szimfonikus zenekar (1987–1992) karmestere volt. 2016 végén vonult vissza.

A bemutatott zenészek az államalapítást megelőző évek és az államalapítás utáni első évtized vége között érkeztek Izraelbe. Ahogy említettük, voltak, akik elhagyták Izraelt.

Hajdu André 1932-ben Budapesten született, gyerekkorában zongorázott, a holokausztot anyja mellett élte túl (szülei 1940-től külön éltek, de csak 1945-ben váltak el). A Zeneakadémián zeneszerzést Szervánszky Endrénél és Szabó Ferencnél, népzenét Kodály Zoltánnál hallgatott, zongorát Szegedi Ernőnél tanult. Két éven át egy magyarországi cigány közösséggel élt, hogy lejegyezze dalaikat. 1955-ben írta *Cigány kantáta* című

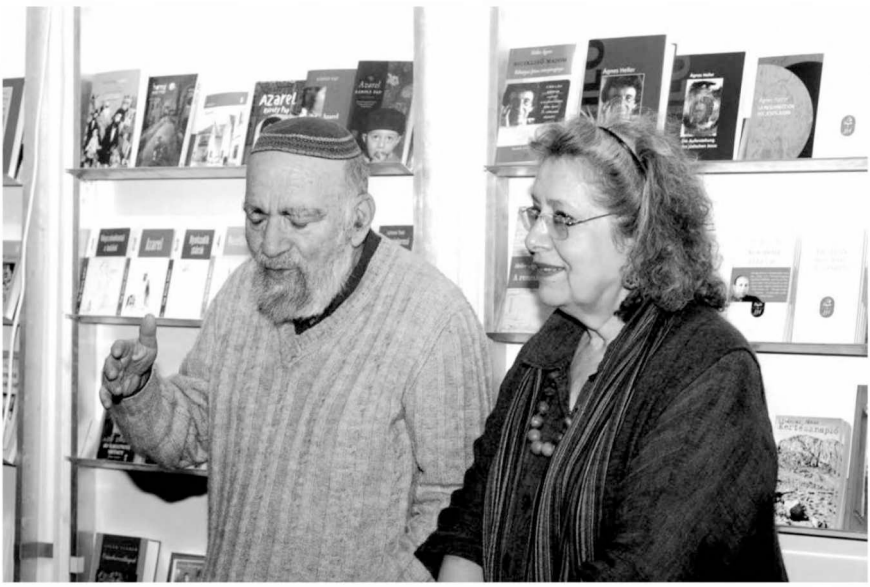

Hajdu André és Mira Zakai, Jeruzsálemi Nemzetközi Könyvvásár,
fotó: Kőbányai János, Jeruzsálem, 2008

szerzeményét. Az 1956-os felkelés bukása után anyjával együtt Párizsba menekült, ahol a konzervatóriumban Darius Milhaud és Olivier Messiaen tanítványa lett. 1960–1961-ben a tuniszi konzervatóriumban tanult zongorát és zeneszerzést. Ez az időszak érződik a zongorára írt *Szidi-bu-szaidi napló* című szerzeményén (1960). 1966-ban *alijázott*, a jeruzsálemi egyetemen a Zsidó Zenei Kutatóintézet munkatársa lett, és Jaakov Mazurral együtt a haszid zene kutatásával foglalkozott. A tel-avivi zeneakadémián zeneszerzést tanított (1966–1990). 1970-ben a Bar-Ilan Egyetemen megalapította a zeneszerzés tanszéket. 1978-ban professzornak nevezték ki. Kiváló tanárként ismerték. 1997-ben Izrael-díjjal tüntették ki. 2001-ben a jeruzsálemi Tudományok és Művészetek Izraeli Középiskolája néhány diákjával (a zenetagozatot Hajdu 1991-ben alapította) megalakította a Haoman Hai együttest. Az együttes Habad haszid mozgalmi és más zsidó zenei hagyományokat feldolgozó műveket ad elő. 2005-ben a Jeruzsálemi Héber Egyetem díszdoktorává avatták.

Hajdu zenekari darabokat, kamarazenét és dalműveket is szerzett. Számos szerzeményének zsidó szöveg vagy téma az alapja: *Húsvéti játék* (1970), *Misnák* (1971–1973), *A király harsonája* (1974), *Igaz és hamis próféta* (1977), *A fényről és a mélységről* (1984–1985), a *Jónás* című opera (1985–1987), a *Hispániai álmok* című kantáta (1991), *Prédikátor* (1994). Oktatásra szerzett művei: *A tejút* (1975–1976), *Feladványok könyve* (1991–

1995). 1999-ben jelent meg a *Merre úsznak a lazacok* című dialóguskötet Hajdu és Mira Zakai alt énekes között (bővített kiadása: *Megnyitott ajtók*, 2015).

Hajdu André kimagasló és sokoldalú életművének hatása az izraeli zenei életre jelentőségében vetekszik legendás elődei, az első magyar anyanyelvű izraeli zenészgeneráció munkásságával. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mind a mai napig érződik úttörő és korszakalkotó működésük az izraeli zenei élet minden területén.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Mira Zakai

„Az én drága tanárom végigkísér az utamon"

A 20. század húszas-harmincas éveiben Magyarországról *alijázott* zenész-nemzedék csodálatos zenei életet teremtett Erecben. Tanítványaik, néhány kiemelkedő muzsikus visszaemlékezéseiből színes kép rajzolódik ki róluk, a növendékek szeretete és hálája mindazért, amit ki-ki a maga módján nyújtott nekik.

Vincze-Krausz Ilona (1902–1998) növendékei

Idith Zvi: „Domináns, határozott és komoly személyiség volt. Nem emlékszem humorra, könnyed viccelődésre vagy melegségre a kapcsolatunkban. Mégis, nagyon szerette a növendékeit, és mindent megtett értük. A tanításban rendkívül szigorú volt, figyelt minden apró részletre, és gyerekfejjel

Vincze-Krausz Ilona

nem mindig tudtam különbséget tenni a fontos és kevésbé fontos dolgok között. Vincze Ilonától tanultam meg a napi munka rutinját, a napi gyakorlást, és mind a mai napig ezt követem. Volt ennek jó és rossz oldala is: nem maradt idő és alkalom az improvizáció fejlesztésére, a szokatlan helyzetek azonnali, ösztönös megoldására, a zenei anyag gyors megtanulására. Kicsit könnyedebben venni a muzsikát és a játék fogalmát – *játék* értelemben is. És mégis, második mama volt számomra, mégis rendíthetetlen, akinek elvárásaihoz igazodni kellett. Nála az utolsó apró részletig minden tökéletes kellett hogy legyen. Kapcsolata a férjével, Lászlóval, fiával, Ádámmal és kezdetben anyjával szívmelengető volt. Egyek voltak mindenben. László (Lacika) minden pénteken nagy csokor virágot vitt neki. A legmélyebb nyomot bennem mind a mai napig, muzsikálás és tanítás közben is a hangzást és a zene megértését befolyásoló kézenfekvő ujjrend hagyott (például legato, staccato, lágy, erőteljes); a különböző korokra jellemző díszítések módszeres tanulása, és a zenei mondatok megértése. Vincze rávezetett arra, hogy a zenét egy újabb kommunikációs nyelvként használjam."

Arie Vardi: „Tizenhat éves koromban a zenetanárom úgy döntött, hogy már átkerülhetek Vinczéhez, a Lilienblum utcai Zeneakadémiára. Vincze kemény és szigorú tanárnő volt, bár mindenkit arra kért, szólítsa őt Ilonka néninek, egyetlen tanítványa sem mert így fordulni hozzá. Mindenki megadta neki a tiszteletet, és Vincze asszonynak szólította. Így hívtam én is élete végéig, annak ellenére, hogy az évek során számos alkalommal kerültünk még kapcsolatba, akkor is így szólítottam, amikor igazgatója lettem a Zeneakadémián. Akkoriban a »magyar maffia« néven emlegetett csoport meghatározta az ország zenei életét. Egy egészen más szellemű orosz csoport is létezett Emma Gorohov, Alexander Buch és Eliahu Rudiakow vezetésével. A »magyar maffiát« és kiemelkedő tagjait – Pártos, Vincze, Fenyves, Fehér, Boskovich és mások – energiával, ambícióval, rendkívüli felkészültséggel, a szigor és a »paprika« ötvözetével jellemezhetném.

Kollektívaként működtek, a mozgatórugó, a Vincze házaspár egész birodalmat épített ki, csaknem ötven zongoratanár tanított szerte az országban. Vincze Ilona valamennyiükkel tartotta a kapcsolatot, és péntekenként a lakásán zenepedagógiai megbeszéléseket tartottak. Vincze nagyon támogatta azokat a hallgatókat, akiknél különleges készséget fedezett föl, amelyet sem megtanulni, sem megtanítani nem lehet. Ugyanakkor különbségtétel nélkül megtette nagyon pontos és szigorú kritikai észrevételeit. Ilonának családja is volt, férjével együtt gondozták velük közös otthonban élő idős szüleiket."

Hemda Raz: „Szeretettel emlékszem vissza a Vincze házaspár otthonában, a konyhában folytatott tartalmas beszélgetésekre, a repertoárvá-

lasztásra, az oktatási tanácsokra, az észszerű ujjrend-meghatározásokra. A történetekre Weiner Leóról, a szeretett kamarazene-mesterükről, akinek örökségét Ilona adta át nekünk, a tanítványainak. A budapesti Zeneakadémián töltött évekről, az egykori hallgatóknak rendezett ünnepségekről, a Vincze házaspárhoz látogató külföldi és izraeli zenészekről. Ezek a történetek számomra zenetörténetünk fejezeteit jelentették.

Fontos megemlíteni a bensőséges kapcsolatot egyetlen fiukkal, Ádámmal, akinek mindennapi látogatása volt a legboldogabb és legfontosabb esemény a Vincze házaspár életében. Ahogy Ilona, a tanárnőm szokta mondani, aki a Magyar Trióval Európa-szerte koncertezett, a valódi boldogság neki mégis a délutáni kávé Ádámmal.

Az egyik megható emlékem a hangversenyzongorámhoz kapcsolódik. Amikor megérkeztem az egyik zongoraórámra, a Vincze házaspár azzal fogadott, hogy most, hogy zongorista lettem, szükségem van hangversenyzongorára. Ezért az egyik zongorájukat átadják nekem, és úgy fizetem ki, ahogy lehetőségem lesz rá. Így is történt – fiatal zongoristaként kaptam a hangversenyzongorát, és gyakorlás közben hallom, ahogy tanárom a vállam fölött a fülembe súgja lenyűgöző megjegyzéseit."

Daniel Höxter: „Tizenöt éves koromban (1960-ban) Pártos Ödön ajánlására kerültem Vincze tanárnőhöz, nyolc évig tanultam nála, amíg megszereztem a diplomámat, de hosszú élete végéig (1998) megmaradt a kapcsolatunk. Számomra, a zongorista és a tanár számára nemcsak nagyszerű tanár, hanem zeneművészi és pedagógiai eredményekre inspiráló és példaértékű egyéniség is volt. Szinte attól kezdve, hogy tanítványa lettem, kamarakoncertjein én lapoztam a kottát. Évekig így volt, és közben egészen közelről tanultam tőle különböző szinten a gyakorlatot. Ez a különleges helyzet közel hozott minket egymáshoz. Később egy változatos négykezes programot (Mozart, Schubert, Brahms, Debussy) állítottam össze vele rádiófelvételre. Neki ajánlottam a kadenciát, amit Mozart *C-dúr zongoraversenyére* (KV 503) írtam, meg is jelent 85. születésnapja tiszteletére.

Az egyik legfontosabb kérdés, amelyre Vincze Ilona a hangszeroktatás ereci úttörőjeként különös figyelmet fordított, a helyes testtartás muzsikálás közben (ergonómia). Kezdő muzsikus voltam, amikor már felhívta a figyelmemet arra, hogy az erőfeszítés és görbeség nélküli helyes testhelyzettel érjük el muzsikálás közben a test fizikai harmóniáját. Ez a terület az egyik központi kérdés lett pedagógiai tevékenységem során a vezető zenei intézményekben és mesterkurzusokon a világ különböző pontjain. Széles látókörű, hat nyelven beszélő, csaknem férfias intellektus volt, eredeti gondolkodása, bölcs, kiegyensúlyozott önfegyelme, melegszívű embersége, érzékenysége, hűsége és természetesen a zene, ezekre épült az évekig

tartó, egyre elmélyülő kapcsolatunk. Fiatal koromtól fogva élvezhettem Vincze Ilona és László szeretetét, tiszteletét és bizalmát, szinte szüleimnek tekintettem őket, harmonikus, gazdag, mégis szerény és humánus életük példaképemmé lett. Cionizmusuk is magával ragadott, meggyőződésből és lemondással tettek meg mindent a megújuló ország kulturális fejlődéséért. Vincze Ilona csodálatra méltó alakja, aki a 20. századot végigélte, egész utamon kísér, és külön hálával tartozom neki azért, mert az ereci életben is lehetséges provincializmusellenesség és az igazi muzsikálásban rejlő őszinteség példáját képviselte."

Fehér Ilona (1901–1988) növendékei

Fehér Ilona, Yehudi Menuhin, Yossi Schiffman, Hagai Shaham

Hagai Shaham: *Vagy szólista vagy, vagy közönség*

„Apám, aki zenetanár, megkereste Fehér Ilonát, hogy megbeszéljen vele egy találkozót. Nagy örömünkre Ilona még azon a nyáron meghallgatott engem. Jól emlékszem az útra Kiriat-Bialikból Holonba, egy héttel a nyári szünet kezdete előtt, apám és tanárom kísért el a holoni Weizmann utcai szerény kis lakásba, amelyet Fehér Ilona David Ben-Guriontól kapott 1949-ben, amikor *alijázott*.

Néhány részletet játszottam, feltett néhány kérdést, de nem tudtam válaszolni, úgy hangzott, mintha magyarul beszélne. Később megértettem,

hogy harminc év után is ezzel az akcentussal beszél héberül. Néhány szót bejegyzett a noteszba, természetesen magyarul (apám mondta, hogy azt írta be: »Nagyon tehetséges!«).

Akkoriban lehetett Fehér Ilona hetvenhét éves. Az órákon nem volt beszédes: minden irányítása minimális volt, csak néhány példát mutatott be – azt is csak akkor, ha másképp nem tudta kifejezni magát –, tele volt temperamentummal. Az első órán megváltoztatta nálam a hegedűtartást és a vonókezelést, a fekvésváltást és a csuklótartást, megtanította a spiccatót és a staccatót.

Fehér Ilona mindig érdeklődött növendékei iskolai eredményei, társasági életük és lelkiállapotuk iránt, és amikor eljött az ideje, bátorított minket, hogy mindenkinek legyen barátnője. Iskolai szünetben reggelente nyolckor telefonált, hogy megtudja, gyakorolok-e. A telefont és a nyitott hegedűtokot mindig az ágyam mellett tartottam a biztonság kedvéért. Az órákon, ahogy mondani szokta, »nincs barátság«, de amint véget ért az óra, közel álló családtagok lettünk.

Egész életét növendékeinek szentelte – és hangsúlyoznom kell, az izraeli növendékeinek. Shmuel Ashkenasi, Pinchas Zukerman, Shlomo Mintz és Mose Hammer. Ezeken a nagy neveken nevelkedtem. Minden vágya az volt, hogy izraelieket tanítson Izraelben, és egész izraeli életét a szerény, másfél szobás lakásban élte le.

Mindig szerettem volna megérteni, mitől lett Fehér Ilona ilyen nagyszerű tanár: nagy tudása, a legjobb hagyomány, amelyet Hubay Jenő növendékeként szerzett Budapesten, a megdöbbentően érzékeny ösztönös megérzések, megalkuvás nélküli, de építő kritikája, az a képessége, hogy a végsőkig feszítse a húrt anélkül, hogy elpattanna (legtöbbször), növendékei iránt érzett szeretete, aggódása, elkötelezettsége, karizmatikus egyénisége, eleganciája, esztétikai érzéke és éles hallása, hogy nem játszhattunk érzelmileg hamisan, vagy az, hogy nemcsak hegedű- és zenetanár, hanem igazi nevelő is volt. Felismerte minden növendéke egyéni képességét, és ki tudta hozni belőlük a maximumot. Időnként minden esély ellenére.

Épp egy héttel a halála előtt tartotta nekem az utolsó hegedűórát (Brahms *Hegedűversenye*). Halála után úgy éreztem, hogy meg kell őriznünk az emlékét és cionista szellemiségét. Itai Sapira barátommal létrehoztuk a Fehér Ilona Alapítványt, amely támogatja és ösztönzi a fiatal izraeli hegedűművészeket pályájuk kezdetén."

Arie Vardi: „Holonban laktunk, a szemközti házban pedig a legendás hegedűtanár, Fehér Ilona, akinél sok időt töltöttem, növendékeit kísértem az órákon és versenyeken, vizsgákon és koncerteken. Csodálatos humorérzéke volt, a *purimi* jelmezbálokon mindig remek színes ruhákban jelent meg."

Pártos Ödön (1907–1977) növendékei

Rivka Golani: „1946-ban Tel-Avivban születtem, a szüleim Lengyelországból és Ukrajnából érkeztek. A Telma Jelin művészeti gimnáziumban végeztem, és a tel-avivi zeneakadémián tanultam tovább hegedűsként Pártos Ödön osztályában. Pártos nagy meglepetésére a negyedik évben úgy döntöttem, hogy brácsán folytatom, és ez meghatározta zenei pályafutásomat. Pártostól nagylelkű ajándékot kaptam, egy mélyhegedűt, amit Lionel Tertis angol hegedűművésztől kapott, Richardson angol hangszerkészítő munkáját. A hangszerváltás és az intenzív tanulás folytatása Pártossal utat nyitott hosszú mélyhegedűsszólista-pályámhoz. Pártos professzor – muzsikus, zeneszerző, filozófus, kiváló hegedű- és brácsaművész, az átlagnál magasabb színvonalú tanár – nekem és még sokaknak világszerte

Pártos Ödön

Nyári kamarazene-tábor, a fa előtt ülő sorban jobbról harmadik Pártos Ödön, negyedik Frank Pelleg, balról az első Gabriel Levinson, a fától balra első Telma Jelin, a legelső ülő sorban jobbról a negyedik és ötödik Micha s Dvora Haran, Zihron Jaakov, 1958

példakép lett. Nehezen tudnám szavakba foglalni mindazt, amit tőle kaptam: ihletet, technikai fogásokat, zenei ismereteket, és még mi mindent! Az én drága tanárom végigkísér az utamon."

Micha Haran: „A Zihron-Jaakovban rendezett kamarazenei szemináriumon kerültem Pártos Ödönhöz. Anyám kérésére (akivel magyarul beszélt) meghallgatott, és ösztöndíjat szerzett nekem az 1957 nyarán szervezett szemináriumra. Számunkra a zene megtestesítője volt és mindenki csodálta őt. Pártos ismertetett meg Brahms f-moll *Zongoraötösével* (op. 34), Schönberg *Óda Napóleonhoz* című darabjával, Bartók-kvartettekkel és más művekkel. Pártos nagy cionista és patrióta is volt."

Adina Haroz: „Pártost Zihron-Jaakovban, a kamarazenei szemináriumon hallottam tanítani. Még csak tizennégy éves voltam, túl fiatal ahhoz, hogy megértsem mindazt, amit Pártos tanított, de hangja, erős akcentusa emlékezetes maradt. Nagy hatással volt rám, élces vicceiről nem is beszélve."

Boskovich Sándor (1907–1964) növendékei

Arie Vardi: „Körülvett a zene minden oldalról, és minden magyar zenetanár pontosságot követelt, de a legakkurátusabb Boskovich volt, nála tanultam – Jichak Sadaival együtt – az elméleti tantárgyakat. Mindig szipkából szívott cigarettával jött órára. Minden órán egy újabb elméletet adott elő, nem mindig állták ki a próbát. Én voltam az *enfant terrible* az osztályban, sokszor »megőrjítettem«, mégis nagyon szeretett."

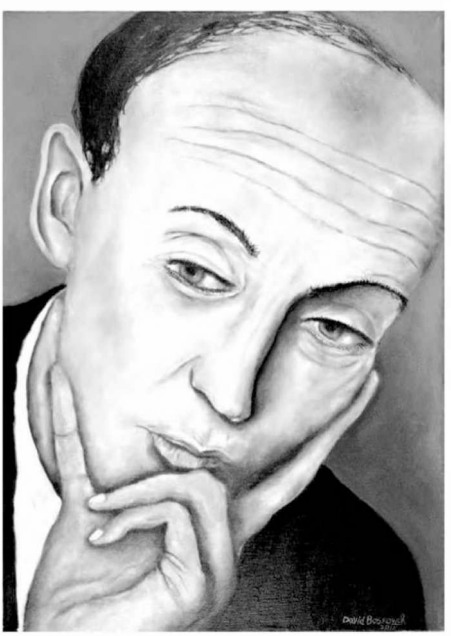

Boskovich Sándor, David Boskovich festménye apjáról

Miriam Fried-Biss: „Tizenkét évesen kerültem a tel-avivi zeneakadémiára, Boskovich zeneszerző óráira, a *Trisztán és Izoldát* azért tanította, hogy megértsük, mi a harmónia. Később Boskovich nekem ajánlotta a *Hegedűversenyét*, tizenöt évesen játszottam a premierkoncertemen egy fúvósegyüttessel a Tel-Aviv Múzeumban."

Dan Yuhas: „Kilencéves koromban érkeztem Izraelbe szüleimmel Miskolcról. Apám mérnök volt, anyám Auschwitz-túlélő. Fehér Ilona családunk barátja volt. Különösen emlékezetesek számomra Boskovich élvezetes órái (a későbbi karmesterek, Gabriel Chmura és Jichak Tamir is hallgatták az óráit). A zeneakadémiával párhuzamosan Holonban a reálgimnáziumot végeztem. Boskovich halála után Pártos vett át minket, két nagy zenésznél tanulhattunk."

Blassberger Pál (1924–1997) növendéke

Micha Haran: „Az első tanárom, Blassberger Pál az első két évben ingyen tanított, mert apám a függetlenségi háborúban elesett. Nyolc éven át, héttől tizenöt éves koromig tanultam Blassbergernél, akkor a párizsi konzervatóriumban folytattam a tanulmányaimat. Nyolcéves koromban léptem fel először növendékkoncerten, és az izgalom miatt vibratót játszottam. Az első évben nem volt otthon csellóm, és csak a konzervatóriumban, az órán játszottam hangszeren. Kottaolvasást és csellót tanított nekem, minden órán egy új dallamot írt le, hogy tanuljam meg. Nem sokkal azelőtt *alijázott*, hogy tanítani kezdett, és az izraeli rádió zenekarában játszott. Néhány évvel később, amikor a csellista Yaacov Mense nagybőgősként került a filharmonikusokhoz, Blassberger Pál lett a zenekar első csellistája, és több szóló darab között játszotta Hindemith *Csellóversenyét* is, számomra máig emlékezetes előadásban. A csellóórákon kívül Blassberger meghívott magához, hogy előttem ismeretlen műveket mutasson be nekem. Közülük az egyik volt Bloch *Slomo* rapszódiája. Ezekben az években Blassberger kvartettben játszott Hanoh és Sarona Tel-Oren fuvolásokkal és Nelly Ben-Or zongoristával. A kvartett többek között olyan eredeti izraeli darabokat is játszott, amelyeket neki komponáltak. Az első években, amikor a filharmonikusok első csellistája lettem, sokat segített nekem abban, hogy megbirkózzak a feladat nehézségeivel. Nagyon kedves ember volt, de kisfiúként óriásnak láttam, és kissé féltem is tőle. Ennek a félelemnek köszönhetem, hogy tizenegy éves koromban, amikor átestem az első válságon, nem hagytam abba a muzsikálást. Amikor mondtam anyámnak, hogy végleg abbahagyom a csellózást, anyám beleegyezett, és nagyon bölcsen azt mondta: »de te fogod megmondani a tanárodnak«."

Szarvas Weissgerber Klári (1911–2007) növendéke

Adina Haroz: „Több tanár után Szarvas Kláritól kaptam a kelet-közép-európai zeneoktatáson alapuló megfelelő technikát a hárfázáshoz. Otthonának, ahol az órái nagy részét tartotta, európai hangulata volt. Az ablakokat esténként és napközben is nehéz függönyök takarták, a hárfa mellett egy szokatlan stílusú lámpa állt, ilyet akkoriban jeruzsálemi lakásokban nem láttam. Ha jól emlékszem, ez volt az egyetlen fényforrás abban a szobában, ahol a hárfa állt, meleg fénnyel világította meg a hangszer húrjait és a kottákat. Feltételezem, hogy az órák esztétikus környezete nagyban hozzájárult akkor és később művészi fejlődésemhez. Klári rászoktatott a hangszer

Szarvas Weissgerber Klári

technikai kezelésének elsajátítására. Fontosnak tartotta, hogy olyan erős hangon szólaltassam meg a hangszert, hogy a legutolsó sorban is hallják. Elmesélte, hogy anyját oda ültette, hogy megtudja, minden hang eljut-e a legutolsó sorba. Arról is beszélt, hogy amikor a hárfaversenyekre hívták zsűritagnak, lehunyt szemmel hallgatta a játékot, hogy ne befolyásolja a kézmozgás stílusa a húrokon. Amikor 1963-ban kezdtem nála tanulni, saját kezűleg készítette nekem a kézírásos másolatot olyan kottákról, amelyeket nehezen lehetett beszerezni. Remek emlékezőtehetsége volt, beszélt a híres karmesterekről, akikkel együtt dolgozott Izraelbe érkezése előtt és után, hárfaversenyek zsűritagjairól és muzsikusairól abból a korszakból, amikor a hárfa világát még nem ismertem. A legapróbb részletekig emlékezett a zenészek nevére, és hogy ki melyik művet játszotta. Azt gondolom, hogy ahogy ez gyakran előfordul, kialakult köztünk egy anya-lánya viszonyhoz hasonló kapcsolat a szakmai kérdések mentén, de mégis hordozott a szülői feladathoz tartozó elemeket is.

Amikor nem muzsikáltunk, időnként találkoztunk a Ben-Jehuda utcában a Jeruzsálemi Kávéházban, beszámoltam neki a dolgaimról, később telefonon is, amikor távolabb laktam. Akkor is tanultunk, amikor egy csésze kávé mellett találkoztunk, és erre is gyakran nyílt alkalom egészen addig, amíg Haifába nem költözött a lányához."

Fenyves Alice (1914–1972) és Loránd (1918–2004) növendékei

Miriam Fried-Biss: „Nyolcéves koromban kezdtem el Fenyves Alice-nál tanulni, és tíz évig tanultam nála. Aztán egy évig tanultam a testvérénél, Lorándnál Genfben. Alice-nak nem volt gyereke, növendékeit úgy fogadta, mint saját gyerekeit. Anyjával élt egészen haláláig. Loránd Budapestről *alijázott*, és rögtön bekerült a filharmonikusokhoz.

A szüleim Erdélyből jöttek, de otthon csak héberül beszéltünk. Alice-zal viszont magyarul, egészen addig, amíg megjegyzést nem tett az akcentusomra. Azt mondta, kedveli furcsa kiejtésemet – azóta nem szólaltam meg magyarul.

Alice tanításának varázsát a technika és a zeneiség tökéletes kombinációja adta. Alice melegszívű nő volt, úgy kezelt, mintha a lánya volnék. Tanúja volt a tizenéves lányokra jellemző lelki viharoknak és hirtelen kitöréseknek. Akkoriban nem váltogatták a tanárokat. De én már tízéves korom óta részt vettem kamaraegyüttesekben, a jövő szempontjából ez nagyon fontos része volt zenei neveltetésemnek. Fenyves Alice rengeteg energiát fektetett a növendékeibe, egész világa ez volt. Úgy gondolta, helyesen, hogy így tudja kifejleszteni a gyerekekben a zeneszeretetet. Úgy érzem, hogy fel-

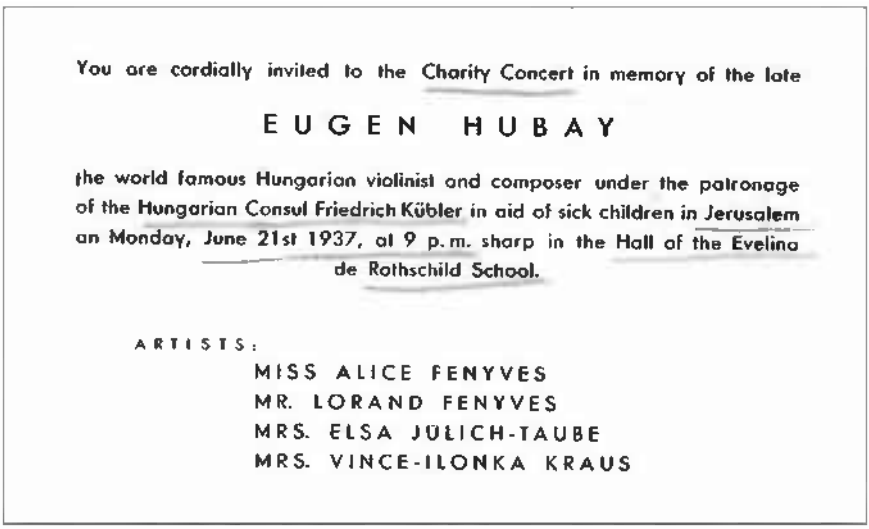

You are cordially invited to the Charity Concert in memory of the late

EUGEN HUBAY

the world famous Hungarian violinist and composer under the patronage of the Hungarian Consul Friedrich Kübler in aid of sick children in Jerusalem on Monday, June 21st 1937, at 9 p.m. sharp in the Hall of the Evelina de Rothschild School.

ARTISTS:

MISS ALICE FENYVES
MR. LORAND FENYVES
MRS. ELSA JÜLICH-TAUBE
MRS. VINCE-ILONKA KRAUS

Meghívó a Hubay Jenő emlékére rendezett koncertre,
Jeruzsálem, 1937. június 21.

nőttéletemhez és művészéletemhez a legfontosabb alapokat kaptam tőle. Sokszor beszélt a budapesti zenetanárairól. Weiner Leóról, akit csodáltak a barátai, és isteni tehetségnek tartották, és másokról. Alice-tól tanultam meg, hogy a zeneelmélet eszköz, a játékot szolgálja. Alice és Loránd különböztek nagyon. Loránd az analitikus tanár, csupa nagybetűvel, Alice a zene szeretetén keresztül tanított, érzelmekre és ösztöneire épített. Loránd különleges ember volt. Hálával tartozom neki, megtanította, hogyan kell zenében gondolkodni. Keveseknek jut olyan sok melegség, amennyit ajándékba kaptam tőlük – határtalan szeretetet. Én is ebben hiszek. Nagyszerű tanítóim voltak, mind a mai napig ebből merítek belső erőt és tudást."

Arie Vardi: „Kamarazeneórákat hallgattam Fenyves Lorándnál. Az órák és megbeszélések után mindannyian folytattuk az életbe vágó vitákat zenei kérdésekről, vicceket és vetélkedőket gyártottunk harmóniáról vagy szolfézsról. A zene életünk minden pillanatát kitöltötte, és bekerült a zenén kívüli társasági kapcsolatokba is."

Hajdu André (1932–2016) növendéke

Oded Zehavi: „Ha meg kellene határoznom a tanár Hajdu Andrét, azt mondanám, hogy megvolt benne a képesség arra, hogy a tanítványaira hárítsa a komponálás és annak esztétikai felelősségét. Nem voltak nála eleve felállított feltételek, amelyek teljesítésével jó zeneszerző válik bárkiből,

Hajdu André

hanem csak a darab írásának menete, a megérzés és tudatosság mindig változó mértéke. Nem igazán volt az »indokolt következetesség« híve, de mélységesen hitt abban, hogy az igaz zene a tudatalatti erejével szólal meg. Ezért volt olyan nagy az improvizációban. Emlékszem Hajdu néhány zeneszerzést érintő megjegyzésére. »Biztos vagy benne, hogy ezzel a darabbal azt mondtad el, amit akartál?« »A legjobb, ha igaz ember vagy az életben, és gazember a zeneszerzésben, csak nehogy fordítva történjen.« Hajdu arra szoktatott, hogy meghalljam a bennem élő hangokat. Annyira értett a hangszereléshez, hogy miközben a tanítványai készülő műveken dolgoztak, tudta, melyik példaértékű partitúra tanulmányozását ajánlja nekik. Amit kifelé mutatott magából, mindig szórakoztatott. Szerettem, ahogy dobolt a zongorán, vagy énekelt, vagy mormogott magában. Sosem tudtam, magát szórakoztatja-e, hogy kilépjen az unalomig ismert zeneszerzés-oktatásból, vagy tudatos figyelmeztetés volt felfuvalkodottság ellen. Majdnem mindig akadtak, akik öntudatlanul követték, és voltak, mint én is, akik élveztük, és ihletet merítettünk ennek a csodálatos zenésznek az inkább látható és kevésbé megismerhető oldalából, a mély érzésű emberből."

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Lea Gilula

„Idegenek lakomáján vendégeskedtem"

Batia Lancet – a héber színház színésznője

Egyszer az 1950-es években szokásától eltérően a Kassit kávézóban üldögélt a fiatal és sikeres színésznő, Batia Lancet. Leült mellé Natan Alterman, a költő: „Arra várok, hogy Lady Macbeth szerepében lássalak." Lancet így folytatja: „Azt hittem, meghalok! Ophelia szerepéről álmodozom, és Lady Macbeth szerepében akar látni. Ophelia vagyok!" A vágya nem teljesült. Nem játszotta el Opheliát. Negyven évig játszott Lancet héber színpadon, és hatvan szerepet alakított. Egyik sem volt Shakespeare-darab. Mégis volt valami igazság Alterman várakozásában. Színházi pályafutása kezdetén a fiatal Lancet a drámában látta a művészet csúcspontját, a vígjátékot kevesebbre tartotta. Így magyarázta nekem: „Meg kell értened, a szórakozás világa és a vígjáték is elmarad a dráma Olümposzától egy olyan lánynál, aki tragika. Évekig tartott, amíg rájöttem, hogy milyen remek dolog vígjátékban játszani."

Lancet 1922-ben született Erdélyben Lancet Herman és Irén gyermekeként. Apja sikeres bankigazgató, a család jómódú volt. Az antiszemita kiáltásokkal kísért, házuk ablakára dobott kő darabokra törte a korábbi nyugalmat is. Az apa felszámolta vállalkozását, vett egy ekét és hámot a lovaknak, és családjával *alijázott*. Lancet így mondja el: „Mi voltunk az elsők, akik letelepedtünk Herzliában, és én [...] az első gyerek Herzlia homokján. [...] A családom valahol a munkás és a polgár között helyezkedett el. Nem voltunk bérmunkások, mert volt saját gazdaságunk, de földművelőként dolgoztunk." Apja valójában kapitalista, de lelkében szocialista, a szocializmus és a béke értékeire tanította. Lancet magáról így vallott: „Én a szocialista világ neveltje vagyok, az eszmém egy határok nélküli világ volt."

Lancet, ahogy más színészek is, az elkövetkezők előjelét sejti egy gyerekkori emlékben: egy gyerekelőadáson fél lábon álló gólyát alakított. Más színészekkel ellentétben a színházhoz vonzódása nem abból a vágyból született, hogy a színpad középpontjába kerüljön, és mindenki rá figyeljen, hanem abból a hitből, hogy a színház javíthat a világon és a társadalmon. Sokáig hitt ebben. Tőle hallottam: „A színház meg akart győzni arról, hogy

nem erkölcsös intézmény, [...] nem örömhozó, nem a világ jobbá tételéért létezik. [...] Amikor meggyőződtem arról, hogy ez igaz, otthagytam."

Neveltetését kifejező értékekkel Lancet tizenkét éves korában találkozott. Május elsején a herzliai közösségi ház ablakán keresztül látta Miriam Bernstein-Cohent – színésznő, rendező, az erec-izraeli héber színház első hivatásos színészei közé tartozott –, és hallotta tőle Alexander Penn poémáját. Ez az élmény megváltoztatta az életét. A békét vágyó vers egy csatatérre küldött munkás nehéz mindennapjairól szól. A munkásmozgalom magáénak vallotta a verset, és május elsejei gyűlésein és ünnepségein felolvasták. A háborúellenes versben ütemesen visszatérő „Ellene!" kiáltás mintha csak Lancet szívéből szólt volna. Hazatérve azzal fordult anyjához, hogy színésznő szeretne lenni, és Miriam Bernstein-Cohennél tanulni. A kérés meghallgatásra talált. Anyja elvitte Bernstein-Cohenhez, Lancet akkor már a Herzlia Gimnáziumban tanult, körülbelül egy évig nála lakott, és megtanulta tőle színjátszás alapjait. Idővel a Kameri Színház színpadán találkoztak újra, Lancet volt a színház egyik alapítója és az egyik sikeres vezető színésznője.

A harmincas években két repertoárszínház volt Erec-Izraelben, a Habima és az Ohel. Mindkettőhöz állandó és zárt társulat tartozott, tagjai már nem voltak pályakezdők. A színházba befogadott új vagy fiatal színészek csak kis vagy mellékszerepeket kaptak. Cvi Friedland, a Habima egyik előrelátó rendezője stúdiót alapított, a fiatal színészeket Sztanyiszlavszkij módszerével tanította, és a rendezésében színre kerülő darabokban léptette fel őket. Lancet a stúdió egyik tagja volt. Színésznövendéktársai között volt például: Hanna Maron, Joszi Jadin, Jichak Silo, Ada Tal, Avraham Ninio. Friedlandet magával ragadta Lancet tehetsége, és átadott neki olvasásra néhány színművet, hogy válasszon közülük. Először kis szerepeket adott neki a rendezésében színre kerülő darabokban, majd Lancet elérte, amit egyetlen fiatal színésznő sem ért el előtte – a Habimában főszerepeket kapott, és előfordult, hogy a színház idősebb színésznőjével együtt játszott az *Érettségi* című darabban (bemutató: 1941. július 12.) és a *Bűn és bűnhődés*ben (1942. április 25.), ami nem kis teljesítmény azokban az időkben.

A második világháború idején jártak, a *jisuv*ot mozgósították. A stúdió fiatal hallgatói sem maradtak ki, 1942-ben bevonultak a brit hadseregbe. Elijahu Goldenberg megalapította az első katonai társulatot, rövid sofőri szolgálat után Lancet csatlakozott hozzá, ott találkozott újra a stúdióból ismert társaival, Hanna Maronnal és Joszi Jadinnal. Leszerelése után a Habimába szeretett volna visszatérni, de egy szép napon az utcán találkozott a színészekkel, Joszef Millóval, Avraham Ben-Joszeffal és Rose Liechtensteinnel, akik így kiáltottak felé: „Téged keresünk!" Kérték, hogy tartson

Batia Lancet és Avraham Ben-Joszef Carlo Goldoni Két úr szolgája *című darabjában*, fotó: G. Sternberg, Kameri, 1945

velük és Jamima Miló val, egy rövid jelenetekből összeállított előadásra készülnek *Akkor és azóta* címmel (*Egyfelvonásosok estje* címen vált ismertté). Azt tervezték, hogy különféle szövegeket választanak a nagy színházakban játszott darabokból, és az akkoriban elfogadott stílustól eltérő módon mutatják be őket. Az előadást megtervezték, az egyfelvonásosokat kiválasztották, már csak egy színésznő hiányzott, aki olyan szerepeket alakít, amilyeneket Liechtenstein és Jamima Milo nem tudtak eljátszani. Lancet, akit ismertek a Habimában játszott szerepeiben, éppen az volt, akit kerestek. Lancet lelkesen igent mondott. Így alakult meg az „egyfelvonásosok együttese", amelyből 1945-ben Kameri Színház lett.

A Kameri eleinte kicsi és szegény színházként működött, de a színészek tele voltak ábrándokkal, lelkesedtek a közös munkáért. Lancet a vezetőség három tagjának egyikeként befolyásolhatta a színház irányvonalát. Kicsi, meghitt színházat szeretett volna, ahol a szöveg és a színész a központ, és a „kamaraszínház" névválasztás ezt a törekvést fejezte ki. Viszont Joszef Millo vezette a színházat, rendezte a darabok nagy részét, és ő nagy, látványos színházat akart. Millo és Lancet nézeteltérése művészeti kérdésekben már a kezdet kezdetén kiderült.

Induláskor, amikor a színház kialakította a maga stílusát és működési módját, a színészek nem csak a szerepükkel foglalkoztak. Lancet és Jamima Milo felelt a jelmezekért és a színpadi kellékekért. Jamima polgári családból származott, az apró részletek és a külcsín vezérelte, és ebből nem engedett. Lancet másképp gondolkodott: „Nem érdekelt a viselet. A nagy dolgok érdekeltek: tragédia, harc az igazságért, egyenlőség."

A Kameri Színház első öt évében korábbi tapasztalatának, sudár termetének és szépségének köszönhette Batia Lancet fiatal színésznő, hogy ő alakította a főszerepek nagy részét. Szinte szünet nélkül, előadásról előadásra játszott nagy sikerű, hosszú ideig műsoron tartott darabokban. A Lancettal egykorú Hanna Maron a Kameri második előadásakor került a színházhoz, amikor Lancet helye rendíthetetlennek látszott. Maron eleinte kisebb és mellékszerepeket kapott. Körülbelül másfél év telt el, és sztár lett a *Senki lánya* (1947. október 28.) című darab főszerepében, a közönség újra és újra látni akarta a színpadon. Ettől kezdve Maron csak főszerepeket vagy mellékszerepeket kapott, kis szerepeket soha többé. Sikere elhomályosította Lancet különleges helyét.

Újabb megrázkódtatás érte a társulatot, amikor megérkezett Peter Frye, a színház első vendégrendezője az Egyesült Államokból. Frye-nak, az ígéretes, tehetséges, karizmatikus fiatal rendezőnek személyes varázsa volt. Azonnal meghódította Batia Lancet szívét, és új távlatokat nyitott meg előtte. Ahogy Lancet mondta: „A provincia provinciájából jöttem. Mi a provincia? Amikor valamilyen gödörben élsz, és ez a világ közepe. Nem tudtam, hogy van világ. Tudtam, hogy Herzlia van Tel-Avivig." Társak lettek, a párkapcsolat gyümölcsöző művészi együttműködést hozott, akkor sem szűnt meg, amikor húsz évvel később személyes útjaik elváltak.

Frye két előadást rendezett a Kameriban, és 1949 végén visszatért az Egyesült Államokba. Lancet utánament, és New Yorkban, a híres Actors Studióban tanult. Amikor az ötvenes évek elején Frye-t visszahívták a Kameriba rendezni, Lancet visszatért vele Izraelbe.

Lancet távolléte idején a rivaldafényt Hanna Maron élvezte, és az új *ole*, Orna Porat érkezéséig és sikeréig a Kameri vezető színésznője volt. Porat

hivatásos és tapasztalt színésznői előmenetelét akadályozta és a szereposztást is befolyásolta gyenge hébertudása. Amikor Lancet visszatért az Egyesült Államokból, a Kameriban három színésznő osztozott a főszerepeken – Batia Lancet, Hanna Maron és Orna Porat –, ők vezették a Kameri Színházat az ötvenes években, vonzották a nézőket, és elnevezték őket a „három gráciának".

A Kameri Színház a többi színházhoz hasonlóan – a Habima és az Ohel – egyesülésként működött. Kezdetben gazdasági egyesülés volt, és a rászoruló színészeknek megélhetést nyújtott – ez a szemlélet tükrözte Lancet világképét. Amikor az ötvenes évek elején az egyesülés felbomlásáról kezdtek beszélni, Lancet határozottan ellenezte, és küzdött a fenntartásáért – sikertelenül. Lancet szerint „fentről jött" a kezdeményezés, és saját színházi pályáján is fordulópontot jelentett.

A Kameri az ötvenes években a legnépszerűbb és legsikeresebb színház volt Izraelben. A sikernek köszönhetően a társulat bővült, a színházban párhuzamosan három bemutatót tartottak, állandó épülete, otthona lett, viszont gazdasági nehézségekkel küzdött. A siker ellenére a gazdasági nehézségek miatt a színház tagsága elégedetlenkedett, Millo vezetéséből hiányolták a művészi próbatételeket is. A három grácia új életre kelt. Meg akarták menteni a színházat. Tevékenységük eredménye az úgynevezett nagy válság (1958): Joszef Millo eltávolítása és az új igazgató, Jaakov Agmon kinevezése.

Agmon ugyan megmentette a színházat művészeti és gazdasági szempontból, de a Kameri már nem volt a régi, kasszasikerre törekedett. Lancet, mindeddig a színház egyik vezető színésznője kapta a legtöbb főszerepet, de a színház irányításával nem békült ki. Újabb törés a színház életében 1961, amikor a Dizengoff passzázs új és modern színházterme lett az otthonuk. Lancet elégedetlenkedett, úgy látta, a fényűző terem a nyüzsgő üzletek és utcák között nem kedvez az alkotó légkörnek. A költözést beharangozó harsány hírverést sem kedvelte.

Új helyüket olyan előadással kellett volna megnyitni, amelyben a színház minden szereplője és munkatársa jelen van, hogy így jelezzék összetartozásukat. De nem ez történt. A legnagyobb megdöbbenésre nem szerepelt a színház egyik alapítója – Batia Lancet. A vezetőség kérte a művészeti bizottságot, hogy találjanak neki szerepet, de amit ajánlottak, nem tetszett neki. Lancet távollétét botrányosnak tartották, felháborodással fogadták – ez is hozzájárult ahhoz, hogy Lancet elhagyja a színpadot.

A hatvanas években Lancet művészi törekvései bővültek, ezekben az években független színészként működött. Először eltávolodott a Kameritől, de vissza is tért, hogy együttműködjön Joszef Millóval újonnan alapított haifai

városi színházában. Társával, Peter Frye rendezővel szorosabbá vált a művészi együttműködés: Lancet két darabban játszott Peter Frye társulatában és rendezésében, Frye színházában és biztatására két készülő filmjében is főszerepet játszott. Az első film, az *I like Mike* (1961) Aharon Megged színdarabjából készült vígjáték. Lancet így beszélt nekem erről: „Sosem gondoltam, hogy filmben játsszak. Egyáltalán nem. Mert úgy látom, nem vagyok fotogén, és tényleg aszimmetrikus az arcom. A jobb oldal elviselhető. A bal oldal kevésbé." Az *I like Mike* nagy sikert aratott, és kereskedelmi szempontból úttörő jelentőségű az izraeli moziban: akkoriban a legnagyobb nézettségű izraeli film volt. Lancet széles körben ismert lett.

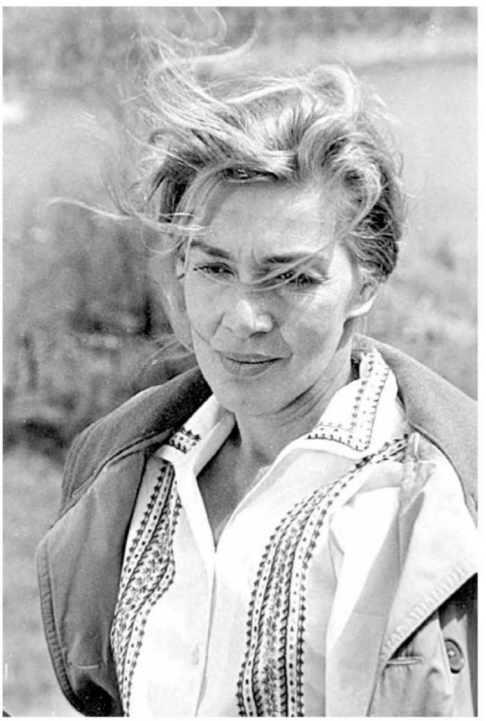

The Hero's Wife Peter Frye és Bomba Cur rendezésében, 1963

A második film, amelyben játszott, a *The Hero's Wife* (1963) Margot Klausner története alapján készült, Lancet Joszef Necerrel dolgozta át és írta a forgatókönyvet. Klausner elégedetlen volt a forgatókönyvvel.

Önéletrajzi könyvében megemlíti a történet feldolgozását és a filmet, de név szerint egyetlen alkotóról vagy szereplőről sem ír. A filmet a legtöbb kritika értékelte, az izraeli filmtörténet a filmipar művészi fejlődésének fontos állomásaként tartja számon. Kereskedelmi sikert nem aratott.

A hatvanas évek elején az izraeli filmművészet még mindig kezdetleges volt. Lancet nem saját hírneve öregbítése miatt játszott a filmekben, hanem ahogy a színházban, a moziban is a társadalmi célok eszközét látta. A *The Hero's Wife* bemutatója alkalmából készült interjúban mondta: „Izraeli filmeket kell készítenünk, el kell mondanunk Izrael történetét, és ezt legjobban filmekkel tehetjük, de nem »cionista«, hanem művészi filmekkel kell a világ értésére adnunk, hogy Izraelben társadalom érlelődik."

Mi jellemzi Lancet színésznőt? Mély hang, tiszta kiejtés, sudár és karcsú testalkat, magával ragadó szépség, a szó szeretete és a szövegelemző

képesség. Szerepeiben a belső logikát kereste, mély megértéssel formálta a figurákat, megtalálta a módját, hogy szívéhez és élményeihez közelítse őket, és hozzátegye személyes varázsát. Hangjával érzelmek széles skáláját érzékeltette. Lenyűgöző volt színpadi megjelenése, nemes személyiségét nem lehetett feledni. Vígjátékok alakjainak formálásakor mintha szórakozott pillantással kívülről nézett volna rájuk. Dicsérő kritikát kapott színházi alakításaiért az *Egerek és emberek* (1951. október 8.), *Az esőcsináló* (1955. június 20.), a *He Walked Through the Fields* (felújítás, 1956) című darabokban, a *The Stone Angel* (1958. október 15.) darabért elnyerte a legjobb színésznő díjat 1958-ban.

Lorca *Yerma* című darabja (1957. március 23.) is büszkeséggel töltötte el, nemcsak alakítása káprázatos sikere miatt – az újságok címlapján két fényképe mellett olvashatták a dicsérő sorokat –, hanem a darab számára fontos témája miatt: meddő nő és szerelem.

Lancet folyamatosan kereste az új művészeti formákkal kifejezhető fontos tartalmakat, és a hatvanas évek végén eljutott a Színészek Színpada társulathoz. Ígéretes fiatal színészek egy csoportja alapította, és a megszokottól eltérő színház létrehozására törekedett. Lancet a *Telemachus Clay* (1967) című darabban játszott. A hetvenes években Lancet felváltva lé-

Batia Lancet és Natan Cogan Richard Nash *Az esőcsináló* című darabjában, Kameri, 1955

pett színpadra Haifában a városi színházban és Tel-Avivban a Habimában. Ezekben az években a színésznő játéka rutinos és érett lett. Érettségét bizonyítja, hogy akkoriban olyan bonyolult, finom típusokat alakított, és olyan mélységgel, ahogy nem tudott volna fiatal korában játszani, és ezeket tartotta a legjobb alakításainak. Mégis, a független színészként végzett munka, a Kameri otthonérzése és biztonsága nélkül nem neki való volt. Érdeklődése is kiszélesedett.

Sokrétű művészeti munkája mellett Lancet a hatvanas években társadalmi tevékenységek felé is fordult. Aktívan bekapcsolódott az Izraeli–Szovjet Baráti Társaság munkájába, a zsidók *alijá*ját segítették, két küldetésen is részt vett. Az izraeli katonai kormányzatot ellenezte, elősegítette az izraeli arab és zsidó állampolgárok közeledését. A zsidó hagyomány is felkeltette az érdeklődését, tanulni Franciaországban kezdte a színháztól kapott továbbképzési évben, ez fokozatosan és egyéni útján a valláshoz vezette. Így hallottam tőle:

Kiléptem a színházból, de ez dátum, vagy eljárás, vagy aláírt dokumentum nélkül történt [...], egyszerűen kisodródtam. Lassan-lassan. Egyszer csak már nem volt kapcsolatom vele. [...] Korábban nem kellett mondanom a nevem. Később, ha mondtam: „Ja, a színésznő." Azután már nem is „a színésznő". Állampolgár voltam. [...] Nem lepődtem meg, aztán már nem is bántott, nyugodt és békés lettem.

A színházban töltött élete szívmelengető és ugyanakkor fájdalmas. Lancet így fogalmazott:

Élményekben gazdag, színes, érzelmekkel és barátokkal teli időszak volt [...], nem is beszélve a tiszteletről, megbecsülésről. [...] A színház egyik része a nyilvános megjelenés. Nálam ez nincs. Nincs! [...] Befelé forduló gyerek voltam. [...] A színház nem ilyeneknek való. [...] Egy rendező azt mondta nekem: „Ragadd meg a fényt!" Ez nem az erősségem. [...] Megfizettem érte. Belső fenyegető zavarok. Még a siker csúcsán is [...] úgy éreztem magam a színházban, mintha idegenek lakomáján vendégeskednék. A lakoma csodálatos [...], az emberek, az események. De nem az én lakomám. Vendég voltam. Most nem vagyok vendég. Annyira otthon vagyok.

A héber színház történetében Lancet munkásságát csaknem elfelejtették. Említik ugyan a Habima stúdió egyik növendékét, a Kameri egyik alapítóját, de félresodródott a Kameri történetében, a színház vezetőségében végzett tevékenysége, központi szerepe: az izraeli színház egyik vezető színésznő főszereplője volt az ötvenes és hatvanas években. Mások, akik

„meg tudták ragadni a fényt", elvonták róla a figyelmet. Némi kárpótlás kilencvenhat éves korában érte, a veterán művészek számára alapított Arik Einstein-díjjal tüntették ki (2018).

Rendkívüli személyiség volt, ragaszkodott a hite szerinti értékekhez. Az átélt nehézségek nem maradtak észrevétlenek a környezete számára az évek során, első tanára, Miriam Bernstein-Cohen számára sem, aki azt írta: „Batia Lancet mindig forradalmi természet volt. Talán emiatt volt annyira bonyolult és fájdalmas útja az életben és a színpadon is."

Héberből fordította Ligeti Zsuzsanna

Háborúk kora, 1939–1948

Faragó Tibor levele Szántó Ervinnek

Petah-Tikva, Eingenim, 1940. február 7.

Kedves Ervin.

Tegnap kaptam meg kedves leveledet, és most igyekszem a lehetőség szerint válaszolni arra a sok kérdésre, amit nekem ott felvetettél. Hogy hogyan indultam el Salvador helyett Palesztinába, azt most hosszú lenne itt leírni. Elég annyi, hogy augusztus 16-án elindultam vonaton Budapestről Várnába, szeptember 2-án hajóra szálltam, és szeptember 19-én kikötöttem Haifában. Szabályosan *alijá*ztam, és ezzel, azt hiszem, mindent megmondtam. Október 16-ig egy, a mi kistarcsai táborunkhoz hasonló helyen voltam. Október 16–23. Tel-Avivban a *Bet Olim*ban laktam, és miután meggyőződtem már ezen rövid idő alatt, hogy jelenleg egyénileg érvényesülni egyáltalában nem lehet, mint orvos pedig végképpen nem, én is az itt legáltalánosabb életformát választottam, a kollektívát egy *havura* képében, míg a nyelvet és sok egyéb föltétlenül szükséges dolgot el fogom sajátítani. Azóta ezen a kollektíván élek, mely megérkezésem előtt két héttel alakult, tizenöt *dunám* (kb. öt magyar hold) területen, mely megérkezéskor tele volt gazzal, most tíz hold szépen termő konyhakert, ötholdnyi területen pedig sátraink állnak, van kőházunk és faházunk is, de ebben az étkezőhelyiségek, konyha, műhelyek, betegszoba van, mi sátrakban lakunk, két-három ember egy nagy sátorban, mi ezen éghajlat alatt jól kibírható, egészben kb. három-négy hideg éjszakánk volt. A kollektíva hetven tagból áll, főképpen magyarokból. Az étkezés rossz, közepes, húst csak havonta egy-kétszer eszünk hivatalosan, de a környéken lakók állandó meghívásai folytán mindenkinek módjában áll kosztján kissé javítani. A kollektívában munkádért mindent megkapsz, csak pénzt nem. Hogy mi az a minden, az attól függ, hogy milyen jól prosperál a kollektíva, de egy biztos, hogy megélhetési gondjaid nincsenek, annak ellenére, hogy például a mienk egy most alakult s bizony a kezdet nehézségeivel még erősen küzdő valami. Egy bizonyos, hogy sohasem éhezel, mindennapi gondjaid nincsenek, és egészen tűrhető állapotok uralkodnak egy ilyen közösségben. Most tudom, hogy sok minden érdekelne egy ilyen kollektív élettel kapcsolatban, de a részle-

Faragó Tibor és Szenes Hanna, Nahalal, 1939. november

tes leírásához tíz-tizenöt oldal sem volna elég, ezt pedig a cenzúra nem engedné át, és joggal, ezért most inkább még magamról fogok írni néhány sort, és Te legközelebbi leveledben megint fölteszed a Téged leginkább érdeklő kérdéseket, és én arra, ha a körülmények és a kérdések olyanok, hogy lehet felelni reájuk, akkor szerény képességeim szerint igyekezni fogok azokra kimerítő választ adni.

Én ebben a kollektívában először csak egyszerű munkás voltam, dolgoztam otthon a kertben, a telep építésénél, a különböző műhelyekben, építettem országutat (*kvi*sek), és részt vettem *katif*on (narancsszüret), megismertem és megtanultam használni a speciális palesztinai szerszámot, a *turjá*t [kapa]. Ma már elértem sok munkával és fáradozással, hogy a kollektívának a betegsegélyező által megbízott egészségügyi felügyelője vagyok, és a munkám teljesen csak orvosi, a betegek ellátása, betegszoba, konyha stb. tisztaságára felügyelni, és ehhez hasonló dolgok. Délelőtt azonkívül bejárok a betegsegélyezőbe, hol a főorvos mellett vagyok, és tanulom az itteni receptúrát, speciális megbetegedéseket, és elsősorban a héber nyelvet, mely itt nagyon fontos, bár a jiddis szavakkal kevert németet is csaknem mindenki érti. Én tehát most nagyjából meg vagyok elégedve, bár a kollektív életformát én egy életre elfogadni nem tudom, és amint sikerül a *licens*t a működésre megkapnom, el fogom hagyni. Erre már konkrét ígéretem van, és csak bizonyos időt kell kivárnom, a diplomám itt vizsga nélkül is érvényes.

Néhány szót akarok írni az általános helyzetről. Jelenleg itt sem jobb, sem rosszabb a helyzet, mint azt hiszem, mindenütt a világon. Az egyéni érvényesülés csaknem lehetetlen, csak kollektívában lehetséges a megélhetés az újonnan jötteknek, és ott is bizony képzettségre és szakmára való tekintet nélkül erősen kell dolgozni, mint ahogyan én is tettem az első hónapokban, és talán csak véletlenen múlt, hogy sikerült orvosi beosztást kapni.

Bármikor írsz, nagyon fogok örülni neki, sokszor ölel, Tibor.

Nagyanyádnak és édesanyádnak add át kézcsókomat.

Weisz Joszef levele Szántó Ervinnek

Jeruzsálem, 1940. április 10.

Kedves Szántó doktor,
leveled annál is jobban esett, mert a barátság és nem a konvenció szabályai szerint: megelőztél engem. Hogy azonnal nem válaszoltam rá, egyrészt anyagi helyzetemmel kapcsolatos testi-szellemi fáradtságból eredt – a legutolsó hónapig igen bizonytalan anyagi körülmények között éltem, s ez a megfogalmazás még nagyon gyengéd –, másrészt információt, általános benyomást kívánsz tőlem, amit, azt hiszem, felelőtlenség lett volna azon melegében papírra vetni, és objektív beszámoló gyanánt külföldre küldeni. [...]

Szántó Ervin bevonulás előtt

Innen, Jeruzsálemből különben sem látja az ember az egész országot. A földeken még nem voltam, csak átutazóban, Haifába menet. Pedig a cionizmus nem Jeruzsálemben vagy Tel-Avivban bizonyul valónak vagy valótlannak, hanem a *kibuc*okon és *mosav*akon. A *peszah*i szünetet már elmulasztottam, de nyáron feltétlen meg akarom nézni közelebbről ezt az életet. Akik látták, odavannak érte, bár bizonyos, hogy a munka kemény. Mégis, többet érnek azok az egyetemisták, akik *kibuc*ba mentek, mint mi, akik a Scopus-hegyen magolunk.

Azt hiszem, a cionizmus minden etikai érve áldozatul esnék annak a kényszerítő körülménynek, ha a telepítést nem lehetne folytatni.

Hogy magamról is írjak valamit: zsidó történelem a főszakom, mellette mellékszakként zsidó filozófia és kabbala. Az egyetem nívója – különösen természettudományon és néhány szellemtudományi fakultáson – igen magas, kár, hogy a diákok egy része nincs tisztában evvel, és nem tudja értékelni. [...]

Legközelebb többet. Üdvözöl,

Joszef

Faragó Tibor orvosnak (Szenes Béla író unokaöccse, Szenes György és Hanna unokatestvére) és Weisz Joszefnek, a haszid mozgalom és a kabbala tudósának levele a Szántó család dokumentumai között maradt meg, a kéziratokat és Szántó Ervin fényképét unokaöccsének, dr. Szántó István orvosnak köszönjük. Dr. Szántó Ervin ügyvéd valószínűleg a budapesti cionista ifjúsági mozgalomban ismerkedett meg a levelek írójával, *alijá*ra készült, de nem távozott időben Magyarországról. 1942-ben Ukrajnában a munkaszolgálat áldozata lett.

Szenes Hanna levele Szenes Györgynek

Haifa, 1943. december 26.

Drága Gyurkám!
Vannak levelek, amiket nem azért ír az ember, hogy elküldje. Amiket meg kell írni anélkül, hogy kérdezze az ember: vajon el fog-e jutni a címzetthez.

Holnapután valami új dologba fogok. Talán bolondság. Talán fantasztikus. Talán veszélyes. Talán száz közül egy – talán ezer közül egy – az életével fizet. Talán kevesebbel, mint az élet, talán többel. Ne kérdezd. Fogod tudni, miről van szó.

Gyurkám, meg kell Neked magyaráznom valamit, ki kell magamat mentenem, fel kell készülnöm arra a percre, mikor Te itt fogsz állni az ország határain belül, várva a percet, hogy hat év után viszontlássuk egymást, és mikor kérdezni fogod: „Hol van?" – röviden fognak felelni: „Nincs. Nincs itt."

Vajon meg fogsz-e érteni? Vajon fogod-e hinni, hogy több mint gyerekes kalandvágy, több mint fiatalos romantika vonzott. Vajon fogod-e érezni, hogy nem tehettem egyebet, hogy ezt kellett tennem.

Vannak események, amik mellett az ember élete semmivé válik, értéktelen játékszerré vagy követeléssé, tenni valamit, akár az élet árán is.

Félek, Gyurkám, hogy üres szavakká válnak érzések, amik annyira égettek, mielőtt szavak voltak. Nem tudom, fogod-e érezni mögöttük a kétségeket és vívódást és minden harc után az új elhatározást.

Nehéz, mert egyedül vagyok. Ha lenne valaki, akivel nyíltan és bátran beszélhetnék, ha nem az egész teher az enyém lenne – ha beszélhetnék Veled. Ha van, aki megérthetne, hiszem, hogy Te azok közt vagy. Ki tudja – hat év olyan hosszú idő.

Elég magamról – talán túl sok. Szeretnék mondani Neked néhány szót az új élethez, az új hazához – ahogy én látom. Nem akarlak befolyásolni – látni fogod magad is, mi az ország. De le akarom írni, hogy látom én.

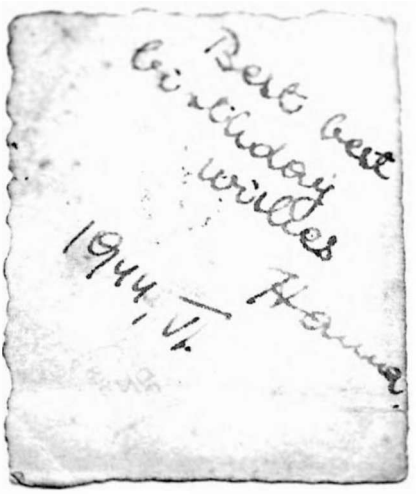

Szenes Hanna, Jugoszlávia, 1944. június

Először is – szeretem. Szeretem a százarcú táját, százféle éghajlatát, százszínű életét. Szeretem az újat és a régit benne, szeretem, mert a mienk – nem, nem a mienk, de mert elhitethetjük magunkkal, hogy a mienk.

Azután becsülöm. Nem mindent. Becsülöm az embereket, akik hisznek valamiben, és az ideálért megküzdenek a mindennapi valósággal, becsülöm azokat, akik nem csak egy percért és egy fontért élnek. És úgy láttam, hogy itt több van belőlük, mint bárhol másutt.

És végül is hiszem, hogy ez az egyetlen helyes megoldás számunkra, és ezért nem kételkedem a jövőjében, bár egész biztos vagyok, hogy igen nehéz és vívódásos lesz. Ami a *kibuc*ot illeti – nem hiszem, hogy tökéletes, bizonyára igen sok formán fog még keresztülmenni, de hogy a mai körülmények között a céljainknak legjobban megfelelő és az elképzeléseinkhez legközelebb fekvő életforma – abban nem kételkedem.

Egyre van szükség: bátor és előítélet-mentes emberekre, akik tudnak és akarnak saját fejükkel gondolkodni, nem pedig fagyott gondolatok gépies szolgáira. Ez pedig a legnehezebb. Könnyű az ember kezébe törvényt adni: élj szerinte. Nehezebb valóban követni. De a legnehezebb állandó önvizsgálat és önfigyelés közben törvényt hozni saját maga számára. Úgy hiszem, ez a törvényhozás legmagasabb formája, egyben az egyetlen jogosult formája. És ez a forma építhet csak új, megelégedett életet.

Sokszor kérdem magamtól, mi lesz a *kibuc* sorsa, ha az új építés varázsa elmarad, ha a létküzdelem lecsendesedik tervszerűen megszervezett bőséges életté – mi fogja mozgatni az embereket, mi fogja kitölteni az életüket.

Nem tudom a választ. De ez az idő olyan távoli, hogy jobb aktuálisabb dolgokra gondolni.

Ne hidd, hogy rózsás színben látok mindent. A hitem szubjektív adottság, és nem a külső körülmények következménye. Látom világosan a nehézségeket, kintről és bentről egyaránt. De látom a jó oldalakat is, és főleg, amit előbb is mondtam: ez az egyetlen út.

Nem írtam valamiről, ami sokat foglalkoztat: anyuka. Nem vagyok képes írni erről.

Elég ebből a levélből – remélem, nem fogod megkapni, vagy ha igen – miután már találkoztunk.

Ha mégis másképp lenne, Gyurkám, végtelen szeretettel ölel

Húgod

(A levelet a kurzus kezdete előtt írtam.)

Szenes György levele Szenes Bélánénak

Jeruzsálem, 1944. november 25.

Drága Anyám!
Szomorú szívvel írom meg ezt a levelet, olyan pillanatban, amikor gondolataim – inkább, mint bármikor is – csak Veletek vannak.

Utolsó híreim Rólad április havából származnak, amit Spanyolországon keresztül kaptam meg. Azóta semmit sem hallottam Rólad, és képzelheted borzasztó aggódásaimat, hiszen a magyarországi tragédia részleteiről én is informálva voltam. Az egyedüli reményem mégis csak abban van, hogy Te is a bergen-belseni cseretáborba kerültél a *certifikat* révén. Én a mai napon a Szochnutnál voltam, és végigböngésztem egy háromszázas listát abból a táborból, de a Te nevedet nem találtam meg, de remélem, hogy az utána következő listákon Te is rajta leszel.

De erről én már csak levélben értesülhetek, mert addigra már a Zsidó Brigádban leszek (kb. 44. dec.). Egypár szóban szeretném ismertetni palesztinai történetemet.

1944. február 1-én érkeztem meg az országba körülbelül azokban a napokban, amikor Anikónak Egyiptomba kellett menni a hadsereggel. E körülményeket figyelembe véve az ő közbenjárásával azonnal kikerültem Atlitból, és vele egy napot együtt lehettem hatévi távollét után. Ez a pár óra elrepült, mint az álom, de részemre kimondhatatlanul sokat jelentett.

Én is gondoltam a bevonulásra, de az akkori időkben nem volt aktív harcoló zsidó egység, és az angol hadseregbe nem akartam beállni, mint ahogy hajdan a francia hadseregbe sem jelentkeztem. Elég sok országban már megfordultam ahhoz, hogy tudjam, hogy minket sehol sem szeretnek, és egyiknek az érdekéért sem vagyok hajlandó az életemet kockáztatni, ha még egy közös ellenségről van szó.

Evvel szemben láttam, hogy az országot építeni kell, mert számunkra nincs más megoldás, bármilyen nehéz is az út, ezt a történtek sajnos túl kézzelfoghatóan bebizonyították.

Anikó távollétében egy másik fiatal *kibuc*ba mentem, ahol a túlnyomó többség erdélyi magyar zsidókból áll, és így a kezdetbeni nyelvi nehézsé-

Szenes György – képeslap anyjának, 1945. november 15.

gekkel nem kellett megküzdeni. Itten mintegy tíz hónapot töltöttem el, ebben a szimpatikus, dolgos fiatalok társaságában, és meg is lettem volna teljesen elégedve evvel az egyszerű, dolgos és egészséges életformával, ha nem a mai időket éltük volna. De a sors nem így akarta. A Te *alijázásod* reménye napról napra csökkent, Anikóról is csak ritkán hallottam. Ilyen körülmények között ez a szép, csendes élet, amire éveken át vágyódtam, elviselhetetlenné vált. Az a tudat, hogy a *kibuc*ban fontos és hasznos minden egyén, nagy hatással volt rám, és elvemhez híven idegen hadseregbe nem álltam be. De amikor a Zsidó Brigádot felállították, és a *kibuc*oknak is kellett embereket küldeni, egy pillanatig sem haboztam. Illetve Te voltál az egyetlen ok, ami sokáig habozásra késztetett, arra a csodálatos szerencsére gondoltam, ha netalán Te mégis ideérkeznél, és egyikünk sem lenne itten. De ha rágondolok, hogy Te mi mindenen mehettél keresztül, és a többi számtalan barátok és rokonok, és Anikómra is gondolok, úgy ökölbe szorul a kezem, és másra nem tudok gondolni. Számomra ilyenkor a *kibuc*, a munka, az emberek, az egész világ megszűnik. Félek, hogy ezek az érzések üres szavakká válnak, mire a papírra vetem őket, de Te biztosan megértesz. Most ütött a bosszú órája, és nem mulaszthatom el az alkalmat, hogy mint egyenrangú fél megragadhassam a fegyvert, most, mikor nincsenek megkötve a kezeim. Mert ha sok elszántsággal, de egyben szerencsével is

sikerült idemenekülnöm, talán mégsem pusztán az életem megmentéséért történt.

Az ember, jobban, mint bármikor is, az események játékszerévé válik. A legszebben és pontosabban elképzelt tervek is hiábavalóak, és szétoszlanak, mint a füst. De majd ha a vihar elül, és a szenvedélyek lecsillapodnak, és ha a sors is úgy akarja, akkor az emberek, akiket a szeretet szálai erősen egymáshoz fűznek, ismét egymásra találnak, és ha valamiben tudok még hinni, akkor ebben hiszek. És még hiszek az ország jövőjében is, és akarom a *haverim*mel a megkezdett munkát tovább folytatni. […]

Milliószor ölel szerető

Fiad

Tamar Ketko

Az ejtőernyősök küldetése Európában: magyar vonatkozások

1942. november 23-án a *Davar* című lapban jelent meg a hír: „a nácik megkezdték a zsidók villámgyors megsemmisítését". 1942 folyamán azoktól, akiknek sikerült megszökni a lengyelországi gettókból, elért a *jisuv*ba a németek működéséről, a szisztematikus népirtásról szóló hír, és megszületett a döntés, hogy növelik a Hagana brit hadseregbe bevonult tagjainak részvételét a hadsereg illegális tevékenységében, és bevetik őket Európában. 1943 januárjában a Hagana vezetője, Elijahu Golomb és a Palmah parancsnoka, Jichak Sade azzal a példátlan tervvel állt elő, hogy dobjanak le Európában egy ötszáz–ezer fős harci egységet, amely a helyiekkel közösen megszervezi a németek elleni Haganát, és ezzel párhuzamosan próbálkozik a zsidók mentésével. Senkinek fogalma sem volt a tényleges európai helyzetről, és ki gondolta volna, hogy léteznek táborok, ahol gázkamrákban és krematóriumokban naponta zsidók ezreit semmisítik meg. A *jisuv* tervére a koronát a brit hadsereg különleges egységeiben szolgáló ejtőernyősök és távírásztisztek küldetése tette fel 1943 és 1945 között. Mivel a *jisuv*nak nem volt lehetősége önálló tevékenységre, arra kényszerült, hogy szorosan együttműködjön a brit titkosszolgálattal, amely európai földalatti mozgalmat működtetett, és a fogságba esett szövetséges katonák kimentésén ügyködött. 1942-ben a Szochnut azzal a kéréssel fordult a brit parancsnoksághoz, hogy vonja be a *jisuv*ból bevonuló katonákat a különleges egység (Special Operations Executive, SOE) mentőakcióiba és néhány, a megszállt országokban az ellenséges vonalak mögött folytatott hírszerző tevékenységbe, különösen a Balkánon, ahol ekkoriban még léteztek nagy zsidó közösségek.

1943 elején, bár kezdetben húzódoztak, megértették az angolok, milyen lehetőség rejlik a zsidó önkéntesekben, akik a balkáni országok állampolgárai, illetve románul, magyarul, olaszul, szlovákul beszélnek, minden ügynöknél jobban ismerik a helyi terepet, ejtőernyős- és távírászkiképzésre alkalmasak. A katonai hírszerzés hadifoglyokért felelős részlege, az M19 jelölte ki a felügyeletével küldetésbe indított ejtőernyősök kevés eséllyel végrehajtható fel-

adatát: szökött hadifoglyokat és ellenséges területen bujkáló angol katonákat mentsenek. Mindkét fél ismerte és jóváhagyta az önkéntesek kettős feladatát: brit ügynökök, és zsidó küldetést hajtanak végre. A jelölteket a Palmah német és balkáni részlegéből, a *jisuv* brit hadseregben szolgáló önkénteseiből, az ifjúsági *haluc*mozgalom és *kibuc*ok tagjaiból választották, akik nem sokkal korábban *alijá*ztak a célországokból. A Szochnut az *alijá*ért felelős hivatallal és a Haganával együtt különleges bizottságot hozott létre, ez a bizottság végezte a sorozást. A jelentkezők nyelvtudását, földrajzi ismereteit vizsgálták meg, állóképességüket kritikus helyzetben és életveszélyben, elkötelezettségüket, technikai és fizikai felkészültségüket. A gyorsított kiképzés gyors cselekvőképességet, alkalmazkodást, bátorságot követelt.

Kétszázötvenen jelentkeztek a *jisuv*ból a brit hadsereg különleges alakulatába, száztízen végezték el a kiképzést. Távírászok, hírszerzők, ejtőernyősök lettek Egyiptom, Ramat-David és az olaszországi Bari kiképzőtáboraiban, technikai és bevetési nehézségek miatt csak harminchármat dobtak le ejtőernyővel, a többiek más utakon jutottak be a célországokba. Magyarországra három ejtőernyős, Szenes Hanna, Goldstein Ferenc és Joel Palgi ment. Öten Szlovákiában a partizánok közé vegyültek, és részt vettek a szlovák nemzeti felkelésben, Reik Haviva, Cvi Ben-Jaakov, Reisz Rafael (Rafi), Aba Berdicsev, Hermes Haim. Hatan Észak-Olaszországba mentek, a legismertebb Enzo Sereni, akit idősebb kora ellenére dobtak le, elfogták, és a dachaui koncentrációs táborban pusztult el. Ketten Bulgáriában, kilencen Romániában működtek, tízen a jugoszláv partizánokkal harcoltak a brit összekötő egység keretében. Ketten Ausztriában és Franciaországban voltak. Israel Maharik erec-izraeli orvost több alkalommal is ledobták a partizánok erdős területein.

Úgy tervezték, hogy az ejtőernyősök lesznek az élővédek, és utánuk nagyobb erőket küldenek, de részben az angolok ellenérzései, részben a bevetésekkel kapcsolatos, megoldatlan akadályok miatt erre nem került sor. Három női ejtőernyőst indítottak a küldetésbe: Reik Havivát, Szenes Hannát és Surika Bravermant. Havivát társaival, Reisz Rafival és Cvi Ben-Jaakovval együtt Szlovákiában kivégezték. Szenes Hannát katonai per után a Margit körúti fegyházban végezték ki. Surika a partizánok között működött, segített zsidók szöktetésében, és visszatért a Samir *kibuc*ba. A jugoszláviai partizánok területére dobták le őket, hogy onnan átjussanak Romániába és Magyarországra.

Íme, néhányuk története.

Az első ejtőernyős, Perec Rozenberg távírász- és morzeszakértő Magyarországon született, 1942-ben önkéntesként került a brit hadseregbe, felismerték kiváló műszaki képességeit. Ejtőernyős-kiképzés után ellensé-

ges területen a brit hadsereg különleges egységénél szerb–horvát ügynökök kémtevékenységét irányította. 1943 májusában egy brit kommandós felderítőegységgel dobták le a montenegrói Durmitor-hegységben, hogy csatlakozzon Tito partizáncsapatához, és hamarosan az egyik vezető katonai tanácsadója lett távírászi és hírszerzési kérdésekben. A háború végén visszatért Erec-Izraelbe, a hírszerzés és a technológia terén szerzett tapasztalatait és szakértelmét a hadseregnél és az iparban kamatoztatta. Kairóban részt vett az ejtőernyősök, többek között Szenes Hanna felkészítésében.

Az ejtőernyősök a Maagan *kibuc*ból: Goldstein Ferenc, Joel Palgi, Tibi Kedar, Jona Rosen

Szenes Hanna Budapesten született és nevelkedett. Apja, Szenes Béla ismert író Hanna gyerekkorában elhunyt. Hanna 1939-ben *alijázott*, a nahalali mezőgazdasági iskolában tanult, majd csatlakozott Szdot-Jam *kibuc* alapítóihoz. 1944. március 13-án, kimerítő felkészülés után barátaival, Jona Rosennel, Aba Berdicsevvel és Reuven Dafnival együtt Jugoszláviában dobták le. Szenes Hannának és Rosennek Magyarországra, Aba Berdicsevnek Romániába kellett átjutnia. Reuven Dafninak, aki Jugoszláviában született, és jól ismerte a terepet, jutott a feladat, hogy fogadja a zsidókat, és juttassa át őket Olaszországba. Az ejtőernyősök néhány napi menetelés után eljutottak a partizánok főhadiszállására. Dafnit és Szenes Hannát horvát partizáncsapathoz küldték. Három hónapot töltöttek velük, csatlakozott hozzájuk a Hasomer Hacair két tagja, egy francia katona és egy fiatal keresztény lány, akivel Szenes Hanna személyazonosságot cserélt. Goldstein Ferenc és Joel Palgi bevetésére egy hónappal később került volna sor. A terv szerint Jugoszláviában kellett volna földet érniük, átszökni a magyar határon, a brit sereg hírszerzőjeként működni, segíteni a magyarországi zsidóság mentésében.

Háttérként néhány fontos tény a magyarországi zsidóság szervezeteiről az ejtőernyősök küldetése idején: 1943 végén a Szochnut vezetősége Konstantinápolyban kinevezte a magyarországi Hagana parancsnokává a Mentőbizottság tagját, doktor Schweiger Miklóst. Feladata részeként 1944 elején kapcsolatba lépett Kasztner Rezsővel, hogy megvitassák a Szochnut egyik tagjának tervét: a Hagana tisztjeit küldenék Erec-Izraelből Magyarországra.

1944. április 4-én, két héttel azután, hogy a németek megszállták Magyarországot, egy SS-különítmény azzal a céllal érkezett Schweiger lakóhelyére Szabadkán, hogy letartóztassa. A Gestapo budapesti börtönébe zárták, onnan július közepén a mauthauseni megsemmisítőtáborba deportálták. Schweigert és Kasztnert a Szochnut a magyarországi Hagana hívének tartotta, és nevüket, címüket a brit parancsnokság átadta a három ejtőernyősnek, Szenesnek, Palginak és Goldsteinnek, hogy szükség esetén vagy személyes védelemért hozzájuk forduljanak, amikor átlépik a magyar határt, és megkezdik tevékenységüket. A tragikus valóságból megértjük, hogy Schweiger sorsa alakulása miatt nem tudta betölteni feladatát, Kasztner pedig nem igazán felelt meg a Hagana, a Szochnut és a három ejtőernyős elvárásainak, de ennek kifejtésére nem ez a megfelelő hely.

Március 19-én Magyarországot megszállta a német hadsereg, és a helyzet gyökeresen megváltozott. Nem egy németekkel szövetséges országba, hanem egy németek által megszállt országba kellett átszökniük. Bár társai figyelmeztették Hannát, és Dafnival is megegyezett, hogy három hétig vár rá, június 9-én mégis úgy döntött, hogy három kísérőjével átlépi a magyar határt. A határ közelében elfogták, és rádiókészüléket találtak nála. A németek kegyetlenül megkínozták, az ügynökök küldetéséről és a partizánokkal való kapcsolatáról vallatták. Mivel nem tört meg, átadták a magyar rendőrségnek, amely Budapesten bebörtönözte. Kémkedés és hazaárulás vádjával állították bíróság elé. A gyötrelmes vallatások ellenére sem vallott az ejtőernyősök küldetéséről, és kegyelmet sem kért, bár a lehetőséget felajánlották neki. A börtönben találkozott anyjával, Szenes Katóval, akinek fogalma sem volt lánya küldetéséről. 1944. november 7-én, miután bűnösnek találták, és huszonharmadik életévét betöltötte, egy kivégzőosztag a börtön udvarán kivégezte. Dafni hat hetet várt Szenes Hannára hiába. Megértette, hogy valami történt vele, mivel megszakadt a kapcsolatuk. Sikerült kijutnia a hadműveleti területről, és sikerrel eljutott Kairóba. Kérésére csatlakozott a Zsidó Brigádhoz, és folytatta cionista tevékenységét.

Dafni 1936-ban *alijázott*, egyike volt Ein-Gev *kibuc* alapítóinak. A háború után az Egyesült Államokban Izrael Állam konzulja, 1995-ig pedig a Jad Vasem vezetőségének elnökhelyettese volt. Nem sokkal azelőtt, hogy

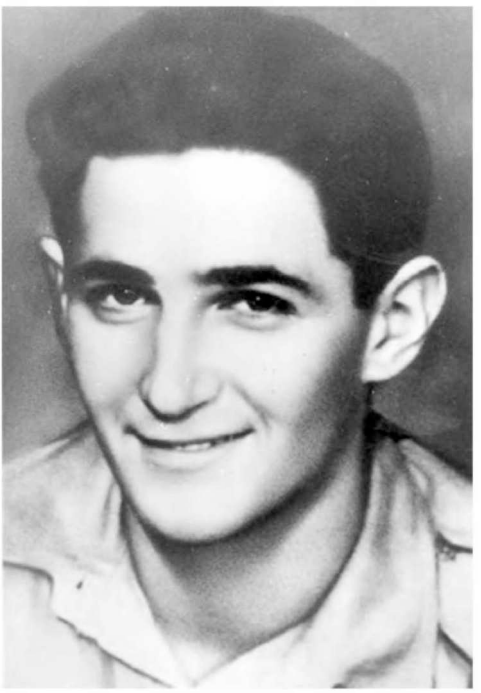

Goldstein Ferenc

Szenes Hanna elindult a magyar határ felé, átadta Dafninak egy cédulán a később ismertté vált versét, a *Boldog a gyufát*, és kérte, ha nem térne vissza, juttassa el a barátainak a Szdot-Jam *kibuc*ba. A történelmi pillanatban, feszült légkörben Dafni haragudott, hogy Hanna elindul a határ felé, és a cédulát dühösen a bokrok közé dobta. Ahogy továbbment a csalitosban, hirtelen érezte, meg kell keresnie a cédulát. Visszament, kereste és megtalálta. Amikor visszatért Erec-Izraelbe, eljuttatta a verset Hanna barátainak. Köztük Jona Rosennek, aki Erdélyben született, és 1939-ben *alijázott*. Belépett a Palmahba, részt vett a magyarországi mentési akcióban. A magyar rendőrség letartóztatta és bebörtönözte, majd visszatért Erec-Izraelbe. Részt vett a függetlenségi háborúban és a Maagan *kibuc* alapításában.

Mi történt Joel Palgival és Goldstein Ferenccel?

Joel Palgi Erdélyben született, 1939-ben *alijázott*, Maagan *kibuc* egyik alapítója volt. Goldstein Ferenc is Erdélyből *alijázott* tizenhét éves korában, és Afikim *kibuc* ifjúsági csoportjához került. Ott ismerkedett meg a nála néhány évvel idősebb Jona Rosennel és Joel Palgival, akik később a küldetésben társai lettek. Maagan *kibuc* alapítóihoz csatlakozott. Ifjú kora ellenére bekerült az ejtőernyősök közé, mert különösen bátornak és elkötelezettnek találták, magyarul is, románul is beszélt, ez a küldetés szempontjából kulcsfontosságú volt. 1944. április 13-án Goldstein Ferencet Joel Palgival együtt ledobták Jugoszláviában, és a határátlépés idejére várakozva a jugoszláv partizánok akcióiban vett részt. Két hónappal később, nem sokkal azután, hogy Szenes Hanna átlépte a határt, mindketten átszöktek Magyarországra. Palgit, ahogy Szenest is, azonnal elkapták, de Goldsteinnak sikerült ideig-óráig Budapesten megbújnia azok között a zsidók között, akik arra vártak, hogy a Mentőbizottság és a hatalom közti megállapodás

értelmében elhagyják Magyarországot. Megdöbbenésére itt találkozott a szüleivel, akik arra készültek, hogy végül Erec-Izraelbe mennek, úgy sejtették, hogy a fiukat ott találják. Goldstein lemondott arról, hogy szüleivel együtt hagyhatja el Magyarországot, elbúcsúzott tőlük, lehetőséget keresett bebörtönzött társai kiszabadítására. A Gestapo és a magyar rendőrség elkapta, kegyetlen kihallgatások után Németországba, az oranienburgi koncentrációs táborba deportálták, 1945. március 1-én kivégezték.

Joel Palginak sikerült megmenekülnie. Miután Európából visszatért Erec-Izraelbe, számos feladatkört töltött be, többek között az izraeli hadsereg ejtőernyős-alakulatának első parancsnoka volt.

Hasonló küldetéssel ért földet Szlovákiában Aba Berdicsev, miután Jugoszláviában kétszer is ledobták, amerikai katonatisztekkel érkezett a román határ térségébe, elfogták, egy pozsonyi börtönben kivégezték. A szlovák felkelés elleni német támadásban életét vesztette Reik Haviva, Reisz Rafi és Cvi Ben-Jaakov. A csoportból csak Hermes Haim maradt életben, Magyarországon született, 1940-ben illegálisan *alijázott*, és egy évig Atlitban tartották fogva. Hermes a cionista ifjúsági mozgalom egyik alapítója volt, a Kfar-Glikson *kibuc*ban telepedett le. 1944-ben önkéntesnek jelentkezett az angolok különleges ejtőernyősegységébe, Jugoszláviában kétszer dobták le, Csehszlovákiában pedig Reik Haviva, Cvi Ben-Jaakov és Reisz Rafi társaságában. Társaival és a partizánok oldalán a németek ellen harcolt az erdőkben és a hegyekben az Amszterdam hadműveletben, és egy évre megszakadt vele minden kapcsolat. Csak amikor visszatért Erec-Izraelbe, akkor derült ki, hogy életben maradt, addig mindenki azt gondolta, hogy a küldetés során társaival együtt vesztette életét, vagy a németek fogták el, és egy megsemmisítőtáborba hurcolták.

Az ejtőernyősök küldetéséről a megszállt Európában 1944 és a háború vége között máig viták dúlnak, akár a küldetés eredményéről, akár a küldetés köré szőtt nemzeti ethoszról esik szó. Egyesek szerint a zsidó vezetőség nagyképű kezdeményezése azt próbálta bebizonyítani a brit hadseregnek, hogy a *jisuv* önkéntesei hozzájárulhatnak a náci Németország elleni harchoz azon túl is, hogy segítenek zsidó társaik mentésében, akiknek ebben a drámában kulcsszerep jutott. Mások a hadsereg történészei közül eleve kudarcra ítélt, öngyilkos akciónak tartják a küldetést, mert a valóság téves, naiv és szakszerűtlen olvasatára épült. Mégis mit tehetett volna egy csoport harcos a Palmahból és a „romantikus, kalandvágyó" *kibuc*lakók a Harmadik Birodalom seregeivel és kiszolgálóival szemben a megszállt országokban? A légierő, a tengerészet, a szárazföldi haderő, a hírszerzés, a propaganda több százezer felkészült katonájával szemben? A legtöbb küldetésben részt vállaló ejtőernyős, bár nem tudott mindent a megsemmi-

sítés mértékéről és jellemzőiről, felmérhette, hogy nem tudják felszabadítani Európa országait a náci megszállás alól, és a zsidókat még kevésbé a német hatalom alá vont területekről. Csupán hozzá akartak járulni a háborús erőfeszítésekhez, és a brit hadsereg keretében, kiképzés és katonai akciók során megszerezni a harci tapasztalatot, fejleszteni a képességeiket, hogy amikor eljön az ideje, küzdjenek az állam függetlenségéért. Ez volt a hivatalos és a bevallott cél. De a küldetés titkos és annál is fontosabb célja az volt, hogy segédkezet nyújtsanak azoknak a zsidóknak, akik elmenekültek, elrejtőztek az erdőkben, a partizánok között, vagy a helyi lakosok bújtatták őket, hogy minden úton-módon lelkileg és anyagiakban támogassák őket, még akkor is, ha mindennek csekély esélye lehetett. Ne feledjük: a *jisuv* ejtőernyősei bátran és kitartóan, minden esély ellenére ragaszkodtak céljukhoz, emlékeznünk kell arra, hogy akár az életüket is feláldozták a zsidók megmentéséért – be akarták bizonyítani azoknak, akik bírálták a *jisuv*ot, hogy nem tesznek eleget az Európa zsidóságát pusztító németek ellen, hogy vannak fiatalok, akik nem ülnek ölbe tett kézzel, és az életük feláldozásától sem riadnak vissza.

Az ejtőernyősök emlékére kiadott bélyeg

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Talya Klayner-Dayagi

Krumplileves a német fogolytáborban

Mi hajtotta az önkénteseket?

Nagyjából fél évvel a második világháború kezdete előtt, 1939. március 11-én lépett életbe az 1939. II. (honvédelmi) törvény. Magyarországon ezzel létrejött a munkaszolgálat intézménye. A Magyar Honvédségben szolgáló zsidók jogai csorbultak. A jogelvonással a honvédségben szolgáló zsidókat korlátozott jogú kisegítő alakulatokba osztották, közvetetten a német hadigépezetet támogatták. Weidlinger Endre Bandi Budapesten született, a honvédség híradó alakulatánál szolgált tizedesként. Hároméves szolgálati múltja volt. Helyzetének változása miatt hirtelen a hadseregen, majd nyomban utána a városon kívül találta magát. Pető Gavriel John is Budapesten született, az egyetem orvosi fakultásáról bocsátottak el. Behívót kapott, de úgy döntött, nem vonul be munkaszolgálatra, hanem elmenekül Erec-Izraelbe.

A hitleri Németország ellen felszólító plakát Erec-Izraelben

Így indultak el magyarországi zsidó fiatalok; egyesek legális, mások illegális úton Erec-Izrael felé, ahol találkoztak más fiatal ma-

gyar anyanyelvűekkel, akik még a harmincas évek során *alijáztak*, köztük volt a pápai Schiller Jaakov is, aki a „védőfal és őrtorony" (1938) akcióval létrehozott Sarona *mosav* egyik alapítója volt Galileában, őrszolgálatot teljesített Galileában és Herzliában, a tel-avivi kikötő építésében is részt vett.

A második világháború kitörését követően az angolok felszólították a *jisuv* fiataljait, hogy önkéntesként csatlakozzanak a brit hadsereghez. A magyarországi fiatalok közül sokan bevonultak, hogy ezernyi más, Európából menekült (részben lengyel és német) zsidó fiatal és számos, a *jisuv*ból érkező, korábban *alijázó*, köztük sok száz jemeni (a húszas években érkeztek Erec-Izraelbe) oldalán brit kötelékben harcoljanak.

Szolgálatuk a brit hadseregben nemcsak rendezte törvénytelen erec-izraeli helyzetüket; nemcsak lehetővé tette, hogy támogassák az angolokat a Lengyelországot elsöprő és a második világháborút kirobbantó Németország elleni háborúban, hanem elsők lehettek, akik – Mose Saret (a Szochnut politikai osztályának vezetője) ígéretéhez híven – a leendő izraeli haderő, a katonai alakulatok alapját lerakják.

Sorozás és a zsidóság

Az angolok tartottak a németek ötödik hadoszlopától, attól, hogy beszivárognak a brit hadseregbe, ezért lehetővé tették a *jisuv* első önkénteseinek harcászati segédtevékenységét főleg mérnöki, építési feladatokban. Bár az első önkéntesek harcra készültek, és annak ellenére, hogy a *jisuv* vezetősége már akkor kérte zsidó harci alakulat felállítását, szinte fegyverhez sem nyúlhattak, de remélték, hogy amikor az angolok végre engednek, elsők között lesznek a harci egységben. Így történt, hogy az önkéntesek többsége, például a csengeri Berger József utász repülőtereket üzemeltető egységekben találta magát, amelyek erődítmények, bunkerek építésével, útépítéssel, őrséggel, romeltakarítással, vasúti sínek építésével, a harci egységeknek szánt ellátmány bevagonírozásával vagy kipakolásával foglalkoztak. A harci alakulatok mellett más egységekben is kisegítő feladatokat láttak el az erec-izraeli önkéntesek, például transzportnál (sofőr), rádiósként (morzéző), karbantartóként vagy a légierőnél szolgáltak.

Az erec-izraeli önkénteseknek nem volt könnyű soruk a brit seregben. Nemcsak az nehezítette a szolgálatukat, hogy távol voltak az otthonuktól, és az angolok megvetéssel, lenézéssel kezelték őket, hanem az is, hogy arabokkal közös században szolgáltak, akikkel Erec-Izrael politikai helyzetéről folytak viták. A magyarországi zsidó önkéntesekről nemegyszer mondják, hogy összetartó, néha kimondottan zárt közösséget alkottak, nehezen szakadtak el jellegzetes ismertetőjegyüktől, magyar anyanyelvüktől.

Az önkéntesek egysége sorakozik Szarafandban

De az önkéntesek nem adták fel, és egy évvel a sorozások kezdete után a *jisuv* vezetősége is csatlakozott az önkéntesen szerveződő mozgalomhoz, és először tette lehetővé, hogy szervezett sorozással zsidó utászalakulatokat hozzanak létre.

1941 februárjáig több mint háromezer, többnyire magyarországi önkéntes vonult be kilenc utászszázadba, a műszaki haderő 1039-es repülőtéri alakulatához, műszaki, híradó, transzport, légierőegységeihez.

A nyugati sivatagi fronton (Afrikában)

Az erec-izraeli önkéntesek csaknem másfél éven át szolgáltak a nyugati sivatagi frontvonalon, segítettek megakadályozni az olasz hadsereg Afrika elfoglalásáért tett erőfeszítéseit. Egységeiket szünet nélkül bombázta az olasz légierő. Sokan az életükkel fizettek ebben a nehéz szolgálatban, köztük az újpesti Jellinek Nándor és unokaöccse, Jellinek István az utászegységben.

Sok magyarországi katona a háború végéig szolgált a nyugati sivatagi fronton más egységekben, voltak, akik szolgálatteljesítés közben vesztették életüket, például a budapesti Kertész Róbert, aki a transzportegységben szolgált, és Egyiptomban esett el.

A görög fronton

Az Oroszország meghódítására törő Barbarossa hadművelet előtt a németek a Balkán-félszigeten csöndesebb frontot akartak nyitni, ezért 1941 elején elhatározták, hogy az olaszok segítségére sietnek, újabb kísérletet tesznek Görögország elfoglalására. Az angolok ugyanakkor eltökélték, hogy balkáni szövetséget szerveznek a tervezett invázió ellen, az olaszok elleni, változó sikerrel járó, nehéz hadműveletekben kimerült görög sereget megerősítik, és a nyugati sivatagi frontról (Egyiptomból és Líbiából) csapatokat dobnak át Görögországba. 1941 márciusában mintegy kétezer-ötszáz erec-izraeli katona találta magát Görögországban, a Thermopülai-szorostól, Lamián és Lárisszán át Pireuszig, Athénig és Korinthoszig számtalan hadműveleti területen, hosszú hetekig a német Stukák szüntelen bombazáporában.

A görögországi front összeomlása

1941 áprilisának elején megindult a Görögország elleni német támadás, a szövetségesek védelmi vonalát hamar áttörték a németek. Az erec-izraeli egységek is bekapcsolódtak a német hadsereg elleni védekező, áldozatokat szedő hadműveletekbe, és tevékeny részt vállaltak stratégiai állások, például a korinthoszi csatorna védelmében. Miután a görög király lemondott trónjáról, az angolok kivonták 18 000 fős expedíciós seregüket, és a déli kikötőkből az odaküldött hajókon visszaszállították a csapatokat Egyiptomba. Egyhetes, szüntelen ellenséges tűz alatt végrehajtott visszavonulás után az erec-izraeli katonák a peloponnészoszi Kalamáta kikötővárosban találták magukat, és várták a csapatszállító hajókat.

Három napig mindhiába lestek, az evakuálásukra küldött hajók nem érkeztek meg, a katonák elrejtőztek a hegyekben, a barlangokban és a várost övező bozótosban, tartottak a város elleni ejtőernyős-támadástól. Még azok is kénytelenek voltak leszállni a hajókról, akik valahogy feljutottak, mivel nem tartoztak a harci egységhez, és az angolok felmentő parancsával sok katona egyedül menekült el a városból.

Annak ellenére, hogy az erec-izraeliek kisegítő és nem fegyveres alakulatban szolgáltak, visszaemlékezéseikben arról számolnak be, többek között a nyíregyházi Fried Ábrahám is, hogy részt vettek a visszavonulás és a kalamátai várakozás idején zajló ütközetekben.

Kapituláció

1941. április 29-én a kora reggeli órákban az evakuációt irányító Farrington dandártábornok parancsot adott a kapitulációra: a parton maradó egységek többsége német fogságba esett.

Több napig tartó csaták, visszavonulás és éhezés után a kapitulációt a katonák megalázónak tartották, de a helyzet ellenére az erec-izraeliek Josef Almogi, Shimon Hacohen, Jichak Ben Aharon és Natan Gershoni vezetésével mégis összefogtak, és emelt fővel, szervezett, összetartó zsidó egységként adták meg magukat, azzal a céllal, hogy vigyáznak egymásra.

Az erec-izraeliek közül sokan Krétán estek fogságba 1941 júniusában, mások először olasz, majd hosszabb idő után német fogságba kerültek, ahogy a budapesti Geiger Mihály Misi is, aki Krétán adta meg magát.

A foglyokat előbb görögországi átmeneti táborokba (Kalamáta, Korinthosz, Athén, Theszaloniki) vitték, aztán tehervagonokba zsúfolták, és a volt Jugoszlávián és Ausztrián keresztül a felső-sziléziai Lamsdorfban fekvő Stalag VIIIB-be szállították (a második világháborúban az összes német fogolytábornak számozott neve volt), és négy éven át, egészen a háború befejeztéig tartották fogva őket.

A hohenfelsi Stalag fogolytábor

A fogság évei

Rabságuk idején a foglyok többségét munkatáborban kényszermunkára használták: szenet bányásztak, papírgyárban, mezőgazdaságban dolgoztak, ahogy a mádi Zigelbaum Mose is. Akik a munkának ellenálltak, azokat súlyos, esetenként életveszélyes büntetéssel sújtották.

A foglyokkal szemben, ahogy beszámoltak erről, különböző büntetéseket alkalmaztak, többek között bebörtönzést, magánzárkát. A németek egyik kedvenc büntetése az volt, hogy hosszú hónapokra láncra verték a foglyokat, és csökkentették az ellátmányukat.

Különösen nehéz megpróbáltatások vártak nyolcvanöt erec-izraeli fogolyra, akit a lengyelországi Chelmbe, orosz hadifoglyoknak felállított büntetőtáborba vittek. Az erec-izraeli foglyokat fél évig tartották elkülönítve, nehéz körülmények, kínzások között, amelyek túltettek a más gyűjtőtáborok angol foglyaival szemben alkalmazott módszereken. A chelmi táborba hosszú hónapokon át még a vöröskereszt képviselői sem léphettek be.

A táborban töltött idő nagy részében az Erec-Izraelből és főleg a vöröskereszttől érkező csomagokon, a korlátozott, rapszodikusan érkező leveleken keresztül a foglyok fenntarthatták a kapcsolatot a külvilággal. A magyar hátterű foglyok leveleiből kiérződik a családtagok iránti fokozódó aggodalom, különösen 1944. március 19., Magyarország német megszállása után.

A hadifoglyok tudtak a németek által végrehajtott népirtásról, mert kapcsolatban álltak a fogoly- és munkatáborok körül élő helyi lakossággal. Amit a népirtásról megtudtak, megpróbálták eljuttatni Erec-Izraelbe a *jisuv* vezetőihez, és lehetőségeikhez képest fogolyként is támogatták zsidó társaikat, ha összeakadtak velük: élelmet adtak nekik, sőt időnként a fogolytáborban elrejtették őket. Kassirer Ábrahámot, aki Tarpán született,

A hohenfelsi tábor tízes barakkjának foglyai

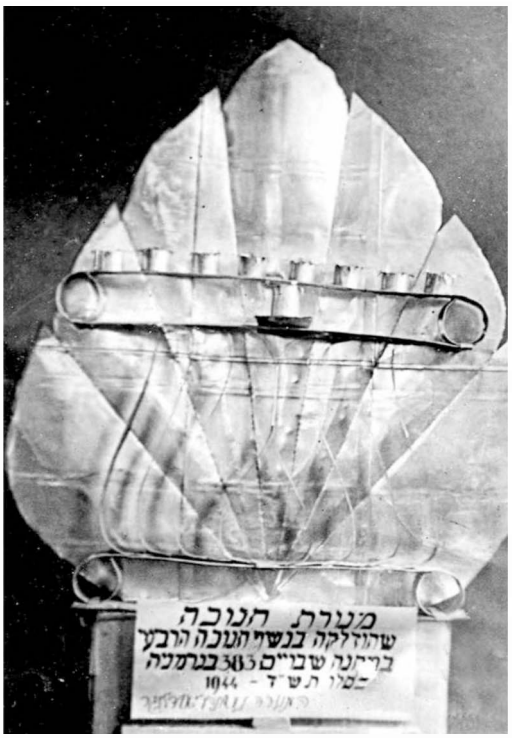

Weidlinger Bandi készítette a *hanukiát* a tábor foglyainak ünnepségére, 1944

angol hadifoglyok munkatáborában tartották fogva Auschwitz közelében, fivére, Jichak az auschwitzi haláltáborban volt.

Sokan meghaltak a fogság alatt szökési kísérletekben, betegségekben, hiányzó orvosi ellátás miatt, volt, akit a munkatáborban azért gyilkoltak meg, mert zsidó. Mégis, a németekkel való bonyolult kapcsolat és a genfi egyezmény védelme alatt a foglyok bajtársaikat katonai tiszteletadással, erec-izraeli és német katonák díszőrségével temették el.

A nehéz körülmények ellenére a foglyok igyekeztek megőrizni a hagyományt, megtartani az ünnepeket, *hanukát*, *ros hasanát*, *jom kipur*t. Weidlinger Bandi amatőr művész *hanukiát* készített a 383. hohenfelsi tábor foglyainak ünnepségére 1944-ben. Az első gyertyát a tábor német parancsnoka gyújtotta meg.

Szabadidő

Számos képen látjuk a hadifoglyokat, amint épp sportversenyeken vesznek részt (labdarúgás, ökölvívás, úszás és hasonlók), színházi előadásokat, koncerteket tartanak, vagy a könyvtárban vannak. A képeket a németek propagandacélokra használták, a vöröskeresztnek szánták a tábor rendezett keretek között zajló mindennapjairól. A 383-as fogolytábor futballcsapatában játszott a budapesti, korábban ökölvívó, sőt a harmincas években a Maccabián versenyző Heller Ferenc is. Egyes tanúvallomásokból azt is megtudjuk, hogy a versenyekkel időnként azokat a foglyokat fedezték, akik szökni próbáltak a táborokból.

Akik megszöktek

Zsidó foglyok százai próbáltak menekülni a fogságból. Sikeres vagy kevésbé sikeres szökési kísérletekről tudunk már a görögországi kapitulációt megelőző napoktól kezdve, a görögországi fogság első napjain és a hosszú németországi raboskodáson keresztül egészen a fogság utolsó napjaiig.

Csodálatra méltó a budapesti Weinstein Tibor esete, aki nyolcszor szökött meg a fogságból, és azért tért vissza Budapestre, hogy a földalatti zsidó mozgalomhoz csatlakozzon. Egyik szökése után egy Szigetvár melletti magyar fogolytáborba került, notórius szökevénynek minősítették. Utolsó szökése sikerült, és Budapesten az angol hírszerzés ügynökeként működött Szálasi hatalomra kerüléséig.

Halálmenetek

A háború vége előtt néhány hónappal, hasonlóan a gyűjtőtáborok halálmeneteihez, az összes foglyot halálmenetben terelték Németország központja felé. Akik túlélték az éhezve, orvosi ellátás nélkül, hónapokig tartó, kilencszáz kilométernél is hosszabb meneteket a legkeményebb európai télben, azokat a Nemzetközi Vöröskereszt, az amerikai hadsereg, esetleg a Vörös Hadsereg szabadította fel 1945 márciusa és májusa között. A foglyok nagy része rossz egészségi állapotban ért az út végére. A felszabadulás után tizenhárom volt foglyot, köztük Schiller Jaakovot, a háborúban tanúsított szolgálatáért a Buckingham-palotában különleges érdeméremmel tüntetett ki György király.

Erec-Izrael támogatása

A foglyok már a fogolytáborokból támogatták a leendő ország intézményeit. Zsoldjuk egy részét rendszeresen átutalták a leendő katonai bank felállítására. 1944 végén kezdtek gyűjteni a Keren Kajemetnek faültetésre. A foglyok emlékére hetven évvel később a jeruzsálemi hegyekben ültettek erdőt a családok kezdeményezésére.

Hazatérés Erec-Izraelbe

Rövid európai lábadozás után a volt foglyok nagy része visszatért Erec-Izraelbe. Szervezett és spontán megnyilvánulások fogadták őket, idővel valamennyien otthont, családot alapítottak. Többen bevonultak, és harcoltak Izrael Állam létéért legalább az első két háborúban, és kitüntették őket. Mások, mint Heller Ferenc, az állam biztonságáért folytatott meg-meg-

újuló háborúkban elesett gyerekeiket gyászolták. Az élet minden területén jelen voltak, néhányuk munkáját kitüntetéssel jutalmazták. Weidlinger Bandit a mezőgazdasági miniszter tüntette ki 1972-ben a Jezreel-völgyben fekvő Neve-Jaar mezőgazdasági kísérleti telepen végzett munkájáért. A Betar tagja, a beregszászi Grünstein Sándor leszerelt a brit hadseregből, és csatlakozott a Lehi földalatti mozgalomhoz. Élete végéig a hadseregnél szolgált, végül katonai összekötő volt, és három izraeli államelnök, Zalman Shazar, Ephraim Katzir és Jichak Navon hivatalát vezette.

A hadifoglyok jegyzéke

2018-ban az egykori hadifoglyok családjának fóruma összeállított egy jegyzéket saját ismeretük, életrajzok, névátírások, gyakori magyar nevek alapján, legalább hatvan magyarországi nevet azonosítottak. A jegyzékben nagy valószínűséggel eddig nem azonosított más magyarországiak is vannak.

A németországi Dan Jungman kellemes emlékeket őriz a magyar anyanyelvű, vidám és összetartó hadifoglyokról. Egyetlen magyar szót tanult tőlük: krumpli. Úgy emlékszik, minden vasárnap ebédosztáskor skandálták: „Krumpli, krumpli!", mert vasárnaponként krumplihéjból készült a leves, valóságos lakoma a hét többi napjához képest.

A cikk szerzője az egykori hadifoglyok családtagjaiból alakult fórumot vezeti, a budapesti Weidlinger Bandi (Avraham Dayagi) unokája. Weidlinger 1939 áprilisában *alijázott*, bevonult a brit hadseregbe, és a görögországi harcok során esett fogságba.
Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Hantos János (Jancsi), a jogászdoktor (1917–2011)

Amikor Jancsi szülővárosában, Kispesten a második zsidótörvényről (1939. május 5.) olvasott az újságban, így szólt a szüleihez: „Nem leszek másodrangú polgár Magyarországon, megyek Palesztinába." 1939 júniusában illegálisan érkezett Erecbe.

Partot értek, fotó: Kluger Zoltán, 1939

Később ezt a levelet írta haza:

„Részemről nagyon jól érzem magam itt, jól beleéltem magam az itteni körülményekbe, és könnyen alkalmazkodom a teljesen elütő életviszonyokhoz. Az élet kemény, nehéz, küzdelmes, de lehet dolgozni, harcolni, tervezni és kivívni, tehát nekem való. Egyszerűen napszámos vagyok, mindennemű munkát vállalok, és végzek, tuja, trágyahordás, szőlőszüret, talicskázás, ami jön. De a levegő tiszta, az írás és szó szabad, fejek és derekak egyenesek, a szemekben élet, büszkeség és öntudat van."

Időről időre Jichak ellátogatott Fenyvesékhez – Lorándhoz, Alice-hoz és édesanyjukhoz. Fenyvesék másodfokú unokatestvérei voltak, az egyedüli rokonai Erecben.

1942 augusztusában Jichak bevonult a brit hadseregbe. Befejezte a kiképzést, hadnagy, később százados lett. A háború végén Egyiptomból Olaszországba küldték. A háború alatt minden kapcsolata megszakadt a családjával. Nővére túlélte az auschwitzi haláltábort, és levelet küldött Fenyvesékhez Tel-Avivba a Ben-Jehuda utca 234.-be. Jichak tőlük tudta meg, hogy nővére Ausztriában van, el is indult hozzá Nápolyból. Végigjárta az összes túlélőtábort, és az utolsóban végre megtalálta a nővérét.

A család jóvoltából, *A Hantos család – Egy generáció története* című könyv alapján
Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

JEHUDA ZSOLDOS

Katonai szolgálatom a brit seregben, 1944–1946

Naplórészletek

Mielőtt *alijázott* (1939), Jehuda Zsoldos a magyarországi cionista mozgalomban a Hasomer Hacair egyik vezetője volt. Élete végéig a Maabarot *kibuc* tagja. A hagyatékában megmaradt, zsebnaptárokba bejegyzett, héber kézírásos naplót lánya, Yehudit gépelte le, tőle származnak a szögletes zárójelbe tett megjegyzések is. A képeket a hozzájuk tartozó képaláírásokkal Zsoldos fotóalbumából válogattuk. A naplórészleteket Kelenhegyi Andor válogatta, közlésükhöz Zsoldos lányai járultak hozzá. Segítségüket köszönjük.

***

Az izraeli filharmonikusok koncertje az Olaszországba induló katonáknak

1944. NOVEMBER 1.

Öt éve *alijáz*tam, és most ismét vissza, egy nagy és szép hajóval. Egy amerikai kirándulóhajó. A kikötő. Haim a tripoli zsidókkal közös sivatagi kalandjairól beszél. Délután kihajózunk, látjuk az egész lenyűgöző kikötőt. Este közös éneklés. Repülős lőgyakorlat, a bombáktól nem tudunk nyugton pihenni.

Egyiptomi kiképzőtábor, menetfelszerelés reggeli ellenőrzése

1944. NOVEMBER 28.
Bajonettgyakorlat. Az új rendszer miatt többen kibuktak a „drillből". Korábban egy katona azzal állt elő, hogy zsákba tett macskákon gyakoroljanak. Mert úgy lesz vér és visítozás is. Micsoda őrült gyakorlat! Délután mesterlövészfogó gyakorlat. Egyesével kell behatolni. Minden sáros és lucskos.

1944. NOVEMBER 29.
Négy levelet kaptam. Aviva [Zsoldos felesége] és Arie [Arie Jairi, a család barátja, bajtárs a mozgalomból] azt írják, hogy apám [Zsoldos Zsigmond] életben van. A hír a tragédiáról nem volt igaz. Talán minden rendbe jön. Egész este álmodozom, éjjel viszont rémálom gyötör: a németek Budapesten gyakorlatoztatnak minket, aztán hirtelen jön a gáztámadás. Fulladozva ébredek.

Aknafelderítő gyakorlat még mindig sisakban, Fiuggi

1944. DECEMBER 10.

Munkanap. Árkot ásunk gránáthajításhoz. Ma van *hanuka* első napja. Rahel [Zsoldos legidősebb lánya] ma megy óvodába. Az udvaron készítettünk egy hatalmas *hanukiát*, villanyfényt ad. Fázom, mint rendesen, és csak most jönnek a téli fagyok, örök hóval borított hegyek. Görögországban politikai vihar az angolok és a görögök között. A katonák figyelemmel kísérik a dolgot. Ránk is ez vár?

1944. DECEMBER 15.

Reggel észreveszem, hogy nem találom a géppuska egyik részét. Délig keresgélem a környéken. Közben valaki megtalálta és visszahozta. Egész idő alatt az jár a fejemben, eljutok-e holnap Rómába, meg tudom-e venni Avivának a születésnapi ajándékot. Este katonai filmet vetítenek: fogolykísérés, álcázás, a német aknákkal kapcsolatos eljárás, hogy kell viselkedni, ha fogságba esünk, elsősegély. Egyszerű, de tanulságos. Azt álmodtam, hogy Burmában harcolunk, és Aviva is elkísért. Útközben „mindenféle állatot"

láttunk. Két napja folyik a nagy politikai válság Görögországban, megmutatkozik a brit uralom igazi arca. Sokat beszélnek róla a katonák. Lehet, hogy nálunk is ez következik.

1944. DECEMBER 16.

Szombat. El kellett volna utaznom Rómába, hogy Avivának ajándékokat vegyek a születésnapjára, de pont előttem ért véget a sor. Mosás, sakkozás, levél Pakovnak [Zsoldos barátja a mozgalomból] és haza – ezzel telt a nap. Élmények nélkül kedvetlenség. A többiek elmentek sportolni a hófödte hegyekbe. A tisztekről beszélnek, akik kiképzésen voltak, meg az eredményeikről. Lehet, hogy *goj* vagy zsidó tiszteket kapunk más seregektől. Néhány tiszt kiment a frontra, a sofőröket kisorsolták. Az újságok azt írják, hogy az SS pogromot hajt végre Budapesten.

1944. DECEMBER 20.

Munkanap, de a fél napom szabad. Egy kicsit ügyködtem az akadályok elrendezésén. A nap nagy részében a géppuskáról szóló könyvet tanulmányoztam. Egy frontot megjárt brit katona tanácsát hallottam: „Ha lőnek, feküdj le, és szorítsd a fejed a földhöz. Hagyd, hogy a tisztek keressék meg az ellenséget." Sokat nevettem. Már jó ideje nem olvastam ereci újságot. Nincs mikor.

Jehuda Zsoldos, Fiuggi, 1944. december

1944. DECEMBER 21.

Délelőtt zuhanyzás a fürdőház medencéjében. Épp csak csöpög ránk a víz, mert az angol tiszt szerint: „ha túl jó, majd nem akarunk kijönni". Délután „nyomunk egy kis harcot". Akadálymászás fegyverrel, hosszú kúszás, miközben lövöldöznek fölöttünk. Nehéz volt. Falmászás és árokugrás. A tiszt szerint aki nem ugorja át, gyáva. Hátunkra vett „sebesült", az is nehéz feladat. Páncélozott jármű megy át a lövészárkon, ahol emberek vannak. Előadások a német katonákról. Egész este a szemem előtt villódznak a „harc démonai". Csak kúsztunk, és nem értettük, mi történik körülöttünk.

1944. DECEMBER 25.
Menetgyakorlat. Megint nem sikerült. A tiszt tíz kilométert tévedett, aztán kegyetlen futás következett, mégis késtünk. Az egész az erec-izraeli tiszt iránti bizalmat ássa alá. Ma erről van szó. Képtelenek menetgyakorlatot szervezni anélkül, hogy ne tévesszék el az utat. Mindenki azt kérdi: mi lesz a fronton? A biciklisták története különleges fejezet. Tilos volt felszállniuk a biciklire, cipelték és taszigálták a járgányokat fel a hegyre. Joachim feldúltan, „pogromhangulatban" érkezett vissza. Sz. útközben mesélte, hogy bordélyházakat akartak létesíteni nálunk. A magasabb rangú tisztek beleegyeztek, de a tábori rabbi nem adott rá engedélyt. Engem a német visszavágás aggaszt. Nem látni, mikor állnak meg. Angliában arra készülnek, hogy a háború jövőre, egész évben folytatódni fog. Mikor mehetünk haza?

1945. JANUÁR 21.
Munka nélküli munkanap. Délután géppisztolylövészet volt, de nem nagyon ment. Ma megjött Miha. Nehéz körülmények között tanult, fűtetlen szobában, sátrakban laktak. Az amerikaiak *hanukájá*ról beszélt. A rabbi azt mondta: „Jövőre ti Jeruzsálemben lesztek, én meg Amerikában." Volt néger jazz is meg tánc. Ajándékot is hozott Avivától, hozzá küldték. Szép képek és egy remek, ötletes karikatúrákkal teli könyv. Kár, hogy itt nehéz vigyázni a könyvekre.

1945. MÁRCIUS 4.
Ezen a napon elvették tőlünk a nagyobb csomagokat, amiket nem vihetünk ki a frontra. Elraktam a naplót is, és hónapokig nem jutottam hozzá. Csak most, május 3-án, egy nappal azután, hogy a németek megadták magukat Olaszországban, kaptam mindent vissza. Emlékezetből írom az elmúlt napok történéseit. A frontra indulás előtti utolsó előkészület a zászlófelvonás volt. Kétezer év után a nemzeti hadsereg lobogóját felvonni – nagy ünnep. Kár, hogy az igazi zászló túl nehéz volt, és az utolsó pillanatban hoztak egy egyszerű, piszkos zászlót a frigyszekrényből, letisztogatták, aztán felvonták a zászlórúdra. A tábori rabbi beszélt: „»Megtorlásnak Istene mutatkozz meg!« Meddig fognak még a *goj*ok kegyetlenkedni?" A mozgalom nevében felolvastak egy kissé szentimentális, elég ügyetlen nyilatkozatot, ami a partizánok dalával ért véget.

1945. MÁRCIUS 5.
A fronton töltött első időszak március 5-től 17-ig tartott. Tizenkét nap, többet voltunk ott, mint bárki a mi ezredünkből, mert így jött ki a beosztás. 5-én korán keltünk. G. felolvasta a parancsot: megkapunk egy frontsza-

Front Senio mentén, pihenés két teherautón megtett frontszakasz között

Front Senio mentén, őrjárat előtt

kaszt, amit mindenáron meg kell védenünk. Autókra szálltunk, és utaztunk vagy harminc kilométert az első vonalakig. A lakosság nagyjából a fronttól egy kilométerre él és dolgozik. Ott már angol katonák vártak ránk, akiket fel kellett váltanunk. A katonai előírásnak megfelelő öltözetünk láttán nevettek (rajtuk még rohamsisak sem volt), majd közölték, hogy jó „viszonyban vannak" a helyiekkel, ne rontsuk el. A tiszt a szálláson már várt minket, onnan, az állásból most először láttam a frontot.

1945. MÁRCIUS 10.

A védelem nagyon erős. Ráadásul más vonalakban levő állások is védenek minket, és szükség esetén két hatalmas tank siet a segítségünkre. Ettől függetlenül az éjszaka „nem volt unalmas". Egyszer a szállást is tűz alá vette az ellenség, a golyók az ablakom körül csapkodtak. Egyszer aknavetővel is lőttek ránk, le is küldtem a fölösleges embereket, mert minden pillanatban számítottunk arra, hogy eltalálnak. De a lövedékek kis körben csapódtak be körülöttünk, az egyik telibe talált egy fát.

1945. március 12.
A legnehezebb feladat az őrjárat volt: kimenni a vonalak elé, a senki földjére, az ismeretlenbe. A megszokott eljárás az, hogy kimegy egy felderítő őrjárat, hogy felderítse az ellenség helyzetét, és ennek ismeretében indul el egy nagy felderítő harci alakulat harcolni. Nekünk a végső feladatunk az volt, hogy foglyokat ejtsünk, de minden erőfeszítés ellenére sem sikerült. A brigád első foglyát a harmadik ezred ejtette úgy, hogy sokat nevettünk rajta. A gyakorlat az volt, hogy mi támadtunk az ellenségre. Az első három éjszaka őrjárat nélkül telt el, a munka csak ezután kezdődött.

1945. március 14.
A németek idegességükben az egész környéket bevilágították, de semmit nem láttak. Mi még a másik oldalon várakoztunk, a tiszt elhatározta, hogy visszamegyünk. Mindvégig kapcsolatban voltunk a bázissal. Másnap kiment egy másik felderítő harci egység egy másik helyre, veszteséget szenvedtek. Nem tudjuk, akna vagy gránátok miatt. Egészen megközelítették az ellenséget, de nem támadtak, nem ölni akartak, hanem foglyot ejteni. Drágán megfizettek ezért. Odakiáltottak: „Kifelé!" És akkor jött a robbanás.

1945. március 16.
A tiszt megsebesült, és ordított: „Segítség!" Evel [Simon] a közelben volt, kihozta az ellenség állásai elől. Bradfordban [a parancsnoki állás neve a legénység körében] először a fiatal Eisenberg üvöltését hallottuk, egyedül jött nyaksérüléssel, azt gondolta, magára hagyták. A kiáltása félelmetes volt az éjszaka csöndjében. Ezzel lépett be: „Nem én léptem aknára, hanem a tiszt." Kimentünk segíteni a sebesültek behordásában, már vagy százötven méternyire hozták őket a háztól. Megfogtam a tiszt lábát, a nyers húst, a csöpögő vért éreztem az ujjam közt. A szobában Bassmannt ápoltam, a szeme sérült meg, azt mondta: „Örülnék, ha legalább az egyik szemem megmaradna. Ki adja vissza a látásomat?" Később megtudtuk, hogy nem annyira súlyos a sérülése, nem fog megvakulni. Ez volt az utolsó őrjárat. Német tüzérségi lövedékek között találtunk menedékre, jobban mondva búvóhelyet a faluban, vagy két kilométerre a vonalaktól, de itt már teljes a csönd. Itt kaptunk el három menekülő németet, kémeket. Hamis papírokkal egész Olaszországot átszelték, de hozzáértő embereinket nem tudták átverni.

1945. március 18.
Az emberek nagyon jól viselkedtek, leszámítva talán Jofát, akiről kiderült, hogy gyáva. Én magam félelmet sosem éreztem. Meglepett és örültem en-

nek. Az őrjáratok előtt izgultam, mint versenyek előtt, de előtte is, utána is jól aludtam, bár sokan egyáltalán nem aludtak az izgalomtól. Elégedettséget és nagy örömöt érzek, mert részt veszek egy feladatban, ami korunkban a legfőbb életcél. Voltak ugyan veszteségeink, de eddig egyetlen sírt sem hagytunk Olaszország földjén. Meghallgattam egy hasznos előadást az aknákról. A németek kifejlesztettek valamit aknamentesítés ellen, úgyhogy tilos aknát felszedni. Távolról hatástalanítják őket.

1945. MÁRCIUS 20.
A népvándorlás kori kultúra maradványai teljesen megváltoztatják a korszakról alkotott elképzelésemet. Theuderik sírja, a bizánci mozaikok fantasztikusak. Este, amikor összegyűltünk a kocsinál Ravennában, a sofőrök hozták a hírt a többi ezred nagy támadásáról, a győzelmükről és az első két halálos áldozatunkról. Megrendülve hallgattuk, mi történt a közvetlen közelünkben, miközben mi a városban járkáltunk, bajtársaink a harcmezőn elestek. Az igazságtalanság és a vaksors érzése számtalanszor visszatért azóta, nem érezzük, hogy győztünk, mert közülünk is mindig elesnek.

1945. MÁRCIUS 26.
Csaknem fél éve nem mozdulunk. Feladatunk, a „fokozott járőrszolgálat" állandó belső vitákkal jár az akciók nem kevés áldozata miatt. A dolog nem magától értetődő, a gurkhák [a brit hadseregben szolgáló nepáli katonák] alig járőröznek, itt voltak, de egyetlen embert sem vesztettek. Később, a nagy offenzíva idején – ami az egységünkben végbement – kiderült, hogy az ellenfél megtévesztése volt a dolgunk.

1945. MÁRCIUS 28.
Minden állásban hárman-négyen vannak. Az állásokat homokzsákkal fedik be. Itt érezzük, hogy a fronton vagyunk. A parancsnokság egy romos épületben van nem messze, elhozzuk magunknak az ételt. Posta és ellátmány csak éjszaka érkezik. Az állásokban töltöttük a széder estét. A parancsnokságon megtartották, de én épp őrségben voltam, nem voltam ott, édességet hoztak nekem. Nyolc napig maceszen éltünk, a fronton ez nem könnyű. Kenyér nélkül állandóan éhes voltam. Sertok [Mose Saret] civil ruhában látogatott hozzánk egy remek kocsiban, amit a parancsnokságtól kapott zsidó nemzeti lobogóval. Rövid beszédet tartott, a *jisuv* „aggódik értünk, de nincs pánik" a sorsunk miatt. Nem volt hatásos beszéd, inkább egy napilap közleményének stílusára hasonlított. Így kezdte a beszédet: „Még mindig nem hiszek a szememnek, hogy részvételünk a fronton hús-vér valósággá vált: vér az erekben és az ereken kívül." Több helyen is

Front Senio mentén, a szomszédos állás

Front Senio mentén, a parancsnokság épülete

őrködtünk: egy előretolt állásban a dombon túl, egy keskeny, az utat átszelő árokban, a parancsnokság és a saját állásaink védelmében és egy belső őrjáraton a két hegylánc között.

1945. MÁRCIUS 30.

(Itt a kiterjedt aknamezők miatt minden járőrrel kimegy egy pionír. Ezért a közelben is kerülő utat kell keresni.) De ellenség nem volt, elértük a házakat, és mellettük feküdtünk – a legnehezebb a kúszás volt a holdfényben a dombról – baj nélkül visszajutottunk. Akció közben hallottuk az összecsapást, egy járőr, egy őrmester pionír egy másik századból elesett. A németek egészen közel engedték magukhoz – aknákat keresett –, aztán beleeresztettek egy sorozatot a fejébe. Levin [Baruh] jó barátja volt, összeomlott, amikor meghallotta, a következő éjjel utánament. Szinte minden összecsapásban mi győztünk – a németek mindig több embert vesztettek, és mindig visszavonultak az összecsapások helyszínéről, többnyire az elülső házak körül, mivel nem voltunk elegen, ezeket nem tudtuk véglegesen megtartani. A seniói frontnak ezen a szakaszán félő, hogy az ellenség a településekre menekült, és ez további áldozatokat követelt. A veszteségé-

ket nehezen fogadtuk, nem múlt el éjszaka úgy, hogy ne veszítettünk volna el egy jóbarátot. Az őrjáratot Efraim századából (ő is részt vett benne) csapdába csalták, egy útszéli árokban haladtak, egyik oldalon egy házban az ellenség, a másik oldalon magas élő sövény. A németek megint közel engedték őket magukhoz – válogatott sereg –, az első holtan esett össze, a többiek szerencsésen megmenekültek.

1945. ÁPRILIS 3.
Levin holttestét egy út mentén, bokrok közül halásztuk ki, utoljára egy fehér lepellel borított hordágyon, egy rakás szalma alatt láttam. Nehéz szívvel mentem lefeküdni a fáradtság ellenére, két szomszédom nincs többé. Levin fivére aznap éjjel jött meglátogatni, de későn érkezett, mondták neki, menjen aludni, reggel megnézheti. Aztán éjjel mégiscsak felkeltették, hogy a holttesthez járulhat. Ahogy az ezredes akarta, ez volt az utolsó őrjárat, néhány nap múlva továbbállunk.

1945. ÁPRILIS 5.
Az ellátmányt és a postát éjszakánként a brit Ironside [William Edmund] tiszti szállásáról hozzuk át a hátunkon, kis csoportokban. A parancsnokságon általában senki nem csinál semmit, egész nap kártyáznak. Rosenthal visszajött a kórházból, és még rémesebb dolgokat mond a hátországról. A Navy, Army and Air Force Institute-ban egész nap zenét hallgatnak, és az még a front! Még az elsősegély-állomás is nagyon rosszul hatott rám, Mitek beszélt „néhány érdekes esetről". Amíg itt voltunk, idelátogatott Hanna Rovina [izraeli színésznő, a Habima egyik alapítója], de többnyire a hátországiak élvezhették az előadását, a frontvonalból minden egység egy embert sorsolt ki, de az nem én voltam. Megint előálltak egy új trükkel. Egy szakasz egész nap megszállva tart néhány elülső házat, éjszaka leváltják őket. Így állandóan a mi kezünkben van az épület, nem kell megszállni. Viszont így a többi ház védelme gyengébb.

1945. ÁPRILIS 9.
A nap nagy részét azzal töltöttem, hogy az állásomat toldozgattam a Bradford irányába, minden más estére maradt. Amikor aztán megint jön a konfliktus, sajnálhatták, hogy nem csinálták, ahogy én. Átkutattam a házban a családi papírokat is, és kiderült, hogy fasiszták, a fiú pilóta Abesszíniában, az anya egy katolikus egylet tagja. A ház nagy része romos, nehéz még leírni is a háztartási eszközök összevisszaságát. Egy gabonaládában újszülött egérkölyköket találtunk. A pókok birodalmában, egy istállóban aludtam egy keveset.

1945. április 13.
Az emberek nem hajlandók letérni az ösvényről, hogy kerüljenek, és egyáltalán, az aknák használata egészen megváltoztatta a harctéri stratégiát. Nagy szünetekkel haladtunk előre, de ellenállás nélkül. Mégis voltak áldozatok, két halott, vagy hat sebesült, mert az osztagot, miközben megkerült egy hegyet, egy ellenséges őrszem felfedezte a láthatáron. Egy halomban ültek az úton, úgy kapták az ágyútüzet. Ahogy haladtunk, láttuk a német védelmi állások rendszerét: szerteágazó, elkülönült, mély állások, minden állásnak saját hálózata van. A levegőből nézve álcázzák magukat, körülöttük mindenhol kiterjedt aknamezők. Egy srácot, aki letért az útról, hogy a szükségét végezze, el is vitt egy ilyen akna. Éjjel megérkeztünk a dombok elülső vonalához, itt kezdődik a Pó-síkság. Odalent zajlik a csata Imola városáért. A szakasz egy romos pajtában rendezkedik be éjszakára. Az éjjel első felében egy előretolt állásban őrködöm egy aknatölcsérben. A fáradtság és a hideg miatt szörnyűek ezek az órák, kis híján gránátot dobtam Spiegelre, mert háromszor nem válaszolt a jelszóra, a szélben nem hallotta. A pajtába visszatérve, a zsúfoltságban küzdeni kell a helyért, és mindenki ideges. Másnap reggel továbbhaladtunk, és elértük a dombot, aminek a túlsó oldalán már ott az olasz hadsereg. Egy meredek úton másztunk fel a dombra, délelőtt letelepedtünk egy épületben, a németek hajnalban hagyták el. Félbehagytuk az előrenyomulást, három éjjelt itt töltöttünk. Első nap még be-becsapódtak lövedékek a környékre, és az ellenség még később is csak lassan vonult vissza, feladatunk a csata alakulásától függött.

1945. április 15.
Ez az olasz család együtt lakott a németekkel. Először ránk sem mertek nézni, de aztán összebarátkoztunk. A lányaik társaságra vágytak, és velünk beszélgettek. A németek, akármilyen barátságosak voltak, elvitték a teheneiket, amikor visszavonultak. A család minden vagyonát a ház melletti víztárolóba rejtette. Láttuk később, hogyan vadásznak a hordók után. Nyugodt, csöndes időt töltöttünk itt. Újból erőt gyűjtöttünk.

1945. április 21.
Ekkor kezdődött a front körüli viták egyenes folytatásaként a viták új periódusa. És ez a brigád jövőjét mérlegelő vita. Bár még nem nyilvánosan, de már mindenki erről beszél a fontosabb bizottságokban is, próbálják előkészíteni a talajt. A parancsnok[ság] szeretné fenntartani a brigádot, „hogy ne csak epizód legyen". Szeretnék, ha létezne egy zsidó hadsereg, amikor az ország jövőjéről tárgyalnak, és remélik, hogy ez segíti a politikai vitákat. Kevés az esély arra, hogy az angolok zsidó sereget tartsanak fenn Erec-Iz-

raelben, ezért külföldi, megszálló seregben látnák a brigád folytatását. Elméleteket gyártanak arról, hogy a feladatunk még nem ért véget, csak a bosszúval fejeződik be. Az ostobaság csúcsa az a követelés volt, hogy az összes zsidó katonai egység gyűljön össze Nürnbergben, a náci városban, hogy megmutassuk nekik: „Él Izrael népe!" A revizionisták azt hirdetik: katonai egységként térjünk vissza Erec-Izraelbe, és azt gondolják, hogy ez megvalósítható terv. A mi mozgalmunk leginkább azt hangsúlyozza, hogy a katonákat újabb elkötelezettség nélkül nem lehet további szolgálatra kényszeríteni, és le kell szerelni őket, amikor kinek-kinek eljön az ideje. A gyűlésünkön gúnyosan beszéltem erről a hozzáállásról, mert igaz ugyan, de nem ad választ a kikerülhetetlen és vitatott kérdésre: akarunk-e az elkövetkező időszakban zsidó sereget felállítani? És ha igen, hogyan, mert széles körű újabb sorozás nem látszik reálisnak.

1945. ÁPRILIS 23.

Jehuda Tobin [Bet-Zera kibucból] felszólalt, szerinte haza kell menni, hogy felépítsük Erec-Izraelt. Ha megszállóként küldenek oda – elvégre ott van dolgunk –, az emlékeztet arra a szerencsétlen jelszóra: „Vagy a frontra, vagy haza!" – ami az egyiptomi őrség idején dúló vitából kimentett minket. Én sem hiszek a bosszúban. Nincs független államiságunk, csak a brit államszerkezet. Olyanok vagyunk, mint egy elvadult kutya, akit pórázon tartanak, de hagyják ugatni. A katonai bizottság elnökének [Reuven Barkat] látogatása ezért nem a katonák megsegítéséről szólt, hanem politikai előadás lett. Utalt a hivatalos vonalra, át kell gondolnunk, mi a feladata a zsidó katonának egy olyan korszakban, amikor „megoldásnak" számított egy nép tömeges kiirtása. Ebben a városkában a rabbik kezdeményezésére a cionizmusról is folytattak vitát, de az angolok közül alig jöttek el. Egyikük azt kérdezte: „Miért hagytátok el az országot a Szentély pusztulása után? Egyetlen legyőzött nép sem hagyta el a hazáját!" Egy másik pedig: „Elegünk van a háborúból. Nem akarunk Erec-Izraelért meghalni." Megvan a maguk nézőpontja.

1945. MÁJUS 21.

Egy zavaros álom felzaklatott. Az egésznek az az oka, hogy haszontalan feladatokat látunk el: az angolok határozzák meg, hogyan viszonyuljunk a németekhez, újra össze akarnak barátkozni velük. Az őrjáratunknak kell megvédenie a németeket a partizánoktól, akik néhány napja bombát dobtak a kórházra. Meg kellett volna tagadni, hogy a németeket védjük. Van olyan parancs is, hogy amíg nem lőnek ránk, tilos lőni. Üres tárral őrködünk. A másik feladatunk befurakodni Tito területére. Van itt egy főhad-

„Találkozás hadifoglyok menetével Velence és Tarvisio között, mindenütt hangsúlyoztuk, hogy zsidó harci egység vagyunk, láttuk a hadifoglyok megdöbbenését, amikor meglátták a zászlónkat."

nagy Trieszt környékéről, és itt Tarvisban (Tarvisio) a hegyekben fölöttünk is ott vannak a partizánok. Ha harcolni nem harcolunk ellenük is, mi is kivesszük részünket a velük szembeni védekezésből. Azt mondják, hogy Titóék ma visszavonultak. Ma először voltam őrségen a kapuban, és először mentek el mellettem a németek. Hallgatnak a parancsra, meg akarják mutatni, hogy megtartják a törvényeket.

1945. SZEPTEMBER 17.

Csöndes ünnep [*jom kipur*] a táborban. Aki teheti, bemegy a városba, azok közül is meggondolták magukat néhányan, akik tegnap még nem akartak, bár a többség itt maradt. Még mindig a tegnapi levél hatása alatt állok. Mikor fogom végre bizonyosan megtudni, ki maradt meg nekem a családomból? Rosszak a hírek az olasz menekülttáborokból. Vitatkoznak azon, vajon helyes volt-e a tevékenységünk a táborokban. A kormányt minden oldalról nagyon szorongatják a sorozás ügyében, és a hónap végére várnak valamiféle bejelentésre. Úgy néz ki, hosszú távú tervre számíthatunk. Nagyon szeretnék már otthon lenni. Rahel azt kérdi: „Mi van Jehudával, már meghalt?"

1945. OKTÓBER 15.
A szálláson várt a posta, levél Ducitól [Fényes Edit, Zsoldos nagynénje]. Most először hallottam a családomról. Apámat elhurcolták, valószínűleg Lengyelországba. A fivérem [Feri Jichak] eltűnt, egyelőre semmit nem tudni róla. Lakhelyéről a család nagy része eltűnt. A nővérem családja életben van. Reménykedhetek-e? Szétvet az idegesség.

1945. OKTÓBER 16.
Nehéz és szomorú nap, alig találom a helyem. Kifelé igyekszem a megszokott lenni. Minek mondjam a többieknek? Segíteni úgysem tudnak, legtöbben a sorsomban osztoznak. Nehezen, de koncentrálok, végzem a dolgom az őrségben, és tanulom a napi adagot. Még arra sem mondtam nemet, hogy sakkozni hívtak, mert jobban zavart volna a kimagyarázkodás. A kezem játszott, a fejem másutt járt. Bár tudom, mi a helyzet, mégis makacsul reménykedem. Arról álmodozom, hogy apám visszatér. Fivéremmel kapcsolatban még reménykedhetek. Gondolataim állandóan visszatérnek hozzá, még elalvás előtt is a gyerekkorra gondoltam. Hogy nőhettünk fel úgy, hogy fogalmunk sem volt arról, mi vár ránk.

1945. OKTÓBER 26.
Meir Argov [Grabovszki] tart előadást a helyzetünkről. Rossz bejelentésre számítunk, és biztos, hogy a *jisuv*ban és a táborokban lesz visszhangja. Úgy néz ki, havonta pár ezer *certifikát*ot adnak ki „az arabok nagylelkűségének hála". A katonák válasza: talán összeáll majd egy nemzetközi zsidó katonai tanács. Olaszországból vagy ezer menekült indult útnak, de sokan visszatértek otthonukba. Több ezren vannak még *alijá*ra előkészítő táborokban. Tarvisio határában áldozatok. Argov szerint az oroszok az arabokat támogatják. A leszerelésről hiába magyarázzuk, hogy nálunk más a helyzet, mint Angliában. Egész nap tombol a vihar, zuhogó eső és jégeső. Egy rövid szünetben kimentünk megerősíteni a sátrat, egy része már elszabadult. Este Grünbaum tartott előadást. Pesszimista, és elismerte, nem tudja, mi van a mára előkészített nyilatkozatban. Beszélt az erőszakos *alijá*ról és a terrorizmus ellen. Bosszantóan lassan és suttogva beszél. Este visszajött Freudenfel. Eljutott Materába, de nem találta meg távoli rokonait. Mindig megdöbbent a keleti zsidók merészsége. A barátja bonyodalmakba keveredett, még nem tért vissza. Azt mondta, az utakon az ellenőrzés elég gyatra.

1945. NOVEMBER 13.
Csaknem öt óra lassú utazás után megérkeztünk Budapestre, elváltunk az oroszoktól, és Zoltánnal a nagynénémhez mentünk. Könnyen kiigazodtam

a városban, mintha el sem mentem volna. A német városok után a pusztítás sem olyan nagy. Duci nyitott ajtót, és mindenki nagyon megilletődött. Ila és Dezső bácsi sovány és megöregedtek, megrendített, és csak lassan szoktam hozzá, hogy ilyenek lettek.

1945. NOVEMBER 14.
Találkoztam Kemény Dáviddal [mozgalmi bajtárs], a mozgalom oktatási munkájáról beszélt, a remek lehetőségekről és arról, hogy nem tudják kihasználni. Újdonság, hogy a Mapai és az Egyesült *Kibuc*mozgalom közösen jön Magyarországra, vége a vezető szerepünknek. Nagy kár! Este nyolckor már haza kell menni a városban uralkodó körülmények miatt. Pinka [Donáth, mozgalmi bajtárs] hazakísért, a helyzetéről beszéltünk. Este próbáltam meggyőzni Pistát [Fényes], hogy csatlakozzon a mozgalomhoz.

1945. NOVEMBER 26.
Ma – hosszú szünet után – ismét nekiálltam az orosztanulásnak. Tanulás közben érkeztek az első hírek az ereci összecsapásokról. Izgatottság, viták, értelmezések kerekedtek. Mi történt valójában; milyenek az esélyek; hogyan reagáljunk? – mindenhol erről beszélünk. Jobban felzaklat minket az Erecben, mint az idegenben ontott zsidó vér. A barátainkért is aggódunk. Maabarot közel van Givat-Haimhoz, és minden ügy helyi ügy. Hogy vannak a barátaink?

1945. DECEMBER 4.
Mindig ugyanott járnak a gondolataim. Órákat töltök üres csevegéssel meg sakkal. Mondjuk Steinberggel [őrvezető] a sakk izgalmas. Este sokáig beszélgettünk a zsidóság reményeiről. Nem ért egyet az arabokkal ellenséges politikával, még nálam is sötétebben látja a dolgokat. Mai véleményem – röviden – a következő volt: „Erec-Izrael az utolsó várunk, de abban nem vagyok biztos, hogy meg tudjuk védeni." Mire ő: „Szinte már azt kívánom, bárcsak pusztulnánk el gyorsan mindannyian, és ezzel vége." Később még hozzáfűzte: „De a gyerekekért érdemes élni." (A családjának, feleségének, gyerekeinek nyoma veszett Lengyelországban.) Szomorú napok. Egy éhes gyerek jött enni nálunk.

1945. DECEMBER 15.
Elmentem a *somer*ok [Hasomer Hacair] helyiségébe, útközben benéztem apám kis zsinagógájába, de csak új arcokat láttam. A mozgalomban az ezredről beszéltem, sikerrel, nagyon lelkesedtek. Onnan elvittek a Joint épp Budapesten tartózkodó igazgatójával vacsorázni. Késő estig a megmaradt

„Jehudának szeretettel – az óvodások és szüleik, 1946, a fák újéve"

papírokat rendeztük az udvaron heverő törött bútorok között. Megtaláltam a régi leveleimet is, és köztük Aviva fényképét, ennek nagyon megörültem. Sok fényképet és levelet találtunk Feritől, ezekből megtudtam valamit a helyzetéről. De ezeken kívül fontosabb dolgokat, például a dokumentumaim közül valamit, nem találtunk.

1946. JANUÁR 19.

Kerestem könyveket Avivának és Rahelnek, de nem találtam semmi igazán jót. Aztán újabb unalmas, határás út visszafelé. Beugrottam a Navy, Army and Air Force Institute-ba enni, ott, a lépcsőn találkoztam Freilichhel, tőle tudtam meg, hogy megjöttek a leszerelési papírok. Spiegel azt mondta: „Körülbelül két hét múlva mész haza." Végre-valahára így ért vége a szolgálatomnak, és a horizont kitisztult. El nem tudom képzelni, milyen lesz a szabad élet. Eljött végre, amiről eddig csak álmodoztam.

1946. FEBRUÁR 8.

Egész nap a csendes tengeren hajózunk. Elejétől olvasom a naplómat, és felidézem az elmúlt napokat. Van értéke ennek a naplónak, akkor is, ha rövid és száraz. Délután kinyit a Navy, Army and Air Force Institute, és az egész hajón végigér a hosszú sor. Miután háromnegyed órán keresztül sorba álltam, vettem egy kis édességet Rahelnek. Este az ágyban Petőfi verseit olvastam magyarul. Talán most először tudtam teljesen azonosulni velük. Nagyon szeretem, mert nemcsak írt, hanem harcolt is.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Ilan Székely

Székely Dávid a függetlenségi háborúban

Székely Dávid Budapesten született (1909) és nőtt fel. Azok között a kitűnő tanulók között volt, akiknek a tanulmányait az állam támogatta. Mérnök szeretett volna lenni, de a numerus clausus miatt nem vették fel a Műegyetemre. Ahogy nemzedékének sok más tagja is, külföldön folytatta a tanulmányait, és Brnóban végzett a műszaki egyetemen. 1933-ban építőmérnöki diplomát kapott, a hídépítést választotta szakterületnek. Amikor tanulmányait befejezte, a magyar hadsereg tisztképző iskolájába jelentkezett (Budapest, 1933) mérnöki tisztképzésre.

1934-ben leszerelt, és *alijázott*. Turistaként érkezett, kétszer visszatért Magyarországra. Harmadszorra és véglegesen 1939 februárjában *alijázott*, utóbb kiderült, épp egy nappal azelőtt, hogy be kellett volna vonulnia a magyar hadseregbe. 1939-ben a brit mandátumtól kapott palesztin állampolgárságot.

Mérnökként a tel-avivi kikötő építését felügyelte (1934–1935). Alapító oktatója volt a tel-avivi Zebulon cserkészcsapatnak, tagjait a tengerészet alapismereteire tanította.

Székely az Allenby híd építését is felügyelte. 1946 júniusában a hidak éjszakája elnevezésű Palmah ellenállási akciót tanácsadással segítette: hová helyezzék el a robbanóanyagot? De később másodszor is felépítette a hidat a brit vezetés számára.

Tagja volt a tel-avivi Bet-Hadar (1936) építésén működő mérnökcsoportnak, ez az első erec-izraeli acélszerkezetes épület.

A második világháború alatt a brit hadseregben szolgált, és folytatta tevékenységét a Hagana, a régi *jisuv* cionista katonai szervezetében. A műszaki osztály parancsnokait oktatta, katonai témakörű tanfolyamokat tartott, és tanterveket írt.

Gyermek- és ifjú korában tehetséges művésznek bizonyult, művésztanároknál tanult. A mérnökszakmát megélhetésnek választotta. Új *olé*ként bejárta az országot, vízfestményein és több száz fotóján örökítette meg a látottakat.

A holokausztban Dávid elvesztette szüleit, nővérét és szinte valamennyi rokonát. 1948-ban megnősült, felesége Miriam Prohovnik, fia 1949-ben született.

Izrael Állam alapítása és a harcok után a jeruzsálemi városházán a műszaki osztályt vezette, nyugdíjazása előtt pedig a vízügyi osztályt.

Gus-Ecion

1946-ban Székely a Szochnut megbízásából útépítésen dolgozott, többek között a Kfar-Ecionit a Jeruzsálem–Hebron úttal összekötő út építésén. Székely tervezte az utat, és felügyelte az építkezést.

A hegyes-völgyes útszakasz egy része kelet–nyugati tájolású, viszonylag sík vidék volt. Amennyire csak lehetett, kiszélesítette ezt a szakaszt, hogy könnyű repülőgépek leszállására alkalmas legyen. Hogy álcázza a területet, az útnak erre a részére kőfalat épített. Senki nem tudott a kfar-ecioni útszakaszon rejtett stratégiai pontról.

Kfar-Ecionit a Jeruzsálem–Hebron úttal összekötő út építése, fotó: Székely Dávid, 1946

Az építkezési munkák végén Székely megeskette valószínűleg Aharon Meirt, aki Gus-Ecion biztonságáért felelt, hogy nem árulja el a titkot, hogy milyen lehetőség rejlik az álcázott területen, és kérte, tartsanak traktort és üzemanyagot a raktárban, hogy vészhelyzetben a kőfalat gyorsan eltávolíthassák. Így történt.

Két évvel később, még a függetlenségi háború kitörése előtt Kfar-Ecion lakói nehéz munkával lebontották a falat, a traktor is besegített a munkába. 2001-ben megtiszteltetésnek éreztem, hogy Kfar-Ecionban találkozhattam valakivel, aki részt vett ebben. Senki nem tudta, hogyan került elő egy könnyű gépek leszállására alkalmas repülőtér.

A légi összeköttetés lehetővé tette, hogy Gus-Ecion védői hosszan kitartsanak az arab seregekkel szemben. Gus-Ecion az államalapítás napján elesett. De akkor megváltoztak az erőviszonyok.

Nem ismerek az izraeli hadsereg küzdelmei közül dicsőségesebb, tragikusabb és hősiesebb harcot, mint Gus-Ecion. [...] Önfeláldozásuk többet tett Jeruzsálem megmentéséért, mint az összes háborús erőfeszítés. [...] A Gus-Ecion–csata a zsidó háborúk nagyszerű eposza. Gus-Ecion védelmezői megmentették Jeruzsálemet. Az ellenséges terület közepén, négy ponton tartották őket távol a városkapuktól. Sokan, számunkra túl sokan estek el. De azért, hogy a zsidó Jeruzsálem létezik, azért, hogy az ellenség szándéka ellenére a *jisuvot* nem érte halálos csapás – azért az izraeli történelem és az egész nép köszönete elsősorban Gus-Ecion harcosainak jár. [...] Az ország minden szegletében dicsőséggel és hősiesen harcoló katonáink közül övezze különleges tisztelet fénye Gus-Ecion védőinek fantasztikus hősiességét.
David Ben-Gurion miniszterelnök és védelmi miniszter

Maale-Hahamisa és Kiriat-Anavim

Amikor kiderült, hogy Székely Dávidnak köszönhető Kfar-Ecion repülőtere, kinevezték Kiriat-Anavim, Maale-Hahamisa és Neve-Ilan körzet erődítményeinek tisztjévé.

Először is repülőteret kértek.

Találtak is megfelelő helyet Maale-Hahamisa szélén, a nyugati oldalon, ahol ma a *kibuc* ipari negyede található, és előkészítették a terepet. Ma ez a hely Har-Haruah parkolója. A Nataf felé vezető út átszeli a leszállópályát, keleti részét pedig fák és bokrok borítják. Ariel Jehudai (Maale-Hahamisa) szerint az útvonalat valóban könnyű gépek fel- és leszállásához használták.

A Nahson hadművelet, fotó: Székely Dávid, 1948. április

Székely Dávid naplójából
„1948. május 10.
Ma egy repülő golyót kapott Szariszban [Sores], le akart szállni, de körülbelül ötszáz méterre a pályától lezuhant. Egy másik három kilométerre onnan robbant fel. Mindkét eset bizonyítja, mennyire fontos a repülőtér."

Erődítmények – igen vagy nem?
A védelmi utasítás erődítmények, beton őrtornyok építésére csak gerilla-hadviselésnek felelt meg. És valóban, Kiriat-Anavim és Maale-Hahamisa környékén szétszórva máig látjuk ezeket az őrtornyokat. Némelyik nagyon megrongálódott, látszik, hogy alkalmatlanok igazi katonai erővel szemben. Székely Dávid olyan erődítményekről gondoskodott a környéken, amelyek hadsereg elleni harcra is megfelelnek. Meggyőzte a helybelieket, hogy megerősített árkokat és óvóhelyeket építsenek. Ez ellentmondott a védelmi erődítményekre vonatkozó utasításoknak. De aki az árkokban és az óvóhelyeken volt, sértetlen maradt. A helyiek szerint vitatkoztak, levonuljanak-e az óvóhelyre. Maale-Hahamisa lakói beleegyeztek a mérnök javaslatába, Kiriat-Anavimban biztonságban érezték magukat, nem készült óvóhely. Kiriat-Anavimhoz képest Maale-Hahamisában a sérülések száma viszonylag alacsony volt. És egyáltalán nem volt halálos áldozat.

Évekkel később újra meg újra hallottam Maale-Hahamisában az idősebb helybeliektől, hogy apám, Székely Dávid megmentette a gyerekeik életét.

Székely Dávid, 1948

Neve-Ilan

Neve-Ilanban is Székely Dávid irányításával épült az óvóhely. Kiriat-Anavim és Maale-Hahamisa védelmének sikeres megoldása után munkaerőt, kőfejtőgépeket, építő- és üzemanyagot kapott az óvóhely építésére Neve-Ilanban. Az óvóhely remekül teljesítette feladatát. Egyetlen támadás során mintegy százötven lövedék csapódott be, de az óvóhelyen senki nem sérült meg, el is nevezték „atombiztos óvóhelynek".

Székely Dávid mérnökről még sok más történet is szól. Befejezésül csak annyit, hogy miután Neve-Ilanban működött, fiának az Ilan nevet választotta – talán nem véletlenül.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Izrael Állam

SZALAI ANNA

A magyarországi *alija*, 1949–1953

Vázlatos áttekintés

A második világháború véget ért, de az európai átmeneti és a ciprusi táborokból csak kevesek nyertek bebocsátást Erecbe. Izrael Állam alapítása után megnyílt az ország az *alijázók* előtt.

1949 februárjától 1953 novemberéig követem a magyarországi és részben a kelet-európai *alija* történetét az izraeli Országos Levéltárban és magyarországi archívumokban őrzött dokumentumok, néhány Magyarországon megjelent tanulmány, az izraeli sajtó, a diaszpóra egyetlen magyar nyelvű cionista lapjának, a *Hatikvá*nak (Buenos Aires) cikkei, valamint *olék* visszaemlékezései alapján.

A fiatal állam néhány diplomatájának kiemelkedő, különleges türelemmel és kitartással folytatott tárgyalása készíti elő az *alijázók* útját.

A Magyar Cionista Szövetség nagygyűlése a Városi Színházban az ENSZ-határozat után, beszédet mond Bisseliches Mózes, fotó: Bárdi János, Budapest, 1947. december 7.

Az *alija* támogatásáért, balról Shmuel Bentsur, Jichak Rafael, az izraeli küldött és Bisseliches Mózes, Budapest, 1948

Az ország vezetése a befogadáshoz szükséges lakhatási és megélhetési feltételek megteremtésére törekszik. Az országépítéshez a lakosság létszámának növekedése szükséges, de a háborúban lerombolt európai országok is a helyét kereső vándorló népesség letelepedését szorgalmazzák. Izrael Állam az arab országokban veszélyeztetett zsidó közösségek befogadásáért is felelős. (Példaként két adat: 1948–1951 között több mint huszonnyolcezer fő érkezik Marokkóból, 1950–1952 között pedig százhúszezer vagyonát hátrahagyó zsidó Irakból.) A kormányüléseken rendszeresen visszatérnek az *alija*kérdés megvitatására.

1949 februárjában a sajtó értesülése szerint Csehszlovákia harmincötezer fős zsidó közösségéből húszezer személy távozását engedélyezik. Lengyelországban hatvanötezer zsidó közül harmincezren készülnek Izraelbe. Romániában, bár a zsidó külügyminiszter, Pauker Ana tiltakozik a tömeges *alija* ellen, mégis kiadnak ötezer távozási engedélyt. Jugoszláviából öt-

ezren már megérkeztek, újabb hatezer személyt várnak. Magyarországon százhetvenezer zsidó közül ötvenezren készülnek *alijá*ra.

1949 végéig harmincezer lakás készül el Izraelben, de újabb tizenöt-tizenhatezer lakásra van szükség. Hetvenezren már megérkeztek a táborokból, de még ugyanennyien ott várakoznak, Jemenből tizenkétezer *olé*ra számítanak. 1950-ben tizenkilenc százalékkal növekszik az izraeli lakosság (1 203 000 zsidó), a növekedés nyolcvanöt százaléka az *alijá*nak köszönhető.

A kelet-európai országok közül a Jugoszláviából érkezők vannak a legkedvezőbb helyzetben. A zsidó Moša Pijade, Tito marsall miniszterelnök-helyettese ugyan hithű kommunista, de Izrael Állam alapítása után meggyőzi Titót, engedje ki a zsidókat azzal a feltétellel, hogy a vagyonukat hátrahagyják. Ingóságaikból annyit vihetnek ki, amennyi egy tizenkét köbméteres konténerbe belefér, minden ingatlanuk a jugoszláv államra marad. A jugoszlávok megtartják a megállapodást, még a Tito-vonaltól eltérő nézetű, politikai okokból táborba zárt zsidókat is kiengedik. Fiumében (Rijeka) szállnak hajóra, 1948 novemberében a Kefalos indul el, majd a Radnik három alkalommal fordul (1949. május–július). Jugoszláv adatok szerint 1946-ban 12 495 főt számlált a zsidó közösség, 1952-ben a lélekszám a felére csökken. A jugoszláv *alijá*val érkezett Izraelbe Bácska és Bánát csaknem teljes magyar anyanyelvű zsidó közössége.

Románia a Szovjetunióhoz hasonlóan reméli, hogy Izrael a keleti tömbhöz csatlakozik, küldi az eszmét terjesztő, elkötelezett kommunista zsidókat, de nem váltják be a hozzájuk fűzött reményt. Az izraeli kormánynak készült beszámoló szerint Romániából 1949 novemberétől egy év alatt 45 250 fő érkezik Izraelbe. A Transsylvania hajó Constanța és Haifa között közlekedik, havonta hét-nyolcszáz személyt hoz. 1950-ben megkezdődnek Romániában az *alija* elleni kampányok, 1951 októberétől minden hajóval kevesebb *ole* érkezik, 1952 márciusában fut be az utolsó hajó. 1953 szeptemberében az Izraelt képviselő diplomata meglepetésére a román külügyminisztérium hajlandó mérlegelni a családegyesítésre vonatkozó kérést. Ugyanakkor nyilvánosságra hozzák az általános amnesztiáról szóló hírt, mindenkire érvényes, aki visszatér Romániába. Jogos az izraeli fél kérdése: a családegyesítést Romániában vagy Izraelben gondolja megoldani a román vezetés? A Romániából érkező *alijá*val jöttek a magyar anyanyelvű erdélyiek.

Csehszlovákiából, aki akar, szabadon *alijá*zhat, magával viheti, amit vinni tud, de az orvosok, gyógyszerészek, ápolónők távozását megtiltják. Az izraeli szervek beszámolója és a sajtó szerint harmincötezer zsidó közül húszezer kapott távozási engedélyt. 1950. október végén bezárják a prágai

Ehud Avrielt, Izrael Állam követét a Magyar Cionista Szövetség elnöke, Bisseliches Mózes fogadja, mellette jobbra a fia, Péter, balra Kahan-Frankl Samu, Ehud Avriel, Friedmann Ignác, Budapest, 1948. február

és pozsonyi *alijá*t szervező irodákat. Már csak ötezer távozásra várakozó maradt Csehszlovákiában. A szlovákiai magyar anyanyelvű zsidók a csehszlovák *alijá*val érkeztek Izraelbe.

Ugyanebben az időszakban lengyelországi szabad *alijá*ról szólnak a beszámolók: egy-másfél éven belül mindenki szabadon távozhat, aki ezt elmulasztja, és nincs lengyel útlevele, elveszti az állampolgárságot, és nem térhet vissza. 1949 decemberétől 1950. október végéig huszonnégyezer zsidó érkezett Izraelbe.

A magyarországi *alijá*val Izrael Állam alapítása után két diplomata foglalkozik, Prágában Ehud Avriel konzul (Bécsben született), Csehszlovákia és Magyarország, majd Románia is hozzá tartozik.

Budapesten a magyar anyanyelvű, Erdélyből 1934-ben *alijázó* konzul, Shmuel Bentsur. Az Izraelbe távozás a cionista mozgalomra kényszerített önfelszámolás, 1949 tavasza után is folytatódik a mozgalom szervezésében, 1949 első felében négy- és tízezer (a magyar kormány szerint nyolcezer) fő közti létszám lépi át illegálisan a határt Csehszlovákia felé. A menekülteket átmenetileg Bécsben, a Rothschild Kórházban helyezik el.

1949 februárjában az izraeli sajtó beszámol Ehud Avriel tárgyalásairól a magyar kormánnyal, Rákosi Mátyással (miniszterelnök-helyettes), Vas Zoltánnal (az Országos Tervhivatal elnöke), Dobi Istvánnal (miniszterelnök). A magyarországi izraeli képviselet szerint százhatvanezer a zsidók

száma, és számításaik szerint ötvenezer fő kér majd távozási engedélyt. A két ország közti kereskedelmi szerződés az *alija*engedélyek alapja: Izrael árut vásárol Magyarországtól, áruval és az *olék* kiengedett vagyonának ellenértékével fizet. Bentsur az izraeli külügyminisztérium kelet-európai osztályának küldött levelében számol be a Dobival folytatott beszélgetésről. A magyarországi zsidók nagy része több okból is Izraelben kíván élni (családegyesítés; nem akarnak ott maradni, ahol kiirtották a családjukat; a cionisták eszméiket szeretnék megvalósítani), és nem vet jó fényt az Izraellel barátságos viszonyt ápoló Magyarországra, ha visszatartja azokat, akik nem akarnak maradni, a fiatal államnak pedig szüksége van az *olék*ra.

1949 szeptemberében az izraeli kormányülésen Ehud Avriel számol be a zsidók kiengedéséről a magyar féllel februárban kezdődött tárgyalásokról.

Rajktól „a szerencsétlen külügyminisztertől, akit most bíróság elé állítottak", akkor azt hallotta, hogy a magyar kormány ellenzi a tömeges *alijá*t, attól tart, hogy a zsidók távozásával elveszíti Magyarország az építő és alkotó erőt.

A cionista („polgári nacionalista") szervezetek feloszlatására Szirmai István, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) szervezőbizottságának titkára terjeszt elő javaslatot (1949. január–február), márciusban a szervezetek „önként" feloszlanak, májusban (a Rajk-per áldozatainak letartóztatásával párhuzamosan) őrizetbe veszik a mozgalom vezetőit, a cionista per vádlottait (a következő cionista perben, 1953-ban Szirmai Istvánt is letartóztatják). A cionista per idején folytatódik az illegális határátlépés, a cseh

Menekültek a Rothschild Kórházban, Bécs, 1946

kormány politikai menekültként kezeli, és egyelőre nem toloncolja vissza a csoportosan érkezőket. 1949 szeptemberében hetente kétszáz-kétszázötven személy lépi át a határt. (Később visszatoloncolják vagy tiltott határátlépésért letartóztatják a menekülőket.)

Az MDP szervezőbizottságának „Izraelbe történő kivándorlásról" szóló feljegyzése (1949. július 19.) érzékelteti a két ország közti tárgyalások vitatott pontjait. Május végén a magyar fél „ezer személynek Izraelbe történő önkéntes kivándorlásához" adna engedélyt, de az izraeli fél ötezer személy kiengedését kéri. A júliusi feljegyzés módosításokat javasol: az ezerszemélyes keretet (egyenes ági rokon) bővítsék ki még kétezer ötvenöt évesnél idősebb, „munkaképesség szempontjából már kevésbé fontos" korosztállyal, azzal a megszorítással, hogy a magyar kormány egyéni elbírálás során visszatarthassa „a magas szakképzettséggel vagy szaktudással rendelkező egyéneket". A tervezet elfogadására ötnapos ultimátumot ad a magyar fél azzal a megjegyzéssel: „Nemleges válasz vagy a határidő be nem tartása esetén a magunk részéről a tárgyalásokat lezártnak tekintjük."

Október 20-án Budapesten kelt a módosított javaslatok alapján a két ország közti „kivándorlási egyezmény" magyar és héber nyelven. A háromezres kereten kívül engedélyezik, hogy „legfeljebb negyven olyan magyar állampolgár kivándorolhasson, akik az önmagát feloszlatott Magyar Cionista Szövetség vagy valamelyik tagegyesületének felső vezetőségéhez tartoztak", feleségük és kiskorú gyerekeik, ha „akaratukat nyilvánítják", velük mehetnek. Az egyezmény részletesen felsorolja a kérelem benyújtásához szükséges okmányokat. A kérelmeket a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága Útlevélosztálya egyénileg bírálja felül, a kivándorlás lebonyolítását kizárólag az IBUSZ végezheti. Az egyezménybe két tiltás is bekerül: „a megállapodás ténye hirdetés, sajtótermékek, rádióközlemények vagy csoportos megbeszélés útján nem propagálható"; és mindkét fél ellenzi az illegális kivándorlást.

Az izraeli magyar nyelvű sajtó szerint 1949-ben körülbelül tizennégyezer magyar anyanyelvű érkezett Izraelbe, 1950 áprilisában újabb adatot közölnek: huszonhétezren távoztak Magyarországról, és Európa legnagyobb zsidó közössége, százötvenezer fő maradt Budapesten.

A háromezres keret első csoportjával Hegyeshalmon hosszasan várakozik a vonat, a szigorú ellenőrzés, motozás és holmijuk jelentős részének elkobzása után Ausztrián át érkeznek Baribа, az olasz tengerpartra. A Galila hajó hatszáz harminc-harmincöt éves lengyelországi utast hoz a haifai kikötőbe, és kétszázhuszonhárom Magyarországról *alijázó* felnőttet néhány gyerekkel. A hajó a függetlenségi napon (1950. április 22.) a fellobogózott kikötőbe fut be, hivatalos személyek, családtagok, barátok, a HOH (a ma-

A Galila hajó

gyarországi *olék* szervezete) képviselői várakoznak az érkezőkre, a kikötés pillanatában a tengerészek zenekara a *Hatikvát* játssza, a polgármester üdvözlőbeszédét magyarra fordítják.

Néhány hónappal az első csoport érkezése és a magyar konzulátus izraeli megnyitása után foglalkozik az izraeli kormány a konzulátus hivatalos közlésével: az 1945 után Magyarországról illegálisan távozó, tizenhat-húsz éves fiatalok közül vannak, akik visszatérési engedélyért fordultak a magyar szervekhez. Az izraeli külügyminisztérium az ifjúsági *alija*, a Szochnut, a magyar anyanyelvű izraeli közösség szervezeteinek fiatalokat támogató összefogására számít. Beer-Seván a HOH szervezésében népgyűlésen vitatják meg a visszatérés kérdését. A találkozó legfontosabb tanulsága: a távozni készülők nem tudnak beilleszkedni az országépítésbe; az érkezők szellemi befogadására több gondot kell fordítani; nem kell politikai-ideológiai okokra hivatkozni, amikor a kezdeti nehézségektől riadnak meg.

A gyakran egymásnak ellentmondó sajtóhírek szerint a visszatérővízzummal nem mindenki szeretne Magyarországon maradni. A magyarországi iratok arról is tudósítanak, hogy a visszatérőket kihallgatásokon fogadják a magyarországi biztonsági szervek. A magyarországi izraeli képviselethez ugyanekkor magánlevelek érkeznek: támogassák egy-egy család vagy családtag mielőbbi kiengedését.

Májusban megérkezik a második, júliusban a harmadik csoport, háromszáz, illetve háromszáznyolcvan fő. Az izraeli sajtó a magyar csoportok létszámával együtt közli a többi kelet-európai országból érkező csoport létszámát: Romániából 1277 személy, sok, héberül beszélő fiatal; a lengyel kormány meghosszabbította a szabad *alija* határidejét, negyvenötezer lengyelországi zsidó jelentette be a hatóságoknál, hogy kivándorol.

Szeptemberben egy újabb csoportban négyszáztíz idősebb érkezik Magyarországról, majd megkezdődnek a találgatások: folytatódik-e és mikor a háromezres létszámhoz még hiányzók kiengedése? A magyar kormány egyre halogatja a következő csoportok indulásának időpontját.

1951. február végén újabb csoport érkezik Magyarországról, türelmetlen várakozók, hozzátartozók köszöntik őket.

1951 márciusában az izraeli diplomáciai képviselet és a Joint keresi a tárgyalási lehetőséget Rákosival és Vassal abban a reményben, hogy sikerül a háromezres létszámon felül újabb megegyezést kötni. Rákosi szerint a magyarországi zsidóság annyira asszimilált, hogy nem érzi magát zsidónak, így az *alija* nem tartozik a tervei közé.

1951. május 21-én megkezdődik csaknem tizenháromezer fő kitelepítése Budapestről, húsz százalékuk zsidó. Csehszlovákiában 1951 tavaszán kezdik a tisztogató-koncepciós perekbe belekeverni a cionista szálakat, ősszel letartóztatják Rudolf Slánskyt.

Az izraeli Országos Levéltárban elérhető diplomáciai levelezésből, a kormányülések jegyzőkönyveiből és az izraeli sajtóból kiérezhető, hogy értetlenül, tanácstalanul fogadják a kelet-európai országokból érkező híreket, csak a Rudolf Slánský és társai ellen indított, első, nyíltan zsidó- és cionistaellenes perbe (1951. november 23-tól) belekevert két izraeli (Simon Orenstein és Mordehai Oren) prágai letartóztatása után érti meg az izraeli közvélemény a már évek óta tartó és még Sztálin haláláig (1953. március 5.) folytatódó, áldozatok (köztük zsidók) sorát követelő perek természetrajzát. Joggal tarthatnak attól, hogy ez a légkör nem kedvez sem a már meglevő *alija*megállapodás gyors lebonyolításának, sem az újabb tárgyalásoknak.

A magyarországi kitelepítésekről és a Slánský-perről szóló hírek felrázzák a magyar anyanyelvű zsidó közösségeket. A tengerentúlon is felháborodással fogadják a kitelepítések hírét, a magyar anyanyelvű dél- és észak-amerikai zsidók a magyar és az izraeli kormányhoz küldenek tiltakozó és megoldást sürgető petíciókat. A *Hatikva* főszerkesztője, Glück Andor is tiltakozik lapjában:

MINDADDIG, AMÍG EGYETLEN HAZÁJÁBA, IZRAELBE KÍVÁNKOZÓ VISSZATARTOTT ZSIDÓ ÉL MAGYARORSZÁGON, harcolni fogunk érte, és felemeljük hangunkat minden magyarországi zsidóval szemben elkövetett igazságtalanság ellen. [...] Elég volt a táborokból, elég volt a meghurcoltatásból! A magyar zsidóság maradéka a népi demokráciának „megbízhatatlan elem", nekünk viszont testvéreink, akikért jogunk és kötelességünk szabad országból szót emelnünk! (1951. június 29.).

Netanján a HOH rendez konferenciát, nem avatkoznak Magyarország belügyeibe, de nem értik, miért akadályozzák az *alijá*ra várakozók indulását.

Júniusban a HOH országos szervezetének küldöttsége Marton Ernő vezetésével kihallgatásra jelentkezik Saret külügyminiszternél, a kitelepítésekről szóló magyarországi hírekről szeretnének beszámolni. A magyar nyelvű szervezetek és a kormányszervek a gazdaságilag improduktív elemeknek minősített kitelepített zsidók Izraelbe kiengedéséért emelnek szót. Az első *alija*csoport írásban fordul a Kneszethez: tegyen meg mindent Izrael, hogy a maradék magyarországi zsidóság távozni kívánó csoportját kiengedjék. Az évekkel korábban született megegyezés háromezer személy távozását engedélyezte, de még mindig nem érkezett meg a teljes létszám. Ezzel szemben az illegálisan távozni próbálkozók minden korábbi szenvedésük és csodával határos életben maradásuk után börtönök foglyai.

Goldman Pál saját fotóival kísért riportja a tel-avivi Eszter moziban tartott népgyűlésről is a *Hatikvá*ban jelenik meg. A szabad *alijá*ért szervezett

Gyűlés a magyarországi szabad *alijá*ért, a mikrofon mögött Székely Sándor, tőle balra a második Kauders Ben-Cion, Haifa

1951. július 20. HATIKVA – 3

A VILAGON ÉLŐ MAGYARNYELVŰ ZSIDÓSÁGHOZ! Tüntessetek a magyarországi zsidóság szabad kivándorlásáért! Küldjetek tavaratot, kábelt, repülőlevelet a magyar kormánynak és követeljétek, hogy testvéreinket haladéktalanul engedje Izraelbe, hazájukba. A magyarországi zsidóság számít rátok!

A magyarországi szabad alijáért!

– GOLDMAN PÁL FOTÓRIPORTJA –

Tömeggyülések a magyarországi szabad alijáért

A Hatikva izraeli szerkesztőségének kábele a magyar kormányhoz

TEL-AVIV (Palam Press). A HATIKVA izraeli szerkesztőségre az alábbi kábelt küldte a magyar kormányhoz:

DOBI ISTVÁN ÚRNAK,
a Minisztertanács elnöke
BUDAPEST

A HATIKVA Buenos Aireshen megjelenő, pártoktól független magyarnyelvű zsidó hetilap izraeli szerkesztősége felkéri Önt, minden ügyekezetével hasson oda, hogy azoknak a zsidóknak, akik hazájukban, Izraelben akarnak letelepedni, sürgösen kiutazási engedélyt adjanak. A HATIKVA megalapítása óta kitartóan küzd a zsidók szabad kivándorlásáért Izraelbe és ezután is teljes erejével követelni fogja a magyarországi zsidók szabad kivándorlási jogát hazájukba, Izraelbe.

A HATIKVA, Buenos Aires
izraeli szerkesztőségre nevében
HALMI JÓZSEF, Tisztorkeszió

A KENYSZERKITELEPÍTÉSEK ÜJABB ALDOZATAI:

KÁCSER JÓZSEF budapesti zsidó elpúgyárcs és felesége

SAUL CSERNICHOVSKY:

A képzelet szárnyain

Fordította: WIDDER DEZSŐ

Váci deportáltak

A magyarországi szabad alijáért, Goldman Pál fotóriportja, *Hatikva*, 1951. július 20.

megmozdulás szónokai között találjuk a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetőjének, a budapesti ostrom utolsó napjaiban meggyilkolt Komoly Ottónak az özvegyét, Komoly Lillát, Marton Ernőt, Kasztner Rezsőt.

A kitelepített-internált zsidók kiengedését szorgalmazó kéréseket a magyar fél elutasítja, de az *alija* folytatásáról – minden előrelépés nélkül – továbbra is tárgyalnak a diplomaták. A jeruzsálemi külügyminisztérium *alija*ügyi államtitkára, Josua Saj budapesti tartózkodásáról szóló beszámolójában írja: a jelenlegi magyarországi zsidó lakosság fele, ötezer fő szeretne *alijázni*. A nehéz gazdasági helyzetet a Joint mindeddig havi egymillió dollárral enyhíti. Tömeges *alijá*ról a magyar fél hallani sem akar, úgy gondolja, mindent megtett, hiszen Izrael lakóinak tíz százaléka magyar anyanyelvű.

Az őszi hónapok sem hoznak megnyugvást, ellenkezőleg, a magyar fél minden izraeli megnyilvánulást beavatkozásnak minősít. A decemberben megjelenő hírekben olvashatjuk, hogy a háromezres létszámhoz még hatszáz kiutazási engedélyt kell kiadni Magyarországon, ezt azok kapják, akiknek elsőfokú rokona él Izraelben. Újabb számadatok is nyilvánosságra kerülnek: a népirtás százötvenezer magyarországi túlélője közül hetvenezren kértek izraeli beutazási vízumot.

A sajtóban keringő számokkal szemben 1951. december közepén megérkezik egy kétszázhuszonkét fős csoport, Shmuel Bentsurnak sikerült elérnie, hogy köztük van húsz Budapestről kitelepített személy is.

De a folytatás ismét elmarad, 1952 nyarán az izraeli városokban megismétlődnek a magyar anyanyelvű közösség népgyűlései, a sajtó követi és támogatja a szabad magyar *alijá*ért folytatott megmozdulásokat. Bentsur egy

október végén kelt levelében arról tájékoztatja a külügyminisztériumot, hogy a kilencvenezer magyarországi zsidó közül ötvenötezer fő jelentkezett *alijá*ra; ezerhatszáz zsidót internáltak Budapestről, a vidéki városokból internált zsidók száma ismeretlen.

Ősszel a Magyar Származású Zsidók Világszövetsége is bekapcsolódik a mozgalomba, *alija*kongresszust szerveznek Schultz Ignác, a világszövetség ügyvezető igazgatója és az első ízben Izraelbe látogató író, Kaczér Illés részvételével, aki a világszövetség európai tagozatát képviseli. Az *alija*kongresszus szervezői és a fórumok előadói a magyar anyanyelvű izraeli közösség ismert személyiségei, többek között a történész Zehavi Zvi és Gonda László, Herskovics Fábián rabbi, a sajtó munkatársai, Danzig Hillel, Marton Ernő, Jámbor Ferenc, a művelődéstörténész és fordító Feuerstein Emil, az egyetemi professzorok közül Breuer József és Fekete Mihály, a magyarországi cionista mozgalom doyenje, Bisseliches Mózes és a mozgalom nagyjainak özvegyei, Káhán Niszonné és Komoly Ottóné, Szenes Kató, a nemzeti hős Szenes Hanna édesanyja. Október–novemberben az *alija*kongresszus népgyűléseket szervez, hangsúlyozza, hogy egyetlen célja a szabad *alijá*ért küzdeni, petíciós ívek aláírását szervezi meg az ország egész területén a HOH helyi szervezetein keresztül, a világban szétszórt magyar anyanyelvű zsidóság a helyi magyar diplomáciai testülethez juttatja el az aláírt íveket. A héber nyelvű hírszolgálatnak rendezett sajtótájékoztatón hangoztatják: az akcióval az izraeli diplomácia törekvéseit támogatják.

Izrael Kelet-Európával kialakított diplomáciai kapcsolatát megzavarja a tel-avivi szovjet követség elleni merénylet 1953. február 9-én. A bombarobbanás három szovjet állampolgár sérülését és az épület megrongálódását okozza. A két ország között időlegesen megszakad a diplomáciai kapcsolat. A Sztálin halála után megváltozó légkör is kedvezhet a kapcsolat újrafelvételének. Az izraeli diplomaták sürgetésére a magyar külügyminiszter jelentést juttat el Rákosinak (1953. augusztus 3.). A háromezer főről szóló megállapodás keretében három és fél év alatt 2790 személy hagyta el Magyarországot. A jelentés szerint „a Szovjetunió és Izrael közötti diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele után helyesnek látszik, hogy Izraellel való viszonyunkat enyhítsük", a még hiányzó kétszáztíz személyt indítsák útnak.

De ez sem megy egyszerűen. A kétszáztíz fős listát ismét egyeztetik a magyar szervek az izraeli képviselettel, a magyar intézmények eltérő véleménynyilvánítása az időlegesen enyhülő magyarországi politikai légkört jelzi, egyesek a listából kiemelnének és bíróság elé állítanának néhány személyt, mások nem várnának izraeli kezdeményezésre, hanem a

jó viszony érdekében javasolják, hogy a magyar szervek indítványozzanak újabb *alijá*ról szóló tárgyalásokat. Az államvédelem is beleszól, pontos kimutatást készít a magyarországi zsidóság vallási, végzettségi, korosztályi megosztottságáról, a korábbi évek beidegződése alapján meg is vádol egy réteget a társadalmi rendet támadó ellenséges aknamunkával, és arra a következtetésre jut, hogy a termelőmunkában jelentéktelen, a politikai állásfoglalásában ellenséges, a kivándorlási szándékkal nyugtalanságot keltő tízezer zsidó kiengedését engedélyezhetnék (1953. december 7.). November 17-én elindul az utolsó csoport, de tizenhárom személy kiengedése még mindig várat magára.

1953. november 22-én a Nápolyból induló Negba hajón megérkezik az utolsó magyarországi csoport.

A külügyminisztériumnak készült beszámolóban olvashatjuk: ügyvédek, rabbik, tanárok jönnek, a legidősebb *ole* nyolcvanéves, több mint negyven különböző korú gyerek érkezik, a legkisebb nyolc hónapos. Százak gyűlnek össze a kikötőben, szülők várnak gyerekekre, gyerekek szülőkre, testvérek testvérekre. A minisztérium kelet-európai osztályának képviselője a tengerparti határőrség parancsnokával a fedélzetre lép.

A Negba hajó Haifába érkezik az új *olé*kkal

Amikor az utolsó *ole* is partra szállt a Negbáról, leszálltam a hajóról. A hazatérők otthonában láttam az egymásra találó családokat, örömteljes nevetés hangja keveredett mindenfelől a meghatottság könnyeivel. A Kol Izrael és a diaszpórába sugárzott Kol Cion rádióadó riportere örökítette meg az eseményt. Amikor az egyik *oléhoz*, fiatal budapesti rabbihoz lépett a mikrofonnal, és kérte, mondjon néhány szót, a meghatottság hangján ezzel kezdte: „[Dicsértessél, Örökkévaló Istenünk,] hogy életben maradtam, hogy megtartottál, és engedted megérnem a mai napot".

Lea Ganor

Emlék és remény – holokauszttúlélők a légierőnél

Dolgozatomat a légierő két egykori, magyar hátterű tagjának ajánlom. A holokausztot mindketten gyerekként élték túl, és ma már nincsenek közöttünk. Joszef Sinar professzorral interjút készíthettem, Haim Neve tartalékos ezredes ennek a cikknek egyik forrása, a légierő társulatának, a *Túlélők a felhők fölött* című kutatási programnak az egyik alapítója volt. Személyesen sajnos nem ismertem.

Joszef Sinar professzor 1932-ben született Kalocsán. A német megszállás után családjával együtt Budapestre menekült, egy lakásban bujkálva vészelték át a háború végét. Viszontagságaik a felszabadulással, a szenvedés és az éhezés a szovjet uralommal sem ért véget. Joszef 1949-ben *alijá*zott, 1950-ben bevonult, és a légierőhöz került. 1953-ban befejezte a navigátori kiképzést, Mosquito típusú gépeken szolgált, a navigátorképzésben oktatott. 1955-től a Technion hallgatója volt, és 1959-ben kitüntetéssel fejezte be repülőmérnöki tanulmányait. Fejlesztő-kutató mérnökként visszatért a légierőhöz, szorosabbra fűzte az együttműködést a Rafael védelmi eszközöket fejlesztő és más biztonsági testületek között. Szolgálata során Párizsban folytatott tanulmányokat 1962-ig, és 1973-ban doktori fokozatot kapott a Technionon. 1974-ben alezredesként szerelt le, a Technion oktatója lett, és 1983-ban megkapta a professzori kinevezést. A rakétairányítás és navigáció, a rakétaelhárítás, a játékelmélet rakéta-

Joszef Sinar

technikai és légi csatákkal kapcsolatos alkalmazása terén nemzetközi szaktekintélynek számított. A védelmi minisztérium több fontos ügyben kérte ki a szakvéleményét. Sinar professzor sikerrel ötvözte repülőmérnökként és a légierőnél szerzett tapasztalatait. 1990 és 1992 között a kar dékánja és a Technion több bizottságának tagja volt. Számos tanulmánya jelent meg vezető szaklapokban. Tudományos és mérnöki tevékenységével megbecsülést szerzett, elismerést és nemzetközi hírnevet hozott a karnak és a Technionnak. Sinar professzor 2015. augusztus 14-én hunyt el.

Haim Neve tartalékos ezredes Budapesten született és nevelkedett. A német megszállás után apját a dachaui gyűjtőtáborba, Haimot és édesanyját az auschwitzi megsemmisítőtáborba deportálták. De útközben anyja kilökte a vagonból, hogy mentse az életét. Budapest utcáin bujkált. A háború után tudta meg, hogy anyját Auschwitzban elpusztították, apja túlélte ugyan a háborút, de Európában maradt. Haim Neve a Joint segítségével került illegális bevándorlókkal együtt a Kneszet Izrael hajóra. A hajót az angolok feltartóztatták, utasait a ciprusi táborokba vitték. Kilenc hónap után eljutott Izraelbe, egy haifai árvaházba. 1953-ban bevonult, önként jelentkezett pilótaképzésre, 1955-ben fejezte be. A szuezi válság idején egy Mustang gép pilótája volt. Az izraeli légierőnél az első helikopterpilóták közé tartozott. 1963 októberében kinevezték a Sikorsky helikopteregység élére. Irányítása alatt folytatódott az együttműködés a felderítőraj vezérkarával az ellenséges országokban folyó műveletekben, és javult az együttműködés más egységekkel, például az ejtőernyősökkel.

Haim Neve, a légierő helikopteregységének alapítója

1966 januárjában létrejött az első nehézhelikopteres egység a Super Frelon helikopterekkel, Nevét nevezték ki a parancsnokának. Az egységet 1966. április 20-án hozzácsatolták az első helikopteres századhoz. A hatnapos háború idején irányítása alatt a légierő a szárazföldi egységeket segítette, sebesülteket szállítottak el a frontról, részt vettek a csapatszállításban, ellátásban. A kétféle parancsnoki feladatkörben Neve négy kitüntetést

szerzett, közülük az egyiket később kimagasló szolgálatért adományozott érdemrendre módosították.

A jom kipuri háború alatt a légierő hírszerzésének parancsnoka mellett teljesített szolgálatot, Sinaiban vezette a légibázist, a hetvenes években pedig a légierő hírszerzését. 1978-ban leszerelt, és 1993-ig a gyémánttőzsde vezérigazgatójaként működött. Neve vezette a *Túlélők a felhők fölött* című projektet, amely összegyűjti a légierő holokauszttúlélő tagjainak élettörténetét, hogy az oktatásban a légierő harci örökségeként használják fel. Neve 2012. augusztus 15-én hunyt el, fél évvel azelőtt, hogy belekezdtem a holokausztot gyerekként túlélő, a légierőnél szolgáló katonákról szóló kutatómunkába.

Halála előtt nem sokkal egy interjúban Neve a következőket mondta:

Rájöttem, hogy ha most nem kezdek el beszélni, akkor erre már nem is kerül sor. Többet kaptunk a seregtől, mint amit adhattunk, és el kell mondanunk, mi történt. Neki köszönhetjük, hogy élhettünk, hogy végre, életünkben először, otthon éreztük magunkat. […] Én voltam a pilótaképzésen az egyetlen, aki nem itt született. Azon a súlyos terhen kívül, amit magunkkal hoztunk, semmink nem volt, semmi közös nem volt köztünk és a többiek között. Miről beszéltek a többiek? Az iskoláról, ahová jártak, az egykori barátokról és összejövetelekről. Én semmiről nem beszéltem. Nem beszélhettem a szüleimről, az unokatestvéreimről vagy a testvéreimről, mert nem voltak. Még az iskoláról sem, mert nem jártam általános iskolába…

Az ötvenes évek közepén a légierő vagy háromszáz döntéshozó tagja közül százharminchatan holokauszttúlélők voltak. A szuezi válság idején a légierő kétszáznyolcvanöt katonája vett részt a harcokban, kilencvenhatan (33 százalék) holokauszttúlélők voltak. A következő években a légierő száznegyven holokauszttúlélője közül tizenkettő (8,5 százalék) magyar anyanyelvű volt.

A légierő és Izrael Állam történetének elválaszthatatlan része ez a csoport, és közülük sokan mondják, hogy a holokausztélményük miatt választották a légierőt. Nagyváradon született Joszef Ofer, Auschwitz, Buchenwald és más táborok túlélője, *alijá*zott, 1946-ban bevonult, és az első pilótaképző csoportban volt: „Niederorschelben, a koncentrációs táborban fogalmazódott meg bennem, hogy pilóta leszek. Bandi ugratott, csúfolt, akárhányszor szóba hoztam, de minél inkább bosszantották a terveim, annál inkább hivalkodtam, ecseteltem a jövőt, amikor olyan repülőket vezetek majd, amelyeknek a szárnyait készítettük." És a felszabadulásról így beszélt: „Felszabadultunk, többé nem kényszerültünk arra, hogy sárga csillagot viseljünk a mellünkön. Letéptem magamról. El

sem tudtam volna képzelni, hogy a helyére, épp hat évvel később – ünnepélyes ceremónia keretében – az izraeli légierő »pilótaszárnyait« tűzik a mellemre."

Joszef Ofer és a társai takargatták a múltjukat, hogy mielőbb beilleszkedjenek a tömeges *alijá*t befogadó, önképét kereső izraeli társadalomba, *szabre* identitásra törekedtek a háborús veszéllyel és gazdasági nehézségekkel küszködő országban.

Dolgozatom egy széles körű „elbeszélt történelem" kutatásra támaszkodik, amelynek legfőbb forrása az interjú volt. A kutatás keretében a légierő harmincöt 1927 és 1945 között Európában született tagjával készítettem interjút. Mivel ez a kötet a magyar anyanyelvűekről szól, öt (11 százalék) magyar anyanyelvű interjúalanyt emeltem ki közülük. Mindannyian gyerekként, fiatalként élték át a holokausztot, és életük a háború után is bővelkedett nehézségekben, például egy új társadalomba kellett beilleszkedniük. Mindannyian bevonultak a hadseregbe, és önként jelentkeztek a légierőhöz. Az ötvenes-hatvanas években a légierő élcsapatához tartoztak. Sorsukról legtöbben hallgattak, hogy ne zaklassák fel *szabre* bajtársaikat, akkor sem, ha ez személyes élményeik elhallgatásával járt.

Dolgozatomban megkísérlem eloszlatni az állam első évtizedeinek légierejéhez és a légierő tagjaihoz fűződő *szabre* sztereotípiákat, és megérteni a változás folyamatát: miként lett a diaszpóra gyerekeiből, a holokauszt üldözöttjeiből, a harcias *szabre* antitéziséből a légierő és Izrael Állam elit vezetőcsoportja? Ehhez a visszaemlékezésekből és az interjúk során kirajzolódó legfontosabb, a nemzeti történetben is jelentkező történeti, társadalmi, kulturális témákat elemzem, amelyek a holokausztot és az egyéni-nemzeti újjáéledést, az évek során változó tudatot kifejezik. Az egyes történetekből az egész kérdéscsoport teljes képe kerekedik ki. Kiindulópontnak néhány kérdést választottam:

Mi volt a sorsa ezeknek a gyerekeknek a holokauszt alatt és után? A holokauszt hatására vonultak-e be a légierőhöz, és választották a pilótaképzést? Milyen tényezőknek köszönhető, hogy beilleszkedtek, és sikeresek lettek a légierőnél és az izraeli társadalomban?

A *Túlélők a felhők fölött* névvel jelzett csoport összetartozó tagjairól ez az első kutatómunka: olyan holokauszttúlélő gyerekekről szól, akik a légierő tagjai lettek; felhívja a figyelmet a távolságra a holokauszt idején és a beilleszkedés során átélt múltjuk és a légierőnél kifejtett tevékenységük között, és ezen keresztül igyekszik megértetni azokat a történelmi-társadalmi folyamatokat, amelyek Izrael Állam arculatát formálták. A dolgozat kiegészíti a légierő alapításának időszakáról szóló ismereteinket. Gondoskodó, esélyegyenlőséget biztosító otthonnak mutatja be: ideológiát, hivatás- és

küldetéstudatot nyújtott azoknak is, aki gyerekkorukban traumákon mentek keresztül.

A holokausztt úlélők és köztük a magyar anyanyelvűek közül sokan a hadseregben találták meg a helyüket, ezért nem csak a légierővel kell foglalkoznunk. De mivel a többi fegyvernemben szolgáló holokausztt úlélő sorsa még feltárásra vár, összehasonlító tanulmány erről még nem született, ezért ez a dolgozat a légierő vizsgálatára szorítkozik.

A Túlélők a felhők fölött *program kezdetei*

A légierőnél szolgálatot teljesítő holokausztt úlélők élettörténetét dokumentáló kutatás kezdeményezője a *szabre* Eliezer Cohen tartalékos ezredes volt a nyolcvanas években. Így írt erről:

> Amikor az El-Al pilótája voltam, a könyvemen (*Nem a csillagos ég a határ*) dolgoztam. [...] A járatokon olyan pilóták mellett is ültem, akik holokausztt úlélők voltak, és gyakran megrendítő történeteket mondtak el. [...] Egyiküktől, A. C.-tól szüntelenül olyan történeteket hallottam, amelyeket a feleségén kívül nem mert volna senkinek elmondani. [...] Hazamentem [...], és nekifogtam egy új fejezetnek a holokausztt úlélő pilótákról. [...] Huszonkét történetet gyűjtöttem össze, de a szerkesztő törölte a fejezetet, és a könyv enélkül jelent meg 1990-ben. [...] Az egész fejezet mintha nem is lett volna, semmivé lett.

De a téma nem hagyta nyugodni. 2010-ben Avi Mose Szegal, a légierő múzeumának kurátora interjút készített Cohennel, hogy a múzeumban emléket állítson Cohen bevetéseinek. A találkozóból egy újabb kezdeményezés is született, a *Túlélők a felhők fölött:* azoknak a holokausztt úlélőknek a történeteit gyűjti össze, akik a légierőnél teljesítettek szolgálatot. Cohen azokra gondolt, akiket azóta ismert meg személyesen, mióta megírta a könyvét, de meglepetésére kiderült, hogy sokkal többen vannak. 2011-ben csatlakozott hozzá Haim Neve, aki gyerekként élte át a holokausztot Budapesten, a légierő egyik első helikopterpilótája lett, és átvette a projekt vezetését. 2012-ben bekövetkezett halála után és mind a mai napig Saia Harsit irányítja a programot.

Megőrzött emlékek

Az interjúkból kirajzolódik, milyen traumát okoztak a holokausztemlékek, hogyan hatottak identitásukra, akár egyedül, akár családjukkal együtt menekültek meg. Akiknek a családja is megmenekült, azok kellemes élménye-

ket is őriznek. Az interjúalanyok különböző országokból érkeztek, szülőhelyük más-más időpontban került német megszállás alá, az eltérő régiók szerint változó német politika visszatükröződik emlékeikben.

Az interjúalanyok lényeges háborús emléke az első találkozás a háborúval: elválás a családtól és a szülőktől. Meghatározó személy az anya, életet ment, feltalálja magát, különlegesen bátor, az apa az irányító. Alapvető élmény a félelem, az éhség, a fagyoskodás, a rejtekhelyek, az üldöztetés érzése, a leleményes küzdelem a család és az egyén túléléséért, a normális életért. Az interjúalanyok életében az anya személye döntő: domináns, életmentő, identitásmeghatározó a háború alatt és azután is. A holokausztélményekből kirajzolódó anyafigurát különleges találékonyságáért tisztelet övezi, a háború nehézségei közepette igyekszik védelmezni a gyerekeit és a családot. Azoknál, akik anyjuk nélkül élték túl, felerősödött a holokaussztrauma, akik anyjukkal együtt menekültek meg, jelenléte enyhítette a traumát.

Traumatikus emlék kísérte a debreceni Baruh Friedmant, akit anyja búvóhelyen mentett meg. Anyja hősiességét kiemeli, a bujkálás részletezése a rettegés a magyaroktól és a fasisztáktól:

> Sok zsidó rejtőzött a gyárban [...], késő éjjel volt. Az épület alatt húzódó óvóhelyről van szó, [...] ágyak egymás hegyén-hátán. Micsoda körülmények! [...] Tucatnyi ember. [...] Aztán a veszett állatok a fasiszta magyarokkal, [...] szuronyok, teljes őrület [...], bejönnek [...] egyre inkább rettegünk. [...] Felfoghatatlan, milyen bátorság, milyen hirtelen ötlet kell ehhez. Anyám [...] megragadott, beborított takarókkal, a karjában tartott, és amikor bejöttek, rájuk üvöltött [...], így történt – elmentek. [...] Egész életemben kísért ez az emlék. Képtelenség elfelejteni.

A nehézségek, a helykeresés a háborúval nem ért véget. A csoport tagjai határozottan emlékeznek a felszabadulásra, a háború vége és az *alija* közti időszak nagy hatással volt a beilleszkedésükre és döntéseikre. Ebben az időszakban kellett megküzdeniük a valósággal, a veszteséget, a magányt, az ürességet most mérték fel. Akik szüleikkel együtt túlélték, emlékeznek a reakcióikra, viselkedésükre, amikor felfogták a háborús veszteséget, és ahogy megbirkóztak az új valósággal: a szabadság mellett a veszteség fájdalma, a magány, a gyökértelenség, az otthon hiánya, a tudat, hogy nincs hova visszatérni. Azok, akik szülők és család nélkül maradtak, elvesztették a megszokott kereteket, és újakhoz kellett alkalmazkodniuk. Elmondásuk szerint a cionista ifjúsági mozgalom és ideológia hatott leginkább az identitásukra, ezzel azonosultak közvetlenül a háború után, és ez segítette őket abban, hogy megküzdjenek a holokauszt traumájával. A *kibuc*mozgalom is befolyásolta identitásukat, és segítette a beilleszkedést az *alija* előtt és után is.

„Ne mondják nekem, hogy menekült vagyok!"

Az *alijá*val nem értek véget az interjúalanyok hányattatásai. A beilleszkedés számtalan nehézséggel járt: idegenségérzés, nyelvi akadály, magányosság, alkalmazkodás az új körülményekhez. A múltat elnyomták magukban, nem beszéltek sem a háború előtti, sem a háború alatti életükről. Nem a holokausztélményeken keresztül váltak izraelivé. A jelenséget vizsgáló szakemberek szerint védekezést építettek ki magukban, például már a traumatikus események idején tagadták, hogy megrázkódtatást éltek át. Ezt a védekezést a háborút követő években a múlt kitörlése váltotta fel. A holokauszttúlélő fogalom valóságos társadalmi stigmává vált, azt a zsidóképet jelentette, amitől a cionista ideológia igyekezett eltávolodni. A túlélők a beilleszkedéshez új identitást kerestek. A debreceni Baruh Friedman is megszenvedte, hogy a beilleszkedésért törölte a múltját: „Fiatalon nem akartam a holokausztra emlékezni. Ellenkezőleg: felejteni próbáltam. Beléptem a tel-avivi cserkészekhez." A repülőklub lett az otthona: „Nagyon jól beilleszkedtem. […] A bevonulást előkészítő program után a repülőklubba jártam, […] minden szombaton a Szde-Dov repülőtéren voltunk." A többiek is arról beszélnek, hogy a beilleszkedésért törölték a múltat, új identitásra törekedtek, új lapot nyitottak az életükben. De bizonyos események, például az Eichmann-per előhozta a múltat.

Baruh Friedman

A kibuc *identitásformáló tényező*

A holokauszttúlélőknek és a *szabré*knak két találkozási pontjuk volt: a *kibuc*, ahová az ifjúsági *alija* legtöbb tagja került, és a hadsereg, ahol igyekeztek feltölteni a sorokat. A kezdeti nehézségek és a *kibuc*ok ambivalens viselkedésének ellenére azok, akik mindezzel megbirkóztak, sikeresen beilleszkedtek és minden vonatkozásban *szabré*k lettek. Ezt segítette a *kibuc*ok teljes közössége, amely a nap minden percében érezteti hatását; a befogadó családok helyettesítették az elvesztett eredetcsaládot; a gyerekházakban nevelkedő gyerekek miatt pedig csökkent a távolság az *alijázók* és a régebben ott élők között. A fiatalok *kibuc*okban nyert cionista identitása státusszimbólumot is jelentett. Az interjúalanyok nagy része valódi otthonnak tekintette a *kibuc*ot: ott leválhattak róluk a *galuti* jelzők. Megerősödött az országhoz tartozás érzése, és jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy sikeresen beilleszkedjenek a légierő soraiba.

A *kibuc* és a hadsereg keretei, majd a katonaságban szerzett tapasztalatok egyre jobban segítették a beolvadást, többen magas rendfokozatokig is eljutottak a hadseregben.

A „legjobbak repülnek" – a légierő önkéntesei

Az ötvenes években a légierőnek egyre nagyobb szüksége volt pilótákra. A remélt létszámnál kevesebben jelentkeztek, a kérdőíveken a bevonulók az első, a második és a harmadik helyen is az ejtőernyős-alakulatot jelölték meg. 1954-ben megtalálták a megoldást. Nisan Slutsky, a légierő első szociológusa szerint „mindaddig válogatás nélkül bekerültek, akik átmen-

Zeev Keren Ezer Weizmannal

Zeev Keren

tek az orvosi vizsgálatokon, de sokan kiestek, és így drága repülőórákat fecséreltek el". A kiképzés hosszú volt, és kitartó erőfeszítést igényelt. Olyan pilótákat kerestek, akik rögtönöznek, leleményesek, feszült helyzetekkel is megbirkóznak. „Azoknak, akik sikeresen fejezték be a kiképzést, sikerélményük lehetett." A „legjobbak repülnek" kifejezést Ezer Weizman használta, amikor 1958-ban kinevezték a légierő parancsnokának, és ez hozzájárult ahhoz, hogy a pilótaképzésre jelentkezők száma növekedett. Pedig sokan felháborodtak, hogy Weizman elitképzést kezdeményez – és ezt nem is tagadta.

Visszatekintés: az egyén útja és a családi fészek

A túlélők közül sokan vonultak be a légierőhöz, és jelentkeztek pilótának. Az elmondott történetekből kirajzolódik, hogy szolgálatuk a légierőnél és az országért hozzájárult újjáéledésükhöz. A debreceni Baruh Friedman a katonai szolgálata fölött érzett büszkeségről és elégedettségről beszélt: „Ha képes voltam a mellemre tűzött sárga csillagtól eljutni a vállpántomról lelógó kék csillagig, akkor [...] mi más kellene még?" A szintén magyar anyanyelvű Zeev Keren elmondta, hogy a pilótaképzés során a holokaussztal kapcsolatos gondolatok kísérték, és büszkeséggel töltötték el: „Akkoriban nemegyszer eszembe jutott, íme, itt vagyok, a *galuti* kölök a holokausztból, zsidónak hívtak, és bujkáltam, most pedig hőstetteket hajtok végre, pilóta vagyok, és embereket mentek."

Az interjúalanyok elbeszéléseiben visszatérnek ilyen mondatok: a légierő az otthonom és a családom volt; a légierőnél lettem az, aki vagyok. A légierő alapelvei, a büszkeség, az esélyegyenlőség, az ideológia, a céltudatosság, a küldetéstudat elválaszthatatlan része lett a személyiségüknek, annyira, hogy a légierő lett az identitásuk: a légierő én vagyok, avagy én vagyok a légierő – mondták. A tény, hogy a légierő lett az otthonuk és vigasz mindazért, amit gyerekként a holokausztban elvesztettek, erősítette a késztetést, hogy minél többet tegyenek az országért. Ez is hozzájárult a légierőnél elért sikereikhez. Otthonuknak, családjuknak érezték, ezért illeszkedtek be sikeresen a hadseregbe, majd az izraeli társadalomba és vezető beosztásokba.

Zárszó

Ez a cikk azt a mítoszt szeretné eloszlatni, hogy az ötvenes-hatvanas években a légierő tagjai (a „legjobbak repülnek") tősgyökeres *szabrék* lettek volna. Afféle időutazás azoknak az életébe, akik gyerekkorban élték át a holokausztot, és a légierő első vonalába kerültek. A nyolcvanas évekig titkolták, elhallgatták a múltjukat, de miután az izraeli társadalomban és a hadseregben megváltozott a holokauszt és a német megszállás alatt élők megítélése, kezdtek megnyílni.

Túlélésük története sokféle: hamis személyazonossággal bujkáltak vagy családjukkal menekültek meg; gettóban maradtak vagy átjutottak a határon; gettóba vagy koncentrációs táborba vitték őket. Voltak, akik nem tartották magukat holokauszttúlélőnek, mert nem voltak sem gettóban, sem táborban, hanem menekültek vagy bujkáltak. Miután *alijáztak*, be akartak illeszkedni az izraeli társadalomba, olyanok akartak lenni, mint *szabre* társaik, elnyomták emlékeiket, új identitásra törekedtek. Összeomlott gyerekkoruk után sikerre vágyódtak. Tehetségesek voltak matematikában, fizikában, kitűntek a sportban, behozták a lemaradást, sőt túlléptek azon.

Számos oka volt annak, hogy sikeresen beilleszkedtek a hadseregbe. A *kibuc*ban nevelkedtek, ott alakult ki az identitásuk; a *kibuc*ból érkezőknek segítséget nyújtottak a pilótaképzésen. Sikeresek a légierőnél, mert mindent megtesznek az országért, az otthonérzés pedig segítette a beilleszkedést a hadseregbe és az izraeli társadalomba. Új identitásukért elhallgatták a múltat. A csoport tagjai passzív áldozatból lettek a légierő aktív harcosai. Ez a váltás megtörtént hazaszeretetük, Izrael és építői védelme fölött érzett büszkeségük miatt. A hadsereghez fűződő szoros kapcsolat azonosulás volt a légierővel, ez alapozta meg későbbi egyesülésüket, és idős korukban a kezdeményezést, hogy elbeszéljék történetüket. A légierő ehhez is otthont

biztosított, támogatta és ösztönzi a *Túlélők a felhők fölött* projektet. A csoport tagjai az egész társadalom és különösen az ifjúság számára fontosnak érzik a holokauszt emlékezetének fenntartását. Több mint hetven évvel a holokauszt után a pilótáknak, a légierő tagjainak és Izrael polgárainak az identitásához elválaszthatatlanul hozzátartozik a múlt. A jövőnek szóló üzenetük pedig: „Nincs más hazánk!" S. L. Auschwitz-túlélő hosszú évek hallgatása után így fogalmazott: „Az országnak emlékeztetni kell a holokausztra, mert csak az becsüli igazán, aki már átélt veszteséget."

Ezek a történetek az egyetemes zsidó történelem fontos fejezeteinek kivonatai, az egyéni és közös emlékezetre, a veszteség, helykeresés, visszatérés és újjáéledés dinamikájára tanítanak.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Politzer Maymon Krisztina

Hősök és árulók kora – a Kasztner-per

A Kasztner-vonat

Dr. Kasztner Rezső (Rudolf Izrael) tehetséges és ambiciózus jogászként kezdte pályafutását Kolozsvárott. Az *Új Kelet* cionista napilap egyik alapítója és munkatársa, az erdélyi cionista mozgalom befolyásos képviselője volt, a román képviselőházban is töltött be tisztséget. Erdély Magyarországhoz csatolása után Budapestre költözött, ahol az 1943 elején alakult Budapesti Segélyező és Mentőbizottság ügyvezetőjeként jelentős részt vállalt a határon túlról bemenekülő zsidók bújtatásából és ellátásából, a határon túlról érkező információk továbbításából. 1944 nyarán Kasztner találkozott Adolf Eichmann-nal, aki német részről felelős volt a magyarországi zsidók deportálásáért. A németek hajlandónak mutatkoztak zsidók százezreit szabadon bocsátani bizonyos anyagi és diplomáciai előnyök fejében. Az Eichmann-nal, majd később Kurt Becherrel folyó alkudozások először a sikertelen „vért áruért" akcióhoz vezettek, de egy kisebb csoport kimentése később megvalósult: a nácikkal való találkozások során megállapodás született 1685 zsidó megmentéséről ezer dollár fejenkénti összegért. Mivel az utazók közül sokan nem tudtak előállítani ekkora összeget, Kasztner árverésre bocsátott 150 férőhelyet, amelyet azok fizettek ki, akiknek anyagi helyzetük ezt megengedte. A Kasztner által kiválasztott utasok között volt 40 rabbi, közismert cionisták, tudósok, művészek, de „egyszerű" emberek is, például lengyelországi zsidó árvák egy csoportja és más szlovákiai és lengyel menekültek. 972 nő, 712 férfi utas volt a vonaton (beleértve 252 gyermeket), a nagyon idősek száma 82 fő volt, a legfiatalabb pedig egy újszülött, aki az utazás negyedik napján a vagonban született meg. Ez volt az úgynevezett Kasztner-vonat, amely 1944. június végén elhagyta Magyarországot, 1685 utasa először Bergen-Belsenben egy elkülönített táborba került, majd két csoportban (augusztus, december) a semleges Svájcba távozhatott.

Kasztner közvetlen tárgyalásainak eredményeként további, körülbelül 15000 magyarországi zsidót Auschwitz helyett ausztriai munkatáborokba vittek „túszként", ahol túlélték a vészkorszakot. Kasztner egyik fő tárgya-

lópartnere Kurt Becher SS-tiszt volt. Elítélői később azt állították, hogy egyezségre jutott Eichmann-nal: nem fogja figyelmeztetni a zsidó közösséget a rájuk leselkedő valódi veszélyre – vagyis hogy nem munkatáborokba, hanem megsemmisítőtáborokba viszik őket –, nehogy kockáztassa a tárgyalásokat a Kasztner-vonat utasainak ügyében. Tény, hogy sem Kasztner, sem a magyarországi Zsidó Tanács nem tette közzé teljes egészében a tudomására jutott információkat a holokauszt tényeiről, többek között elhallgatta az úgynevezett Auschwitz-jegyzőkönyvet (Vrba–Wetzler-jelentés).

1944. november 28-án soron következő tárgyalásai egyikére Kasztner Svájcba utazott (német útlevele volt), és többé nem is tért vissza Budapestre.

Kasztner a háború után – a zsidó világszervezetek tudtával – 1946-tól 1948-ig hat ízben tanúskodott Becher és azok mellett az SS-tisztviselők mellett, akik kapcsolatba kerültek a váltságdíj és a vonat ügyében tartott tárgyalásokkal. 1947-ben Kasztner családjával együtt Erec-Izraelbe érkezett.

A Kasztner-per

Kasztnerről nem neveztek el utcát Izraelben (Haifában egy park neve azok emlékét őrzi, akiket Kasztner megmentett), annak ellenére, hogy személyes közbenjárásának köszönhetően több zsidó életét mentette meg a holokauszt idején, mint Oscar Schindler vagy Raoul Wallenberg.

Mindez valószínűleg azért történhetett, mert 1953-ban az akkor még ismeretlen (egyébként magyarországi), rögeszmésen politikai témájú röpiratok gyártásával foglalkozó Malkiel Grünwald szórólapja véletlenül Kasztner közvetlen főnökének, dr. Dov Joszef kereskedelmi és iparügyi miniszternek a kezébe került. Az egyszerűen és kissé zagyván megfogalmazott szórólapon dr. Kasztnert, a kormányon levő Mapai párt vezető tisztségviselőjét, az *Új Kelet* című izraeli magyar napilap újságíróját és a közelgő parlamenti választások egyik esélyes jelölt-

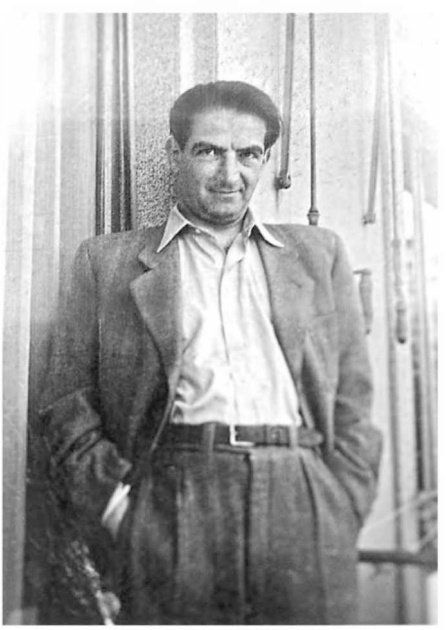

Kasztner Rezső, Svájc, 1945/46

jét, miniszteri szóvivőt azzal vádolták meg, hogy a náci megszállás alatt Magyarország legmagasabb rangú cionista vezetőjeként együttműködött a nácikkal, pénzért kimentette közvetlen családját, barátait és a tehetőseket a haláltáborból, ezért cserébe segítséget nyújtott a zsidók deportálásának és meggyilkolásának lefolytatásában, majd a nürnbergi perekben náci vádlottak javára vallott.

Mivel a Kasztner elleni vádak egy közhivatalnok, cionista vezető és a Mapai-kormány pártfogoltja ellen szóltak, főnökei megkövetelték tőle, hogy jelentse fel a rágalmazót, amit Kasztner meg is tett, és az izraeli főügyész 1953 novemberében vádiratot nyújtott be Grünwald ellen közhivatalnok megrágalmazásáért. Azonban a közvádas eljárás megindítása után nem sokkal a Grünwald-per Kasztner-perré változott, és ez a vádlott hihetetlenül tehetséges, politikai és ideológiai felfogásától is nagymértékben motivált ügyvédjének, Smuel Tamirnak köszönhető. Tamir, aki vállaltan jobboldali volt, és aktívan fellépett a baloldali Mapai-rezsim ellen, nem habozott kihasználni a bírósági eljárást arra, hogy az általa már eddig is széles körben képviselt nézetet bebizonyíthassa: a *jisuv*, a Szochnut és a Mapai párt vezetőit is felelősség terheli az európai zsidók meggyilkolásáért a holokauszt idején, többek között azért, mert együttműködtek Kasztnerrel, segítették akcióját, valamint a mandátumi brit parancsoksággal karöltve szándékosan eltitkolták a megsemmisítésről kapott híreket, és korlátozták a zsidók Erecbe menekítését.

Tamir zseniális védelmi stratégiája: a „való tényt közöltem" – vagyis az állítás igazságtartalmának bizonyítása olyan érvelés, amely hosszú és bonyolult bírósági eljáráshoz vezetett. Grünwald röpiratában öt fő vádpontot sorolt fel Kasztner ellen: a nürnbergi perben a náci bűnöző Kurt Becher javára tett tanúvallomást; a háború alatt együttműködött a nácikkal; eltitkolt olyan információkat, amelyek megmenthették volna a magyarországi zsidók életét; kollaborált a nácikkal zsidó pénzek eltulajdonításában; csak a hozzá közel állók, elsősorban Mapai-párttagok és szimpatizánsok életét mentette meg, miközben más zsidókat cserben hagyott.

A tárgyalás a jeruzsálemi megyei bíróság akkori szerény épületében kezdődött, de a per előrehaladtával ezrek akarták személyesen végighallgatni a tárgyalásokat – közöttük a teljes akkori izraeli politikai elit –, és a sajtó is óriási érdeklődést mutatott, így kénytelenek voltak áttenni a legfelsőbb bíróság épületének csarnokába.

A per során neves, magas tisztségeket betöltő tanúk vallottak Kasztner munkásságáról és hősiességéről – míg Tamir védőügyvéd a védelem részéről ismeretlen túlélők tucatjait hívta fel a tanúk padjára. Vallomásukból egyre inkább az az állítás kapott megerősítést, hogy ha ezek az egyszerű

A Kasztner-per néhány kulcsfigurája – balról az alperes Malkiel Grünwald, az államügyész Haim Cohen, a vádemelő Kasztner Rezső

emberek, akik sorra részletesen elmesélték, hogyan hurcolták őket Auschwitzba, és veszítették el családjukat, tudtak volna a menekülés és az ellenállás lehetőségéről, az nem lett volna lehetetlen – és ezt csak azért nem kísérelték meg, mert nem tudták a teljes igazságot a nácik terveiről és az általuk végrehajtott népirtásról. Tamir minden egyes kérdésével rájátszott azon túlélők keserűségére, akik nem voltak Kasztner mentőakciójának részesei: „Mit tettél volna, ha tudtál volna Auschwitzról?" – tette fel a kérdést, és ők újra és újra megerősítették: ha tudták volna, mi vár rájuk és családjukra, nem szálltak volna fel a vagonokra. Tamirnak sikerült Kasztnert is „megtörnie", aki egyre nehezebben tudta magát megvédeni azoktól a vádaktól, hogy elsősorban családja, barátai megmentése lebegett a szeme előtt – és hogy mindent megtett azért, hogy a nácik kedvében járjon megmentésükért. Ezt később a nürnbergi közbenjárása – amelynek köszönhetően az SS-es Bechert szabadon is engedték – is bizonyítani látszott. További tanúkkal Tamir magára a miniszterelnökre, Mose Saretre nézve is kompromittáló tanúvallomásokat nyújtott be, amelyek szerint a britekkel folytatott együttműködés és jó kapcsolat oltárán feláldozták az európai zsidók sorsát. A tárgyalás során a Kasztner-vonat egyetlen utasa sem volt hajlandó tanúskodni.

A Kasztner és egyben a cionista vezetés elleni vád lényege tehát az volt, hogy lett volna alternatíva, a zsidók más sorsot, lázadást vagy menekülést is választhattak volna, hősök és nem „vágóhídra hurcolt" áldozatok lehettek volna. Mindezeken túl – érvelt Tamir – nemcsak a diaszpóra zsidóságát árulták el, nemcsak a holokausztot hallgatták el, hanem „a józan eszüket elveszítve, a hatalomnak behódolva gyávaságból [...] aktív cselekedettel

is gátolták a mentés esélyeit". Tamir utóbbi szavai például Szenes Hanna édesanyjának a tanúvallomására vonatkoznak, aki a vád tanújaként úgy vallott a perben, személyesen fordult Kasztnerhez és a Mentőbizottsághoz, hogy járjanak közbe lánya kiszabadításáért, de mindannyiszor elutasították. Mint ismeretes, Szenes Hanna nem tört meg a börtönben, és ezért kivégezték – de tudjuk, hogy valójában Szenes maga egyetlenegy életet sem mentett meg önfeláldozásával. Viszont Tamirnak sikerült Szenes partizántársát, Kasztner tanúját és a mindaddig Szeneshez hasonló hős ejtőernyősnek elismert Joel Palgit árulóvá degradálnia. Joel Palgi, aki szintén kolozsvári cionista volt, Erecbe *alijázott*, brit ejtőernyősként érkezett Magyarországra, és maga Kasztner adta ki a náciknak, hogy diplomatának álcázva magát tárgyalni próbáljon. Palgi el is ment az SS-főhadiszállásra, de végül a nácik bebörtönözték, és a kínzások során beismerő vallomást tett. Palgi később megszökött, és a háború végéig zsidók megmentéséért dolgozott.

„Ön idealista volt, aki elhagyta az országot, hogy zsidókat mentsen, szolgáljon a szövetségesek hadseregében, és kockáztassa életét. De ahogy megérkezett Budapestre, a helyzete súlyossá vált. Ön Kasztner befolyása alá került, és nyomására, valamint a körülmények nyomása alatt úgy döntött, együttműködik a Gestapóval, hogy mentse az életét" – vádolta meg Palgit Tamir védőügyvéd. Kihallgatásával befejeződött a bizonyítási szakasz, és a felek képviselői – Kasztner részéről az államügyész – foglalták össze az érveket. Az államügyész, Haim Cohen végszava szerint egyikünk sem – és így maga a bíróság sem – ítélheti meg azoknak a cselekedeteit, akik előtt a veszély és a pusztulás számunkra szinte elképzelhetetlen mélysége tátongott. Kitért nemcsak Kasztner, hanem a Mapai párt és a *jisuv* vezetésének védelmére is a második világháború idején. Itt érdemes megjegyezni, hogy Kasztner kivételével a per egyetlen kulcsfigurája sem volt holokauszttúlélő: a rágalmazó Grünwaldtól az ügyvédeken és az államügyészen, valamint a bírókon keresztül mindannyian Európában születtek, de a második világháború előtt érkeztek Erec-Izraelbe.

Tamir védőügyvéd ezután öt teljes napon keresztül szónokolt. Az általa felvázolt és bizonyítottnak tartott valóságban két fél állt szemben: az áruló, nácikkal tárgyaló és együttműködő Judenrat (Zsidó Tanács) Kasztnerrel és a Mapai párttal; és az ejtőernyősök, köztük Szenes Hanna, a hősiesség és az önfeláldozás szimbóluma, valamint a gettófelkelők – és nem Joel Palgi! E két fél között pedig zsidók tömegei, akik önként mentek a vágóhídra.

A bírónak kilenc hónapba telt az ítélet megfogalmazása, ezalatt parlamenti választásokat is tartottak – és bár Kasztnert először jelölte a pártja, később mégis felkérték, mondjon le a jelölésről, nehogy az ellenfél kihasználja a helyzetet, és rontsa a Mapai választási esélyeit.

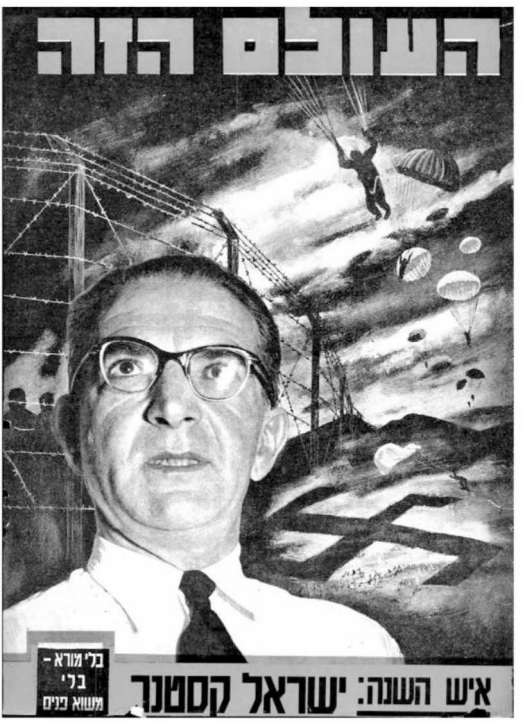

A *Haolam Haze* című lap borítóján az év (1954) embere, Kasztner Rezső

1955. június 22-én Halevi bíró felolvasta az ítéletet. A rendőrség is felkészült az eseményre, különleges egységeket rendeltek ki a legfelsőbb bíróság épületének biztosítására, ahol a kihirdetés zajlott. A 207 oldalas ítélet felolvasása reggel nyolctól késő estig tartott, de már az első órákban egyértelmű volt, mi lesz a végeredmény: amikor a Kasztner-vonat érdekében folyt tárgyalásokat elemezte a döntés, elhangzott az ítélet máig ismert és idézett mondata, amely végül nemzedékek véleményét befolyásolja majd a Kasztner-ügy megítélésében, és valószínűleg Kasztner sorsát is megpecsételte: „Kasztnernek megadatott a lehetőség, hogy a közelgő holokauszt elől kimentsen 600 embert, de nem egyszerűen 600 embert, hanem azokat a lelkeket, akik számára fontosak voltak [...], a családját, a barátait, a munkatársait. [...] Amikor ezt az ajándékot elfogadta, Kasztner eladta a lelkét az ördögnek" – szólt az ítélet, és ez a narratíva mindörökre beleégett az izraeli köztudatba.

Halevi bíró döntése alapján Kasztner kollaborált a nácikkal, ezért személyesen felelős a magyarországi zsidók meggyilkolásáért. Kasztner egyezséget kötött a nácikkal – szólt az ítélet –, az egyezség kivitelezése céljából elhallgatta a zsidóság előtt álló veszélyt, és aktívan hátráltatta az ellenállást (lásd Palgi és Szenes meghiúsult akcióját). Mivel nem magánemberként, hanem közéleti személyiségként, „megbízottként" járt el, nem az általa kiválasztottak, hanem a teljes magyarországi zsidóság megmentése lett volna a feladata. Ezenkívül az ítélet megállapítja azt is, hogy kimentette az SS-es Bechert háborús felelőssége alól. Egyetlen pontban nem ítélte el Kasztnert: a zsidó vagyon elsajátításában. Az ítélet kihirdetése után Kasztner visszavonult, Izrael ötödik kormányfője, Mose Saret 1955. június 29-én lemondott tisztségéről. Lemondásának oka a Kasztner-per nyomán benyújtott

bizalmatlansági indítvány volt. Új választást írtak ki, amelynek eredményeként a Mapai párt Izrael történetében először számtalan mandátumot vesztett a jobboldali Herut Párt javára.

Végső ítélet

1957. március 3-án este Kasztnert az *Új Kelet* szerkesztőségéből hazatérve, tel-avivi otthona előtt meglőtte egy fiatal kormányellenes aktivista, Zeev Eckstein. Egy héttel később Kasztner belehalt sérülésébe, így nem érhette meg, hogy tisztázhassa nevét, pedig addigra az állam fellebbezett az elsőfokú ítélet ellen.

Kevesebb mint egy évvel a gyilkosság után, 1958 januárjában az izraeli legfelsőbb bíróság öttagú tanácsa (3:2 arányban) felmentette Kasztnert, és úgy döntött, Grünwald valóban megrágalmazta őt. Az ítélet legfontosabb jogi újítása az volt, hogy az árulás fogalmát szubjektív oldalról, az elkövető szándékának tükrében vizsgálta: kizárólag az tekinthető árulónak – szólt az ítélet –, aki az ellenség javát szolgálja, és ezzel saját népének kárt okoz, tehát Kasztner nem volt áruló. A többségi ítéletet képviselő bíró, Shimon Agranat szerint:

Kasztner kötelessége a teljes magyarországi zsidóság megmentése volt, nem pedig egyenként mindenkié. Erkölcsi kötelessége a magyarországi zsidóság megmentése érdekében az volt, hogy minden lehetőt megtegyen, ami meglátása szerint [...] a legnagyobb és legjobb eséllyel alkalmas e feladat megvalósítására. Ha cselekedeteit aszerint alakította, [...] hogy ezt a kötelességét teljesítse, nem mondhatunk felette erkölcsi ítéletet pusztán azért, mert később kiderült, azok a deportálás és a pusztítás megkönnyítését eredményezték. Ebben az esetben legfeljebb annyit mondhatunk, hogy Kasztner sikertelenül teljesítette a rábízott közfeladatot, nem pedig azt, hogy megszegte a magyarországi zsidók iránti erkölcsi kötelezettségét.

Mishael Cheshin bíró szerint pedig:

[...] egy sikeres vezető ellentéte nem feltétlenül egy „áruló", vagy aki „eladja a lelkét az ördögnek", és „kollaborál a gyilkosokkal". Vannak köztes esetek is: közepes színvonalú, sikertelen vagy rossz vezetők. És van olyan vezető is, akinek megkérdőjelezhető a moralitása. Mindazonáltal nem nevezhető ezért árulónak, nem ítélhető el kizárólag emiatt árulásért. Nincsen olyan jogszabály, sem helyi, sem nemzetközi, amely meghatározná, milyen kötelezettségei vannak egy vészhelyzetben cselekvő vezetőnek azok felé, akik követik őt, és akiket irányít. Nem létezik olyan törvény sem, amely büntetőjogi felelősséget ró arra, aki egy ilyen helyzetben nem cselekszik a felelős vezetőtől elvárható módon. (1999)

A másodfokú ítélettel jogi szempontból az ügy véget ért – ám annak morális megítélése, társadalmi vitája mindmáig nem fejeződött be. Ahogy azt Tamir a legfelsőbb bíróság előtt mondott beszédében az ítélet kihirdetése után összefoglalta:

A végső ítéletet – mindannyiunk számára – a nemzet fogja meghozni, a mi nemzedékünk alatt és az eljövendő generációk során. [...] Egy büntetőügyben a többségi vélemény a döntő. A történelem megítélésében és a világról alkotott felfogások meghatározásában azonban nem a többségi vélemény a meghatározó, hanem a kisebbség véleménye az, ami a legtöbb esetben az emberiség krónikáját mozgásba hozza.

A magyarországi sajtóvisszhangból

A világháború utáni magyar sajtó is foglalkozott Kasztnerrel, majd a Kasztner-perrel. A háborút követő néhány demokratikus-optimista évben Zsolt Béla újságíró, a *Haladás* című lap szerkesztője, aki feleségével együtt a Kasztner-vonat utasa volt, csodálatát és háláját nem titkolva jellemzi cikkében (1948) Kasztnert: „a magyarországi zsidóság megmentéséért folytatott hősi küzdelméről e lap hasábjain sok szó esett – többek között a *Haladás* közölte magyarul először a világnyelveken most megjelenő memoárjait is."

Egy évvel korábban a *Haladás* számolt be *Nagy embervásár* címen Kasztner akciójáról (a cikk sommásan „kísérletnek" nevezi):

Ez volt akkor a járható út. Helyessége és szükségessége egyetlen magyarországi zsidó vezető előtt sem volt vitás. A kétezer éves zsidóüldözések történetében nemegyszer fordult elő, hogy zsidó életeket pénzzel kellett megvásárolni. Ebben nem a zsidók és nem a pénz volt a bűnös. Más nemzetek kritikus időkben szintén gazdasági koncessziókkal vásárolták meg területi integritásukat.

1955-ben, a párt központi lapjában, a *Szabad Nép*ben Kovács Péter tollából közölt cikk más megközelítésben mutatja be Kasztnert – és a korszak politikai légkörének megfelelően Izrael Állam politikáját is:

A Kasztner-botrány jelentőségét és súlyosságát fokozzák Kasztner múltbeli és jelenlegi kapcsolatai és azok az események, amelyek a bíróság határozata óta bekövetkeztek. A magyarországi zsidó mentőakció annak idején anyagi és más természetű kapcsolatban állott a Jewish Agency (Zsidó Iroda) nemzetközi cionista szervezettel és ennek Palesztinában működő alcsoportjával. Ezt az alcsoportot a háború alatt Saret jelenlegi miniszterelnök vezette. Megdöbbentő – de nem érthe-

tetlen – tehát, hogy a Mapai párt és maga a miniszterelnök mindent elkövetett az ügy eltussolására. [...] A jelek szerint tehát az oly sok sebet feltépő s oly szennyes kapcsolatokat feltáró botrányt ugyanazok a körök akarják eltussolni és elkenni, amelyek néhány esztendővel ezelőtt Kasztnerrel egyetemben oly hangosan háborogtak afelett, hogy a népi demokrácia Magyarországa kísérletet tett a különböző cionista szervezetek háború alatti tevékenységének feltárására. [...] A Kasztner-ügyet most beledobják majd az izraeli választási harc forgatagába. Bizonyos, hogy az elkenési kísérletek, a torzítások és mentőakciók sokasodni fognak. Ez a botrány azonban – amely maga is kifejezője egy mély válságnak – egyszersmind túl is nő annak keretein. Mély és súlyos figyelmeztetés ez: különböző „tiltakozó kórusok" megszólaltatása helyett egyes izraeli vezető körök jobban tették volna, ha a maguk háza táján söpörve felkutatják és megbélyegzik a hitleristák cionista bűnrészeseit.

Utóhang

A másodfokú ítélet után Joel Palgi újranyomatta a magyarországi mentőakcióról írt memoárját, és a Kasztnerről szóló fejezethez ezeket a gondolatokat fűzte hozzá:

Ha elmégy, és nem jössz vissza – hős leszel;
Ha elmégy, és visszajössz – elítélnek;
Ha lapulsz és nem cselekszel – ítélkezel.
De ennek a nemzetnek csak akkor van jövője, ha mindig lesznek olyanok, akik azt mondják: „Ki megy el, ha én nem?" És annak tudatában is elmennek, hogy ha majd visszatérnek – azok ítélkeznek felettük, akik nem mentek el.

Joel Palgi, 1946

Ez az idézet megrendítően összefoglalja, miért nem lehet konszenzus Kasztner és kora szereplőinek megítélésében. Kasztner Rezső ünnepelt hősként, zsidómentőként érkezett Izraelbe, árulóként halt meg. Egy olyan *korban*, amelyben Kasztner mentőakciója lezajlott, ki lehetett az igazi hős? Aki inkább a halált választotta, vagy aki élete kockáztatásával testvérei millióinak gyilkosaival tárgyalt, hogy akit csak lehet, megmentsen? Tamir védőügyvédnek sikerült nemcsak Kasztner, hanem a Szochnut, a háború alatt és közvetlenül

utána Európában tevékenykedő cionista szervezetek és azok tagjai ellen is bírósági pert folytatni és ítéletet hozatni, amely egyben egy új politikai korszak kezdetét is elősegítette az izraeli belpolitikában. Újabb narratívákkal, amelyek másként határozzák meg a hősöket, az árulókat és az áldozatokat.

Napjainkig előkerülnek újabb dokumentumok a Kasztner-vonat utaslistájáról, túlélők szólalnak meg és gyűlnek össze évente a holokauszt emléknapján Kasztner egykori lakása előtt, és gyertyát gyújtanak emlékére. Ahogy a túlélők egyike megfogalmazta, számára Kasztner mindig hős marad:

> Neki köszönhetjük az életünket. Ennyi. Amikor Kasztnert meggyilkolták, az apám *sivát* ült felette, szörnyű volt otthon a hangulat. Az ellene lefolytatott per egyszerűen rágalmazás volt. A mai napig vitatkoznak ezen. De amikor én elmondom, mi történt velem a holokauszt alatt, csak jót mondhatok róla. […] Mutassanak nekem még valakit, akinek elég bátorsága volt ahhoz, hogy Eichmann-nal vitázzon, és aki ennyi zsidó életét megmentette!

Yair Spiegel

Amosz Manor – holokauszttúlélő a biztonsági szolgálat élén

Mendelovits Arturt, az izraeli biztonsági szolgálat, a Sin-Bet (vagy Sabak) harmadik vezetőjét Amosz Manorként ismerik Izraelben. 1918. október 8-án az erdélyi Szigeten született. A családjáról így írt: „hagyományőrző, de nem vallásos [...], jómódú polgárcsalád". Otthon németül vagy magyarul beszéltek. A hat gyerek közül Artur volt a második. Tízéves korában csatlakozott a helyi cionista ifjúsági szervezethez, az Aviva-Barissziához, majd a Bonimhoz. A mozgalomban hamar kitűnt kiváló szervezőként, tehetséges vezetőként, sikeres sportolóként. 1936-ban befejezte középiskolai tanulmányait, és a franciaországi Mulhouse Műegyetemén textilmérnöki, majd Párizsban képző- és iparművészeti főiskolai tanulmányokat folytatott. Miután a németek lerohanták Franciaországot, visszatért Szigetre a szüleihez.

1940 szeptemberében Észak-Erdélyt és vele Szigetet visszacsatolták Magyarországhoz. Mendelovits Artur egy évig Kolozsvárott a jogi egyetemre járt, 1942–1943-ban munkaszolgálatra vitték.

1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot, május 15-től indultak a deportáló vagonok Auschwitzba, Mendelovits onnan került a sziléziai Wolfsberg munkatáborba, ahol nyolc hónapig tartották fogva. Német- és franciatudásának köszönhető, hogy egy francia hadifogolycsoport élére került, földmozgatási gépeket kezeltek. 1945. január 17-én a Vörös Hadsereg benyomult Németországba, a munkatábor foglyait egy hosszú és kegyetlen gyalogmenetben elindították az ausztriai Linz mellé, az Ebensee táborba. A kényszermunka és a kevésnél is kevesebb élelem kis híján ledöntötte a lábáról a magas (180 centiméter) és erőteljes férfit, akinek testsúlya negyven nap alatt a felére csökkent. Május 7-én, alig néhány órával azután, hogy az amerikai hadsereg felszabadította a tábort és lakóit, Mendelovits elvesztette az eszméletét, és egy amerikai tábori kórházba vitték. Fizikai állapotát négy héten keresztül infúzióval, és újabb két hétig folyadékpótlással javították. Magához tért és felépült. Csak akkor, amikor visszatért Szigetre tudta meg, hogy szülei, két fivére, ikerhúgainak

egyike és szélesebb családjának legtöbb tagja elpusztult a megsemmisítő- és kényszermunkatáborokban vagy a fronton.

1945 októberében, családjából egyedüliként visszatért Szigetre Perl Cipora, Artur társa az egykori ifjúsági mozgalomban, és jegyese a háború előtti időkben. Cipora Auschwitz és Bergen-Belsen túlélője. Decemberben összeházasodtak és keresték az utat Erec-Izrael felé. Mindketten részt vettek a *briha* és a *Moszad Alija Bet* tevékenységében, amelynek keretében a holokauszt után negyedmillió kelet-európai zsidó jutott el Közép-Európába, és onnan illegális *oléként* Erec-Izraelbe. Mendelovits Artur 1946 szeptemberétől Amosz fedőnéven az intézmény romániai fiókjának titkáraként működött. Munkája hamarosan nélkülözhetetlenné vált: „Sajnos nem engedtek *alijázni* [...], mert sikeresen végeztem a munkámat. Húzták-halasztották: a következő hajóval, majd a következővel." Az államalapítás utáni hónapokban a *Moszad Alija Bet* bukaresti fiókja Izrael Állam *de facto* képviselete lett. Artur-Amosz a képviselet titkáraként dolgozott, és a román hatóságoknak szóló francia nyelvű leveleket fogalmazta.

A Mendelovits házaspár csak 1949. június közepén kapott engedélyt az *alijára*. Június 23-án, érkezésük másnapján Artur-Amosz már jelentkezett a *Moszad Alija Bet* tel-avivi hivatalában, hogy munkájáról feletteseinek számot adjon. A hivatal vezetője beszélt neki az épp alakuló izraeli hírszerzésről, és ott helyben megszervezett egy találkozót a belbiztonsági szolgálat vezetője, Isser Halperin (Harel) és az alig két napja Izraelbe érkezett új *ole* között.

A találkozó végén a jaffai kávézóban Isser Harel azt javasolta Amosznak, lépjen be a biztonsági szolgálathoz. Artur-Amosz később így beszélt erről:

> Fogalmam sem volt, mit jelent a szolgálat. [...] Nem tudtam pontosan, miről beszél. Azt mondtam, szeretném két-három hétig bejárni az országot, hogy megismerjem, amikor visszatérek, válaszolok az ajánlatára. Csak annyit kérdezett, van-e pénzem. [...] Erővel – de tényleg erővel – a kezembe nyomott tíz lírát. Mondtam neki, nem biztos, hogy kedvező választ adok. Akkor majd visszaadod a tíz lírát – mondta.

Az Isserrel lezajlott találkozó után és mivel a bukaresti képviseleten befejezte a munkáját, Amoszt behívták Mose Sarethez, a külügyminiszterhez is. A megbeszélést arra is kihasználták, hogy Artur-Amosznak héber vezeték- és utónevet válasszanak. Az utónéven nem kellett gondolkodni, elhagyta a *Moszad Alija Bet*ben a fedőnevet jelző idézőjelet a neve mellől, és Amosz lett a neve. A vezetéknév kiválasztásához a külügyminiszter segítségét kérte: „Rövid, fonetikus nevet kértem. Mondott néhányat, nem

tetszettek, de amikor azt mondta, *manor*, megkérdeztem, mi az, elmagyarázta, hogy a szövésnél ez a vetélő. Akkor, mondtam, legyen Manor, jól hangzik."

Amosz Manor

Izraeli jövőjéről Saul Avigurral, a *Moszad Alija Bet* vezetőjével is tanácskozott Manor. Avigur azt ajánlotta, hogy a „hírszerzői lehetőséget" részesítse előnyben. Egy későbbi interjúban Amosz így beszélt erről: „Mondtam neki [Issernek], nem tudom, hogy mit ajánl. Saul így válaszolt: »Nézd, ez az egész még gyerekcipőben jár. [Isser] még azt sem tudja, mit ajánljon neked, vagy még nem tudja, mi lesz a feladat. Meglátod [...], ha nem tetszik, egy hónap múlva otthagyod, és nem történt semmi.« Találkoztam Isserrel és kedvező választ adtam."

Július 13-án Amosz Manort felvették a Sin-Bethez, Isser Harel magához vette Jaffában a Bustros (David Raziel) utcai Sursock házba, a Sin-Bet szakértői alakulatához. „Csak annyit mondott: »Te felelsz a keleti blokk hírszerzésének elhárításáért.« Mire én: »És azt hogyan kell?« Erre hebegett valami válaszfélét [...], bár amatőr voltam, megértettem [...], hogy neki sincs fogalma semmiről."

Felvenni a harcot a külföldi hírszerzőkkel, és letörni akcióikat, ez az éppen alakuló biztonsági szolgálat feltűnően gyenge pontja volt. A Sai – 1940 és 1948 között a Hagana hírszerzése Erec-Izraelben – meg sem próbálkozott vele. A szovjet és a lengyel hírszerzés már a brit mandátum idején működött Erec-Izraelben, és Izrael Állam alapítása után is zavartalanul folytatta működését. A külföldi titkosszolgálatok tevékenységének elhárításáért kezdetben a katonai hírszerzés felelt, és csak 1949 márciusában vette át a Sin-Bet. De a Sin-Bet kelet-európai kémelhárításáért felelős részlegét papíron csak 1949 május–júniusában hozták létre, és Amosz érkezéséig egyetlen tagja sem volt. Manor, visszatekintve a kezdetekre egy interjúban traumatikusnak nevezte szolgálatba lépését: „Belépésem trauma volt [...], bedobtak minket a mély vízbe anélkül, hogy megtanítottak volna úszni, és csak annyit mondtak: »Kémelhárítás a dolgod«."

Amosz Manor először hozzáférhető kiadványokat nézett át, hogy megszerezze az alapismereteket az ellenséges titkosszolgálatokról, amelyekkel meg kell küzdeniük. Rövid romániai tapasztalata a kommunista hatalomról is segítségére volt. De mégis rossz érzéssel gondolt a rá bízott részleg és vezetője, önmaga gyengeségére. Időnként munkamegbeszélést tartott Harellal: „Nem volt mit mondanom neki, mert semmi új nem volt, semmi sem [...], ezért azt kérdeztem: »Ki tud irányítani minket? Ki tud tanítani minket?« Isser csak annyit mondott: »belejössz magadtól, biztos vagyok benne, légy türelmes«."

Harel tanácsának szellemében és kimagasló egyéni képességeivel Amosz hamar beletanult feladatába: tanulásban fogékony, gyors felfogású volt, elemzőképessége fejlett, „menet közben" is képes volt változtatni vagy javítani, döntései helyesnek bizonyultak, ambícióját „sikeréhségnek" nevezte. Irányítóképességét körülhatárolatlan és rendezetlen körülmények között is megőrizte. Magáról és a részleg haladásáról is javultak az érzései. Harelra mély benyomást gyakorolt Manor kezdeményezőkészsége, és ahogy átállt a tanulás nélkül, próbálgatva, megérzésre végzett munkáról a megalapozott ismeretre, igazolt tényekre, különböző forrásokból merített, rendezett anyaggyűjtésre épülő munkára. Manorból rövid idő alatt a kelet-európai ügyek különleges szakértője lett: „Szakértőnek számítottam [...], nagy szakértő ugyan nem voltam, de nem voltak nagyobbak." A kelet-európai kémelhárító részleg vezetőjeként végzett munkáját így összegezte: „Amatőrök profikkal szemben folytatott játszmája volt ez. És nagyon szegények is voltunk. [...] De nekünk kedvezett a tény, hogy tudtuk, dilettánsok vagyunk, de fejlődni akartunk. Szép lassan megtanultuk felismerni a hírszerzőket, követni kezdtük őket, [...] és kezdtünk eredményeket elérni."

Még egy év sem telt el, mióta Manor a Sin-Betnél szolgált, amikor 1950 májusában vagy júniusában Harel felajánlotta neki az egész kémelhárítási egység vezetését, és most négy, időnként öt részlegért és kutatók, archiválók csoportjáért felelt. Az irányítása alá tartozó egységet Manor így jellemezte: „Amatőrök, akik a hegy árnyékát is hegynek nézték, minden idegenben potenciális kémet vagy kémgyanús egyént láttak." Az idegenekben kémet látó gyanakvás miatt túlzott erőfeszítéseket fordítottak bizonyos helyek, köztük a Vatikán, templomok és kolostorok, zarándokok, turisták, Izraelbe érkező külföldi szakemberek, újságírók, sőt a függetlenségi háború idején az izraeli védelmi erőkhöz csatlakozó külföldi önkéntesek megfigyelésére. Amosz Manor a kémelhárítás operatív szemléletét követte, „teória és filozófia nélkül", a fontos és kevésbé fontos helyes felismerésére törekedett, és a fontosra figyelt. A Sin-Bet egyik vezetője, aki Manor mellett dolgozott, így írta le a folyamatot: „A gyanakvást súlyozva szűrte ki: elvetett lényeg-

telen dolgokat, és a fontosakat hangsúlyozta." A felszabaduló erőforrásokat a kelet-európai országokról begyűjtött hírszerzésre és kémtevékenységük elhárítására fordította.

1951 végén Washingtonban aláírták az első hírszerzési megegyezést az Egyesült Államok és Izrael között. A megegyezés lényege: az izraeliek továbbadják az amerikaiaknak az *olék* kihallgatása során szerzett hírszerzői ismereteket. A külföldiekkel foglalkozó egység irányításán kívül a Balzsam fedőnevű akció izraeli vezetésével is Manort bízták meg. Az első kihallgatásokat is ő vezette: munkanapjai e két feladatkörben nemegyszer éjfélig is eltartottak. A sikeres akciót hamarosan kiterjesztették: különleges feladatra kiképzett hírszerző tiszteket diplomata minőségben küldtek az izraeli külképviseletekre a keleti blokk országaiba.

Isser Halperin-Harelt időközben kinevezték a Moszad (hírszerző titkosszolgálat) élére, és rábízták a biztonsági szolgálatok felügyeletét. Harel jól tudta, hogy a Sin-Bet súlypontja elmozdult azok felé a területek felé, amelyeknek szakértője Amosz Manor volt: kémelhárítás, hírszerzés a kelet-európai országokról. Ezért a szervezet megfelelő vezetőjét, aki ebbe az irányba vezeti a munkát, Manorban látta. 1952. július közepén – három évvel azután, hogy Amosz megkezdte a munkáját a Sin-Betnél – Harel kinevezte Manort a szervezet helyettes vezetőjének. 1953 októberében viszont új vezető kinevezésére került sor. Harel a kormányfő és védelmi miniszter Ben-Gurionnak Manort javasolta.

A javaslat Ben-Gurion kabinetjében és politikai környezetében viharokat kavart. Felsorolták Manor hátrányait: fiatal (harmincöt éves), „éppen hogy megérkezett". Még ki sem ismerhették, és máris az ország egyik legérzékenyebb szervezetét adnák a kezébe? Ráadásul nem tagja, még csak nem is híve az ország vezető pártjának (Mapai). Ben-Gurion személyes találkozóra hívta be Manort, aki jó benyomást tett rá, de a kinevezés Ben-Gurion lemondása és Szde-Bokerbe költözése miatt késlekedett. Harel csak 1954 februárjában érte el, hogy Manort kinevezzék a Sin-Bet élére. Neve annyira ismeretlen és titokban tartott volt, hogy Mose Dajan hadseregtábornok, aki megkapta a kinevezésről szóló másolatot, azt a kabinetfőnökének szóló kérdést írta az iratra: „Ki az az Amosz Manor?"

Manor tíz éven át vezette a Sin-Betet. Ezekben az akciódús, mozgalmas években leplezték le, többek között Israel Bar hírszerzőt (és másokat, akik gyanúsak voltak a Moszadnak és a Sin-Betnek), ezekben az években történt a Kasztner-gyilkosság, fogták el Eichmannt, találták meg és hozták vissza Izraelbe a gyerek Joszele Schumachert. 1956-ban egy Varsóban állomásozó hírszerző kézhez kapta a zsidó-lengyel újságírótól, Wiktor Grajewskitől a Szovjetunió első titkára, Nyikita Hruscsov „titkos beszédének"

A Manor kinevezéséről szóló másolatra Mose Dajan hadseregtábornok ráírta: „Ki az az Amosz Manor?"

teljes szövegét, amelyben feltárta és elítélte elődje, Sztálin bűneit és a köré kiépített személyi kultuszt. A beszéd közlése világszerte megrendítette a kommunista tábort. Manor a „titkos beszédben" látta a Sin-Bet élén eltöltött hírszerzői munkásságának legfontosabb eredményét: az izraeli titkosszolgálat ezzel került fel a titkosszolgálatok világtérképére.

Az idők távlatából nézve ezeknél az eseményeknél és akcióknál nem kevésbé fontosak Manor kezdeményezései, hatásuk máig érzékelhető. Egy, a hivatala befejezése előtt nem sokkal tartott előadásban Manor felsorolta a legfontosabb eredményeket.

A legfontosabbnak – és nem alaptalanul – a szolgálat depolitizálását tartotta. Manor irányítása alatt a Sin-Bet a Mapai párttal szorosan együttműködő szervből állami intézménnyé lett. Önmaga és az irányítása alatt álló szervezet munkáját is a köz szolgálatának látta: az államhoz, a törvényhez maradtak hűségesek, és nem személyekhez, pártokhoz vagy intézményekhez.

Másodikként az ellenségkép felszámolását említette: minden egyes esetben az ellenfélnek és céljának szakszerű mérlegelése valós ismeretek és a biztonsági veszély mértéke és nem „a logika, a képzelet és az intuíciók"

valamiféle keveréke alapján. Ezzel a folyamattal vált a Sin-Bet szakszerű, lényegre figyelő intézménnyé, és épített ki megalapozott kapcsolatokat és együttműködést a külföldi hírszerzéssel.

Az eredményekhez Manor még hozzáfűzte a Sin-Bet körüli ködösítés eloszlatását, a rejtélyek, titokzatosság megszüntetését, hogy a nyilvánosság elé egy ismert, legitim, közismert feladatot végző szervezetet állíthassanak.

A következő folyamat, amit megemlített, a racionalizálás: megszabadították a Sin-Betet attól az elvárástól, hogy mindenáron felelős a teljes körű biztonságért, és választ ad minden lehetséges veszélyre. Ezzel együtt járt a célok kiválasztása, átgondolt kockázatok vállalása, miközben figyelembe vették az ország egyéb céljait, polgárainak jólétét, és tiszteletben tartották jogaikat.

Majd áttért arra, hogy lemondtak az önrendelkezésről. Arról, hogy a Sin-Bet mindent saját hatáskörében intézzen. Átadták a biztonság és a védelem felelősségét a többi biztonsági szervnek, az eljárásokat, a gyakorlatot, az irányítást, a felügyeletet és az ellenőrzést a Sin-Bet támogatta.

Ehhez hozzájött még a legitimáció és az arányosság. Leszűkíteni a szolgálat tevékenységét azokra az esetekre, amelyeket konszenzus övez; minden eljárást bíróság vagy a Kneszet nyilvánosságot képviselő külügyi és biztonsági bizottsága előtt kötelező elmagyarázni és igazolni. Megőrizni az arányokat a fenyegetettség foka és az elhárítására használt eljárás és eszközök között: ahol csak lehet, meggyőzéssel, figyelmeztetéssel elkerülni a vád alá helyezést vagy büntetést.

Sokan, akik különböző helyzetekben találkoztak Amosz Manorral, szinte ugyanazokkal a vonásokkal jellemezték: magas, karcsú, atlétatermetű férfi, jól öltözött európai típus, gyors mozgású, világosan beszél. Gyakran mondják figyelemkeltő személyiségnek, aki már első látásra határozott, domináns, vezetésre termett ember benyomását kelti. Melegszívű, nyitott természete, személyes varázsa miatt mindig barátok vették körül. Amosz Manor mindig segített másokon, sok *olét* vett fel a szolgálatba. „Én is voltam új *ole*. Kiket vettem fel? Új *olé*kat. Mondták is, hogy magyarítom a szolgálatot [...], mert őket alkalmaztam."

Magáról így vallott: „Európai vagyok, magyar zsidó és hedonista. [...] Sokakkal ellentétben osztrák–magyar maradtam, azt jelenti, komoly ember, aki önmagát nem veszi túlságosan komolyan, inkább humorral: szeretek jól élni, az élet élvezetét keresem."

A szakmai életben azonban nem ismert tréfát. Akikkel együtt dolgozott, így emlékeznek rá: „Utálta a kontár munkát [...], mindig kiváló munkát követelt [...], cinikus, szkeptikus, az apró részletek embere." Kritikája éles, néha fájó, de mindig konkrét, tartalmas, a tárgyra vonatkozott, és nem az

Manor búcsúztatása a Sin-Betben, 1963. december

emberre. A szolgálat vezetőjeként részt vett időnként fontos, kelet-európai hírszerzéshez tartozó vagy politikailag kényes kihallgatásokon. Akiket kihallgatott, elismeréssel szóltak tisztességes, emberséges hozzáállásáról. Az egyik kihallgatott személynek ezt mondta: „Az emberséges viselkedés a magabiztosság és annak jele, hogy az ember bízik a sikerben, hogy feladatát, kötelességét a másikat figyelembe véve végzi el. […] Azoknak, akik azt gondolják, mondjuk a diktatúrában, hogy a rendőrség mindenható, hogy ez az erő, csak annyit mondok, ez a gyengeség."

Amosz Manor pályája a Sin-Betnél egyedülálló, csak egyetlen különleges időszakban történhetett meg, Izrael Állam és szervezetei, intézményei alapításának idején. Gyors előrejutása a biztonsági szolgálatnál elsősorban a hírszerző és a vezető kimagasló emberi adottságainak és tehetségének köszönhető. Pályája bizonyos szempontból az árral szemben futott fel: pártonkívüli volt egy világos pártpolitikai környezetben, fiatal *ole* egy társadalomban, amely tisztelettel övezte a múltat és a „régi elit" vezetését.

Amosz Manor 1963 végén távozott a Sin-Bet éléről, új, hosszú és sikeres pályát kezdett, vezető beosztásokat töltött be a bank, az ipar, a hotel és a biztosítás területén. 2007. augusztus 5-én hunyt el Tel-Avivban.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Nitza Arbel Ben-Ari

Magasba tekintve – Mordechai Ben-Ari (1920–1994)

„Államalapításhoz több összetevő szükséges: jövőkép, tervezés, emberek."

(Mordechai Ben-Ari)

Mordechai Maximilian Cvi Lebovics 1920-ban született Dicsőszentmártonban Marton Erzsébet és doktor Lebovics Jehuda Jichak első gyerekeként. Családja és barátai csak Misinek szólították.

Dicsőszentmártonnak hatezer lakosa volt, többségük magyar, egy részük szász, kisebb részük román. A városban körülbelül száz zsidó család élt. A várost 1920-ban Románia területéhez csatolták, de kulturális identitása magyar maradt.

A zsidó lakosság többsége őrizte a zsidó hagyományt, és ragaszkodott vallásához. Ugyanakkor felvilágosult cionista és toleráns szellemben az európai értékrendet képviselték.

Mordechai kiváló tanulmányi eredményével és egyéniségével hamar kitűnt diáktársai közül. Még csak tizennégy éves volt, amikor megbízták, szervezze meg a városban a cionista mozgalom Habonim csoportját, és hamarosan bekerült a Habonim erdélyi vezetőségébe.

1938-tól Erdélyben is felerősödtek az antiszemita hangok. A közeledő háború hírére a város zsidó közösségének jelentős részében népszerű lett a cionista mozgalom.

Mordechai megfogalmazásában: „Az anyatejjel szívtuk magunkba a cionizmust. Apám már az első világháború előtt aktív cionista volt. Családom nemcsak az erdélyi, hanem a magyar nyelvterület cionista mozgalmának vezető családjai közé tartozott."

A Lebovics család gyerekeire, de a szélesebb családra is Marton Ernő, Mordechai nagybátyája, anyja fivére volt nagy hatással. Marton az erdélyi és magyarországi zsidóság és cionizmus vezetői közé tartozott. Bár rabbivá avatták, nem volt vallásos, jogi egyetemet végzett, képviselő volt a román parlamentben, az *Új Kelet* című lap alapítói közé tartozott, és haláláig szerkesztette az újságot.

Mordechai minden iskolai tantárgyban elmélyült, a nyelvekben, az irodalomban, a történelemben, különösen érdeklődött a társadalomtudomá-

nyok, a gazdaság, a demográfia és a statisztika iránt. Ezeken a területeken szerette volna bővíteni a tudását.

Ahogy mondta: „Ezektől a területektől reméltem a szocialista cionizmus tudományos bizonyításának eszközeit."

1940-re tetőzött a Habonim tagjainak *alijá*ztatása. A helyi csoport vezetőjeként Mordechai megvárta, míg mindenki *alijá*zott. Amikor megkapta a Jeruzsálemi Héber Egyetem tanulmányi ösztöndíjával járó *certifikát*ot, maga is útra kelt.

1941 februárjában Constanța kikötőjében a romániai ifjúsági mozgalom szervezeteinek háromszázötven tagja szállt fel a Dorian 2 hajóra, köztük Mordechai is.

Erec-Izraelben a Habonimhoz tartozó társaival Afikim *kibuc*ba ment. Ez a csoport alapította később a Jordán völgyében *kibuc* Maagant.

Társai között volt az ejtőernyős Jona Rosen, Joel Palgi és Goldstein Ferenc (Perec) is, akik Szenes Hannával, Enzo Serenivel, Reik Havivával és Aba Berdicsevvel együtt kerültek bevetésre az ellenséges vonalak mögött a megszállt Európában.

A Habonimtól a Haganáig

Mordechai Lebovics, később Ben-Ari 1941-ben csatlakozott a Haganához, a szervezet felügyelete alatt az arab zavargások ellen a brit rendőrség keretében a zsidó települések védelmére alakult egységhez Jeruzsálemben, és hamarosan a térség egyik Hagana-parancsnokává nevezték ki.

A körzeti sorozási bázis parancsnokaként fejezte be jeruzsálemi szolgálatát. Dror Galezer, aki akkoriban a Hagana jeruzsálemi parancsnokságán szolgált, írta róla: „Ben-Ari az első jeruzsálemi ezredben volt. Rögtön kitűnt vezetői, szervezői képességével, a bázis alezredese lett."

Ez a jeruzsálemi körzet újoncokat kiképző bázisa volt. Ben-Ari felügyelete alá csaknem hatszáz újonc tartozott.

Miközben a Haganában szolgált, a Jeruzsálemi Héber Egyetemen történelemből, szociológiából, pszichológiából és statisztikából szerezte meg a végzettséget.

1945-ben az angolok a nevével ellátott iratokat foglaltak le, és letartóztatási parancsot adtak ki ellene.

Lebovics akkoriban a Hagana operatív parancsnoka, Yigal Yadin vezetésével működő tisztképző bázis tanfolyamán vett részt.

A Hagana tisztképzéséről szóló könyv szerzője, Yigal Sheffy így fogalmazott: „A szakaszvezetőre úgy tekintettek, mint a Hagana tartópillérére, belőle később a vezető tisztek egyike lehet."

Miután Lebovics iratai az angolok kezébe kerültek, és személyazonossága, megbízatása, jeruzsálemi lakhelye ismert lett, a Hagana felső vezetésének döntésére kénytelen volt Jeruzsálemből Felső-Galileába, Tel-Hai vidékére költözni. A Hagana más, körözött tagjaival együtt szöktette északra Bilha Zuckerman, aki szintén diák volt, és a Hagana szakaszvezetője, később Lebovics felesége. A parancs szerint Kfar-Giladiban kellett elrejtőznie, meg kellett változtatnia a küllemét és a nevét. Így lett belőle Ben-Ari.

A Kfar-Giladi térségben végzett kiképző feladat után Ajelet-Hasaharban a körzet parancsnokságán kinevezték Tel-Hai védelmi erőinek kiképzőtisztjévé, tizedesek és körzetparancsnokok kiképzését felügyelte és irányította.

1946 második felében megbízták Cfat zsidó negyede védelmének megszervezésével.

Ben-Ari felelt a negyed védelmének stratégiai és taktikai irányításáért is, ehhez figyelembe kellett vennie Cfat és ezen belül a zsidó negyed sajátos megoldásokat kívánó adottságait: Cfat fizikai-topográfiai viszonyait, a sűrűn lakott város két részének közelségét.

Meir Meivar, 1944 és 1948 között Cfat katonai parancsnoka, majd az államalapítás után a város polgármestere így emlékezett vissza: „Ben-Ari részletes terveire épült a cfati zsidó negyed védelme, és a tervek a döntő órában helyesnek bizonyultak. [...] A zsidó negyed védelmi vonala a harcok során, 1947. december és 1948. május 10. között sértetlen maradt. – Meivar hozzátette: – A város védői közül néhányan még ma is köztünk vannak, a többség már nincs velünk, a nevükben és azok nevében, akik a cfati harcok során hősökké lettek, tisztelgek előtted, Mordechai, és a nevükben csak egyetlen szót mondok: köszönjük!"

A Briha szervezetben

Briha volt a hivatalos neve annak a szervezetnek, amely a második világháború után kiszöktette Kelet-Európából és a kikötőkbe juttatta a zsidó túlélőket. A kikötőkből az Alija Bet hajói vitték őket illegálisan Erec-Izraelbe.

Az Alija Bet a Hagana egyik egysége volt, minden illegális *alijá*val kapcsolatos ügy rá tartozott. A Briha volt a szárazföldi részlege.

1947 nyarán Ben-Ari még az angolok tudta nélkül végezte megbízatását Felső-Galileában, amikor a Hagana vezetése utasítására Meyer Sapirral, a Briha európai részlegének vezetőjével találkozott. Sapir a Briha budapesti irányításával bízta meg.

Saul Avigur, a Hagana egyik parancsnokának és az Alija Bet irányítójának főhadiszállása Párizsban volt, kirendeltségei Európa-szerte. A Briha

központja Bécsben, az amerikai megszállási övezetben működött. A hat országgal határos Ausztriát földrajzi elhelyezkedése a legfontosabb stratégiai ponttá tette a Briha számára.

1948. március 22-én, négy nappal azután, hogy Bilha Zuckermannal házasságot kötött, Ben-Arit álnévre kiállított palesztin útlevéllel Párizsba küldték.

Siegfried Daubert Bécsbe küldik

Miután a vasfüggöny leereszkedett Kelet-Európára, a Briha budapesti irodája bezárt, és Ben-Arit 1948 júniusában Párizsból Bécsbe szöktették osztrák útlevéllel a háború során a földalatti mozgalomban viselt hét álneve közül Siegfried Dauber néven.

Ben-Ari újságíró-igazolványt kapott, és hivatalos okmányt, amely igazolta, hogy a háborúban elesett zsidó katonák ideiglenes sírjait kell megtalálnia.

Hivatalosan a Briha ausztriai és a Szovjetunió kivételével valamennyi kelet-európai ország megbízott vezetője volt, és az Alija Bet képviselője.

Ben-Ari huszonnyolc éves volt, amikor Bécsbe érkezett, és a következő feladatokat kellett ellátnia: körülbelül százezer zsidót kellett Magyarországról, Csehszlovákiából, Romániából, Lengyelországból és Jugoszláviából illegálisan *alijáztatni*; bezárni és felszámolni a menekülttáborokat, az ott található vagyontárgyakat és felszerelést Erec-Izraelbe juttatni.

Bécsben 1945 óta működött a Briha. Amikor Ben-Ari megérkezett, patthelyzetet talált, megoldhatatlannak látszott a Rothschild Kórház zsúfoltsága: ötezer személy várakozott kilátástalanul az ezer fő befogadására alkalmas menekülttáborban.

Furfanggal küldött menekültek

Az Ausztriában tartózkodó angol, amerikai, orosz és francia megszálló erőkkel nem volt egyszerű az együttműködés, még Izrael Állam alapítása után is bürokratikus akadályokat gördítettek az *alija* útjába. De Ben-Arinak sikerült jó kapcsolatokat kiépíteni a megszálló erők parancsnokaival, és manőverezve a bonyolult ügyintézés és rendeletek között, a korszak gyanakvó légköre ellenére is útnak indíthatta az *alijázó* csoportokat.

Amikor az illegális határátlépés egyre veszélyesebb lett, erről a lehetőségről le kellett mondani. Ben-Ari utat talált az Ausztriában állomásozó orosz csapatok egyik legfelső parancsnokához, a vezérőrnagyhoz, és bonyolult alkudozás után elérte, hogy a Brihát egy angol imperializmus ellen

harcoló szervezetnek ismerte el. Így nyitott utat az Erecbe indított csoportoknak az orosz megszállási övezetben a határátlépésre.

Az osztrák belügyminisztérium vezető beosztású tisztviselőivel is szoros kapcsolatot ápolt, és rajtuk keresztül eljutott az osztrák állami szervekhez is. Ahogy Ben-Ari visszaemlékezett: „Segíteni akartak, mert maguk is náciellenesek voltak."

Izrael Állam alapítása után az *alija* felügyelete átkerült a Szochnuttól a kormány hatáskörébe. Ben-Ari eddig a Briha ausztriai vezetője volt, most kinevezték az erec-izraeli bevándorlási hivatal ausztriai megbízottjának is.

Erről így beszélt:

Feladatom kettős volt. Folytatni a zsidók kiszöktetését, de felelős lettem az *alijá*ért és azért, hogy az *olé*k ingóságai eljussanak Erecbe, illetve hogy Ausztriából a lehető legtöbb felszerelés is útnak induljon: gépek, eszközök, nyersanyagok. Úgy kellett mindezt végrehajtani, hogy ne ütközzön az osztrák hatóságok ellenállásába. Folyamatosan követtük és pontosan tudtuk, mikor hol tartanak a küldemények, nehogy elvesszenek vagy megsérüljenek. [...] Az ausztriai akciót jól szerveztük meg, mindenki tudta, hogy aki onnan *alijá*zott, követheti, honnan és mikor érkeznek meg ingóságai, értékei, felszerelése, hol tartanak útközben, és mikor juthat hozzá. Példás akció volt. [...] Két évig működtem Ausztriában, ezalatt mintegy kilencvennyolcezer fő *alijá*zott. A menekültek és értékeik Izraelbe juttatásának sikeres megszervezése és megvalósulása azoknak köszönhető, akikkel mindvégig együtt dolgoztam. [...] Abban a fontos megbízatásban számos lehetőségem adódott, hogy az ország akkori vezetőségével, többek között Ben-Gurionnal is megismerkedjem és kapcsolatba kerüljek. [...] A hivatalos, Bécsben

תעודת הוקרה ללוכדי אייכמן

מאי 1960

הועתקה במעמד
מחלאת מקום ושיא המדינה וישבת ראש הכנסת
גב' דליה איציק

לטרדכי בן אדי ז"ל

עבור פעילותו בלכידתו והבאתו לדין בישראל
של הצורר אדולף אייכמן

ראש הממשלה
אהוד אולמרט

Eichmann elfogásáért kiállított elismerő oklevél, 1960. május

Megemlékezés Herzl sírjánál, Bécs, 1949

végzett feladatomon kívül titkos megbízatást is kaptam, Adolf Eichmann búvóhelyét kellett megtalálni, és sikerült a nyomára bukkanni. De más náci háborús bűnösök felkutatásában is részt vettünk.

1949-ben Ben-Arinak is része volt abban, hogy az orosz hatóságok engedélyezték Herzl hamvainak Izraelbe szállítását. Ez volt az El-Al egyik első, történelmi jelentőségű repülőjárata.

Ben-Ari hozzátette:

Az Alija Bet és a Briha megszervezése a zsidó nép történelmének és természetesen személyes sorsomnak is az egyik legmagasztosabb és legfontosabb eseménye. Ebben az időszakban szerezhettem nemzetközi tapasztalatot és gyakorlatot széles körű szervezési feladatokban. További pályámra és életemre ez nagy hatást gyakorolt. [...] A Briha idején megismerkedtem az El-Al felső vezetésével. Ezek voltak a légitársaság kezdeti lépései, igaz, csak 1948 végén jegyezték be, és a járatai csak 1949 nyarán indultak. Arie Pincus volt a vezérigazgató, és két helyettese Avraham Rivkind, az El-Al alapítója, valamint Joel Palgi, aki a különleges feladatokért, az *alijá*ért és a charterjáratokért felelt. [...] A társaság vezetői külön-külön jöttek Bécsbe, hogy találkozzanak velem, és meggyőzzenek, lépjek be az El-Alhoz. So-

káig vacilláltam, végül nagybátyám, Marton Ernő, az okos és előrelátó zsidó így szólt hozzám: „Az arab országokkal még sokáig nem lesz béke, Izrael pedig elszigetelt lesz a világtól. Ilyen helyzetben egy nemzeti légitársaság elengedhetetlen. A társaság gyerekcipőben jár. Ha érsz valamit, együtt növekedsz vele." Elfogadtam és határoztam, 1950. november 6-án beléptem az El-Alhoz.

Az El-Al felszáll

Mordechai Ben-Ari jelentősen hozzájárult az izraeli polgári légi közlekedés fejlődéséhez, a légitársaság nemzetközi hírnevének öregbítéséhez.

Az El-Al első vezérigazgatója és az igazgatótanács egyetlen olyan tagja, aki a társaság alapítása után nem sokkal lépett be a légitársasághoz, és egyszerű beosztottból jutott a vezérigazgatói kinevezésig. 1967 és 1977 között volt az El-Al vezérigazgatója, 1977 és 1979 között az igazgatótanács tagja.

Igazgatása éveiben a kis légitársaság tevékenysége kiteljesedett, és megbecsült helyet vívott ki a nemzetközi légi forgalomban.

Ben-Ari az izraeli és a nemzetközi polgári légi közlekedés elismert szakértője lett, hivatala révén kormányok, társaságok és a nemzetközi légi közlekedés szervezetei körében növekedő hírnevet szerzett a nemzetközi vonatkozásban kicsiny El-Al légitársaságnak.

Irányítása alatt – más nemzetközi társaságokkal összevetve – az El-Al rendkívül gyorsan növekedett. Flottája több mint a kétszeresére nőtt.

Ben-Ari hivatali szobájában

Az első Jumbo Jet 747 megérkezik Izraelbe, balról Ben-Ari, Golda Meir, Simon Peresz, Mosze Karmel, 1971

1967-ben mindössze hét repülőgéppel rendelkeztek, 1979 novemberében pedig már a legmodernebb légiflottájuk tizenhat gépből állt, köztük nyolc Jumbo Jet 747.

Tizenkét év alatt az eszközpark-növekedés az El-Al tevékenységi körét több száz százalékkal növelve. A kezdetben kis légitársaság bekerült a húsz legnagyobb nemzetközileg ismert légitársaság közé. A kiterjedt kutatásokra támaszkodó fejlesztési tervben szorgalmazta Ben-Ari a nagy méretű Boeing 747-esek beszerzését. Fáradhatatlanul és kitartással dolgozott, amíg meggyőzte a kormányt, hogy az akkor állami vállalat számára tervezett befektetés nemzetközileg elismert helyet biztosíthat az El-Alnak a légitársaságok között.

A Boeing 747-es park beszerzése mindaddig az egy befektetésre fordított legnagyobb összegnek számított az izraeli költségvetésben, és időbe telt a források előteremtése.

Az El-Alnak sikerült fedeznie a több száz millió dolláros befektetés nagy részét saját erőből és külső, állami és banki hitelforrásokból.

Ben-Ari így beszélt erről: „A repülőgépek beszerzése az egyik legnehezebb és legbonyolultabb döntés volt, évekre meghatározta az El-Al sorsát. A döntést viták sora kísérte. Az óriásgépek beszerzéséhez a légitársaság szemléletét minden szervezeti és tevékenységi területen példátlan módon forradalmasítani kellett."

Az óriásgépek indítása a következő negyven évben előre nem látható mértékben fejlesztette a légitársaságot. Bővültek az útvonalak, a feladatok, növekedett a bevétel. Az El-Al központi helyre kerül a légitársaságok között.

Az El-Al igazgatása alatt Ben-Ari kitartott amellett, hogy a charterjáratoknak nem nyitja meg az izraeli légteret, mert a légtérben repülés joga nemzeti vagyon, ezért kizárólag az izraeli légitársasághoz tartozik.

Charterjáratok helyett Ben-Ari csoportos árakat javasolt. Ez az új jegyeladási módszer helyettesítette a charterjáratokat, és áttörést jelentett: az Izraelbe és Izraelből induló járatok jegyárának csökkentését, segítette az izraeli turizmus kibontakozását.

Ben-Ari példátlan sikert ért el: megszerezte a Nemzetközi Légiszállítási Szövetség (IATA) engedélyét a csoportos árakra. A csoportos ár nagy kedvezményt jelentett az utasnak bizonyos kötöttségek fejében: közös indulási és érkezési időpont az év egyes időszakaiban, de nem korlátozták sem megjelölt repülőjáratra, sem kijelölt ülőhelyre.

Mások hagyományos jegyekkel ugyanazokon a járatokon utaztak, csak többet fizettek. A rugalmas rendszerben az egyes utasok más-más áron váltottak jegyet. Először fordult elő, hogy különböző áron vásárolt jeggyel két utas ugyanazon a járaton, ugyanazon az osztályon egymás mellett ült.

Ez az újítás és más kezdeményezések, például a fedélzeti turista és első osztály megalapozta a légi közlekedésben új utakat nyitó El-Al hírnevét.

Ben-Ari irányítása alatt a légitársaság kitűnt a legmodernebb technológiai adottságokra épülő újításokkal, fejlesztéssel. Ehhez járultak az El-Al irányításában történt változások, a központi számítástechnikai rendszer kiépítése, akkoriban az egyik legfejlettebb helyfoglalási rendszer használata, amely nagyban hozzájárult az ügyfeleknek nyújtott színvonalas szolgáltatáshoz.

Ugyanerre az időszakra esik palesztin és más szervezetek világszerte ismétlődő terrortámadása, járatok eltérítése, mi sem természetesebb, mint hogy az El-Al repülőgépei a terrorhullám elsődleges és kedvelt célpontjai lettek. A fenyegetettség idején Ben-Ari a biztonsági szervekkel együttműködve vezette a légitársaságot és az utazóközönség biztonságát veszélyeztető légi terror elleni rendszer kiépítését.

Igyekezett más légitársaságokat és kormányuat is meggyőzni arról, hogy szükséges a terrortámadások elleni rendszer bevezetése, ellen kell állni a zsarolásnak, fel kell venni a harcot, mert a terrorcselekmények hamarosan a többi repülőtársaság biztonságát is veszélyeztetik.

A nemzetközi légiforgalmi szervezetekkel, kormányokkal és légitársaságokkal folytatott együttműködés hozzájárult a légi terror elleni szervezet,

az Unlawful Interference with Civil Aviation alapításához és nemzetközi szabályozás kidolgozásához. Kezdeményezései, a jegyértékesítés újszerűsége, a biztonsági intézkedések a támadásokkal fenyegetett El-Al járatait vonzó, különlegesen előnyös, a versenytársaknál inkább kedvelt légitársasággá tették. Az intézkedések sikerével az El-Al a világ legbiztonságosabb légitársaságának rangját nyerte el.

Ben-Ari így látta a légitársaságot: „Saját méretét meghaladó módon, minden tekintetben, elsősorban gazdasági értelemben nemzeti vagyon lett, a légi forgalomban pedig meghatározó tényező."

Vagy ahogy Simon Peresz fogalmazott: „Állandóan emelkedett."

Gad Jaakobi 1971 és 1977 között közlekedési miniszter, illetve miniszterhelyettes, így írt Ben-Ariról: „Az El-Al vezérigazgatójaként az első, sőt az egyetlen légügyi tanácsadóm volt. Nem volt olyan légügyi kérdés, amiben ne tanácskoztam volna vele, de egy dolog sosem maradt el, minden beszélgetésben érződött a szeretete »az ő« légitársasága iránt."

Az ég az El-Al után sem zárul be (1980–1994)

Miután Ben-Ari távozott az El-Al légitársaságtól, az IATA elnöke, Knut Hammarskjöld kinevezte a szervezet különleges projektekkel foglalkozó bizottságának az élére. Az irányításával működő bizottság többek között

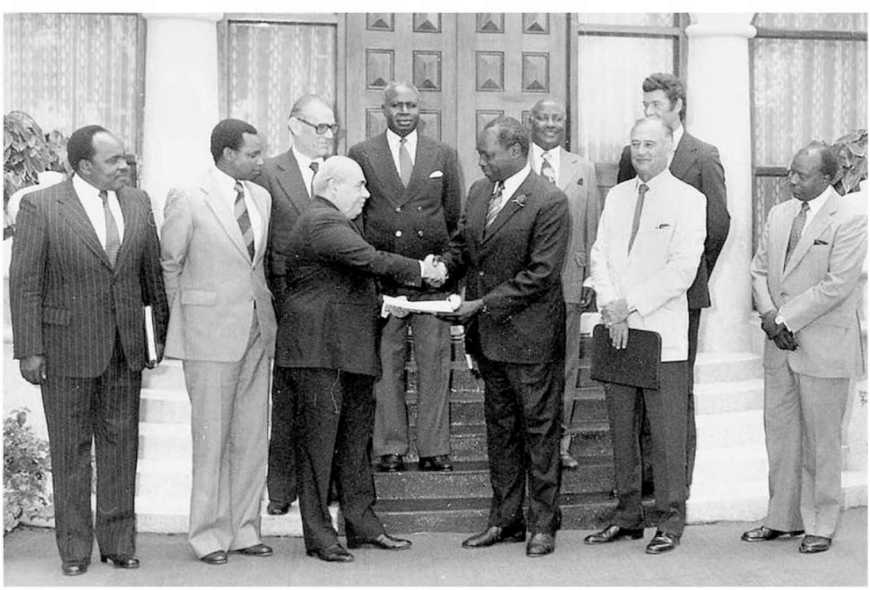

Középen Ben-Ari és Kenya államelnöke, jobbról a második Knut Hammarskjöld, 1981

különleges szaktanácsokkal látta el a különböző légitársaságokat és államokat.

Luba Volkkal és Jehuda Margalittal, az El-Al korábbi vezetőivel együtt létrehozta a nonprofit nemzetközi központot a polgári légi közlekedés vezetőinek kiképzésére és továbbképzésére (ICAM). A szervezet az IATA-tól és az izraeli külügyminisztérium fejlődő államokat ösztönző keretéből kapott támogatást.

Nagy nemzetközi légitársaságok vezetőivel közösen Ben-Ari alapított egy kölcsönzéssel, tanácsadással, repülővásárlások anyagi támogatásával foglalkozó, a légi közlekedés igazgatásához szolgáltatást nyújtó nemzetközi vállalatot. A cég központja Shannonban, Írországban volt.

Michael Dargan, az ír légitársaság az Air Lingus elnöke, Ben-Ari munkatársa, akivel a hosszú szakmai kapcsolat szoros barátsággá lett, így írt róla:

Ben-Arit átfogó szemlélet és ismeret jellemezte, kitűnt különleges stratégiai érzékével és kitűnő analitikus képességével. Szakértő és előrelátó a világ és Izrael nemzetközi gazdasági-stratégiai kérdéseiben. Saját intézménye tevékenysége mellett figyelte és értette a nemzetközi rendszereket. Más társaságok vezetői közül kitűnt ezekkel a képességeivel. A nemzetközi repülési intézményekben közismert volt egyedülálló személyisége, kimagasló képességei, befolyása.

1981-ben Ben-Ari egyike volt az izraeli–ír kereskedelmi kamara alapítóinak, 1994-ben bekövetkezett haláláig viselte a kamara elnöki tisztjét. Az ír légügyi szervek és az ír kormányzattal folytatott kapcsolata a külügyminisztériummal együttműködve a színfalak mögött elősegítette az Izrael és Írország közti diplomáciai kapcsolat felvételét 1994-ben. 1996-ban megnyílt az izraeli ír nagykövetség.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Menachem Keren-Kratz

A magyar hátterű rabbik Izrael vallási életében

Bevezetés

1914-ben, az első világháború kitörésének évében megközelítőleg egymillió zsidó élt a történelmi Magyarország területén. Az Orosz Birodalom után a magyarországi volt a második legnagyobb létszámú zsidó közösség Európában. Történelmi, politikai és demográfiai tényezők, illetve a magyar királyok zsidókat elutasító politikája, valamint az Oszmán Birodalom hódítása is közrejátszott abban, hogy a 18. század elejére a magyar nyelvterületeken szinte egyáltalán nem éltek zsidók. A 18–19. században a magyarországi zsidóság létszáma más európai országokhoz képest, amelyekben a zsidó közösségek jelenléte folyamatos volt, gyors ütemben növekedett.

A zsidó népesség hirtelen növekedésének oka elsősorban a két irányból érkező bevándorlási hullám volt. Az első bevándorlási hullámban a Habsburg Birodalom északnyugati, német nyelvű vidékéről érkeztek zsidók, akik a származási helyükhöz közel eső határvidéken telepedtek le. Sokan a hatalmas elnéptelenedett térségeken megnyíló gazdasági lehetőségek miatt vándoroltak a magyar nyelvű területre. A bevándorlók többsége meglehetősen jómódú, az alsó vagy felső középosztályhoz tartozó, mélyen hagyományőrző zsidó volt, aki vallásossága mellett általános műveltséggel és nyelvtudással is bírt. Őket a későbbiekben askenázoknak nevezték, legfőbb vallási autoritásuk pedig rabbinikus műve után a Hatam Szofer néven emlegetett Mose Schreiber volt. Hatam Szofernek a magyar nyelvterületen élő vallásos zsidóságra gyakorolt hatása nemzedékekkel halála után is meghatározó maradt.

Néhány évtizeden belül az askenázok benépesítették a történelmi Magyarország északnyugati területét, elsajátították a helyi beszélt nyelvet, és a magukévá tették a magyar kultúrát. Egy részük délebbre húzódott, és új közösségeket hozott létre többek között Óbudán. Mások még délebbre, az ország belseje felé fordultak. Ezt a folyamatot a vallásgyakorlat fokozatos lazulása kísérte. Az eredeti letelepedési helytől növekvő távolság a szigorú hagyományőrző életmód fokozatos elhagyásával járt. Az ország belső területein letelepedő zsidók már nem követték szigorúan a vallás törvényeit, és

jellemzően a helyi zsidó reformközösségekhez csatlakoztak. A zsidó *templom*okban a hagyományostól eltérő, külsőségeiben a keresztény vallásgyakorlathoz hasonló rítust alakítottak ki, ami jelentősen megkönnyítette a zsidók beilleszkedését a többségi társadalomba.

Ez volt a kiéleződő ideológiai harc háttere, amely az újítók, a zsidó reformmozgalom támogatói, illetve a zsidó hagyományőrzők, a modernitás és a reformmozgalom ellenzőinek tábora között zajlott. A harctér két oldalán a reformmozgalom prominens képviselője, Chorin Áron és a később a magyarországi zsidó ortodoxia egyik atyjaként tisztelt Hatam Szofer álltak. Bár az ortodoxia megpróbált ellenállni a reformmozgalom térhódításának, a magyar nyelvterületen létrejött reformmozgalom, a *neológia* lett a meghatározó zsidó vallási irányzat.

A zsidó bevándorlók másik hulláma az északkeleti térséggel határos Galíciából érkezett. A galíciai zsidók többsége a német nyelvterületekről származó zsidóktól eltérően az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozott, és a világi műveltsége meglehetősen hiányos volt. Legtöbben a jiddisen kívül semmilyen más nyelven nem beszéltek. A másik fontos jellemzőjük a haszidizmushoz való ragaszkodásuk volt. A lakhelyükhöz közeli galíciai haszid udvarok egyikéhez tartoztak, majd később a magyar nyelvterületen létrejött haszid irányzatok követőivé váltak.

A galíciai zsidó bevándorlók többsége a határhoz közeli területeken, Magyarország keleti vidékein és Erdélyben telepedett le, ahol rövid idő alatt virágzó vallási élet alakult ki számtalan haszid imaházzal. A haszid imaházak egyrészt a galíciai rebbék: a sanzi, belzi, vizsnici és szadigurai haszid dinasztiák fennhatósága, másrészt a helyi haszid udvarok: a nagykállói, szigeti, szepinkai és dési rebbék befolyása alatt álltak.

Máramarossziget vármegyében és a vele szomszédos Kárpátalján a zsidó vallásos gyakorlat ultraortodox irányzata alakult ki. A neológ közösségek, illetve a szekuláris zsidók száma ezeken a területeken elenyésző volt, és a vallási gyakorlatot a szélsőségek jellemezték. Bár az ortodoxia is elkülönült a neológiától, az ultraortodoxok még az ortodoxia fő áramától is elhatárolódtak. Az ultraortodox felfogás szerint az ország nyugati és belső területein gyakorolt ortodoxia megalkuvó, és behódol a modernitásnak. A kárpátaljai ultraortodoxia kiemelkedő alakja a munkácsi rebbe, Sapira Lázár (Haim Eleazar) volt. Sapira szélsőséges nézeteire jellemző, hogy még az ultraortodox rabbikat összefogó Agudat Izrael szervezetet is élesen bírálta.

A központi hatalmak első világháborús vereségét követően Magyarország területének mintegy kétharmadát annektálták. Az elcsatolt területek zsidóságának jelentős hányada ezután is megőrizte magyar–zsidó identitását, és a területre jellemző vallási szemléletet. A második világháború

alatt Magyarország visszakapta elcsatolt területei egy részét, ahol zsidók százezrei éltek. Sorsuk azonban a holokausztban megpecsételődött. Mintegy hatszázezer magyarországi zsidót pusztítottak el három hónap alatt. A magyarországi holokauszt túlélői között két nagyobb csoportot különböztethetünk meg. Az első csoportba a holokauszt budapesti túlélőit sorolhatjuk, akik többségükben a neológ hitközségekhez tartoztak. A második nagyobb csoport tagjai az erdélyi túlélők, akik Romániában éltek a Magyarországhoz vissza nem csatolt területeken, illetve akik Romániába szöktek a háború alatt. A második csoport többsége az ortodoxia valamelyik irányzatához tartozott.

Mivel Izraelben nem létezett zsidó reformirányzat, a neológ rabbikat nem vonzotta az *alija* gondolata. Az *alijázó* neológ zsidók többsége a vallását közösségben nem gyakorló szekuláris réteghez tartozott, töredékük pedig a cionista vallásos csoportokhoz csatlakozott. Emiatt és a holokauszt következtében a neológ irányzat kulturális hagyatéka Izraelben örökös nélkül maradt. Akiket ma Izraelben a „magyar rabbik" vagy a „magyar haszid udvarok" csoportjához sorolnak, azok a történelmi Magyarország északkeleti térségéről, leginkább Erdély és Kárpátalja területéről származnak.

A következőkben bemutatott három rabbi a magyar nyelvterület három különböző ortodox irányzatát képviseli. Jehuda Amital (Klein) a mérsékelt askenáz ortodoxia képviselője, Haim Meir Hager a magyar haszidizmus folytatója, Avraham Jichak Kohn pedig a magyar ultraortodoxiához tartozik. Mindhárman jelentős hatással voltak közvetlen társadalmi közegükre, áttételesen pedig az izraeli ortodox és ultraortodox közösség arculatának megformálásához is jelentősen hozzájárultak.

Jehuda Amital (Klein) – a Har Ecion jesiva és a vallásos cionista irányzat balszárnyának vezetője

Klein Jehuda 1924-ben Nagyváradon született, ahol ebben az időszakban Erdély egyik legnagyobb zsidó közössége élt. Szülei az ortodox hitközségben működtek, és ahogy a város zsidó lakosainak többsége, a mérsékelt askenáz ortodoxiához tartoztak. A városban nevelkedő gyerekekhez hasonlóan tanulmányait Klein is a zsidó hagyomány elemi ismereteit megalapozó *héder*ben kezdte, később pedig vallási tanulmányaival párhuzamosan néhány évet a hitközség polgári iskolájában is tanult. Tizenhárom éves kora után kezdett abban a nagyváradi *jesivá*ban tanulni, amelyet a litvániai Mir *jesivá*ban végzett Haim Jehuda Levi alapított. Mivel a litvániai zsidó oktatás eltért az erdélyitől, Levi *jesivá*jában kevesen tanultak. Klein mégsem keresett magának népszerűbb *jesivát*, hanem az évek során Haim Jehuda Levi hűsé-

ges tanítványa maradt. A véletlen játszott közre abban, hogy *jesiva*i tanulmányai során megismerte az akkori ereci főrabbi, Abraham Jichak Kook vallási tanításait, amelyek intellektuálisan nagy hatással voltak rá.

A *jesivá*ban töltött utolsó évek már a második világháború fenyegető árnyékában teltek. Húszéves kora körül munkaszolgálatra hívták be. A holokauszt után családjából az egyetlen túlélőként Bukarestbe, majd Isztambulba utazott. Itt *certifikát*ot kapott, 1945-ben *alijá*zott.

Erecben a Merkaz-Harav *jesivá*ban tanult, de elégedetlen volt a kis létszámú *jesiva* tanulmányi színvonalával. A Hevron *jesivá*ban folytatta a tanulmányait, majd csatlakozott a Haganához. Amikor a nyári tanulmányi szünet idején munkát keresett, Pardesz-Hannába vetődött, ahol megismerkedett Cvi Jehuda Melcerrel, a település rabbijával és a híres klocki *jesivá*ról elnevezett oktatási intézmény alapítójával. Amikor Klein elvette Melcer lányát, otthagyta korábbi *jesiváját*, és Melcer *jesivájában* kezdett tanulni.

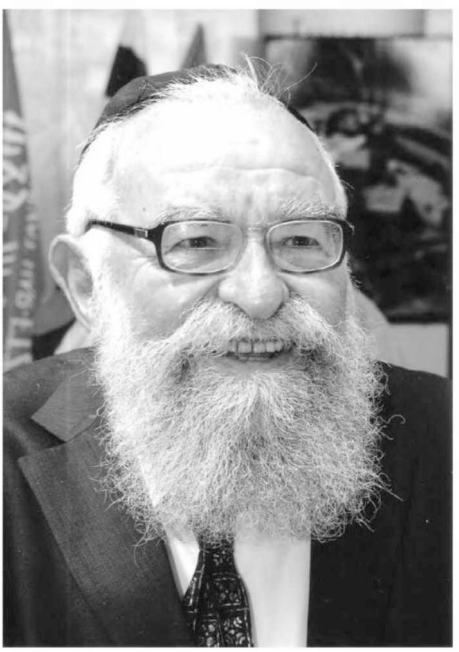

Jehuda Amital

Miután Melcert Rehovot rabbijává nevezték ki, *jesiváját* is ott rendezte be. A klocki *jesivá*ban folytatott tanulmányaival párhuzamosan Klein rabbinikus képesítést szerzett, és a környező vallásos *kibuc*okban kezdett Talmudot oktatni.

Izrael Állam alapítása után Klein bevonult a hadseregbe, és küldetésének tekintette, hogy segítse a hagyományőrző katonákat abban, hogy vallásos életmódjukat a többségében szekuláris katonákból és vezetésből álló hadseregben is folytathassák. Klein katonai szolgálata elején változtatta meg családnevét Amitalra. A hadsereg kötelékében eltöltött évtizedek alapvetően meghatározták Amital nézeteit. Az 1948-as függetlenségi háború után kinevezték az apósa által alapított rehovoti Hadarom *jesiva* rabbijává, ahol mintegy tíz éven keresztül oktatott, és nagyban hozzájárult a *jesiva* fejlődéséhez. Az ötvenes évek végén apósával együtt dolgozták ki azt a tervet, amely a vallásos diákok kötelező katonai szolgálatát hangolta össze a *jesivá*ban folytatott tanulmányaikkal, hogy a

katonai szolgálatuk ne szakítsa el őket hosszabban rabbinikus tanulmányaiktól. Amital mindvégig a katonai szolgálat iránti elkötelezettségre biztatta diákjait, és rendszeresen látogatta azokat a katonai támaszpontokat, ahol diákjai teljesítettek szolgálatot.

Az 1967-es hatnapos háború után, amelyben kora miatt már nem vehetett részt, Amitalt felkérték a Gus-Ecionban alapított Har-Ecion *jesiva* vezetésére. A *jesiva* először Kfar-Ecionban működött, két évvel később Alon-Svut településre helyezték át. Itt Amital Aharon Lichtensteinnel együtt irányította a *jesivát* mintegy negyven éven keresztül. A Har-Ecion *jesiva* a cionista vallásos oktatás egyik kiemelkedő intézménye lett, amely más *jesivák*tól eltérően a modern kulturális és intellektuális ismeretek széles skálája iránti nyitottságáról vált ismertté. A *jesivá*ban tartott óráin Amital számos példát említett a magyarországi zsidóság mindennapi vallásos életviteléből, hogy bemutassa a megalkuvás és a kételyek nélküli vallásos áhítatot, és a vallásos szélsőségek veszélyeit is.

A cionista vallásos rabbik többségétől eltérően Amital úgy vélte, hogy az ember életének szentsége előbbre való a Szentföld szentségénél. Azt az álláspontot képviselte, hogy a béke érdekében fel kell adni a hatnapos háborúban elfoglalt területeket. 1988-ban részt vett a vallásos cionisták baloldali pártjának alapításában, amely a parlamenti választásokon is indult, azonban nem lépte át a képviselethez szükséges küszöböt. 1995-ben, a Rabin-gyilkosság után Simon Peresz kormányában tárca nélküli miniszterré nevezték ki. Ebben a feladatkörben és élete későbbi szakaszában is az állam és az egyház kapcsolata, az Izraelbe érkező, ortodox zsidó jogi szempontból nem zsidónak tekintett *olék* betérésének problémája, Izrael Állam és a diaszpóra, valamint az izraeli vallásos és szekuláris zsidók viszonya foglalkoztatta. Amital élete végéig *jesivá*ja vezetése mellett politikai és társadalmi tevékenységét is folytatta.

Amital kiemelkedő hatással volt az izraeli vallásos cionista rétegre. A vallásos cionisták széles körben elterjedt jobboldali és konzervatív világnézetével szemben pluralista, liberális és a békére törekvő vallásos szemléletet képviselt, még azon az áron is, hogy lemondjon Izrael területi követeléseiről. Tanítványok ezrei tanultak a *jesivá*jában, szemléletükre hatott Amital világnézete és pedagógiai megközelítése. *Jesivá*jában végzett tanítványai közül sokan lettek rabbik, *jesivák* vezetői vagy közszereplők. Amital számos könyvet írt, tanítványai kiadták beszédeit, Tóra-magyarázatait és más eszmefuttatásait tartalmazó köteteket. Amital 2010-ben hunyt el, a Har-Hamenuhot temetőben nyugszik. Temetésén Simon Peresz államfő, Benjamin Netanjahu miniszterelnök és Ehud Barak nemzetbiztonsági miniszter búcsúztatta.

Haim Meir Hager – a vizsnici rebbe, az Agudat Izrael egyik vezetője
Haim Meir Hager 1887-ben a bukovinai Vizsnic (Ukrajna) településen született. Apja, Jiszroel Hager a zsidó közösség rabbija, a népes és előkelő vizsnici haszid udvar vezetője volt. Haim Meir Hager hagyományos haszid nevelést kapott, és már korán házasságot kötött egy haszid rebbe lányával, majd az erdélyi Máramaros vármegyében Irhóc (Ukrajna) falu rabbijává választották. A térségben túlnyomórészt a vizsnici haszid udvarhoz kötődő haszidok éltek. Az első világháború kirobbanása után Jiszroel Hager Nagyváradra tette át a székhelyét, Haim Meir Hager pedig irhóci rabbinikus teendői ellátása mellett többször hónapokat töltött apjánál Nagyváradon, és segítette a haszid udvar vezetésében. Haim Meir Hager a romániai Agudat Izrael szervezetének tevékeny tagja lett, és testvéreivel és apja vejeivel együtt az Agudat Izrael számos fiókszervezetét hozta létre romániai kisvárosokban. Jiszroel Hager 1936-ban bekövetkezett halála után Haim Meir Hager lett az erdélyi vizsnici haszid dinasztia vezetője.

A második világháború alatt Haim Meir Hager segélyakciókban vett részt, amelyek a lengyelországi menekülteket segítették. A szovjet csapatok előretörésekor, a front közeledtével felajánlották Hagernek, hogy kimenekítik a városból, de ő visszautasította az ajánlatot, és Nagyvárad zsidó lakosaival együtt bevonult a gettóba. Amikor fokozódott a veszély, hogy a gettó lakóit deportálják, Hager engedélyt kapott, hogy munkaszolgálatra menjen. Megszökött a munkaszolgálatból, átjutott Romániába, ahol újra találkozott Nagyváradról elmenekült családtagjaival. A holokauszt után Hager visszatért Nagyváradra, hogy újraépítse a zsidó közösséget, de 1947-ben már nyilvánvalóvá vált, hogy a kommunista vezetés ellehetetleníti a vallásos életet, ezért Hager *alijázott*.

Hager Tel-Avivban telepedett le, ahol öccse, Eliezer Hager korábban *jesivát* alapított, és mivel öccse elhunyt, Hager vette át a *jesivát*, és a vizsnici haszidok kizárólagos vezetője lett. Apja és más haszid rebbék felfogásához híven, akik nem csupán híveik spirituális életéről, hanem anyagi körülményeikről is gondoskodtak, Hager új városrész tervét kezdeményezte a vizsnici haszidok részére. A terv a lakóházak és a közösségi épületek mellett kereskedelmi és ipari létesítmények kialakítását is szorgalmazta, amelyek munkát adhatnak az ott lakóknak. Az államalapítás után Hager az ultraortodox Bnei-Brak mellett fekvő területeket vásárolt fel, majd hosszabb körútra utazott az Egyesült Államokba, hogy anyagi támogatást gyűjtsön a tervezett vizsnici haszid negyed kialakításához.

Sokan kételkedtek a vizsnici haszid negyed tervének megvalósításában, mások gyanakodtak, hogy a vizsnici rebbe felelőtlenül kezeli az adományokat, mégis létrejött a negyed, és néhány éven belül a tervezettnél több-

Haim Meir Hager és felesége

ben szerettek volna a városrészbe költözni. További, szomszédos területet is megvásároltak, a negyed lakóinak száma pedig több ezerre emelkedett. A vizsnici haszid közösség fokozatosan a második legnagyobb haszid csoporttá vált Izraelben. A vizsnici haszid negyed sikere utat nyitott más haszid városrészek alapítása előtt Bnei-Brakban és más városokban is. Haim Meir Hager tevékenyen részt vett az ultraortodox katonai egységek kialakításában is, amelyek lehetővé tették a haszidok számára, hogy katonai szolgálatuk mellett hagyományos tanulmányaikat is folytathassák, és szakképesítést is szerezzenek.

Az évek során a vizsnici haszid csoport Izraelben és világszerte is újabb központokat hozott létre, politikai befolyása önkormányzati és országos szinten is növekedett. Haim Meir Hager az ultraortodox rabbikat összefogó tanács és az Agudat Izrael szervezetben a magyarországi és romániai *olék* csoportjának vezetője lett. 1955-től a vizsnici haszid udvar megbízottját parlamenti képviselőnek jelölték az ultraortodox párt listáján. Haim Meir Hager vezetése alatt a vizsnici haszidizmus – más ultraortodox csoportosulásokkal szemben – a toleranciájáról vált ismertté. Nem nyíltan elutasító azokkal szemben, akik részt kívánnak venni a vizsnici haszid tömegrendezvényeken, vagy akik tanáccsal fordulnak a rebbéjükhöz. Haim Meir Hager 1972-ben hunyt el, legidősebb fia, Mose Jehosua Hager folytatta a vizsnici haszid udvar vezetését az apja által kijelölt úton.

Avraham Jichak Kohn rabbi – az anticionista Toldot Aharon csoport alapítója és vezetője

Avraham Jichak Kohn 1914-ben született Cfatban, hosszú és gazdag múltra visszatekintő, Galíciából származó haszid család elsőszülött fiaként. 1918-ban az első világháborút követő gazdasági válság miatt a család Erdélybe, Bánffyhunyadra költözött. Több tanítónál tanult, majd tizenhárom éves kora után a város rabbija, Jiszroel Freund *jesivá*jába íratták be. Két évvel később Jehuda Szegal Rosner nagynevű székelyhídi *jesivá*jában folytatta tanulmányait. Miután túlnyomórészt askenázi *jesivák*ban tanult, 1933-ban Joel Teitelbaum nagykárolyi haszid *jesivá*jához csatlakozott, hűséges tanítványa lett, azonosult világnézetével, és amikor 1934-ben Teitelbaumot választották a Szatmárnémeti rabbiszékébe, Kohn is vele tartott.

A Szatmárnémetiben eltöltött évek alatt, miután már több ismert rabbi képesítette arra, hogy rabbiként működhessen, Avraham Jichak Kohn megismerkedett Aharon Roth tanítványainak csoportjával, akik vissza akartak térni az autentikusnak vélt, eredeti, szerény és bezárkózó haszid életformához. A csoport tagjait áthatotta a vallásos áhítat, a misztikus rabbinikus szövegek tanulmányozása és a térítési vágy. Aharon Roth és Joel Teitelbaum kapcsolata meglehetősen feszült volt, Kohnnak választania kellett két mestere közül. Kohn inkább Aharon Roth személyisége felé hajlott, rövidesen a rabbi egyik legkedveltebb tanítványa lett. 1938 végén Aharon Roth Kohnnak ígérte egyetlen lánya kezét, 1939-ben Bánffyhunyadon meg is tartották az esküvőt. A zsidók számára egyre elviselhetetlenebbé vált az európai politikai helyzet, többszöri sikertelen kísérlet után Kohn, Roth és családtagjaik *certifikát*okat kaptak.

Jeruzsálemben telepedtek le, ahol Aharon Roth újra maga köré gyűjtötte a haszidok csoportját, akikből még a húszas években Somrei emunim néven alakított tanítványi kört. Vejét és egyben jobbkezét, Avraham Jichak Kohnt az általa alapított kis létszámú *jesiva* élére nevezte ki. Amikor 1947-ben Aharon Roth elhunyt, a haszid tanítványok többsége Roth egyetlen fiával, Avraham Haim Rothtal szemben Avraham Jichak Kohnt választotta vezetőjének. Kezdetben Roth veje és fia két külön, de azonos nevű tanház élén állt, de az ötvenes évek végén az ultraortodox rabbinikus bíróság Roth fiára bízta a Somrei emunim haszid csoportot, Kohn pedig az általa alapított *jesiva*, a Toldot Aharon fejeként irányította a hozzá hű haszidokat.

Avraham Jichak Kohn közéleti tevékenysége az ötvenes években vált ismertté, amikor izraeli és más ultraortodox intézmények támogatásával Jeruzsálemben nők részére menedékházat alapított. Az ideiglenes menekülttáborokat, a holokauszttúlélők és az arab országokból *alijázók* városnegyedeit is látogatta, és a hagyományos vallásos életmódra buzdította az

újonnan érkezetteket. A találkozások során Kohn személyisége többekre nagy hatással volt, sokan csatlakoztak haszid csoportjához, amelynek ekkoriban alakult ki egyedülálló jellege. Kohn elvárta a követőitől, hogy fenntartás nélkül teljesítsék az Aharon Roth csoportja számára egykor előírt rendelkezéseit, amelyeket Kohn ki is bővített. Kohn a saját értelmezésében adta ki Roth homiletikus beszédeit. Az előírások közé tartozott a csoport egységes haszid viselete is: színes csíkokkal ékesített ruhákat hordtak, hogy megkülönböztessék magukat a többi ultraortodox csoporttól.

Avraham Jichak Kohn

Apósa bezárkózó haszid szemléletével szemben, amely nem avatkozott semmilyen, a közösségéhez tartozó haszidok mindennapi problémáin kívüli kérdésbe, Avraham Jichak Kohn mesteréhez, Joel Teitelbaumhoz hasonlóan a cionizmus ellen foglalt állást. Joel Teitelbaum a háború után az Egyesült Államokba tette át a székhelyét, ahol haszid közössége egyre inkább növekedett. Az ötvenes években a szatmári rebbe az anticionista ultraortodox csoportok szellemi vezetője lett, még az Agudat Izrael tevékenységét is elutasították. A szatmári haszidok száma Izraelben meglehetősen alacsony volt, ezért Kohn haszid követői, a Toldot Aharon csoportja képviselte Teitelbaum politikáját a tiltakozásokon és tüntetéseken. Tevékeny részt vállaltak a Haeda Haharedit és a Nature Karta működésében is. Időnként Avraham Jichak Kohn még a szatmári rebbénél is hajlíthatatlanabb álláspontra helyezkedett, például megtiltotta haszid követőinek, hogy részt vegyenek az önkormányzati választásokon.

Avraham Jichak Kohn vagy Reb Aralekh, ahogy haszidjai a csoport jiddis nyelvi orientációját kifejezve nevezték rebbéjüket, 1996 decemberében hunyt el. Közösségét mintegy ötven éven keresztül vezette, követői vallásos fanatizmusukról és az Izrael és intézményei elleni fellépésükről váltak ismertté. Kohn haszid közössége volt a mozgatója több ultraortodox tüntetésnek is: 1954-ben egy szórakozóhely szombati nyitvatartása, 1958-ban

egy jeruzsálemi uszoda megnyitása ellen tiltakoztak. Többek között felléptek a szombattartás megszegése, a zsidó halottak boncolása, a disznóhús izraeli árusítása, az Izrael Múzeum szoborkertjének megnyitása, a zsidó sírhelyek területén működő régészeti ásatások vagy a zsidó hagyományos szellemiséggel ellentétes suafati sportlétesítmény építése ellen.

A Toldot Aharon haszid csoportja hangsúlyos jelenléte ezeken az eseményeken követendő példát mutatott számos ultraortodox fiatalnak, Avraham Jichak Kohn haszid udvara nagy népszerűségnek örvendett, így lassanként a Haeda Haharedit szervezetén belül a legnagyobb és legbefolyásosabb haszid csoporttá vált. Kohn haszid udvara még halála előtt két táborra szakadt. Kohn haszidjainak többsége legfiatalabb fiát, David Kohnt szerette volna látni a Toldot Aharon szervezet élén, mások pedig az elsőszülött fiú, Smuel Jakov Kohn mellé álltak. Smuel Jakov Kohn végül új haszid udvart alapított, amelyet apja neve után Toldot Avraham Jichaknak nevezett. Kohn mindkét fia tovább gyarapította a csoportjukhoz tartozó haszidok számát, és új közösségeket hozott létre Jeruzsálemen kívül is.

Összefoglalás

Három példával kívántam bemutatni a magyar nyelvterületről származó rabbik hatását az izraeli vallási életre, valamint a zsidó vallásos szektor és az állam kapcsolatára. A cikkben tárgyalt három rabbi vezető szerepén kívül fontos megemlíteni további néhány rabbinikus autoritást, aki ugyancsak hozzájárult az izraeli ultraortodox közösség arculatának kialakításához. Smuel Halevi Wosner a 20. század legnagyobb törvényhozóinak egyike, számos könyv szerzője, Jekutiel Jehuda Halberstam, Sanz-Klausenburg haszid dinasztia rebbéje, a netanjai Kiriat-Sanz ultraortodox lakónegyed és a Laniado közkórház alapítója. Smuel Ehrenfeld, a jeruzsálemi Kiriat-Mattersdorf városrész létrehozója, Hananja Jom-Tov Lipa Mayer-Teitelbaum, Gane-Tikvában Kiriat-Jiszmah Mose haszid negyed alapítója, Baruh Jehosua Jerahmiel Rabinovich, a munkácsi rebbe, Holon főrabbija és Akiva Szofer, Hatam Szofer dédunokája, a jeruzsálemi Pressburg *jesiva* alapítója és a Moecet Gdolei Hatora tagja, ahogy Johanan Szofer is. Fontos még megemlíteni a szatmári rebbét, Joel Teitelbaumot is, aki bár nem lakott Jeruzsálemben, mégis jelentős hatást gyakorolt Izrael Állam és az ultraortodox közösség viszonyának alakulására. Az államalapítás után a magyar nyelvterületről származó ultraortodoxok közül sokan a számos városban működő Hatam Szofer-körbe tömörültek, bár az évek során a szervezetek és tagjaik száma is megcsappant.

A magyar hátterű rabbik a magyarországi zsidóság nagy részének elpusztítása ellenére sikeresen beilleszkedtek, és olyan intézményeket és közösségeket hoztak létre Izraelben, amelyekben változó mértékben ugyan, de folytatták és megőrizték a magyar nyelvterületre jellemző vallásos gyakorlatot és világnézetet. Főként a szatmári rebbe, Joel Teitelbaum miatt a szélsőséges szemléletű magyar hátterű rabbik váltak ismertté Izraelben, pedig több mérsékelt világnézetű tekintély is van köztük. Néhányan a vallásos cionizmus hívei, mások az Agudat Izrael kompromisszumokra hajlandó és gyakorlatias irányát képviselték.

Héberből fordította Hunyadi Zsombor

Garai András levele a Magyarországon maradt haveroknak

Har-Hacofim, 1950. március 14.

[...] Én a fizikai intézetben lakom, van egy remek kis lakásom könyvespolcokkal a plafonig, mahagónibútor, és itt tanulok szabadidőmben, mert a könyvek mind német, angol, franciák, amit nem értek, szótár van németre. De már értem majdnem mindet. Héber elvétve akad, inkább jiddis, amiben komoly a szakirodalom. Sajnos csak angol írógépet találtam, ami kicsit kellemetlen, de még mindig jobb, mintha a kezemmel kaparásznék. A dolgom a laboratóriumok tisztítása, a vegyszerek rendezése és elemzése, mert ez úgy van, ahogy egy-két évvel előbb a tanár hagyta, akinek a kalapja, notesze és jegyzése a laborban maradt, ahogy azt éppen elhagyta. Persze azt hitte, hogy visszatérhet, és most a kezemben tartom az összes professzorok kalapjait, kesztyűjét és holmiit. Ők azzal a bizonyos engedélyezett karavánnal akartak visszajönni később dolgaikért, amelyet az arabok oly brutálisan elpusztítottak, és ahol szegények egy-két szerencsés kivétellel mind elpusztultak. Itt van Einstein jegyzete, és egypár nagyon jó és humoros karikatúra róla. Felmérhetetlen értékek vannak itt a különböző laborokban, és ha valaha azt érezhettem, hogy talán a zsidó koponyák a világ tudományának vezetésében első helyeket foglalják el, úgy most ezt az érzést valami igen nagy erő szilárdítja meg. Einstein, Haim Weizmann [...]. Sorban a nagy nevek, amelyek propaganda nélkül lettek naggyá. Itt látom ezeknek a nyomait, és bár az idő sok kárt tett, a vasat megette a rozsda, a lombikokra vakolat hullt, a kémcsövek eltörtek, és a jegyzetek elmosódtak a hótól, amely befújt a nyitott ablakokon, a ceruzák és a kalapok, amelyek hol kicsik, hol nagyok, de nagy viselői most a föld alatt vannak már, tanúi annak, hogy talán nem is oly sokára ez a kis ország ismét nagy lesz, nagyobb, mint bármely másik, mert ez a kis ország nem a földi határokon nyugszik, hanem a szellem és a tudomány határokat nem ismerő és az egész földet meghódító hatalmán. Itt, ezekben a termekben nem is oly régen világalakító felfedezések születtek, és ezek a gyenge, törött üvegcsövek buzogó találmányokat zártak magukba, most szépen leszereljük a még ép lombikokat, kiöntjük a megmaradt és meghalt anyagot, de a ceruza

és papírra írt jegyzetek alapján nemsokára ismét áramlani fog az anyag, vegyül a folyékony élet, és új találmányokkal lepi meg az embereket, talán akkor a zsidó ember házában is több lesz a tyúkhús, és talán boldogabban nőnek majd fel a gyerekeink. Mikor ezekben a ma kihalt, poros, piszkos, törött termekben járok, és összegyűjtöm az ép anyagokat, amelyeket csak meg kell tisztítani, és ismét régi ragyogásukat kapják vissza, mindig kongó lépéseimtől meg vagyok illetődve, és arra gondolok, hogy még itt akarok tanulni én is, hogy annyi nyavalya után legyen valami belőlem. De még sokan vannak, akik még nincsenek itt, akiket várunk, akik tanulni akarnak szabadon és a maguk kedvére, sokan, akik ma talán boldogtalanok, rossz csillagzat alatt születtek, nekik is lesz itt hely, mert rájuk is szükség van – itt van rájuk szükség, nagyon nagy szükség.

A kilátás isteni innen, fel kell csak menni a lapos tetőre, és onnan a homokzsákok mögül lelátni a Holt-tengerre, és el messze, be Transzjordániába. Gyönyörű látvány ez, a tenger felett állandó pára fekszik, és mögötte ezüstösen láthatók a hegyek. Mert akármilyen mélyen is van a tenger, mellette talán pár száz méter sík vidék van, amely aztán hirtelen felszökik, több mint ezer métert, és a hegyek, amelyek teljesen kopárok a túlsó oldalon, olyanok, mint egy teknősbéka háta, sok szeszélyesen hepehupás heggyel, dombbal. Az egész sárga és fehér, aszerint, hogy hogyan süt rá a nap, a tenger meg egy hosszúkás fénylő (este és reggel) vagy élénkkék lepény, amelyben élesen elválnak az előtte tornyosuló innenső hegyek kontúrjai. Nagyon szép hely ez, és ha szorgalmasok leszünk, és dolgozni lesz energiánk, akkor ebből a kis országból egy igazi Kánaán lesz, leginkább a Negevből, amely igen gazdag. Ezt a dolgot a rideg térképen nem látni, mert ott az életet és minden földi szépséget kis barna és sárga foltokba zsugorították, de ha az ember egyszer igazán láthatja úgy, ahogy ez az életben is van, akkor már más a benyomása az egészről. [...] Csak legyen időnk és lehetőségünk megművelni és békében aratni rajta. Akkor már nem lesz baj többet soha.

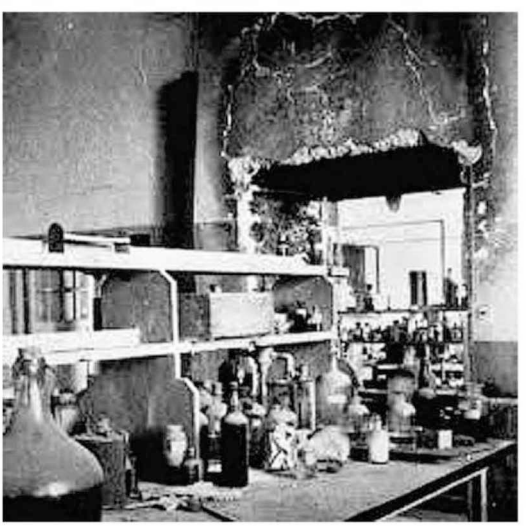

Elhagyott és harcokban sérült laboratórium a Jeruzsálemi Héber Egyetemen, Har-Hacofim

[...] Bizony, mesélik, hogy az előző háborúban az egész országban volt hat ágyú, és azt autókra szerelve vitték oda, ahol éppen nagy baj volt, meg hogy volt, hogy egy helyet körülzártak az arabok, és akkor éjjeli kiabálással tartották távol őket, nappal meg köveket hajigáltak, mert nem volt töltény. Jeruzsálem apraja-nagyja hordta a védősánchoz a köveket, mert nem volt mivel lőni, és amikor sikerült egy teherautóval gránátokhoz anyagot szállítani a városba, akkor csészékben alumíniumnyelű gránátokat csináltak a kovácsok, és azzal harcoltak két napig, míg repülőn utánpótlástöltényt nem dobtak le. [...] A bombázás abból állt, hogy Storch típusú német gépekkel repültek a zsidók, és az ablakon kézigránátokat hajigáltak. A Storch a leglassúbb német felderítő, ami rém esetlen, és arról híres, hogy irtó kis helyen leszáll, így néha egy-egy játszótérre szállt le, és vitt postát. Ma ez hihetetlennek hangzik a 20. században, de így van, mert mind ezt mondják. [...] Általában itt sok minden egészen másképpen van, mint ezt európai koordináta-rendszerben el lehet képzelni. Egyszerűen nem tudtam volna elhinni, hogy említett módon viselték a zsidók hadat, és nyertek, vagy hogy a legmodernebb tel-avivi villanycentrálé mellett tevék legelésznek. Vagy hogy egyszerűen itt leszek a transzjordán határon, arab gyűrűben, és le fogok bámulni egy szupermodern intézet épületéről a tőlem száz méterre levő arab vályogházra [...]. Most is hihetetlennek hangzik, hogy a lágerek után, miután egy nép felét kinyírták, országot alapított, a közel-keleti legfejlettebb országot, és komoly erőt képvisel, amellett, hogy akarata respektált az egész világon, komoly hadserege van, mindez rövid négy-öt év alatt.

Garai András Auschwitz-túlélő netanjai pszichiáter Pécsről *alijázott* 1949-ben egy ifjúsági csoporttal.

Oded Fürst

Gyakornokból vezető beosztásig

Ricsi története az izraeli repülőgépiparban

Ricsi (Richárd) Bar-Lev Magyarországon született Brill Richárd néven. Jóval később kényszerült neve héberesítésére.

Ez akkor történt, amikor a repülő-ellenőrzési csoport (Bedek Aviation Group) diplomata-útlevéllel Nagy-Britanniába küldte. Ekkoriban (az ötvenes-hatvanas években) Ben-Gurion rendeletére minden hivatalosan kiküldetésbe induló izraeli héberesítette a nevét.

Bar-Lev csak jóval később jött rá, hogy a névváltoztatás fölösleges volt. Kiderült, hogy Brill ősi, tiszteletre méltó zsidó név, a **B**ne **R**abbi **J**ichak **L**evi (Rabbi Jichak Levi gyermekei) szavakból alkotott betűszó. A budapesti Rabbiképző Intézet irattárában meg is találta a családja múltjára vonatkozó adatokat. Az első Brill 1790-ben érkezett Magyarországra, *jesivát* alapított Budapesten, és a családi hagyomány szerint ez volt a Rabbiképző Intézet alapja – jóval később a keleti blokkban működő egyetlen ilyen intézmény.

Ricsi Magyarországon elvégzett egy szakiskolát, de szakmai végzettséget mégsem szerzett. Miután Izraelbe érkezett, felvették a Munkaügyi Minisztérium szervezésében működő műszerészképző egyéves tanfolyamra (1951–1952). Véleménye szerint korábbi magyarországi tanulmányai során szerzett tapasztalatainak köszönhette, hogy kitűnő eredménnyel végzett.

Ebben az időszakban az izraeli légierőnek nagy szüksége volt repülőgép-alkatrészekre. A behozatal külföldről bonyolult, drága és időigényes ügymenet, és nem mindig találták meg a megfelelő alkatrészeket.

A lodi repülőtér melletti, korábban brit katonai bázist ekkoriban új *olék* ideiglenes szálláshelyének használták (Mahane Izrael). A Ben-Gurion mellett működő Simon Peresz védelmi miniszterhelyettes javaslatára a tábor egy részét átalakították a légierő számára repülőgép-alkatrészek felújítását végző műhellyé. A brit királyi légierő korábbi tel-nofi bázisán is műhelyeket alakítottak ki, ott műszerészeket is képeztek.

Az ötvenes évek elején Simon Peresz a védelmi minisztérium kiküldetésében az Egyesült Államokban járt, és sikerült meggyőznie az Amerikában élő magyarországi zsidót, a repülésben sok tapasztalattal rendelkező Al

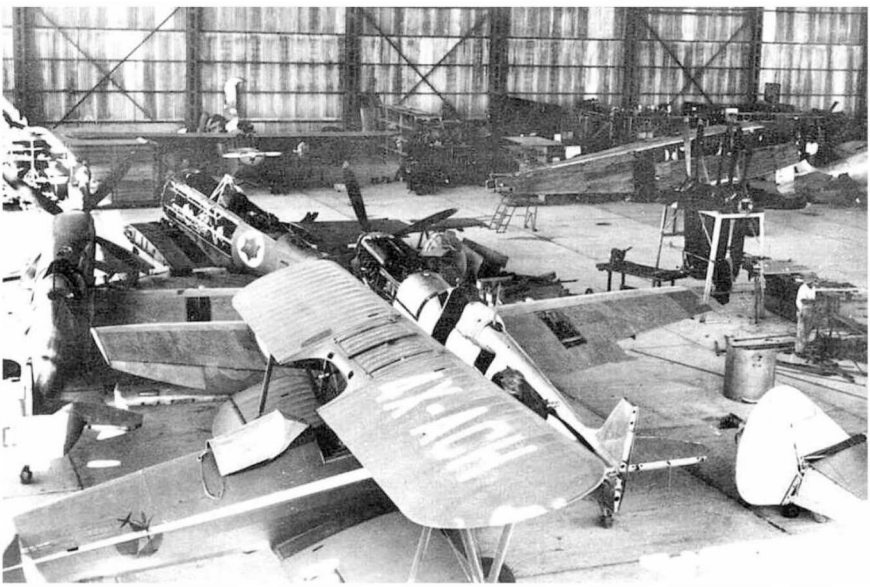

Felújításra váró gépek a Bedek hangárjában az első években

Schwimmert, hogy *alijázzon*, és hozzon létre egy hangárt az izraeli légierő gépeinek karbantartására. Schwimmer 1953-ban Lodban alapította a Bedek néven ismert karbantartó műhelyt. Al Schwimmer Peresz segítségével régi repülőgépalkatrész-üzemet vásárolt az Egyesült Államokban, és szétszerelve, bedobozolva Izraelbe küldte.

Ebben az évben – Izraelben a gazdasági-ellátási megszorítások ideje – a munkaügyi hivatal a Bedekbe küldte Ricsit. Egy magas amerikai fogadta, aki felvételiként a kezébe nyomott egy angol nyelvű könyvet. Ricsi tudott angolul, így felvették gyakornoknak a repülőtechnikusok közé. 149-es számmal a Bedek első százötven dolgozója közé került.

Kiválóan dolgozott, és szakosodott a dugattyús repülőgépmotorokra, a karburátorokra, a komplex (befecskendezőszivattyús) motorokra. Hat évvel később előléptették részlegvezetőnek. Az üzem termékeit többfelé forgalmazták, de fő megrendelőjük a légierő maradt. Az El-Al légitársasággal nehézségbe ütköztek, mert akkoriban a Bedeknek nem voltak még a polgári légi forgalomhoz szükséges tanúsítványai.

A Bedekben Ricsi részlege kapta meg elsőként termékeire a nemzetközi tanúsítványokat, ezzel növekedett az El-Altól érkező megrendelések száma is. Fontos megjegyezni, hogy a polgári légi forgalomban a legegyszerűbb feladatok elvégzését (még a repülőgép mosdójában történt javítást is) hivatásos ellenőr aláírása hagyja jóvá.

Külföldi megrendelő utasszállító gépe a Bedek udvarán

Amikor Ricsi a részleghez került, csak négyen dolgoztak ott. Miután megkapták a nemzetközi tanúsítványt, és külső ügyfelektől is érkeztek megrendelések, már tizennyolcan. 1957 végén érkeztek meg az El-Alhoz az új légcsavaros, gázturbinával hajtott Britannia gépek. Ezek váltották fel az elavult, dugattyúmotoros Constellation típusokat. Ricsit egy hónapos továbbképzésre küldték Birminghambe, hogy megismerje az új gázturbinás repülőket.

Az ötvenes években az izraeli légierő is felszerelkezett (előbb brit, majd francia) sugárhajtású repülőgépekkel. A részleg dolgozóit új világ fogadta, ahogy Ricsi mondta: „el kellett felejtenünk mindent, amit valaha is tudtunk a repülésről". Ricsit három alkalommal küldték franciaországi továbbképzésre az új, sugárhajtású repülőgépek tanulmányozására. Visszatérve továbbadta a tudását munkatársainak.

Az El-Al első Britannia gépe

A hatvanas évek elején, amikor a Bedek kezdett francia típusú Fouga Magister gyakorló-oktató repülőgépeket építeni, megváltoztatták a cég nevét: Israel Aerospace Industries (IAI), ennek részlege lett a Bedek.

A nemzetközi tanúsítványok megszerzése után a Bedek szélesítette a már meglevő polgári légiforgalmi ügyfélkörét. Az El-Al mellett külföldről (Lengyelországból, Németországból, Ecuadorból) is érkeztek felújításra váró repülők és motorok. Az ügyfélkör, leginkább a dél-amerikai polgári légi forgalomnak köszönhetően egyre bővült.

A polgári légi forgalom tanúsítványai 1953-tól kezdtek beérkezni, először az izraeli igazgatóságtól, majd az amerikai FAA-tól (Federal Aviation Administration) és az európai polgári légügyi szervezettől. A Bedek külföldi megrendelésre is dolgozott, az IAI több mint negyven képviseletet állított fel szerte a világon.

Az IAI mellett és annak irányításával alapították a mai napig működő, a repüléshez kapcsolódó szakmákat oktató iskolát is. Ricsi felvett a részlegbe az iskolában végzett húsz fiatalt. A *jom kipur*i háború (1973) idején, amikor a szakképzett technikusok mind bevonultak, ezek a fiatalok tartották a frontot a szervizben.

Az Izraeli Légierő továbbra is az IAI legfontosabb megrendelőjének számított. Az IAI Bedek részlege is jelentős részt vállalt a polgári légi forgalom céljaira már elavult repülők üzemanyag-utántöltő-repülőgéppé alakításában-fejlesztésében: a légierő gépeit repülés közben utántöltik, és így hatótávolságukat megnövelik.

Egyik franciaországi útján Ricsi megismerkedett a Mirage motorgyárban működő Emanuel Liban (Liberman) izraeli mérnökkel, a repülőgép-üzemanyagrendszerek szakértőjével. Ricsi mindent megtett az IAI vezetői körében, hogy Liban visszatérjen Izraelbe. Miután vezető beosztást ígértek neki az IAI-ban, visszatért.

Emanuel Liban a repülőgépek nemzetközi szakértőjének számított, nemzetközi bizottságok tagja volt. Az IAI-ban kifejlesztett és megtervezett egy, a hagyományos (többnyire amerikai) légi üzemanyag-utántöltőnél fejlettebb megoldást. Korábban az üzemanyag egy hajlékony csövön át jutott a töltésre váró repülőbe. Az üzemanyag-utántöltő-repülőgép maga után húzta, és a töltésre váró gépnek el kell kapnia a csövet, hogy összekapcsolódjanak. Ez nem egyszerű.

Liban nem hajlékony, hanem merev csövet használt az üzemanyag-utántöltő hátsó részében ülő mechanikus kezelésében.

Ricsi úgy véli, közvetetten részt vett a rendszer fejlesztésében, bár nem kimondottan a technikai megoldásban. Rendszeresen teniszezett, és észrevette, hogy időnként egyes labdákat elvét a levegőben. Rádöbbent, hogy

Üzemanyag-utántöltőnek átalakított Boeing 707-es a légierő F–16-os gépével

nem ugyanott van mindkét szemének a fókusza. Ezen a nyomon elindulva és az üzemanyag-utántöltő tervezőjével beszélgetve jutottak a megoldáshoz: az utántöltő gép farkában két kamerát helyeznek el, a két szögből fényképezett cső felvételét képernyőn látja a rendszer kezelője, és könnyebben juttatja be a csövet a tankolásra váró repülőgépbe.

A Bedek hagyományos részlegeiből önállósodott a repülőgépmotor-gyár és a repülőgépalkatrész-gyár.

A hetvenes-nyolcvanas években a nyugati légitársaságok szinte minden sugárhajtóműve amerikai gyártmány volt. Kötelező szabály, hogy csakis és kizárólag eredeti, a motorgyártó jóváhagyásával ellátott repülőgép-alkatrészeket szabad használni. Ezért szükségessé vált, hogy az IAI felállítson Amerikában egy motorok és alkatrészek beszerzésével foglalkozó kirendeltséget.

Az IAI létszáma százötven főről – a legmagasabb foglalkoztatás idején – huszonnégyezer főre nőtt. A hatvanas-hetvenes években kifejlesztették az Arava könnyű teherszállító és a Westwind típusú üzleti repülőgépeket, a nyolcvanas évektől pedig a világméretekben legfejlettebb gyártmányok közé tartozó Lavi típusú szuperszonikus vadászgépeket. A Lavi először 1986 decemberében szállt fel. Az amerikaiak nyomást gyakoroltak Izraelre, hogy hagyjon fel a gyártásukkal, attól tartottak, hogy saját gépeik vetélytársai lesznek. A kormány 1987 augusztusában állította le a projektet, amikor a Lavi három prototípusa már repült. Az IAI létszáma jelentősen csökkent.

Az Arava prototípusának első repülése

A nyolcvanas években Ricsi kezdte érezni, hogy hosszú munkahelyi tapasztalata teher a fiataloknak. Kérte, hogy helyezzék át más munkakörbe. A repülőgépmotor-gyár logisztikai igazgatójának nevezték ki. Alkatrészbeszerzés volt a feladata a New York-i beszerzéssel foglalkozó kirendeltséggel együttműködve.

A repülőgépmotor-gyár elismert helyet vívott ki az óriási amerikai piacon, és rendszeresen újította föl amerikai társaságok repülőgépmotorjait.

Ricsi következő – négyéves – megbízatása az IAI repülőgépmotor-gyár képviselete a New York-i kirendeltségen. A kétszázötven gépet üzemeltető, csomagszállítással foglalkozó Federal Expressnek ajánlotta régi utasszállító gépek teherszállító, cargo géppé alakítását az IAI keretében. Árveréseken pedig reménybeli vevőket keresett a gyárnak. Olyan volt ez – mondja –, mint hűtőszekrényt árulni az eszkimóknak.

Bar-Lev Ricsivel készített interjú alapján
Héberből fordította Kelenhegyi Andor

A Lavi első felszállása, 1986. december 31.

Tami Dvir – Jonas Malkiel Miki

Meir Dvir (1931–2018)

Ungváron, egy szegény haszid család első fiaként született Deutsch Miklós néven. 1944-ben *purim*kor ünnepelte *bar-micvá*ját. Egy hónappal később a téglagyárból a magyar hatóságok deportálták családjával együtt Auschwitzba.

Hajnalban Birkenau rámpáján nagyapjával, anyjával és testvéreivel vártak a szelektálásra. Egy pillanat töredéke volt, és átment a férfiak közé az apjához. Élete végén kezdett beszélni a háborúról, a sorsát egyengető szerencsés pillanatokról Gross Rosenban és Mauthausenban. Unokatestvérével együtt túlélte a táborokat, két éven keresztül vándoroltak Kelet-Európában, amíg nagybátyja rátalált, és összehozta az ifjúsági *alija* szervezettel. Az illegális *olé*kkal 1946-ban kikötött a hajó Haifában. Tanulmányai megszakadtak a függetlenségi háború miatt, csak a légierő tisztjeként érettségizett és küldték Amerikába hadmérnöki kiképzésre. Élete során elsajátította a cseh, magyar, jiddis, német, héber, angol, francia, spanyol és koreai nyelveket.

Meir Dvir

Amikor leszerelt, fizika szakon tanult tovább, megszerezte a doktori fokozatot. Olvasott egy interjút Simon Peresz akkori védelmi miniszterhelyettessel, aki felvázolta a légiipar fejlesztéséről szóló távlati terveit. Meir Dvir levélben fordult hozzá: szeretne bekapcsolódni a programba. Így kezdődött pályája a légiiparban.

Az Israel Aerospace Industries (IAI) és az Elscint vezérigazgatója lett. A technológia terén kiemelkedő eredményeket ért el. A katonai és polgári légi közlekedésben fejlesztési programokat dolgozott ki, rakétákat, fegyverrendszereket, világszerte elismert navigációs és elektronikus rendszereket, önműködő és haditengerészeti eszközöket. Rendkívüli üzleti és szervezőképessége széles körben ismert tisztességgel és szerénységgel párosult. Számos társaság és intézmény, köztük a Bank Leumi vezetői tisztségét töltötte be. Tevékenyen részt vett az ország gazdasági életében és sokat tett biztonságáért.

Héberből fordította Szalai Anna

PEER GIDEON

Mint Kolozsvártól Jeruzsálem

„Seelenfreund bácsit, az optikust – olvasom egy húszas évekből származó feljegyzésben – mindenki ismerte, ott készültek családunk szemüvegei is."

Az idézet az akkori Kolozsvárra vezet vissza bennünket. Azonkívül, hogy szép város, és a Kis-Szamos partján fekszik, még azt is érdemes róla tudni, hogy abban az időben nyolcvannégy bank működött Erdély legnagyobb városában, kisebbek, nagyobbak, olyanok, amelyekben kettőtől húsz alkalmazott szolgálta ki a betérőt, de volt tizenhat jelentősebb bank is, ahol a személyzet száma elérte a huszonegy–kétszáz főt.

A városban négyfakultásos egyetem működött orvos-, természet-, jog- és bölcsészettudományi karral. Ezenkívül volt még kereskedelmi akadémia, mezőgazdasági akadémia, zene- és színművészeti akadémia s egy ideig képzőművészeti főiskola is – olvasom az 1957-ben megjelent, *Kolozsvár* című könyvben, amelyet Ştefan Pascu, Pataki József és Vasile Popa állított össze.

És – mint említettem – ott volt Seelenfreund Alexander bácsi optikai szaküzlete. Talán akkoriban még okulárének nevezték a szemre illeszthető alkalmatosságot, a lényeg, hogy bizonyára jól ment az üzlet egy olyan városban, ahol annyi tanult ember élt.

Mi járhatott az ismert és megbecsült látszerész fejében, mára nehéz lenne kibogozni, tény, hogy fiával, Gerzsonnal együtt hajóra szállt, és kivándorolt az akkori Palesztinába. Otthagyta a várost, ahol született, felnőtt, családot alapított, és vállalkozásba kezdett. A várost, amelynek már színháza és operaháza is volt, és ahol kalapot emelve előre köszöntek neki. Otthagyta a békebeli világot, megszokott környezetét.

Mi vezette? A vallásosság, a cionizmus, a kíváncsiság vagy az üzleti elgondolás? Feltehetően ez is meg az is.

Apa és fia Jaffa városába érkezett. 1924-et írt a naptár. A zsidó naptár *hanukát* ünnepelt. Gerzson Kolozsváron hagyta mátkáját, a tizennyolc éves Buxbaum Milkát, aki megígérte vőlegényének, otthon várja hívó szavát. Ami attól függött, lehet-e, érdemes-e Palesztinában optikusvállalkozásba kezdeni, lehet-e arra építeni családjuk jövőjét.

Jedidia optikus üzlete, Jeruzsálem, Jaffa utca 31.

Jeruzsálemben telepedtek le. A Jaffa utcában vettek üzlethelyiséget, ami már akkor központnak számított. Közel volt a Mea-Searim negyed és az óváros is. Jó hely, reményre jogosít. A bolt ma is fennáll, a 31. szám alatt, a család tulajdonában van, ott szolgálja vevőit.

Alexander és Gerzson együtt vezették be az üzletet. Úgy gondolták, két családot lehet majd a bevételből fenntartani több-kevesebb sikerrel. Aztán kiderült, inkább kevesebbel. Idővel kevésnek mutatkozott a szűkös bevétel.

Seelenfreund Alexander újra nagy lépésre szánta el magát. A kolozsvári üzlet még megvolt, amikor 1924-ben kivándoroltak, bérbe adta. Visszament. Mint később kiderült, nem kellett volna. Ordas szelek járták be Európát, amelyek elérték Kolozsvárt, és utolérték Seelenfreund bácsit is. 1944. március 27-én a németek megszállták a várost, május 3-án gettóba zártak tizenhatezer helybéli zsidót, és már május 25-én elkezdték deportálásukat. Seelenfreund Alexandert családjával, hitsorsosaival elvitték Auschwitzba, ahonnan sosem tértek vissza.

Gerzson Jeruzsálemben, a Jaffa utca 31.-ben árulta a szemüvegeket. Öt éve élt már Palesztinában, amikor csatlakozott hozzá a Kolozsváron kiszemelt ifjú hölgy is, aki ugyancsak otthagyta szülővárosát, és 1929-ben apjával Erecbe hajózott.

Összeházasodtak, Gerzson eredeti családnevét a héber fülnek jobban hangzó Jedidiára változtatta. Felesége Milka Jedidia lett. A Kolozsváron született és Jeruzsálembe *alijázó* házaspárnak 1930-ban megszületett első fia, aki az Eliezer Zeev nevet kapta. Nagyon szép kisfiú volt, szép fiatalember lett belőle. Akkoriban a család az óvárosban lakott. Az arab pogrom Hebron után őket is fenyegette. A zsidók felkészültek, igyekeztek fegyverekkel felszerelni magukat, nem voltak hajlandók olcsón adni az életüket. A fegyvereket jobb híján cserepes virágaikba rejtették minden eshetőségre készen. Szerencséjükre páncélozott járműveiken az angolok előbb jöttek értük, mint az arabok. Azzal a céllal, hogy a veszélyben levő zsidókat fel-

Gerzson és Milka Jedidia esküvője

pakolják járműveikre, és biztonságosabb helyre szállítsák őket. Csak azon csodálkoztak, hogy a vészhelyzet dacára a zsidók ragaszkodtak cserepes virágaikhoz: mind egy szálig magukkal vitték.

Eliezer Zeev mindössze egyéves volt, amikor 1931-ben Milka gyermekével hazalátogatott Kolozsvárra, hogy találkozzon családjával. És ha már ott volt, kitanulta a fotószakmát, fényképeket tudott előhívni és másolni.

Második fiuk, Jakov 1938-ban született. Kétéves lehetett, amikor apja, Gerzson Jedidia egy akkor még gyógyíthatatlan fertőzés következtében harmincöt éves korában meghalt.

Milka megözvegyült. Egyedül maradt két kisgyerekkel, a tízéves Eliezer Zeevvel és a kétéves Jakovval. És az optikai üzlettel, valamint fotós ismereteivel. A holokausztban elvesztette szüleit, testvéreit, családtagjai nagy részét.

Átvette az üzletet, nem volt más választása. Munkabírása volt, ötletei is, a szakmába beletanult. Egészen 1990-ig állt az üzlet élén. Övé volt Jeruzsálem három legnagyobb szaküzletének egyike.

1946-ban segítséget kapott. Egy holokauszttúlélő *alijázó* férfi állt be az üzletbe.

Férje halála után újabb tragédiával kellett Milkának szembenéznie. Az arab zavargások idején az éppen csak serdülő fia beállt a Hagana harcosai közé. Később egy másik katonai egységhez, a Gadnához csatlakozott. Ott

szolgált a függetlenségi háborúban is. Eliezer Zeev tizennyolc éves volt, amikor elesett.

A borzalom Milka egész életére kihatott, sosem tudta megemészteni a történteket. De ott volt a másik fia, a tízéves Jakov, ott volt az üzlet, tovább kellett lépnie, élni kellett.

Jakov ma nyolcvanon túl van, nyugdíjas.

Vele, Jakov Jedidiával, az üzlet mai tulajdonosával beszélgetek. A fiatalos férfi családjáról beszél. Nagyapjáról, apjáról és édesanyjáról, aki köztiszteletben álló asszony volt. Ötven éven át vezette az üzletet. 1976-ban feladta lakását, idősek otthonába vonult. Onnan járt be naponta kilencvenéves koráig. Akkor jelentette be családjának, hogy nyugdíjba vonul. 2004-ben kilencvennyolc éves volt, amikor megkapta a város polgármestere által adományozott Jeruzsálem díszpolgára oklevelet. Ezzel ismerték el munkáját, amelyet a város megbecsült polgáraként végzett. Az oklevél ma is az üzlet falát díszíti, a nagyasszony portréjával együtt.

A Jeruzsálem díszpolgára oklevél

2006. január 1-én, százéves korában halt meg.

Jakov jól beszél magyarul. A családi gyökereken kívül ehhez hozzájárult, hogy érsekújvári felesége van, otthon, ha olyasmit akartak megbeszélni egymást közt, ami nem a gyerekre tartozik, magyarul tették.

Kolozsváron még nem járt, Budapesten már többször megfordult, unokatestvérei élnek ott. Vallásos ember, nyugdíjasként hetente kétszer jár be az üzletbe azokkal találkozni, akik a tanácsára várnak. A többi napokon reggel kilenctől egy óráig vallástörténeti órákat hallgat.

A fiukat a nagypapa után Gerzsonnak hívják, szintén optikus, a város másik felében van üzlete. A családi hagyományok folytatódnak.

A Jaffa utca ezen a környéken, ahol az üzlet áll, meglehetősen forgalmas. A közepén két sínpár húzódik, azon közlekedik a jeruzsálemi villamos, aminek héberül „könnyű vonat" a neve. Feltűnően sok a környéken a rendőr, a rendőrautó. Kiderül, hogy nincs messze a rendőrkapitányság, azon túl a Migras-Haruszim. Jakov elmondja, hogy a brit mandátum idején az Ecel és a Lehi harcosai nem messze az üzlettől próbálták megzavarni az angolokat, sokszor robbanások rázták meg az üzlet kirakatát.

Természetes volt a családban, hogy Jakov is az optikusszakmát választja. Az már kevésbé volt természetes, hogy édesanyja elküldte fiát Angliába tanulni. Akkoriban alakultak a szemvizsgáló szalonok, az angolszász országok élen jártak ezen a téren. A kiváló üzletasszony ráérzett, a szemüvegek eladásán túl fontos, hogy meg tudják állapítani, milyen dioptriás szemüvegre van szüksége a kedves vevőnek. Addig ezzel a szemorvosok foglalkoztak, de az ő tananyaguk nem volt részletekbe menő. A szemészorvos a gyógyszerek felírásával, a szem műtétjével, valamint a szembetegségek gyógyításával foglalkozik. Az optometrista olyan diplomás egészségügyi szakember, aki a szem fénytörését vizsgálja.

Mára már ismert és elismert szakma lett, a Bar-Ilan Egyetemen és a Miklelet Hadaszában képezik a jövő optometristáit. Négy évig tanulják a szakmát. Kevés olyan magára adó optikai szaküzlet van manapság, ahol ne lenne optometrista szakember. Jakov ennek az ágazatnak elismert úttörője, terjesztője, tudását megosztja az új optikusgenerációval.

Jakov Jedidiával készített interjú és Milka Jedidia emlékére kiadott könyv alapján

Peer Gideon

A szakma krémje

Tel-Aviv a negyvenes évek végén – filmhíradókból és fényképekből ítélve – nyüzsgő, életteli város volt jól öltözött szépasszonyokkal, öltönyös, fehér inges és nyakkendős urakkal. A kávéházakban, amelyek a Tel-Aviv főutcájának tartott Dizengoffon sűrűn váltogatták egymást, írók, költők, újságírók, színészek és színésznők találkoztak, beszélgettek, álmodoztak, világraszóló terveket szőttek. Nem hiányoztak a magyar asztaltársaságok sem, a magyarországi zsidók ott folytatták, ahol Budapesten abbahagyták, igaz, néhány nagyon szomorú év után.

Nemrégen kiáltották ki az ország függetlenségét, mindössze kartávolságra voltak a függetlenségi háborútól, amelyet a környező országok kényszerítettek a fiatal államra: nem akarták, nem voltak hajlandók elismerni a zsidók új hazájának az ENSZ többségi határozata által odaítélt keskeny földdarabot. Csattanós választ kaptak. Először és nem utoljára.

A városban bábeli zűrzavar uralkodott, az újhéber mellett tucatnyi más nyelven próbálták az emberek megérteni egymást. A sokféle nációnak egyetlen közös nevezője volt, az, hogy történetesen zsidónak született.

Landau Miklós egy magyarországi kisközségben látta meg a napvilágot ortodox családban. Rosszkor és rossz helyen. A németek és fellelkesült magyar kiszolgálóik esélyt sem adtak neki és a több százezer társának arra, hogy a háborút túlélje. A Landau család apraját-nagyját Auschwitzba szállították, ahonnan mindössze Miklós tért „haza". Próbált talpra állni. Egyedül.

A tizennyolc éves fiatalember a háború után felment Pestre, kémiai tanulmányokat folytatott.

Izrael Állam alapítása után nem volt maradása, háta mögött hagyta azt a sok szépet és jót, amelyben szülőhazája részesítette, és Izraelbe vándorolt.

Nem várták tárt karokkal. Senkit nem vártak tárt karokkal, mindenért meg kellett küzdeni. A megméretésnél az számított, ki mire képes, ki mit tud nyújtani. A háborút túlélő magyarországi fiatalember számára sem volt ez másképp.

*Kibuc*ba került, Sear-Jasuvba. Hamar rájött, a *kibuc* nem az ő világa. Másra vágyott. Akkoriban a mást Tel-Aviv jelentette. Két év *kibuc*lét után ismét belevágott az ismeretlenbe.

Alkalmi munkákból tartotta fenn magát, csomagolt, szállított, cipekedett, a Hamasbir alkalmazottja lett. Tanulta az izraeli életet, tanulta a nyelvet, ismeretségeket kötött.

Krausz úrral hozta össze jó szerencséje, akinek kozmetikai laboratóriuma volt Tel-Avivban. Kitűnő iskolába került. Beleszeretett a szépítkezési szakmába, megismerte annak legnevesebb, legjobb képviselőit. A szakma krémjét. Eliezer Landau – akkor már úgy hívták – varázslatos személyiségét és utolérhetetlen humorát vitte az „üzletbe". A magyar humor már akkor is márka volt Izraelben. Megkedvelték a fiatalembert.

Akár gondolhatta volna, hogy „befutott", de a vágyai nem hagyták nyugton. Többet akart, mást akart. Igazából egy önálló kozmetikai cégre áhítozott. Az álmai mindig hétmérföldes léptekkel haladtak, kilométerekkel előzték meg a lehetőségeit, de fiatal volt, bátor és céltudatos.

A semmiből hozta létre saját vállalkozását, egy kozmetikai laboratóriumot. Sokan vannak, akik még emlékeznek a helyiségre: a Bograsov utca 86. szám alatt, hetven négyzetméteren kezdődött el a cég története.

Több mint hatvan évvel ezelőtt, 1957-ben jött létre a vállalkozás, amely mára Izrael legnagyobb kozmetikai cégévé nőtte ki magát. A Bograsov utcában levő kis üzlet születése pillanatában magán viselte egy későbbi világcég ismertetőjegyeit. Barátai, akik hittek benne, mondták, hogy embrióban kell meglátni a Titánt. És Landau Titán akart lenni. Korát és a helyi szoká-

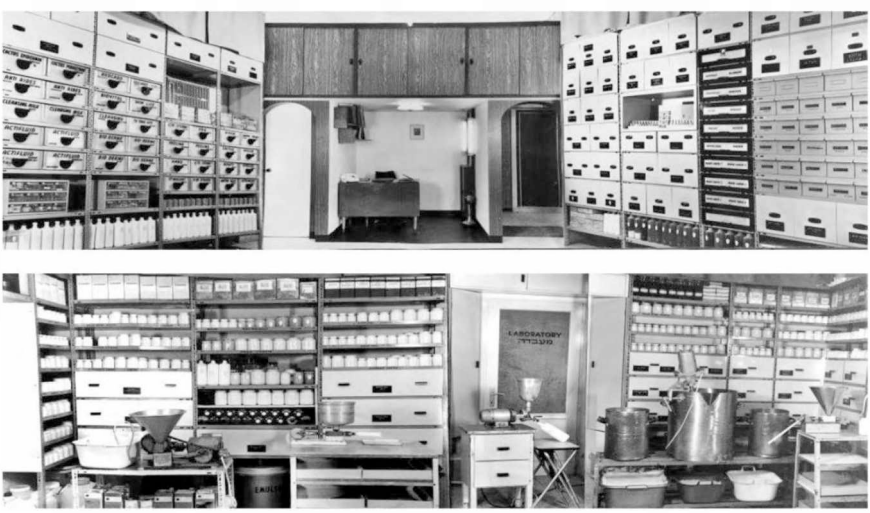

A kezdetek

sokat messze megelőző és meghaladó igényesség, rend, átláthatóság, tisztaság fogadta az egyre bővülő vásárlóközönséget. Kozmetikai készítményei elhiresültek, keresett áruvá váltak. Ebből a hetven négyzetméterből nőtt ki a világot behálózó impérium.

De menjünk sorjában.

A polcok elkészültek, a tégelyek megvoltak, a bútorok a helyükre kerültek. Már csak egy jól hangzó név hiányzott, amelyet a hölgyek szívesen vesznek ajkukra. Ilyesmin is múlik egy kozmetikai cég sikere.

Akkoriban mutattak be egy új filmmusicalt, a *Gigit*. A filmet Vincente Minnelli rendezte, kilenc Oscar-díjra jelölték, és mind a kilencet el is nyerte. A főszerepet Leslie Caron játszotta, ellenállhatatlanul. Így érezte Landau, és hogy erre a későbbi korok is emlékezzenek, alakuló cégének a Gigi nevet adta. Azzal nem számolt, hogy a név helyes kimondása némi problémát okozhat majd, mostanra – nem a leghelyesebben – a *dzsidzsi* kiejtés az elfogadott.

Tehát már volt vállalkozás, jól csengő cégnév és jókedvű, viccre mindig kész és hajlamos baráti társaság. Ami hiányzott: egy feleség.

A történet szálai Budapestre kanyarodnak vissza.

Domán Ágnes Veronika a magyar fővárosban, a Semmelweis utca 19.-ben lakott. Testvérei már Izraelben éltek, 1949-ben hagyták el hazájukat. Ági is követni akarta őket, de a huszonkét éves lányt és édesanyját 1958-ban már nem engedték el, hiába hivatkoztak a családegyesítésre.

Végül Dománék találtak egy nyomós érvet, amellyel meg lehetett puhítani a hatalom kőkemény szívét: a jó helyen levő lakás volt az, amelyet a hivatalvezető elvtárs örökölt meg, és a készpénz, amivel beosztottja tömte meg zsebeit.

Az új lakástulajdonos barátnőjével, fél disznóval és egy szalmamatraccal jelent meg, majd beszállásolta magát a Domán család otthonába.

Mit számított mindez! Ági édesanyjával 1958. május 2-án Genovában hajóra szállt, amely Izraelbe vitte őket.

A szentföldi magyarországi zsidók a nehéz munkanap végén nem hazasiettek, hanem eljártak kávéházakba. A szokásos viccelődés, poénkodás közepette Landau észrevett egy ifjú hölgyet, aki a szomszédos asztalnál foglalt helyet. Ági volt. Nem sokat töprengett, társaságával nyomban közölte, hogy „ezt a lányt nekem rendelte az orvos!". Ágit sem kellett félteni. Amikor kozmetikai ajándékcsomagot nyújtottak át neki udvarlója, Eliezer Landau nevében, azt mondta: „Sokba fog ez még nekem kerülni…"

A háborút túlélő két fiatal egymásra talált, az „orvosi diagnózis" bevált. 1963-ban összeházasodtak, hosszú és szép életet éltek együtt egészen Landau – ahogy barátai hívták, Pubi – 2002-ben bekövetkezett haláláig.

Eliezer Landau

Sokfelé laktak, többek közt Pardesz-Katz, Ramat-Gan, Tel-Aviv volt az állomáshely. Mindig nagy társaságuk volt. Esténként, miután végre hazamentek, együtt csomagolták a kozmetikai készítményeket, töltögették az üvegcséket, készültek a másnapra.

A cég egyre fejlődött, beverekedte magát a legjobb, legelismertebb kozmetikai vállalkozások közé. A szalonok számára gazdaságos, úgynevezett kabinkiszerelést készítettek, a páciensek kisebb, attraktívabb csomagolásban ugyanezt kapták a házi ápoláshoz.

A Gigi termékek sehol nem kerültek kereskedelmi forgalomba, kizárólag a szalonokban, a hozzáértő kozmetikusok diagnosztizálása után vásárolhatták meg azokat. Ez újfajta üzleti hozzáállás volt a szakmában, aminek egyik oka, hogy a készítmények nagyobb koncentrációban készültek, mint az üzletben árusítottak, ezért szakemberekre volt/van szükség, hogy megfelelően használják, adagolják őket.

Gigi további üzleti alapelve, hogy a céggel dolgozó kozmetikusokkal folyamatosan tartja a kapcsolatot, különösen nagy súlyt helyez a szakmai továbbképzésre. Az állandó fejlődés, újítások, új termékek, divatcikkek, eljárások, kezelések megkívánják, hogy aki az élvonalban akar maradni, minden új dologban naprakész legyen. A Gigi céggel dolgozó kozmetikusoknak havi rendszerességgel tartanak marketing-, pszichológia- és vezetéselméleti tanfolyamokat és szakmai kongresszusokat, VIP-rendezvényeket. Termékeiket egyetemi és gyógyszertári kutatólaboratóriumokban kísérletezik ki, évente legalább egy új termékcsalád kerül piacra.

A Gigi cég termékei

1990-ben Pubi dédelgetett álma is valóra vált. A vasfüggöny leomlása után győztesként térhetett vissza egykori hazájába. Látogatása során Budapesten megismerkedett Szabó Edittel, akinek akkor nagy és sikeres kozmetikai szalonja volt a fővárosban. Edit bemutatta Tamás fiát és annak feleségét, Piroskát. A fiatal üzletemberek úgy döntöttek, együtt kívánnak működni a Gigi céggel.

Magyarország volt az első ország, ahol az izraeli kozmetikai vállalkozás megvetette a lábát. Gigi 1991 óta van jelen a magyar piacon háromezer kozmetikus partnerrel, kizárólagos szalonokkal. Az övéké az egyik vezető professzionális márka.

Azóta sok víz lefolyt a Dunán és a Hajarkonon is. Magyarország után Gigi világ körüli útra indult. Ma már negyven országban keresik termékeit, kelet-európai országokban, Szingapúrban, Indiában, Kínában és Japánban is. A határ a csillagos ég.

Édesapjától fia, Roni Landau vette át a cég irányítását, az elnök asszony Landau Ági. Amikor a vállalat petah-tikvai elegáns irodájában jártam, éppen egy nemzetközi találkozót tartottak háromszáz kozmetikusnő részvételével, akik külföldön képviselik a Gigi céget. Az ünnepi beszédet Roni tartotta. Mondókáját így kezdte:

„Kedves Gigi család!"

Landau Ágival és Ronival készített interjú alapján

Ayala Raz

Gottlieb Lea, aki világméretekben megújította a fürdőruha-tervezést

Életrajz

Gottlieb Lea élete akár egy legenda: örömtelen gyerekkor, kamaszkor a második világháború árnyékában, *alija* és menekülttábor; másrészt világra szóló siker – Gottlieb Ármin és Lea Gottex fürdőruhagyára, Izrael legnagyobb exportot lebonyolító gyára világméretekben nyitott új utat a fürdőruha-tervezésnek.

Gottlieb Róth Lenke Lea 1918-ban született egy északkelet-magyarországi kis faluban, Sajószentpéteren. Szülei nem boldogultak növekedő lányuk gazdag fantáziájával, és egy este, viharos veszekedés után kidobták Leát a fagyba, és becsapták mögötte az ajtót. A magára hagyott gyereket nagynénje, Regina férjével, Miskával együtt nevelte fel saját lányaként.

Ez a gyerekkori trauma mélyen bevésődött Lea emlékezetébe, megtanította arra, hogy csak magára számíthat, és bátran kell megküzdenie az útjába kerülő akadályokkal. Ezek a tulajdonságok segítették később abban, hogy családjával együtt túlélje a háború borzalmait, és megváltoztassa az életét.

1938-tól hatályba léptek Magyarországon a zsidóellenes törvények, Lea nem folytathatta felsőfokú művészeti tanulmányait. 1939-ben találkozott Gottlieb Árminnal, egy év múlva összeházasodtak, megszületett lányuk, Miriam, három évvel később pedig Judit.

1941-ben Gottlieb Ármint munkaszolgálatra hurcolták, Lea aggodalma egyre növekedett, fortélyos cselhez folyamodott azért, hogy kiszabadítsa: hamis papírokat szerzett férje nem létező betegségéről és arról, hogy orvosi ellátásra szorul. Miután nem járt sikerrel, olyan szert küldött férjének, amely vörösre színezi a vizeletet, így Ármin néhány nap eltávozást kapott. Veszélyes lépés volt, ha kiderül, akár Lea életébe is kerülhetett volna.

1944-ben a keresztény Kriszpin Ida névre szóló hamis papírokat szerzett magának Lea nagy összegért. A papírok ellenére Lea és Ármin nem vállalták a kockázatot, fizetség ellenében keresztény családoknál bujkáltak, és óvatosságból, nehogy a szomszédok besúgják őket, két-három hetente új helyre költöztek.

Alija és a családi vállalkozás kezdete

A háború befejeztével a Gottlieb család néhány évet Csehszlovákiában vészelt át, 1949-ben elhatározták, hogy *alijáznak*. A Balkánon keresztül jutottak el Görögországba, onnan hajóval érkeztek Haifába, és Beer-Jakobba, az *ole*táborba kerültek.

Ármin a család megélhetése után nézett, esőkabátgyártásra gondolt – de pénz és varrógép nélkül hogyan kezdjen hozzá?

Sikerült megállapodni egy tel-avivi vászonkereskedővel az Allenby utcában, hogy hitelben ad el neki anyagot, majd utánajárt, kik hoztak magukkal varrógépet az *olék* közül. A varrónőkkel megállapodott, hogy munkájukért akkor fizet, amikor a modellek elkeltek. Lea kiszabta az anyagot, Ármin vitte tovább a környék varrónőinek, az elkészült kabátokkal pedig boltról boltba járt, hogy eladja. A bevételből újabb anyagot vásárolt, újabb kabátok készültek, és így kezdődött a legendás vállalkozás.

Átállnak a fürdőruhára

1956-ban a száraz tél nem kedvezett Gottlieb esőkabátjainak. A család észszerű változás mellett döntött: Izraelben eső nem sok esik, de állandó a napsütés, jobb lesz fürdőruhát gyártani.

1956-ban meg is született az A. Gottlieb márka. A Gottlieb család nem habozott ismert, régi cégek társaságában bemutatni az új fürdőruhákat a ramat-avivi divatbemutatón. 1957-ben újabb és nagyobb divatbemutatóval jelentkeztek a tel-avivi Dan Hotelban. 1958-ban új nevet választottak, a Gottex a nemzetközi piacon is jól hangzott. 1959-ben Ármin a tel-avivi Almonit közben bérelt egy lakást a fürdőruhák gyártására, és próbálkozott az első exporttal, Máltába.

1960-tól kezdve a szépségkirálynő-választás védnökségét vállalta a Gottex a fürdőruhákkal, cserébe a nőknek szóló lapban széles körű nyilvánossághoz jutott.

1962-ben divatbemutatók során vettek részt Kanadában és Európában, és a Gottex-modellek fényképei megjelentek a nemzetközi magazinokban: *Cosmopolitan*ben és a *Vogue*-ban.

A hetvenes években megváltozott Lea stílusa, természetes anyagokat, etnikai motívumokat, színes nyomásokat, keleti szabásformát, kézimunkát használt.

A Gottex fürdőruhákat addig hagyományos vonalak, egységes színek jellemezték, most mindezt kézimunkával és fejlett technológiával ötvözött színkavalkád váltotta fel. Ezek az alkotóelemek, Gottlieb Lea egyedi kézjegye a következő éveket is meghatározták.

A Gottex fürdőruha meghódítja a világot

1973-ban a Gottex a világ minden tájáról érkező százhetvenhat fürdőruhagyártóval együtt részt vett a cannes-i nemzetközi fürdőruha-bemutatón, és első díjat kapott. Ez volt a Gottex és a divattervezésnek új távlatot nyitó tervezője, Gottlieb Lea első nemzetközi elismerése.

Az egyiptomi elnök, Szadat történelmi látogatása Izraelben (1977) nagy hatást gyakorolt Leára. Ármin kezdeményezte, hogy különleges ajándékot adjanak át az elnök feleségének, Dzsihán Szadatnak és lányainak: a Gottex fürdőruháit. Az egyiptomi elnöki család elfogadta az izraeli elnök és felesége, Jichak és Ofira Navon által egy későbbi alkalommal átnyújtott ajándékot.

A történelmi látogatás vonzata, hogy megerősödtek Lea kollekciójában a helyi vonások, és néhány tervében izraeli és mediterrán vidéki motívumok jelentek meg.

Gottlieb Lea érdeklődését felkeltették a közel-keleti politikai események, a Jordániával aláírt békeszerződés (1994) hatására új modelljein a keleti hímzés hagyományos etnikai elemei jelentek meg. A szabásvonalak az arab hosszú, bő köpeny, a *galabie* és a kaftán vonalait követték, a ruhadarab hímzését egyiptomi mesterek készítették.

Gottex fürdőruhamodell a Sheraton Hotelnál, Tel-Aviv, 1961

A változással Lea egyre inkább kötődött az izraeli kultúrához, ami mindaddig idegen maradt számára. Bár számos interjúban kifejezte Izrael-szeretetét, és azt a boldogságot, amellyel izraeli életét elkezdte, mégsem vált sosem teljesen eggyé a helylyel. Nem sajátította el a nyelvet, és néhány szó kivételével nem beszélt héberül. Beutazta a világot,

Gottlieb Lea munka közben, fotó: Boaz Lanir

de alig járta be Izraelt (interjúi szerint). Egy idő múlva Tel-Aviv központjában, egy luxustoronyházban lakott. Izraeli életformája nem hasonlított a tipikus izraeli életvitelhez, s ami mégis összekapcsolta az izraeli forrásokkal, kultúrával, hagyománnyal, történelemmel, a hetvenes évek divatjában uralkodó etnikai vonal, és nem a személyes kapcsolat a vallással vagy a hagyománnyal. Hirtelen körülnézett és ihletett merített a sivatag színvilágából, Galilea hegyvidékéből, a Vörös-tengerből és élővilágából, az Izraelt jellemző flórából és faunából. Észrevette az új *olék* és a Negevben élő beduinok sokféle kézimunkáit. Mindez gazdagította Lea formanyelvét, és a kitáguló környezethez kötötte.

Gottlieb Lea, a hagyományőrző holokauszttúlélő lett a divattervezés legjelentősebb alakja Izraelben, és Izrael divatnagykövete az egész világon.

A Gottex márka kiemelkedő sikere nyomdokán több izraeli gyár kezdett fürdőruhagyártásba, és a Gottex mozdonyként húzta magával őket.

Gottlieb Lea, a fürdőruha-tervezés újítója

Lea kiemelkedő sikere támogatta az önbizalmát, és bátorította, hogy nagyban gondolkodjon. A hetvenes évektől kezdve Lea számított világviszonylatban a fürdőruha-tervezés újítójának, az első tervező, akinél a fürdőruha nemcsak használati ruhadarab, hanem divatos formát kap.

Az első divattervező a világon, aki nemcsak a fürdőruhát tervezte meg, hanem a tengerparti viselet ruhaegyüttesét, a strandkendőt (pareo), a köpenyt, a strandszoknyát, a bő nadrágot.

Munkásságát különleges hely illeti meg a nemzetközi divattervezésben, mert nemcsak egyedi modelleket tervezett, hanem új távlatot nyitott egy korábban nem létező területnek, egy olyan életstílusnak, amelyben a fürdőruha nem különálló ruhadarab, hanem a tengerparti viselet egyik része.

Válogatott vevőkört talált: a felső körökben élő gazdag nőket, akik luxushajóutakon tesznek kéjutazást, és elegáns fürdőruha-kollekciókat tartanak készenlétben. A Szerelemhajó néven tervezett Gottex-kollekció az egyik legnépszerűbb termékcsalád 1977 és 1986 között.

Gottlieb Lea munka közben,
fotó: Boaz Lanir

Könyvek, díjak és hírnév

Az Elinor és Robert Slater *Great Jewish Women* című könyvében Gottlieb Lea Izrael egyik legnagyobb hatású nőalakja. Hélène Schoumann Gottexről szóló könyve pedig a 20. század legnagyobb divattervezőiről szóló sorozat darabja.

A Gottex-modellek tervezéséért Gottlieb Leát nemzetközi díjakkal tüntették ki: első díj a nemzetközi fürdőruha-bemutatón Cannesban; nemzetközi újságíródíj a világviszonylatban kiváló fürdőruha-tervezőnek; első díj a düsseldorfi fürdőruhakollekció-vásáron; milánói ipari díj; az American Airlines légitársaság Dallas-díja.

A Gottex számos izraeli díjat nyert: Ipari Díj, Ben-Gurion-díj, Herzl-díj, Maszada-díj, Senkar-életműdíj; az Aranytű Díjat az államelnök felesége, Aura Herzog nyújtotta át Gottlieb Leának.

A szerencse forgandó

1997-ben, amikor felkérték Gottlieb Leát, hogy a függetlenség napi ünnepségen gyújtson fáklyát, már tudta a kegyetlen tényt: a Gottex olyan mértékben eladósodott, hogy a család kénytelen eladni a gyárat.

Mindez azután történt, hogy 1995-ben Ármin elhunyt, és mérhetetlen adósságban hagyta a Gottexet. Leának nagy csapást jelentett férje és élettársa elvesztése, és ez fordulópontot jelentett a Gottex életében is, képtelen volt kivergődni az adósságból, amibe belesüllyedt. A hetvenes-nyolcvanas évek gazdasági válságát ugyan sikerült Árminnak állami támogatással átvészelni, de megváltozott a légkör és a fontossági sorrend is Izraelben, a támogatást várók közül a high-tech cégek a lista élére ugrottak, a textilipar pedig lekerült a listáról. A gazdasági irányítás terhével Lea nem tudott megbirkózni. Az Ármin életében felhalmozódó és rá maradó adósság is azonnali megoldásra várt. Lea kiváló tehetség volt divattervezésben, de minimális üzleti érzéke sem volt, nem boldogult a nehézségekkel, és úgy látszott, a hitelezők nyomására a tel-avivi Dávid-toronyházból, luxusotthonából is kirakják.

Végül Gottlieb Lea tanácsadói és a potenciális vásárlók között közvetítők segítettek, és eladták a gyárat Lev Leviev üzletembernek: az adásvételi szerződés szerint élete végéig a Gottex divattervezője marad.

Három év tervezőmunka után a gyárban, ami már nem volt az övé, megértette, hogy itt az ideje visszalépni, és lemondani a szerződésben engedélyezett feladatról. Miután a gyár, ahogy más gyárak is, nyereségre számított, szűkült az egykori szabad lehetőség, például abban, hogy már nem rendelhetett korlátlan mennyiségben drága anyagokat, nem alkalmazhatott drága technológiákat.

Lánya, Gottfried Judit halála

2002-ben újabb súlyos csapás érte Gottlieb Leát: lánya, Judit, aki az ifjabbak között aktívan részt vett a tervezésben a Gottexben, váratlanul elhunyt.

Újrakezdés – minden esély ellenére

Nyolcvanhárom éves korában Gottlieb Lea szerettei nélkül maradt egy gyárban, amit alapított, de már nem hozzá tartozott. És akkor feléledt teljes erővel az egész életét végigkísérő kemény akaratereje: nem siratta, ami elveszett, hanem belekezdett újra abba, amit mindenkinél jobban tudott, a fürdőruha-tervezésbe.

2004-ben, nyolcvanhat éves korában megtervezte az új fürdőruhát, a Lea Gottlieb divatmárkát – később Lea néven –, ezzel visszatért a kezdetekhez, az ötvenes évekhez, a férjével alapított A. Gottlieb gyárhoz. Az ihlet a mexikói festőművésztől, Frida Kahlótól érkezett, aki fogyatékossága és minden létező akadály ellenére sem hagyta abba a festést. Életvidám festményei és az élénk színek Gottlieb Leában is fölébresztette az alkotókedvet. Otthonában, a nappaliban kezdett dolgozni Sziszi Rosenbaum kíséretében, aki a nyolcvanas évektől Lea jobbkeze volt, majd Roni Gründland, aki évekig a Gottexnél dolgozott, segített az új modell bevezetésében. Amikor Lea egészségi állapota miatt már nem tudott dolgozni, Julia Zisken tervező vette át a helyét, eleinte Leával együtt választotta ki az anyagokat és mintákat, később kézbe vette a tervezést.

Az asszony krizantémmal *kiállítás*

2013-ban Holonban az iparművészeti múzeum retrospektív kiállításon mutatta be Gottlieb Lea életművét *Az asszony krizantémmal* címmel. Ekkor már nagyon beteg volt, érzékzavarai voltak, mégis, a gondozója naponta beültette a nappali foteljába, Dior selyemblúzt viselt, és igazgyöngy nyakláncot. Utolsó napjaiban is, betegen és tehetetlenül, ápolói a tel-avivi luxustoronyházban a legnagyobb tisztelettel bántak vele, és nem fordult elő, hogy a nevét az „asszonyom" szó nélkül ejtették volna ki.

A kiállítási anyagot Ayala Raz válogatta, és maga mellé vette egykori tanítványát, Keren Ben-Horint a Senkar főiskoláról (azóta New Yorkban tervező) a források rendezéséhez. A lelkes odaadással végzett előkészületek közben Lea egészségi állapota romlott. Nem érte meg a kiállítás megnyitását. Két hónappal a hivatalos megnyitó előtt elhunyt.

Epilógus

Gottlieb Lea halála után is folytatódott a divattervek keresgélése a kiállításhoz a lakásán. A modellek nem várt helyekről, nemegyszer döbbenetet kifejező kiáltások kíséretében kerültek elő. De a legmegrendítőbb meglepetés a házaspár egykori intim hálószobájában érte a tervek után kutatókat: Lea ágya mellett az éjjeliszekrény fiókjában fehér bőrkötésű, arany betűs kis imakönyve mellett számos, gondosan fehér selyempapírba hajtogatott, az Arany Jeruzsálem kollekcióhoz tartozó tervet találtak.

Ezt a kollekciót 1992-ben mutatták be a németországi Düsseldorfban a fürdőruha és tengerparti viselet kiállításon, ahol Gottlieb Lea a világ leg-

jobb fürdőruha-tervezője díjat nyerte el. Ez a kollekció számára az életét kísérő minden nehézség ellenére a túlélés, a siker jelképe volt. Fontos volt, hogy gondosan őrizze, mert arra emlékeztette, hogy a legkedvesebb kollekcióját Németországban mutatta be, abban az országban, ahol mindent megtettek, hogy családjával együtt elpusztítsák.

Azon az estén Gottlieb Lea táviratot küldött a Gottexnek Izraelbe: ez élete és a Gottex legnagyobb győzelme és pályájának csúcsa. A német közönség felállt, hogy tapssal köszöntse az izraeli divattervezőt, és könnyes szemmel énekelte a kollekció nevét viselő dalt: *Arany Jeruzsálem.*

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Szalai Anna

A Goldman házaspár fordítóirodája

Goldman (Fürst) Aliza 1949-ben Szabadkáról *alijázott* a szüleivel. A holokauszt alatt anyjával együtt a véletlen mentette meg az életét, vagonjukat Auschwitz helyett Strasshofba irányították. Apja munkaszolgálatosként Temesvár környékén jóval a háború vége előtt felszabadult. A család Szabadkán találkozott ismét.

Aliza Izraelben ismerkedett meg Goldman Johanannal, akit mindenki Bubi néven ismert. Bubi 1941-ben érkezett a Temes megyei Lugosról (Lugoj, Románia), és a brit hadseregben szolgált a háború alatt. Mindketten több nyelven beszéltek. Bubi az amerikai követségen helyezkedett el angol főszerkesztőként, Aliza pedig a WIZO idegenvezetőjeként a külföldi hölgyeket kísérte a szervezet támogatásával létesült izraeli intézményekbe. De fiuk, Roni születése után (1958) elhatározta, hogy más munkalehetőség után néz.

Jóbarátjuk, dr. Adam Richter ajánlott egy vonzó ötletet. Ezekben az években konferenciákon, bizottsági üléseken, minisztériumi megbeszéléseken, szervezetek eseményein gyorsírók jegyzetei alapján készültek a jegyzőkönyvek, illetve az előadások írott változatai. A lengyelországi Richter zseniális szinkrontolmácsként öt nyelven dolgozott külföldön is, ahol már magnetofonszalag rögzítette az elhangzottakat. Aliza elhatározta, hogy Izraelben is megvalósítja az akkor még ismeretlen módszert: a magnetofonra felvett hangfelvételről fogják készíteni az ülések, konferenciák, megbeszélések jegyzőkönyvét. A leírt szöveg javítható, szerkeszthető, bármely nyelvre fordítható, és ami a legfontosabb, pontosabb, mert minden elhangzott szó visszahallgatható.

A megvalósítás technikai feltételei közé tartozott legalább két (egyenként tizenöt-tizennyolc kilós) Grundig magnetofon. Sem pénzük nem volt, sem irodának használható helyiségük. Aliza apja vállalta, hogy megrendel Svájcból két magnetofont, és lakásuk nappaliját átalakítja a vállalkozás irodájának. Megérkeztek a magnetofonok, felvettek egy magyarul is beszélő titkárnőt, Bubi, bár nem volt veszélytelen a döntés, felmondta az

állását, és kezdték körbejárni a vállalatokat, intézményeket, konferenciák helyszínét, minisztériumok irodáit. Igyekeztek megmagyarázni és elhitetni a reménybeli ügyfelekkel, hogy a nagy méretű készülékkel, a mikrofonnal és a huzalok sokaságával az eddig alkalmazott gyorsíróknál jobb munkát végeznek majd. Kormánykörökben, politikai pártoknál sokan érdeklődtek az újdonság iránt.

A nemzetközi szervezetek is szívesen fogadták őket. Izrael attrakciónak számított, számos külföldi intézmény, köztük muzsikusok, orvosok tartottak kongresszusokat, összejöveteleket itt. Tolmácsok segítettek az előadóknak. Tízpercenként vagy negyedóránként megszakították a beszédeket, előadásokat, a tolmács a kívánt nyelven megismételte az előadó szövegét. Ez nagyon sok időt vett igénybe. A magnetofonokkal másképpen dolgozhattak. Felvették az előadásokat, beszámolókat az eredeti nyelven, a gépírónők visszahallgatták és leírták, minden szóra ügyeltek. A legépelt szöveget a megrendelő kérésére megszerkesztették vagy lefordították a kívánt nyelvre. Egyre több megrendelést kaptak olyanoktól, akik kezdték megismerni és elfogadni az új technikai lehetőséget, ők pedig egyre gyakorlottabban végezték a munkát. A cégük Fordítók Testülete néven vált ismertté.

Goldman Aliza – biztonsági ellenőrzés a bejáratnál

És akkor 1960-ban elfogták Eichmannt, és 1961-ben megkezdődött a per. A tárgyalás jegyzőkönyvének elkészítésére pályázatot tettek közzé. Jelentkeztek. A pályázatban megírták, hogyan dolgoznak, milyen megbízásokat kaptak eddig, miként szereztek gyakorlatot, hogyan fogják a per tárgyalásának jegyzőkönyvét hangfelvétel alapján három nyelven elkészíteni: angolul, németül, franciául. Pinchas Rosen igazságügy-miniszter hívatta és figyelmeztette őket: vállalják-e a felelősséget, hogy kétszázötven külföldi újságíró a jegyzőkönyveik alapján fogja hírül adni a világnak, mi történik a jeruzsálemi tár-

Hangfelvétel a teremben

gyaláson, ahol ügyvéd, bíró németül, héberül és a tanúk különböző nyelveken beszélnek. Merészség kellett hozzá, de vállalták. Gondos előkészítő munkát végeztek, a feladat logisztikai részének minden apró mozzanatát pontosan kidolgozták. Amikor a tárgyalás megkezdődött, Aliza egyedül szervezte és irányította a munkát, mert Bubi épp egy több hónapos amerikai útra kapott meghívást.

Az Eichmann-per idején már hordozható orsós magnóval dolgoztak, de minden negyedórában cserélni kellett a magnótekercseket. A tárgyalóterem egyik oldalán állították fel a szinkrontolmácsok kabinjait, a terem másik oldalán asztalok mellett ültek, akik a magnetofonokat kezelték.

A tekercscsere előtt már egy másik magnó is működött, hogy a csere ideje alatt elhangzottakból nehogy valami kimaradjon. Egyetlen szó sem veszhetett el. Az esetleges technikai hibákra is gondolni kellett tartalék készülékekkel. Minden tekercsre pontos adatokat írtak, mindegyik kijelölt helyre került, nehogy csere legyen, nehogy kétszer írják le ugyanazt, nehogy véletlenül egy már használt tekercsre újabb felvételt készítsenek.

Az előkészítő munka során válogatták ki a gépírónőket. Harmincöt gépírónő hallgatta vissza a hangszalagokat, és írta le a jegyzőkönyveket németül sárga papírra, angolul kék papírra, franciául piros papírra. Mindhárom nyelven tíz-tíz gépírónő dolgozott, és ha úgy alakult, mindig volt mellettük, aki beugrott a helyükre. Nem volt könnyű végighallgatni és leírni a borzal-

Smuel Katz, *Eichmann-per*, 1961

makat. Aliza a tárgyalás alatt csak részleteket hallott, amikor ellenőrizte a felvételek minőségét és folytonosságát, de a gépírónők között akadtak, akik munka közben elájultak.

Kétszázötven külföldi újságíró külön szobában, fülhallgatón hallgatta a tárgyalást. Két órával a tárgyalóteremben történtek után már megkapták a szinkrontolmács leírt szövegét. Telefonon továbbították az európai és amerikai sajtónak, saját lapjuk szerkesztőségének a legfrissebb eseményeket.

A tárgyalás után Rosen minisztertől és másoktól is sok elismerést kaptak munkájukért. Újabb és újabb megbízások következtek, a Kneszet bizottságai és nemzetközi konferenciák. Előfordultak érdekes helyzetek. Például Alizát többször figyelmeztették nemzetközi fórumokon elhangzott hibák javítására a nyelvhelyességet minden nyelven különleges tehetséggel vigyázó államférfiak, Mose Saret vagy Aba Even, mert kényesen ügyeltek arra, hogy az izraeliek más nyelveken elhangzott beszédeinek, előadásainak írott szövege hibátlan legyen.

A Fordítók Testületét a változás pillanatában alapította a Goldman házaspár. A gyorsírásból készített jegyzőkönyvek helyett a hihetetlen gyorsan fejlődő hangrögzítés segítségével megbeszélések, konferenciák, bizottságok előadásait, döntéseit akkor még Izraelben ismeretlen módszerrel tudták olvashatóvá és fordíthatóvá tenni. A fordítóiroda ma is működik, fiuk, Roni vezetésével egyre bővülő feladatokat lát el. A családi vállalkozásban Aliza még mindig aktívan részt vesz, és már a harmadik generáció is tevékeny részt vállal a munkából.

Az újságírók szobája, zárt láncú televíziós közvetítés

„Az Eichman-per dokumentálására ma is büszke vagyok – mondja Aliza. – A munka közben adódó nehéz pillanatokban arra gondolok: mi ez ahhoz képest?"

Goldman Alizával készített interjú alapján

Olosz Levente

Marton Ernő (1896–1960)

Marton Ernő az erdélyi cionista mozgalom meghatározó alakja, legfontosabbak a zsidó nemzeti ideológia alapjaival és politikai kereteivel foglalkozó munkái, de szervezői, politikai tevékenysége sem merült feledésbe. Marton mindenekelőtt újságíró volt, haláláig az *Új Kelet* című, Kolozsváron, majd Izraelben megjelenő cionista napilap főszerkesztője. Részt vett az alapításában, a lap szinte valamennyi korszakában ő töltötte be a főszerkesztői tisztséget, az újságban közreadott vezércikkei határozták meg az erdélyi zsidó közéletet.

Marton Ernő rabbicsaládban született Dicsőszentmártonban. Apja a dicsőszentmártoni ortodox hitközség rabbija, anyja híres rabbik leszármazottja volt. Neveltetéséből fakadt, hogy benne élt a zsidó kultúra és vallás iránti tisztelet. A helyi polgári iskola elvégzése után apja *jesivá*ba küldte. Vallási tanulmányait Nyitrán kezdte meg, ahol csak egy évig maradt, onnan a szombathelyi *jesivá*ba került. Apja halála után rövid időre ellátta a város hitközségében a papi teendőket, de vallási tanulmányait nem folytatta. Az irodalom és írás iránti szenvedélye már ekkor minden vágynál erősebben élt benne, világi pályán szeretett volna működni. Letette az érettségi vizsgát, és beiratkozott a jogi egyetemre. Budapestre, később Kolozsvárra utazott a szigorlatokra. Közben a dicsőszentmártoni újságoknak kezdett riportokat, elemzéseket írni. Rövidesen már az egyik helyi lap felelős szerkesztőjeként dolgozott. Marton hamar megtalálta helyét a kisváros közéletében és a helyi politikában, 1917-ben az új főispán, Gyárfás Elemér titkáraként alkalmazta. Megismerkedett a cionizmus eszméjével, és elkötelezett hívévé vált. Ideológiai elkötelezettségének és újságírói tapasztalatának köszönhető, hogy az 1918-ban induló *Új Kelet* cionista heti-, majd napilap főszerkesztője lett. Ezzel párhuzamosan több pozíciót is betöltött a kibontakozó erdélyi cionista mozgalomban. Főként az erdélyi zsidók képviseletére létrejött Zsidó Pártban tevékenykedett. 1930-ban a Zsidó Párt színeiben Kolozsvár alpolgármestere, 1931 és 1933 között parlamenti képviselője lett. Az erdélyi zsidóság körében ismert és megbecsült személy volt.

1940-ben, a második bécsi döntés után az *Új Kelet*et a magyar hatóságok betiltották, ezért Martont főleg a cionista szervezetekben végzett munkái és tudományos-publicisztikai tevékenysége kötötte le. Ekkor írta fő művét *A magyar zsidóság családfája* címmel, amelyben vázolja a zsidók Magyarországra való bevándorlásának folyamatát és főbb jellegzetességeit. 1944-ben, a gettósítások kezdetekor Észak-Erdélyből Romániába szökött, ahol közreműködött az erdélyi zsidóság mentési kísérleteiben. Bukarestben Marton több menekültügyi szervezetnek lett a vezetője, a menekültek elhelyezésével, ellátásával és az *alijá*ra készülők útjának megszervezésével foglalkozott.

Marton Ernő

Marton Ernő irányította az Észak-erdélyi Kuratóriumot, a bukaresti zsidó vezetőkkel együtt 1944 októberétől közösen igyekeztek nyomást gyakorolni a román kormányra, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges államok közvetítésével vegye fel a kapcsolatot a német és a magyar kormánnyal, és mentsék meg a még megmaradt észak-erdélyi zsidókat. A kuratórium memorandumokat küldött a vöröskereszthez, a bukaresti Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, a nemzetközi zsidó szervezetekhez, a szovjet, amerikai és brit kormányhoz is. A zsidókat érő atrocitásokat és a deportálások körülményeit ecsetelték, és kérték közbelépésüket. A memorandumokra válaszolt az amerikai és a brit kormány, és további információkat kértek Martonéktól a deportálásokról és az 1944 őszén Észak-Erdélyben tartózkodó zsidókról. Marton több nemzetközi zsidó szervezet képviselőjeként egy delegáció élén körüljárta Észak-Erdélyt, felmérte a zsidókat érő pusztítást, az áldozatok számát és a túlélők helyzetét.

A háború után 1946-ban az Egyesült Államok kezdeményezésére létrehoztak egy angol–amerikai vegyes bizottságot, amelynek Palesztina sor-

sáról kellett nyilatkoznia. Az amerikai és brit küldöttekből összeállított bizottság feladata az volt, hogy megvizsgálja az arab és zsidó nemzeti törekvéseket, a holokauszt utáni zsidóság helyzetét, és egy jelentésben foglalja össze a helyzet rendezésére vonatkozó javaslatokat.

A bizottság tagjai többek között holokaussztúlélőkkel készítettek interjúkat, európai és palesztinai helyszíneken jártak. A Jewish Agency és a Zsidó Világkongresszus a Román Vöröskereszt akkori elnökeként tevékenykedő Martont bízta meg, hogy tájékoztassa a bizottságot a kelet-európai zsidók helyzetéről. Martonnak tanúvallomásával a testület több tagját is sikerült meggyőznie a zsidó érdekek támogatásáról. Leginkább Richard Crossmanra, a brit Munkáspárt tagjára tett mély benyomást, aki a meghallgatás után megváltoztatta arab érdekeket támogató és cionizmusellenes nézeteit.

Marton Bécsben, az amerikai főparancsnokságon tette meg tanúvallomását a magyarországi és a romániai zsidóság helyzetéről. A bizottság kérdések özönét zúdította Martonra, főleg Richard Crossman és a bizottság elnöke, valamint Joseph Hutcheson amerikai szövetségi bíró érdeklődött a részletek iránt. A meghallgatás után mindketten elismerően nyilatkoztak az erdélyi zsidó vezető előadásáról. Hutcheson kiemelte, hogy bár Martont cionistaként ismerték, meglepetésére előadása tényszerű és objektív maradt. Crossmant nagyon felkavarta és elgondolkodtatta Marton beszámolója, így újabb találkozót kért tőle. A személyes megbeszélésre az angol megszálló csapatok főhadiszállásán, a bécsi Sacher Hotelban került sor.

Martonnak már a meghallgatáson ismerős volt Crossman neve, de csak a vele folytatott személyes beszélgetésnél jött rá, hogy Crossman volt a háború alatt a londoni rádió német nyelvű, náciellenes propagandacsoportjának bemondója és szerkesztője. Marton, ahogy az európai zsidók közül sokan, ezt az adást hallgatta a háború alatt. Az emlékek hatására köszönetet mondott Crossmannak, megnyilatkozásai egy kis reményt, egy kis vigaszt nyújtottak a borzalmas időkben. Crossman elmondta, hogy akkoriban ő maga sem ismerte az európai zsidóság sorsának részleteit, csak akkor szembesült ezzel, amikor a brit tisztek között elsőként lépett be Dachauba, a felszabadított koncentrációs táborba.

A bizottság olyan fontosnak találta Marton beszámolóját, hogy Hutcheson kérésére Martonnak írásban is be kellett nyújtania mindazt, amit szóban elmondott. Marton a kilencvenkét oldalas jelentést egész éjjel németül diktálta két gépírónőnek. A beszámolót Crossman fordította le németről angolra, és a szövegből sok minden bekerült a bizottság végső jelentésébe. Marton fő állítása az volt, hogy az európai zsidóság maradéka a jövőben nem lesz életképes, sőt máris a hanyatlás olyan társadalmi jeleit

Marton Ernő és Gizella

mutatja, amelyek semmi reményt nem nyújtanak arra, hogy ismét életerős közösségé váljék. Egyetlen lehetőség – érvelt Marton –, hogy a túlélőket Erec-Izraelben gyűjtsék össze, mert csak ott lesznek képesek erőre kapni. A beszámoló és a Martonnal folytatott személyes beszélgetés meggyőzte Crossmant. Mivel a bizottság javaslatát egyik fél sem fogadta el, ezért a döntést később az ENSZ hatáskörébe utalták. Crossman a Martonnal és más cionista vezetőkkel történt találkozása után a cionista eszme mellé állt, és agitált a felosztási terv mellett.

A meghallgatás évében, 1946-ban Marton feleségével, Marton Gizellával és fiával, Mihállyal (Michael) *alijázott*.

Annak ellenére, hogy vallási tanulmányai alatt megismerkedett a héber nyelvvel, a modern nyelvet ötvenévesen kezdte elsajátítani. Izrael Állam alapítása után, 1948-ban újraindította az *Új Kelet*et, haláláig főszerkesztője maradt. A Klálcionista Párt és a cionista szervezetek vezető tagjaként részt vett az ország politikai életében, de aktív politikai feladatkört tudatosan nem vállalt. 1948-ban Mose Saret akkori külügyminiszter felajánlotta Martonnak a svédországi nagyköveti tisztséget, de gyenge egészségi állapotára és az újságalapítási terveire hivatkozva Marton elutasította a felkérést.

A magyar nyelvterületről érkező *alijázók* érdekeit azonban kitartóan és fáradhatatlanul képviselte. Az ötvenes évek elején a magyar *jisuv* egyes tagjai sérelmezték, hogy az izraeli politikai elit nem tekint a neki járó elismeréssel a csoport tagjaira. Hangoztatták, hogy a magyar *jisuv*nak nem jut az a hely az izraeli közéletben, amely számánál, képességénél és múltjánál fogva megilletné. Marton Ernő több esetben felhívta a közösség figyelmét, hogy a többi csoportnál később érkeztek Erecbe, szervezettségük is erőtlenebb. Állította, hogy nem diszkrimináció, hanem társadalmi és történelmi tényezők határozták meg a csoport helyét a nagyobb közösségben. A hátrányok felszámolására egy olyan egységes szervezet megalakítását javasolta, amelyhez a csoport minden tagja politikai, ideológiai, vallási nézetétől függetlenül csatlakozhat. Ezt a feladatot a magyarországi *olé*k (HOH) központi szervezete látta el. Marton a központ első elnökeként olyan programok elindítását sürgette, amelyek során a közösség tagjai elsajátíthatják a héber nyelvet, lakáshoz juthatnak, és magyar, illetve héber nyelvű kulturális programokon vehetnek részt. Másik fontos kezdeményezése a Magyar Zsidók Világszövetsége volt, amely a világon bárhol élő, magyarul beszélő zsidókat képviselte. Marton véleménye szerint azért volt szükség ezekre a szervezetekre, mert a magyar nyelvterületről *alijázók* csak összefogva képesek a zsidó nemzeti megújulásra. Marton azt vallotta, hogy egy nemzet csak akkor lehet sikeres, ha tisztában van múltjával és gyökereivel. Ennek tudatában támogatta, sőt kezdeményezője volt a magyarországi zsidó múlt feltárását szorgalmazó terveknek, egy magyar–zsidó múzeum vagy történészbizottság felállításának.

Az izraeli magyar anyanyelvűek Martonra a segítőkész és gondoskodó, közösségét egyben tartó vezetőként emlékeznek, akihez mindig fordulhattak segítségért vagy tanácsért. Marton az *olé*k ügyes-bajos dolgai kapcsán levelek tömkelegét írta a kormánynak, a Szochnutnak, a városházának, a vezető beosztásban dolgozó illetékeseknek, vagy maga indult útnak, hogy személyesen járjon utána egy-egy problémának. Hasonló megértéssel és támogatással képviselte az *Új Kelet* újságíróinak gondjait. Többször előfordult, hogy jó íráskészségű rendelkező fiataloknak ajánlott állást a lapnál, illetve riport vagy rovat írására buzdított. Az ötvenes években Marton Ernő tel-avivi lakásának nappalijában rendszeresen összegyűlt a szerkesztőség, a lappal kapcsolatos eszmecserék mellett közéleti témákról folytak az éjszakába nyúló viták.

Marton mindig gyenge alkatú, több mint húsz éven át beteges ember volt. Halálos szívinfarktusa mégis meglepetésként ért mindenkit. 1960. augusztus 28-án hunyt el az *Új Kelet* szerkesztőségében. Temetésén a magyar anyanyelvű közösségen kívül az izraeli állami intézmények is részt vettek:

a Szochnut, a Klálcionista Párt, a kormány. Halálának első évfordulóján Mose Saret egykori külügyminiszter, Marton barátja emlékezett rá.

A magyar anyanyelvű közösség Marton emlékét egy emlékház felállításával kívánta megőrizni. Halála első évfordulóján jelentették be, hogy egy központi kulturális intézményt hoznak létre, amely megőrzi Marton Ernő életművét, és őrködik majd szellemi hagyatéka felett. A Marton-emlékházat Kfar-Glikson *kibuc*ba tervezték, a *kibuc*ot erdélyi magyar anyanyelvűek alapították a második világháború előtt. A tervek szerint az emlékház őrzi majd Marton nevét és hagyatékát, és a magyar anyanyelvűek közösségi házaként is működik: rendezvények, összejövetelek, megemlékezések helyszíne lesz. Az alapkőletétel már 1961-ben megtörtént, de az épületet csak 1964-ben adták át.

Marton Ernő emlékét tel-avivi, rehovoti, beer-sevai, jeruzsálemi utcák őrzik.

Marton Ernő emlékére, Tel-Aviv, a Dereh Hasalom és a Marton utca sarka

Olosz Levente

Az *Új Kelet* című lap, 1948–1960

Marton Ernő izraeli korszakának maradandó alkotása az *Új Kelet* napilap újraindítása. Marton már megérkezése után (1946) egy magyar nyelvű újság alapítását tervezte. 1947-ben került Erecbe barátja és szerkesztőtársa, Schön Dezső, aki hasonló terveket dédelgetett. Schön fiatalon lett a kolozsvári *Új Kelet* szerkesztőségének tagja, később Marton Ernő biztatására irodalmi munkáival is a közönség elé lépett. Íróként a máramarosi haszidizmust bemutató *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című riportregényével aratott nagy sikert. Sorstársaival együtt Auschwitzba hurcolták. Ott megértette, hogy a tájékoztatás-tájékozódás a kenyérnél is fontosabb. Visszaemlékezésében írta: „Senki nem merte ellopni az SS-katona uzsonnáját, annál inkább az újságot. Információért a KZ-fogoly az életét is hajlandó volt kockáztatni." Marton és Schön együtt kezdte szervezni az újságot, de a barátok, korábbi munkatársak többsége megmosolyogta a tervet. Sokan azzal riogatták őket, hogy az újságárusok nem fogják árusítani a magyar nyelvű lapot. A háborús állapotok is nehezítették a terv megvalósítását. A legnagyobb akadályt a nyomdai eszközök beszerzése és a megvásárlásukhoz szükséges tőke előteremtése jelentette. Egy baráti ötlettől vezérelve felkeresték Sauber Sándort, aki újsága, az *Iton Mejuhad* nyomtatásához egy amerikai sokszorosítógépet használt, kezeléséhez nem volt szükség sem ólomra, sem szedőre, sem tördelőre. Mivel a lapjával a csőd szélére sodródott, hajlandó volt a kiadónak használt szoba felét albérletbe kiadni az új magyar nyelvű lap számára.

Marton és Schön ilyen feltételek mellett az új lapot együtt finanszírozták, a tulajdon egyenlő részben oszlott meg közöttük. De a lap nevében nem tudtak megegyezni. Marton nem akarta az *Új Kelet* nevet használni. A név és mindaz, amit jelentett, sokkal becsesebb volt számára, semhogy egy kalandos vállalkozásba belevigye. Kompromisszumos megoldásként az *Izráel* nevet választották. De Schön hosszas rábeszélésére az utolsó pillanatban sikerült Martont meggyőzni, és az *Új Kelet* név mellett döntöttek.

Tel-Aviv, szerda, 1948 aug. 11 1.oszám Ára 25 mill

XXXI évfolyam

Szerkesztő: Dr. Marton Ernő
A szerkesztőségért és kiadóért felelős: Schön Dezső

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Tel-Aviv, Salomon 20

UJ KELET

PÁRTONKIVÜLI NAPILAP

מזרח חדש

MIT AKARUNK ?

Irta Dr.Marton Ernő

Harminc évvel ezelőtt - pontosabban 1918 december 19-én - ugyanez volt a címe annak a vezércikknek, amellyel kardalmos utjára indítottuk az Uj Keletet. Ebből a lapszámból egyetlen példányom sem maradt, az utolsót a magyar kémelhárító vitte el lakásomról a deportálás napjaiban. De a cikk tartalmára világosan emlékezem, mert hosszas tanácskozások előzték meg. A lap irányvonalait szögeztük le benne és két főcsoportban foglaltuk össze célkitűzéseinket:

1. Küzdelem a cionista eszme megvalósításáért, a zsidó állam - ért.

2. A zsidó kisebbségi jogok kiharcolása és a zsidó nemzeti élet felépitése a galut országaiban.

Arra is emlékszem, hogy e két célkitüzés közül a másodikat tekintettük realisabbnak és kézzel foghatóbbnak. Azt hittük, hogy a zsidó nemzeti jogokat a galutban még a mi nemzedékünk ki fogja vivni, de a mega számára.

Másként állt a dolog az első célkitüzéssel, a cionizmussal. A cionizmus eszményünk, mondhatnám első szerelmünk volt, de valójában mégis távolibbnak, kevésbbé realisnak látszott, mint a második progrémpont. Még a legoptimistábbak is azt hitték, hogy ez nemzedékünk leszármazóira lesz szükség, amig nemzeti álmaink koronája, a zsidó állam megvalósulhat. Akkoriban sűrün idéztük Max Nordau gyönyörű cikkét az " utolérhetetlen ideál ról ", amelyben azt irja, hogy a népek nemzeti ideáljait igen ritka esetben, szinte elérhetetlen magasságba kell helyezni, mert abban is rejlik, ha egy nemzet összes aspirációi hirtelen megvalósulnak. Ilyenkor rendszerint sulyos elernyedés és deka - dencia következik be a nemzet életében. Szinte megnyugtatóan hatott ránk a tudat, hogy bennünket ilyen veszedelem nem fenyeget, mert a mi nemzeti ideálunk, a zsidó állam olyan messzeségben ven, mint egy messze távolban fényló csillag.

*

Most pedig, harminc évvel az Uj Kelet megalapitása és nyolc év vel annak a magyar náciuralom által történt betiltása után, ismét megindítjuk lapunkat és ón ujra cikket irok a harminc év előtti címmel. Önmagában véve nem volna még ebben semmi olyan rendkivüli, vagy páratlan dolog. Ami azonban szinte megfoghatatlan és álomszerü a dologban, hogy mindez a zsidó államban történik, a testet öltött, élő és létéért harcoló zsidó államban, amelynek élén független zsidó kormány áll és amelynek határait zsidó hadsereg védi. E tény jelentőségét a maga drámai nagyságában csak az tudja felfogni, aki a cionizmus küzdő frontján élte át e harminc éves korszakot, aki ott állott nemzeti megujhodásunk két nagy történelmi hidfőjénél: 1918-nál és 1948 -nál és aki pillantésével át is tudja fogni a zsidó történelemnek ezt a páratlanul mozgalmas és tragikus szakaszát.

Túl közel vagyunk még ezekhez az eseményekhez semhogy levont történelmi itéletet alkothatnánk róluk, de az Uj Kelet sorsában valahogy szimbolizálva látjuk az európai és főként a magyar zsidóság sorsát és tragédiáját. Az Uj Kelet alsó vezércikkében élünk lép a kortársi zsidóság fatális tévedése, amellyel a gólut és Palesztina jövőjét és lehetőségeit megitélte. Ez a generáció rossz prófétának bizonyult. Az Uj Kelet sorsán át látjuk, hogy még a cionista zsidóság sem ismerte fel - noha szavakkal folyton hirdette - a gólut közeli katasztrófáját, de főként nem ismerte fel, hogy Erec Jisraél csak annak a gyökeresülésnek a szémára is a zsidókérdés megoldását kell, hogy jelentse. Persze voltak olyanok is, akik már akkor levonták a cionizmus végső konzekvenciáját és részt kértek maguknak az ország épitésében. Ezeknek száma azonban viszonylag csekély volt és a magyar zsidóság túlnyomó többsége a gálutra épitette jövőjét egészen a katasztrófa bekövetkezéséig.

Ennek a történelmi tévedésnek világos és bétor felismerésével zárjuk le az Uj Kelet első, harminc éves korszakát és a belőle fakadó nagy tanulságokkal nyitjuk meg az uj fejezetet a lap életében.

*

Nem könnyü szivvel határoztuk el magunkat az Uj Kelet magyar nyelven való ujramegindité sére. A terv régen kisért már, de viaskodtunk önmagunkkal, cionista lelkiismeretünkkel, lehet-e, szabad-e itt Izraelben magyar nyelvü ujságot irni ? Az élet, a valóság parancsa azonban erősebbnek bizonyult kételyeinknél és aggodalmainknál.

Az utóbbi hónapokban sokezer magyarnyelvü uj olé érkezett az országba, aki nem tud héberül, sőt nagyrészük németül, vagy angolul sem tud, s igy teljesen el vannak zárva az ujságolvasás és ennélfogva a tájékozódás és informálódás lehetőségeitől. Ez nem csak a gazdasági élethe való be illeszkedésüket nehezíti meg, de ugyszólván lehetetlenné teszi hogy lelkileg beolvadjanak az ország szellemi és politikai életébe, hogy maradéktalanul azonosuljanak Izrael államának céljaival, ideáljaival és hétköznapi gondjaival. Valósággal fájdalmas látvány, milyen tétovén és ide -

Marton Ernő vezércikke az első tel-avivi számban, 1948. augusztus 11.

Az izraeli *Új Kelet* 1948. augusztus 11-én jelent meg először. Mivel a lap által évtizedekig hirdetett cionista célkitűzés Izrael Állam alapításával megvalósult, az újság most új feladatot vállalt magára: tájékoztatta a héberül nem olvasó magyar anyanyelvű *olé*kat, segítette beilleszkedésüket az izraeli társadalomba.

Az *Új Kelet* első számában így indították útjára a lapot:

Az utóbbi hónapokban sok ezer magyar nyelvű új *ole* érkezett az országba, aki nem tud héberül [...], így teljesen el vannak zárva az újságolvasás, ennélfogva a tájékozódás és informálódás lehetőségeitől. Ez nemcsak a gazdasági életbe való beilleszkedésüket nehezíti meg, de úgyszólván lehetetlenné teszi, hogy lelkileg beolvadjanak az ország szellemi és politikai életébe, hogy maradéktalanul azonosuljanak Izráel államának céljaival, ideáljaival és hétköznapi gondjaival. Valósággal fájdalmas látvány, milyen tétován és idegenül mozognak ezek az új *olé*k a palesztinai élet labirintusában [...], nemcsak nyelvét nem értik, de lelkét sem.

A címlapra a főszerkesztő Marton Ernő és a felelős szerkesztő Schön Dezső neve került. Az *Új Kelet* vészkorszakot túlélő kolozsvári szerkesztői és újságírói közül legtöbben *alijá*ztak. Az újraindított lap első munkatársai is közülük kerültek ki, így az újság szakmai színvonala kezdettől biztosítva volt. Éjszakai szerkesztőnek Diamant Elemért hívták meg, aki épp egy netanjai bankban volt éjjeliőr. Haláláig az *Új Kelet* szerkesztőségében dolgozott, de más magyar nyelvű lapoknak is írt cikkeket, többnyire külpolitikai elemzéseket, többek között a nemzetközi kapcsolatokról vagy a hidrogénbomba és a nemzetközi béke összefüggéseiről. Az *Új Kelet* újságíróihoz hasonlóan cikkeiben saját múltját is feleleventette. Egyik cikkében arról az emlékéről írt, hogy a nagybányai magyar királyi állami főgimnázium első osztályában a tanár nem zsidónak, hanem magyar anyanyelvűnek írta be. Ez a kis incidens még inkább megerősítette zsidó identitását.

Éjjeli szerkesztőnek kérték fel Barzilay Istvánt is, aki az új lap kedvéért felmondta az állását a Szochnutnál. 1938-tól élt Erec-Izraelben, az *Új Kelet* tudósítójaként a lap erdélyi betiltásáig küldte cikkeit a mandátum területéről. Az éjjeli szerkesztőből hamarosan nappali szerkesztő, majd a szerkesztőség egyik kulcsembere lett. Az izraeli társadalomról írt vezércikkei mellett az olvasók leginkább színes riportjairól és glosszáiról ismerték. Egyik riportjában a haifai magyar *jisuv* életét mutatta be. Ez nem volt nehéz, mivel a városban mindenhol magyarul beszélőkbe botlott. Találkozásai a haifai magyar *jisuv*val mindig megnyugtató, felemelő és eseménydús élményt jelentettek számára. Az izraeli bürokrácia körülményességét Barzilay hu-

morral és a személyes benyomások alapján bírálta. Megtudhattuk például, hogy fia csak két héttel később kezdte meg a második osztályt, mivel a gyerek egyik iskolából a másikba való átíratását szövevényes szabályok, valamint közönyös hivatalnokok hátráltatták.

A szerkesztőséghez csatlakozott Kolb Jenő is, félnapos szerkesztőségi munkát vállalt. De hamarosan kilépett a laptól, és a Tel-Aviv Múzeum igazgatója lett. Félnapos munkát vállalt Grosz Ernő is, a Bar-Ilan Egyetem későbbi tanára. Márton Lajos kisebb napi rovatot szerkesztett. Kolozsváron sikeres ügyvédi pályát futott be, de közben újságíróként és történészként is működött. Az *Új Kelet*ben több történelmi esszét, tanulmányt is közreadott. Cikkeiből értesültek az olvasók többek között arról, hogy a Jaffa és Jeruzsálem közötti első műút építése Ferenc Józsefhez fűződik. Mivel hivatalos volt a Szuezi-csatorna 1869-es megnyitására, a török szultán az út megépítésével segítette elő, hogy a császár a szent városba is eljusson. Márton Lajos az *Új Kelet*nél betöltött állása mellett az izraeli rádióban a magyar és a román nyelvű adásokat szerkesztette.

Márton Lajos a rádió magyar nyelvű adásában, *Hatikva*, 1952. május 16.

Sauber Sándor az *Új Kelet* állandó munkatársaként publicisztikai írásaiban és riportjaiban az izraeli közállapotokat, érdekes történéseket, saját visszaemlékezéseit humorral színesítette. A vallásügyi minisztériumról közölt riportja az intézmény tevékenységét és feladatait ismertette. A cikkből az is kiderült, hogy ott van a legtöbb magyar anyanyelvű hivatalnok, akik félnek a versengéstől, és „vigyáznak arra, hogy nehogy más magyar anyanyelvű tisztviselő kerüljön a környezetükbe".

Jámbor Ferenc, a kolozsvári szerkesztőség egykori tagja később csatlakozott a laphoz. 1941-ben *alijázott*, majd rövid ideig Dalia *kibuc*ban telepedett le.

Az *Új Kelet*ben megjelent írásaiban többnyire Izrael társadalmi, közegészségügyi, politikai gondjairól értekezett. Egy 1954-ben közölt cikké-

Jámbor Ferenc egy New York-i rendezvényen

ben saját benyomása alapján az izraeli mentalitást vette górcső alá. A gondolatsort azzal a következtetéssel zárta, hogy az izraeli társadalom egyik fele önző, a szabályok kijátszásával próbál előbbre jutni (epikureusok), míg a sztoikus csoportnak nevezett empatikus szabálykövetők kisebbségben vannak.

A magyar nyelvű lap megjelenését a hivatalos szervek és a *jisuv* értelmiségének egy része nem nézte jó szemmel, számos akadállyal nehezítették a munkáját. A szerkesztőség nem kapott telefonvonalat, illegális úton telepítettek egyet. Papírhiányra hivatkozva megtagadták a papírkvótájuk emelését, ezért a két tulajdonos kénytelen volt többszörös áron a feketepiacról beszerezni a szükséges mennyiséget. A héber nyelvű sajtó, a *Maariv* és a *Davar* támadó hangvételű cikkekben felelőtlen, értelmetlen és az állami javakat elpazarló vállalkozásnak bélyegezte a lapot.

1951-ben egy olyan törvénytervezet került a Kneszet elé, amely az idegen nyelvű sajtó szerkesztőitől az eredeti szöveggel egyenértékű héber szöveget követelt. A tervezet törvényre emelése a gyakorlatban az idegen nyelvű, így a magyar nyelvű sajtó halálát jelentette volna. Marton Ernő cikkek sorával szállt szembe a támadásokkal és akadályoztatásokkal. Az idegen nyelvű lapok cionizmusra nevelő és integrációs munkáját kiemelve követelte, hogy „az idegen lapokkal szemben eddig követett struccpo-

litika helyett egy pozitív és az ország érdekeit szem előtt tartó, céltudatos sajtópolitika vegye kezdetét". Marton fellépése és az izraeli politikusok egyetértő kiállása végül az idegen nyelvű sajtó, így az *Új Kelet* széles körű elfogadásához vezetett.

Az *Új Kelet* valamennyi magyar anyanyelvű lapja kívánt lenni, tekintet nélkül az olvasók társadalmi helyzetére, politikai, vallási nézetkülönbségére. A fejlécen párton kívüli napilapnak határozta meg magát az újság. A függetlenség azt jelentette, hogy a szerkesztőség legfontosabb feladatának a kimerítő és tárgyilagos tájékoztatást tartotta. A bel- és külföldi eseményekről, valamint a napirenden levő kérdésekről különböző álláspontokat ismertettek. Rovatot indítottak *Izraeli lapszemle*, majd *Az újságokból* címmel. A rovatban rendszeresen közölték a független és a különböző pártállású lapok vezércikkeit az *agudista Hamodiától* a független *Haarecen* át a kommunista *Kol Haamig*. A politikai pártok befolyásától Marton Ernő úgy védte meg a lap függetlenségét, hogy kampányidőszak alatt a pártoknak propagandalapok szerkesztését tette lehetővé, az *Új Kelet* ezt kinyomtatta, és az újsággal együtt eljuttatta az olvasókhoz. A nagyközönség pedig tisztában volt azzal, hogy az adott melléklet melyik párthoz tartozik. Így a lapot nem lehetett elfogultsággal vádolni.

Az *Új Kelet* rendezvénye a HOH tel-avivi termében, jobbról: Hoffman Neha és férje, Schön Dezső, a lap felelős szerkesztője, Marton Gizella főszerkesztő és fia, Michael, mellette első felesége, Marton Ruhama, Givol Jóska (áll), a bal sarokban Székely István, a lap haifai tudósítója

A szerkesztőségről Schön Dezső így írt:

Összetételében ez a gárda az izraeli társadalom keresztmetszetét adja. A lap hasábjain szóhoz jutnak a különböző társadalmi rétegek, a különböző politikai irányzatok, az ellentétes vallási és szellemi-erkölcsi áramlatok képviselői. Az *Új Kelet* nem lehet egy darabból vésett, monolitszerű lap, mert az olvasóközönsége sem az. Ezért számolunk be egyformán a *habad* haszid mozgalomról és a Hapoel Petah-Tikva eseményéről.

A magyar *jisuv* vallási megosztottsága miatt Marton olyan írókat is meghívott a laphoz, akik az ortodox zsidóság szempontjából is kiértékelték a napi eseményeket. Így került az újsághoz Salamon Mihály és Löwenkopf Kálmán. Salamon a Mizrahi párt vezető tagjaként tevékenykedett, de állandó munkahelye a magyar lap szerkesztőségében volt. Salamon olyan vallási kérdésekről elmélkedett, mint a világ keletkezése vagy a *szukot* ünnepe. Az ünnepek alatt Marton Ernő többször küldte őt Cfatba, hogy ott szerezzen új élményeket a cikkek megírásához. Az ő írásaiból sem hiányzott a humor:

Az izraeli exportőrök a New York-i rabbinátus elé citáltatták a transzjordániai *etrog*csempészeket, és azzal vádolták őket, hogy külföldi *etrog*okat mint izraeli termésüket adnak el az amerikai zsidóknak, ami úgy üzleti, mint vallási szempontból megengedhetetlen. A transzjordániai *etrog*terjesztők tagadták a vádakat, és azzal védekeztek, hogy az általuk árusított *etrog*ok szintén Erec-Jiszráelből származnak, csupán nem Ben-Gurion birodalmából. Az *etrog*csempészek védekezése zavarba hozta még a bölcs amerikai rabbikat is, ezért az ítélet kihirdetését egy későbbi időpontra halasztották. Valószínűleg *szukot* után hirdetik ki, mikor az *etrog* értéktelenné válik.

Löwenkopf Kálmán Salamonhoz hasonlóan gyerekkorától vallásos környezetben nevelkedett, majd rabbiként folytatta pályafutását, de közben az újságírói munkába is belekóstolt. Az *Új Kelet*nél a vallásos olvasók igényeit elégítette ki. Írásaiban a modern életvitelből származó vallási kérdéseket boncolgatta a Tóra és a Talmud alapján. Többek között arról is írt, hogy a szent szövegek miként vélekednek az alkoholról és az Izrael túléléséhez elengedhetetlen fegyverekről.

A két állandó munkatárs mellett Naftali Krausz, a modern ortodox szemléletű újságíró jelentetett meg tanulmányokat, például a hetedik évben parlagon hagyott földről. Herskovits Fábián, a Dohány utcai zsinagóga volt rabbija írásaiban a vallási megosztottságról is elmélkedett.

Az első számban kitűzött célokat követve az *Új Kelet* elsősorban Izrael belügyeire és politikai kérdésekre fordított figyelmet, de nem maradtak el a gazdasági, társadalmi, az országot érintő külpolitikai eseményekről közölt elemzések sem. Az eseményekről tudósítások, belföldi hírszolgálat, valamint a külföldi távirati irodák közleményei alapján adtak hírt. A napirenden levő vitatott kérdésekben elemzéseket közöltek. Fettman József a katonai, biztonságpolitikai és részben a belpolitikai hírekért felelt. 1956-ban több cikkében a háborús feszültséggel foglalkozott, arra a megállapításra jutott, hogy az arab államok növekvő katonai ereje veszélyezteti Izrael létét. Érdekesebb külpolitikai eseményekről és a nemzetközi politika színeváltozásairól Feuerstein Emil tudósított legszívesebben. Például az izraeli matrózról, aki a nehézkes izraeli bürokrácia miatt nem kap kiutazási engedélyt, így a kikötőben várakozó hajóját más országokban nem hagyhatja el. Feuerstein tapasztalt újságírónak számított, 1935-től élt és dolgozott a mandátum területén. Az újságírás mellett számos kötetet adott ki a judaizmus és a magyarországi zsidóság világkultúrában való részvételéről. A négykötetes *Egy marék virág* a Magyarországról származó zsidó tudósok és írók tevékenységét, kiemelkedő eredményeit szedte csokorba. Beer Ervin gazdasági elemzéseket közölt az újságban. Feindrich Ernő jogász, a magyar *jisuv* prominens vezetője a törvényváltozások, közigazgatási rendeletek gyakorlati alkalmazásáról írt cikkeket. A magyar anyanyelvűek közül azok, akik nem értették meg a héberül lejegyzett jogi fogalmakat, Feindrich cikkeiből tájékozódhattak az új lakásbérleti törvény vagy a vagyonadóról szóló rendelkezések részleteiről. Gonda László, a netanjai történész és tanár oktatási kérdésekről fejtette ki véleményét.

A magyar nyelvű *jisuv*ot érintő események és rendezvények mellett a közösséget érintő problémákat is megvitatták az újság hasábjain. 1950-ben az *Új Kelet*ben folyt a vita a magyar *jisuv*nak az izraeli társadalomban elfoglalt helyzetéről. Fodor Alexander és Sauber Sándor azt állította, hogy a magyar anyanyelvű *olé*k diszkrimináció miatt nem jutnak az ország felépítésében nyújtott közreműködésükkel kiérdemelt helyre az izraeli politikai, gazdasági és társadalmi életben. Velük szemben (Marton Ernő mellett) Buk Miklós és mások a magyar anyanyelvűek politikai alulreprezentáltságát történelmi, szociológiai okokra vezették vissza. A vitában ez az utóbbi álláspont bizonyult határozottabbnak, de a hátrányos megkülönböztetés gondolata az ötvenes években többször megjelent az *Új Kelet* és más magyar nyelvű kiadványok hasábjain.

Számtalan cikk emlékezett meg a magyarországi zsidó múlt fontosabb állomásairól, valamint a kimagasló, világhírnevet kiérdemelő magyar anyanyelvű zsidókról. A műfaj kiemelkedő képviselője, Bató Lajos a ma-

gyar cionista újságírás egyik úttörője, a *Zsidó Szemle* egykori munkatársa volt. A kazárelméletről és Szokolov gyerekkoráról egyaránt publikált. *Az idők szekerén* címmel 1951–1952-ben hosszú cikksorozatban jelentette meg visszaemlékezését, Herzlig visszamenőleg foglalkozott a magyarországi cionizmus kezdeteivel.

Az *Új Kelet* példányszáma az ötvenes években a héber lapok eladási számával vetekedett.

Egyes források napi harmincezres példányszámot említenek, mások hét közben tizenöt-, hétvégén huszonötezer példányról szólnak. A példányszám növekedése nagyobb bevételt jelentett az újságnak, lehetőség nyílt arra, hogy növeljék az újságíró munkatársak számát, és a világ nagyobb városaiba tudósítókat küldjenek. Az *Új Kelet* az európai nagyvárosokba is eljutott, és ahogy tréfásan megjegyezték: ha valamelyik bolygóra már utazni lehet, bizonyosan ott is lesz az *Új Kelet*nek tudósítója. Az ötvenes évektől Marton Ernő több fiatal újságírónak nyújtott lehetőséget pályája kibontakoztatásához. Kishont Ferenc humoros írásait először az *Új Kelet*ben közölte, Lampel Tamás – Tomi Lapid pedig tudósítóként kezdte meg újságírói pályafutását a lapnál.

Dan Ofry az *Új Kelet* legfiatalabb munkatársának számított. 1949-ben *alijázott*, majd a Jeruzsálemi Héber Egyetemen közgazdaság-tudományi diplomát szerzett. Nem sokkal az egyetem elvégzése után csatlakozott az *Új Kelet* szerkesztőségéhez, először a lap amerikai tudósítójaként, majd állandó munkatársaként. Miután az Egyesült Államokból visszatért, Kneszet-tudósítóként működött, és politikai elemzéseket írt. A fiatalabb nemzedékhez tartozott Székely István is. Párizsi egyetemeken tanult, 1941-ben Szíriából gyalogolt Palesztináig, ahol a világháború elején a francia hadsereg idegenlégiójában teljesített szolgálatot. Az *Új Kelet*nél 1953-tól kezdett haifai tudósítóként dolgozni, változatos riportjaival, novelláival és műfordításaival is felhívta magára a figyelmet. Az ötvenes évek második felében a külpolitikai elemzéseket Arad Gideon vette át. Külpolitikai rovata *Az események margójára* címen jelent meg. Rovatában olyan témákba nyújtott mélyebb betekintést, mint az Egyiptom és Szíria lehetséges szövetsége vagy a Mapam és a szír szocialisták együttműködése.

Az *Új Kelet* arculatát vitathatatlanul a főszerkesztő, Marton Ernő határozta meg. Fontosabb, az országot és a magyar *jisuv*ot érintő eseményekről vezércikkeket írt. Haim Weizmannt hosszú nekrológban búcsúztatta, felidézve találkozásuk történetét és barátságuk részleteit. Marton Weizmann személyét és munkásságát Herzl alakjához hasonlította. Herzl az álmodozó, látnok, a cionista keretek megteremtője, Weizmann a tettek embere, aki tartalommal töltötte ki ezeket a kereteket. Az 1956-os háborús han-

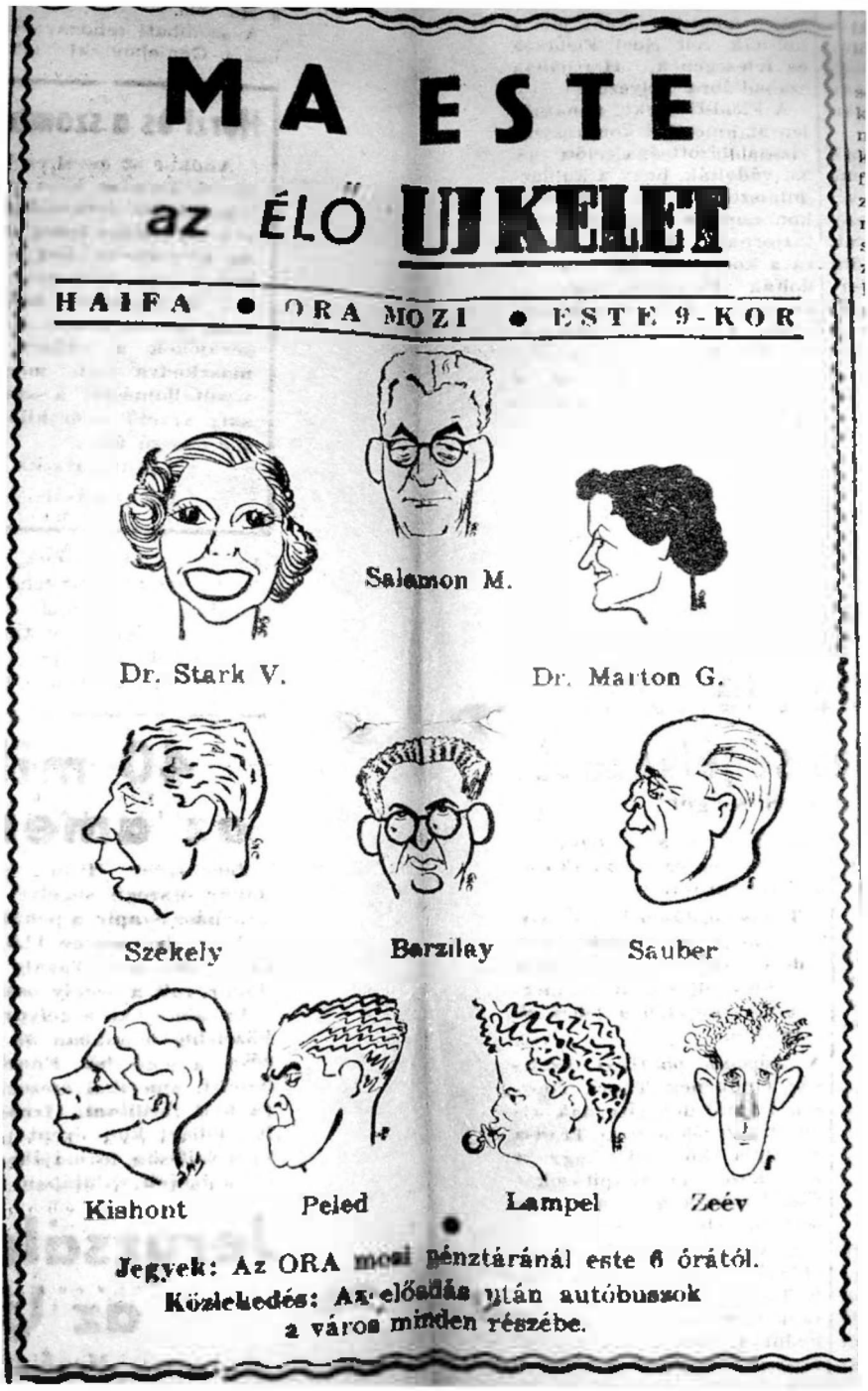

Az élő *Új Kelet* haifai programját hirdető karikatúra, *Új Kelet*, 1954. november 18.

gulatban Marton cikkei nyugalomra és az indulatok megfékezésére intettek. Hosszan sorakoztak érvei a béke megőrzése mellett: „Ha sikerülni fog a következő tíz-tizenöt évben megőrizni a békét, ezt a nyugtalan, labilis, minden pillanatban felborulással fenyegető békét, amelyben ma élünk, akkor átmentettük Izrael Államát a jövőbe, az örökkévalóságba."

Marton Ernő cikkeit a tényszerűség, a biztos cionista ideológiai alap és az érthetőség hármas aranyszabálya jellemezte. Barzilay István szerint Marton „fanatikusan hitt [az újságírás etikájában]. Meg is követelte munkatársaitól, hogy valósággal aszketikus módon ragaszkodjanak az események hűségéhez, információikat szigorúan kontrollálják." A Marton által lefektetett szabályok és irányvonalak alapján szerkesztett *Új Kelet* a magyar anyanyelvű *olé*k információs bázisa lett, elősegítette beolvadásukat az izraeli társadalomba.

Hunyadi Zsombor

„Emlék-mozaikok Máramarosszigetről”: a tel-avivi *Máramarossziget* folyóirat

A *Máramarossziget* (*Marmoros-sziget*) 1959 és 1974 között Tel-Avivban időszakosan megjelenő, háromnyelvű (magyar, héber, jiddis) periodika. A *Máramarossziget* Reich Jehosua kezdeményezésére került először kiadásra, aki a Szigetről és környékéről származó zsidóságot összefogó Irgun Olej Máramarossziget Beisrael (Máramarosszigeti Olék Szervezete Izraelben) alapítója és első elnöke is volt. A kiadványt feleségével, Reich Helénnel szerkesztette, aki maga is számos fordítást és tárcát jelentetett meg a lapban.

מרמורש-סיגעט
MÁRAMAROSSZIGET
לא למכירה
1969. JUNIUS KIADJA: „IRGUN MARAMAROSSZIGET B'ISRAEL". IX. ÉVF. 41. szám

A folyóirat fejléce

A *Máramarosszigetet* kiadó *ole*szervezet más, a Szigetről származó zsidóságot összefogó egyesülettel is kapcsolatban állt, így többek között a New York-központú Máramarossziget Relief Society (Máramarossziget Segítőegylet) és a First Maramarosher Young Men's Aid Society (Első Máramarosi Fiatalemberek Segítőegylete) szervezettel, melyek részt vettek a folyóirat terjesztésében, és anyagi támogatást nyújtottak az izraeli alapszervezetnek. A Kaliforniában, Floridában, New Yorkban, Dél-Amerikában és Európában is alapított egyesületeket a Federacje fun Maramaroser jidn in Amerike un Jiszroel (Máramarosszigeti Zsidók Szövetsége Amerikában és Izraelben) ernyőszervezete fogta össze. Ez az ernyőszervezet a szigeti zsidóság

történetének és emlékezetének megőrzésére nagy ívű terveket vázolt fel, többek között egy tel-avivi emlékház létesítését is. Az emlékházat (Hehal Sziget, Sziget-csarnok) végül Tel-Avivban (Bezalel utca 7.) alakították ki, megemlékezéseknek és rendezvényeknek adott otthont.

A *Máramarossziget* első számaiban elsősorban a holokauszt idején elpusztult szigeti zsidóságnak kívántak emléket állítani, több beszámolót is olvashatunk a jeruzsálemi Cion-hegyen az emlékezetüket megörökítő emléktábla elhelyezéséről és az azt követő *azkara* szertartásról. Annak ellenére, hogy ezek a minden évben megtartott *azkarák* és a róluk készült beszámolók, az ott magyarul, héberül, jiddisül elhangzó beszédek közlése továbbra is központi helyet kapott a folyóirat lapjain, a *Máramarossziget* későbbi számaiban a lap tematikája jelentősen kibővült, és egyre inkább a kárpátaljai magyar ajkú zsidóság kulturális örökségének és emlékezetének megőrzése került előtérbe. E kiszélesedő spektrumot jelzik az egyre nagyobb számban megjelenő héber, illetve jiddis cikkek, esszék, visszaemlékezések is, melyek a háború előtti Sziget vallási és kulturális életének különböző aspektusait tárták fel. Ez a váltás köszön vissza a *Máramarossziget* kiadványának fejlécén is. A fejlécet az első számban kizárólag magyarul, a második számtól kezdve azonban *Sziget* bevett jiddis–héber helységneve szerint írták, a magyar elnevezés az alcímbe került.

A *Máramarossziget* a karakterét két, a 20. századi zsidó memoárirodalmat meghatározó műfajból merítette. A folyóirat felépítése rokonságot mutat az Egyesült Államokban a két világháború között népszerűvé vált jiddis *szovenir zsurnal* (emlékirat-folyóirat) kiadványaival. Az amerikai *szovenir zsurnal* a kelet-európai térségekből érkező csoportok számára az „óhazához" (a jiddis szóhasználatban *alte hejm*) kapcsolódó híradásokat, visszaemlékezéseket, az újonnan érkezettek beilleszkedését segítő felhívásokat közölte. A folyóiratok kiadói és a köréjük szerveződő csoportok *lancmansaftn* néven váltak ismertté. A *Máramarossziget* egy további forrása a második világháború után különösen elterjedt, de a zsidó hagyományhoz szorosan kötődő *jiszker-bukh* volt. A *jiszker-bukh* vagy *memorbukh* (emlékkönyv) a zsidó közösségeket érő tragédiák dokumentumait gyűjti össze, és egy elpusztult zsidó közösség emlékét kívánja megörökíteni. A holokausztot követően nagy számban jelentek meg többségében héber, illetve jiddis, de más nyelveken, így magyarul is írt emlékkönyvek. A *Máramarossziget* a holokauszt után kiadott emlékkönyvekkel szemben nem egy szerkesztett, lezárt, majd a pusztulás véglegességét kifejező összegzés, hanem a *szovenir zsurnal* tematikájához hasonlóan a folyóirat íróinak és olvasóinak jelenét és jövőjét is tárgyaló, illetve csoportidentitásukat kialakító és erősítő kiadvány. A periodika szerkesztői és közreműködői többször

visszatértek a tervükre, hogy egy, a Máramarossziget és környéke zsidóságának múltját megörökítő emlékkönyvet adjanak ki. Ez a terv azonban a *Máramarossziget* megjelenése idején nem valósult meg, hanem csak a folyóirat megszűnése után. Az első emlékkönyv 1983-ban a bibliográfus Jichak Kohen és a máramarosszigeti emlékház egyik alapítója, a politikus Slomo Jaakov Grosz szerkesztésében jelent meg, majd ezt 2003-ban egy második, szintén héber nyelvű kötet követte (rövidített angol nyelvű összefoglalóval, szerkesztők Yitzhak Alfassi, Szalai Anna, Eli Netzer).

A folyóirat két aspektusát, a közösségteremtést és az elpusztult kárpátaljai zsidóság emlékezetét tükrözi a *Máramarossziget* többnyelvűsége. A kiadványban használt három nyelv a Szigetről származó zsidóság eltérő nyelvi és kulturális igényeit próbálta kielégíteni. A periodika olvasóközönségének többsége a megjelenés helyénél fogva az Izraelbe érkezett magyar anyanyelvű közösség egy része, ezért a cikkek többsége magyarul jelent meg, hangsúlyozva a többi kelet-európai térségből érkező, jelentős létszámú lengyel–orosz–jiddis anyanyelvű és más kulturális orientációjú csoportoknak a magyar anyanyelvűektől eltérő igényeit. A jiddis cikkek megjelentetésével igyekeztek kibővíteni a folyóirat olvasóközönségét a térségből származó, de Európában, Dél- vagy Észak-Amerikában letelepedett, alapvetően a jiddist (és a helyi nyelvet) használó, héberül és magyarul kevéssé vagy egyáltalán nem beszélő olvasókkal. A nyelvhasználat egyrészt meghatározta a *Máramarossziget* tematikáját, másrészt a három nyelv szociológiai helyét is kijelölte. Jiddisül nagyrészt a két világháború közti zsidó kulturális életről, illetve a zsidó vallási élet képviselőiről, héberül az Izraelhez és a cionizmushoz kapcsolódó témákról írtak. A magyar a közvetítő szerepét töltötte be a *Máramarossziget*ben. A különböző nyelvek helye kronológiai síkon is érvényesült. A jiddis a lassan feledésbe merülő múltat jelentette, a magyar az olvasók nagy részének jelenét, a héber pedig az egész zsidó közösség jövőjét hivatott képviselni.

A *Máramarossziget* kulturális és nyelvi összetettségét az is jól mutatta, hogy a folyóirat számos olyan szerzőtől is rendszeresen közölt cikkeket, akik több kulturális térben is jelen voltak. Ennek egyik kiemelkedő példája a Szigeten született, onnan Auschwitzba deportált Elie Wiesel. A folyóirat számos részletet közölt Elie Wiesel 1956-ban Buenos Airesben megjelent, *Un di velt hot gesvigen…* (*És a világ hallgatott…*) című memoárregényéből. A regényből jiddisül, illetve Reich Helén eredetiből készített magyar fordításából is közöltek részleteket.

Wiesel jelentősen átdolgozta és rövidítve átszerkesztette a regényét a könyv francia és angol kiadására (*La nuit*, *Night*; *Az éjszaka*, 1960), a *Máramarossziget* viszont egyedülálló módon a jiddis eredetit vette alapul.

Reich Helén

Ezenkívül a folyóirat Wiesel több, a New York-i jiddis *Forverts* és az izraeli *Jediot Ahronot* napilapokban közölt (e két lap munkatársa volt) szigeti visszaemlékezését is megjelentette (*Az én tanítóim, Hosszú út hazafelé..., Mint egy idegen a városomban, Ha-peszach ha-acharon; Az utolsó peszah*) az eredeti jiddis vagy héber utánközléseként vagy magyar fordításban. Elie Wiesel egy jiddisül írott memoáresszéje (*Sziget – majn amolike hejm*; *Sziget – egykori otthonom*) jól példázza a *Máramarossziget* szellemiségét és a folyóirat íróinak és szerkesztőinek a szigeti múltról alkotott képét. „Sziget többször más fennhatóság alá került. Egyszer Osztrák–Magyarországhoz tartozott, aztán Romániának adományozták, később pedig Magyarországnak adták. Ma újonnan Románia részét képezi. A rezsimek váltakozása ellenére azonban Sziget soha nem volt sem román, sem magyar, de még orosz sem. Sziget egyszerűen zsidó volt." Wiesel úgy mutatja be Máramarosszigetet, mint egy földrajzi és kulturális értelemben is a környezetétől elkülönülő birodalmat, hiszen az ott lakó zsidók vallási és kulturális életét a határok többszöri átszabása sem változtatta meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása után hiába csatolták Máramarosszigetet Romániához, majd a bécsi döntés után Magyarországhoz, a máramarosi zsidók nem asszimilálódtak a környezetükhöz, hanem ragaszkodtak a saját, „autentikus" zsidó hagyományukhoz és kulturális értékeikhez. Ennek a kultúrának központi része a város zsidó vallásos infrastruktúrája (zsinagógák, zsidó jóléti és oktatási intézmények), a zsidó közösség prominens szereplői (rabbik, tanítók, közösségi vezetők), illetve a zsidó kulturális orgánumok, a városban kiadott jiddis sajtó, és az azzal szorosan összefüggő irodalmi élet. A *Máramarossziget* számos esszéje, cikke erről szól.

Elie Wieselhez hasonlóan Schön Dezső is a különböző kulturális terek metszéspontjában alkotott. A magyarul, jiddisül és héberül író Schön De-

zső kiemelkedő helyet foglal el a *Máramarossziget* lapjain, hiszen már Szigeten részt vett a helyi cionista mozgalom népszerűsítésében, Izraelben továbbra is tevékeny részt vállalt a magyar nyelvű kulturális életben, többek között a tel-avivi *Új Kelet* rendszeres szerzője és szerkesztője is volt. Az izraeli magyar kulturális életben betöltött szerepe miatt rendszeresen írtak a *Máramarosszigetben* az adott években megjelent köteteiről: *Az örökség* (1960), *A jeruzsálemi per* (1962), illetve az *Istenkeresők a Kárpátok alatt* átdolgozott kiadása (1964). Schön Dezsőt „a jiddis klasszikusai nyelvén író" szerzőként jellemezték, aki a szigeti zsidóság jelentős alakjait igyekezett a jiddis irodalmi köztudatban ismertté tenni. 1962-ben *Jidn in grojsz-Rumenie* (*A zsidók Nagy-Romániában*) címmel jelentetett meg egy hosszabb értekezést az Avrom Szuckever szerkesztésében Tel-Avivban megjelenő jiddis *Di goldene kejt* (*Az Aranylánc*, 1949–1995) című irodalmi és közéleti folyóiratban, melyben többek között Holder József munkásságának fontosságát hangsúlyozta. A *Máramarosszigetben* Schön Dezső írt az Auschwitzban meggyilkolt Jiszroel Dovid Izrael szerkesztői és riporteri tevékenységéről, aki 1933 és 1938 között Holder József közreműködésével Szigeten irodalmi folyóiratot adott ki *Ojfgang* (*Ébredés*) címen. Schön Dezső egy szigeti visszaemlékezésében megemlíti a harmincas évek egy fontos irodalmi eseményét is, a Kárpátaljáról származó héber író, Avigdor Hameiri látogatását Szigeten (*Avigdor Háméiri Máramarosszigeten*). Hameiri a Keren Kajemet megbízásából, a cionizmus népszerűsítése és anyagi támogatások gyűjtése céljából tartott előadás-sorozatot Bécsben, Pesten, majd Munkácson és Szigeten is. Utazásáról és kárpátaljai élményeiről Hameiri maga is megemlékezik *Masza be-Europa ha-prait* (*Utazás a vadregényes Európában*, 1938) című riportregényében.

A *Máramarossziget* vezércikkben közölte a romániai jiddis sajtó és irodalom ismerője és kritikusa, Slojme Bikl egy esszéjét, melyben *A szigeti Sólem Aléchem* (*Der szigeter Solem Alejkhem*) címen írt a szigeti származású jiddis íróról, Hercl Apsanról, aki a második világháború előtt, 1939-ben jelentette meg *Bejsz Jiszroel – vizsnicer rebesz hojf* (*Izrael háza – a vizsnici rebbe udvara*) címen a Monarchia korabeli szigeti haszidizmus, a vizsnici rebbe udvara köré szövődő zsidók életének mindennapjairól szóló, önéletrajzi elemekben gazdag regényét. A szigeti irodalmi központ fontos szereplőiként beszélnek a *Máramarosszigetben* megjelent több esszében Berl Snobl jiddis költőről és Jekhezkel Ring lapszerkesztőről és elbeszélőről is (Eliezer Bas: *A literaris vinkl in Sziget*, *A szigeti irodalmi sarok*; *Berl Snobl – der zinger fun Maramaroser oremkajt*, *Berl Snobl – A máramarosi szegénység megéneklője*). Snobel és felesége Izraelbe érkezéséről 1961-ben a *Máramarossziget* híradásából értesülhetünk. Ring, aki a második világhá-

ború után Stockholmban telepedett le, a *Máramarossziget* lapjain vetette fel egy kiadó létesítését, mely Sziget közösségi múltjához kapcsolódó könyvek kiadását gondozta volna. A folyóirat irodalmi tematikájában kitüntetett helyet kapott a Szigeten született, magyarul és jiddisül alkotó fordító, költő és lapszerkesztő Holder József is, „az utolsó jiddis költő Budapesten", akivel a lap egyik cikkírója a háború utolsó hónapjaiban találkozott a magyar fővárosban, és e találkozás alkalmával szerzett benyomásairól számol be (Gervai Sándor: *Az utolsó drámai beszélgetés Holder Józseffel a jiddis nyelv sorsáról*). Holder József számos versét közölték a *Máramarossziget*ben, többségében magyar fordításban, de jiddisül is (*Testvér, zárd be a kaput...*, *Tűzből kimentett üszök, Ict hejszt esz...*, *Most azt mondják...*). Több esszé is szól a háború után az Egyesült Államokba emigrált Jekutiel/Jekusziel Greenwald rabbiról, a magyar zsidó vallásos élet történetírójáról és Hirs Lejb Gottlieb *marsalik*ról, „a máramarosi tréfacsinálóról", kinek népszerű, népies, a zsidó ünnepekre írt verseit a szigeti zsidók kívülről tudták, és különböző dallamokkal énekelték is (*Khanike, Hanuka; Kojszoj sel Elijohu hanovi, Illés próféta serlege; Der ejbiker jid, Az örök zsidó*). Gottlieb nem csupán a közszájon forgó verseiről lett híres, hanem a szigeti sajtó kialakulása és a korai cionizmus terjesztése is sokat köszönhetett a tevékenységének. A 19. század végén a modern politikai cionizmus alapítója, Herzl Tivadar támogatásával adott ki egy héber–jiddis folyóiratot Szigeten *Cien* (*Cion*, 1902–1906) címen. A szigeti jiddis irodalmi élet kimagasló szerzője, Volf Tambur több esszét jelentetett meg a *Máramarossziget*ben: *Sziget – majn hejm fun jugent jorn, Sziget – fiatalságom otthona*; *A briv fun Sziget...*, *Levél Szigetről*. Volf Tambur a második világháború utáni romániai jiddis irodalmi élet központi alakja lett. Már a *Máramarossziget* megszűnése után a szigeti emlékeit feldolgozó elbeszéléskötetet jelentetett meg *Maramerosaner* (*Máramarosi elbeszélések*, Kriterion, 1975) címmel.

A *Máramarossziget*ben leginkább az Izraelben letelepedett írók, költők és újságírók írtak magyarul, és szinte kivétel nélkül a cionista mozgalomhoz tartoztak már a második világháború előtt. A legtöbb beszámoló a vallásos cionista ifjúsági csoportok, *ceirei mizrachi* (ifjú mizrahisták) két világháború közti kulturális, politikai és sporteseményeiről szól. Ezért a folyóiratban kialakuló Sziget-képnek ez a politikai irányvonal hangsúlyos része lett. A két háború közti szigeti cionista mozgalom tevékeny tagja volt a *Máramarossziget* lapjain gyakran megjelenő Kaczér Illés költő és író, Marton Ernő ügyvéd, publicista, szerkesztő. Kaczér Illés az izraeli magyar anyanyelvű közösség népszerű irodalmi személyisége volt, a húszas évektől kezdve számos zsidó-cionista tárgyú írást jelentetett meg. *Az álomtelepes* (Kolozsvár, 1923) című ideologikus regényére több, a *Máramarossziget*ben

Reich Jehosua

megjelent cikk úgy emlékszik vissza, mint a legerősebb érzelmi élményre, amely a fiatal zsidókat az *alijá*ra buzdította. A magyar és héber nyelvű visszaemlékezések alapján Sziget fontos cionista központnak számított, és a cionizmus számos vonulatát népszerűsítő csoportosulások alapvetően meghatározták a város arculatát. De ez csupán a két világháború között felnövő, a világháború előtt vagy a holokauszt után *alijázó* nemzedék Sziget-képe, mivel ez a generáció meghatározó élményként hozta magával a Kárpátalján tevékeny cionista mozgalomban kialakított csoportidentitást. A *Máramarossziget*ben kirajzolódó városkép-topográfia más emlékkönyvekhez hasonlóan az ábrázolt települést egyedi nézőpontból mutatja be. Sziget a folyóirat lapjain úgy tűnik fel, mint egy teljesen zsidó földrajzi és kulturális egység, melyben nem zsidók csak elvétve vagy egyáltalán nem jelennek meg. A nem zsidókat a *Máramarossziget*ben kirajzolódó kulturális emlékezetben csak elmosódott, sablonos vonásokkal, valódi személyiségjegyek nélkül ábrázolják. Ezek a személyek vagy elzsidósodott nem zsidók (*farjidiste gojim*), vagy a zsidóság esküdt ellenségei.

A *Máramarossziget* utolsó száma 1974 júniusában jelent meg, a holokauszt áldozatainak emléknapja után.

A „harmincadik évforduló" kapcsán Reich Jehosua nemcsak a megemlékezés fontosságára szólított fel, hanem kijelölte a szigeti zsidóság múltat és jövőt összekapcsoló küldetését is, melyet a *Máramarossziget* az évek során igyekezett teljesíteni. „Máramarossziget egyetlen pont a zsidó térképen. De úgy érezzük, ahogy annak idején a szigeti zsidóság példát mutatott zsidó hűségben – »város és anya« volt Izraelben – ugyanúgy a szigeti maradékzsidóság [sic!] kötelessége elöljárni az összefogás, a zsidó szolidaritás terén."

Varga Sándor interjúja Gondos Sándorral

A magyar zsidó könyv szolgálatában

Szombat, 1990. február 1.

Haifa Rózsadombján, Karmel-hegyi lakásában kerestem fel a nyolcvanhárom éves Gondos Sándort (1989. május 16.), aki több mint hat évtizede foglalkozik a magyar zsidó könyvek terjesztésével.

– *Kezdjük a beszélgetést a kötelező életrajzi adatokkal.*

– 1906-ban Erdőbényén születtem, apám a sátoraljaújhelyi zsidó iskola igazgatója volt. Öten voltunk testvérek, én a negyedik a sorban. Sátoraljaújhelyen, a piaristák gimnáziumában érettségiztem, ezt követően tanulmányaimat előbb Bécsben, a Hochschule für Welthandel nevű főiskolán, majd – három félév elvégzése után – 1927-től Budapesten, a közgazdasági egyetemen folytattam. Mivel azonban hazulról nagyon vékonyan csörgedezett a pénz, már egyetemi éveim alatt elszegődtem gyakornoknak a Budai Hitközség épületében levő Tisza Testvérek könyv- és papírkereskedésébe. Egyszerűen anyagi okai voltak tehát annak, hogy könyves lettem. Azonban apám halála miatt kénytelen voltam nemcsak egyetemi tanulmányaimnak véget vetni, hanem a Tisza Testvérektől is kilépni: pénzt kellett keresnem. Egy ideig papír-írószer árusításból éltem, eközben már egy-egy könyvre is kaptam megrendelést, amit beszereztem és leszállítottam. Boltom nem volt, mindezt a lakásomról bonyolítottam le.

Könyvárusítással rendszeresen a Cionista Szövetség rendezvényein kezdtem foglalkozni, amikor pedig a szövetség – ha jól emlékszem, 1933-ban – a Király utca 36-ból átköltözött az Andrássy út 67-be (azokba a szobákba, ahol Liszt Ferenc annak idején a Zeneakadémiát megalapította), és ahol a különböző cionista szervezetek az egész első emeletet elfoglalták, egy szobát zsidó könyvraktár céljára rendelkezésemre bocsátottak.

– *Mielőtt folytatnánk, kérem, beszéljen arról, mikor, milyen hatásra csatlakozott a cionista mozgalomhoz.*

– Konzervatív zsidó családból származom, a pozitív zsidó magatartásom családi örökségnek is tekinthető, amit az is bizonyít, hogy Béla fivérem tagja, majd elnöke lett a Makkabeának. Jómagam bécsi tanulmányaim alatt

lettem tagja a bécsi Bar Kochba nevű cionista szervezetnek, és hazatérve szinte automatikusan jelentkeztem a Makkabeába.

– *Visszakanyarodva a könyvek világába: ez idő tájt, azaz a harmincas évek első felében-közepén, milyen magyar zsidó könyvek kerültek forgalomba, mi volt ez az „árualap", amivel a modern zsidó könyvkereskedő foglalkozott? Hiszen a vallási jellegű zsidó könyvek árusítása, amennyire tájékozva vagyok, ezektől teljesen elkülönült.*

Valóban nehéz is lett volna bennünket a Schlesinger céggel (Király utca 1.) összetéveszteni. Válaszolva tehát a kérdésre: az első cionista könyv, amelynek a terjesztését rám bízták, Pinsker *Autoemancipáció* című műve volt, amely a Makkabea kiadásában látott napvilágot. Amikor pedig a Cionista Szövetség ösztönzésére egy cionista irodalmár, G. Gerő László megkezdte a Herzl-könyvtár elnevezésű füzetsorozat szerkesztését, a második számtól kezdve (ez Perez *Éjszaka a régi vásártéren* című színjátéka) átvettem a Herzl-füzetek kiadását. Ennek keretében összesen tizenegy kiadvány látott napvilágot, közte Herzl: *Cionista írások*, Herzl első konstantinápolyi útjáról írott naplója, G. Gerő László Palesztináról szóló írása. Példányszámuk ezer volt, és bizony egyiket sem kapkodták szét.

A magyar zsidó könyvkiadásnak ennél jóval nagyobb vállalkozása volt a harmincas évek közepétől a Tabor-könyvek megjelentetése. A Tabor Könyvkiadó a Hungária Nyomda és Kiadó keretében működött, életre hívója Horváth Zoltán (szociáldemokrata újságíró és politikus), akkor a Hungária munkatársa volt. Hogy milyen lehetett a kapcsolat a Hungária és a Tabor között, hogy ez utóbbi csupán alvállalkozása volt a Hungáriának, vagy tőlük teljesen független szervezet, nem tudom, ezzel senki nem törődött. Arra viszont jól emlékszem, hogy amikor Horváth Zoltán a sorozatának a tervét összeállította, többször tárgyaltunk, pontosabban szólva kikérte a tanácsaimat. Az én javaslatomra adta ki e sorozat keretében Max Brod *Reubeni herceg* és Lázár Lajos *Palesztina* című művét, Dubnov kitűnő könyvének, *A zsidóság történetének* a kiadói jogát pedig – miután az akkor már Rigában élő szerzőtől megkaptam – átadtam Horváth Zoltánnak. (Dubnov egy levelezőlapját máig őrzöm.) Ezt a becses művet Szabolcsi Bence jiddisből fordította. Saját kiadásomban jelentettem meg Avigdor Hameirinek, az akkor Palesztinában élő magyar származású író-költőnek egy elbeszéléskötetét *Egy marék föld* címmel. Emellett más kiadókat is ösztönöztem zsidó témájú könyvek megjelentetésére. Somló Dezső, a Dante Kiadó egyik vezetője, megfogadva tanácsomat, így adta ki Faragó László Palesztina-könyvét. És adott ki zsidó témájú könyvet a Pantheon és a Mentor Kiadó is. Több, ebbe a kategóriába tartozó mű jelent meg mindezeken kívül a szerzők, a fordítók kiadásában is.

– *A hitleri eszmék magyarországi terjedésével párhuzamosan megélénkült tehát a magyar zsidó – jelentős részben cionista alapállású – könyvkiadás. Nyilván ilyen arányban nőtt e könyvek forgalma* is.

– Valóban, nyilván ezzel függ össze, hogy a könyvforgalom növekedésének eredményeképpen 1935-ben az Oktogontól néhány lépésnyire, az Andrássy út 53. számú házban (az Eötvös utca sarkán) sikerült bérelnem egy nagy bolthelyiséget, öt hatalmas kirakata és nagyon szép berendezése – ez feleségem, Margalit tervei alapján készült –, dicsekvés nélkül állíthatom, az akkori Budapest egyik legszebb könyvesboltjává tette. A könyvforgalom szépen fejlődött, az importált, főképpen német nyelvű, zsidó témájú könyvekkel együtt akkora forgalmat bonyolítottunk le, ami tisztes polgári jólétet teremtett számunkra.

– *Az Andrássy út másik oldalán, alig néhány lépésre a Gondos-könyvesbolttól állott az a ház, amelyben a Nyilaskeresztes Párt központja működött. Nem okozott ez konfliktusokat, kirakatbetöréseket?*

– Egyáltalán nem. Sőt ennek ellenkezőjét bizonyító eset jutott eszembe. Nyilván elszigetelt volt, mégis érdekes. Hosszú ideig minden hét egy napján a reggeli órákban benyitott hozzánk egy hölgy, aki Hatvanból a nyilaskeresztesek értekezletére jött, és a vonata korábban érkezett. Azt mondta, a várakozás idejét nálunk tölti, mert itt legalább tudja, hogy hol van tulajdonképpen. Mert ha a szomszédba menne – a Langer-kölcsönkönyvtárra célzott –, ezt nem tudná.

1939-ben kiutaztam Palesztinába azzal a céllal, hogy az *alijá*nkat előkészítsem. Ez akkor nem sikerült. Viszont különböző rokoni kapcsolatokkal összeköttetésbe kerültem a Haganával (illegalitásban működő zsidó önvédelmi szervezet), ahol megkértek: szerezzek be számukra minél több német nyelvű katonai szakkönyvet. Megbízásukat sikerrel teljesítettem.

– *A háborús Európa közepén tehát zavartalanul folyt a munka Gondos Sándor modern zsidó könyvesboltjában.*

– 1942 őszén megkaptam a munkaszolgálatos behívómat. Mint a 107/16. század tagja, megjártam Ukrajnát – de hát ez nem könyves történet. A boltot feleségem tovább vezette, ezzel kapcsolatos élményei olvashatók elbeszéléskötetében. A sorsom úgy alakult, hogy 1944 karácsonyán Esztergomban szabadultam fel, január utolsó napjaiban érkeztem Budapestre. Feleségem, kislányom és Béla bátyám a Kasztner-csoporttal Bergen-Belsenen keresztül Svájcba került, anyámat, két nővéremet Auschwitzban elpusztították. (Mindezt persze csak később tudtam meg.) Míg élek, nem felejtem azt a látványt, ami az Andrássy út és az Eötvös utca sarkán fogadott. Mint megtudtam, alig két hete még német ágyúállás volt azon a helyen, nem csoda, hogy az egykori könyvesbolt kirakataiból, falaiból nem sok maradt. Átküzdve magam a

törmelékeken, beléptem a boltba, ahol két nő éppen zsákba gyömöszölte a földön halomban levő könyveket. – Hát maguk mit csinálnak itt? – kérdeztem érthető kíváncsisággal, mire azt válaszolták: – Pontosan azt, amit maga... Persze gyorsan megmagyaráztam a különbséget.

Működött akkor már a cionista ifjúságnak valamilyen ipari szövetkezete, ezek hozták rendbe a boltot (a fizetséget könyvben kapták), az induló könyvkészletet anyósom megmaradt könyvtára képezte. 1945 őszén megérkezett Margalit és a kislányunk, tovább folyt a munka a könyvesboltban annyira, hogy 1946-ban, az infláció legnagyobb tobzódása idején egy modern könyves sátorral vettünk részt a könyvnapokon. Ennek fényképe is megmaradt, amely bizonyítja, hogy a sátoron nagy betűkkel a Herzltől vett mottó olvasható: „Ha akarjátok, nem mese."

– *Úgy tudom, ezek voltak Gondos Sándor pesti könyvesboltjának utolsó napjai.*

– Mi 1946 őszén *alijáz*tunk. Legális bevándorlók voltunk, ugyanis a pesti Palesztina Hivatal, nyilván az addig végzett munkánk elismeréséül, az első öt *certifikát*ból hármat a Gondos családnak juttatott. A pesti bolt azonban tovább működött: apósom és az ő sógora folytatták a munkát, a boltot csak valamikor a könyvesboltok államosítása előtt fél-háromnegyed évvel számolták föl.

– *Hogyan alakult itt, a csakhamar független országgá váló Izraelben az önök sorsa?*

– A megérkezésünk utáni első hónapokban Jeruzsálemben, a *Bet Olim*ban kaptunk egy szobát, és már ekkor szerveztünk ott egy magyar kölcsönkönyvtárat. Ez lehetséges volt, mert már az *alijá*nk előtt a Palesztinában élő barátaink címére – és ekkor már elég sok barátunk élt az országban – kisebb-nagyobb könyvcsomagokat küldtünk ki. Így kezdtük.

1947 februárjában költöztünk át Haifába. Nagyon szép kis kétszobás lakást kaptunk, itt rendeztük be a kölcsönkönyvtárat. Megélhetésünket mégsem ez adta, hanem állást vállaltam: postatisztviselő lettem.

Már megalakult Izrael Állama, amikor a szabályszerű könyvimport szükségessége aktuális lett. Csakhogy a tel-avivi kereskedelmi minisztérium ragaszkodott ahhoz, hogy az import ellenében gondoskodjak exportról. Ezt annyival mégis megkönnyítették, hogy minden exportdollárért három importdollárt engedélyeztek. Hosszú levelezés kezdődött ekkor a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal, végül megállapodtunk, hogy vásárolnak Izraelből hanglemezt. A minisztérium pedig ennek fejében hozzájárult az importengedély kiadásához.

Beutaztam Tel-Avivba, jelentkeztem az engedélyért. A tisztviselő azonban annak igazolását kérte, hogy könyvkereskedő vagyok. Bizonygattam

ugyan, hogy szakképzettségem könyvkereskedő, de okmányokkal igazolni nem tudtam. És amikor kiderült, hogy megelégszik azzal, ha ezt tanú igazolja, eszembe jutott, hogy a minisztériumban dolgozik egy egykori vevőm és barátom, dr. Kinori Tivadar.

Azonnal fel is hívta telefonon, aki közölte vele: Gondos Sándor azóta is könyvkereskedő, hogy őt még 1938-ban beperelte könyvtartozásáért. (Hadd áruljam el, ő volt az életemben az egyetlen ember, akit bepereltem, s kizárólag azért, mert azt szabta feltételül: csak akkor fizet, ha beperelem.) A lényeg az: az importengedélyt azonnal átvehettem.

Amikor a lakásunkat kinőtte a könyvforgalom, 1956-ban helyiséget béreltem Haifa egyik legforgalmasabb helyén, a Herzl úton, a Bet-Hakranot-ban. Most pedig 1989-et írunk, és én nyolcvanhárom éves vagyok.

Köszönjük Szántó T. Gábornak, hogy hozzájárult a cikk újraközléséhez.

Szalai Anna

„Az országút látható végén ott az ország…”

Kaczér Illés útja Az álomtelepes*től Izraelig*

Az első világháborút követő magyarországi forradalmak után Kaczér Illés 1919 nyarán Bécsbe menekül, 1920-ban pedig már a kolozsvári zsidó napilap, az *Új Kelet* munkatársa lesz. A lapban jelenik meg folytatásokban *Az álomtelepes* című regénye (1921. február 27. – 1922. május 27.).

Csak hasonlóságot mutat az utópiaregény műfajjal, mert nem az. Nem a közelebbi-távolabbi jövőben játszódik az álmokból-vágyakból szőtt mű, hanem a jelenben. Nem egy valóságon kívül teremtett helyszínen, hanem egy sosem látott és mégis jól ismert, létező országba helyezett fantáziatájban élnek a regényhősök. Nem a létező világok bírálatának ellenpontjaként vagy elriasztó jövőképként teremtett közösség vagy társadalom bemutatása a mű célja. Ellenkezőleg, egy, az író földrajzi helyétől távoli ponton készülődő otthonteremtés víziója köré épül, és valós elemekkel átszőtt mindennapokról szól a Tel-Hálom (Álom-

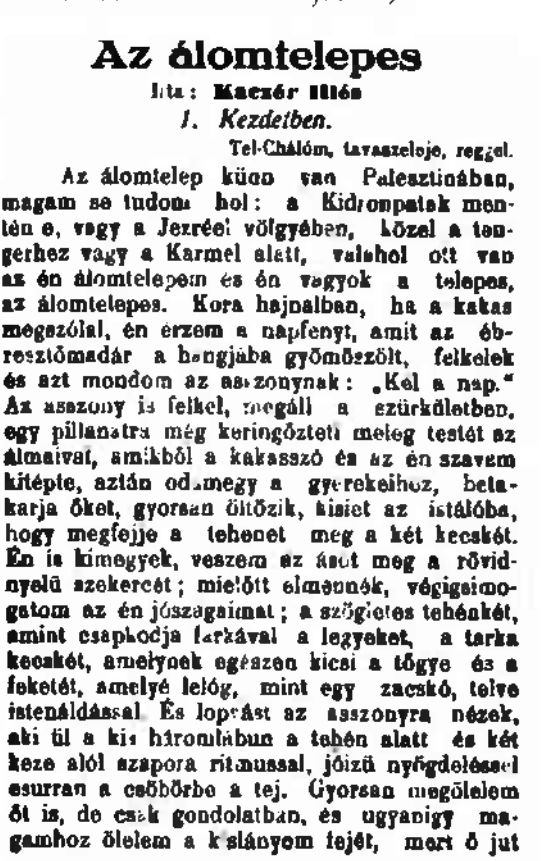

Az álomtelepes

Irta: **Kaczér Illés**

1. Kezdetben.

Tel-Chálóm, tavaszeleje, reggel.

Az álomtelep künn van Palesztinában, magam se tudom hol: a Kidronpatak mentén e, vagy a Jezréel völgyében, közel a tengerhez vagy a Karmel alatt, valahol ott van az én álomtelepem és én vagyok a telepes, az álomtelepes. Kora hajnalban, ha a kakas megszólal, én érzem a napfenyt, amit az ébresztőmadár a hangjába gyömöszölt, felkelek és azt mondom az asszonynak: „Kel a nap.“ Az asszony is felkel, megáll a szürkületben, egy pillanatra még keringőzteti meleg testét az álmaival, amikből a kakasszó és az én szavam kitépte, aztán odamegy a gyerekeihoz, betakarja őket, gyorsan öltözik, kisiet az istálóba, hogy megfejje a tehenet meg a két kecskét. Én is kimegyek, veszem az ásót meg a rövidnyelű szekercét; mielőtt elmennék, végigsimogatom az én jószagaimat; a szögletes tehénkét, amint csapkodja farkával a legyeket, a tarka kecskét, amelynek egészen kicsi a tőgye és a feketét, amelyé lelóg, mint egy zacskó, telve istenáldással. És lopvást az asszonyra nézek, aki ül a kis háromlábun a tehén alatt és két keze alól szapora ritmussal, jóizű nyögdeléssel esurran a csöbörbe a tej. Gyorsan megölelem őt is, de csak gondolatban, és ugyanigy magamhoz ölelem a kislányom fejét, mert ő jut

Az álomtelepes – a regényközlés első része, *Új Kelet*, 1921. február 27.

domb) halmain hazataláló álomtelepes egyes szám első személyben megfogalmazott naplója.

Jisaj (isten embere), felesége, Braha (áldás) és három gyerekük a sátorból már faházba költözött, háztáji veteményessel, háziállatokkal és földműveléssel foglalkoznak, amikor az olvasó belép a történetükbe. A nap minden percét beosztja és elosztja egymás között a házaspár, az állatok legeltetésében pedig a gyerekek segédkeznek. Jisaj hirtelen ötlete, hogy a mocsártól indulva kellene átvágni a dombokat, hogy a vizet a völgybe vezesse bevetett földjére, hozza össze a családot a szomszédokkal, valamennyien csatlakoznak a munkához, és létrejön a közösségépítés alapja. A Tel-Hálom lakói a világ minden tájáról érkeztek, soha nem gyakorolt foglalkozást folytatnak, soha nem beszélt nyelven érintkeznek egymással. A közösségalapítás háttere, annak ellenére, hogy a jelenlegi szomszédok távol egymástól éltek, és a véletlen hozta össze őket, a közös tudás, a kollektív emlékezet, az észrevétlenül elsajátított szemlélet- és gondolkodásmód, a soha nem tanult, de itt, Tel-Hálomban váratlanul jelentkező hozzáértés, a rácsodálkozás soha nem ismert, de itt ismerősként észlelt jelenségekre, dallamokra, szokásokra, nyelvre.

Az álomtelepesek nem egyedüli lakói a vidéknek. Az arab falvakat ugyan nem ismerik, de lakói eljutnak hozzájuk. Először lenéző megvetéssel leszólják az emberfeletti igyekezetet, amivel a sziklás, gondozatlan földet élő, virágzó, élelmet nyújtó termőfölddé nemesítik. Később valószínűleg ők rongálják meg a vizet lezáró zsilipet, és okozzák a völgyet pusztító árvizet. Majd rászorulnak a zsidó szomszédokra, beteg gyereküket az álomtelepes orvos csalogatja vissza az életbe. Az apa hiába hálás, és hiába remélik benne kitartó barátjukat, a kíséretében érkező társa szorongást, gyanakvó félelmet kelt Tel-Hálom lakóiban.

Az álomtelepes víziójvilága megszámlálhatatlan szállal kötődik a zsidó hagyományhoz, a völgyben és a környező halmokon letelepedő személyek, családok idegeibe égett üldöztetés, megaláztatás emlékeihez, az otthonteremtő építőmunkáról Európáig jutó hírekhez, a sokfelől érkező elsők, a *halucok* életéről szóló beszámolókhoz, a majdan megszülető ország sejtett, jövendölt, vészként beharangozott borulátásához. Tel-Hálom lakóinak belső vívódása, helyes úton járnak-e, és a Jeruzsálemből közéjük látogató, a hagyományt legszigorúbban ápoló és követő vendég és családja szemlélete a zsidóság jelenéről, jövőjéről, az otthonteremtésről, a cionizmusról, a hagyományról és a szokások elhagyásáról folytatott gyakorlat, vita, nézetkülönbség egyik példája. A jelen gondjainak, vágyainak, a megvalósulásra váró álmoknak a behelyezése egy épphogy alakuló közösség elképzelt mindennapjaiba. *Az álomtelepes* fantáziatörténete jövőképpel zárul. Az ár-

víz utáni újrakezdés lendületében a gyerekek azon vitatkoznak, hol lesz a legjobb helye a színháznak, repülőtérnek, piacnak, sétatérnek, olajligetnek, kórháznak, vasútállomásnak a telep néhány családjának házából kinövő majdani városban. A várossá alakulás szimbóluma mégsem ez, hanem az elültetett diófacsemete mellett az első sír, a leendő temető helye.

1922. május végén befejeződnek az *Új Kelet*ben *Az álomtelepes* fejezetei. Visszaemlékezésekben olvashatjuk, hogy sokan voltak, akik Kaczér regényének olvasása után döntötték el, csatlakoznak az ős-új országban folyó otthonteremtéshez, és útnak indultak a fantáziaregény létező helyszínére.

Kaczér Illés is útnak indul, de még nem regénye színhelye felé. 1923-ban visszatér Bécsbe, onnan Pozsonyba költözik, 1927-től Berlinben dolgozik, Hitler hatalomra jutása 1933-ban őt is világgá kergeti, megfordul Prágában, Zürichben, Stockholmban, Párizsban, 1938-tól Londonban él. Mielőtt letelepedne Londonban, körutat tesz a Felvidéken és Észak-Erdélyben, családjának felolvassa a készülő *Zsidó legenda* című regényfolyam első felét.

Történelmi családregényt ír, a Kárpát-medence zsidóságának sorsát szólaltatja meg. „Kaczér Illés megírta számunkra saját életünk gyökereit" – írja Barzilay István a tel-avivi *Új Kelet*ben a regényről szóló kritikában (1956. szeptember 26.).

A fantáziaregényt és a történelmi regényt rokon szálak fűzik egymáshoz. *Az álomtelepes*ben beszélnek a nevek, a *Zsidó legenda* főszereplői Sulem (béke) és Malkele (királynő). A család múltjával, a menekülések útjával mindkét mű szereplőit jellemzi Kaczér. A földművelésbe kezdő Sulemet is kigúnyolják a helybeliek, a parasztok. A *Szól a kakas már* című dal *Az álomtelepes*ből sem marad ki. Jisajt is, akár Sulemet, jobban lekötik belső gondolatai, mint a környezetével folytatott beszélgetések, Braha is megérzi a közeledő vészt, ahogy Malkele, a diófa a magyar falu kocsmárosának, Sulemnek a kertjében is jelkép. A mocsár meghódítása, illetve hasznosítása központi szerephez jut mindkét cselekményben. A zsilipépítés estéjén az álomtelepesek énekbe, táncba torkolló együttléte előképe is lehetne a *Zsidó legenda* ötvári (az író szülővárosa, Szatmár neve a regényben) zeneestjének, ahogy a zsidó hagyomány írott és szóbeli örökségére utaló motívumok már a fantáziaregényben is jelentkeznek, hogy kiteljesedjenek a történelmi regényfolyamban.

Országutak népe írójának tartja egyik kritikusa Kaczért, és ő maga is azt vallja: „Az országutak népét és az országút népének énekeit énekeltem és éneklem még ma is." (*Hatikva*, 1951. november 2.) Országutakon jár a *Zsidó legenda* is. A magyarul írt regény első két kötetét először angolul adják ki könyv alakban (London, 1947, 1949). Magyarul a Buenos Airesben megjelenő magyar nyelvű zsidó lap, a *Hatikva* közli folytatások-

ban (első kötet 1950. szeptember 1. – 1951. augusztus 10.; második kötet 1951. szeptember 28. – 1952. szeptember 5.). A kétkötetes harmadik rész a tel-avivi *Új Kelet*ben jut el az újságolvasókhoz (1955. április 6. – november 25.). Könyv alakban az első kötet magyarul 1953-ban jelenik meg Izraelben, 1957-ben spanyolul Buenos Airesben, 1969-ben héberül Izraelben. A második kötetet 1953-ban ismét angolul adják ki New Yorkban, Izraelben magyarul 1954-ben, héberül 1972-ben. A *Zsidó legenda* harmadik részének két kötete magyarul az *Új Kelet* nyomdájából kerül ki 1956-ban. Magyarországon csak 2002-ben kerül az olvasókhoz a regényfolyam első két része közös kötetben, a kétkötetes harmadik rész mindeddig nem jelent meg Magyarországon, héber fordítása sincs.

Hosszú az út, amíg 1952-ben Kaczér Illés az országút látható végére, látogatóba érkezik Londonból Izraelbe. Októbertől decemberig változatlan lelkesedéssel, ünnepléssel, szeretettel veszik körbe az írót régi barátai a kolozsvári *Új Kelet* korszakából, és új, izraeli ismeretlen ismerősei. Újságcikkek, rádiószereplések, szerzői estek követik egymást, minden eseményről beszámol az *Új Kelet* újságírógárdája vagy az ünnepelt író.

Már érkezésekor emlékezteti az *Új Kelet*ben megjelent hír az olvasót *Az álomtelepes* harminc évvel korábbi közlésére, a regényre, „amelyben ragyogó fantáziával rajzolta meg a szerző által sosem látott országban megtelepedett fiatalok életét" (1952. október 13.). Izraeli látogatása során többször visszatér a kérdés, milyennek látja Kaczér az évtizedekkel korábban megrajzolt vízió után a valóságot. Még alig látott valamit az országból, már választ ad az újság hasábjain: „Azt hiszem, fontos volna ebben az embrióállamban, amely készül az újfajta néppel megszületni, hogy valaki vagy több valaki bejárja az országot, és türelmesen végighallgasson mindenkit, akinek valami nyomja a bögyét. [...] Egy születő ország nem lehet azonnal boldog. És a boldogságot ne mérjük hollywoodi mértékkel. A happy end nem a vég, a happy end a kezdet. A kezdet, hogy az ország megszületett." (1952. október 17.)

Novemberben heteken keresztül ünneplik az írót a haifai, jeruzsálemi, tel-avivi, rehovoti szerzői esteken. Kaczér beszámol izraeli élményeiről, felolvas műveiből, emlékeket elevenít föl. Az esteket Marton Ernő bevezetője nyitja meg, Rózsa Marika szaval Kaczér-verseket, Rónai András és Kálmán Aladár részletekkel lép fel az író *Gólem ember akar lenni* című drámájából, a műsorokban szerepet kap Rosenfeld Sándor, Avigdor Hameiri, Jámbor Ferenc is.

Marton Ernőnek a szerzői esteken elhangzott bevezetőjéből néhány részlet megjelenik az *Új Kelet*ben (1952. december 19.). Kaczért tartja az első olyan magyarországi zsidó írónak, aki szakít mások kínos és hasztalan erőfeszítésével, a zsidó írók betegségével, az öntagadással. Tehetségéhez já-

rul szülőhelye hagyományőrzése, családi öröksége, fiatalkori elmélyült tanulása, ennek eredményeként a zsidó hagyomány műveinek kiapadhatatlan forrásává vált. Marton áttekinti az író pályáját, *Az álomtelepes* az erdélyi cionista ifjúsági mozgalom hatására született, a *Zsidó legendát* életműve csúcsának tekinti. Két vezérlő csillaga (ahogy a prófétáké is – írja Marton Ernő) a jobb és igazságosabb társadalom és a zsidó nép nemzeti jövője. Hosszú útja során hétszer kellett hazát cserélnie, holott „kezdettől fogva és szíve szerint csak egyetlen hazája volt: Erec-Izrael. Ennek a hazának szóltak álmai, vágyai és művészlelkének legszebb virágai. Ezt az ő egyetlen és igaz hazáját csak most láthatta meg először, hatvanöt éves korában."

Miután országszerte több ezren hallgatták a szerzői esteket, egy névtelen újságíró a közönség és a pódiumra lépő író kapcsolatát jellemzi személyes szemszögből. A közönség soraiban nem magyarok ültek. „Persze hogy nem magyarok, holott Kaczér Illés magyarul ír és magyarul beszél, akik meg a nézőtéren ülnek, magyarul olvasnak és magyarul – hallgatnak. Mégsem magyarok. Igaz: nem is zsidók a szó szoros értelmében. Egyszerűen – vagy talán komplikáltan – magyar-zsidók. Emberek úton-útfélen. Útközben, átmenőben. Sem itt, sem ott, hanem valahol a középen. Soha, sohasem már teljes odaadással, soha, sohasem már teljes felolvadással." De a Kaczér-estek varázsa épp a teljes egybeolvadás volt.

> Olyan irodalmi élmény, amely csak nagyon ritkán jut osztályrészül a magyar nyelvterületekről való izraeli zsidóknak. Mert Kaczér Illés ennek az „útközben"-nek, „átmenőben"-nek a legnagyobb poétája. [...] Terjedelmes műveltségének a kincstárából a közlés művészetének tökéletes eleganciájával és könnyedségével egy regényre, egy színdarabra, egy novellára és egy versre való ötletet, eseményt, feszültséget és poézist szórt szét órákon keresztül a pódiumról, s attól a perctől kezdve, hogy kijött a színpadra, egészen addig, amíg utoljára meghajtotta magát, a bűvölet egy percre sem szakadt meg a nézőtéren. (1952. december 1.)

Az előadóestek ezzel befejeződnek, de az író ünneplése még nem. A HOH új kezdeményezése a vasárnap esti teaestéllyel összekötött kultúrprogram a tel-avivi Tiferet kávéházban, (talán) ennek nyitányaként rendezik meg a kávéház összes termeiben Kaczér búcsúestjét. Az est példátlan sikeréről 1952. december 9-én számol be az *Új Kelet*. Több százan gyűlnek össze, az asztalok mellett már nem mindenkinek jut hely, állóhelyből sincs elég, hangszóróval közvetítik a bent elhangzottakat az utcán összegyűlt érdeklődőknek. Sauber Sándor méltatja Kaczér munkásságát, és a kérdésre: „izraeli írónak tekinthető-e az, aki idegen nyelven külföldön zsidó tárgyú témákról ír", igenlő választ ad, mert Kaczér Illés, bár külföldön él, „minden

idegszálával és művének minden sorával országunkhoz van kötve". Kaczér izraeli látogatása epizódjait mondja el, a képzelet (*Az álomtelepes*) és a valóság közti különbségről beszél, meghatottan köszöni a fogadtatást.

A búcsúesten is említik, hogy visszavárják Kaczér Illést, remélik, hogy legközelebb nem látogatóba, hanem véglegesen érkezik Izraelbe. Erre utal az Alexander Könyvkiadó hirdetése is az *Új Kelet*ben: „Amidőn Kaczér Illésnek, a kitűnő tollú legnagyobb magyar-zsidó írónak Londonba való visszautazása alkalmából jó utat kívánunk, az a reményünk, hogy mire vállalatunk kiadásában a Kaczér-sorozat első két kötete, *Ne félj, szolgám, Jákob* (március elején) és *Jerichó ostroma* (júniusban) megjelenik, véglegesen körünkben, izraeli polgárként üdvözölhetjük. Alexander Könyvkiadó Vállalat, Tel-Aviv." (1952. december 19.) Az író hazatérését műve készíti elő.

Mielőtt Kaczér visszatérne Londonba, az izraeli rádió magyar adásában mond búcsút, bántja, hogy állandóan emlékeztetik a távozásra, de el kell hinnie, hogy valóban elhagyja „a hetven nyelven éneklő, vitatkozó, veszekedő és káromkodó izraeli embert a hetvenből egyetlenegybe torkolló kedvességeivel". Minden ismerősként fogadta Izraelben, a találkozás újdonsága után meghallotta az emberek panaszszavát, de az ifjúság csökönyös akaratát is, amivel a ma és a holnap országát építi.

Az izraeli látogatás emlékeit Kaczér a *Hatikva* olvasóival is megosztja, 1953 elején többször is visszatér a dél-amerikai lap hasábjain izraeli emlékeihez. A szülők nemcsak a nyelvet tanulják a gyerekeiktől, a gyerekek nevelik és szoktatják a szülőket az épülő ország elvárásaihoz. A mosoly, a megelégedettség és a panaszáradat, a megoldásokat kereső türelmetlenség sürgeti az országépítést.

1959 elején (január 23. – február 20.) Kaczér három részletben közöl az *Új Kelet*ben teljes oldalt betöltő beszámolót második izraeli látogatásáról – Londonból. A beszámoló álmélkodva sorolja fel a rövid hat év alatt történt változásokat. Az építkezés elhallgattatta a sakálok éji szerenádját, a világ minden tájáról „ideszaladt" zsidók *galut*ból ismert típusát csak elvétve találta, az országot a „nép" építette.

A nép trópusi vászonkalappal a fején állt az állványokon, hordta, csapkodta a maltert, dobálta a téglát, fűrészelte a gerendát, málhát cipelt, talicskát tolt, csöveket hegesztett, feltörte a kövezetet, rakta le a kábelt, létrát támasztott a villanyoszlopnak, lábán az akaszkodó vassal mászott fel a telefonpóznákra, vezette az autóbuszt, peckesen ült a ficánkoló rendőrlovon, vagy gyalogosan, himbálva karját, szabályozta az utcai forgalmat, és esetleg revolverrel a kezében üldözte a betörőt. [...] A zsidók pedig ültek a bódéikban, az üzleteikben, a tanházaikban és a templomaikban, *gázoszt* árultak, sefteltek, talmudizáltak és imádkoztak.

Kaczér Illés házuk kertkapujában, Ramat-Hen, 1961. október 10.

Újabb látogatása alkalmával a változást keresi és találja mindenütt. A Jeruzsálem hajón érkezik Haifába, a Theodor Herzl hajón tér vissza Európába, kiváló tengerészekkel hozza össze a sors, a *kibuc*ban pedig kiderül, a tudományos munkát a *haluc*i munkával felcserélő nagyapának unokája visszatér a felsőfokú tanulmányokhoz. A *galut*i viccnek Izraelben nincs közönsége, a szűkre méretezett lakásokban több generáció is elfér, ha a kint maradt szülőket a család Izraelbe hozhatja. Az izraeli ifjúság elhíresült neveletlenségét is megcáfolja saját tapasztalataival, és megrendülve hallgatja gyerekek, szülők elbeszéléseit a háborúk okozta gyászról. Jelen van a Kneszet alapkőletételénél, és hiányolja, hogy az alapkőben elhelyezett okmányon nem jutott hely „az ismeretlen katonának, a matróznak, a munkásnak, a parasztnak, a kiskereskedőnek és a hivatalnoknak, magyarán a népnek is ott kellene szerepelnie a névsorban, mintegy demonstrálásul, hogy Izrael, amely új parlamentjét építi, a teljes demokrácia országa". Elámul a gyors és látványos változásokon: a térképet „telepotyogtatták" új településekkel, épül a tel-avivi kultúrpalota, a piacon minden kapható, a citrusfélékből mindig újabb nemesített fajták gazdagítják a kínálatot. Hogy a különcökről is szó essen, felfigyel az ugyanott, ugyanabban a pózban mindig újabb könyv olvasásába elmélyülő koldusra: „Új típust kellett köszöntönöm benne, az izraeli kultúrkoldust."

A második izraeli út prózai feladata: megtalálni a végleges otthon. Kaczér barátok és rokonok segítségével végigrohanja az országot, és rátalál arra, amit keresett: „megtaláltam végre Ramat-Henben, egy-két buszdö-

Kaczér Illés 75. születésnapját köszöntik, Tel-Aviv, 1962

cögésnyire Tel-Avivtól a nekem való házat. Különös elégtételemül szolgált, hogy programon kívül jártam egy helyen, amely ötvenkettő őszén még nem volt rajta a mappán, és ma már virágzó kertváros." Kaczér Illés a harmadik és végleges izraeli útra készül, amikor „mint az ország társtulajdonosa" végigszáguldhat a „hosszú-hosszú országúton Ramat-Hentől Danig, Dantól Eilatig".

Az álomtelepes hazatér.

Ilana Rosen

A „másfél" és a második generációs magyar hátterű prózaírók Izraelben

Az utóbbi néhány évtizedben az izraeli irodalmi és kulturális alkotásokban gyakran találkozunk a kortárs alkotók *galuti* életével és világával. Az arab országokból érkezett írók közül egyesek visszatérnek az arab kultúrához, amelyben szüleik vagy ők maguk felnőttek, a közép- és kelet-európai hátterű írókat a holokauszt, az *alija*/bevándorlás foglalkoztatja, vagy a beilleszkedés kezdeti nehézsége, amelyet szüleik vagy ők maguk átéltek. Ugyanez vonatkozik a magyar hátterű írók vagy utódaik műveire, ezekről a művekről szól ez a cikk.

A magyar hátterű izraeli írókról és költőkről összeállított teljes listámból csak néhányat említek, öt generációt: a 19. század végén, a 20. század elején született előfutárok, *halucok*, például Avigdor Hameiri és David Giladi. Az első generáció tagjai, akik az 1910–20-as években születtek, Szenes Hanna és Kishont Ferenc, a képzőművészek, Shraga Weil, Smuel Katz, Zeev és Dos. A harmincas és a negyvenes évek elején született „másfél" generáció, például Itamar Jaoz-Keszt, Joel Hoffmann, Judith Rotem és David Giladi Izraelben született lánya, Shulamit Lapid. A második generáció a negyvenes évek közepe és a hatvanas évek közepe között született, Agi Mishol, Miriam Neiger-Fleischmann és Suzane Adam külföldön született, Jael Neeman és Eszti G. (Goldstein) Haim, Izraelben. A harmadik generáció a hetvenes-nyolcvanas években született, őket a Budapesten született Tarbay Dávid képviseli, akihez hasonló szinte alig van az izraeli kultúrában, mert ennek a generációnak a tagjai már eltávolodtak a magyar háttértől.

A generációk közül fontos tisztázni, mit jelent a Magyarországról származó holokauszttúlélő „másfél" generáció tagjának, Susan Rubin Suleiman amerikai irodalom- és művelődéstörténésznek a terminológiája: „másfél" generáció („The 1.5 generation"). Ehhez a nemzedékhez tartozik, aki átélte a holokausztot, de nagyon fiatal volt, és szinte egyáltalán nincs saját emléke, ezért a szülők és a rokonok emlékeire támaszkodik. Ezt az emléket vagy emlékezetet a magyarországi túlélők második generációjához tarto-

zó amerikai Marianne Hirsch történész és irodalomtörténész utóemléknek („Postmemory") nevezi.

A kortárs izraeli irodalmi és művelődéstörténeti kutatások többsége továbbra is ellentétpárokon keresztül vizsgálja az izraeli társadalmat és ezen belül az irodalom és művészet területén működő alkotókat, például askenázi és szefárd (vagy előbb érkezők és újak/*olék*) – olyan ellentétpárok, amelyekre korábban talán szükség lehetett, hogy megörökítsék a szefárd alkotókat és műveiket, mert az askenázi és az Izraelben született társaiknál kevesebb figyelmet fordítottak rájuk, de manapság ezek az ellentétpárok nehezen tudják kifejezni az alkotások gazdagságát, mindazt, ami a két nagy csoportba és a hozzájuk tartozó alcsoportokba tartozik. Csak kevesen foglalkoznak az egyes elkülönülő csoportok írott, kanonikus irodalmával, például Jigal Schwartz *Ashkenazim: Center vs. East* című könyve [a héber könyvcímek helyett a címek kötetekben olvasható angol fordítását használjuk] és az osztrák–magyar, illetve az egyiptomi hátterű irodalommal foglalkozó munkám. Ezzel szemben az egyes országokból érkezők közül évek óta sokan foglalkoznak, például Haia Bar-Jichak a lengyel, Hagar Salamon az etióp, Esther Schely-Newman a tunéziai, Vered Madar a jemeni, Nina Pinto-Abecasisnak a marokkói Tetuán, Miri Yousov-Shalom román irodalommal és népi kultúrával – és a sor még folytatható. De általában az írott irodalom tanulmányozása, ellentétben a népi irodalom vizsgálatával, nem fordít kellő figyelmet azokra a részletekre, amelyek az egyes országokból érkező írók műveiből kiolvashatók, nem is beszélve az azonos országból származók különböző társadalmi és kulturális hátteréről, például társadalmi helyzetéről, vallásgyakorlásáról, politikai hovatartozásáról, ereci lakóhelyéről (*kibuc*, *mosav*, kis- vagy nagyváros), nemi identitásáról – és még sorolhatnám. Ez után a rövid áttekintés után ebben a cikkben a „másfél" és második generációs magyar hátterű izraeli írók történeti-életrajzi elemeket feldolgozó prózájából néhány visszatérő témakört mutatok be.

A magyar hátterű írók irodalmi és időnként tényirodalmi művei hasonlók a lengyel hátterű izraeliek munkáihoz, például Alona Frankel önéletrajzi trilógiája, a *Girl* (2004), a *Teen* (2009) és a *Woman* (2012) című kötetek, Aliza Olmert *Slice of the Sea* (2001) című, Cipora Rosensher Dolen a *We Will Rest* (2009) című és Relli Robinson *Raking Light from Ashes* című (2011) könyve tisztelgés a szülők nehéz emlékei előtt. Eszti G. Haim *Corner People* (2013) című regénye nagyrészt valós történetre épül, a szerzőt megszemélyesítő hősnő, Dvori egy alig működő családban nő fel, az anya lelkileg sérült, az apa alkalmi nők karjaiban talál vigaszt, a nagymama a család nehéz helyzetében a „felelősségviselő felnőtt", de képtelen melegséget nyújtani két unokájának, Dvorinak és kisöccsének, és még néhány

nagyszülő és nagybácsi figurája, köztük a nagynéni, Eszti, akiről még lesz szó. Gyerekként Dvori úgy gondolja, csak neki van a holokausztban történt dolgok után sérült lelkű, megzavarodott anyja, csak amikor felnőttként az egykori szomszéd gyerekekkel beszélget, akkor érti meg, hogy csak egy volt a sok gyerek közül, akinek a szülei a holokauszt után örökre sérültek. Dvori szavaival élve: „Aiala [a szomszéd barátnőjének anyja] nem volt rendben, ahogy az osztály királynőjének, Naamának és helyettesének, Anatnak az anyja és a mozgalomban a szépfiú Elié sem, és még sokan mások. Elnémultam. Auschwitz negyed, Birkenau sarok, mondtam végül. Mindenki titkolta megzavarodott anyját. Mindig azt hittem, én vagyok az egyedüli."

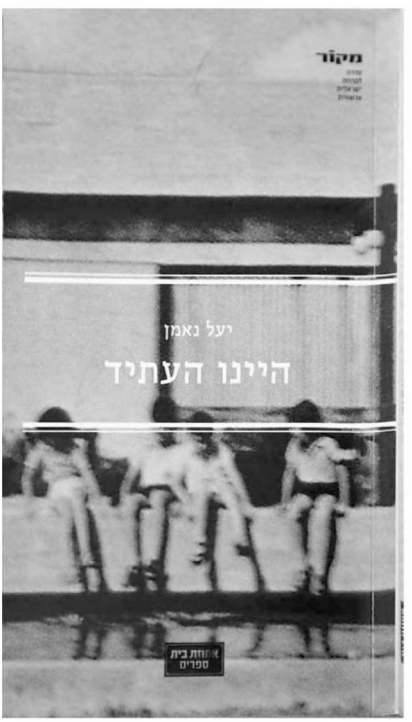

Jael Neeman: *We Were the Future*

Ahogy kiderül az irodalmi és filmművészeti alkotásokból és a pszichológiai tanulmányokból, bár a holokauszt emléke erősen jelen volt a holokauszt és az *olék* második generációja felnőtté érésében, életében, de ez az emlékezet cenzúrázott, részleges, töredékes volt, és bár a második generáció a szülők otthonában ezzel nőtt fel, mégis csak felnőttként és csak néhányan képesek megérteni és feldolgozni az ott hallott, látott szavakat és jeleneteket. Jael Neeman, Eszti G. Haim és Jigal Schwartz munkáiból látjuk, hogy a szülők holokausztban elszenvedett traumái nemegyszer a későbbi életük furcsa viselkedésében, tevékenységzavarában, mulasztásaiban és időnként a gyerekekkel szemben megnyilvánuló agresszivitásban jut kifejezésre. Neeman műveiben (különösen a *We Were the Future* című személyes dokumentumregényben, 2011) és G. Haim írásaiban (különösen a *Corner People* című regényben és részben még inkább rövidebb írásaiban, a korábban kiadott elbeszéléskötetekben) a lelki betegség anyáról lányára, a második generációs írónő hasonmására száll.

Az apák ezekben a művekben szintén sérültek és sérülékenyek, de nehézségeik és problémáik kevésbé hangsúlyosak az anyák gondjainál – akár azért, mert az apákat a család megélhetésének biztosítása köti le, és kevés-

Jigal Schwartz: *A Hungarian Chorus*

bé vannak jelen a család életében, akár azért, mert lelkileg ellenállóbbak az anyáknál (vagy fontos nekik, hogy a család ilyennek lássa őket), akár azért, mert találnak maguknak itt-ott másik társat. Ezzel szemben Jigal Schwartz *A Hungarian Chorus* című regényében (2014) és Ruth Almognak Jigal gyerekkoráról és a Schwartz családról szóló rövid elbeszélésében, *Dwarfs Pajamas* (az *Artistic Emendation* című kötetben, 1993) és ezzel az elbeszéléssel „levelezik" Schwartz regénye – mindkét szülő sérült, és bántalmazza a gyerekeit. Ez jól látható Noa Aharoni *Shadows* (2017) című dokumentumfilmjében, amelyben elkíséri Schwartzot és más túlélők gyerekeit felcseperedésük tényleges és szellemi vidékére.

Talán a hibátlan és támogató szülőfigurák hiánya miatt, talán azért, mert a család elszakadt minden számára ismerttől, amikor a holokauszt után elhagyta Európát. Az említett művekben többször is megjelennek, és ahogy jöttek, el is tűnnek távoli, egzotikus, rejtélyes rokonok és viharos élettörténetek. Nem meglepő, hogy a feladatokat kevésbé ellátó anyához hasonlóan ezek a figurák a legtöbb esetben nők. Judith Rotem *Loved So Much* (magyarul 2003) és Eszti G. Haim *Corner People* című könyveiben felbukkannak, és ideiglenesen bekapcsolódnak a családi életbe a nagynénik vagy a regény hősnői. A *Loved So Much* című regényben Gabriella nagynéni, a főhős Noémi apjának a nővére ifjan megpróbált Izraelben élni, de végül harmadik férjével Nyugat-Németországban kötött ki. Shoshi Breiner *Hebrew Love* (2006) című könyvében is a hősnő időnként nővére családjánál időzik.
A *Corner People* című regényben pedig Eszti nagynéni, Dvori anyjának a húga váratlanul jelenik meg a családnál, és egy ideig együtt él vele. A családi beszélgetésekből kiderül, hogy hátrahagyott egy fiút vagy lányt, ám a gyerek apjáról egyetlen szó sem esik.

A magyar hátterű szülők gyerekeinek könyveiben említett nagynéniszerep érdekes változata a *Dwarfs Pajamas* című elbeszélés. Schwartz

Judith Rotem: *Loved So Much*

A Hungarian Chorus című könyvében elbeszélt élettörténetétől eltérően Almog hozzátett Schwartz történetéhez egy képzeletbeli, Magda nevű nagynénit, a családanya lánytestvérét. Megérkezik a családhoz, és gondozza az elhanyagolt és erőszakos apa fenyítésének kitett gyerekeket, miközben anyjuk hosszabb időre alkalmi férfi és/vagy valamiféle családi kapcsolat miatt elhagyta őket. Magda nagynéni alakja eltér az egzotikus és szexis nagynénifiguráktól Rotem és Haim G. könyveiben, s pszichológiai és emberi képességekkel megáldott, befogadó, céltudatos, támogató anyaként tevékenykedik nővére elhagyott családjában, jó lett volna a gyerekeknek, ha csak egy kicsit is ilyenek lennének a szüleik. A nagynéni jelenléte a *Dwarfs Pajamas* című elbeszélésben valamiféle negatív képet nyújt a nővéréről, a gyerekek anyjáról, mivel a nagynéni akkor érkezik hozzájuk, amikor nővére eltűnik, és elmegy, amikor nővére hazatér; és miközben Magda nagynéni hiányzó testvérénél tartózkodik, világossá teszi a gyerekek apja számára, hogy csak a gyerekek anyjának helyettesítésére érkezett, nem pedig a felesége helyettesítésére, és más dolgokban is helyére rakja, határozottan vagy empátiával, mikor mire van szükség.

Mindkét regényben, Rotem *Loved So Much* és Haim G. *Corner People* című könyvében az egzotikus nagynénik tartózkodása izraeli családjuk körében vagy közelében, egyáltalán a létezésük, felidézi a hősnők szüleinek emlékeit, és a gyerekeiknek szóló nehéz és ítélkező szavakat, burkolt utalásokat is, mivel a nehéz időkben ezek a nagynénik a szépségüket és a testüket különféle „jó" dolgokra használták, de csak önmaguknak, más családtagoknak nem, pedig azok is védelemre és segítségre szorultak. De akad olyan regényfigura is, mint a *Hebrew Love* nagynénije, aki arról panaszkodik, hogy a nehéz időkben a paraszt, aki őt és családját bújtatta, szexuálisan bántalmazta, de családtagjai minderről nem akartak tudomást venni.

Akármi volt a múltjuk, az izraeli család gyermekei tisztelik és csodálják ezeket a nagynéniket, mert a zavart, a mindennapokban nehéz vagy őrült és kegyetlenkedő szülőkkel szemben figyelnek, együttéreznek a gyerekkel, gondoskodnak róluk, és még valamiféle romantikus, bár kissé neurotikus hangulatot is hoznak magukkal. Az ötvenes-hatvanas évek izraeli kultúrájában a nagynénik a magyarországi zsidók magyarországi vagy közép-európai (Izraelen kívüli) életét élik, folytonosan vándorolnak. Velük szemben az állandónak választott helyen (Izraelben) a feszültséggel és a családtagok vitáival teli élet szürke és traumatikus.

A nagynénik figurájának témakörét folytatva, amint azt Horváth Rita kimutatta a magyar szerzőknek a második világháború és a holokauszt után is Magyarországon élő zsidó családokról szóló műveiben, az összeomlott túlélőcsaládokat mitikus kifejezésekkel ábrázolják, láncszemnek az évtizedekkel vagy évszázadokkal korábban élt apák láncolatában. Ebből az következik, hogy a holokaussztúlélőkről szóló magyar regényben a holokausztban meggyilkolt családtagok hiányát kitöltik azzal, hogy a múltba, a valódi vagy elképzelt rokonok, egy családtag vagy egy nemzethez tartozó társ felé fordulnak, és történetileg is kifejezik az időt vagy az időtlenséget. Ezzel szemben a holokaussztúlélő és a fiatal Izraelbe érkező, növekvő családokról szóló izraeli regényben a családtagok hiányát megtöltik az akár Európából, akár Izrael más vidékeiről érkező, majd távozó nagynénik lelki és szellemi értelemben is; ezek a nagynénik, minden hiányosságuk ellenére, még mindig képesek valamit pótolni abból, ami a törődő szülőfigurából a fiatal izraeli rokonnak hiányzik.

A magyar hátterű izraeliek későbbi generációinak egyes regényeiben a szereplők elutaznak Magyarországra, illetve más közép-európai országba. Sosi Breiner *Ariadne* című könyvében (1990) a holokauszt és az *olék* második (és/vagy „másfél") generációjához tartozó Avner megpróbálja felidézni saját és családja életének eseményeit, kora gyerekkorát a holokauszt árnyékában, mindezt egy levél nyomán, amelyet egy idős ember küldött Csehszlovákiából a Jad Vasembe Avner ügyében. Suzane Adam gyerekkorában, a hatvanas évek közepén érkezett Izraelbe Erdélyből, *Stolen Property* című regényében (2009) saját családjának történetét dolgozta fel. Egy idős holokaussztúlélő elhagyta romániai otthonát, öregkorában megpróbálja visszakapni a házát, de ott évtizedek óta egy népes cigány család él, és ha az öregnek sikerül visszaszerezni a házat, a cigány család otthon nélkül marad. Közben az író élénken szemlélteti a cigányok világát és környezetüket, festői és színes nyelvüket héberül, ehhez hasonlót máshol nem is hallunk. Ora Ahimeir anyja életéről szóló, *Bride* című regénye (2012) a valós tényeket fantáziával egészíti ki. 1939 őszén anyja Magyar-

országra megy a *halica* szertartásra első, magyarországi férje halála miatt, akit 1938-ban Cfatban lőttek le „a nagy arab lázadás" során, esküvőjük után négy nappal. Ezen az úton a fiatal özvegyasszony először és egyetlen alkalommal ismeri meg, ki lehetett volna a magyarországi zsidó családja, ha a férjét nem gyilkolják meg, és az egész látogatást áthatják a tragikus elemek, az özvegy menyasszony katasztrófája és az európai és ezen belül a magyarországi zsidók holokausztja miatt, ennek már vannak jelei az özvegyasszony-menyasszony útja közben.

Ora Ahimeir: *Bride*

Judith Rotem *When Will You Come to Me* (2012) című regénye központi történetének nagy része is Európában, a 20. század végi Németországban játszódik, ahova egy ultraortodox, lányaik kiházasítása miatt eladósodott izraeli házaspár érkezik egy zsidó öregotthonba dolgozni, hogy az adósságát visszafizesse, de a férj hamarosan összeroppan, visszatér Izraelbe. Felesége, Sulamit Németországban marad az anyja mellett, aki ebben az öregotthonban él, és egy új, alternatív világot épít a maga számára izraeli élete helyett.

A művek egy részében a világ más-más pontjain élő családtagok levél útján tartják a kapcsolatot. Rotem *Loved So Much* című művében Noémi kapcsolata öreg nagynénjével, Gabriellával akkor kezdődik – pontosabban megújul, mivel Noémi gyermekkorában ismerte nagynénjét –, amikor levelet kap tőle a németországi öregotthonból, ahol akkoriban élt. Rotem későbbi, *When Will You Come to Me* című regénynek a középpontjába is levelek kerültek. A hősnő Sulamit régóta Németországban él, férje visszatér Izraelbe, ezért a családtagjaival levelezik, és a családtagok levelezéséből bontakozik ki a történet lényege. Sosi Breiner *Ariadne* című regényében a levelek fedik föl, elősegítik vagy hátráltatják a cselekményt, Avner korábbi életének titkait. Jael Neeman *Fire Inscription* (2013) című elbeszé-

Judith Rotem: *When Will You Come to Me*

léskötetében, a *The Option* című történetben az anya elmondja életét gyerekkorától az elszegényedett magyarországi családban a holokauszton át öregkori kríziséig az észak-izraeli *kibuc*ban. A gyerekeinek írt levelekből közben fény derül a megkínzott anya múltjának titkaira, aki kéri, életében ne olvassák el az írásait. A levelek, kéziratok és egyéb elküldött és megkapott, megfejtett vagy homályban, illetve titokban maradt írásbeli üzenetek ezekben a művekben a titokmentes történetvázat egészítik ki, mert nyilvánvaló, hogy a titkos vagy csak jelzett súlyos történeteknek szükségük van a saját szöveges világukra.

A „másfél" és a második generációs magyar hátterű izraeli írók valamennyi munkájában fontos tényező az emlékeikben élő magyar nyelv, amelyen felnőttek. De amikor szüleik anyanyelvét, hangzását és színét mutatják be, nem elég jelezni, hogy a magyar nyelvnek az izraeli nyelvek sokféleségében is külön helye volt, hangzása és a héberül beszélők furcsa kiejtése miatt nevetség és gúny tárgya volt, az írók amiatt is nehézségbe ütköznek, mert nincs rendezett ismeretük arról a nyelvről, amelynek dallamán nevelkedtek. Ezért a magyar nyelv – általában csak héber átírásban – helytelen vagy torz, és gyakran szórakoztató formában jelenik meg az írásaikban, mert az íróknak fogalmuk sincs arról, hogy olyasmit írnak, amit nem akartak.

Fontos megjegyezni, hogy az idegen nyelvek téves bemutatása más kultúrából, akár keletről, akár nyugatról érkező kortárs írók munkáira is jellemző, például a már említett lengyelországi szerzőkre vagy Szami Berdugo, Yossi Sucary és mások könyveire. Az idegen nyelvek téves használatának háttere, hogy az írók gyerekkorban hallották, de nem tanulták a nyelvet. A nem magyar hátterű írók, akik bizonyos távolságból írnak a magyar anyanyelvűekről, a nyelvet ismerő fordítók és szerkesztők segítségével elkerülhetik a nyelvi hibákat. A magyar nyelv pontos használatának örömteli példája Ahimeir *Bride* című, korábban említett könyve és rabbi Haim

Szabato *From the Four Winds* (2008) című műve is: az ötvenes évek végén egy jeruzsálemi *ole* negyedben tartott találkozó, majd évtizedekkel később egy magyarországi holokauszttúlélő és egy egyiptomi fiatal találkozása, aki a nemzeti vallási irányzat rabbija lett.

Nemcsak a magyar nyelv jut kifejezésre az izraeli „másfél" és második generációs magyar hátterű írók műveiben, hanem az életmód és az életstílus is, amelyet az írók szülei magukkal hoztak az eredetországból. Az ételek, a ruházat, a ruhakiegészítők és -díszek, a háztartási cikkek és kegytárgyak fontossága meghaladja a figurák körül nekik szánt feladatot vagy érzelmi súlyt, ezek a tárgyak és dolgok erőteljes és mondanivalóban gazdag motívumok. Az izraeli–magyar élettérről leginkább felismerhető író kétségtelenül Judith Rotem. A következő részlet a *When Will You Come to Me* című regényből az izraeli–magyar élettér ábrázolásának fontosságát példázza, és azt, hogyan járult hozzá műveivel a magyar hátterű izraeli írók kulturális világának bemutatásához az izraeli kulturális palettán:

> Szülés után Sulamit a szülei otthonába ment pihenni a csecsemővel. Anyja száraz vajas aprósüteményt sütött neki, hogy szomjas legyen, igyon és szoptasson, és az anyai érzések ébredésével magyar ízeket főzött neki: tartalmas leveseket, paradicsomos lecsót, cukkinit, paprikát és padlizsánt olajtól fénylő rántottával, főzeléket, karalábéból és burgonyából készült zöldségpörköltet, csirkepörköltet paprikás krumplival és hagymakarikákon sült resztelt májat. „Erre Aranka tanított engem" – mondta, miközben tálalt. A különleges ételek, az anyai gondoskodás és Szofi, a csöppség, aki úgy szopott, mint akinek az élete függ ettől, megerősítette testben és lélekben.

Annak ellenére, hogy vannak, akik Rotem műveit túlzottan feministának és egy zárt világ irodalmának tekintik, a kritikusok szerint a magyar–jiddis–keleti–ulraortodox élettér az övé. Ha megértjük a társadalmunk különböző csoportjait hitelesen ábrázoló irodalom fontosságát (az izraeli irodalom *kibuc*okról szóló művei a korábbi évtizedekben vagy katonaságélmény az elmúlt évtizedekben), Rotem munkája fontos opus a magyar hátterű izraeli írók között, és példázza az askenázi csoport különbözőségét is (erről Schwartz és mások is írnak, ahogy a cikk elején említettem).

Összegezve: ebben a cikkben felvázoltam a magyar hátterű „másfél" és második generációs, többnyire holokauszttúlélő írók egyediségét az izraeli irodalomban. Műveik mások műveihez hasonlók, párhuzamba állíthatók a más hátterű, askenázi vagy szefárd izraeli alkotókkal, mégis vannak sajátos vonásaik. Szembetűnő a prózai művek életrajzi vonatkozása: a holokausztemlékezet hangsúlyos helye az írók és szüleik életében és gondolko-

dásában; a magyar és/vagy közép-európai rokonok jelenléte és jelentősége a szereplők között; a rokonok vagy más személyek oda-vissza útja Izrael és Európa között; a levelek, naplórészletek és más kéziratok fontossága, az ezekből megtudható titkok vagy bizonytalanságok a cselekményben. A helytelen nyelvhasználatra is rámutattam, akár magyar–héber keverék nyelvnek is mondhatjuk. Mindezen keresztül mutatják be az írók és hozzájuk hasonló irodalmi figuráik eredetcsaládjának nem mindig örömteljes és boldog izraeli–magyar világát. Ahogy az idő haladt, ez a világ örökre elmúlt, a magyar hátterű izraeli írók műveiben mementónak maradt meg.

Héberből fordította Ligeti Zsuzsanna

Szalai Anna

Izraeli magyar színházak, 1953–1965

Az államalapítás után megnyíltak Izrael kapui, és a magyar anyanyelvű *olé*kkal megérkezett a szórakozni vágyó közönség és a szórakoztatást nyújtó színészek, énekesek, szavalók, rendezők is. Hozták magukkal a revü, a kabaré, a humor, a konferanszié jókedvre derítő hagyományát. Megfelelő pillanatban találkozott a színpadra vágyó, fellépő színész, énekes, előadó és a színházélményt áhító népes közönség. A pesti színház- és szórakozáskultúra még friss élményét könnyedén átültethették az újjáépülő otthon színpadaira.

Társadalmi eseményként harangozta be az *Új Kelet* 1951 elején a magyarországi *olé*k szervezete (HOH) keretében rendezett tel-avivi szerzői estet (Ohel-Sem, Balfour 30.). Kishont Ferenc az est szerzője, kitűnő színészek lépnek föl, Holbán Éva, az izraeli opera énekese, Rónai András színész, Heller D. Anna mozgásművészeti és táncstúdiójának növendékei. Az est rendezője, Pásztor Béla alig két éve érkezett Izraelbe. Társaik neve is egyre gyakrabban került a rendezvényeket ismertető hirdetésekre, meghívókra: Stephanides Ily, a kolozsvári színház egykori ismert művésze, Jurányi Pista színész, karikaturista, Sebor János csehországi színész, Gáti Dezső, a pesti Pinocchio könnyűzenei hangversenyiroda egyik alapítója. Faragó Sándor a temesvári színházból, Földes Joszef budapesti színiiskolai háttérrel, Werner Géza németországi színházi tapasztalatokkal, Rózsa Marika bécsi szereplések után érkezett.

Azelőtt Amerika volt a lehetetlenség hazája. Ma már Izrael. Aki hétfő este Lantos Olivér nagy reklámmal beharangozott début-jére várakozó, magyar nyelvterületről származó hatalmas tömeget látta és hallotta, az azt hihette, hogy a pesti körúton van, nem pedig a ramat-gani Rama mozi előtt. Ezt a benyomást megerősítette az a jól összeállított, könnyű fajsúlyú menü is, amit Gáti Dezső koncertrendező szolgált fel a zsúfolásig megtelt nézőtér közönségének. A magyaros menü több fogásból állott. Az előétel Filu kitűnő zenészekből kiválogatott dzsesszzenekara volt. Az izletes gulyásleves a fiatal, színészileg is kiforrott Rónai András szellemes

konferansza. A külföldről importált pecsenye természetesen a pesti rádióból jól ismert Lantos Olivér kellemes és mikrofonra igen alkalmas behízelgő baritonja, a desszert pedig Kishont Ferenc ötletektől sziporkázó slágermagyarázata volt. (*Új Kelet*, 1952. február 1.)

Az idézett cikket Werner Géza írta, az örökzöld Hacsek és Sajó jelenetek izraeli változatának szerzője és előadója (Sajó szerepében), társa a jelenetekben Kálmán Aladár, aki Hacseket alakította.

A közönség szórakozást, kikapcsolódást keresett, a bárok, vendéglők, *purim-* és *hanuka*bálok műsora az operettek, magyar nóták, műdalok, humoros jelenetek, revüszámok sokaságából válogathatott, előadókban nem lehetett hiány, a magyar nyelvű szervezetek rendezvényein fellépésre vágyódó *olé*khoz (artisták, táncosok, énekesek, komikusok, színészek) több felhívást intézett a magyar nyelvű sajtó: jelentkezzen, aki szereplésre kész. Ugyanakkor voltak olyan tapasztalt színházértő *olé*k is, akik messziről vágyódtak a színpad után, és társaik nevében is tiltakoztak, amikor az egyik társulat külföldi rendezőt szerződtetett, mintha Izraelben nem találhatnának elegendő tehetséget.

Újságírók, írók-költők jubileuma vagy új könyvük megjelenése is alkalom a színvonalas műsort kínáló művészi estekre. Az ötvenes évek elejétől folyamatosan találkozunk ezeken a rendezvényeken az egyre ismertebb és népszerűbb előadókkal, rendezőkkel, színészekkel, muzsikusokkal: Rónai András, Kishont Ferenc, Rózsa Marika, Fenyves Loránd, Lengyel Vera, Budai Miriam. Pásztor Béla, a rendező és/vagy a konferanszié rendezői és színészi tehetsége, anekdotázókedve, kimeríthetetlen irodalmi, zenei, színházi tudása hamar meghódította a közönséget. A pesti irodalom, humor nem csak a Hacsek és Sajó kettős izraeli párját hívta életre, az egyik rendezvényen Lampel Tamás (Tomi Lapid) és Pásztor Béla Karinthy nyomán az izraeli *Így írtok ti* összeállítást adta elő.

A szórakoztató műsorok programja, a fellépő művészek névsora néhány éven keresztül sikerrel működő, előadó és közönség között hamar szövődő és egymáshoz hűségesen ragaszkodó kapcsolatot jelez. A héber színházi előadást még nem látogató, kikapcsolódásra, szórakozásra vágyó magyar nyelvű közönség újabb és újabb alkalmakra várva lelkesen fogadta és támogatta a héberül még nem színpadképes művészek fellépéseit. A műsor ismerős, otthonos világot elevenített föl, miközben az előadói fórumokon alig tették meg az önálló stílusú, héber nyelvű kultúra felé az első lépéseket. Az új, bármely nyelvű *ole*közösség az előző *alijázó* nemzedék kulturális örökségével aligha talált közös nevezőt. Közönség és előadó is tudatosan vagy akaratlanul az új közös otthon új közös művészeti világának meg-

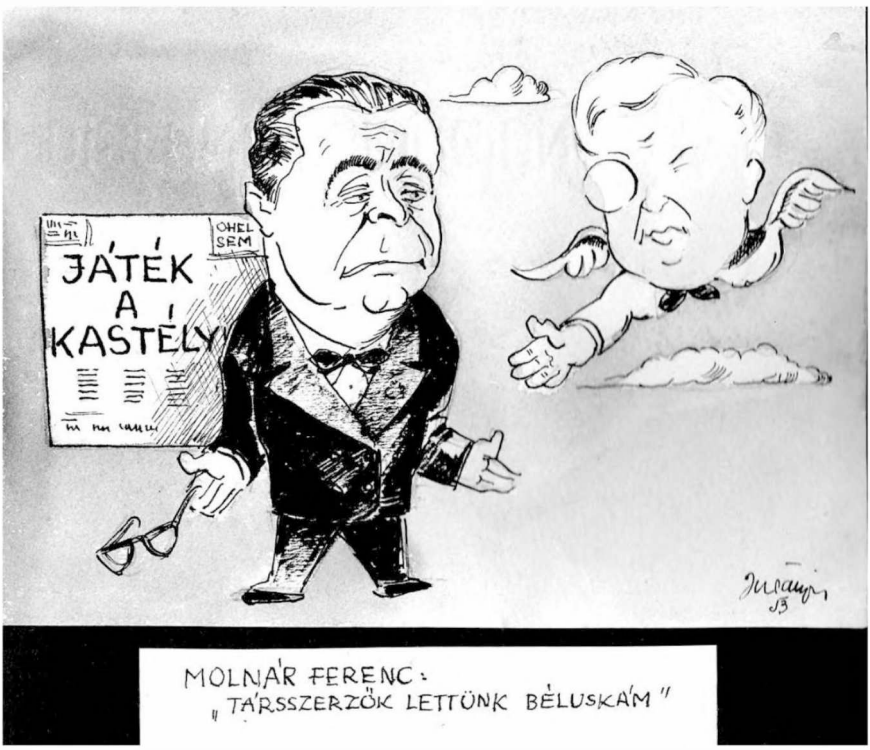

Jurányi Pista karikatúrája: „Társszerzők lettünk, Béluskám"

teremtésére törekedett – ezt hangoztatta mindkét fél: a héber nyelvhasználatról a sajtóban visszatérő, mindig újabb lendülettel viharzó szócsata türelmetlen nyelvvédői és az újjáéledő vitahullámokban az anyanyelvéhez ragaszkodó *ole* szempontjait hangoztatók is.

Amikor 1953. augusztus 27-én felment a függöny a ramat-gani Rama filmszínház színpadán, és Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című darabjával bemutatkozott Pásztor Béla magyar nyelvű színtársulata, a közönség ismert művészeket látott viszont a darabban, a korábbi rendezvények, kulturális események, irodalmi estek szereplőiből összekovácsolt együttest.

A zsúfolt nézőtéren állóhelyet is biztosítottak, pótszékeket állítottak fel, mégsem fért be mindenki. Az előadás osztatlan sikert aratott, ahogy a társulat újabb produkcióiról is elismeréssel szólt a magyar és a héber nyelvű sajtó, a játékot, a rendezést egyre több dicsérettel halmozták el.

Állandó színházépület nem létezett, a települések közti közlekedés kezdetleges volt, a magyar színház a héberül játszó társulatokhoz hasonlóan megfordult Izrael nagyobb és központi városaiban, vitte a szétszórt tele-

A doktor úr műsorfüzete

püléseken élő közönséghez a műsorokat. Mozikban, kultúrtermekben, közösségi házakban játszottak, ahol és amikor szabad teremhez jutottak, és biztosították a közönségnek az előadás kezdetére és végére érkező buszjáratokat. Felléptek Ramat-Gan, Tel-Aviv, Haifa, Netanja, Naharia, Jeruzsálem, Kiriat-Haim, Rison-Lecion, Beer-Seva, Mikdal-Askelon közönsége előtt, s közkívánatra megismételtek az előadásokat.

Újabb Molnár-darabok mellett (*A doktor úr*, *Az ördög*) az egyre sikeresebb magyar nyelvű színtársulat kabaréval is színre lépett. Revüműsor készült *hanuká*ra és *purim*ra, két külföldön ünnepelt darabot és két magyar vígjátékot is játszottak.

Bársony Rózsi izraeli vendégszereplésének felejthetetlen sikersorozata (1955 és 1956) Pásztor Béla társulatának és Gáti Dezső menedzserirodájának közös vállalkozása. Pásztor a szervező-rendező, a színtársulat tagjai az európai operettkirálynő partnerei. A magyar és a héber sajtó kísérte a művésznő izraeli diadalútjának állomásait. Többnyelvű dal- és táncparádéjában magyar és héber nyelvű előadókkal együtt játszott, majd Szilágyi László és Eisemann Mihály *Én és a kisöcsém* című operettjének kettős szerepét alakította. Az előadás fergeteges sikere után a darabot a héber nyelvű közönség és sajtó bámulatára héberül is eljátszotta – anélkül, hogy tudott volna héberül.

Jávor Pál izraeli vendégszereplése is a színházi élet kiemelkedő eseménye volt. 1956 augusztusában Jávor címszereplésével mutatták be Molnár Ferenc *Liliom* című darabját. Rózsa Marika a vendégművész partnere. A darabot Rónai András segédrendezői közreműködésével Jávor rendezte, a vendégszereplés ismét Pásztor és Gáti együttműködésének köszönhető. Pásztor mindig megilletődéssel írt Molnár Ferencről, meghatódott megbecsüléssel Jávor Pálról.

Bársony Rózsi és Sebor János

A *Liliom* magyarul (három évvel korábban héberül került színre a Habimában) a Pásztor-társulat szereplőivel került színre, és megelégedéssel töltötte el a magyar színház alapítóját: „nem volt hiábavaló fáradság ezt a kis együttest sok gond és munka közepette évek alatt is összekovácsolni, egybehangolni".

1953 augusztusa és 1957 októbere között Pásztor társulata tizenhárom produkcióval lépett a közönség elé. Igaztalanul vádolták azzal, hogy izraeli darabok színre vitelét csak ígérték, mert ahogy Pásztor írta, egy évad alatt az izraeli színházak is csak egyetlen eredeti héber nyelvű darabot vittek színre, és azt is „a mi" Kishont Ferencünk írta (1953). A magyar színház a héberül játszó színházakban is műsorra tűzött darabokat is játszotta, igazolva ezzel azt, hogy akár héberül, akár magyarul játszottak, a színházak a közönség elvárásához igazodtak.

A Pásztor-társulat évekig tartó sikersorozatát megzavarta egy intermezzo. Alighogy befejeződtek Bársony Rózsi első izraeli útjának végén a művésznőt búcsúztató ünnepségek, megjelent a hír a magyar nyelvű sajtóban: Új Színház néven együttes alakult. A Pásztor-társulat néhány régi tagjához új színészek társultak, és Stephanides Ily rendezésében egy másik Eise-

Pásztor Béla és Jávor Pál

mann-operettel (*Egy csók és más semmi*) léptek a közönség elé. Az előadást elismerő kritikát számos bíráló megjegyzés követte, majd el is hallgatott a sajtó az új társulatról.

„Pásztor Béla magyar nyelvű színjátszó együttese" 1957. augusztus 31-én a tel-avivi Ohel-Sem színpadán mutatta be az *Anne Frank naplóját* Feuerstein Emil fordításában, Pásztor rendezésében. A magyarul színre vitt darabot akkor már január vége óta műsoron tartotta a Habima héberül. A címszereplőt Rózsa Marika, a Frank házaspárt Stephanides Ily és Pásztor Béla alakította. Az éveken át folyamatosan játszó társulat egyre fokozódó sikerének méltó záróakkordja az előadás, az utolsó produkció minden korábbi sikert felülmúlt. Ahogy a műsorfüzetben olvassuk: „Nem csak szórakoztatni akarunk. Emlékeztetni is!"

Pásztor magyar színtársulata szétszóródott. Néhányan még föllépték újabb színházpróbálkozásokon vagy előadóesteken, voltak, akik elhagyták Izraelt, mások végleg búcsút mondtak a színházi életnek.

1956–1957-ben a magyarországi eseményeket követő *alijá*val új életre kelt és új irányt vett az izraeli magyar nyelvű színjátszás. Gáti Dezső rendezte 1957-ben a *purimi* kabarét (március). Az átmenetileg Izraelben tartózkodó Gommermann István írta feleségének, Boross Idának a dalszövegeket, Halmai Imre „virtuóz mókázó", a pesti színpadok kedvence most az izraelieket szórakoztatta a színházi produkció színvonalán előadott változatos, mulatságos számokkal.

Az *Anne Frank naplója* előadás kétnyelvű plakátja

Egy hónappal később a Déryné Színház egykori három színésze Optimisták néven vándortársulatot alakított, októberben pedig Pásztor Béla és Havas László vezetésével Vidám Színpad néven próbáltak magyar nyelvű állandó kabarészínházat létrehozni: a klasszikus magyar kabaré és az aktuális, csípős izraeli humor ötvözetét. Házi szerzőjük Gommermann, első műsoruk címe: *Humor a láthatáron – vagy egerek és egyebek.* A cím utalt az *Anne Frank naplója* előkészületeivel párhuzamosan, Greguss Zoltán vendégszereplésével, Gáti Dezső menedzselésével színre vitt *Egerek és emberek* előadására. A Vidám Színpad első produkciója végül *Szájkosár nélkül* címmel az Ohel-Sem színpadán került bemutatásra. A próbára meghívott újságíró beszámolója szerint kacagás, vidámság kísérte a zeneszámokat, bohózatokat, a Tel-Avivba átültetett pesti humort, a régi slágerek átköltött szövegeit. A rendező Pásztor Béla a korábbi *hanukai* és *purimi* program-összeállításhoz hasonlóan most is helyet talált a magyar kabaré klasszikusai és a klasszikus irodalom mellett az izraeli és a világpolitikai események szatirikus visszhangjának. A Vidám Színpadot huzamosan működő humorintézménynek tervezték, az előadásokon az első magyar nyelvű izraeli vicclapot árusították *Szabad Száj* címmel.

1957 decemberében joggal állapíthatta meg a magyar sajtó újságírója: burjánzanak a szatirikus színházak. A magyar nyelvű színházkísérleteket

A Rama egykori épülete Ramat-Ganban

a héber nyelvű Kék Színház és a Kishont igazgatásával létrehozott, Zöld Hagyma néven alakult színház kísérte. Kishont a hadsereg színpadának tagjaiból verbuválta társulatát: hét színész és egy tangóharmonikás adta elő az énekszámokkal kísért jeleneteket *Nagymosás* címmel. A januári bemutatót követő kritika kiemelte, hogy nem szatírát, hanem mulattató vígjátékot vittek színre: „elindul egy csapat ifjú, egy szál akkordeonnal, minden smink nélkül, *kibuci* egyenruhájukban és egyszerűségükben – ifjú szerzőjükkel az élen –, és megnevettetik Izrael népét".

1958 januárjában Pásztor elhagyta Izraelt, a magyar kabaré izraeli honosítása még folytatódott, a héber nyelvű próbálkozások mellett a Vidám Színpad is jelentkezett *Az elátkozott színház* című zenés műsorral. A szerzők sorához csatlakozott Kishont Ferenc is, a színészekhez Pásztor korábbi társulatának néhány tagja, és a helyszín ismét a magyar színházi események hagyományos törzshelye: a Rama mozi Ramat-Ganban.

Februárban egy újabb zenés, táncos kabaré is várta a közönséget, Sugár István Apolló kabaréja a *Nézze meg az ember* című műsorral: aktuális görbe tükör, humoregyveleg. A sikeres előadást októberben követte az Apolló kabaré zenés szatirikus politikai műsora: *Van, aki bevallja*. Az előadás érdekessége, hogy a konferanszié az újságíró Sauber Sándor volt. Novemberben *Ugye érdekli* címmel bohózatokat vittek színre, az előző műsorokkal

szemben most a Rama terme zsúfolásig megtelt. A magyar kabarékultúra hagyományait követték, aktuális körülményekre dolgoztak át jeleneteket, ismét a humoráról ismer, anekdotázó Sauber konferált.

Hosszabb szünet után, 1959 tavaszán Gáti Dezső legújabb vállalkozása, a Vidám Kabaré tehetséges színészeket szólított színpadra, Fellegi Tamás Budapestről (útközben szerzett olasz televíziós gyakorlattal) érkezett, de a társulat lelke a kritika szerint Rónai András és Kishont egyik darabja.

Néhány évnek kellett eltelnie, ameddig a sajtó az izraeli magyar színjátszás ébredezéseként köszöntötte egy olasz vígjáték magyar–izraeli miliőbe helyezett magyar nyelvű átdolgozását. A *Vörös rózsák* című, háromszereplős darabban Rónai András, Rózsa Marika és a szintén magyar anyanyelvű (eddig románul, németül, héberül játszó) Theodor Toma lépett színpadra a ramat-gani Ramában, majd az Ohel-Semben 1963 októberében. Frappáns jelenetek, aktuális közjátékok, váratlan szójátékok jellemzik Rónai rendezését.

A héber színház ismert színészei sikerre vitték a magyar előadást. Ugyanekkor jelentkezett a harmadik kabaré-összeállítással a Molnár Pál–

Rónai András a Habima előtt, 1964

Szenes Gizi házaspár zsebszínháza. Még 1965-ben is sikeresen szórakoztatták a közönséget a magyar kabaré klasszikusaival.

1965 szeptemberében Rónai András néhány tagú társulatával Molnár Ferenc háromfelvonásos, *Valaki* című vígjátékát állította színpadra a Rokokó koncertiroda rendezvényeként. A Rama moziban rendezett sikeres bemutató után a tel-avivi Ohel-Sem, majd Haifa, Netanja és Jeruzsálem is vendégül látta a darabot.

Az izraeli magyar nyelvű színjátszás két korszakát Molnár Ferenc-darabok foglalták keretbe. A hőskor, a Pásztor-társulat történetének nyitánya Molnár Ferenc egyik legismertebb darabja volt. A következő korszakot a Pásztor-színház és a héber nyelvű színjátszás elismert művésze, Rónai András társulata zárta egy alig ismert Molnár-darabbal.

Galia Bar Or

Kolb Jenő (1898–1959)

Néhány hónappal azután, hogy Kolb Jenő Erec-Izraelbe érkezett (1946), már részt vett a cionista mozgalom Hasomer Hacair csoportjának modern kulturális központot alapító konferenciáján. Kolb nemcsak részt vett a konferencián, hanem Avraham Slonszki, Lea Goldberg és Cvi Zohar mellett a központ egyik alapítójának számított. Egy hónappal a konferencia után kiadta az erec-izraeli modern művészet felé vezető útról szóló cikkét (1946. november 7.). Ez egy olyan művészetkritikusnak a cikke, aki ismeri a helyi művészetet, állást foglal, és hatást gyakorol.

Csupán tizenhárom évet töltött Kolb az izraeli művészeti életben, mégis döntő hatással volt a különböző művészeti területekre.

Kolb, ahogy megérkezett, művészetkritikusként jelentkezett. Három évvel később már az egyik legfontosabb, kiemelkedő színvonalú művészkritikusnak ismerték, aktívan közreműködött a művészek kulturális-politikai szervezeteiben. 1949 októberében kinevezték a Tel-Aviv Múzeum művészeti tanácsadójának. Az új feladatkörben és elsőrangú kritikusként természetesnek tartották, hogy az Új Horizont csoporthoz tartozó művészek Tel-Aviv Múzeumban rendezett második kiállításának megnyitására Kolb írt cikket (1949. október). A csoport művészei bíztak benne, és bizonyosak voltak abban, hogy művészi felfogásukat helyesen értelmezi. A Tel-Aviv Múzeum (1931-ben alapították a Dizengoff-házban) művészeti tanácsadóját 1952-ben a múzeum igazgatójának nevezték ki. 1952 márciusától vezette a múzeumot és rendezte a kiállításokat egészen 1959. szeptember 16-ig, amikor szívroham következtében elhunyt. Kolb igazgatása és Moshe Kaniuk hivatalvezetése idején a múzeum virágzott: kikristályosodott a kortárs múzeum jellege, megalapozták a gyűjteményt, létrehozták a Helena Rubinstein–múzeumrészleget (1959), és a múzeum beilleszkedett a magas színvonalú nemzetközi hálózatba.

Hogyan kerülhetett Kolb ilyen rövid idő alatt ennyire fontos pozícióba, amikor ugyanebben az időszakban régebben itt élő, és szintén kedvező tár-

Kolb Jenő, Givataim, 1947

sadalmi és szakmai kapcsolatokkal rendelkező művészetkritikusok is működtek?

Kolb Jenő 1898-ban született Sopronban, hagyományőrző zsidó családban. Az első világháború alatt tisztként szolgált a magyar hadseregben, megsebesült, egy golyó a bal vállán keresztül tüdősérülést okozott. Orosz hadifogságba került, és az emlékeit felidézve beszélt a lányának arról, hogyan találkozott a foglyok szóvivőjeként a barikádokon harcoló kommunista forradalmárokkal.

Kiszabadulása után, a húszas években a müncheni és a bécsi egyetemen tanult. Megismerkedett a korszak legjelentősebb művészettörténészeivel, Heinrich Wölfflinnel és Max Dvořákkal, egy széles látókörű, megalapozott és naprakész művészeti koncepciójú iskola vezető képviselőivel, és hatásukra Kolb a maga módján alakította ki saját művészeti felfogásának alapjait. Ezek a gondolkodók a bécsi iskolához tartoztak, szemléletük fontos lesz, amikor Kolb az izraeli művészettel találkozik. Tanulmányai idejéből hozott terminológiája, például a „forma autonómiája" vagy „az idő szelleme", illik az akkori, modernista áramlat felé forduló izraeli szemlélethez.

Kolb a művészeti ismeretek elsajátítása mellett kiváló szakmai gyakorlatot hozott magával Izraelbe az írás, a szerkesztés és a könyvkiadás területéről. A müncheni és bécsi tanulmányok után visszatért Budapestre, és 1930–1934 között Somló Béla kiadójában a havonta megjelenő *A könyv*

című (Magyar Könyvkiadók és Könyvárusok Szemléje) kiadványt szerkesztette. Később felvették a tekintélyes Singer és Wolfner Kiadóba művészeti szerkesztőnek (1935–1944). Többek között az *Új Idők* hetilap lexikonának (*Új Idők Lexikona*) kiadásával foglalkozott, a lexikon 1936 és 1942 között huszonnégy kötetben jelent meg; ezenkívül monográfiákat közölt magyar festőkről (Nyilas-Kolb Jenő néven). A szerkesztés, az írás, a kiadás terén szerzett széles körű tapasztalata és a kivívott szakmai elismerés is segítette a gyors beilleszkedést Erecben és vezető helyének megteremtését a kulturális fórumokon.

1939-ben Kolb csatlakozott a Hasomer Hacair szervezethez, ez fontos életrajzi és ideológiai mérföldkő. Nem az ifjúsági mozgalomba, hanem a Gordon-körbe lépett be, ez a magyarországi mozgalomban a Hasomer Hacair felnőttcsoportja volt. A Gordon-kör értelmiségi tagjai Budapest tehetős rétegéből kerültek ki, politikai szempontból is fontos volt, és nem csak zsidó körökben. A hitközségben Kolb képviselte a Hasomer Hacairt, és a kulturális osztály vezetője helyettesének nevezték ki. Ezekben a nehéz időkben így mélyült el zsidó-cionista identitása, és tevékeny lett a Cionista Szövetségben is. Akkoriban „zsidó ember" néven írta alá a cikkeit, elsősorban a Javne kiadóban, amely magyarul foglalkozott zsidóságot érintő kérdésekkel.

Kolb ekkor már túl volt a negyvenen, háborús rokkant és szívbeteg, lelkesítő és veszélyes időszakban csatlakozott a Hasomer Hacairhoz. 1944 márciusában az ifjúsági mozgalom tagjai illegalitásba vonultak, és mentőakciókat szerveztek. Kolb részt vett a Mentőbizottság munkájában és az illegális tevékenységben, főként iratok hamisításával foglalkozott. Ezek az iratok egyes területeken még érvényben voltak, szabad mozgást biztosítottak, életeket menthettek. Kolb a vezető csoport, a Hasomer Hacair vezetői és a földalatti mozgalom tagjainak útját és sorsát járta. Nála jóval fiatalabb barátai bíztak benne, és szoros kapcsolatba került zsidó vezető körökkel. A háború alatti illegális tevékenysége hozzájárult ahhoz, hogy Erec-Izraelben az ellenállót lássák benne, ez jól illeszkedett az akkori évek cionista közszelleméhez, légköréhez.

Kolb Jenő és családja a Kasztner-féle Bergen-Belsenbe irányított vonaton hagyta el Magyarországot. A nehéz tábori körülmények között Kolb a csoport kulturális és szellemi életét igyekezett fenntartani. Kolb és családja 1944. december 6-án megérkezett Svájcba, Kolb Jenőt beválasztották abba a csoportba, amely a svájci hatóságokkal és a nemzetközi testületekkel tartotta a kapcsolatot. Egy idő után viszonylagos mozgásszabadságot élvezett Svájcban, és a menekültcsoport nevében hivatalos tárgyalásokat folytatott a hatóságokkal. Svájcba érkezésekor a Hasomer Hacair tagjaként az Avraham Slonszki szerkesztésében megjelenő *Mismar* című lap levelezője lett,

Az Új Horizont kiállításmegnyitóján a múzeumban, balról Avraham Naton, Marcel Janco, Kolb Jenő, Jean Cassou, Aharon Kahana, Mordechaj Arieli, Joszef Zaricki, 1953

rövidebb-hosszabb cikkeket küldött az újságnak. Ennek köszönhette, hogy már érkezése előtt ismert volt a neve Erec-Izraelben.

Kolb 1946 májusában érkezett Erec-Izraelbe, a *Mismar* című lap szerkesztősége, Slonszki, Cvi Zohar és a Hasomer Hacair tagjai fogadták, akikkel már korábban Magyarországon kialakult a kapcsolata, és folytatódott Svájcból végzett újságírói munkájával. Ezek a kapcsolatok vezették a mozgalom sajtójához, és megteremtették az ideológiai hátteret a különböző kulturális és művészeti szervezetekben, amelyekben meghatározó alak lett. A Hasomer Hacair *kibuc*ai körül széles körű tevékenységet folytatott, igazi otthon volt ez számára, egy világkép megvalósulása. Különösen sokat tett a *kibuc* művészeinek érvényesüléséért, tanfolyamokat szervezett a *kibuc*tagoknak, rendszeresen tartott előadásokat a *kibuc*ok főiskoláján, a művészeti tanulmányok intézetében és más helyeken.

Avraham Slonszkival kialakult szoros kapcsolatán keresztül jutott a kulturális élet belső köreihez, elősegítette az 1949-től és még éveken keresztül az ország vezető művészcsoportjának, az Új Horizontnak a szervezését.

1952 márciusában, amikor a Tel-Aviv Múzeum igazgatójává nevezték ki, Kolb etikai okokból felhagyott a művészetkritikával.

A Tel-Aviv Múzeum igazgatójaként kezdetben, a gazdasági megszorítások idején költségvetési és működési nehézségekkel szembesült. Külföldi pénz kivitele Izraelből nehézkes, lassú eljárás volt, és a múzeum számos tervét kérdésessé tette. De a velencei biennálén, 1952 és 1954 nyarán az izraeli pavilon meghatalmazottjaként, majd a bírálóbizottság tagjaként Kolb különösen kedvező nemzetközi kapcsolatokat épített ki a bizottság tagjaival, múzeumok világviszonylatban elsőrangú vezetőivel, kritikusokkal, újságírókkal, gyűjtőkkel. Ezeknek a kapcsolatoknak az eredménye megmutatkozott a következő években a múzeumban rendezett kiállításokon és a múzeum nemzetközi gyűjteményében. Kolb nagyon fontos kapcsolatokat épített ki a nemzetközi vonatkozásban is kiemelkedő brüsszeli, amszterdami és párizsi modern művészeti múzeumokkal, együttműködött a vezetőkkel – Max Hugglerrel Brüsszelből, Jean Cassou-val Párizsból, Sandberggel Amszterdamból –, és bevonta őket a kezdeményezésére létrejött nemzetközi kiállításokba. Ezek a társai olyan országokban működtek, ahol a háború és a fasizmus után még mindig küzdelem folyt a társadalom új arculatának kialakításáért, és a modern művészet ápolása ennek a társadalmi harcnak a része volt. Művészeti, társadalmi, politikai szemléletük közel állt Kolbhoz, a Tel-Aviv Múzeum és az izraeli művészet így kapcsolódott be a vezető nemzetközi művészeti intézmények hálózatába.

Az amerikai zsidó műgyűjtő, Peggy Guggenheim tanúsága szerint 1950-ben ismerkedtek meg Kolb Jenővel. Igazán jelentős találkozásukra 1952 júliusában került sor, amikor Kolb a velencei biennálén az izraeli pavilon kurátora volt.

Peggy Guggenheimnek mindaddig nem voltak különösebb zsidó érzései vagy kapcsolata a cionizmussal, de Kolb szívélyes vendégszeretetét élvezte, amikor ellátogatott az izraeli pavilonba. Különleges kapcsolat alakult ki köztük, és Peggy Guggenheim a kortárs nemzetközi művészet kiemelkedő alkotásaiból egy huszonhét darabból álló gyűjteményt kölcsönzött a Tel-Aviv Múzeumnak. Guggenheim és Kolb együtt válogatták ki gondosan a műveket, nagy részüket 1950-ben mutatták be a velencei biennále Guggenheim-gyűjteményében. Guggenheim 1952 júliusában egy Kolbnak küldött levélben jóváhagyta a kölcsönzést, és alig egy évvel később a gyűjteményt (kisebb változtatásokkal) a Tel-Aviv Múzeumnak adományozta.

A Guggenheim-gyűjtemény volt az alapja annak a fontos kiállításnak, amelyet Kolb 1954 januárjára tervezett, de végül csak 1955 januárjában valósult meg. Absztrakt és szürrealista festményeket állítottak ki, ez volt Izraelben az első olyan tárlat, ahol a párizsi iskola művészeinél kevésbé ismert nemzetközi absztrakt festészetet mutatták be. A kiállítást nemcsak

Kolb Jenő a velencei biennálén az izraeli pavilonban, 1954

a Tel-Aviv Múzeumban, hanem az Ein-Harod művészeti múzeumban és Haifában, a kortárs művészet városi múzeumában is kiállították.

Kolb arra törekedett, hogy a múzeum amerikai festménygyűjteményét az absztrakt irányzat műveivel gazdagítsa olyan esetekben is, amikor a művésznek más elgondolása volt művei elhelyezéséről. Például mindent megtett az amerikai Ben Shahnnal folytatott megbeszélések során azért, hogy végül a művész adományozott a munkáiból a Tel-Aviv Múzeumnak.

Még Marc Chagall is, akinek nem mindig volt idillikus kapcsolata az izraeli modern művészet kiemelkedő képviselőivel, megbecsüléssel és bizalommal teljes kapcsolatot tartott fenn Kolbbal. 1951-ben Chagall egyéni kiállítást mutatott be a Tel-Aviv Múzeumban, és Kolb írta a katalógus bevezetőjét. Barátságos, meleg hangú levelezést folytattak, és 1953-ban Chagall a Tel-Aviv Múzeumnak adományozta a *Magány* (1933) című képét.

1955 tavaszán a Tel-Aviv Múzeumban kiállításon mutatták be Sam és Aiala Sachs gyűjteményéből a 20. század francia művészetét. Ez volt a gyűjteményből rendezett első kiállítás, kezdete az Aiala Sachs és az izraeli múzeumok közti szoros kapcsolatnak. Az ötvenes években az izraeli múzeumokban több nagy nemzetközi kiállításra került sor. A legtöbb kiállítás a múzeumok szövetsége (tel-avivi, haifai, jeruzsálemi, ein-harodi múzeu-

mok) együttműködésével jött létre, és valamennyi múzeumban több héten át láthatta a közönség. Kolb, a Tel-Aviv Múzeum igazgatója és Moshe Kaniuk, a múzeumok szövetségének vezetője tevékeny részt vállalt a kiállítások szervezésében, a személyes és a múzeumokkal kiépített folyamatos nemzetközi kapcsolatokban. A legtöbb nemzetközi kiállítás óriási visszhangra talált Izraelben. Élénk hírközlés kísérte a tárlatokat, és az ország minden részéről érkeztek a látogatók. A siker azt tükrözte, hogy az izraeli nagyközönség szomjazza a kapcsolatot a nemzetközi művészettel és különféle irányzataival. Kolb tisztában volt ezzel, a nemzetközi kiállításokat és héberül írt művészeti könyveit kiemelkedő oktatási és kulturális tevékenységnek tartotta.

1959 januárjában megnyílt a Helena Rubinstein-bemutatóterem, a Tel-Aviv Múzeum modern művészetet bemutató részlege.

A múzeum nemzetközi gyűjteményéből válogatták ki a megnyitón bemutatott műveket, és további adományokkal kívánták gazdagítani. Ezt követte az izraeli közönség körében a legnagyobb sikerrel büszkélkedő, a holland művészet aranykorát bemutató kiállítás, amely százháromezer látogatót vonzott.

Kolb gazdagította a múzeum gyűjteményét a modern művészet mérföldköveinek számító művekkel, be is mutatta őket, és a Tel-Aviv Múzeum

Helena Rubinstein és Kolb Jenő a bemutatóterem megnyitóján, 1959

ezzel felkerült a nemzetközi térképre. De át is lépte a kortárs művészet keretét, meg akarta ismertetni a helyi közönséggel a különböző népek Izraelben kevéssé ismert művészetét. A festészeten és a szobrászaton kívül más művészeti ágak bevonását is kezdeményezte. Vonzódott a fotóművészethez és az építészethez, a művészet meghatározása körüli vitákban más véleményt képviselt. Az ötvenes években a primitív művészetet mutatta be, pszichiátriai betegségekkel kórházban kezelt betegek festményeit, és gyerekfestményeket is láthattak a múzeumlátogatók.

A Kolb rendezésében készült egyéni kiállításokon ismert művészeket mutattak be. Ilyen volt Joszef Zaricki kiállítása 1951-ben, még mielőtt Kolb a múzeum igazgatója lett volna; Marcel Janco kiállítása 1959-ben, nem sokkal Kolb halála előtt. Az Új Horizont művészeinek kiemelkedő helyet juttatott a múzeum kiállításain, de helyet engedett a velük ellentétes irányzatot képviselő művészeknek is, például Siegfried Shalom Sebbának, akit Kolb nagyra becsült, és 1956-ban megrendezte a múzeumban a kiállítását.

Kolb a Dizengoff-díjat odaítélő bizottság tagja volt, és mivel a szabályzat kimondta, hogy a díjazott alkotások bekerülnek a múzeum gyűjteményébe, Kolb szellemében alternatív irányzatok képviselőivel is gyarapodott a művészeti gyűjtemény. Kolb idejében, 1953-ban nyert Dizengoff-díjat Sebba *Birkanyírás* című képe és 1957-ben Naftali Bezem vitatott munkája, a Kafr Kaszem-mészárlásra utaló *A harmadik Szentély udvarán* (1957).

A modernizmus kezdete az izraeli festészetben, 1920–1930 című kiállításon, balról Moshe Mokady, Kolb Jenő, Marcel Janco, 1957

Kolb hitt a fiatal művészekben, a megrögzött létezővel szemben a dinamikusan változó művészetet támogatta. Aviva Uri pályájának kibontakoztatása jó példa arra, ahogyan egy fiatal művész fokozatosan kiépíti saját önálló útját. Aviva Uri mellett Kolb azokra a fiatal művészekre figyelt, akik az izraeli művészet uralkodó irányzataitól eltérő lehetőséggel próbálkoztak. Avigdor Arikha, Naftali Bezem, Zvi Bronstein, Moshe Bernstein, Marian Marinel és mások nem a színes, hanem a fekete-fehér absztrakt felé fordultak. Ezek a művészek nem „izraeli", hanem összetett módon fejezték ki a világot, amibe beletartozott a holokauszt és a menekültek is. Kolb az izraeli szemléletbe beépítette a zsidó élményvilágot, például hosszan foglalkozott Maurycy Gottlieb lengyel zsidó művész munkásságával.

A modernizmus kezdete az izraeli festészetben, 1920–1930 című kiállítást Kolb azután kezdeményezte, hogy tanulmánya az izraeli művészetről megjelent a *Zsidó művészet* című kötetben (1957).

Tanulmánya a húszas évekig nyúlt vissza, ezt az évtizedet meghatározó mérföldkőnek tekintette a helyi modernizmus kialakulásában. Kolb különböző kulturális területektől – zene, színház, irodalom, képzőművészet – kezdett anyagokat gyűjteni, hogy felidézze a húszas évek első „modern" kiállításait és annak a korszaknak légkörét. Kiállított tel-avivi fényképeket, Arieh Elhanani díszleteit az Ohel színház és a Habima előadásaihoz, Baruch Agadati táncokról készült rajzait, plakátokat, katalógusokat, sajtócikkeket. Kolb számára a múltból mindennek jelentősége van, ami a jelen szempontjából meghatározó. A húszas években, úgy gondolta, voltak olyan rejtett lehetőségek, amelyeket nem használtak ki. A Művészetek Szövetsége például összefogta az írókat, zenészeket, színházi embereket és festőket, és a húszas években elősegítette a kultúrát és a művészetet, olyan tevékenységet képviselt, amely szerinte az ötvenes években is előfeltétele lehet a dinamikusan változó modern művészetnek.

Kolb hitt a művészek elkötelezettségében, a lényegre figyelő eszmecserében, a múlt felé fordulásban, ami hozzásegít ahhoz, hogy a jelent kritikusan, a jövő perspektívájából szemléljük. Bízott saját és barátai erejében, hogy korának történelmi feltételei ellenére megteremtik a kultúrát. A helyi vonatkozásokon túl is ez egy izgalmas történet, és talán tanulságosabb a benne rejlő nemzetépítésnél. Kolb valószínűleg egyetértett Vlagyimir Tatlin forradalmi mondásával: „megteremtettük a művészetet, még mielőtt társadalmunk lett volna". Ebben az állításban egy másik összefüggés is rejlik, amely a kultúraépítés dialektikus természetére utal a kezdetleges társadalmi és politikai körülmények között, a belső ellentmondásokra és az azoktól elválaszthatatlan elvakultságra.

Héberből fordította Szalai Anna

Chen Malul

Szrulik könyve

Pillantás az alkotó és legismertebb alkotása virágzó együttműködését összegző könyvbe

A 19. században Európát és Amerikát elárasztó nemzeti hullám hozta magával, hogy etnikai és kulturális csoportok sora – néha történelmük során első alkalommal – különálló és egyedi népcsoportnak látta önmagát. A nemzeti tudatot erősítő eszközök sokfélék és változatosak voltak. A zászló és a himnusz mellett az egyik érdekes formálódó eszköz a nép és országa rajzos megszemélyesítése egyetlen, általában emberi figurában.

A figurák fajtája, eredete és karaktere sokat elárul arról, hogy az új nemzetek miként mutatják be önmagukat saját maguknak. Uncle Sam például szakállas és komoly, az amerikai állampolgárok segítségét kéri a köztársaság megmentéséhez, a figurát az amerikai kormány is elfogadja a patrióta légkörű pillanatokban és a nehezebb órákban is. Mariann a francia népet vezeti a szabadság, egyenlőség, testvériség jövője felé, franciák milliói számára az 1789-es forradalom értékeit és a köztársaság belső és külső ellenségeivel szembeni könyörtelen küzdelmüket képviseli.

Izrael népe megkésve csatlakozott a nemzetekhez. Bár az államot csak 1948-ban alapították, méltónak tartotta, hogy legyen egy saját figurája. 1951-ben valósult meg az álom, ekkor jelent meg először Szrulik, a neves karikaturista és illusztrátor, Gárdos Károly, azaz Dos formálta meg alakját.

Gárdos Károly asszimilált budapesti zsidó családban született. A második világháború kitörésekor a szegedi egyetem hallgatója volt, munkaszolgálatra vitték. Amikor 1945 elején visszatért Budapestre, megértette, hogy családját elpusztították a holokausztban.

Feleségével, Roman Sosannával egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg, 1948-ban *alijá*ztak. Két évvel korábban hagyták el Magyarországot, onnan Párizsba mentek, és csatlakoztak a brit mandátum megszüntetéséért küzdő földalatti mozgalomhoz, a Lehi csoporthoz. Kérésükre Gárdos Párizsból hetente küldte első karikatúráit a mozgalom hetilapjába. Izraelben a Dos művésznévvel ellátott karikatúráival vált híressé.

Szrulik rajzolt figurája születése óta az izraeli *szabre* szimbóluma: csibész idealista, a nap ellen védő, jellegzetes kalapot és bőrsarut visel, kari-

katúraválasz a diaszpóra meghajlott, öreg, szakállas zsidó képére. A hatnapos háborúban Szrulik is bevonult az izraeli hadseregbe, és társával együtt inget váltott, bőrsarú helyett bakancsot húzott, kalapját katonai sisakra cserélte, igaz, a sisak mindennek ellenére nagyon hasonlított korábbi kalapjához.

Szrulik átütő sikerének köszönhető, hogy alakját az izraeliek azonosították Izraellel. 1998-ban Szrulik figuráját választotta az izraeli posta az állam fennállásának ötvenedik évfordulójára kiadott bélyegre. Ugyanebben az évben kezdte el Dos titkos munkáját, *Szrulik könyvét*. Ez volt a karikaturista utolsó nagy munkája.

Dos 2000 februárjában elhunyt, a könyv befejezetlen maradt. A vázlatokat a Nemzeti Könyvtár Dos-archívumában őrzik, segítségükkel bepillanthatunk gondolataiba és terveibe: hogyan összegezte legkedveltebb és legismertebb figuráját, Szrulikot. Senki, családja sem tudott utolsó éveiben végzett munkájáról, ezért csak a vázlatok alapján próbálhatjuk megérteni a művész szándékát.

Ötvenéves! A cionista állam története – címlap

Ötvenéves! A cionista állam története

A Dos-archívumban két dosszié őrzi az elkészült ötleteket és kísérleteket. A borítóból megértjük a tervezett kötet tartalmát: a könyv *A kis Izrael* (aki nem más, mint Szrulik) ötvenedik születésnapját ünnepli. A kötet alcíme arra utal, hogy a könyv Dos és Szrulik párbeszéde lett volna.

„A könyv valójában párbeszéd köztem és alkotóm között" – mondja Szrulik az egyik majdnem kész vázlatban leendő olvasóinak, és hozzáteszi, „az igazság az, hogy ez kissé mesterkélt afféle irodalmi trükk". Akkor miért ezt választotta Szrulik/Dos? Valószínűleg az alkotó és alkotása közti alapvető különbségek miatt.

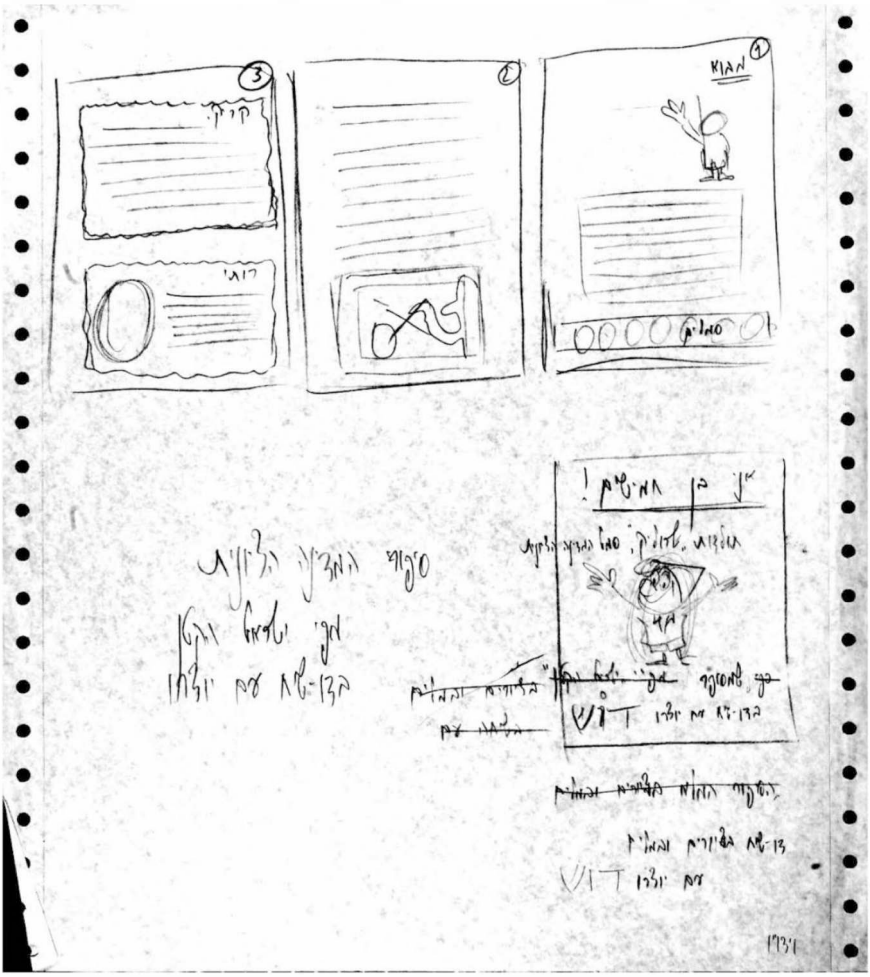

Vázlatok az első lapokhoz

„Először is Dos egykor jött zsidó. Annak ellenére, hogy élete nagyobb részét nálunk töltötte. Vállát máshonnan származó batyu nyomja. Többek között: jellegzetes akcentus és a paprikával fűszerezett ételek." Dos – aki magát „állandó stresszben élőnek, a holokausztsérültek egyikének" vallotta – másféle alkotást szeretett volna. „Előítéletek alól felszabadult lényt. Akiből szabadon tör ki a kacagás vagy a keserű sírás, amikor csak kedve tartja. Olyan tulajdonságok jellemzik, amelyekkel meghátrálás nélkül megbirkózhat az eseményekkel. Röviden: »álmai földjének szülöttje«."

A könyv bevezetőjében felteszi a kézenfekvő kérdést: „Ugyan már?!" Vagy más szavakkal: hogyan ünnepelheti Szrulik az ötvenedik születés-

napját? Elvégre egy ifjúról van szó, „körülbelül *bar-micva* korú a megfelelő, bár kissé ódivatú öltözetben". Szrulik életkorát egyszerű megmagyarázni. Mivel rajzfiguráról beszélünk, aki az épp középkorú Izrael Államot jelképezi, Szrulik bármilyen korú lehet. És valóban, ha pontosítunk, Szrulik, ahogy már jeleztük, 1951-ben jelent meg először. 1998-ban hősünk negyvenhetedik évét kellene ünnepelnie, nem pedig az ötvenediket. De erre is van Szruliknak (és ahogy szokta, közvetett) válasza a bevezetőben. „Röviden, én szimbólum vagyok. Figurám, személyiségem, tevékenységem a zsidó államot és lakosságát szimbolizálja – mondja az olvasóinak –, és mint tudjuk, a szimbólumok nem öregszenek."

Ezen a ponton Dos közbeszól, töprengés közben kétsége támad, helyénvaló-e a szabadkozás. „Feminista korunkban kézenfekvő a kérdés: miért nem nőalakot választott Dos az ország szimbólumának?" Dos erre így válaszol: nem szabad elfelejteni, hogy „az ötvenes évek elején még nem volt széles körben elfogadott a nemek közti egyenlőség". És mégis, miután Dos felidézi emlékeit, eszébe jut Ruti figurája. Vagy két évvel Szrulik előtt Ruti megjelent a *Haolam Haze* című lap *Comic Strip* című képregényrovatában. Rövidre szabott létét feledték az olvasók.

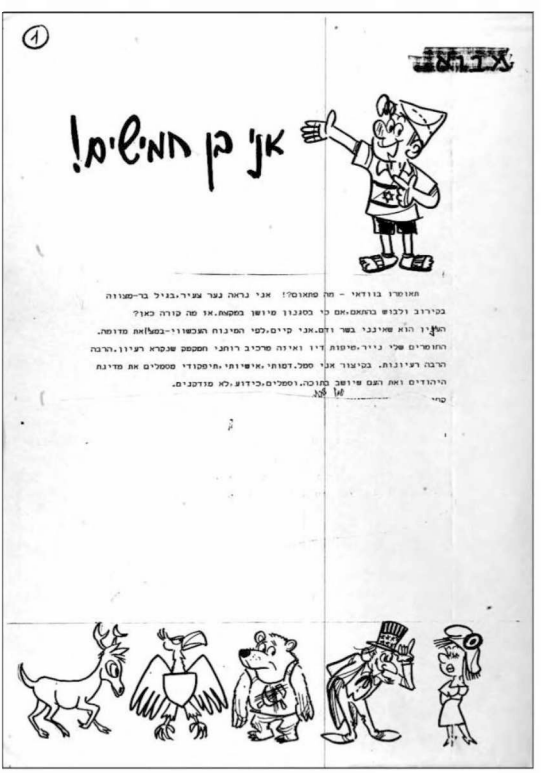

Bevezető

Dos, aki valószínűleg tisztában volt sikere, különösen az önpátosz nagyságával, amely valójában Szrulik életkora és státusa magyarázatából fakadt, sietve leállítja magát, „mielőtt felvágna és könnyeit csorgatná [sic!]". Ideje visszatérni a kitűzött feladathoz, „megpróbálom felidézni az évfordulóig eltelt éveket".

Ez már sokkal bonyolultabb feladat, és ennek szentelte *Szrulik könyvének* további lapjait. Mire koncentráljon? És ha már elhatározta, milyen mélységig? És mi is legyen az általános narratíva, az el-

mondásra érdemes történet? Mindezek a kérdések Dos terveiből adódnak. Vegyük például az első kérdést: Mire koncentráljon? A válasz egyszerűnek látszik. Ha Izrael Állam történetét áttekintő könyvről van szó, akkor mi sem természetesebb, mint Izrael Állam alapításával, 1948. május 14-vel, a sorsdöntő péntekkel kell kezdeni. De mivel egyetlen esemény sem vákuumban zajlik, és minden megtörtént eseményhez bizonyos személyek és előzmények hosszú sora kapcsolódik – az állam alapításának történetét sem lehet elmondani az ország születését megelőző cionista mozgalom története nélkül. Talán érdemes elidőzni néhány nagyobb történelmi eseménynél, amelyek megnehezítették vagy elősegítették az államalapításig tartó küzdelmet.

A vázlatok elsősorban kételyeket és kérdéseket vetnek fel. Várjunk csak – mondta bizonyára Dos magában –, hogyan lehet elmondani a cionista mozgalom történetét anélkül, hogy szót ejtenénk a népről, amely először feléledni, majd felszabadulni akart? Igen hamar kiszélesedik a könyv történelmi-időrendi perspektívája, és egy későbbi vázlatban már az „ősidőkkel" foglalkozik: a Biblia korával, a „tragédiák" sorával a „száműzetésig", amiből a cionizmus ígérte a kigyógyulást többek között mindenféle Szrulik típusú személyek segítségével.

A történelmi keret néhány szokatlan cselekményszálat kínált Dosnak. „Időgép?" – írta az egyik lap szélére. Talán „internet – számítógép – szemüveg" használata? A legérdekesebb és legtitokzatosabb ötlet a *„csip*, ami visszavisz a múltba". A számítógépes apró eszközről van szó, és nem – ahogy első pillantásra a könyv olvasója gondolja – az olajban kisütött burgonyából készült ételről.

Amikor már tudja, hogy a könyv középpontjába az állam története kerül, Dos eljátszadozik a bemutatásához választható utakkal: a történetet évtizedekre bonthatja, és mindegyiket más motívummal jelezheti (születés, felnőtté válás és csalódás). Vagy talán sematikusabban minden évnek más-más színt adhat. Az alapító évek például a karikaturista számára a „zöld évek" – a „kezdet, növekedés és remény" évei, míg a „szürke éveket" – valószínűleg a könyvirás éveit – unalmasnak rajzolta.

Talán azért, hogy fontosabb esemény is bekerüljön ebbe a kategóriába, Dos még egy kicsit eljátszadozott az időgép ötletével. Hova térjen vissza Szrulik? Mit lásson? A függetlenségi háborúról vagy a *jom kipur*i háborúról nem lehet lemondani, 1958 a tömeges bevándorlás, a „befogadás" éve, de máskor az Egyiptomban végrehajtott „rossz üzlet" akció évének nevezte. 1967 még ennél is nehezebb kérdés: „megszállás" vagy „háború?" – bizonytalankodott Dos.

Az ötlet alaposabb vizsgálatához Dos a „szereplők" vonásait kezdte részletezni. A figurákat, akik Szruliknak segítenek elmondani az ország törté-

netét. A függetlenségi háborúról szóló epizódban Szrulik találkozik David Ben-Gurion miniszterelnökkel („természetesen B. G.") és még néhány fontos személlyel.

A Palmah mozgalomhoz csatlakozókkal vagy a tőlük távol maradókkal, a földalatti mozgalom tagjaival, hivatalnokokkal, britekkel és általában az államalapítás idején a „széppel" és a „csúnyával".

Dos nem állt meg a tervezésnél, két történeten próbálta ki alkotóerejét. Az elsőben Szrulik egy „számítógép képernyőjén" találja magát „egy

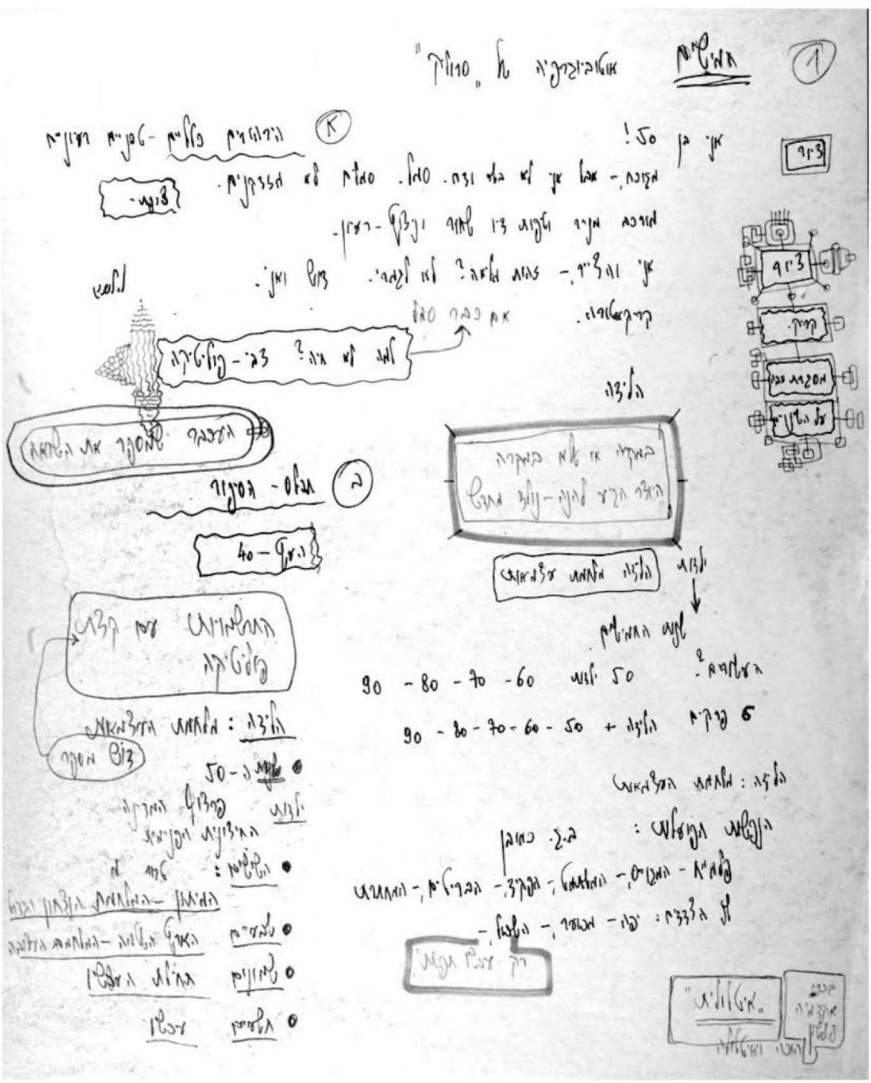

„A szereplők"

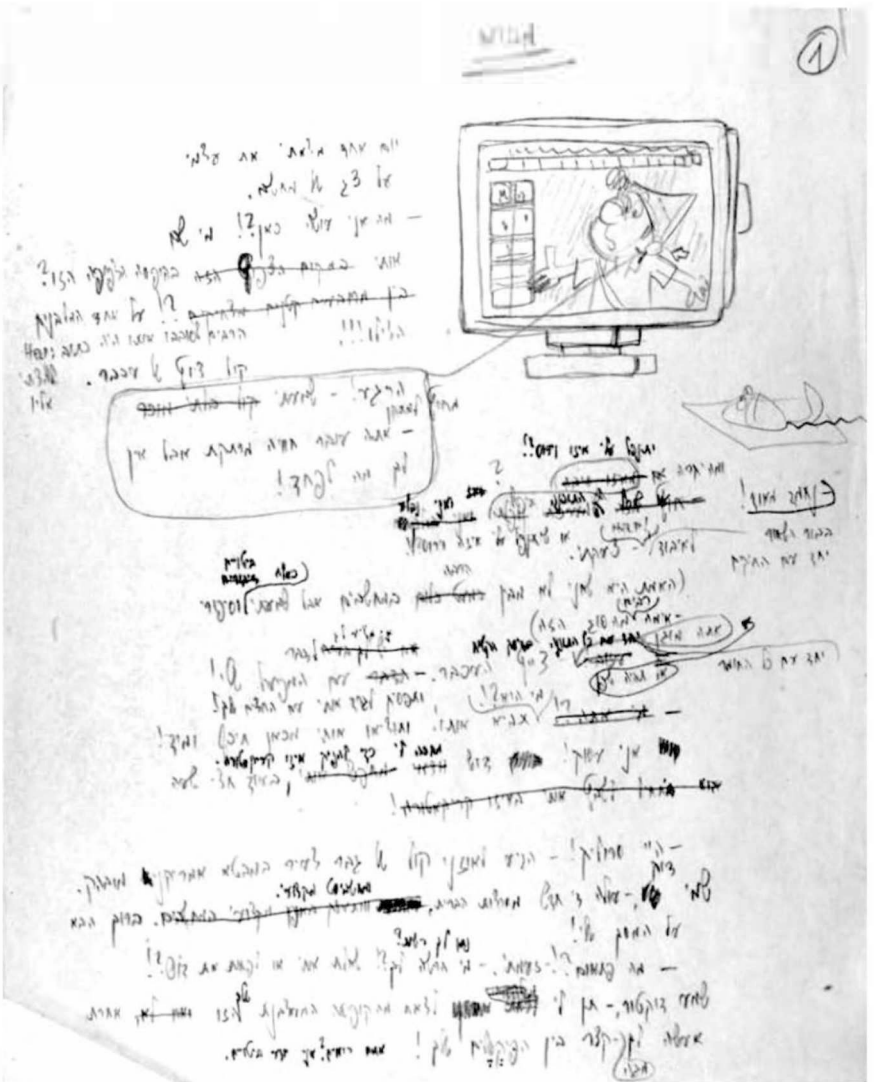

„Mit keresek itt?!"

erőteljesen amerikai akcentussal beszélő fiatalember" jóvoltából, ez a Dok nevű figura az őrült tudós és a „profi számítógépes" ötvözete.

Szrulik először szeretne kimenekülni a képernyőből, de minden kísérlete kudarcot vall. Hamarosan megnyugszik, megengedi, hogy Dok elmagyarázza neki a programot. Mivel „csak te és a hozzád hasonló képzeletbeli lények képesek kihasználni a jelenséget" (az időutazást), Dok javasolja Szruliknak: térjen vissza bármelyik korba, amelyikbe csak akar, és mondja

el az élményeit. És amennyiben az ajánlat nem elég csábító, Dok elárulja hősünknek: „Mindketten gazdagok és híresek leszünk. A Nobel-díj már útban van. És ez csak a kezdet."

„Mit kell tenni?" – kérdi a kíváncsi Szrulik.

„Állj rá a kurzorral arra a korszakra, amit szeretnél."

„Megtaláltam a kurzort, kicsit bizonytalankodtam, és az időszámítás előtti negyedik századra tettem."

„Bravó! – kiáltja Dok. – Látni szeretnéd Erec-Izraelt, Cion visszatérését. Nem is rossz ötlet! Most várj, beállítom az időmodemet a megfelelő helyre, és… hoppá!"

„Egy szikla tövében találtam magam egy fügefa alatt, egy Nabi Smuel dombjára emlékeztető dombbal szemben."

A következő történetet Dos a Palmahnak és a függetlenségi háborúnak szentelte. És ezzel sajnos véget is ér *Szrulik könyve*.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Liat Steir-Livny

Kishont Ferenc, akitől megtanultuk, mit jelent izraelinek lenni

Hoffmann Kishont Ferenc, akit Izraelben Efraim Kishon néven ismernek, 1924. augusztus 23-án született egy budapesti, nem vallásos zsidó családban. Már tizenhat évesen díjat nyert egy középiskolai novellaíró versenyen. A Horthy-Magyarország zsidótörvényei lehetetlenné tették számára az egyetemi tanulmányokat, ezért 1942-ben elszegődött ötvösinasnak. A németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot, az év végén Kishontot – a budapesti zsidó gimnázium többi érettségizett diákjával együtt – Jolsvára (Szlovákia) hurcolták munkaszolgálatra. Naponta meneteltek kilométereken át rendezett szállás és ellátmány nélkül, és őreik bármikor lelőhették őket. Naphosszat robotoltak egy fűrésztelepen gyalázkodások, szidalmak és fenyegetőzések közepette. A tiszt azzal fogadta őket, hogy meghalni jöttek a táborba, és mindent megtesz, hogy ez lassan és kínokkal történjen. De amikor megtudta, hogy Hoffmann kiváló sakkozó, áthelyezte az irodájába, ahol kedvére játszhatott vele. Hála az irodai munkának, fogolytársainál jobb ellátást kapott, három barátjának is juttatott belőle. Munkája közben kihallgathatta a katonák beszélgetését, megértette, hogy sorsuk reménytelen. Szabadságos magyar katonáknak járó papírokat hamisított magának és társának, megfelelő ruhákat szerzett, megvesztegettek néhány szlovákot, és vonaton Budapestre szöktek. Szüleivel és testvérével együtt túlélték a holokausztot, hála keresztény szomszédjuknak, Gabrovitz Józsefnek, aki elbújtatta őket a pincéjében, ellátta őket élelemmel és gyógyszerrel. 1989-ben Gabrovitz megkapta a Világ Igaza kitüntetést a Jad Vasemtől.

Hoffmann 1948-ban befejezte az ötvösképzést és művészettörténeti tanulmányait, Kishont Ferenc néven kezdtek megjelenni humoros írásai. 1949 májusában *alijázott*, a belépésnél a hivatalnok Efraim Kishonra változtatta a nevét. A Haifa melletti Sear-Haalija átmeneti sátortáborba küldték, majd csatlakozott Kfar-Hahores *kibuc*hoz, ahol különféle feladatokat látott el: volt villanyszerelő, lovász, dolgozott a narancsligetben, mosogatott, tisztogatott, takarított. Ekkoriban már megjelentek humoros írásai

az *Új Kelet* hasábjain. Első, *Ige – mige* című kötetében (1951) megjelentek magyarul szatirikus írásai, a gyűjteményt Avigdor Hameiri fordított héberre. A *kibuc*ban, miután kitakarította a vécéket, mindennap héberül tanult régi nyelvkönyvekből, és Jehuda Gur héber szótárát másolta kézírással, így magolta az új nyelvet. Később Pardesz-Hannába, majd Tel-Avivba költözött. Éjszakai szerkesztőként dolgozott az *Új Kelet*nél, *ulpan*on tanult, és küldözgette szatíráit a héber lapoknak. 1951-ben kezdett a könnyű héber nyelven megjelenő napilap rovatába szatírákat írni. 1951-ben jelent meg a *Davar* című újságban az *Egy tel-avivi csatorna története*, a későbbi filmforgatókönyv (*Blaumilch csatorna*) alapja. 1953-ban a Habima átütő sikerrel mutatta be első darabját *Akinek tolják a szekerét* címmel.

Az ötvenes évek elején Kishont naponta közölt tárcát a *Maariv* című lapban, hamarosan ez lett a népszerű *Egy gödölye* rovat. Az eddigi sikerek után Kishont hamarosan új alkotóterületen, a filmvásznon jelentkezett.

1964-ben megírta és megrendezte az ötvenes évek első nagy *alija*hulláma idején játszódó *Szalah Sabati* című filmszatírát egy észak-afrikai vagy talán ázsiai zsidó, Szalah Sabati és családja letelepedésének viszontagságairól. Sok más írásához hasonlóan Kishont itt is Izrael kulcskérdéseit figurázza ki: *olék* befogadása, kétkezi munka, *kibuc*ok, politikai pártok. Ez volt az első alkalom, amikor izraeli film bátorkodott szatirikus fényben ábrázolni az addig mitikus, már-már szent fogalmakat. Kishont forgatókönyve az ötvenes években a katonaságon belül működő sikeres színjátszó együttes ré-

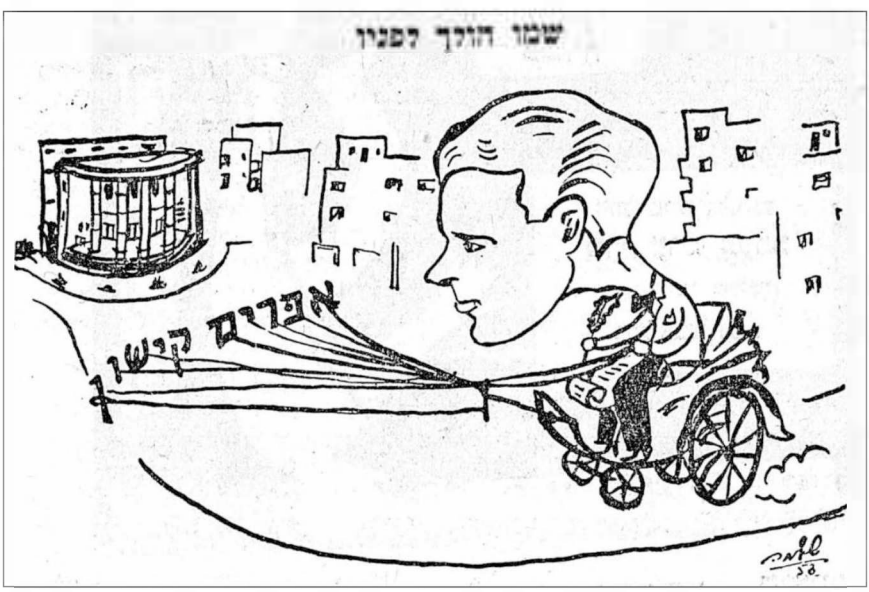

Akinek tolják a szekerét, Kishont sikere a Habimában

szére írt jelenetek alapján készült. A színpadon és a filmben is Haim Topol játszotta a főszerepet. A színtársulat tagjai egy évtizeddel fiatalabbak voltak Kishontnál, és nem igazán hitték, hogy a jelenetek, például az *Új szocialista* (Szalah első élményei az átmeneti táborban) megnevettetik a közönséget. A háta mögött kifigurázták Kishont akcentusát, és arról pusmogtak, hogy darabja, az *Akinek tolják a szekerét* miatt fejébe szállt a dicsőség. De a jelenetek elsöprő sikert arattak, és a film alapját is megteremtették.

A film görbe tükröt tart a *kibuc*ok kis bürokratái elé, akik megfeledkeztek róla, milyen is a kétkezi munka, nem értik, milyen sajnálatra méltó körülmények között élnek a szomszédos átmeneti tábor lakói. Az *ole* helyzetét kísérő nemtörődömség a film szerint a beilleszkedésükkel kapcsolatos bürokratikus intézkedéseket, például a munka- és a lakhelyek kijelölését is jellemzi. A filmben a pártok tagjai korrupt figurák, megvesztegetnék az átmeneti táborok lakóit is, a Keren Kajemet képviselői pedig csalással igyekeznek minél több adományt szerezni. Bár a film nem hallgatja el az *olé*k és a már itt élők közti összetűzéseket, bizakodó képpel fejeződik be: Szalah gyerekei *kibucnyik*okkal házasodnak össze, a más-más csoportból érkező fiatalok egybekelése a maradék zsidóságot összegyűjtő Izraelt szimbolizálja.

Bár Kishont szatírái már jóval a film megszületése előtt bírálták az izraeli állami szerveket és bürokráciát, film ekkor még nem szállt szembe

A *Szallah Sabati* forgatásán, balról Haim Topol, Geula Nuni, Kishont Ferenc

a hatalommal, nem kritizált intézményeket, propagandaeszköznek használták. A *Szalah Sabati* volt az első állami szervekkel szembeforduló film. És bár Kishont szatirikus írásait nem követte nyílt felháborodás, a *Szalah Sabati* nagy vihart kavart a vezetés körében. Golda Meir ellenezte, hogy az alkotást Hollywoodban bemutassák, Abba Eban szerint pedig nem tanácsos olyan országokban bemutatni, amelyek nem ismerik Izraelt, nehogy rossz kép alakuljon ki a fiatal államról, és aggodalmát fejezte ki, hogy Izrael ellenségei a film egyes jeleneteit fölhasználhatják arra, hogy eltántorítsák a zsidókat az *alijától*. Hasonló felfogás a filmkritikusok körében is hangot kapott, megrendítette őket a rendszerkritikus szatíra, de tartottak a film külföldi bemutatásától.

A sok ellenérv nem befolyásolta a nézőket, a közönség a filmre szavazott. A *Szalah Sabati* minden korábbi izraeli mozisikert felülmúlt. Csaknem 1,2 millióan nézték meg a *burekasz*műfaj archetípusát (főleg a más-más hátterű csoportok közti kapcsolatokkal foglalkozó műfaj). A következő tizenöt év *burekasz*filmjei a *Szalah Sabati* mintáit követték. A film külföldön is óriási sikert aratott. New Yorkban hat hónapig játszották, Oscarra jelölték, és megkapta a Hollywood Foreign Press Association külföldi filmeknek járó díját. Fesztiválokon számos díjjal jutalmazták a filmstáb tagjait, többek között a San Franciscó-i filmfesztiválon (1964) elnyerte a legjobb színésznek és a legjobb forgatókönyvnek járó díjat.

Utólag filmkritikusok úgy vélték, hogy a *Szalah Sabati* rasszista, és a korszakban elterjedt, a keleti *olé*król megfogalmazott orientalista szemléletet tükrözi. A film ugyan nem árulja el, honnan érkezik Szalah és a családja, sokszor beszél többes szám első személyben, így családjával együtt a keleti zsidót képviseli. Szalah több nevetséges, problematikus jellemvonást hordoz: erős az akcentusa, görnyedten jár, analfabéta, nem tudja, hány gyereke van, és mi a nevük, elmondja magáról, hogy még életében nem dolgozott, és így kívánja folytatni Izraelben, nem talál munkát, részegségig leissza magát, a napokat végtelen ostáblapartikkal tölti, és durván beszél feleségével és lányaival. Feleségét trágár, perlekedő, tudatlan asszonynak mutatja be, a család tagjai sosem láttak lakást, csapot, villanykapcsolót. Más kritikusok más jellemvonásokat hangsúlyoznak, mérsékelik az orientalista perspektívát: Szalah vezető, életbölcsességgel rendelkezik, képes ráncba szedni az útjába kerülő askenáziakat, rávilágít lustaságukra, rasszista nézeteikre, az intézmények igazságtalanságaira. Megint mások szerint a film nem rasszista, hanem a jiddis színház jól végződő melodrámáinak hagyományára épít. És vannak, akik azt hangsúlyozzák, hogy a film azonosul az *olé*k problémáival, rávilágít az igazságtalanságokra, a diszkriminációra és megvetésre, élesen bírálja a fogadó országot is. Kishont, akit az évek során számtalan-

szor faggattak a film rasszizmusáról, arról beszélt, hogy Szalah alakját egy Szaadja nevű férfiról mintázta, akivel Sear-Haalijában találkozott. Máskor pedig kiemelte, hogy Szalah szemszögéből mutatta be a befogadás nehéz útját, amit ő maga is végigjárt: „Szalah én vagyok" – mondogatta.

Kishont soha nem tanult filmezni. A *Szalah Sabati* forgatásakor nem ismerte a szakkifejezéseket, nem tudott forgatókönyvet írni, ezért lerajzolta magának, hogyan képzeli el az egyes jeleneteket, a margóra pedig lejegyezte, mi is történik ott. A *Szalah Sabati* sikere megnyitotta előtte a filmes világ kapuit. Még négy szatirikus hangvételű filmet írt és rendezett: *Ervinka* (1967), *Blaumilch csatorna* (1971), *Azulai, a rendőr* (1972), *Róka a csirkeólban* (1977). Kishont az első izraeli, akit két alkalommal jelöltek Oscar-díjra, három Golden Globe-ot is nyert. Külföldön két tévéfilmet rendezett a darabjaiból: *A házasságlevél* (1984), *Húzd ki a dugót, forr a víz* (1987).

Kishont polihisztor volt, és a szellemi élet különböző területein működött: csaknem harminc éven keresztül (1954-től a nyolcvanas évekig) a *Maariv*ban jelent meg az *Egy gödölye* humoros-szatirikus rovata, több mint ötven könyvet írt héberül, és tizenkét színdarabot, öt filmet írt és rendezett, ezekből néhányat (*Szalah Sabati, Azulai, a rendőr, Blaumilch csatorna*) színpadra is átdolgozott.

Kishont rendszeresen együtt dolgozott magyar anyanyelvű izraeli művészekkel. Az ötvenes évek elején például Avigdor Hameiri fordította hé-

Kishont Ferenc átveszi az Oscar-díjat és a Golden Globe-ot

berre Kishont első könyvét (*Ige – mige*). 1967-ben Dos karikaturistával közösen jelentette meg a *Bocsánat, hogy győztünk* című könyvet a hatnapos háború izraeli győzelméről. A könyv izraeli és nemzetközi sikert aratott.

Kishont nemcsak Izraelben, hanem világszerte népszerű, ő a legismertebb és legtöbbet fordított izraeli író és szatirikus: könyveit harminchét nyelvre fordították le, és több mint negyvenötmillió példányban adták el. Darabjait a világ tizennyolc országának hatvanhét színpadán mutatták be.

Kishont műveinek egy része befelé, a magánélet felé fordul, a szerelem, a családi élet a témája, más részük kifelé tekint, és az izraeli társadalmat vizsgálja, a hatalmat, a bürokráciát, az *ole* és a befogadó ország találkozását. Műveinek ez a csoportja azt emeli ki, hogy a messziről jött, aki kívülről szemléli Izraelt, látja igazán az ország életének nevetséges és abszurd mozzanatait. Műveiben pontos látleletet ad a „pártocskák" országáról: mindenki improvizál, támogatót emleget, holott senki nem áll mögötte; ami csak elromolhat, elromlik; udvariasságról szó sincs; az ország szereti az *alijá*t, de nem szereti az *olé*t. Írásait így definiálta: „Kis tűvel kiszúrják a felfújt léggömböt." Írói technikáját a sakkozáshoz hasonlította: még csak az első lépésnél tart, de máris tudja, mi lesz a nyolcadik. Ahogy mondta, olyan rutinos a nevettetés művészetében, hogy nagy biztonsággal megjósolhatja, milyen mértékű kacagással fogadja a közönség egy-egy írását. A műveiben megfogalmazott kritikát átitatta a fiatal és rendetlen ország iránt érzett szeretete. Kishont nemcsak az izraeli identitást határozta meg, hanem a héber nyelvet is formálta. Idegen nyelvű, „turista volt a nyelvben", ezért észrevette azt is, amit nem lát, aki beleszületik a nyelvbe. A héber nyelv nála a humorizálás eszközévé vált, az írásaiban használt fogalmak nyelvi fordulatokká. Kishont ötvösmunkát is végzett, festett, biliárdozott, pingpongozott és sakkozott, egy számítógépes sakkjátékprogram fejlesztésében is részt vett.

Kishont gyors és elsöprő sikert ért el Izraelben, már 1964-ben rendeztek versenyeket, ahol művei szakértői mérkőztek egymással. Az évek során számtalan díjban részesült, többek között Nordau-díjat, Szokolov-díjat, David Hárfája-díjat, Zsabotinszki-díjat kapott, a Tel-avivi Egyetemen és a Ben-Gurion Egyetemen tiszteletbeli doktorrá avatták. 2002-ben Izrael-díjjal tüntették ki életművéért, Izrael Államot és társadalmát gazdagító munkájáért.

Kimagasló sikerei, az ötvenes években kezdődő, széles körű elismertsége ellenére Kishont egész életében be nem fogadott kívülállónak érezte magát. Életrajzírója, Jaron London szerint az ötvenes és a hetvenes évek között egyedül uralta az izraeli szatírát. A hetvenes évek közepétől alábbhagyott izraeli népszerűsége, és egyre gyakrabban támadták hangadó izraeli értelmiségi körökben. London ezt Kishont jobboldali politikai beállítottságával

és az izraeli társadalomban végbement változással magyarázza – ezeket a változásokat kevésbé bírálta. Külföldi sikere viszont ugyanekkor fokozódott. Kishont azt állította, hogy próbált nemzetközi sikereivel vigasztalódni, de nem tudott megbékélni izraeli helyzetével, azzal, hogy kritikusok és irodalomértők mellőzték, eltekintettek több évtizedes, a színház, a film és az irodalom terén elért sikereitől. „A változás a kritikusok körében történt, nem izraeli és nemzetközi tisztelőinek millióinál. […] Kishont hírneve a kritikák ellenére megmaradt" – mondta Amosz Ettinger népszerű, neves személyiségeket vendégül látó televíziós műsorában (1989), ahova többek között Kishont Ferencet is meghívta. Így próbálta kifejezni az izraeliekhez fűződő bonyolult kapcsolatát.

Kishont 1997-ben az észak-svájci Appenzellbe költözött, a házat a svájci kormányzat bocsátotta rendelkezésére, Izraelbe látogatóba járt rendszeresen. Bár ott élt, nem fogadta el a svájci állampolgárságot, nem akart ismét zsidó lenni Európában.

Kishont háromszor nősült. Első feleségétől született fia Rafael (Rafi, 1957), második feleségétől Amir (1964) és Ranana (1968). Kishont 2005-ben hunyt el. A tel-avivi Trumpeldor temetőben helyezték örök nyugalomra. Emlékét Herzliában, Netanjában és Beer-Jaakovban a nevét viselő utcák őrzik. 2014-ben emléktáblát helyeztek el tel-avivi otthona bejáratánál.

Héberből fordította Kelenhegyi Andor

Olosz Levente

Magyar nyelvű szervezetek

A magyarországi olék szervezete (HOH)

A magyar nyelvterületről *alijázók* korán felismerték, hogy a közös háttér és nyelv alapján életre hívott szervezetek érdekképviseletet jelentenek, elősegítik az új környezetben adódó problémák megoldását, a kapcsolatok vagy a közös emlékek megőrzését. A vallásos csoportok mellett a legelső ilyen szervezet a még Magyarországon alapított Mérnökök Egyesülete volt, amely az *alijázni* készülő mérnököket tömörítette, az erec-izraeli érdekképviseletet biztosította, és a kapcsolati háló fenntartását szolgálta.

A HOH-szervezetet 1932 májusában hozta létre néhány erdélyi *ole*. A *lancmansaft* koncepció alapján működött, nem sokban különbözött a más országokból érkezett csoportok szervezeteitől. Az alapító okmány két fő célkitűzést említ: a jogvédelem és a föld-, illetve házvásárlás; a magyarországi zsidósággal ápolt jó kapcsolat és az *alija* elősegítése. Ezekben az években néhány ezer magyar anyanyelvű élt Erec-Izraelben. Mivel az *alijázók* elvétve érkeztek az országba, nem tartozott a szervezet feladatai közé a lakás- és munkahelygondok megoldása. A szervezet tagjainak rendezett közös programokra, a találkozókra és megbeszélésekre a tágas, társalgónak beillő jeruzsálemi irodában került sor. A szórakozást bálok, kulturális rendezvények biztosították.

A magyarországi zsidótörvények idején az *olék* száma jelentősen megugrott; három városban, Haifában, Jeruzsálemben és Tel-Avivban is megnyílt a HOH csoport irodája (1939–1940). A jeruzsálemi HOH 1939 és 1941 között hétszáz magyar nyelvterületről érkezett *olénak* nyújtott támogatást.

Az ekkor még önállóan működő csoportok legfontosabb célja az új *olék* beilleszkedésének, gazdasági, szellemi és társadalmi helyzetének támogatása. Számos programot és akciót szerveztek a háború alatt és után: éjjeli szálláshelyek jöttek létre, meleg ebédet, ruhákat osztottak, tanácsadást, munkaközvetítést vállaltak, héber nyelvtanfolyamokat szerveztek, kölcsönpénztárat létesítettek.

1942-ben több hónapos egyeztetés után a három helyi HOH együttműködésével létrejött egy központi szerv, elnöknek Jordán Viktor orvost

התאחדות עולי הונגריה בא"י

Magyar Bevándorlók Szövetsége

Folyó hó 16-án szombat este 8 órakor **összejövetelt** tartunk a Warschawsky Hotel termében (Rieali mellett)

Tekintettel a Magyarországon megindult akció fontosságára, mindenki saját érdekében jelenjen meg.

Vezetőség

פגישת חברים

ההנהלה

HOH-összejövetelre szóló meghívó, 1937. január 16.

választották. A helyi szervezetekhez hasonlóan a központi iroda is anyagi gondokkal küszködött, és hamarosan megszűnt. A helyi csoportok önállóan tovább működtek.

A második világháború éveiben az illegálisan érkezett bevándorlókat az angol hatóságok táborokba, többnyire Ciprusra vitték. A HOH gyűjtést szervezett a táborok magyar anyanyelvű lakóinak, ruhaneműt, könyveket és élelmiszert küldött nekik.

Az európai zsidóüldözések elől menekülő, nincstelenül érkező *olé*k átmeneti elhelyezése sokáig megoldatlan maradt. Többen, akik Románián keresztül érkeztek, óvóhelyeken és parkokban szálltak meg. Az áldatlan állapotok felszámolására a tel-avivi HOH vállalkozott, figyelmeztető jel volt ez az ország közvéleménye és az intézmények számára. A bne-braki elmegyógyintézetet új helyre költöztették. A költöztetés napján, az utolsó beteg távozása után a szervezet képviselői *olé*k kíséretében megszállták az intézmény három épületét. Jelen voltak a sajtó meghívott képviselői is, akik másnap részletesen beszámoltak az eseményről. A közvélemény rokonszenvvel fogadta a HOH kezdeményezését.

Hasonló okok miatt a jeruzsálemi szervezet a háború után saját *Bet Olim*ot hozott létre. A Szenes Hanna nevét viselő intézményt 1945-ben avatták fel a jeruzsálemi Dávid utca egyik nagyobb épületében. „Nagy hálótermei és lágeréletre emlékeztető berendezései” rossz emlékeket ébresz-

tettek a lakókban, ezért 1947 végén a Nahlat Ahim negyedben, egy újonnan épített, tízszobás épületbe költöztették a szállást. A központi elhelyezkedés a lakóknak kedvező volt, minden fontosabb intézményt megtaláltak a környéken. A házban tanuló- és olvasószobát rendeztek be.

Voltak, akik ellenezték a közös nyelv és kulturális háttér alapján szerveződő csoportokat. A magyar *jisuv*ból is kétkedő és bíráló hangok hallatszottak. Jordán Viktor, a jeruzsálemi HOH elnöke 1941-ben igyekezett meggyőzni a közösség tagjait a szervezet szükségességéről: „Kell egy szervezet ma még, amely meg tudja rostálni az ugyanazon körből, nyelvterületről származó, hasonló mentalitásban felnőtt embereket, amely ismeri azok nyelvét, problémáit és első gondjait, tud velük beszélni, és vezetni tudja őket az első lépéseken."

1938 és az államalapítás között, az illegális *alija* idején a HOH nem működhetett volna néhány elkötelezett tagjának munkája nélkül, aki az *olé*k támogatását nemcsak elvégzendő feladatnak, hanem hivatásnak tekintette. Ilyennek ismerték Pfeffermann Emánuelt és feleségét, Eidlitz Jolánt. Jeruzsálemi házuk nyitva állt minden magyarul beszélő *ole* előtt. Több százan, talán ezren tőlük kapták az első útbaigazítást új otthonukban. Barátaik és ismerőseik széles táborát is mozgósították, hogy munkát szerezzenek számukra, hogy gondjaikban mellettük álljanak.

A háború után fokozódó *alija* idején egyre több feladat hárult a szervezetekre. A nagyobb településeken újabb helyi csoportok alakultak. 1946-ban Netanjában és Rehovotban, 1949-ben Petah-Tikvában. 1950-ben már a HOH tíz helyi csoportja működött. Izrael Állam alapítása után a helyi szervezetek már nem tudták kezelni a lakhatási és elhelyezkedési nehézségekkel küszködők ügyeit. Ismét szóba került egy központi szervezet felállítása, többek között egy központi kölcsönpénztár létesítése.

1950 májusára összehívtak egy konferenciát. A legfontosabb javaslat szerint a problémákat és a delegátusok által vélelmezett diszkriminációt politikai vagy szervezeti alapon kell megoldani. Egyesek a németországi *olé*k egyesülete példájára a szövetséget politikai párttá alakították volna, hogy így képviselje a magyar anyanyelvűek érdekeit. Mások egy egységes szervezetet szerettek volna, amely sikeresen lép fel a közösség érdekében, és segíti tagjai beilleszkedését, de a politikai színtértől távol marad. Végül az utóbbi csoport érveit fogadták el, a HOH nem alakult át politikai párttá. A konferencia két konkrét tervet vázolt fel, egy építővállalat és a központi kölcsönpénztár felállítását. Sikeresen csak az utóbbi működött, elsősorban üzleti célokra nyújtott kisebb kölcsönöket. Később a családok támogatására létrehozták a HOMA kölcsönpénztárat, tízéves mérlege szerint kilencszáz *ole* családnak nyújtott kölcsönt.

Az új *olék* felkarolása mellett a HOH kulturális eseményeket is szervezett, hogy mindaddig, amíg el nem sajátítják az ország közös nyelvét, anyanyelvükön nyújtsanak nekik szórakozást. A közösség tagjai, vezetői, tudósok tartottak előadásokat magyarul, magyar anyanyelvű művészek léptek föl. Teadélutánok, rendezvények, felolvasóestek, táncos esték, bálok, társkereső estek várták a széles körben meghirdetett programok közönségét. *Purim*kor a helyi csoportok rendeztek jelmezbált, zenekarral, tombolával, büfével, bálkirálynőt is választottak. Ezeket a rendezvényeket az ötvenes években látogatták a legtöbben. A HOH művészpártoló bizottságot alapított, az *ole* művészeknek fellépéseket, kiállításokat, hangversenyeket szerveztek, így mutatták be a magyar *jisuv* művészi és szellemi teljesítményeit, a bevételből pedig a munkára és továbbképzésre váró művészeket támogatták.

A HOH minden évben Nordau-díjat osztott ki íróknak, művészeknek, tudósoknak. Első alkalommal, 1945 februárjában Avigdor Hameiri vette át a díjat, egy évvel később Patai József. A Nordau-díjasok között volt többek között Abádi Ervin, Dos, Danzig Hillel, Smuel Katz, Kishont Ferenc, Pártos Ödön, Rónai András, Szilárd Klára, Zeev is.

1957-ben a Dan Hotelben tartott divatbemutatót az 1956. őszi magyarországi események után érkezett *olék* megsegítésére rendezte a HOH. A zsúfolásig megtelt teremben a nézők megcsodálhatták a Gottlieb Lea tervei szerint készült fürdőruhákat és a Madim cég férfi- és női ruháit.

A HOH nem vált a magyar *jisuv* ernyőszervezetévé, a közösséget megosztották a politikai, a vallási és különösen a területi tényezők. Az erdélyi cionista mozgalom izraeli sikerét jelzi, hogy a HOH vezetése a magyar

Pataki László Nordau-díjról szóló oklevele, 1966

anyanyelvű erdélyi zsidóság kezébe került: Fendrich Ernő, Marton Ernő, Hermann Dezső. Emiatt a magyar *jisuv* egy része nem azonosult az egyesülettel, voltak, akik az erdélyi *olék* szervezetének csúfolták. Újabb és újabb csoportosulások jöttek létre, és közös eszmei vagy politikai elkötelezettség alapján képviselték közösségüket.

Bne-Herzl

A Bne-Herzl 1952-ben alakult. Az *olék* érzelmi, kulturális, gazdasági beilleszkedését segítették, rendezvényeket szervezett. Jótékonyság és politikamentes szemlélet jellemezte. Minden évben Herzl halálának évfordulóján emlékestet rendeztek. 1966-ban Herzl-díjat alapítottak, és a cionista mozgalomban, sajtóban, egyéb területeken végzett kiemelkedő eredményeket jutalmazták a díjjal. Nemcsak izraelieket, hanem világszerte élő magyar anyanyelvű zsidókat is kitüntettek a díjjal, első alkalommal Eli Wieselt és Schön Dezsőt. Herzl-díjat kapott művészeti, tudományos, publicisztikai munkásságáért többek közt Ezra Fleischer, Glück Andor, Gonda László, Ishbéthy Mannheim Mose, Itamar Jaoz-Keszt, Cvi Kaddari, Nathaniel Katzburg, Tomi Lapid, Dan Ofry, Dan Reisinger, Vincze-Krausz Ilona.

Ladányi László átveszi a Herzl-díjat, 1971

A Bne-Herzl keretében működött a takarék-asztaltársaság a rászorulók és az *olék* segélyezésére. A szervezet női csoportja az átmeneti sátortáborokban élelmiszercsomagokat, ruhaneműket osztott szét. A Los Angeles-i Shelter for Israel szervezettel és a Szochnuttal közösen Kfar-Onóban és Holonban Shelter *kibuc*okat hoztak létre.

A pártok magyar tagozatai

Az izraeli politikai pártokon belül létrejöttek a magyar csoportok. A Klálcionista Párt magyar tagozatát, a Hug-Kadima szervezetet a negyvenes évek végén alapította Weissburg Haim, az erdélyi cionista mozgalom egyik kiemelkedő alakja. A tel-avivi után több kisebb helyi csoport is alakult az ország nagyobb településein, politikai, kulturális programokat szerveztek.

A magyar tagozatok magyar nyelvű kiadványaikkal is igyekeztek választókat toborozni. 1955 februárjában például az *Izraeli Képeslap* a választások előtti lapalapítási hajráról számolt be. A klálcionisták lapjának, az *Új Világ*nak a főszerkesztője Herskovits Fábián volt, a Mizrahi párt lapját, az *Izraeli Szemlé*t Goldstein Mose szerkesztette. A Mapai éveken át hetilapot adott ki, Danzig Hillel és Danzig Eliseva szerkesztésében indult *A hét* című lap. Ezek a lapok és a pártok magyar tagozatai csak a választások idején működtek. A hatvanas évek végére a politikai pártok magyar tagozatai végleg megszűntek.

Mapai gyűlés Haifában

A Hug Joce Hungaria Hamizrahi
A magyar anyanyelvűek vallásos csoportjának szervezete 1952-ben alakult Jeruzsálemben. Az *olék* beilleszkedését segítették, kulturális és szociális feladatokat láttak el. Kölcsönpénztáruk csaknem húsz éven keresztül ezerszáz családnak juttatott kamatmentes kölcsönt, héber nyelvtanfolyamait több százan látogatták, teaestjei a magyar *jisuv* kiemelkedő eseményeinek számítottak. Az *olék* számára Talmud-oktatást szerveztek.

United Hungarian Jews of America
Salpéter Gyula irányításával 1954-ben jött létre a United Hungarian Jews of America (UHJA) szervezet amerikai és izraeli központtal. Az idősebb korosztály szakmai elhelyezkedését segítették. Ramat-Gan öt *dunám* területet adományozott a szervezetnek arra, hogy szakmai átképzőt és foglalkoztatási központot építsen, ahol a kötészet, a kartonázs és a szabás-varrás alapjait oktatták. A központhoz tartozott többek között az aggok háza, a kultúrterem, a szakmai átképzéshez különféle műhelyek, a magyarországi zsidó mártírok emlékét megörökítő templom. 1954 és 1968 között kétszáz családfenntartót juttattak szakmához és állandó foglalkozáshoz. A gyengén látók és látássérültek számára létesített intézet is munkaalkalmat nyújtott. A munkaképtelen idősebb korosztály napközi otthonban, kellemes környezetben, közös programokkal (filmvetítés, kirándulás, társasjátékok) tölthette az idejét.

A Magyar Zsidók Világszövetsége
Az 1952-ben alakult ernyőszervezet a világban szétszórt magyar anyanyelvű zsidókat fogta össze, az egyetemes zsidóság és Izrael érdekeit képviselte.

A világszövetség a politikai-érdekvédelmi tevékenységet tekintette feladatának, többek között a magyarországi segélyakciók lebonyolítását. Az érdekvédelmi célokat, az *olék* beilleszkedését a világszövetség Izrael-szerte, az ország nagyobb városaiban alapított, a szervezet vezető személyiségeiről elnevezett központjai (Social Center) segítették. 1954-ben a világszövetség első igazgatójáról, Schulz Ignácról nevezték el az egyik központot. Schulz a két világháború közti csehszlovákiai magyar közélet kiemelkedő alakja, a helyi szociáldemokrata párt tagja, újságíró volt. 1957-ben Weitzner Imre nevét kapta egy haifai központ.

Weitzner 1961-ig töltötte be a világszövetség amerikai tagozatának elnöki posztját, tagja volt az American Jewish Congress orvosi osztályának is. 1959-ben a szervezet Netanján létesített központot és templomot, mind-

kettő Sunshine Oszkár néhai szülei nevét viselte. Silbermann Ábris alapító tag kezdeményezte 1963-ban az Eleanor Rooseveltről elnevezett rehovoti központ alapítását. Silbermann neves műkereskedő és műgyűjtő a világszövetség alapításától kezdve élete végéig részt vett a szervezet vezetésében. 1967-ben avatták fel Nánási Miklós, a szövetség központi elnöke és felesége, Joli asszony adományából a beer-sevai Nánási-kultúrotthont. Nánási Miklós 1961-től a szervezet amerikai elnöke volt, felesége a női osztály társadalmi működését és tevékenységét felügyelte. 1968-ban tették le a jeruzsálemi központ alapkövét, Róth József és felesége, Carole asszony jóvoltából. A Róth házaspár 1966-ban kapcsolódott be a világszövetség munkájába, és közreműködése korábban ismeretlen anyagi és erkölcsi sikert hozott a szervezetnek.

1948-ban hagyta el Magyarországot Görög Frigyes ügyvéd, neki köszönhető, hogy a német hatóságok kiterjesztették a jóvátételre jogosultak körét azokra is, akik 1953 után hagyták el Kelet-Európát. A világszövetség a hatvanas évektől a kulturális feladatok megvalósításában ért el sikereket. A szervezet vezetői saját generációjukat tekintették az utolsó nemzedéknek, amely átmenekítheti az utókor számára a magyarországi zsidóság kiemelkedő eredményeit. Amerikai és izraeli történészek bevonásával a múltat feltáró könyveket és folyóiratokat adtak ki elsősorban a holokausztról.

A haifai Weitzner Központ

Klubok

Az Izraeli Magyarul Beszélők Klubja emblémája, Naharia

Az ötvenes években egyre-másra alakultak magyar nyelvű klubok, egyesületek, és társasági, kulturális programokat kínáltak. Például az országos magyar nyelvterületről származó zsidók köre és Cfatban a magyarul beszélők kultúrköre, az Arany Klub. A klubok tagjai rendszeresen találkoztak, rendezvényeken, felolvasóesteken vettek részt. Konkrét célokkal is alakultak szervezetek, például a német kártérítést szorgalmazta a nyolcezer tagot számláló egykori munkaszolgálatosok szövetsége. A hatvanas évek közepén létrejött a nemzetközi zsidó nőszervezet, a WIZO magyar nyelvű tagozata. Színvonalas kulturális előadásai és szemináriumai évekig sikeresen működtek.

Az ötvenes években alakult szervezetek jelentős részének tevékenységi köre egyre szűkült vagy teljesen megszűnt. De új klubok is létrejöttek. 1982-ben szerveződött Nahariában a Magyarul Beszélők Klubja, Péter Ferenc kezdeményezésére.

A tervezett klub a Nahariában élő ötszáz magyar anyanyelvű családra számíthatott. A közösség tagjai a klub hetenként megrendezett összejövetelein, kötetlen beszélgetésein találkoztak, vagy jogi, biztonsági, orvosi, irodalmi előadásokat hallgattak. Az irodalmi estek színvonalát Alex Bondy költő és író közreműködése biztosította, szavalóversenyt is szerveztek. A klub kilenctagú színjátszó csoportja magyar darabokat adott elő, a környező városok magyar nyelvű klubjaiban is vendégszerepeltek. A rendszeresen megrendezett kirándulásokon száz-kétszáz személy vett részt. A klub ötéves fennállását Jichak Steiner zongoraművész hangversenyével ünnepelték, háromszáznyolcvan tag hallgatta meg a koncertet. Kétezer-ötszáz kötetes magyar nyelvű könyvtárukat a tagok és a környék magyarul olvasói is szívesen látogatták. A klub Csillag László szerkesztésében megjelenő értesítőiben a közösség tagjai bizonyították irodalmi és művészi tehetségüket. A vészkorszak ötvenedik évfordulójára ötszáz főnyi közönség jelenlétében emlékeztek. A klub kezdeményezésére az északi körzethez tartozók nevében a nahariai temetőben emelt emlékművet a túlélők elpusztított családtagjaik jelképes sírjának tekintették. 1997-ben ünnepelték a klub tizenöt és az értesítő tízéves fennállását.

A Bne-Brit

A szervezet és a szabadkőművesség hasonló vonásai a Bne-Brit története során egyre inkább elhalványodtak. A szervezet célja a jótékonyság, a rasszizmus elleni harc, a zsidó identitás erősítése, a zsidó hagyomány ápolása, Izrael támogatása, más szavakkal: „egyesíteni az izraelitákat azon munkában, mely előmozdítja mind a maguk, mind az egész emberiség legnemesebb érdekeit". Az amerikai központú nemzetközi szervezet izraeli páholyai között számos magyar nyelvű működött Tel-Avivban (Nordau páholy), Jeruzsálemben, Haifában (Kibuc Galuiot páholy), Netanjában (az utolsó, még működő magyar nyelvű Lőw Immánuel páholy), Beer-Sevában, Petah-Tikvában.

Kauders Ben-Cion

A Bne-Brit izraeli nagyelnöke tisztséget 1959-től 1974-ig Kauders Ben-Cion töltötte be.

1971-től a nemzetközi szervezet társelnökének választották. Kauders 1907-ben Körmenden született, és Budapesten folytatott sikeres ügyvédi gyakorlatot. A Kasztner-vonattal hagyta el Magyarországot. Izraelben számos szervezetben töltött be tisztséget, többek között a HOH-ban, a Magyar Zsidók Világszövetségében, szolgált az izraeli hadseregben, az izraeli politikai és közéletben tevékenykedett. 1974-ben autóbalesetben vesztette életét.

Jacov Sobovitz – Haim Kaufman

Sportolók és testnevelés

1867-ben a kiegyezéssel létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia, ugyanebben az évben a zsidók emancipációjáról szóló törvény lehetővé tette a zsidók társadalmi befogadását, mindennek hatása a sportban is megmutatkozott. A zsidók a sportot a siker forrásának tekintették, és ez az egyik oka a magyar–zsidó sport lenyűgöző sikerének.

A zsidó sporttevékenységet két szempont szerint vizsgálhatjuk.

Az egyik szerint a sporteredmények segítik a zsidók beépülését a környező társadalomba. Ennek a megközelítésnek a lényege a prágai Henrik Sosani tanár szerint, hogy a zsidók magyar hazafiak, csak egyetlen dolog választja el a környezetüktől, a vallásuk (1895). Sok zsidó ért el csúcseredményt a magyar sportban, például Hajós Alfréd úszásban az első magyar olimpiai bajnok volt, Petschauer Attila vívásban szerzett olimpiai érmet, Komjádi Béla a magyar vízilabda-válogatott edzőjeként működött a harmincas években.

A másik elemzési szempont a nemzeti, de különösen a cionista szellem erősítésére alakult zsidó szervezetek, sportklubok vizsgálata. Ilyen volt a budapesti VAC (Vívó és Atlétikai Club) vagy a kolozsvári Hagibor.

Az első világháború után Horthy Miklós admirális hatalomra kerülésével a magyarországi és vele párhuzamosan az erdélyi magyar nyelvterületen is fokozódott az antiszemitizmus. A zsidó sportolók, akik elhagyták Magyarországot vagy Romániát, nem elkötelezett cionista érzelmek, hanem az antiszemita légkör miatt *alijáztak*.

Nem véletlen, hogy a Budapesten született Max Nordau számít a zsidó sport és testnevelés fő ideológusának. Nordau volt az, aki a második cionista kongresszuson (1898) kezdeményezte, hogy beszéljenek a zsidók fizikai állapotáról, és megalkotta a *Muskeljudentum* (izmos zsidóság) kifejezést, ami többek között egy új, erős és harcos zsidó példakép megformálását jelentette, akiben a *galuti* zsidó képével ellentétben a zsidó nép régi hőseinek személyisége születik újjá.

Érdemes megemlíteni, hogy a szintén Budapesten született Herzl Tivadar, a cionista mozgalom alapítója is foglalkozott a zsidók fizikai állapo-

tának megváltoztatásával, és bár a német kultúra képviselőjének vallotta magát, a Németországban és Ausztriában jobban kedvelt tömegsporttal szemben a Magyarországra inkább jellemző versenysportot részesítette előnyben.

A holokauszt és a második világháború véget vetett a magyar–zsidó sport fénykorának. Sportolók százai pusztultak el a haláltáborokban, a kevés túlélő legtöbbje *alijázott*.

A negyvenes évek végétől a szovjet blokkban és ezen belül a magyar nyelvterületeken betiltották a cionista mozgalmat, ez növelte a Nyugatra távozni kívánók számát. Az 1956-os magyarországi felkelés után számos sportoló menekült külföldre, a zsidó sportolók közül sokan *alijáztak*.

Vívás

A magyarországi zsidó sportolók a vívásban a legsikeresebbek, a magyarországi olimpiai vívóválogatott legtöbb sportolója zsidó: Elek-Schacherer Ilona, Petschauer Attila és sokan mások. A magyarországi *olék* vezették be ezt a sportágat Izraelben.

Az első vívóklubot 1927-ben alapította Barsi Dezső gyerekorvos, aki Magyarországon országos kardvívóbajnok volt 1904-ben és az amatőr vívó Emődi Miklós fogorvos tel-avivi klinikáján tartották az első edzéseket.

1939-ben *alijázott* Kállai Jichak, a haifai Leo Baeck oktatási központ testnevelő tanára, a haifai vívóklub alapítója, aki számos díjat nyert helyi és külföldi versenyeken is. Két másik kitűnő vívót fogadott Magyarországról, Harelt (Horváth Lászlót) és Meir Alont (Újfalvi Lászlót), akik az izraeli válogatott kardcsapat oszlopos tagjaivá váltak. Meir Alon az izraeli bajnok, Dan Alon édesapja.

A negyvenes években a válogatott csapat négy magyar anyanyelvű sportolójának köszönhetően (Alon, Kállai, Harel, Freilich) a vívók kimagasló eredményekkel büszkélkedhettek. Izrael Állam alapítása után Altman Andrei temesvári vívó is *alijázott*, részt vett a második Maccabia játékokon román színekben. Fia, Gabriel a hetvenes években lett izraeli bajnok.

A sportág kiemelkedő alakja, Nóbel Alfréd kiváló magyarországi vívó 1956-ban *alijázott* (Adir Miller híres izraeli színész nagyapja), Ramat-Gan és Haifa vívóedzője, többek között Amnon Carmi izraeli vívóbajnoké.

Vízi sportok

1926-ban a Maccabi Haifa Egyesület kezdeményezte először a vízi sportot Erec-Izraelben, létrehozták a vízisport-szakosztályt, és a húszas években

számos magyar anyanyelvű tagja fellendítette az úszás és különösen a vízilabda sportágat.

Flasch György Erdélyben született, Bécsben végezte a tanulmányait, a Hakoah tagja volt, az egyik legjobb vízilabdázó. 1933 elején *alijázott*, és számos barátjával együtt megalakította a Maccabi Haifa vízilabdacsapatot. Többek között Libanonban és Egyiptomban is játszottak, és többször ereci bajnokságot nyertek. 1934-ben Haifában százméteres gyorsúszásban izraeli csúcsot döntött, a Maccabi sportszövetség főtitkári és elnöki tisztjét is betöltötte. Flasch György a Kneszet tagja volt (1951–1955).

Rauschnitz Vili kiváló hosszútávúszó volt, izraeli bajnok ezerötszáz méteren. Legnagyobb sikerét a vízilabda-válogatottban érte el játékosként, majd a válogatott edzőjeként.

Teleki József a legsikeresebb úszóedző volt Izraelben, neki köszönhetők a kimagasló eredmények; a rádióban éveken keresztül sportriporterként is működött.

Hirschler Jenő a budapesti MTK vízilabdázója volt. A tel-avivi Brit Maccabim Atid egyik alapítója, az izraeli vízilabda-válogatott tagja.

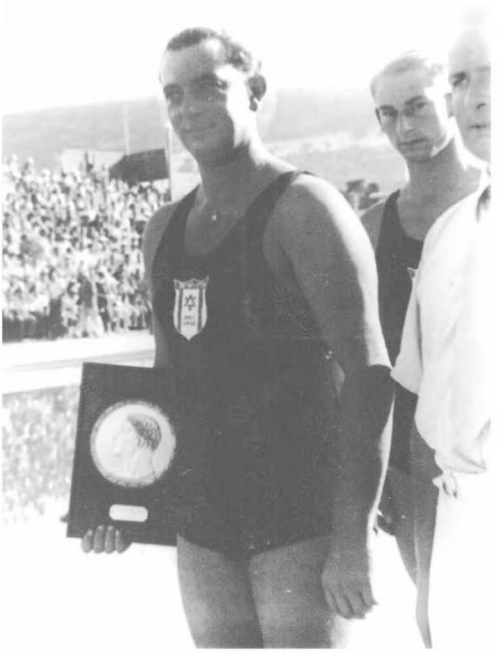

Balra Flasch György, 1937

Mózes Jehiel Pista és családja 1957-ban *alijázott*. Pályafutását a budapesti MTK uszodájában kezdte. Az izraeli válogatott és a csapat egyik sztárja lett tizennyolc éves korában.

Tóth Tímea több izraeli úszórekordot is megdöntött, az 1992-es barcelonai olimpián képviselte Izraelt. A haifai Technion testnevelő tanára, a Maccabi Haifa sikeres úszóedzője.

Labdarúgás

Számos tehetséges labdarúgó *alijázott* Európából és a magyar nyelvterületről.

A húszas években érkezett Izraelbe Deutsch Ervin a budapesti VAC-ból, ahol edzőként is működött. 1925-ben a Maccabi Haifa labdarúgóedzője volt.

Kolozsvári fiatalok Haifában alapították a Hagibor csapatot. Néhányan csatlakoztak a Maccabi Haifához vagy a Hapoel Haifához. A leghíresebb köztük Stern Jenő volt a bécsi Hakoah zsidó csapatból. A Hakoah erec-izraeli látogatást szervezett, és Stern Haifában maradt. A Hapoel Haifában játszott, a Maccabi Haifában pedig egy amerikai mérkőzésen 1927-ben. A franciaországi Saint-Étienne csapatban profi játékosként vett részt, majd visszatért a Hapoel Haifába, éveken át az edzője volt. 1934-ben a nemzeti válogatott játékosa volt az Egyiptom elleni mérkőzésen.

Fuchs Géza Nagyváradon, a Simson Hajehuditban kezdett játszani, a harmincas évek elején *alijázott*, és éveken át a Hapoel Haifa, a Hapoel Tel-Aviv és a nemzeti válogatott kapitánya volt. Testvére, Slomo is ott játszott a Hapoel Haifában 1931-ig.

Klein Julius kiemelkedő játékos volt az újpesti csapatban, majd a VAC kapusa lett, a Hapoel Haifa csapatban és a nemzeti válogatottban is kapus volt (1934).

Neumann Tibor a Felvidéken született, a Hapoel Haifában játszott (1949–1955) és a nemzeti válogatottban, edzőként is működött több csapatnál. A nyolcvanas években ifjúsági edző és kapitány is volt.

Martin Mordechai bokszolással kezdte, Debrecenben került a labdarúgócsapatba, a Hapoel és a Maccabi Haifa játékosa lett.

Fried Ottó Aradon született, az ITA bajnokcsapatban, majd az ötvenes években a Hapoel Haifában játszott.

Pál Aser a Hagibor tagjaival együtt *alijázott*, a Hapoel Haifa és az ereci válogatott védőjátékosa lett.

Berger Vilmos a Maccabi Tel-Avivban és a Hapoel Tel-Avivban játszott, az ereci válogatott kapusa volt.

Schmilowitz Edmund magyar anyanyelvű futballista Romániában és Izraelben is a válogatott játékosa, a Hapoel Haifa és a Hapoel Tel-Aviv csatára. Sportpályája csúcsán a nemzeti válogatott edzője lett, miután két évig segédedzőként működött Mándi-Mandl Gyula mellett. Mándi, 1953–1969 között a nemzeti válogatott edzője, nem *alijázott*, labdarúgó, majd a híres magyar aranycsapat edzője volt. Az izraeli válogatott edzőjeként kimagasló eredményeket ért el, például a Jugoszlávia elleni 1:2-es győzelmet 1960-ban.

Klein Ábrahám sportdíjak és emlékek vitrine előtt, fotó: Uzi Dan

Engländer Jichak, a Hapoel Haifa kiemelkedő játékosa, edzője és későbbi kapitánya négyéves korában *alijázott* a családjával.

Parselani Lajos, a Hapoel Haifa játékosa, fia, Jaron a Maccabi Haifa és az izraeli válogatott jól ismert játékosa volt.

Klein Ábrahám a világbajnokságokon volt bíró, például Mexikóban (1970), Argentínában (1978) és Spanyolországban (1982). Izrael egyik legjobb bírójának számított.

Asztalitenisz

Az asztaliteniszt gyakran zsidó sportnak nevezték, ez különösen érvényes volt Magyarországra. Barna Viktor volt az egyik kiemelkedő játékos. Legtöbben, akik elhagyták Magyarországot, nem Izraelbe, hanem a nyugati országokba mentek. Izrael legjelentősebb pingpongjátékosa évekig Szenes Hanna testvére, Szenes György volt, 1946-ban megnyerte a Hapoel-bajnokságot.

Krausz Zeev aktív játékos és az izraeli válogatott edzője volt. A futballisták között is találhattunk kitűnő pingpongjátékost, Neumann Tibort. Jacov Sobovitz az ifjúsági csapatban játszott, izraeli bajnokságot nyert, részt vett a negyedik Maccabia játékon (1953). A nők közül kiemelkedett Östreicher Éva, a nemzeti válogatott bajnoka.

Középen Szenes György, a Hapoel-bajnokság nyertese, 1946

Birkózás

A harmincas évek vége felé *alijá*zott Erdélyből Becker Reuven, Bakos György és Hervin Ernst, ők tették le a modern birkózás alapjait Haifában és Tel-Adasimban. Kiemelkedő sportteljesítményük mellett létrehozták az izraeli válogatott csapatot, és felkészítették versenyzőiket a harmadik Maccabia játékra (1950).

Sakk

A legjobb sakkozók Magyarországon évekig zsidók voltak. A legkiválóbbak inkább Európába és Amerikába vándoroltak ki, egy részük a holokausztban pusztult el.

Máramaros Mose Mandel, a Kárpátok vidékének sakkbajnoka 1939-ben alapította Jeruzsálemben az első, Lasker világbajnok sakkozóról elnevezett cionista sakk-klubot. A sakkjátékot népszerűsítették Erec-Izraelben.

A sakkélet izraeli fellendüléséhez hozzájárult a Polgár család elsöprő magyarországi és nemzetközi sikere. A siker Polgár László irányításával akkor kezdődött, amikor lányai magyar színekben megnyerték a női olimpiai bajnokságot (Görögország, 1988, Szerbia, 1990). Zsófi ötéves korától nyert bajnokságokon, 1995 óta családjával Izraelben él, szülei is részben Izraelben élnek, és sokat tesznek a sportág népszerűsítéséért.

Jaron Bar Dajan ügyvédből is kiemelkedő sakkjátékos lett Izraelben.

Polgár Zsófi szimultán játszmát játszik a gyerekekkel a magyar napokon, Tel-Aviv, 2016

A sakkról szóló fejezethez hozzátartozik, hogy Tomi Lapid töltötte be éveken át az izraeli sakkszövetség elnöki tisztjét; hogy Kishont Ferenc sakktudásának köszönhette, hogy túlélte a holokausztot, és később részt vett egy számítógépes sakkjátékprogram fejlesztésében.

Kosárlabda

A kosárlabda sportág kiemelkedő alakja Klein Ralph.

1951-ben *alijázott*, a Maccabi Tel-Aviv és az izraeli válogatott kosárlabdacsapatban játszott, hat országos bajnoksághoz és hat bajnoki kupához segítette hozzá a Maccabi Tel-Avivot. A válogatott csapatban hatvannyolc meccsen játszott, és háromszáztizennyolc kosarat szerzett. Az izraeli válogatottal (egyetlen alkalom az izraeli kosárlabda történetében) 1952-ben részt vett a helsinki olimpián, és 1953-ban Moszkvában a kosárlabda-Európa-bajnokságon is, ahol Izrael ötödik lett. Amikor visszavonult az aktív sportolásból, a Maccabi Tel-Aviv csapat edzője lett. Tizenkétszer nyerték meg az országos bajnokságot, és tizenkétszer a ligakupát. Csapata háromszor jutott be az Európa-kupa döntőjébe, és egyszer meg is nyerte. 1977-

Klein Ralph interjú közben, fotó: Avi Kedmi, 2006

től az izraeli válogatott csapat edzője, egyik kiemelkedő eredménye 1979-ben az olaszországi Európa-bajnokságon a második helyezés volt. A német válogatott csapatnak is edzője volt, vele jutott ki először Los Angelesbe az olimpiára (1984). Klein egy világbajnokságon és két Európa-bajnokságon kísérte a német válogatottat. Az országos kupanyertes Hapoel Tel-Aviv, a Hapoel Gan-Smuel, a Hapoel Haifa és a Saturn Köln németországi csapatnak is edzője volt. Klein Ralph sportban és testnevelésben végzett munkáját Izrael-díjjal jutalmazták (2006).

Torna

A tornában kiemelkedő szerepe volt Keleti Ágnesnek. A magyarországi zsidó tornásznő tíz olimpiai érmet, köztük öt aranyat nyert magyar színekben. 1948-ban tagja volt a magyar válogatottnak a londoni olimpián, sérü-

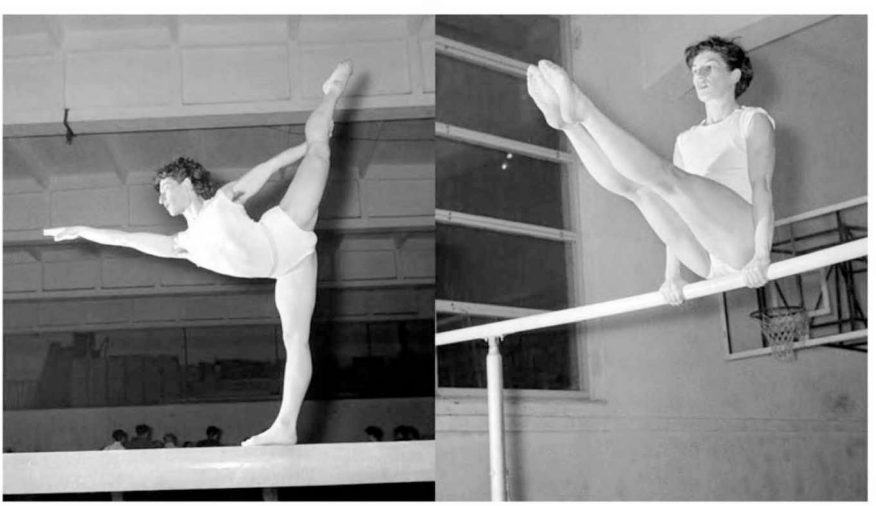

Keleti Ágnes

lés miatt nem vett részt a versenyben, de a válogatott tagjaként a csoportversenyen ezüstérmet kapott. A helsinki olimpián (1952) aranyérmet nyert talajtornában, egy ezüstérmet (összetett csapat) és két bronzérmet (felemás korlát és kéziszercsapat). 1956-ban a melbourne-i olimpián négy aranyérmet nyert: három egyénit (felemás korlát, talaj és gerenda), egyet csapatversenyen (kéziszer) és két ezüstérmet (egyéni és összetett csapat). 1956-ban *alijázott*, évekig az izraeli válogatott tornacsapat edzője volt. 2017-ben a sportban és testnevelésben elért eredményeiért Izrael-díjjal tüntették ki.

Atlétika

A Kolozsváron született Davidovics Mira a Maccabi Tel-Aviv atlétikaklub és a váltófutó-válogatott edzője is: a sevillai világbajnokságon a kilencedik helyre kerültek (1999). Testvére, Davidovics Péter a Hapoel Kfar-Szaba és az izraeli futóválogatott edzője, az izraeli atlétikai szövetség szakmai igazgatója (1993–2013).

Kézilabda

Sandler Liora az 1970-es években kézilabdázott a Hapoel Rehovot és Maccabi Arazim csapatban, az izraeli válogatott tagja.

Testnevelés

A sportolók és edzők közül többen fordultak a nevelés felé, és ki-ki a maga területén járult hozzá a testneveléshez.

Dückstein Zoltán testnevelő tanár volt, és a VAC egyik alapítója, a magyar szertorna bajnoka.

Később, 1936-ban a berlini olimpián bíróként működött. 1953-ban *alijázott*, a tel-avivi testnevelési szemináriumban a tanári kar tagja volt, és sokat tett a tanítási módszerek fejlesztéséért. Felesége, Balázs Ida kiváló tornász volt, kézilabdázó a magyar válogatottban, a női tornatagozat vezetője és tanára, új és jelentős tanítási módszereket fejlesztett ki a női sportgimnasztikában.

Klein Ábrahám, a nemzetközi bíró és Jacov Sobovitz hosszú éveken keresztül Haifa környéke testnevelési szakfelügyelője, Lustig Josef pedig Izrael északi területének vezető tanára és szakfelügyelője volt.

Davidovics Péter éveken át atlétikatanárként dolgozott a Wingate testnevelési főiskolán, testvére, Mira a tel-avivi új középiskola testneveléstanára volt.

Dückstein Zoltán és a VAC emblémája

A magyar anyanyelvű sportolók az izraeli sport szinte minden csoportos vagy egyéni ágának fellendítésében részt vettek, közülük a legkiemelkedőbbeket mutattuk be.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Hilla Alpert

Egészségedre! „Lehaim!”

Életem legmagyarabb pillanata, sok pálinka kíséretében egy dél-tel-avivi vendéglőhöz kötődik, Dudi Shik nyitotta meg a kilencvenes évek elején. Kicsi hely remek bárral, a menüt – főként a kiváló magyar konyhából, ahonnan a fiatal séf szülei érkeztek – krétával írta egy nagy táblára.

A hosszúra nyúlt, fülnek-szájnak élvezetes délidőt megosztottam Tomi Lapid újságíróval, politikussal, a *Paprika* című, magyar gasztronómiáról szóló könyv szerzőjével.

A kiürült kupica újra megtelt, a bendőnk örvendezett a meggylevesnek, zsírjában sült májnak, galaritának (p'tcha), rakott krumplinak és tejfölös paprikásnak. Lapid a „bűnös” ételek örömével beszélt nekem ott arról, hogyan váltotta fel a liba a lábasjószágot a magyar–zsidó konyhában, a húsos és tejes elválasztásáról csendesen odasúgta, a kóser sosem lesz ugyanolyan.

Lapid már nincs köztünk, Dudi Shik étkezdéje is rég bezárt, és mindeddig nem folytatta igazi örökös, aki hozzá hasonlóan megörvendeztette volna a nosztalgiázó magyar bendőt, aki ragaszkodott volna ahhoz, hogy jelen legyen az ideérkezők és a helyi arab konyha keverékében, abban a kulináris világban, amelyből kivirágzott a modern izraeli konyha.

A gazdag magyar konyha elsősorban az Osztrák–Magyar Monarchiában kedvelt édességekben, a palacsintában, a sokféle kelt tésztában hagyott nyomot, a tejszínhab egészen a nyolcvanas évekig uralta az édességeket, akkor jelentkezett a francia hatás.

Szegénység és forróság, ez volt az étlapon a 20. század eleji Erec-Izraelben. Az utcákon arab árusok limonádét és egyszerű ételeket árultak, hozzájuk csatlakoztak hamarosan a németországi virsliárus *olék*. Az étkezdék szegényes választékot és olcsó alkoholt kínáltak, hogy csendesítsék kinek-kinek a maga mögött hagyott anya főztjének emlékét.

Ezekben az években az Erecbe érkező magyarok többsége Hatam Szofer rabbi küldetésében *micvét* teljesített, legtöbben Jeruzsálemben, főleg az 1891-ben az óváros falain kívül alapított Magyar Házakban (a Mea-Searimban) telepedtek le. A Falak Őrzői közösséget vagy kétszáz éve alapítot-

ták, a magyarországi szegény zsidók számára gyűjtött támogatásból gondoskodtak lakhelyről, 1898-ban már harmincöt ház állt több száz lakással.

„Ha jött egy magyarországi zsidó, három évre kaphatott itt lakást – hallom Yehezkel Levkovitztól, a Magyar Házak titkárától. – Nem az számított, melyik irányzathoz tartozott, mennyire volt vallásos. Azóta és mind a mai napig csak annyi kell, hogy magyarországi és vallásos legyen, a közösség gondoskodik róla" – magyarázza nekem, miközben a felújított lakónegyedre néző irodájában ülünk. Yehezkel is magyarországi, a szülei is, a felesége is és „hál' Isten" mind a hét veje is.

Amikor megkérdezem tőle, milyen étkezdék működtek a negyedben, elveszti a türelmét.

Az ortodox kultúra szerint gondoskodni kell a mindennapokról, eltartani a gyerekeket, és gondoskodni a nevelésükről, nincs sem idő, sem pénz másra. A Mea-Searim éttermeit a falánk amerikaiak számára nyitották, elnézést a durva kifejezésért. Soha életemben nem ettem még pizzát házon kívül. Jótékony étkeztetés? Természetesen! Gyere, és nézd meg, mi folyik itt ünnepnapon pénz nélkül! De készételt vinni haza? Étterembe járni? Ugyan már! Nálam széder este huszonöten ülnek az asztal körül, de mindent magunk készítünk, hál' Isten!

„És mi a helyzet a magyar konyha élvezetével?" – próbálom kideríteni, és a válasza az, hogy a felesége kiváló magyar szakácsnő. „És ki törődött a *jesiva* növendékeivel, akiknek nincs itt anyjuk vagy még nincs feleségük?" – erősködöm, és vonakodva, de eszébe jut, hogy vagy ötven éve volt itt egy kis Friedlander nevű magyar étkezde a *jesiva* növendékeinek.

Jeruzsálem visszahúzódó szerény város volt a harmincas évekig, a brit megszállás európai szellemet hozott magával, és ez minden területre kihatott a városban. Szórakozás és mulatság az Oszmán Birodalom ideje alatt szinte nem is létezett, most mozik létesültek, az előadótermekben operát mutattak be, nyugati stílusú éttermek és kávéházak nyíltak, mindez az ötödik *alija*hullám, a brit katonák és a második világháború alatt a szövetségeseik igényeit elégítette ki.

Michael Greenzweignek a Jeruzsálemben működő kávéházakról írt cikkéből kiderül, hogy a brit mandátum elején alig tíz kávéház létezett a városban, a harmincas évek végére számuk meghaladta az ötvenet.

A Tuv-Tam kávézó a King George utca 11.-ben nyílt meg, mögötte egy nyaranta zsúfolt park volt. A kávézót a német és magyar anyanyelvű jeruzsálemiek kedvelték; a Karmia utca 4.-ben (Mosava Germanit) a magyarországi Péter úr nyitott egy nevét viselő kávéházat, az író Aharon Appelfeld második otthonának tekintette a helyet. A kávéház a hetvenes évek

A Kallia Hotel a Holt-tenger partján, 1934

közepéig új tulajdonos vezetésével működött. Amnon Dankner és David Tartakover az ötvenes-hatvanas évekről szóló humoros lexikonjukban írják, hogy a kávézó távol esett a város nyüzsgésétől, nyilvánosságot kerülő párok nyugodtan beülhettek, „a szalmabútoros kis kerthelyiség árnyas fákat, fenyők illatát, földre hullott tűleveleket, a pincér limonádét hosszú pohárban, kávét és forró csokoládét európai porceláncsészékben kínált".

A Brumer házaspár kávéházát, a Cafe Europát is kedvelték a magyar anyanyelvűek. A többi kávéházhoz hasonlóan itt is élőzenére táncoltak a vendégek. Szombatonként is nyitva tartott, és 1947 májusában egy fenyegető levél érkezett az ortodoxoktól: amennyiben nem zárnak be szombaton, megrongálják a helyet. Greenzweig említi, hogy az egyik napilap számolt be arról (1947. szeptember 8.), hogy robbanószert dobtak a vendégekkel teli kávéházra, és kárt tettek a berendezésben. Az újság „vallásos terroristáknak" nevezte a merénylőket. Egy másik újság arról számolt be, hogy a jeruzsálemi kávéházakban több zenész nem akar szombaton és ünnepnapon muzsikálni.

A magyarországi *olék* eljártak Jeruzsálemből a Holt-tenger északi részén a harmincas évek elején az üdülő- és gyógyítóközpont részeként épült Kallia Hotelbe, hogy elegáns öltözetben táncoljanak a szálloda szép kilátásra nyíló erkélyén.

Kobi Cohen-Hattab az erec-izraeli turizmusról szóló könyvében luxusszállodaként említi, fürdővel, negyven európai színvonalú szobával, szín-

A Kallia Hotel hallja, 1934

vonalas szolgáltatással, étteremmel, tengerre néző terasszal. A Kallia Hotel az angolokkal együtt eltűnt, 1948 elején kiürítették, kifosztották, és a falmaradványokat az egykor gondozott kert helyén csak az aranyló homok és a pálmafák veszik körül.

Skreck Miki azok közé tartozik, akik emlékeikben visszatáncolnak a háború előtti hangulatos éjszakákhoz. Tizenkilenc éves korában, az utolsó pillanatban sikerült kibújnia a csehszlovák hadseregben rá rótt katonai szolgálat alól, elkerülni a német megszállást és két lánytestvérével elmenekülni Dunaszerdahelyről. 1938 decemberében a három testvér megérkezett a szent városba, Jeruzsálembe.

„Vidám volt akkoriban" – mondja. Mindkét lánytestvére vőlegényt talált, az egyik vőlegénynek a Princes Mary utcában volt szállodája. „Két zenekar is játszott ott, a pincérek szmokingban jártak, egész libát vagy pulykát tálaltak fel, és a vendég előtt vágták fel" – érződik a hangjában, hogy étvágyat gerjeszt a jeruzsálemi liba emléke, ahogy a zsírjában sült libamáj is, ahogy anyja készítette. Mennyire szerette megkenni a kenyeret a libazsírral, ráhelyezni a különleges csemege vékonyra vágott darabkáit, és élvezettel elfogyasztani! Hallgatom a százegy éves Mikit, ahogy emlékei kisgyerekként ültetik vissza a szülői ház konyhaasztalához.

Jeruzsálem szállodái szórakozást és megélhetést is nyújtottak, amíg a negyvenes évek elején Miki elhagyta Netanja, az üdülőváros kedvéért. Az

épülő-fejlődő fiatal város vonzotta a magyar nyelvterületről érkező *olé*kat. Pihenőhelyek, parkok, szállodák, tánc- és lovaglóklubok várták a város lakóit és a brit hadsereg katonáit. Kobi Cohen-Hattab idézi könyvében az egyik korabeli újságból: „Sajnálhatja nagyon, aki még nem járt Netanján, és strandidőben nem sétált végig a tengerparton. Naponta öt autóbusz hozza a látogatókat Tel-Avivból; naponta öt autóbusz köti össze Netanját a hederai vasútállomással; vannak napok, amikor a vendégek száma eléri a több százat, *savuot* ünnepén a strandolók és tengerparton sétálók száma elérte a háromezret."

Skreck Miki, 2018

Ebben a jólétben a Herzl utcában csak egy nagy étterem, az Európa működött – folytatja Miki –, a kóserságot félretéve kínált magyar ételeket a kontinens többi konyhájának menüjével együtt, „attól függ, ki volt a vendég. Volt egy énekes és egy zongorista, és az angolok jöttek táncolni, aztán jöttek az *olé*k. Mindenhonnan jöttek hozzám. Különlegesen finom ételeink voltak."

Miközben az Európa konyhájában fortyogtak a fazekak, Mikiben érlelődött egy szálloda gondolata. A Margoa Hotelt 1952-ben kezdte tervezni, és egy évvel később meg is nyitotta. A vendégek származási országa ott is érződött az asztalokon felszolgált ételeken. A szállodát, ahogy volt rá egy kis pénz, folyamatosan bővítették, és a mai napig ugyanazon a helyen működik Miki fiának vezetésével.

Megkérdeztem, hogyan boldogult a héber nyelvvel. Nehéz volt, mondta. „Vallásos családból származom, héberül imádkoztam, de egyetlen szót sem értettem abból, amit mondtam. Ha itt cukrot kértek tőlem, sót vittem. Aztán rendeződött."

A héber nyelv nehéz, hanglejtése nem is hasonlít a magyarhoz. Az európai fasizmus miatt és a második világháború utáni években indult meg a magyarországi zsidók, a holokauszt túlélőinek a nagy *alijá*ja. Éttermek és kávézók nyíltak, ahol minden *ole* találhatott valakit, aki már törte kicsit a hébert, munkát kereshetett, megtalálhatta az *Új Kelet* példányát, a Kolozsvárott alapított és a szerkesztő Marton Ernővel együtt *alijázó* újságot.

Épp egy ilyen helyet nyitott meg a Wilheim család Hod-Hasaron főutcáján, ez volt akkor a Tel-Avivot Haifával összekötő főút. Minden ma-

A Wilheim cukrászda

gyar anyanyelvű tudta, hogy a Wilheim kávéházban híreket hallhat, esetleg megtudhat valamit a háborúban eltűnt rokonokról, értesülhet megélhetési lehetőségekről, pletykákat hallgathat, vagy csak úgy, egy csésze teával és egy szelet süteménnyel megmelengetheti a szívét. Megpihenhet egy percre a magyar hangokban az új nyelvvel járó erőfeszítések nélkül.

A választék összehasonlíthatatlanul szerényebb volt a ma zsúfolásig tele kirakatnál. Kelt csigák, túrós táska, vaníliás aprósütemény, *mandelbrot* és szódavízcsap, hogy mindezt leöblítse.

„Az emberek akkor nem voltak elkényeztetve" – mondta Wilheim Jolanda, aki kilencvenhat évesen még mindig bejárt a kávéházba. Károllyal alapították, Auschwitzban találkoztak, ahol Károly elvesztette feleségét és lányát. Kilenc testvér közül Jolanda a nyolcadik gyerek volt, jól menő szabó- és textilkereskedő-családban. Néhány hónappal a találkozásunk után elhunyt, azóta lánya és unokája vezeti a kávéházat.

Károly és Jolanda a háború után összeházasodott, 1949-ben érkeztek Raananába – ikreikkel, Miriammal és Ilannal, akik közben születtek, néhány alapvető pékfelszereléssel a pékség felállításához és virslitöltővel, hogy a német szomszédokkal üzletelhessenek.

Rokonaiktól hallották, hogy Raananában egy barakk várja őket, és lelki szemükkel már látták, hogy beköltöznek egy amerikai képeslapokról ismert vagy ahhoz hasonló faházba. A faház ott maradt a képeslapon, ők pedig kilenc évig laktak egy kis barakkban, négyen, villany nélkül, vécé az udvaron.

A pékség 1949-ben, a jegyrendszer idején nyílt meg. „A feketepiacon vásároltunk, és ezért megbírságoltak" – emlékszik vissza Jolanda. De arra is emlékszik, hogy az első napon kissé megrémítette, hogy az utca végéig állt a sor. „Nehéz volt beszerezni az alapanyagokat, csak délben kezdtünk sütni, a sütők kicsik voltak, nem hittem, hogy elég lesz, hogy jut mindenkinek. Akik különleges süteményt szerettek volna, mint Ariel Saron anyja, a tyúkólból hozták a tojásokat. Vaj nem volt, csak margarin, lekvár sem nagyon, csak az Amerikából érkezett dzsem, abban nemigen volt gyümölcs."

Wilheim Jolanda

Magyar kávéházak és éttermek nyíltak az egész országban. A *mosav*okban a magyar *olék* kezdtek fűszerpaprikát termelni, de már akkor is Tel-Avivban történtek a fontos dolgok.

A harmincas években Tel-Aviv járdái megteltek a kávézók teraszaival. A város eddig beérte egyszerű kávéházakkal, szerény étlapokkal, most Bauhaus stílusban tervezett épületek ékesítették. A tejszínhabos kávét, krémes süteményeket terítővel borított asztalokra öltönyös, csokornyakkendős pincérek szolgálták fel.

Az éhes agglegényekkel teli városban nem a kis lakásokban folytak az üzleti megbeszélések, virágkorukat élték a kávézók. Anat Helman írja a húszas-harmincas évek tel-avivi városi kultúrájáról szóló könyvében, hogy becslések szerint a lakosság körülbelül hatvan százaléka nem otthon étkezett.

Az éttermek és a kávézók találkozóhelyek voltak, ahol eszmecserét folytattak, verset vagy újságcikket írtak, a szavakon húslevescseppek vagy tejszínhabfoltok hagytak nyomot. A kávéházakat a vendégek társadalmi állása, irányzatokhoz és műveltséghez tartozása határozta meg. A korszak kutatóit az foglalkoztatja, ki, mikor, melyik kávéházba ült be, és kevésbé törődnek azzal, mit szolgáltak fel neki.

Gabriel Barkay és Eli Schiller (Magyarországon születtek) a *101 éves Tel-Aviv* című könyvükben írják:

A művészek közül sokan a sajátjuknak tartották a kávéházat, ahova jártak, ahol dolgoztak. A második *alijá*val érkező újságírók és költők, köztük Joszef Aharonovics, Jichak Laufbahn és Slomo Cemah az Idelson utcai Badar kávéházban talál-

koztak, időnként a nemzeti költő Bialik is csatlakozott hozzájuk, aki az otthonával szomszédos Racki kávéházba járt Jakob Fihmannal és Jacob Steinberggel, Hana Rawnitzkivel, Slomo Cemahhal és Saul Csernihovszkival. A magyar kör tagjai közül Arthur Koestler és Avigdor Hameiri a Hagina kávézót kedvelték.

Az írók-költők nemegyszer versikéket faragtak a gyakran látogatott kávéházakról, Koestler meg Hameiri pedig rigmust, hogy népszerűsítsék a kávéházat: „a Haginában, a Haginában szívmelengető kávé a pohárban, igazgyöngy a sütemény, és rád száll a sugallat, az isteni lény" – valahogy így szólt.

A magyar anyanyelvűek egy másik kedvelt találkozóhelye volt a Cafe Hungaria a Nahlat Binjamin utcában, az egyik első európai stílusú tel-avivi kávézó. Hasonló volt az Ararat kávéház is a Ben-Jehuda utcában, fontos hely Slonszki és társai és a Racki kávéház tulajdonosai közti vitában. „Racki forrt a dühtől – írta Slonszki 1935-ben –, megbántotta egyik barátunkat, mi mind azonnal távoztunk, és soha többé nem tértünk vissza." A szakításból az Ararat kávézó húzott hasznot, könyvek, folyóiratok bemutatóját tartották ott, a Matate Színház ott rendezte ünnepségeit. A szakítás után a Racki kávéház nem is tért magához, és másfél évvel később bezárt.

Népszerű hely volt a magyar *olék* körében a Palatin Hotel is. Aharon Mazia alapította 1925-ben, Alexander Baerwald építész tervezte, és a város központi, modern és előkelő szállodájának számított. Hatvan szoba, koncerttermek és biliárdasztalok vonzották többek között az angol hivatalnokokat és katonatiszteket. A szállodát a Schlossberg család, Lea Rabin (Jichak Rabin felesége) szülei üzemeltették. A negyvenes években az épületet bérbe adták a skót egyháznak, és a hotelt az angol tisztek szállásává alakították át.

A Hamerman kávézóban (Senkin utca 12.) magyarul beszéltek, és a fazekakban is minden magyarul főtt, többek között gulyásleves, lecsó, resztelt máj, szalontüdő, töltött káposzta vagy rántott velő és egyben sült fasírt.

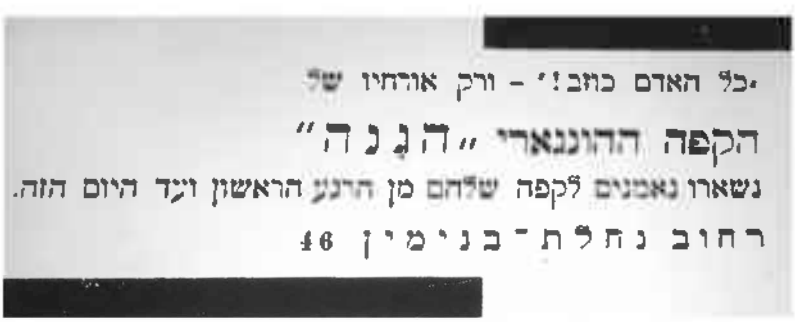

A Hagina hirdetése, *Hamahar*, 1927. május

A Rowal kávézó, fotó: Alfons Himmelreich

Az angolok távozása, az államalapítás, a függetlenségi háború után a kávéházi élet alábbhagyott, a jegyrendszer már közeledett, de ez nem zavarta a magyar Rosenberg Gusztávot és a német Karl Walert, megnyitották a Rowal kávézót.

A kávézó neve a két vezetéknév kezdőbetűiből az újságíró Sauber javaslatára született. A Rowal finom süteményeket és elegáns légkört kínált, a magyar *olék*nak inkább kedvére volt, mint a közeli Kassit kávézó bohém hangulata.

Nem sokat írtak az ötvenes években működő magyar étkezdékről, de abból a kevésből úgy látszik, hogy a magyar konyha élvezete a magyar *olék* belügye maradt. Sajnos ma már csak a második generációhoz fordulhattam. Azokhoz, akik még őrzik az emlékeket a hosszúra nyúlt órákról, amikor szüleikkel együtt ülték körül az asztalt, ahol magyarul folyt a társalgás, zene szólt, s a háború okozta törés ellenére az étel és ital élvezetével makacsul ragaszkodtak az élethez.

Sok név összegyűlt nálam. A jeruzsálemiek a Lea étteremre emlékeznek, a tel-aviviak a Tulipánra a központi autóbusz-pályaudvar közelében. Voltak, akik az ötvenes években a tengerpartra jártak Bentsur Vilihez, a görögdinnyéhez címzett bárba. Mások emlegették a Ramát és a Hendlert az Allenby utcában, az ötvenes években nyílt és még ma is működő Gan-Eden cukrászdát Tel-Avivban és a Cafe Romát.

A Kis Pipa magyar vendéglő, Tel-Aviv, 1965

De valamennyi közül a Kis Pipa és a Nesz-Ciona lehetett a legnépszerűbb.

A Kis Pipa valamikor az ötvenes években nyílt Kis Royal néven egy szürke épület második emeletén a Hebron utca 6.-ban, a Trumpeldor temetőtől nem messze.

Tomi Lapidnak a helyről szóló cikke (*Maariv*, 1961) később megjelent Nathan Dunevich Tel-Aviv százéves gasztronómiájáról szóló könyvében is. Lapid szinte sértve írta, hogy nem kötelező szeretni a magyar konyhát, hiszen a magyar étkezés igazán fárasztó, gyászos szavakkal illette azokat, akik megbántják a gulyást, majd a Kis Pipát említette, ahol igazságot szolgáltatnak a magyar konyhának.

Az étterem tulajdonosa, ahogy Tomi Lapid írja, egy kövér magyar, aki komikus színész volt, de komolyan vette az étkezést, s Izraelben rájött, hogy színészként nem fog megélni, és addig pincérkedett, amíg megvásárolta a helyet. „Tel-Aviv abban az időben tele volt magyar pincérekkel – mondta az írónő Shulamit Lapid. – Azt hiszem, ezt a munkát találták, mert nagyon nehezen boldogultak a héber nyelvvel."

Szela, aki a nagymamájával járt a Kis Pipába, emlékezett rá, hogy az egész „magyar maffia" oda járt. „Kishont Ferenc, Tomi Lapid, Dos, Zeev. Emlékszem a desszertre, az isteni gombócokra, és sok magyarra, állandóan nevettek."

A „magyar maffia" csak akkor hagyta abba a nevetést, amikor a tulajdonos megfogadta a tanácsot, engedett a nyomásnak, és elhatározta, hogy az

étterem kóser lesz. Azzal hitegették, hogy kóser vendéglőbe több turista érkezik. A tej eltűnt az étlapról, az étterem zárva volt szombaton.

Kishont elsiratta, hol fog családjával szombaton ebédelni, Lapid vezetés közben az autójából kiabálta, hogy nem normális, a magyarok fellázadtak, a forgalom negyven százalékkal csökkent. A tulajdonos Ferdiman Csirpi és fia, Jichak próbáltak visszaállni, de a rabbinátus a hirdetőtáblákon óva intette a közönséget, hogy a felügyeletük nélküli vendéglőben étkezzen. „Akik hozzánk jártak, nagyon jól tudták, mi a magyar konyha – nyilatkozott Jichak egy korabeli újságnak –, próbáljon meg nekik tejfölös szaft nélkül gombás húst főzni. Semmi íze sincs."

A Nesz-Ciona étterem a magyar könyvesbolt szomszédságában nyílt, és az azonos nevű utcáról kapta a nevét. A tulajdonos két vörös hajú román testvérpár volt, de fénykorában a konyhát Bleier Erzsébet Bözsi vezette, akiről Izraelben derült ki, hogy különlegesen tehetséges szakácsnő.

Magyarországon Deutsch Márton mezőgazda lánya volt, aki az Osztrák–Magyar hadseregben az első világháborúban törzsőrmesterként szolgált, és azok közé a zsidók közé tartozott, akiket hősiességükért kitüntettek – mondja Bözsi unokája, a rendező Rani Bleier. – Ez nem sokat segített, a második világháborúban az elsők között gyilkolták meg, még mielőtt a németek bevonultak volna. Bözsi hozzáment

A Kis Pipa vendéglőben: balra Kishont Ferenc és Szára; jobbra Dos és első felesége, Sosana; középen Shulamit és Tomi Lapid; háttal Smuel Schnitzer és felesége

a nagyapámhoz, neki gyára és női divatüzlete volt. Nagyanyámat végighajtották a halálmenettel Budapestről Bergen-Belsenbe, majd Auschwitzba. A svéd vöröskereszt fehér autóbuszainak túlélője, Svédországban kezelték, amíg felépült, visszatért Budapestre, és az ötvenes években *alijázott*.

Akkoriban munkavégzési engedéllyel lehetett álláshoz jutni, mivel Bözsi elhatározta, hogy szakácsnő lesz, a Dan Hotelban vizsgázott. Három ételt kellett készítenie, de a bírálónak, aki megkóstolta a resztelt májat, ez az egy is elég volt ahhoz, hogy kiállítsa az engedélyt.

Bleier nem tudta, hogy a Nesz-Ciona előtt Bözsi hol dolgozott. Abban bizonyos volt, hogy egy ideig az Első Pince konyhájában szakácskodott, Jack Jacob Adler, a vadászegyesület vezetője nyitotta meg az Allenby utcában 1935-ben. Bécsi ételeket szolgáltak fel az angol tisztikarnak, oda jártak találkozni és mutogatni magukat egymásnak a vendégek, mérlegelni, kinek a bundája szebb.

Bleier a Trumpeldor utcai étteremre is emlékszik, majdnem bizonyos, hogy a Kis Pipa leírását adta, ahol nagyanyja szerinte főleg a francia követség dolgozóinak és a „magyar maffiának" főzött. Bleier szerint Bözsi itt tanulta a francia ízekhez közelíteni a magyar konyha csemegéit, ez lehetett varázslatos konyhája titka. „Valószínűleg ez a varázslat vált be a Nesz-Ciona étteremben, mert minden délben zsúfolásig megtelt, erre nagyon jól emlékszem, mert a szünetekben sokat voltam nála. Falusi kisfiú, a szakácsnő unokája. Gyerek, akinek vendéglője van. Számomra az étlap félig-meddig Biblia, gombócot készített, és nokedlit az ételekhez." Emlékszik az édes madártejre, a tojás habjára a vaníliakrémen, Rónai András színészre, a szőrmés Braun Stefánra, még egy étteremre név nélkül, a hentes Braun Baruhra a King George utcában a piac mellett, a rendőrfőkapitány Krausz Dávidra, aki később Izrael magyarországi nagykövete lett, és az egész „magyar maffiára".

Emlékszik gyönyörű, jól ápolt nagyanyjára, lakkozott ujjai között More cigaretta, magyarul cseverészik barátnőivel a vörös burkolattal bevont Cafe Romában, még egy magyar törzshely tejszínhabos süteményekkel a Mugrabi mozival szemben, ahol az Allenby a Ben-Jehuda utcában folytatódik.

„Senki nem hitte volna, hogy ez az életteli, jól ápolt nő néhány évvel korábban ötszáz kilométert menetelt, és túlélte Bergen-Belsent és Auschwitzot."

Izraelben, a fiatal államban csaknem az összes magyar éttermet holokauszttúlélő üzemeltette. Néhány évvel ezelőtt felkeresett Judit Dekel, hozta édesanyja, Moskovics-Levi Irén-Braha bergen-belseni receptfüzetét. A receptfüzetben Irén bizonytalan, remegő kézzel írt betűkkel indult az új nyelvet felderítő útra. Az elsárgult lapokra rávésődtek a magyarról héberre

Cafe Roma, fotó: Fritz Cohen, 1957

fordított szavak, ahogy a cionista ifjúsági mozgalom foglalkozásain tanították neki, mielőtt felfordult volna a világ. „Ültek a táborban az éhes nők, ételek emlékét idézték, hogy enyhítsék az éhségüket, talán néhányan enyhe jóllakottságot is éreztek – mondta Dekel. – Anyám nem főzött a háború előtt, de igazi optimistaként hitte, amikor majd minden véget ér, főzni kezd. És amikor valaki azzal kezdte, hogy úgy enne egy kis töltött káposztát, és részletezni kezdte, anyám mindent lejegyzett a füzetbe." És a kávé- és olajfoltos füzetben ott van Lili káposztája és Zsuzsi főztje, sütemények és aprósütemények, húsok és libák receptje. „Ennek a füzetnek köszönheti főzéshez nem értő anyám, hogy nagyszerű háziasszony lett. Éveken át ebből a receptfüzetből főzött."

A szakácskönyvkiadó és szakácskönyvíró Vardi Váradi Ofer szerint ez rendkívüli eset. Léteznek más, táborokban írt magyar receptfüzetek, de nehezen használhatók, mert a nők annyira éhesek voltak, hogy a receptekben leírt mennyiségek nem reálisak. De akárhogy nézzük, az ételek lelket gyógyító ereje kétségtelen.

Már rég feledésbe merült az evés körüli ujjongás az egykori Izrael magyar vendéglőiben. A kóserság és a hőség nem kedvezett a magyar konyhának, és valószínűleg befejeződött az ifjú államban vállalt küldetése: a magyar étkezde befogadó és munkaadó is volt, és a fazekakban főtt ételek emlékeztettek is, és a felejtéshez is hozzásegítettek.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Emlékezet

Sauber-Mihájlovics Sándor

Miért nem tudnak a magyar *jisuv* alkotásairól?

Új Kelet, 1953. március 13.

A mi felejthetetlen dr. Patai mesterünk temetésén, míg a Hevra Kadisa emberei azzal voltak elfoglalva, hogy a halottat előkészítsék a nagy útra, ahonnan visszatérés nincs, az egybegyűlt héber írók és újságírók személyes élményeiket mesélték el egymásnak Pataival kapcsolatban, és egyben kitértek arra, hogy a magyar zsidóság magasan számarányán felül járult hozzá a héber nyelv és tudomány fejlődéséhez. Elismerték, hogy a rabbinisztikus irodalomnak a magyar származású tudósok nagy lendületet adtak, és a modern zsidó kutatóink, mint Goldziher, Bacher, Blau örökbecsű műveikkel gazdagították a zsidó tudományt. Patai József pedig a középkori héber költészet egyik legnagyobb ismerője volt, és Herzl biográfiájával olyan standard munkát alkotott, amellyel a halhatatlanok táborába vonult be.

Csendesen hallgattam, hogy dicsérnek bennünket, s egy szerény kérdést kockáztattam meg csupán:

– Ha ez mind igaz, és valóban igaz, akkor miért nem szenteltek a lapok Patai halálának többet, mint egy kiadós balesetnek, ahol az áldozat véletlenül a tanítóegyesület tagja vagy valamelyik párt vidéki *sznifjének* másodtitkára volt?

– Ennek nem a *jisuv*, hanem ti, magyar nyelvterületről származók vagytok az okai. Nem tudjátok adminisztrálni magatokat, és ezért nem vesznek tudomást rólatok.

Erre nem volt mit válaszolnom, mert mi tudjuk a legjobban, hogy ez mennyire igaz. Ez a zsidó törzs, amely a gazdaországban is kitűnt kiváló képességeivel, itt valahogy sehol sem tudta kivívni magának az őt megillető helyet. Lehet, hogy ennek a túlzott szerénység vagy tehetetlenség az oka.

Emlékszem, ezelőtt vagy tizenkét esztendővel, amikor a *maapil* hajókkal érkeztek meg az új *olék* a magyar nyelvterületekről, oly népszerűségre tettek szert, hogy még a színpadon is bemutatták őket. A magyar *olék* hallatták magukat. Pedig nem tettek egyebet, mint teleordították az utcákat ezzel a két szóval, hogy: *Hacci grus!* Ez volt az egész hébertudásuk. Ott álltak a forgalmas utcákon, és szorgalmasan ordították: *Hacci grus! Hacci grus!* Így

árulták a házilag készített nyalókát, fánkot, keljfeljancsit, pattogatott kukoricát és vattacukrot. Ez magyar találmány volt, amelyet a magyar *maapil*ok vezettek be a *jisuv*ban, és így váltak népszerűvé.

Abban az időben nagy volt a gazdasági krízis, és a HOH akkori vezetősége, hogy az új jövevényeken segítsen, *maapil*kiállítást rendezett a volt magyar kávéház teraszán.

A kiállítás technikai tervezését dr. Winstock mérnök intézte, és a szerény tárgyakból megalkotott kiállítást a kíváncsiskodók ezrei látogatták meg, és a *hacci grus*ért árult tárgyakon kívül bemutattak és a helyszínen árusítottak művirágot, kalotaszegi varrottast, halasi csipkét, matyót, házilag készített furulyát és játékokat, valamint rongyszőnyeget és ehhez hasonló sajátos magyarországi ötletességeket. A kiállítás attrakciója az akkor felépült Migdalor mozi gipszmodellje volt, amely a Marmorstein Teodor nevű *maapil* ügyességét dicsérte.

A *maapil*kiállítás megnyitásán a városi és állami hatóságok is képviseltették magukat, és a lapok hasábokat szenteltek a magyar *olé*k leleményességének és ügyességének. Azóta a magyar *jisuv* megsokszorozódott, és nemcsak nyalókával és pattogatott kukoricával tud dicsekedni, hanem joggal eldicsekedhetik mindazzal, amit az ipar, művészet és mezőgazdaság terén teljesített. A nagyközönségnek fogalma sincs arról, hogy a Közel-Kelet egyik legfontosabb stratégiai hídját a Gut és Salpéter céggel építtette az angol hadvezetőség. Itt, az országban készítették el a híd vaskonstrukcióját, és innen vitték Irakba, ahol a megszabott idő előtt felállították. Azt sem tudja a *jisuv*, hogy az első kéményépítő-mestert Magyarországról hozták. Ez az öreg Varga bácsi volt, akinek a fia a világhírű vak zongoraművész. A vasbetonépítést is a magyaroktól tanulták meg a *jisuv*ban. Amíg nem jött el a Gut mérnök, azt hitték, hogy a vasbeton nem egyéb, mint a cementtel összekevert vasdarabokból álló habarcs. Guttól tanulták meg, hogy ez egy vasból készített konstrukció.

Ma már büszkék lehetünk a Zori-gyár által készített és külföldre is nagy mennyiségben szállított gyógyszerekre és a temesvári származású textilesek gabardinszövete keresett cikk a külföldi piacon. Az első motortekercselő üzemet a kassai Spielberger alapította az országban, és az első izraeli kiadású, tizenhat kötetes Talmud a Weisz bácsi nyomdájából került ki.

Bizonyára csodálkozni fog az olvasó, ha megtudja, hogy az izraeli gyémántipart két máramarosi zsidó fiatalember honosította meg. Ez az ipar tekintélyes összegű kemény valutát biztosít manapság az államkasszának. A fiatal Jichak Fuchs, miután az országba jött, mint *pardesz*munkás kereste meg a kenyerét. Hiába tanulta ki *alijázása* előtt a gyémántcsiszolás művészetét Amszterdamban. Itt ezzel nem érvényesülhetett. Véletlenül a ne-

tanjai Dunkner *pardeszében* kapált, amikor megtudta, hogy Dunknernek az öccse nem más, mint Ben-Ami polgármester. Erre könyörögni kezdett gazdájának, hogy mutassa be a polgármesternek, mert neki nagy tervei vannak, és azt csak Ben-Ami úrral tudja megvalósítani. Többhetes nógatás után Dunkner arra kérte az öccsét, hogy álljon már szóba ezzel a mániákus munkásával, aki miatt már nem mehet be a *pardesz*be, mert ha meglátja, azonnal abbahagyja a munkát, és fantasztikus terveinek magyarázatával lopja az időt.

Oved Ben-Ami polgármester, aki mint riporter kezdte meg karrierjét, kíváncsi volt már erre a fantasztára, mert egyrészt úgy látszik, felébredt benne a riportervér, másrészt tudta, hogy ebben az országban csak fantaszták alkottak valamit. Ben-Ami meghívta Fuchsot, aki magával vitte Rosenberg nevű barátját, akivel együtt dolgozott Antwerpenben és Amszterdamban, hogy igazolja szavainak valódiságát. Úgy gondolta, hogy ketten jobban fognak hatni a polgármesterre, és rábírják őt, hogy fektesse le a gyémántipar alapjait Izraelben.

Fuchs és Rosenberg másfél órán át olyan meggyőzően magyarázta el a polgármesternek a gyémántipar izraeli jövőjét, különös tekintettel a közeledő európai tragédiára, ahonnan a nagy gyémántosok menekülni akartak, hogy a polgármester néhány nap múlva Antwerpenbe repült Fuchs kíséretében, és megkezdték a tárgyalásokat az ottani zsidó gyémántosokkal. Az antwerpeni zsidók egy része áthozta ide üzemét, betanították a gyémántcsiszolás művészetére a munkások ezreit, és ennek köszönheti Netanja gyors fejlődését. A város elismerése jeléül egy-egy építési telekkel jutalmazta meg a két leleményes gyémántcsiszolót, és a mai napig ott látható Netanja legszebb részén Fuchs és Rosenberg gyönyörű villája.

A Nyugat és Kelet közti feszült politikai helyzet is új lehetőségeket nyitott az izraeli ipar fejlődésének, és az előjelek szerint Izrael fogja átvenni Magyarország háziszőttes szőnyegeinek és paprikaexportjának a helyét. A skandináv államok és Svájc nagy mennyiségű torontáli szőnyeget vásárolt Magyarországon, és most Klein Béla Tel-Avivban nyitotta meg üzemét, megindult külföldre a torontáli szőnyeg, amelyet ma már nem Magyarországról, hanem Izraelből szereznek be a külföldi cégek.

Három évvel ezelőtt sikerült Magyarországról az országba érkeznie Feldmesser Lajosnak, aki Magyarország egyik legnagyobb paprikakészítője volt, és a szegedi állami paprikaműveket huszonöt éven át igazgatta. Feldmesser látta, hogy paprikatudományát Izraelben nem értékesítheti, hát felcsapott sofőrnek az állami postahivatalnál, mert mint gyakorlott úrvezető könnyen letette a sofőrvizsgát. Ezt a foglalkozást ideiglenesnek tartotta. Ő nem mondott le arról a tervéről, hogy a szegedi paprikát meghonosítja

Izraelben, ahonnan az egész világra szállíthatja. Végre sikerült találnia egy argentínai turistát, aki Feldmesser tervének meghallgatása után hajlandó volt nagyobb összegeket invesztálni az izraeli paprikaiparba. Több ezer dollárért rendelt egy paprikamalmot Szegedről, amelyet Nahalat-Ganimban állítottak fel a Raanan fűszergyárban. A valódi szegedi édes-nemes paprika magjának beszerzése sem ütközött nehézségbe, mert az argentínai társ nem volt ráutalva az izraeli kincstár dollárkiutalására.

Miután a mag megérkezett, megbízták Hoffert, a haifai Neo Agraria magkertészet vezetőjét a palánták elkészítésével. A Szochnuttal pedig megállapodtak, hogy az újonnan alapított falvakban a szegedi paprikából készített palántákat ültessék el, és kötelezték magukat minden mennyiség átvételére. Miután az argentínai zöldhitelt is adott a magyar telepeseknek, sikerült nagy mennyiségű paprikát termelni, amely rövidesen exportra kerül.

A paprika minőségének feljavítására a kormány negyvenöt tonna szegedi paprika behozatalára adott engedélyt, amíg az itteni paprika nem éri el a szegedi minőség fokát. Az izraeli paprika iránt nagy érdeklődés mutatkozik külföldön is, mert a Raanan-gyár a paprikát a rabbinátus felügyelete alatt gyártja, úgyhogy azt a legvallásosabb zsidók húsvétkor is nyugodtan használhatják. Így tehát nemcsak szegedi paprikát, hanem kóser paprikát is fognak szállítani Izraelből, és egy magyar *olé* álma a megvalósulás stádiumába kerül, paprikamezőktől piroslik az izraeli táj...

A paprikaipar már most is a munkások százait foglalkoztatja, és érdemes lenne foglalkozni azzal a gondolattal, hogy mutassuk be a *jisuv*nak, hogy a magyar *alija* nemcsak megtalálta a helyét az országban, hanem lehetőséget nyújtott az új *olé*k ezreinek, hogy kenyérhez jussanak, az államkasszának pedig, hogy nem várt forrásból kemény valutával gazdagodjék.

Sok hasznot hozott az országnak a magyar *alija*. A baj csak az, hogy a nagyközönség elől ezt gondosan tudjuk titkolni.

David Ben-Gurion levele Tomi Lapidnak

Szde-Boker, 1954. szeptember 4.

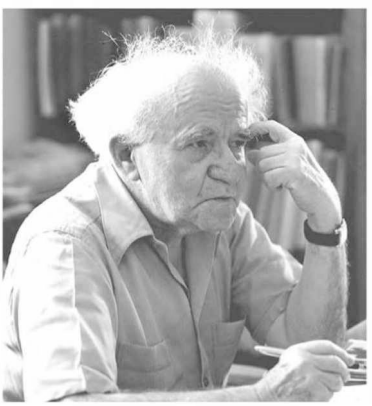

David Ben-Gurion,
fotó: Fritz Cohen, 1962

Lampel Tamás részére – üdvözlettel

Megkaptam 1954. szeptember 1-én kelt levelét, kétlem, hogy teljesíteni tudnám kérését. Nagyon keveset tudok a magyarországi zsidóságról. Talán az egyetlen európai ország, ahol nem jártam – egyszer utaztam át Budapesten Erecbe tartva. Azt tudom, hogy az első mezőgazdasági települések és a cionista mozgalom ismert vezetői Magyarországról érkeztek – Stampfer Josua, a Raab és a Gutman család (Petah-Tikva alapítói) –, Herzl Tivadar és Nordau Max szintén.

Jeruzsálemben a magyar anyanyelvűek voltak mindig a legfüggetlenebbek, kevés érintkezési pont volt velük. A magyar nyelv – egyetlen szót sem tudok magyarul, kivéve Vámbéry (de a név jelentését nem), de azt igen, hogy ez volt a neve egy híres orientalistának, néhány könyvét olvastam is angolul.

Ami pedig a magyarországi zsidóság küldetését és feladatát illeti az országban – nincs származási országok szerinti különbség, neki is be kell olvadnia a népbe, részt venni az országépítésben, sokasodni, *halu*cokat nevelni a gyerekeikből, ahogy minden más helyről érkező csoportnak is.

Őszinte tisztelettel,

David Ben-Gurion

Negev utca 11.
Tel-Aviv

A Tomi Lapid hagyatékából előkerült levelet és a közlési engedélyt Shulamit Lapidnak köszönjük.
Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

DAVID GILADI

Többet érdemeltek volna

Maariv, 1989. április 12.

Két (vagy három) évvel ezelőtt a Diaszpóra Múzeum Bne-Cion-termében ünnepelték a virtuóz hegedűművészek tanárának, Fehér Ilonának a nyolcvanadik születésnapját.

Aki a szavakból font legszebb koszorút a lábához helyezte, a már akkor nyolcvannyolc éves Pataki László zenetudós volt. Fehér Ilona egy évvel ezelőtt hunyt el. Néhány napja a kilencvenéves Pataki László is követte.

Ahogy a születésnapi ünnepségen a Bne-Cion-teremben – az amerikai magyarok szervezetének adománya –, Pataki temetésén is a gyászolók közül csaknem mindenki magyar anyanyelvű volt. Fehér Ilona és Pataki László is többet érdemelt volna.

Fehér Ilona, fotó: Michal Heiman

Életpályájuk szinte párhuzamosan futott. A hegedűtanárnő pályája kezdetén hegedűművész volt, de a harmincas évek magyarországi antiszemita hullámai lesöpörték a budapesti koncertpódiumokról. Prágai koncerttermek kárpótolták ezért. A numerus clausus eltávolította a zsidó diákokat a magyar egyetemekről, Pataki László vegyészmérnöki tanulmányait Prágában fejezte be.

Ugyanezekben a harmincas években, miután megalakult a Palesztinai Szimfonikus Zenekar, az ország vonzereje megnőtt a muzsikusok számára. Köztük voltak „magyarok" is: Pártos Ödön, Boskovich Sándor, Fenyves Loránd, Szarvas Klári – első férje a zenetudós Pataki László volt –, és még

néhány kiváló muzsikus a zenekarban. Ekkortájban érkezhetett Fehér és Pataki is.

A héberül olvasók nem ismerhették Patakit, mert cikkeit, kritikáit, tanulmányait németül, magyarul és franciául közölte.

Pataki László

Visszahúzódó, nemes lelkű szaktekintély a magyar anyanyelvűek körében, tisztelték, ahogy a *haszid* udvarokban a rabbit. Nem volt olyan szülőföldjéről származó muzsikus, aki ne járult volna hozzá úgy, ahogy egykor az orákulumhoz járultak. Ormándy Jenő, Starker János és mások, amikor Izraelbe látogattak. Mert Pataki, az értelmiségi igazi példaképe levelezett Kodállyal és Bartókkal, ismert minden jelet és hangot a zene óriási birodalmából, amit valaha tollával érintett. Felváltotta a vegyipari társtulajdont a zenére, teljesen átengedte magát a muzsikának, elhanyagolta az élet anyagi vonatkozását. Csak az igazi zenészek, a művészetnek hódolók képesek erre.

Szomorú, hogy bürokratikus kifogások miatt Fehér Ilonának nem járt Izrael-díj – talán mert a születési bizonyítványába valamiféle hiba csúszott. Talán a születési hely miatt. Talán.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Markovits Mária

Haifai arcképek

Székely Sándor (1909–1984)

1932-ben *alijázott*, kezdetben narancsligetben dolgozott, utat épített, alkalmi munkákat végzett, végül Haifába került, és élete végéig a városban maradt. A kolozsvári *Keleti Újság* és a budapesti *Múlt és Jövő* igazolásával érkezett: a lapok Székely Sándor újságírótól várják a helyi tudósításokat, kérik, hogy munkáját mindenütt támogassák.

Az újságíró-igazolvány később is hasznos volt, annak segítségével álcázta az Irakban és Szíriában végzett felderítő feladatokat. 1933-tól a Hagana tagjaként és tisztjeként szolgált Haifában, a vegyes lakosságú környék különlegesen nehéz helyzetek elé állította. A függetlenségi háborúban az északi fronton egy munkásszázad parancsnoka volt.

KELETI UJSÁG

Kolozsvár

Wir bestaetigen hiermit, dass Sándor Székely Mitarbeiter unserer Tageszeitung ist und ersuchen wurde uns aus Palaestina Berichte zu erstatten. Wir bitten ihn in seiner Taetigkeit zu unterstützen./

25 OCT. 1932

A *Keleti Újság* német nyelvű igazolványa, Kolozsvár, 1932

MULT ÉS JÖVŐ
IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI
HAVI FOLYÓIRAT
BUDAPEST
V., VILMOS CSÁSZÁR-ÚT 34

Wir bestätigen hiermit, dass Sándor SZÉKELY Mitarbeiter unsere Zeitschrift ist und beauftragt wurde uns aus Palestine Berichte zu erstatten. Wir bitten ihn in seiner Tätigkeit zu unterstützen.

Budapest 2.IX.1932.

25 OCT. 1932

Mult és Jövő
SZERKESZTŐSÉGE

Mult és Jövő
SZERKESZTŐSÉGE

Politia orașului Reședința DEJ

A *Múlt és Jövő* német és héber nyelvű újságíró-igazolványa, Budapest, 1932

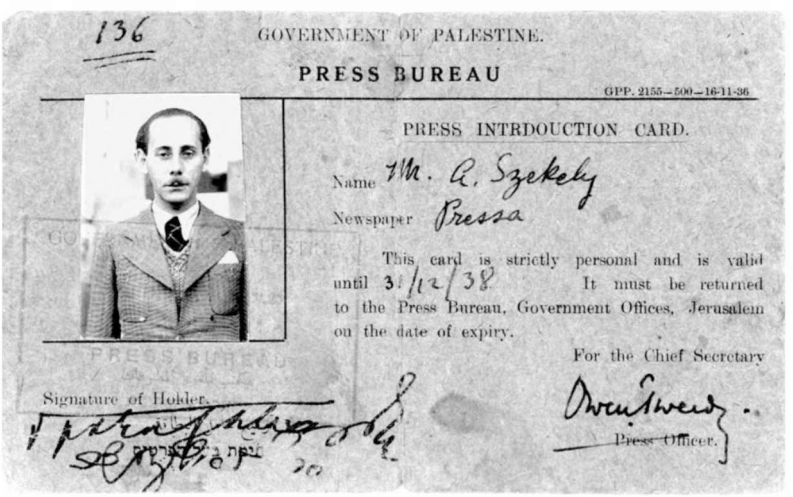
136

GOVERNMENT OF PALESTINE.

PRESS BUREAU

GPP. 2155—500—16-11-36

PRESS INTRDOUCTION CARD.

Name Mr. A. Szekely

Newspaper Pressa

This card is strictly personal and is valid until 31/12/38. It must be returned to the Press Bureau, Government Offices, Jerusalem on the date of expiry.

For the Chief Secretary

Signature of Holder.

Press Officer.

Angol nyelvű újságíró-igazolvány, Jeruzsálem, 1938

1942-től 1974-ig dolgozott a Shell (később Paz) társaságnál. A Paz petróleumtársaság haifai központjának helyettes igazgatójaként felelős és nehéz feladatot látott el. A tartálykocsik a haifai telepről indultak a Sínai-félszigetre és érkeztek vissza feltöltött tartályokkal. Székely ellenőrizte a benzin tisztaságát, és engedélyezte elosztását.

Családjával vagy harminc éven át a telepen élt, az államalapítás utáni élelmiszerhiánnyal küszködő, jegyrendszerrel működő időszakban az

egész környék magyar anyanyelvű közösségének és az új *olé*knak az ellátását segítette a lakhelyükön vezetett gazdaság, a baromfiudvar.

Székely számos szervezeti-társadalmi feladatot vállalt: a magyarországi *olé*k (HOH) központi szervezete társelnöke, a haifai csoport díszelnöke, a haifai Weitzner Center alapító elnöke, a munkáspárt magyar tagozatának haifai elnöke, az országos központ tagja volt. A Kibuc Galujot haifai Bne-Brit páholy alapítása óta a vezetőségi tagok, Haifa városi bírósága pedig tagjai közé választotta.

Székely Sándor (csokornyakkendőben) Magyarországról érkező *olé*kra vár a haifai kikötőben

1957 februárjában a HOH haifai szervezete felszólította a város közösségét, hogy ahogy eddig elöl jártak adakozásban, most, amikor minden nélkül érkező magyarországi családokat fogadnak, segítsék az új *olé*kat. A felszólítást Székely Sándor mellett aláírta többek között Breuer professzor, Káhán Gizella, Szenes Kató, Kauders Ben-Cion.

Rendszeresen várta a haifai kikötőben az *olé*kat, ahol lehetett, segítette az újonnan érkezők beilleszkedését.

Magyar anyanyelvűekből szervezte a rendőrség különleges önkéntes-egységét (1974–1982). Az erdélyi cionista cserkészszervezet, a Somer veteránjaival Kfar-Gliksonban, a Marton Ernő Emlékházban berendezett helyiségükben gyűltek össze.

Munkája a hajnali óráktól a kora délutáni órákig minden idejét kitöltötte, a délutánt és estét önkéntesként a haifai magyar szervezetek, klubok, a társasági élet szervezésére fordította, a közösség éltető lelke volt. A HOH legtöbb tagja a munkáspárt magyar nyelvű csoportjához és a magyar nyelvű Bne-Brit páholyhoz is csatlakozott. A társasági összejövetelekre, ünnepségekre, megemlékezésekre a HOH helyiségében került sor. Az év kiemelkedő eseményének számított a tombolával összekötött

rendezvény *purim*kor, de rendszeresen találkoztak a römijátékosok, az asszonyok pedig a rendezvényeken otthon készített süteményekkel vetélkedtek.

A Ritz kávéház asztaltársasága

A haifai Ritz kávéház a városban és környékén élő hajdani magyarul beszélők törzshelye volt. Bár nem ez volt a kávéház igazi neve, ma már lehetetlenség kideríteni, ki nevezte el így, és hogyan ment át ez a név a köztudatba. A Ritz kávéház igazi szellemi műhely, a világ többi irodalmi kávéházához hasonló találkozóhely kiváló és kevésbé fontos emberek számára, egy helyiség, ahol barátok között beszélhették meg életük és környezetük történéseit, ahol művészi alkotásokról cseréltek eszmét, ahol egyszerűen jól érezték magukat. Haifa régi városközpontjában működött, a Nordau és Herzl utcákat összekötő, Haim nevű utcácskában, először annak közepe táján, majd később közelebb a Herzlhez, Hadar városrész fő útvonalához. Ma régiségbolt van a valamikori kávéház helyén.

Ide járt vasárnap délutánonként többek között egy nem túl magasra nőtt, de sokunk szemében annál nagyobb költő, fényképész, humorista, az örökké vidám tekintetű Felleg György. 1940-ben *alijá*zott, és utazása körülményeiről az akkor már Nahalalban tanuló Szenes Hannának érkezett levélben olvashatunk. Hanna anyját gyakran keresték fel Erecbe készülő fiatalok, hogy híreket halljanak, tanácsot kérjenek, és apró, kedveskedő ajándékokat továbbítsanak Budáról Nahalalba. Felleg György Szombathelyről készült *alijá*zni bátyja, Kfar-Jeladim igazgatója nyomdokában, és újságírónak készült. Mire az utazáshoz szükséges valamennyi intézendőt maga mögött tudhatta, lejárt a *certifikát* határideje, illegális *alijázó*ként többi társához hasonlóan az atliti tábor várt rá és feleségére. „A beilleszkedés kezdeti nehézségei – írta az

Felleg György kötetének címlapja

első időkről –, előbb a munkanélküliség, majd a tőlünk nagyon távol álló foglalkozási ágakban történő elhelyezkedés, lakásgond és első gyermekünk megszületése kötötték le minden energiánkat, erőkészletünket; és még ki se hevertük az új *ole* státussal járó megrázkódtatásokat, jött a vészkorszak, s a szülőföldön rekedt családtagjainkért való aggodalom és reszketés őrölte fel idegeinket." Izrael Állam alapításakor már józan polgári foglalkozást választott: statisztikus lett. A *jom kipur*i háború idején vezető állást töltött be egy fontos állami hivatalban. Humoros írásokban, apró életképekben írt a fiatal ország kisebb-nagyobb gondjairól, jovi-ális humora élete végéig elkísérte. Az évek harcos izraeli honpolgárrá nevelték, választott hazáját őszintén és tiszta szívvel szerette, írásainak minden sorával az ország jobbulását, fejlődését segítette.

Kaddar Arje

Felleg György jóbarátja, asztaltársa, Székely István, az izraeli magyar nyelvű újságírás ismert és köztiszteletnek örvendő alakja is élete végéig a Ritz kávéház társaságának oszlopos tagja volt. Nyolcvanadik születésnapján Felleg György köszöntötte. „Még kisregény keretében se férne el a rengeteg élményanyag, amit vándorlásai során összegyűjtött, míg aszódi asszimiláns zsidó család sarjaként Palesztinában kötött ki, és az idők folyamán tudatos zsidóvá formálódott, miután megjárta egész Európát, Párizsban élt néhány évig, majd jelentkezett az idegen önkéntesek menetezredébe - leszerződött a háború idejére –, ahonnan azonban önkéntes szabadságot véve kereket oldott, és Szírián keresztül gyalogszerrel *alijá*zott." Kortársai kitűnő riporternek, fordítónak, humorral, életbölcselettel, cinikus felhanggal megformált rövid elbeszélések szerzőjének, az *Új Kelet* haifai tudósítójának ismerték. Barátai az elegáns, szolgálatkész, jó modorú társuknak a Lord of Carmel címet adományozták.

A Ritz kávéház asztaltársaságának örökmozgó, nyughatatlan, az egész világ megváltására törekvő tagja, Kaddar Arje 1912-ben született Nagyváradon.

A debreceni zsidó gimnáziumban érettségizett, a budapesti jogi karon az államtudományok doktori címet szerezte meg. Bátyját követve már 1929-ben bekapcsolódott a cionista ifjúsági mozgalomba, és megkezdte publicisztikai munkásságát, a *Zsidó Szemle* munkatársa lett (1929–1938).

A Magyar Cionista Szövetség titkára (1932–1936), a Keren Hajeszod budapesti irodáját vezette (1936–1939), és a Cionista Kongresszus összekötőjeként információkat szolgáltatott a Párizsban működő központi irodának a magyarországi zsidóságot veszélyeztető megkülönböztetésekről, törvényekről. Az első ereci hangosfilmet, *Ez a föld* (1935), magyar felirattal látta el. A film alkotói között rajta kívül is voltak magyar anyanyelvűek: a forgatókönyvet Avigdor Hameiri írta, a filmet a Magyarországról érkező Lázár Lajos rendezte, magyarországi bemutatása sikeres volt. 1939-ben a Keren Hajeszod küldöttjeként fivérével, Sándorral Erec-Izraelbe utazott. Ugyanabban az évben részt vett Genovában a háború előtti utolsó Cionista Kongresszuson, majd a világégés utáni első, 22. kongresszuson Bázelben (1946).

A két dátum között a magyarországi zsidóság nagy részét elpusztították. 1942 és 1944 között Ukrajnában volt munkaszolgálatos, megszökött, kalandos úton, gyalogszerrel tért vissza Budapestre.

A háború után Kaddar Arje folytatta munkáját a cionista mozgalomban. Az államalapítás után Izrael budapesti képviseletén a konzulátus hivatalos közlönyét szerkesztette magyarul (1950–1956). 1956 szeptemberében Arje és felesége hatéves fiával megérkezett a haifai kikötőbe. A Szochnutnál kapott munkát, és az *Új Kelet* haifai tudósítója lett. Szinte naponta jelentek meg társadalmi, politikai, kulturális cikkei – az izraeli élet fonákságainak javításán dolgozott, éles tollal, sok humorral. Egyik mondása szerint a cionista nevelés céljaként nem elég a zsidókat a diaszpórából kihozni, hanem a diaszpórát kell kivenni a zsidóságból. Kezdetben több cikkét héberül írta és jelentette meg. Az Eichmann-perről szóló írásait több külföldi lap is átvette. 1962 áprilisában végre megvalósíthatta régi álmát: útjára indította és élete végéig szerkesztette „független társadalmi-kritikai folyóiratát" *Haifai Szemle*, majd 1969-től *Izraeli Szemle* címmel.

A Pygmalion Haifában

A haifai HOH klubszínháza 1954. december 1-én a Betenu színháztermében zsúfolt nézőtér előtt mutatta be Bernard Shaw *Pygmalion* című darabját. „Shaw komédiájának előadására csak olyan együttes vállalkozik, amelynek igényei vannak, és amely igényes közönségre reflektál. A szerző humora, a rendező szuggesztivitása, a színészek művészi egyénisége és az intelligens közönség derűje együtthatol a *Pygmalion* sikerének. Szerző, rendező és színészek a helyükön vannak, és biztos, hogy a közönség meleg derűje és mosolya fogja kísérletüket igazolni." (*Új Kelet*, 1954. november 24.) A premiert újabb előadások követték decemberben és januárban Haifában, Nahariában, Kiriat-Mockinban, Netanjában, Tel-Avivban a Bet-Hi-

nuh termében, telt ház előtt adták elő a darabot csaknem díszletek nélkül, „működvelő, bár minden igyekezettel jót adni szándékozó gárdával" (*Új Kelet*, 1955. január 17.).

A darabot Nádasi György ügyvéd fordította és rendezte. A szerveződő társulat hírére számos jelentkező kereste föl, és az amatőr társulat nagy sikert aratott. A színrevitellel járó költségeket viszont nem tudta fedezni, ezért az egyetlen színpadra állított mű után lemondott a folytatásról. De mégsem mondott le a színházról. Felolvasóesteket rendezett, amelyeken magyarul hangzottak el színdarabok, irodalmi művek.

Nádasi György egy rendezvényen

Nádasi történeteket, cikkeket írt magyarul, írásait részben héberre fordították, de sikertelenül próbálkozott kiadásukkal, az újságoktól, folyóiratoktól visszaküldték a holokausztról, magyarországi életükről szóló írásait.

Haifai tengerészek

Haifa nem csupán gyönyörű tengerparti város, hanem az ország jelentős gazdasági központja, kikötőjében zajlik Izrael kereskedelmi forgalmának jelentős része. Itt lett elismert tengerész – többek között – Hegedüs László (Laci).

Magyarországon 1919-ben, a kommün leverése után megkezdődtek az egyetemi atrocitások a zsidók ellen, pogromok is voltak az iskolák környékén, és a tízéves Laci jól verekedett. Apjának, tanító létére, nem sikerült jó tanulót faragni a fiából, minden érdekelte a tanuláson kívül: a foci, később főleg a lányok. Mégis, az 1927/28-as tanévben leérettségizett az Eötvös József Főreáliskolában, és azonnal el is hagyta Magyarországot. Felismerte, hogy zsidóként, a numerus clausus árnyékában nem jut be az egyetemre, családja pedig nem tudja támogatni, de nagybátyja példája biztatta, Hol-

zer Arnold hajóskapitány kereskedelmi hajókkal Amszterdamból indult hosszú utakra. Hihetetlen elszántság, testi-lelki felkészültség kellett ahhoz, hogy Laci boldoguljon. Hajósinasként kezdte, végigjárta a ranglétrát, végül hajógépész lett, a második ember a kapitány után. A harmincas évek elejétől angol lobogó alatt óceánjárókon dolgozott, belecsöppent a világháborúba, egy angol hadihajót, amelyen szolgált, egy tengeralattjáró elsüllyesztett, és a víz felszínén úszó alkatrészbe kapaszkodva jutott ki valahogy a partra. (Hajós létére nem tudott úszni.)

1938-ban letelepedett Erec-Izraelben, apját kivitte magához, megmutatta neki az ígéret földjét (egy évvel később apja elhunyt). A hajókon, ahol dolgozott, vitték a menekülő zsidókat Erecbe. Első feleségét, Ursulát is egy menekülőket szállító hajón ismerte meg, Ursula a hitleri Németországból menekült, elhagyta keresztény férjét és két fiát, nehogy egy zsidó anya miatt elpusztuljanak. Soha többé nem látta őket. Lányuk, Lídia 1944-ben született. Haifában laktak, Laci a haifai kikötőt építette. Hajógépészként sokat hajózott. Erről a korszakról szűkszavúan nyilatkozott: építette Izraelt.

Hegedüs László

A hetvenes évek elején már nyugdíjas volt, mégis, amikor Izrael segítséget nyújtott Etiópiának kikötő üzemeltetéséhez és tengerészek kiképzéséhez, megbízták a projekt vezetésével. Két évig dolgozott Massawa kikötőjében.

Sok barátja volt az egész világon, de az egyik legjobb barátja a magyarországi Hegedüs Károly volt, az egyik legjobb meteorológus az akkori Izraelben.

1961-ben az izraeli kereskedelmi flotta új szerzeményei futottak be a haifai kikötőbe, a citrusszállítmányokat Európába szállító Naharia, a Maszada és a német kártérítési szállítások keretében átvett, gabonaszállításra épült Eilat. A kereskedelmi flotta tisztikarának doyenje, Sági Ödön, az Eilat parancsnoka az Osztrák–Magyar Monarchia fiumei akadémiáján szerzett tudását és évtizedes tapasztalatait az izraeli hajózásban kamatoztatta.

Radán Alfréd is azon kevesek közé tartozott, akik bár zsidók voltak, bekerültek a magyar tengerészeti akadémiára, és az osztrák–magyar had-

A Negba hajó

seregben fregattőrnagyi rangot kapott. A világégés elszakította családjától, harmincöt családtagja pusztult el, egyetlen fivére maradt csak életben. Feleségével és két fiával Izraelben találkozott újra. Az izraeli hajózás kötelékében, a Negba parancsnokaként hozta a hazatérő *olé*kat Izraelbe. Modorával, tudásával, intelligenciájával mindenkit megnyert, tizenegy nyelven szerte a világon szerezte a barátokat – magának és Izraelnek.

1956-ban, a magyarországi események után *alijá*zott a tengerész J. Sándor, a világban hajózva a zsidó és az izraeli események, jelenségek kötötték le a figyelmét. A legemlékezetesebb élmény Chicagóban érte: a kikötőben a hajó körül elegáns öregúr nézelődött, kiderült, hogy olvasott az újságban az izraeli hajó érkezéséről, és „mielőtt meghalna", látni akart izraeli tengerészt. Megvendégelték a hajón, és a vendég másnap több társával tért vissza, akik órákig utaztak azért, hogy izraeli hajót és tengerészt lássanak.

Az izraeli hajók egy darab Izraelt vittek szét a világban a szélrózsa minden irányába.

Székely Sándor lányával, Irit Eisenberggel készített interjú, Nádasi György lánya, Sosana Zak és Hegedüs László unokahúga, Reichard Ágnes visszaemlékezése alapján

Szalai Anna

Netanja – mozaikok a magyar városról

Netanja – vagy magyar átiratban Nagy Tanya – még a kilencvenes években is őrzött néhány magyar vonást a város kezdeti éveiből. Az 1929-ben alapított települést narancsligetek vették körül. Izrael Állam alapítása után, az ötvenes években érkezett *olé*kat a város körül létesített sátortáborokban helyezték el. Az ideiglenes szállásokról az épülő városrészekbe csoportonként költöztették be a családokat. Így alakultak ki a lakótelepek. 1956 után a városban élő magyar anyanyelvű közösséghez számos új *ole* csatlakozott, szakismerettel vagy felsőfokú végzettséggel érkeztek. Szaporodtak a magyarul beszélő üzlettulajdonosok, az iskolákban a tanárok, a magyar nyelvű szervezetek. Az utcákon magyarul beszéltek, a magyar anyanyelvű szülők *szabre* gyerekei jóval később is biztatták az üzletükbe betérő, héberül nehezen megszólaló vevőket: ha lassan beszélsz, magyarul is megértelek.

Szabó Ödön Jeshurun Elijahu

Szabó Ödön Jeshurun Elijahu

Szabó Ödön, a netanjai gimnázium történelemtanára 1945-ben *alijázott*. 1948 elején csatlakozott a brit mandátum megszüntetéséért küzdő Lehi csoporthoz, elsősorban a netanjai magyar közösségben tartott előadásokat. Öt hónapig raboskodott az akkói börtönben. Izrael Állam alapítása után visszatért a tanári pályára a Csernihovszki nevét viselő iskolában. Történelmi munkái magyarul és héberül jelentek meg, gyerekkönyveket is írt, éveken át gyűjtötte a Grosz Eliezer szerkesztésében megjelenő héber–magyar nagyszótár alapszókészletét. A magyarországi *olé*k szervezete (HOH) netanjai csoportjának alapító tagjai közé tartozott, a magyar–zsidó imaház (Berg-templom

vagy Bne-Cion-templomegyesület) rabbijaként működött, mielőtt 1953-ban Berg József aszódi, majd kispesti rabbi Netanjába költözött, és a közösség rabbija lett. Szabó Ödön nevelői, kulturális, közéleti munkáját a város díszpolgári címmel jutalmazta.

Grünfeld Hanna

Hanna 1948-ban a Kneszet Izrael hajóval *alijázott*, két héttel az utazás előtt volt az esküvője. Négyezren szorongtak a hajón, egy hónapig tartott az út a viharos tengeren, egyik éjjel attól tartottak, elsüllyednek a habokban. Fellélegeztek, amikor Haifába értek, de az angolok feltartóztatták a hajót, és Ciprusra vitték őket. Egy évig éltek a táborban, majd Netanjába kerültek. Egy másik fiatal párral együtt kezdtek lakást keresni. Járták a várost, beszélgettek, egy cipész, Kohn Juda meghallotta a magyar szót, kiszaladt az üzletből, boldogan ölelgette őket, bezárta az üzletét, velük tartott, a családjánál és a szomszéd házban élő anyósánál kínált nekik kiadó szobát. A két ház egy nagy udvarban épült, az udvar közepén pedig egy bádogfalú kis konyhát használhattak egyetlen villanykörtével és vízcsappal. Vettek egy petróleumfőzőt, két tányért és két kanalat, narancsládából készült a konyhaberendezés. A háziaktól kaptak egy kis asztalt és egy hokedlit. Hanna egy hónapig narancsligetben dolgozott, majd megemlítette a háziasszonynak, hogy varrónő, és amint lehet varrógépet szeretne venni. Havi részletre vásároltak egy lábhajtású gépet, a háziasszony pedig mindenkinek elmondta, hogy varrónő lakik náluk, egyre többen jöttek, és hozták a varrnivalót. A férfinadrágokat felbontotta, és szoknyát varrt belőlük. Vasaló, asztal is kellett volna, de nem volt. A petróleumfőzőn megmelegítette a lábost, és vizes rongyon keresztül a meleg lábossal vasalta a földre fektetett ruhát. Hat évig laktak ebben a szobában a közös konyhával. A két asszony együtt ment bevásárolni, de alig volt valami az üzletek polcain, egy csomag száraz tészta, egy kis barna kenyér, olaj, szardínia, egy tálcán néhány megfizethetetlenül drága alma. Tejet egy jemeni hozott szamárháton, csengővel jelezte, amikor megérkezett, fél litert vehetett tőle mindenki. Egyszer a másnapi reggelire tartogatott tejet nem tudták meginni, mert egy egér volt benne. 1950-ben megjött Hanna anyja Magyarországról, attól kezdve hárman laktak a szobában. A férje akkor lakatosműhelyben dolgozott, a varroda is jól ment, a szomszéd magyar családtól is kaptak kölcsönt, befizettek egy lakásra. A világon a legboldogabb akkor volt, amikor beköltöztek: két szoba, konyha, fürdőszoba, terasz, egy kis udvar, egy kis raktár, fát is ültettek. A férje kitanulta a gyémántszakmát, ott dolgozott huszonhat évig.

Seifer Szilvia

A Rosenbaum (majd Ruz'ansky) család 1949-ben *alijázott* Csehszlovákiából Olaszországon keresztül. Tel-Avivból kerültek Netanjába. Akár Csehszlovákiából, akár Romániából, akár Jugoszláviából érkeztek az *olék*, a legtöbben magyarul beszéltek, és ha mások hallották őket, rögtön rávágták: *igen, migen*. Nem tudtak jól héberül, ezért anyanyelvek szerint alakultak ki a baráti társaságok. Mindenki ismert mindenkit, gyalog jártak, útközben találkoztak, beszélgettek az ismerősök, nyugalmas, nyitott világ volt. A legtöbb üzletnek magyarul beszélő tulajdonosa volt: a mészáros, a fűszeres, a ruhaüzlet, a cukrászda, a kávéház magyar volt, és az orvosok, könyvelők, ügyvédek, tanárok is. Élték és élvezték, ünnepelték az életet, és nagyon összetartottak.

A nők közül néhányan a férjük üzletében segédkeztek, mások nem dolgoztak. Kényelmesen éltek, egyenrangúként, nem voltak köztük nagyon gazdagok. Az ünnepeket, esti baráti összejöveteleket mindig más családnál tartották. A tengerparton minden hétvégén zenekar játszott, táncoltak, a csárdás sosem maradt el, hétvégeken nagyobb társaság gyűlt össze, és állandóan kártyáztak.

A hétvégi csárdás

Sportolni, kirándulni, színházba, koncertre együtt jártak. Elegánsan öltözködtek, a gyerekeknek európai nevelést adtak: hangszertanulás, balett (magyar anyanyelvű tanároknál), operalátogatás Tel-Avivban.

Ruzansky 1952-ben megnyitotta a város közepén a Signalt.

Az épület melletti korlát a város minden korosztályának legkedveltebb találkozóhelye lett. Mozi- és színházjegyeket, rendezvényekre, előadásokra szóló belépőket csak nála vásárolhatott a közönség. A városban sok volt a mozi, a Saron moziban a színpad megfelelt színházi előadásoknak, a programok más városokból mindig eljutottak Netanjába is. Ahogy fejlődött a tengerparti város, kedvelt nyári pihenőhely lett, a helyi turizmushoz kiadó szobákat kerestek. A városnak még nem volt a tájékozódáshoz szükséges térképe. Ruzansky készítette el Netanja első térképét, a városháza tőle vásárolta meg.

A Signal

Ruzansky Netanja térképével

Deutsch Mose Ben Meir

1950-ben Debrecenből *alijázott* a Deutsch–Rosenfeld nyomda tulajdonosa, Mose feleségével, Sárával együtt, az ortodox család az Agudához tartozott. A Deutsch–Rosenfeld nyomdában készült Mannheim Mór magyar–héber zsebszótára. A hatvanas éveiben járó házaspár Netanjában telepedett le, akkor már itt élt a mauthauseni táborban felszabadult, Ernő nevű fiuk. Ernő a felszabadulás után csatlakozott egy *aliját* előkészítő csoporthoz, ott ismerte meg a bergen-belseni táborban felszabadult későbbi feleségét. Fél évig vártak a ciprusi táborban arra, hogy megérkezzenek Erec-Izraelbe (1947). A lányuk az atliti táborban született.

Deutsch Mosét mindenki segítőkész adakozónak ismerte. Többek között egy sokgyermekes marokkói család családtagként tekintett rá azért a szeretetteli gondoskodásért, amivel elhalmozta őket. Izraelben is folytatta a mesterségét, az *Új Kelet* című lapnak dolgozott, később könyvkötészetet nyitott, ahova Ernő fia is betársult.

Deutsch Mose Ben Meir a könyvkötészetben

Mose a lakhelyén, a Mizrahi negyedben működő Bet-Meir-zsinagóga alapítói közé tartozott. A negyed lakóinak nagyobb része magyar anyanyelvű volt.

A Netanjában élő családhoz először Mose unokája, Breuer Tomi érkezett meg, az 1956-os magyarországi őszi események elől menekült Debrecenből. Anyja, Ilona, Mose lánya fél évvel később követte Tomit. Varrónői mesterségét egyre szaporodó megrendelői örömére Izraelben is folytatta.

Deutsch Mose másik lánya, Anna és férje is egy *alijá*t előkészítő magyarországi csoportban ismerkedett meg, de többszöri próbálkozásra sem kaptak a magyar hatóságoktól távozási engedélyt. Anna csak férje halála után, lányával *alijá*zhatott 1961-ben, a családhoz készültek, Netanjában telepedtek le.

Löw Immánuel Bne-Brit páholy, a magyar WIZO és a HOH

Anyanyelvek szerint alakultak a Bne-Brit páholyok Netanjában. Támogatták a rászorulókat, az új *olé*kat, ruhával, pénzzel, háztartási felszereléssel, tanáccsal. A gyerekek *bar-micva* ünnepségéhez járultak hozzá. A katonáknak is juttattak adományt. A rendezvények – *purim*i és *hanuka*bál – biztosították, hogy kétszer évente, *peszah* és *ros-hasana* alkalmából megajándékozhatták a rászorulókat. A városban működő üzletek áruval vagy egyéb szolgáltatással járultak hozzá a jótékonykodáshoz.

A magyar anyanyelvű páholyt 1955. október 16-án alapították. Az alapító tagok között találjuk Gonda Lászlót, Carmilly-Weinberger Moshét, Szabó Ödönt, Berg Józsefet. A páholy egyik célja az volt, hogy összetartsa a magyar anyanyelvű közösséget, hogy a héber mellett az anyanyelvet is ápolják. Magyar írók, költők művei kerültek a rendezvények műsorába. Évente a Skreck Miki tulajdonában működő Margoa Hotelban, ünnepélyes keretek között tartották a tisztújítást *hanuka* hetében. Ezt követte a vacsorával egybekötött bál.

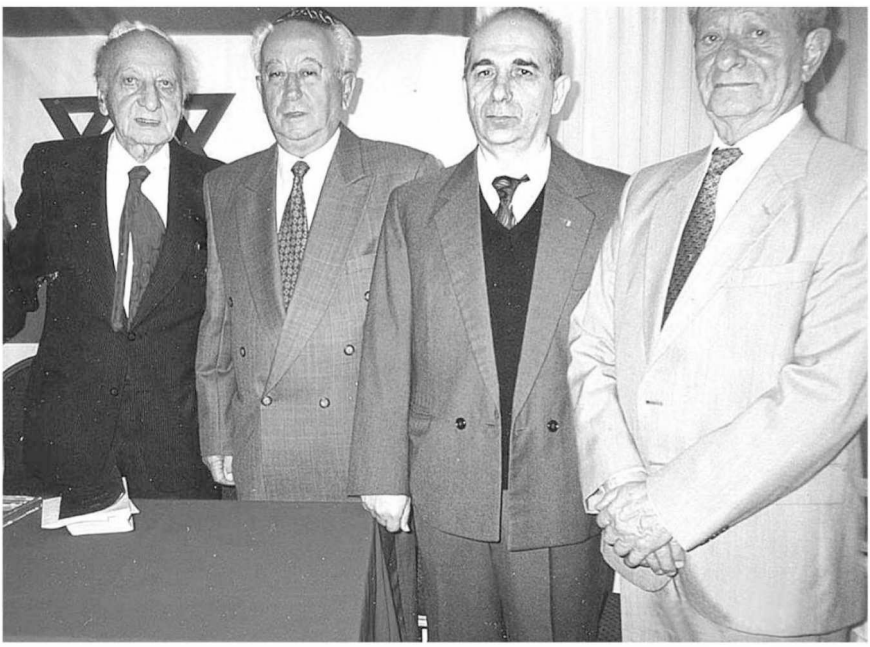

Balról Levkovits Joszef a páholy elnöke, Grosz Ábrahám, a helyettese, Grünbaum György levezető elnök, Gadni Dávid a Shave Israel páholy elnöke, 2001

A kéthetente megrendezett kultúrestekre előadókat hívtak meg, orvosok, ügyvédek, írók, rabbik, egyetemi tanárok tartottak előadást, vendégeket is fogadtak ilyenkor. Minden estnek háziasszonyt választottak, aki elkészítette és kínálta a terített asztal mellett helyet foglaló közönségnek a kávét és a süteményt. Működvelő színészek Vidám Színpadot szerveztek, kabaréjeleneteket adtak elő. A páholy autóbusz-kirándulásokat szervezett Izrael-szerte, Káin Ági vezette a csoportokat.

A páholy kezdetben saját helyiségében tartotta összejöveteleit, évtizedeken keresztül Levkovits Joszef töltötte be az elnöki tisztet.

Kezdeményezésére a HOH tel-avivi csoportjával ellátogattak a Jad Vasemba, a cfati Emlékmúzeumba pedig a Herzl-napi rendezvényekre. Levkovits rendszeresen írt a páholy értesítőjébe, többek között a Bne-Brit feladatáról: „Harcolnunk kell a társadalmi igazságtalanságok ellen, de nem úgy, hogy minden elképzelést eltaszítunk magunktól, hanem a meggyőződés erejével és az általános érdekek figyelembevételével. Ehhez a harchoz a Bne-Brit szervezet kitűnő lehetőséget nyújt, éljünk ezzel a lehetőséggel, és kapcsolódjunk be a közösségi munkába." Levkovits humora is legendás volt, amikor megjelent a Facebook, rögtön megtalálta magyarosított nevét: *Pofakönyv*.

Purimi felvonulás Netanjában

Az idők során változott a helyszín és a páholy tagsága. Az utolsó magyar nyelvű izraeli páholy tagjai még mindig kéthetente találkoznak a Margoa Hotelban.

A WIZO magyar nyelvű helyi szervezetét Braun Kató 1960 őszén kezdte szervezni.

Először tíz asszonyt hívtam meg magamhoz, és vázoltam előttük a magyar ajkú WIZO szervezet megalakításának szükségességét. [...] Héber nyelvtanfolyamunkon ötven asszony vesz részt, szakácstanfolyamunkon huszonnégy nő végzett, akiknek nyolcvan százalékát el is helyeztük. Ezenkívül varrókurzust indítottunk, s szervezés alatt áll fodrászkurzusunk is. Kultúrmunkánk keretében előadásokat tartunk, *hanuka* és *purimi* bálunk nagyszerűen sikerült. Estélyeinken a belépti díj minimális, hogy mindenki számára elérhető legyen. Az új hazatérőket szívesen fogadjuk, s mindent elkövetünk, hogy segítségükre legyünk első napjaikban. (*Hatikva*, 1961. június)

Kiárusítások, vacsorák, tombolával és programokkal összekötött bálok, előadások, bel- és külföldi kirándulások, társasutak teszik emlékezetessé a WIZO működését. Vidám Színpadot a WIZO-hölgyek is szerveztek, Hirschl Judit és Blum Ibi máig emlegetett alakításait Netanja és más városokban működő magyar nyelvű klubok közönsége is lelkes tapssal jutalmazta.

A HOH netanjai csoportjának kezdeményezője Löwe Lajos Elijahu, a magyar templom is a nevéhez fűződik.

Breuer Edith

A család 1957-ben *alijázott*. Or-Akivából került Netanjába. Kiriat-Nordauban kaptak lakást, a városrészt akkor *ole*negyed néven ismerték. A negyed a tengerparti út mentén épült, ikerbarakkok között rendezett utakkal. A két ház között a keskeny falon minden zaj áthallatszott. A közeli autóbusz-megállót naponta máshova helyezték, mindenki szeretett volna a lakhelyéhez közel leszállni a buszról. Mindennap keresni kellett, éppen hol találják a buszmegállót. Villany ugyan nem volt a homoktengerben, de a barakkokban a zuhanyozóhoz vécé is tartozott, a lakásban petróleumlámpa világított, a konyhában petróleumfőzőt használtak. A Szochnuttól kapták a legszükségesebb bútorokat: személyenként vaságyat szalmazsákkal, konyhaasztalt két hokedlival.

De ami a legfontosabb, munkalehetőségben bízhattak, sokan beszéltek magyarul, a szomszédokkal összebarátkoztak. Ellátták egymást tanácsokkal, segítették egymást, sok volt a magyarul beszélő utcán, üzletekben, héber nyelvtudás nélkül is remekül boldogultak.

Mindenki talált munkát, magyar anyanyelvűek üzletei sorakoztak a városban, mások vállalkozásokba kezdtek. Az egyik varrónő vagy szabó volt, a másik cipész, az autóvillamossági szakértőtől az építkezési anyagok beszerzéséig, az ékszerésztől az újságárusig, a mészárostól a divatárusig és gombkereskedőig, a fonalüzlettől a műszaki árukig, az órástól a cukrászig,

Edith a barakkjuk előtt, 1958

a bélyegüzlettől a fotográfusig, a könyvesbolttól a kalaposig találtak magyarul beszélőt. Az üzlettulajdonosok a többi városban működő magyar üzletekkel is kapcsolatot tartottak, ha szükségük volt a vevőknek tanácsra, tudták kihez küldeni őket. A nyelvvel mindenki küszködött, a gyerekek hamar váltottak héberre, de a felnőtteknek az *ulpan* akkor is nehezen ment, ha magyar anyanyelvű tanártól tanultak.

Szabadidő kevés maradt, mindenki a megélhetésről gondoskodott. Zenét vagy szombat esténként a rádió magyar híreit csak néhány helyen, táskarádióból hallgatták. Újság és könyv kézről kézre járt. Mindenki vendégeskedett mindenkinél. Egymáshoz jártak látogatóba, és vitték otthonról a hokedlit, hogy a szomszédoknál leülhessenek. Vicces volt, ahogy az ülőalkalmatossággal vonultak vendégségbe.

A hatvanas évek elején az egész negyed átköltözött az akkor felépült Ben-Cion negyedbe. Kivétel nélkül mindenki, aki az *ole*negyedből indult útnak, otthonra talált Izraelben.

Braun Stefán, Breuer Tomi és Edith, Egervári Vera, Golan Mose, Grünbaum György és Ági, Grünfeld Hanna, Káin Ági, Löb László Akiva, Skreck Miki, Seifer Szilvia, Tischler Elka történetei alapján

Szalai Anna

Magyarul Tel-Avivban, 1921–1958

A tel-avivi magyar anyanyelvű közösség színes, eseményekben gazdag történetéből csak mutatóba emelek ki néhány példát a húszas évek elejétől Izrael fennállásának tizedik évfordulójáig.

1921-ben az úgynevezett mérnök*alijá*val érkeztek néhányan, akik Tel-Avivban telepedtek le, és otthonaik közösségi térré váltak mindazok számára, akik a kezdeti lépésekhez támogatást, tanácsot reméltek, vagy csak anyanyelvükön szerették volna örömeiket és gondjaikat megosztani a társaikkal.

Gut Árpád Trumpeldor utcai házáról írja David Giladi:

Ennek a háznak nagy udvara volt, s valamiféle „magyar szigetté" vált, ide jöttek azok a magyarországi *olék*, akiknek segítségre, munkára vagy szakmai átképzésre volt szükségük. A Gut család tagjainak segítségével válhatott *jesiva*növendékből, hivatalnokból vagy tanárból épületács, kőműves, vakolómunkás vagy betonöntő. Szombat reggelenként asztalt állítottak fel ebben az udvarban, régi és új barátok gyűltek össze, hogy kávé és házi sütemény mellett beszélgessenek erről-arról, nem a múltról, hanem a jelenről és a jövőről.

A Gut család villája Tel-Avivban, Trumpeldor utca 13.

Salpéter Gyula a Duna Menti Előfutárok Szövetsége néven magyar *olé* szervezetet alapított, a későbbi magyarországi *olé*k szervezetének (HOH) elnöke, a tel-avivi városatyák egyike, a Hagana körzeti parancsnoka lett és építkezési vállalkozó Gut Árpád mellett. A magyar anyanyelvű közösség meghatározó alakjának a városért végzett munkáját a Tel-Aviv díszpolgára kitüntetéssel jutalmazták. Dov Hoz utcai házában nála is összegyűltek barátai, tanácsra, segítségre váró ismerősei, a szövetség keretében héber nyelvtanfolyamot és bibliakört szervezett. Hameiri szatirikus színházának gondolata is Salpéter körében talált visszhangra, a mérnökcsoportból a jó humorú Donát Lajos lett a Hakumkum színház konferansziéja, és Salpéter a kabaré táncos színésze.

Barsi Dezső és felesége, Freund Mina (a pozsonyi rabbi lánya) kisebb-nagyobb körutat tett meg Erec városaiban, mielőtt a család 1927-ben letelepedett Tel-Avivban. Barsi hamarosan a város legismertebb, jótékonykodásáról is híres gyermekorvosa lett, csecsemőgondozót és a Lea Gyermekotthont alapította, vívóklubot létesített, a Hevra Kadisa vezetőségi tagjaként működött. 1932-ben épült a mai Zamenhof és Hen fasor sarkán a családi házuk, és a közéleti s kulturális-művészeti élet társadalmi-társasági központja lett. Náluk vendégeskedett az angol főkormányzó, a tel-avivi polgármester, a főrabbi és a KKL elnöke, és természetesen a magyar anyanyelvű közösség, többek között Avigdor Hameiri, Seelenfreund Salamon, Patai József. Freund Mina irodalmi működését is ismerték, külföldi lapok közölték cikkeit, Patai Herzlről szóló könyvét fordította németre.

Barsi Dezső és felesége, Freund Mina Avigdor Hameirivel, 1947

Többek között ezek az otthonok lehettek a magyar anyanyelvű közösség tel-avivi csoportjának első, baráti társaságokat összekovácsoló helyszínei. A harmincas-negyvenes évek fordulóján megnyíltak a HOH városi irodái. A Tel-Avivban működő szervezet tevékenységének részleges dokumentuma a budapesti sajtóban és hitközségben ismert, dombóvári gyermekkorát kötetben megörökítő Hajdu Miklós szerkesztésében a tagok számára kibocsátott *Értesítő* (fellelhető példányok, 1941. június – 1942. augusztus).

„Vele együtt lenni – írja a Hajduról szóló nekrológban Pásztor Béla – több volt mint élvezet – élmény volt. Sose szállt le trónusáról. Mindig magához emelte azt, aki vele, nála lehetett. Finom, előkelő, püspökös kézmozdulattal, mint egy szellemi dirigens beintései modulálták a vele való együttlét tónusát, dinamikáját. A vitatkozás vele mindig izgalmas, tanulmányi harc volt, amely minden esetben a kellemes legyőzöttség érzésével gazdagított." (*Új Kelet*, 1956. január 20.)

A tel-avivi szervezet elnökeként Hajdu Miklós nem szűkölködött munkatársakban. Együttműködött többek között Gut Árpáddal, Salpéter Gyulával, Barsi Dezsővel, Avigdor Hameirivel, Patai Józseffel, Beregi Árminnal, Kluger Zoltánnal, David Giladival, Feuerstein Emillel, az *Új Kelet* egykori és majdani munkatársaival (Barzilay István, Jámbor Ferenc) a majdani, Budapesten működő izraeli konzullal, Péterfi Endrével (Shmuel Bentsur). Szervezőként, előadóként valamennyien hozzájárultak a szervezet tagjainak érdeklődését és támogatását szolgáló programokhoz.

Az *olé*k beilleszkedését segítették a héber nyelvtanfolyammal, a szaknévsorokkal, a szombat esténként tartott előadásokkal, a kávéházi programokkal, a magyar nyelvű könyvtárakkal, a vallásos körrel, a hölgybizottsággal. Jámbor Ferenc szerkesztette az Élő újságot. A HOH tel-avivi irodája ezekben az években a Lilienblum 33., a DAAT Magyar Könyvtár és Könyvesbolt a Rothschild fasor 86., az Orient Magyar Könyvtár az Allenby 84. alatt működött (utóbbi később a Ben-Jehuda 21.-be költözött). A Café Hungáriát/Hungária kávéházat (később Palatin kávéház, Nahlat Binjamin 46.) az *Értesítő* a magyar társaság találkozóhelyeként hirdette, ahol zenével, tánccal, műsorral, irodalmi délutánokkal várták a közönséget.

A *hanuka*bálokat a Mugrabi filmszínház termeiben rendezték, az Iparos- és Kereskedő szakosztály szemináriumokat, közérdekű tájékoztatókat, táncos teadélutánokat tartott. A politikai és ismeretterjesztő előadások mellől a szórakoztató revü, a humor sem hiányzott. A kultúrbizottságot Feuerstein Emil vezette, az *Értesítő* dramaturgi, fordítói munkásságáról is beszámolt. A gyerekekre is gondoltak, az első világháború előtt Sala bácsi (Seelenfreund Salamon) a budapesti zsidó gyerekeknek mesélt, Tel-Avivban héber meséket mondott a mesedélutánokon.

A Tel-Aviv Múzeumban rendezett koncerten Szarvas Klári, a Palestine Symphony Orchestra (az Izraeli Filharmonikus Zenekar elődje) hárfaművésznője muzsikált, Zoltán Irén opera-énekesnő, Szűcs István operaénekes lépett föl. Arról is beszámoltak, hogy Fenyves Alice, a Palestine Orchestre művésznője első önálló hegedűkoncertjére is a múzeum termében került sor.

1941-ben egy magyar darabot, a *Matúrát* (Avigdor Hameiri fordításában) óriási sikerrel állították színpadra. A szerző Fodor László, számos kortársához hasonlóan, nem hangoztatta Magyarországon zsidó származását. Hajdu Miklós így írt erről az *Értesítő*ben: „Teremtő Gondviselés! Derék Fodor László vajon beillesztette-e akár legtávolibb becsvágyaiba is valaha, hogy Zsidóországban, zsidó újságban, zsidó betűkkel írják meg róla, hogy zsidó? [...] Képzelhette-e akár legvadabb lázálmában is magyar izraelita író, hogy jön idő, amikor otthon rásütik a zsidó bélyegzőt, és Zsidóországban zsidó színpad, zsidó sajtó aztán zsidóként restituálja?"

Hajdu Miklós, áttekintve a HOH tevékenységét, büszkén állapíthatja meg *Értesítő*jében, hogy a magyar *alija* seregszemlét tarthat Erecben. „Senki nem akarja a nyelvterületek szerint fölparcellázni a *jisuv*ot, de tartozunk az igazságnak és tartozunk magunknak azzal, hogy hitelesen megállapítsuk: ezren és sok ezren végeznek értékes teremtő munkát Erecben magyarul beszélő zsidók."

Gyerekek és kísérőik érkeznek Magyarországról Erec-Izraelbe, 1943

A háborús években aligha gondolhattak utazásra, sokat nem tehettek távolban maradt rokonaikért, barátaikért, a *certifikát*okhoz nehezen jutottak hozzá, mert csak semleges országban adták át. De közzétettek néhány reményteli hírt: az Erecben legálisan tartózkodók külföldön élő közvetlen hozzátartozói (házastárs, tizennyolc éven aluli gyerek) bevándorlási engedélyt kaphatnak. Az ehhez szükséges adatfelvételt abban a reményben szervezték meg, hogy az engedélyeket a háború alatt vagy után tulajdonosuk felhasználhatja.

A pesti Palesztina Hivatal ötven *certifikát*ot bocsáthat ki tizenegy–tizenhat éves magyarországi fiataloknak (ifjúsági *alija*), az utazásra a vöröskereszt égisze alatt kerül sor. Bárki, aki akár Magyarországon, akár Erecben letétbe helyez a fiatalok hároméves oktatásához szükséges összeget, segíti az ifjúsági *alija* megvalósítását.

A háború alatt újonnan érkezők beépüléséhez nyújtott támogatást hivatásának tekintette a korábban érkezett nemzedék. A nevükben fogalmazta meg Barzilay István a feladatukat:

A mi új bevándorlóink – újak alatt a két év óta Erecbe érkezetteket értjük – az ereci építőmunka demokratikus levegőjében szeretnék maguknak kivívni azokat a polgárjogokat, amelyekből Európa terrorszelleme kiközösítette őket. Ezeknek a legszentebb jogoknak a kiverekedésében kell segítenünk az újonnan jötteknek, mert ezek nyelv, cionista nevelés és munkafelkészültség hiányában emigráns szelleműek és idegenek maradnak a mi támogatásunk nélkül Erecben. Ez az ország mindent nyújtana a bevándorlónak, amit vár tőle, de a magyar ajkú bevándorlók nagy tömegei ennek a készségnek és odaadásnak [az] elfogadására szinte képtelenek, mert asszimilált mivoltuk miatt itt újra asszimilálódniuk kell. Ennek az asszimilálódásnak, a *jisuv*ba való beolvadásnak segítőszerve mi vagyunk.

1948-tól a tel-avivi magyar anyanyelvű közösségben újabb társasági, baráti csoportok alakultak. Marton Ernő Rothschild fasori lakásában gyűlt össze az *Új Kelet* szerkesztősége péntekenként, a társasági együttlét munkamegbeszélést is jelentett. Másoknál rendszeresen vívtak kártyacsatát, és a kártyaasztal mellett vitatkoztak az összeszokott társaság tagjai. A Savoy Hotelban vasárnaponként a mérnökök találkoztak terített asztal mellett (Bisseliches Mózes, Spielberger, Sisa Eliezer).

Ha hihetünk a legendának, Bentsur Vili eredeti ötlettel görögdinnyebárt nyitott a tengerparton – elsősorban magyar barátai örömére. A kávéházaknak is voltak asztaltársaságai, nem csak a magyar anyanyelvűek keresték ott egymást, mások is tudták, hogy a magyarokat ott találják. A vendéglők, bárok magyar műsorral és konyhával várták vendégeiket.

A szervezetek legfontosabb feladatai közé tartozott a nyelvtanfolyamok szervezése és a munkaalkalmakról, átképzésről szóló tájékoztatás. Az ötvenes évek elején a klálcionista szervezet a Montefiore 25.-ben ingyenes nyelvoktatást, a Kadima pedig a Ben-Jehuda 74.-ben héber nyelvtanfolyamot hirdetett. 1954-ben Grosz Eliezer héber nyelvtanfolyamán több mint háromezer különböző korú hallgató vett részt a Hasahar 2.-ben található iskolában, később a Hajarkon 48.-ban és a ramat-gani Ohel-Sem Gimnáziumban várták a tanfolyam hallgatóit.

A Savoy Hotelban: balról Gárdi, Bisseliches Mózes, Spielberger és felesége, Frischmann Bence

A nagyközönség a különféle szervezetek programjait látogathatta. A HOH, a Makkabea alapítói és tagjai, a Bne-Brit Nordau páholya, a Cur-Salom társaság, a vallásos körök, a Bne-Herzl, a valamikori zsidó gimnáziumok diákjai, az egykori zsidó egyetemisták szervezetének (ZSEHSZ) izraeli egyesülete, a Hug Kadima, a munkáspárt magyar tagozata, a Progresszív Párt magyar köre, a munkaszolgálatosok izraeli szövetsége. Programjaiknak többek közt a Bet-Arlozorov, a Bet-Halucot (King George 37.), a Jarkon Hotel, a Savoy Hotel (Geula 5.), a Mugrabi mozi, a Merkaz Hahinuh (Reines 6.), a Park Hotel, Ramat-Ganban a Bet-Ezrah adott otthont. 1952 végétől a Tiferet Kávéházban (az Allenby és a Rothschild fasor sarkán) vasárnaponként a HOH tartott teaestéllyel egybekötött kultúrelőadásokat, az esteket Sauber Sándor vezette be a hét folyamán a lapokból kimaradt hírekkel.

A rendezvényekre a magyar anyanyelvűek tulajdonában működő üzletekben és a magyar könyvtárakban vásárolhatott jegyet az érdeklődő közönség. Ilyen üzletet lépten-nyomon találhattak: Manci női fodrász azelőtt Budapesten, most a Montefiore 30.-ban várta a szépítkezésre vágyó hölgyeket; Bözsi szintén Budapestről a Pinsker 8.-ban nyitott hölgyfodrászszalont. Fuchs Marcel bútorüzlete a King George 3.-ban működött; a zálogházak becsüse, Rajna Dávid a Rothschild fasor 31.-ben árult ékszereket. Korábban Pozsonyban, most az Allenby 36.-ban kínálta Katzburg csokoládéit és bonbondobozait, a pöstyéni Sacher Károly parfümériájában

piperecikkek várták a vásárlókat (Hageser 23.). Zimroni Tova a Senkin 29.-ben decens sportblúzokat és méretre készített férfifehérneműt kínált; elegáns esernyőt a Dizengoff 99.-ben Gemürtznél, fűzőt, fürdőruhát Klein Líviánál, a Ben-Jehuda 35.-ben vagy Gárdos Magdánál a Laselle 14.-ben vásárolhatott a tel-avivi közönség. A Hajarkon 4.-ben Miriam nyitott kozmetikai szalont; Weinreb az Allenby 91.-ben olcsón és magyarul szolgálta ki a rövidárut, kötöttárut, divatárut vásárló vevőit. Eisner úri szabó az Allenby és a Rothschild sarkán, a Weisz női és férfiszabóság a Juda Halevi 61.-ben, az udvarban található. A gyerekekről most sem feledkeztek meg, Dückstein Zoltán és felesége a HOH égisze alatt tornatanfolyamot vezetett a Mapu 7.-ben. És mindez csak véletlenszerű felsorolás.

„A DAAT-nál megtalálja a tudás és a haladó szellem irodalmát" – hirdette a Rothschild fasor 86.-ban működő, a szépirodalmi művek mellé tudományos könyvtárat is összegyűjtő kölcsönkönyvtár. A Dizengoff 201.-ben a Tamar, az Allenby 84.-ben a Jámbor Eliseva, a Hajarkon 59.-ben (majd újabb címeken) a Hadas várta olvasóit.

izraeli magyar kölcsönkönyvtárak
közlik t. olvasóikkal, hogy január 1-től kezdve a következő díjak lesznek érvényesek:
1 KÖNYV HAVI DIJA 1 FONT 250 PRUTA
2 KÖNYV HAVI DIJA 2 FONT 400 PRUTA
TEL-AVIV: „Daat", „Hadash", Jámbor.
HAIFA: „NORDAU", SÁMUEL, „SIGNON".
BNÉ-BRÁK: GANSEL, Sikun Hé.
CHOLON: SCHWARCZ, Dov Hoz 19.
PETACH-TIKVA: „ALIJA", Mohilev 11. sz.

Magyar kölcsönkönyvtárak Izraelben, *Új Kelet*, 1953. december 31.

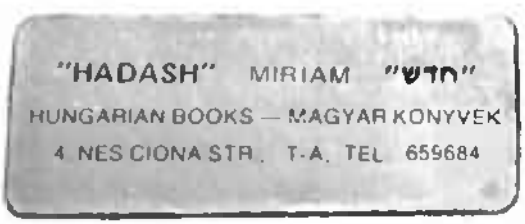

A Hadas magyar könyvek cégtáblája

A sajtóhírek szerint néhány éven keresztül rendszeresek voltak a Tiferet kávéház kultúrprogramjai – visszaemlékezésekben olvashatjuk, hogy a kávéház különben is a magyar anyanyelvűek kedvelt találkozóhelye volt. Az estek egy-egy író, költő bemutatásával kezdődtek, majd a szerzők vagy sza-

valóművészek, színészek olvastak fel. A magyar és a világirodalom ismert és kedvelt költőinek versei gyakran kerültek műsorra. Az irodalmi esteken fellépők között találjuk Lampel Tamást is, konferált, sőt szavalattal járult hozzá az est sikeréhez. Máskor a Biblia és a matematika kapcsolatáról, Tel-Aviv jelenéről és jövőjéről, a diktatúrák költészetéről beszéltek a rendezvények előadói. Kiemelkedő eseménynek számított, és többször, különféle szervezeti keretek között ismétlődtek a Beregi-estek. Az Amerikában élő művész hangszalagon küldte magyarul, németül, angolul szavalatait, a Bibliából felolvasott vagy a színpadi szereplései emlékeit idéző részleteket. A hangfelvételeket áhítattal hallgatta a Beregi Oszkárt a pesti színpadról ismerő közönség, bevezető előadások, összekötő szövegek kísérték a műsort.

Fehér Ilona 1951 márciusában a Tel-Aviv Múzeumban adta első önálló hangversenyét, Fenyves Loránd a filharmonikusok amerikai turnéján vett részt.

A változó helyszíneken megrendezett programok mellett sor került oktató-ismeretterjesztő előadásokra is, Jámbor Ferenc szemináriumot hirdetett a zsidó nép történetéről. Salpéter védnöksége alatt Raab Mose Smuel, az első magyar nyelvterületről érkezett *haluc* tiszteletére rendeztek estet.

Közkedvelt eseménynek számított az aktuális kérdések nyilvános megbeszélése, az Élő újság és a Társadalmi törvényszék. Az Élő újság rendezvényein hírmagyarázók, újságszerkesztők, történészek, publicisták és a közösség ismert személyiségei, színészek, művészek beszéltek és vitattak meg társadalmi és külpolitikai kérdéseket, a beilleszkedés gondjait a jelen levő közönséggel. A Társadalmi törvényszék kijelölt személyek, az ügyész, a védő, a bíróság tagjai és a tanúk részvételével tartott nyilvános tárgyalást politikai, történelmi, társadalmi kérdésekről. Többek között a német kártérítésről, Joel Palginak az ejtőernyősök küldetéséről szóló memoárkönyvéről, a *jisuv* és az *ole* kapcsolatáról.

1950. március 20-án az izraeli rádió megkezdte a magyar nyelvű kísérleti adást. A rádió magyar műsora körüli viharok természetesen nem csak a magyar anyanyelvű tel-aviviakat érintették. Sőt az izraeli rádióhallgatókon kívül a világon szétszórt magyar anyanyelvű zsidók is szívesen fogadták a magyarul elhangzó izraeli és Izraellel kapcsolatos híreket. A magyar és román adást Kasztner Rezső és Márton Lajos vezette, Lobl Bözsi olvasta be a híreket, és látta el az adminisztratív és technikai teendőket. Hírek, politikai kommentárok, riportok, zeneművek és a magyar *jisuv* ismert alakjai szólaltak meg először heti két, majd négy alkalommal. A rövid adásidő nehezítette a szerkesztők munkáját, de az izraeli magyar nyelvű rádió története nem az adásidő bővítéséről, hanem az adások beszüntetése elleni tiltakozásokról és az újraindításért folytatott harcról szól.

Olvasói levelekkel ostromolták az illetékeseket, az Agudat Izrael képviselőitől a munkaszolgálatosok szervezetének tagjaiig számokra hivatkozva tiltakoztak: száznyolcvanezer magyar anyanyelvű él Izraelben, az új *olék* negyvenhárom százaléka csak magyarul beszél, legalább hatvanezren hallgatják a magyar adást.

Az ötvenes évek közepén irodalmi estek keretében adták át a HOH Nordau-díját (irodalom, képzőművészet, újságírás, társadalomtudományok) és a dél-amerikai lap, a *Hatikva* irodalmi díjait.

אסיפת מחאה

היום, ד' מבת תשכ"ב (11.12.1961) בערב
בשעה 8 תתקיים בירושלים בבית החלוצות.
רחוב אבן גבירול מס' 14

אסיפת מחאה
נגד הפסקת השידור
ההונגרי ב„קול־ישראל"

באסיפה ישתתפו חברי כנסת ואישי צבור.

יוצאי ארצות דוברי הונגרית, וכל אלה שבעיית
קליטת העולים החדשים קרובה ללבם, מוחים
נגד הקפוח והפגיעה בזכויותיהם ומל רבבות
אזרחי המדינה.

בואו בהמוניכם!

התאחדות עולי הונגריה בישראל

A magyar nyelvű rádióadás beszüntetése ellen tiltakozó gyűlés plakátja, Jeruzsálem, 1961. december 11.

A tel-avivi magyar nyelvű könyvkiadásnak két műhelye volt, a Sinai Kiadó és az Alexander Kiadó. A Sinai Kiadónál jelent meg Hameiri fordításában Petőfi héberül. A díszkiadást a Petőfi Héberül Bizottság tagjai, Patai József, Hajdu Miklós, Fürst Oszkár, Salpéter Gyula kísérte (1949–1952).

Az Alexander könyvkiadó és lapterjesztő vállalat (Haneviim 11., Sderot Ben-Cion 29.) tulajdonosa, Friedman Alexander rendszeresen hirdette magyar nyelvű kiadványait, köztük a világirodalomból fordított műveket is. Kishont Ferenc *Ige – mige* című kötete a szerző illusztrációival először magyarul jelent meg, majd Hameiri fordításában a kötet héber változatát is az Alexander Kiadó gondozta. A hirdetések szerint az első kiadást magyarul még kettő, héberül pedig egy második kiadás követte. Joel Palgi *És jött a fergeteg…* című, az ejtőernyősök küldetéséről szóló memoárregényét magyarul, Diamant Elemér fordításában is az Alexander Kiadó adta ki (1951–1952).

Züszman Alfréd szerkesztésében Tel-Avivban jelent meg a magyar anyanyelvű közösség Izrael fennállásának tizedik évfordulóját ünneplő kötete, a *Tízéves Izrael, 1948–1958*. Az Idősebb Dolgozók Szövetsége a kötet kiadója, és a bevételt a munkanélküli idősebb dolgozók szociális alapjának juttatták. A kötetben felsorakozik a magyar *jisuv* szellemi, gazdasági, társadalmi és politikai, az oktatásban, egészségügyben, vallási életben is-

Február első napjaiban megjelenik az „ALEXANDER" vállalat kiadásában

Kishont Ferenc „IGE-MIGE" könyvének

HÉBERNYELVŰ kiadása

„העולה היורד לחיינו"

AVIGDOR HAMMEIRI MŰVÉSZI FORDÍTÁSÁBAN

Az „IGE-MIGE" magyarnyelvű második kiadása sajtó alatt van. Miután az „Alexander" kiadóvállalat meggyőződött arról, hogy a nagy költséggel előállított könyv ára nem áll arányban a fix-jövedelmekkel, a magyarnyelvű, m á s o d i k kiadás megjelenése alkalmával

részletfizetési kedvezményt

vezet be, amely módot nyujt a közönségnek arra, hogy a könyv árát, 2.50 fontot, két részletben fizesse meg. -::- A könyvet az „Alexander" kiadóvállalat (Tel-Aviv, Hánöviim 11.) levelezőlap-megrendelésre házhoz küldi és a könyv külföldre szállitását is vállalja. K 4546

18.1.52

Az Alexander Kiadó Kishont *Ige – mige* című kötetét hirdeti héberül, a kötet magyar nyelvű második kiadása pedig részletre is megvásárolható, *Új Kelet*, 1952. január 18.

Az **„Alexander"** Könyvkiadó Vállalat közli hogy az eddigi nagysikerű kiadványai:

„IGE-MIGE" (harmadik kiadás előkészületben),

„העולה היורד לחיינו" (második kiadás előkész.)

FORUM I – FORUM II. – RETTEGÉS

után, sajtó alatt

Chana SZENES, Joél PALGI, Peretz GOLDSTEIN önfeláldozó ejtőernyős küldetésének örökélményű riportregénye:

„...ÉS JÖTT A FERGETEG"

Joel Palgi lebilincselő irása. Héber eredetiből fordította Diamant Elemér. — Megjelenik szept. végén. Kiadványaink kapnatok az ország minden k ö n y v k e r e s k e d é s é b e n és megrendelhetők a kiadónál

TEL AVIV, HANEVIIM 11. sz.

Az Alexander Kiadó az *Ige – mige* harmadik magyar és második héber nyelvű kiadását hirdeti Joel Palgi *És jött a fergeteg...* című kötetének magyar fordításával együtt, *Új Kelet*, 1952. szeptember 12.

mert és kevésbé ismert gárdája – cikkíróként, a cikkek szövegében és a kötet végi, foglalkozás vagy feladatkör szerint rendezett névsorban. Egyik céljuk, hogy az *olé* számára színvonalas írásokkal mutassák be Izrael első tíz évének történetét és a magyar nyelvterületről érkezett *olé*k alkotómunkáját az országépítésben. A kötet másik céljáról a megjelenését követő kritikában Löwenkopf Kálmán írt:

A *Tízéves Izrael* című kötet címlapja

Itt az országban szétforgácsolódtunk, elvesztünk, elaprózódtunk, nincs senki, aki rámutatna, hogy ezt mi alkottuk, nem akad, aki feljegyezné, számontartaná, amit produkáltunk [...], mert mindeddig szerényen meghúzódva a háttérben maradtunk, nem domborítottuk ki, nem igyekeztünk kihangsúlyozni, hogy ez vagy amaz a mi munkánk, hogy ezt a mi tudásunk, a mi tehetségünk hozta létre. [...] mi sem merülhetünk el nyomtalanul, nekünk is meg kell örökítenünk azt, amit mi produkáltunk [...]. Ha nem is a mások kedvéért, a magunk önérzetének emelésére. (*Új Kelet*, 1959. február 16.)

Popper Miriam

Beer-Seva magyar anyanyelvű közössége

Beer-Seva első korszaka

1869-ben megnyitották a Szuezi-csatornát, és több száz év után megélénkült az érdeklődés Beer-Seva iránt. Az oszmán fennhatóság fölismerte a környező Negev potenciális stratégiai fontosságát. 1900-ban a törökök Beer-Sevát az országrész központjának nevezik ki, és Gáza mellett a déli körzet második közigazgatási centrumának szánják. Így kívánják megerősíteni birodalmuk keleti határát, és összpontosítani a környező beduin törzsek felett az ellenőrzést. Először egy kétemeletes rendőrségi épületet húztak fel, hogy felügyelhessék a beduin törzsek bűncselekményeit és egymás közti torzsalkodását. Az új várost a beer-sevai vádi északi oldalán Bir-a-Szebának nevezték el.

A város a történelmi településtől északra, öt kilométer távolságra épült. Két arab és két európai mérnök (svájci és német) tervezte modern szemlélettel. Mekka felé néz a központi mecset, az utcák párhuzamosan és egymásra merőlegesen futottak. Az egyemeletes épületekhez helyi anyagokat használtak. A városnak fénykorában ezer lakosa volt, többségük gázai és hebroni arab, kisebbségük beduin, főleg muzulmánok, kevés keresztény és csak néhány zsidó. Alig két évtized alatt a városból a sivatag közepén modern európai stílusban épülő, virágzó központ lett, középületekkel, hivatalokkal, kertes házakkal és élénk kereskedelemmel.

A brit mandátumtól az államalapításig

1917. október 31-én az angol főparancsnokság elhatározta Beer-Seva elfoglalását. A könnyűlovasság és az ausztrál lovas egységek áttörték a török védelmi vonalat, Allenby ezredes vezetésével megkezdődött az angol offenzíva, egy hónappal később elesett Gáza, és összeomlott a törökök déli védelme.

Az ENSZ felosztási terve (1947) alapján Beer-Seva a palesztin államhoz tartozott volna. A függetlenségi háború alatt az Erec-Izraelbe betörő egyiptomi hadsereg két zászlóalja 1948. május 19-én elfoglalta Beer-Sevát.

Beer-Seva, 1917

Az új izraeli hadsereg déli frontparancsnoka, Jigal Allon megbízta a Negev osztag parancsnokát, Nahum Szarigot Beer-Seva felszabadításával. Október 21-én hajnalban megindult a támadás, és aznap délben a város már felszabadult, katonai kormányzónak Mihael Hanegbit nevezték ki.

Röviddel a város felszabadítása után létesült az ideiglenes katonai kórház, 1949 októberében a nők cionista szervezete, a Hadasza vette át, és a katonai kórházból polgári közkórház lett.

A háború alatt a muzulmán lakosság többsége elmenekült, és a háború után leszerelt katonák és új *olék* költöztek az elhagyott lakásokba.

Az izraeli hadsereg elfoglalja Beer-Sevát, 1948. október 22.

Beer-Seva, 1950 körül

Az új Beer-Seva

1950. december 31-én az akkori munkaügyi miniszter, Golda Meir jelenlétében avatták fel a török várostól északra felépített új várost, sok új *ole* otthonát.

1960-ban felavatták a Szoroka Kórházat (épült Avraham Jaszki és Amnon Alexandroni tervei alapján), 1970-ben megnyílt a Negev Egyetem (később Ben-Gurion nevét vette fel), 1973-ban pedig a beer-sevai színház, és megalakult a városi szimfonikus zenekar. 1979-ben Anvar Szadat egyiptomi elnök látogatott Beer-Sevába. A kilencvenes években kiengedték a zsidókat a Szovjetunióból, a sok ezer *ole* fellendítette a város életét, kétszeresére nőtt a lakosság és a város területe.

Az első magyar anyanyelvűek Beer-Sevában

Az elsők a függetlenségi háború után leszerelt katonák voltak 1948–1950 között. Többségük az államalapítás előtt illegálisan érkező holokauszttúlélő fiatal, egy részük a magyarországi cionista mozgalom tagja.

Akkoriban Beer-Seva a világ végének számított, az izraeli vadnyugatnak, ahol sok kétes elem talált menedékre. Beer-Seva öregjei máig sóhajtozva emlékeznek a szép időkre, amikor magyar és marokkói kisstílű szélhámosok telepedtek le a városban. Idővel megjelentek a törvény képviselői, akkor továbbvándoroltak délre, Eilatba.

A csekély számú magyar anyanyelvű lakossághoz az ötvenes évek elején a környező, leginkább a Hasomer Hacairhoz tartozó *kibuc*okból csatlakozott néhány fiatal, aki a *kibuc* helyett új, városi életformát keresett.

A magyar anyanyelvű *olék* eleinte az óváros (az egykori török város) elhagyott házaiban telepedtek le, alkalmi, napszámosmunkából, kiskereskedésből boldogultak, sofőrök voltak. Az új nyelv sok nehézséget jelentett, sokan emiatt nem találtak megfelelő állást, a többiekhez hasonlóan nagyon szerényen éltek, nélkülöztek, emlékeikben mégis a vidám összejövetelek, az akkor divatos, főleg magyar anyanyelvűekkel teli találkahelyeken vívott kártyacsaták maradtak meg. A kicsi és szegényesen berendezett lakások nem feleltek meg társasági összejöveteleknek, megteltek a vendéglők és a kávéházak. Ilyenek a Kati, a Tóni vagy a Mokka. A Katinál vagy a Tóninál magyaros gulyásleves és más múltat idéző fogás várta őket, a kártyacsaták pedig vérre mentek. Nagy összegek nem váltottak gazdát, de előfordult, hogy valaki fillér nélkül maradt, és hetekig hitelbe étkezett a következő fizetésig.

A Stern és Orevi családnál, a Mokkában finom presszókávét mértek, körözöttes sós kiflit árultak, Weisz Pali és Cica almás pitéje meg rigójancsija sem maradt el mögöttük. A Mokka remek pletykaközpont, az árnyékos hátsó udvar romantikus légyottok diszkrét helyszíne volt. A szegénység és a nélkülözés nem zavarta a közösség fiatalos, bohém hangulatát, a szerelmi kalandokat, a házasságtöréseket. Így volt szép az élet!

Az ötvenes-hatvanas évek

Az ötvenes években Magyarország és a többi kelet-európai ország csak korlátozott számban engedélyezett kivándorlást.

1956-ban, az őszi események után több mint egymillió magyar állampolgár lépte át illegálisan a nyugati határt, sok zsidó is. Nem mindenki érkezett Izraelbe, Bécsben a Joint és más nem cionista zsidó szervezet segítségével sokan a nyugati vagy tengerentúli országokba mentek. Főleg a régi cionisták *alijáztak*, és később legálisan azok, akiknek családja élt Izraelben (családegyesítés).

Két fő ok hozta az új *olék*at Beer-Sevába: családegyesítés és megélhetési lehetőség. Akkoriban Beer-Sevában nagy lendülettel építkeztek, új gyárak és modern ipari központok létesültek a környéken, a szuezi válság (1956) miatt a hadsereg katonai bázisokat hozott létre délen. Az ötvenes és hatvanas években a város a fiatalok és fiatal házasok számára munka- és lakáslehetőség miatt vonzóbb volt, mint az ország többi része.

A beer-sevai magyar anyanyelvű közösség 1957 után megváltozott. A bohém ifjúság helyét átvette a család, gyerekek születtek, megváltoztak

az igények. A régiek kis csoportja az óvárosban lakott, mindenki ismert mindenkit (néha a kelleténél jobban), az új *olék* szétszóródtak a város újonnan épült lakónegyedeiben, az ideiglenes lakóhelyeken pedig összezsúfolódva éltek a világ minden tájáról idegyűlt *olék* kezdetleges körülmények között. A régen itt élő elitréteg, néhány jómódú család villákban lakott az óvárosban. Omer ma elegáns villanegyed, akkoriban elhagyott falucska volt, ahol néhány bolondos magyar anyanyelvű család élt.

A magyar nyelvterületről érkezett *olék* keresték egymás társaságát, a péntek esti összejöveteleken és kártyacsatákon kívül új találkahely volt a Cafe Arava és a Miki Matyi magyar étterem az óvárosban. Ha valaki magyarul tanul meg olvasni, akkor leginkább magyarul akar olvasni egész életében. Igény volt magyar könyvekre, megnyílt Thúryné első magyar könyvtára a Herzl utcában, majd Bori lakásán a másik, ahol finom ételek illata terjengett a nap minden órájában. És olvasták az *Új Kelet* című napilapot, a *Hét Tükre* című hetilapot, a magyar sajtó folyamatos szellemi táplálékot nyújtott a héberrel nehezen megbirkózó olvasóknak.

A hatvanas években, a dimonai atomerőmű építése idején francia tudósok és szakemberek érkeztek Beer-Sevába, és néhány évre itt telepedtek le

Beer-Seva, 1964

családjukkal. Ekkor nyílt meg a zeneszerző és énekes Smulik Krausz vezetésével két homályos és hangulatos night club, ahova a magyar *ole* ifjúság is szívesen ellátogatott.

Két fontos társadalmi és kulturális intézmény működött a magyar hátterű közösség életében a hatvanas években: a Maszk műkedvelő színtársulat, és a munkáspárt (Mapai) magyar nyelvű helyi tagozata. A népszerű Maszk vidám, szórakoztató zenés műsorokat állított színre, *Hacsek és Sajó*, operettrészletek, kabaré, humoreszkek. Az amatőr színészek napközben a megélhetésért dolgoztak különböző munkakörökben: alkalmazott, kereskedő, sofőr, csempéző, tisztviselő, raktárnok, papírgyáros – de este teljes átéléssel, tehetségük legjavát nyújtva léptek színpadra. A főszereplők közül ma már senki nincs köztünk: Köves Zoltán, Váradi Artúr, Kaufmann Sándor, Faragó Sándor (nagyon szépen hegedült), Boros Gyuri (az *Új Kelet* munkatársa is). Köves Zoltán és Ménessy Tibor vagy Váradi Artúr és Kaufmann Sándor játszotta a klasszikus Hacsek és Sajó párt. Ménessy Tibor tehetséges festőművész munkái Beer-Seva és a sivatag színes és egzotikus világát örökítették meg. Munkáit kiállításokon mutatták be.

A mai városházával szemben egy szerény, egyemeletes épület húzódik meg, ez volt a Mapai párt beer-sevai központja. Ide látogattak a munkáspárt vezetői, hogy kapcsolatot tartsanak a párttagokkal, biztosítsák a szavazatokat. A magyar tagozatot Mandel vezette, szervezte részvételüket a politikai-társadalmi összejöveteleken. Az 1961-es választások előtt a Kineret-parti Mapai-üdülőbe készültek egy kétnapos szemináriumra, egy egész autóbuszt megtöltöttek, velük ment és szóval tartotta őket egy vörös hajú, szeplős fiatal újságíró is, akit Tomi Lapidnak hívtak.

Fontos esemény volt a hatvanas évek elején az amerikai magyar–zsidó Nánási család jótékony adománya, a magyarországi *olék* (HOH) otthonának, klubközpontjának avatása. Köves Zoltán, aki 1956-ban feleségével és két lányával Beer-Sevában teremtett otthont, közvetített az amerikai család és Beer-Seva között. Az épületet Fürst mérnök önkéntes munkában tervezte két fiatal társával, Frőhlinger Tiborral és Popper Sándorral együtt, akik még számos gyár és középület felépítésében vettek részt Beer-Sevában és környékén. A HOH épülete adott otthont rendezvényeknek, ünnepségeknek, vidám *purim*i és *hanuka*báloknak, *bar-micvá*knak, hét közben pedig közkedvelt kártyaklubként működött.

Weisz Pali és Cica vezette a klubot, és kínálta máig emlegetett süteményeit. Néhány éve bezárt a helyiség, egykori közönsége kiöregedett, és elköltözött egy másik világba.

A hetvenes évek, és ami utána következett

Ahogy egész Izrael, Beer-Seva is sokat változott a hatvanas években. A város rohamosan fejlődött, nagyobb lett, lakossága növekedett, és sokféle lett. A magyar nyelvű közösség létszáma is megugrott a romániai *alijá*val.

Megérkeztek Izraelbe az erdélyi magyar anyanyelvű *olé*k, egy részük Beer-Sevába. Mivel többnyelvűek voltak, nem könnyen, de talán hamarabb megtanultak héberül, mint a már itt élő társaik, akik tárt karokkal fogadták az új jövevényeket, segítséget nyújtottak nekik, amiben csak lehetett. A HOH lehetőségeihez képest elsősorban társasági-kulturális támogatást nyújtott, barátságok kötődtek a régiek és az újak között, a klubban megélénkült az élet, egymást követték az ünnepségek, rendezvények, a kártyacsapkodás hangját most a römikő élénk csörgése kísérte.

A hatvanas-hetvenes években általában családdal jöttek az *olé*k, többnyire képzett és gyakorlattal rendelkező szakemberek. Romániából sok mérnök, orvos, fogorvos, technikus, könyvelő, tisztviselő érkezett, aki nyelvi nehézségek miatt nem tudott tanult szakmájában elhelyezkedni, könnyebben váltott foglalkozást. Tanárokból, tisztviselőkből gyári munkások, pincérek, sofőrök, éjjeliőrök, háztartási alkalmazottak lettek.

Akkoriban más országokból is özönlöttek az új *olé*k Beer-Sevába. A magyarországi *alija* főleg illegálisan érkezett, többsége Tel-Avivban, Haifában, Netanjában telepedett le, kevesen, szinte véletlenül jöttek Beer-Sevába.

Beer-Seva régebben itt élő magyar anyanyelvű közösségével ellentétben a hatvanas évektől szülők jöttek különböző korú gyerekekkel, idős nagyszülőkkel. Más igényeik voltak, kevésbé keresték a szórakozást, a megélhetés, az egészségügy, az iskoláztatás került előtérbe. Ahogy már szó volt róla, ezekben az években Beer-Seva sokféle munkalehetőséget kínált. A kórházat kibővítették, felépült az atomreaktor (a legnagyobb titokban!), és több száz különböző szintű képesítésű alkalmazottat foglalkoztatott, textilgyárak nyíltak Dimonában és Beer-Sevában, vegyi gyárak és a holt-tengeri sókitermelő vállalat a hozzájuk tartozó kiszolgáló ágazatokkal. És megvalósult David Ben-Gurion és David Tuvijahu (Beer-Seva első polgármestere) „őrült" álma: megnyílt az egyetem.

A Szoroka Kórház alapítói és első orvosai között volt Török Gábor, az ország akkor legnagyobb ortopédiaosztályát létesítette huszonöt ággyal.

Török egy ideig a HOH déli körzetének elnöke tisztjét is betöltötte. Feleségével, Violával Szlovákiából *alijá*ztak, és egész életüket az egészségügynek szentelték. Részben nekik köszönhető a beer-sevai egyetem orvosi tagozata. Lányuk, Hanna Yablonka történész Beer-Sevában nevelkedett, a Ben-Gurion Egyetemen a zsidó nép története tanszék professzora, kutatási témája a holokauszt, többek között a *jisuv* viszonya a túlélőkhöz.

A beer-sevai kórház

Az 1964-ben alapított Ben-Gurion Egyetemen ma már több mint húszezer diák tanul. David Tuvijahunak köszönhető, hogy sok hitetlenkedő véleménnyel szembeszállt, és támogatta a lakosság továbbtanulási igényét. Kezdetben a Jeruzsálemi Héber Egyetem égisze alatt, előadóinak közreműködésével Negev felsőoktatási intézetként működött, átvette és érvényesítette az egyetem elvárásait.

A Negev kutatóintézet a déli országrész felvirágoztatására David Ben-Gurion álmát valósította meg, és 1973-tól az egyetem részeként működik. A magyar anyanyelvűek köréből két kiemelkedő tudós és kutató nevét fontos megemlíteni, akik hozzájárultak az intézet tudományos tevékenységéhez: Kőrösy Ferenc és Forgács Haim professzor.

Mindketten Magyarországról *alijá*ztak, Kőrösy kémiaprofesszor már elismert tudós volt, számos tanulmány és találmány kapcsolódott a nevéhez. Feleségével és fiával, Joszival érkezett (1957); Joszi Korazim-Kőrösy szociológus a társadalomtudomány számos területén működik. Kőrösy professzort 1968-ban Weizmann-díjjal tüntették ki.

Forgács Haim fiatal házasként *alijá*zott 1956-ban Izraelbe. Feleségének bátyja a Lahav *kibuc* tagja volt, ezért kerültek a Negevbe. Forgács a Negev kutatóintézet egyik kutatócsoportjában kezdett dolgozni, fokozatosan haladt előre, majd 1981-ben az intézet – már a Ben-Gurion Egyetem része – vezetője lett. Forgács a természettudományi tanszék alapítóinak egyike.

Kőrösy és Forgács is a membránszűrők és a fordított ozmózis kutatásának úttörője volt, mindkét folyamat szükséges a tengervíz sótalanításához. Égetően aktuális kérdés.

Az évek során csökkent a magyar anyanyelvűek kulturális és társadalmi tevékenysége. 1967-ben megszakadt Izrael és Magyarország között a diplomáciai kapcsolat, és talán emiatt jobban ragaszkodott a közösség Beer-Sevában is a magyar vonatkozású programokhoz. A következő generáció már itt nőtt fel, héber nyelvű volt, minél hamarabb izraelivé kívánt válni. A magyar háttér a családi vagy a szűkülő baráti körbe húzódott vissza. A társadalmi-kulturális tevékenység utolsó vára a HOH és a két lakásban működő magyar könyvtár volt. Időnként magyarországi művészek is elvetődtek Beer-Sevába, gyér közönség előtt léptek fel a konzervatórium termében. A hallgatóság az idősebb generációhoz tartozott, az ifjúság az izraeli programokat látogatta.

A közlekedés fejlődésével könnyebben értek Beer-Sevából Tel-Avivba, mint ellenkező irányban. A megújuló diplomáciai kapcsolatokkal megkezdődtek a magyarországi látogatások, a Duna TV adásai, az internet új lehetőségeket kínált azoknak, akik magyar kultúrát kerestek. Mindez csökkentette, majd be is szüntette a magyar anyanyelvűek közös programjai iránti igényt.

A beer-sevai magyar anyanyelvű közösség fénykora az ötvenes évek elejétől a nyolcvanas évek végéig tartott. Később egy részük elhagyta Beer-Sevát, akik maradtak, minden szempontból izraeliként élnek, a magyar háttér megmarad a baráti társaságban és a konyhában.

Az egyetem bejárata

Helyi személyiségek

Sándor Pali és Keszler Jancsi szomszédok voltak az óvárosban és jóbarátok. Sándor Pali hasonlított az amerikai kapitalista karikatúrájára, nagydarab ember szivarral a szája szélén, csak a dollárral teli pénzeszsák hiányzott a kezéből. Keszler Jancsi viszont magas, nádszálvékony ember volt. Mint Stan és Pan. Élvezet volt együtt látni őket a városban vagy a Mokkában. Sándor Pali földmunkák vállalkozója volt, Keszler Jancsi műépítész alapította az egyik első tervezőirodát a városban, számos középületet tervezett Beer-Sevában.

A hatvanas-hetvenes években sokat segítettek a nyelvet nehezen tanuló új *olé*knak tájékozódni, munkát találni, beilleszkedni – és magyarul beszélgetni.

Sándor Pali fia, professzor Gabi Ben-Dor a Ben-Gurion Egyetemen végezte tanulmányait, tudományos munkája mellett közreműködött a magyarországi zsidó ifjúság és Izrael kapcsolatának kiépítésében.

Volt Beer-Sevában egy magyar anyanyelvű rendőr, Farkas Ervin. Szabadidejében a városban fotózott, és kiadott egy fotóalbumot a hatvanas évek mindennapjairól Beer-Sevában.

A fiatal magyar anyanyelvű *olé*k sorsát érzékelteti többek között beer-sevai barátnőm, Nira Fleischman története. 1956-ban *alijá*zott, és Schwartzkopf Katinak hívták, tizenhét éves volt, egy debreceni holokaussztúlélő családból öt testvére közül két öccsével, Gyurival és Palival érkezett.

Több helyen megfordult Izraelben, Beer-Sevába férjével és egy csecsemővel költözött. Házvezetőnőnek helyezkedett el az Irakból *alijá*zott beer-sevai törvényszéki bíró, Elijahu Navi családjánál, aki később Beer-Seva második polgármestere volt. Kati évekig vezette a polgármester, felesége és három gyereke háztartását, szerették és becsülték szorgalmát, máig megmaradt a kapcsolatuk.

Kati testvérei közül Gyuri mérnök lett. Pali, Mordechai Saham a Ben-Gurion Egyetemen végzett, vegyészprofesszorként folytatja az egyetemen oktató- és kutatómunkáját.

A polgármester Jaakov Terner édesapja Debrecenben született. Két létesítményt hiányolt a városból, a színházat és a sportstadiont, mindkettőt megvalósította.

A színházat személyesen avatta fel, a stadion már polgármesteri hivatala leteltével készült el, és nevét viseli. Sokat tett oktatási intézményekért és a város fejlesztéséért, parkok létesítéséért. Minden magyar vonatkozású ügy vagy magyar anyanyelvű városlakó ügyes-bajos dolga közelről érintette.

Jaakobi Mose, a debreceni Jakab Miki, aki 1949-ben szökött meg Magyarországról, gyerek volt még, és az ötvenes években került Beer-Sevába,

A beer-sevai színház, fotó: Daniel Baránek, 2009

családot alapított, három gyereket nevelt föl. Legidősebb fia a labdarúgómeccsek közvetítője, a közismert sportriporter, Nadav Jaakobi. A legendás magyar aranycsapatról, Puskásról, Grosicsról szóló történeteken nevelkedett. Szepesi Györgyöt látta vendégül Izraelben.

Befejezésül feleleventek egy kedves anekdotát a magyar anyanyelvűek küzdelméről a héber nyelvvel.

Férjem, Popper Sándor Sanyi 1956-ban *alijázott* tizenkilenc éves korában. 1959-ben bevonult, szolgálata nagy részét Beer-Sevában, az utászoknál töltötte. Egy szombati napon egy másik, nemrég Romániából *alijázott* kiskatonával ügyeletes szolgálatot teljesített. Váratlanul megszólalt a telefon, és izgatott hangon valaki azt kiabálta, baleset történt, azonnal küldjenek harcikocsit és *alunkát* (hordágyat). Egyikük sem értette, miért kérik a balesethez Ilonkát? Jó, jó, küldjük a kocsit, válaszolt Sanyi, de Ilonka nincs itt, küldhetem Ilonát. Jobb nem idézni a vonal túlsó végéről érkező választ. Senki nem csodálkozhat azon, hogy Sanyi többet nem teljesített ügyeletes szolgálatot.

Shulamit Lapid

David Giladi (1908–2009)

David Giladi

David Giladi Szilágycseh erdélyi városban született 1908-ban. Apja, Klein Slomo Zalman ötven évig volt a város és a megye rabbija. Édesanyja, Schwartz Cipora Feige-Fani a kecskeméti Schwartz Jekutiel rabbi lánya. Otthonukban, az ortodox közösségen belül a másikat elfogadó türelmes szemlélet, az egymás iránti szeretet és tisztelet légköre uralkodott. A rabbi néhány gyereke cionista lett, és héberül beszélt. Klein rabbi gyönyörű, archaikus héber nyelvű könyvet írt nagyapjáról, Smelke rabbiról, Huszt és Nagyszőlős rabbijáról, akit példaképként tiszteltek, és akiről regéket zengtek.

David Giladi, akkor még Klein, *jesivá*kban, később a budapesti zsidó gimnáziumban tanult. Az *Új Kelet*, a *Mai Világ* című napilap (Kolozsvár) és a *Népünk* című hetilap (Nagyvárad) újságírója volt. 1933-ban a Mizrahi ifjúsági szövetség *alijá*ra előkészítő csoportjához csatlakozott Szigeten. 1934-ben feleségül vette József Helen Haia Leát, aki szintén Szilágycseh városban született, és együtt *alijá*ztak.

Giladi minden vágya az volt, hogy Erec-Izraelben „héber munkás" legyen, és a vágya meg is valósult: a Neser cementgyárban, Kfar-Szaba narancsligeteiben, tel-avivi építkezéseken dolgozott. 1934-ben megszületett Dávid és Helen Lea Giladi lánya, Shulamit.

Amikor 1937-ben megindult a *Cofe* című újság, Giladi visszatért az újságíráshoz. Kezdetben a lap egyetlen újságírója, majd az éjszakai szerkesz-

tője volt. Később a *Jediot Ahronot* című napilaphoz került, majd a *Maariv* napilap egyik alapítója lett. 1949-ben, amikor megnyitották a bukaresti izraeli konzulátust, az *alijá*val kapcsolatos ügyekkel bízták meg, egy évig töltötte be ezt a tisztet, ezalatt ötvenezer *ole* érkezett Romániából. Egy nap beállított hozzá Szilágycseh papja, és átadta neki apja, a rabbi kéziratait, ezeket a háború alatt a pap őrizte meg. A kéziratok között volt a Smelke rabbiról szóló könyv, hitszónoklatok, döntvénytár, rabbinikus bíróság döntései. A kéziratokat Giladi lánya a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtárnak adta át.

Romániai küldetéséből hazatérve a *Maariv* című napilap újságírója, a lap jeruzsálemi és haifai szerkesztőbizottságának a vezetője, 1956–1957-ben és a hatvanas évek elején franciaországi tudósítója volt. A hatvanas évek közepétől Izrael nagykövete tisztjét töltötte be Budapesten egészen 1967-ig, amikor megszakadt a két ország közti diplomáciai kapcsolat. Giladi visszatért a *Maariv*hoz, nyugdíjba vonulásáig (1975) az irodalmi rovatot szerkesztette.

Nyugdíjasként két régi szerelmének áldozta idejét: a költészetnek és a festészetnek. Rainer Maria Rilke verseit németből, Charles Baudelaire verseit franciából fordította, válogatást állított össze a magyar költészetből és a francia romantikus lírából fordított versekből. Kiadott egy nyolcvankét festőművész monográfiáját tartalmazó albumot, és Mordechai Levanon, Abel Pann, Marc Chagall, Jacob Eisencher, Yoel Garbel és Mula Ben-Haim műveiről szóló köteteket.

További munkái:

Pesti mérnökök – Izrael országépítői, az 1920 és 1930 között Magyarországról érkezett mérnököknek és értelmiségieknek az *alija* történetében egyedülálló és ritka eseményeit foglalja össze.

Kötetbe gyűjtötte a *Maariv*ban megjelent portréit és rövid cikkeit. Többek között a párizsi Folies Bergère tulajdonosainak és művészeti vezetőjének, Gyarmathy Michelnek a portréját, aki nem más, mint a Balassagyarmaton született Ehrenfeld Miklós. Sally Linker, Ben-Gurion jósnőjének történetét. A román hadsereg ezredese, Tambur történetét, aki könyvet írt a máramarosi közösségről. Az erdélyi Salamás kisvárosban a háború legvégén végrehajtott tömeggyilkosság százhuszonhat zsidó áldozatáról. Elbeszéléskötete, verseskötetei jelentek meg.

Kiadta apja munkáit a Smelke rabbiról szóló könyvével együtt.

Szerkesztette *Salaj-Szilágy megye zsidóságának emlékkönyvét*, Szilágyság közösségeinek és családjainak kétnyelvű (héber és magyar) történetét: a vallási életet, földművelők, iparosok, kereskedők, házalók mesterségét, a vidéket jellemző folklórt. Külön fejezet szól kiemelkedő személyiségekről

(Nóti Károly, Kun Béla, Paszternák), az írók pedig (Josua Bar Joszef, Schön Dezső) megírták visszaemlékezéseiket. Egy másik fejezet gyűjti egybe a családtagok vallomásait sorsukról a holokauszt alatt, a túlélőkről és az áldozatokról.

Helen Lea Giladi 1974-ben hunyt el.

A külföldön töltött éveket leszámítva Giladi mindvégig Tel-Avivban élt. Büszke volt a városra, látta, hogyan épül fel a homokból. A város iránti szeretetét hálálták meg 1990-ben, amikor kitüntették a város díszpolgára megtisztelő címmel.

David Giladi 2009-ben halt meg százegy éves korában.

David és Lea Giladi lánya, Shulamit Lapid regényben örökítette meg szülei legelső éveit Erec-Izraelben.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Anat Naschitz

Péter Gad Naschitz (1932–2017)

Az idősebb lány (régebben a középső gyerek) apjáról

Naschitz Péter 1932. július 16-án született Budapesten. Szerette az életet, az embereket, de leginkább a tevékenységet és az alkotást. Élete nyolcvanöt éve intenzív és produktív volt. Még utolsó évében is minden reggel hétkor megjelent az általa alapított ügyvédi irodában, és késő este társadalmi vagy diplomáciai eseményeken fejezte be a napot. A tudás, az irodalom, a nyelvek, a zene, a család, a barátok és a lehetőségek embere volt.

Péter néven született, de amikor 1940-ben a holokauszt közepette szüleivel *alijázott*, a Gad nevet választotta. A véletlen is hozzásegítette, hogy intenzív lelkesedéssel végzett munkával saját szerencséje kovácsa lett.

Gad Naschitz a katonai szolgálatra előkészítő egységben, 1947

1957-ben befejezte jogi tanulmányait, önálló ügyvédi irodát alapított. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan a hadsereg szóvivőjeként teljesített katonai szolgálatot. Amikor rám került a sor, követtem volna a példáját, próbáltam egyszerre teljesíteni a katonai szolgálatot és végezni a tanulmányaimat, de a hadsereg nem nézte ezt jó szemmel. Apám, ahogy hallottam tőle, nem akart ügyvéd lenni, csak tanulni a tanulásért. Idővel a tenger- és kártérítésjog szakértője lett. Megjegyezem, a család a Transilvania hajó fedélzetén *alijázott*. Nem tudom, van-e kapcsolat az út és a tengerjog között, talán csak véletlen egybeesés.

Apám a jog világában rendkívüli adottsággal rendelkezett. Különleges emlékezőtehetséggel mindig tudta, melyik ítéletet vagy hasonló esetet kell

az izraeli, angol vagy amerikai jogból elővenni. Bölcsen belelátott emberekbe, helyzetekbe. Természetes képessége az emberek közti kapcsolatteremtésre a tanúk kihallgatását barátságos beszélgetéssé változtatta, el is érte a célját, a tanúk nagy tisztelettel ráztak kezet vele. Kellemes légköre háborúskodás helyett megfelelő megegyezésekhez vezetett. Ötéves koromban magával vitt a tel-avivi bíróságra, csodálkozva ültem ott, a szakszerűség és a tehetség láttán, ellágyulva kollégái és a közönség szeretetmegnyilvánulásától. Hat hónappal a halála előtt apám az akkor tizenegy éves fiamat, Deant vitte magával, ma már tudjuk, az volt az utolsó megjelenése a legfelsőbb bíróságon. Úgy gondolta, megnyerte a pert. Méltó befejezés. Dean így emlékszik rá, és büszke, hogy ott lehetett.

Az évek során, ahogy egyre ismertebb lett, újabb lehetőségek nyíltak meg előtte. 1982-ben társként csatlakozott hozzá Hanina Brandes, közösen fejlesztették az idővel igen sikeres kereskedelmi osztályt. Az éveken át fejlesztett, növekvő vállalkozása, irodája volt a mindene. Amikor külföldi útról érkezett haza, lehetett kora reggel vagy péntek délután, mindig bement, hogy megnézze, mi halmozódott fel, mit kell elintézni, kinek segíthet; de mindezt csak azután, hogy átadta nekünk a várva várt apró ajándékot, egy különleges zamatú Lindt csokoládét svájci tájképbe csomagolva vagy aranyló copfos pici babákat bajor ruhában vagy a Selfridgesben vásárolt ruhákat. Mindig aktákkal és könyvekkel tele táskával tért haza, hogy esténként vagy hétvégén folytassa a munkát. Családias hangulat jellemezte a munkahelyét, igazi barátság és kölcsönös bizalom. Gyerekkoromban magával vitt, a szőnyegen játszottam sárga kis traktorokkal, miközben telefonokat vagy fontos találkozókat bonyolított le, vagy a titkárnők, Sara vagy Mira mellett rajzoltam.

Néhány jogi eljárását olyan fontosnak ítélik meg, hogy lényeges kérdésekben mind a mai napig a bíróság részben ezeket a Gad által meghatározott alapelveket követi. Például a rehovoti csomagológyár ügyében hozott ítélet a pályázati törvényekkel kapcsolatos irányelveket határozta meg; a jeruzsálemi gyertyák ügye a helyettesítési jog elveit rendezte; a Jordánia–Ararát-eset szerint az ingóságok kárát a bírósági végzés és nem a károsodás napján kell megállapítani. A kollégáitól feléje áradó tisztelet többek között abban is megnyilvánult, hogy bírói kinevezést ajánlottak neki. Elbűvölte az ajánlat. Rátermettségéhez nem fért kétség – helyesen, intuitív módon mérlegelt, gyorsan és nem utólag határozott sorsdöntő kérdésekben, gyors felfogás és végtelen türelem jellemezte, ezért tudott fontos aktákat előkészíteni, miközben körülötte hangoskodtam és játszottam. Általában megkérdeztem, hogy zavarom-e, amikor szombaton ítéleteket olvasott, vagy vaskos dossziékat tanulmányozott, és a válasz mindig nemleges volt. Beszéltünk az ajánlatról,

Gad Naschitz az irodájában, 2017

nem voltam még tízéves, mondtam neki, hogy szerintem ne fogadja el, a bíráskodás nem annyira jövedelmező. Azóta sem tudom, gyerekes tanácsom befolyásolta-e, amikor elutasította az ajánlatot, és folytatta ügyvédi pályáját.

Gad meghallgatta az embereket életkoruktól vagy társadalmi helyzetüktől függetlenül. Gyerekkoromban időnként pipázott vagy szivarozott. Megkértem, hogy szokjon le, és eldugtam a szivarokat. Abbahagyta. Úgy adott nekünk, gyerekeinek tanácsot, hogy nem irányított, nem előírt, meghagyta nekünk, hogy szabadon döntsünk.

Hétvégeken teniszezett, vele tartottam, Eszter kioszkja mellett a padon vártam, és karamellás-csokoládés nápolyit vagy mogyorós csokoládét majszoltam. Csodáltam a *jom kipur*kor tett hosszú sétáit, áthaladt a Jarkon folyó feletti hídon a Namir út folytatásában, és visszatért szerény kis lakásunkba a Lessin utcában. Az egyik ilyen gyalogláshoz Eitan bátyámmal mi is csatlakoztunk, anyát és az újszülött Orlit látogattuk meg az Aszuta Kórházban, eredeti helyén, a Zsabotinszki utcában. Amikor hazaértünk, hirtelen ötlettel mézes-szőlős csirkét készítettünk nekik.

Lenyűgözött a lelkesedés és odaadás, ahogy a munkája, az emberek, az elvállalt feladatok felé fordult. A hét napjai vagy a nap órái semmit nem jelentettek, ha támadt egy ötlete, akár péntek esti vacsora közben rögtön telefonált, és megosztotta kollégájával. Családi nyaralások közben a szállodába érkeztek a terjedelmes faxok (internet előtti korszak), reggelente órákig tartó telefonokat bonyolított le az irodával, mielőtt kirándulni indultunk, és este, amikor visszatértünk. A telefonok határozottságához méltón mindig lényegre törők voltak.

A tettek embere volt. Itt és most. Amikor beszélgettünk valamiről, amivel haladni kell, azonnal felhívta, akit kellett, és habozás vagy kérdés nélkül átadta nekem a kagylót.

Jogi pályája mellett sikeres diplomáciai feladatkört is betöltött. Fiatalon gazdasági attasé volt a belgiumi izraeli nagykövetségen, majd Izland tiszteletbeli konzuljává nevezték ki apja, Fric mellé, aki már az államalapítás óta viselte ezt a címet. A diplomáciai hagyományt fia, Eitan folytatta, aki várat-

lanul hunyt el 2010-ben, negyvennyolc éves korában. A veszteség az egész családot és minden ismerősét megtörte. Orli, a húgom vette át a tisztséget, és tölti be mind a mai napig. Gad itt is sikert aratott, az izraeli konzuli testület dékánjává, majd a világ konzuli testületének elnökévé választották.

Izland a család életében fontos hely maradt. Varázslatos hely. Az akkoriban menő John Travolta színész vagy a Bee Gees együttes plakátja helyett szobám falát Izlandból henger alakú tokban érkezett falinaptár gyönyörű tájképei díszítették. Szüleim izlandi diplomatákat láttak vendégül, kirándulni vitték őket, izraeli politikusokkal szervezett találkozókra a külügyminisztériumba, időnként elutaztak Izlandra. Nemegyszer megesett, hogy apám izlandi aktivistákat mentett meg, akik meg akarták váltani a világot, és bajba keveredtek, segített azoknak, akik elvesztették az útlevelüket, vagy eltévedtek, felkészültségéből és idejéből ennek a barátságos kis népnek is juttatott.

A családi élet fontos része volt mindig a zene. Anyám, Nehama tehetséges zenész volt, hároméves kora óta zongorázott, tehetségének köszönhette az ösztöndíjat a Juilliard iskolába New Yorkban. Otthon mindig szólt a zene, Gad és Nehama rendszeresen jártak koncertre, megvitatták a zeneműveket és előadásukat, versenyeztek, ki találja ki előbb, melyik darabot hallják épp a rádióban, és szerették volna egész környezetükkel megszerettetni a zenét, ezt a különleges természetfeletti csodát, amely szíveket rendít meg, boldogságtól vagy szomorúságtól könnyre fakasztja hallgatóit. Gad alapította az Arthur Rubinstein Szövetséget, és élete végéig az elnöki tisztet töltötte be. Fontos nemzetközi fórum lett, zenészek pályáját alapozta meg, és az izraeli zenei élet tekintélyét növelte a rendszeresen megrendezett zongoraverseny. Védnöksége alatt létesült a szövetség New York-i fiókja, a megnyitókoncertre egy évvel Gad halála előtt, 2016-ban került sor a Carnegie Hallban. Az a megtiszteltetés ért, hogy elkísérhettem apámat. Ugyanekkor Kínában is ifjúsági versenyt tartottak. Gad utolsó, a Rubinstein-versenyt megnyitó beszédét abban a kórházban vették föl, ahol néhány hónappal később elhunyt.

Gad kötődött a valósághoz. Mindig naprakész volt. Emlékszem, hatéves lehettem, apám fehér autójával mentünk, és hangosan énekelte a rádióval Ariel Zilber egyik számát. Csodáltam őt, akire példaképként mindenki felnéz, hogy képes egy egyszerű izraeli dallal azonosulni. Egész életében képezte magát. Tizenöt nyelven beszélt, néhányat gyerekként tanult és néhányat idősebb korában. Nyolcvanéves korában tanult meg sakkozni és számítógépet használni. Bridzsezett Nehamával és barátaival, majd felesége halála után is folytatta másokkal.

Fejlett, kifinomult, érzékeny humora volt. Kifejezéseit máig őrzöm: „kimosni a fogadat", „hajat sikálni". A keménytojásról mindig az jut eszembe,

Gad Naschitz a lányával, Anattal, 2016

hogy a homlokán törte fel. Gyerekkorunkban történeteket talált ki nekünk. Verbális és irodalmi képessége kiderült gördülékeny és kimért beszédstílusából, ragyogó beszédeket és érveléseket improvizált, megtűzdelte bibliai és világirodalmi idézetekkel.

Volt benne valami nagyszerű. Tisztelte önmagát és azokat, akik körülvették. Sötét öltönyök, vasalt mandzsettagombos ingek, selyem nyakkendők, időnként nadrágtartó. A munkahelyén mindig vonzó és elegáns. A bíróságon viselt talárt Londonban vette, az angol ügyvédek hagyományát követve. Ilyen talárt adott nekem is, amikor tőle kaptam meg az ügyvédi gyakorlathoz szükséges felhatalmazást egy nagyszabású ünnepségen. Ezzel szemben hétvégeken a családjával és barátaival rövidnadrágban és egy szál pólóban ment a vendéglőbe. Egy volt a sok közül.

Mindenki ismerte és ismert mindenkit. Szerette az embereket. Odamentek hozzá köszönni, kezet ráztak vele, tiszteletüket fejezték ki. Segített másoknak, többek között abból is láttuk, hogy ünnepek előtt telerakott ajándékkosarakat talált az ajtaja előtt.

Az optimizmus és a pozitív gondolkodás a legfontosabb, amit tanultam tőle. „Minden rendben" – mondta mindig, akkor is, amikor nem min-

den volt rendben. Az a képessége, hogy összeszedje magát, megbirkózzon a nehézségekkel, mindennek ellenére talpra álljon – segített abban, hogy szerettei, fia és felesége elvesztése után is, krónikus szívbetegsége ellenére, akár tetszik, akár nem, erőt gyűjtsön a folytatáshoz.

Ragaszkodott az élethez, nem mondott le róla. Sosem panaszkodott. Élete végén az egyik orvos megkérdezte tőle, hol akarja befejezni az életét. Habozás nélkül válaszolt: kórházban. Tudta magáról, hogy az utolsó pillanatig harcolni fog. „Felkelni!" – mondta, amikor már nehezére esett a beszéd. Így értelmeztem: „Élni!"

Apám családjához ragaszkodó, családját szerető ember volt. Minden reggel elment apjáért a Ruppin utcai lakásába, és elvitte magával az irodájába, a Rothschild utca 136.-ba, Fricnek volt ott egy világos, levegős dolgozószobája. Később, anyja, Jenny halála után, Fric hozzánk költözött. Apám átalakította a dolgozószobáját hálószobává, vigyázott rá, és mindent megtett, hogy kellemessé tegye apja életét. Fric utolsó éveiben apám segítette az élete során írt versei kiadásában. A könyv németül jelent meg, és a könyvhét keretében rendezett könyvbemutatóra az egész család kivonult. Még Jenny életében apám ünnepséget szervezett szülei ötvenedik házassági évfordulójára a tel-avivi Dan Hotelban, ott rendezett szívesen diplomáciai fogadásokat is.

Gad Naschitz az unokáival, 2011

Az unokák voltak szemük fénye. Gad és Nehama, ők nem voltak tipikus nagyszülők, akik a gyerekeket a játszótérre viszik, és gondoskodnak róluk, miközben a szülők dolgoznak. A tartalomra, az értékekre figyeltek, átadták nekik a zene szeretetét, az írott szó és az egymás iránti tiszteletet. A mai napig van koncertbérletünk, a gyerekeket is magunkkal visszük. Az otthonunk tele van muzsikával és hangszerekkel, gitárok, szaxofon, anyám Steinway hangversenyzongorája, ezen játszotta Schubert és Chopin műveit. Amikor fiamat, Deant érdekelte a kosárlabda, Gad elvitte a VIP-páholyba a Maccabi Tel-Aviv–kosárlabdameccsre, és kettesben koncertre is jártak. Sakkozott a lányommal, Maiával, tiszteletből, és mert hitte, megküzd érte, sosem hagyta rá, hogy könnyen győzzön. Eljött a koncertekre, előadásokra, ahol az unokák felléptek.

A hagyomány és a család összetartása miatt tartottuk a közös péntek esti vacsorákat. Bár a vallással való kapcsolatom ambivalens, folytatjuk ezt a hagyományt, részben a szülők tisztelete miatt, részben mert megértettük ennek fontosságát.

Gad 2017. szeptember 7-én, nyolcvanöt éves korában szívbajban hunyt el. Felesége, Nehama és fia, Eitan mellett nyugszik Givat-Haslosa *kibuc* temetőjében. Békés és virágzó hely.

Két lánya, két veje, négy unokája és több ezer ember, aki tanult tőle, példaképnek tekintette, szerette – szeretettel őrzi az emlékét.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Popper Miriam

Josua Blau professzor (1919–2020)

Ellátogattam Jeruzsálembe, Blau professzor és felesége, Sulamit otthonába. A látogatás nagy hatással volt rám. Blau professzor Kolozsváron született 1919-ben, és 1938 nyarán Bécsből *alijázott* szüleivel és húgával. A Google-ból megismerhetjük életútját, én is így tettem látogatásom előtt, de különleges egyéniségét és otthona kellemes légkörét egyetlen internetes oldal sem érzékeltetheti.

Josua Blau az Izraeli Tudományos Akadémián a századik születésnapja tiszteletére rendezett konferencián, fotó: Michal Fattal, 2019. szeptember 23.

Egy vékony, enyhén hajlott férfi fogadott, kedves mosollyal, szívélyesen tessékelt be, és végtelen türelemmel válaszolt a kérdéseimre. Igen, valóban magyar anyanyelvű, gyerekkorát Kolozsváron töltötte, 1925 és 1929 között a zsidó neológ iskolában magyarul tanult, majd 1931-ig magánúton folytatta középiskolai tanulmányait. Minden évben felutazott édesapjával Budapestre, és a budapesti zsidó gimnáziumban vizsgázott, ott is érettségizett.

1937-ben a család Bécsbe költözött, apja újságírással foglalkozott. Az ifjú Blau Josua beiratkozott a bécsi egyetemre arab nyelvészeti tanulmányokra, és ezzel párhuzamosan végezte a rabbiképzőt is. Alig kezdte meg tanulmányait, 1938 márciusában Hitler csapatai a lakosság üdvrivalgásai közepette bevonultak Bécsbe (Anschluss). A Blau család az utolsó pillanatban átmenekült Olaszországba, onnan *certifikát*tal érkezett Erec-Izraelbe.

Kérdésemre, miért választotta az arab nyelvet és a rabbiképzőt, elmondta, hogy volt egy nagyon okos nagybátyja, aki apjának ezt tanácsolta: „Ha kivándoroltok Erecbe, Josua nagy hasznát veheti arabtudásának, ha Európában maradtok, rabbi lehet belőle."

Megkérdeztem Blau professzort, mi volt az utóneve gyerekkorában odahaza. Kiderült, hogy születésétől fogva Josuának hívták, az iskolában is, mert édesapja ortodox volt, és cionista (1919!). Josua születése után nem sokkal Kolozsvárt és egész Erdélyt Romániához csatolták. A trianoni békeszerződés (1920) szerint Magyarország kétharmada a szomszédos országokhoz került, Erdély Romániához.

A Blau család Tel-Avivban telepedett le, és Josua bekerült a Jeruzsálemi Héber Egyetemre arab, héber és Biblia szakra. Így kezdődött Blau professzor sikerekben és elismerésekben gazdag tudományos munkássága. Kutatási területének a sémi nyelveket választotta, különösen a judeo-arab nyelvet. Kérésemre nagy türelemmel elmagyarázta, hogy ez a nyelv nem olyan, mint a jiddis, mert a jiddis köznyelv, a judeo-arab pedig irodalmi nyelv, főképp zsidó írók és bölcsek használták, miután az arameus nyelv kihalt. A judeo-arab a kultúra nyelve, kezdete a 9–10. század, amikor Szaadja gaon a Tórát lefordította, és egészen Maimonidész koráig használták, aki legtöbb művét ezen a nyelven írta. Blau professzor kutatásainak eredménye, több kötet és több száz tanulmány a következő kutatónemzedék munkáját segíti. Hozzáférhetővé tett judeo-arab nyelvű kéziratokat, a kairói genizák első és második tekercsét azok számára, akik nem ismerik a nyelvet; négy vaskos kötetben értelmezi Maimonidész feleleteit. 1944 és 1948 között írta doktori disszertációját a középkori judeo-arab nyelvről David Zvi Baneth professzor irányításával. A judeo-arab és a héber számított a kultúra nyelvének 800 és 1400 között, a zsidó kultúra számos fontos művét ezen a nyelven írták héber betűkkel, sem klasszikus arab nem volt, sem az arab dialektusa, hanem a kettő keveréke.

A disszertációját 1948-ban nyújtotta be, de a függetlenségi háború és a jeruzsálemi ostromzár miatt nem tudta megvédeni, csak 1950-ben kapta meg a doktori címet.

Felesége, Sulamit kérésére mondja el, hogyan jutott kiemelkedő munkája forrásához, a Maimonidész-kézirathoz. A professzor mosolyogva emlékszik vissza a történetre: „Aszaf Szimha professzor, aki később a legfelső bíróság bírája lett, átadott nekem három kéziratot, Maimonidész feleleteit arabul. Kiderült, hogy már ketten próbálkoztak a kézirat megfejtésével – mindketten meghaltak. A harmadikat, aki héberül adott ki könyvet – meggyilkolták. Úgyhogy többen figyelmeztettek, feleségem is, hogy ne próbálkozzak a megátkozott kéziratokkal. Még szerencse, hogy nem vagyok babonás, és nem hiszek az átkokban."

A számos díj és kitüntetés közül megemlítem, hogy munkásságát Izrael-díjjal (1985) és Rothschild-díjjal jutalmazták. Évekig volt a Héber Nyelv Akadémiájának elnöke, tagja az Izraeli Tudományos Akadémiának, külső tagja a Brit Tudományos Akadémiának. Bár külföldön élő zsidó, a Magyar Tudományos Akadémia mégis tiszteletbeli tagjai közé választotta.

Feleségével, Sulamittal akkor találkozott, amikor mindketten fiatal tanárok voltak, Sulamit elemiben, ő pedig középiskolában tanított. Hetvennégy éve házasok, egy fiuk és egy lányuk a közelükben lakik, kilenc unokájuk és tizenkilenc dédunokájuk született. Már egy ükunokájuk is van, és mivel a héberben nincs erre szó, megalkotta a megfelelőt: *himes* – ötödik generáció. Büszkén beszélnek róla mindketten, hogy a család minden tagja szolgált a hadseregben vagy a polgári szolgálatban.

Kérdésemre, mi ifjúságának titka, a professzor így válaszolt: „Két titka van, és mindkettő a párkapcsolatban rejlik. Mindig mindent megbeszélünk, és sosem vagyok magányos." Sulamit a rendszeres életmódról beszélt. Férje minden reggel hétkor elmegy az imaházba, nyolckor isznak valamit, és lemegy úszni. Reggeli után jönnek a barátai „játszani". Hogyhogy játszani? – csodálkozom. Jönnek hozzá a fiatal kollégák, a következő nemzedékkel folytatja a kutatómunkát a dolgozószobájában.

Még valami segít megőrizni a fiatalságot, és Blau professzor nem szűkölködik ebben sem – a humorérzék. Amikor ismeretlenül felhívtam telefonon, hogy megbeszéljünk egy találkozót, megkérdezte, tudom-e, mit jelent: menekült. Csodálkoztam a kérdésén. Menekült az, aki már mindenét elvesztette, csak az akcentusát nem – magyarázta. Megértettem, hogy magyaros kiejtésemre céloz, bár hiába él itt nyolcvan éve, ebben az értelemben még mindig menekült.

Megkérdeztem azt is, a szülei hogyan boldogultak új *ol*eként? Meglehetős vagyonuknak köszönhették a *certifikát*ot – hangzik a válasz –, és tudjuk, hogyan juthatunk kevés pénzhez Erecben. Úgy, hogy sok pénzt hozunk magunkkal. Ez igazi magyar–zsidó humor volt.

Befejezésül egy utolsó megjegyzés: Blau professzor saját bevallása szerint még mindig magyarul számol.

Blau professzorral készített interjú alapján

Popper Miriam

Találkozás Ladányi Saul professzorral

Ladányi Saul otthonában, 2019

Belépve Ladányi professzorhoz a Beer-Seva melletti Omerban, otthonának nappalijában elvakítja a látogatót a szemközti, az egész falat széltében-hosszában betöltő és a mennyezetig érő üvegvitrin. Nyolcszáz arany- és ezüstszobrocska, kupa- és éremgyűjtemény egy életen át jutalmazott sportteljesítményt bizonyít. Ladányi professzor a gyaloglás sportág többszörös bajnoka, a mai napig sem hagyott fel vele.

Ladányi professzor valódi reneszánsz ember, napjainkban ritkán találkozunk hasonlóval. A vörös karosszékben velem szemben egy korát meghazudtoló, sima arcú, élénk szemű nyolcvanegy éves úr ül. Felesége, Sosanna köztünk helyezkedik el, és minden szóra figyel.

A professzor mindenekelőtt megjegyzi, hogy kettős, sőt hármas életet él. Először is az ipari mérnöki és irányító tevékenysége volt a területe az oktatásban és a tudományos munkában, ezzel töltötte az életét, szép ered-

ményeket ért el Izraelben és világviszonylatban. Előadásokat tartott, konferenciákat szervezett, tanulmányokat írt. Két évtizeden át az ipari mérnökök tanácsának elnöke posztot töltötte be, 2008-ban életművéért tüntették ki.

Élete másik tevékenysége a gyaloglás. 1972-ben minden idők első izraeli világbajnoka lett a száz kilométeres gyaloglásban. Amerikában elérte az ötven mérföldes gyaloglás világcsúcsát. Münchenben és Mexikóban képviselte Izraelt az olimpián. Megnyerte a hetven éven felüliek master fokozatát a százmérföldes világcsúcson. Kuriózumként megjegyzi, hogy az izraeli olimpiai küldöttség egyetlen férfi tagja volt könnyűatlétikában. Az olimpiai bizottság a Pierre de Coubertin báró-díjjal tüntette ki. Nevét megörökitették a Hall of Fame of International Jewish Sportsban.

Nyolcvanadik születésnapját azzal ünnepelte, hogy nyolcvan kilométert gyalogolt, tizenhatszor megkerülte lakhelyét, Omert.

A harmadik, kevésbé ismert tevékenysége gyűjtőszenvedélye. Apja hatására gyermekkora óta mindent gyűjt. Egyik különleges gyűjteménye a bergen-belseni: képekben és dokumentumokban mutatja be a koncentrációs tábort, ahol nyolcéves gyerek volt. Gyűjteménye van például az első világháborúról, Allenby ezredesről, az ereci vonatokról, Beer-Seváról.

A Jad Vasemnek kölcsönöz darabokat, a beer-sevai egyetem is rendezett kiállítást a gyűjteményéből, a jeruzsálemi természettudományi múzeum is kiállította mechanikus számítóeszközeit. A tel-avivi Erec-Izrael Múzeumnak kölcsönzött egy Montefiore századik születésnapjára készült üvegtálat. A Keren Kajemet kék dobozai gyűjteményét tíz éven át mutatta be egy Izrael százhárom településén rendezett vándorkiállítás.

Teljes beszámolót nem nyújthatok ennek a különleges személyiségnek az életéről, egy kevésbé ismert epizódot választottam ki. A gyászos emlékű müncheni olimpián (1972) Ladányi professzor az izraeli küldöttség tagja volt. Élénken emlékszik az olimpiai falu minden részére és az események minden pillanatára. Öt izraeli sportolóval együtt a kettes számú szobában laktak. A terroristák először az egyes és a hármas szobát támadták meg, az első áldozat az egyesben az edző volt. A lövés és a felfordulás hallatára társai felébresztették Ladányit. A házak, ahogy Ladányi magyarázza, kétszintűek voltak, csigalépcső kötötte össze a két szintet. „Akik fent laktak, az ablakon keresztül látták, mi történik az egyes szobában, látták a holttestet, a vértócsát, és figyelmeztettek minket az alsó szinten." Kinézett a szoba ajtaján, és egy sötét bőrű férfit látott az egyes előtt, a német őrökkel beszélgetett, akik tizenöt méternyire lehettek tőle. Könyörögtek, engedje be a vöröskereszt emberét, de ellenkezett. „Légy humánus!" – kérte az őrség női tagja. Mire az arab: „A zsidók sem humánusak!" Ladányi visszatért a szobába, megértették, hogy menekülniük kell, mielőtt rájuk kerül a sor.

A többiek már a küldöttség öltözetét viselték, kimenekültek a teraszon, és cikcakkban futva távolodtak az épülettől. Ladányi maradt utolsónak. Felvette a pizsamájára a melegítőjét, és sietve az épület hátsó oldalán az ötös szobában figyelmeztette a küldöttség vezetőjét. Ketten együtt hagyták el az épületet.

Ladányi már két nappal korábban versenyzett, de a tragikus események után senki nem foglalkozott az eredményekkel.

Ladányi professzor Belgrádban született 1936-ban. Magyarországi zsidó szülők gyerekeként ötéves koráig gazdag és védett életet élt a jómódú család körében, modern és elegáns villájukban a jugoszláv főváros zöldövezetében. 1941. április 6-án a németek bombázták Belgrádot, villájukat telitalálat érte. A gyerek csodával határos módon élte túl, nagyanyja saját testével védte meg unokáját. Attól a perctől fogva élete megváltozott, számtalan csoda, egy közép-európai zsidó család élelmessége, élni akarása segítette, hogy viszontagságokon át életben maradt, és egyedülálló életutat teremtett.

Ha arra kérik, beszéljen még az életéről, ez a válasz: „A többit majd elolvashatjátok az önéletrajzomban."

Ladányi professzorral készített interjú alapján

Shiri Zsuzsa

Avram Hersko

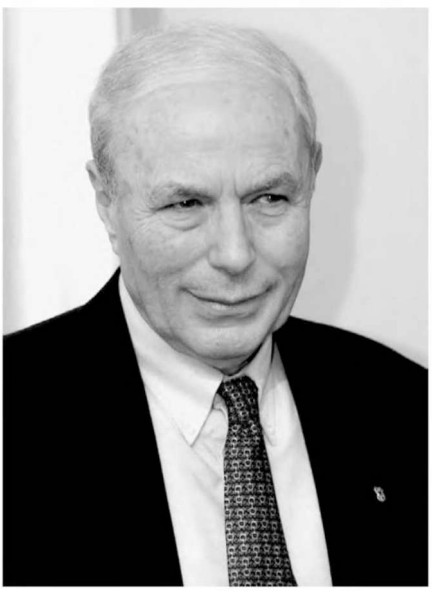

Avram Hersko,
fotó: Amos Ben Gershom, 1994

Avram Hersko Herskó Ferenc néven látta meg a napvilágot Karcagon két évvel a második világháború kitörése előtt, amikor még senki nem tudta, hogy a város munkára nem fogható zsidó kisgyermekeit és idősebb lakóit néhány év múlva szelektálás után gázkamrákban fogják meggyilkolni. Szerencsére homokszem került a halálgyár gépezetébe, és a többhetes karcagi gettó után a szolnoki téglagyárból induló vonatot vele és családjával nem Auschwitzba, hanem Ausztriába, Strasshofba irányították. Bátyjával, édesanyjával, apai nagyszüleivel és három nagynénjével együtt ott voltak a felszabadulásig, miközben apját munkaszolgálatra vitték az orosz frontra. Ausztriában sokat éheztek, a gyerekeket is dolgoztatták, mostohák voltak a körülmények, de a lengyelországi táborokba került karcagiakkal nem lehetett összehasonlítani a sorsukat, kivételes szerencséjüket. Magyarországon ritka módon szülei mindketten túlélték a háborút, 1947-ben a tanító édesapa is hazatért a szovjet hadifogságból, ahová Sztálingrád után került. A család újrakezdte az életet a kisvárosban, ahol máig élnek unokatestvérei. Herskóéknál mind a két szülő tanító volt, mindenki iskolába indult reggelenként, de alig maradtak gyerekek a helyi zsidó iskolában, és ezért elhatározták, hogy Budapestre költöznek.

Onnan 1950-ben legális *alijá*val még messzebbre vándoroltak: Izraelbe, mert itt is élt már rokonság, és szabadulni akartak a sztálinista Rákosi-

rendszerből, a diktatúra egyre szűkülő s a vallásszabadságot is korlátozó világából, abból az országból, ahonnan kiadták őket a németeknek. Jeruzsálemben telepedtek le, ahol először is héberül tanultak. A szerényen élő *olék* hamarosan a legjobb magániskolába küldték mind a két éles eszű, jól tanuló fiút. A nagyobbik, Laci Izraelben Haim lett, és a Hadasza Kórház neves hematológusa, a kisebbik, Feri pedig Avram, és sokáig nem tudta eldönteni, hogy mi legyen, ha nagy lesz. Egyformán érdekelte a történelem, az irodalom és az egzakt tudományok. Sokat tépelődött, de bátyja meggyőzte, hogy menjen ő is az orvosi egyetemre, akkor nem kell könyveket vennie, használhatja testvére levetett könyveit. Ez nyomós érv volt, úgyhogy beiratkozott bátyja nyomán a Jeruzsálemi Héber Egyetem orvosi fakultására.

Édesapjuk már nem volt fiatal, amikor Izraelbe érkezett, de új hazájában is megtalálta a helyét. Néhány évvel megérkezésük után már matematika-tankönyvet írt héberül, amely olyan jól sikerült, hogy évtizedekig a Hersko-módszerrel tanultak számtant errefelé a nebulók. Nyugdíjasként is tevékeny maradt, megírta a karcagi zsidók történetét, amit a Jad Vasem könyvtárában őriznek. Később a nagykunsági zsidó hitközségek és a karcagi zsidó temető történetét is papírra vetette, s 1999-ben, kilencvennégy éves korában hunyt el szerettei körében.

Avram Herskót az orvosi karon vonzani kezdte a kutatás, a biokémia világa, és halasztott egy évet orvosi tanulmányaiban, hogy Jacov Mager laboratóriumában dolgozzon. Befejezte az egyetemet, cselédkönyves gyakorló orvos is volt, de nem kezdett praktizálni, hanem visszatért a kutatáshoz. A szigorú, a tudományos pontosságra és ellenőrzött kísérletezésre kényes Mager mellett tanulta a kutatás precíz és megkérdőjelezhetetlen módszertanát, miközben orvosi diplomája mellé doktori fokozatot szerzett biokémiából. Ezután már nem volt megállás, Amerikába ment posztdoktori tanulmányokra. Ott Gordon Mayer Tomkins lett a mentora, akitől a nyitott gondolkodást, a bátor kísérletezést és a szabadabb kérdésfelvetést tanulta meg.

Tomkins hatalmas laboratóriumában egyszerre több tucat doktorandusz és posztdoktorandusz is dolgozott, mindenki az akkoriban, a hatvanas-hetvenes években divatos hormonkutatással foglalkozott. Hersko úgy érezte, ez a terület már zsúfolt számára, inkább a fehérjék és lebomlási mechanizmusuk izgatta. Korábban felfigyelt rá, hogy egy vizsgált fehérje lebomlása energiaigényes folyamat volt, noha a lebomlás során energiának kellett volna felszabadulnia. Az akkor elfogadott álláspont szerint csak a fehérjék létrejötte igényel energiát, lebomlásuk nem, és ezért érdekelni kezdte a probléma.

Felfedezése nyomán ma már köztudomású, hogy a fehérjék lebomlása is energiaigényes folyamat, mert energiára van szükség a szelekciós eljárásokhoz, amelyek során eldől, hogy mely fehérjék fognak lebomlani az organizmusban.

A sejthalál, vagyis a fehérjék lebomlási folyamata és a többi biokémiai, kémiai kérdés Avram Hersko számára nemcsak elvont elméleti kérdés volt, hanem orvosi tanulmányai következtében gyakorlati is, hiszen szemben biológus és kémikus társaival, az orvosi egyetemen tanult többek közt farmakológiát és élettant is, és alaposan megismert legalábbis egy élő organizmust, az emberi testet. Rögtön tudta tehát, hogy számos betegségnél szerepet játszik a fehérjék bomlásának elvont kérdése is. Persze nem egyenes út vezetett a sikerhez, hanem többéves kitartó és elszánt munka. A hetvenes években előfordult, hogy egy laboratóriumba látogató kolléga azt mondta: nem kéne a labor nagy eszének egy reménytelen projekten dolgoznia.

De nem adta fel, tovább kutatta a látszólagos ellentmondást tanítványával, Aron Ciechanoverrel, valamint Irwin Rose-zal együtt. Vele egy konferencián elbeszélgetett erről a kérdésről, s noha laboratóriumában elsősorban nem a sejtbomlással foglalkozott, nagyon egymásra találtak, amikor hasonló okokkal próbálták magyarázni a rejtélyt. Felfedezésük: a „halál csókja" jelének szelekciós sejtbéli folyamatáról olyannyira fontosnak bizonyult, hogy 2004-ben együtt nyerték el a kémiai Nobel-díjat. Az ubiquitin mediálta fehérjebomlás felfedezéséről van szó, ennek alapján már számos gyógyszert fejlesztettek ki több betegség gyógyítására. Arra jöttek rá, hogy amikor egy protein számára eljön a lebomlás ideje, akkor egy ubiquitinmolekula csatlakozik hozzá. Ez a fehérjekomplexum megjelöli s kisebb darabokra osztja a fehérjét, amelyek később felhasználhatók más sejtek építéséhez.

Haifai letelepedését egy véletlennek, illetve egy kommunikációs nehézségnek köszönheti a Technion. Már posztdoktori tanulmányai végén járt Kaliforniában, és aggasztani kezdte a jövő, hol folytatja munkáját Izraelben. Két levelet is hazaküldött mentorának, Jacov Magernak a Jeruzsálemi Héber Egyetemre. Ezekben arról érdeklődött, hogy tud-e állást ajánlani neki hazatérése után. Vagy a levelek vesztek el, vagy Mager tartotta fölöslegesnek a választ, hiszen neki nyilvánvaló volt, hogy visszavárja tehetséges diákját, és már el is intézett részére egy státust, valamint berendezett neki egy laboratóriumot. De ez csak utólag derült ki, mert időközben a Technion állást és laboratóriumot ajánlott a fiatal kutatónak a frissen felállított orvosi fakultásán, és Hersko nem várt tovább Jeruzsálemre, hanem elfogadta az ajánlatot. Azóta is egy, a lakásához közeli kicsiny laboratóriumban dolgozik, ahol nincs segítsége, és nemcsak papíron kísérletezik,

hanem saját kezűleg, mert „ez a hobbija", ahogy interjúiban elmondja. Mindig maga mellé vesz néhány diákot is, hármat-négyet, akiknek még a kémcső helyes tartását is megmutatja, hiszen a szűk helyen egymás mellett dolgozva rögtön észreveszi, ha valamit nem helyesen használnak.

Életén nem változtatott a Nobel-díj. Azóta is ugyanúgy, ugyanott él már több mint ötven éve boldog házasságban feleségével, Judittal, aki Svájcból, eredetileg lengyelországi zsidó családból érkezett Izraelbe a hatvanas években. Három fiút neveltek föl, akik közül ketten orvosok lettek, s egyikük Magyarországon járt az orvosi egyetemre. Harmadik fiuk az Izraelben dübörgő informatikai szektorban dolgozik.

Gyermekeik már felnőttek, és számos unokával ajándékozták meg őket, akikkel sok időt tölt a büszke nagypapa. Avram Hersko elégedett ember, szinte mindent megkapott az élettől, amit remélt. „Meg vagyok döbbenve, mennyire szerencsés voltam a magánéletemben és a tudományos életben is. Túléltem a holokausztot, szüleim mindketten szép öregkort értek meg Izraelben. Nagyon örülök a feleségemnek, a gyermekeimnek és az unokáimnak. Szerencsés voltam, mert kiemelkedő mentoraim voltak a tudományban, és magam is mindent megtettem tudásom gyarapításáért. Ha béke lenne a világon, s Izrael és szomszédai között is, tökéletesen elégedett lennék" – értékelte Avram Hersko életét és pályafutását önéletrajzában.

Joseph Gonda

Történészpálya két kultúra között

Dr. Gonda László (1910–1985) –
tanár, zsidó történész, magyar értelmiségi

Gonda László (Laci Mózes Elijahu) Makón született 1910-ben. Apja, dr. Gonda József a makói gimnáziumban reál tantárgyakat tanított. Anyja, Regina pedig Frankl Adolf, az Ortodox Országos Iroda elnökének a lánya volt. Az első világháború utáni Magyarországon, a nacionalista-fasiszta-antiszemita rendszerben 1922-ben elbocsátották Gonda Józsefet tanári állásából. A család Debrecenbe költözött, ahol az épp megnyílt zsidó gimnáziumban kezdett tanítani. Abban a tanévben még csak négy (alsó) osztály volt a gimnáziumban (nyolcosztályos középiskola tízéves kortól érettségiig), ezért Gonda László kétszer járt negyedik osztályba, a következő évtől már beindult a felső tagozat is.

Laci tehetségesen rajzolt, festőművésznek készült, művészetet szeretett volna tanulni. De tizenhét éves korában apja meghalt. A család gazdasági helyzete és a megélhetés biztosítása miatt irányt változtatott, a debreceni egyetemen tanárnak készült apja nyomdokaiban. Ott ismerkedett meg a budapesti Hunwald Katival, aki kémia szakon tanult a kiváló tanulóknak nyújtott ösztöndíjjal (az egyetem ösztöndíjjal próbálta ösztönözni más városok kitűnő tanulóit). 1935-ben befejezték tanulmányaikat, és Budapesten összeházasodtak.

A nászút után visszatértek Debrecenbe, ahol a zsidó gimnáziumban tanári és a hozzá tartozó kollégiumban felügyelőtanári állást kaptak. A második világháború eseményei, még mielőtt a magyarországi zsidóság egészét veszélyeztették volna, megzavarták az életet. 1942 decemberében Lacit munkaszolgálatra hurcolták a keleti fronton, a németek oldalán harcoló magyar hadsereg mellé. Kati Debrecenben maradt, és vagy másfél éven keresztül leveleztek. Szerencsések voltak, mindketten túlélték a holokausztot. Laci úgy menekült meg, hogy egy felrobbant gránáttól mindkét lábfeje súlyosan megsérült, és mivel a hadsereghez tartozott, a budapesti katonai kórházba szállították. Katit a debreceni zsidó közösséggel együtt bevagonírozták, és Auschwitz felé indították. De ez volt az egyike annak a három vonatnak, amelyet Strasshofba irányítottak Bécsben és környékén végzen-

dő munkára. A háború utolsó hónapjait bécsi táborban töltötte, visszatért Debrecenbe, ahova Laci is visszatért.

Budapestre költözött, egyetlen fiuk, Joszef ott született. Miután Laci felgyógyult, bár mozgáskorlátozott maradt, tanárként kezdett dolgozni a zsidó gimnáziumban. Az alsó tagozat igazgatójának nevezték ki, miután állami iskolával egyesítették, az egész intézményt igazgatta egészen addig, amíg a család *alijá*zott.

1950 elején a család útlevelet és kiutazási engedélyt kapott. Néhány héttel később Lacit behívták a Belügyminisztériumba, és az útleveleket minden magyarázat nélkül bevonták. A család otthon nélkül maradt, a Rabbiképző Intézetben kaptak szállást az egyik kollégiumi szobában. 1951 februárjában az útleveleket, ismét magyarázat nélkül, visszakapták. Február 22-én a Galila hajó fedélzetén megérkeztek a haifai kikötőbe.

Az első néhány hetet *kibuc*ban töltötték a Szochnut által fenntartott Nahalat-Jehuda területén. A *kibuc* végül Ein-Dorban telepedett le, az *olé*kat barakkokban helyezték el, azokat is, akik a *kibuc*ban éltek, de nem velük telepedtek le, például Kati anyját és húgát. A *kibuc* a fiatal Izrael mikrokozmosza volt. Udvar, közös zuhanyozók, közös mosdók, de minden *olec*soport külön életet élt. Néhány hét után önálló lakhelyet találtak: az átmeneti tábor, ahova a család került, különleges hely volt. A Szochnut a katolikus egyháztól bérelte a Notre-Dame-kolostor szálláshelyét *olé*k számára. Kaptak egy szobát mosdóval és teakonyhával, a mellékhelyiséget és zuhanyozót az emelet valamennyi lakója használta. Laci kicsit tudott héberül, intenzív tanfolyamra került *Ulpan* Ecionba, miután elvégezte, elfoglalta első izraeli állását. Jemeni *olé*k első osztályos gyerekeit tanította Calfon *mosav*ban Jeruzsálem mellett. A Jeruzsálem–Tel-Aviv útvonalon kitérőkkel közlekedő busznak csaknem egy óráig tartott az út a *mosav* megállójáig. Onnan legalább egy kilométeres emelkedő földút vezetett az iskolához. Nyáron tele porral, télen süppedő sárral. Télen a különleges ortopéd cipőre, amit viselt, kalucsnit húzott, és rákötötte a cipőjére, hogy ne ragadjon bele a sárba, sétabotja segítségével kapaszkodott fel az iskoláig. A legenda szerint a *mosav* egykori jemeni gyerekei között vannak, akik a mai napig enyhe magyar kiejtéssel beszélnek héberül.

Egy évvel később megvalósult az álom, a netanjai Raszko lakótelepen kapott lakást a család a tengerpart közelében. Laci Avihajil *mosav* általános iskolájában tanított, és egyedül költözött be a lakásba. Akkoriban átadták a lakásokat egy évvel azelőtt, hogy az áramszolgáltatás megindult volna, Laci petróleumlámpával világított. Családja Jeruzsálemben maradt, a hétvégéket töltötték együtt. 1953-ban a lakótelepet rákapcsolták az áramszolgáltatásra, az egész család beköltözött állandó lakhelyére.

Netanjában népes magyarul beszélő *ole* közösség élt, ami megkönnyítette a beilleszkedést. A tanár úr iránti tiszteletből következett, hogy vezető helyet foglalt el a magyar anyanyelvű közösségben. A legszorosabb kapcsolat a hozzá hasonló értelmiségiekkel alakult ki, például Berg Józseffel, Szabó Ödönnel.

A kis lakás a Raszko lakótelepen, a netanjai tengerpart közelében a család nagy öröme volt. Ez volt Laci és Kati első közös lakása, a maga harminchét négyzetméterével palotának látták. Nehéz ma megérteni, de nem volt villanybojler, fridzsider, gáz sem (petróleumfőzőt használtak), és a zuhanyozóban csempe helyett a falat is padlóburkolóval borították. De az izraeli boldog élet szentélye volt, semmiféle anyagi nehézség nem ronthatta el. Az első darab, amit a lakásba vettek, megelőzte a gáztűzhelyet és a fridzsidert: a könyvespolc volt.

Laci örült, hogy Izraelben él, tanárként működhet, de arra vágyott, hogy az általános iskola nebulói helyett középiskolásoknak taníthasson történelmet. Két részidős állást kapott, egy tel-avivi magániskolában és Binjamina középiskolájában. Hosszú órákat töltött a tömegközlekedéssel egyik városból a másikba. Könnyebb lett a helyzet, amikor Tel-Aviv egyik gimnáziumában teljes állást kapott. A hatvanas évektől nyugdíjba vonulásáig a netanjai szeminárium (később a városi gimnázium) pedagógiai előkészítő programján tanított.

Gonda László, Netanja, 1960

Rendszeresen írt társadalmi és történelmi témákkal foglalkozó cikkeket az *Új Kelet*nek. Időnként héberül is megjelentek cikkei, de nem ment olyan könnyen, mint a magyar. A héber pedagógiai folyóiratban megjelent írásaiból látszik, mennyire aggasztotta a diákok hiányzó szóbeli kifejezőkészsége. Klaszszikus oktatáson nevelkedett, igazi szónok volt, nehezen fogadta el, hogy az izraeli ifjúság gyakorlatlan az élőbeszédben. Az oktatási rendszert hibáztatta

Gonda László előadást tart, 1976

amiatt, hogy az írásbeli feladatokra helyezi a hangsúlyt. Írásaiban több beszédkészséget fejlesztő tantárgyat és több lehetőséget kívánt a diákok szóbeli vizsgáztatására. Amikor szóbeli érettségi vizsgákat vezettek be, a saját küzdelmének eredményét is látta ebben.

Gonda Laci a magyar anyanyelvű közösség kedvelt előadója volt. Még Magyarországról ismerték. 1945 és 1951 között előadásokat tartott a cionizmusról, különösen Budapesten (a hitközösség nagytermében, a klálcionistáknál, a Magyar Cionista Szövetségben, a cionista ifjúsági mozgalomban). Izraelben pedig sokan összegyűltek, hogy meghallgassák a történészt a magyarországi *olék* egyesülete (HOH), a Bne-Herzl, a Bne-Brit összejövetelein. Netanjában a Bne-Brit magyar nyelvű és magyar kulturális hagyományokat őrző Löw Immánuel páholynak is elnöke volt.

Laciban viaskodott a magyar kulturális háttér a magyarországi múlttal. Mindaz, amit családjával együtt átélt, magyarázza, hogy mélységesen megvetette a magyarokat, jobban, mint a németeket. Másrészt minden porcikájával a magyar nyelvhez és kultúrához kötődött. Hatalmas magyar nyelvű könyvtára volt, és mindig keresett és beszerzett újabb köteteket. Magyarul kiváló előadó és szerző volt, ezt a szintet héberül nem tudta elérni.

Laci természete és viselkedése mindvégig közép-európai maradt. Sohasem lépett ki a házból kalap nélkül. Amikor őszi szelek kezdtek fújni, zakót és nyakkendőt öltött, még akkor is, amikor az íróasztalánál ült. Kalapját le-

emelve üdvözölte a szembejövőket. Hosszú télikabátot hordott. Szokatlan megjelenése az iskolafolyosókon sosem zavarta. Külsejét a diákjai különleges személyisége részének tekintették.

A könyvek embere volt. Nem járt moziba, színházba. Szabadidejében amikor nem olvasott és nem írt, a barátait látogatta, vagy vendégül látta őket, és megvitatták a nagyvilág dolgait. A héber zenét nem kedvelte, beérte egy kevés, halk klasszikus zenével. De a kántorzenét nagyon szerette. Péntek este és szombaton eljárt a zsinagógába. Magyarországi neológként szerette a zsidóságot, nem volt szélsőséges. Örült, ha előimádkozó lehetett, szép, erős hangja volt. Semmi kétség, élvezte a kellemesen eltöltött időt zsidó légkörben.

A hatvanas évek vége felé élete kényelmesebbé vált, visszatért igazi szerelméhez, a történelemhez. Ennek első eredménye *A debreceni zsidók száz éve* című kétnyelvű (magyar és héber) könyve.

Az 1970-ben megjelent monográfia az elpusztított zsidó közösség emlékkönyve is, de különbözik más városok közösségéről kiadott emlékkönyvektől: forrásokon, kutatáson alapuló tudományos munka.

Ezekben az években fontos része volt az izraeli magyarországi zsidóság történetét kutató egyesület alapításában és működésében. Történészi és tudományos szervezőmunkáját 1975-ben Nordau-díjjal ismerték el.

A tanár diákjaival, 1965

1976-ban régi álmát valósította meg, héberül adta ki a doktori értekezése alapján írt, II. József türelmi rendeletéről szóló könyvét.

A magyarországi zsidóság történetét kutató egyesület keretében szerkesztette az 1980-ban megjelent, a magyarországi zsidóság több száz éves történelmét felölelő tanulmánykötetet, neves kutatók munkájának eredményét.

Gonda László nyugdíjasként kezdett hozzá élete fő művéhez: a magyarországi zsidóság történetének megírásához. Az ezeréves történetet barátjával, a kiváló tudósprofesszor Scheiber Sándor rabbival, a budapesti Rabbiképző Intézet igazgatójával közösen írták volna. Scheiber az első részt a mohácsi vészig (1526), Gonda a folytatást napjainkig. Legnagyobb sajnálatunkra Scheiber professzor betegsége miatt csak a második rész készült el.

Gonda éveken át gyűjtötte a könyvhöz az anyagot. Beszerezte az Izraeli Magyar Irodalmi Társulat évkönyveit, a *Múlt és Jövő* folyóiratot és számos más forrást. Napjai nagy részét cédulázással és a források előkészítésével töltötte. Amikor látta, hogy mindez nem elegendő, fogadalma ellenére, hogy be nem teszi a lábát Magyarországra, mégis Budapestre ment, hogy folytassa a kutatást a levéltárakban és a könyvtárakban.

Nem sokkal azután, hogy elkezdte írni a könyvet, nagy csapás érte, ALS betegséget fedeztek föl nála. A szörnyű betegség szerencsére nem az agyműködést károsította. A betegség ösztönözte, hogy éjt nappallá téve írja ceruzával (!) a könyvét. Ahogy a teste gyengült, szelleme úgy erősödött, a körültekintően előkészített és aprólékos gyűjtőmunka segítette a munka befejezését. Minden reggel felesége és gondozónője emelte fel az ágyából, és ültette a tolószékbe, odatolták az asztalához, és nekikezdett a napi feladatnak. Beszélni már nem tudott, de a keze működött, és befejezte az írást.

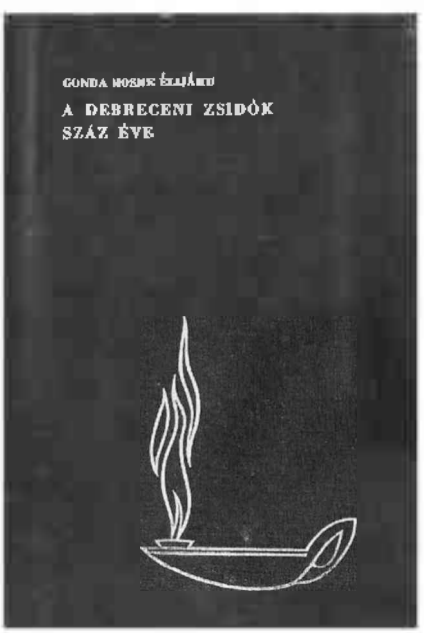

A debreceni zsidók száz éve című kötet

A legépelt kézirat nyolcszáz oldal lett. Gonda László gondosan korrigálta, nehezen működő kézzel, de beírta a javításokat, húzásokat. 1985. január végén befejezte a korrektúrát, és február 9-én elhunyt.

A teljes kéziratot özvegye, Kati vitte Budapestre, *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* című kötet 1992-ben megjelent. A kétezer példányból egyetlenegy darab sem maradt. A könyv híre szájról szájra terjedt, és az évek során a világ minden tájáról érkeztek megrendelések.

De a könyv története ezzel nem ért véget. A kézirat a magyarországi zsidók történetéről szól 1526-tól 1960-ig. Az 1945 és 1960 között eltelt tizenöt év viszont nemigen dicsérte sem a magyarokat, sem a rendszert. Ezért a Századvég Kiadó „szerkesztési okokból" 1945-nél, amikor Magyarország felszabadult a németek és magyar szövetségesei alól, lezárta a történetet. Így jelent meg a könyv az 1526 és 1945 közti korszakról.

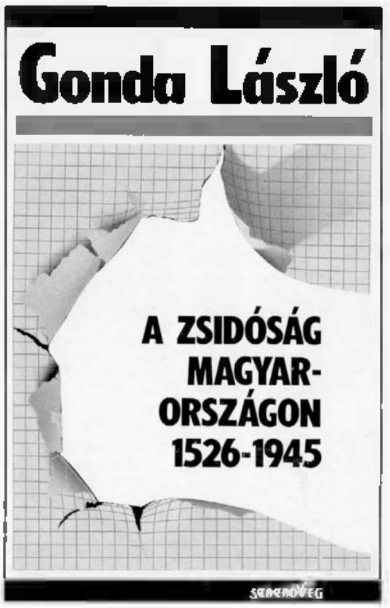

A zsidóság Magyarországon, 1526–1945 című kötet

2018-ban elkészült a könyv héber fordítása a kéziratból kiegészített, a magyar kiadásból hiányzó fejezettel együtt. A héberül olvasó megértheti, miért cenzúrázták a kéziratot a magyarok.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Tsur Reuven

Névjegy

Amikor tanári pályafutásom kezdetén izraeli diákjaim megkérdezték, hogy magyar anyanyelvű új *ole* létemre miként tanultam meg ilyen gyorsan és ilyen jól héberül, általában két választ szoktam volt adni: hogy mi, magyarországi zsidók az asszimiláció művészei vagyunk, és én asszimilálódtam a héber kultúrához; és hogy nekem a költői nyelv az anyanyelvem, és nem fontos, hogy milyen nyelven. Mióta az eszemet tudom, verseket írtam; verseltem már akkor is, amikor még nem tudtam írni. Megszámlálhatatlanul sok magyar verset tudok betéve (1948-ig), anélkül, hogy tanultam volna őket; csak élvezettel olvastam és szavaltam. Tizenharmadik születésnapomra megkaptam Szerb Antal *Száz vers* című antológiáját. A kötetben

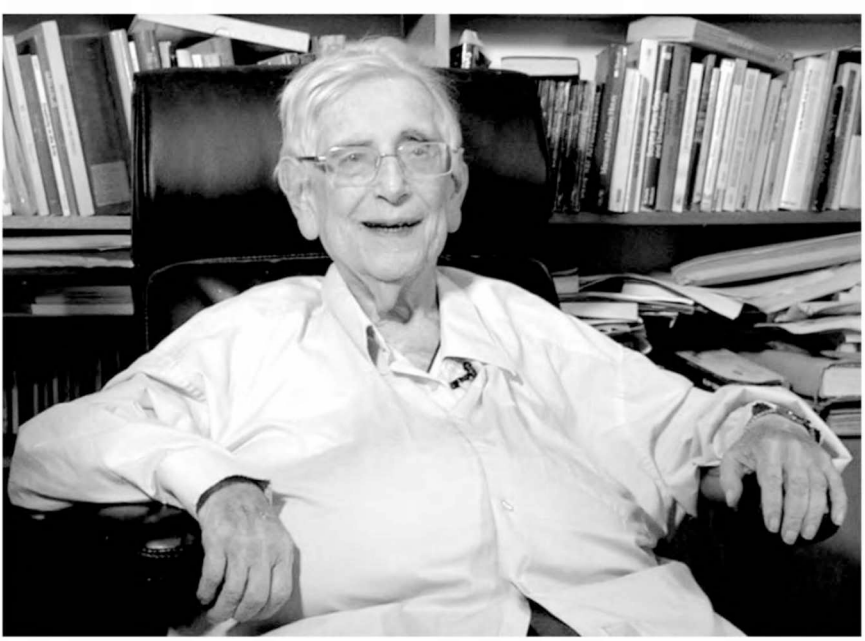

Tsur Reuven

a világirodalom száz remekművét találtam, eredeti nyelven és kiváló magyar fordításban. Így ismerkedtem meg a műfordítás művészetével. A magyar fordítás segítségével próbáltam kisilabizálni az eredeti angol, francia és német szövegeket. Így tanultam meg verset olvasni ezeken a nyelveken. Amikor Villon-verseket fordítottam ófranciából (és nem Faludyból) héberre, azt szoktam volt mondani, hogy egy mai újságcikket nem értenék franciául. Tizennégy-tizenöt éves koromban már verseket fordítottam angolból és franciából magyarra (Shakespeare-szonetteket és Baudelaire-t). Kétnyelvű szonett-fordításkötetemet Szerb Antal emlékének ajánlottam.

Amikor tizenhat éves koromban, 1949-ben *alijáz*tam, már tudtam, hogy héber költő és műfordító szeretnék lenni. Csak egyetlen baj volt: nem tudtam héberül. A Kfar-Glickson *kibuc*ban töltött első napon bementem a könyvtárba, kikértem a *Szentivánéji álom* héber fordítását. A héber címből (חלום ליל קיץ) két szót ismertem a cionista ifjúsági mozgalomból, a harmadikat, az *álom* szót nem. Ma már tudom, hogy ez igen gyenge, elavult héber fordítás volt. Leültem, és összevetettem a hébert az angol eredetivel és Arany János magyar fordításával. Az év végén már lefordítottam a darabból Puck epilógusát héberre. Évekkel később, kisebb javításokkal, bevettem ezt a fordítást a fordításkötetembe is. Két-három évvel később, katonai szolgálatom alatt jelent meg első fordításom héberül a *Massa* című folyóiratban, Aharon Meged és Tet Karmi szerkesztésében. Sok évtizeddel később, amikor Aharon Meged Izrael-díjat kapott, telefonáltam neki, hogy gratuláljak, és ő megemlítette, hogy annak idején ő adta ki az első fordításomat. Úgy éreztem, hogy fordítóként Arany János és Tóth Árpád küldetését töltöm be a héber irodalomban. A versírás viszont elapadt, amikor átváltottam héberre.

Radnóti írta az *Orfeusz nyomában* című kötete utószavában: „A műfordítás mindig csoda egy kicsit, csoda, ami *megesik* a költővel." Úgy éreztem, hogy Arany Jánossal és Tóth Árpáddal hihetetlenül gyakran *megesett* ez a csoda, és kötelességemnek éreztem, hogy hagyományukat folytassam. Például József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című versét el sem kezdtem fordítani, amíg nem találtam meg a megfelelő megoldást a következő két sor fordítására:

Te jól tudod, a költő sose lódít:
az igazat mondd, ne csak a valódit

יִדְעתְּ, הַמְשׁוֹרֵר אֵינוֹ בּדֵאי,
סַפְּרִי־נָא מַה אֱמֶת, לֹא מַה וַדַּאי

1969–1973-ban Angliában voltam a családommal, ahol feleségem, Ilana az Alexander-technikát sajátította el Londonban, én pedig angol irodalomból doktoráltam a sussexi egyetemen. Addig csak héberül írtam verselemzéssel, irodalomelmélettel foglalkozó tanulmányokat és könyveket; a sussexi egyetemen megtanultam angolul annyira, hogy elkezdtem angolul is írni. Eleinte mindenhonnan olvasatlanul elutasítottak mindent, amit beküldtem. Amikor megpróbáltam könyv formában kiadni a doktorátusomat, az egyik előkelő angol könyvkiadótól kaptam egy szép hosszú levelet, megmagyarázták, hogy sok szép dolgot találtak a könyvemben, de sajnos el kell utasítaniuk. Még mérlegeltem, vajon mi tetszhetett nekik és mi nem. Néhány évvel később ugyanattól a kiadótól megkaptam szóról szóra ugyanazt a levelet egy másik könyvemre valaki másnak az aláírásával.

Amíg egyszer csak csoda történt, és a *Style* című folyóiratban kiadták egymás után két cikkemet. Ez megnyitotta előttem az utat más folyóiratokhoz, sőt még könyvkiadókhoz is. (Huszonegy könyvem jelent meg, többnyire angolul, egyiket még japánra is lefordították.) Felfedeztem a kutatómunka örömeit is, amikor hazajöttem Izraelbe, felhagytam a fordítással (azóta mindössze három vagy négy verset fordítottam). Azután meghívtak a Tel-avivi Egyetem héber irodalom tanszékére tanítani, ahol az évek folyamán haladtam a szamárlétrán a professzori kinevezésig. Azt hiszem, én vagyok az egyetlen héber irodalomprofesszor Izraelben, aki angol irodalomból doktorált.

Mint Molière *Úrhatnám polgár*a, aki egy szép napon megtudta, hogy egész életében prózában beszélt, én 1980-ban jöttem rá egy kognitív tudományos konferencián, hogy egész életemben a kognitív poétikát űztem. Sőt a doktorátusomban tettem le a kognitív poétika alapjait. Ma ez már elismert dolog: ezt állítja a *Literary Theory – an Oxford Guide* című könyv, és az angol Wikipédia is (igaz, a kognitív poétika nevet mások is bitorolják, és olyan dolgokra alkalmazzák, amilyenekkel egyáltalán nem értek egyet). Erre kaptam az Izrael-díjat és díszdoktorátust az osnabrücki egyetemtől. A kognitív poétika egy irodalomelméleti irányzat, azt kutatja, hogyan alakítják és korlátozzák a kognitív folyamatok az irodalmi formákat. Szerintem egyik legfontosabb tényezője, hogy nemcsak a mű tartalmát tudja rendszeresen kezelni, hanem érzelmi jellegét is. A következő példa mutathatja be, hogy mi a különbség. Edgar Allan Poe verssora „Chilling and killing my Annabel Lee" (Babits fordításában: „Meghűlt és meghalt a szegény") egy szomorú esetet mond el; de az érzelmi jellege inkább gyerekes, játékos. Tizenhét éves koromban אלוני יצחק gyermekfaluban így fordítottam le: "יחלתה ועלתה נשמת אנבל לי".

Hogy is kezdődött mindez? Jóval a gettó előtt, kilencéves lehettem, és nővérem, Márta tizenhárom, amikor Hanna néninél, az angoltanárnőnknél ültünk, és hallgattuk Schubert *Pisztráng ötösét* 78-as fordulatszámú hanglemezeken. Megkérdeztem Mártát, hogy mért hívják ezt pisztrángnak. „Hát nem érzed a zene pisztrángjellegét?" – kérdezte átszellemült mosollyal. Úgy éreztem, hogy engem kizártak egy nagy titokból, amit csak a felnőttek tudnak, s ennek a végére akartam járni. Csak jóval később tudtam meg, hogy a név onnan ered, hogy van benne egy sorozat variáció Schubert *Pisztráng* dalára. Amikor hivatásos módon kezdtem érdeklődni ilyen kérdések felől, megtudtam, hogy valóban vannak esztétikai minőségek, amelyekre esztétikai fogalmakkal utalunk, s amiben a mű érzelmi jellege nyilvánul meg. De hogy mi az a pisztráng jelleg, mai napig sem tudom (talán ficánkoló jelleg?). Többek között ilyen kérdéseket kutat a kognitív poétika a költészetben.

Miután befejeztem egyetemi tanulmányaimat, évtizedekig csak héber, angol és francia verseket elemeztem írásaimban. Magyarról csak fordítottam héberre. A rendszerváltás után kezdtem kongresszusokra járni Budapestre. Amikor először jártam ott, felújítottam a kapcsolatot gyermekkori barátaimmal, többek között Réz Pállal, aki akkor neves irodalomkritikus volt, és a *Holmi* című folyóirat szerkesztője. 1944-ben együtt menekültünk a gettóból, és a háború után is folytatódott a barátságunk, amíg Nagyváradon éltünk. Mindketten féltünk egy kicsit a találkozástól; én főleg azért, mert emlékeztem esztéta hajlamaira, és féltem, hogy túl tudományosnak fog tartani. Amikor megkérdezte, miről fogok előadni, lelkesen fogadta, és kérte, hogy írjak kognitív poétikai szempontból a magyar költészetről a *Holmi* számára. Örömmel adtam át egy cikket: *Ady varázsa – vélt vagy valóságos?* Réz Pál megsúgta nekem, hogy a szerkesztőség tagjai lelkesen fogadták a cikkemet. „Végre valami új – mondták –, nem marxizmus és nem szimbolizmus." Ezután még két cikkemet adta ki, egyet a magyar hipnotikus költészetről, a másikat a fordítás művészetéről. Ezek után minden további cikkemet elutasította, mondván, hogy túl tudományos. Ezek máshol jelentek meg.

Első budapesti tartózkodásom során boldog-boldogtalannak meséltem, hogy ez az első látogatásom 1948 óta. Egyszer egy taxival elhajtottunk egy híd előtt, és megkérdeztem a sofőrt, melyik híd ez. „A Margit híd, s az ott a Margit-sziget." „A Nyulak szigete" – mondtam mosolyogva, mert az Ady-versre gondoltam: „Vallott nekem a Nyulak szigete." „Hát uram – mondta a taxis –, ezt ma már Margit-szigetnek hívják." Másik alkalommal, amikor mondtam egy taxisofőrnek, hogy évtizedek után először vagyok Budapesten, ezt válaszolta: „Hát uram, ez igazán figyelemreméltó. Van, aki

egy néhány éves külföldi tartózkodás után úgy tesz, mintha már nem is tudna magyarul. Önnek pedig a szókincse és a nyelvhelyessége kifogástalan, mondhatnám, irodalmi." Be kellett vallanom, hogy irodalomprofesszor vagyok.

Amikor Izrael-díjjal tüntettek ki, interjút készítettek velem a Tel-avivi Egyetem egyik kiadványa számára. Többek között azt kérdezték, hogy mit jelent nekem az Izrael-díj. Azt válaszoltam, hogy „megfosztottak attól a jogomtól, hogy azért zsörtölődjek, mert csak külföldön ismerik el a munkámat".

Szalai Anna

A színek, formák, betűk művésze, Dan Reisinger (1934–2019)

„Középületeken és tehetős háztulajdonosok megbízásából dolgozó dekorációkészítők és festőmesterek családjában születtem 1934-ben, a sorban a negyedik generáció. Ehhez a mesterséghez mai ismereteinket meghaladó és sokoldalú tudás kellett. A szakértelem apáról fiúra szállt, és minden nemzedék más munkastílust követett. Egyetlen dolog nem változott, a színek értése és megérzése. A szín olyan, mint a jó hallás, velünk születik. A szín jól vagy rosszul, de mindenkire hat. A színek helytelen összetétele egészen olyan, mint a diszharmónia a zenében. Hallás vagy színérzék, ez a génekben van" – így kezdi Dan Reisinger az Izrael Múzeum kiadásában megjelent, róla szóló monográfiában a bemutatkozást (2017).

Dan Reisinger gyerekkora a délvidéki Kanizsán (Magyarkanizsa, Szerbia) színek, színes minták, festékek és festészet között telt el. Apja, nagyapja templomokat festett, Belgrádban Kolorit néven festő-mázoló céget alapítottak. Telente, amikor festőmunka nem akadt, apja a testvérével amatőr dalárdában énekelt, színdarabokat rendezett, díszleteket készített, és festményeken dolgozott. Dan gimnazista korában apja munkásaitól tanulta meg a falfestés alapjait: festéket főzni, alapozni, rádlizni, sablonokat készíteni.

1949-ben *alijá*zott, és izraeli munkásságát szobafestőként kezdte. A tél szokatlanul nehéz volt, munka nem akadt, apja nyomdokaiban festeni kezdte a tájat, ami körülvette. Küldöttség érkezett a Szochnutból az *ole*táborba, meglátták a festményeit, és javaslatukra bemutatta a munkáit a Bezalelben. Dan számára csak később derült ki, hogy akivel szerb–orosz nyelven próbált beszélni, és aki lengyel–orosz nyelven beszélt hozzá, a Bezalel akkori igazgatója, Mordecai Ardon volt. A képek színvilága mély benyomást tett rá. „Jó, gyere" – mondta Dannak, és ebből megértette, hogy felvették. Jeruzsálembe költöztek egy félig romos házba: „azért kaptuk, hogy helyreállítsuk, mert a függetlenségi háborúban a Hagana bázisa volt".

Első megrendelésre végzett munkájára, a *szukot*i sátor feldíszítésére Jichak Ben-Cvi államelnök otthonába hívták meg 1952-ben. Annyit tudott, hogy az elnök visszatér a korábbi hagyományhoz, és a nagyközönséget lát-

ja vendégül az ünnep alatt. Megérkezett a megadott címre Rehaviába, becsöngetett, és ki nyitott ajtót? Maga az elnök. Ez volt az egyik maradandó élménye arról, hogy a számára megszokott, hierarchiára és formaságokra kínosan ügyelő világból egy közvetlen kapcsolatokat megengedő demokratikus világba érkezett. Színes díszekkel elkészült a *szuka*, a kivágott címer köré ezüstpapír díszítést tervezett, de ezüstpapírba akkoriban csak a csokoládét csomagolták, ezért néhány tábla csokoládét kért a munka befejezéséhez.

A hadseregben teljesített szolgálata végén hallott a Brüsszelben készülő világkiállításról: Expo '58. Bár Londonba tartott tanulmányai folytatására, megállt a belga fővárosban, és a nemzetközi plakátverseny második és harmadik hivatalos plakátjára meghirdetett pályázaton a huszonkét éves izraeli grafikus megnyerte az első díjat. Amikor megérkezett a világkiállításra az izraeli pavilont felállító csoport, meghívták, hogy csatlakozzon hozzájuk. A Brüsszelben töltött másfél év alatt a világ minden tájáról az Expo '58-ra érkező küldöttségek meghatározó élményével gazdagodott, első munkáit a belga fővárosban mutatta be kiállításokon, és mire Londonba érkezett tanulni és dolgozni, kezdett ismertté válni. Plakátokat készített, kiállításon mutatta be festményeit.

Feleségével Londonban találkozott. Tanév elején a helyi zsidó egyetemisták szövetsége összejövetelt rendezett, Annabelle is eljött, megismerkedtek. Telefonkapcsolat vagy kávéház nem nagyon volt, és mégis, egy héttel később a Soho egyetlen presszójában összefutottak. Néhány héttel később ismét, a British Museumban. „Attól kezdve szinte el sem váltunk" – teszi hozzá Dan. Londonban házasodtak össze, de a gyerekeiket Izraelben akarta felnevelni. 1960-ban hazajöttek.

Környezetünket, naponta észlelt vizuális világunkat megtöltik Dan Reisinger munkái: plakátok, naptárak, logók. Az izraeli nemzeti színház, a Habima feliratától az El-Al repülőtársaságig, a Delek benzinkúttól a Teva gyógyszertermékekig, a Maccabia játékoktól a Jad Vasem-feliratokig, fesztiválok, színdarabok plakátjaitól a Tambur festékgyárig – és a sort még folytathatjuk.

A *Te* című első izraeli színes magazint Dan tervezte, Tomi Lapid szerkesztette.

Dan nem tud választani: sokféle munkái közül melyiket szereti leginkább. „Melyik ujjam a legfontosabb?" – kérdi. A plakát az első, színt adott az utcának, kifejezési lehetőséget nyújtott, de feladata már nem a régi, már nem az eladást szolgálja. Majd így folytatja:

„Az izraeli zsidó kultúra legtartósabb kifejezési eszköze a héber betű. Történetileg nincs festmény, nincs szobor, de megvan a héber betű. Új fel-

Dan Reisinger saját tervezésű logói sokasága előtt, Jad Vasem, 2008

adata mindennapi életünkben: játék a betűvel. Változtatható: a kép lehet betű, a betű lehet kép. Az arab írást fantasztikus gazdagságban használták az építészetben. Nekünk erre nem volt lehetőségünk, sem városunk, sem országunk, csak utcánk lehetett. Úgy érzem, a héber betű felújítása, színesítése, rugalmassága terén nagyon sokat tettem, és nagy élvezettel. Kultúránkban fontossága van a szóbeli szimbólumnak, geometriai formáknak, a betűknek, az eltakart értékeknek, jelentéseknek. És a színeknek. A piros legyen piros, a zöld zöld, a kék kék, és nem pirosas, nem zöldes, nem kékes. A szín olyan, mint a kés. Így is, úgy is használható. Érteni kell hozzá. A hanghoz is. Ma már túl sok a szín. Az emberek egy része értékeli. De a többség nem. A tudás nem tömegtulajdonság, a kevesek tulajdona. Hogy miként balanszírozunk a szűk erő és a populista többség között, ez a demokrácia feladata."

1969–1970-ben a turistaszezonra szerették volna felfrissíteni a megkopott tel-avivi tengerparton a régi épületeket. Josua Rabinovics polgármester összehívott festőket, építészeket, formatervezőket, hogy amíg a régi épületek állnak, és nem kezdődik lebontásuk s helyükön az új építkezések, átmenetileg javítsák a városképet. Dan megtervezte a tengerpart befestését az épületekkel, a London térrel együtt, és ő volt a legjobban meglepődve, hogy a tervet, a lebontásra ítélt épületekre szánt vad színeket, úgy, ahogy volt, elfogadták. Egyetlen baj volt, hogy ilyen festékszíneket nem talált. De

Dan Reisinger a dolgozószobájában, fotó: Tomi Harpaz, 2016

a festőmester, akivel a Habima felújításán dolgozott, Haifából, Akkóból pár hét alatt meghozta a megfelelő festékhordókat. Öt-hat évig derűsek, színesek voltak házak, gyárak, hotelok. Így kezdődött a házfalak festése.

A befestett tengerparti sétány Tel-Avivban Dan Reisinger tervei szerint, fotó: Efraim Kedron, 1970

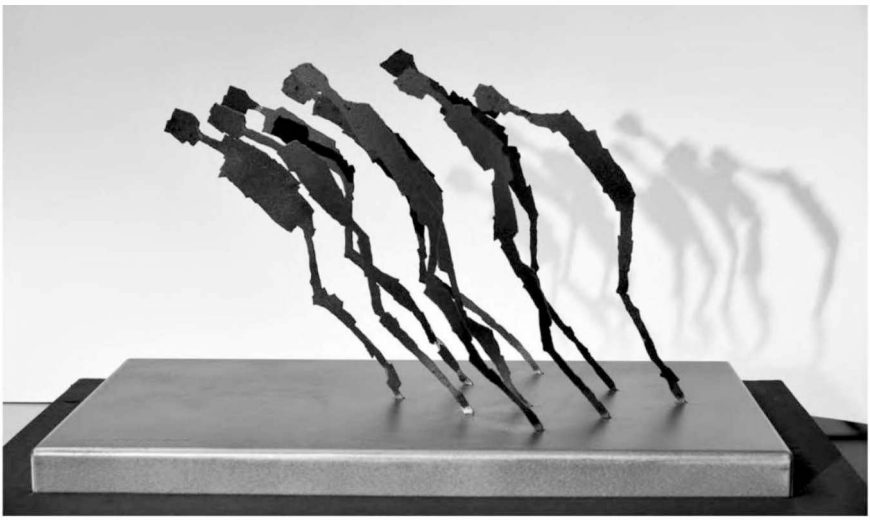

A munkaszolgálatosok emlékére készített szobor makettja a cfati Emlékmúzeumban, fotó: Ora Cohen és Yasmin Lahav

Izraelben és külföldön rendezett kiállítások, nemzetközi elismerés, oktatás és kitüntetések mellett különösen fontos volt Dan Reisinger számára, hogy a vészkorszakban elpusztult munkaszolgálatosoknak, köztük Ukrajnába hurcolt apjának emléket állítson Magyarországon. 2004-ben hívták meg a budapesti Páva utcai Holokauszt Emlékközpontot előkészítő nemzetközi munkacsoportba. Ott tette fel a kérdést: emléket állítanak-e a „magyar találmány", a munkaszolgálat áldozatainak. Később konkrét javaslatot kértek Dantól, el is készített egy szobortervezetet, de csak 2015-ben hagyták jóvá a szobor felállítását, nem a Páva utcában, hanem a Teleki téren (2016), ott hajtották keresztül a zsidókat a józsefvárosi pályaudvaron leállított vagonok felé.

Izrael Állam alapításának ötvenedik évfordulóján, 1998-ban megrendítő meglepetés érte Dant. A kultuszminiszter telefonált neki, hogy közölje, először adnak ki formatervezésért Izrael-díjat, és ezt Dan Reisingernek ítélték. Dan úgy beszél erről, mintha ketten kapták volna ezt a legnagyobb izraeli elismerést: a formatervezés művészete és ő maga. Hasonló büszkeséggel emlékszik vissza a magyar anyanyelvű közösség két díjának átvételére. A Nordau-díj (1975) után a Herzl-díjjal is (1981) kitüntették.

Dan Reisingerrel készített interjú alapján

Izrael-díj az állam fennállásának ötvenedik évfordulóján, 1998

Judit Arnon – a bírák indoklása

Judit Arnon

1998-ban Izrael-díjat adományozunk a táncművészet területén kimagasló Judit Arnonnak, a mesterimővészi tánc meghonosításáért és a *kibuc*mozgalmon belül a táncoktatásban végzett *haluc*i munkájáért.

Sok munka, nélkülözés és megélhetési nehézségek mellett a közösség iránti teljes odaadással bebizonyította, hogy létrehozhat egy művészi-oktatási, nemzetközi szintű elismerést kivívó tevékenységet.

Hittel és egyszerűen, távol a központtól és a rivaldafénytől, pedagógiai eszközökkel és a tánc modern, sokrétű kifejezőeszközeire helyezett hangsúllyal Judit kifejlesztett egy eredeti és egyedi táncstílust.

A tanítványainak átadott nevelési, testi és szellemi értékeknek köszönhetően a *kibuc*mozgalom minden részéből művészeket, tanítványokat vonzott Gaton *kibuc*ban alapított táncstúdiója, velük együtt alapította a *Kibuc* Táncegyüttest.

Az együttműködésbe vetett hit, az egymás iránti szeretet és tisztelet szellemében egyengette Judit vezetésével a *Kibuc* Táncegyüttes az utat az izraeli művészet csúcsa felé. A világ minden tájáról érkező művészek működnek együtt a táncegyüttessel és a stúdió növendékeivel. Az együttes gazdag helyi és nemzetközi, lenyűgöző repertoárral lép fel izraeli és nemzetközi színpadokon.

Judit Arnon ápolta és folyamatosan fejlesztette az izraeli alkotómunkát saját részvételével, és más művészeket is bevont az alkotás folyamatába.

Judit élete, mióta holokaussztúlélő fiatal lányként Izraelbe érkezett, összefonódik a makacs és fáradhatatlan törekvéssel a szakmai tökéletesség és a még kiaknázatlan források felé.

Judit mindig figyelmet fordított arra, hogy az együttessel a stúdióban és a tanfolyamokon gyerekek és fiatalok számára is repertoárral készüljenek, hogy a fiatal közönséget, a jövő közönségét közelebb hozzák a tánc világához, megismertessék velük azt, ami szép és különleges benne.

A gatoni táncstúdió, Judit sokéves erőfeszítésének gyümölcse nemcsak az északi lakosoké, hanem az egész országot gazdagítja. A *Kibuc* Táncegyüttes Juditnak köszönhetően nemzeti kincs lett, az izraeli kultúra és művészet követe világszerte.

Judit Arnon élete és munkássága élő példa arra, hogy az emberi szellem kimeríthetetlen. Judit művészi erejével, kitartásával, eltökéltségével és odaadásával a holokauszt poklából az élő művészet csúcsára jutott, és mestermüvet alkotott.

Ezért adományozunk a táncművészet területén alkotó Judit Arnonnak Izrael-díjat 1998-ban.

Professzor Arie Lewy – a bírák indoklása

Professzor Lewy a pedagógiatudományok egyik kimagasló kutatója Izraelben. Tevékenysége több mint fél évszázadot ölel fel az oktatás területén Izrael Államban, a zsidó oktatásban a diaszpórában és a nemzetközi pedagógusközösségben.

Lewy professzor tevékenysége a holokaussztúlélő gyerekek intézményeiben kezdődött Magyarországon, és folytatódott a holokaussztúlélők nevelésével és beilleszkedésével Nicanim faluban, ahol az első igazgatóként működött. Később az észak-afrikai *olé*k beilleszkedésével is foglalkozott Izraelben.

Lewy professzor az izraeli tantervkészítő központ és a tanterv értékelésével foglalkozó osztály egyik alapítója. Miközben az osztályt vezette, nemzetközileg is ismert lett, különböző országokban a tanterv és a teljesítményértékelés területén tanácsadóként működött.

Lewy szakmai elismerésnek és tiszteletnek örvend az izraeli oktatási rendszerben és egyetemi körökben Izraelben és külföldön is.

Arie Lewy professzor kutatásaiban ötvöződik az izraeli oktatási rendszer gyakorlati fejlesztése a tudományos-elméleti kérdésekkel. Kutatási területe: Izrael és a külföld oktatási rendszerének összehasonlító elemzése a tanterv

Arie Lewy

és a tanulmányi eredmények szempontjából nemzetközi perspektívában. Lewy professzor jelentősen hozzájárult az izraeli oktatás fejlesztéséhez, a nemzetközi oktatás új irányzatainak alkalmazásához az izraeli oktatásban.

Lewy professzor Izrael Államot képviseli a nemzetközi szervezetekben, aktívan részt vesz az oktatáskutatási intézmények munkájában. A nemzetközi tantervek enciklopédiájának szerkesztője.

Lewy professzornak több mint kétszázötven közleménye jelent meg az oktatás-nevelés különböző területein.

Mindezek ismeretében a társadalomtudományi bizottság bírái az oktatás-nevelés területén tevékeny Arie Lewy professzort méltónak találták az Izrael-díjra, Izrael Állam fennállásának ötvenedik évfordulóján.

Az Izraeli Állami Levéltár gyűjteményéből
Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Rafi Kishon

Szallah Sabati – Kishont Ferenc története Izrael története

Kishont Ferenc és Haim Topol átveszi a Golden Globe-ot

A *Szallah Sabati* című film apám életének legfontosabb mérföldköve, egész életét végigkísérte – attól kezdve, hogy Izraelbe érkezett egészen haláláig. Ugyanakkor a film fontos mérföldkő Izrael Állam történetében is.

Apám huszonöt éves holokauszttúlélőként a kommunista rendszer elől menekült, amikor Izraelbe érkezett a Galila nevű „rabszolgahajón" (apám becézte így a hajót), a haifai kikötőbe – és ettől a pillanattól kezdve nézte és hallgatta, emlékezetébe véste környezete minden eseményét, rezdülését. Már első találkozása az *olé*kat fogadó hivatalnokkal a kikötőben változást hozott az életében – Kishont Ferencből Efraim Kishon lett.

Első napjait a Sear-Alija átmeneti sátortáborban töltötte északon, és rögtön magába szívta és befogadta a körülötte zajló eseményeket. Már itt kezd szövődni Szallah Sabati története, alapja Kishont találkozása az arab országból érkezett családdal, a család vele és feleségével egy barakkban lakott.

Később Kfar-Hahores *kibuc*ba kerültek, ott megismerte a *kibuc* különleges, a kommunista elveken alapuló életformáját: „A kommunizmus csodás elmélet – csak az a baj, hogy megvalósítható..."

Amikor Kishont Izraelbe érkezett, egyetlen szót sem tudott héberül – ha valaki akkor azt mondta volna neki, hogy Izraelben a legismertebb és a

világon (a Biblia után) a legtöbb nyelvre lefordított író lesz – valószínűleg kineveti.

A *kibuc*ban kezdett héberül tanulni – ügyesen, gyorsan, alaposan, és három évvel később már bemutatták első színpadi művét a Habimában, az *Akinek tolják a szekerét* című darabot frenetikus sikerrel.

A *Szallah Sabati* az átmeneti táborokban élő *olék*, a *kibuc*tagok és az épphogy létrejött demokratikus Izrael politikai intézményei között éleződő konfliktusról szól.

A film a legrangosabb díjakat nyerte el, minden idők legmagasabb nézettségű izraeli filmjei közé tartozik, különlegessége, hogy szórakoztató komédia, aktuális társadalmi-politikai, máig időszerű mondanivalóval.

Apám különleges érzékenységgel vette észre az intézményrendszert képviselő korábban érkezettek viselkedésében a megkülönböztetést, az igazságtalanságot és a megalázást néhány arab országból érkező *olé*val szemben. Fölfedte a Mapai párt korrupcióját, a megvesztegetés és protekció rendszerét a fiatal államban, bírálta a korábban érkezett *askenáz*okat. A még ki nem mondott érzések szólaltak meg az örök érvényű filmben, a nézők egy része négyszer-ötször is jegyet vett, hogy ismét végignézze a filmet, különösen az arab országokból érkezők azonosultak a történettel, helyettük kiáltotta világgá fájdalmukat.

A nagy siker akkor kezdődött, amikor apám jelenetet írt a katonaság társulatának (Haim Topol, Uri Zohar közreműködésével). A jelenetben az askenázi és a szefárd, a régebben és az újonnan érkezők kulturális találkozásából adódó konfliktust mutatja be. A színtársulat Haim Topollal az élen nem akarta előadni a jelenetet azzal az indoklással, hogy ezek a társadalmi kérdések senkit nem érdekelnek, és nem nevettetik meg a közönséget. Kishont minden erejét bevetette, hogy beleegyezzenek a darab egyszeri, próbaszerű bemutatásába. A folytatás közismert, a közönség dőlt a nevetéstől (falrengető kacagás – ahogy Kishont megjósolta), a társulat tagjai belátták, hogy Kishont a humor szakértője, és nincs értelme többet vitába szállni vele.

1963-ban apám elhatározta, hogy az eddigi írásaiból játékfilmet rendez. Őrültséget súroló merészség volt, mert Kishont sosem tanult sem forgatókönyvírást, sem filmezést. Nyolc milliméteres felvevőjével családi filmeken gyakorolta a filmezést és a szerkesztést. De mivel azt vallotta, hogy intelligens embernek minden sikerülhet, megszervezve és megtervezve, és belevágott a kalandba. Ismert nemzetközi filmest alkalmazott, aki irányította a társulatot. Mégis, technikai szempontból kezdetleges, hogy ne mondjam, primitív módon dolgoztak. Hatéves voltam a forgatás idején, emlékszem a Kfar-Hajarokban forgatott jelenetre, a kamerát egy babakocsira erősítették, és így mozgatták előre-hátra.

A körültekintő rendezés és a kiváló színészek tökéletes irányítása a film hihetetlen sikerét hozta: a világ filmjeiből válogatott öt alkotás közé bekerült az első Oscar-díjra jelölt izraeli film, és rögtön több más nemzetközi díj mellett a legjobb színész és a legjobb film Golden Globe-díját is elnyerte. A második izraeli film is, amelyik ugyanezeket a rangos díjakat megkapta, szintén apám filmje volt, az *Azulaj, a rendőr* a zseniális Saike Ophir főszereplésével.

Golda Meir eleinte tiltakozott, ne küldjék külföldre, ne nevezzék be a filmet Oscar-díjra, attól tartott, hogy Izraelt és az izraeli politikát nevetségessé teszi. De Golda volt az, aki melegen köszöntötte apámat, amikor a díjakkal visszatért, és büszkeséget hozott az országnak, de Golda volt az is, aki később hírközlési miniszteri tárcát ajánlott neki.

Szallah társadalmi hős, alig iskolázott, de lelkiismeretes, becsületes, nem fogadja el a hazugságokat, törvénytorzításokat a korábban érkezők vezetésével működő izraeli hivatali rendszertől. A szatirikus mű ezért kiállta az idők próbáját.

A filmben van néhány halhatatlan jelenet, amely bekerült a nemzeti panteonba, például a drámai csúcs, Szallah Sabati és a *kibuc* titkárnőjének párbeszéde a *kibuc*ban, a tyúkólban:

– Tisztelt Sabati úr, a 20. században élünk.

– Én meg az átmeneti táborban.

A *Szallah Sabati* forgatásán

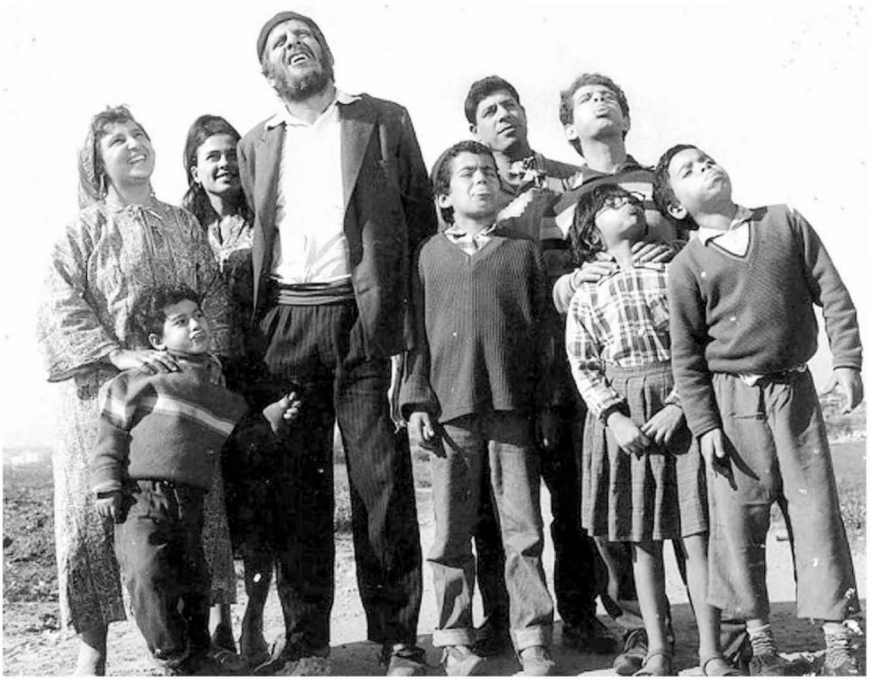

Jelenet a filmből

– A 20. század nem lakhely...

– Az átmeneti tábor sem...

És a folytatás, amikor így szól hozzá a titkárnő:

– Nektek, arab országokból származóknak el kell felejtenetek barbár szokásaitokat...

Szallah így válaszol:

– Elfelejtenünk? Ugyan miért kellene nekünk elfelejteni, ami nektek nem tetszik? A mi szokásaink éppolyan jók, mint a tieitek...

Ez az egyik csúcspont a filmben, és Kishontot az arab országokból *alijázók* megkülönböztetése és az askenázi hivatali rendszer stílusa ellen szót emelő bátor kritikussá avatja. Kishont Ferenc nemcsak zsenialitása miatt fejezte ki mindezt ijesztő pontossággal, hanem azért, mert a saját bőrén is érezte. Bírálta a bürokráciát, a pártrendszert, a politikai vezetők ostobaságát, és kigúnyolta őket, de mindezt szeretettel írta.

Mindig azt mondta, Izrael Állam a 20. század legnagyobb csodája a világon – menekültek csoportja, holokauszttúlélők, akik kétezer év után térnek vissza hazájukba, rövid idő alatt létrehoznak egy csodálatos országot. Olyan mélységesen és olyan odaadással szerette Izraelt, amit mi, a *szabrék* fel sem tudunk fogni. Izraelben az üldözött, megalázott holokauszttúlé-

lőből, menekültből büszke és az egész világon sikeres ember lett. A héber nyelvű, Izraelről szóló írásaival győztesként tért vissza Európába, és hóhérjainak a gyerekei álltak sorba, hogy autogramot kapjanak tőle – ez maga a csodálatos önmegvalósítás. Izrael jelentette számára élete minden sikerének és örömének a forrását, ezért volt neki a legfontosabb a siker, hogy szeressék és elismerjék a hazájában.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Shulamit Lapid

Joszef Tomi Lapid (1931–2008)

Tomi Lapid

Joszef Tomi Lapid személyiségében és életében magyar hátterének három összetevője volt: a nyelv, az irodalom és az ételek. Tomi Újvidéken született, három nyelven nőtt fel: a szerb az iskola és az utca nyelve, a magyar az otthon, a család nyelve, a német a nevelőnő és a korabeli szemléletben a kultúra nyelve. Egész életében idézett Petőfi-, Arany- és Ady-verseket. François Villon verseskötetét Faludy fordításában egész életében, haláláig az ágya mellett tartotta. Karinthy-idézetek rendszeresen elhangoztak, amikor barátaival, Kishonttal és Dossal találkozott. Ami pedig az ételt illeti, ahogy Tomi írta (Ruth Sirkisszel közösen kiadott) szakácskönyvének bevezetőjében: „Az emberek azért esznek, hogy éljenek. Az igazi magyar azért él, hogy egyen." És még: „A legmegrendítőbb magyar rapszódiát nem a cigányok játsszák hegedűn, hanem a szakácsok serpenyőn."

Az irodalom, a költészet és az étel iránti vonzalma ellenére az elszámolás a magyar néppel lezáratlan maradt. Tomi tizenkét és fél éves volt, mikor anyjával a svéd gettóba került Budapesten, miközben odakint Szálasi nyilasainak terrorja tombolt, és a zsidókat a Dunába lőtték. Sosem felejtette el, hogy amikor anyjával sikerült eltűnniük a halálmenetből, egyetlen ember sem akadt Budapesten, aki befogadta volna őket, ezért visszatértek a gettóba. Ahogy mondta, ott és akkor lett cionista. Megértette, lennie kell

egy menedékhelynek, ahová vészhelyzetben a zsidók menekülhetnek. Kell hogy a zsidóknak hazájuk legyen.

Gyerekkorában egyetlen előjel sem sejtette, hogy valaha héber nyelvű újságíró, igazságügy-miniszter vagy miniszterelnök-helyettes lesz Izraelben. Tomi 1931-ben született zsidó polgárcsaládban. Apja ügyvéd és újságíró volt, a Szabadkán kiadott magyar hetilap, a *Napló* hétvégi mellékletét szerkesztette. Az újvidéki neológ hitközség tagjai évente háromszor jártak zsinagógába: *ros hasaná*kor, *jom kipur*kor és *peszah* előestén. Tomi zsidó iskolába járt, a Maccabi klubban sportolt, a zsidó cserkészmozgalom tagja volt. Egy Keren Kajemet kék persely és egy Abel Pann-festmény volt az otthonukban. A nagymama, Lampel Hermina a WIZO, az apa, dr. Lampel Béla a Bne-Brit elnöke. A *peszahi Hagadá*ba Tomi apja beleírta a széder este résztvevőinek nevét. A háború után a hitközség tagjai saját tárgyaikat keresték a zsinagóga raktárába dobált dolgok között. A családi *Hagada* megmaradt, és Tomi később abba írta be a nálunk tartott széder esték résztvevőinek nevét.

Tomi tizenhárom éves volt, amikor apját munkaszolgálatra hurcolták, és Mauthausenben végezte. Tomi édesanyja, Birman Katalin ekkor épp szüleinél tartózkodott Budapesten. A háború a budapesti szépséget oroszlánná változtatta, ettől kezdve tíz körömmel harcolt fia életéért. Hamis papírokat szerzett Tominak és önmagának, és a megszállt Újvidékről Budapestre vitte Tomit. A Pozsonyi út 14.-be, a svéd gettóba kerültek.

Egyik reggel elvitték anyámat. Ott maradtam teljesen egyedül. Sem nagymama, sem apa, sem anya, egyedül egy házban, mely állandó ágyúzás és bombázás alatt állt, több száz éhező ember között, akiknek én voltam legkisebb gondja. Csakhogy estefelé anya váratlanul visszatért. Annyit mondott, hogy „ő mentett meg bennünket". Felesleges volt megmondania ki az „ő", mert Budapesten csak egy „ő" volt azokban az időkben: Wallenberg.* [* Jair Lapid: *Síron túli emlékeim* című könyvéből vett idézetek]

Negyven évvel később Tomi felkereste Varga Imre szobrászt, aki a budapesti Wallenberg-szobornak egy változatát Tel-Avivnak adományozta, a szobrot a Wallenberg utcában állították fel.

A háború végén Tomi és anyja visszatért Újvidékre, és onnan *alijá*ztak 1948-ban. Tomi, a tizenhét éves vékony fiú, új *ole*, nem tud héberül, szinte a hajóról rögtön bevonul, egy autós kiképzésre kerül Afula közelében egy gyerekfaluba. Amikor egyéves katonai szolgálat után autóvillamossági szakképesítéssel leszerel, beiratkozik a Mislav főiskolára, felkészül az érettségire. Közben egy ügyvédi irodában küldönc, és kezd az *Új Kelet*nél is dolgozni. Azt mondta érettségi vizsgái után:

Életem összes szellemi kihívása közül ez volt a legnehezebb. Úgy ahogy már történtem a héber beszédet egy leszerelt katona szintjén, de írni-olvasni nem tudtam. A furcsa pontok, amiket a betűk fölé vagy alá kellett helyezni nekem úgy tűntek, mint valami óegyiptomi hieroglifák. Képtelen voltam megérteni, mi a különbség az *alef* és az *ajin* között. [...] Nappal dolgoztam, éjszaka tanultam füzeteimre görnyedve, kis Friedmann-gyártmányú olajkályhával a hátam mögött, lábaim átázva a vizes padlón. Ez volt az 1952-es tél, amikor árvizek öntötték el az egész országot és főleg az én kis nyomorult raktárhelyiségemet.*

A fiatalember, aki nem tudta megkülönböztetni az *alef* és az *ajin* betűt, tíz könyvet ír majd, számos kiadást ér meg a *Lapid európai útikönyve* sorozat, két színdarabját mutatják be, az egyiket a Kameriban, a másikat a Habimában. Héber kiejtésében mindig marad valami a talán szerb, talán magyar akcentusból.

Az *Új Kelet* az ötvenes évek elején fontos napilap, harmincötezer előfizetővel. Ez lesz Tomi újságíró-iskolája. Itt találkozik azokkal, akiket szeret, akik az apjára emlékeztetik. Vág az eszük, műveltek, tele vannak humorral: Kasztner Rezső, Schön Dezső, Jámbor Ferenc, Zeev és különösen ketten, akik jóbarátai lesznek a következő ötven évben, az *Új Kelet* idejéből haláláig: Kishont Ferenc és Dos. Ezt a tehetséges és határozott triót illetik majd a „magyar maffia" névvel.

Tomi, tudatosan vagy nem, de apját követte az ügyvéd- és újságírópályán. Érettségi után beiratkozott a Jogi és Közgazdasági Főiskolára. Egy esős téli napon 1955-ben Kishont egy cédulát hagyott Tomi rekeszében az *Új Kelet*ben: „Tomi, holnap 12-re találkozót beszéltem meg neked Ezriel Carlebachhal. Személyi titkárt keres. Légy szerény!" Így kezdődött Tomi héber újságírópályája. Carlebachról, a *Maariv* legendás szerkesztőjéről így írt:

Meglepő vajon, hogy világéletemben apát kerestem magamnak? A legtöbb esetben nem voltam ennek tudatában, csak utólag jöttem rá, és talán ez jobb is volt így, mivelhogy többségük úgysem felelt meg szerepének: a melankolikus, bonyolult Kishont, az excentrikus és felelőtlen Robert Maxwell vagy a hiú és agyonrágalmazott Kasztner. Az egyetlen, aki ezt a kényszeremet felismerte – és ki is használta –, Ariel Saron volt, és csakis kapcsolatunk befejeztével tudtam végleg megszabadulni efféle hajlamomtól, apa helyett inkább két kisöcsöt fogadtam örökbe, akikben sohasem csalódtam – Ehud Olmertet és Amnon Danknert. Viszont egy éven át – egy és nem több – volt egy tökéletes apám.*

Carlebach, a „tökéletes apa" halála után, aki a Lapid családnevet ajánlotta Tominak, évekig tartó érdekfeszítő munkája a *Róluk beszélünk a héten* című rovat, különböző területeken működő neves emberekkel találkozik – gondolkodókkal, színészekkel, zenészekkel, politikusokkal. Követi a Kasztner-pert, majd éveken keresztül minden alkalmat megragad, hogy védelmébe vegye. Ismerteti az Eichmann-pert. Ben-Gurionnal Burmába utazik. A *Maariv* tudósítójaként részt vesz Churchill temetésén – gyerekkora óta csodálta. A *Maariv* londoni tudósítója. A *Maariv* tudósítója a Kneszetben. A *Te* magazin alapítója és szerkesztője. Közben a Kameri bemutatja *A mór megtette kötelességét* című darabját, a Habima pedig a *Csípd el a tolvajt*, és megjelennek a *Lapid európai útikönyve* kötetei.

A *Maariv* eldöntötte a sorsát a közéletben és magánéletben is. A *Maariv* szerkesztőségének folyosóin találkozik Shulamittal, a *Maariv* egyik alapítója, David Giladi lányával, összeházasodnak. Három gyerekük születik: Michal, Jair és Merav. Michal meghalt egy közúti balesetben 1984-ben. Jair Lapid újságíró és író, a Van Jövő párt alapítója, pénzügyminiszter, Kneszet-képviselő. Dr. Merav Roth pszichoanalitikus, továbbképzési program vezetője, pszichoanalízis doktori képzés koordinátora, és a pszichoterápiai programban működik a Tel-avivi Egyetemen.

A politikai változások és a jobboldal hatalomra kerülése után felkérik Tomit az izraeli televízió vezérigazgatójának. Kishont Ferenc, a krónikus depressziós ismét a jó tündér, elmegy Zevulun Hammer oktatási miniszterhez, és beajánlja Tomit. A *Maariv*ban töltött huszonnégy év után Tomi a televízió vezérigazgatója. „A sorsomat az határozta meg, hogy sohasem hagytam ki egyetlen lehetőséget sem, hogy megváltoztassam." Akkoriban csak egy tévécsatorna működött, meghatározó hatása volt a közvéleményre. Mivel a jobboldal került hatalomra, Tomit a jobboldal jelképének tekintették, hónapokig sértő és rágalmazó cikkekkel támadták. Így emlékezett erre: „Egyetlen hős lovag sem panaszkodott, amikor a régi Mapai-rendszer a saját embereit nevezte ki erre a pozícióra." A súrlódások hivatali ideje alatt mindvégig folytatódtak, és kétfejű sárkánnyá lettek: egyik oldalon a televízió munkatársai, a másikon a hatalom képviselői. Büszke volt rá, hogy minden tiltakozás ellenére átálltak a fekete-fehérről a színes televízióra, amerikai sorozatokat vásároltak, és a hiányzó fedezet ellenére két példaértékű sorozatot forgattak *Tűzoszlop* és *Michelle Ezra Safra és fiai* címmel.

Miután befejeződik televíziós munkaköre, visszatér a *Maariv*ba. A rádió minden szombat reggel sugározza *A hetem* című műsorát, hűséges és lelkes hallgatókra talál. Ruth Sirkisszel közösen kiadják a *Paprika* című szakácskönyvet, és a bevezetőben ezt írja: „Majdnem minden, amire gyerekko-

romból emlékszem, az évéshez kapcsolódik. [...] Apáink, akik a salamoni lakomákat a falás csúcsának gondolták, sosem jártak gyerekkorom környékén. Ami csak született és gyarapodott a gazdaságban, ami csak megtermett és gyümölcsöt hozott, asztalra került [...]. És nyáron mindenki elutazott a gyógyfürdőbe, Karlsbadba fogyókúrára."*

A nyolcvanas évek végén megjelenik Izraelben Robert Maxwell Gargantuához hasonló alakja. Maxwell többek között megvásárolja a *Maariv*ot. Az egész országban ragasztják a matricákat: „Maxwell megvásárolt!" „Dehogy – mondja Tomi –, Maxwell *engem* vásárolt meg." Maxwell óriás, hangos, vág az esze, ravasz szerencsejátékos, elbűvöli Tomit. Egyik napról a másikra elküldi Tomit Budapestre, hogy megvásárolja a *Magyar Hírlap*ot. Aztán Belgrádba küldi, hogy megvásárolja a *Politiká*t. Csaknem két éven át járja Tomi Maxwell megbízásából a kelet-európai országokat, újságokat, nyomdákat, magazinokat, rádióállomásokat vásárol. Miután Maxwellt elnyelik a tenger hullámai, Tomi visszatér a *Maariv*ba. „Véget ért rövid, viharos nemzetközi üzleti pályafutásom" – mondja.

A *Maariv*ot időközben Nimrodi vásárolta meg, Tomi írja a szerkesztőségi cikkeket. Továbbra is sugározza rádióműsorát, de úgy érzi, hogy nem használja ki minden erejét, amikor felkérik egy újabb, *Popolitika* című televízió-műsorhoz. A *Popolitiká*ban és az utána következő *Politiká*ban dúlt a médiaharc, Tomi mindent kimondott, ami a szívét nyomta, és ez érzékenyen érintette a közönséget. Szerették vagy gyűlölték, de legalább nem unatkozott.

Tomi népszerűsége, a vallás és az állam kapcsán tett kijelentései a Sinuj párt felkéréséhez vezetnek, induljon a párt listavezetőjeként a tizenötödik parlamenti választáson. Tomi beleegyezik, és hat mandátumot kapnak. Az eskütétel a Kneszetben megrendítő pillanat a budapesti gettó gyerekének. Tomi az alkotmányügyi, a törvénykezés és jogi, a külügyi és védelmi bizottság tagja. A 2003-ban a tizenhatodik parlamenti választáson a Sinuj párt tizenöt mandátummal a Kneszet harmadik legnagyobb pártja. Tomit kinevezik igazságügyi miniszternek és miniszterelnök-helyettesnek, a szűk politikai kabinet tagja, ahol engedélyezik a rendkívüli hadműveleteket. 2005-ben megszavazzák a vallásosoknak járó további juttatásokat, a Sinuj ellenzi, és kiesik a kormányból. Tomi az ellenzéket vezeti. 2006-ban a választások előtt a Sinuj párt válságban van. Belső intrikák szakadáshoz vezetnek. Tomi lemond, és a következő választáson a párt eltűnik a politikai színtérről.

A száraz kronológia mögött ezekben az években megbújnak a megrendítő viharok, a szomorúság és az öröm is. Szrulik alkotójának, a magyar maffia harmadik tagjának, Dosnak a halála. Tomi hetvenedik születésnap-

ját családjával és barátaival ünnepli. Kishont Ferenc a legkishontibb szavakkal köszöntötte: „Tomi és köztem szeretetteljes és féltékeny kapcsolat van. Ő szeret engem, én pedig irigylem, hogy van kit szeretnie. [...] Nem számít, hogy érzed magad, Tomika – mondja neki –, csak az számít, hány éves vagy." Kishont nyolcvanéves volt, amikor meghalt.

Ötven éven át nevettetett és bosszantott, nélküle nem lett volna az első lakásom és az első állásom a *Maariv*ban, és talán ha nem jön velem a rabbinátusra, nem lett volna nekem az első nő sem, aki az utolsó is. [...] Siratom őt, magamat és egész nemzedékünket, akik a holokausztból érkeztünk az ismeretlen országba. Siratom a sovány fiatalembert, aki megtanulta a Gur-szótárt, és ma nem lehet szótárt összeállítani a kifejezések nélkül, amiket kitalált.*

Tétlenség és barátokkal vagy a számítógéppel lejátszott számtalan sakkjátszma után felkérik Tomit, vegyen részt a televízióban *A bölcsek tanácsa* programban, írjon a *Maariv*ba, és térjen vissza a rádióprogramjához. „Amikor egy magyar bajban van, és bátorítja önmagát, azt mondja: »Lesz még szőlő, lesz még lágy kenyér«. A világ újra gurít felém szőlőt."* 2006 júliusában kinevezik a Jad Vasem tanácsának vezetőjévé. „Kötelességemnek tartottam, hogy beszéljek a tegnap áldozatainak nevében, hogy megmentsem a végzettől a jövő áldozatait." Kinevezése után nagy örömére megtudta, hogy helyettese Elie Wiesel, régi barátja. Wiesel halála után Jair utazik majd Izrael Állam képviseletében Szigetre, Wiesel szülővárosába, és beszédet mond az állomáson, ami azóta Elie Wiesel nevét viseli, ahonnan a város zsidóságát küldték a halálba.

2007-ben Tomi megbetegedett, egy évig küzdött a rákkal. Az utolsó héten, a kórházi betegágy mellett Aliza és Ehud Olmert tanúsította az aláírásával, hogy Tomi ellenez minden életet meghosszabbító kezelést. 2008. június 1-én hunyt el szeretett és szerető családja körében.

Halála után ünnepséget tartottak emlékére Budapesten, a magyarországi Világ Igaza kitüntetettek tiszteletére rendezett eseményen.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Tirca Taron – Mira Zakai

Ópapa és Ómi – a nagyszüleink, Patai József és Edith

A történetet ott kezdhetjük, hogy Ópapa másoknál sokkal korábban megérezte a fenyegető veszedelmet. A folyóirata, a *Múlt és Jövő* szentföldi útjain mindig voltak olyan útitársak, akik azért csatlakoztak a szervezett úthoz, mert *alijázni* akartak. Ópapa és Fodor Lajos életre szóló barátsága a cionista mozgalomhoz fűződik. A harmincas években vásároltak telket Givataimban, a terület a mai Patai utcától egészen a Borohov utcáig terjedt, itt akarták a családjuk otthonát felépíteni. Fodor Lajosnak mindkét gyereke eljutott Erecbe, de ő máig ismeretlen körülmények között a világégés áldozata lett. Fia, Ali remekül zongorázott, arról volt híres, hogy a brit hadseregben, Olaszországban, ha elhagyott zongorát talált, felrakták a teherautóra, és ahol lehetett, muzsikált a katonáknak. Gyakran járt hozzánk, leült zongorázni, Schubert- és Schumann-darabokat játszott. Amikor 1939-ben Ópapa és Ómi három gyerekük után *alijázott*, a telekből lassanként eladogattak, kellett a megélhetéshez. Sok mindent hoztak magukkal a budai Nyúl utcából, bútorokat és persze könyveket. Egy gyönyörű könyvszekrény és egy karosszék maradt belőle. A ház felépült Givataimban. „Ópapa halála után Tirca költözött oda a családjával, akkor Ómi a másik házba, hozzánk, anyánkhoz, a Koigen-Patai család otthonába költözött át." A család máig együtt maradt a két szomszédos házban az Ópapáról elnevezett utcában. Az unokáknak ez fantasztikus volt. Anyánk csak így becézte őket: „Nagymama, van neked?" – mert valami mindig hiányzott, radír vagy színes ceruza, és nála mindig volt.

Ópapa csendes, barátságos, nyugodt, másokra figyelő ember volt. De a munkája annyira lekötötte, hogy Ómi története szerint előfordult, hogy egyszer mind a három gyerek beteg lett, és amikor az orvos, akit kihívott hozzájuk, már elment, akkor kérdezte meg Ópapa: „Miért járt itt a doktor? Talán valaki beteg?" Amikor írt, az egész ház lábujjhegyen járt körülötte.

A családban a közös nyelv a német volt. Amikor németül kezdtek beszélni, Ópapa félrehívta Mirát a másik szobába, és héberül olvasott fel neki verseket. „Ennek hatását akkor éreztem, amikor irodalmat kezdtem tanul-

Ómi, Tirca és Ópapa

ni." Tirca annyira büszke volt Ópapára, hogy amikor iskolás lett, azzal dicsekedett, hogy a nagyapja, Bialik és Csernihovszki közösen írják a verseiket. „Persze, láttam a közös képeiket a családi albumban, innen eredt a kisiskolás fantáziája."

Maradandó élmény számunkra a széder este. Ópapa tartotta a szédert az egész Borohov negyednek, a mai Telma Jelin művészeti gimnázium területén egy máig létező épületben, az udvarban. Később ez a hely lett az *ole* lányok otthona. Egészen pontosan követte a hagyományt, párnákkal kibélelt széken ült, fehér, arannyal hímzett köntösben, nagy, hímzett, kalapszerű *kipá*val a fején. Mira volt a legkisebb. „Igen, felállítottak az asztalra, és onnan kérdeztem a *Ma nistanát*. Emlékszem a megrázó élményre, ott volt Gil Aldema, amputált lábbal tért vissza a függetlenségi háborúból." Tangóharmonikán játszotta az énekeket. Testvérével, Rannal együtt énekeltek. Közös énekléseket rendeztek a Borohov negyedben, az elesett katonák emlékházában, sokkal korábban, mint ahogy a közönséggel együtt éneklés szokása elterjedt volna. Rendkívüli család volt, a negyed alapítói közé tartozott. A házuk terasza az udvarra nézett, a Habima náluk tartotta az előadásait, amikor a negyedbe érkezett. A család másik nevezetessége, hogy mivel apjuk a brit mandátum idején a Hagana tagja volt, házukban titkos fegyverraktárt rejtegetett, ez máig a negyed történetének része.

A függetlenségi háború idején, ha megszólalt a sziréna, mindannyian siettünk az óvóhelyet helyettesítő védett helyre. Csak Ópapa nem sietett, nem félt, lassan ment, nyugodtan, csendben. Körülötte mindenki izgatott volt a félelemtől. Ómi kiáltott neki: „Jóska, Jóska, siess!" De nem ment be a házba, az eget figyelte, várta a repülőket.

Nálunk mindig nyitott ház volt. Barátok, rokonok jöttek, és olyanok is laktak nálunk, akiknek a világháború idején sikerült eljutni Erecig, és nem volt fedél a fejük felett. Egy lengyel család lakott az egyik szobában, a szülők két gyerekkel. Zsúfolt volt a ház. Mégsem jutott eszébe senkinek, hogy panaszkodjon. Mindenkinek természetes volt, hogy ott segítünk, ahol tudunk, annak, aki rászorul. Ez volt az egész *jisuv*ban a szemlélet.

Ópapa és Ómi is vallásos családban nőtt fel, Ómi családja annyira hithű volt, hogy kétségesnek látszott, megfelel-e nekik a kevésbé hívő családból származó vőlegény. Igaz, mindketten eltávolodtak a vallástól, de talán lelkük legmélyén mégis mindvégig megőrizték a hitüket. Ópapa szombatonként kiment a teraszra, és fürkészte az eget, várta a három csillagot. A vallásossága a természethez közelítette. De arra is emlékszünk, hogy az apja képével járt imádkozni. Az apja sokkal korábban *alijá*zott, a Mea-Searimban hunyt el (1928). Ómi péntek este gyertyát gyújtott, ez elmaradt, amikor Ópapa halála után átköltözött a Koigen-Patai családhoz.

Ópapa halála után nagybátyánk, Rafael elhatározta, hogy megírja a család történetét. Először anyánkkal, Évával együtt tervezték a könyvet. De Rafael tudományos alapossággal látott neki a munkának, és anyánk nem minden dátumra emlékezett pontosan. Viszont amit írt, tele volt érzelmekkel, saját emlék-fantáziáját írta meg, számára ez jelentette a valóságot. Költő volt. Végül Rafael könyve jelent meg. Anyánkat ez élete végéig bántotta, az ő családtörténete mindeddig kiadásra vár.

Ómi és anya is írt verseket, és mindketten festettek. Anya akkor kezdett festeni, amikor apa meghalt, Ómi akkor kezdett festeni, amikor Ópapa meghalt. Eljött a pillanat, amikor önmagukkal törődhettek. Festészetük között filozófiai kapcsolat van. Mindketten jobb világot reméltek. Ómi a családtagok portréit és rengeteg virágot festett. Anya, bár nem élte át, mégis úgy érződik a megrendítő képein, mintha személyesen is a *soá*ban lett volna. Sosem engedte kiállításon bemutatni ezeket a képeit. Csak a „bábuskákat", a félig gyerekrajzokat állította ki.

Héberből fordította Szalai Anna

Yoram Bar-Sela

Bisseliches Mózes – mindenki nagypapája (és a mienk is)

Ági, Gadi, Uri és Yoram Bar-Sela gyűjtése

1954 nyarát írjuk. Mózes nagypapa hetvenhat éves. Atlétatrikóban áll a lakásunkhoz vezető lépcsősor tetején. Távolba néz szigorú tekintettel. A lépcső előtt apa úszógumit tart a kezében (egy sok javításon átesett gumibelsőt), és a közepén Gadit öleli magához. Valószínűleg a tengerpart felé tartottak. Így néztek ki a Bisseliches / Bar-Sela család férfi tagjai apa albumának recés, sárgára fakult régi fényképén.

Bisseliches Mózes, Bar-Sela Péter és Gadi

A fénykép háttérben pedig az egykori Bicaron negyed Tel-Avivban. A keskeny Zweifel köz a Dnyeper melletti Mahiljovból származó Eliezer Zweifelről kapta a nevét. Író, költő, fordító, tudós és hébernyelv-tanár volt. Bár a haszid vallási mozgalomhoz tartozott, ő próbálkozott elsőként, hogy közvetítsen a különféle zsidó vallási irányzatok között. Talán nem is véletlen, hogy nagypapánk éppen ebben a kis utcácskában lakott. Nagypapa a budapesti neológ Rabbiképző Intézet gimnáziumának növendéke volt, majd a Műegyetemen gépészmérnök lett, világi ember, aki órákat, napokat, teljes ünnepeket töltött a zsinagógában, ahol mindenféle vallási és politikai nézetet valló barátra tett szert. Világisága nem gátolta abban, hogy minden jó cseleke-

detünk után megáldjon minket a kohaniták áldásával, akkor is, ha csak egy pohár vizet vittünk neki, vagy beágyaztunk nála, vagy elkísértük a zsinagógába: „Áldjon meg az Úr és oltalmazzon! / Ragyogtassa rád arcát az Úr, s legyen hozzád jóságos! / Fordítsa feléd arcát az Úr, és szerezzen neked üdvösséget!"

Zweifel köz 10.

Első emelet a köz végén, hosszú lépcsősor vezet az udvarból a lakásunk ajtajáig. A bejárat felett fémtető, apa készítette a gyárban, ahol dolgozott. Két kis szoba, konyha egy kis erkéllyel, amelynek történelmi szerepe lett a szomszédság életében a későbbiekben. Négy fő... aztán még egy. Az egyik szobában Mózes nagypapa lakott, a másikban pedig szüleink és mi, az öt éves Gadi meg én, Yoram az egy évemmel. A konyha erkélyén pedig Manuela, aki igazi családtagnak számított.

Intim élet folyhatott a kis lakásban. Szüleinktől hallottuk nemegyszer, hogy éjszakánként addig rázogattam a kiságyat, míg az egyik faltól a szemben levő falig el nem értem vele. Nem lehetett nagy távolság a falak között.

A környék egyetlen nagypapája

A mi nagypapánk volt az egyetlen nagypapa a környéken. A felnőttek közül legtöbben holokauszttúlélők voltak, és a családjukkal éltek a negyedben. A gyerekek neve sok mindent elárult a szülőkről. Risu lengyel, Ferkó és Gabi Schwartz budapestiek, és Israel is, akinek héber neve volt ugyan, de szintén pesti volt. Izsu lengyel, nővére, Nurit már Izraelben született. És mi, Gadi és Yoram. Szüleink nemrég érkeztek Magyarországról, és előkelő bibliai nevünket azért választották, hogy helybelinek érezzük magunkat. Volt még néhány idős ember a szomszédságban, de nem voltak aktív részesei a környék eseményeinek. Közülük csak nagypapa beszélt héberül, a gimnáziumban tanulta. Kíváncsiságán és mások felé szeretettel forduló természetén kívül hébertudásának is köszönhette, hogy mindenkivel nagyon jó barátságban volt.

A nagypapa ezt a barátságot nagy megtiszteltetésnek tekintette, és felelősségtudattal teljesítette az elvárásokat. Ismerte a környék összes lakóját. Minden alkalommal, amikor elvitt minket, hogy vásároljon nekünk valami kis apróságot, még jó pár gyerek csatlakozott hozzánk, és persze nekik is jutott kóstoló a kis bódé édességeiből. Így visszatekintve is nyilvánvaló, hogy a nagypapának személyes varázsával és határozottságával különleges tehetsége volt az emberi kapcsolatok kialakításához. Vonzódott az embe-

rekhez, és az emberek vonzódtak hozzá. Kicsik és nagyok nagypapának szólították. Mindenki nagypapája volt.

Nagypapa mindenkivel jóban volt. Mi túl kicsik voltunk ahhoz, hogy értékelni tudjuk a látogatóba érkező vendégeit. Csak évekkel később értettük meg, hogy ki mindenki kereste fel és töltött nála órákat. Például Avigdor Hameiri író, a Hakumkum szatirikus színház alapítója, amikor megtudta, hogy a nagypapa *alijá*zott, rögtön elment hozzá, és attól kezdve rendszeresen látogatta. Avigdor és Sisa Eliezer (matematikus, mérnök és író is egyben) általában délben érkezett. Anyánktól hallottuk, hogy nálunk még a szűkös években is mindig akadt elegendő ennivaló, és a vendégek tudták, hogy finom ebédre számíthatnak, amit otthon talán nem kaptak. Órákig beszélgettek, ettek, ittak, majd távoztak.

A kiskapu

Ugyanebben az időszakban a Szochnut működtette Jeruzsálemben az Ecion nevű *ulpan*t, ahol sajnos kevesebb hely volt, mint ahányan szerettek volna bejutni a héber nyelvtanfolyamra, és ezért a férőhelyeket az eredetországukban aktív cionistáknak tartották fenn. Azt várták tőlük, hogy az épülő országban is vezető szerepet töltenek majd be. Nagypapa szinte mindenkit ismert, aki Magyarországról érkezett ezekben az években, ezért őt bízták meg azzal, hogy kiválassza a nyelvtanfolyamra jelentkezők közül, kik felelnek meg ennek a feltételnek.

Egy szép napon egy huszonöt év körüli fiatal író jelent meg a nagypapánál. Magyarországon Kishont Ferencnek, Izraelben Efraim Kishonnak hívták. Anyánkkal együtt, ugyanazzal a hajóval érkezett Izraelbe. A fiatal író megértette, hogy a nagypapán múlik, bekerül-e az *ulpan*ra vagy sem, és ezért meglepte nagypapát egy barátkozó látogatással. A nagypapának nem mondhatta, hogy aktív cionista volt Magyarországon, de elmondhatta, hogy írói pályafutása és megélhetése a nyelvtudásától függ. „Ha van valaki, akinek jól meg kell tanulnia héberül, akkor az én vagyok" – magyarázta. Nagypapa pedig legalább egy napig gyötrődött, és még a szüleinket is beavatta gondjaiba: „Ha igazolom, hogy Kishont aktív cionista volt Magyarországon, a Szochnut megvonhatja tőlem a nyelvtanfolyamra ajánlott személyek kiválasztásának bizalmi feladatát, viszont ha nem ajánlom a tanfolyamra, akkor nem tanul meg héberül, és a megélhetése lesz veszélyben" – magyarázta nagypapa a szüleinknek és saját magának is. Végül úgy döntött, hogy cionistának tekinti Kishontot, és ajánlja a felvételét az *ulpan*ra. Ilyen volt a nagypapa. Határozott, akit saját logikája és ösztöne irányított mások befolyása nélkül. A Szochnut pedig szemet hunyt. Kis-

hont később több szatirikus írásában bírálta az izraeli ügyintézést, bürokráciát, de erről a kiskapuról, ami megnyitotta előtte az utat a hébertanuláshoz, soha nem írt.

Gyakorlati matematika

Apa és nagypapa mindig is szerette a matematikát. „Számokkal mindent kifejezhetünk" – mondogatták gyakran. Szabadidejükben a nap átmérőjét számolták ki a naplemente időtartama alapján, vagy azt, hogy mikorra kerül az egész világ a sírba, ha nem változnak a temetkezési szokások. Bizony, nálunk megszokott téma volt a halál, hol humorral, hol anélkül.

Bisseliches Mózes unokáival, Gadival és Yorammal

Bevásárláskor apa és nagypapa fejben összeadogatta a vásárolt termékek árát, és az eladónál jóval hamarabb kiszámolta a végösszeget, akár tompa ceruzacsonkkal, akár később számológéppel jutott a végeredményhez az eladó, sőt még a pénztárgépnél is gyorsabbak voltak.

Így történt az eset a bicaroni zöldségesnél. Apa sokkal hamarabb kiszámolta a végösszeget, és észrevette, hogy a zöldséges sajátos módszerével bizonyára a családja anyagi helyzetén próbált javítani. Minden egyes összeg utolsó előtti számjegyét kilencesre kerekítette. Így keresett még néhány fillért, anélkül, hogy a vevők rájönnének. De nem a mi apánk! Rögtön rájött a turpisságra, és a zöldséges fülébe súgta: ahhoz, hogy őt becsapja, más trükköt kell kitalálnia.

A környék lakói igen szerény emberek voltak, nem volt pénzük, de a gyerekeket mindenki szerette. Egyszer, amikor apa hazaérkezett a munkából, elvitt a sarki boltba fagyizni. Nagyon meglepődött az eladó különös mosolyán, és azon, amit hallott tőle: „Bar-Sela úr, maga a negyedik ma. A gyerek itt járt már az anyjával, a nagypapájával és a nagymamájával is."

Több áram, kevesebb erőfeszítés

A villanyt is korábban kötötték be hozzánk, mint a Zweifel köz másik oldalán. „Mázli kell az élethez." Mindez persze jóval azután, hogy a szomszédos utcában már villanyt használtak. Az ott lakó Pfeiffer házaspártól ezért kaptuk meg a modern olajlámpájukat (ugye már mondtam, hogy mázli kell az élethez). Néhány hétre rá bevezették hozzánk is az áramot, de a szemben lakó szomszédokhoz még nem. Prinz asszony a szemközti házból összesúgott a nagypapával, és megkérte, engedje meg, hogy csatlakozhasson a mi villanyvezetékünkhöz. Nem tudjuk, miért, de nagypapa beleegyezett. Délután, amikor apa hazajött munka után, és meglátta, hogy tőlünk egészen a Prinzék lakásáig húzódik a vezeték, nagyon megharagudott nagypapára. „Mi lett volna, ha egy magas jármű arra halad, leszakítja a vezetéket, és valamelyik gyerek áramütést kap?" A vezetéket felszámolták, és Prinz néninek be kellett érnie a Pfeifferék modern olajlámpájával, amit továbbadtunk neki.

Költözés Givataimba

Miközben teltek az évek, megnőttünk, és további jelekből rájöttünk, hogy nagypapa milyen fontos személyiség a magyarul beszélők körében. 1960-ban elköltöztünk Givataimba. Apa egy dzsipféle autóra pakolta összes, a Bicaronban összegyűlt bútorunkat, és minket is beültetett a bútorok mellé. Nagyobb lakásba, tágasabb szobákba kerültünk, nagypapának óriási különszoba jutott, és továbbra is vele egy fedél alatt nevelkedtünk. Csak utólag értettük meg, milyen fontos emberek jártak hozzá látogatóba. Sisa Eliezert már említettük, de eljött hozzá Herskovits Fábián rabbi a tel-avivi városháza oktatási osztályáról, Kármán Tódor professzor, matematikus, fizikus és repülésmérnök, a szuperszonikus repülés atyja, Kőrösy Ferenc vegyészprofesszor. Ahogy Izraelben szokásos volt, Kőrösyt meghívták vendégkutatónak és tanárnak a haifai Technionra, de a beer-sevai egyetemen kötött ki.

Egyik nap Erdős Pál professzor, aki abban az időben az elméleti matematika világhírű, elsőrangú tudósának számított, látogatta meg nagypapát. Csak évekkel később tudtuk meg, hogy több mint ezerötszáz tudományos cikkével a matematikai kutatások világcsúcstartója. Több neves kutatóval működött együtt a világ minden részéről. Késői éveiben egy bőröndbe csomagolta fontosabb tárgyait, és bejárta a világot, hogy találkozhasson barátaival, tudós kollégáival. Köztük nagypapával is. Nagypapa órákat, néha napokat töltött a barátaival folytatott hosszú beszélgetésekkel. Nagyra értékelték közösségi tevékenységét, tisztelték a korát, és meghallgatásra, józan érvekre találtak nála.

1963-ban az egész család Magyarországra látogatott. Láttuk a Duna-hidakat, amelyeket a háború után nagypapa egykori építkezési vállalata állított helyre. Az elismerő okleveleket apa albuma őrzi.

1968-ban részt vettünk a nagypapa kilencvenedik születésnapja alkalmából rendezett, kétezer fából álló erdőültetésen a jeruzsálemi erdő bejáratánál. A Bne-Brit Nordau páholy kezdeményezte és adományozta a faültetést nagypapa nevére. Sok barátja érkezett az ünnepségre.

1969-ben párizsi rokonokra leltünk kicsinyke öttagú családunkban (egy nagymamával és egy nagypapával) ez jelentős esemény volt. Az igazság az, hogy ők találtak meg minket. 1948-ban nagypapa Párizsba ment Budapestről a Joint kongresszusára. A kongresszus idején a párizsi Max Bisseliches levelet kapott számára ismeretlen nyelven. A levelet apa küldte nagypapának Budapestről. A borítékra a címzett nevét írta, M. Bisseliches, és a francia posta a levelet Max Bisselichesnek kézbesítette. Max megértette a számára érthetetlen nyelven írt levélből, hogy ismeretlen családtagjai élnek valahol a világon. A családját megbízta azzal, hogy akármelyik városban járnak, a telefonkönyvekben keressék a Bisseliches nevet. Így tettek a fiai, amikor 1969 nyarán Izraelben jártak.

1987-ben amikor Gadi lánya, Michal elsőként a családban abba a korba került, hogy az iskolában feldolgozták a családtörténetet, kiderült, hogy nagypapa a szövetséges katonák mentésében vett részt Magyarországon, és erről elismerő oklevelet kapott Field Marshal Harold Alexandertől, az akkori magyarországi szövetséges hatalmak parancsnokától.

Szép lassan, morzsánként állt össze, hogy különleges ember volt a nagypapa: matematika-, technológia- és geometriakedvelő, akit imádtak az emberek. Mi pedig, gyerekek, élveztük a csínytevéseit, kíváncsiságát, ami ránk is átragadt. Elbűvölő mesemondó volt. Házakat és darukat mutatott meg nekünk, elvitt minket, hogy az elsők között legyünk, akik a mozgólépcsőt kipróbálják a Kikar Hamosavotban, és bemutatta nekünk az első tel-avivi házban működő liftet is.

Majdnem haláláig (kilencvenkét éves koráig) olvasott és tanult. Kedvenc időtöltése a buszozgatás volt. Felszállt egy buszra, majd ugyanolyan véletlenszerűen leszállt a buszról, ismeretlen utcákat fedezett föl. Amikor hazatért, az utcák névadóiról olvasott, kereste-kutatta, kik voltak, majd a térképen tanulmányozta a megtett útvonalakat.

Mesés nagypapánk volt. Máig hiányzik nekünk. Mindenki nagypapája, de a miénk is.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

YUVAL ALPAN

Legendává lettek

Emlékek

Sajnos nincs sok belém vésődött emlékem a gyerekkoromból, a Haogen *kibuc*ból. De ki tudja, miért, emlékszem apám és barátai találkozásaira, később értettem meg, hogy társai voltak a cionista ifjúsági földalatti mozgalomban Magyarországon. Emlékszem anyám izgalmára, mielőtt jöttek, emlékszem az ölelésekre, a viccmondásra, leginkább nem értettem természetesen, és a szüntelen kacagásra, amíg együtt voltak... Szoros barátság volt, ezt éreztem, és szeretet, ezt csak évekkel később értettem meg, katonai szolgálatom után, amikor felfogtam, mit jelent: harcostárs.

Apám, Mose Alpan barátai számára a mozgalomban Pil (Elefánt), és ez a név egész életére ráragadt. „Pil" – kiáltottak felé a társai messziről, összeölelkeztek vagy együtt sírtak, aztán visszaeveztek 1944-be, Budapestre, amikor a németek bejöttek, és eldöntötték, hogy illegalitásba vonulnak, felkészülnek mozgalmi társaik, és később minél több zsidó megmentésére.

Szüleim, Mose és Tova *alijá*zásuk után a Haogen *kibuc*hoz csatlakoztak. Talán véletlen, talán nem, hogy a földalatti mozgalom legismertebb tagjai közül többen is itt gyűltek össze. Valamennyien a Hasomer Hacairhoz tartoztak, Rafi és Tamar Bensalom, Efraim és Cipora Agmon, Dan Zimmermann, Shraga Weil, Joszef Baumer. Voltak mások is, sajnos nem emlékszem a nevükre, akik mentettek, vagy akit épp ez a fantasztikus csoport mentett meg. Igazi idealisták voltak. A legszebb humánus értékeket vallották, ezek szerint éltek az emberiség egyik legsötétebb korszakában. Hitvallásuk, az emberség és a szolidaritás minden zsidóval, *alijá*juk után sem változott.

Haogen *kibuc* tagjainak többsége magyarországi túlélő volt, tiszta szívvel fogadták az új *olé*kat, egy részük magyar anyanyelvű szlovákiai volt. Gyorsan beilleszkedtek a *kibuc* világába. Teljesíteni akartak, földet művelni, kiásni a narancsfák helyét, és beültetni a narancsligeteket, utakat kövezni, akarták és megvalósították a közösséget és az egyenlőséget a szó legszorosabb értelmében. Kevéssel is beérték, mégis boldogok voltak.

Ünnepség a *kibuc*ban, középen Mose Alpan, ötvenes évek

A fiatalok mielőbb családot alapítottak, hogy pótolják a rettenetes hiányt, amit legtöbb rokonuk, szüleik és testvéreik elvesztése okozott. Erőnek erejével igyekeztek elfelejteni a fasiszta Európát, a személyesen átélt tragédiát, a zsidó nép és a magyarországi zsidóság katasztrófáját. Nem akartak részt venni a politikában, hanem magukba fordultak, egyszerűen csak élni akartak.

Amikor megérkeztek Erecbe, a *szabre* hős mítosza, a Palmah, a Hagana tagja volt a mérce. Nem értették, hogy miért mentek a zsidók „mint a birkák a vágóhídra". „Miért nem harcoltatok?" – kérdezték tőlük. Akkoriban, az ötvenes években csak a varsói gettófelkelés illett a hősi ethoszhoz.

Apámtól hallottam egyszer, egy ritka megnyilatkozó pillanatban a találkozásáról a Mapam munkapárt akkori titkárával, Meir Jaarival. Órákon át mondta, mi történt és mit tettek akkor Budapesten. A beszélgetés végén azt mondta Jaari: „Tulajdonképpen mit csináltatok, papírokat hamisítottatok?" Tudom, ez a mondat összetörte apámat. A többiek is elmondták a pártok vezetőinek mindazt, amit apám, és a válasz is hasonló volt. „Miért nem ragadtatok fegyvert?" – kérdezték. A magyarországi ellenállási mozgalom tagjai egyszerűen eltűntek…

Negyven-ötven évig tartott, amíg újra megnyíltak, és elmondták a történetüket. Milyen kár! Hányan voltak, akiknek nem volt idejük vallani a történtekről, hősiességükről! Ma talán új szelek kezdenek fújdogálni, meg-

élénkül az egykor történtek iránt az érdeklődés, amikor annyi bátor zsidómentő akciót hajtottak végre. Milyen kár, hogy legtöbben már nincsenek köztünk! Elismerésre és megbecsülésre méltók.

A földalatti mozgalom tagjai, akik a *kibuc*okba, részben Haogen *kibuc*ba érkeztek a mozgalom különböző szervezeteiből, kiváló emberek, kiemelkedő egyéniségek voltak, és vezetők lettek, bárhová kerültek is. Például apám hamar a Haogenplaszt-gyár igazgatója lett, utódja Rafi Bensalom, majd Efraim Agmon került a gyár élére. Apám a *kibuc* titkára, gazdasági és pénzügyi vezetője is volt, egy időben mindhárom feladatkört egyszerre töltötte be. A szakszervezet gazdasági társaságainál vezető és a Mapam munkapárt képviselője lett, miután a választási évben a párt pénzügyeit kezelte. Idővel Kenyába küldték, és Izrael Állam gazdasági konzuljaként eredményesen működött Kelet-Afrikában. Később apám a Koor kereskedelmi konszern, majd az Aldának, Izrael mindenkori legnagyobb exportvállalatának a vezérigazgatója lett (hetven leányvállalattal világszerte).

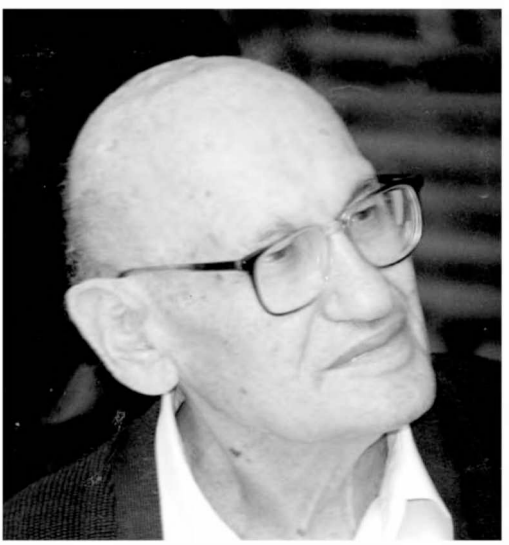

Mose Alpan, Pil, 2004

Rafi Bensalom Romániában, Maliban és Kambodzsában Izrael Állam követeként szerzett elismerést az országnak. Dan Zimmermann, aki a Hagana egy robbantási kísérleténél megvakult, a gyár gumilaboratóriumát, majd a haifai Technion laboratóriumát vezette. Shraga Weil elismert művész lett. Művei díszítik a Kneszetet, a tel-avivi Hilton Hotelt, a washingtoni John F. Kennedy Center for the Performing Arts Izrael-csarnokát, művei százezer dollárokért kelnek el. A *kibuc* felismerte tehetségét, szerény otthona mellé műtermet építettek neki, ott dolgozott.

A cionista ifjúsági mozgalom szinte minden vezetője, aki a második világháború után *alijá*zott, vezető szerepet töltött be Izraelben, ki-ki a maga területén. Oktatók, közgazdászok, diplomaták, művészek, írók lettek, a kulturális és társadalmi élet képviselői.

Mottójuk mindvégig a szerénység és a másoknak nyújtott segítség volt: munkát találni valakinek, támogatni valakit, hogy boldoguljon a nagyvá-

rosban – megtalálták a módját, kinek hogyan segítsenek. Példát mutattak, és megőrizték az időnként szinte szélsőséges igazságérzetüket.

Teltek-múltak az évek, idősebbek lettek, a gyerekek kirepültek otthonról, voltak sikerek, voltak kudarcok, történtek családi tragédiák. Különböző helyzetekben sokan elhagyták a *kibuc*ot, de a fiatalos szellem, a tenni akarás, a barátság, a szeretet és gondoskodás, a *haluc*i szellem életük elválaszthatatlan része maradt halálukig.

Körülbelül negyven évvel a háború után David Gur, az egykori földalatti mozgalom tagja, akinek akkoriban az irathamisítás volt a feladata, *alijá*ja óta első ízben Magyarországra ment. Találkozott az egykori illegális kommunista mozgalom tagjaival, a háború alatti Európában talán ők voltak az egyedüliek, akik a cionista ifjúsági szintén földalatti mozgalommal együttműködtek. Ezt kérdezték tőle: „Hogy lehet az, hogy nem a földalatti mozgalom egykori vezetői irányítják ma az országotokat?" (Mert többé-kevésbé ez volt a helyzet Magyarországon, akkoriban az illegális kommunista mozgalom egykori vezetői foglalták el a vezető beosztásokat.) Csodálkoztak, álmélkodtak, hogy nálunk nem így történt! Hiszen ismerték a zsidó földalatti mozgalom kimagasló alakjait.

Akik a cionista ifjúsági mozgalom tagjai közül *alijá*ztak, tenni akartak! Legtöbben szlovákiai és magyarországi, *alijá*ra előkészítő táborokban tanultak, felkészültek a nehézségekre. Sokan tudtak héberül, gyorsan beilleszkedtek a fiatal ország életébe. Nem cipelték magukkal a megsemmisítőtáborok borzalmát, és tudták, hogy nem lesz könnyű. Nem rendültek meg az átmenettől Európa és Közép-Kelet között, a szokatlan időjárástól, a *nincs*től, az akkori jegyrendszertől, a nyelvtől sem, lelkesedtek és építették az új zsidó államot. A nehéz helyzeteket megértéssel fogadták és leküzdötték. Tartózkodtak a politikai csatározástól, a polgári szemlélettől, a tisztességtelenségtől, az igazságtalanságtól. Meg akarták forgatni az egész világot.

Az ifjúsági mozgalom tagjai szélsőségesek voltak – új világot akartak építeni. Számukra a *kibuc* a cionista és a szocialista álom megvalósulását jelentette, a diaszpóralét végét, a föld megmunkálását és megváltását – szemben szüleik világával, akik kereskedők, hivatalnokok, bankárok, esetleg rabbik voltak. Új zsidóképet alkotni. Annak a cionista fiatalnak az ethoszával azonosulni, aki az állam megszületéséért harcol. Bár azt a háborút elmulasztották, de mindent megtettek azért, hogy azzal az ethosszal azonosulhassanak. Felejteni akartak, maguk mögött tudni mindent, és tartozni valahova!

Bár sokan vallásos, sőt ultraortodox otthonból jöttek, legtöbben elhagyták a vallást, ateisták lettek, hirdették az egyenlőséget, új életmodell, a *kibuc* kialakításán fáradoztak. Szinte naponta váratlan problémával szem-

besültek. Alkalmazkodni kellett, új helyzethez új feltételeket teremteni. Heves ideológiai vitákat folytattak, de tudtak veszekedés nélkül vitatkozni, szavazással határozatokat hozni. A *kibuc* életforma abszurditása olykor égbekiáltó volt, nem mindenki tudott helytállni. Az egyik legtöbbet vitatott kérdés a közös nevelés volt: gyerekek születtek, és a szülőknek a gyerekházakba kellett beadni a csecsemőket. A fiatal anyák válsággal küszködtek.

Emlékszem, anyámtól hallottam, hogy elsőszülött fia, Avri születése után nem láthatta a gyerekét, csak a megszabott látogatási órákban. Amikor megbetegedett, és tüzelt a láztól, akkor is csak kintről hallgathatta, sír-e bent a gyerekházban. Mert Bilha, a gyerekek gondozója nem engedte, hogy a kisfia mellett legyen! A sírás, a kétségbeesés és a bűntudat élete végéig kísérte anyámat, még akkor is, amikor elhagyták a *kibuc*ot, és a városban laktak.

Már nagyobb voltam, és anyám azt is elmondta, hogy amikor megérkezett a *kibuc*ba, a terhesség vége felé járt, be kellett adnia a közös ruhatárba remek kabátját, amelyben Európából érkezett. Legnagyobb meglepetésére néhány nappal később megdöbbenve látta, hogy a gyerekház szigorú gondozója, Bilha viseli a kabátját. Anyám nem tudta, hova legyen, de apámat ez egy csöppet sem zavarta.

A *kibuc*ban nehéz volt az élet, de azok a fiatalok, akik a gyászoló Európából jöttek, a fényt, a szépséget látták, mindent, ami jó, nem akartak tudomást venni a nélkülözésről, nehézségekről. Igazi idealisták voltak, kevéssel is beérték. Csak évekkel később kezdtek kételkedni a választott útban, a kezdődő bajok miatt közösen is végiggondolták: Helyes volt a *kibuc* útja? Elfogadható? Megfelelő? Sokan elhagyták a *kibuc*ot, de sokan maradtak, és kitartottak a *kibuc* ideológiája mellett.

1964-ben bátyám, Avri halála után – autóbalesetben vesztette életét *lagbaomer* ünnepén, amikor a Mikmoret melletti táborba igyekezett – apám otthagyta a Koorban betöltött állását, gazdasági ügyekkel megbízott konzul lett Afrikában. Sokan választottak hasonló utat a gazdasági téren működő intézményekben a befutott vezetők közül, apám és a család így próbált talán eltávolodni, elszakadni gyásztól, szomorúságtól, de a fájdalom nem hagyta el sem őt, sem anyámat egész életében.

Amikor befejeződött apám kenyai kiküldetése, visszatértünk a *kibuc*ba. Apám a narancsligetben szeretett volna dolgozni. A *kibuc* azt kérte, vállalja ismét a gyár igazgatását. Nem volt más választása, elfogadta a döntést, azzal a feltétellel, hogy a gyár átáll a műszakokra bontott huszonnégy órás termelésre. Az egyik óriásgép műanyag táblákat készített, beindítása és leállítása felesleges energia- és munkaerő-pazarlással járt. A *kibuc* nem fogadta el a feltételt. „Ki hallott még ilyet? Hogyan vehetnénk rá az embereket, hogy több műszakban dolgozzanak?" Apám nem mondott le a

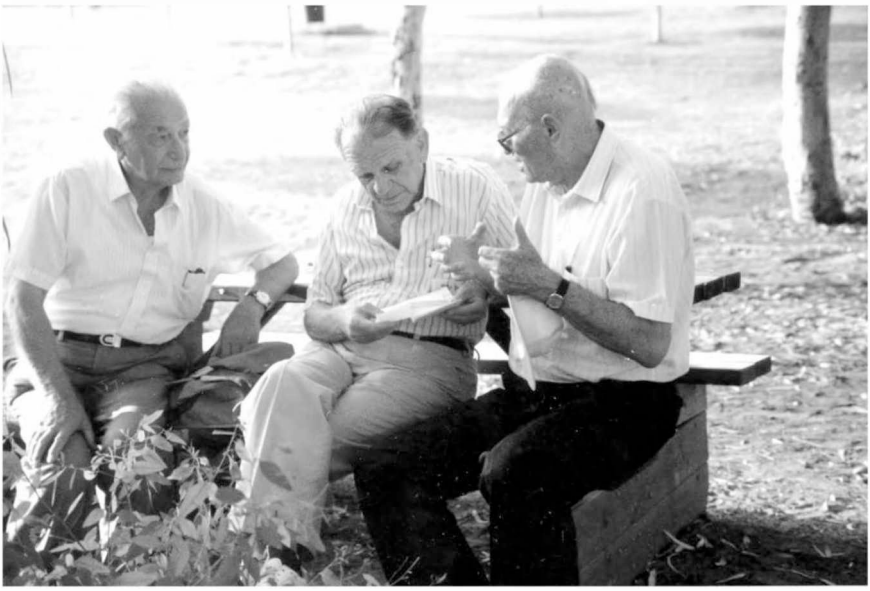

Balról Rafi Bensalom, Efraim Agmon, Mose Alpan, Haogen *kibuc*

feltételéről, mást választottak igazgatónak. Apám, aki miniszterek és elnökök körében végezte a munkáját, aki az ország vezetőit mind ismerte, akik tisztelték és elismerték afrikai sikereit, aki a kormány rendkívüli ülésén számolt be afrikai küldetéséről, elfogadta a döntést, és a narancsligetben kezdett dolgozni, gödröket ásott, öntözte a fákat, és boldog volt. De néhány hét múlva látogatást tett a *kibuc*ban az akkori kereskedelmi és ipari miniszter, Zeev Scharf, a *kibuc* gyűlésén kérte, és igyekezett meggyőzni a tagságot, engedélyezzék, hogy Mose Alpant kinevezzék az Aldának, az ország legnagyobb exportvállalatának a vezérigazgatójává. A szavazást megtartották, és a többség tiltakozott! Másnap apám nehéz szívvel jelentette a *kibuc* titkárának, hogy elhagyja a *kibuc*ot. Nem segített a győzködés, próbálták marasztalni, de az sem segített, hogy megígérték, megkapja a korábban kért munkakört. Meir Jaari és Jaakov Hazan, a Mapam párt vezetői is próbálták meggyőzni, nem tágított.

Azzal érvelt, hogy a fiatal *kibuc*tagok szavaztak ellene. Megértette, nem dönthet önállóan, és feltette a kérdést: lehetséges, hogy kölykök, akik nem is ismerik, meghatározhatják az életét és a munkáját? Megrázó válság volt apám számára, nehéz és fájdalmas kijózanodás. Apám maga köré gyűjtötte a családot, elmondta a történteket, és rövid időn belül elhagytuk a *kibuc*ot. Testvéremmel, Amival együtt válságként éltük át a döntést, anyámnak pedig a megvalósult álom volt.

Apám is válsággal küszködött, egész világa darabokra tört. Élete végéig a lelke legmélyéig cionista, szocialista és idealista maradt, talán egy kicsit naiv is, de mindig két lábbal járt a földön. Éles szemmel látta és vizsgálta a valóságot, figyelte az eljövendőt.

„A földalatti mozgalom viszonylag rövid ideje életem legszebb időszaka volt. Ott tanultam meg, mi a barátság, ott tanultam meg, mi az igazi szolidaritás" – mondta Efraim Agmon, apám jóbarátja egy interjúban. Bizonyos vagyok abban, hogy apám ugyanígy gondolta.

Tanúja vagyok, hogy a barátság és testvériség egész életükben megmaradt, társadalmi, gazdasági, kulturális és oktatási területen kitűntek, kulcsfontosságú helyekre kerültek. Minden energiájukat és képességüket a *kibuc* és az állam javára fordították.

Számukra a *kibuc* álmuk beteljesülése, életük legjelentősebb időszaka volt. Voltak köztük, akiknek megfelelt a *kibuc* életformája, és életük végéig ott maradtak. Voltak, akik a közös és az egyenlő, az egy mindenkiért és mindenki egyért elvet helyesnek tartották. Mások csalódtak ebben. De erről a korszakról, az együtt, az építés, a közös alkotás idejéről senki nem mondana le, ha lehetne, visszatérnének hozzá gondolkodás nélkül.

A magyarországi földalatti mozgalom, 1944–1945 jelentette a „legszebb korszakot" az életükben, az élet a *kibuc*ban volt talán a legjelentősebb időszak számukra. Az alkotás, az építés, az álmok megvalósítása, erre vágyakoztak a diaszpórában. Bármit, akár az életüket is feláldozták volna a barátaikért, minél több zsidó megmentéséért. Izraelben mindenre képesek voltak, hogy a zsidó népbe vetett hitükkel és a cionista álommal megteremtsék a zsidó nemzeti otthont a régi-új hazában. Kezdeményeztek, szárnyaltak, bátrak, okosak és nagyon naivok voltak. Igazi *halu*cok. Kár, hogy már nincsenek hozzájuk hasonlók!

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Judith Rotem

Magyar gyerekkor az ultraortodox Bne-Brakban

Ha magyar szót hallok, mélyen megérint. Amikor véletlenül meghallom az anyanyelvemet a buszon – általában egy Izraelben dolgozó magyar beszél a mobilján –, hegyezem a fülem, és próbálok ismerős szavakat elkapni. A szavak, az akcentus, a hangsúly, a hanglejtés varázspálcaként visz vissza gyerekkori otthonomba.

Ugyanez történik, amikor Budapesten járok. Szinte a föld fölött lebegve rovom a szép város utcáit, olvasom az üzletek cégtábláit, figyelem a nyelv zúgását, a cukrászdákban flódnit, dobost, kakaóst, túrót, zserbót veszek, ezek a süteménynevek nosztalgikus felhőbe burkolnak. Annak ellenére, hogy túl fiatal voltam ahhoz, hogy emlékezzek a Madách tér 4.-re, a házra, ahol születtem, Budapesten otthon érzem magam.

De gyerekkoromban, az ötvenes években nem volt nagy élmény, hogy „magyar" vagyok. Csak aki Izraelben született, lehetett *szabre*, kiváltságos, aki idetartozónak, valakinek érezhette magát. Kétéves koromban hagytam el Budapestet, hároméves koromban *alijáztam*, rám ragadt az „új *ola*" letörölhetetlen foltja. Ruti húgom valamivel több mint egy évvel fiatalabb nálam, tagadta (és talán máig tagadja) a szégyenteljes tényt: a *galut*ban született.

Gyerekkoromban próbáltam megszabadulni szüleim nyelvétől, ha magyarul beszéltek hozzám, héberül válaszoltam. A húgommal együtt levetettük a *galut* gyalázatát, a belénk ivódott magyar akcentust. Szerencsénkre a gyerekek gyorsan tanulnak, rövidesen *szabre* lettem, akinek a héber az anyanyelve, a hazája, a vágyálma.

Az idősebbeknek sokkal nehezebb volt. „Igen-migen, repülsz innen" – csúfolták őket, akcentusukat kinevették, kigúnyolták. Büszkék sem lehettek, mint a varsóiak a gettófelkelésre. Szüleim, húgom, én és két nagynéném Kasztner Rezsőnek köszönhetjük, hogy a túléltük. Az élete kockáztatásával szervezte a vonatot. A bergen-belseni táborban hét hónapot töltöttünk, csoda, hogy a húgommal életben maradtunk. De ki büszkélkedett ezzel akkoriban? Kasztner tevékenysége, lelkiereje válságos konfliktusokhoz vezetett, és gyilkossággal végződött.

Kislánykoromban

Néhány tehetséges *olén* kívül, mint Kishont, Dos és Tomi Lapid a magyarországi *olék* nem vívták ki az elismerést, senki nem vette észre gyors alkalmazkodásukat, beilleszkedésüket az országépítés cionista ethoszába.

Mindenkinek megvan a maga *alija*története. Apám, a budapesti Agudat Izrael ifjúsági szervezetének vezetője különösen nehezen akklimatizálódott. A budapesti ultraortodox vezető gyűlölte a munkáspártiakat, megvetette a vallásos cionistákat, egyik munkahelyről a másikra került, és újra elbocsátották. Számára a helyváltoztatás nagyobb megrázkódtatás volt a holokausztnál. Nem találta a helyét. A mozgalomból az egyik tanítványa az Agudat Izrael Kneszet képviselője lett, hátat fordított neki. Gazdagsága a múlté, a héber nyelv pedig idegen maradt számára.

Tízéves koromban az akkor kicsi Givat-Smuelből az egyre ortodoxabb Bne-Brakba költöztünk. A Zihron-Meir negyedben, *jesiva* és *kolel* közelében apám megtalálta a helyét. Teljes odaadással csodálta a *kolel*ben Tórát tanuló, bozontos szakállú litvániai társait, a mindent fejben tartó bölcs tanítványokat, a litván Tóra-tudósok utódait vagy tanítványait. Éjt nappá téve a Tórát tanulták, és közben az ultraortodox irányzatot erősítették országszerte. „Egész életében bölcsek közelében mindenkitől tanult" – ezt a Misna-idézetet választottam a sírkövére.

Apám és barátai elismeréssel tekintettek a litván–lengyel ultraortodoxok tudására, és meghajoltak előttük. Apám, nem úgy, mint tanulótársai, a családja megélhetéséért dolgozott, és csak a munkaidő után járt a tanházba. Szülővárosában, Budapesten az ortodox apák szlovákiai *jesivá*ba küldték fiaikat két-három évre. Fontosnak tartották a Tóra-tanulást, de ennél fontosabbnak a megélhetést: „előbbre való a tanulásnál". A fiúk hiányos műveltséggel, kevéssé megalapozott intellektuális vagy teológiai háttérrel, de visszafordíthatatlan elkötelezettséggel tértek vissza a *jesivá*kból.

Apám Tóra-tudósnak számított a családjában, de néhány év tanulás után, amikor a szüleihez visszatért, belépett apja ruhaüzletébe a Dob utcában – a német megszállás idején az utca a gettó része volt a manapság virágzó zsidó központban. Testvéreivel együtt kiszolgálták a vevőket, megtanulták az üzletvezetést, hogy amikor eljön az ideje, családjukat jólétben eltarthassák, anélkül, hogy másra szorulnának.

Apám és magyar hátterű barátai a „fogadd el a dolgokat, ahogy vannak" szellemben nevelkedtek: szigorúan követték a vallási parancsolatokat és szokásokat, elkötelezettséget éreztek a múlt, a folytonosság, a közösség, az apák hagyománya iránt. Még a holokauszt után sem szálltak szembe vagy lázadtak fel. Erec-Izraelben is folytatták az apák szokásait, átvették mások parancsolatait, sőt a litván szellem magával sodró hatására szélsőségesen szigorították vallási szokásaikat, ahogy ez a szélsőségesség velejárója.

Apám szavajárása az „istenfélelem" volt – nem a szeretet, nem a megértés, csak a rettegés a felsőbb hatalomtól, és én, elsőszülött lánya, lángoló szívben lázadó génnel, a megértés és tudás vágyával születtem, válaszok helyett megrovást és büntetést kaptam. Nyolcéves koromban mélyen megérintett az elszakadás érzése, amely végül kivezetett ebből a közösségből.

Bne-Brakban a magyar hátterű ortodox közösségben az asszonyok alapvetően különböztek a férfiaktól. Ragaszkodtak a család és a közösség hagyományaihoz, de valójában a szépségben hittek. Szenvedélyesen keresték a szépet mindenben, ruházatban és külső megjelenésben, a lakásban és a bútorokban, étkészletben, asztalterítőben, ezüst- és porcelánkészletben, az ételekben és a süteményekben. A gazdasági megszorítások idején, amit otthon is éreztünk, anyám megvetette lengyel szomszédnőjét, mert a süteménybe vaj helyett margarint, dió helyett földimogyorót tett. Minden damasztabroszért, porcelánkészletért (lehetőleg Herendről), minden bútorért késhegyig menő harc dúlt anyám és apám között. Neki, az aszkétának nem volt szüksége semmire, anyám jelszava pedig az volt: „amíg élünk, szükségleteink vannak".

Anyám gyönyörű nő volt, fejlett szépérzékkel és szüntelenül elégedetlen, mert szomjazta a „jó életet".

Alig tudta leplezni csalódását, hogy négy lánya közül egyikünk sem volt fiatalkorához hasonló ragyogó szépség, aki után megfordultak volna. Egy lány szépsége a Zihron-Meir negyedben akkoriban a kényelmes jövőt és az anyagi biztonságot jelentette. Kell ennél több? Amikor (tizenhat évesen!) visszautasítottam a jómódú másod-unokatestvéremet, aki Franciaországból jött menyasszonyért, a szüleim sajnálkozva, csalódottan megrettentek. „Unalmas" – mondtam, ők pedig csodálkozva néztek egymásra. Miféle kijelentés ez?

Anyám, Weingarten Erzsébet Eszter

A negyedünkben azokban az években virágzott néhány szemreváló szépség, akiket egymás után elkapkodtak a fiatal zsidó milliomosok Brazíliából, az Egyesült Államokból, Belgiumból és Svájcból. A vőlegények házasságközvetítésre érkeztek. Amikor a lányok közül valaki elhaladt a harmadik emeleti konyha terasza alatt a sarkon, anyám riasztott minket: „Lányok! Miri jön! Gyertek gyorsan, Hanni jön!" A bejelentés után a lakás legkisebb helyiségébe repült, felmászott az ülőkére, és követte Mirit, Hannit vagy Sosit, amíg el nem tűntek az utca túlvégén, anélkül, hogy tudtak volna a személyüket övező csodálatról, a ruhájukról, cipőjükről és frizurájukról szóló lelkes és részletes beszámolóról.

Bne-Brakban a magyar hátterű közösség királynői a 19. századi ortodox zsidó világ vezetője, Hatam Szofer (Mose Szofer Schreiber) rabbi utódai voltak. Szinte valamennyi magyarországi ortodox zsidó a Schreiber család terebélyes családfájának egyik ágához tartozik, de van, aki előkelő, és van, aki még inkább az. Amikor a Schreiber lányok megjelentek a zsinagógában a félelmetes napokon vagy szombaton, olyanok voltak, mint akik most léptek le egy magazin lapjairól. Kitűntek született sznobizmusukkal, és nem vegyültek el a kevésbé előkelő nők között. Anyám, aki a neves család egyik távoli ágához tartozott, vágyódott az elismerésükre, de ez késlekedett, vagy jelentéktelen volt. Mégis, amikor hazatért a zsinagógából, lelkesen és részletesen mondta el, hogyan nézett ki közeli rokona, a Schreiber családból való Ullmann Gizi, és mit viselt az egyik legszebb nő a városban, a Schreiber családból való Freudiger Ruhi, és hogyan érdeklődött az alpolgármester Moise Schreiber hogyléte felől, amikor kijött a zsinagógából, és küldte meleg üdvözletét közös nénikéjüknek, Piri néninek és Samu bácsinak (Smuel Schreiber New Yorkban).

Anyám jó barátnője a gyönyörű vörös Mandel Edit volt. (Anyám és barátnői vagyonokat érő, minőségi külföldi parókákat viseltek, otthon fejkendőt vagy turbánt.) A finom ízlésű Edit elegáns üzletet vezetett, monogrammal hímzett ágyneműt, aranyat érő pehelypaplant, és nagyon kelendő abroszokat árult. Férje súlyos hátfájástól szenvedett, kemény matracon

feküdt a bolt közepén, Edit a vevőkkel, számlákkal és minden egyébbel foglalkozott, és közben minden kérdéssel hozzá fordult, mert az ő szava döntött. Edit anyját, az elegáns Franknét legendás süteményeiről ismerték, csak úgy adott másnak receptet, hogy legalább egy lényeges hozzávalót kihagyott belőle.

Lányát, Eszter barátnőmet Bne-Brak legszebb lánya névvel illették. Sikertelen villámházassága hosszú ideig a legizgatóbb pletykatéma volt. Eszter huszonöt éves korában (későn!) újabb házasságot kötött Sao Paulo főrabbijának özvegy fiával. Nem volt annyira gazdag, mint szerették volna, de ott volt a külföld mámorító aromája.

Vágyódás a nem olyan fájdalmas *galut* után, ez jellemezte a Zihron-Meir negyed néhány magyar hátterű családját. A *jom kipuri* háború alatt a negyed szinte kiürült. Máig a Borough (Boro) Parkban élnek Brooklynban.

A tiszteletre méltó és jómódú Schlanger család is szüleim magyar anyanyelvű társaságához tartozott. A négy jóképű Schlanger fiú volt minden lány vágyálma, mind a négyen ragyogó elmék. A fiúk anyja, Schlanger Sári addig nem ment el otthonról, amíg a fiúk nem találták tökéletesnek a ruháját és a frizuráját.

A négy Schlanger fiút otthon magyar nevükön (Laci, Robi, Guszti, Gyula) szólították, a *jesivá*ban pedig szigorúan héber nevükön. Az elsők között voltak, akik a *jesiva*forradalommal sajnálatosan megváltoztatták nemzedékek sorsát.

El kell hagynom egy pillanatra a személyes hangvételt, áttérek a politikai-történelmi eseményekre, hogy megértsük, mi történt. A történetem egy korszak tükre, és távoli nővéreim, az ultraortodox nők helyett is hangzik el, akik vagy szerénység miatt, vagy azért nem szólaltak meg saját nevükben, mert abban a patriarchális világban, amelyben éltek, eszükbe sem jutott.

***

Zihron-Meir negyedben, egy kis házban kezdődött minden, az erdő, az egykori eukaliptuszliget szélén – idővel a fákat egytől egyig kivágtak. Ezt a rozoga, csaknem széteső házat gyakran figyeltük Nehama barátnőmmel, amikor kilenc- és tízévesek lehettünk. A buszmegállóban a padra álltunk, és benéztünk a házba, ahol egy kis szürke zsidó járkált fel-alá, magában mormogott, de a hang nem ért el hozzánk.

És ha elért volna is, akkor sem értettük volna, mert mi, a Bet-Jaakov tanulói nem tanulhattuk a zsidó szellemi kincsek írott forrásait.

A rozoga ház fenséges hely volt, minden ima errefelé szállt, mert itt lakott Hazon Is, Avraham Jesaja Karelic rabbi. Nemzedéke kiemelkedő alak-

David Ben-Gurion megérkezik Hazon Ishez, 1952. október 20.

ja 1933-ban *alijá*zott Vilniusból, a legfőbb döntnöknek, a háttérből befolyást gyakorló irányítónak tartották, hozzá igyekeztek személyes tanácsért, politikai útmutatásért, személyes vagy közösségi vallási döntvényekért.

És egy nap megbolydult az egész város. David Ben-Gurion miniszterelnök motoros és lovas rendőrök kíséretében érkezett Hazon Ishez.

Kettesben megbeszélték, amit megbeszéltek (egyesek szerint jiddisül), és ezzel több tízezer lánynak, a Bet-Jaakovban tanulók több nemzedékének élete, köztük az én életem is, megváltozott.

Azon a történelmi találkozón Ben-Gurion elfogadta Hazon Is kérését: több száz *jesiva*tanulót fölment a katonai szolgálat alól, vagy késlelteti bevonulásukat. A *jesiva*tanulók, akik ezentúl családalapítás után is a Tóra-tanulásnak élhettek, anyagi támogatásra szorultak. Ez bizonyos mértékig állami költségből érkezett, de ezentúl a Tóra-tanuló férfiak feleségére hárult a legnagyobb teher. Miközben férjük tanul, a megélhetésről, a gyerekekről, a háztartásról kell gondoskodniuk, és a Biblia előírása szerint: gyerekeket szülni. A Bet-Jaakov-hálózat iskolái és szemináriumai ezzel vértezik fel a lányokat.

És az igaz lelkű nők megmentik az ultraortodox közösséget.

Nem így képzelték a magyar hátterű ortodox férfiak, amikor a holokauszt után sérülten, minden nélkül, szegényes nyelvtudással *alijá*ztak. Azt remélték, Bne-Brakot kis Budapestté változtathatják, az apák nyomdokába léphetnek, kereskedelemmel foglalkozhatnak, időt fordíthatnak a Tórára, jómódban eltarthatják szépre vágyó feleségüket, kiházasíthatják gyerekeiket. Szerény, meg nem valósult álmok. Fiaikat az ultraortodox Talmud-Tórába küldték, mert a vallásos cionista intézmények nem feleltek meg az igényeiknek. Onnan a fiúk a *jesivá*kba kerültek, és litván stílusú ultraortodox

lettek, mire hazatértek. Fokozatosan megváltoztatták az apák szokásait, és az ultraortodox litván *jesivá*khoz igazították őket.

Minden fiatal, férfias, intellektuális erő, minden vágy, minden törekvés ezentúl a *jesiva* nagy, kivilágított, zsúfolt tantermében gyűlik össze, a fekete-fehérbe öltözött fiúk könyveik fölött himbálják magukat, szenvedélyesen vitatkoznak tanulótársukkal, vagy a *jesiva*vezetők, a Tóra-tudósok, a kijelölt ügyeletesek fejtegetéseit hallgatják.

Négy unokatestvérem, anyám nővérének fiai, akár a Schlanger fiúk, szélsőségesen litván ultraortodoxok lettek – apjuk, Marci bácsi legnagyobb szomorúságára. És fiúkban szűkölködő és lányokban bővelkedő apám hagyta, hogy a házasságközvetítő meggyőzze, és *jesiva*tanulóhoz mentem feleségül – ki máshoz mehettem volna? Talán a vallásos cionista ifjakhoz, akik cédulákkal ostromoltak, de félreállították őket, a külföldi milliomosok száma pedig egyre csökkent, majd el is apadt.

A bne-braki változással a magyar hátterű családokban a szülők vesztettek: a fiuk nem vették át a családi üzleteket, csak a Tórának éltek. A lányok, a Bet-Jaakov neveltjei hozzámentek a *jesiva*tanulókhoz, és magukra vállalták a család megélhetésének gondját és a következő ultraortodox nemzedék nevelését.

Így ért szomorú véget a magyar hátterű ortodox közösség Bne-Brakban. Nemzedékem az anyáktól örökölte az ezüst gyertyatartókat, a herendi porcelánt, a damasztabroszokat, a monogrammal hímzett ágyneműt. A szép utáni vágyódás tompult, a különleges süteményreceptek feledésbe merültek, magyar hangokat sem igen hallani már Zihron-Meir környékén és Bne-Brak utcáin.

Héberből fordította Ligeti Zsuzsa

Benjamin Kluger

Magyarul gondolkodni

Mea-Searim

A jeruzsálemi Mea-Searim negyedben nőttem fel, ahova a magyarországi *olék* nagy része a holokauszt előtt, de leginkább utána beözönlött. Közvetlenül az illegális bevándorlókkal érkező hajóról vitték őket a Mea-Searimba és környékére, ahol jiddisül beszéltek. A magyar anyanyelvű *olék*nak köszönhető, hogy egy idő után a jiddist felváltotta a magyar nyelv.

Az *olék* nincstelenül érkeztek, amikor valami hiányzott otthon, a szomszédhoz fordultak. „Kaphatnék egy csészét?" Mire a válasz jiddisül: „Nem". Volt ám erre sértődés. (Ami magyar nemnek hangzik, jiddisül azt jelenti: „Vidd.")

Mint említettem, a Mea-Searim negyedben nőttem fel magyarul. A holokauszt utáni *alija*hullám minden házat, minden szobát és szabad raktárhelyiséget lakhellyé alakított. A piacon, a boltokban magyarul beszéltek. A fűszeres természetesen magyar volt, és néhány zöldséges is. Cion, az iraki zöldséges magyar vevői minden kérését megértette, magyarul válaszolt, és így valóban jól ment az üzlet. Vásárlói magyarul beszéltek, a véletlen találkozások, zöldségek, gyümölcsök válogatása kötetlen, időnként hangos beszélgetésekhez vezet – lehetetlen, hogy aki ezt hallgatja, ne ragadjon rá a nyelv akaratlanul is. Így lett a vérbeli szefárd vérbeli magyarrá.

Szomszédunk, Aser Lordian rabbi erős magyar akcentussal imádkozott, nem titkolhatta, honnan jött, amikor az utcán járt, úgy hallatszott, mintha könnyezne. Zamatos, hibákkal teli beszéde mégis kedves volt. Közeli szomszédunknak hallottuk siránkozó, dicsőítő, élvezetes szombati énekeit. Szombat kimenetelekor pedig megilletődött hangja hallatszott.

A magyar olék ellepik Bne-Brakot

A Mea-Searimban a magyar anyanyelvűek száma semmi a bne-braki létszámukhoz képest. Itt az *alija* valóságos legendává vált. És a legenda az Agudában kezdődött.

Piac a Mea-Searimban

Az Agudat Izrael lakónegyedet az ötvenes évek végén építette az Agudat Izrael szakszervezet az *olék* számára.

Az új *olék* elhelyezkedtek a már működő üzletekben, vagy újakat nyitottak, gyárakban találtak munkát, a Dan autóbusz-vállalatnál sofőrök lettek.

Visszatérve az Aguda lakónegyedre, ott szombaton magyarul hívtak fel a Tórához. De ez így nem pontos. A *gabaj* nem pénzért (lírában), hanem *micvá*kért árulta a helyet. A potenciális jelölt azt akarta tudni, hogy hol tart a *gabaj*, és mindezt magyarul mondta: „Tíz font Kohen. Három font Levi. Kilenc font *maftir*."

A hatvanas évek közepén a lakónegyed és a szép nagy zsinagóga rabbijának Natan Gestetnert választották, aki haláláig, 2010-ig töltötte be ezt a tisztséget. *Jesivá*t is alapított, és a közösség szépen gyarapodott.

Valaki kopogtat Gestetner rabbi ajtaján *savuot* este, mert a rabbi azt tanította, hogy ekkor kell a pénzzel elszámolni a rabbi előtt. [Az évente ismétlődő ünnep nevének és a tartozás rendezésére előírt *hetedik év* nevének hasonló hangzása miatt tévedett.] Mindenki ismeri a magyar akcentust gúnyoló héber szójátékot: „Lukas a zoknim és a szülők külföldön élnek." [Az azonos hangokból álló két szót, ***h**orim* kétféle *h* hang különbözteti meg, magyaros kiejtése miatt így hangzik: „A szülők vannak a zoknimon, és a lukak élnek külföldön."]

A népes magyar anyanyelvű közösség a Hatam Szoferről elnevezett, Unger Jichak Slomo vezetésével működő zsinagógába járt a Maimon rabbi

utcába, ahol *jesivát* is alapított. Ahogy növekedett a közösség létszáma, az Admor Magor utcában nyitottak egy újabb zsinagógát Biberfeld Pinhasz rabbi vezetésével, itt is tartottak Talmud–Tóra-órákat számos hallgató részvételével.

A magyarországi *alija* ezzel korántsem ért véget. Az *olék* szétszóródtak egész Izraelben, az ortodox vallásos negyedekben, Netanjában, Bne-Brakban, Asdodban, Bet-Semesben. És az egész világon, Brooklynban, Londonban, Antwerpenben, és a lista korántsem teljes.

Gyerekkorom a Mea-Searimban

Emlékszem, anyám engem küldött a fűszereshez, hogy lekvárt vegyek, ez volt a fő táplálékunk ezekben az időkben sok-sok kenyérrel. Így szólt a kérés: „Menj Szimon boltjába, de nehogy Fincseberhez menj. Először is köszönj neki, add át az üdvözletemet, és hogy kérdeztetem, hogyan van a kedves felesége. Utána kérj húsz deka lekvárt a sárga dobozból, de nehogy az ezüstből, ami a mérleg mellett áll, és mondd neki, kérem, gondoljon ránk jó szívvel." Így indultam a fűszereshez, és menet közben magoltam a szöveget: Szimon boltjába megyek, nem Fincseberhez, köszönök neki, átadom anyám üdvözletét, és hogy kérdezteti, hogyan van a kedves felesége, kérek húsz deka lekvárt a sárga dobozból, és a legfontosabb, megkérem, hogy gondoljon ránk jó szívvel.

Jesajahu Altman vegyesboltja

Amikor Szimon úr végighallgatta a szöveget, vett egy darab újságpapírt, rátette a mérlegre, fogott egy nagy fémkanalat, és a sárga dobozhoz ment, kivett egy halom lekvárt, rárakta az újságra, és kimért pontosan húsz dekát. Aztán hozzám fordult, és hozzátett még egy kis lekvárt: „Mondd meg anyádnak, hogy jó szívvel gondoltam rátok." Elégedetten indultam hazafelé a sikeresen végzett feladat jó érzésével, átadtam anyámnak az újságpapírba csomagolt lekvárt. „Nos, minden rendben volt?" – kérdezte, én meg minden alkalommal így válaszoltam: „Igen, anya, Szimon úr üdvözöl, és azt üzeni, jó szívvel gondolt ránk." Anyám kihajtogatta az újságpapírt, és egy nagy kanállal egy üvegedénybe kanalazta a lekvárt. Az utolsó cseppig jól lekaparta a papírról, nehogy egyetlen csepp lekvár ott maradjon. Ilyen volt az élet akkor, minden csepp számított.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Shira Berger

Emlékek

Haifában születtem 1954-ben, Levkovits Joszef és Kati (Cipora) magyarországi holokauszttúlélők egyetlen lánya vagyok. Kiriat-Tivonban nőttem fel, zölddel és kis házakkal teli kisvárosban. Apám többször is azt mondta, hogy a hely emlékezteti magyarországi születési helyükre. Mindketten a Tokaj-vidéki Mádban nőttek fel, a vidék híres boráról ismert. Szüleim gyerekkoruk óta ismerték egymást, apám fiatalon kezdett udvarolni anyámnak. (Negyven évvel később, amikor a családi múlt nyomait keresve Mádra érkeztünk, apám felidézte az egykori udvarlást és újra virágcsokrot szedett anyámnak.)

A Levkovits család, a nyelviskola Nazaretben, 1963

Apa hébertanár volt, később egy héber nyelviskola igazgatója lett, először Nazaretben, majd Netanjában.

Magyarországon rabbinak készült, fel is avatták. Bár sosem töltött be rabbifeladatkört, és nem élt vallásos életet, kiválóan ismerte a vallási törvényeket és a zsidó történelmet, zsidó témájú könyvtára volt. Anyám gyerekkoromban tanárnak készült, és később héber nyelvet tanított. Évekig dolgoztak együtt Netanjában a nyelviskolában.

Mivel mindketten hébertanárok voltak, otthon héberül beszéltünk. De amikor veszekedtek, vagy azt akarták, hogy ne értsem, magyarra váltottak. Kissé nevetséges volt, mert szinte mindent értettem. A nagyszüleimnél viszont nem volt választásom, csak magyarul beszélhettem…

Apám rendkívüli személyiség volt. Eredeti, alkotó gondolkodó. Vérbeli vezető, a tettek embere, tervekkel, lelkesedéssel és végtelen sok humorral. De mindez csendben és szerényen. Egész családját elvesztette a holokausztban, de nem keseredett meg. Tele volt szeretettel, életét tanárként és közösségi vezetőként mások javára fordította. Sokáig (2015-ben bekövetkezett haláláig) a netanjai Bne-Brit elnöke volt. Ezekben az években virágzott a kulturális és társadalmi eseményekben gazdag közösség. Kezdeményezésére támogatták és segítették a városba érkező új *olék* beilleszkedését, a régiek vendégül látták őket, ruhákat osztottak szét közöttük, segítették a rászorulókat.

A kultúra és a könyv szeretete jellemezte a szüleimet. Egész életemben a világirodalom, a klasszikus zene, a színház és a táncművészet vett körül. A legjobb balett-, zongora- és tornaórákra járattak, semmiben nem szenvedtünk hiányt. Kicsi, szűk lakásban éltünk (két szobánk egyike az enyém, a másik nappali és éjjel szüleim hálószobája volt), mégis mindig bőség, jólét és boldogság vett körül.

Igaz, időnként anyám rémálmokból riadt fel, hogy a Gestapo eljött értem… apám szigorúan figyelte, nehogy ételt dobjunk ki, és minden elfogyjon, ami a tányérra kerül.

Anya időnként dührohamot és gyomorfekélyt kapott, apa próbálta megnyugtatni és magyarázni: „ez a háborútól van".

Nem titkolták előttem, mit éltek át, lassan, fokozatosan mondták el túlélésük történetét, hogy feldolgozhassam. A borzalomban előforduló csodát, a megmenekülést, a jó pillanatokat is.

Beszéltek a faluban töltött gyerekkorról: „előtte", a családról, amelyet nem ismerhettem, vigasz volt, és kapcsolat, számomra felejthetetlen élvezet.

Gyerekként két világban éltem. Tivonban a világi életben a rövidnadrágos iskolai barátokkal néptáncot jártunk az utcán a függetlenség napján, a tengerpartra mentünk szombaton, és találkoztunk néhány megmaradt rokonnal: anyám részéről a nagynénivel, férjével és a fiukkal, az egyetlen vér szerinti unokatestvéremmel. Volt még egy nagybácsi Jeruzsálemben, a nagymama, anyám anyja családjába nősült be a háború után, miután minden oldalról elvesztették a családjukat. (Sokan próbálkoztak új család alapításával helyreállítani az életet, időnként csodálatos sikerrel.) Ez a nagybácsi sem tartotta a vallást, és sikeresen vezette a Kis Schwartz ruhaboltot.

Két lánya Izraelben született, és minden tekintetben az unokatestvéreim voltak.

Gyerekkorom és kamaszkorom másik világa vallásos volt.

Ilonka nagymama, anyám anyja még Budapesten, mielőtt *alijáz*tak, újra férjhez ment, Izidor bácsival, aki így a nagyapám lett, Jeruzsálemben élt, az akkori nem fanatikus, vallásos cionista Agudat Izrael negyedben, ahol majdnem mindannyian magyarországi holokausztúlélők voltak, egy részük rokon is a túlélők második házassága révén így vagy úgy.

A nagyszüleim vallásos életet éltek, valószínűleg a háború előtti fiatalságukhoz hasonlót: kóser konyha, szombattartás, napi imák, áldásmondás mindenre, amire a törvények szerint kell, fejfedő, pajesz, zsinagóga szombaton és ünnepnapon, szigorúan megtartott zsidó ünnepek törvény és szokás szerint. Egy kis élelmiszerboltból tartották el magukat (amíg csak dolgoztak, nagyon jól emlékszem erre) a legvallásosabb negyed közepén, a Mea-Searimban. Amikor náluk vendégeskedtem, sokszor hoztak nekem vízben oldódó kóser port üdítőitalhoz, de mi az édes port szopogattuk, kellemesen pezsget a nyelvünkön.

Nagyszüleimnél nem volt választásom, magyarul beszéltem. Amikor kicsi voltam, nagymamától gyerekdalokat, mondókákat hallottam magyarul, például *Ez elment vadászni…*

Évente háromszor mentünk föl Jeruzsálembe, hogy együtt legyünk a nagyszülőknél a rokonok többségével: Éva néni Haifából a férjével és fiával, Schwartz bácsi és családja Jeruzsálemből. Velük ültük a sátoros ünnepet, a nagypapa előírás szerint építette a sátrat, nekünk, gyerekeknek csoda volt, játék és díszítés. Nem emlékszem, hogy valaha építettünk volna sátrat otthon. (Néha egy kicsit építettem magamnak az udvaron.) A Tóra örömünnepen mindannyian a negyed központi zsinagógájába mentünk, sokáig néztük a táncot és az ünneplést. Látom magam kisgyerekként a körben táncolók között nagypapa nyakában, velem táncolja körül a Tórát, én pedig egy kis csillogó díszes zászlót lengetek.

A családi összejöveteleken természetesen mindig magyarul beszéltek.

Széder estére is Jeruzsálemben gyűltünk össze. Időnként egy nappal korábban érkeztünk (természetesen vonattal, kinek volt akkoriban autója?), hogy segítsünk a nagymamának elkészíteni az ünnepi finomságokat, sőt elvégezni a *hamec* elégetésének szertartását otthon is és a negyedben is, és segítettünk elővenni a *peszahi* edényeket, és kikóserolni a konyhát.

A széder estét természetesen nagypapa tartotta, nem beszélt héberül, csak magyarul és jiddisül, ez kimeríthetetlen forrást jelentett a gyerekes tréfákhoz és pajkosságokhoz. (A nagymama sem beszélt héberül, bár negyven évig élt Izraelben.) Emlékszem például, hogy versenyeztünk a ne-

gyed vallásos gyerekeivel, mintha mindig is barátok lettünk volna, hogy ki marad ébren legtovább széder estén.

Unokatestvéremmel, Benivel, aki körülbelül öt évvel volt idősebb nálam, kerestük a szekrényben, hátha maradt valahol *hamec*. Egyszer találtunk egy zacskó mazsolát, nem láttuk rajta a *peszah*ra kóser feliratot, nagy lelkesen rávetettük magunkat, és a háztetőn felfaltuk: „A lopott csók mindig édes."

Egyszer szombaton találtunk egy doboz gyufát, és a kaland kedvéért a tetőn meggyújtottuk a gyufákat.

A nyári szünetben hosszan a nagyszülőknél maradtam, a szüleim néhány hétre ott hagytak náluk. Vallásos nyári táborba mentem, a fiúk és a lányok természetesen külön voltak. A helyhez illő szoknyát viseltem, valamennyi vallási parancsnak eleget tettem, áldást mondtam az ételekre, elmondtam a reggeli és az esti imát, tartottam a szombatot, a legkóserebb péksüteményt ettem kakaóval. A táborban együtt imádkoztunk, és a szokásos dolgokkal foglalkoztunk: rajzoltunk, kézimunkáztunk, különös hangsúlyt kaptak a zsidó vonatkozások és személyek.

Shira bohócruhában, 1991

Voltak közelebbi barátnőim, velük együtt mentem a táborba. A tábort a vallásos lányiskolában tartották, ha jól emlékszem, ebbe az iskolába jártak a vallásos barátnőim. Szerettem őket, és szerettünk együtt játszani. Néha átjöttek hozzám a nagyszüleimhez, bezárkóztunk a hálószobájukba, ahol órákig üldögéltünk nagymama hatalmas tükre előtt (Magyarországról hozta), és kutattunk a piperetáskájában és az ékszerei, a különböző fejkendői és főleg a parókái között.

Nagyon jól emlékszem egy *tisa beav*ra nagymamánál, az összes böjtölő nő a nappaliban ült a földön, gyászruhát viseltek és zsoltárokat olvastak, miközben mi Ruti barátnőmmel a szomszédos szobában kikészítettük ma-

gunkat, szépítkeztünk a zárt ajtó mögött, és úgy éreztük, a világ királynői vagyunk.

Ahogy hazamentem Tivonba a hosszú nyaralások után, visszatértem rögtön az otthoni világi életbe. Nem tartottam a parancsolatokat, és nem imádkoztam. Az átmenet természetes volt számomra. Megszerettem az imákat, de nem éreztem szükségesnek, hogy a maguk helyén és idején túl, a másik világban is elmondjam őket. Máig emlékszem néhányra, és tisztelem azokat, akik ragaszkodnak hozzájuk, bár én magam egészen világi életet élek.

Mintegy három évvel ezelőtt a szüleim egymás után, egy hónap különbséggel, tiszteletre méltó korban elhunytak. A gyászhéten megjelent nálam három magas, vonzó férfi, ultraortodox ruhát viseltek, egy alacsony nő jött velük szigorúan vallásos öltözetben. Mindannyian korombéliek, ötven-hatvan év körüliek lehettek. Kiderült, hogy apai ágon a rokonaim, amennyire emlékszem, még sosem találkoztam velük. Életmódunk annyira eltérő szokásai ellenére megható és intim találkozás volt, együtt emlékeztünk szeretettel és vágyódással a szüleimre.

Számomra a két világ továbbra is egymás mellett él.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Jehuda Hartman

Feibi – Herskovits Fábián (1907–1982)

1950-ben egy forró nyári napon szüleimmel együtt a haifai kikötőben álltam, a hajó *ole* utasaival lassan közeledett a part felé. Ötéves voltam, már nem voltunk új *olé*k, körülbelül egy hónapja érkeztünk egy hosszú vonatút után Budapestről Velencébe és onnan a Komemiut nevű hajóval Haifába. A hajó lehorgonyzott, a kikötői munkások a rámpát a parthoz erősítették, az új *olé*k csomagokkal megrakva partra szálltak, és jött a nagybátyám, Feibi is a feleségével, Magdával, a csecsemő Miriamot babakocsiban tolták le a hajóról Izrael földjére. Az emlékeimben úgy élt Feibi, ahogy a Dohány utcai zsinagógában a csigalépcsőn elérhető magas szószéken beszédet mond. Szombatonként nagyapával, apával a közeli, Kazinczy utcai zsinagógából mindig átmentünk a Dohány utcába, hogy meghallgassuk Feibi cionista lelkesedéstől áthatott beszédeit. Nagyapa erre annyira büszke volt. Az éppen hogy megszületett fiatal állam felvillanyozta a képzeletünket.

Herskovits Fábiánt valamennyien Feibinek hívtuk. 1907-ben született Budapesten. 1931-ben doktori fokozatot kapott a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán, és még abban az évben rabbivá avatták a Rabbiképző Intézetben. 1934-ben a római rabbiképzőben kezdett tanítani, az olaszországi főrabbi, David Prato közeli munkatársa volt, utódjának tartották. 1939-ben a fasiszta rendszer bezáratta a rabbiszemináriumot, Feibi *alijá*zott, újságíró volt, de hat hónap után az angolok Rodoszra száműzték. Mivel nem térhetett vissza Erecbe, visszatért Budapestre publicistának és hittantanárnak. 1943-ban kiadta Ahad Haam cikkeinek magyar fordítását. A német megszállás után részt vett a földalatti mentési akciókban, svájci védleveleket osztott szét, és a magyarországi zsidók Auschwitzba deportálásának borzalmait feltáró nyílt levélben fordult a keresztény közösséghez. A nyílt levelet több száz példányban terjesztették, eljutott a pápához és a keresztény világ vezetőihez. A Gestapo ezért letartóztatta, de 1944 augusztusában (a Lakatos-kormány hatalomra jutásakor) szabadon bocsátották. A holokausztot a családom többi tagjával együtt az Üvegházban élte túl.

A háború után, 1945-ben kinevezték a budapesti zsidó közösség (körülbelül százezer fő) főrabbijának. *Alijázásáig* a tragikus törés után a közösség újraszervezésével, a héber kultúra terjesztésével, a cionista eszme népszerűsítésével foglalkozott, a Magyar Cionista Szövetség vezetője volt.

Feibi és családja *alijázása* után együtt éltünk, három generáció: a nagyszüleim, Feibi és családja, a szüleim és én. A szomszédaink is nemrég érkeztek Izraelbe, és nyelvek összevisszasága hangzott mindenütt. Jól emlékszem a közös étkezésekre, a szombati asztali énekekre vendégeinkkel együtt.

Herskovits Fábián, fotó: Kluger Zoltán

Hiába hancúroztam gondtalanul naphosszat a vidékies környezetben, gyerekként is érzékeltem a beilleszkedés nehézségeit. A gazdasági megszorításokkal küszködő időszakban megfelelő munka alig akadt, az alkalmazkodás az új nyelvhez és a valósághoz, a megszokottól annyira különböző tájhoz, nem könnyítette meg a mindennapokat.

Az egyetlen felnőtt, aki igazán boldog lehetett, az ízig-vérig cionista nagyapa volt, aki vidéki környezetben nőtt fel Magyarországon. Ahogy megérkezett, beszerzett két szakkönyvet a zöldségtermesztésről és a baromfitenyésztésről, és kezdte megvalósítani álmát, Izrael földjének művelését. Ágyásokat készített az udvaron, paradicsomot és uborkát ültetett, tyúkketrecet épített. Később, ahogy egy fénykép megörökítette, Miriammal kettesben szedtük össze a tojásokat.

Apám egy beszerzési központot vezetett Tel-Aviv déli részén a Kiriat-Salom negyedben, Feibi héber nyelvtudásával középiskolai tanári állást talált Rison-Lecionban.

Ezek az állások valószínűleg megteremtették a megfelelő életszínvonalat a nagycsalád számára, mégis sok gondot is okozhattak. Prato rabbi halála után felajánlották Feibinek az olaszországi főrabbiállást, de nem fogadta el: *alijázása* után kizárólag Izraelben akart élni. Apa és Feibi keményen dolgozott vagy négy éven át, minden garast megtakarítottak, amíg a családok saját otthonukba költözhettek, és megkezdhették a megszokott életvitelt.

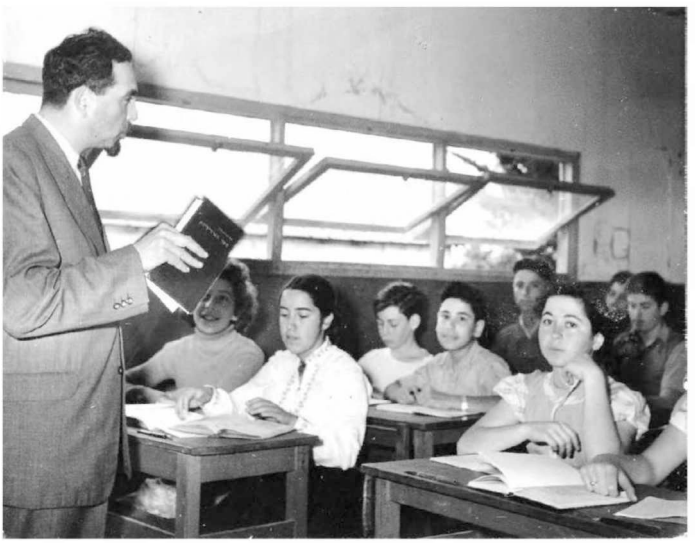

Herskovits Fábián órát tart Rison-Lecionban, fotó: Kluger Zoltán

Holonba költöztünk, Feibi és Miriam öccsével szaporodó családja pedig Ramat-Henbe.

1954-ben Feibit kinevezték a tel-avivi városháza kulturális osztályának vezetőjévé, néprajzi és technológiai múzeumot alapítottak, a héber könyv ünnepi hetét kezdeményezte, először (és azóta is) a városháza melletti, ma Jichak Rabinról elnevezett téren rendezték meg.

Az első ünnepi könyvhét

Herskovits Fábián átadja a Herzl-díjat Kishont Ferencnek

A könyvhét évente ismétlődő országos hagyomány lett. Lakhelyén Ramat-Gan városi tanácsának tagja volt. Az Eichmann-per idején levelezett Gideon Hausner ügyésszel, és 1964-ben Bonnban tanúvallomást tett Hermann Krumey tárgyalásán, aki Eichmann jobbkeze volt.

Nyugdíjba vonulása után a Bne-Herzl és a Magyar Zsidók Világszövetségének izraeli elnöke lett.

Az *Új Kelet* egyik szerkesztője volt, és számos zsidó témáról szóló cikket írt a lapba.

Egész életében a cionizmus lelkes, elkötelezett híve volt, tevékeny a közösségi életben, kitűnt társai iránti tisztelet- és szeretetteljes viselkedésével. 1982-ben, hetvenöt éves korában hunyt el.

Héberből fordította Szalai Anna

Ofer Vardi

Nana nagymama

„Motek amazgan" – többé-kevésbé ez volt az egyetlen, amit Nana nagymama héberül tudott. Negyvenéves izraeli tartózkodása sem volt elég ahhoz, hogy bővítse szókincsét a szent nyelven.

És nem azért, mert ki akart bújni a héber nyelvtanulás alól, sőt annak idején az új *olék ulpan*jára is eljárt Apu nagypapával. De „apukád sírt, és haza kellett sietnünk", magyarázta Nana évekkel később, és huncut mosolyával a mindössze kilencéves apámat hibáztatta, hogy miatta nem tanulhatta nyugodtan a héber ábécét.

Apu nagypapa persze csodálatos módon gond nélkül megtanulta a nehéz nyelvet, miközben Nana nagymama otthon maradt.

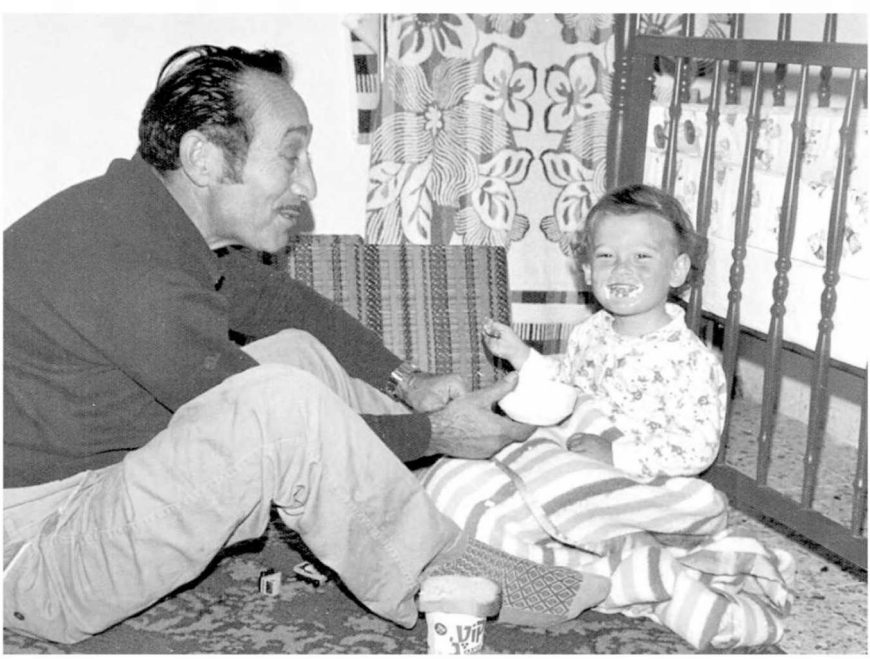

Apu nagypapa és én, Beer-Seva, 1973

Az ötvenes évek végén *alija*hullám árasztotta el Izraelt, és a magyarországi *olé*k ellepték Beer-Seva Daled negyedét. Maszk néven létrehoztak egy színjátszó társulatot, és magyar nyelvű darabokat adtak elő a kultúrház zsúfolásig megtelt színháztermében, magyarul olvastak, a Hadas könyvtár fiókjából kölcsönözték a könyveket, és mindenütt magyarul beszéltek. Nemcsak Nana nagymamának látszott kissé feleslegesnek, hogy megtanulja a helyi nyelvet, hanem valamennyi szomszédjának is. Így történt, hogy nagymama következetesen Frida kis boltjában vásárolt, mert tudott magyarul, Klárihoz járt hajat vágatni és a pedikűrös Herminkához rendbe hozatni a körmeit – és kicsit pletykálni is magyarul. Még a szódásüvegeket is Erzsi óvárosi szódásüzletében cserélte, hogy Apu nagypapa fröccsöt készíthessen magának, ahogy kell. Amikor a közeli mészárszékben próbáltak mást adni neki, mint amiért fizetett, mérgében szaftos magyarsággal mondta: „Nem szégyelled magadat, a Teleki téri hentes lányát próbálod átverni?!" – és a hentes rögtön megértette.

A Negev fővárosában olyan sokan beszéltek magyarul, hogy vigyázni kellett a nyelvedre, különösen, ha jóízűt káromkodtál volna (még a kezdő magyarul beszélő is tudja, hogy nincs párja a budapesti trágárkodásnak), vagy titkolózni kellett, hogy senki meg ne értse. De Bandi, a szomszédunk kilencéves kisfia a sorházblokkból még nem tudta, amikor anyjával, Manci nénivel felszállt a buszra. „Milyen nagy bajusza van annak a néninek" – suttogta anyjának. „Milyen szemtelen a maga fia" – válaszolta a bajuszos néni a meglepődött anyukának.

A déli városba, Beer-Sevába Apu nagypapa és Nana nagymama csak azért érkezett, mert 1957-ben nem volt egyetlen zongoratanár sem Bet-Seanban. A Szochnut tisztviselői a nagyszüleimet az északi Bet-Seanba küldték, de a nagypapa megnehezítette a hivatalnok dolgát: „Van abban a Bet-Seanban zongoratanár egyetlen fiam [aki az apám] számára?" Egy gyors ellenőrzés egyértelművé tette, hogy nincs. Ezért a tisztviselők megváltoztatták a már aláírt *olé*igazolványt, és átirányították a Váradi családot (azonnal Vardi lett) délre, Beer-Sevába. Órák múlva a zötyögő autóbusz megállt Kiriat-Gatban, 1957-ben öt barakk a sivatag közepén. Nana nagymama elsírta magát, és nem akart leszállni a buszról. De még mielőtt letörölte volna a könnyeit, a busz folytatta útját Beer-Seva felé. Többé-kevésbé ez is a világ vége volt, de mégis egy város.

Csak miután leszálltak a buszról, és a homokból ez a magyar mondat hangzott feléjük: „Na, te marha, te is ide jöttél?" – akkor tudták, hogy minden rendben lesz. Peltz Pista volt, régi magyarországi barátjuk.

Beer-Seva Daled negyedében nem volt könnyű. A nap égette az új *olé*kat, akik épphogy megérkeztek Európa közepéből. A tűző melegben csak bu-

gyit és melltartót viseltek. „Olyan ez a negyed, mint a Balaton partja nyár közepén – nevetett Nana nagymama –, a víz hullámai nélkül" – és áram nélkül.

Egyszer apám elrontotta a gyomrát. Mivel orvosi rendelő akkor még nem volt a Daled negyedben, nagymama elvitte apámat a szomszédos Gimel negyed rendelőjébe, gyalog a sivatagon át. Hazafelé, ahogy várható volt, eltévedtek. Angyalként bukkant fel a futóhomokban valaki, aki magyarul beszélt, és hazairányította őket. Egy másik alkalommal Nana nagymama egy kószáló kutyát akart megsimogatni. Csak amikor kiáltottak felé, hogy azonnal menjen onnan, akkor jött rá, hogy kóbor sakál volt.

Jöttek az új izraeliekkel teli buszok a kerületbe, és a régiek, mint akkor Peltz Pista, most nagypapa és nagymama, rohannak eléjük, hogy pajkos mosollyal odakiáltsák: „Na, te marha, te is ide jöttél?"

A pergő magyar nyelv mellé, mintha Budapest itt lenne, Nana nagymama főztje került naponta az asztalra. Megtöltötte a gyomrot, melengette a közel-keleti naptól megperzselt és vágyódástól elszorult szívet. Rakott krumpli, paprikás csirke, gombócok, zserbó, rigójancsi és a lista hosszú, majdnem végtelen.

Nana nagymama és Apu nagypapa otthonában, Beer-Seva, hatvanas évek közepe

A konyhában megterített asztalra, a virágmintás porcelántányérok mellé letette a jénai tálat, benne tejfölös szószban a sárgája krémjével töltött fehér tojáscsónakok úsztak, vagy egyszerűbben: kaszinótojás. Ezt a látványos tojásételt Budapest nagy szerencsejáték-terméről nevezték el. Mind a mai napig felszolgálják a szerencsejátékosoknak.

Mellette várakozott a körözött. Paprikától pirosló kenhető túrókrém, néha csípős ízesítéssel. Nagymama paradicsomból, zöldpaprikából, uborkából apróra vágott salátát készített, egy kis napraforgóolajjal – mert ki

ismerte a magyarországiak közül az olívaolajat? – fekete borssal és sóval ízesítette. Néha a kalácsot apró, leveles tésztából készült péksütemény helyettesítette (*burekasz*), végtelen türelemmel paprikás krumplipürével töltötte meg.

Két (természetesen) magyar nyelvű szakácskönyve volt Nana nagymamának. Horváth Ilona *Szakácskönyv* (1955) című klasszikus munkáját Budapestről hozta magával. A másik Löbl Margit *Konyhaművészet* című könyve. Löbl Margit magyarországi *ole* volt, két szakácskönyvet adott ki Izraelben magyarul (1953 és 1957 között, majd 1966-ban), akkoriban nagy sikert arattak a magyar anyanyelvűek körében, mert főzni is anyanyelven kell megtanulni, különösen akkor, amikor a receptek az eredetországból valók.

1956 októberében a sztálinista hatalom elleni tüntetéshullám söpört végig Budapesten. Eleinte úgy tűnt, hogy a tiltakozások lecsillapodnak, de orosz irányításra a magyar rendőrök tüzet nyitottak a saját népükre. Magyarok ezrei fizettek az életükkel az elbukott felkelésért, és tömegesen – ahogy nagyszüleim is – igyekeztek nyugat felé.

Kapcsolatok és pénz segítségével – és úgy, hogy szinte teljes vagyonukról lemondtak – megszerezték az ország elhagyásához szükséges engedélyeket. 1957-ben egy szép májusi napon a nagyszüleim két bőrönddel elhagyták kellemes budapesti, XIII. kerületi, Balzac utcai lakásukat.

Nagymamám bátyja, Pista bácsi az utolsó pillanatig próbálta meggyőzni őket, hogy maradjanak. Pista bácsi búcsúvacsorát adott nekik, Apu nagypapa nem kevesebb mint három liter bort vitt magával. Ez volt az első alkalom, hogy Pista bácsi, aki mindeddig tartózkodott az ivástól, belekortyolt az italba. Látszott, hogy az elválás feldolgozásához nem kevés alkoholra van szüksége.

Három napig zakatolt a vonat a csizmaországig. Genovában a Jeruzsálem nevű hajóra szálltak, onnan a franciaországi Marseille-be értek, Haifában sötétedés után kötöttek ki. Apám a mai napig emlékszik a csillogó fényekre a Karmel-hegyen. Csak másnap reggel szálltak partra. A kikötőben már várták az új budapesti *olé*kat a Szochnut tisztviselői.

Rita Bina pedagógus elhagyta Ramat-Gant, és leköltözött a távoli Be-er-Sevába, hogy a Zeelim iskolát igazgassa a Dalet negyedben. 1957-ben a negyedik osztály osztályfőnöke is volt, ahova a Budapestről érkezett új *ole*, apám is járt. „Korlanszki, Podlovski" – olvasta a magyar és lengyel *ole* gyerekek nevét az első tanítási napon Rita Bina tanárnő, amíg apám nevéhez nem ért: Vardi Joszef.

A háború után sok magyarországi zsidóhoz hasonlóan Apu nagypapa is magyarosította a családnevét Wohlmuthból Váradira az erdélyi Nagyvárad

Nana nagymama, Beer-Seva, hatvanas évek eleje

neve után, amely az első világháború végéig Nagy-Magyarországhoz tartozott.

Rita tanító néni elcsodálkozott, hogy a budapesti *ole* kisfiú ilyen szép héber családnevet visel, a szó jelentését is elmagyarázta: a héber rózsa szóból ered. Aznap délután, miután apám otthon továbbadta mindezt – magyarul persze –, Apu nagypapa és Nana nagymama is megtudta, hogyan kell helyesen kiejteni a családnevüket.

Hatvan évvel azután, hogy Apu nagypapa és Nana nagymama apámmal együtt megtette az utat Budapestről Beer-Seváig a magyar nyelvvel és a paprikával, én megtettem az utat visszafelé Magyarországra. A magyar nyelvvel, amire Nana nagymama tanított, és a fantasztikus ételei ízének emlékével – gyerekkorom ízeivel. A magyarországi bürokráciának köszönhetően a Váradi név is új életre kelt, így lettem Váradi Ofer. Ha Nana nagymama tudott volna még néhány szót a „Motek amazgan"-on kívül, és ha nem főzött volna olyan csodálatosan, valószínűleg most nem a budapesti lakásomban írnám ezeket a sorokat. Egyrészt a makacsság, hogy ne töröljék el a múltat, akármilyen nehéz volt, segítette az új *olé*kat, miután a Közel-Keletért elhagyták viszonylag kényelmes életüket Európa közepén. Másrészt a magyar kultúra odaadó őrzése és fenntartásának igénye „versben vagy fazékban" közelítette a következő generáció egy részét a forrásokhoz és megőrzésükhöz.

Néhány történetet a héberül megjelent szakácskönyvemből vettem át (LunchBox, 2009, 2010, 2011).

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Moti Dagan

„Csak magamról beszéltem mindig..." (Rahel)

1943-ban születtem Jeruzsálemben.
Anyai ágon a tizedik generáció vagyok Erec-Izraelben.
Anyám apjának családja a Cfatba és Tiberiasba érkező kelet-európai haszid *alija* (1777) leszármazottja.

Közeli rokonaim közül mindenki más Közép-Európából, magyar nyelvterületről származik: az Osztrák–Magyar Monarchiából.

Apám magyarországi családja Kornfeld (Dagan) Izrael. Apám Egerben született, apja, Áron Dávid az egri hitközség rabbija volt.

Apám nagyapja Kornfeld Ábrahám, a „Makever rebe", Makó rabbija Kelet-Magyarországon a 19. század végén. Felesége, apám nagymamája, Mirel a Schlesinger családból Pressburgból (Pozsony) való, apja Jehiel Schlesinger rabbi Hatam Szofer közeli tanítványa volt. Mirel bátyja pedig Akiva Joszef Schlesinger, a jeruzsálemi híres rabbik egyike a 19. század végén, a 20. század elején. Mirel családfája itt nem ér véget, mert az elődök sora visszavezet Rasiig.

Apám másik nagyanyja Müller Lea (a Rajna-vidékről), az apja Gabriel rabbi a mai Szlovákia területéről.

Az erec-izraeli gyökereket Weinstock (Goldberger) Haia nagymamám szakította meg, aki tizenhárom éves korában érkezett családjával Erdélyből.

A családom jeruzsálemi, de a családtagok őrizték a szoros kapcsolatot azokkal, akik eredetországaikban maradtak.

Sokat tanultam a családomról az elmúlt ötven évben folytatott családkutatás során. Sajnáltam, hogy sokan voltak köztük, akikkel már nem beszélhettem személyesen, korábban elhunytak, vagy elpusztultak a holokausztban. Minden családtörténet, az enyém és mindenki másé, a zsidó nép történetének keresztmetszete. A történetek együttese történelmünk egésze.

Családkutatásom elsősorban a magyar nyelvterülethez kötődő gyökereimet hangsúlyozza, bár jómagam nem tudok magyarul. Gyerekkorom egy részét Netanjában töltöttem, akkoriban az utcán szinte mindenki ma-

gyarul beszélt. Anyám sem tudott magyarul, nem nagyon örült, amikor apám a barátaival és családjával magyarul beszélt, mert nem értette.

Haia nagymamám viszont jól értett magyarul, de nem mert megszólalni, mert éveken át elsősorban jiddisül beszélt.

A családkutatás során megismertem a családtagjaim életéhez más-más időpontban tartozó eseményeket, helyszíneket. Izgalmas kalandregényeket tölthetnék meg velük, de itt beérem ennyivel – Moti Dagan a Kornfeld, Schlesinger, Müller, Weinstock, Goldberger családból.

A családi album kezdeményezése

1972–1973-ban kezdtem a Jeruzsálemi Héber Egyetemen a mesterképzésen tanulni.

A tanulmányaim folytatásához, a mesterfokozat megszerzéséhez a zsidó nép történelméhez és az államtudományokhoz is kapcsolódó témát kerestem: az egyetem zsidó történelemmel és napjaink zsidóságával foglalkozó intézetében a holokauszttanulmányokat választottam.

A vészkorszak tanulása, kutatása nem könnyű feladat. Mindmáig újabb, a korszakról, az eseményekről szóló források kerülnek elő. Az újabb ismeretekkel megváltoznak az értelmezések. A téma pedig nehezen feldolgozható érzelmeket kavar fel.

Az egyik szemináriumot a zsidó identitásról Simon Herman professzor vezette. A zsidó identitás több oldalról megközelíthető és vizsgálható, de a szemináriumon elsősorban azzal foglalkoztunk, hogyan látják az izraeliek önmagukat. Herman professzor a hatnapos háború után vizsgálta az izraeliek identitását, de minket, akkori diákjait más szempontok foglalkoztattak.

Én az akkori izraeli fiatalok gondolkodását formáló és a holokauszthoz kapcsolható tényezőket vizsgáltam azoknál a tanítványaimnál, akiknek történelmet tanítottam, és innen jutottunk el az önképükig. De a legfontosabb dolgok csak a szemináriumi munka után történtek.

Arra jutottam, hogy a tanulókat a számukra elérhető ismeretanyag és a családjuk holokausztérintettségének foka befolyásolja. A tézisem az volt, hogy minden diákot és családját, ha nem is mindig közvetlenül, de érinti a holokauszt, azokat is, akik az arab országokból *alijáztak*. Azonosulnak az európai zsidóság helyzetével, sorsával: imák hangzanak el értük, adományt gyűjtenek, tüntetnek a helyszíntől földrajzilag távoli pontokon is. Egy szefárd közösség sorsának, például a szalonikinek a megismerése vagy a Líbiában vagy Algériában lejátszódó folyamat követése a megkülönböztetéstől a kényszermunkatáborokig segít megérteni a családok érintettségét a holokausztban.

A diaszpóra zsidóságának vészkorszakáról szóló kiállítás,
a netanjai hetilapban megjelent cikk, 1975. június 13.

Elhatároztam, hogy nemcsak a holokauszttal, hanem „a zsidó nép története az utolsó generációk életében” témakörrel is foglalkozni fogok úgy, hogy a tanítványaim családi albumokat készítenek, összegyűjtik, amit a családjukról és a történelmi háttérről tudnak. Az utolsó lökést ehhez Moshe Shamir író cikke adta meg, véletlenül került a kezembe a *Maariv* című lapban. Shamir ezt a címet adta az írásának: *Az apák otthona – legyen új tantárgy az iskolákban.* Azt javasolta, hogy a diákoknak a családjuk történetét tanítsák, így erősítsék kapcsolatukat a zsidó néphez és országához.

Elmentem Moshe Shamirhoz, és beszéltünk a tervekről, a munkámról, a következtetésekről, és mondtam neki, hogy a cikke erőt ad a folytatáshoz. Üdvözölte a tervet, biztatott, és arra kért, számoljak be neki a továbbiakról.

A folytatás ismeretes. A tervről cikkek jelentek meg a sajtóban, az oktatási minisztérium részéről is, különböző fórumokon tartottam előadásokat pedagógusoknak, igazgatóknak, oktatással foglalkozó munkatársaknak. Később kiállításokat szerveztem a diákok munkájából, a tanév végén pedig a kész munkákat témák szerint mutattuk be. Minden album keresztmetszete az ország történelmének, az összefoglaló kiállítás mindezt témákra bontotta.

A családtörténeti munkák a tanterv elválaszthatatlan részévé váltak, de sajnos csak a hetedik osztályban, a *bar/bat-micva* programban.

A családtörténeti munka igazi helye szerintem ott volna, amikor a gimnáziumban a 20. század történelmét tanulják a diákok.

A magam részéről folytatom, a családtörténetet beiktatom a diákokkal közös munkába, de napjainkban az érettségi mindennél fontosabb lett, és a felkészülésre hivatkozva ez is, más hasonlóan értékes feladatokkal háttérbe szorult, és nincs már, aki úgy dolgozna ma, ahogy egykor dolgoztunk.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Ronit Feingold

Kapcsolatmegszakítás

Hol is kezdjem? Rég volt, szinte legenda. Mit írjak most? Ötven év telt el! Ragadj meg egy pillanatot, egy emléket, és kezdjük.

1965-ben Arthur Rubinstein koncertsorozatra érkezik Budapestre. A koncertterem zsúfolásig megtelik. Tizenegy éves vagyok. A szüleimnek a legjobb helyeket tartották fenn a teremben. Diplomaták. Izrael Állam képviselői Magyarországon. Rózsaszín, valódi csipkeruhát viselek, anyám varrónője, Ágnes Váci utcai varrodájában készült. Anya elegáns fekete selyemruhában jött, ez a nyári kollekció egyik darabja. Apámon elegáns fekete öltöny, mindketten ragyognak, az előtérben zsúfolódnak a közönséggel együtt, várják a koncert kezdetét. Én mellettük. „Tudod, hogy Rubinstein zsidó?" – súgja nekem anya izgatottan, és felfigyelek a különbségre zsidó és nem zsidó között. Először érzem, ami egész gyerekkoromat végigkísérte – a bizonyítás vágyát, és mintha fölmagasodhatna, aki zsidó. Megmutatni a világnak, hogy itt vagyunk, mindennek ellenére létezünk. Létezünk, mint bárki más, és talán még annál is inkább.

Arthur Rubinstein már nem fiatal, ősz a haja. Vékony, alacsony, egyenesen ül, és Chopint játszik. A zsúfolt teremben néma csönd. Egy egész terem hallgatja a zsidó Rubinsteint. A varázslatos fabillentyűkből csodás hangokat csalogat ki. Beleszeretek a zongorába.

Aztán a színfalak mögött a koktélpartin megsimogatja a fejemet, és az est programjára ezt írja: „Ronitnak, az izraeli kislánynak Arthur Rubinsteintől." Akkor ő nem izraeli, noha zsidó, próbálom megérteni magamban.

A szüleim kiküldetésben vannak Budapesten. Az izraeli követségen dolgoznak. Apa héberesítette magyar családnevét, Jakobovits, és most Hanan Akavia, az első titkár a követségen. Anya a követségen titkárnő. A követség valójában konzulátus, ez a két ország közti kapcsolat alacsonyabb szintje. A hidegháború éveiben járunk. És a két ország közti kapcsolat is rideg. Kevesen kapnak Magyarországon nyugati országokba szóló útlevelet, Izraelbe még kevesebben. A konzulátus a Gorkij fasor 37.-ben működik, gyönyörű, de felújításra szoruló épületben. A bejáratnál egy izraeli zászló leng, és egy

rendőr áll mellette a fabódéban. Szeretem mindenkinek elmondani, hogy Izraelből jöttünk, és apám az izraeli követségen dolgozik.

A Dózsa György úton lakunk, gyalogos távolságra a követségtől, a Városligettel és a Felvonulási térrel szemben. Tágas lakásunk van egy nagy régi lakóházban. A szobák magasak, nagyok, és a lakáshoz a hátsó részen egy külön lakrész tartozik a kiszolgálószemélyzetnek. De nincs személyzet, csak a házvezetőnő, Juliska, aki mindenről gondoskodik. A szüleimnek van egy kis autójuk, a követség sofőrje sokszor viszi apát távolabbi találkozókra. Nagy ebédlőnk van, a hatalmas nappaliba nyílik, ott gyakran rendeznek koktélpartit diplomatáknak vagy a magyar értelmiségieknek, akik legtöbbször zsidók. Úgy érezzük, fontos a küldetésünk. A hangsúlyos feladatok: megteremteni Izrael helyét a világban, gazdasági és kulturális kapcsolatokat építeni Izrael és Magyarország között, és a lehető legtöbb oroszországi zsidónak segíteni titkos úton, hogy eljusson Izraelbe. Izrael az Egyesült Államok támogatását élvező nyugati országként képviselteti magát a kelet-európai blokkban.

Mert létezik blokk. Határ, választóvonal, egy láthatatlan fal, amely elválasztja keletet nyugattól. Mi vagyunk a Nyugat, az Egyesült Államok, a szabad világ – ők a Szovjetunió, a szocializmus-kommunizmus, a keleti blokk. A keleti blokk a szürke utcákon van, az elhallgattatásban, minden nyugati világra emlékeztető dolog tilalmában, a tömegfelvonulásokban, Lenin hatalmas szobrában, amelyet Sztálin ledöntött szobra helyett állítottak, a szomszédok hallgatásában, a lakásunkba beépített lehallgatókészülékekben. A keleti blokk a suttogásokban is benne van, a szüleim a fontos dolgokat elsuttogják egymásnak. És benne van a házunkkal szemben állandóan ott parkoló autóban, mindig ugyanaz ül benne, kalappal a fején, hogy elrejtse az arcát.

A keleti blokk jelen van, amikor Guszti, a környéken lakó barátom menetel a felvonuláson Lenin tiszteletére. Apám dán vagy svéd ügynökökkel folytatott titkos ülésein is jelen van, a Szovjetunióba visznek majd szórólapokat és brosúrákat Izraelről. Jelen van a nem diplomata postával érkező cenzúrázott levelekben is.

A keleti blokk Juliska könnyezése, amikor titokban elmondja nekünk, hogy miközben nyaralni voltunk, a titkosrendőrség kiürítette apám dolgozószobájában a fiókokat. A keleti blokk a szovjet nagykövetség hatalmas, kerítéssel körülvett épülete nem messze az otthonunktól. A bejáratot őrzik, közülünk oda senki nem lép be.

1966-ban, tizenkét éves koromban lett egy első barátom. Nem olyan játszótárs, mint Guszti, hanem igazi barát. Lengyel. A városligeti korcsolyapályán, épp az utcánkkal szemben ismertem meg. Mindennap járok

korcsolyázni az izraeli barátnőimmel. Tizenéves lányok vagyunk, vágyakozunk a fiúk társaságára. Elszigetelten élünk. A követségen járunk izraeli iskolába, mindössze hatan, különböző korúak, a követség dolgozóinak gyerekei. A fiú osztálytársaim egy fejjel alacsonyabbak nálam. Egy-két évvel fiatalabbak. Két nálam két évvel idősebb barátnőm van csak. Filmsztárok képeit gyűjtjük. Egy egész füzetet teleragasztottam Alain Delon, Jean-Paul Belmondo, Sophia Loren és Claudia Cardinale képeivel. A szupersztárok szerelmesek, szétválnak, újra összejönnek, és a cannes-i filmfesztivál vörös szőnyegén vagy San Remo strandján végiglibegnek. Nekünk a követséggel szomszédos építkezés munkásai jutottak, erős magyar fiúk, akikkel néha szemezgetünk. A korcsolyapályán idegen fiú is odajöhet hozzád, és udvariasan meghívhat egy közös körre kézen fogva. Ott találkoztam Leszekkel. Lengyel diplomaták fia Gdanskból. Nem zsidó, természetesen – ezt rögtön megállapítom, ahogy a szüleimtől tanultam. Már tizenhat éves, és megtanít a franciacsókra. Egy városligeti padon ülünk, és csókolózunk. Eléggé félek, de a filmekben is így csinálják, és úgy akarom, ahogy a filmekben van.

Minden szerdán filmet vetítenek az orosz nagykövetségen. Itt, a lakásunk közelében, a Városliget mellett. Szovjet film, mert amerikai filmeket tilos nézni. Leszek meghív a filmre. Elmegyek, de nem mondom meg otthon. Nem szoktam elmondani, mit csinálok, úgysem hallgatják meg. A saját ügyeikkel vannak elfoglalva. Az orosz nagykövetség kapujában az őr bólint. Ismeri Leszeket, és én vele jöttem.

Másnap behívnak a követünk irodájába. Apám elkísér. Az iroda nagyon előkelő. Nagy perzsaszőnyeg a padlón és nehéz fából készült bútorok. David Giladi felkel, rám mosolyog, és kezet fog velem.

– Tegnap elmentél a filmre – mondja.

– Igen – válaszolok, még mindig nem értem, mi történt. Senkire nem tartozik, hogy Leszekkel a parkban voltunk, és utána elmentünk a filmre – gondolom magamban. Vajon most a franciacsókról is vallatni fognak?

– A film az orosz nagykövetségen volt, ugye? – kérdezi, és én bólintok. – És valaki megszólított, beszélt veled, adott neked valamit?

– Nem – mondom, és hirtelen a láthatatlan fal, az, amit sosem lépünk át, a blokkokat elválasztó fal megjelenik előttem, és megértem.

– Még soha, egyikünket sem hívták meg a nagykövetségre – mondja Giladi. – Te vagy az első... az egyetlen... és a kapcsolat most nagyon kényes. Nagyon kényes... lehet, hogy ebből még diplomáciai bonyodalom lesz... Mindenképpen bizonyos vagy abban, hogy senki nem fordult hozzád?

Nem emlékszem, hogyan fejeződött be a kapcsolatom Leszekkel – utasítottak, hogy tartsam magam távol tőle, vagy úgy döntöttem, hogy még nem való nekem a franciacsók...

A gyerekek a követségen a *hanukát* ünneplik, középen Ronit készül megpörgetni a *trenderlit*

Már három éve vagyunk Budapesten.

Folyékonyan beszélek magyarul. A húgom esténként magyarul énekel lefekvés előtt. Én meg Gusztival magyarul beszélek. Csendben kérdez engem, de csak házon kívül, a Nyugatról. Mint mindenki itt, a Nyugatra vágyik, és mindent, ami a Nyugat, varázslatosnak és csillogónak lát. Apja részt vett 1956-ban a felkelésben, azóta a szüleivel együtt csendben elfogadnak sok tilalmat. Egyszer sem jött be hozzám. A szomszédunk fia, és mindennek megvan a maga helye. Bemutatnak nekem zsidó fiúkat azokból a családokból, amelyek a szüleim koktélpartijaira járnak. Minden nyáron a húgommal a Balatonra megyünk nyári táborba. Emlékszem Józsi bácsira és Manyi nénire, a libamájjal megkent hatalmas feketekenyérszeletre, amit reggelire ettünk. Szeretem a nyarat a Balatonon, de az izraeli nyár levegője mindennél jobb. Nagyon, erősen vágyódom Izrael után. Hiányoznak az osztálytársaim, a negyed, ahol lakunk, az öntözött fű illata, a citromízű jégkrém. A magyar televízió ritkán, nagyon ritkán alkalmi jeleneteket sugároz Izraelből. Minden alkalommal, amikor Izrael Államot említik, plafonig ugrom örömömben.

1967 – egyre többször említik Izraelt. A „nyugati imperializmus" és az „agresszor" – megértem, hogy ez támadó-hódító –, nem veszem komolyan. Háromszor olvastam ki az *Exodus* című könyvet, mert a héber könyveim elfogytak, és könyvmoly vagyok. Ari Ben Kanaan a hősöm. Hazafi

vagyok, és nem érzek emiatt bűntudatot, nem hiszem, hogy magyarázattal tartozom. Szerelmes vagyok a hazámba.

A hatnapos háború hirtelen jön, és hirtelen ér véget. Minden felgyorsul. Behívnak minket a követségre. Mindent el kell égetni. A diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, és lehet, hogy megszállják a követséget. Akár túszok is lehetünk. Izraelből egyértelmű az utasítás: mindent felszámolni, bezárni, és minél hamarabb visszajutni Izraelbe. Szüleink arról beszélnek, hogy nyugati követségen kapunk menedékjogot. Egyelőre az izraeli biztonsági tiszt irányítja a követség felszámolását. Mindenkit bevonnak. Minket, a gyerekeket is. Nagy tűzzel lobog a kályha, elnyeli a papírokat. Estére a követség kiürül. Mostantól megszűnt a diplomáciai védettség, mentesség, és már otthon sem lehetünk. Az elmúlt napokban felszámoltuk a lakásunkat. Az utolsó darabokat is becsomagoljuk. Annyira szeretném a korcsolyámat magammal vinni.

– Mit csinálsz vele Izraelben? – kérdezi anya, és ott hagyja a lakásban.

Kedvenc fehér korcsolyám. Többet nem korcsolyázom. Izraelben nincs korcsolyapálya.

Sietve elbúcsúzunk a sírdogáló Juliskától, autóval készülünk az osztrák határ felé, és autóval fogjuk átlépni a határt. Újabb utasítás: ne utazzunk egyedül a határ felé, oszoljunk el nyugati diplomaták otthonaiban.

Jan és Ingrid, a szüleink holland diplomata barátai fogadnak be minket. Magasak és világos bőrűek, és szépen kell viselkedni náluk. Ezt mondja anya. A két gyerekükkel vacsorázunk, és Jan megáldja az ételt. Senki nem kezd enni az áldás előtt. Emlékszem a feszült légkörre, emlékszem a titkos beszélgetésekre. Emlékszem, hogy együtt játszottunk, a négy gyerek, és nagyon fontosnak éreztem magam. Másnap Jan elvitt minket az Austinjával az osztrák határra. A csomagtartó bőröndökkel teli. Összezsúfolódunk a hátsó ülésen, de szerencsére az út rövid. Ausztria nyugati ország. Áttörünk a falon, kitörünk belőle, kilépünk a szabadságba. Gond nélkül átjutunk a határon, átértünk. Fellélegzünk. Nyugaton vagyunk. Bécsben, mielőtt indul az izraeli járat, meglátogatjuk apa távoli unokatestvérét, aki ott maradt a háború után Ausztriában, és üzleti ügyeket bonyolít le. – Kétes üzletek – mondja anya, mert láttuk, hogy valaki a közlekedési lámpánál sértegető mozdulatokat tesz, képzeletbeli késsel elvágja a torkát.

És megérkezünk Izraelbe. Tizenhárom éves vagyok. Befejeztem a hetediket, nyolcadikba lépek. Izgatottan szállok ki a gépből. Magas, hosszú lábú lány. Izrael tárt karokkal vár engem. Izraeli zászlókat lenget a szél a repülőtéren és a Tel-Aviv–Jeruzsálem úton. Két héttel később első utunk Jeruzsálembe, a siratófalhoz vezet. Az óvárosban is lobognak az izraeli zászlók. Cédulát csúsztatok a falba: „Bárcsak D. szeretne engem." D. a

negyedünkben lakik, a cserkészeknél a csoportom vezetője. Világos és egyértelmű döntés születik bennem – Izraelben vagyok. Magyarország számomra a múlt, és nem fog hiányozni. Mostantól kezdve egyetlen szót sem ejtek ki magyarul, olyan leszek, mint mindenki más. Magyarországgal végeztem.

Visszatekintve, milyen ostoba és büszke döntés volt! Nem tartottam meg, elveszítettem a folyékonyan beszélt magyar nyelvet. Magyarország eltűnt az életemből.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

***

Részletek Hanan Akavia visszaemlékezéséből a budapesti követségi munkájáról, 1967

Közölték felettesemmel, Giladi követtel, hogy ha nem hagyok abba bizonyos tevékenységeket (a zsidó fiatalokat szerveztem), *persona non gratá*nak nyilvánítanak.

Nem késlekedtem, és megmondtam a megfelelő hivatalnokoknak:

– Mire fel nyilvánítanátok *persona non gratá*nak? Hogy aggódom, és segíteni szeretnék azoknak a zsidóknak, akik itt ragadtak, nem szabadok, nem élhetnek együtt izraeli családjukkal? Senki nem akadt, aki meg akart volna menteni engem Magyarországon a holokauszt alatt. Meg akartok akadályozni abban, hogy segédkezet nyújtsak a rászorulóknak? Ezért fogtok *persona non gratá*nak nyilvánítani?

Nem tették meg, de vigyáztak arra, hogy huszonkét évig ne adjanak nekem vízumot Magyarországra. [...]

A hatnapos háború idején behívtak a kereskedelmi és ipari miniszterhez, és hivatalosan közölték:

– Akavia úr, ha Izrael nem vonul ki Szinajból, megszakítjuk a diplomáciai kapcsolatot Izraellel.

A hivatalos szöveg után hozzám fordult:

– Hanan, mi történik nálatok?

– Minden rendben, győzni fogunk.

– Hogy érzed magad személy szerint ebben a helyzetben?

– Tényleg tudni szeretnéd? Őszinte választ vársz? – kérdeztem.

– Igen.

– Hogy érezheti magát egy hozzám hasonló zsidó, amikor egyszer a magyar fasiszták dobtak ki a családommal együtt Auschwitzba, most pedig izraeli családommal együtt a magyar kommunisták dobnak ki? Hogy érezhetem magam?

Jobbról David Giladi és Hanan Akavia

Belesápadt, mentegetőzött, próbálta mondani, hogy ez nem egészen a magyarok döntése. [...]

A hatnapos háború kezdetén mindenki aggódott, Izrael megsemmisítésétől félt. A diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, a követség munkatársain kívül egyetlen lélek sem lépett be a fallal körülvett épületbe. Egy követ dobtak be a falon keresztül. Megdöbbenésünkre cédulát találtunk a kőre erősítve ezzel a szöveggel: „Veletek vagyunk. A zsidó tábornagyok a magyar hadseregből."

Héberből fordította Szalai Anna

A magyarországi zsidóság izraeli emlékezete

Novák Attila

Sarokkövek a magyar *jisuv* életében

(1954, 1964–1965, 1984)

A Makkabea Zsidó Főiskolai Hallgatók Köre veteránjainak századik szemeszteri közgyűlése, Haifa, 1954. március 26–27.

1954 márciusában fontos gyűlést tartottak a Makkabea egykori magyar cionista diákszervezet izraeli veteránjai Haifában. A szervezésben jeleskedett Weissburg Haim, veterán erdélyi cionista, aki már az első magyar *ole* szervezet létrehozásában is részt vett 1927-ben. A szervezet üléséről egyedülálló kétnyelvű kötetet adtak ki Weissburg aktív vezetésével (*Félévszázad fordulóján*, szerkesztette és héberből fordította dr. Weissburg Chájjim, Tel-Áviv, 5715. A Hitachdut Vötiké Hamakkabea Böjiszráél kiadása). A kötetben megjelent a konferencia jegyzőkönyve, az elhangzott beszédek, a veteránok részletes életrajzai, valamint a Makkabea egykori alapítóinak ritkán látható fényképei is.

פרט - כל
ועידת יובל החמשים של
התאחדות ותיקי המכביאה בישראל
שנתקיימה בחיפה ב-26-27 מרץ 1954

מכביאה
1903
1953
50

JEGYZŐKÖNYV
A MAKKABEA ZSIDÓ FŐISKOLAI HALLGATÓK KÖRE
VETERÁNJAINAK
SZÁZADIK SZEMESZTERI KÖZGYŰLÉSÉRŐL
HAIFA 1954. MÁRCIUS 26.-27.

A haifai közgyűlés jegyzőkönyvének címlapja

Az eseményről szóló információk korlátozottak, a vonatkozó *Új Kelet*-számokat nem sikerült fellelni, ám a kötet közli a lap híradásának március 28-i összefoglalóját. A kétnapos eseményen mintegy száz delegátus

vett részt, és ekkor neveztek el utcát Haifában a mártírhalált halt Komoly Ottóról. A konferencián a magyarországi cionista mozgalom nagy veteránjai, Bisselisches Mózes (a Magyar Cionista Szövetség egykori, kétszeres elnöke), Geyer Albert (MCSZ, később Joint vezető) és Buk Miklós (az MCSZ volt főtitkára, számos teoretikus cionista munka szerzője) is részt vettek. Az egyik új haifai szállodában rendezett vacsorát másnap a szövetség tisztújítása követte, meghallgatták a központ és a három helyi csoport beszámolóját is. A konferenciát Jichak Ben-Cvi izraeli államelnök is (röviden) üdvözölte.

Az eseményekről egy kevésbé formális, a véleménykülönbségeket is megmutató jegyzőkönyv is fennmaradt, amelyet a „a szombat szentségére való tekintettel a következő napon" vettek fel. Jarden Benjamin Zeev (Jordán Viktor) országos elnök megnyitója után Kauders Benjámin tartott referátumot a Makkabea célkitűzéseiről. A referátum szerint a makkabeusok „cionista képzettségüknél és nevelésüknél fogva képesek a problémamegoldásra, alkalmasak arra, hogy a *jisuv* megoldatlan problémáit (ezek nemcsak magyar, hanem általános problémák is) megoldják". Viszont

> Ha ezeket a célkitűzéseket az egyes makkabeusok betartják, a Makkabeának mint szervezetnek tulajdonképpen nincsenek is átfogó, országos feladatai, és miután taglétszáma nem növekedhetik, s tagjai lassanként kiöregszenek és meghalnak, feladata nem egyéb, mint a meglevő három helyi csoport heti összejövetelei által a budapesti múltból fennmaradt cionista emlékek megőrzése és ápolása, illetőleg a baráti érzés és összetartás egyforma intenzitással való fenntartása.

Kauders beszámolójára kitört a vita. Noszin Mose kijelentette, hogy a „leghatározottabban" ellene van ennek az elképzelésnek. Fenichel Joszef a Makkabea feladatául az egymással sokszor vitatkozó magyar csoportok közti „rendteremtést" tűzte ki, felkérte Bisselischest, hogy érvényesítse befolyását a vezetése alatt működő Bne-Herzl körben. Zehavi Zvi szintén ellenezte Kauders elképzelését, hiszen a Makkabea feladata továbbra is a magyar anyanyelvű zsidóságnak „hamisítatlan cionista, illetőleg izraeli hazafias szellemben való irányítása". Patetikusan szögezte le, hogy a többi „törzs" (korabeli szóhasználatban: az egyes régiókból érkező *alijázók*) nincs „rászorulva a mi tanácsainkra, de a mi törzsünk lelkiismeretes vezetés híján tévelyeg". Grotto Mose közös szervezetet javasolt a Makkabea, a Bne-Herzl és a cserkészek részvételével. Bisselisches Mózes azt válaszolta, hogy a Bne-Herzl nem rivalizál, céljuk a „tiszta, herzli cionizmus" ápolása. Sisa Eliezer egyetértett a Kauders-programmal: ha a makkabeusok megtartják az ország törvényeit, „ezzel már a Makkabea célját is megva-

lósították". Kinori Bencion is hasonlóan foglalt állást: mindenki vigye be a Makkabea szellemét abba az egyesületbe, pártba, szakmai szervezetbe, ahol tevékenykedik. „Az egyes makkabeusok ilyen szellemben való irányítása a Makkabea országos szervezetnek igen szép célkitűzése volna." Buck Miklós kifejtette, hogy semmi szükség nincsen arra, hogy új célkitűzéseket keressenek, és hogy a szervezet alkalmazkodjon a megváltozott körülményekhez.

A vita végén Jarden országos elnök közölte, hogy („orvosai utasítására") lemond az elnökségről. Az elnökség ezt tudomásul vette, díszelnökké választotta, és elhatározta, hogy a Keren Kajemet Lejiszrael aranykönyvébe beírja a nevét. A három helyi csoportból álló bizottság Weisburg Haimot választotta országos elnöknek.

A Makkabea veteránjai országos gyűlésének eseményei jól tükrözik az idős szervezet és a fiatal Izrael viszonyát. A nagy múltú magyarországi cionista szervezet, amely – már hagyományainál fogva is – a cionista megújulást képviselte Magyarországon, nem igazán találta a helyét Izraelben, ráadásul – a két ország közti fagyos viszony miatt – Magyarországtól is teljesen el volt vágva. A minden „törzs" izraelivé válását és beolvadását szorgalmazó izraeli közhangulat szemben állt azzal a hagyományőrzéssel, amely – hiába volt cionista – erőteljesen helyi (magyar) jellegzetességeket viselt. Az izraeli történelemnek ebben az időszakában a magyarországi zsidó hagyományok (benne a magyar cionizmus) megőrzése, emlékeinek ápolása nem volt annyira fontos, mint az, hogy az *alijázók* legyenek úrrá az emlékeiken, és próbáljanak meg jó izraelivé válni. A vészkorszak emlékezete még nem vált semmilyen kánon részévé. A hagyományos magyarországi cionista nézet és az izraeli magyar szervezetek (természetes) érdekvédelmet sugalló szemlélete csapott össze Haifában 1954-ben.

A Marton Ernő Emlékház és a történelmi szimpózium 1964–1965

A legendás erdélyi cionista és lapszerkesztő, Marton Ernő a háború után *alijázott*, s Kfar-Glikson *kibuc* a második otthona lett. A Caesareától nem messze, 1939-ben magyarországi és romániai *olék* által alapított *kibuc* sokáig az erdélyi cionista mozgalom központjának számított. Marton Ernő tanítványai két hullámban, 1934-ben és 1935-ben is a *kibuc*ba érkeztek, majd mesterük halála után elhatározták, hogy a *kibuc* megörökíti emlékét. Hét hónappal a temetés után társadalmi bizottság alakult. 1961 márciusában ültek össze a magyar *jisuv* képviselői, s gyors egymásutánban további néhány ülést tartottak. 1961. április 28-án született meg a végleges hatá-

rozat a Marton-emlékház felépítéséről. „A széles nyilvánossággal Marton Ernő halálának első évfordulóján a tel-avivi újságírók székházában, a Bet Szokolovban rendezett *azkarán* dr. Michael Landau, a Mifal Hapaisz vezérigazgatója, a Marton-emlékbizottság elnöke közölte, hogy Kfar-Glikson-

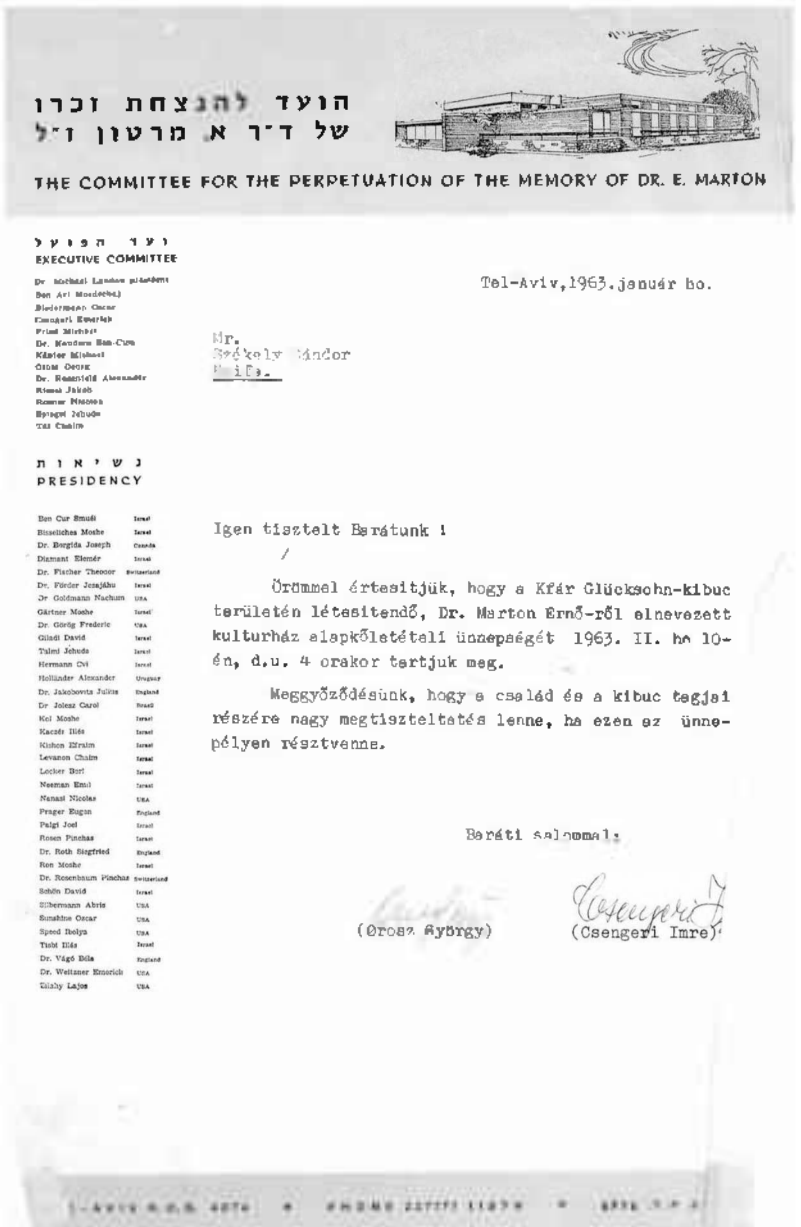

הועד להנצחת זכרו
של ד"ר א. מרטון ז"ל

THE COMMITTEE FOR THE PERPETUATION OF THE MEMORY OF DR. E. MARTON

ועד הפועל
EXECUTIVE COMMITTEE

Dr. Michael Landau president
Ben Ari Mordechaj
Biedermann Oscar
Csengeri Emerich
Friedl Michael
Dr. Kaufman Ben-Cur
Kántor Michael
Orosz George
Dr. Rosenfeld Alexander
Rosen Jakob
Rosner Nicolas
Spiegel Jehuda
Tal Chaim

נשיאות
PRESIDENCY

Ben Cur Smuél	Israel
Bisseliches Moshe	Israel
Dr. Borgida Joseph	Canada
Diamant Elemér	Israel
Dr. Fischer Theodor	Switzerland
Dr. Förder Jesajáhu	Israel
Dr Goldmann Nachum	USA
Gärtner Moshe	Israel
Dr. Görög Frederic	USA
Giladi David	Israel
Talmi Jehuda	Israel
Hermann Cvi	Israel
Holländer Alexander	Uruguay
Dr. Jakobovits Julius	England
Dr Jolesz Carol	Brazil
Kol Moshe	Israel
Kaczér Illés	Israel
Kishon Efraim	Israel
Levanon Chaim	Israel
Locker Berl	Israel
Neeman Emil	Israel
Nanasi Nicolas	USA
Prager Eugen	England
Palgi Joel	Israel
Rosen Pinchas	Israel
Dr. Roth Siegfried	England
Ron Moshe	Israel
Dr. Rosenbaum Pinchas	Switzerland
Schön David	Israel
Silbermann Abris	USA
Sunshine Oscar	USA
Speed Ibolya	USA
Tisbi Illés	Israel
Dr. Vágó Béla	England
Dr. Weitzner Emerich	USA
Zilahy Lajos	USA

Tel-Aviv, 1963. január ho.

Mr.
Székely Sándor
Haifa.

Igen tisztelt Barátunk !

Örömmel értesitjük, hogy a Kfár Glücksohn-kibuc területén létesitendő, Dr. Marton Ernő-ről elnevezett kulturház alapkőletételi ünnepségét 1963. II. ho 10-én, d.u. 4 orakor tartjuk meg.

Meggyőződésünk, hogy a család és a kibuc tagjai részére nagy megtiszteltetés lenne, ha ezen az ünnepélyen résztvenne.

Baráti salommal:

(Orosz György) (Csengeri Imre)

A Marton-emlékház alapkőletételére szóló meghívó Székely Sándor részére

ban kultúrház épül dr. Marton Ernő emlékére" – szólt az egykori híradás. A bizottság 1962. december 6-án fogadta el a végleges tervet. Az alapkőletétel Kfar-Gliksonban 1963. február 10-én volt, *tu bisvat*kor.

Az *Új Kelet* 1964. novemberében adta hírül, hogy december 29-én felavatják a Marton Ernő Emlékházat Kfar-Gliksonban. Erre az eseményre jött létre a Marton-emlékbizottság, első összejövetelét november 7-én tartotta a Marton-emlékház tanácstermében. Az emlékbizottság elnöke Michael Landau, vezetői Talmi Jehuda és Biedermann Oszkár. A kezdeményezésben részt vett az *Új Kelet* gárdája, a magyarországi *olé*k egyesülete, *kibuc*tagok Kfar-Gliksonból és máshonnan is.

Már ekkor szóba jött a magyarországi zsidóság történetének emlékkiállítása.

A tervek szerint a Marton-emlékházban nyitnák meg, majd az ország más városaiban is bemutatnák. A Marton-emlékbizottság elnökségét és a Magyar–Zsidó Történelmi Emlékbizottság tagjait Gertner Mose (Marton Ernő tanítványa, az Alone Jichak gyerekfalu gimnáziumának igazgatója) vezette körbe, és „felvázolta a Marton-emlékház tevékenységével összefüggő elképzeléseket". December folyamán a Marton-emlékbizottság és Kfar-Glikson *kibuc* titkársága közösen hirdette az *Új Kelet*ben „a magyar–zsidó törzs kimagasló alakja emlékének méltó megörökítése céljából emelt kultúrházat Kfar-Glikson *kibuc*ban".

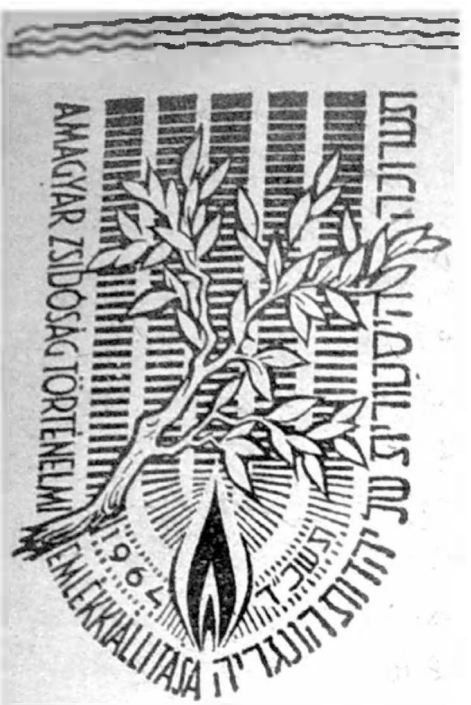

A magyar zsidóság tervezett történelmi emlékkiállításának emblémája

Az *Új Kelet*ben december 23-án jelent meg a hír a Marton Ernő Kultúrház felavatásáról. Az ötszáz főnyi közönség előtt Marton Ernő nővére leplezte le a ház falán a kék drapériával borított betűket: „Dr. E. Jechezkél Marton Ház". Marton Ernő özvegye átvágta a kultúrház bejáratát elzáró szalagot, a *mezuza* felszegezése után folytatódott az ünnepség. A Marton-emlékszoba vitrinében fontos relikviákat helyeztek el, például Marton igazolványát, amellyel a Cionista Világszövetség végrehajtó bizottsága tag-

jaként 1948. május 14-én részt vett Tel-Avivban az államalapítás ünnepi gyűlésén.

Az emlékház felavatását követő gyűlés elnökségének tagja volt Michael Landau, a Mifal Hapaisz vezérigazgatója, Mose Kol Kneszet-képviselő; a Szochnut elnökségi tagja és a Liberális Párt vezetőségének elnöke; Talmi Jehuda, Kfar-Glikson titkára, Ájzik Remba, a *Herut* című lap főszerkesztője, a tel-avivi újságíró-szövetség elnöke, Schön Dezső, az *Új Kelet* főszerkesztője és Rosenfeld Sándor, a Magyar Zsidók Világszövetsége egyik vezetője. Az emlékházba magyar–zsidó irodalmi és dokumentációs központot terveztek, könyvtárat és levéltárat, „törzsünk történetével" kapcsolatos irodalmi és tudományos könyvek otthonát. A Marton-emlékház klubtermét az erdélyi cionista cserkészszervezet, a Somer Izraelben élő veteránjai rendezték be, és ott helyezték el egykori dokumentumaikat. A kétszáz férőhelyes kultúrtermet a tervek szerint a szomszédos *kibuc*ok is használhatják, az emlékházban *ulpan*, színjátszó kör, társadalomtudományi vitaklub is működik majd.

Az eseményen jelen volt és beszédet mondott a Liberális Párt főtitkára, az El-Al vezérigazgató-helyettese, Mordechai Ben-Ari, Sunshine Oszkár, a Magyar Zsidók Világszövetsége amerikai szervezetének társelnöke. Nachum Goldmann és Roth Sigfried a Zsidó Világkongresszus európai irodájának üdvözletét küldte.

Az emlékház felavatását 1965. szeptemberében az ott megrendezett történelmi szimpózium követte. Az *Új Kelet*ben rendszeressé váltak a Magyar–Zsidó Történelmi Emlékbizottság közleményei. Dokumentumok (fényképek, okmányok, levelek) összegyűjtésére buzdítottak „a náci üldöztetés idejéből" egy majdani emlékkiállításhoz, történelmi archívum alapításához. Márciusban a történelmi korszakhatárt kitágították, a „Magyar Zsidóság Történelmi Emlékkiállítása" közleménye arra kérte fel az Erdélyből, a Felvidékről és az „anyaországból" *alijázó* és „bármely mozgalomhoz tartozó haverjainkat", hogy az 1920 és 1938 közötti időszakról bocsássanak a rendelkezésükre a mozgalom életével kapcsolatos (előadások, *haksará*k, táborozások) dokumentumokat, fényképeket.

A Marton-emlékház megnyitásához közvetve hozzátartozik a kulturális kapcsolatteremtést könnyítő magyar–izraeli kapcsolatok enyhülése. Júniusban aláírták a két ország új kereskedelmi szerződését, és a Budapesti Nemzetközi Vásáron először jelent meg a pesti zsidóság rokonszenvével övezett izraeli pavilon („kirakat"). Schön Dezső, az *Új Kelet* szerkesztője 1964 júniusában Budapesten járt, ahol – ügynöki megfigyelés mellett – végiglátogathatta a zsidó intézményeket, találkozhatott hitközségi vezetőkkel, és magántalálkozókra is sor kerülhetett.

A Marton Ernő emlékére rendezett történelmi szimpóziumot 1965. szeptember 14-én nyitották meg, az előadók, köztük Márton Lajos, Gonda László, Edelstein Jehuda, Frenkel Jenő, László Ernő és Gervai Sándor a magyar–zsidó történetírás problémáival foglalkoztak. Kaczér Illés író elnökölt, Talmi Jehuda köszöntötte az ország minden részéről összesereglett vendégeket. A Marton-emlékbizottság részéről Riesel Jaakov szólalt fel, Márton Lajos foglalta össze a vitát, és Kaczér Illés zárszavával fejeződött be a rendezvény.

Mi hangzott el a szimpóziumon? Kaczér Illés Marton Ernő emlékéhez „méltó módon" kívánta a történetírás problémáit megoldani. Márton Lajos áttekintette Marton életpályáját. Az angol–amerikai vegyes bizottság előtti fellépésének Ben-Gurion szerint „igen nagy jelentősége volt a függetlenség kivívása és főleg annak politikai vonatkozású biztosítása szempontjából". Márton Lajos megemlítette, hogy Marton Ernő élete végén tudományos folyóirat kiadását tervezte, amelynek háromnegyed része magyar–zsidó tudományos témákkal foglalkozott volna. Márton szerint ez az *Új Kelet* egykori főszerkesztőjének „szellemi végrendelete".

„Történelmi folyóiratra van szükség…"

— Beszámoló a Marton-házban rendezett történelmi szimpoziumról —

A Kfar Glückson-i Marton-házban rendezett szimpoziumról szerdai számunkban hírt adtunk, most pedig röviden összefoglaljuk az elhangzottakat.

Kaczér Illés, a magyar-zsidó irodalom doyenje, a Hitachdut Olé Hungária országos elnöke vezette a szimpoziumot, s bevezetőben személyes emlékeket elevenített fel dr. Marton Ernőről.

— Minél inkább távolodik az idő az öt évvel ezelőtt bekövetkezett halála napjától, — mondotta Kaczér Illés —, annál élőbb a számunkra Marton Ernő emléke. Az a célja a mai találkozásunknak, hogy hozzá méltó módon [illegible] szellemét, problémákat vessünk fel és keressük a megoldásokat.

A napirenden kívül két üdvözlő jellegű felszólalás hangzott el: Talmi Jehuda ([illegible] Pál), a vendéglátó Kfar Glückson titkára, köszöntötte az ország minden részéből érkezett résztvevőket, Riesel Jakab pedig a Marton-emlékbizottság nevében szólalt fel, s néhány érdekes történetet mondott el Marton Ernőről.

Dr. Márton Lajos áttekintette dr. Marton Ernő pályakezdésének korszakos problémáit, kiemelte a társadalomtörténeti vonatkozásokat s analitikusan fejtegette, hogyan lett az újságíróból és szerkesztőből politikus, majd [illegible]lékezett arról az időről, amikor budapesti „emigrációban" élt dr. Marton Ernő, s összebarátkozott Szimonidesz Lajossal a kiváló történésszel, akinek társaságában studiumokat végzett, valósággal leckéket vett tőle a történelmi kutatás módszertanának tárgyköréből. Ezen tanulmányokat

Az előadó értékelte dr. Marton Ernő szerepét a második világháború — számunkra a pusztulás korszaka — után, amikor megjelent az angol-amerikai vegyesbizottság előtt és síkraszállt az önálló zsidó államért.

— Egyszer Ben Gurionnal beszélgettem, s a név-hason-

középiskolai tanár olvasta fel magvas értekezését a magyarországi zsidóság kettészakadásáról.

Rámutatott azokra az okokra, amelyek következményeként egyedül csak Magyarországon került sor szervezett kettészakadásra, s gazdag apparátussal támasztotta

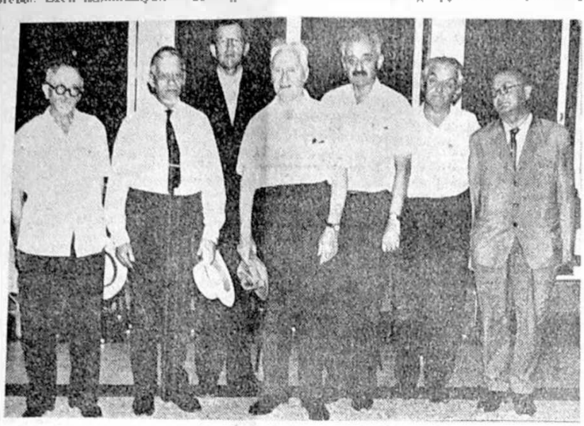

A szimpozium előadói (balról jobbra): Edelstein Jehuda, dr. Frenkel Jenő, dr. Gonda László, dr. Márton Lajos, László Ernő, Gervai Sándor

A történelmi szimpózium előadói: balról Edelstein Jehuda, Frenkel Jenő, Gonda László, Kaczér Illés, Márton Lajos, László Ernő, Gervai Sándor, *Új Kelet*, 1965. szeptember 17.

Gonda László történész az 1868-as magyar–zsidó kongresszusról fejtette ki, hogy nem oka, hanem „összegzője és beteljesítője volt" a század elején megkezdődött folyamatnak. Edelstein Jehuda élesen bírálta a magyar–zsidó asszimilációs törekvéseket, amelyek a Magyarországon kiadott történelmi munkák jellegében is megmutatkoznak. A „magyar–zsidó" fogalom helyett a „magyarországi zsidó" megjelölést javasolta. Olyan történelemszemléletet, amely a magyarországi zsidóság történetét a többi ország zsidóságával összefüggésben, „egyetemes szinten analizálja". Frenkel Jenő volt szegedi rabbi a vidéki zsidóság megsemmisítéséről beszélt, nem voltak vezetői, és a zsidó sajtó is a „problémátlanság" illúzióját táplálta. „Az előadó úgy húzta meg okfejtésének irányvonalait, hogy szintézist teremtett a zsidó közélet kettészakadása, az 1944-es tragédia szörnyű következményei és napjaink magyar–zsidó problémái között. Arra a következtetésre jutott, hogy törzsünk Izraelben élő maradékának itt kell helyreütnie az 1868 óta elkövetett hibákat."

Gervai Sándor elmondta, hogy az asszimiláció nem zsidó jelenség, és hogy „eleink" azért vonzódtak a magyar kultúrához és nem a jiddishez, mert az „fejlettebb, haladóbb nemzeti törekvéseket ötvöző kultúra volt, s ezért születhetett törzsünk fiaként Herzl, Nordau és a magyarországi cionizmus nagy alakjai. Ezért volt Magyarországon héber nyelvű tudományos sajtó és irodalom, amelyet a jiddis befolyású közösségekben – például Lengyelországban – tűzzel-vassal irtottak."

A Marton-emlék- vagy -kultúrház megnyitása és az azt követő szimpózium nemcsak Izrael, az izraeli integráció oldaláról közelítette meg a magyarországi zsidóság helyzetét, hanem a már megerősödött izraeli társadalmon belül kereste a magyar hátterű zsidóság helyét történetileg is. A kultúrház nemcsak a cionista múlt és (benne) Marton hagyatékát akarta őrizni, hanem keltetője akart lenni egy izraeli magyar–zsidó öntudatnak, ahol a cionista opció a zsidó azonosságtudat új fokát jelenti, a magyar kultúra pedig olyan összefüggésekben is megjelenik, amelyek az izraeli magyar anyanyelvű zsidókat (éppen a magyar kultúra által) a nyugati, felvilágosult, szekularizált kultúrához köti. Az európai kultúrában gyökeret verő magyar–zsidó kultúra kihangsúlyozása nem Magyarországnak szólt, hanem üzenet volt a közel-keleti zsidó államnak: az Izraelben élő magyar anyanyelvű zsidóság nem pusztán a vészkorszak túlélőinek maradéka, hanem annak a nyugati kulturális értéknek az egyik biztosítéka, amely éppen Izrael túlélését biztosítja a harmadik világban.

A Marton-emlékház magasröptű tervei, ambíciói sajnálatosan korán elhamvadtak, ám – ahogyan azt látni fogjuk – majd húsz évvel később mások valósították meg az ekkor megálmodott kiállítást. De ma sem tudjuk, mi lett a sorsa, hová került az akkor összegyűjtött gazdag anyag.

Az 1984-es magyar kiállítás a Diaszpóra Múzeumban és előzményei

1984 nyarán világszenzáció helyszíne volt a tel-avivi Diaszpóra Múzeum (Bet Hatfucot): megnyílt a magyar–zsidó történeti kiállítás. Nem lehet tudni, hogy kinek és mikor jutott eszébe a kiállítás megrendezése, de az *Új Kelet*ben 1981 tavaszán kezdtek megjelenni az erről szóló cikkek. A Magyar Zsidók Világszövetsége éves konferenciáján (1981. március) a jeruzsálemi világkongresszus előkészítése mellett a Diaszpóra Múzeumban tervezett kiállításról is szó volt: „célja bemutatni a magyar zsidóság történetét, vívmányait az évszázad folyamán". A magyar–izraeli viszony – bár az enyhülés már megkezdődött – nem volt sérülésmentes. Salgó László budapesti főrabbi egy interjúban (*Jüdische Rundschau*) Izraelt az 1967-es háború agresszorának nevezte.

A magyarországi zsidóság kezdett kivergődni önmaga (illetve a magyar állam által rárakott) béklyóiból. Képviselői részt vettek a Zsidó Világkongresszus (ZSVK) Európai Tagozatának ülésein, 1981-től tagja lett a ZSVK kormányzó testületének is. Az európai tagozat vezetősége 1982 novemberében látogatást tett Budapesten. Az amerikai tagozathoz való kapcsolódások is aktívak maradtak.

A múzeum labdája „elgurult", és Bécsben, 1981 májusában a Magyar Zsidók Világszövetsége bécsi tagozatának meghívására több száz főnyi közönség gyűlt össze, amely meghallgatta az *Új Kelet* munkatársainak az izraeli kül- és belpolitikáról szóló tájékoztatóját és a lap munkatársainak „beszámolóját azokról a nemzetközi síkon folyó kezdeményezésekről, amelyeknek célja megörökíteni a Bét Hátfucotban a magyar nyelvterületről elszármazott zsidók szellemi hagyatékát". A rendezvényen a bécsi főrabbi, Akiva Eisenberg és Izrael bécsi nagykövete, Jissachar Ben-Jaakov is jelen volt. Az *Új Kelet*et Jeshurun Elijahu (Szabó Ödön) és a lap akkori főszerkesztője, Rappaport Ottó (egykori) erdélyi színházi ember képviselte, a bécsi zsidók nevében pedig Moskovics Simon, a Winter Bankház elnöke szólalt fel. Vezéregyéniségként tűnt fel Zeev Bentsur, a Magyar Zsidók Világszövetsége bécsi tagozatának főtitkára. Decemberben valósult meg az őszre tervezett magyar–zsidó konferencia.

A Diaszpóra Múzeum kiállítása immár nem izraeli, hanem egyetemes magyar–zsidó program lett. A világban szétszóródott magyar hátterű zsidóság a magyar–zsidó múlt bemutatását (az ókortól napjainkig) tűzte ki célul a központnak elismert Izraelben. A kiállítás megszervezésére megalakult a nemzetközi magyar–zsidó közéleti bizottság. A Magyarország határain kívül élők érzéseit fejezte ki Rössel Mordechai újságíró az *Új Kelet* hasábjain 1981 júliusában:

A magyar zsidóság, amely egészséges ösztönével érzi ennek a feladatnak történelmi fontosságát, állandó hiányérzetek között él az utóbbi években. Kimarad minden olyan akcióból, amelynek hivatása népünk egyes törzsei értékeinek átmentése a holnapba. A legfontosabbak egyike – például – a Bet Hatfucot, a Szórványok Háza, amely feladatául tűzte ki megörökíteni mindazt, amit a zsidó nép alkotott szétszóratása évezredei alatt. Éveken keresztül épült ez a grandiózus épület, de a magyar zsidóság intézményei megmagyarázhatatlan érdektelenséget tanúsítottak a szemük előtt épülő művel és annak feladataival szemben. Csak amikor megnyílt a Bet Hatfucot a nagyközönség számára, jajdultak fel: igazságtalanság, hogy a magyar zsidóság nagyítóval sem fedezhető fel ebben a házban. Arról persze megfeledkezünk, hogy a mulasztásért elsősorban önmagunk vagyunk felelősek. Röviddel ezelőtt megalakult egy nemzetközi magyar–zsidó közéleti bizottság, amely feladatául tűzte ki – többek között – a Bet Hatfucotban bennünket ért sérelem orvoslását. Reprezentatív jellegű kiállítás készül benne, amely be fogja mutatni a magyar–zsidó géniusz alkotásait.

Mások is megmozdultak. Az amerikai Bne-Cion szervezet is (egymillió dollárt adományozott a Diaszpóra Múzeum egyik auditóriumának felépítésére), kincstárnoka és központi alelnöke (a kassai származású Hermann Quitmann) nagyobb összeg összegyűjtését is vállalta a kiállításhoz.

A közéleti bizottság izraeli őszi plenáris ülésén tervezték a bécsi eseményt. Rappaport Ottó a „magyar–zsidó tömegek" sikeres mozgósításáról beszélt, már szó nem volt az asszimilánsok elleni küzdelemről vagy az izraeli (magyar) integráció elősegítéséről.

[A] Bét Hátfucot akció széles körű visszhangot keltett az egész magyar *jisuv*ban, és eddig nem tapasztalt módon mozgósította a magyar–zsidó tömegeket, világosan bizonyítva, hogy hatalmas fel nem használt potenciált képviselnek, amely ha világos és komoly feladatok állnak előtte, rendkívüli teljesítményre képes. Hasonló szellemben reagálnak az európai magyar–zsidó közösségek is a bizottság felhívására.

Bejelentették, hogy a bécsiek tízezer dollárt utaltak át a bizottságnak, és Bécsben nagy ünnepség keretében a főtemplomban *azkarát* tartanak majd az elpusztult hatszázezer magyar zsidó emlékére, a rendezvényre utazó küldöttségben Kishont Ferenc is részt vesz majd.

Az *Új Kelet* nagy keretes hirdetésben tette közzé, hogy a magyar nyelvterület zsidósága szellemi hagyatékának megörökítésére alakult Bécsi Közéleti Bizottság Bécsben találkozót szervez december 11. és 13. között. Egyedülálló rendezvény ígérkezett, a magyarországi zsidó személyiségek

(Scheiber Sándor, Benoschofsky Ilona, Héber Imre) is megjelentek, ez mindenképpen a Kádár-rendszer politikai puhulásának jele volt. Moldova György neves író, Keresztury Dezső irodalomtörténész is részt vett a rendezvényen. Rajtuk kívül nemcsak az Egyesült Államokból, hanem Európa számos városából érkeztek magyar–zsidó személyiségek: Antwerpenből, Stockholmból, Londonból, Párizsból, Frankfurtból. Bécs természetes színhely volt, nemcsak a nagyon aktív Zeev Bentsur miatt, hanem azért is, mert az osztrák főváros kelet és nyugat metszéspontja, közlekedési szempontból pedig minden európai küldött által könnyen elérhető. A magyar nyelvterületről származó zsidóság első európai találkozóján protokolláris és diplomáciai események (bécsi főrabbi, izraeli nagykövet részvétele) után már szombat este (december 12.) előadást tartott Benoschofsky Ilona a budapesti Zsidó Múzeumról. Vasárnap kezdődött meg a tényleges munka, Benoschofsky beszélt arról, hogy Scheiber Sándor professzorral közösen kidolgozták a kiállítás koncepcióját. A bejelentés óriási jelentőségű volt, hiszen a rendkívüli módon kontrollált magyarországi zsidóság (többek között Benoschofsky Ilona ügynökként jelentett hosszú éveken át Scheiber Sándorról is) vezetői világossá tették, hogy a hivatalos Magyarország engedélyezte, hogy részt vegyenek a kiállítás megszervezésében. Benoschofksy ezután „megismételte, hogy a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) és az illetékes magyar hatóságok mindenben támogatni fogják a készülő kiállítást, és rendelkezésére bocsátanak minden szükséges anyagot".

Benedek István Gábor *Vili a Dob utcából* című könyve (Budapest, 1998) Zeev Bentsur (Vili) életét dolgozza fel. Részletesen ír a Diaszpóra Múzeumba tervezett kiállítás előkészületeiről, amelyekben Vili valóban meghatározó figura volt. Az eseményen részt vett a bécsi követség egyik titkára, illetve Gosztonyi János, a Magyarok Világszövetsége főtitkára is. Bár – a könyv szerint – Puja Frigyes akkori külügyminiszter megrótta ezért később Gosztonyit, annyi bizonyos, hogy minden a magyar szervek tudtával és beleegyezésével történt.

A kiállítás óriási diplomáciai és kulturális esemény volt, nemcsak az izraeli magyar *jisuv*, hanem a két ország közti kapcsolat alakulása szempontjából is. A magyar sajtó (a hivatalos zsidó *Új Élet* kivételével) nem számolt be az eseményről, bár nemcsak a budapesti Zsidó Múzeum gyűjteményét használták fel a kiállításhoz, hanem hivatalos zsidó delegáció utazott Magyarországról Izraelbe, és a kétnyelvű kiállítási katalógusban (héber, angol) az egyik cikket Scheiber Sándor professzor írta.

Aharon Doron – szolgálaton kívüli tábornok –, a Diaszpóra Múzeum ügyvezető igazgatója az *Új Kelet*ben már 1984 júliusában név szerint felsorolta a magyar delegáció tagjait. Elmondta, hogy a közéleti bizottság és

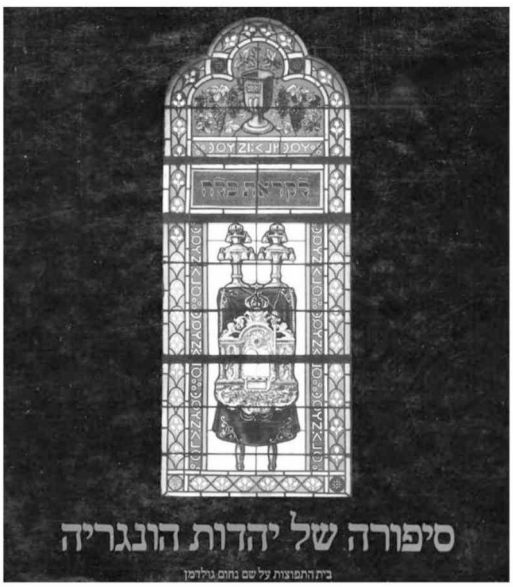

A Diaszpóra Múzeumban rendezett kiállítás katalógusa

a Magyarok Világszövetsége teremtette meg a kiállítás anyagi feltételeit. Ezt később David Giladi pontosította: a Magyar Zsidók Világszövetsége New York-i tagozata a költségek felét „hozta", az egész projekt ötvenezer dollárba került. Egy, az *Új Kelet*ben szeptemberben megjelent félmondatból pedig megtudhatta az újságolvasó közönség, hogy a Diaszpóra Múzeum igazgatója Budapesten járt.

Az *Új Élet* meglepő (és egyszeri) részletességgel számolt be szeptemberben az eseményekről. A hivatalos kommünikék stílusában megírt szöveg – sajátos módon – nem nagyon különbözött az *Új Kelet* hasonló stílusától. Az Izraelbe utazó magyar delegáció tagja volt Scheiber Sándor professzor, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, Bakos Lajos, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete és a Budapesti Izraelita Hitközség alelnöke, Seifert Gézáné főtitkár, Benoschofsky Ilona, a Zsidó Múzeum igazgatója és Dávid Katalin művészettörténész, az egyházi gyűjtemények szakfelügyelője. Érdemes elidőzni kissé a programjukon.

A csoport augusztus 2-án utazott Izraelbe. Először a Jad Vasembe látogattak el, ahol a magyar holokausztáldozatok tiszteletére Mose Stern főkántor zsoltárt mondott, majd Scheiber Sándor a *kadis*t recitálta. Felkeresték a Herzl-hegyet, Herzl és Nachum Goldmann sírját, majd végigvezették őket a magyar–zsidó könyvkiállításon.

Joszef Burg miniszter fogadta a küldöttséget, majd a Jeruzsálemi Héber Egyetemen díszebéden vettek részt.

Jelen volt az egyetem elnöke, E. E. Urbach professzor, az Izraeli Tudományos Akadémia elnöke és az egyetem világhírű professzorai. B. Ben-Asher professzor, az Institute of Jewish Studies dékánja köszöntötte a vendégeket, és Scheiber Sándornak átnyújtotta az egyetem tiszteletbeli professzori oklevelét. Ezra Fleischer professzor szárnyaló beszédben méltatta barátja tudományos érdemeit. Scheiber Sándor héber nyelven mondott mindezért köszönetet.

Még aznap este a Moria Hotelban a közéleti bizottság adott vacsorát, Rappaport Ottó, Joszi Weiss és Csengeri Imre mondott beszédet, magyar részről Seifert Gézáné, Bakos Lajos és Scheiber Sándor válaszolt a kérdésekre. Augusztus 4-én a Külügyminisztérium kulturális ügyeinek igazgatója, David Rivlin fogadta a delegációt és adott ebédet a King David Hotelben. Este a Plaza Hotelban a Vallásügyi Minisztérium rendezett vacsorát, Avraham Burg miniszter üdvözlőbeszéde köszöntötte a vendégeket, Scheiber Sándor megkapta a közéleti bizottság kitüntetését, és előadást tartott a Rabbiképző Intézetben folyó munkáról.

Másnap a Bar-Ilan Egyetem fogadta a küldöttséget. „E. Rackman professzor, az egyetem elnöke köszöntötte a vendégeket, majd Menahem Cvi Kaddari professzor, az egyetem volt rektora méltatta egykori mesterét, Scheiber professzort." A program a Diaszpóra Múzeumban folytatódott, Aharon Doron igazgató vezetésével megtekintették az állandó kiállítást. Délután a Zsidó Világkongresszus izraeli tagozata fogadta őket.

Este [augusztus 5.] került sor, hatalmas tömeg részvételével, a magyar kiállítás megnyitására. Slomo Lahat, Tel-Aviv és Jaffa polgármestere beszédében kiemelte, hogy ekkora hallgatóság még nem volt kiállítás megnyitásán. Slomo Zalman Abramov, a World Jewish Congress [Zsidó Világkongresszus] izraeli tagozatának elnöke szólt, majd Scheiber Sándor héber nyelven megnyitotta a kiállítást. Ez valóban bemutatja szemléltető képeken a zsidók útját Pannóniától napjainkig. Pompás katalógus jelent meg erről ilyen címmel: *The Story of the Jews in Hungary*.

Az *Új Kelet* részletesen beszámolt az eseményekről. Budapesten az *Új Élet* szándékosan kisebbítette az izraeli résztvevők szerepét, kizárólag a magyar delegációval kapcsolatos hírekre szorítkozott. Nem esett szó a megnyitó ünnepi szónokáról, Jichak Arciról, a Diaszpóra Múzeum titkárságának elnökéről, Slomo Zalman Abramov beszédéről (mindketten a magyar zsidóság történelmi szerepéről szóltak). Arje Dulcin, a Szochnut izraeli VB elnöke a cionizmus története és a magyar–zsidók kapcsolatáról beszélt.

Az izraeli héber nyelvű sajtó is beszámolt a kiállítás megnyitásáról. A *Maariv* augusztus 5-i száma közölte az egyik kiállított karikatúrát: a nyilas párt plakátját a „kizsákmányoló zsidókról". Augusztus 10-én „a legjobban dokumentált zsidó közösségről" írt a lapban David Giladi. A kiállítás alkalmából Scheiber professzor munkásságát méltatta: egyedülálló sorozatban adja közre a magyarországi zsidóság történetének fellelhető írott dokumentumait, a Magyar–Zsidó Oklevéltár köteteit.

Számtalan további protokollrendezvény mellett a magyar delegáció viszszalátogatott a Diaszpóra Múzeumba. Augusztus 7-én tudományos ülést

tartottak a magyarországi zsidóság két háború közti történetéről, Asher Cohen, A. Yaari, Rafael Vago, B. Weilker és Randolph L. Braham tartott előadást. 8-án búcsúvacsorán vettek részt, és ismét szimpózium volt „a magyar zsidók történetéről az ókortól a modern időkig". Scheiber Sándor a zsidók jelenlétéről beszélt Pannóniában, Jakov Katz professzor a magyar és a lengyel *jesiva* típus különbségeit elemezte. Az ülésen Rackman professzor elnökölt. A delegáció augusztus 10-én visszautazott Budapestre.

A magyar–izraeli kapcsolatok fejlődésnek indultak, Naftali Krausz, a *Maariv* tudósítója részt vett a budapesti Zsidó Múzeum új állandó kiállításának megnyitóján, és még ugyanebben az évben izraeli történészek, Nathaniel Katzburg, Asher Cohen, Jichak Arad és Jehuda Don részvételével konferenciát rendeztek Budapesten *A magyar zsidóság a XX. században* címmel.

A magyar zsidóság történetét bemutató kiállítás jelzi, hogy az izraeli magyar anyanyelvű zsidóság – az egyre erősödő izraeli multikulturális közegben – helyet követelt magának, és rossz emlékeit félretéve büszke akart lenni saját múltjára. Pótolva ezzel azt, hogy a Diaszpóra Múzeum állandó kiállítása az egyetemes zsidó történelmet és a zsidó kultúra és szellemi élet sikereit a magyarországi zsidóság történelmi és kulturális hagyatéka nélkül mutatja be. A magyarországi és az Izraelen kívül élő magyar hátterű zsidóságot felrázta az a lehetőség, hogy a multietnikus Zsidó Otthonban mutathatja meg saját értékeit, történelmi hagyományait. A nemzetközi vállalkozásban pedig a hivatalos magyar zsidóság is részt vett, ami egyik jele volt annak, hogy a késői Kádár-korszakban Magyarország óvatosan és lassan, de kapcsolatot akart építeni Izraellel.

Kónya Judit

Izraeli közgyűjtemények magyar vonatkozású emlékanyaga

A Központi Cionista Levéltár

A Cionista Levéltár 1919-ben nyílt meg Berlinben, majd Hitler hatalomra jutása után (1933) Jeruzsálembe költözött, a Szochnut székházába. 1988-tól új épületben működik.

A Cionista Világszövetség égisze alatt működő levéltárat Herzl Tivadar és Nordau Max – mindketten Budapesten születtek – alapította, a jeruzsálemi levéltár 1934-ben Herzl dolgozószobájának bemutatásával nyílt meg.

A Cionista Levéltár gyűjteményének magja, a Herzl-hagyaték néhány évvel később érkezett meg Bécsből. Herzl teljes hagyatékának, levelezésének és kéziratainak rendezése volt a levéltár legfontosabb feladata, a teljes

Herzl dolgozószobája Bécsben

hagyaték feldolgozása több évtizedig tartott. Nordau hagyatékát is a levéltár őrzi az 1897-ben Bázelban megrendezett első cionista kongresszus küldöttjeinek anyagával együtt. Magyarországot hét küldött képviselte a kongresszuson. Nordau mellett többek között Rónai János Balázsfalváról, vele kapcsolatban is találunk dokumentumokat a levéltárban. Komoly Ottó apja, Kohn Dávid szintén részt vett a kongresszuson.

A Cionista Levéltár célja a kezdetektől a cionizmus történeti dokumentumainak megőrzése és a mozgalom kiemelkedő tagjai hagyatékának gondozása. A levéltár jeruzsálemi korszakától kezdve az erec-izraeli zsidóság történetét is dokumentálta, valamint az épülő ország írásos forrásait, az ereci lakosság igazgatási szervének anyagát is gyűjtötte. A Szochnut és Erec-Izrael önvédelmi szerve, a Hagana (kisebb részben az Ecel és a Lehi) anyaga is a gyűjtemény része.

A hivatalos izraeli „beolvasztó" politikának megfelelően a magyarországi cionista mozgalom nem kapott a jelentőségéhez méltó saját gyűjteményt. A Jánosházán született Miron Eszter történész 1978-tól kezdett a levéltárban dolgozni, és rendezte a magyarországi cionistákra vonatkozó anyagokat. Arra törekedett, hogy a magyarországi cionisták Magyarországon található irodalmi hagyatéka a jeruzsálemi Cionista Levéltárba kerüljön. Richtmann Mózes rabbi hagyatékát a levéltárban őrzik, Herskovits Fábián rabbi hagyatéka a Haifai Egyetemre került (The Strochlitz Institute for Holocaust Research).

Az Izrael Állam alapítása után (1948. május 14.) keletkezett levéltári anyagokat az Országos Levéltár őrzi. A magyar anyanyelvű államférfiaknak, Lőrinc Slomónak és Deutsch Adolfnak, az Agudat Jiszrael két parlamenti képviselőjének, illetve David Zvi Pinkasznak, a Függetlenségi nyilatkozat (1948) aláírójának és közlekedési miniszternek a hagyatékát is.

Jad Vasem

A *soa* áldozatainak emlékére létesített múzeum ötlete már a *soa* éveiben szóba került: az Erec-Izraelben élő Mordechai Shenhavi javasolta, hogy az elpusztított zsidó áldozatok nevét emlékhely őrizze meg. A javaslatot 1945-ben a londoni cionista kongresszuson megvitatták, és nyolc év múlva, 1953-ban a Kneszetben megszületett a törvény a „mártírok és hősök" jeruzsálemi emlékhelyéről. A Jad Vasem nevet is Shenhavi javasolta: „helyet adok házamban és falaimon belül és olyan nevet [...], amely nem hal ki soha" (Izajás, 56:5).

A Jad Vasem emlékhelyet és múzeumot 1957-ben nyitották meg a jeruzsálemi Herzl-hegy nyugati oldalán. A keleti oldalon a katonai temető-

Dan Reisinger óriás méretű tipográfiai emlékműve a Jad Vasemban az Emlékezés Csarnoka falán, 1978

ben található Herzl sírja, amelynek közelében a cionista vezetők és Izrael államfői nyugszanak. Herzl sírja és a közeli Jad Vasem Izrael Állam két legfontosabb emlékhelye.

A Jad Vasem Levéltára

Az 1953-as törvény értelmében a Jad Vasem Levéltárának a feladata, hogy összegyűjtse, feldolgozza és a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegye a *soa* történeti dokumentumait. A levéltár hivatalosan 1946 óta működik, első vezetője, Friedländer Sára Budapesten született, ahol bölcsészdoktori fokozatot szerzett, a Kasztner-vonattal menekült meg, a függetlenségi háborúban a jeruzsálemi harcokban esett el.

A Jad Vasem Levéltárának gyűjtőköre az 1930-as évektől a *soa* túlélőinek menedéket adó hontalantáborok bezárásáig terjed. A levéltárban az eredeti anyagok archiválása mellett gyűjtik és feldolgozzák az európai levéltárakból, így Magyarországról is, a másolatban átvett anyagokat. A magyarországi, másolatban őrzött anyag legnagyobb része az 1938–1945 között keletkezett, a zsidóüldözéssel kapcsolatos közigazgatási dokumentumegyüttes. A levéltár magyarországi kutatócsoportja Karsai László és Molnár Judit vezetésével több mint huszonöt éve gyűjti és mikrofilmezi a Jad Vasem Levéltára számára a magyarországi levéltárakban található, a gyűjtőkörhöz tartozó anyagokat. Ugyanezt a munkát egy erdélyi kutatócsoport

több mint húsz éve végzi Gyémánt László vezetésével. A másik gyűjtőkör a magyarországi zsidó hitközségek dokumentumai. A legtöbb anyag a neológ Pesti Izraelita Hitközségre és a szegedi hitközségre vonatkozik.

A kutatócsoportok és a levéltár közös munkájának eredményeként a Magyarországon egyáltalán nem vagy nehezen elérhető anyagot a Jad Vasem Levéltára teszi hozzáférhetővé a kutatók számára, eredetiben és másolatban. A levéltár a magyarországi *soa* írásos dokumentumainak legjelentősebb kutatóhelye.

A levéltár eredeti magyarországi anyagokat is őriz, a zsidóüldözés idején, illetve a háború után keletkezett dokumentumokat. Többek között a munkaszolgálatos századok eltűnt, illetve elpusztított áldozatainak személyi adatait tartalmazó kartotékokat, ezeket a Honvédelmi Minisztériumban gyűjtötték össze a háború után. Komoly Ottónak, a Magyar Cionista Szövetség vezetőjének hagyatéka és 1934-től haláláig vezetett naplója is a levéltárba került. A naplóban beszámol a magánéletéről, a Magyarországra menekült zsidókat támogató Budapesti Segélyező és Mentőbizottság munkájáról, és az 1944-ben Budapesten a magyarországi vöröskereszt elnökeként Kasztner Rezsővel közösen végzett tevékenységéről is.

A Jad Vasem Levéltára a Joint, illetve a Szochnut magyarországi működéséről is őriz anyagokat, például a két szervezet égisze alatt létrehozott Deportáltakat Gondozó Bizottság (Degob) tevékenysége során készült, közvetlenül a háború után felvett eredeti jegyzőkönyveket. A gyűjteményben több mint háromezer-ötszáz, a deportálásból hazatért túlélő Budapesten felvett tanúságát olvashatjuk. A bécsi Tuvia Friedmannak a náci háborús bűnösök pereihez túlélőktől gyűjtött anyagában számos magyarországi túlélő vallomása maradt meg. A magyarországi magántörténelem (oral history) forrásanyagához tartoznak a Vajda Júlia által gyűjtött magyarországi túlélők audiovizuális visszaemlékezései a *soá*ról.

A *soa* idején Magyarországon működő cionista vezetők közül Kasztner Rezső, Joel Brand és felesége, Hansi Brand hagyatékát, valamint a Kasztner-per dokumentumait őrzi a levéltár.

A Jad Vasem Művészeti Múzeuma

A múzeum a világ legnagyobb, a *soa* idején vagy a trauma hatására keletkezett képzőművészeti alkotások gyűjteménye. Csaknem kétszáz magyar anyanyelvű alkotó műveit tartja nyilván, az izraeli művészek alkotásai mellett olyan művészek munkáit is, akik túlélőként Magyarországon vagy a világban másutt telepedtek le. A 20. század magyar anyanyelvű zsidó alkotói közül számos nemzetközi rangú képzőművész munkáját őrzi a múzeum.

Az állandó kiállításon három magyar anyanyelvű művész munkáit állították ki: Gedő Ilka és Róbert Miklós (Rosenberg) rajzait és Wilhelm-Hoffmann Lujza vízfestményét.

Gedő Ilka két ceruzarajza a budapesti gettóból 1944-ből való. A *Lány portréja* és a *Fiú portréja* Gedő gettórajzsorozatának két darabja. Gedő Ilka magántanítványként, majd Örkényi Strasser művészeti iskolájának növendékeként tanult. 1944-ben csillagos házba, majd a pesti gettóba került, a gettóban készített rajzsorozata első mestermunkája, az átélt terror lenyomata.

Róbert Miklós Ungváron született, művészeti tanulmányait Budapesten végezte. Képeit az antiszemita kurzus eltávolíttatta a kiállítótermekből. 1944-ben munkaszolgálatos társaival együtt a Mosonyi utcai toloncházban tartották fogva. A *Rosenberg Miklós vázlatai a Mosonyi uccai Toloncházban 1944 IV. 15–18-ig* című vázlatfüzetét a Művészeti Múzeumban őrzik. A füzetben vázlatok és néhány színes rajz is található a fogva tartott társairól: a képeken ülő vagy fekvő helyzetben pihenő, alvó és olvasó férfiak.

A sorozat egy darabja az állandó kiállításon látható. Róbert Miklós az óbudai téglagyárból a vöröskereszt segítségével szökött meg, és a svájci követség munkatársaként vett részt a zsidók mentésében.

Wilhelm Lujza Szombathelyen született, 1944-ben Budapesten hamis papírokkal bujkált. A háború után Bécsbe, majd Párizsba ment, onnan

Róbert Miklós, *Szundikálás a budapesti toloncházban*, 1944

alijázott, és haláláig Izraelben élt. A Művészeti Múzeum állandó kiállításán *Budapest 1944* című vízfestményét állították ki, a haláltusával vívódó fuldokló a nyilasok Dunába lőtt áldozatait idézi.

Gedő Ilka és Róbert Miklós a gettóban és a toloncházban fogva tartott sorstársaik portréit rajzolták meg. A háború után Gedő Ilka Budapesten élt, Róbert Miklós 1945 márciusában hazatért Ungvárra, ahonnan 1956-ig nem látogathatott Magyarországra, az októberi felkelés után Bécsbe emigrált.

Wittmann Zsigmond önarcképe, 1930-as évek

Budapesten élte túl a háborút a Nagyszentmiklóson született Herman Lipót festő, grafikusművész, műkritikus. *Ezékiel víziója* című triptichonja (1949) egy budapesti zsinagógába, megrendelésre készült, és a művész adományaként került a Művészeti Múzeumba.

A 20. századi festészet, illetve szobrászat két nemzetközi rangú művelőjének egy-egy művét őrzik a múzeum gyűjteményében: a húszas évektől Franciaországban élő szobrász és teoretikus Beöthy István (Etienne Beothy) faszobra (1952) és az Európai Iskola művészcsoport alapító tagja, a magyar avantgárd legnagyobb mestere, Bálint Endre *Bergen Belsen* című nyomtatványa (1946) gazdagítja a gyűjteményt.

Számos magyar anyanyelvű holokausztáldozat alkotását őrzi a Művészeti Múzeum. A 20. századi festészet jelentős alkotói közül a kiváló tehetségű Farkas István és Ámos Imre, a Bihar megyei tájképfestő Barát Móric, a francia emigrációban élő és Franciaországból deportált Mészöly Munkás Béla, a német-, majd franciaországi ellenállásban aktív Wittmann Zsigmond, a tájképfestő Bálint Rezső, a nagybányai festőcsoport tagja, Jándi Dávid és Vadász Endre művei találhatók a gyűjteményben.

Vadász Endre a modern magyar rézkarc művésze volt, festőművész, grafikus, már tizenhét évesen karikatúraalbumot rajzolt. A karikatúra gyak-

Kassowitz felesége és fia leveleit olvassa, 1943

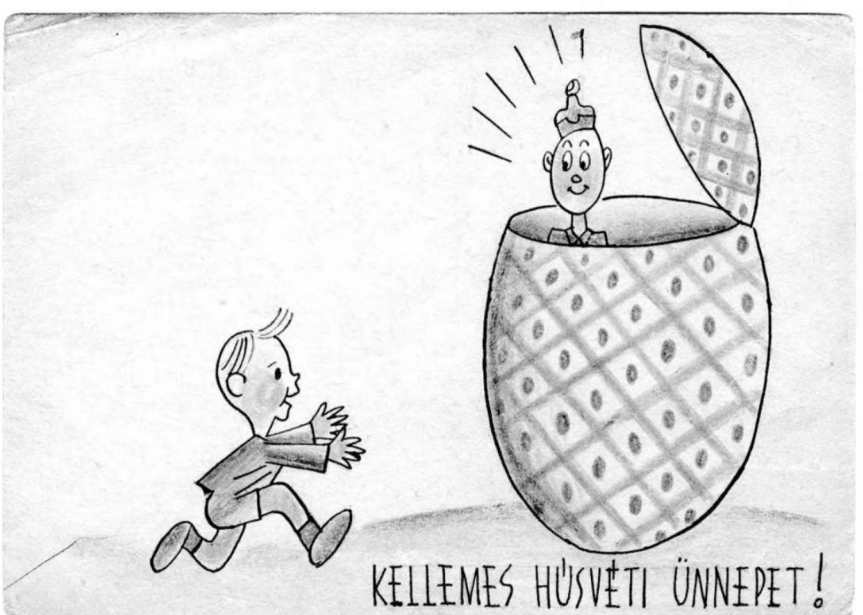

Kassowitz, *Kellemes húsvéti ünnepet*, 1944

ran a könnyű pénzkeresetet jelentette a művészek számára, Herman Lipót is karikaturistaként kezdte a pályát, a Mintarajziskola diákjaként rajzolt többek között a *Borsszem Jankó* című élclap számára. Vadász Endre a munkaszolgálatban is karikatúrákat készített, ez segítette elviselhetővé tenni a megalázó körülményeket, az értelmetlen robotot.

Kassowitz Félix (Kasso) grafikus munkaszolgálat idején készült karikatúráit is őrzi a Művészeti Múzeum. Kassowitz 1930 és 1932 között karikaturistaként működött Párizsban. Visszatért Magyarországra, illusztrátorként dolgozott, és az elsők közt készített animációs reklámfilmeket. 1943-ban őt is behívták munkaszolgálatra.

Társai kérték, hogy a tábori levelezőlap hátoldalára életképeket rajzoljon. A lapok rendben haza is érkeztek a tábori cenzúra pecsétjével. A képek visszatérő témája az otthoni és a tábori élet, a viszontlátás az otthoniakkal álom vagy április elsejei tréfa formájában, a húsvéti ajándék tojásból kibújó munkaszolgálatos.

A lapokon megjelenik az otthon, a család idealizált képe. Kassowitzot 1944-ben Mauthausenbe deportálták, ott is rajzolt. Vadász a gödöllői munkaszolgálatos táborban öngyilkos lett. Kassowitz a háború után Budapesten élt, és Kasso néven az egyik legtöbbet foglalkoztatott karikaturistaként dolgozott.

Zehava Kor

„Akik könnyek között vetnek – örömmel aratnak majd" (Zsoltárok, 126.5)

Üdvözöljük Nir-Galimban, a Vallomások Házában. Mi az a Nir, kérdezitek? Mit jelent a szó? Nir szántott mezőt jelent, a vetés előtt. És milyen hullámokról van szó? Természetesen a Földközi-tenger hullámairól. Nem véletlen, hogy ezt a nevet választották az 1949 telén, az év végén alapított településnek. Az alapítók vállalták a nehéz munkát, elejétől, a szántástól kezdve, hogy megteremtsék a saját világukat. És a kemény munkának édes gyümölcse lett.

Fiatalok és gyönyörűek, de árvák és gyászolók voltak. A bennük megszólaló kérdésre, elesni vagy fölkelni, magában mindenki a fölkelni mellett döntött. Fölemelkedni. Megerősödni. Nevetni. És csoportokba gyűltek. *Zsidók zsidókat mentenek.* A mezőgazdasági munkára előkészítő sátortáborok résztvevői jóbarátokká, testvérekké, családokká lettek, többé-kevésbé azonos korúak voltak. Mindenről beszéltek, csak a múltjukról nem. Elég volt egy tekintet, máris értették, amit nem mondtak ki, a karjukon a számok is párbeszédet folytattak. A legidősebbet, harminc körül lehetett, papának hívták, feleségét, Rahelt mamának szólították, és amikor (hál' istennek) fiuk született, a közösségtől a Zaidi nevet kapta. Így lett újra papájuk, mamájuk, nagymamájuk, és Nir-Galim örült és virult. Ebbe születtünk bele.

Letelepedésük után hét évvel egy utasokkal zsúfolt teherautó állt meg a település mellett. A vezető kidugta a fejét az ablakon, és megkérdezte:

– Mondjátok, merre van Asdod-Jam?

– Asdod-Jam? – csodálkoztak szüleink, az alapítók. – Nem tudjuk. Nincs ilyen. Erre tovább a tenger felé csak dűnéket találsz.

– Tele a teherautó új *olé*kkal, azt mondták, hogy vigyem őket Asdod-Jamba! – erősködött a sofőr, továbbment, majd megállt a tengernél. A teherautóból marokkói családok szálltak le, akik a homokba térdeltek, és imába kezdtek: „[Dicsértessél Örökkévaló Istenünk,] hogy életben maradtam, hogy megtartottál, és engedted, hogy elérjek Jeruzsálembe."

Hamarosan fölfedezték, hogy Jeruzsálemnek nincs tengerpartja. Becsapták őket. De a hivatalban azt a választ kapták: akkor ki fogja felépíteni Asdod-Jamot?

Gyerekek Nir-Galimban, 1960

Az első években szüleink sokat segítettek Asdod-Jam lakosainak. Emlékszem gyerekkoromban egy *purim*ra, amikor a tizenéves lányok tőlünk Eszter királynő jelmezbe öltöztek, és egy traktorral vontatott kocsi platóján izgatottan vonultak a dűnéken keresztül a sátrakhoz és barakkokhoz, táncoltak, énekeltek, tangóharmonikáztak a szomszédaink, az új *olék* nagy örömére. Kapcsolatunk folytatódott, kölcsönösen segítettük egymást: nálunk dolgoztak a földeken, így jutottak megélhetéshez, mi pedig szép ünnepi cipőket vettünk a városban, a Rogozin utcában, éppen akkor avatták fel ünnepélyesen. Szükségünk volt egymásra.

Fél évszázad telt el azóta. Asdod lakossága ma több mint negyedmillió, és mi is növekedtünk, gyarapodtunk, százhúsz fiatal telepedett le egykor a homoktengerben, ma már ezer körüli a virágzó kertben élők száma.

1960-ban Ben-Gurion bejelentette a Kneszetben: „Elfogtuk Adolf Eichmannt. A kezünk között van." Csecsemő voltam, nem emlékszem semmire. Addig csak a ház ajtófélfáján ugrándozó gyíkokat és kis gekkókat fogtunk el. Szüleinket nem hívták meg tanúskodni az Eichmann-perben.

De az iskolákban megszakították a tanítást, egész osztályok zsúfolódtak össze a nagy rádiók körül, hogy meghallgassák a per közvetítését Jeruzsá-

lemből. Ez volt az *első fordulópont* a szüleink életében, kezdtek oldódni a múlt okozta gátlások azoknál, akik a jövőben majd beszélni fognak.

Apám is hallgatta a tárgyalást. Egyik kézzel a traktor kormányát fogja, a másikkal a táskarádiót tartja a füléhez. Hirtelen megfeszül. A Magyarországról való jeruzsálemi Joszi Kleinmann lép a tanúk pulpitusára, és tanúskodik. Apa-Dugó megrendül. Ez a saját története. Éppen így kezdődött. Apa magában motyog: „Négyezren voltunk Birkenauban, tizennégy–tizenhét éves fiúk. Birkenauból a gyerekek csak a kéményen keresztül távoztak."

Idősek voltak már, apa és Joszi Kleinmann, amikor egy tel-avivi szállodában találkoztak, egy idősek téli hétvégi pihenőjén. Mindketten kohanita-k. Szorosan állnak egymás mellett. Amikor felemelik kezüket, hogy megáldják a közösséget, senkinek a figyelmét nem kerülhetik el a számok apa karján. Egymás vállára borulnak.

– Joszi – szólal meg Dugó, aki egy kicsit fiatalabb nála –, már rég meg akartam kérdezni tőled. Hogyan mosakodtunk?

– Nem mosakodtunk – válaszolja Kleinmann.

– Én is így emlékszem – bólogat Dugó. – És még egy kérdés, hogyan élted túl *ros hasaná*n a magasságméréssel végzett szelekciót? Az összes alacsony fiút elvitték. Hogyan menekültél meg Mengelétől? Hiszen alacsony vagy. Akkor is alacsony voltál.

– Sikerült megszöknöm és eltűnnöm – feleli Kleinmann.

Dugó és Kleinmann

***

Amikor a lengyelországi útra készítem fel a tanulókat, megrendülve hallgatják a történetet. Értitek, hogyan lehet életben maradni? A Vallomások Háza előtt a füvön ülünk, összefoglalom a szállodában megrendezett téli találkozót, és folytatom, hogy megbirkózzanak a kérdéssel:

Túlélted, mert sikerült elmenekülnöd. Esélyed sem volt, hogy túléld a szelektálást, mert alacsony vagy. Vagy fordítva, életben maradtál, mert magas vagy. Például Dugó, aki időnként a városi piacot választotta a *melamed* pálcája helyett a *héder*ben, és vízzel teli vödröket cipelt föl lakásokba, vagy görögdinnyét vitt fel a harmadik emeletre, izomzata, nyaka megerősödött. Amikor a németek bevonultak Budapestre, még csak tizennégy éves volt, de erős és magas. Persze ehhez a gének is hozzájárultak.

Talán azért élted túl, mert volt néhány kiló tartalékod, és segített kitartani még két kritikus napig. Vagy talán ellenkezőleg, életben maradtál, mert olyan vékony voltál, hogy gyorsan átjutottál minden résen?

És talán túlélted, mert szófogadó gyerek voltál. Azt mondták, menj jobbra, jobbra mentél. Azt mondták, menj balra, balra mentél. Vagy épp ellenkezőleg? Talán mert mindig lázadó voltál, és az ellenkezőjét csináltad annak, amit mondtak, talán ezért maradtál életben?

És miközben a tanulók magukba fordulnak, mindenki a saját gondolataival hadakozik a túlélés esélyeiről, én, akár egy színésznő, felfelé emelem a tekintetem, és azt mondom, talán van más magyarázat is a megmenekülésre.

A település főutcáján, szemben a Vallomások Házával, ahol a fehér autó parkol, ott lakik Magdi. Fiatal lány volt, amikor családjával Auschwitzba hurcolták, és amikor a németek kinyitották a kívülről lezárt vagonokat, anyja elküldte, hogy keresse meg a nagypapát, és nézze meg, hogyan bírta ki a szörnyű utat a vagonban. De zsidók ezrei özönlöttek ki egyszerre a vagonokból, és Magdi nem találta a nagypapát... A mi Magdink kilencvenéves, és még mindig kíséri a csoportokat Lengyelországba. Azon a napon, amikor a program szerint a vonatsíneken állnak, Magdi így szól a diákokhoz:

– Ma ünneplőbe öltöztem, ma mintha újra találkoznék az anyámmal a síneken. Itt váltunk el.

A következő házban Jona Taub lakik. Jona Németországban született. Nem is akárhol, hanem a fővárosban, Berlinben. Apja kiváló fagylaltokat főzött, Berlin – és Németország – szívében nyitott egy kávézót. A „szemtelen" zsidó.

A következő magas cseréptetős házban lakik Kaiser. Hollandiából való. Hollandia tulipánjairól és szélmalmairól ismert, de ez az az ország, amelyik kiadta a németeknek a lányt, aki titokban naplót vezetett. Anne Frankot.

Itt nálunk, ahogy látjátok, minden háznak és családnak története van. Ezt az utcát én úgy hívom: a tisztelet színpada. Álljunk csak meg egy pillanatra, és távolról vegyük szemügyre ezt a házat az egyszerű lugassal. Ott lakik Noémi. Noémi mindannyiunkat ugyanazon a néven szólított: „Csillagom." Nem azért, mintha nem ismerte volna a nevünket, hiszen itt mindenki ismer mindenkit, hanem így becézett minket. Mi vagyunk a gyerekeik, és ők mind a szüleink.

– Csillagom, gyere, van egy kis túrós béles – mosolygott Noémi. – Csillagom, kész a leckéd? Csillagom, hogy van anyukád?

Csillagom. Kétszer, háromszor naponta. Az a gyerek, aki valakinek a csillaga, annak a csillagos ég a határ. Fejlődni és növekedni fog, szerencsés és sikeres lesz, mert háttere van. És nekünk sikerült. Felnőttünk, és jó szülők, szüleinknek jó gyerekei lettünk, kitörtünk a világ négy égtája felé, tanultunk pedagógiát, orvostudományt, kommunikációt, ipari termelést, zsidóságot, zenét, jogot, nyelvészetet és még sok mást. Izraelben maradtunk.

Egy egész generációval lettem idősebb, mire megértettem a különbséget a Csillagom és a csillag között. Csillagom egy mézédes becéző szó, gyermekkori ölelés, a csillag pedig ennek tökéletes ellentéte. Az én Csillagom – és a csillag. A sárga csillag is, amit a zsidók ruhájára varrtak, az elejére és a hátára.

Honnan merítettünk erőt? A világ legtermészetesebb, legegyszerűbb és legprimitívebb tényéből, hogy a szüleinknek mi vagyunk a világ közepe. Saját bőrükön tapasztalták: *akit szeretnek és akire várnak – könnyebben viseli a nehézségeket.* És otthon vártak ránk. Ez volt az útravaló. Az erő nem anyagi jólétből származott, és nem elsajátított tudásunkból. A káposztából? A körözöttből? Természetesen. És a tyúkhúslevesből.

A szüleink, a holokauszttúlélők nem tanulhattak rendezett keretek között, de tudásuknak alapja volt, így jött létre a zsinagógánk „a város magasságában", ahogy a törvények előírják, sőt több tonna kavics-homok törmeléket hordtak szét évekig a gazdaság útjain, hogy feltöltsék a téli tócsák helyét. Tény, hogy nálunk a zsinagógába felmegyünk. A zsinagógában a fapadokra rávésték az N és a G betűt, Nir-Galim rövidítését. A kezdőbetűkben én a *hanukai* pörgettyű betűinek jelentését: „nagy csoda [történt itt]" és a jiddis kifejezés jelentését: „nem vészes" is látom.

Ha a zsinagógából kilépsz, és asztalokat látsz a fák között – ez örömöt jelent. *Kidus* a közösségben. Csecsemők születtek, egy fiú elérte a *bar-micva* kort, vőlegényt hívtak fel a Tórához, hősiességet ünneplünk. De ha hétköznap lépsz ki a zsinagógából, és székeket látsz a fák között – az temetést jelent. Amikor egymást követik a temetések, megijedünk: tényleg egyedül hagynak minket?

– Nézd – mondja apám, majd körülnéz. – Nézz ránk! Csupa *alte juden* (idős zsidók). Szörnyű! Nem akarok így kinézni.

Anyám Jeruzsálemben született, Bne-Brakban nevelkedett. Nem a cukros-kakaós főtt tészta volt a kedvence, otthon a szüleim nem magyarul beszéltek, hanem jiddisül, anyám és apám közös titkos nyelvén. Anyám nyáron érkezett Nir-Galimba, a Bne-Akiva ifjúsági szervezet nyári munkatáborába jelentkezett. Jöttek segíteni a településnek. A táborban az járta Dugóról, hogy amikor megkérdezték tőle, vannak-e skorpiók Nir-Galimban, így válaszolt: „Ne izguljatok, nincsenek skorpiók. A kígyók már az utolsót is felfalták."

A Nir-Galim körül, a homokdűnéken a gondozatlan szőlősben édes szőlő termett, a fiatal településnek szorgos kézre volt szüksége. Nappal a szőlőt szüretelték a tűző napon, este műszakváltással a közös étkező konyhájában dolgoztak. Mosogattak, zöldséget hámoztak, és mindent megcsináltak, amit kértek tőlük, bár a hátuk mögött így beszéltek róluk: „Dolgozzanak kicsit ezek a *szabrék*."

Máig emlékszik anyám, hogy a magyar barátnők meglepődtek, amikor Dugó *szabrét* vett feleségül. Őt. Teljes gőzzel szüreteltek. A szőlőfürtöket ládákba szedték, és a homokban nőtt fügefák alá vitték, aki a legtöbbet szedte, felülhetett a traktor oldalára. Egyik nap anya nyert. A traktort pedig apa vezette.

Dugó a traktor mellett jobbról a második

Asdod növekedett és virágzott, új iparnegyed épült a várostól északra, szemben a gazdaságunkkal, elvette tőlünk a puha homokot, ahol addig élvezettel csúszkáltunk. Kormányhatározat született, hogy Asdodban is olajfinomítót állítanak fel, hogy ellássa a szükséges olajtermékekkel az ország középső és déli részét. Az olajfinomító építése a *második fordulópont*. Közvetlenül érintett minket. Ki gondolta volna, hogy felébreszti Nir-Galimot, és apám kezdi elmondani a történetét?

Az olajfinomítót ötvenhektáros homokos területre tervezték, ahol dabuki vadszőlő és a homokban alacsony növényzet nőtt. Az alapkőletételre eljöttek a haifai olajfinomító vezetői, vállalatok képviselői, akik részt vettek a tervezésben, és az akkori pénzügyminiszter, Pinhasz Szapir.

Az asdodi olajfinomító ebben a hónapban kezdi meg működését, írta a *Davar* című lap 1973 márciusában.

Az olajfinomítók magas kéményeiből, szaknyelven a fáklyákból áradnak a felesleges gázok, és állandó láng ég a fáklyák csúcsán. Idővel az olajfinomító kapacitása évente tízmillió tonna kőolajra emelkedett, és az ég éjszakánként világított.

A szüleink kezdtek titokban sugdolózni. Dugó mondja Culónak, Culo Joszkének, Joszke Dudusnak, Dudus Sajának, Saja Simoninak, Simoni Iszinek, Iszi Katinak, Kati Necernek, Necer Sosannának, Sosanna Oncinak, Onci Landeszmann-nak, Landeszmann Smelkének, Smelke Picikének, Picike Sajónak, Sajó Jakobungernak, Jakobunger Szragának, Szraga Berkovicsnak, Berkovics Naftalinak, Naftali Zsigónak, Zsigó Nehmiénak, Nehmie Hadaszának, Hadasza a másik Iszinek, a másik Iszi Benjaminnak, Benjamin Dszindzsinek, Dzsindzsi Frenkelnek, Frenkel Apelnek, Apel Cvinek, Cvi Burehnek, Bureh Zurehnek, Zureh Herzfeldnek, Herzfeld Kalának, Kala Kilnek, akinek az apja Kilcsei, Kil Feserhofernek, Feserhofer Dobkunak, Dobku Öcsinek, Öcsi Hedvának, Hedva Leának, Lea Safarnak, Safar Feuersteinnek, Feuerstein a harmadik Iszinek, a harmadik Iszi Schwartznak, Schwartz Sefrinek, Sefri Donátnak, Donát Mazalnak, Mazal Lajosnak, Lajos Singernek, Singer Zalmanovicsnak, Zalmanovics Elhanannak, Elhanan Steinmetznek, Steinmetz Ponnak, Pon Jagodniknak és Jagodnik Kleinnek…

A magyarországi zsidóság *Jahrzeit*ján, *savuot* előestéjén 1977 júniusában a helyi újságban megjelenik Dugó (Leitner Dávid) írása. A régi írógép betűtípusával nyomtatták a cikket, apa a fiatalokhoz fordul, Joszihoz, Silóhoz, Benihez, és megnyitja a holokausztról szóló tanúvallomásokat, utat mutat azoknak, akik majd utána megszólalnak.

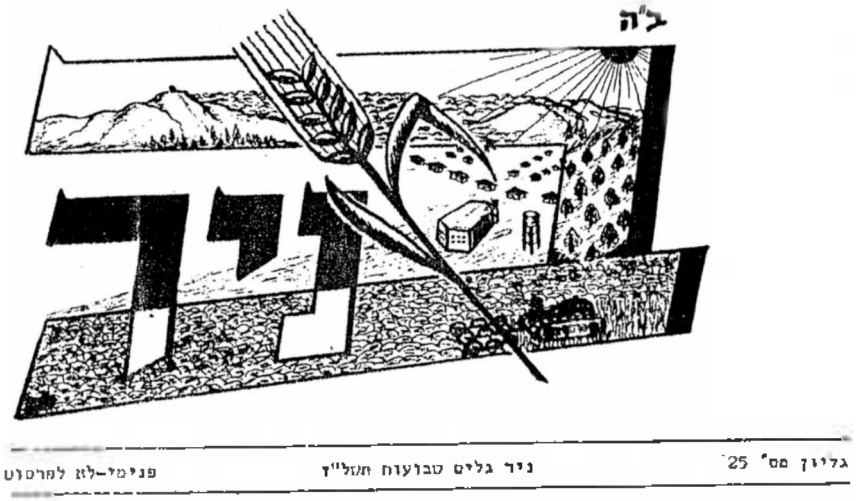

A helyi újság fejléce

Harminchárom éve...

Harminchárom éve, *savuot* ünnepén érkeztem a családommal Auschwitz-Birkenau haláltáborba, tizennégy éves fiú. Képzeljetek el engem olyannak, mint Joszi, Silo vagy Beni, akik nemrég érték el a *bar-micva* kort.

Amikor megérkeztem a haláltáborba, Mengele, a hírhedt gyilkos, akivel „volt szerencsém" többször is találkozni, elválasztotta a családokat. [...] Amire nagyon jól emlékszem, és a lelkembe vésődött, az ég volt. Nehéz leírni színeket. Forró. Lángoló. Négy krematórium ijesztően égett félelemkeltő, fenyegető lángnyelvekkel.

És ezekkel a szavakkal fejezte be:

Nem könnyű holokauszttúlélőnek lenni. Igaz, a népünket gyűlölők minden haragja ellenére sikerült normális fiatalokat világra hoznunk, akik építik az országukat, de ez nem minden. [...] Kilépek otthonról, és látom távolról is az olajfinomítók kéményét, az emelkedő és ereszkedő hatalmas lángnyelvet. Igaz, ezek a kémények az ország építését, fejlesztését szolgálják, de néhány éve, amikor még nem voltak itt, ritkán emlékeztem az ijesztő lángnyelvekre. Ma pedig naponta többször is eszembe jutnak, különösen sötétben, amikor a lángnyelv jobban világít.

***

A *harmadik fordulópont* a Jeruzsálemi Héber Egyetem professzora, Moshe Davis kezdeményezése, a vallomások összegyűjtése. 1986-ban Nir-Galim közössége és professzor Davis közeli ismeretsége után a professzort feleségével együtt Nir-Galim tiszteletbeli tagjává választották. Akkor úgy érezte Davis, eljött az ideje, hogy megszólaljanak a tanúk.

Hogyan fognak beszélni? Erőt gyűjtenek, hogy megszólaljanak, a megkínzottakról, az üldözöttekről, az eltűntekről, az elfelejthetetlenről? Legyen ez barátok között? Megpróbáltam. Először – ezt nem felejtem – néma csönd. Újra megpróbáltam, elmagyaráztam néhány példával a holokausztagadást és a cionista történelmi kötelességet, megmenteni a múltat. A hallgatóság megszégyenült. A szívem hevesen vert, amíg az egyikük, aki gyerekkora óta őrizte félelmei történetét, megszólalt: „elmondom".

Így születtek meg a vallomások. A legtöbb egyetlen hónap alatt. Nir-Galimban a holokauszttúlélők hatvan százaléka beszélt. A holokauszt megértéséhez ez sokat nyújtott azoknak is, akik továbbra is hallgattak.

Emlékszem, hogy véletlenül épp ekkor egy véradásra érkező mozgó laboratórium állt a helyi rendelő előtt, és elképzeltem, hogy a szüleink vallomása közvetlenül a vénájukból ered. Ez az időszak mindannyiunk számára tele volt megrendüléssel, feszültséggel és várakozással.

A Vallomások Háza kezdett formálódni. Húsz évvel korábban, 1968-ban, egy Bne-Akiva találkozót rendeztek nálunk, akkor jött szóba, de kezdetben egy archívumot terveztek az áldott emlékű Jaakob Unger elkötelezett szorgalommal addig összegyűjtött anyagának. Amikor a ház felépült, Szraga Semer, a cselekvés embere a Bne-Akiba tagjai és az alapítók emlékére a szervezet nevének két kezdőbetűjéből adta az emlékház héber nevét.

A kilencvenes években a gyerekek is közbeléptek, megkerültek minket, a szülőket, és egyenesen a tárgyra tértek:

– Nagypapa, miért van szám a karodon?

– Nagymama, hol voltál és mit csináltál?

– Nagymama, nagypapa, holnap fél ötkor megyek hozzátok. Van egy fél órám. Ötkor dzsúdó/furulyaóra/főzőtanfolyam. Készüljetek, és mondjatok el mindent! Mert megyek Lengyelországba/mert nem megyek Lengyelországba/mert a tanár kérte/mert ez a *bar/bat-micva* évem/mert családkutatási feladatot kaptam – és így tovább.

Éppúgy, mint másutt Izraelben vagy külföldön, Nir-Galimban is évtizedekig hallgattak, magukba fojtották a nagyszülők az emlékeiket, de az unokák és dédunokák kérdéseinek nem tudtak ellenállni, és megnyíltak.

Az Üvegház a Vallomások Háza kiállításán

A holokausztmegemlékezéseket évente a Vallomások Háza munkatársai körültekintéssel és átéléssel szervezik, a gyerekek és unokák százai ülnek a fűvön, egyetlen szót sem akarnak elmulasztani. Talán egy elhangzott szó, felhangzó dal, levetített filmrészlet megvilágítja végre, amit nem tudnak megkérdezni. Hiányoznak közülünk a fiatalok, a túlélők gyerekei és unokái, akik nem tértek vissza a harctérről vagy az élet viharaiból.

A Vallomások Házában a legfontosabb az Üvegház, a budapesti zsidók mentőakciójának bemutatása.

Zsidók zsidókat mentenek. Egyéni vagy csoportos látogatók érkeznek, nyitottak a múltjukra és jövőjükre. A ház hangos a Lengyelországba, Németországba vagy Gus-Ecionba készülő csoportoktól, minden csoport és minden diák mást keres. Csoportokat kísérő tanárok jönnek továbbképzésre, túlélőkkel találkoznak, óvatosan és tisztelettel kérdezik őket, a beszélgetés végén egy emberként állnak fel, és Dugóval együtt éneklik: „Izrael népe él, Izrael népe él, és elégedett."

Nehéz felfogni.

– Zahavele – mondja apám nekem. – Akármennyit hallotok, akármennyit olvastok, akármennyit tanultok, sosem fogjátok megérteni, min mentünk keresztül!

Apának igaza van. *Savuot*, a zsinagóga napsütötte környékén a fiatalok hallják, hogy Sajó és Dugó vonata néhány óra különbséggel érkezett Birkenauba, és azt kérdik:

– Aha, onnan ismeritek egymást?

Időnként fárasztó mindig újból elmondani a holokauszt bonyolult gépezetét.

Kishont egy vele készített interjúban mondta, hogy lánya, Renana gyerekkorában érdeklődött a múlt iránt, és azt kérdezte:

– Apa, tulajdonképpen mi volt olyan szörnyű a táborban?

Kishont így válaszolt:

– Nem volt szódavíz, kislányom.

– Néha magam sem hiszem, hogy keresztülmentem mindazon, amin keresztülmentem – mondja apám. – Egyáltalán, felfogható? De ez a valóság. És mondani kell, tovább kell adni.

És mondjuk…

Úgy hírlik, egy nap a pápa megkérdezte:

– Hogyan lehetséges, hogy Nir-Galimban mindig megelőznek engem, és nálam hamarabb tudnak mindent?

A vatikáni testőr így válaszolt:

– Van egy varázsszavuk, valahogy így: „Hogy vagy?"

Mire a pápa:

– Az meg mit jelent?

Elmagyarázzák neki, hogy ez magyarul azt jelenti: Mi van? Mi újság? Ha ezt kérdezik, rögtön mindent tudnak.

A pápa elhatározza, hogy elmegy Nir-Galimba, hogy megtudja, igaz-e mindez. Bebújik egy ócska, szürke trikóba, khaki nadrágba, amit öv helyett zsinórral köt meg a derekán. Inkognitóban Izraelbe repül, Asdod felé iránytaxi viszi, Nir-Galim megállónál kiszáll. Belép a zsinagógába, leül és megkérdi a mellette ülő idősebb férfit:

– Hogy vagy?

– Pszt… Úgy hírlik, hogy itt a pápa, a reggeli imára jött.

Így élünk itt békességben. Felettünk a szikrázó kék ég, szemben a szüleink háza, és ha jobban megnézitek, látjátok, hogy a fű alatt is van élet. A barna földbuckákból kikukucskál a vakond, ő is a régi jó kelt tészta és zserbó illatát keresi.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Michal Mor

Egy múzeum, ahol a látogató otthon érzi magát

A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma

Hogyan születik egy múzeum?

Az ötvenes évek elején Lustig Chava cfati tanárnő elmesélte az első osztályos kisiskolásoknak a *Piroska és a farkas* című mesét, és minden alkalommal, amikor a *nagymama* szót kimondta, a gyerekek szemében furcsa fény csillant.

Rövidesen kiderült, hogy legtöbben Európából érkezett *olé*k gyerekei, és nem ismerik ezt a szót. Két évvel később, miután az ázsiai és észak-afrikai országokból érkeztek családok, és a gyerekeik az osztályba kerültek, a családokkal együtt ünnepelték az anyák napját.

– Hogy lehet az, hogy annyian ülnek az ő asztaluk körül, és ilyen kevesen a mi asztalunknál? – így csodálkoztak az európai családok gyerekei. Amikor megkérdezték a szüleiket, ingerült válaszokat kaptak. A szülők magyarázat nélkül hagyták a gyerekeket, a gyerekek pedig bűntudatot és zavart éreztek.

Ez a két esemény felkavarta Chavát, megértette a viharos csend mögött az igaz történeteket. Férjével, Joseffal (Frici) együtt mindketten holokausztt*ú*lélők voltak, családtagjaik nagy részét elvesztették, elmenekültek Magyarországról, és 1948. május 14-én, az államalapítás napján érkeztek Izraelbe. Később megváltozott a légkör, a hosszú hallgatás után történeteket gyűjtöttek a holokausztról, tananyagokat dolgoztak ki, archívumokat hoztak létre. Chava és Josef folytatta tanári és nevelőmunkáját, és az ötvenes években született kérdések tömkelege türelmesen várt a válaszra.

Mielőtt Chava és Josef nyugdíjba vonult a nyolcvanas évek végén, meghívták látogatóba számos, a világ különböző pontjain szétszóródott gyerekkori barátjukat Izraelbe, hogy megmutassák nekik a gyönyörű országot, amelynek építésében részt vettek. A látogatás vége felé a vendégek ezzel a kérdéssel fordultak hozzájuk: Hogyan lehetséges az, hogy a felkeresett múzeumokban, emlékhelyeken nem említik meg a magyar anyanyelvű zsidóság örökségét? Josefet foglalkoztatni kezdte a kérdés, elkezdett érdeklődni, utánajárni a már működő intézményekben. Meglepetésére fölfedezte, hogy a vendégeinek igazuk volt. Amikor néhány intézmény igazgatójához

fordult, világossá vált, hogy nagy mennyiségű anyag gyűlt össze náluk, éppen csak nem mutatták be eddig. „Nem elég vonzó az anyag" – hangzott a magyarázat.

Az archívumban eltemetett „nem vonzó" anyag mögött egy hosszú és gazdag örökség rejtőzött, amely mintegy ezer évet ölel fel a Kárpát-medencében élő zsidóságról. A második világháború előestéjén a régióban élő csaknem egymillió zsidó története az európai kultúrához, a zsidó történelemhez és kultúrához tartozó közösségek sokszínű és virágzó örökségének része volt, de a háború mindezt brutálisan megszakította. Az elpusztított életekkel együtt eltűnt az egyén mindennapi élete, a hagyomány és a szokások világa, a családtörténetek adatai – nevek, tények és történetek – feledésbe merültek. A Lustig házaspár emlékeiben élt még a háborúval erőszakosan megszakított világ és a pusztításból kirobbanó indulatok. Elképzelhetetlennek tartották, hogy az eljövendő nemzedékek számára mindez hozzáférhetetlen legyen, úgy érezték, tenniük kell valamit.

Először az ismerősökből mintegy harminctagú magyar hátterű izraeli csoport gyűlt össze, akikkel közösen kezdték örökségük összegyűjtését. A csoport lelkesen fogadta a kezdeményezést. Megértették az ötlet történelmi jelentőségét, ugyanakkor érezték a személyes felelősséget is. Lehetőség nyílt arra, hogy a közösség és az egyén szintjén is összefűzzék magyar múltjuk töredékeit izraeli jelenükkel. Mivel ekkor a csoport tagjai éppen a nyugdíjba vonulás előtt álltak vagy kevéssel utána voltak, a munkát teljes odaadással végezték.

Első céljuk a kiállítási tárgyak összegyűjtése volt a tervezett Emlékmúzeum részére. Felhívást küldtek szét azzal a kéréssel, hogy akinél bármilyen fénykép, dokumentum, könyv vagy személyes tárgy megmaradt, küldje el. A hír futótűzként terjedt, és meglepetésükre hamarosan rengeteg anyag gyűlt össze, nagy izgalommal és meghatódva fogadtak mindent. Kiderült, hogy aki bármit küldött, az Emlékmúzeum létrehozásában is részt szeretne venni, a múltja maradványainak otthont keresett, és ez mélyen megrendített mindenkit. Csak ekkor kezdték megérteni a magukra vállalt feladat súlyát. Bemutatták az összegyűlt anyagot egy muzeológusnak, és szakvéleményt kértek.

– Bűn lenne, ha nem hoznának létre múzeumot ebből az anyagból – hangzott a válasz.

Persze senki nem szeretett volna bűntárs lenni…

Az Emlékmúzeum alapítói alapítványt hoztak létre, megszerezték a muzeológiai ismereteket, megtanulták, hogyan gyűjthetik össze, őrizhetik meg és rendezhetik az anyagot. Izrael legtávolabbi csücskébe is elutaztak, többször megtették az utat oda-vissza Magyarország és Izrael között, ke-

restek, kutattak, találtak és gyűjtöttek. Anyagi források után néztek, adományokat gyűjtöttek, és újabb társak csatlakoztak hozzájuk. Végül megtalálták az Emlékmúzeum számára a megfelelő helyet. A Szochnut és Cfat önkormányzata egy épületet ajánlott fel a Szaraja épületegyüttesben a város szívében, egy gyönyörű, egyedi, régi kőépületet, amelyben a török kormányzói ház működött a 19. században.

A közösség létrehozta az Emlékmúzeumot, és az Emlékmúzeum létrehozta a közösséget. Az évek során számos további kiállítási tárgy került a gyűjteménybe a világ minden tájáról, a magyar anyanyelvű közösségek és családok tagjaiból népes közönség alakult ki körülöttük. Az egykori közösségek maradványaiból új közösségek épültek. Otthont adtak az alapítóknak és az önkénteseknek, akik az évek során részt vettek az Emlékmúzeumban folyó munkában. Több tízezer tárgy, dokumentum, okmány, műalkotás, emlék otthonává vált a ház, mágnesként vonzotta a látogatókat, ismerős, meleg érzést, emlékeket, ismerettöredéket ébresztett a hely. Olyan érzést, mintha a gyökerekből új élet csírája fakadna.

A tárgyak mesélnek

Az Emlékmúzeum az életet csodaként ünneplő múzeummá vált. Bútorok, a tárlókban mindennapi személyes tárgyak, háztartási eszközök, szerszámok, ruhadarabok, kegytárgyak, könyvek, dokumentumok, bizonyítványok, fényképek, művészek és kézművesek alkotásai kerültek bemutatásra. A tárgyakat ugyan nem érinthetjük meg, de a tárgyak megérintenek mindenkit, aki nyitott szívvel lép be az Emlékmúzeumba. Aki odafigyel, meghallja azt is, amit a tárgyak mesélnek a virágzó közösségi életről, eseményekről, katasztrófákról, a szétszakított történelemről és a történetek folytonosságáról.

Az Emlékmúzeum első termében a különböző helyszínekről, különböző időszakokból, más-más családtól összegyűlt tárgyakkal találkozik a látogató. Az egyik család porcelánkészletét egy másik család zsidó motívumokkal díszített szekrényében helyezték el. Eszter könyvét (Eszter-tekercs) egy szlovák kisváros művésze illusztrálta, mellette egy Izraelből Erdélybe küldött és Izraelbe visszatért gyertyatartó látható. Az egymás mellé helyezett tárgyak a különböző közösségek színes világát és otthonos légkörét idézik fel.

A konyhák polcait egykor a polc élére erősített hímzett szegéllyel díszítették, a falra falvédő került, a falvédőre hímzett szöveg pedig rímekben szól a konyha mindennapi életéről: „Rend van itt és tisztaság / Nem vendég a lustaság." Egy másik feliratot héberül hímeztek a szombati kalács takarójára, és szórakoztató bizonyságot tesz arról a jól ismert tényről, hogy a

Zsidó motívumokkal díszített szekrény a Feuerstein család otthonából,
fotó: Rochman Bernadett

magyar anyanyelvűek nem tudják megkülönböztetni a héber nyelv háromféle *h* hangját. A kenyérre mondott áldás héber szövegét – „Áldott légy örökkévaló Istenem, a világ királya, aki a földből kenyeret teremtett" – hallás alapján, helyesírási hibákkal, a *h* hangot helytelenül használt betűkkel hímezték a kalácstakaróra.

Egyetemi diplomák, szakmunkás-bizonyítványok, kézműveseszközök a közösségben végzett foglalkozások széles skálájáról árulkodnak: egy *mohel*, a nyolcnapos fiúk körülmetélését végző kése mellett egy szabó iparengedélye, egy tanári diploma, egy bankkönyvelő mechanikus számológépe. Steinberger Sarolta, a budapesti egyetemen felavatott első orvosnő személyes tárgyai, orvosi táskája a szükséges felszereléssel együtt, a magyarországi zsidók népességi arányukat meghaladó jelenlétét tükrözi a szabadfoglalkozásokban. Az orvosok között a zsidók aránya harminc százalék volt a két világháború között. Az Emlékmúzeum gyűjteménye arról tanúskodik, hogy a magyarországi zsidók kiemelkedő eredményeket értek el a tudomány és a művészet, a zene és a sport, a filozófia és a gazdaság területén, és jelentősen hozzájárultak környezetük, a magyar társadalom fejlődéséhez, előmeneteléhez.

Az egyik tárlóban zsidó nemzetőr kabátja látható, aki önként jelentkezett 1848-ban a nemzetőrségbe, és harcolt a forradalomban – igazolva a magyarországi zsidók hazájuk iránt érzett elkötelezettségét és ragaszkodását. A magyarországi szabadságharcot leverték, de utóhatásaként 1867-ben megszületett a zsidók egyenjogúsításáról szóló törvény. Az első világháborúban az osztrák–magyar hadseregben szolgáló zsidó katonák számos elismerést, kitüntetést kaptak; mindez nem javította a helyzetüket, amikor kitört a második világháború.

A nemzeti színű, piros, fehér, zöld viaszcsíkokból (a szombat vagy ünnep és a hétköznapok elválasztásának szertartásához) font gyertya mindennél jobban bizonyítja, hogyan ötvözte a magyarországi zsidóság hazafiságát és vallását.

Az Emlékmúzeum mellett egy kisebb épületben állították ki a tokaji ortodox zsinagóga restaurált tóraszekrényét, mellette fényképeken követhetjük, hogyan találták meg és állították helyre a frigyszekrény darabjait. A tóraszekrény függönye (*parohet*) egy kunszentmiklósi rabbi családjának az adománya, mögötte a holokausztból kimentett tóratekercseket őriznek.

A magyarországi zsinagógák történeti képei, a vallási tárgyak a hit és a szertartások széles skálájáról szólnak, az ultraortodoxia híveitől a neológ közösségekig. Egy agyagcsésze a *peszahi* maceszkávé helyi hagyományára emlékeztet. A kávéba kevert összeaprított maceszt cukorral megszórták, ez

Miniatűr tóratekercs-gyűjtemény hímzett tóraköpenyekkel és díszített állványokkal, fotó: Rochman Bernadett

az igazi csemege a *peszahi* ünnepnapokon az aprósüteményt helyettesítette a forró ital mellett.

A magyarországi zsidó közösség egyedisége nemcsak a vallási hagyományokban, hanem a nemzeti újjászületésről alkotott tárgyakban is kifejeződik. A Herzl Tivadar portréjával készült kárpit emlékeztet arra, hogy a zsidó állam jövőképét a magyar–zsidó kultúra fia fogalmazta meg. Az ifjúsági mozgalom csoportjainak zászlógyűjteményén keresztül megismerhetjük a magyarországi cionista mozgalom tevékenységét. A mozgalom erősítette a magyarországi zsidók Izraelhez kötődését, szorgalmazta az *alijá*t. A magyar anyanyelvű izraeliek nagyban hozzájárultak az állam létrehozásához, építéséhez, hatással voltak és formálták Izrael kultúráját.

A magyar hatóságok 1943-ban betiltották a zsidó ifjúsági szervezeteket. Egy kis méretű pergamentekercs jelzi a működésük folytatására tett próbálkozásokat. Első pillantásra azt gondolnánk, miniatűr tóratekercset rejt a tóraköpeny, amelyre a túra (tóra) szót hímezték. A túratekercs leírja a cserkészmozgalom tagjainak tervezett útját Budapestre, beleértve a túrára vonatkozó utasításokat és megbízásokat. A leírásokat tóratekercsnek álcázták a cserkészek. A második világháború végén egy cionista küldött megpróbált meggyőzni egy túlélő magányos fiút, hogy tartson velük az Olaszországból Izrael felé induló hajón. A fiú tétovázott, végül mégis maradt, hogy újra megpróbálja megtalálni a szüleit. Mielőtt elváltak volna, a fiú a küldöttre bízta a tekercset, és arra kérte, gondoskodjon arról, hogy Izraelbe kerüljön. A küldött évekig őrizte a tekercset, és végül átadta az Emlékmúzeumnak. A múzeum munkatársai még mindig remélik, hogy egy szép napon felfedezik, ki is volt az a fiú, és mi történt vele.

Az Emlékmúzeum utolsó termében a látogató a vészkorszak történetével ismerkedhet meg. Miután végigkövette a magyar anyanyelvű zsidók életét, szellemi örökségét, ebben a szobában még inkább átérezheti a közösség életét erőszakosan félbetörő korszak traumáját.

1944 márciusában a németek megszállták Magyarországot. A pomázi zsinagógát cipőműhellyé alakították, a katonák csizmáit ott javították. Egy tárlóba helyezett cipőbetét nemcsak jelképesen mutatja, hogy a katonák csizmáikkal zúzták szét a zsidó közösséget, hanem azt is, hogy a szent tárgyak meggyalázásával hogyan alázták meg a zsidókat. Az erős, rugalmas és vízálló anyagból készült tóratekercseket szabdalták fel új cipőbetétnek.

A megalázó sárga csillag viselésére a magyarországi zsidókat is kötelezték. A megadott utasítás szerint maguknak kellett elkészíteniük az előírt méretű, kanárisárga színű Dávid-csillagot, az öltések sűrűségét is meghatározták. Ellentétben más országokkal, Magyarországon nem volt írás a Dávid-csillagon.

A holokausztot bemutató terem, fotó: Rochman Bernadett

A kiállított fényképek között egy esküvői képen az elegánsan kiöltözött családtagok mosolyognak és ünnepelnek, ünnepi ruhájukra varrták rá a sárga csillagot. A fotográfus lencsevégre kapott egy közbülső pillanatot: a közösség életébe már erőszakkal beleszóltak, de még nem rombolták szét véglegesen az életüket.

Ebben a szobában egy kézzel szerkesztett térkép segítségével megértjük azt a kidolgozott rendet és módszert, amellyel a német fasisztákat kiszolgáló magyar társaik vezették a zsidókat a haláltáborokba. Példátlanul rövid időn belül mintegy félmillió magyarországi zsidót pusztítottak el. A pusztítás a vidéki városokban kezdődött, ahol a közösségek viszonylag kicsik és tagjaik könnyen összegyűjthetők voltak. A térképen jelölték az összes Magyarországon kialakított gyűjtőállomást és a magyar vasútvonalat, a deportálóvagonok útját. A legtöbb szerelvény Auschwitzba érkezett, a megsemmisítőtáborba, ahonnan csak kevesen tértek vissza. A Bécs melletti Strasshof táborból kényszermunkára küldték a zsidókat. A személyes tárgyak, naplók keveset fednek fel arról, hogy mi történt ott. Köztük Budapest egyik neves fotóművésze, Kis Pál naplója és rajzai. A munkatáborban vécépapírra rajzolta a környezetét. Kis Pál nem élte túl a tábort, de megmaradtak rajzai, naplója.

A budapesti Dohány utcai zsinagóga makettjét szemlélve a látogató szokatlan dologra lesz figyelmes. A zsidó temetkezési szokásoktól eltérően a

zsinagóga kertje temető. A makett figyelmeztet a főváros népes zsidó közösségének sorsára. Kezdetben kijelölt kényszerlakóhelyre (csillagos házak) költöztették, majd gettóba zárták őket. Többségüket nem deportálták, mégsem mindenki élte túl a háborút. A nyilasok gyilkoltak a Duna-parton, az Ausztriába indított halálmenet, a gettó embertelen körülményei szedték áldozataikat. A háború után a tömegsírokba temetett, agnoszkálásra kiterített holttestek a zsinagóga mellett elmondják a gettó történetének egy részét. A megsárgult jegyzetfüzet lapjai egy gettólakó kétségbeesett, szívszaggató próbálkozásáról vallanak, a gettó halottairól igyekezett feljegyezni az adatokat, ha nevüket nem tudták, talán ismertetőjegyek alapján – becsült életkor, ruházat, jól látható hegek, sebhelyek – azonosíthatók, ha eljön a nap, és szeretteik tudni szeretnének sorsukról.

Az emléktárgyak beszélik el a háborús évek menekülési kísérleteit, a hősiességet és a mentést, az Erecből küldött ejtőernyősök sorsát, a földalatti mozgalom küzdelmeit, a zsidóság megmentésére tett próbálkozásokat. A kiállítás a túlélők életét dokumentálja, azokét, akik az életet és az új élet megteremtését választották Magyarországon vagy külföldön, és különösen azokat mutatja be, akik Izraelbe érkeztek, és magukkal hozták múltjuk maradványait és szellemi örökségét az újjászülető országba.

A kiállítás holokauszthoz kapcsolódó része érzékelteti, hogy mennyire értékesek és ritkák a múzeumban kiállított tárgyak. A pusztítást és megsemmisítést túlélő, Emlékmúzeumba került tárgyak elmondják a megcsonkított közösség történetét. Az egyik vitrinben egy fiatal lány képe és egy képeslap, amit a kislány írt édesapjának, mellette kis hímzett blúz és egy levágott hajfonat. Egy Mihály nevű férfi küldte ezeket a tárgyakat a múzeumba egy levél kíséretében. Leírta a történetüket, végül a kérését: „Elküldöm az életemet egy csomagban. Kérem, őrizzétek meg." Mihály elhunyt, mielőtt átvehette volna az Emlékmúzeumból küldött köszönetnyilvánító levelet.

Mihály egyike volt annak a több tízezer zsidó férfinak, akit munkaszolgálatra vezényeltek. A háború alatt feleségétől kapott egy csomagot, benne a születésnapi üdvözlet, amelyet kislánya, Anika írt. Mihály túlélte a háborút, és megmaradt nála a féltve őrzött képeslap is. Amikor felszabadult, és visszatért otthonába, Kolozsvárra, romos és üres házat talált. Belépett Anika szobájába, a törött bútorok és játékok között rátalált lányának levágott hajfonatára és hímzett blúzára. Feltételezte, hogy felesége és kislánya rejtette el az emlékeket az ő számára, mielőtt a haláltáborba, utolsó útjukra hurcolták őket.

Mihály története, ahogy a magyarországi zsidóság története, a katasztrófa, ugyanakkor az új élet és a folytonosság története is. Mihály *alijázott*, új családot alapított, családja történetekből és képekből megismerte Ani-

A kolozsvári kislány, Anika blúza, hajfonata, fényképe, az apja születésnapját köszöntő levéllel, fotó: Rochman Bernadett

kát. A megőrzött tárgyakat, másokhoz hasonlóan, átadta az Emlékmúzeumnak, hogy a történetét ne felejtsék el, és helyette mások újra és újra elmeséljék. Ezek a személyes történetek egy lenyűgöző és megható láncsorba fűződnek, egy egész közösség története kerekedik ki belőle.

Egy pillantás a múltba, egy tekintet a jövőbe

Az Emlékmúzeumban kiállított tárgyak csak elenyésző része az összegyűjtött anyagnak. Az összegyűlt tárgyakat már a gyűjtés korai időszakában egy számítógépes rendszerben dolgozták fel, és minden tárgy vagy ismeretdarabka kapcsolódik az eredetközösséghez.

Az Emlékmúzeum az elmúlt harminc év során felhalmozott kincsestárával, a magyar anyanyelvű zsidó közösségek kutatható dokumentálásával a világ egyik vezető archívuma. Hozzáférhető a nagyközönség és a kutatók számára. Családkutatástól kezdve számos tudományághoz gazdag forrásanyagot őriz. Ritka dokumentumok is bekerültek az archívumba: a közösség népességlistái, temetkezési listák és sírkőfelvételek, túlélők névsorai, az elhunytakról szóló dokumentumok. Képek, filmek, naplók és iratok, népművészeti tárgyak és műalkotások.

Az Emlékmúzeum könyvtárában ritka könyvek és folyóiratok, kiemelkedő személyiségekkel kapcsolatos információs anyagok is megtalálhatók.

A *Megérinteni, megtudni, megemlékezni* című számítógépes adatbázist a látogatók önállóan használhatják, egyetlen gombnyomással keresgélhetnek a magyar nyelvterület zsidó közösségeinek adataiban, és egyéb témákról is értesülhetnek.

A múzeum egyik különleges része a családi mappák, családi magánarchívumok gyűjteménye. Vannak, akik családi múltjukat az Emlékmúzeumban helyezték el, így alapítottak maguknak még egy otthont. Izraelből és külföldről érkező családtagok jönnek, hogy tanulmányozzák a gyűjteményt, tanuljanak belőle, keresgéljenek benne, új tanúvallomással és dokumentummal gazdagítsák és frissítsék. Kutatók, különösen genealógusok értékes forrásanyagot találhatnak itt kutatásaikhoz.

Az Emlékmúzeum különlegességeihez tartozik az önkéntesek munkája, tájékozottak, végigvezetik a termeken a látogatókat, lenyűgöző történetekkel avatják be őket a magyarországi zsidó közösség múltjába, erről sokszor saját tapasztalatuk alapján beszélhetnek. Az archívum kezelésében, adatok keresésében segítőkészen irányítják a látogatókat. A múzeum falai között sokszor hangzottak el megható személyes történetek, a látogatók múltjuk egy-egy darabjára, gyakran elveszett identitásukra is rátalálnak az Emlékmúzeumban.

A családi és társasági életet, folklórt bemutató terem, fotó: Rochman Bernadett

A cfati múzeumban szívesen fogadnak egyéni látogatókat és csoportokat, oktatási programot szerveznek iskolák számára. Aki betér az Emlékmúzeumba, először végignéz egy rövidfilmet a magyar anyanyelvű közösségek történetéről, ez háttér-információ a kiállításhoz. Témakörök köré szervezett programokat is kínálnak, a családi tárlatvezetést a látogatók családjának történetéhez igazítják, a tematikus múzeumlátogatás kulturális és irodalmi témákhoz, a látogató érdeklődési köréhez kapcsolódik. A múzeum kulturális programokat, szakmai napokat és konferenciákat is szervez. A Herzl-nap évente egyszer kerül megrendezésre, minden alkalommal más-más, a közösség szellemi örökségéhez kapcsolódó témakörre épül.

***

Az Emlékmúzeumot a mindennapi tevékenység mellett más kérdések is foglalkoztatják. Milyen feladatot ró az intézményre működésének helye és ideje? Mi történt a múltban, és hogyan kell megtervezni a jövőt? A múzeum a gyűjteményéhez híven ápolja a múltat, tevékenységét a jelen elvárásaihoz igazítja, és ezekből a tapasztalatokból kiindulva igyekszik a jövő közönségéhez szólni. A gyorsan fejlődő-változó, egyre több kiállítási eszközt felhasználó múzeumi világban kell elfoglalni a gyűjtemény egyediségét hangsúlyozó helyét.

A múzeum közeledik fennállásának harmincadik évéhez. Az idők során egymást váltották a generációk. Lustig Josef, a múzeum alapítója és két évtizeden keresztül igazgatója 2016-ban elhunyt. Nyolc évvel korábban fia, Lustig Ron váltotta fel apját. A látogatóközönség is megváltozott. Egyre gyakoribb a fiatalabb generációk látogatása. Az Emlékmúzeum közönsége változatosabb, nemcsak az izraeli magyar hátterű családok és utódaik érkeznek a múzeumba, hanem az állandóan növekvő izraeli közönség és a világ minden tájáról érkező turisták, zsidók és nem zsidók.

Minden látogató, minden nemzedék és minden közönségcsoport más-más kapcsolatot teremt a múzeummal. Az alapító generáció számára a múzeum szinte létszükséglet volt. Küldetésérzésből született, a magyarországi zsidóság történetét a feledéstől szerette volna megóvni. Az alapítók Izraelt választották új hazájuknak, ugyanakkor fontos volt nekik, hogy megőrizzék egykori, magyarországi életük maradványait. Számukra az Emlékmúzeum közös otthon lett, az évek során egy biztos pont, ahonnan szellemi örökségükre büszkén tekinthettek vissza, és ápolhatták a folytonosságot.

Természetesen a fiatalabb nemzedék és a múzeum közti kapcsolat nem olyan közvetlen, mint az alapítók generációjával, a látogatók más indíték-

ból érkeznek, mást keresnek. Sokan jönnek azért, hogy megismerjék családtörténetüket. Másokat a történelem vonz. Személyes történeteken keresztül azonosulni egy közösség múltjával mélyen érinti a látogatót akkor is, ha nem a magyarországi zsidó közösséghez vagy nem a zsidó néphez tartozik. Áttételesen újabb kapcsolatot is teremthet saját vagy nemzete történetével, egy korábbi szemlélet újraértékeléséhez vezethet, vagy általános kérdésekre is rávilágíthat.

Magyarország egyik izraeli nagykövete küldetése végén látogatta meg az Emlékmúzeumot, és őszintén meglepte, hogy csak a múzeum megtekintése után értette meg, hogy a magyarországi zsidóság milyen mértékben épült be a magyar társadalomba, mennyire magyarnak érezte magát, és milyen mértékben járult hozzá Magyarország haladásához, fejlődéséhez, sikereihez.

Az idő múlása és a generációváltás foglalkoztatja a múzeum munkatársait, úgy érzik, átmeneti korszakhoz érkeztek. Az anyaggyűjtés és az emléktárgyak megőrzése után egyre több feladatot jelent az adatok feldolgozása, a jelen követelményeinek megfelelő tájékoztatás és a hozzáférhetőség fejlesztése. Az Emlékmúzeum továbbra is oktatási és kutatási célokhoz kíván segítséget nyújtani gazdag gyűjteményével, és hozzájárulni a múzeumlátogató közönség múlttal kialakított kapcsolatához, a súlyos történelmi események megértéséhez és feldolgozásához, a kulturális kérdések vizsgálatához, a társadalmi és szellemi örökség értékeinek, a múlt, a jelen és a jövő közti összefüggésnek a megértéséhez.

A múzeum jelentős változás előtt áll, készül arra, hogy a közeljövőben felépülő új otthonába költözzön Herzliába. Az örömteljes változásba szomorúság is vegyül, a cfati munkatársaktól és önkéntesektől elválnak. Elbúcsúznak Cfattól, a várostól, amelynek története összefonódik a magyarországi zsidóság történetével, és a múzeumnak eddig otthont nyújtó épülettől. Az Emlékmúzeum történetének első korszaka ezzel lezárul. A helyváltozás a múzeum fejlődését biztosítja. Herzlia központi elhelyezkedése Izraelben lehetővé teszi a szélesebb körű látogatóközönséggel kialakítható kapcsolatot, a múzeum területi növekedése az állandó kiállítás bővítését is jelenti. A helyváltozással járó tervek mellett a múzeum továbbra is megőrzi a múlt szellemét, és őrködik a folytonosság fölött. Az az elképzelés is szóba került, hogy nem válnak meg teljesen Cfattól, és a jelenlegi épület az új múzeum fiókjaként működik majd. Az új épület tervezői igyekeznek az Emlékmúzeum első otthonának hangulatát is érzékeltetni új helyén.

***

Az egyik gimnazistacsoport múzeumlátogatása végén egy diák odalépett Lustig Chavához, és a fülébe súgta: „Ez a hely egyáltalán nem olyan, mint egy múzeum, hanem olyan, mint egy otthon." Ez az érzés kísérte az évek során a múzeum baráti körét, látogatóit, és ez lett a cfati épület egyik fontos jellemzője. Az Emlékmúzeumnak ezt az egyedi tulajdonságát továbbra is szeretnék megőrizni, szeretnék, ha a jövőbeli múzeumlátogató is, amikor belép, azonnal otthon érezze magát.

Héberből fordította Freireich Sommer Ágnes

Függelék

A kötet munkatársai

Szerzők

Alpan Yuval Haogen *kibuc*ban született. A Technionon ipari mérnök és menedzser szakon végzett, a Trima gyógyszeripari vállalat (Maabarot *kibuc*) igazgatója, számos cég alapítója és vezetője volt. A haditengerészet tartalékosaként részt vett az etiópiai zsidók kimentésében (Mózes-akció). Bekapcsolódott a Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulat és a *Zsidók, akik zsidókat mentettek a holokauszt idején* című projekt munkájába. Mose Alpan (Pil) fia.

Alpert Hilla szavak és ételek szakácsa, újságíró, előadó, televíziós műsorvezető, szakácskönyvek szerzője.

Arbel Ben-Ari Nitza a Jeruzsálemi Héber Egyetemen művészettörténet és nemzetközi kapcsolatok, a Tel-avivi Egyetemen üzletvezetés, a jeruzsálemi üzletvezetési főiskolán média szakon tanult. A légi közlekedés és turistaforgalom területén média-tanácsadó és közönségkapcsolati szakemberként működött. Az izraeli műsorszolgáltatás képviseletében a londoni BBC adásaiban szerkesztő volt. Apja, Mordechai Ben-Ari, az El-Al légitársaság egykori vezetője emlékének megőrzésével foglalkozik.

Avi-Shaul Mordechai (1898–1988) lásd Szalai Anna cikke, *Héber nyelvű nemzedék*

Bar Or Galia a Tel-avivi Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Az Ein-Harod művészeti múzeum vezetője és kurátora volt. Számos könyv és katalógus szerzője. Izraelben, Japánban, Németországban, Franciaországban kiállítások, nemzetközi biennálékon pedig az izraeli pavilon kurátora.

Bar-Sela Yoram ipari tervező a Bezalel Akadémián végezte tanulmányait, az akadémia leányvállalatánál ipartervezéssel és fejlesztéssel foglalkozott. A Frisbee-Branding cég társtulajdonosa: ipari vállalatok, kutatások, mi-

nisztériumok márkaneve piacismertségének növelésével foglalkoznak. Bűvész, komikus, bűvészkellékek és játékok, internetes bűvésztrükkök fejlesztője. A digitális piackutatást a mágia erejével kívánja hatékonyabbá tenni. Bisseliches Mózes unokája.

Ben-Mordechay Erika Magyarországon született újságíró, filmrendező, film- és médiatanár. Az izraeli filmakadémia tagja, a független izraeli filmeket támogató szervezet, a Makor Alapítvány igazgatósági tagja.

Ben-Gurion David (1886–1973) Izrael Állam első miniszterelnöke.

Berger Shira Haifában született, holokauszttúlélők egyetlen lánya, Tivonban nőtt föl, Izrael központi részén él. Színházmesterséget tanít, rendez, és drámaterapeuta. Levkovits Joszef lánya.

Bock Júlia történész, könyvtáros, a doktori fokozatot az ELTE-n szerezte. Egyetemi docens Brooklynban a Long Island Egyetemen. A Columbia Egyetem ritka könyvek archívumának munkatársa, a Leo Baeck Intézet és a Museum of Jewish Heritage főkönyvtárosa volt. A *Magyarországi holokauszt bibliográfiája* társszerkesztője. Samuel J. Zakon-díjjal tüntették ki.

Dagan Moti a Jeruzsálemi Héber Egyetemen zsidó történelem, politológia és hebraisztika szakon végzett. Tanár, nevelő, újságíró, genealógus, idegenvezető, előadó.

Eckstein Talma Izraelben született, tanár, hebraisztika szakon szerzett mesterfokozatot. Engelhardt Sándor és Teréz lánya.

Elyada Ouzi az egyetemes történelem és a média tanszék professzora a Haifai Egyetemen. Kutatási területe a francia folklór és művelődéstörténet a 18. század végén és Erec-Izraelben a 19–20. században. Legutóbbi könyve a török uralom idején megjelent héber nyelvű bulvársajtóval foglalkozik.

Ettlinger Or tudományos főmunkatárs és oktató a Ljubljanai Egyetem építészmérnöki tanszékén, kutató a berlini Humboldt Egyetem interdiszciplináris műhelyében (Image, Knowledge, Gestaltung). A Building Beauty sorrentói építésziskola munkatársa. Irsai István unokája.

Faragó Tibor (1913–1976) Budapesten született, az író Szenes Béla spanyolnáthában elhunyt nővérének fia. 1939-ben orvosi végzettséggel illegálisan *alijázott*. Petah-Tikvában élt.

Feingold Ronit Tel-Avivban született és nevelkedett, Nataf településen él. A Jeruzsálemi Héber Egyetemen filozófia szakon, a Jeruzsálemi Zene- és Táncművészeti Akadémián tánc szakon végzett, tanári diplomát is szerzett. Feldenkrais-tanár. Két szépirodalmi antológiában jelentek meg novellái. Miriam és Hanan Akavia lánya.

Feldstein Ariel történészprofesszor. Kutatási területe a cionizmus története, a kollektív emlékezet Izrael Állam első éveiben. Könyvei és tanulmányai a cionista ideológiával, az erec-izraeli *jisuv*val, Izrael Állam és a diaszpóra kapcsolatával, David Ben-Gurion politikájával, Herzl Tivadar emlékezetével foglalkoznak. A miniszterelnök díjával tüntették ki.

Fürst Oded Izraelben született, cionista szülei Magyarországról *alijáz*tak. Mérnök, az izraeli légiiparban dolgozott. Komoly Ottó unokája.

Ganor Lea a Bar-Ilan Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Kiriat Mockinban a Masmaut Központ alapítója és vezetője, a Bar-Ilan Egyetem Holokauszt kutatóintézetének tagja. Kutatási területe a holokauszt emlékezete az izraeli társadalomban és hadseregben; a lengyel–zsidó kapcsolatok és a zsidó közösségek története a második világháború után Sziléziában.

Garai András (1928–2014) lásd Bock Júlia cikke, *Magyar anyanyelvű orvosok Izraelben*

Giladi David (1908–2009) lásd Shulamit Lapid cikke, *David Giladi*

Gilula Leah a Jeruzsálemi Héber Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Az Israel Goor Színháztörténeti Múzeum és Levéltár igazgatója. Történész és művelődéstörténész, kutatási területe az izraeli héber nyelvű színház története és a színművészek egyéni történetei, interjúi. Könyvet írt a Kameri Színházról, Dan Uriannal közösen szerkesztett kötetet a komédia történetéről. A Magnes kiadó szerkesztője és anyanyelvi szerkesztője.

Gonda Joseph Budapesten született, 1951-ben *alijázott*. Közgazdaságtan és menedzserképzés szakon tanult, a vegyiparban marketinggel és exporttal foglalkozott. A Szabadegyetemen erec-izraeli történelmet hallgatott.

Nyugdíjba vonulása után kezdte foglalkoztatni a magyarországi zsidóság története. Apja, Gonda László *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945* című könyvének héber kiadását készítette elő. A Magyarországi Cionista Ifjúsági Mozgalmak Történetét Kutató Társulatban működik. Felesége Ariela Shaked Gonda festőnő.

Hartman Jehuda alkalmazott matematikus és egyetemi oktató, a Kaliforniai Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Történész, kutatási területe a modern kori magyarországi zsidó ortodoxia, a Bar-Ilan Egyetemen ebből a témából doktorált. Az izraeli hírszerzés az Izraeli Védelmi Díjjal tüntette ki. Ipari folyamatok optimálási rendszereinek fejlesztésére alapított vállalatát vezette. Az utóbbi években a magyarországi zsidóság történetét kutatja.

Hunyadi Zsombor a Jeruzsálemi Héber Egyetem doktori hallgatója. Kutatási területe a jiddis anarchista irodalom és újságírás a századfordulón. Zalmen Gradowski auschwitzi tekercseit fordította magyarra: *A pokol szívében – Auschwitz-tekercs.*

Irsai István (1896–1968) lásd Or Ettlinger cikke, *Irsai István – az alkotás mint életforma*

Kaufman Haim a Haifai Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Gimnáziumi történelemtanár volt, és felsőoktatási intézményekben adott elő. A Wingate Főiskolán sporttörténetet tanít, és az Olimpiai Tanulmányok Központját vezeti. Az izraeli és a zsidó sport történetéről szóló könyvek társszerzője és szerkesztője, számos tanulmánya jelent meg.

Keren-Kratz Menachem fogorvos. A Bar-Ilan Egyetemen jiddis irodalomból, a Tel-avivi Egyetemen zsidó történelemből szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe a magyar nyelvű európai zsidó ortodoxia, az ultraortodox sajtó, a szélsőséges izraeli ultraortodoxia. Könyvet írt a máramarosi zsidóságról és a szatmári rebbe életéről, tanulmányai tudományos és ismeretterjesztő folyóiratokban jelennek meg.

Ketko Tamar történész, a doktori fokozatot a Tel-avivi Egyetemen szerezte. A *Kibucszeminárium* bölcsésztanár-képző tanszékét vezeti. Kutatási területe a második világháború és a holokauszt. A vészkorszak kollektív emlékezetével, a zsidó katonák történetével, a náci oktatáspolitikával, oktatásetikával és -filozófiával foglalkozik. Két Hollywoodban készült doku-

mentumfilm munkatársa: *Blessed is the Match, Who will Write our History.* Kurátor a megnyitásra váró Második Világháború Zsidó Katonáinak Múzeumában. Cikkei és könyvei jelentek meg.

Kiro Ilana Izraelben született, a Szabadegyetemen végezte tanulmányait, laboránsként működött a hadsereg kötelékében, majd a Bar-Ilan Egyetem biológiai intézetében. Engelhardt Sándor és Teréz lánya.

Kishon Rafi sokoldalú előadóművész és állatorvos. A Kameri Színházban és Izrael-szerte az apjáról szóló előadóestjein hangsúlyozza magyar kötődését. Humoros előadóesteket is tart. Kishont Ferenc fia.

Klayner Dayagi Talya a második világháború egykori hadifoglyainak családjait összefogó szervezet alapítója és elnöke. A szervezet a nemzeti emlékezet részévé szeretné tenni a kétezer-ötszáz erec-izraeli hadifogoly és elesett zsidó katona történetét, akiknek többsége a Görögországért vívott harcban esett német fogságba.

Kluger Benjamin újságíró, író, a jeruzsálemi ultraortodoxia történelemkönyveinek kiadója.

Kónya Judit az ELTE hebraisztika szakán doktorált. A Jad Vasem, jelenleg a jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár és a Zsidó Nép Története Központi Levéltárának munkatársa. Aikidótanár.

Kor Zehava Nir-Galimban a Vallomások Házában tárlatvezető, író és előadó. Leitner Sara és Dávid-Dugó, Nir-Galim *mosav* alapítóinak a lánya.

Lancet-Carmel Nava szerkesztő, biográfiák írója és kiadója. Pszichológiából és héber irodalomból diplomázott. Lancet József és Judit unokája, Lancet Sifra és Mose lánya.

Lapid Shulamit Tel-Avivban született és ott él. Regények, novellák, színművek, gyermekkönyvek és krimik szerzője. 1960 és 1964 között a héber nyelven írók írószövetségének elnöke volt. Helen Lea és David Giladi lánya, Joszef Tomi Lapid felesége, Yair Lapid és dr. Merav Roth anyja.

Malul Chen a Tel-avivi Egyetemen végzett történelemszakon, Jeruzsálemben él. A Nemzeti Könyvtár blogját szerkeszti.

Markovits Marcovici Mária (1945–2020) Petrozsényban (Románia) született. Tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (Kolozsvár) végezte, 1987-ben *alijázott*. Nyugdíjba vonulásáig a WIZO-ban dolgozott. Újságíró, az *Izraeli Szemle* munkatársa, majd főszerkesztője volt. Haláláig írt az *Új Kelet*be.

Mátis Lilla film- és televíziórendező-szerkesztő, a Színház és Filmművészeti Főiskolán (Budapest) szerzett diplomát, a Magyar Filmgyártó Vállalatnál, majd a Duna TV-ben dolgozott. Dokumentumfilmeket, életrajzi portrékat készített. Befejezésre vár a *Mert a lelkemben hordozom* című filmje a holokauszttúlélők izraeli és magyarországi második és harmadik nemzedékének emlékeiről. 1994 óta a Jeruzsálemi Nemzetközi Keresztény Követség (ICEJ) tagja, rendszeresen jár Izraelbe.

Mor Michal klinikai pszichológus, biográfiák írója. Az egyes ember élete és a történeti-kulturális háttér kölcsönhatása foglalkoztatja. Apja fiatalon *alijázott* Magyarországról Izrael Állam alapításakor.

Naschitz Anat jogi doktori és menedzser végzettséget szerzett Franciaországban és a Tel-avivi Egyetemen. Befektető, menedzser, művész, énekesnő, költő. Ügyvédként dolgozott apja, Peter Gad Naschitz irodájában. Jelenleg az izraeli OrbiMed cég (gyógyszeripar, gyógyászati segédeszközök, digitális gyógyászat) társtulajdonosa. Feltörekvő vállalatok piaci indulását segíti.

Netzer Eli Budapesten született, 1944-ben szüleivel együtt hamis papírokkal menekült meg. 1949-ben *alijázott* Dalia *kibuc*ba, azóta ott él. Nyelvészetet, héber irodalmat és jogot tanult. Tanár, költő és író, harminc könyv, főleg verseskötetek szerzője, műveit több nyelvre lefordították. Számos izraeli irodalmi díjjal, Budapesten pedig a Herzl–Nordau-emlékéremmel tüntették ki. A *Maarehet* könyvkiadó alapítója és vezetője. Amszterdamban, Párizsban és Budapesten a Szochnut és az országos *kibuc*mozgalom kiküldöttje volt.

Novák Attila történész, a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen a Molnár Tamás Kutatóintézet (Budapest) tudományos főmunkatársa. Az ELTE-n történelem és filozófia szakon végzett, majd doktori fokozatot szerzett. A *Szombat* című lap szerkesztője, és Magyarország tel-avivi nagykövetségén kulturális attasé volt. Számos cikke és könyve jelent meg, megírta a magyarországi cionista mozgalom történetét. *Magyar emlékek Izraelben* címmel Shiri Zsuzsával közösen írt könyvet. Scheiber-díjjal tüntették ki.

Olosz Levente Csíkszeredában született, egyetemi tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (Kolozsvár) és a CEU-n végezte. Kutatási területe az erdélyi zsidóság és a magyar nyelvű izraeliek története. Az Eszterházy Károly Egyetem doktori hallgatója, a *Múlt és Jövő* és az *Erdélyi Krónika* munkatársa.

Paneth Hermann 1920-ban járt először a Szentföldön, majd feleségével és hat gyerekével együtt *alijázott* 1922-ben.

Patai József (1882–1953) lásd Rafael Patai cikke, *A Patai család* alija*története*

Patai Rafael (1910–1996) 1933-ban *alijázott*, a Jeruzsálemi Héber Egyetemen Patai szerezte az első doktori fokozatot. Folklorista, antropológus, orientalista, történész. 1947-től Amerikában élt. Patai Edith és József fia.

Peer Gideon 1971-ben *alijázott*. Az *Új Kelet* munkatársa volt, több ezer cikket írt Izraelről, két könyve is megjelent.

Politzer Maymon Krisztina Szegeden született. Az ELTE és a CEU jogi karán végzett. 1995 óta Izraelben él, jogász, közjegyző, szakfordítással is foglalkozik. Szabadidejét a családon kívül a sport (Mamanet), az izraeli magyar nyelvű újságírás (*Izraelinfo* izraeli magyar nyelvű digitális hírmagazin) és a hozzá kapcsolódó projektek töltik ki.

Popper Miriam Aradon (Románia) született. 1961-ben *alijázott*, és családjával Beer-Sevában telepedett le. A beer-sevai egyetem egyik első diákja volt, történelmet és angolt tanított. Nyugdíjba vonulásáig egy ifjúsági faluban is dolgozott, tanárok mentora volt; különleges tanterveket ellenőrzött és hagyott jóvá az oktatási minisztériumban. Fordítással foglalkozik.

Raz Ayala divattörténész, könyvet írt az izraeli öltözködés százéves történetéről. Keren Ben-Horin és Dalit Kimor mellett a Gottlieb Leáról szóló dokumentumfilm társszerzője.

Raz Guy fotóművész, fotótörténész, az Erec-Izrael Múzeum (Tel-Aviv) fotótárának kurátora. Izraelben és külföldön kiállítóterekben ötvözi a térérzékelést az esztétikai hatással, a társadalmi és politikai kritikus szemlélettel. Az izraeli fotózásról szóló írásaival lefektette az izraeli fotótörténet alapjait.

Rosen Ilana a Ben-Gurion Egyetem héber irodalom tanszékén professzor. Kutatási területe a 20. századi zsidó és izraeli tényirodalom. Legutóbbi munkáját a dél-izraeli *halucok* irodalmi munkáiról a Ben-Gurion Intézet adta ki. A Pittsburghi Egyetem *Hungarian Cultural Studies* című folyóiratának szemlerovatát szerkeszti.

Rosenbaum Gabriel Mose professzor emeritus magyar anyanyelvű szülők Izraelben született fia. A Tel-avivi Egyetemen végezte tanulmányait arab szakon. A Jeruzsálemi Héber Egyetem arab tanszékének tanszékvezetője volt, a Kairóban működő Izraeli Akadémiai Központ vezetője. Kutatási területe a modern egyiptomi nyelv, irodalom, kultúra, az egyiptomi zsidóság nyelve. Szépirodalmat is ír.

Rotem Judith Budapesten született ortodox családban. Szüleivel és testvérével a Kasztner-vonattal került Bergen-Belsenbe, onnan egy svájci menekülttáborba. Csaknem másfél év után, hároméves korában *alijáztak*. Bne-Brakban nőtt fel, ultraortodox nevelést kapott, harmincnyolc éves korában elvált, és elhagyta az ultraortodox közösséget. Azóta könyvek és tanulmányok szerzője. Könyveit díjakkal jutalmazták, és több nyelvre lefordították.

Rubinger (Gur-Arie) Timna Tel-Avivban született, tanár. A *kibucs*zemináriumban és a Bet-Berl főiskolán tanult, művészettörténettel, szobrászattal, kerámiával és a díszítőelemként használt héber kvadrátbetűvel foglalkozik.

Sauber-Mihájlovics Sándor (1903–1961) lásd Ouzi Elyada cikke, *Héber bulvárlapok magyar anyanyelvű szerkesztői a mandátum idején*

Shaked Yuval professzor Gezerben született. A tel-avivi és a kölni zeneakadémián végezte tanulmányait. A *kibucs*zemináriumban tanított, az izraeli zenetudományi intézetben szerkesztő, a Diaszpóra Múzeumban a zsidó zene részleg vezetője volt. A Haifai Egyetemen a zenei tanszéken tanított, majd a művészeti tanszék vezetője lett. Darmstadtban nyári tanfolyamokon oktatott. Zeneszerző, zenei kiadványok szerkesztője.

Shiri Zsuzsa az ELTE történelem–szociológia szakán, a Tel-avivi Egyetemen filmrendező–producer szakon végzett. Újságíró a magyarországi médiában, a Kossuth Rádió munkatársa, az MTI tudósítója. Családjával Modiinban él.

Sobovitz Jacov Romániában született, doktori fokozatát a budapesti Semmelweis Egyetemen szerezte. Nyugdíjba vonulásáig az oktatási minisztérium testnevelés és sport szakfelügyelője volt a haifai körzetben. Kutatási területe a magyarországi zsidóság 19. és 20. századi története, a zsidók részvétele a magyar testnevelésben és sportban. Röplabdaedző volt Izraelben és külföldön. Könyveket és tanulmányokat írt a röplabdáról, testnevelésről, zsidó vonatkozású témákról.

Spiegel Yair doktori fokozatot szerzett, az izraeli biztonsági szolgálat nyugdíjasa. Amosz Manorról, a biztonsági szolgálat harmadik vezetőjéről (1953–1963) írt könyvet.

Steir-Livny Liat a Szapir Főiskola művelődéstörténeti tanszékén szerzett doktori fokozatot. A Szabadegyetem irodalmi, nyelvi és művészettörténeti tanszékén tanít; a művelődéstörténeti program tanára; szemináriumok szakfelügyelője. Interdiszciplináris könyvei és tanulmányai az izraeli holokausztemlékezet változásával foglalkoznak.

Stern Adina a Tel-avivi Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe a cionizmus és a kommunizmus története a második világháború után és a 20. század eleji törvénykezés története az Egyesült Államokban. Építészmérnökként épületegyüttesek kivitelezésével, építészet oktatásával, a mérnök*alija* tagjainak működésével foglalkozik.

Szalai Anna irodalomtörténész, szerkesztő az ELTE-n szerzett doktori fokozatot. 1991-ben *alijázott*. A Jeruzsálemi Héber Egyetem Bölcsészettudományi Karán tudományos főmunkatárs és oktató volt. Kutatási területe a zsidó vonatkozású magyar prózairodalom, a magyarországi zsidóság és a magyar anyanyelvű izraeliek szellemi öröksége. Scheiber-díjjal tüntették ki.

Székely Ilan Jeruzsálemben született, és azóta is a város környékén él. Mérnök, programozó, hobbija a fényképezés. A mérnök Székely Dávid László fia.

Szenes György (1920–1995) Budapesten született, érettségi után Lyonban tanult, 1944-ben *alijázott*, bevonult a Zsidó Brigádba. Haifában élt.

Szenes Hanna (1921–1944) lásd Tamar Ketko cikke, *Az ejtőernyősök küldetése Európában: magyar vonatkozások*

Taron Tirca zenepedagógus (többek között zeneelméletet, szolfézst, ritmikát és furulyát tanított), zongoratanár. Patai Éva lánya, Patai József és Edith unokája.

Tsur Reuven professor emeritus a Tel-avivi Egyetem héber irodalom és irodalomelmélet tanszékén. Az irodalomkritika kognitív irányzatának egyik alapítója. Angol és héber nyelvű könyvei közül egyet japánra is lefordítottak, számos tanulmányt írt. Kognitív poétika elméletéért Izrael-díjjal tüntették ki, az osnabrücki egyetem díszdoktorrá fogadta.

Ungár Olga Újvidéken született. A Bar-Ilan Egyetemen szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe a közép- és kelet-európai zsidóság kulturális és vizuális öröksége. Képzőművész, tanár a Jad Vasem online oktatásfejlesztési osztályán.

Vardi Ofer Izraelben született, magyar anyanyelvű szülők gyereke. Író, szerkesztő, újságíró, gasztronómiai programok menedzsere. A LunchBox Press szakácskönyvkiadó alapítója és főszerkesztője. 2017 óta Budapesten él, ételek nyomában szervez sétákat a városban. Az izraeli magyar kulináris hét fő rendezője. Pro Cultura Hungarica Díjjal tüntették ki a magyar kultúra izraeli terjesztéséért, héberül írt népszerű magyar szakácskönyvéért.

Varga Sándor (Neubauer, 1920–2004) Kapuvárott született, szülei és testvérei a holokauszt áldozatai. Fiatal pártkáder a háború után, 1957-től a nyugdíjba vonulásáig a könyvszakmában dolgozott. Két könyvet és számos cikket írt a könyvszakma történetéről. Utolsó könyve, a *Zsidók a magyar könyvkiadás- és könyvkereskedelemben Mária Teréziától 1944-ig* kiadatlan.

Weiser Israel Nagykárolyban született. A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár munkatársa, igazgatóhelyettese, majd a reprográfiai osztály vezetője volt. Kelet-európai zsidó kéziratok és folyóiratok tízezreit gyűjtötte és másolta, a gyűjtemény ma a Nemzeti Könyvtárt gazdagítja. Egy részük digitálisan is hozzáférhető *(Zsidó történeti sajtó)*.

Weiss Joszef (1918–1969) 1940-ben *alijá*zott, a Jeruzsálemi Héber Egyetemen hebraisztikai tanulmányokat folytatott, kutatási témája a kabbala és a haszidizmus. Az ötvenes évektől Londonban élt, öngyilkos lett.

Zakai Mira (1942–2019) Jeruzsálemben született. Világhírű alt énekesnő volt, nemzedéke legnagyobb karmestereivel és zenekaraival lépett fel.

Mahler második szimfóniájának felvételéért Grammy-díjjal tüntették ki. A Buchmann-Mehta Zeneakadémia (Tel-Aviv) professzora, mesterkurzusokat vezetett az Egyesült Államokban és Európában. Hajdu André zeneszerzővel folytatott beszélgetéssorozatukat könyvben adták ki, a kötet két kiadást ért meg. George Koigen és Patai Éva lánya, Patai Edith és József unokája.

Zsoldos Jehuda (1914–2012) Budapesten született, 1932 és 1939 között a magyarországi Hasomer Hacair vezetője volt. 1939-ben *alijázott*, élete végéig Maabarot *kibuc*ban élt. A Zsidó Brigádban töltött évekről (1944–1946) zsebnaptárba írt naplót. Gimnáziumban matematikát és természettudományi tárgyakat tanított. Megírta a Hasomer Hacair magyarországi történetét (1929–1939).

Fordítók

Deutsch Olivér Aradon (Románia) született, családjával *alijázott* 1988-ban. Középiskolás kora óta fordít és lektorál, tolmács és szinkrontolmács. Közreműködött a *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április* és *A kecskeméti ortodox zsidók és zsinagógájuk története* című kötetek fordításában. Svájcban él, zenepedagógus és zongoraművész.

Freireich Sommer Ágnes 1990-ban *alijázott*. A Haifai Egyetemen gazdaság és angolnyelv-tanári szakon, a Ben-Gurion Egyetemen menedzser szakon végzett. Modiinben él, magyar érdekeltségű gazdasági cégnél dolgozik, magyar- és angolnyelv-tanár. Tízéves kora óta kosárlabdázik, edző a modiini utánpótláscsapatnál.

Kelenhegyi Andor Budapesten született. Történelem és héber filológia szakon végzett Budapesten, Bécsben és Heidelbergben. A CEU-n szerzett doktori fokozatot. A budapesti Milestone Intézet tanára, fordító.

Ligeti Zsuzsanna óvodapedagógia és hebraisztika szakon végzett budapesti egyetemeken. 2009 óta Jeruzsálemben él. A Jad Vasem levéltárában dolgozott, a múzeumban magyar nyelvű tárlatvezető. Óvónő és érettségi felügyelő.

Lipkin Melinda Budapesten született és nőtt fel. 1999-ben *alijázott*, de ebbe akkor bele is tört a foga. Egy kisebb kitérő után (Közgazdaságtudo-

mányi Egyetem szociológia szak, Malév és egyéb intézmények érintésével) 2006-ban tért vissza Izraelbe. Jelenleg Ramat-Ganban él. Szabadúszó a csúcstechnológiai szektorban, fordító, angol nyelvi lektor.

Sebő Anna az ELTE-n magyar irodalom és nyelvészet szakon végzett. 2004 óta Izraelben él. A tel-avivi magyar nagykövetség konzuli osztályán dolgozik. Az *Új Kelet* korrektora, az *Izraelinfo* izraeli magyar nyelvű digitális hírmagazin olvasószerkesztője.

Tamás Réka fordító-szerkesztő dinasztia sarja, az Európa Könyvkiadóban jeles műfordítói és szerkesztői karriert befutott Nyíri Éva unokája. Édesanyja, dr. Nyíri Judit és bátyja, Tamás Dénes lektorként és fordítóként tevékenykedik. 2010 óta Izraelben él, a tel-avivi magyar nagykövetségen külgazdasági, tudományos és technológiai területen dolgozik.

Anyanyelvi szerkesztés – korrektúra

Gulyás Orsolya az esztergomi Vitéz János Főiskolán tanult, húsz évig volt a Magyar Nemzet korrektora, olvasószerkesztője. Dolgozik heti- és havilapnál, szépirodalmi és tudományos könyvkiadóknak. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa.

Győri Anna az ELTE-n végzett alkalmazott nyelvész, spanyol és francia szakos tanár. Nyelvtudományból a doktori fokozatot a Pécsi Tudományegyetemen szerezte. A Budapesti Gazdasági Egyetem jogelődjén tanszékvezető főiskolai tanár. Kutatási területe: nyelvoktatás-módszertan, kultúraközi kommunikáció, szociolingvisztika. 2014-ben *alijázott*.

Digitális és nyomtatott grafika

Friedman Johanna Izraelben élő magyar grafikus. A kötetet kísérő digitális és nyomtatott ismertetők grafikusa, tervezője.

Szómagyarázat

alija – fölmenetel (bevándorlás Izrael földjére)
alija bet – második *alija*
askenáz – német származású (európai) zsidó
azkara – az elhunyt halála évfordulóján tartott megemlékezés

bar/bat-micva – parancsolat fia/lánya (felnőtté avatás)
bet hamidras – tanház
Bet Olim – *olé*kat befogadó otthon
Bne-Brit – páholyokból épülő zsidó társadalmi, segítő szervezet
Bne-Herzl – magyar nyelvű szervezet, Herzl-díjat adományozott
briha – menekülés
brit-mila – körülmetélés szertartása

cadik – jámbor; csodarabbi
certifikát – beutazáshoz, állandó tartózkodáshoz szükséges engedély a brit mandátum idején

dajan – a vallási törvényszék bírája
dunam – földterület mértékegysége (1 hektár = 10 dunam)

gabaj – felügyelő, adományok kezelője
galut – száműzetés
goj – nem zsidó, idegen

hacci grus – fél krajcár
Hagada – az Egyiptomból szabadulás történetét széder este olvassák föl
Hagana – zsidó katonai szervezet (1920–1948)
haksara – felkészítés mezőgazdasági munkára
halica – feloldja a nőt férje halála után a kötelesség alól, hogy sógorával összeházasodjon
haluc – úttörő
hamec – kovász
hanuka – fény ünnepe
hanukia – nyolcágú gyertyatartó
haszid – hithű; hithűség
haszkala – a zsidó felvilágosodás mozgalma
havura – társaság, közösség
héder – alsófokú iskola
herem – kiközösítés
Hevra Kadisa – Szent Egylet

iszur – tiltás

jesiva – Talmud-iskola
jisuv – az államalapítás előtti erec-izraeli zsidó közösség
Jahrzeit – az elhunyt halálának évfordulója
jom kipur – engesztelőnap, hosszúnap

kadis – gyászima
katif – gyümölcsszüret
Keren Hajeszod – Zsidó Alap
kibuc – mezőgazdasági település
kidus – áldásmondás
kipa – férfiak fejfedője
Keren Kajemet Leizrael (KKL) – Zsidó Nemzeti Alap

Kneszet – izraeli parlament
kohanita – papi nemzetségből való
kotel maaravi – siratófal
kvis – út
kvuca – csoport

lag-baomer – a peszahtól savuotig tartó hét hét számlálásának (omerszámlálás) harminchatodik napja
lancmansaft – azonos településről származó, segítségnyújtó zsidó szervezet
Lehi – angolok ellen működő, cionista katonai szervezet (1940–1948)
levita – Levitől származó papok

maca (macesz) – pászka
Maccabia – zsidó sportolók olimpiája
maftir – a heti szakasz befejező része
Mapai – baloldali cionista-szocialista munkáspárt (1930–1968)
Mapam – egyesült cionista-szocialista munkáspárt (1948–1997)
maapil – illegális *ole* a brit mandátum idején
melamed – tanító
menora – hétágú gyertyatartó, Izrael címere
Meuhad – *kibuc*mozgalom
micve – jótett
mikve – rituális fürdő
mil – fizetőeszköz
minha – délutáni ima
minjan – a közös imádsághoz szükséges tíz férfi
Misna – a halahikus hagyomány alapja
mogen dovid – Dávid-csillag
mosav – településforma

Nature Karta – Városőrzők

ole / ola – új Izraelbe érkező személy
ole regel – zarándok

Palmah – védelmi erők (1941–1948)
pardesz – narancsliget
peszah – az Egyiptomból való kivonulás, a szabadság ünnepe; húsvét
purim – tavaszi örömünnep: sorsvetés (Eszter könyve)

ros hasana – újév

salom – béke
savuot – Tóraadás ünnepe, pünkösd
Sin-Bet – Sabak izraeli biztonsági szolgálat
slihim – küldöttek
smone eszre – tizennyolc áldás – a napi háromszori imarend része
soa – holokauszt, vészkorszak
somer – őr

szabre – Izraelben született
széder – peszah előestéje
szefárd – Spanyolországból származó zsidó
sznif – fiók (intézmény)
szukot – sátoros ünnep

talit – imasál
terum és maaszér – a törvény előírta adomány és tized
tfilin – imaszíj
Tipat Halav – csecsemőgondozó
tisa beav – Av hó (július–augusztus) 9-e, az első és a második Szentély pusztulásának gyásznapja
toceret haarec – izraeli gyártmány
tu bisvat – a fák újéve

ulpan – *olék* számára szervezett héber nyelvtanfolyam

Vaad Hacirim – cionista küldöttek erec-izraeli bizottsága (1918–1921)
vaad halason – nyelvbizottság

WIZO – cionista nők világszervezete

Képek lelőhelye

23. l. • Kiscelli Múzeum, Budapest
26–27. l. • Patai József, *Herzl*, A Pro Palesztina kiadása, 1932
29. l. • Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (Milev), Budapest
31. l. • Patai József, *Herzl*, A Pro Palesztina kiadása, 1932
33. l. • יוסף פטאי, הרצל, הוצאת יאמנות', תל אביב, תרצ"ו (1936)
34. l. • http://gpophoto.gov.il/haetonot/D743-062.jpg
39. l. • https://www.hebrewbooks.org/9521
40. l. • https://www.hebrewbooks.org/32288
43. l. • https://bit.ly/335xVOJ
44., 49., 52. l. • magángyűjtemény (mgt)
45. l. • https://bit.ly/3ajnCei
46. l. • https://bit.ly/3gR5YIN
51. l. • https://bit.ly/3t6O9lf
53., 57., 61. l. • משרד כולל שומרי החומות
58. l. • Gabriel Laron
63., 64., 65., 66., 69., 72. l. • *Az Első Izraelita Szentföldi Utazás 1905-ben*, Album, fényképezte és kiadja Salgó Sándor Fotografischer Atelier http://www.authorstream.com/Presentation/amikedem-2374610/
67. l. • https://bit.ly/3rMLInM
74. l. • **ואני אלך לשם!** ח. ב. פנט עולה עם ביתו לארץ-ישראל, 1922, ירושלים 1983
88. l. • https://bit.ly/3qp6TvL
88. l. • https://bit.ly/3ddMnuk
92. l. • https://bit.ly/3qiIeJg
93. l. • https://bit.ly/3ponAGp
95. l. • https://bit.ly/37g2iV6
99. l. • https://bit.ly/3s7HQxZ
102. l. • https://www.facebook.com/alhamakom/posts/1572907196360821/
104. l. • https://en.wikipedia.org/wiki/Judah_Leon_Magnes
105. l. • New York Public Library (Manuscripts and Archives) Patai Rafael hagyatéka
108. l. • https://rotter.net/forum/scoops1/207821.shtml
112. l. • https://bit.ly/3jRT2fe
112., 113. l. • mgt
114., 115., 116., 118., 119. l. • mgt

123., 130., 131. l. • National Library of Israel (NLI)
125. l. • https://www.pikiwiki.org.il/image/view/47268
129. l. • mgt
132. l. • https://il.bidspirit.com/ui/lotPage/source/catalog/auction/3528/lot/112128/foo?lang=he
135. l. • https://upload.wikimedia.org/wikipedia/he/b/b1/Eliyahu_Blank.JPG
137. l. • https://bit.ly/37eUS4B
139. l. • https://bit.ly/3rVNqTP
145. l. • https://bit.ly/3alxS5X
147. l. • https://he.wikipedia.org/wiki/בית_ויטנברג
150. l. • mgt
153. l. • https://picryl.com/media/tel-aviv-the-gymnasium
154. l. • mgt
155. l. • https://bit.ly/3qn2ARK
157., 158. l. • mgt
162., 163., 164., 167. l. • mgt
165. l. • https://quod.lib.umich.edu/u/ummu2ic/x-ls012123/ls012123
171., 172. l. • https://www.pikiwiki.org.il/ 52619, 52615
173. l. • mgt
178. l. • www.israelalbum.org.il YBZ.0716.075 אוסף משפחת טוביהו-דותן
180., 181. l. • https://www.pikiwiki.org.il/ 52967, 52961
181. l. • www.israelalbum.org.il YBZ.2300.0014.260 אוסף משפחת כהן משדה יעקב
182. l. • www.israelalbum.org.il YBZ.9500.0027.096 אוסף אדלר, קריית ביאליק, עב' לית לעיין
184. l. • http://www.sharett.org.il/info/articles/maagan.htm
185., 186., 190. l. • mgt
185. l. • https://www.pikiwiki.org.il/ 52965
194., 196., 197., 199., 201. l. • mgt
204., 207. l. • mgt
212., 213., 214., 215., 216., 222., 226. l. • mgt
219. l. • קרויאנקר דוד, **אדריכל ז.ש. הרמט**, 1990
225. l. • https://commons.wikimedia.org/wiki/File:PikiWiki_Israel_47260_Tel_aviv.jpg
227. l. • https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=72429989
228. l. • https://bit.ly/37dGQ2Y
229. l. • https://bit.ly/3jPBxfm
231. l. • https://bit.ly/3amo2ko
233–239. l. • mgt
242. l. • https://bit.ly/3e8YiJZ
243. l. • Testimony House, Nir-Galim
244. l. • https://bit.ly/3aWUjOO
245. l. • The Strochlitz Institute of Holocaust Studies, Haifa
248. l. • http://www.jacobkatz.co.il/אותות-הוקרה-עמוד-א/
249. l. • mgt
251. l. • https://bit.ly/3amnYkE

252. l. • https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1153996
253. l. • https://chemistry.technion.ac.il/members/ruben-pauncz/?lang=he
254. l. • https://bit.ly/3puLwlp
256. l. • https://bit.ly/3vMGOJB
258. l. • https://blog.nli.org.il/wp-content/uploads/2019/03/wander_6.jpg
259., 260. l. • mgt
263., 267. l. • NLI Tisbi Archive
269. l. • mgt
273–276., 278., 279. l. • mgt
277. l. • https://bit.ly/2NaT5qe
280–296. l. • mgt
299–307. l. • mgt
309., 311. l. • *Miriam Roth meseíró, a mosolyrend lovagja*, Mátis Lilla dokumentumfilmje, 2000
314–325. l. • mgt
327–337. l. • mgt
338. l. • *Hatikva*, 1949. szeptember 15.
342. l. • https://bit.ly/2LPZS8c באדיבות מומחה האמנות יריב אגוז
343. l. • https://bit.ly/3b9Fbwv
344. l. • https://bit.ly/37gkaiL באדיבות מומחה האמנות יריב אגוז
345. l. • https://bit.ly/3aWBwmK
346. l. • https://upload.wikimedia.org/wikipedia/he/5/54/PerryRosenfeld.JPG
348. l. • https://bit.ly/3jQ7oMU
349. l. • https://bit.ly/3baDJu3
350. l. • PORT.hu – Szilárd Klára-emlékkiállítás – Galéria
352. l. • https://bit.ly/2MXLETv
355–358. l. • https://www.pikiwiki.org.il/ 53049, 52960, 52956, 53031
359. l. • http://gpophoto.gov.il/haetonot/ D836-087.jpg
361., 366. l. • Photographer: Paul Goldman, Goldman Collection © MUSA, Eretz Israel Museum, Tel Aviv, MHZ388.2011.2, MHZ378.2013.23
363–365. l. • http://gpophoto.gov.il/haetonot/ D777-119.jpg, D739-043.jpg, D684-067.jpg
369–378., 383. l. • mgt
379. l. • https://www.hagaishaham.com/images/bios/feher3.jpg
380. l. • https://www.davidori.com/
381. l. • https://www.dovcarmel.com/
381. l. • https://xnet.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5227364,00.html
385., 388., 390., 393., 395., 396. l. • mgt
390. l. • https://bit.ly/3tXoDAx Levinson_331.jpg
391. l. • Painting by David Boskovich http://alexander-uriyah-boskovich.org/en/gallery/
399., 403 Cameri Theater Archive
402. l. • mgt
410. l. • חנה סנש, **את לבדך תביני**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2014, עמ׳ 118
411. l. • mgt

414. l. • חנה סנש, **את לבדך תביני**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2014, עמ' 447
417. l. • mgt
421. l. • https://bit.ly/2MZBamE
423. l. • https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/34/Peretz_Goldstein.jpg
425. l. • https://bit.ly/3u2zmtq
426–432. l. • mgt
435. l. • mgt
437–452. l. • Givat Haviva Jad Jaari Research & Documentation Center
454–456. l. • mgt
461–465. l. • mgt
467. l. • Ghetto Fighters' House Archive https://bit.ly/3uel5tE
469. l. • A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (Emlékmúzeum)
470. l. • *Hatikva*, 1951. július 20.
472. l. • https://www.pikiwiki.org.il/ 47109
473. l. • https://www.tkumatosky.org/profiles/details/29
474. l. • http://www.children-holocaust2.co.il/-חיים-נוה-הילד-בן-ה11-מאושוויץ-מיוסד-מערך
479. l. • https://www.tkumatosky.org/profiles/details/48
480., 481. l. • https://www.tkumatosky.org/profiles/details/24
485. l. • mgt
487. l. • https://bit.ly/2S8yrcv
489. l. • https://www.the7eye.org.il/301708
492. l. • חנה סנש, **את לבדך תביני**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2014, עמ' 452
496., 499., 501. l. • יאיר שפיגל, **ימי עמוס**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור והוצאת הס' פרים מודן, 2017
506–511. l. • mgt
516. l. • https://bit.ly/3rUqlB4
519. l. • mgt
521. l. • https://bit.ly/3eMewI7
525. l. • https://bit.ly/3aUJA7o
528., 529., 531., 532. l. • Israel Aerospace Industries (IAI) Archive
529. l. • https://www.elal.com/magazine/portfolio-items/moreshet/britannia-airplane/
533. l. • mgt
536–538. l. • mgt
541–544. l. • mgt
547. l. • http://gpophoto.gov.il/hactonot/ D435-020.jpg
548., 549. l. • Gottlieb Archive / mgt
554. l. • mgt
555., 557. l. • http://gpophoto.gov.il/hactonot/ D407-071.jpg, D407-097.jpg
556. l. • Collection of the Yad Vashem Art Museum, Jerusalem, Image # 8234/08
559., 561., 563. l. • mgt
565. l. • https://bit.ly/3demOJN

567. l. • *Hatikva*, 1952. május 16.
568. l. • Beit Jámbor, Evron *kibuc*
569. l. • mgt
573. l. • *Új Kelet*, 1954. november 18.
575., 578., 581. l. • *Máramarossziget*
587. l. • *Új Kelet*, 1921. február 27.
593., 594. l. • mgt
597–602. l. • mgt
607–611. l. • mgt
612. l. • https://tinyurl.hu/AHRr/
613. l. • Fortepan, 109438
616–622. l. • mgt
625–630. l. • Dos Archive, NLI
633. l. • תיאטרון, אוגוסט 1953
634. l. • https://bit.ly/2ZlgyYc
636. l. • mgt
640. l. • https://www.nli.org.il/he/sheets/NNL_Ephemera700113652/NNL_Ephemera
642., 643., 647. l. • mgt
644., 646. l. • Emlékmúzeum
648. l. • https://bit.ly/3b5UaYD
651. l. • Wingate Institute, Slomo Hirschberg-gyűjtemény
653. l. • https://www.haaretz.co.il/sport/israel-soccer/.premium-MAGAZINE-1.2872148
654., 655. l. • mgt
656. l. • https://bit.ly/3u0cvyY
656. l. • https://bit.ly/3qiDrHM
658. l. • https://akibic.hu/2019/07/01/az-edzo-aki-felfedezte-keleti-agnest/?sfns=mo
661. l. • https://bit.ly/3rVBCkE
662. l. • https://bit.ly/3rMFJ2i
663-665. l. • mgt
666. l. • *Hamahar*, 1927. május
667. l. • https://bit.ly/3ajjzP5
668. l. • Fortepan, 101728
669. l. • www.israelalbum.org.il YBZ 1026.095 אוסף קריאל גרדוש (דוש)
671. l. • http://gpophoto.gov.il/haetonot/ D218-066.jpg
679. l. • http://gpophoto.gov.il/haetonot/ D597-083.jpg
680. l. • מוסיקה, 1988
681. l. • mgt
682–684. l. • Emlékmúzeum
685. l. • https://bit.ly/3jRNXDG
686., 688., 689. l. • mgt
690. l. • https://www.yadvashem.org/he/holocaust/this-month/october/1948.html

691. l. • http://www.thepartisan.org/document/68555,0,3273.aspx
693-699. l. • mgt
701. l. • mgt
702. l. • Emlékmúzeum
704. l. • www.israelalbum.org.il YBZ.0176.045(עופר דליה) אוסף הספר בדרך הים
706. l. • mgt
707. l. • *Új Kelet*, 1953. december 31.
707., 709. l. • mgt
710. l. • *Új Kelet*,1952. január 18., szeptember 12.
711. l. • https://bit.ly/3dmAB0C
713. l. • https://historia.co.il/wp-content/uploads/2013/02/Beer_sheva_at_wwi.jpg
713. l. • https://bit.ly/3alAYXt
714. l. • https://bit.ly/2NwoNxW
716. l. • Fortepan, 109345
719. l. • https://sheva7.co.il/news/152970/
720. l. • https://bit.ly/3almnvd
722. l. • https://bit.ly/2MZyvcE
723. l. • mgt
726–731. l. • mgt
733. l. • Israel Academy of Sciences and Humanities
736. l. • https://www.yadvashem.org/he/remembrance/survivors/ladany.html
739. l. • https://bit.ly/2LShFvF
745-749. l. • mgt
750. l. • mgt
757. l. • https://www.yadvashem.org/events/28-april-2008.html
758. l. • https://xnet.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5632325,00.html
758. l. • https://bit.ly/2ZjRBwC
759. l. • Emlékmúzeum
760. l. • https://bit.ly/3dfZSK2
762. l. • https://www.youtube.com/watch?v=GveoCXLIzIM
763. l. • mgt
765., 766. l. • https://tinyurl.hu/A1p4/
768. l. • mgt
775. l. • mgt
777., 780. l. • mgt
784., 785., 788. l. • mgt
791., 793. l. • mgt
795. l. • https://bit.ly/2Zk6P4t
798., 799. l. • mgt
801., 804. l. • mgt
807–809. l. • mgt
810., 812., 814. l. • mgt
817. l. • mgt
821., 824. l. • mgt

825., 828. l. • Emlékmúzeum
829. l. • *Új Kelet*, 1964, 1965
831. l. • *Új Kelet*, 1965. szeptember 17.
836. l. • mgt
839. l. • https://bit.ly/3e7lEj6
841. l. • https://www.prtfl.co.il/archives/102102
843. l. • Jad Vasem Művészeti Múzeuma, 2016/6
844. l. • mgt
845 Jad Vasem Művészeti Múzeuma, 13861, 13876
848., 849., 852., 854. l. • mgt
856. l. • Testimony House, Nir-Galim
861., 862., 864., 866., 867. l. • Emlékmúzeum

Ajánlott bibliográfia

Az itt felsorolt forrásokra az egyes cikkeknél nem hivatkozunk.
Hatikva, 1946-tól a hatvanas évek végéig
Máramarossziget, 1959–1974
Múlt és Jövő, 1911–1944
Új Kelet, Tel-Aviv, 1948-tól

Berenbaum Michael, Skolnik Fred, *Encyclopaedia Judaica*, Macmillan Reference USA, 2007
Dán Ofry (szerk.), *A húszéves Izrael*, Tel-Aviv, 1968
Féder Zoltán, *Izraeli könyvtárakban, Két bibliográfia*, Tel-Aviv, 2004
Giladi David, *Pesti mérnökök – Izrael országépítői*, Budapest, 1992
Jegyzőkönyv a Makkabea Zsidó Főiskolai Hallgatók veteránjainak századik szemeszteri közgyűléséről, Haifa, 1954
Nagy Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*, Budapest, 2000
Patai József, *A föltámadó Szentföld*, Százötven palesztinai képpel, Jüdischer Kunst-Verlag, Wien, 1926
Züszman Alfréd (szerk.), *Tízéves Izrael*, Tel-Aviv, 1958

A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma (Emlékmúzeum)
http://baderech.hjm.org.il/Default.aspx/Hu/
Budapest – Bergen-Belsen – Svájc
http://kioszk.bparchiv.hu/index.html
Centropa
Megőrzött emlékek interaktív könyvtára
Preserving Jewish memory – Bringing history to life
https://www.centropa.org/hu
National Library of Israel (NLI)
The Israel Museum, Jerusalem
Information Center for Israeli Art
https://museum.imj.org.il/artcenter/newsite/he/

גונדה משה אליהו, כהן י׳ יוסף, מרטון יהודה ז״ל (מערכת), **יהדי הונגריה**, מחקרים היסטוריים, ישראל
1980
דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו** /http://www.tidhar.tourolib.org

***

A cikkekhez használt források

Ariel Feldstein: Herzl Tivadar és szülőföldje
תיאודור הרצל, **ספרי יומן**, א׳, ירושלים, 1997
ראובן בן מרדכי ברייניין, **חיי הרצל**, ניו יורק, תרע״ט – 1919

Ariel Feldstein: Patai József: *Herzl*
Patai József, *Herzl*, Budapest, 1932
יוסף פטאי, **הרצל**, תל אביב, תרצ״ו (1936)

Jehuda Hartman: Akiva Joszef Schlesinger– az ortodox rabbi és lelkes cionista
הילל ליכטנשטיין, **משכיל אל דל**, לעמבערג, תר״ן
יוסף צבי סופר, **ק״ן סופר – מכתבי ר׳ חיים סופר**, לונדון, תשכ״ג
עקיבא יוסף שלזינגר, **לב העברי**, ירושלים, 1924 (חלק שני)
עקיבא יוסף שלזינגר, **חברא מחזירי עטרה ליושנה עם כולל העברים**, ירושלים, תרל״ג

Erika Ben-Mordechay: Remény kapuja – Petah-Tikva
יהודה ראב (בן עזר), **התלם הראשון זיכרונות 1862-1930**, ירושלים, תשמ״ח
אהוד בן עזר, **קיצור תולדות פתח תקוה**
https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/hbe/hbe00350.php
אהוד בן עזר, **המסע אל העקירה** – יומן המסע להונגריה ולסלובקיה בעקבות משפחת ראב
אהוד בן עזר, **פרשים על הירקון**, תל אביב, 1989
אסתר ראב, **קמשונים**, תל אביב, 1976
בן גוריון לספר פתח תקוה

https://bit.ly/3qoAjdk

Benjamin Kluger: Magyar Házak a Mea-Searimban
נ׳ בן אברהם, **סיפורים ירושלמיים**, ירושלים, תשנ״ד (1994)
גיליונות השבועון **קול ישראל**, בטאון יאגודת ישראלי
העיתונים **חירות ומוריה**
אברהם משה לונץ, **לוח ארץ ישראל**
בנימין קלוגר, **מן המקור**, תשל״ח-תשמ״ז
בנימין קלוגר, **לשעה ולדורות**, תשל״א-תשל״ו
זיכרונות אישיים ושיחות עם זקני השכונה

Jehuda Hartman: Szentföldi út 1905-ben

שמואל הכהן וינגרטן, **השיירה הגדולה בשנת תרס"ה**, בתוך הספר **יהודי הונגריה** 1980
שלמה צבי שיק, **בצאתי לירושלים**, נספח לשו"ת רשב"ן חלק **אבן העזר**, מאת הרב שלמה צבי שיק, סטמאר תרס"ה (1905), עמ' קצד-רלו

Szabolcsi Miksa, *A szentföldi út, Egyenlőség*, 1905–1906
http://www.authorstream.com/Presentation/amikedem-2374610/
https://izraelinfo.blog.hu/2017/12/07/idoutazzon_on_is_a_szentfoldre_1905-ben

Paneth Hermann: Utazásom a Szentföldön, 1920

הרמן פנט, **מסע לארץ הקדש** (1920), תורגם מהונגרית בידי בלהה ואחרון רוזן 1967/82 – בחוברת: **ואני אלך לשם!** ירושלים, 1983

Paneth Hermann, *Utazásom a Szentföldön*, sajtó alá rendezte Szabó Imre, Cluj, 1921

Menachem Keren-Kratz: Vallási vezetők és közösségek a brit mandátum idején

מנחם פרידמן, **חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו**, ירושלים, 1978

מנחם קרן-קרץ, **עליית כוחה של האורתודוקסיה ההונגרית בהנהגת הישוב היהודי בתקופת המנדט, מורשת ישראל**, 17, 2019

Rafael Patai: Jeruzsálem és a Héber Egyetem első évei

Raphael Patai, *Apprentice in Budapest*, Memories of a World That Is No More, University of Utah Press, Salt Lake City, 1988; *Between Budapest and Jerusalem*, The Patai Letters, 1933–1938; *Journeyman in Jerusalem*, Memories and Letters, 1933–1947, University of Utah Press, Salt Lake City, 1992

Liat Steir-Livny: Avigdor Hameiri – a héber film egyik úttörője

The Spielberg Archive – *This Is The Land*
https://www.youtube.com/watch?v=eex9KijPlus

יוחנן ארנון, המחר **של אביגדור המאירי: עתון של איש אחד, קשר** 6, סתיו 1989
http://humanities1.tau.ac.il/shalom_rosenfeld/images/6-heb/13.pdf

אלי אשד, **הרב נבון: על אמן הקריקטורות והקומיקס העברי הראשון**, EMAGO, 23 בינואר 2017
http://www.e-mago.co.il/e-magazine/navon.html

בונדי רות, **אדים מן הקומקום: אביגדור המאירי על הומור הימים שעברו, דבר**, 10 באפריל 1964
https://bit.ly/3tWzivo

מיכל גורן, **זאת היא הארץ: ציונות, אדם ואדמה – היבטים קולנועיים ואמצעים פואטים בשירות הציונות, סליל**, 5 חורף 2011
http://slil.huji.ac.il/sites/default/files/slil/files/04-michal.pdf

האתמול של מחר, 1963, ISHIM
https://bit.ly/3qnqRqO

חנה יעוז-קסט, **לבטי זהות ולבטי קיומיות יהודית ביצירת המאירי, דעת**, זהות ג', קיץ תשמ"ג

http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/yaoz-2.htm
טוביה כרמל, **אביגדור המאירי ז"ל, הסטיריקון של ארץ ישראל**, מעריב, 6 באפריל 1970
https://bit.ly/3baV3ii
אסף מונד, **הסופר שהיה האיש שלנו בשוחות החוץ**, NRG , 14 באפריל 2009
http://www.nrg.co.il/online/47/ART1/877/114.html
מרים נייגר-פליישמן, **סיפור אבוד שהתגלה בעזבון: קינה לקלמן, או זיכרונות ממונקאץ' שאבדה**, **הארץ**, 9 ביולי 2009
https://www.haaretz.co.il/1.1269951
מרים נייגר, **מ"תהום כף הקלע" – שירת אביגדור המאירי מראשיתה ועד 1933 – פרסום ספר השירים ב-1933**, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, אפריל 2015
אריאל פלדשטיין, **חלוץ עבודה מצלמה: הקולנוע הארצישראלי והרעיון הציוני, 1917–1939**, תל אביב, 2009
משה צימרמן, **סימני קולנוע: תולדות הקולנוע הישראלי בין השנים 1896–1948**, תל אביב, 2001
חזקי שוהם, **"קום וברח מן העיר": אידאולוגיה ציונית אחרת בזאת היא הארץ**, **זמנים** 106 (תשסט)

Hunyadi Zsombor: Avigdor Hameiri, a prózaíró

Glenda Abramson, *Exile, Imprisonment and the Literary Imagination, Jewish Studies Quarterly*, 13, 2, 2006

Alon Rachamimov, *'My soul is the daughter of Shem, Ham and Yafeth': Avigdor Hameiri and Austro-Hungarian Jewish Dilemmas, Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 5, 2006

Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, Basel – Frankfurt am Main, 1986

אבנר הולצמן, **אביגדור המאירי וספרות המלחמה**, תל אביב, 1986
ישורון קשת, **על אביגדור המאירי**, **מאזניים**, 41, 2, 1975
יוסף מונד, **1929 – שנה בחייו של אביגדור המאירי**, **'הרמרק שלנו'**, **זמנים**, 118, 2012
גרשון שקד, **הסיפורת העברית, 1880–1980**, ב, תל אביב – ירושלים, 1983
חנה יעוז, **לבטי זהות ולבטי קיומיות יהודית ביצירת המאירי**, **זהות**, 3, 1983

Ouzi Elyada: Héber bulvárlapok magyar anyanyelvű szerkesztői a mandátum idején

עוזי אלידע, **אביגדור המאירי ועיצוב העיתונות העממית הארץ-ישראלית בשנות העשרים**, **קשר**, 52 חורף 2019
אבנר הולצמן, **אביגדור המאירי וספרות המלחמה**, תל אביב, 1986
אסף מונד, **1929 – שנה בחייו של אביגדור המאירי**, **'הרמרק שלנו'**, **זמנים**, 2012, 118
גבריאל ציפרוני, **'עיתון מיוחד: העולם בצהוב'**, **קשר**, 3, 1988
מרדכי נאור, **ייחודו של עיתון מיוחד, העיתון הצהוב הראשון בארץ**, בתוך הנ"ל, **רבותי העיתונות – פרקים בחקר התקשורת הכתובה בארץ**, תל אביב, 2004
אלי אשד, **היה היה איש גיבור: על ד"ר אליהו בלנק**
https://bit.ly/3jMAZqE

http://www.daat.ac.il/daat/sifrut/maamarim/yaoz-2.htm
טוביה כרמל, **אביגדור המאירי ז"ל, הסטיריקון של ארץ ישראל**, מעריב, 6 באפריל 1970
https://bit.ly/3baV3ii
אסף מונד, **הסופר שהיה האיש שלנו בשוחות החוץ**, NRG , 14 באפריל 2009
http://www.nrg.co.il/online/47/ART1/877/114.html
מרים נייגר-פליישמן, **סיפור אבוד שהתגלה בעזבון: קינה לקלמן, או זיכרונות ממונקאץ' שאבדה**, **הארץ**, 9 ביולי 2009
https://www.haaretz.co.il/1.1269951
מרים נייגר, **מ"תהום כף הקלע" – שירת אביגדור המאירי מראשיתה ועד 1933 – פרסום ספר השירים ב-1933**, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, אפריל 2015
אריאל פלדשטיין, **חלוץ עבודה מצלמה: הקולנוע הארצישראלי והרעיון הציוני, 1917–1939**, תל אביב, 2009
משה צימרמן, **סימני קולנוע: תולדות הקולנוע הישראלי בין השנים 1896–1948**, תל אביב, 2001
חזקי שוהם, **"קום וברח מן העיר": אידאולוגיה ציונית אחרת בזאת היא הארץ**, **זמנים** 106 (תשסט)

Hunyadi Zsombor: Avigdor Hameiri, a prózaíró

Glenda Abramson, *Exile, Imprisonment and the Literary Imagination, Jewish Studies Quarterly*, 13, 2, 2006

Alon Rachamimov, *'My soul is the daughter of Shem, Ham and Yafeth': Avigdor Hameiri and Austro-Hungarian Jewish Dilemmas, Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts*, 5, 2006

Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, Basel – Frankfurt am Main, 1986

אבנר הולצמן, **אביגדור המאירי וספרות המלחמה**, תל אביב, 1986
ישורון קשת, **על אביגדור המאירי**, **מאזניים**, 41, 2, 1975
יוסף מונד, **1929 – שנה בחייו של אביגדור המאירי**, **'הרמרק שלנו'**, **זמנים**, 118, 2012
גרשון שקד, **הסיפורת העברית, 1880–1980**, ב, תל אביב – ירושלים, 1983
חנה יעוז, **לבטי זהות ולבטי קיומיות יהודית ביצירת המאירי**, **זהות**, 3, 1983

Ouzi Elyada: Héber bulvárlapok magyar anyanyelvű szerkesztői a mandátum idején

עוזי אלידע, **אביגדור המאירי ועיצוב העיתונות העממית הארץ-ישראלית בשנות העשרים**, **קשר**, 52 חורף 2019
אבנר הולצמן, **אביגדור המאירי וספרות המלחמה**, תל אביב, 1986
אסף מונד, **1929 – שנה בחייו של אביגדור המאירי**, **'הרמרק שלנו'**, **זמנים**, 2012, 118
גבריאל ציפרוני, **'עיתון מיוחד: העולם בצהוב'**, **קשר**, 3, 1988
מרדכי נאור, **ייחודו של עיתון מיוחד, העיתון הצהוב הראשון בארץ**, בתוך הנ"ל, **רבותי העיתונות – פרקים בחקר התקשורת הכתובה בארץ**, תל אביב, 2004
אלי אשד, **היה היה איש גיבור: על ד"ר אליהו בלנק**
https://bit.ly/3jMAZqE

Mordechai Avi-Shaul (Mandel Izidor) levele Bánóczi Józsefnek
Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Patai József: Barangolás a csodavárosban
Patai József, *A föltámadó Szentföld*, Jüdischer Kunst-Verlag, Wien, 1926

Rafael Patai: A Patai család *alija*története
Raphael Patai, *Between Budapest and Jerusalem*, University of Utah Press, Salt Lake City, 1992
New York Public Library (Manuscripts and Archives)
http://archives.nypl.org/mss/2349#c1334959
http://archives.nypl.org/mss/2349#overview

Szalai Anna: A Buxbaum család története
Interjú: Aser Buxbaum, 2012. január; Rut Elon, 2017. október 25.

Eli Netzer: A *kibuc*
אלי נצר, **הקיבוץ**, מחלקת קליטה – הקיבוץ הארצי, ינואר 1993
Éli Nécer, *Kibuc*, Hakibuc Haarci – Hasomer Hacair, Hahanhaga Haeljona, Tel-Aviv, 1989

Olosz Levente: *Kibuc*- és *mosava*lapítók – *Kibucnyik* történetek
Kibuc Lamakor Herzlia, Kolozsvár, 193?, Kfar-Glikson levéltár
Richard Kauffmann, *Planning of Jewish Settlements in Palestine*, Moshaw Transylvania, *The Town Planning Review*, 1926
Interjú: Chava Lustig, 2015. május 25.; Eli Netzer, 2017. szeptember 5.; Carmit Guy, 2017. szeptember 10.; Kati Savir (Száva Katalin), Malka Moria, Hanna Kohani, 2017. szeptember 11.; Moshe N., Grósz Éva, 2018. augusztus 18.

Nava Lancet-Carmel: A Lancet család
ב. תשבי, **ראשוני הרצלייה מספרים**, ריאיון עם צבי לנצט
מאירה (מדיישי) יניב, **היו זמנים – היסטוריה משפחתית**, 1998
משה לנצט, **אלה תולדות**, ספר ביוגרפי בהוצאה פרטית, 2002
מרכז מידע פלמ"ח – עמותת דור הפלמ"ח
ויקיפדיה (על בני המשפחה)

https://bit.ly/2LVCwya

Ilana Kiro – Talma Eckstein: Fürst Oszkár (Avraham Efrat) – a cionista pedagógus; Engelhardt Sándor – a kert- és tájépítészmérnök
Gidó Attila, *'Sómérok' a Kárpátokban*, Regio, 2019, 2
http://www.mikefe.hu/
אנה טלאי (עורכת), **את לבדך תביני, מכתבי חנה סנש**, תל אביב, 2004

Adina Stern: MÉRNÖKÖK A BRIT MANDÁTUM IDEJÉN ÉS IZRAEL ÁLLAM ALAPÍTÁSA UTÁN

דוד קרויאנקר, **אדריכל ז.ש. הרמט (1985–1990), שישים שנות יצירה**, ירושלים, 1990

קרן קיימת לישראל, **עבודות ההבראה בעמק יזרעאל**, ירושלים, 1925

Interjú: Nachman Marcus, 2010. január 24.; Menahem Rebhun, Hillel Rubin, Rina és Amnon Irmay, 2010. január 25.

Bock Júlia: MAGYAR ANYANYELVŰ ORVOSOK IZRAELBEN

Alcazár Izak, *M. D. Conditions in Palestine during the War and Medical Relief among the Civil Population and the Refugees*, *Boston Medical and Surgical Journal*, 1921

P. E., *Beth-Hayeled Leah gyermekotthon Tel-Avivban*, *Múlt és Jövő*, 1931

Kiss Péter, *Magyar Zsidó Orvosok*, Budapest, 2016

Novák Attila, *Itt érdekközösség van*, *Szombat*, 1966. június 1.

Csapody Tamás, *Bori munkaszolgálatosok*, Budapest, 2011

Gergely András, *Jeles magyar zsidó orvosok lexikona*, Budapest, 2001

Emed Alexander, Englander Tiborné, Eszéki Frigyes

(et al), *Kik voltak ők?* Nemzetközi zsidó életrajzi lexikon, Budapest, 2004

Emed Alexander, *Zsidó származású magyar orvosok* (150 életrajz), Budapest, 2011

Perl Gisella, *I was a Doctor in Auschwitz*, New York, 1979

Löwy Dániel, Kálváriától a tragédiáig, Kolozsvár zsidó lakosságának története, Kolozsvár, 2005

Australasian Journal of Dermatology, 2005

TUDOMÁNYOS ÉLET

Kónya Judit: HEBRAISTÁK, IRODALMÁROK, NYELVÉSZEK – MATEMATIKUSOK

Bányai Viktória (ed.), *Bacher Vilmos emlékelőadások 1989–2013*, Komoróczy Géza és Schweitzer József laudációjából, Budapest, 2017

Olosz Levente: TÖRTÉNÉSZEK – KÉMIKUSOK

יוסף בן דוד, **התחלותיה של חברה יהודית מודרנית בהונגריה בראשית המאה ה־19**, ציון יז, תשי״ב (1952)

Joseph Ben-David, *A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon*, *Világosság*, 1997, 8

Liviu Rotman, *Bela Vago – a founder in Israeli historiography*, *Studia Judaica*, 2014

Palló, Gábor, *The Hungarian Phenomenon in Israeli Science*, *Bulletin of the History of Chemistry*, 2000, 1

Sason Shaik, *A Tale of Two Mounts*: The History of Chemistry at the Hebrew University of Jerusalem, *Israel Journal of Chemistry*, 2015, 6–7

A Journey – Unfinished, 2013,
https://vimeo.com/58931388

Kónya Judit: A JERUZSÁLEMI NEMZETI KÖNYVTÁR

Scheiber Sándor, *A Löw-könyvtár és irodalmi hagyaték sorsa*, *Új Élet*, 1948. augusztus 5.

Dr. Scheiber Sándor, *Löw Immánuel emlékezete, két beszéd*, elmondotta Löw Immánuel temetésén Budapesten 1944. július 21-én és exhumálásakor Szegeden 1947. április 23-án, Különlenyomat az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak *Avatás ünnepe* című kiadványából és az ORE értesítőjéből, 1947. június

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (חל"צ)

The Central Archives for the History of the Jewish People (PBC),H-S2-13-Letter 31.7.1949

https://www.haaretz.co.il/literature/letters-to-editor/.premium-1.2554339

Israel Weiser: A Tisbi fivérek

ישעיה תשבי : יהספרייה הלאומית', מחלקת ארכיונים אישיים ; היומון Uj Kelet מקלוז' ; תעודות ועדויות מאת שני בניו, נפתלי ואריאל תשבי

פרץ תשבי : יהספרייה הלאומית', מחלקת ארכיונים אישיים ; ארכיון סגל עובדי יהאוניברסיטה העברית בירושלים' ; עדויות מאת חבריו לעבודה ב'בית הספרים הלאומי'

שמואל זנוויל תשבי : אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל

https://www.izkor.gov.il

Szalai Anna: Egy könyvkereskedés története: Bécs, Budapest, Tel-Aviv

Interjú: Smuel Schlesinger, 2010. június 17.; Ruth Winter, 2010. augusztus 8.; Dani Schlesinger, 2010. augusztus 16.; Mose Schlesinger, 2010. augusztus 29.

Ungár Olga: Új identitás felé: magyar anyanyelvű művészek az izraeli képzőművészetben

Bereznay Péter, *Szilárd Klára: utak a térben*, Szentendre, 2006

Sara Honig, *Debunking the Bull: For Seekers of Another Tack*, Jerusalem, 2013

A. Robert Neurath, *Bratislava Pressburg Pozson, Jewish Secular Endeavors (1867-1938)*, Bloomington, 2010

Gideon Ofrat, *One Hundred Years of Art in Israel*, Boulder, 1998

Gideon Ofrat, *Shraga Weil – 60 years of Printmaking*, Jerusalem, 2000

Olga Ungar, *Michael Kara's Sculpture and the Transformation of East-Central European Jewry in the First Half of the Twentieth Century*, PhD, Bar-Ilan University, 2017

גליה בר אור (עורכת), **בניין תרבות בארץ ישראל / אויגן קולב**, תל אביב, 2003

מיכל ברושי, **דוש : קריקטוריסט, 1921–2000**, ירושלים, 2007

דוד גלעדי, **מרדכי לבנון, אמן ויצירתו**, ירושלים, 1970

ניסים חזקיהו, **זאב ויונה, הקריקטוריסט שרדף שלום**, המוזיאון הישראלי לקריקטורה ולקומיקס, חולון, 2013

ספר הזהב של זאב, תל אביב, 1993

תמיר שכטר (עורך), **שמואל כץ, ימי הדיו**, עין חרוד, 2012

http://andrerevesz.wixsite.com/andre-site

http://www.zionistarchives.org.il/en/Pages/YossiStern.aspx

Guy Raz: Goldman Pál a fotóriporter, 1943–1967

Paul Goldman Press Photographer, 1943–1961, Exhibition curator Shlomo Arad, Tel-Aviv, 2004

Yuval Shaked: A DUNA A FÖLDKÖZI-TENGERHEZ ÉR
Michael Berenbaum, Fred Skolnik (ed.), *Encyclopaedia Judaica*, Macmillan Reference USA, 2007
Barbara von der Lühe, *Die österreichische ‚Hauser Alija' 1938/39 und das Palestine Conservatoire in Jerusalem*, Exil (Forschung, Erkenntnisse, Ergebnisse), 24,1, 2004
Nat Brandt, *Con Brio: Four Russians Called the Budapest String Quartet*, Oxford, 1993, 2001
מיכאל אוהד, **הפילהרמונית – התזמורת הפילהרמונית הישראלית**, ירושלים, 1986
אבנר בהט, **עדן פרטוש – חייו ויצירתו**, תל-אביב, 1984

Mira Zakai: „AZ ÉN DRÁGA TANÁROM VÉGIGKÍSÉR AZ UTAMON"
Interjú: Idith Zvi, Arie Vardi, Hemda Raz, Daniel Höxter, Hagai Shaham, Rivka Golani, Micha Haran, Adina Haroz, Miriam Fried-Biss, Dan Yuhas, Oded Zehavi

Leah Gilula: „IDEGENEK LAKOMÁJÁN VENDÉGESKEDTEM"
המאמר מבוסס על ההרצאה **תרומתה של בתיה לנצט לתרבות העברית: ביוגרפיה אמנותית**, כנס נשים ומגדר באמנויות בישראל, 1-2 בפברואר 2017, אוניברסיטת תל אביב
כל המובאות של בתיה לנצט הן מראיונות שקיימתי עמה בתאריכים: 4.1.1999, 29.5.2003, 10.6.2007, 15.6.2007, 22.6.2007, 6.7.2007, 27.7.2007, 10.8.2007, 29.8.2008, אלא אם כן מצוין אחרת.
מקורות והמלצות לקריאה נוספת
מרים ברנשטיין-כהן, **כטיפה בים: זכרונות**ת רמת גן, 1971
לאה גילולה, **התאטרון הקאמרי (1945-1961): השנשנה, המשבר ותיקונו**, ירושלים, 2014
לאה גילולה, **בתיה לנצט**, אתר התיאטרון הישראלי (בהקמה).
נתן ויעקב גרוס, **הסרט העברי: פרקים בתולדות הראינוע והקולנוע בישראל**, ירושלים, 1991
נורית גרץ, **סיפור מהסרטים: סיפורת ישראלית ועיבודיה לקולנוע**, תל אביב, 1993
גלבץ עיטור, **ג. עיטור מראיין את: בתיה לנצט, עולם הקולנע**, 5.11.1963
אלכסנדר פן, **השירים**, ערכו חגית הלפרין ועוזי שביט, תל אביב, 2005
פיטר פריי, תלמה רובי-פריי, **תלמה ופיטר: חיים ותיאטרון – המסע הכפול**, אור יהודה, 1995
אריאל שוויצר, **הרגישות החדשה: קולנוע ישראלי מודרני בשנות השישים והשבעים**, תל אביב, 2003
Margot Klausner, *The Dream Industry: Memories and Facts*, Herzliya, 1974

Tamar Ketko: AZ EJTŐERNYŐSÖK KÜLDETÉSE EURÓPÁBAN: MAGYAR VONATKOZÁSOK
יהודה באואר, **הצנחנים ותכנית ההתגוננות, ילקוט מורשת**, נובמבר-דצמבר 1963
יהודית תידור באומל, **אך נזכור את כולם, הנצחת הצנחנים ממלחמת העולם השנייה, 1945–1949, קתדרה**, 1997, 84
יהודית תידור באומל, **גיבורים למופת, צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי**, שדה בוקר, 2004
יצחק מנו בן אפרים, **ממצור בארץ ליהדות נצורה: אירופה 1944–1948**, תל אביב, 1996
רפי בנשלום, **נאבקנו למען החיים**, תל אביב, 1977

אנה סלאי (עורכת), **את לבדך תביני, מכתבי חנה סנש**, תל אביב, 2004
תהילה עופר, זאב עופר, **חביבה, טיפור חייה, שליחותה ומותה של חביבה רייק**, תל אביב, 2004
אשר כהן, **המחתרת החלוצית בהונגריה 1942–1945**, תל אביב, 1984
יונה רוזן, **נקראתי ואלך**, הוצאה עצמית, 2002
www.palmach.org.il
www.jwmww2.org
www.archives.mod.gov.il
www.daat.ac.il/daat/hungary/document/nedivi/c1-2

Talya Klayner-Dayagi: Krumplileves a német fogolytáborban
פרופסור יואב גלבר, **תולדות ההתנדבות**; בראש מורם, **יוסף אלמוגי**; שלמה סלע (סלודש), **בכבלי השבי**; אלכסנדר גלנץ, **המאבק בכבלי השבי**; בנקובר, **חמש שנים**
https://www.jewishpioneers.com/
עדותו של טיבור וינשטיין, יד ושם **1-67/9141**
https://bit.ly/3qoCoGb

Szalai Anna: A magyarországi *alija*, 1949–1953
Erdei András, *A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955)*
https://bit.ly/3jRWVRm
Hevő Péter, *A Slánsky-per anticionista jellege és annak következményei*
https://bit.ly/3anGuZI
Svéd László, *A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955*
http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/09/svedl_multunk_1993_zsidosag.pdf
Szalai Ágnes, *Az 1949-es magyarországi cionista per*
https://www.szombat.org/tortenelem/3651-az-1949es-magyarorszagi-cionista-per Szerbhorváth György, *A jugoszláviai holokauszt emlékezete Szerbiában – irodalmi és tudományos igényű könyvek tükrében*
https://core.ac.uk/download/pdf/42934835.pdf
Israel State Archives
http://www.archives.gov.il/
Interjú: Eitan Bentzur, 2016. június 21.; Frankl Ági, 2016. július 5.; Ungár Bandi, 2017. augusztus 9.

Lea Ganor: Emlék és remény – holokauszttúlélők a légierőnél
http://www.tkumatosky.org
יוסי עופר, **רשאי להמריא** תל אביב, 1992
לאה גנור, **מתקומה לשחקים**, זיכרונות ומשמעויות בסיפורי חיים של אנשי צוות אוויר ששרדו בשואה, **ילקוט מורשת**, דצמבר 2017
אבי כהן, **תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות**, תל אביב, 2004
יהודה מנור, **הטייסת שהמריאה מהשואה**, ירושלים, 2012
דליה עופר (עורכת), **בין עולים לוותיקים, ישראל בעלייה הגדולה, 1948–1953**, ירושלים,

1996
ריאיון : אליעזר כהן (ציטה), 8 בנובמבר 2015 ; ברוך פרידמן, 22 בספטמבר 2013 ; ש"ל, 13 בנובמבר 2013

Politzer Maymon Krisztina: Hősök és árulók kora – a Kasztner-per
אריה ברנע, **קסטנר, מציל או בוגד, כיוונים חדשים**, ינואר 2009
http://www.wzo.org.il/files/kivunim/kivunim_19.pdf#page=109
אביה סלומון-חובב, לירז לחמנוביץ, **פרשת קסטנר והשפעתה על החברה הישראלית**
https://www.yadvashem.org/he/articles/general/kastner.html
עופר רגב, **מכר את נשמתו לשטן?** 23 ביוני 2014
https://mida.org.il/2014/06/23/רנטסק-טפשמ/
איתי אילנאי, **רשימות קסטנר נחשפות: "היה ניבור, בזכותו אנחנו כאן"**, 29 באפריל 2019
https://bit.ly/37dtOTq
https://bit.ly/2ZkbuU0
Ben Hecht, *Perfidy*, New York, 1961
בן הכט, **כחש**, תל אביב, תש"ל (1970)
A nagy embervásár, *Haladás*, 1947. március 6.
Zsolt Béla, *Beszélgetés Kasztner Rezsővel*, *Haladás*, 1948. március 11.
Kovács Péter, *A Kasztner-botrány*, *Szabad Nép*, 1955. július 13.

Yair Spiegel: Amosz Manor – holokauszttúlélő a biztonsági szolgálat élén
יאיר שפיגל, **ימי עמוס, ראש השב"כ השלישי** – עמוס מנור המבצעים והפרשיות (1953–1963), בן שמן, 2017

Nitza Arbel Ben-Ari: Magasba tekintve – Mordechai Ben-Ari (1920–1994)
www.m-benari.com
http://moreshet.elal.co.il/posts/company_dev/presidents/Pages/ben%20ari.aspx
ניצה ארבל בן-ארי, **הגנת הרובע היהודי בצפת תש"ח, ידיעון 'ההגנה'**, גיליון 33, 2012
דוד הראל, **אור מתוך השחור**, כרך א', 2001
מרווין גולדמן, **ישראל ממריאה אל על**, 2009

Menachem Keren-Kratz: A magyar hátterű rabbik Izrael vallási életében
אלישיב רייכנר, **באמונתו, סיפורו של הרב יהודה עמיטל**, תל אביב, 2008
שמואל אבישי שטוקהמר, **זהרי חמה, קווים לדמותו...של...רבי חיים מאיר הגר, האדמו"ר מויז'ניץ**, ירושלים, תשמ"ב
צבי משי זהב, **ספר אספקלריה המאירה, תולדות...רבי אברהם יצחק קאהן**, ירושלים, תשנ"ח.

Oded Fürst: Gyakornokból vezető beosztásig
Interjú: Ricsi (Richárd) Bar-Lev, 2017. október 2.

Tami Dvir – Jonas Malkiel Miki: Meir Dvir (1931–2018)
https://bit.ly/3b5zD6u

Peer Gideon: Mint Kolozsvártól Jeruzsálem
Interjú: Jakov Jedidia, 2018. június

Peer Gideon: A szakma krémje
Interjú: Landau Ági és Roni, 2018. június

Ayala Raz: Gottlieb Lea, aki világméretekben megújította a fürdőruha-tervezést
http://www.pmemorials.com/m/M_1076
https://www.youtube.com/watch?v=p81OP6SL5IY

Szalai Anna: A Goldman házaspár fordítóirodája
Interjú: Goldman Aliza, 2017. szeptember 17.

Olosz Levente: Marton Ernő (1896–1960)
Interjú: Michael Marton, 2016. augusztus 26.

Hunyadi Zsombor: „Emlék-mozaikok Máramarosszigetről": A tel-avivi *Máramarossziget* folyóirat

שלמה ביקל, **רומעניע**, בוּאנוס אירס, 1961
חגית כהן, **נפלאות בעולם החדש**, רעננה, 2016
מנחם קרן-קרץ, **מרמרוש-סיגט**, ירושלים – תל אביב, 2013
דוד שיין, **יידן אין גרויס-רומעניע, די גאלדענע קייט**, 44, 1962
יחיאל שייפטוך, **אלי ויזל וייִדיש**, **ידע-עם**, 75–76, 2015
יצחק אלפסי, אלי נצר, אנה סלאי (עורכים), **העיר שבלב, סיגט היחודית**, תל אביב, 2003

Yitzhak Alfassi, Eli Netzer, Anna Szalai (szerk.), *The Heart Remembers: Jewish Sziget*, Tel-Aviv, 2003

Bányai Viktória, Fedinec Csilla, Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.), *Zsidók Kárpátalján*, Budapest, 2013

Komoróczy Szonja Ráhel, *Aser Zelig Weiss, a munkácsi vőfély*, *Regio*, 23,1, 2015

Varga Sándor interjúja Gondos Sándorral: A magyar zsidó könyv szolgálatában
http://www.szombat.org/archivum/a-magyar-zsido-konyv-szolgalataban

Szalai Anna: „Az országút látható végén ott az ország…"
Új Kelet, 1921. február 27. – 1922. május 27.

Ilana Rosen: A „másfél" és a második generációs magyar hátterű prózaírók Izraelben

Ilana Rosen, *Fragments of a Hungarian Past in the Literature of 1.5 and Second-Generation Austro-Hungarian Immigrants in Israel*, *Hungarian Cultural Studies* 7, 2014
https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/138/191

Susan Rubin Suleiman, *The 1.5 Generation – Thinking about Child Survivors and the Holocaust*, *American Imago*, 59.3, 2002
Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory – Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York, 2012
Rita Horváth, *A Changing Genre – Jewish Hungarian Family Novels after the Holocaust*, *Yad Vashem Studies* 32, 2004
Yigal Schwartz, *Makhela hungarit*, Reviewed by Ilana Rosen, 2014
https://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/163/194
יגאל שוורץ, **האשכנזים – המרכז נגד המזרח**, 2014
יוסף גלרון-גולדשלאגר (עורך), **לקסיקון הספרות העברית החדשה**
https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/
זיסי סתוי, יגאל שוורץ (עורכים), **לקסיקון הקשרים לסופרים ישראלים**, 2014

Szalai Anna: Izraeli magyar színházak, 1953–1965
Szalai Anna, *A szórakoztatás művészete – Pásztor Béla (1895–1966) és kora; Entertaining between Worlds;*
בידור בין עולמות,
Zafrabooks, 2018

Galia Bar Or: Kolb Jenő (1898–1959)
Eugen Jenő Kolb, *Bergen-Belsen Tagebuch*, Herausgeben von Shoshanna Hasson-Kolb, Alexander Barzel und Thomas Rahe, 2000
Peggy Guggenheim, *Out of This Century*, N-Y, 1979
ז. עפרון, בצלאל סטיל רות (עורכים), **האמנות היהודית**, תל אביב, 1957
אויגן קולב, **ליאונרדו דא וינצ'י, היוצר ויצירתו – האדם ועולמו**, תל אביב, תשי"ג
אויגן קולב, **טיציאן, בחיר ציירי ונציה**, תל אביב, תשי"ד
אויגן קולב, **רפאל, הצייר ויצירתו באספקלריית תמונותיו המפורסמות ביותר**, תל אביב, תשי"ד

Chen Malul: Szrulik könyve
https://blog.nli.org.il/the_book_of_shrulik/

Liat Steir-Livny: Kishont Ferenc, akitől megtanultuk, mit jelent izraelinek lenni
תמר אבידר, **האיש שיצא מן החד-גדיא**, **מעריב**, 17 בפברואר 1967
https://bit.ly/3qzivME
עמוס אטינגר, **אפרים קישון, חיים שבאלה**, חלק א +ב, YOUTUBE
https://www.youtube.com/watch?v=nfic-LXIZ6U
אפרים קישון, האתר הרשמי
https://www.ephraimkishon.com/
משה בן-שאול, **'קומדיה-דל-ארטה' ישראלית: סוד ההומור של אפרים קישון**, **מעריב**, 21 בדצמבר 1962
https://bit.ly/3qnGjmR
נתן בכרך, **עולים וקולטים בשנות ה-50 בראי יצירתו של א' קישון**, **עלון למורה לספרות**, 16, 1996

http://retro.education.gov.il/tochniyot_limudim/sifrut/asi16017.htm
נורית גרף, **סיפור מהסרטים– סיפורת ישראלית ועיבודיה לקולנוע**, תל אביב, 1993
נורית גרף, יעל מונק, **במבט לאחור, קריאה חוזרת בקולנוע הישראלי**, רעננה, 2015
ירון לונדון, **דו-שיח ביוגרפי**, 1993
אורלי לובין, **מן השוליים אל המרכז, חתרנותם של סרטי המעברות**
http://www.amalnet.k12.il/sites/commun/library/cinema/comi0339.htm
מיכל פיק חמו, **מולדת פצועה**, תל אביב, 2016
יהודה נאמן (גיאד), **דרגה אפס בקולנוע**, **קולנוע**, 5, 1979
גידי נבו, **הסטירה הבורגנית של אפרים קישון, עיונים בתקומת ישראל**, 2005
http://in.bgu.ac.il/bgi/iyunim/2005/24.pdf
אפרים קישון, **לקט מטוריו הראשונים**
http://www.haoona.com/photos/kishon19521.pdf
אפרים קישון, "**חברה איך עושים סרטים!**", YNET, 3 מאי 2008
http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3538241,00.html
רמי קמחי, **שטעטעל בארץ ישראל – סרטי הבורקס ומקורותיהם בספרות יידיש קלסית**, תל אביב, 2012
אלה שוחט, **מזרח ומערב בקולנוע הישראלי**, תל אביב, 1991
מאיר שניצר, **הקולנוע הישראלי**, תל אביב, 1994

Olosz Levente: Magyar nyelvű szervezetek
Hitachdut Ole Hungaria Értesítő, 1939–1948
A Magyar Zsidók Világszövetségének II. kongresszusának jegyzőkönyve, Tel-Aviv, 1961
Szántó Dániel, *Jubilál a Tel-Avivi Social Center*, *Izraeli figyelő*, 1961

Hilla Alpert: Egészségedre! 'Lehaim!'
קובי כהן-הטב, **לתור את הארץ, התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט 1917–1948**, ירושלים 2006
גבריאל ברקאי, אלי שילר, **כתב עת לידיעת ארץ ישראל – 101 שנים לתל אביב, העיר העברית הראשונה**, 2011
ענת הלמן, **אור וים הקיפוה, תרבות תל אביבית בתקופת המנדט**, חיפה
נתן דונביץ', **מקיוסק גזוז עד מסעדת שף, מאה שנות אוכל בתל אביב**, 2012
אמנון דנקנר, דוד טרטקובר, "**איפה היינו ומה עשינו**", **אוצר שנות החמישים והשישים**, ירושלים, 1996
מיכאל גרינצויג, **קפה ירושלמי בניחוח אירופי, על בתי קפה בתקופת המנדט, עת-מול, 255**
מרדכי נאור, שולה מודן, **קפה רצקי – קפה ספרותי בתל אביב**, 2006
ארכיון **העולם הזה**
ארכיון **הארץ**

Sauber-Mihájlovics Sándor: Miért nem tudnak a magyar *jisuv* alkotásairól? (1953)
https://en.israelidiamond.co.il/wikidiamond/diamond-industry-figures/oved-ben-ami/

Markovits Mária: HAIFAI ARCKÉPEK

Felleg György, *Ön is már rácsok mögött van?* Tel-Aviv, 1993; *Tavaszi töprengés* (posztumusz kétnyelvű verseskötet), előszó G. Komoróczy Emőke, fordítás magyarról héberre Itamar Jaoz-Keszt, Jakov Barzilay, sajtó alá rendezte Egervári Vera, Tel-Aviv, 2000

Interjú: Irit Eisenberg, 2018. november 21.

Szalai Anna: NETANJA – MOZAIKOK A MAGYAR VÁROSRÓL

Interjú: Braun Stefán, Breuer Tomi és Edith, Egervári Vera, Golan Mose, Grünbaum György és Ági, Grünfeld Hanna, Káin Ági, Löb László Akiva, Skreck Miki, Seifer Szilvia, Tischler Elka, 2017. február 12., 2017. december 27., 2018. március 26.

Shulamit Lapid: DAVID GILADI (1908–2009)

שולמית לפיד, **ואולי לא היו**, ירושלים, 2011

Popper Miriam: JOSUA BLAU (1919–2020)

Interjú: Josua Blau, 2019. március 4.

Popper Miriam: TALÁLKOZÁS LADÁNYI SAUL PROFESSZORRAL

Interjú: Ladányi Saul, 2018. december 3.

Szalai Anna: A SZÍNEK, FORMÁK, BETŰK MŰVÉSZE, DAN REISINGER (1934–2019)

Interjú: Dan Reisinger, 2018. május 13.

דן ריזינגר, מוזיאון ישראל ירושלים, קטלוג מס׳ 655, 2017

Izrael-díj az állam fennállásának ötvenedik évfordulóján: JUDIT ARNON, ARIE LEWY, 1998

https://www.archives.gov.il/

Shulamit Lapid: JOSZEF TOMI LAPID (1931–2008)

יוסף לפיד ורות סירקיס, **פפריקה**, ככה מבשלים ההונגרים, תל אביב, 1986

יאיר לפיד, **זיכרונות אחרי מותי**, ירושלים, 2010

Jair Lapid, *Síron túli emlékeim*, Budapest, 2012

Ofer Vardi: NANA NAGYMAMA

עופר וורדי, **גולאש לגולש מטעמי המטבח ההונגרי**, תל אביב, תשס״ט

Ronit Feingold: KAPCSOLATMEGSZAKÍTÁS

תמליל העדות של חנן עקביא, הוקלט בווידאו על-ידי נציגי אוניברסיטת ייל ארצות הברית, ינואר 1996

Novák Attila: SAROKKÖVEK A MAGYAR *JISUV* ÉLETÉBEN

Új Élet, 1984. szeptember 1.

Benedek István Gábor, *Vili a Dob utcából*, Budapest, 1998

Csorba László, *Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig*, in: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, Budapest, 1990
Kovács András, *Körbekerítve*, Szombat, 2014
https://www.szombat.org/politika/korbekeritve
Novák Attila, *A zsidó intézmények állami kontrollja a Kádár-korszak első éveiben*
http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/elsotetites/
Olosz Levente, *A magyar ajkú zsidóság helye az izraeli társadalomban*
https://bit.ly/37i8U5z

Zehava Kor: „Akik könnyek között vetnek – örömmel aratnak majd" (Zsoltárok, 126.5)
מאיר חובב (עורך), **עדי חיים, קטעי עדות של ניצולי השואה במשק ניר גלים**, ניר גלים, תשנ"א
ירון לונדון, **דו-שיח ביוגרפי**, תל אביב, 1993
Ephraim Kishon, *Volt szerencsém, Kishont Ferenc önéletrajza*, Budapest, 1994

Névmutató

Aaronsohn Alexander (1888–1948) 128
Abádi Ervin (1918–1979, Izrael 1950, Nordau-díj 1955) 286, 290, 642
Abramov Slomo Zalman (1908–1997, Erec-Izrael 1920) 837
Acmon Mose (Groszberger, 1931, Erec-Izrael 1944) 382
Aczél Immánuel 261
Ádám György (Jehuda, 1929–2007, Izrael 1949) 235
Ádám Ráchel 312
Adam Suzane (1954, Izrael 1964) 595, 600
Adler Alfred (1870–1937) 233
Adler Jack Jacob 670
Ady Endre (1877–1919) 127, 276, 768
Agadati Baruh (1895–1976, Erec-Izrael 1910, 1919) 108, 109, 113, 623
Agadati fivérek Baruh és Jichak (1903–1980, Erec-Izrael 1919) 108, 109
Agmon Cipora (Schächter Franciska, 1920–1966, Erec-Izrael 1947) 783,
Agmon Efraim (Teichmann Ernő, 1922–2010, Erec-Izrael 1946) 783, 785, 788, 789
Agmon Jaakov (1929, Erec-Izrael 1933) 401
Agnon Smuel Joszef (Sáj, 1888–1970, Erec-Izrael 1908, 1924) 166, 218
Agranat Shimon (1906–1992) 490
Ahad Haam (1856–1927) 125, 220, 806
Aharoni Noa (1971) 598
Aharonovics Joszef (1877–1937, Erec-Izrael 1906) 126, 127
Ahímeir Ora (1941) 600, 602
Ahituv 330
Akavia Hanan (Jakobovits Lipu, 1927–2012, Erec-Izrael 1946) 818–824
Akavia Miriam (Weinfeld, 1927–2015, Erec-Izrael 1946) 818–822
Ákos Miklós (Ádler, 1911–? Izrael 1957) 287
Albright William Foxwell (1891–1971) 187
Aldema Gil (1928–2014, Izrael-díj 2004) 775
Aldema Ran (1926–2016) 775
Alexander Harold Field Marshal (1891–1969) 782
Alexander Heinz (Haim) Alexander 368
Alexander Sasha 358
Alexander Stefan (Reiner István, 1910–?) 345
Alexandroni Amnon (1929) 714
Alfassi Yitzhak (1929) 577
Alkalai Juda ben Solomon (1798–1878, Erec-Izrael 1843) 27
Allenby Edmund (1861–1936) 712, 737
Allon Jigal (1918–1980) 175, 713
Almog Ruth (1936) 598, 599
Almogi Josef (1910–1991, Erec-Izrael 1929) 430
Alon Dan 650
Alon Meir (Újfalvi László, Erec-Izrael 1939) 650
Alpan Mose Pil (Elefánt Márton, 1918–2006, Erec-Izrael 1946) 783–789
Alpan Tova (Diamant Gertrude, 1924–1995, Erec-Izrael 1946) 783
Alter Avraham Mordechai (1866–1948, Erec-Izrael 1940) 301

Alterman Natan (1910–1970, Erec-Izrael 1925) 397
Altman Andrei 650
Altman Gabriel 650
Altman Jesajahu 799
Amdurski Jerahmiel (1877–1956) 164, 166
Amdurski Rivka (1904–1988) 162, 164
Amir Aharon (1923–2008, Erec-Izrael 1933) 289, 290
Amital Jehuda (Klein, 1924–2010, Erec-Izrael 1944) 515–517
Ámos Imre (1907–1944) 844
Anielewicz Mordechaj (1919–1943) 175
Anis Ruth 209
Ansermet Ernest (1883–1969) 370
Appelfeld Aharon (1932–2018, Erec-Izrael 1946, Izrael-díj 1983) 660
Apsan Hercl (1886–1944) 579
Arad Gideon (1911–1991, Erec-Izrael 1945, Herzl-díj 1973) 572
Arad Jichak 838
Arad Slomo 364
Arany János (1817–1882) 249, 276, 751, 768
Arci Jichak (1920–2003) 837
Ardon Mordecai (1896–1992) 755
Arieli Mordechaj (1909–1993, Erec-Izrael 1926) 618
Arikha Avigdor (1929–2010) 623
Arlozorov Haim (1899–1933, Erec-Izrael 1924) 140, 218, 336
Arnon Judit (1926–2013, Izrael 1948, Izrael-díj 1998) 760–761
Arnon Ruth (Efrat, 1930–2013) 204
Artzi Pinhas (Landler Péter, 1923–2007, Izrael 1950, Herzl-díj 1973) 241, 242
Asch Solem (1880–1957) 134
Asevilli Yom Tov (1250–1330) 166
Ashkenasi Shmuel (1941) 389
Asur Zeev (1882–1956, Erec-Izrael 1906) 124
Aszaf Szimha (1889–1953, Erec-Izrael 1921) 734
Aszódi Ari 240
Avidom Menahem (1908–1995, Erec-Izrael 1925, Izrael-díj 1961) 372
Avigur Saul (1899–1978, Erec-Izrael 1911, 1918) 496, 504
Avi-Shaul Bruria (1922–1985) 314
Avi-Shaul Mordechai (Mandel Izidor, 1898–1988, Erec-Izrael 1921, Csernihovszki-díj 1958, Nordau- díj 1967) 144–151, 272, 274–278, 313–314, 318–319
Avi-Shaul Naama (1925–2016) 314
Avi-Shaul Saul (1920–1979) 148, 314, 316
Avner Itai (1934) 202
Avriel Ehud (1917–1980, Erec-Izrael 1939) 464, 465

Babits Mihály (1883–1941) 275, 276, 752
Bacher Vilmos (1850–1913) 124
Baerwald Alexander (1877–1930, Erec-Izrael 1925) 666
Bakos György 654
Bakos Lajos 836, 837
Balázs Ida (Dückstein, Izrael 1951) 657, 707
Bálint Endre (1914–1986) 844
Bálint Rezső (1885–1945) 844
Baneth David Zvi (1893–1973) 734
Bánóczi József (1849–1926) 144, 154, 272
Baránek Daniel 722
Bar Dajan Jaron 654
Bar Israel (Beer Georg, 1912–1966, Erec-Izrael 1938) 498
Bar Joszef Josua 725
Barak Ehud (1942) 517
Barát Móric (1880–1944) 844
Bardaki Jesajahu (1790–1862, Erec-Izrael 1810) 88
Bárdi János 461
Bar-Drora Izsakhar (Jisszakar, 1882–1941) 124
Bar-Jichak Haia (1947) 596
Barkai József (Propper, 1921–2003, Izrael 1952) 235, 238, 239
Barkai Zsuzsa Sosanna (Polacsek, 1925–2019, Izrael 1952) 238
Barkay Gabriel (1944, Izrael 1950) 665
Barkay Mordechai (1924–? Erec-Izrael 1944) 278, 290, 295
Bar-Lev Richárd (Ricsi) 527–532
Barmeir Cvi (Ádler, 1915–1981, Erec-Izrael 1936) 289

Barna Viktor (Baron, 1911–1972) 653
Barnett Zerah (1843–1935, Erec-Izrael 1872) 45, 50
Baron Dvora (1887–1956, Erec-Izrael 1910) 127
Bar-Sela Ágí (1931, Izrael 1949) 777
Bar-Sela Gadi (1951) 777, 778, 780
Bar-Sela Péter (David, 1923–1999, Izrael 1949) 464, 777
Bar-Sela Uri (1961) 777
Bar-Sela Yoram (1955) 777, 778, 780
Barsi Dezső (Dávid, 1877–1954, Erec-Izrael 1920) 147, 230, 650, 702, 703
Barsi Gabi (Gavriel, 1930) 203
Bársony Rózsi (1909–1977) 608, 609
Bartók Béla (1881–1945) 375, 376, 391, 681
Barzilay István (1906–1981, Erec-Izrael 1938, Nordau-díj 1961) 566, 574, 589, 703, 705
Bashan Eliezer (Sternberg, 1925–2020, Erec-Izrael 1935) 249
Bassan Cadok (1882–1956) 256
Bató Lajos (Jomtov, 1886–1974, Erec-Izrael 1940) 571
Baudelaire Charles (1821–1867) 724, 751
Baumer József (Joszef, 1914–2001, Erec-Izrael 1944) 783
Becher Kurt (1909–1995) 484–487, 489
Becker Reuven 654
Beer Ervin (Ber Baruh) 571
Beilinson Mose (1889–1936, Erec-Izrael 1924) 132
Bein Alex (1903–1988, Erec-Izrael 1933) 21
Beit-Arie Malachi (1937) 260
Belmondo Jean-Paul (1933) 820
Ben Aharon Jichak (1906–2006, Erec-Izrael 1928) 430
Ben Gershom Amos 739
Ben-Ami Oved (Dunkner, 1905–1988) 220, 677
Ben-Amoc Dan (1923–1989, Erec-Izrael 1938) 289, 291, 292
Ben-Ari Bilha (Zuckerman, 1924–2000) 504, 505
Ben-Ari Mordechai (1920–1994, Erec-Izrael 1941) 502–512, 830
Ben-Asher B. 836
Ben-Avi Itamar (1882–1943) 126, 128, 133–136
Ben-Cvi Jichak (1884–1963) 218, 755, 826
Ben-David Joseph (1920–1986, Erec-Izrael 1941, Rothschild-díj 1981) 247–248, 249
Ben-Dor Gabi 721
Ben-Dov Jaakov (1882–1968, Erec-Izrael 1907) 109, 171
Benedek István Gábor (1937) 835
Ben-Gurion David (1886–1973, Erec-Izrael 1906) 46, 175, 218, 252, 362–363, 365, 388, 455, 498, 506, 527, 570, 629, 679, 718, 719, 724, 771, 795, 831, 848
Ben-Gurion Paula (1892–1968) 365
Ben-Haim Mula 724
Ben-Haim Paul (Frankenburger, 1897–1984, Erec-Izrael 1933) 372
Ben-Horin Keren 551
Ben-Israel Slomo (1908–1989) 138, 140, 141
Ben-Jaakov Cvi (1922–1945, Erec-Izrael 1939) 420, 424
Ben-Jaakov Jissachar 833
Ben-Jehuda Eliezer (1858–1922, Erec-Izrael 1881) 126
Ben-Joszef Avraham (1907–1980, Erec-Izrael 1920) 398–399
Ben-Menachem Naftali (Fried, 1911–1974) 261
Ben-Or Nelly (1933) 392
Benoschofsky Ilona (1913–1997) 260, 835, 836
Bensalom Rafi (Friedl Richárd, 1920–1996, Erec-Izrael 1947) 783, 785, 788
Bensalom Tamar (Brunner Kató, 1921–2003, Erec-Izrael 1947) 783
Ben-Smuel Izrael (1770–1839, Erec-Izrael 1809) 88
Bentsur Shmuel (Péterfi Bentzur, 1906–1973, Erec-Izrael 1934) 462, 464, 465, 470, 703
Bentsur Zeev (Blaustein Bentzur Vilmos) 667, 705, 833, 835
Beöthy István (Etienne Beothy, 1897–1961) 844

Berdicsev Aba (1920–1945, Erec-Izrael 1940) 420, 421, 424, 503
Berdicsevszki Miha Joszef (1865–1921) 124, 125
Berdugo Szami (1970) 602
Beregi Ármin (1879–1953, Erec-Izrael 1921, 1935) 211, 703
Beregi Oszkár (1876–1965) 708
Berg József 692, 696, 745
Berger József Józsi 427
Berger Shira 804
Berger Vilmos 652
Bergmann Samuel Hugo (1883–1975) 258
Berkovits Miksa (Maximilian, 1914–1995, Izrael 1949) 234
Berlin Haim (1832–1912, Erec-Izrael 1907) 89
Bernstein Jacov 372
Bernstein Leonard (1918–1990) 370
Bernstein Moshe (1920–2006) 623
Bernstein-Cohen Miriam (1895–1991, Erec-Izrael 1921) 398, 405
Beter 228
Bezem Naftali (1924–2018) 623
Bialik Haim Nahman (1873–1934, Erec-Izrael 1924) 107, 132, 154–156, 166, 317, 328, 333, 336–339, 341, 666, 775
Biberfeld Pinhasz (?–1999) 799
Biedermann Oszkár (Mose, 1924–1977, Izrael 1948) 829
Bikl Slojme (1896–1969) 579
Bilha 787
Birman Katalin 769
Bisseliches Mózes (1878–1970, Izrael 1949) 461, 462, 464, 471, 705, 706, 777–782
Bisseliches Max 782
Blank Illés (1887–1955, Erec-Izrael 1926) 122, 135–138, 141, 143
Blass Simha (1897–1982, Erec-Izrael 1927) 221
Blassberger Pál (1924–1997, Izrael 1949) 392
Blau Amram (1901–1974) 59, 166
Blau Josua (Yehoshua, 1919–2020, Erec-Izrael 1938, Izrael-díj 1985, Rothschild-díj 1992) 19, 733– 735
Blau Lajos (1861–1936) 675
Blau Sulamit 733–735
Bleier Erzsébet Bözsi 669–670
Bleier Rani (1962) 669–670
Bliss Arthur 369
Bloch Ernest (1880–1959) 392
Bloch József (1862–1922) 378
Blum Ibi 698
Bock György 240
Bondy Alex (Gyula, 1924–1999, Erec-Izrael 1948) 647
Bori 716
Boros Gyuri 717
Boross Ida (1928–2002) 610
Boskovich Sándor (1907–1964, Erec-Izrael 1938) 278, 372, 376–378, 386, 391–392, 680
Boskovich David (1954) 391
Boulanger Nadia (1887–1979) 377
Böhm Johanan (1914–1986, Erec-Izrael 1936) 368
Brach Saul (1865–1940) 263
Braham Randolph L. (1922–2018) 838
Brahms Johannes (1833–1897) 387, 389, 391
Brainin Reuben (1862–1939) 20, 26
Brand Hansi (1912–2000, Erec-Izrael 1946) 842
Brand Joel (Jenő, 1906–1964, Erec-Izrael 1944) 842
Brandeis Cvi 220
Brandes Hanina (1937) 727
Braun Baruh 670
Braun Kató 698
Braun Stefán (1914–1990, Erec-Izrael 1938) 670
Braun Werner (1918–2018, Erec-Izrael 1946) 258
Braverman Sara (Spechner Surika, 1918–2013, Erec-Izrael 1938) 420
Brecht Bertolt (1898–1956) 275
Breiner Sosi (1952) 598, 600, 601
Brener 178
Breners Tibor (1922–2010, Izrael 1950) 237
Brenner Joszef Haim (1881–1921, Erec-Izrael 1909) 257
Breuer Edith (1944, Izrael 1957) 699–700

Breuer Ilona (1914–2008, Izrael 1957) 696
Breuer Izsák Jichak (1883–1946, Erec-Izrael 1936) 166
Breuer József (1882–1962, Erec-Izrael 1921) 154, 221–224, 471, 684
Breuer Salamon (Slomo Zalman, 1850–1926) 166
Breuer Tomi (1942, Izrael 1956) 696
Britten Benjamin (1913–1976) 369
Brod Max (1884–1968, Erec-Israel 1939) 583
Bronstein Zvi 623
Brumer 661
Brün Herbert 368
Brünn Anna (Erec-Izrael 1920) 214
Brünn Imre (Natan, 1901–? Erec-Izrael 1920) 211
Brünn Jenő (Jaakov Jona Slomo, 1893–1939, Erec-Izrael 1920) 211–216, 225
Buch Alexander 386
Budai Miriam (Izrael 1951) 606
Buk Miklós (1907–1962, Erec-Izrael 1945, Nordau-díj 1964) 571, 826
Burg Avraham 837
Burg Joszef (1909–1999, Erec-Izrael 1939) 206, 836
Burger 329
Busch Adolf (1891–1952) 368
Bús-Fekete László (1896–1971) 276, 277
Buxbaum Ármin 162
Buxbaum Béla Mordechai (1897–1959, Erec-Izrael 1925) 147, 162–166
Buxbaum Benő 162
Buxbaum György Aser (1934) 167
Buxbaum Gyula (1907/8–1987, Erec-Izrael 1935 előtt) 162
Buxbaum Jakab 162
Buxbaum Josua (1877–1944) 162–164
Buxbaum Károly 163
Buxbaum Lipót (Arie, 1869–1947) 162–167
Buxbaum Sándor (1896–1943) 163–167

Capa Robert (Friedman Endre, 1913–1954) 359, 364
Cardinale Claudia (1938) 820
Carlebach Ezriel (1908–1956, Erec-Izrael 1937) 770, 771
Carmel Dov (1932, Izrael 1949) 380–381
Carmi Amnon 650
Carmilly-Weinberger Moshe (1908–2010, Erec-Izrael 1944–1957) 696
Caron Leslie (1931) 542
Casals Pablo (1876–1973) 368
Cassou Jean (1897–1986) 618, 619
Cemah Slomo (1886–1974, Erec-Izrael 1904) 665, 666
Cfira Bracha (1910–1990) 141, 375, 376
Chackin 83
Chagall Marc (1887–1985) 620, 724
Chazanowicz József (Joseph, 1844–1915) 254
Cheshin Mishael (1936–2015) 490
Chmura Gabriel (1946, Izrael 1957) 392
Chopin Frédéric François (1810–1849) 732, 818
Chorin Áron (1766–1844) 514
Churchill Winston (1874–1965) 771
Ciechanover Aron (1947, Nobel-díj 2004) 741
Cogan Natan (1914–2009, Erec-Izrael 1920) 403
Cohen Asher (1936–1996) 250, 838
Cohen Eliezer (1934) 477
Cohen Fritz (1913–1981) 671, 679
Cohen Haim (1911–2002, Erec-Izrael 1929, Izrael-díj 1980) 487, 488
Cohen Jardena (1910–2012, Izrael-díj 2010) 376
Cohen Ora 759
Cohen-Hattab Kobi (1965) 661, 663
Cortot Alfred (1877–1962) 377
Crossman Richard (1907–1974) 560, 561
Cur Bomba (1928–1979) 402

Csengeri Imre 837
Csernihovszki Saul (1875–1943, Erec-Izrael 1931) 107, 158, 666, 775
Csillag László 647

Dafni Reuven (Kandt Ruben, 1913–2005, Erec-Izrael 1936) 421–423
Dajan Aszi (1945–2014) 202

Dajan Mose (1915–1981) 175, 498, 499
Dajan Smuel (1891–1968, Erec-Izrael 1908) 217
Dan Uzi (1964) 653
Dankner Amnon (1946–2013) 661, 770
Dannenberg Haim Mose 147
Dante Alighieri (1265–1321) 118
Danzig Eliseva (1914–1992, Erec-Izrael 1945) 644
Danzig Hillel (Imre, 1909–1992, Erec-Izrael 1945, Nordau-díj 1966) 471, 642, 644
Dargan Michael (1919–2005) 512
Dávid Katalin (1923) 260, 836
Davidovics Mira (Izrael 1976) 657
Davidovics Péter (Izrael 1975) 657
Davis Moshe (1915–1996) 855
De Philippe Edis (1912–1978, Erec-Izrael 1945) 363, 373
Debussy Claude (1862–1918) 387
Dekel Judit 670–671
Delon Alain (1935) 820
Deutsch Adolf (1889–1953) 840
Deutsch Anna (Slisser, Izrael 1961) 696
Deutsch család 48
Deutsch Ernő (1921–2000, Erec-Izrael 1947) 695
Deutsch Ervin 652
Deutsch Márton 669
Deutsch Mose Ben Meir (1889–1965, Izrael 1950) 695–696
Deutsch Sára (Mendel, 1885–?, Izrael 1950) 695
Deutsch Viktor (1926–1984, Izrael 1951) 238
Diamant Elemér (1901–1965, Erec-Izrael 1944, Nordau-díj 1964) 278, 566, 709
Diszkin Jehosua Leib (1817–1898, Erec-Izrael 1877) 88
Diszkin Jichak Jeruham (1839–1925, Erec-Izrael 1908) 93–94
Dobi István (1898–1968) 464
Dolev Aharon (1928) 362
Don Jehuda (1930–2017, Erec-Izrael 1947) 249, 838
Donát Lajos (Eliezer, 1902–1969, Erec-Izrael 1921) 129, 327, 702
Doráti Antal (1906–1988) 382
Doron Aharon 835, 837
Dos (Gárdos Károly Kariel, Goldberg Karl, 1921–2000, Erec-Izrael 1948, Nordau-díj 1961, Zsabotinszki-díj 1970, Herzl-díj 1972) 351, 352, 595, 624–631, 637, 668, 669, 770, 791
Drujanov Alter (1870–1938, Erec-Izrael 1921) 107
Dubnov Simon (1860–1941) 583
Dukas Paul (1865–1935) 377
Dulcin Arje 837
Dunevich Nathan (1926–2017) 668
Dunkel Fred (1891–1948) 356
Dunkner 677
Dückstein Zoltán (Düki, 1894–1962, Izrael 1951) 657, 658, 707
Dühring Eugen (1833–1921) 31
Dvir Meir (Deutsch Miklós, 1931–2018, Erec-Izrael 1946) 533–534
Dvořák Max (1874–1921) 616

Eban Abba (1915–2002, Erec-Izrael 1946) 635
Ebenstein Victor (1888–1968) 377
Eckstein Zeev (1935) 490
Edelstein Jehuda (1894–1980, Erec-Izrael 1925, Nordau-díj 1969) 272, 278, 831, 832
Ehlers Alice (1887–1981) 368
Ehrenfeld Miklós (Gyarmathy Michel, 1908–1996) 724
Ehrenfeld Smuel (1891–1980) 522
Ehrental Feige 48
Ehrlich Abel (1915–2003, Erec-Izrael 1939) 380
Eichmann Adolf (1906–1962) 233, 484, 485, 493, 498, 506–507, 554
Eidlitz Jolán (Erec-Izrael 1925) 259, 641
Eilender Imre (Elian Ezra) 239
Eilender Márta 239
Einstein Albert (1879–1955) 116, 524
Eisemann Mihály (1898–1966) 608, 610
Eisenberg Béla (Akiba, 1908–1983) 833
Eisencher Jacob 724
Elek Sámson 223, 224
Elek-Schacherer Ilona (1907–1988) 650
Elhanani Arieh (1898–1985) 623

Eliasar Haim Mose (Elyashar, 1845–1924) 93
Elon Amos (1926–2009, Erec-Izrael 1933) 21
Emed Alexander (1922–2013, Izrael 1951) 234, 240
Emődi Miklós 154, 650
Engel Joel (1868–1927, Erec-Izrael 1924) 130, 367
Engelhardt Sándor (1902–1969, Erec-Izrael 1933) 207–209
Engelhardt Teréz (Hartman, 1904–1980, Erec-Izrael 1933) 207
Engländer Jichak (1946, Izrael 1950) 653
Erdős Pál (1913–1996) 246, 781
Eshkol Levi (1895–1969, Erec-Izrael 1914) 175
Ettinger Amosz (1937) 638
Even-Zahav Ari (1899–1971, Erec-Izrael 1922) 160

Faltin Matilda 345
Faltin Naftali 345
Faludy György (1910–2006) 751, 768
Faragó András (Avrahám, Erec-Izrael 1939) 278, 281–297
Faragó István (Izrael, Erec-Izrael 1939) 278, 281–297
Faragó László 583
Faragó Miklós (Mose, 1884–1972, Erec-Izrael 1939, 1947, Nordau-díj 1963) 280–282, 285, 295
Faragó Sándor (1919–? Izrael 1949) 605, 717
Faragó Tibor (1913–1976, Erec-Izrael 1939) 409–410
Farkas Adalbert (1906–1995, Erec-Izrael 1935) 251, 252
Farkas Ervin 721
Farkas István (1887–1944) 844
Farkas László (1904–1948, Erec-Izrael 1935) 251–253
Farrington 430
Fattal Michal (1979) 733
Fehér Ilona (1901–1988, Izrael 1949) 378–379, 386, 388–389, 392, 680–681, 708
Fekete Mihály (Schwarcz, 1886–1957, Erec-Izrael 1928, Izrael-díj 1955) 245–246, 471
Feldmesser Lajos 677
Felleg György (1919–2000, Erec-Izrael 1940, Magyar Zsidóság Szellemi Értékei Megörökítésének Emlékbizottsága irodalmi díj 1990, Pro Cultura Hungarica 1997) 685–686
Fellegi Tamás 613
Fendrich Ernő (Cvi, 1911–1976, Erec-Izrael 1945) 643
Fenichel Joszef 826
Fenyves Alice (1914–1972, Erec-Izrael 1936) 369, 371, 373–374, 394–395, 436, 704
Fenyves Loránd (1918–2004, Erec-Izrael 1936) 369, 370, 371, 373–374, 386, 394–395, 436, 606, 680, 708
Ferdiman Csirpi és fia, Jichak 669
Ferenc József (1830–1916) 22, 300, 301, 567
Fettman József (Golan Joszef, 1920, Erec-Izrael 1948) 571
Feuchtwanger Lion (1884–1958) 275
Feuerstein család 861
Feuerstein Emil (1912–1993, Erec-Izrael 1935, Nordau-díj 1978, Herzl-díj 1981) 16, 272, 276–278, 295, 471, 571, 610, 703
Fihman Jakob (1881–1958, Erec-Izrael 1912, 1919) 666
Filu 605
Fischmann Maimon Jehuda Leib Hakohen (1875–1962, Erec-Izrael 1913) 324
Flasch György (1909–1990, Erec-Izrael 1933) 651
Fleischer Ezra (1928–2006, Izrael 1960, Izrael-díj 1959, Herzl-díj 1971, Bialik-díj 1986, Rothschild- díj 1992) 243
Fleischer Jehuda Lipót (1886–1955) 243
Fleischman Nira (Schwartzkopf Kati) 721
Flesh István 240
Fodor Alexander 571
Fodor Ali (Cvi Dor) 774
Fodor Andor (1884–1968, Erec-Izrael 1923, Weizmann-díj 1955) 104, 250–251, 253

Fodor Lajos (1883–1944) 157, 158, 774
Fodor László (Friedländer Ladislas, 1898–1978) 704
Fonyó Dodo 190
Forgách András (1952) 276
Forgács Haim 719
Földes János 239
Földes Joszef (József, 1925–1958, Erec-Izrael 1946) 605
Frank Cvi Peszah (1873–1960, Erec-Izrael 1893) 93
Frankel Alona (1937, Izrael 1949) 596
Frankl Adolf (1859–1936) 743
Frankl Ottó 239
Freilich 650
Frenkel Jenő (1902–1989, Izrael 1949) 260, 261, 831, 832
Frenkel Jichak (Alexandre, 1899–1981, Erec-Izrael 1919, Dizengoff-díj 1938, 1947/8) 341, 342, 343
Freud Sigmund (1856–1939) 338
Freudiger Mózes (óbudai, 1833–1911) 56
Freudiger Ruhi 793
Freund Jiszroel (?–1940) 520
Freund Mina (Barsi, ?–1962) 702
Fricsay Ferenc (1914–1963) 370
Fried Ábrahám 429
Fried Ottó 652
Fried-Biss Miriam (1946) 391, 394
Friedland Cvi (1898–1967, Erec-Izrael 1928) 200
Friedländer Sára (1914–1948, Erec-Izrael 1945/6) 841
Friedman Alexander 709
Friedman Baruh (Erec-Izrael 1948) 478, 479, 481
Friedman Jehiel (1880–1965) 59
Friedman Jona 213
Friedman Tuvia 842
Friedmann Ignác 464
Friedmann Imre (1921–2007) 240
Frischmann Bence (Benjamin, 1922–2002, Izrael 1951) 235, 236, 240, 706
Frischmann David (1859–1922) 274
Frőhlinger Tibor 717
Frye Peter (1914–1991) 400, 402
Fuchs Jichak 676–677
Fuchs Géza (1911–1966, Erec-Izrael 1931) 652
Fuchs Marcel 706
Fuchs Slomo 652
Füredi Pali Jehuda 182
Fürst 717
Fürst Oszkár (Efrat Avraham Csoszi bácsi, 1891–1968, Erec-Izrael 1924) 204–207, 709
Fürst/Efrat Gizella Gizi (Hartman, 1893–1974, Erec-Izrael 1924) 204, 207
Fürth Béla (1912–1993, Erec-Izrael 1947) 232

Gabrovitz József 632
Gadni David 697
Gál Miklós (Gottdiener, Izrael 1957) 238, 239
Gál Samu 266
Galezer Dror 503
Galili Gemeiner Ervin (1922–? Izrael 1949) 16
Ganan Alexander (1892–1977) 372
Garai András (Juda, 1928–2014, Izrael 1949) 233, 524–526
Garbel Yoel 724
Gárdi 706
Gáti Dezső (Dávid, 1924–1982) 605, 608, 610, 611, 613
Geddes Patrick (1854–1932) 327
Gedő Ilka (1921–1985) 843, 844
Geiger Mihály Misi 430
Gelbstein Jaakov (1895–1961) 54
Gellei Béla (Baruch Geli, 1914–2005, Erec-Izrael 1943) 230
Gellmann Miklós (1910–1991) 239
Gergely András (1912–2000) 240
Gergely Márta (1913–1973) 288
Gerő G. László 583
Gershoni Natan (1918–1948) 430
Gerson Ben-Juda (960–1028) 42
Gertner Mose 829
Gervai Sándor (1916–1969, Izrael 1950, Nordau-díj 1964) 16, 580, 831, 832
Gestetner Natan (1932–2010, Izrael 1949) 798
Geyer Albert (Izrael 1950) 826

Giladi David (Klein, 1908–2009, Erec-Izrael 1933, Nordau-díj 1971) 17, 138, 278, 290, 595, 680–681, 701, 703, 723–725, 771, 820, 823, 824, 836, 837
Giladi Helen Haia Lea (József, ?–1974) 723, 725
Gilboa David (Hammer, 1907–1976, Erec-Izrael 1933) 343, 345
Gins Akiva Eger (1761–1837) 298
Gins Eger Szárá-Szoril (1790–1832) 298
Gins Simha Bunim (1765/70–1829) 298
Gins-Schlesinger Akiva (1843–1898) 301
Gins-Schlesinger Josef (1790–1871) 298–299, 301
Givol Jóska (József, 1920–2011, Erec-Izrael 1939) 569
Glikson Mose Joszef (1878–1939, Erec-Izrael 1919) 160
Glück Andor (1903–1982, Izrael 196? Herzl-díj 1973) 468, 643
Golan Aviezer (Goldstein, 1922–2001) 141
Golan Menahem (1929–2014) 202
Golani Rivka (1946) 390
Goldberg Lea (1911–1970, Erec-Izrael 1935) 615
Goldenberg Elijahu (1909–1976, Erec-Izrael 1939) 398
Goldfarb Cvi (1921–1977, Izrael 1949) 175
Goldman Aliza (Fürst, 1928, Izrael 1949) 553–557
Goldman Dina (Erec-Izrael 1940) 361, 362
Goldman Johanan Bubi (1922–2009, Erec-Izrael 1941) 553–556
Goldman Medina (1948) 362, 363
Goldman Pál (1900–1986, Erec-Izrael 1940) 34, 358, 361–366, 469–470
Goldman Roni (1958) 553, 556
Goldmann Nachum (1895–1982) 830, 836
Goldoni Carlo (1707–1793) 399
Goldstein Ferenc (Perec, 1923–1945, Erec-Izrael 1940) 183, 420, 421, 423, 503
Goldstein Ferenc szülei 184
Goldstein Mose 644
Goldziher Ignác (1850–1921) 124, 245, 255, 256, 675
Golinkin Mark (1875–1963, Erec-Izrael 1923) 367
Golomb Elijahu (1893–1945, Erec-Izrael 1909) 419
Gommermann István (1930–2016) 610, 611
Gonda József (1880–1927) 743
Gonda Katalin Kati (Hunwald, 1913–2007, Izrael 1951) 743–745, 749
Gonda László (1910–1985, Izrael 1951, Herzl-díj 1973, Nordau-díj 1975) 16, 471, 571, 643, 696, 743–749, 831, 832
Gonda Regina (Frankl, 1884–1944) 743
Gondos Béla 582, 584
Gondos Margalit (1917–? Erec-Izrael 1946) 584, 585
Gondos Sándor (1906–1995, Erec-Izrael 1946) 582–586
Gordon Rachel 332
Gorkij Makszim (1868–1936) 107
Gorohov Emma (1899–1973) 386
Gosztonyi Ádám 289
Gosztonyi János (1925–1985) 835
Gottfried Judit 550
Gottlieb Ármin (Herzl-díj 1981) 545–550
Gottlieb Hirs Lejb (1829–1930) 580
Gottlieb Lea (Róth Lenke, 1918–2012, Izrael 1949, Herzl-díj 1981) 545–552, 642
Gottlieb Maurycy (1856–1879) 623
Gottlieb Miriam 545
Görög Frigyes (1890–1978) 646
Grajewski Wiktor (1925–2007, Izrael 1957) 498
Greenwald Leopold Jekutiel (Jekusziel, 1888–1955) 580
Greenzweig Michael (1944) 660, 661
Greguss Zoltán (1904–1986) 611
Gringert Natan (1878–1898) 44, 46, 49, 50
Grosics Gyula (1926–2014) 722
Gross Jaakov (1949–2017) 113
Gross Paul 359
Grossman Haika (1919–1996, Erec-Izrael 1947) 175
Grossman Meir (1888–1964, Erec-Izrael 1934) 140
Grosz Ábrahám 697
Grosz Eliezer (1912–1984, Erec-Izrael 1934, Nordau-díj 1961) 273, 691, 705

Grosz Ernő (Ezra, 1902–1971, Erec-Izrael 1947) 273, 567
Grosz Éva (1930) 240
Grosz Sámuel (1898–1944) 270
Grosz Slomo Jaakov (1908–2003) 577
Grotto Mose (1895–1967, Erec-Izrael 1933) 230, 231, 826
Gruner Béla (1912–1947, Erec-Izrael 1940) 217
Grünbaum György 697
Grünberg Eli 368
Grünberg Erich 368
Grünberger Pál 239
Gründland Roni 551
Grünfeld Hanna 692
Grünstein Sándor (Jarkoni Izrael) 434
Grünwald Jaakob (1882–1941) 263
Grünwald Malkiel (1882–1968, Erec-Izrael 1938) 485, 486, 487, 488, 490
Guggenheim Peggy (1898–1979) 619
Guiora Alexander (Goldberg Sándor, 1925–2015, Erec-Izrael 1945) 232
Gur David (Grósz Endre, 1926, Izrael 1949) 786
Gur Jehuda (Grazovszki, 1862–1950, Erec-Izrael 1887) 633
Gur Nomi (Izrael 1949) 233, 234
Gur-Arie-Erdős Dvora 313
Gut Árpád (1877–1948, Erec-Izrael 1921) 216, 217, 223–225, 676, 701, 702, 703
Gutman Dávid (1827–1894) 44, 45, 49, 50, 679
Gutman Mihály (1872–1942) 104
Gutman Nahum (1898–1980) 342
Guy Carmit (1949) 188, 192

Gyárfás Elemér (1884–1945) 558
Gyémánt László (1947) 842
György VI. (1895–1952) 433

Haan Jacob Israël de (1881–1924, Erec-Izrael 1919) 95
Haber Fritz (1868–1934) 251
Hacohen Shimon (1901–1978) 430
Hadad Szender (1859–1899, Erec-Izrael 1872) 51
Hager Eliezer (1891–1946, Erec-Izrael 1944) 518
Hager Haim Meir (1887–1972, Erec-Izrael 1947) 515, 518–519
Hager Jiszroel (1860–1936) 518
Hager Mose Jehosua (1916–2012, Erec-Izrael 1944) 519
Haim Eszti G. (Goldstein, 1963) 595–598
Hajdu André (1932–2016, Izrael 1966, Izrael-díj 1997) 382–384, 395–396
Hajdu Miklós (1879–1956, Erec-Izrael 1939) 703, 704, 709
Hajós Alfréd (Guttmann Arnold, 1878–1955) 649
Halász Péter (1922–2013) 288
Halberstam Jekutiel Jehuda (1905–1994, Izrael 1960) 522
Halevi Benjamin (1910–1996, Erec-Izrael 1933) 489
Halevi Jehuda (1075–1141) 81
Halmai Imre (1913–1997) 610
Halmi József (1893–1967, Erec-Izrael 1941, Nordau-díj 1965) 189
Hameiri Avigdor (Feuerstein, 1886/90–1970, Erec-Izrael 1921, Bialik-díj 1936, Nordau-díj 1945, Izrael-díj 1968) 107–113, 114–121, 122–134, 135, 138, 140, 142, 143, 204, 257, 272, 274–278, 282–283, 288–290, 292–293, 295, 306, 327, 329, 333, 336, 341, 579, 583, 590, 595, 633, 636, 642, 666, 687, 702–704, 709, 779
Hameiri Menahem (1249–1306) 123
Hammarskjöld Dag (1905–1961) 352
Hammarskjöld Knut (1922–2012) 511
Hammer Mose (1946) 389
Hammer Zevulun (1936–1998) 771
Hanegbi Mihael (1911–2001, Erec-Izrael 1934) 713
Hantos János 435–436
Haran Dvora 390
Haran Micha (1944) 390, 391, 392
Haraszti Gyula (1858–1921) 245
Harel Isser (Halperin, 1912–2003, Erec-Izrael 1930) 495–498
Harmat Zoltán (1900–1985, Erec-Izrael 1925) 218–221

Haroz Adina 391, 393
Harpaz Tomi 758
Harsit Saia (1934, Erec-Izrael 1948) 477
Hatam Szofer (Mose Schreiber Szofer, 1762–1839) 37, 54, 56, 244, 298, 301, 513, 514, 522, 659, 793, 798, 815
Hauser Emil (1893–1978, Erec-Izrael 1932) 368
Hausner Gideon (1915–1990) 809
Hautzig Walter 368
Havas László 611
Hazan Jaakov (1899–1992, Erec-Izrael 1923) 788
Héber Imre 835
Hefer Haim (1925–2012, Erec-Izrael 1936, Izrael-díj 1984) 378
Hegedüs Károly 689
Hegedüs László (1909–1994) 688–689
Hehaszid Jehuda (1660–1700, Erec-Izrael 1700) 82
Heiman Michal (1954) 680
Heller D. Anna 605
Heller Ferenc (Feri, Ben-Dov Jakob) 432, 433
Helman Anat 665
Herman 164
Herman Lipót (1884–1972) 844, 846
Herman Simon 816
Hermann Dezső 643
Hermann Dorit 239
Hermann György (1931) 239, 240
Hermann Leo (1888–1951) 354, 358
Hermann Rudolf (Rafael, 1914–1980, Erec-Izrael 1945) 232
Hermes Haim (Kaszás Mihály, 1919–2007, Erec-Izrael 1940) 420, 424
Herskó Ferenc (Avram, 1937, Izrael 1950, Nobel-díj 2004) 237, 739–742
Hersko Judit 742
Herskó László (Haim, Izrael 1950) 238, 740
Herskó Mose (Mózes, 1905–1999, Izrael 1950) 739, 740
Herskovits Fábián (Shraga, 1907–1982, Izrael 1950) 570, 644, 781, 806–809, 840
Herskovits Lajos 239
Herskovits Magda 806
Herskovits Miriam 806
Hertz György (Dan, 1922–1998, Erec-Izrael 1947) 232
Hervin Ernst 654
Herzl Hans (1891–1930) 34
Herzl Jakab (1835–1902) 25
Herzl Jeanette (Diamant, 1836–1911) 25, 30
Herzl Pauline (Alma, 1859–1878) 27
Herzl Simon Leib (1797–1879) 27
Herzl Tivadar (Theodor Benjamin Zeev, 1860–1904) 20–29, 30–34, 37, 43, 64, 131, 194, 198, 210, 336, 338, 349, 364, 507, 572, 580, 583, 585, 643, 649, 675, 679, 702, 832, 836, 839, 841, 863
Herzog Aura (1924, Erec-Izrael 1946) 549
Himmelreich Alfons (1904–1993, Erec-Izrael 1933) 667
Hindemith Paul (1895–1963) 392
Hirsch Marianne (1949) 596
Hirsch Samson Raphael (1808–1888) 166
Hirschl Judit 698
Hirschler Jenő (1913–2007, Erec-Izrael 1933) 651
Hitler Adolf (1889–1945) 140, 230, 251, 361, 367, 373, 589, 733, 839
Hoffer 678
Hoffmann Joel (1937, Erec-Izrael 1938) 595
Hofman Slomo (1909–1998, Erec-Izrael 1934) 380
Holbán Éva 605
Holder József (1893–1945) 579, 580
Holliday Albert Clifford (1897–1960) 218
Holzer Arnold 689
Horovic Jakov (1901–1975) 115
Horthy Miklós (1868–1957) 210, 649
Horváth Adrienne 312
Horváth Ilona (1906–1969) 813
Horváth László 650
Horváth Rita 600
Horváth Zoltán (1900–1967) 583
Höxter Dániel (1945) 387
Hruscsov Nyikita Szergejevics (1894–1971) 498
Hubay Jenő (1858–1937) 368, 369, 373, 378, 389, 395

Huberman Bronisław (1882–1947) 338, 368, 369, 373
Huggler Max (1903–1994) 619
Hushi Abba (Schneller, 1898–1969, Erec-Izrael 1920) 223
Husseini Amin al- (1897–1974) 213, 214
Hutcheson Joseph (1879–1973) 560

Ibn Ezra Abraham (1089/92–1164/67) 243
Idelsohn Abraham Zvi (1882–1938, Erec-Izrael 1905) 367
Imber Naftali Herz (1856–1909) 44
Imre Andor (1900–1980) 240
Irmay Shragga (1912–2008, Erec-Izrael 1924) 221
Irsai István (Ir-Shay Pesach, 1896–1968, Erec-Izrael 1925, 1945) 112, 129–132, 326–339, 341
Ishbéthy Moshe (Mannheim Mór, 1898–1983, Izrael 1968, Herzl-díj 1973, Nordau-díj 1978) 273, 306, 643, 695
Izsák András 239
Izsák Ede 239
Izsák Ferenc (1914–1979, Izrael 1949) 233
Izsák Gábor (Gabriel, 1923–1980, Izrael 1949) 232
Izsák György 239
Izsák Sámuel 239

J. Sándor 690
Jaakobi Gad (1935–2007) 511
Jaakobi Mose (Jakab Miki, Izrael 1949) 721
Jaakobi Nadav 722
Jaari Meir (1897–1987, Erec-Izrael 1920) 784, 788
Jadin Joszi (1920–2001) 398
Jámbor Ferenc (1899–1964, Erec-Israel 1941, Szokolov-díj 1956) 179, 278, 349, 471, 567, 568, 590, 703, 708, 770
Janco Marcel (1895–1984, Erec-Izrael 1941) 618, 622
Jándi Dávid (1893–1944) 844
Jaoz-Keszt Itamar (1934–2021, Izrael 1951, Nordau-díj 1961, Herzl-díj 1972) 595, 643
Jaszki Avraham (1927–2014, Erec-Izrael 1935, Izrael-díj 1982) 714
Jávor Pál (1902–1959) 609, 610
Jedidia Eliezer Zeev (1930–1948) 536–538
Jedidia Gerzson (Seelenfreund, 1905–1940, Erec-Izrael 1924) 147, 162, 535–538
Jedidia Jakov (1938) 537–539
Jedidia Jehuda 316, 325
Jedidia Milka (Buxbaum, 1906–2006, Erec-Izrael 1929) 162, 535–537
Jedidia Slomo (Seelenfreund Salamon, 1875–1961, Erec-Izrael 1921) 29, 123, 146, 147, 313–325, 335, 340, 702, 703
Jedidia Sosana (Weissburg, 1877–1958, Erec-Izrael 1921) 316, 317
Jehuda Abraham Salom (1877–1951) 255
Jehudai Ariel 455
Jelin Telma (Yellin Bentwich, 1895–1959, Erec-Izrael 1919) 367, 368, 371, 374, 390
Jellinek István (1923–1942) 428
Jellinek Nándor (1900–1941) 428
Jeshurun Elijahu (Szabó Ödön, 1914–2003, Erec-Izrael 1945, Nordau-díj 1962) 15, 176, 691–692, 696, 745, 833
Jiszroel Dovid Izrael (1908–1944?) 579
Jókai Mór (1825–1904) 127, 276
Jordán Viktor (Jarden Benjamin Zeev, 1888–1962, Erec-Izrael 1921) 230, 639, 641, 826
Jortner Joshua (1933) 253
Joszef Dov (1899–1980, Erec-Izrael 1921) 485
Jotvat Hava (1929–2020) 201, 202
Jotvat Irisz (1949) 202
Jotvat Lancet Mose (1923–2012, Erec-Izrael 1924) 201, 202, 203
József Attila (1905–1937) 275, 751
Jubai 338
Juhász Árpád (1863–1914) 318
Juhász Lajos (1903–1945) 288, 291
Jungman Dan 434
Jurányi Pista (Izrael 1949) 605, 607

Kaczér Illés (Elijahu Kocer Stern, 1887–1980, Izrael 1959, Nordau-díj 1961) 278, 279, 471, 580, 587–594, 831
Kádár János (1912–1989) 835, 838

Kádár Zálman 179
Kaddar Arje (Fazekas Lipót Pál, 1912–2002, Izrael 1956, Herzl-díj 1975) 686–687
Kaddar Sándor 686, 687
Kaddar Slomo (1913–1987, Erec-Izrael 1933) 358
Kaddari Menahem Cvi (Schwarcz Ernő Menachem Zevi, 1925–2011, Erec-Izrael 1946, Herzl-díj 1970) 241, 242, 243, 643, 837
Kagan Helena (1889–1978, Erec-Izrael 1914) 368
Káhán Gizella (Munk Gizi Gittel, 1894–1982, Erec-Izrael 1945) 471, 684
Káhán Niszon (1883–1949, Erec-Izrael 1945) 211
Kahana Aharon (1905–1967, Erec-Izrael 1934) 618
Kahan-Frankl Samu (1890–1970, Izrael 1950) 464
Kahlo Frida (1907–1954) 551
Káin Ági 697
Kállai Ármin 301
Kállai Jichak (Klein, Erec-Izrael 1939) 650
Kálmán Aladár (Ali) 590, 606
Kálmán György (1922–2011, Izrael 1951) 233, 234, 240
Kaminski Józef (1903–1972, Erec-Izrael 1937) 372
Kaniuk Moshe (1889–1972) 615, 621
Kann Leo (1885–?) 172
Kanzler Saul 295
Kapronczay Károly 240
Kara Mihály (Krón Michael, 1885–1964) 348–349
Kardos Dénes (1925–1991, Izrael 1956) 238
Karelic Avraham Jesaja (Hazon Is, 1878–1953, Erec-Izrael 1933) 97, 794, 795
Karinthy Frigyes (1887–1938) 606, 768
Kármán Tódor (1881–1963) 781
Karmel Mosze (Moshe Carmel, 1911–2003, Erec-Izrael 1924) 509
Kármi Áron 148
Karmi Tet 751
Karsai László (1950) 841
Kassirer Ábrahám 431
Kassirer Jichak 432
Kasso (Kassowitz Félix, 1907–1983) 845, 846
Kaszar Szalim 46, 49, 50
Kasztner Rezső (Rudolf Izrael, 1906–1957, Erec-Izrael 1946) 329, 422, 470, 484–493, 708, 770, 790, 842
Katz házaspár 306
Katz Jakov (1904–1998, Erec-Izrael 1936, Nordau-díj 1976, Izrael-díj 1980, Rothschild-díj 1985) 71, 247, 248, 838
Katz Michal Leib (1846–1922) 44, 45
Katz Rut 295
Katz Smuel (Smulik Alexander Sándor, 1926–2010, Erec-Izrael 1947, Nordau-díj 1974) 351–352, 556, 595
Katzburg Nathaniel (1922–2006, Erec-Izrael 1934, Herzl-díj 1971, Nordau-díj 1972) 248, 643, 838
Katzir Ephraim (1916–2009, Erec-Izrael 1922) 434
Katznelson Berl (1887–1944, Erec-Izrael 1909) 142, 160
Kauders Ben-Cion (Ferenc, 1907–? Erec-Izrael 1945/46) 469, 648, 684
Kauders Benjámin 826
Kauffmann Richard (1887–1958, Erec-Izrael 1920) 177
Kaufmann Sándor 717
Kedar Tibi 421
Kedmi Avi 656
Kedron Efraim (1928, Izrael 1955) 758
Keleti Ágnes (Klein, 1921, Izrael 1956, Herzl-díj 1982, Izrael-díj 2017) 656–657
Keren Zeev (1938–2017, Izrael 1950) 480–481
Keresztury Dezső (1904–1996) 835
Kertész Róbert 428
Keszler Jancsi 721
Kieselstein Martin (1925–2015) 239, 240
Kilon Mose (Klein, 1925–1993, Erec-Izrael 1946) 379
Kinori Bencion (1908–? Erec-Izrael 1933) 827

Kinori Tivadar Teodor Mose (Lantos, 1905–? Erec-Izrael 1938) 586
Kirsch Imre (1914–1997, Izrael 1948) 232
Kis István (1921–2000, Izrael 1949) 234
Kis Pál (1890–1945) 864
Kishont Ferenc Kishon Efraim (Hoffmann Ferenc, 1924–2005, Izrael 1949, Nordau-díj 1953, Szokolov-díj 1958, Herzl-díj 1970, Zsabotinszki-díj 1970, Bialik-díj 1998, Izrael-díj 2002) 277, 572, 595, 605, 606, 609, 612, 613, 632–638, 642, 655, 668, 669, 709, 710, 763–767, 768, 770, 771, 773, 779, 791, 809, 834, 857
Kiss Péter (1928–2007) 240
Klacskin Rafael (Klatchkin Raphael 1907–1987, Erec-Izrael 1921) 112
Klausner Joseph (1874–1958, Erec-Izrael 1919, Bialik-díj 1941, 1949, Izrael-díj 1958) 104
Klausner Margot (1905–1975, Erec-Izrael 1926) 402
Klein Ábrahám 653, 657
Klein Béla 677
Klein Eliazar (1920–2005) 59
Klein Julius (Gyula, 1907–? Erec-Izrael 1934) 652
Klein Pinhasz David (1898–1976) 61–62
Klein Ralph (Rudolf, 1931–2008, Izrael 1951, Izrael-díj 2006) 655–656
Klein Sámuel (1886–1940) 104, 105
Klein Slomo Zalman (?–1928) 723
Klein Zsuzsanna (1943) 262
Kleinmann Joszi (1930, Erec-Izrael 1947) 849
Kline Herbert (1909–1999) 362
Klopfer Ferenc (Dov, 1900–1975, Izrael 1957) 239
Kluger Pál 355, 360
Kluger Sára 355
Kluger Zoltán (1896–1977, Erec-Izrael 1933) 180, 181, 185, 354–360, 362, 365–366, 435, 703, 807, 808
Koch Andor (1888–? Erec-Izrael 1921) 100, 217, 218
Kocsárd Emery 239, 240
Kodály Zoltán (1882–1967) 373, 375, 382
Koestler Arthur (1905–1983, Erec-Izrael 1926–1929) 133, 135, 666
Kohen József Jichak (Joszef, 1923–1996, Izrael 1949) 16, 258, 261, 577
Kohn Avraham Jichak (1914–1996) 515, 520–522
Kohn David (1947) 522
Kohn Dávid (1863–1930) 840
Kohn Juda 692
Kohn Sámuel (1841–1920) 27
Kohn Smuel Jaakov (1943) 522
Kohne Haia (1889–1972) 60
Koigen-Patai Éva (1913–1987, Erec-Izrael 1933) 277, 774, 776
Kol Mose (1911–1989, Erec-Izrael 1932) 830
Kolb Jenő (Eugen, 1898–1959, Erec-Izrael 1946) 344, 347, 348, 567, 615–623
Kollek Teddy (Tivadar, 1911–2007, Erec-Izrael 1935, Izrael-díj 1988) 183, 218
Komjádi Béla (1892–1933) 649
Komoly Lilla (Rotter, 1900–1991) 470, 471
Komoly Ottó (1892–1945) 184, 470, 826, 840, 842
Komoróczy Géza (1937) 242
Kook Abraham Jichak Hakohen (1865–1935, Erec-Izrael 1904) 66–67, 89, 93, 94, 149, 164, 516
Koppelman Mendel (1837) 51
Korazim Joszi 719
Korczak Rózka (1921–1988, Erec-Izrael 1944) 175
Korda Sándor (Alexander, 1893–1956) 121
Kornyi Ibolya (1926–1994) 236, 240
Kornfeld Ábrahám 815
Kornfeld Áron Dávid (?–1943) 815
Kornfeld Izrael (Dagan, 1916–1984, Erec-Izrael 1939) 815
Kornfeld Mirel (Schlesinger, ?–1919) 815
Kossard Steven 239
Kossonogi Joseph (1908–1981, Erec-Izrael 1926, Dizengoff-díj 1944, 1954, Nordau-díj 1956) 342–343, 345
Kossuth Lajos (1802–1894) 47, 48
Kosztolányi Dezső (1885–1936) 276
Kotzer Zvi 184

Kovács Dénes 281
Kovács Péter 491
Kowner Aba (1918–1987) 175
Kőbányai János 383
Kőrösy Ferenc (1906–1997, Izrael 1957, Weizmann-díj 1968) 253, 719, 781
Köves Zoltán 717
Krammer Sándor Sámuel és Szera 306
Krausz 541
Krausz Dávid (1929–2000, Erec-Izrael 1948) 670
Krausz Naftali (Zoltán, 1933, Izrael 1949) 570, 838
Krausz Smulik 717
Krausz Zeev 653
Kroch Hans (1887–1970, Izrael 1953) 220
Kroyanker David (1939) 218
Krumey Hermann (1905–1981) 809
Kulcsár István (1901–1986) 233
Kun Béla (1886–1938) 725

Ladányi László (1907–1992, Izrael 1957, Herzl-díj 1971, Nordau-díj 1975) 643
Ladányi Saul (1936, Izrael 1948) 736–738
Ladányi Sosanna 736
Lahat Slomo (1927–2014, Erec-Izrael 1933) 837
Lahav Yasmin 759
Lampel Béla 769
Lampel Hermina 769
Lancet Batia (1922–2019, Erec-Izrael 1924) 195, 200, 201, 397–405
Lancet Benő (Erec-Izrael 1925) 196, 198
Lancet Doron (1948) 199–200
Lancet Eszter (Erec-Izrael 1925) 196
Lancet Haia-Rahel (Erec-Izrael 1925) 196
Lancet Hava (Greenberg, Erec-Izrael 1925) 194, 196–198
Lancet Herman (Erec-Izrael 1924) 194, 195, 196, 200, 202, 203, 397
Lancet Irén (Erec-Izrael 1924) 195, 200, 202, 203, 397
Lancet Jaakov (Erec-Izrael 1925) 196, 198
Lancet József (Erec-Izrael 1925) 194, 196, 198–200, 278
Lancet Judit (Kahána, Erec-Izrael 1925) 196, 198–200
Lancet Karmel 201
Lancet Mose (Erec-Izrael 1925) 194
Lancet Mose professzor (1923–2002, Erec-Izrael 1925) 195, 196, 198–200
Lancet Noémi 201
Lancet Oszkár (Josua, 1897–1966, Erec-Izrael 1924) 195, 196, 198, 202, 203
Lancet Sifra (1922) 199
Landau Domán Ágnes Veronika (Izrael 1958) 542–544
Landau Dov (1930–2013, Erec-Izrael 1947, Nordau-díj 1971) 241, 243
Landau Eliezer (Miklós Pubi, 1927–2002, Izrael 1948) 540–544
Landau Michael 828, 829, 830
Landau Roni 544
Landowska Wanda (1879–1959) 368
Lanir Boaz 548, 549
Lantos Olivér (1917–1981) 605, 606
Laor Eran (1900–1990, Erec-Izrael 1934) 261, 262
Lapid Jair (1963) 769, 771
Lapid Michal (1960–1984) 771
Lapid Roth Merav 771
Lapid Shulamit (1934) 595, 668, 669, 723, 725, 768
Lapid Tomi (Lampel Tamás, 1931–2008, Izrael 1948, Nordau-díj 1963, Herzl-díj 1971, Szokolov-díj 1998) 353, 572, 606, 643, 655, 659, 668, 669, 679, 717, 756, 768–773, 791
Laron Gabriel 58
Lasker Emanuel (1868–1941) 654
László Ernő (Cvi, ?–1957) 831
Laufbahn Jichak (1888–1948, Erec-Izrael 1908) 665
Lavie Arik (1927–2004, Erec-Izrael 1936) 382
Lavri Marks (1903–1967, Erec-Izrael 1935) 372
Lázár Lajos (1885–1936) 583, 687
Lebovics Erzsébet (Marton Elisabeth, 1894–1993, Izrael 1951) 502
Lebovics Jehuda Jichak (Ludevic Lajos, 1891?–1959, Izrael 1951) 502
Lefkovits Arany (1899–1950, Erec-Izrael 1925–1930, 1945) 327, 328, 330

Leitner Dávid Dugó (1930, Izrael 1949) 849–850, 852–854, 856–857
Lengyel Vera (1919–? Izrael 1949) 606
Lenin Vlagyimir Iljics (1870–1924) 107, 819
Lesseps Ferdinand de (1805–1894) 26
Levanon Haim (1899–1986, Erec-Izrael 1927) 349
Levanon Mordechai (Weiss Mordechai, 1901–1968, Erec-Izrael 1921, Dizengoff-díj, 1940, 1961) 341–342, 345, 724
Levi Haim Jehuda (?–1944) 515
Leviev Lev (1956) 550
Levine Raphael B. (1938) 253
Levinson Gabriel 390
Levkovits Joszef (1921–2015, Izrael 1949) 697, 801–802
Levkovits Katalin Kató (Lindenfeld, 1925–2015, Izrael 1949) 801–802
Levkovitz Yehezkel 660
Lévy Lazare (1882–1964) 377
Lewy Arie (1923–2006, Izrael 1949, Izrael-díj 1998) 761–762
Liban Emanuel (Liberman, Izrael 1950) 530
Liber Moshe (Ben-Zeev, 1905–1965) 134
Lichtenstein Aharon (1933–2015, Izrael 1971, Izrael-díj 2014) 517
Lichtenstein Hillel (1815–1891) 37, 38, 45
Liechtenstein Rose (1887–1955, Erec-Izrael 1936) 398, 399
Linker Sally (1897–1978) 724
Liszt Ferenc (1811–1886) 372, 582
Lock Jedidia (2003) 60
London Bezalel (1900–1971, Erec-Izrael 1925) 112
London Jaron (1940) 637
Lorca Federico García (1898–1936) 403
Lordian Aser 797
Loren Sophia (1934) 820
Lovászy Márton 281
Löbl Bözsi (?–1960) 708
Löbl Margit 813
Lőrinc Slomo (1918–2009) 840
Löw Immánuel (1854–1944) 259–261
Löw Lipót (1811–1875) 255, 259, 260
Löwe Benjamin 55
Lőwe Lajos Elijahu 698
Löwenkopf Kálmán (1890–1982, Izrael 1948, Nordau-díj 1966) 570, 711
Lőwinger György (Levinger Ezra, 1926, Erec-Izrael 1947) 232
Löwinger rabbi 308
Lustig Chava (1930, Izrael 1948) 189, 858–860, 870
Lustig Josef (1926–2016, Izrael 1948) 657, 858–860, 868
Lustig Ron 868

Madách Imre (1823–1864) 257, 274
Madar Vered 596
Mager Jacov 740, 741
Magnes Judah Leon (1877–1948, Erec-Izrael 1922) 103, 104, 246
Maharik Israel (1907–1964) 420
Mahler Gustav (1860–1911) 382
Maimonidész (1138–1204) 734
Makkabi Juda (Judás Makkabeus, ? – i. e. 160) 338
Mandel 717
Mandel Edit 793
Mándi-Mandl Gyula (1899–1969) 652
Mann Thomas (1875–1955) 275
Mannheim Karl (1893–1947) 247
Manor Amosz (Mendelovits Artur, 1918–2007, Izrael 1949, Herzl-díj 1982) 494–501
Márai Sándor (1900–1989) 332
Máramaros Mose Mandel (1903–1970? Erec-Izrael 1925) 654
Marcus Nachman 221
Margalit Jehuda (1917–1996, Erec-Izrael 1937) 512
Marinel Marian (1935–1955) 623
Marinetti Filippo Tommaso (1876–1944) 134
Marmorstein Teodor 676
Maron Hanna (1923–2014, Erec-Izrael 1934) 398, 400, 401
Martin Mordechai (1929–2016, Izrael 1946) 652
Marton Ernő (Ernst Jekhezkel, 1896–1960, Erec-Izrael 1946) 469, 470, 471, 502, 508, 558–563, 564, 565, 566, 568–572,

574, 580, 590–591, 643, 663, 705, 827–829, 831, 832
Marton Gizella (Deutsch, 1909–1982, Erec-Izrael 1946, Nordau-díj 1975) 561, 569
Márton Lajos (Jehuda, 1910–1977, Erec-Izrael 1945, Nordau-díj 1965, Herzl-díj 1975) 16, 567, 708, 831
Marton Michael Mihály 561, 569
Marton Ruhama 569
Maxwell Robert (1923–1991) 770, 772
Mayer Móric (1895–1969, Izrael 1950) 237
Mayer-Teitelbaum Hananja Jom-Tov (1905–1966) 522
Mazia Aharon (1910–2004, Erec-Izrael 1940) 666
Mazur Jaakov (1935) 383
Medgyesi Meira Janiv 197, 201
Medgyesi Sámuel (Erec-Izrael 1925) 196
Medgyesi Szeréna (Lancet, Erec-Izrael 1925) 196
Megged Aharon (1920–2016, Erec-Izrael 1926, Izrael-díj 2003) 402
Mehlmann Israel (1900–1989, Erec-Izrael 1935) 270
Meir Aharon 454
Meir Golda (1898–1978, Erec-Izrael 1921) 175, 509, 635, 714, 765
Meir Jakob 149
Meivar Meir (Meiberg, 1918–2000) 504
Melcer Cvi Jehuda (1899–1969, Erec-Izrael 1925) 516
Ménessy Tibor 717
Mengelberg Willem (1871–1951) 378
Mengele Josef (1911–1979) 854
Mense Yaacov 392
Menuhin Yehudi (1916–1999) 388
Mer Gideon (1894–1961, Erec-Izrael 1914) 229
Messiaen Olivier (1908–1992) 383
Mészöly Munkás Béla (1889–1942) 844
Milhaud Darius (1892–1974) 383
Miller Adir (1974) 650
Millo Joszef (1916–1997, Erec-Izrael 1920) 400, 401
Milo Jamima (1922–1981, Erec-Izrael 1925) 399, 400
Minnelli Vincente (1903–1986) 542
Mintz Shlomo (1957) 389
Mirlin Jichak (1908–1996, Erec-Izrael 1936) 359
Miron Eszter (Izrael 1948) 840
Mishol Agi (1946, Izrael 1950) 595
Mokady Moshe (1902–1975, Erec-Izrael 1920) 622
Moldova György (1934) 835
Molière (1622–1673) 752
Molnár Ferenc (Neumann, 1878–1952) 276, 295, 607, 609, 614
Molnár Judit (1961) 841
Molnár Pál 613
Montefiore Moses (1784–1885) 45, 737
Mordi Áron 190
Moria Malka 191
Móricz Zsigmond (1879–1942) 310
Moses Alexander (1907–1982) 138
Moskovics Simon 833
Moskovics-Levi Irén-Braha 670
Mossinsohn Benzion (1878–1942, Erec-Izrael 1907) 79
Mosonyi Mordechai 147
Mozart Wolfgang Amadeus (1756–1791) 387
Mózes Jehiel Pista (1942, Izrael 1957) 651
Müller Gabriel (1836–1904) 815
Müller Lea (Felner, 1878–1947, Erec-Izrael 1947) 815
Müller-Lancet Aviva (Edit, 1921–2015, Erec-Izrael 1925) 200–202

Nádasi György (Izrael 1951) 688
Nagy László (Maor Simon, 1914–2000) 239
Nánási Miklós 646, 717
Nardi Nahum (1901–1977, Erec-Izrael 1923) 141
Naschitz Anat 730
Naschitz Eitan (1962–2010) 728, 732
Naschitz Frigyes (Fric, 1900–1989, Erec-Izrael 1940, Nordau-díj 1962, Herzl-díj 1981) 728, 731
Naschitz Jenny 731
Naschitz Nehama (Raab, ?–2016) 729, 732
Naschitz Orli 728, 729

Naschitz Péter Gad (1932–2017, Erec-Izrael 1940) 726–732
Nash Richard (1913–2000) 403
Nashashibi Raghiba al- (1881–1951) 213, 218
Naton Avraham (1906–1959, Erec-Izrael 1935) 618
Navon Arie (1909–1996, Erec-Izrael 1919) 108
Navon Jichak (1921–2015) 434
Navon Ofira (1936–1993) 547
Necer Joszef (Netser, 1922–1996, Erec-Izrael 1938) 402
Neeman Jael (1960) 595, 597, 601
Neiger-Fleischmann Miriam (1948, Izrael 1949) 595
Netanjahu Benjamin (1949) 517
Netanjahu Benzion (1910–2012) 140
Netter Karl (Charles, 1826–1882) 45
Netzer Eli (1933, Izrael 1949, Nordau-díj, Herzl-díj) 191, 577
Neumann Tibor (1922–2010, Izrael 1949) 652, 653
Neumayer Ede 301
Neve Haim (1933–2012, Erec-Izrael 1946) 473, 474–475, 477
Nimrodi Jaakov (1926, Erec-Izrael 1926) 772
Ninio Avraham (1918–1985, Erec-Izrael 1927) 398
Nir Jesajahu 363
Nixon Richard (1913–1994) 353
Nóbel Alfréd (?–1982, Izrael 1956) 650
Nordau Max (Südfeld Simon Miksa, 1849–1923) 649, 679, 832, 839, 840
Noszin Mose Naftali (1893–? Erec-Izrael 1933) 212, 225, 826
Nóti Károly (1892–1954) 725
Nuni Geula (1942–2014) 634

Ofer Joszef (1929–2003, Erec-Izrael 1946) 475, 476
Ofry Dan (1929–2014, Izrael 1949, Herzl-díj 1968) 16, 572, 643
Olmert Aliza (1946, Izrael 1949) 596, 773
Olmert Ehud (1945) 770, 773
Ophir Saike (1928–1987) 765
Oren Mordechai (1905–1985, Erec-Izrael 1929) 468
Orenstein Simon 468
Orevi 715
Ori Dávid (Lederer, 1934–2012, Erec-Izrael 1947) 380
Ormándy Jenő (Blau Eugene, 1899–1985) 373, 681
Oshrat Kobi (1944) 202
Ozava Szeidzsi (1935) 370

Örkényi Strasser István (1911–1944) 843
Östreicher Éva 653
Öttinger (Akiba Ettinger, 1872–1945, Erec-Izrael 1918) 81, 83

Pál Aser 652
Paldi Israel 342
Palgi Joel (Nussbächer Emil, 1918–1978, Erec-Izrael 1939, Nordau-díj) 183, 420, 421, 422, 423–424, 488, 489, 492, 503, 507, 708, 709, 710
Paneth Hermann (?–1955, Erec-Izrael 1922) 74–84
Pann Abel (1883–1963, Erec-Izrael 1913, 1921) 724, 769
Pappenheim Martin (1881–1943, Erec-Izrael 1933) 230
Parselani Jaron (1959) 653
Parselani Lajos (1936, Erec-Izrael 1953) 653
Pártos Ödön (1907–1977, Erec-Izrael 1938, Izrael-díj 1954, Nordau-díj) 369, 372–376, 379, 386–387, 390–392, 642, 680
Pascu Ştefan (1914–1998) 535
Paszternák József (Paszternak Joe 1901–1991) 725
Pásztor Béla (1895–1966, Izrael 1949) 605, 606, 607–612, 703
Patai Edith (Ehrenfeld, 1889–1976, Erec-Izrael 1939) 160, 774–776
Patai Gusztáv (Guszti Saul, 1918–1998, Erec-Izrael 1938) 158–160, 253
Patai József (1882–1953, Erec-Izrael 1939, Nordau-díj 1946) 21, 30–34, 51, 105, 127, 152–156, 156–161, 178, 217, 253,

256, 263, 272, 277, 278, 642, 675, 702, 703, 709, 774–776
Patai Rafael (Ervin György, 1910–1996, Erec-Izrael 1933, Bialik-díj 1936) 106, 159, 160, 272, 776
Pataki József (1908–1993) 535
Pataki László (1899–1989, Erec-Izrael 1938) 642, 680–681
Pauker Ana (1893–1960) 462
Pauncz Rezső (Ruben, 1920, Izrael 1956, Herzl-díj 1975) 253
Pawel Ernst 21
Pécsi Zoltán (Barkochba Israel, 1897–1967) 239
Peleg David 191, 192
Pelleg Frank (1910–1968, Erec-Izrael 1936) 390
Pelley Slomo (Klein Salamon, 1889–? Erec-Izrael 1921) 154, 272
Peltz Pista 811, 812
Penn Alexander (1906–1972, Erec-Izrael 1927) 398
Peresz Simon (1923–2016, Erec-Izrael 1931, Nobel-díj 1994) 353, 509, 511, 517, 527, 528, 533
Perez Jizchok Leib (1852–1915) 583
Perl Cipora 495
Perl Gizella (1925–1988) 240
Péter Ferenc (?–1997) 647
Pető Gavriel John 426
Petőfi Sándor (1823–1849) 276, 295, 452, 709, 768
Petschauer Attila (1904–1943) 649, 650
Pfeffermann Emánuel (1900–? Erec-Izrael 1925) 258–259, 641
Pfeiffer 781
Pfeiffer Fülöp (1923, Erec-Izrael 1947) 232
Pijade Moša (1890–1957) 463
Pikovsky Michael (1866–1943, Erec-Izrael 1924) 128
Piley Slomo 324
Pincus Arie (1912–1973, Erec-Izrael 1948) 507
Pinkasz David Zvi (1895–1952) 840
Pinn Hans (1916–1978, Erec-Izrael 1938) 358
Pinsker Leo (1821–1891) 37, 43, 583
Pinto-Abecasis Nina (1971–2019) 596
Poe Edgar Allan (1809–1849) 133, 752
Pogány Imre (1893–1975) 378
Polgár László (1946) 654
Polgár Zsófia (1974, Izrael 1995) 654, 655
Popa Vasile 535
Popper Sándor (Sanyi, Izrael 1956) 717, 722
Porat Orna (1924–2015, Erec-Izrael 1947) 400, 401
Prato David (1882–1951) 806, 807
Prinz 781
Prohovnik Miriam 454
Puja Frigyes (1921–2008) 835
Puskás Ferenc (1927–2006) 722

Quitmann Hermann 834

Raab Eliezer 44, 45, 47, 50
Raab Eszter (1894–1981) 48, 49, 52
Raab Juda (1858–1948, Erec-Izrael 1876) 44, 45, 48, 50–52
Raab Lea 50
Raab Mose Smuel (1862–1955, Erec-Izrael 1875) 708
Rabin Jichak (1922–1995, Nobel-díj 1994) 353, 666
Rabin Lea (1928–2000, Erec-Izrael 1933) 666
Rabinovich Baruh Jehosua Jerahmiel (1914–1997, Erec-Izrael 1945) 522
Rabinovics Josua (1911–1979) 757
Rabinowitz Teomim Elijahu David (1843–1905, Erec-Izrael 1901) 89, 93
Rachmilewitz Eliezer (1935–2017) 232
Rackman Emanuel (1910–2008) 837, 838
Rác Imre (Rosenberg Rácz, 1912–1997, Izrael 1949) 237
Radán Alfréd 689–690
Radnóti Miklós (1909–1944) 275, 751
Rafael Jichak 462
Rajk László (1909–1949) 465
Rákos György (1930) 239
Rákosi Mátyás (1892–1971) 464, 468, 471
Rambam (1135–1204) 338
Ranger Dávid 44
Rappaport Ottó (1921–1993, Izrael 1974, Nordau-díj 1980) 833, 834, 837

Rasi (1040–1105) 338, 815
Rauschnitz Vili (1925–1994, Izrael 1949) 651
Rawnitzki Hana (Jehosua, 1859–1944, Erec-Izrael 1921) 666
Raz Hemda (Izrael 1962) 386
Razersdorfer Jichak Cvi (1924–2018) 55–56, 57
Rebhun Menahem 221
Recht Kobi (1947) 202
Rechter Zeev (1899–1960, Erec-Izrael 1919) 221
Reich Helén (Cipora Khaje Fajge, 1910–1973) 575, 577, 578
Reich Jehosua (1906–1980, Erec-Izrael 1933) 575, 581
Reik Haviva (Reich Márta, 1914–1944, Erec-Izrael 1939) 420, 424, 503
Reis Max (1927–2014, Izrael 1956) 221
Reisinger Annabelle 756
Reisinger Dan (1934–2019, Izrael 1949, Nordau-díj 1975, Herzl-díj 1981, Izrael-díj 1998) 19, 643, 755–759, 841
Reisz Rafael (Rafi, 1914–1944, Erec-Izrael 1939) 420, 424
Rejtő Jenő (Reich, 1905–1943) 282, 288
Remarque Erich Maria (1898–1970) 115
Remba Ájzik (1907–1969, Erec-Izrael harmincas évek vége) 830
Révész André (Endre Andrei, 1912–1999, Izrael 1959, Nordau-díj 1967) 349
Révész Béla (Róth Benjamin, 1876–1944) 349
Révész László (1923–1952, Izrael 1951) 234
Réz Pál (1930–2016) 753
Richardson Arthur (1882–1965) 390
Richter Adam 553
Richtmann Mózes (1880–1972) 840
Riesel Jaakov 831
Rilke Rainer Maria (1875–1926) 724
Ring Jekhezkel (1913–?) 579
Rivkind Avraham (1907–1960) 507
Rivlin David (1923–2011) 837
Róbert Miklós (Rosenberg, 1911–2001) 843, 844
Robinson Relli (1939, Izrael 1950) 596
Rochman Bernadett 861, 862, 864, 866, 867
Rodenszki Smuel (1902–1989, Erec-Izrael 1924) 112
Romain Jules (1885–1972) 134
Roman Sosanna (Erec-Izrael 1948) 624
Rommel Erwin (1891–1944) 362
Ron Mose (1928–2012) 261
Róna János (Baruh Jaron, 1920–1982) 261
Rónai András (1932–2005, Izrael 1949, Nordau-díj 1963, Izrael-díj 1972, Herzl-díj 1972) 590, 605, 606, 609, 613, 614, 642, 670
Roosevelt Elanor (1884–1962) 646
Rose Irwin (1926–2015) 741
Rosen Áron (Rosenberger, 1905–1972, Erec-Izrael 1924) 273, 274
Rosen Jona (Rosenfeld Gyula, 1919–2004, Erec-Izrael 1939) 184, 421, 423, 503
Rosen Pinchas (1887–1978, Erec-Izrael 1924) 554, 556
Rosenbaum (Ruzansky) 693–695
Rosenbaum Sziszi 551
Rosenberg Cvi 677
Rosenberg Gusztáv 667
Rosenberg Zoltán (1927–1990, Izrael 1949) 236
Rosenfeld Ferenc (1912–1991, Erec-Izrael 1939, Dizengoff-díj 1947/48, 1948/49, Nordau-díj 1966) 346–347
Rosenfeld Sándor 590, 830
Rosensher Dolen Cipora (1948, Izrael 1950) 596
Rosner 76
Rosner Jehuda Szegal (1879–1944) 520
Rotem Barsi Lili 315
Rotem Judith (1942, Erec-Izrael 1946) 595, 598, 599, 601, 603, 790–796
Roth Aharon (1894–1947, Erec-Izrael 1925, 1939) 520, 521
Roth Avraham Haim (1924–2012) 520
Róth Carole 646
Róth József 646
Róth Károly (1923–1978) 231
Roth László (1920, Izrael 1960) 381–382
Roth Miriam (1910–2005, Erec-Izrael 1931, Bialik-díj 2002) 309–312

Roth Siegfried (1915–1995) 830
Rothenberg Beno (1914–2012, Erec-Izrael 1933) 358
Rothschild Edmond de (1845–1934) 52, 63, 224
Rozenberg Perec (1919–2008) 420
Rózsa Marika (Nevo Miriam, 1921–2020, Izrael 1953, Nordau-díj 1964) 19, 590, 605, 606, 609, 610, 613
Rössel Mordechai (1918–1986, Izrael 1950, Herzl-díj 1975) 833
Rubin Hillel 221
Rubin Reuven (1893–1974) 342
Rubinstein Arthur (1887–1982) 818
Rubinstein Helena (1872–1965) 615, 621
Rudiakow Èliahu (1907–1969, Erec-Izrael 1925) 386
Ruppin Arthur (1876–1943, Erec-Izrael 1908) 83

Sachs Aiala (1912–2011) 620
Sachs Sam 620
Sadai Jichak (1935–2019, Izrael 1949) 379, 380, 391
Sade Jichak (1890–1952, Erec-Izrael 1920) 419
Sági Ödön (1894–?) 689
Saham Mordechai (Schwartzkopf Pali) 721
Sahar Joel 190
Saj Josua 470
Salamon Hagar (1961) 596
Salamon Mihály (1897–1984, Izrael 1949, Nordau-díj 1968) 570
Salgó László 833
Salomon Joel Mose 46, 49, 50
Salpéter Gyula (Julius, 1902–1990, Erec-Izrael 1921, Herzl-díj 1972) 645, 702, 703, 708, 709
Samuel Edvin 149
Samuel Herbert (1870–1963) 110, 124, 145, 149, 150
Sandberg Willem (1897–1984) 619
Sandler Moskovitz Liora 657
Sándor Pali 721
Sapir Meyer (Sapirov, 1901–1960, Erec-Izrael 1920/22) 504
Sapira Ábrahám (1870–1965) 51
Sapira Itai (1972) 389
Sapira Lázár (Haim Eleazar, 1871–1937) 514
Saret Cipora 184
Saret Mose (Sertok, 1894–1965, Erec-Izrael 1906) 183, 184, 218, 355, 427, 444, 469, 487, 489, 491, 495, 556, 561, 563
Saron Ariel Arik (Sharon, 1928–2014) 665, 770
Sauber-Mihájlovics Sándor (1903–1961, Erec-Izrael 1933) 122, 138–143, 278, 564, 567, 571, 591, 612, 613, 667, 675, 706
Scharf Zeev (1906–1984, Erec-Izrael 1925) 788
Schatz Boris (1866–1932, Erec-Izrael 1906) 82
Scheiber Sándor (1913–1985) 15, 259, 260, 748, 835–838
Scheinberger Jesaja (1910–1979) 60
Scheindel 56
Schely-Newman Esther (1955) 596
Scherschel Frank (1907–1981) 358
Schiff Medad (1917–2004) 289
Schiffman Yossi 388
Schifrin Nahman (1893–1984) 354–356, 358
Schiller Eli (1938–2018, Erec-Izrael 1945) 665
Schiller Jaakov 427, 433
Schindler Oscar (1908–1974) 485
Schlanger 794, 796
Schlesinger Adolf Avraham (1873–1952, Erec-Izrael 1946) 301, 302
Schlesinger Akiva József (1837–1922, Erec-Izrael 1870) 37, 39, 41–46, 815
Schlesinger Barbara Batya (1939, Erec-Izrael 1939) 303, 304
Schlesinger Dani 307
Schlesinger Dora (Gutter, 1887–1956) 302
Schlesinger Fradel Rodisch (Kalischer, 1810–1875) 298
Schlesinger István Cvi (1908–1982, Erec-Izrael 1939) 302, 303, 304, 307
Schlesinger Jehiel (1814–1891) 37, 815
Schlesinger Josef Smuel Benjamin (1871–1933) 301, 302, 306

Schlesinger Károly Akiva (1906–1986, Erec-Izrael 1939) 302–307
Schlesinger Lotte (Perlberger Yachet, 1913–1996, Erec-Izrael 1939) 302, 303, 304
Schlesinger Melissa Miriam (Ullmann, 1874–1944) 302, 306
Schlesinger Moritz Mose (1876–1943) 302
Schlesinger Mose 307
Schlesinger Olga, Akiva, Trude 302
Schlesinger Rosa-Rözl (Strasser, 1850–1930) 301, 302
Schlesinger Smuel 307
Schlesinger Sophie Zizi (Kalisch, 1914–2014, Erec-Izrael 1945) 303, 305
Schlossberg 666
Schmidl és Manheim 301
Schmilowitz Edmund (1921–1979, Izrael 1949) 652
Schneurson Aharon Menahem Mendel 160, 257
Schnitzer Smuel (1918–1999, Erec-Izrael 1939) 669
Scholem Gershom (Gerhard, 1897–1982, Erec-Izrael 1923, Izrael-díj 1958) 266
Schoumann Hélène 549
Schön Dezső (Sen David, Sejn Dovid, 1906–2000, Erec-Izrael 1947, Nordau-díj 1962, Herzl-díj 1966) 564, 566, 569, 570, 578, 725, 770, 830
Schön Hoffman Neha 569
Schönberg Arnold (1874–1951) 391
Schreiber Moise 793
Schreiber Smuel 793
Schubert Franz (1797–1828) 387, 732, 753, 774
Schulz Ignác (1894–1954) 645
Schumacher Joszele (1952, Izrael 1957) 498
Schumann Robert (1810–1856) 774
Schück Salamon (Cvi, 1841–1916) 63, 64, 67
Schwartz Ármin (1915–1996, Erec-Izrael 1935) 230
Schwartz Cipora Feige-Fani 723
Schwartz Ferkó és Gabi 778
Schwartz Ilonka (1900–1994, Izrael 1949) 803
Schwartz Izidor (1895–1970, Izrael 1949) 803
Schwartz Jekutiel 723
Schwartz Jigal (1954) 596, 597, 598, 603
Schweiger Miklós (1905–1963) 422
Schwimmer Adolph William (Al) 528
Sebba Siegfried (Shalom, 1897–1975) 622
Sebor János (1913–1999, Izrael 1949) 605, 609
Seelenfreund Alexander (Sándor, Erec-Izrael 1924) 147, 535–536
Seelenfreund Elazar Zeev Lajos Hakohen 315, 318
Seelenfreund Weissburg Léni 315
Sefer Ármin (Erec-Izrael 1920) 216
Seifer Szilvia 693–694
Seifert Gézáné Ili (1921–2006) 260, 836, 837
Semer Szraga (1929–2019, Erec-Izrael 1947) 855
Sereni Enzo (1905–1944, Erec-Izrael 1927) 420, 503
Ševčik Otakar (1852–1934) 368
Shaham Hagai (1966) 388
Shahn Ben (1898–1969) 620
Shakespeare William (1564–1616) 397, 751
Shamir Moshe (1921–2004) 202, 817
Shaw Bernard (1856–1950) 687
Shazar Zalman (1889–1974, Erec-Izrael 1924) 434
Shefly Yigal 503
Shenhavi Mordechai (1900–1983) 840
Sheriff Noam (1935–2018) 379
Shik Dudi 659
Shunami Shlomo (1897–1984, Erec-Izrael 1920) 242, 256–258
Silbermann Ábris (1896–1968) 646
Silman Kadish Jehuda (1880–1937, Erec-Izrael 1907) 128
Silo Jichak (1920–2007, Erec-Izrael 1934) 398
Sinar Joszef (1932–2015, Erec-Izrael 1949) 473–474
Sirkis Ruth (1937) 768, 771
Sisa Eliezer (1900–? Erec-Izrael 1920) 154, 272, 705, 779, 781, 826

Skreck Miki (1918, Erec-Izrael 1938) 662–663, 696
Slánský Rudolf (1901–1952) 468
Slater Elinor 549
Slater Robert (1943–2014) 549
Slejn 142
Slonszki Avraham (1900–1973, Erec-Izrael 1913, 1921) 615, 617, 618, 666
Slonszki Verdina (1905–1990, Erec-Izrael 1934–1937, 1944) 372
Slutsky Nisan 480
Smelke 723, 724
Smilanski Izhar (1916–2006) 317
Smilovitch József (1898–?) 378
Snobl Berl (1909–1972) 579
Sobovitz Jacov (1935) 653, 657
Somló Béla 616
Somló Dezső 583
Sonnenfeld Joszef Haim (1848–1932, Erec-Izrael 1873) 55, 56, 57, 60, 87, 94–95, 97, 164
Sonnenfeld Zalman (1910–1980) 60
Sosani Henrik 649
Spielberger József (Joszef, 1904–? Erec-Izrael 1935) 676, 705, 706
Spitzer Halevi Chije David (?–1915, Erec-Izrael 1873) 60
Spitzer Zanwill Smuel (1863–1951) 60
Stadler Mose Gerson 55
Stampfer Benjámin 48
Stampfer család 77
Stampfer Josua (1852–1908, Erec-Izrael 1869) 41, 44–46, 48, 49, 50, 51, 679
Stampfer Salamon 76
Starer Robert 368
Starker János (1924–2013) 681
Stein Gábor (Gabriel, 1920–1976, Erec-Izrael 1938) 252
Stein Hilda 330
Steinberg Jacob (1887–1947, Erec-Izrael 1914) 666
Steinberg William (1899–1978, Erec-Izrael 1936) 372
Steinberger Sarolta (1875–1966) 861
Steiner Jenő (1914–1985) 232
Steiner Jichak 647
Stelmach Nahum (1936–1999) 364
Stephanides Ily (Izrael, 1950) 605, 609, 610
Stern 715
Stern Dávid 217
Stern Jenő (1908–1999, Erec-Izrael 1926, 1929, 1938) 652
Stern Joszi (1923–1992, Herzl-díj 1978) 345, 346
Stern Miklós (Sámuel, 1920–1969, Erec-Izrael 193?) 241, 245
Stern Mose 836
Sternberg Erich Walter (1891–1974, Erec-Izrael 1931) 372
Sternberg G. 399
Sternheim Mózes (Erec-Izrael 1920) 211
Stöhr Richard (1874–1967) 377
Strauss Zoltán (1921, Izrael 1949) 236
Strausz Adolf (1853–1944) 325
Studer Oszkár (1877–1940) 369, 371
Sugár István 612
Suleiman Susan Rubin (1939) 595
Sunshine Oszkár 646, 830
Sussmann Jakov (Yaakov, 1931) 241, 244

Szaadja gaon (882–942) 734
Szabato Haim (1952, Izrael 1957) 603
Szabó Edit (Tamás, Piroska) 544
Szabó Ferenc (1902–1969) 382
Szabolcsi Bence (1899–1973) 583
Szabolcsi Miksa (1857–1915) 64, 66–67, 69–72
Szadat Anvar (1918–1981) 547, 714
Szadat Dzsihán 547
Szalant Smuel (1816–1909, Erec-Izrael 1841) 87–89, 92
Szálasi Ferenc (1897–1946) 433, 768
Szántó Ervin (1911–1942) 409–410, 411–412
Szapir Pinhasz (1906–1975, Erec-Izrael 1929) 853
Szarig Nahum (1914–1999) 713
Szarvas Weissgerber Klári (1911–2007, Erec-Izrael 1938) 393–394, 680, 704
Szatmári Zoltán (Szod-Moria, 1891–? Erec-Izrael 1922) 154
Száva Katalin 189
Szegal Avi Mose 477
Szegedi Ernő (1911–1992) 382

Székely Dávid (1909–1996, Erec-Izrael 1934, 1939) 157, 453–457
Székely György (1921–1996) 232
Székely István (1911–1994) 569, 572, 686
Székely Sándor (1909–1984, Erec-Izrael 1932) 469, 682–684, 828
Szela 668
Szendi Árpád (1863–1922) 372
Szenes Béla (1894–1927) 295, 421
Szenes Gizi 614
Szenes György (1920–1995, Erec-Izrael 1944) 413–415, 416–418, 653–654
Szenes Hanna (1921–1944, Erec-Izrael 1939) 175, 179, 205, 246, 295, 410, 413–415, 420–423, 471, 488, 503, 595, 653, 685
Szenes Kató (Béláné Katerina 1896–1992, Erec-Izrael 1946) 184, 416–418, 422, 471, 684
Szepesi György (Friedländer, 1922–2018) 722
Szépkuti Andor (1913–1980, Izrael 1957) 239
Szerb Antal (1901–1945) 750, 751
Szervánszky Endre (1911–1977) 382
Szeter Mordecai (1916–1994, Erec-Izrael 1926, Izrael-díj 1965) 372
Szigeti Vilmos (Wilhelm von Szigeti) 354
Szilágyi László (1898–1942) 608
Szilárd Klára (Claire, 1921–2017, Nordau-díj 1969) 350, 642
Szilárd Leó (Spitz, 1898–1964) 252
Szirmai István (1906–1969) 465
Szíves-Hertz Sándor 240
Szívós Béla (Eitan, Erec-Izrael 1920) 211
Szofer Akiva (1878–1959, Erec-Izrael 1940) 522
Szofer Haim (1821–1886) 37, 38
Szofer Johanan (1923–2016, Izrael 1950) 522
Szofer Ktav (Szofer Avraham Smuel Benjamin, 1815–1872) 56
Szofer Smuel 55
Szokolov Nahum (1859–1936) 572
Szold Henrietta (1860–1945) 204
Szold Sándor (1927) 240
Szoszkin Abraham (1881–1963) 155
Sztálin Joszif Visszarionovics (1878–1953) 468, 471, 499
Sztanyiszlavszkij Konsztantyin Szergejevics (1863–1938) 398
Szuckever Avrom (1913–2010) 579
Szücs István 704

Tabori Jael (1936) 202
Tal Ada (1921–2010, Erec-Izrael 1925) 398
Tal Josef (Grünthal, 1910–2008, Erec-Izrael 1934) 371, 372
Talmi Jehuda 829, 830, 831
Tambur Volf (1915–1995) 580, 724
Tamir Jichak 392
Tamir Smuel (1923–1987) 486–488, 491, 492
Tammuz Benjamin (1919–1989, Erec-Izrael 1924) 290
Tanne Váró Franciska (1926) 234, 235
Tarbay Dávid (1977, Izrael 1991) 595
Tartakover David (1944) 661
Tatlin Vlagyimir (1885–1953) 623
Taub Jichak Eizik (1751–1821) 48
Tauber Blanka (1910–1989, Izrael 1950, Dizengoff-díj 1950/51, Nordau-díj 1970) 344–345
Tayan 46, 49
Teitelbaum Joel (1887–1979, Erec-Izrael 1945–1946) 98, 265, 268, 520–523
Teleki József (1918–2003, Erec-Izrael 1940) 651
Teller Ede (1908–2003) 252, 253
Tel-Oren Hanoh (1923–2005) 392
Tel-Oren Sarona 392
Teomi Meir (1898–1947, Erec-Izrael 1913, 1919) 112
Terner Jaakov (1998–2008) 721
Tertis Lionel (1876–1975) 390
Thúryné 716
Tisbi Illés (Schwarz Sándor Jesajahu, 1908–1992, Erec-Izrael 1933, Nordau-díj 1971, Bialik-díj 1972, Herzl-díj 1978, Izrael-díj 1979, Rothschild-díj 1981, Gerson Salom-díj 1991) 263–267
Tisbi Perec (Schwarz Ferenc Perec, 1914–2001, Erec-Izrael 1935) 260, 261, 265, 268–270

Tisbi Sámuel (Schwarz Sámuel, 1924–1947, Erec-Izrael 1946) 269, 270–271
Tito Josip Broz (1892–1980) 421, 448, 463
Toller Ernst (1893–1939) 134
Tolnai Árpád (Erec-Izrael 1920) 215, 216
Toma Theodor 613
Tomkins Gordon Mayer 740
Topol Haim (1935) 634, 763, 764
Torczyner (Tur-Sinai Naftali Herz, 1886–1973, Erec-Izrael 1933, Izrael-díj) 104
Tóth Árpád (1886–1928) 751
Tóth Tímea (1968, Izrael 1989) 651
Török Gábor (1917–1991, Izrael 1949) 238, 239, 718
Török István (Pista Jaakov, 1893–? Erec-Izrael 1920) 211, 214–215
Török Viola Ibolya (1916, Izrael 1949) 238, 239, 718
Travolta John (1954) 729
Tsur Reuven (Steiner Róbert, 1932, Izrael 1949, Izrael-díj 2009) 750–754
Tuvijahu David (1898–1975, Erec-Izrael 1920) 718, 719

Ullmann Gizi 793
Unger Jaakob (1925–2003, Izrael 1948) 855
Unger Jichak Slomo (1921–2004) 798
Urbach E. E. 836
Uri Aviva (1922–1989) 623
Usziskin Menachem (1863–1941, Erec-Izrael 1919) 83

Vadász Endre (1901–1944) 844, 846
Vágó Béla (1922–2008, Izrael 1958) 249, 250
Vago Rafael (1946, Izrael 1958) 838
Vágó Tibor (1914–2001, Erec-Izrael 1945?) 231, 240
Vajda Júlia 842
Vámbéry Ármin (1832–1913) 255, 679
Vámos Leó (Erec-Izrael 1921) 154, 217
Váradi Artúr 717
Vardi Arie (1937) 386, 389, 391, 395
Vardi Váradi Ofer 671
Varga bácsi 676
Varga Imre (1923–2019) 769
Varó Gizella 239
Vas Zoltán (1903–1983) 464
Végh Sándor (1912–1997) 371
Villon François (1431–1463) 751, 768
Vincze Adam 386–387
Vincze László (1904–1990, Erec-Izrael 1936) 369, 371–372, 386–387
Vincze-Krausz Ilona (1902–1998, Erec-Izrael 1936, Herzl-díj 1973) 371–373, 385–388, 643
Volk Luba (1925–2015, Erec-Izrael 1942) 512
Vrba Rudolf (1924–2006) 485

Waldbauer Imre (1892–1953) 369
Waler Karl 667
Wallenberg Raoul (1912–1947) 485, 769
Wauchope Arthur Grenfell (1874–1947) 218, 357, 368
Weidlinger Endre Bandi (Dayagi Avraham André, 1910–? Erec-Izrael 1939) 426, 432, 434
Weil Shraga (1918–2009, Erec-Izrael 1947, Dizengoff-díj 1959, Nordau-díj 1974) 350–352, 595, 783, 785
Weilker B. 838
Weinberg Jakob (1879–1956, Erec-Izrael 1922) 367
Weiner Leó (1885–1960) 369, 372, 387, 395
Weingarten Erzsébet Eszter (Rot, 1920–2008, Erec-Izrael 1946) 792–793
Weingarten Felix (1863–1942) 369, 370
Weinshall Abraham (1893–1968, Erec-Izrael 1920) 131
Weinshall Jakov (1891–1980, Erec-Izrael 1922) 131
Weinstein Moshe 378
Weinstein Tibor (Tibi) 433
Weinstock Haia (Goldberger, 1890–1976, Erec-Izrael 1903) 815
Weiss Halivni David (1927) 244
Weiss Joszi 837
Weissburg Haim (Weiszburg, 1892–? Erec-Izrael 1925) 644, 825
Weissenstein Rudi (1910–1992, Erec-Izrael 1936) 358
Weissenstern Eljakum (1890–1971) 60

Weisz bácsi 676
Weisz Joszef 411–412
Weisz Pál (Meir, 1908–1998, Erec-Izrael 1945, Herzl-díj 1972, Nordau-díj 1974, Izrael-díj 1990) 241, 242
Weisz Pali és Cica 715, 717
Weitzner Imre 645
Weizman Ezer (1924–2005) 480–481
Weizmann Haim (Chaim, 1874–1952, Erec-Izrael 1918) 132, 250, 251, 524, 572
Wellish Géza (1922, Izrael 1957) 239, 240
Werner Géza (1900–1985, Izrael 1948) 605, 606
Wetzler Alfréd (1918–1988) 485
Widder Salamon (1880–1951) 274, 275
Wiesel Elie (1928–2016, Herzl-díj 1966, Nobel-díj 1986) 577, 578, 643, 773
Wigner Jenő (1902–1995) 252
Wilheim Ilan (Izrael 1949) 664
Wilheim Jolanda (1923–2019, Izrael 1949) 663–665
Wilheim Károly (Izrael 1949) 664
Wilheim Miriam (Izrael 1949) 664
Wilhelm II. (1859–1941) 69
Wilhelm Lujza (Louisa Wilhelm-Hoffmann, 1911–1978) 843
Wilovsky Jaakov Dovid (1845–1913, Erec-Izrael 1905) 89
Windischgrätz Alfred I. zu (1787–1862) 47
Winstock 676
Winter Ruth (Schlesinger, 1937, Erec-Izrael 1945) 303, 307
Wissotzky Kalman Zeev (Kalonymus, 1824–1904) 51
Wittmann Zsigmond (1909–1944) 844
Wolpe Stefan (1902–1972, Erec-Izrael 1934–1938) 369, 372
Wosner Smuel Halevi (1913–2015, Erec-Izrael 1938) 522
Wölfflin Heinrich (1864–1945) 616

Yaari A. 838
Yablonka Hanna (1950) 718
Yadin Yigal (1917–1984) 503
Yousov-Shalom Miri (1969) 596
Yuhas Dan (1947) 392

Zak Emmanuel 164
Zakai Mira (1942–2019) 19, 383, 384
Zárai János (Zerkovitz, 1929–2016, Izrael 1950, Nordau-díj) 382
Zarai Rika (1938) 382
Zaricki Joszef (Joseph Zaritsky, 1891–1985, Erec-Izrael 1923) 618, 622
Zeev (Farkas Jaakov, 1923–2002, Erec-Izrael 1947, Nordau-díj 1965, Szokolov-díj 1981, Izrael-díj 1993) 353, 595, 642, 668, 770
Zehavi Oded (1961) 395
Zehavi Zvi (Goldstein Cvi, 1902–1991, Erec-Izrael 1925) 471, 826
Zerkovitz Béla (1881–1948) 382
Zichy István 48
Zigelbaum Mose 430
Zilber Ariel (1943) 729
Zimmermann Dan (György, 1919–2008, Erec-Izrael 1944) 783, 785
Zisken Julia Siskin 551
Zohar Cvi (1898–1975, Erec-Izrael 1926) 615, 618
Zohar Uri (1935) 764
Zohary M. 208
Zoltán Irén (Rosenthal, 1903–?, Erec-Izrael 1939) 704
Zukerman Pinchas (1948) 389
Züszman Alfréd 709
Zvi Idith (1945) 385
Zweifel Eliezer Zvi (1815–1888) 777

Zsabotinszki Zeev (1880–1940) 131, 133, 135, 140
Zsoldos Aviva, 438, 452
Zsoldos Jenő (Stern, 1896–1972) 249
Zsoldos Jehuda (1914–2012, Erec-Izrael, 1939) 437–452
Zsoldos Rahel 439, 452
Zsoldos Zsigmond 438
Zsolt Béla (Steiner, 1895/98–1949) 491

Támogatóink

Köszönettel tartozunk a cikkek íróinak és fordítóinak (lásd *A kötet munkatársai*), múzeumoknak, levéltáraknak, intézményeknek és azoknak, akik munkájukkal, a családi gyűjteményben őrzött fényképekkel, dokumentumokkal gazdagították a kötet tartalmát. Azokon kívül, akiket az egyes cikkek végén említettünk:

Amitai Herskovits Miriam, Anatot Amos, Arbell Hagai, Bar-Sela Ági, Ben-Dov Jaakov, Ben Ezer Ehud, Ben-David Miriam, Bentzur Eitan, Boskovich Miriam és David, Brenners Gabi, Brünn Jenő családja, Cserba Júlia, Dayagi Avraham, Don Maor, a Dos család, Dvir Tami, Egozi Gallery, Eisenberg Irit, Ephrat Ron, Fekete Barbara, Fischer Yona, Forgách András, Givat Haviva Yad Yaari Research & Documentation Center, Goldman Collection – Musa, Eretz Israel Museum, Tel-Aviv, Gut Árpád családja, Hanit Anath, Hasson Kolb Shoshana, Hidvégi Máté, Hoexter Daniel, Irmay Shragga családja, Israel Academy of Sciences and Humanities, Jad Vasem Művészeti Múzeum, Jedidia Jakov, a Kaczér család, Kaddar Yigal, Kálmán Éva, Kardos Veronika, Kasztner Zsuzsa, Katz Katalin, Kedar Nava, Kedem Ami, Király Márta, Kőbányai János, Landau Ági és Roni, Lanir Boaz, Lapid Yoav, Laron Gabriel, Lustig Ron, Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Mantell Ann, Marton Michael, Michaeli Miriam, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, National Library of Israel, Pastor Rafael, Perlhefter Jehuda, Polgár Zsófia, Rác Júlia, Reichard Fenyves Thalia, Rosenbaum Sissi, Roth Noa, Rőmer Ádám, Ruzow Gottlieb Miriam, Senesh Eitan, Shalit Éva, Shapira Yoni, Sholdosh Yehudit, Sivan Ilana, Sommerfeld Miriam, a Strauss család, Szántó István, Tanne Váró Franciska, The Central Archives for the History of the Jewish People, a Tisbi család, Török István családja, Taron Tirca, Vincze Adam, Wilheim Miriam, Wingate Institute, Yad Ben Zvi, Zak Shoshana, Zakai Ophira

A Leslie és Vera Keller alapítvány, a Sándor és Ilona Gewürz Alap tette lehetővé a projekt elindítását, a papírkönyv kiadása pedig a World Zionist Organization adománya. Hálás szívvel köszönjük a zenészeknek, hogy

meghívásunkat elfogadták, egykori tanáraik emlékére az izraeli egyetemeken rendezett koncertsorozaton önként felléptek, és maradandó élményt nyújtottak a közönségnek (2018. november–december, 2019. január). A koncertek programját a fellépő muzsikusokkal közösen Mira Zakai állította össze. Köszönjük a koncertek közönségének támogatását.

Köszönettel gondolunk azokra, akiknek önzetlen anyagi hozzájárulása lehetővé tette a projekt befejezését és az e-könyv megjelentetését:

Adar Abraham, Adler Agi és George, Amutat Searim Netanja, Anatot Amos, Arbel Vera és Jichak, Ben-Mordechay Erika, Berkes Susan és Lantos Michael, Bock Júlia és György, Bodrogi Zsuzsa, Cserba Júlia, Dekel Avi és Küllei Mónika, Dobrecki Batia, Fraenkel Judith, Fürst Oded, Gersch Egon, Gilat Yitzhak, Halevy Michal, Herman Eva és George, Hever Translations, Jonas Malkiel Micky, Kandell Mose, Kárpáti Anna és Frank, Kereny Judith, Kertész Éva és István, Kiro Ilana, Klein Susan és George, Korazim Rachel, Kotzer Zvi, Krausz Cipora és Mose, Kremer Mordechai, Kulka Dov, Lapid Shulamit, Lowy Livia, Mozes Amnon, Nagy Noemi, Nedivi Ayala, Niederman Miriam, Peleg Uri, Polatsek Judy és Zoltán, Popper Aviva, Reisinger Dan, Remini Avraham, Sarvas Éva, Schwartz Yacob, Sharir Uri, Sholdosh Yehudit, Stern Adina, Székely Ilan, Tarjan Peter (Lucy Medi Salomon és Vidor György emlékére), Tevet Yoram, Tiger-Chinitz Dorothy, Weiss Haya (Weiss Endre, Edith és Pali emlékére), Yanovich Peter, Yanovich Robert, Yekutieli Naomi (a mérnök*alija* századik évfordulójára), Yogev Irit, Weiser Israel, Winter Ruth

***

Az izraeli egyetemeken rendezett koncertsorozaton fellépő muzsikusok:

Koncertek:

https://huilproject2018.wixsite.com/huilproject/magyar